Ovaj tekst, kao predgovor monografiji »29. hercegovačka divizija« koju su napisali Danilo Komnenović i Muharem Kreso, tretira, bolje rečeno, ističe neka aktuelna politička pitanja od značaja i za narodnooslobodilačku borbu i narodnu revoluciju u našoj zemlji, u hercegovačkim prilikama posebno. Naravno, pitanja su brojna, čak veoma brojna, zato se valjalo odlučiti da se kazuje samo o nekima koja su, po mom mišljenju, bila od posebnog značaja u ovom kraju naše zemlje u to vrijeme. Ona su dijelom uticala i na neke specifičnosti u ustanku, odnosno na uslove stvaranja XXIX divizije. Kao što smo već rekli, pitanja se samo ističu, jer je nemoguće konkretnije, odnosno sveobuhvatnije ih obrađivati u tekstu ovakve prirode, a ni mnogi aspekti do sada nisu izučavani; svaka obrada i sinteza tražila bi prethodna pomna istraživanja, odnosno mnogo više i rada i vremena.

I

O ustanku i borbama u Jugoslaviji maja i juna 1941. godine često su vođene rasprave među pojedincima i u raznim prigodama, ali nije bilo dovoljno organizovanih istraživanja; samim tim nije moglo biti ni cjelovitijih ocjena tih zbivanja, konkretnije gledano. Za pojedina područja i ustanak u njima — kao što je Hercegovina — ta zbivanja imaju i posebno značenje, jer su bila značajna odnosno imala uticaj ne samo u to vrijeme već i u cijelom ratu i revoluciji.

Ocjena ustanka u to vrijeme u našoj zemlji najreljefnije je data u Programu SKJ:

> »Već tokom meseca maja, Partija je bila na čelu pojedinih ustaničkih akcija i u nekim krajevima zemlje. Međutim, hitlerovska agresija protiv Sovjetskog Saveza ubrzala je stvaranje takve situacije u kojoj je opšti oružani ustanak postao *mogućan i* neophodan. Uverenje narodnih masa u neizbežnost poraza hitlerovskog bloka i težnja za bržim oslobađanjem snažno su podstakli njihovu spremnost da oružanim ustankom sa svoje strane doprinesu borbi Sovjetskog Saveza i cele antihitlerovske koalicije protiv fašističkih agresora i da tako ubrzaju i čas svog sopstvenog oslobođenja.*)

Sve to govori i o ocjeni stanja u Jugoslaviji, ali i realnim predviđanjima na osnovu kojih su Komunistička partija Jugoslavije i njen Centralni komitet pozvali narode Jugoslavije na ustanak i u narodnooslobodilačku borbu. Dakle, ti događaji mogli su da služe i služili su kao

*) »Komunist«, Beograd 1972, str. 100.

jedan od pokazatelja spremnosti naroda za borbu, pa samim tim i realnosti poziva Partije na ustanak. Razumije se, Hercegovina je bila jedan od specifičnih primjera koji govore tome u prilog, ali nipošto ne jedini, kao što nisu jedini ni drugi krajevi o kojima neki u svojim memoarima i sličnim tekstovima govore. Riječ je o tome da valja uočiti i naglasiti određene specifičnosti i njima se konkretnije baviti, ali i vidjeti njihovu povezanost s jugoslovenskim zbivanjima, uslovima i prilikama.

Dakle, to je poučan primjer, inspirativan za šire proučavanje a ne samo sa stanovišta Hercegovine. Borba u Hercegovini bilježi se među prvima u zemlji. Te prve borbe u svakom slučaju su veoma karakteristične i veoma složene; često su u istraživanjima pokazatelji krajnje pojednostavljeni, te je to nanosilo čak i političke štete; riječ je o tome da sinteza nije mogla biti adekvatna. Razumije se, time ne želimo da p«iketiramo pojedine autore, već da ukazujemo na svu složenost situacije, na potrebu za istraživanjem i novim poduhvatima, kako bismo analitički došli do prave sinteze i ocjene. Dakle, cilj nije polemika već traženje rješenja, kao što je više puta isticano. Pitanja iz te oblasti su veoma brojna i odgovori se ne mogu postići analizom »ä la školski radovi«, već istinskim analitičkim naporom. Može se za te prve masovne borbe reći da su bile i odbrana stanovništva, ali su time paralelno jačale i oslobodilačke težnje uopšte; one su ih, zapravo, u sebi sadržavale. Više je nego jasno da je na ustanak snažno uticala Komunistička partija; njeni članovi i simpatizeri i drugi rodoljubi raspoloženi za borbu bili su mu na čelu. U to vrijeme, sticajem okolnosti, njen uticaj u Hercegovini je bio veoma značajan; ogroman — rekao bih. Samo u Nevesinju, prema podacima Vlade Ivkovića, bilo je oko pedeset članova Partije i kandidata i članova SKOJ-a — a to je, relativno gledano, ogromno. Uz to, bilo je više simpatizera Partije. Vratilo se i više stotina radnika i službenika koji su bili naklonjeni Komunističkoj partiji. Moglo bi se također, reći da je u ponečemu slično stanje bilo i u drugim srezovima istočne Hercegovine.

Također, nije slučajno, na primjer, da se Mostar opredijelio za narodnooslobodilačku borbu i partizane; uticaj radničkog pokreta se stvarao u začecima prve industrije u ovom gradu. Komunisti su bili ti koji su još u predratno vrijeme presudno uticali na mnenje, na ljude, na njihovu svijest, na traženje izlaza iz kriznih događaja i protivrječnosti stare Jugoslavije. To je krupno i značajno pitanje.

Bio je to period, za razliku od ranijeg, kada je Partija uspjela da cjelovito razradi svoj koncept. Tako drug Tito kaže:

»Polazeći od toga, Partija se otvarala prema svim opozicionim buržoaskim strankama i predlagala im je saradnju, što su njihovi vrhovi odbili. Međutim, takvom svojom aktivnošću, Partija je uticala na proces diferencijacije u širokim slojevima naroda, podstičući njihovo sve vidnije kretanje ulijevo, i otpor reakcionarnoj politici vladajućeg režima. Na toj osnovi oko Partije se stvarao sve širi revolucionarno-demokratski, anti-fašistički pokret masa.«*)

Već prije rata pozicije Partije bile su sve značajnije, a diferencijacija četrdesetprve veoma izražena. Čak su i braća napoznatijih četnika u Hercegovini bili komunisti i neki od njih poginuli među prvima u odbrani stanovništva u tim prvim borbama u Hercegovini. Bio je, dakle,

*) *Šezdeset godina revolucionarne borbe komunista Jugoslavije,* referat na svečanoj sjednici CKSKJ, održanoj u Beogradu 19. aprila 1979, str. 3. i 8.

tako snažan uticaj Partije da se on ne može prenebreći. Bogatstvo činjenica sakupljenih u nekim hronikama krajeva to izrazito potvrđuje. Polarizacija je, znači, bila izrazita i, da tako kažem, gotovo dovedena do kraja u mnogim mjestima i selima. Za našu analizu je važno da je postojao tako izražen politički trend već u ljeto četrdesetprve, da je on bio, relativno gledano, gotovo maksimalno razvijen. Ovo je — što treba istaći — bilo posebno značajno za ustanak.

Smije se tvrditi da je sve što se prije četrdesettreće zbilo, od četrdesetprve naovamo, bilo baza za stvaranje XXXI divizije. Zato periode ne dijelimo vještački, jer bi to značilo dijeliti narodni genij i borbu; jedno i drugo je međusobno povezano, jedno od drugog ne odvajamo. Razumljivo, zbog lakoće obrade mogu se posmatrati pojedini periodi i odvojeno imajući u vidu potrebni kontinuitet zbivanja. Spontani ustanak naroda, nazovimo ga uslovno tako, govori o težnji i mogućnosti za stvaranje narodnog fronta na djelu, to je njegova najbolja potvrda. Naziv »spontani ustanak« možda uslovno i odgovara, jer se radi o zbivanjima prije 4. jula, prije i formalnog poziva Partije narodima Jugoslavije na ustanak, ali o tom terminu valja imati jasnu konvenciju, valja da se sve relativizira i jasno naglasi na kakvu se saglasnost misli, odnosno odnosi. Takvo i slično istraživanje je više nego neophodno, a bilo je u Hercegovini veoma zanemareno. Međutim, istraživanje bi, očito, ujedno govorilo u prilog tvrdnji datih u Programu SKJ o početku ustanka, odnosno datih u radovima druga Tita i posebno.

Mnogi primjeri iz junskog ustanka u Hercegovini govore da je narod tražio izlaze u novome. Nazivi borbe i vojske to potvrđuju:

— narodnooslobodilačka vojska,
— narodnooslobodilačka borba,
— narodna vojska,
— narodna borba,
— prvi odbor u junu,
— crvene zastave nošene su riješenošću naroda, upravo ih je narod nosio,
— isticani su i drugi predmeti crvene boje,
— narod nigdje nije obnavljao staru vlast, već je počeo da formira narodne odbore.

Trebalo bi posebno istraživati kako su ponikla imena narodne vojske, narodnih odbora i slično. Bilo bi to veoma zanimljivo za istraživanje, ali i veoma relevantno za analizu. To govori o karakteru narodnih težnji i o srži ustanka. Cete narodne vojske su stvarale i stvorile i svijest i spontanost i uputile ih u narodnooslobodilačku borbu; što je najvažnije, to je njihova suština, njihovo biće u njima je progovorilo. Spojile su se tu vodeća uloga Partije i težnja naroda. Na djelu je nastala njena vodeća uloga; spajali su se svijest i spontanitet. Iza toga su stajali oni koji su ih stvarali. To govori i o njihovoj političkoj orijentaciji i svijesti. Valja, dakle, i to imati u vidu.

Prvi znak da li je neko dobar ili nije, bio je kako se odnosi prema toj borbi, da li ide u akciju ili ne. Mirovanje prema okupatoru bila je najveća slabost u jesen četrdesetprve. (Riječ je o činjenici da jedno vrijeme, krajem ljeta i početkom jeseni četrdesetprve, nije bilo oružanih akcija, iako je ostala postojeća organizacija ustanka i vođena živa politička borba.) To je ujedno bio i odraz te, tako da kažem, situacije, ali pri tom valja reći da mirovanje nije bilo i služenje okupatoru. Bila je

to, ipak, mobilnost protiv okupatora; takođe, izraz te suštine i situacije. Neki taj elemenat potpuno ispuštaju iz vida kad je riječ o analizi. To je u kasnijoj fazi, tamo gdje se zadržavalo, išlo u prilog reakcionarima, usporavalo je diferencijaciju, što takođe kao činjenicu valja imati u vidu, utoliko prije što sadrži izvjesno — nazovimo ga tako — desno skretanje. Borci, bar većina njih, željeli su da se ide u borbu, ali se, ipak, nije išlo u nekim područjima. Da se odlučnije išlo u borbu, lakše bi se zaštitilo i muslimansko stanovništvo od šovinista i raznih drugih pljačkaša i šovinističkih zločinaca, kojih je bilo i koji su se javljali, koji su ubijali nedužno stanovništvo u nekim mjestima. I na tom primjeru vidi se šta nedosljednost može šire politički da znači, odnosno u šta sve oportunizam može da vodi. Sve to traži pomniju analizu i ne bi se smjelo ići u zaključivanje samo na osnovu refleksija i pretpostavki. Neke fenomene, misli se i na ličnost i na događaje, nismo dovoljno spoznali.

Nazivi bataljona u to vrijeme — »Nedeljko Čabrinović«, »Vladimir Gaćinović«, »Petar Radović«, »Luka Vukalović«, »Nevesinjska puška« i slični — govore o tome kako smo se odnosili prema određenom nasljeđu. Može se raspravljati koliko je to bilo efikasno u to vrijeme kad je u pitanju srpsko stanovništvo; koliko je značilo izvjesno podozrenje kad je riječ o hrvatskom ili muslimanskom življu. Sa druge strane, valja imati u vidu i nacionalnu strukturu formalnih jedinica. Ne vjerujem da su nazivi mnogo doprinijeli opredjeljivanju srpskih seljaka za narodnooslobodilački pokret, ali ih ne treba ni potcjenjivati. To govori o stanju duha i raspoloženju u dato vrijeme.

Taj ustanak značio je, dakle, doprinos revoluciji, bio je jedan od značajnih oslonaca revolucije kasnije, i to ne samo u tom kraju već i šire. Drug Edvard Kardelj je delegaciji Mostarskog univerziteta rekao:

»Vaše priznanje mi je posebno drago iz nekoliko razloga: prvo, što ga dobijam od jednog, da tako kažem, najmlađeg univerziteta u našoj zemlji; drugo, što ga dobijam od Univerziteta koji nosi ime našeg istaknutog revolucionara i društveno-političkog radnika, neumornog pregaoca u izgradnji socijalističkog društva, druga Džemala Bijedića. I na kraju, posebno me raduje i zbog toga što je takav ugledni Univerzitet izrastao na području, na kome su radni ljudi, takorećí, u ogromnoj većini i svom svojom snagom učestvovali u narodnooslobodilačkoj borbi i u mnogome doprineli uspehu naše revolucije.«*)

Nema sumnje da je ustanak iz četrdesetprve bitno doprinio ovako visokoj ocjeni borbe naroda Hercegovine u ratu.

II

Neriješeno nacionalno pitanje se ispoljilo u Hercegovini još prije rata, u četrdesetprvoj godini posebno. Javljalo se u mnogim drastičnim vidovima; tu je fašističko ubijanje srpskog življa bilo vrlo izrazito, slične snage su ubijale i muslimansko stanovništvo. Dakle, došao je do izražaja prvo hrvatski, a zatim i srpski šovinizam, a pokrovitelji su svima njima bili fašistički okupatori. Tada je, valja naglasiti, počela i snažna diferencijacija među žiteljima iz redova sva tri naroda; kod jednih je bila sporija, kod drugih brža. Kod jednih je objektivno morala da se javlja i kao otpor pokolju, kod drugih kao distanciranje od zločinaca, odnosno od okupatorskih vlasti i kvislinga.

*) »Oslobođenje«, 25. novembar 1978, str. 2.

I na ovom primjeru se može sagledati odnos buržoazije prema nacionalnom pitanju. On je direktno podređen njenom interesu, a ne interesu naroda, iako ga ona u teoriji i praksi zakrinkava. Za razliku od nje, naša Partija povezuje klasni i nacionalni interes ne podređujući i ne nadređujući jedan drugom. Nacionalni interes je uvijek imala u vidu; i četrdesetprve, i četrdesetpete, i četrdesetosme i sedamdesetosme. Uvijek je imala u vidu interes naroda. O tome je drug Tito rekao:

»Ono od čega nismo odustajali, ni u periodu priprema ni u vrijeme oružane oslobodilačke borbe, bila je riješenost da širokim narodnim slojevima Jugoslavije otvorimo perspektivu da će oslobodilačkom borbom ostvariti svoje davnašnje socijalne i nacionalne težnje, da nema povratka na staro. Takva svijest mogla je da ovlada masama samo pod uslovom da oružane akcije partizanskih odreda od samog početka prati i odgovarajuća demokratska aktivnost masa koja će to obezbjeđivati. Zato se uporedo sa prvim uspjesima oružanih akcija, umjesto starih organa vlasti koji su se stavili u službu okupatoru, stvaraju organi vlasti naoružanog naroda — narodnooslobodilački odbori. U isto vrijeme, aktivnošću nacionalnih rukovodstava Partije u pripremanju i pokretanju ustanka, te stvaranjem nacionalnih vojnih i političkih rukovodstava ustanka, narodnooslobodilački pokret je već na samom početku u praksi pokazao put rješavanja nacionalnog pitanja i uređivanja međunacionalnih odnosa na osnovama bratstva i ravnopravnosti.

Uspjesi oružane oslobodilačke borbe širom zemlje, koja je već u toku ljeta 1941. dostigla razmjere opšteg narodnog ustanka, tako da smo krajem te godine imali 80.000 boraca — što je predstavljalo jedinstven primjer u porobljenoj Evropi — potvrdili su pravilnost linije KPJ i presudno uticali na dalji proces političkog pregrupisavanja.«*)

Kao što je poznato, naša Partija je uvijek vodila računa o interesima naroda, u cjelini gledano. O interesima naroda na Osnivačkom kongresu KP Srbije drug Edvard Kardelj je rekao:

»Isto tako važno je drugo pitanje, pitanje izgradnje vlasti. Treba jasno imati pred očima da, kad govorimo o vlasti, o suštini saveza radnika i seljaka, srednjih slojeva, demokratskih slojeva i narodnih masa, da to nije samo fraza. Treba izgrađivati naše forme vlasti tako da dođe do izražaja volja tih slojeva naših naroda. Treba narodnooslobodilačkim odborima zaista dati mogućnost da odražavaju volju tih osnovnih masa. Ali, zato treba dati veću mogućnost kontrole funkcionera naše vlasti odozdo. Treba omogućiti široko učestvovanje naroda u narodnoj vlasti. Ja mislim da na toj liniji i sam Narodnooslobodilački front treba da se pretvori u jednu čvrstu formaciju osnovnih demokratskih masa. Narodnooslobodilački front ne može ostati na tome da njegov glavni akcenat i dalje bude na oslobođenju. Treba jače postaviti pitanje interesa radnih masa. Jedna od prvih političkih mera koje će naša partija preduzeti u okviru čitave Jugoslavije jeste da se front pojedinih naroda ujedini u jedan opšti savez radnog naroda Jugoslavije, takav jedan savez koji će mnogo jače staviti akcenat na socijalne i demokratske zahteve narodnih masa. On će ustvari dati novu ekonomsku bazu za učestvovanje radnika, seljaka, i srednjih slojeva u vlasti.«**)

Konkretna akcija na platformi povezivanja među stanovništvom sva tri naroda u toku rata u Hercegovini je dosta sporo razvijana, a mostovi povjerenja građeni su sa izvjesnim zakašnjenjem. Istaknuta specifičnost samog ustanka u Hercegovini bila je, svakako, jedan od uzroka neravnomjernosti koje su mogle imati direktne štete, odnosno uticaj na ustanak, posebno na stvaranje i omasovljenje partizanskih odreda. Ali valja imati u vidu i činjenicu da je savlađivanje bratoubilačke borbe, stvaranjem uporišta u svim dijelovima Hercegovine, bilo elemenat jačanja narodnooslobodilačke borbe i uticaja revolucije.

*) Cit. referat, str. 11—12.

**) *Osnivački kongres KP Srbije,* Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd 1972, str. 86.

Situacija četrdesetprve bila je bremenita svim onim što se, kako smo već rekli, zbilo u staroj Jugoslaviji, ali i svim novim što se zbivalo u to vrijeme. Zato to jedno od drugog ne odvajamo. Očito, ako ne bismo imali u vidu kontinuitet i povezanost zbivanja — naši zaključci bili bi na krivom putu. Prije svega, valja imati u vidu da je Evropa bila okupirana. U Jugoslaviju su »po svoje« došli svi fašistički krugovi koji su vladali oko nje uključujući i Bugarsku. Unutar zemlje, od okupatora su, opet, svoj dug počeli da naplaćuju svi koji su mu pomogli da uđe u Jugoslaviju, da je razbije. Svi su počeli o tome glasno da razmišljaju i da »svoje« dijelove traže.

Krugovi buržoazije, razumije se svih buržoazija, počeli su užurbano da misle šta će biti poslije drugog svjetskog rata i da u tim uslovima stvaraju svoje uporište, da čuvaju staro, da traže oslonac i u tom kraju; na to su ozbiljno računali i mačekovci, i ustaše i četnici. Buržoazija je svoj klasni interes do te mjere pretpostavljala narodnom interesu da je išla u saradnju i sa najreakcionarnijim snagama, fašistima, dok je, opet, svoje predstavnike imala i kod nekih savezničkih vlada. Ona se u saradnji sa okupatorom do te mjere kompromitovala da joj te vlade — britanska, na primjer — nisu mogle pomoći da zadobije iole ozbiljniji uticaj na vlast poslije rata. Politika duplih standarda, nazovimo je tako, tu je na djelu doživjela krah. Sve je to danas poznato, ali je ipak relevantno sa stanovišta daljeg izučavanja.

Narod je ostao sam, niko se o njemu nije brinuo. Komunisti su tada javno istupili pred narod — u selima posebno, i najšire počeli da djeluju među ljudima govoreći im i objašnjavajući ono što se i u narodu već djelomično znalo o platformi i pogledima na budući razvitak situacije, odnosno akciji KPJ, jer je akcija Partije i od ranije bila razvijena. Znači, u tom čvorištu se zbilo mnogo šta presudno što je uticalo na zbivanja. Izbila su u prvi plan teška pitanja i tražila rješavanje u svojoj oštrini i, čak, pojednostavljeno rečeno, u svoj svojoj golotinji. Komunisti su tu imali glavnu riječ, inicijativu, predloge, odgovornost, odlučnost; drugi to nisu imali, jer su željeli staro. Pa i kada se posmatra relativni broj komunista, može se doći do povoljnog zaključka, jer ih je očito bilo više nego što se u pojedinim radovima isticalo ili pretpostavljalo. Razumljivo, i taj aspekt je podložan daljem ispitivanju i istraživanju, jer već samo na osnovu iskustva možemo reći da su sva nova istraživanja donijela niz činjenica, relevantnih za zaključivanje.

Ulazak Sovjetskog Saveza u rat, kao što u našem Programu piše — — na svoj način otvara perspektivu sloma fašizma. Sa druge strane, u tom procesu i burnom vremenu zbiva se mnogo štošta neočekivano, bar za narod; prije svega: stravični teror i masovna, divljačka ubistva. Nasuprot tome, Komunistička partija poziva u odbranu života, nudi perspektivu i izlaz i iz trenutne situacije i iz situacije uopšte. Njene ćelije postaju rukovodstva za šira područja, praktično deset-dvanaest hiljada njenih članova, uz trideset hiljada članova SKOJ-a, postaju rukovodeća tijela cijelog ustanka i vodstvo naroda. Odziv naroda i boraca na poziv Partije očito je to potvrdio u svim jugoslovenskim zemljama; želje i rješenja Partije podudarali su se sa željama naroda; drugog izlaza nije ni bilo; nešto drugo niko nije ni mogao ponuditi. U takvoj situaciji, Komunistička partija nudila je svima zajedničku akciju na osnovama zajedničkog interesa. Čini se da se smije uzviknuti: »Kada smo ga tada uspješno našli, nalazićemo ga uvijek!« To je ujedno govorilo koliko

je klasni i nacionalni interes istovremeno najdublji interes cijelog naroda; razumije se — sem određenih slojeva buržoazije. To potvrđuje značaj istorijske misije radničke klase i njene partije kao vodeće snage cijelog naroda. Ali snage koje su se plašile socijalne i nacionalne pravde i ravnopravnosti naroda nisu to rješenje mogle prihvatiti. Poznat je njihov put i razvitak. Na žalost, takve snage su u to vrijeme imale dosta značajan uticaj u nekim dijelovima Hercegovine. Dakle, bez Komunističke partije i socijalizma, jasno se i tada i kasnije pokazalo, ne bi bilo ni Jugoslavije. Ovdje se nije radilo samo o socijalističkom razvitku već o stvaranju Jugoslavije na novim osnovama, jer se na buržoaskim osnovama, pogotovu versajskim, ona više nije mogla obnoviti, iako je za nju, ali kao zemlju ravnopravnih naroda, postojao interes kod svakog naroda Jugoslavije. Rodoljublje u to vrijeme, samo po sebi, zahtijevalo je prevladavanje izvjesnih uskosti u pogledima, izvjesnih sektaških prilaza i idejnih zabluda.

Hercegovina je u ustanku imala i određene posebnosti. Čak su s tim karakteristikama nastajali i odredi, na primjer, »Bišina« u Nevesinju. U njima su bili rodoljubi koji su sarađivali sa komunistima, ali se nisu u svemu poistovećivali s njima, odnosno s partizanima. Međutim, u Hercegovini to nije dovoljno isticano i proučavano, i taj fenomen je mnogima van nje nepoznat, iako su pojedini akteri takvih kretanja kasnije postali šire poznati. Ali oni su tada već, iako nisu bili komunisti, brzo postali istaknuti partizanski borci i rukovodioci. Neke pojave su nepotrebno prećutkivane. No, mnoga pitanja su pravilno uočavana i rješavana. Dakle, i tu treba tražiti izvjesne specifičnosti čija je izvornost u predratnoj situaciji; negdje je razvitak zavisio i od snalažljivosti same organizacije i komunista. Ima više primjera ovih specifičnosti, ali su mahom još neistraženi, bar koliko je meni poznato. Treba imati u vidu da su se pojedini manji odredi i spontano začinjali i formirali, a kasnije se ulivali u partizanske odrede ili se dijelom diferencirali od njih, a neki pojedinci su prelazili četnicima. To govori o jednom karakterističnom razdoblju, ali ujedno i o tome da je sve što je bilo rodoljubivo išlo u narodnooslobodilačku borbu, da su njena širina i tolerancija, širina i tolerancija linije Komunističke partije otvarale mogućnost svakom rodoljubivom čovjeku da se angažuje u toj borbi. Idejne razlike nisu bile prepreka, kao što su neki analitičari ustanka poslije rata nastojali da predstave. Što kod nas buržoazija nije prihvatila ustanak — — to je druga stvar. Što su se njeni eksponenti u Hercegovini kasnije tako držali — i to je, opet, drugo pitanje. Dakle, sve te momente moramo imati u vidu. U svakom slučaju, sve to govori o rodoljublju i poštenju pojedinaca, počev od nekih nosilaca »Karađorđeve zvezde« pa dalje, koji su se okupljali na liniji borbe KPJ, kao i svih onih koji su bili pod njihovim uticajem, odnosno slijedili njihov put u narodnooslobodilačku borbu.

Sloboda i stvaralaštvo Komunističke partije u to vrijeme bili su interes naroda. Stvaralaštvo komunista u Hercegovini, odnosno svih onih koji su bili pod uticajem Partije, odgovaralo je četrdesetprve godine narodu. Valjalo je da Partija u tome bude veoma dosljedna i da onemogući sve što je bilo desno skretanje, a kasnije lijevo skretanje. Na ovom području, došlo je do izražaja i jedno i drugo, pa su se, i pored intervencija Partije i njenog Centralnog komiteta često sporo otklanjale slabosti. Bolje bi bilo da je bilo drukčije, ali ne možemo govoriti šta

: _ : kad bi bilo. U svakom slučaju, ono što je označavala akcija Pa-
Nedića i Mihailovića bilo je suzbijeno i kasnije osujećeno; isto
. - : osujećeno je ono što je bilo maskirano; što su zagovarali dražinovci
li rr.ačekovci u nešto poznijem periodu; pukovnik Simić i drugi njemu
i lični; akcija Lukačevića četrdesetčetvrte u Hercegovini, na primjer.
Konkretna hercegovačka situacija četrdesetprve godine je imala svoju društveno-političku strukturu, svoje specifičnosti. O njoj je neminovno valjalo i valja voditi računa. Razumije se, predmet ovog teksta nisu takva istraživanja. Ali potreba za istraživanjima je očita, jer se bez njih teško može razumijeti sve ono što se zbilo u četrdesetprvoj godini u Hercegovini, a to valja i treba razumijeti; bez toga se ne može govoriti 0 brojnim političkim ponašanjima, odnosno akciji Komunističke partije 1 u kasnijem periodu.

U vrtlogu zbivanja stare Jugoslavije narodi su se nalazili u posebnom položaju i u nacionalnom pogledu, iako su svi bili socijalno obespravljeni. Ali to se, misli se na nacionalno obespravljene, javljalo na razne načine: reagovanja u masi nužno su se morala, bar u intenzitetu, nešto razlikovati. Dakle, u tom košmaru, u toj špici četrdesetprve godine, valja sagledati i sve ono što ih je diferenciralo, ono što je težilo posebnom, kao i ono što ih je upućivalo zajedničkom cilju.

Neosporno je da je narode ujedinjavao ustanak, jer je odmah u početku naišao na odziv, negdje šire, negdje uže, ali svuda je imao svoj odraz i odziv; to je ono presudno što valja uočiti. Negdje su to bili embrioni, a negdje već ogromne mase, ali su i ti embrioni mogli kasnije da uždiju ogromne vatre ustanka i revolucije i doprinesu jedinstvenom opredjeljivanju naroda za revoluciju na izborima četrdesetpete. Zato, i sami prvi simptomi na nekim područjima znače želju naroda; to nije, kako neki smatraju, »autorsko natezanje činjenica« već sagledavanje onoga što se iz dubine narodnog interesa javilo, što je potencijalno postojalo i postepeno se razbuktavalo, odnosno sve ono što je potencijalno išlo u prilog revoluciji i oslobođenju zemlje, u prilog bratstvu i jedinstvu, zajedničkom životu. To potcjenjivati znači praktično potcjenjivati interes naroda, pojednostavljivati situaciju u kojoj se narod našao. Tako raditi značilo bi nanositi neprocjenjive štete, bar mi u Hercegovini imamo bogato iskustvo u tom pogledu. Također, nedostatak osjećanja nekih ljudi za pravičnost, slobodu i odnos prema drugom čovjeku, odnosno organizaciji, ozbiljno im je ugrožavao i pravo na mišljenje o sebi kao dobrom čovjeku, ali i kao kvalifikovanom javnom radniku. Moglo bi se to reći za mnoge koji su sudili očima druge sredine o ponašanju ljudi u ovoj sredini.

III

U junskom ustanku u Nevesinju, prema podacima Vlade Ivkovića, formiran je i prvi narodni odbor sa predsjednikom i četiri člana. Bilo je i drugih odbora koji su ponikli u to vrijeme, ali nema i podataka na osnovu kojih bi se to moglo izučavati. Doduše, u Monografiji se ne govori o ovim pitanjima, ali je ovom prilikom iz političkih razloga vrijedno istaći to pitanje, jer se o orijentaciji masa radi.

Ako smo nešto proglasili za prvo, ne znači da je to time i postalo, naročito ne tamo gdje sjećanja izdaju; takav je slučaj i sa odborima i njihovim formiranjem. Tek bi trebalo ustanoviti gdje je formiran prvi.

Ali ne interesuje nas u ovom slučaju da utvrdimo koji je odbor bio prvi, nego da saznamo koliko ih je bilo, kako su nastajali, koliko su bili masovni i koliki su oslonac imali u narodu. Niko ni u čemu ne može imati nikakvu posebnu prednost utvrđivanjem ovog ili onog datuma nastanka odbora; sve je to jedinstven proces u to vrijeme. Interesuje nas osnovni karakter pojedinih odbora, jer su se gotovo svi oni u ponečemu međusobno razlikovali. To govori o snazi narodnih masa, o povjerenju naroda u novo; to znači da su se radni ljudi našli na istoj liniji, da je to objektivno bila linija Partije, da je sve to bilo saveznik na liniji Partije, jer je svima bila suština ista — vlast naroda.

Četrdesetprve godine su se radni ljudi u organizovanju ponašali slobodno i samostalno, pošli su svojim putem i uvjerili se da u osnovnim tokovima ne griješe. Sa mnogo slabosti je to teklo, razumije se, ali u biti svojoj bili su na pravom putu; Partija je ostvarila jak uticaj u narodu.

Poslije prvih akcija, iako su dalje oružane akcije bile slabije, ustanak je nastavio da teče u raznim vidovima. Prije svega, to je bila politička akcija u ljeto-jesen četrdesetprve. Bila je stvorena, suštinski gledano, nova vlast — svojevrstan narodni front, politički gledano, iako formalno i organizaciono nije bio oformljen. Narod je tu imao vlast. Zatim, stvaranje partijskih i drugih organizacija takođe je krupna tekovina tog vremena. Razvijana su međusobna obavještavanja i povezivanja. To je svojevrstan začetak jedne službe koja će ostati trajno u narodnom interesu, i za njega vezana. Stvorene su čete narodne vojske. Jednom riječju, narod se ujedinjavao, sam je svjesno stvarao organizacije. Partija mu je u tome pomagala, odnosno svjesno je vršila svoju avangardnu ulogu, sa više ili manje slabosti.

Rezultati nisu bili mali već u prvim akcijama. Spašeni su ljudski životi. Postignuti su prvi uspjesi i u vojnim akcijama borci su se ohrabrili. Oglasila se hrabrost, koja se kasnije odrazila u cijelom ratu i u svim partizanskim jedinicama. Ona je, pored ostalih faktora, dovela i do XXIX divizije. Snažno jača ugled Partije u tom junskom ustanku.

Ustanak, takav kakav je bio, što je prirodno, nije mogao da poneke i ne iznenadi, pa i neke komuniste, jer ni oni nisu imali tu moć da sve i svašta saznaju, predvide. Možemo govoriti o njihovim slabostima, ali moramo razumijeti svu složenost tadašnje situacije. I kad o ljudima iscrpno ne govorimo, treba reći objektivnu istinu o svima koji se spominju, reći im početak i kraj, kolebanja i uspjehe koje su na tom putu imali.

Svakako, bilo je i pogrešnih stavova i prestrogih ocjena, što je vodilo pogubljenju pojedinih ljudi, pa i komunista među njima, i Srba, i Muslimana i Hrvata. Ima i za jedne, i za druge i za treće primjera i poučni su. To je svakako bila krupna slabost organizacije, ali i zabluda koja je odnosila živote.

Ne krivimo organizacije što odmah nisu spoznale sve. Radile su ono što su znale. Pridobijale su narod i mobilisale u borbu, i to je bilo najvažnije.

Odnos prema palim borcima i žrtvama fašističkog terora ne smije se ni zanemarivati ni zloupotrebljavati. Ne treba zaboravljati žrtve u bratoubilačkoj borbi, niti ih zloupotrebljavati. Treba težiti da i to pretvaramo u bratstvo. Očito, neodgovoran prilaz ovome srećemo u raznim vidovima, počev od reakcionarnih zabluda i propovijedanja osvete do neodgovornog izdavanja pojedinih zbirki i dokumentacija. Neki pokušavaju da žrtve

rasističkog terora tretiraju na način kao da one zovu u bratoubilačku borbu i osvetu i sada. Odlučno ustajemo protiv toga, kao izvornosti koja je dovela do genocida, krvoprolića, ubistava; ne krijemo da to tako smatramo i da ćemo uvijek tako smatrati. To je povampirenje starog i najtežih poriva, i fašističkih i nacionalističkih; to je i sada segment u nacionalističkoj svijesti.

Površno opisivanje žrtava fašizma i, rekao bih, sa prizvukom osvetničkim ako se detaljišu sva njihova zvjerstva i šovinizam uz to, ako se još i ne daju pojedina objašnjenja, može izazvati revolte, podozrenja i sumnje u prave motive. U svemu valja imati mjeru i objektivno se ponašati, jer se ne smije biti neobjektivan. Neki, opet, pod vidom objektivizma pokušavaju da ožive mržnju prema narodima iz čijih redova su šovinisti koji su ubijali. Međutim, treba shvatiti da ti narodi nisu za to krivi, treba ljude upućivati u to što je značio fašizam kao ideologija, kao poriv koji rađa patološke pobude.

IV

Kakvo je političko i ekonomsko stanje bilo prije rata u Jugoslaviji, poznato je. Jugoslavija je po razvijenosti, bolje rečeno, nerazvijenosti bila na dnu evropske ljestvice.

Drug Tito o tome kaže:

»Uoči rata poljoprivredno stanovništvo iznosilo je 77 odsto ukupnog stanovništva. Zaposlenih radnika i službenika u privredi i van privrede, uključujući i oko 200 hiljada državnih službenika, bilo je svega 920 hiljada ili 6 odsto od ukupnog stanovništva. Od toga je jedna trećina bila zaposlena u industriji, i to najvećim dijelom u malim preduzećima s manufakturnom tehnikom. Krajem tridesetih godina minimalna satnica iznosila je u prosjeku dva dinara, a u isto vrijeme je jedan kilogram hljeba koštao četiri dinara, jedan kilogram mesa deset do petnaest dinara, jedan kilogram šećera trinaest dinara, itd.

Na selu se naročito bijedno živjelo. Prinosi u poljoprivrednoj proizvodnji bili su veoma slabi. U desetogodišnjem periodu od 1930—1939. godine prinos po jednom hektaru hljebnih žita iznosio je jedanaest i kukuruza šesnaest metričkih centi. Sitna gazdinstva su mogla proizvoditi jedva za sopstvene potrebe, tako da je poljoprivredna proizvodnja bila pretežno naturalna i zadržavala se uglavnom na nivou proste reprodukcije.

Društveni proizvod u 1939. godini, računato po cijenama iz 1977. godine, iznosio je po stanovniku svega oko sedam hiljada dinara godišnje.

Ni u oblasti obrazovanja i zdravstva stanje nije bilo ništa bolje. Prema popisu iz 1031. godine, 45 odsto stanovnika starijih od deset godina bilo je nepismeno. Godišnje je na svim fakultetima, visokim i višim školama diplomiralo manje od dvije i po hiljade studenata. Na jednog ljekara dolazilo je Ü.236 stanovnika. Smrtnost je bila visoka. Srednje trajanje života iznosilo je za muškarce 45 i za žene 46 godina.«*)

U Hercegovini je, opet, sve što je bilo najnegativnije vidno dolazilo do izražaja s obzirom na brojne elemente; izrastalo je u stravične pojave, čak bi se moglo reći u hroničnu glad. Ima više literarnih djela o tome. U nekima su sadržani i podaci koji to direktno potvrđuju. Smije se tvrditi da je većina stanovništva bila svakim danom, od jutra do večeri, opsjednuta pitanjem: ne kako živjeti već kako se hraniti i obući. Samo po sebi to obeshrabruje čovjeka za svako stvaralaštvo i konstruktivnu akciju; valjalo je da se brine o fizičkoj egzistenciji kao takvoj, a ne da

* Cit. referat, str. 30—31.

stvara. To sirotinjsko ubija u čovjeku želju i moć da stvara, da kulturno živi i stvara. U takvim uslovima političko raspoloženje i političke igre raznih reakcionarnih snaga mogu imati specifične, ponekad nelogične obrte, tako da zadobijaju pozicije i uticaj čak i razne fašističke snage. Iskustvo u svijetu govori o tome.

Ideologija fašizma je ideologija zločina, vlasti nad ljudima. To je filozofija neograničene moći vlasti kao takve. Ona je sama sebi cilj, to je čupanje od ljudskog; to je ispunjenje i isticanje ljudskih tamnih strana. Fašizam nije bio u službi nacija. On je samo tako lažno predstavljen. To ima svoje posebno značenje; valjalo bi ga bliže objašnjavati. I time se u prvom redu može objasniti monstruozno divljanje i ubijanje po Hercegovini; bez toga ne. Demagoški spoj socijalnog i nacionalnog ili nacionalnog i socijalnog može dovoditi do raznih monstruoznih pojava; čak da narod suludo u to vjeruje i gine. To rađa stravične drame i obrte. Neki primjeri iz drugog svjetskog rata to izričito potvrđuju. Kad su pojedinci u pitanju, nešto od toga pojavljivalo se i Hercegovini, ali o tome bi valjalo tek na osnovu činjenica zaključivati.

Poznato je da takvi uslovi mogu dosta masovno rađati i stvarati ideološke bezgaćnike, podložne svemu i svačemu, odnosno svakakvom uticaju. Ove snage dijelom su bile potpora Musoliniju i Hitleru, kao i raznim vrstama ultraljevičarstva, nihilizma; u njima mogu naći podršku : razni anarhistički elementi. Takav mentalitet može biti bez skrupula i morala, bez društvenih obzira kada je riječ o ostvarivanju ciljeva. U Hercegovini u narodu kažu: »Glad očiju nema«. U tome ima duboke istine, dakle, nepojednostavljeno shvaćeno, to može biti i biva velika istina. To je utoliko opasnije ukoliko uticaj imaju snage socijalne demagogije i vrše uticaj na ljude u takvom proleterskom položaju; uz to, kada dođu na vlast, ako znaju preduzeti mjere koje ublažavaju ili obećavaju da će ublažiti bijedu, kao što je to učinio Hitler sa buterom i slično. Očito je i Pavelić u ovom slučaju pokušavao da imitira svog gospodara. Kao i na drugim mjestima prilikom dolaska fašista na vlast, i ovdje je buržoazija jedinstvena; Maček i Stepinac su to podržali. Mi razlikujemo frakcije buržoazije i klonimo se svake pojednostavljene analize, ali činjenice govore u prilog takvom zaključku. Slično će se zbiti i sa četnicima, gdje ;u se ujedinili Živko Topalović i Slobodan Jovanović, Grol i svi drugi zajedno sa dinastijom. Razumije se, i Kulenović i ostali koji su ušli u razne nazovivlade i političke kombinacije ili, opet, u »vlade u sjenci«. Fašizam je i ovdje krao klasnu svijest i krijumčario buržoaski interes, nacionalno ga bojeći i stvarajući vojsku za sebe.

To je sve Hercegovinu polarizovalo u uslovima kad su mnoga raskršća bila evidentna, a neka se nisu ni vidjela. Riječ je o tome da su se neki opredjeljivali i vezivali za fašističke organizacije, jer nisu vidjeli drugi izlaz, pa i u situaciji kada su se svi drugi izlazi jasno vidjeli — to im je smetalo da se distanciraju od organizacije pod čijim su uticajem bili. Opredjeljivanja iz perioda prije drugog svjetskog rata — :akle, u bitno različitoj situaciji — su za mnoge bila kobna četrdeset-prve, kao što ustaštvo ili četništvo to rječito potvrđuju. Takvi su posma-:rali sve iz jedne situacije, odnosno iz ugla u kome su se našli opredijelili 5u se u jednoj situaciji i nisu vidjeli nastanak nove faze, odnosno nove :mjenice, čak ni svoje interese u takvoj situaciji; ponašali su se, dakle, rrema opredjeljenju iz jedne situacije i upadali u katastrofu, jer se r.rjacija izmijenila. Ali, i da se nije izmijenila, staro opredjeljenje je

privrženici oktobarske revolucije, kao Sava Nadaždin, Nikola Rebac, Veljko Mićević i drugi. Međutim, ovo je bila nova situacija, novi krvavi obračun i uslovi.

V

Austrija je, kad je riječ o ekonomskim pitanjima, tretirala Hercegovinu kao tipičnu koloniju. U prvom redu, pristupila je izgradnji saobraćajnica — željeznica i puteva, prije svega, za izvlačenje prirodnog bogatstva. Tako su već davno izgrađene pruge Mostar—Metković, Mostar—Ostrožac, Ostrožac—Konjic, Gabela—Zelenika i druge. To je ujedno i vrijeme kada su otvoreni rudnici uglja u Mostaru, prvi pogoni drvne industrije u Ostrošcu i Bijeloj kod Konjica, začeci hemijske i prehrambene industrije u Mostaru, zatim industrije duvana i grafičke industrije.

Prvi industrijski kapaciteti — kao što je poznato — nikli su u dolini Neretve, što je sasvim prirodno, s obzirom na lokaciju, odnosno na komunikacione mogućnosti. Ali ujedno je Austrija začinjala, s obzirom na svoje vojne potrebe, i razne radove u malim kraškim hercegovačkim poljima, bilo za proizvodnju raznih kultura ili sijena, dakle, iz potrebe za snabdijevanjem stanovništva ili vojske. Razvijalo se u to vrijeme već i bankarstvo, razumije se, minimalno, koje je, kao i svuda drugdje, i u ovom kraju bilo nacionalno; formirane su srpske, hrvatske i muslimanske banke. Austrija je znala vješto diferencirati i razvijati specifične interese pojedinih buržoazija i kanalisati ih prema svojim potrebama, ali time i podsticati nerodoljubivost buržoazije. Duvan je u to vrijeme bio jedna od poznatijih kultura, kao i grožđe. Intenzivnije gajenje tih kultura takođe se tada začelo. Ali to je sve, i relativno i apsolutno, bilo malo da bi se razvitak snažnije podstakao, pa i to malo što se začelo u staroj Jugoslaviji je stagniralo. Proizvodnja grožđa je, reklo bi se, najmanje stagnirala, iako je, u stvari, stagnacija od početka prisutna i u Austriji i u predratnoj Jugoslaviji, jer su se već davno začeli a nisu se snažnije razvili vinarski podrumi u Mostaru, Stocu i drugdje.

U staroj Jugoslaviji, stočarska proizvodnja je opadala, iako Hercegovina ima relativno više pašnjaka nego mnogi drugi krajevi; proizvodnja duvana je stagnirala uslijed nemanja nikakve agrarne politike, pogotovu agrarne politike koja bi se u praksi ostvarivala. To se, dakle, može reći za sve kulture i poljoprivredu u cjelini.

Hercegovina nije bogata zemlja, ali, ipak, ima određene prirodne i potencijalne faktore razvoja; oni u takvim uslovima, sami po sebi, nisu mogli aktivirati taj kraj. Nikakvih dodatnih faktora nije bilo u to vrijeme, tako da se to teško odražavalo i dovodilo je ne samo do stagnacije već i do zaostajanja tog kraja u ekonomskom razvitku u cjelini. To se javljalo, rekao bih, kao ukletost; siromaštvo Hercegovine je postalo poslovično, utkalo se u mentalitet tog kraja, ali i u poglede drugih na taj kraj. Hercegovcima su kao vrlinu i bogatstvo ponekad isticali jedino prirodnu bistrinu i snalažljivost. Bilo je u tome, razumije se, i dobronamjernog i nedobronamjernog, jer je to često i posprdno zvučalo. Životno iskustvo je, opet, Hercegovce učilo da se kreću po svijetu i snalaze, jer su tako morali postupati. To je među njima razvijalo i solidarnost. Dakle, izuzev vlastitih izvora, Hercegovina tada nije mogla računati ni na šta što bi dinamiziralo njenu privredu, a nije imala nikakvih mogućnosti da svoje ekonomske faktore razvije i svoje potencijale učini mo-

gućnim za eksploataciju. Na primjer, bogatstvo vodenih tokova, znači i potencijal električne energije i uslovi za intenzivnu poljoprivredu, predstavljalo je objektivno bogatstvo tog kraja. Ali ništa od toga nije moglo uspješnije doći do izražaja. Poslije rata, već u četrdesetšestoj, prišlo se izradi kanala za navodnjavanje u nekim selima tadašnjih srezova, što je počelo da intenzivira poljoprivredu u njima.

U prošlosti bogatstvo šumom bilo je poznato u tom kraju, spominje se i u nazivima mjesta iz ranijih vremena. Zabilježeno je da je u XVI vijeku Počitelj imao i brodogradilište. Razumije se, ne ističemo to iz nostalgičnih ili znatiželjnih razloga, već zbog potrebe za revitalizacijom tog bogatstva u perspektivi. Imena i nazivi mjesta: Jasen, Šuma Dubrave i si. govore o nekadašnjem bogatstvu šumom, što nije nedokazano, iako ga sadašnja golet vrletnih brda demantuje; one su uporno uništavane, i ugalj je dugo čekao na eksploataciju i korišćenje. Slično bi se moglo reći za boksit, turističku privredu i drugo.

Očito je da svi raniji sistemi nisu mogli te faktore razvoja da koriste, jer je bogatstvo Hercegovine vezano i za određene faze razvoja. Njemu odgovara puna razvijenost i intenzivnost privrede u cjelini, jer drugačije je nemoguće iskoristiti ove potencijale. Samim tim socijalistički uslovi tom i takvom razvitku najviše pogoduju. Dakle, politika Austrije, sem kolonijalne ekspanzije, kao i ekonomsko vegetiranje stare Jugoslavije, nisu dugoročnije razvijali niti računali na razvitak tih područja; tako ni to što je tada započeto nije uslovilo brži razvitak Hercegovine.

Mostar je u to vrijeme jedini imao začetke industrijskog razvitka, a i oni — u odnosu na druge — nisu značili bogzna šta. Uporedbe sa drugim gradovima u Jugoslaviji ili bar sa mnogima od njih očito bi to pokazale. To je bilo vrijeme daljeg siromašenja stanovništva Hercegovine. Upravo, samo su se pravile razlike među siromašnima!

Kao što je već istaknuto, i tu je korijen mnogo čemu što se zbilo i što je uslovljavalo i politički razvitak; i ponašanje u četrdesetprvoj godini ima svoje korijene i u tom siromaštvu. Ali, ponovio bih, sve to valja dalje istraživati; paušalno se to ne može niti se smije tvrditi. Shodno fondu podataka kojima se sada raspolaže, čini se da ne bi bilo teško doći do takvih zaključaka. Ovi uslovi nisu otvarali perspektivu, a čovjek je neku perspektivu tražio, tim prije što se fašizam nametao. Snage koje su ga podržavale mahom su bile spolja, a oslanjale su se na domaću agenturu, što je tipično ponašanje nacionalizma u jugoslovenskim zemljama, odnosno osvajača prema jugoslovenskim zemljama.

*

Bijedni su bili, dakle, uslovi života tog hercegovačkog čovjeka, i radnika i seljaka. Sitna buržoazija se teškom mukom održavala. Jer, očito je, na primjer, da su i seoska domaćinstva ne samo stagnirala, nego se, prema nekim podacima, godišnji prihod po stanovniku sela od 3.838 dinara u 1921. godini smanjio 1.366 u 1938. godini. Zaduženja sela bila su ogromna.* Preko dvije trećine seljačkih dugova u zemlji bilo je namijenjeno isključivo kupovini hrane, što svjedoči o izraženoj eksploataciji — s jedne strane, kupovanjem robe na kredit (samim tim kreditom,

*) Podatke koje sam koristio pripremio je drug Vlado Smoljan, na čemu mu posebno zahvaljujem.

odnosno njegovom kamatom), a, sa druge strane, prodajnim cijenama za prehrambene proizvode ili davanjem robe na veresiju. Mutikaše hereee-govaeke datirahu ne samo iz vremena Ćorovića, već se protežu i na p:zm;e cica. samo modernije, prikrivenije, samo formalno drukčije. trg: . :;, koji su inače uobičajeno i trgovački poslovali, bili su vrlo i: en;em. ;er su bili izuzetak; drugi su bili zelenaši; dakle, pravilo je *pyszzlo* izuzetak u našim uslovima!

Radnička klasa je bila jedina koja je svojim nastankom obećavala rješenja i vodila rješenjima. Ali prema poznatim podacima, životni standard radnika je u to vrijeme neprekidno opadao. Tako je zaposleni radnik sa ženom i dvoje djece mogao u 1930. godini da podmiri 41,1 odsto, l?~[r]j. godini tek 29,8 minimalnih životnih potreba. Ekonomska bijeda : siromaštvo radništva upravo su vodili u borbu, iako je, normalno, moglo b:ri i lutanja, što je sasvim prirodno. Nije slučajno da je Mostar bio tako masovno ujedinjen za narodnooslobodilački pokret i revoluciju. Kad je riječ o borbi Mostara, to se često spominje. Ali, prema mom uvidu, ništa valjano nije istraženo, tako da uvijek nedostaje argumentacije kojom bi se svestrano potkrepljivala takva tvrdnja. Partizanski bataljon, učešće Mostara u X brigadi i XXIX diviziji, kao i mnogobrojne akcije i učešće u drugim jedinicama, najrječitije govore o borbi Mostara; u Monografiji je to vidno istaknuto.

VI

Poznato je, takođe, da su nacionalni pokreti kod Srba i Hrvata bili izraziti na području Hercegovine, da su — pored oslobodilačkog i nacionalnog koje su sadržavali — razdvajali i odvajali ljude i narode, često zbog nekih svojih proklamovanih ciljeva. Tragovi su neminovno ostajali, premda je, a o tome bi tek trebalo raspravljati, bilo težnji naprednih ljudi, i Srba, i Hrvata i Muslimana, da stvaraju jedinstven pokret.

Nije slučajno što su izvjesni izraziti nacionalni borci potekli baš iz ovih sredina. U knjizi *Mlada Bosna* Veselin Masleša je pisao da je, na primjer, grupa Narod, koja je predstavljala prvu generaciju inteligencije, najjače uporište imala u Hercegovini. Naglašavao je da je grupa nacionalistička i da dolazi u sukob sa građanstvom baš zbog toga jer smatra da »nacionalizam ovoga nije dovoljno čist i odlučan«.*) Kako Masleša kaže, ljudi iz ove grupe bili su oštri, odvažni i borbeni, iako velikih razlika među tim grupama nema:

(...) »Oni svoja nacionalistička priželjkivanja ponekiput i iskažu, ili dozvole da se jasnije naslute. I to je, uglavnom, sva razlika. Ni njih njihov nacionalizam ne vodi do nacionalno-revolucionarnih konzekvencija. Ni oni ne žele da gube legalitet, ni oni ne okreću lice seljaku, ni oni ne žele da svojom borbom razbijaju okvire nametnute stvarnošću.«**)

Masleša kaže da je grupa oko Naroda bila grupa građanskih intelektualaca, pa se nije ni mogla radikalno odvojiti od čaršije, što je uticalo da je uglavnom išla zajedno sa grupom Srpska riječ. U politici jedinstva ove grupe nije postojao gotovo nijedan elemenat potreban za

*) »Kultura«, Beograd 1945, str. 124.
**) Isto, str. 125.

ostvarenje borbenog jedinstva u akciji, bilo srpskog ili drugih naroda u Bosni i Hercegovini. Tako on kaže:

»Grupa Narod godinama je, i kao sastavni deo Srpske narodne organizacije i Srpskog kluba i kao samostalna grupacija, batrgala u ovoj politici jalovog jedinstva, naravno bez rezultata.«

I dodaje:

»Ova grupa, koja je 1890 godine ušla sa velikim rečima u politički život zemlje, svršila je prilično žalosno. Građanstvo se odvojilo, seljaštvo je otišlo svojim putem, radnički pokret je bio po strani od nacionalnih borbi, a druga generacija inteligencije prekinula je sa političkim taktiziranjem i taktičkom politikom kvazidemokratske politike prve generacije i pristupila drugim metodama borbe.«*)

Razumije se, postojale su i druge grupe koje su vršile uticaj i na području Hercegovine. Masleša navodi: *Srpsku narodnu organizaciju, Srpsku riječ i Otadžbinu.* Tu su značajna djejstva ranijih ustanaka, pored ostalih, i ustanaka iz 1875. godine.

Poznato je da je za vrijeme ustanka sedamdesetpete blok velikih sila u Evropi odlučivao o mnogo čemu; nije samo onemogućio brojne težnje u jugoslovenskim zemljama, već je i nametnuo novu osvajačku politiku na Balkanu. Doduše, tome je i raniji Sanstefanski mir na svoj način utirao put. Tada je bilo važnije da li su rješenjima zadovoljni drugi a ne balkanski narodi, odnosno pojedine južnoslovenske zemlje, koje nisu imale čime da budu zadovoljne, pogotovu ne novim osvajačkim poduhvatima, koji ne samo da su bili veoma daleko od stvarnog oslobođenja, nego su čak zamračivali tu perspektivu. Nametnuta rješenja zakivala su feudalne odnose i stanje i neslobodu naroda u Bosni i Hercegovini.

Narod je svojim učešćem u ustanku sedamdesetpete pokazivao svoju zrelost, ali rukovodstvo sa svim drugim uticajima nije bilo kadro da to izrazi i odrazi. Neki o tome ustanku govore kao o kopiji drugih. Vjerovatno ima mjesta i za takve rasprave, ali najgore je što pri tom mnoge originalnosti tog tla nisu uzete u obzir, odnosno što su uplitanja spolja — i direktna i indirektna — izvanredno velika, čak i presudna. Tada nije ni bilo na širem planu neke usredsredene snage koja bi mogla pomoći u orijentaciji naroda. Tadašnje rukovodstvo nije imalo koncept koji bi mogao pomoći narodu Hercegovine. Nije bilo ni druge oslobodilačke težnje koja bi bila kadra da uspješno mobilise snage svih naroda i da to pretvori u pobjedu. Htijenje naroda nije bilo dovoljno da bi se moglo nametnuti višim silama, pa je njegova sudbina zavisila od njih.

Austrija je sačuvala sve konzervativne institucije i razradila političko zavađanje naroda. Zbog toga se, pored ostalog, posljedice tog ustanka nisu mogle osjetiti ni na socijalnom planu. Ostao je samo eho koji je kao segment svijesti djelovao dalje, djelovao slobodarski. Spoljni faktori bili su i ostali reakcionarni u svom ponašanju. Takođe i prepucavanja u štampi iz pojedinih centara jugoslovenskih zemalja u to vrijeme nanosila su dosta štete, iako je u pojedinim listovima bilo zahtjeva za saradnju i u Bosni i Hercegovini i u ostalim jugoslovenskim zemljama. Bilo je i osuđivanja nacionalnih isključivosti sa isticanjem da ustanicima nije ni do panslavizma, ni do srbiziranja, kroatiziranja, austrijaniziranja, rusiziranja, nego do toga da se što prije izbave ropstva, odnosno nađu rješenja

*) Isto, str. 128.

zrerr.a svojim posebnostima. Zasluživalo bi pažnju da se ova misao, koja se. kako izgleda, dosta davno začela, i pažljivije proučava, jer nas njena geneza interesuje i u sadašnje vrijeme. To je velika misao koja je odgovarala tom vremenu i preteča je naše borbe za bratstvo i ravnopravnost naroda, odnosno utirala je put sagledavanju onog što nam je zajedničko. Očito, za to bi bio potreban dobro osmišljen i organizovan rad. Sve što je Austro-Ugarska preduzimala za vrijeme okupacije Bosne i Hercegovine bilo je strogo podređeno njenim osvajačkim interesima; na političkom planu razvijala je akciju koja je zavađala narode koristeći sve, pa i vjerske osjetljivosti.

U to vrijeme, jačaju razni uticaji i na Hercegovinu iz Srbije, Crne Gore, Dalmacije i Hrvatske; svuda okolo bilo je više slobode nego u Bosni i Hercegovini. Ipak, to je doba i afirmacije boraca za narodne težnje, koji su došli do izražaja u borbi za nacionalne slobode, za kulturni razvitak, protiv raznih odnarođavanja nametnutih brojnim teorijama i u praksi. Bosna i Hercegovina u to vrijeme stiče brojne prijatelje u redovima drugih naroda van južnoslovenskih zemalja. Stvaraju se kulturni krugovi i čitalačka publika, razni pokreti, kao što je »Mlada Bosna« .. . Učešće hrvatskih i srpskih masa u ustanku sedamdesetpete ima određeno značenje i u tom smislu. Na tom području Musić, Božić i drugi imali su određen uticaj i značenje. Njihove veze sa snagama van Hercegovine takođe su određene komponente o kojima valja voditi računa; ne mogu se prenebreći i svesti — kao što mnogi čine — samo na osudu pojedinaca ili nekog njihovog postupka. Takođe, treba imati u vidu i druge uticaje u tim ustancima koji su došli do izražaja kod ustaničkih vođa i kada je riječ o »Nevesinjskoj pušci«, Zimonjiću, Vukaloviću, Ljubibratiću. Sedeamdesetpetu ovdje samo pominjemo. O tome je u nas bilo više riječi, a stvaralačka sinteza tek predstoji.

Od krupnog je značaja kasnije djelovanje same mostarske »Zore«. Santića, Kranjčevića, Bašagića, Đikića, Gaćinovića, Frana Milićevića, fra Grge Martića, pravoslavne i katoličke crkve i posebno. Ovdje ističemo samo neke od njih, bez pretenzije da istaknemo sve, još manje da damo pregled po periodima.

O djelovanju Kranjčevića i o uslovima u to vrijeme Ilija Kecmanović je pisao, govoreći o njegovoj aktivnosti u Mostaru, kao učitelja u Mostarskoj trgovačkoj školi. Kecmanović navodi kazivanje Svetozara Ćorovića o demonstrativnom nastupu Kranjčevića i o tome kako je »na 'juriš' osvojio simpatije učenika.«*)

Građanske stranke u staroj Jugoslaviji su na ovo područje najčešće direktno importovane iz Beograda, Zagreba ili Sarajeva; naime, radikalna, zemljoradnička i demokratska stranka na područje gdje su pretežno živjeli Srbi; a HSS, odnosno ranije Pučka stranka, na zapadno područje Hercegovine. Kasnije su određen uticaj imale JNS, JRZ i druge. Značajan uticaj od početka je zadobila JMO. HSS i Radić u ovom području su izrazito budili nacionalna osjećanja, ali i nacionalistički postupali, odnosno ponašali se kao i svaka druga građanska partija u tadašnjim uslovima; kler je, koliko je meni poznato, pretežno bio privrženik Pučke ;rranke, bar u početku stvaranja stare Jugoslavije. Poznato je kako se držao jedan dio klera u narodnooslobodilačkoj borbi, odnosno kakve

* *Silvije Strahimir Kranjčević (život i djelo)* »Narodna prosvjeta«, Sarajevo 1979, **str. 75.**

je sve usluge činio fašističkim okupatorima i o tome nema potrebe da se nešto određenije i ovom prilikom govori. Oni su na stranačkom planu doživjeli težak poraz, pa se po tome Radić i posebno sačuvao u uspomeni Hercegovaca.

Građanske stranke su neposredno ostavile dubokog traga. Bilo bi veoma dobro kad bi se moglo pregledno i sveobuhvatno sagledati i ponašanje njihovih aktivista u ratu: neki su odmah prišli pokretu u istočnoj Hercegovini. Većina ih se, dakle, priključila narodnooslobodilačkoj borbi u početku ili na kraju rata, ali poznati su i korteši koji su se definitivno opredijelili za četništvo i ustaštvo. To se, dakle, može reći i za zapadnu Hercegovinu, odnosno za neke aktiviste HSS u toku, a posebno na kraju rata. I kad je u pitanju JMO, nešto slično bi se moglo tvrditi. Ali, sa druge strane, ima izrazitih četnika, kao i mnogih ekstremnih HSS-ovaca koji su odmah prišli ustašama; bilo je kasnije dosta borbi sa četništvom u Hercegovini, gdje su određenu ulogu imali i korteši građanskih stranaka. S nekima od njih je bilo veoma teških previranja u ustaničkim danima četrdesetprve, kada se vodila bitka za mase, kada je bilo biti ili ne biti, ostati na tom području sa svojim najsnažnijim uticajem ili ne ostati.

Rodoljublje i slobodarstvo su i tada, a posebno pred rat, bili i ovdje veoma izraziti, ali je bilo ujedno veoma protivrječnih držanja, od izrazite težnje ka odbrani zemlje do privrženika fašizma. To bi sve valjalo izučavati, jer paušalne tvrdnje ne kazuju mnogo i mogu da vode na krivi put, u što su neki autori upadali, pa su glorifikovali »ustaničko jedinstvo« Srba, a Hrvate paušalno optuživali za izdaju. Takva situacija, odnosno takvo stanje i složene protivrječnosti neminovno su morali da dovode do ponašanja o kojima je riječ i brzih zaključaka nekih autora. Analiza traži logičko mišljenje, dakle, jezik i logiku činjenica; ne smije da se podleže idiotizmu prakticizma i pojednostavljivanja. Istraživanje tih činjenica više je nego značajno, ali isto tako valja razvijati analitičko rasuđivanje kad je u pitanju ustanak u Hercegovini i ponašanje narodnih masa četrdesetprve godine. Bez toga se neke pojave ne mogu ne samo objasniti nego ni sagledati. Treba reći da mi pojave valja i da opisujemo, ali i da ih i analiziramo i da zaključujemo. Kad je riječ o tim pitanjima, memoarska građa je svakako od krupnog značaja, ali su činjenice na osnovu vjerodostojne građe još značajnije.

Dogmatizam i sve šematski dato saveznici su nacionalističkog interesa i trajni su protivnici nacionalne ravnopravnosti. Njihova karakteristika je ne samo potcjenjivanje naroda nego i nevjerovanje narodu. To se dugo ponegdje i ponekad proteže, iako revolucionarni procesi u narodu od početka revolucije četrdesetprve godine pa dalje dokazuju upravo obrnuto. Treba i mora se vjerovati narodu. Naročito je ljeto četrdesetprve godine izrazit primjer koliko mora biti vjere u narod. Ne samo četrdesetprva nego i četrdesetdruga ide u prilog toj tvrdnji. Narod je ostao vjeran idealima za koje se borio, za koje je počeo da se bori bez obzira na nevolje nastale manje zbog grešaka pokreta, a više, u prvom redu, zbog snage divljačke fašističke ofanzive. Sve što se stavilo na stranu okupatora upreglo se u punoj mjeri u tu ofanzivu. Narod je pravio revoluciju; bez toga je ne bi trebalo ni voditi ni započinjati. Zato je revolucija i pobijedila.

5 - -;: _zn: i sve neprincipijelnosti su suprotstavljeni progresu i to je aiijek njihova priroda. Drugačije i ne može da bude. To proističe iz apaoTOg bića.

Kal : ovim pitanjima govorimo, ne polemišemo u prvom redu s lič-— iako sa njihovim shvatanjima u tom kontekstu polemišemo, prije r;a 5:: želimo da razjasnimo bitna pitanja. Ima zabluda, ne samo kada ru p:jedine ličnosti u pitanju već i šire. Drugo, rasprava se može naročito uspješno voditi o nekim pitanjima, rekao bih, na bezličan način, bez sporur.janja ličnosti, da bi bila djelotvornija, da bi se izbjeglo etiketiranje i nepotrebno zavađanje.

VII

Sta je sve u ustanku bilo spontano, a šta nije? To je pitanje koje nas interesuje i teorijski. Na tu temu još nema, koliko je meni poznato, sintetičkih radova. Čak se oni, rekao bih, potcjenjuju ili odbacuju pod raznim objašnjenjima. Svakako da veoma cijenimo sve što je od interesa za ovu oblast: monografije, studije, memoarske tekstove, zapise, hronike, dnevnike .. . Ali, bez stvaralačke sinteze, ogovore na mnoga pitanja je nemoguće dobiti. Sve to ne znači isključiti pojedinačno, odnosno interes za pojedine probleme; naprotiv — pretpostavlja ga. S tog stanovišta napor naših autora može biti svojevrstan doprinos. Prije svega, brojni podaci upućuju na takav zaključak i govore o takvom doprinosu autora. Tako ćemo se lakše boriti protiv izvjesnih teorija koje nemaju svoje opravdanje.

Kad je u pitanju dizanje ustanka, kanalisanje stihije i ovladavanje njome u Hercegovini, ne možemo prihvatiti izvjesne teorije koje propagiraju da su ustanak podigli viđeniji seoski domaćini, bolje rečeno, imućniji seljaci. To je, samo po sebi, bilo »teorijsko« opravdanje stihije, spontaniteta, glorifikacija seljaka kao takvog, a često i proengleskog uticaja, jer se u nekim tvrdnjama za njih kaže da su bili proengleski orijentisani. Ustanak su, u prvom redu, podigle snage pod neposrednim uticajem Partije, članovi i simpatizeri Komunističke partije i j3KOJ-a, pod uticajem njene svijesti koja se probijala do mnoštva ljudi, koji su se vratili ili su se vraćali u ove krajeve, pored već postojećih partijskih organizacija. Očito, četrdesetprve godine je donekle vladala nedovoljna povezanost, što ima svoje objašnjenje, s obzirom na kratkoću vremena u kome se sve zbilo, između onih kojih su tu neposredno došli i našli se u narodu i postojećih organizacija koje nisu bile u početku dovoljno kadre na nekim mjestima da se svestranije uključe u zbivanja i da rukovode tim talasom masa.

Poslije kapitulacije stare Jugoslavije, takođe prema podacima Ivkovića, samo na područje Nevesinja vratilo se oko 350 Nevesinjaca koji su radili i živjeli u drugim mjestima. Među njima je bilo i dosta zeničkih radnika. Oni su imali velikog uticaja na kasnija zbivanja u ovom srezu. Kao što Ivković ističe, među povratnicima bilo je više od 50 članova KPJ, kandidata i članova SKOJ-a, a i jedan broj simpatizera KPJ. Svi su se oni međusobno povezali na područjima pojedinih sela i sa partijskom organizacijom u Nevesinju i djelovali u krajnjoj liniji, na liniji CKKPJ i PKKPJ za Bosnu i Hercegovinu. U Trebinju od 771 poginulog borca čak 335 bili su radnici, službenici, intelektualci, đaci i studenti itd. Od toga radnika je bilo 195.

Raskorak se sastojao u nedovoljnoj povezanosti između njih i već postojeće partijske organizacije, ali i to se brzo prevladalo, jer vremenski gledano nekoliko mjeseci ne znači mnogo. Da je bilo više i potpunije povezanosti, sigurno bi i ustanak bio nešto drukčiji, pogotovu bi bio naglašeniji njegov organizovani karakter na širem području, odmah četrdesetprve godine. No, ne interesuje nas šta bi bilo kad bi bilo, već ono što je bilo. Ako bismo proučavali, sigurno bismo došli do takvih činjenica. Ali činjenica je da je i to brzo savladano, brzo prevladano. Na toj liniji, sigurno valja odlučno ustati protiv teorija da su činjenice o narodnooslobodilačkom ratu u zapadnoj Hercegovini — počev od prvomajskih manifestacija na Humcu pa dalje — »nategnute«, odnosno da se »izmišljahu«., kako ueki kažu. Prigovori te vrste očito ne stoje; više su to pravdanja zanemarivanja činjenica u ranijem periodu nego išta drugo. Ali svuda smo protiv konstruisanja činjenica, bez obzira na to o kom broju i kojim ljudima se radilo; treba to kazati i ovom prilikom. Procesi su

su se a m o Tjo mtcuzSieVu \ T<SIZ\CV\,

bio, dakle, odnos snaga. To ne bi bilo teško dokazati imenima ljudi i događajima, jer je pogibija Hrstića, Mucića, Brešana, Belše, Bilića, Macana i drugih govorila što i pogibija njihovih saboraca i istomišljenika iz redova srpskog i muslimanskog stauovrvištva. Mostarski radrdci-aktivisti, kao i Hrvati — borci u X brigadi, izražavali su ono što i borci Srbi i Muslimani. Proces je bio u svim slojevima, među radnicima, najizrazitiji. Obuhvatao je čak i buržoaziju u sva tri naroda, sa svim razlikama i osobenostima. I to nije teško poimenično i činjenično dokazivati.

Takođe valja sagledati da su činjenice činjenice i prema njima se podjednako objektivno odnositi i u istočnoj i u zapadnoj Hercegovini, i u Mostaru i u Konjicu, u svakom drugom kraju. Od samo golih deklarisanja, mnogo koristi u ovom poslu nema.

Međutim, snaga XXIX divizije govori o snazi naroda, o snazi Komunističke partije, o njenom uticaju, o njenoj vjeri u narod. To je naš kapital kao cjelina; kao cjelini mu prilazimo, kao o cjelini raspravljamo, ali to ne znači da ne vidimo i dijelove: — Vidimo ih, ali ih ne suprotstavljamo jedne drugima, već težimo sintezi i jedinstvu; na srcu nam je uvijek bratstvo i jedinstvo naših naroda, vitalna snaga naše zemlje. Što je najvažnije — i naučna istina, jer ona govori u prilog bratstvu i jedinstvu naroda i narodnosti u našoj zemlji.

VIII

Prema tradiciji smo uvijek imali pozitivan odnos, ali smo naglašavali da je valja i diferencirati i imati jedinstvene principe u prilazu njenom vrednovanju. Neminovno, jedna od njenih vrijednosti je i u kriterijumu da je svi narodi mogu, u principu, prihvatiti; naime, tumačenje i objašnjenje svih mora takvo biti. Spomenuo sam već sedamdesetpetu godinu. Međutim, nije značajna samo ta godina, već i mnogo toga drugog. Bilo je raznih služenja tuđim interesima i sve je to neminovno ostavljalo tragove. Sve se to, na svoj način, kao tradicija obrušilo na četrdesetprvu godinu — bilo u pozitivnom ili negativnom smislu. Tome su veliku pažnju posvetili i mnogi analizatori ustanka u poslijeratnom periodu. Nama se sedamdesetpeta godina predstavljala, u mitu i pisanim tekstovima, kao božje nadahnuće, kao feniks, ali njena struktura, uzroci i

posljedice ostajali su neobjašnjeni; u njoj, svakako, ima i mnogo pozitivnog, ali i mnogo negativnog. Štetno je što nauka ćuti, nekritički ili tradicionalistički prilazi tim pitanjima. Valja i ovom prilikom reći da je svaka zloupotreba sedamdesetpete bila, jeste i biće štetna. Zato je valja depolitizirati i demitologizirati kako bi se istinito saznala i sagledala. Pri tome valja poći od teze da je slobodarstvo iz naše tradicije neosporno imalo pozitivnu ulogu.

Određenu ulogu su igrale i razne emigracije i odliv stanovništva. Na tom odlivu stanovništva rađale su se razne »nacionalističke sentimentalnosti«, počev od seobe muslimanskog naroda, pečalbarstva hrvatskog i emigracije srpskog življa. Za to su, zavisno o kome se nacionalizmu radi, optuživani pojedini narodi, što je kasnije doprinosilo prolivanju krvi. Čak u vrijeme mas-pokreta i kvazi-liberalizma sedamdesete i sedamdesetprve neki su optuživali ovu zemlju za boravak naših radnika vani, iako je ona činila sve da riješi brojna pitanja, ali neka od njih objektivno nije bilo moguće riješiti. Činili su to, po pravilu, oni koji ništa i nisu bili kadri da riješe; čak to nisu ni pokušavali. Sve što su vijekovi nataložili nemoguće je riješiti za nekoliko desetina godina. U prošlosti, emigracija se počela ponašati kao samostalna snaga koja postaje prenosnik raznih uticaja; tako je, bar po pravilu, sa svim emigracijama. Očito je da je određenog značaja za zemlju imalo držanje emigracije iz srpskih i hrvatskih krajeva, bile one u Sjedinjenim Američkim Državama ili u drugim mjestima i zemljama. Migracije su bile, rekao bih, i izlaz i kob Hercegovine. Izlaz ekonomski — jer drugog nije bilo; kob — jer su izražavale njenu bijedu. Povratnici su u ustanku četrdesetprve u istočnoj Hercegovini, kako je više puta isticano, imali veoma značajno mjesto. I ova tradicija je igrala, dakle, određenu ulogu. Svim ovim ističemo da tradicija sadrži šire probleme, da su oni i materijalne prirode, da ih ne smijemo potcjenjivati, da ih valja sve svestranije i u praksi i u teoriji problematizirati, odnosno izučavati.

Kad veliki i moćni napada, mali je uvijek u pravu, bez obzira na motive i pobude. U ovom slučaju, to bi variralo na način da se zna, ako oružane sile napadnu goloruki narod, koje u tom slučaju za interese naroda, jer će taj ustati u njihovu odbranu. I ovoga puta se to pokazalo kao nepogrešivo pravilo; bili su to komunisti i progresivni ljudi. Na suprotnu stranu svrstalo se mračnjaštvo, reakcija, potencijalno četništvo i sve drugo što je bilo tome sklono. Nema u tome ničega nelogičnog. Bez razumijevanja bliske i dalje prošlosti, naše revolucionarne posebno, nema ni idejnog ni političkog jedinstva u slučaju borbe za bratstvo, za spašavanje našeg čovjeka. Sva grešna začeća imaju svoje uzroke, u budućem uvijek valja da imamo sadašnje, ali i buduće u sadašnjem. Spoznati konkretnije pojave, širiti dalje naš teorijski habitus u tom smislu od ogromnog je značaja.

Ponori i ponornice imaju i neku ljudsku i društvenu simboliku u Hercegovini. Ponori su bili socijalni i nacionalni, izraženi još prije rata u Hercegovini, četrdesetprve i posebno. Izdaja stare jugoslovenske vojske (njenih oficira) također je simbol tog starojugoslovenskog stanja. U toku rata, izdaja i genocid su samo produžetak toga. Fašizam je to monostruozno razvio i vodio u istrebljenje naroda. Revolucija je osnažila uslove za potrebne društvene promjene i aktivnosti koje ukidaju takvo stanje i ponore koji ga rađaju. Čini mi se da je i sada simbolično što elektroprivreda takvu vrstu ponora zatvara i prirodne ponore koristi za sreću

našeg čovjeka. I to spada u hercegovačke faktore razvoja u sadašnje vrijeme i doprinosi ekonomskom prosperitetu kraja u cjelini. Ali i sve društvene ponore treba brže otklanjati, jer su im i dalje posljedice negativne.

Nije lako u toj zemlji odnositi se prema zbivanjima i nije lako biti na nivou istorijskog zadatka, ali treba stalno sagledavati kakve kriterijume u vrednovanju primjenjujemo; ne možemo onoga ko se odmah nije snašao odbaciti bez obzira na sve što se zbilo, dakle, na uslove u kojima se našao. Valja imati u vidu da su i oni koji su tražili izlaz, koji su otvorili oči da traže izbor ujedno morali ozbiljno sagledati istorijski trenutak: tu je morao progovoriti i klasni i nacionalni interes, svijest posebno. Uvijek valja imati u vidu da aprilska katastrofa stare Jugoslavije nije bila katastrofa njene vojske kao takve, već raspadanje zemlje, odnosno vrhunac krize koja je izbila i trajala i prije rata. U takvim uslovima, agonija je imala šire značenje: buržoazija je spasavala sebe i svoje pozicije, a narodni slojevi su, opet, tražili izlaz za sebe, odnosno izražavali svoje nezadovoljstvo, što se različito manifestovalo kod pojedinih naroda. Zato naša mjerila ne mogu biti uniformna; uostalom, ni ustanak i revolucija u Jugoslaviji nisu bili uniformni ni u jednom istom kraju. Ako pogledamo pripadnike svih naroda koji tu, u Hercegovini, žive: i Muslimane, i Srbe i Hrvate, odnosno stanovništvo sva tri naroda, vidjećemo da su se u pojedinim područjima, čak i u dijelovima istog stanovništva po nacionalnoj pripadnosti, različito manifestovali ustanički usponi ili padovi, zavisno od prilika. Dakle, sve to moramo imati u vidu. Sve te specifičnosti starije i novije tradicije valja temeljito sagledati; činjenice su činjenice, takve kakve su valja ih sagledati i nemati nikakvih predrasuda zbog nekakvih relacija i gradacija.

Četrdesetprva na ovom području bila je godina velikih oscilacija; prije svega, sama širina u organizovanju ustanka išla je čak i do oportunizma da bi se ultraljevičarstvo i anarhizam u istoj godini također razvili. Sigurno je da su XXIX divizija i sve ono što ju je neposredno stvaralo bili prava stvaralačka sinteza, te se definitivno odbacilo sve što je ultraljevičarsko i što je desno. Mi se tog ultraljevog, ni tog desnog ne odričemo; dio je našeg negativnog; odbacili smo ga, ali želimo da objasnimo motive i uslove koji su do toga doveli. Bitno je da smo bili kadri da stvorimo i novo i da smo greške stvaralački otklanjali. Bio je to ujedno i snažan uticaj partijske organizacije i cjelokupne njene akcije.

To sigurno govori o samom rukovodstvu ustanka u četrdesetprvoj i četrdesetdrugoj godini u Hercegovini, ali i to rukovodstvo je bilo rukovodstvo našeg ustanka. Toga, kao činjenice, duboko smo svjesni i ne odričemo ga se ni sada, iako kritički prilazimo slabostima.

*

Bijeda stanovništva — i seoskog i gradskog, sem nešto najimućnijih porodica — bila je neizmjerna. Priraštaj stanovništva bio je velik; među najvećima u zemlji. To je samo po sebi bio kontrast; čovjek je od samog rođenja morao misliti šta će raditi i gdje će naći posla. Prerano je morao da razmišlja o ozbiljnim stvarima! Svako zanimanje u takvim uslovima bilo je dobro ako je egzistenciju obezbjeđivalo. Kada to sada imamo u vidu, valja i posebno naglasiti da su ekonomski nesporazumi i sukob-

ljavanja i u poslijeratno vrijeme mogli voditi, utoliko prije, i u nacionalizam, s obzirom na takvo nasljeđe. Ne smijemo nikada dozvoliti da se to zaboravi, jer i u sadašnje vrijeme postoje uslovi za raspirivanje nacionalizma i međusobnog nepovjerenja. Dogovaranjem se to može uspješno otklanjati. Hercegovina ima i iz tih obzira dovoljno razloga da potpunije usklađuje svoj razvoj, da se međusobno prožima i razvija kapacitete koji će biti nosioci ekonomskog progresa, ali i integracije i povezivanja, poštujući sve osobenosti. Fabrike i sredine koje su na tome radile odigrale su pionirsku, ali veoma značajnu ulogu. Možda je to do sada rađeno, u prvom redu, iz svijesti i političkih uslova, ali je obostrano donosilo i ekonomske koristi. Smije se sada reći da sve više postaje ekonomska potreba. To je već realnost, koja nas sve više interesuje kao aktuelno ekonomsko i društveno pitanje. Ne znači da se time ovo područje odvaja od svoje republike; naprotiv, to vodi povezivanju Bosne i Hercegovine. Riječ je o samoupravnim interesima u koje su inkorporirani i klasni i nacionalni interesi. Nikada se na ovom području to ne smije zanemariti. Mislim da je to, u svakom slučaju, aktuelno u Hercegovini, ali i ne samo u njoj.

Ekonomski korijeni nesporazuma i sukobljavanja mogu voditi i u nacionalizam, a to ne smijemo nikada dozvoliti. Rečeno je već da u našim uslovima to dogovaranjem otklanjamo. Međutim, u to vrijeme, pred rat i četrdesetprve, dogovaranja nije bilo, niti je moglo biti. I banke, s obzirom da su bile nacionalne, neminovno su razdvajale i podvajale ljude, a u staroj Jugoslaviji su također djelovali i drugi faktori. Sve je ostavilo izvjesne tragove i u poslovanju, pa ih valja efikasno otklanjati. Ovim smo željeli istaći da našu tradiciju ne čini samo kulturna i istorijska sfera, već da je njena struktura široka i sveobuhvatna i da je takvu valja više imati u vidu.

IX

Komunisti, kandidati, skojevci, simpatizeri Partije koji su se vratili četrdesetprve godine sa raznih područja zemlje ne samo da su tada djelovali, već su to ispoljavali i prije rata preko svoje rodbine i na druge načine. Dakle — u smislu istorijske uloge Partije i prije četrdesetprve godine. Posebno su se istakli u pripremama za ustanak i odbranu života ugroženog življa. Oni su već radili na osnovu prakse Partije i njenih poziva i dokumenata, prije rata, dakle, u pravom duhu. Radili su u tom duhu čak i oni koji nisu za te dokumente tada možda ni znali, ali se to prenosilo kao politički eho, jer to su bile ne samo odgovarajuće parole nego i jedine parole koje su značile djelotvoran odnos prema sudbini naroda, jedini izlaz u datoj situaciji. Dokumenti govore da su fašisti svuda vidjeli akciju i propagandu komunista.

Ustanak su, dakle, pomogli — da se digne i vodi — oni koji su došli sa raznih strana, a bili pod uticajem Komunističke partije. Hercegovina nije bila uopšte zatvorena, u toku rata je davala i primala ljude i snage sa raznih drugih strana, ne samo one koji su se tu rodili. Brojni su takvi primjeri — posebno iz Dalmacije, Crne Gore, Bosne i drugih krajeva. I sama XXIX divizija, počev od sastava njenog štaba, uvjerljiv je dokaz toga.

Izlazak boraca iz gradova među ustanike u prvim ustaničkim danima — pojedinačan i u grupama — bio je najznačajniji u Mostaru.

Mostar i druga gradska mjesta tome su davali značajan ton, što se u nas nedovoljno izražava. Ovi borci, zajedno sa svim povratnicima na istočno-hercegovačko područje, sačinjavali su elemenat radničke klase i personalno i po svojim idejama i duhu. Tako se može govoriti da i brojčana zastupljenost radničke klase nije bila takva kakvom je neki predstavljaju. U svakom slučaju, nezanemarljiva je to veličina i sa stanovišta broja ljudstva u pojedinim jedinicama. Sto se ideologije, misije i interesa tiče, svakako je njena misija najznačajnija. U cjelini kad se gleda, borci koji su izlazili iz gradova politički su dobro prihvaćeni u selima i među borcima. Međutim, može se svakako prigovoriti mnoštvu slabosti i kad su oni u pitanju ili odnos prema njima. Sigurno su postojali uslovi da nešto više boraca izađe; međutim, očito je da nije bilo dovoljno organizovanosti, dovoljno usmjerenosti na to odmah četrdesetprve godine. Kad se o tome sada raspravlja, valja imati u vidu i stanje duha, raspoloženja i svijesti i nivo organizacije tog vremena. Ne bi valjalo govoriti: »šta bi bilo — kad bi bilo«. Za sve uvijek postoje nešto bolji uslovi — ako se dobro iskoriste. Mi smo u velikoj mjeri koristili tadašnje uslove, ali, svakako, ne do kraja.

Sve ovo nije dovoljno istraženo; tako i kad se ovi redovi pišu, nepravični smo prema mnogim događajima. Sve ih zabilježiti ne možemo, a paušalno se ništa iskazati ne da. Pouka iz knjige Mate Jakšića »Dubrovnik četrdesetprve« govori da je moglo doći do formiranja partizanske jedinice Dubrovčana, istina u istočnoj Hercegovini, ali oslanjajući se na dubrovačko područje. To bi bilo od značaja. No, isto tako, mogle su se oformiti jedinice na području Dalmacije od Hercegovaca — Hrvata u okolini Makarske; muslimanske jedinice na području Hercegovine. Doduše, ima začetaka takvih grupa u jedinicama; borci koji su izašli objektivno su to značili. Bili su putokaz, odnosno svijetlili su, po mom mišljenju, istim svjetlom kao i da su jedinice oformljene; ili bar gotovo da se tako može reći. Bilo bi pozitivno da se formirala dubrovačka partizanska jedinica, mada je ispravno što se to do sada nije posebno kritički isticalo, jer nije bilo dovoljno istraživanja na osnovu kojih bi se to tvrdilo. Svakako je to slabost hercegovačkog, kao i dubrovačkog, odnosno dalmatinskog rukovodstva pokreta. Međutim, postoje i drugi primjeri. Mostarci su izlazili na teritorije oko Konjica — među njima su bili i Muslimani i Hrvati — i zajedno sa borcima iz redova srpskog naroda stvarali su jedinicu koja je mnogo značila. I to je primjer koji govori kojim putem treba ići, tako da a priori ne treba davati prednost pravcu stvaranja posebnih edinica. Meni se čini da je četrdesetprva godina u pogledu izlaska i stvaranja zajedničkih jedinica imala i svoja krupna značenja, a vjerovatno i neke slabosti. Treba to analizirati na primjerima. U prvoj polovini četriesetdruge godine, formirana je Muslimanska partizanska četa na teritoriji stolačkog sreza. Treba vidjeti što je značio jedan, a što drugi put; ta je kao rezultate koji donio. Upravo, nisu to bila samo dva puta, bilo ih je više! Kasnije, četrdesetčetvrte godine, stvoreni su Zapadnohercegovački i Dubrovački odred na teritoriji Dalmacije, odnosno Hercegovine. Iako je to svojevrsna raznolikost u prilazu i rješenjima gdje su svakako : lični pogledi uticali, put je ka istom vodio; jedan drugom ne treba suprotstavljati već izučavati i jedno i drugo; vidjeti u čemu su bile prednosti i slabosti.

Može se raspravljati, o čemu neki apriorno govore, da je napravljen propust i četrdesetčetvrte godine, kad je rasformiran Zapadnohercego-

vački partizanski odred, umjesto da je formirana, kako neki kažu, partizanska brigada; dakle, možemo raspravljati i o tome, iako je ulazak odreda u brigade, u kojima su pretežno bili Srbi i Muslimani, imao ogromno značenje. Navodno, u nekim obrazloženjima stoji da se to ljudstvo smatralo nepouzdanim. Ne zna se o kakvoj se nepouzdanosti radi. Vjerovatno — riječ je o još nedovoljno isprobanim borcima. Tvrdi se da su postojali uslovi da to bude partizanska brigada. Što bi ova brigada politički značila, u to i kasnije vrijeme, o tome bi se moglo raspravljati. No, isto tako, treba reći, da su jedinice XXIX divizije i drugih divizija na ovom području boravile i u ranije vrijeme, ali da su postepeno stvarani uslovi za nešto širu mobilizaciju iz poznatih razloga. U svakom slučaju, partijske organizacije su pokazivale inicijativu i interes, a plodovi svega toga su poznati.

Može se govoriti o samostalnosti rukovodstva u pojedinim periodima četrdesetprve godine pa dalje. Nesamostalnost u određenim periodima bila je, bez sumnje, prisutna, ali se njegova politika, ni u kom slučaju ne bi mogla sumnjičiti, kako to neki neosnovano podozrevaju, nacionalističkom ili sličnom. U određenim periodima je, svakako, obilovalo i slabostima, kad je riječ o realizaciji pojedinih zadataka. Može se govoriti 0 tome da je bilo dogmatskih pogleda i shvatanja: na primjer, da su bitni samo socijalni a ne i nacionalni vidovi borbe, o fazama revolucije, o mnoštvu drugog. Bilo je i mnogo sholastičkog, rekao bih. Sve su to bili krupni vidovi sektaštva, anarhizma, ultraradikalizma; posljedice tog sektaštva su se dugo osjećale. Neravnomjernost ustanka odrazila se i u poslijeratno vrijeme, u kadrovskom i u svakom drugom pogledu. Djelomično, ona se proteže i do današnjih dana, ali je idejnom borbom znatno ublažena, jer je borba u tom pogledu dugo vođena. Ta borba je dovela do stvaranja kadrova koji su, zajedno sa srpskim i muslimanskim kadrovima, mogli odgovorno preuzeti poslove na tom području i šire. Međutim, neki ta zastranjivanja prenaglašavaju, čak i činjenice falsifikuju, što nikome ne koristi.

Vrhovni štab je upozoravao još četrdesetdruge godine na neravnomjernost ustanka u Hercegovini. Međutim, u to vrijeme rukovodstvo nije bilo kadro da to upozorenje realizuje. Naivne su neke tvrdnje da se to moglo automatski riješiti, poslati kadrove tamo, u sva mjesta, pa bi se ustanak odjednom podigao. Svjedoci smo da se tako događaji nisu razvijali. Dolazili su i kadrovi i jedinice; međutim, ustanka, šire gledano, nije bilo. Stvar je bila u postupnoj organizaciji, u kojoj bi sami tamošnji ljudi stvorili bazu da narod lakše krene novim putem. Tako je bilo i u nekim selima sa pretežno srpskim i muslimanskim življem; možda je tako moralo biti i u nekim selima nastanjenim hrvatskim življem. Uz to treba reći da je područje Hercegovine i Dalmacije dijelom bilo drukčije operativno organizovano: dio Hercegovine bio je operativno podređen dalmatinskim jedinicama, a dio Dalmacije — hercegovačkim.

Često se precjenjuju uslovi za stvaranje jedinica boraca iz hrvatske 1 muslimanske nacije četrdesetprve, pa se neke grupe proglašavaju četama ili bataljonima. Oni su po svom značaju više nego to. Međutim, tada su brojno bile mnogo skromnije. Narod je primio Muslimane u svoje jedinice za funkcionere. Ukazivao im je povjerenje, davao im je čak i život da mu vode.

Sve su to krupna i značajna pitanja. Prvi izlasci, prvi vjesnici novog značili su potencijalne brigade, ali očito je da su to bili samo počeci.

Tu nema ničeg neprirodnog; to je sasvim razmljivo. Ustanak, takav kakav je bio, nije mogao odjednom da se digne i da stvori svoju vojsku; uslovi su se razlikovali; različito su i mase reagovale, što je i prirodno, iako je proces jedinstven.

Kadrovi u istočnoj Hercegovini uvijek su se interesovali za stanje u drugim krajevima i nikada nisu bili u većoj mjeri lokalno ograničeni po svom interesovanju. Razumije se, bili su veoma osjetljivi na to što stvaraju u svom području, ali su se radovali uspjesima drugih i nastojali ;u tome da doprinesu. Gostoprimstvo je bilo izvanredno; primali su ljude na rukovodeća mjesta i tada kada su mnogi od njih mogli sami da obavvaju poslove.

*

U ratnim uslovima, u toku narodnooslobodilačke borbe i revolucije, klasno i nacionalno i u Hercegovini su se izvanredno prožimali, ali često se vještački pokušavalo postaviti jedno iznad drugog, bilo četrdesetprve, ::lo četrdesetdruge. To je takođe primjer za proučavanje. Nešto slično - potkradalo i u kasnijim vremenima, o čemu bi trebalo posebno raz--išljati. U svakom slučaju, bilo je štetno odvajati klasno od nacionalnog, ili je revolucija imala svoj neumitan tok i nije se to moglo vještački na že vrijeme odvojiti. Negiranje nacionalne afirmacije značilo bi oduzeti radničkoj klasi pravo na stvaralaštvo u mnogim oblastima i njenu : osobnost da riješi krupna pitanja društva.

Razlike i posebnosti među narodima u pojedinostima su se, sasvim irodno, sretale u toku rata, ali osnovni tok je bio u istom smjeru. Sasn normalno, te pojedinosti, kao i opšte tokove, valjalo je razumjeti. [7] idi se o odnosu prema drugom narodu, jer smo razvijali istinsku ravnoiravnost. Isti nam je bio prilaz nacionalnim pitanjima prema svakom ~ irodu i po tome se nismo razlikovali.

Četništva bi očito bilo i da nije bilo grešaka, ali vjerovatno s manje . sih posljedica. Ono se javilo prije svega, zato što su se te snage već : ičele pribirati odmah u ljeto, odnosno jesen četrdesetprve; izlazili su iz —ii;ih rupa gdje su bili skriveni; počeli su mijenjati parole i nijanse našanja. Neki su u prvo vrijeme, da bi, zbog opšteg raspoloženja, iređstavili da su za ustanak i borbu, nosili crvene košulje i pod crvenim -•atakom išli u akcije, a odmah nakon prvih neuspjeha u ljeto četr-:s~etprve godine počeli otvoreno sarađivati, odnosno ispoljavati šta su : početka željeli i tražili — vezu sa fašističkim okupatorom, odnosno -govim eksponentima. I pored demagogije crvene košulje i crvenog - aka. takvi su se od početka razlikovali od naroda.

Uslovi za njih su postojali, ne može se reći da nikakvih uslova za -ništvo nije bilo — kao činjenicu to treba imati u vidu. Dokumenti :re da su četnici od Italijana tražili da preuzmu vlast u nekim podlima od Foče do Nevesinja, Gacka i nekim drugim srezovima i da su ireli tu da stvaraju svoju tvrđavu. I dolazak Todorovića i sve ono što je jedilo na toj liniji potvrđuje četničke namjere.

Hercegovina je, kako rekoh, imala različite situacije. Težnje su bile etne, ali su se konkretnosti razlikovale u istočnoj i zapadnoj Hercemi. Mostaru i Konjicu. Slične razlike su postojale i u odnosu na -ina područja, na primjer, Dubrovnik. Valjalo je stvarati jedinstvo akciju: stimulisati razvijanje borbe i okupljanje boraca. Izlazak Hrvata

iz Dubrovnika, Hrvata i Muslimana iz drugih krajeva u partizane nije bio dovoljno stimulativno riješen i dovoljno organizovan, što je velika šteta. Međutim, u četrdesetčetvrtoj godini proces je bio izraženiji: formiran je Dubrovački odred u Hercegovini a Zapadnohercegovački odred u Dalmaciji. To je bio dobar put i značajan korak. Vjerovatno je velika šteta što do toga nije došlo ranije, ali — o tome govoriti sada, bilo bi: »šta bi bilo, kad bi bilo«. Radili smo ono što smo i koliko smo znali, koristili smo uslove koliko smo znali. U ovom slučaju, sigurno su uslovi bili nešto povoljniji odmah četrdesetprve godine. Međutim, nismo imali u vidu taj zadatak, odnosno sav njegov značaj. Oslanjanje Divizije u okviru II korpusa na crnogorsku teritoriju i podjela zone operacija u Dalmaciji i Hercegovini između hercegovačkih i dalmatinskih jedinica imali su određeno značenje, relevantno za istraživanje. O svemu tome ima riječi u Monografiji, No, bez podataka, svestrano i šire prikupljenih, praktično je o ovim pitanjima nemoguće raspravljati. Ne valja voluntaristički crtati šeme.

Razmišljanja o greškama također nam ne smiju biti voluntaristička. Treba vidjeti njihov stvarni efekat: — Kako bi se mogla uopšte stvoriti XXIX divizija za kratko vrijeme na području gdje je ustanak bio masovan da su samo te greške bile uzrok poraza, odnosno povlačenja partizana iz Hercegovine! U svakom slučaju, to se javlja kao činjenica, a činjenice su tvrdoglave. Dakle, mnoge težnje i teze, počev od konstatacije 0 malobrojnosti Partije, treba relativizirati i gledati jugoslovenskim očima. Jugoslovenska Komunistička partija, sa svim što je bilo pod njenim uticajem, razvijala se kao partija naroda. U svakoj situaciji, ona je bila spremna da gotovo automatski u tom interesu reaguje. Bila je nosilac 1 klasnog i nacionalnog interesa; zato je, pored ostalog, mogla graditi tako široku i svestranu platformu, ići na široko okupljanje i akciju. To ustanak i revolucija potvrđuju. Dakle, valja u sve to unijeti i činjenice i stvarnu marksističku analizu. Takva je bila osnovna intencija Partije, i to se nikad ne smije zanemariti. Nije slučajno da su tako malobrojni članovi Partije četrdesetprve digli masovan ustanak. Ovakva zbivanja se ne mogu dešavati slučajno, to nije bogomdano nijednoj partiji. Zašto to drugi nisu postigli? Također, ne može se izvući zaključak da je tako moralo biti u svakoj opštini i u svakom selu. Bila bi to šema i slijepo vjerovanje u moć teorije, obično doktrinerstvo, odnosno dogmatizam.

Hercegovačko bratstvo je doprinijelo stvaranju i same XXIX divizije. Da njeni borci nisu bili takvi, ne bi se mogla Divizija ni stvoriti ni održati. Ali zašto su oni bili takvi — razni su izvori. Izvor je u toj snažnoj podršci naroda, u toj suprotstavljenosti mračnjaštvu. Slobodarstvo je u tome igralo određenu ulogu; rasla je i perspektiva, borba za ono sutra, borba da se izađe iz teškog sukoba i iz socijalne bijede. Klasno : nacionalno se pri tome također prožimalo u ovom kraju, siromašnoj pokrajini, čije su istorijske upućenosti naroda jednih na druge njeni borci bili svjesni u ratu. Tako spojeno klasno i nacionalno formiralo se u jednu --vijest o potrebi za borbom i stabilno je održavalo uporište pokreta u Hercegovini i u uslovima najtežeg terora, ustaškog i četničkog, odnosno okupatorskog. Dakle, brojna su pitanja koja valja i dalje istraživati, naročito njihove pojedine aspekte i ispoljavanja.

Neravnomjernost ustanka u Hercegovini je izrazita. Sta ju je sve prouzrokovalo i kakve su njene posljedice, posebno je čvorište koje nas mora zanimati da bismo bili objektivni u ocjeni zbivanja. Od krupnog značaja je — kad je riječ o Hercegovini — političko raspoloženje muslimanskog, hrvatskog, kao i srpskog življa, jer su sticajem okolnosti nacije različito reagovale četrdesetprve. Reagovale su svaka prema svom trenutnom položaju i situaciji. To je uslovilo razlike, ali ne suštinske, već u intenzitetu i širini zbivanja. Srpski živalj je, sasvim nužno i prirodno naglo, reklo bi se, odjednom, pod uticajem mnoštva raznih faktora (kao što smo već utvrdili), digao ustanak. Taj, nazovimo ga, »prerani ustanak:, svakako je još otvorenije postavilo pitanje ponašanja muslimanskog i hrvatskog življa, kao i nove probleme tog stanovništva.

Smatram da se za intencije u sva tri naroda — prema podacima kojima se raspolaže — smije tvrditi da su od početka bile usmjerene prema ustanku, bilo da se to izražavalo u pomaganju onih koji su kao žrtve bili na udaru, u postavljanju znaka pitanja na sve što se pod okriljem okupatora zbiva ili u svojevrsnim procesima slanja prvih boraca u narodnooslobodilački pokret. To je prvorazredno nacionalno, a ujedno i klasno reagovanje. Kao činjenica, od krupnog je značaja, te je istraživanju u cjelini nužno ubuduće posvetiti više pažnje kada raspravljamo o narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji. Ne treba to svoditi na jedan segment, makar on bio i najvažniji. Opredjeljivanje masa, njihovo gibanje i kretanje bili su osnovna karakteristika naše revolucije, izvorište njenih pobjeda, pa, prema tome, i razvitka Komunističke partije Jugoslavije, oružane borbe, narodne vlasti i drugog. Taj elemenat u našoj analizi uvijek imamo u vidu. On je značajan i za nastanak i razvitak XXIX divizije.

Sve što je izraženo u XXIX diviziji i njenoj X brigadi očito tome služi; izražavali su to radni ljudi sva tri naroda. Ustanak se povoljno odrazio, u biti svojoj, i na hrvatske i muslimanske mase. One su, prije svega, potpunije saznale istinu i o ponašanju srpskog življa, a sa druge strane, i o pravim ciljevima i ustaša i, kasnije, četnika. To je otvorilo nove vidike, postavilo je nove probleme, prema kojima se trebalo opredjeljivati i prema kojima se svakako morao opredijeliti. I pored terora, šovinizma, propagande fašista, mase su se na svoj način obavještavale i o komunistima, i o Partiji, i o oslobodilačkom pokretu, njegovoj širini, toleranciji, i o drugim faktorima relevantnim u to vrijeme. Bila su to ne samo socijalna nego i nacionalna rješenja; tim putem se rješavala i nacionalna sloboda. Progovorilo je i postepeno je progovaralo nacionalno biće svakog naroda, ali ujedno i socijalni refleksi su u tome dolazili do izražaja. To se jedno s drugim stvaralački spajalo.

Nije slučajno, kada su Hrvati u pitanju, da je radnička klasa u Mostaru, Konjicu i u drugim mjestima reagovala prva, malobrojna kakva je bila, ali je prva reagovala. Okupator je i vještački pokušavao da komuniste predstavi kao jednake sa četnicima. On je odrede nazivao komunističko-četničkim bandama i slično. Ne zna se koliko je to imalo efekta u propagandi, najkonkretnije gledano. Okupator je koristio odnosno krivotvorio jednu prednost ustanka kada su mase povedene u cjelini, a tek su se kasnije četnici izdiferencirali, izdvojili svoje pristalice iz te ogromne aktivnosti. Svakako, nedovoljna organizovanost ustanka u početku je

mogla u tom pogledu da nanosi teškoće, jer neki su i u ustanku pokušavali da se odnose prema muslimanskim i hrvatskim masama na način koji nije prihvatljiv, koji tim masama nije ulijevao povjerenje, koji je mogao da podstiče njihovo distanciranje od ustanka, odnosno koji je ustaška i okupatorska propaganda mogla da koristi.

Mase je tada interesovalo šta taj ustanak treba da postigne; čija je to stvar; u čijem je to interesu? Nepovjerenje je bilo veliko, sela su napuštana, bježalo se u gradove. Ustaničke jedinice nisu ni sačekivane u nekim selima. Posebno je važno da nije bilo ni međusobne povezanosti, što se nije moglo ni očekivati u to vrijeme. Što je ovo napuštanje sela bilo praksa u prvim danima ustanka, kada su pojedine šovinističke grupe bile stvarno opasnost za to stanovništvo, svakako se može razumjeti; izdvojene iz jedinica te bande su mogle da vršljaju kao što je to i bio slučaj. Kasnijim razvitkom ustanka, mogućnosti za to su nestajale i povezanost s tim stanovništvom koje je izbjeglo u gradove se široko razvila. Razvijaju se veze s pokretom na novim osnovama, odnosno u drugim uslovima. Kad o Hercegovini govorimo, o ovom elementu moramo da vodimo veoma mnogo računa, s obzirom na izražena preseljavanja stanovništva.

Uslovi za povratak stanovništva u sela — i politički i drugi — u to vrijeme uopšte nisu postojali. Stanovništvo je otišlo u gradove izgubilo je u tim prilikama svoju imovinu na selu. Zbog svega toga se ono nije ni vraćalo. Nije bilo mogućnosti, zbog ugroženosti golog života, da se vraća, da se živi u popaljenim domovima. Svakako, o tim pitanjima se može govoriti, moguće ih je istraživati, ali a priori ne treba svaljivati na nekoga krivicu; bilo bi neobjektivno svaljivati je; bez svestranih istraživanja nema ni pravih ocjena. Prirodno je što je rukovodstvo pokreta u istočnoj Hercegovini pretežno bilo zaokupljeno organizovanjem srpskog stanovništva u prvo vrijeme, jer je, prije svega, ono i bilo pobunjeno, ono se moralo organizovati, moralo povezati. Prijetile su mu opasnosti za gole živote, a ustanku i revoluciji potrebni su živi ljudi. Dakle, mnogi faktori su uticali na neravnomjernost ustanka, odnosno nacionalnu i socijalnu strukturu jedinica narodnooslobodilačkog pokreta.

XII

Monografija o XXIX hercegovačkoj diviziji pruža obilje činjenica o značajnim društvenim gibanjima, odnosno političkim kretanjima masa, o njihovom ponašanju i vojničkom opredjeljivanju — bilo direktno ili indirektno. Mnoga pitanja su stvar daljih analitičkih obrada; riječ je o činjeničnom materijalu, stručno datom u Monografiji. O mnogim pitanjima istaknuti su i vrijedni zaključci — ili o akciji i borbi ili o izrazito političkim aspektima. Na primjer, herojstvo i borbenost Divizije naišli su na oslonac i podršku naroda, što govori o određenim uslovima, ali i o snazi svjesnog faktora, ulozi i mjestu komunista, svijesti radnog čovjeka ovog kraja.

Konkretnije iz svega ovoga valja izvlačiti valjane političke istine i tvrdnje, odnosno analitički i sintetički zaključivati. Razumije se, u budućnosti naše mišljenje mora biti nešto gipkije, više sklono i orijentisano analizi. Od ciničnog prakticizma i bježanja od svakog razmišljanja, od ljenosti duha nema ničeg težeg — kad je riječ o ovim pitanjima, kao

i svim drugim. Zato se mora kazati da bez solidnih monografija, kao što je ova, teško bi bilo zamisliti dalja i istraživanja i zaključivanja, samim tim i pouzdana zaključivanja o opštim tokovima i zakonomjernostima ustanka i revolucije u Hercegovini. Sve to ne znači da potcjenjujemo sjećanja i memoarsku građu; shvatamo sav njihov publicistički i dokumentarni značaj; riječ je o objektivnim potrebama, odnosno ograničenostima pojedinih žanrova. Takođe, valja istaći sav značaj autorskih djela, što ne znači izolovati napore kolektivnog rada. Može se poželjeti da po uzoru na ovu bude više monografija i cjelovitih osvrta na pojedine oblasti.

Osvrt, bez obzira kakav vid imao, ne znači da ne treba pisati istoriju, ali osvrt kao osvrt može doprinositi i podsticati na takve napore, na istraživanja kretanja u pojedinim periodima i voditi cjelovitim situacijama, odnosno pisanju istorije. Zato osvrte ne treba ni precjenjivati, ali ih ni potcjenjivati. U jednom periodu, nismo imali ni iole cjelovitih •svrta, što je vodilo taloženju raznih stanovišta, pored ostalih, dogmatske . nacionalističke provenijencije; kakve je to sve posljedice imalo, nije potrebno, bar ovom prigodom, pisati. Valja podsticati brojne žanrove, ne siromašiti ih, ne svoditi ih samo na hronike, monografije, osvrte, govore i slično. Postoje uslovi za kritike, prikaze, eseje i drugo. Podaci : borcima jednog kraja izvanredna su građa ako su pripremljeni i dati naučnim metodom. Hercegovini, s obzirom na sve njene specifičnosti, to e i u budućnosti više nego neophodno. Kada je analiza u pitanju, čini se :.a je Hercegovina za to veoma zahvalno područje, jer ima dosta osobenosti, kontrasta, ali i veoma složenih situacija, teških za istraživanje, za nalizu. Nema nijednog pitanja koje se ne da razjasniti. O svemu možemo otvoreno, ali i odgovorno pisati ako su nam polazne pozicije princi- :velne i motivi prihvatljivi.

Samo skučeni način mišljenja ne može pretpostavljati više žanrova uterature — memoara, hronika, istorija i si. Zašto ne bi bilo raznih vidova? Bivaće ih sve više — od poezije pa dalje, jer je ustanak takav ia može i to da inspiriše. Javljaće se i novi vidovi. Vjerujem da će mnoga ć ovih revolucionarnih djela inspirisati i buduće pisce libreta i muzičkih sastava. Doduše, to traži otvorene ljude i nesputanu misao, ljude koji će sticati pitanja i podsticati i druge na akciju, raspravu i rad. Misao traži slobodu, kao i istina i oslobađanje od predrasuda hijerarhijske bornira- : sti i svih drugih predrasuda i slabosti.

Komandovanje XXIX hercegovačkom divizijom, zaključujući na os- :vu Monografije, bilo je izuzetno dobro — sudeći po efektima koje je Divizija imala, a tako se jedino može mjeriti i ocjenjivati i jedinica i njen tab. Ovdje bih istakao da je Hercegovina imala pametne, hrabre i odažne komandante svojih jedinica, od kojih sada nekih nema među živima. Posebno bih naglasio imena u ratu poginulih komandanata Radomira r^iotića i Ljube Miljanovića ili umrlih poslije rata Slava Skendera, Ir.pa Bjelice, Obrena Ivkovića, Raka Mirkovića, Nikole Ljubibratića, i mnogih drugih komandanata koji su hrabro i umješno vodili svoje edinice. Za akcije i borbenost Divizije bilo je takođe više nego dobro je vodeće komandovanje Divizijom bilo dobro i što je partijska orgaizacija Hercegovine svestrano radila na njenom formiranju i stalnom jačanju.

Kada je o vojnim efektima riječ, oni su veoma raznovrsni: prije svega, vojnički efekti Divizije kao cjeline, ali i njenih brigada, odreda i njihovih bataljona; upravo su impresivni podaci o akciji pojedinih bataljona, čak upoređeni sa drugim jedinicama u to vrijeme. Ali značajni su, šire gledano, i politički efekti, odnosno sve što se zbilo na slobodnoj teritoriji i u saradnji sa drugim krajevima, odnosno Crnom Gorom i Dalmacijom. Bez hrabrosti, podrške u narodu i dobrog komandovanja, Divizija se ne bi mogla ni održati na ovom području, a kamoli biti elitna jedinica, a ona je, kao što se zna i kao što to Monografija argumentovano potkrepljuje, takva bila. Iz argumentovanog prikaza bitaka vidi se također: većih grešaka nije bilo, a greške u toj situaciji su ne samo moguće već i zakonite. Impresivno, dakle, djeluje znalačko komandovanje i uspjeh Divizije.

Ovom knjigom drugova Komenenovića i Kreše aktivirano je izvanredno i golemo dokumentarno činjeničko blago, posebno činjeničko blago sa stanovišta izučavanja oružanih vidova borbe, ali ne smije se svesti samo na to. Mogli bismo poželjeti da kad-tad dobijemo činjenični pregled za cio rat kad je riječ o vojnim akcijama; pri tome se misli i na monografije za druge oblasti. Ne bi valjalo da se ostane samo na ovome. Trebalo bi da što sistematičnije radimo, da dobijemo slične monografije i kad su u pitanju narodna vlast i djelovanje narodnooslobodilačkih odbora i Partije. Sve ovo je veoma relevantno i zanimljivo sa stanovišta izučavanja, ali i veoma aktuelno, politički gledano. Na primjer, odbori su rano nicali u Nevesinju, Ljubinju, Trebinju i drugim područjima. Monografija o sistemu vlasti, o Partiji, omladinskim organizacijama, ženskim organizacijama bila bi također od krupnog političkog značaja, jer su i u tome došle do izraza brojne specifičnosti. Ali ovim se lista, po mom mišljenju, ne iscrpljuje; valja pisati i o drugim vidovima aktivnosti, što ne isključuje lokalne hronike, koje mogu imati određeno i šire značenje. Mislim da ih je nekoliko zapaženih već izašlo u novije vrijeme, kao što su hronike Konjhodžića i Radića, ali ne samo one. Podaci o poginulim borcima koje su neke opštine pripremile i izdale, kao što je slučaj u Trebinju, također su od vanrednog značaja i mogu značajno pomoći u daljoj analizi zbivanja i na širem području, možda im je u tome i najveći značaj.

Nekritička isticanja nekih događaja pri pisanju hronika i memoara 0 narodnooslobodilačkom ratu mogu da utiru put šundu u ovoj oblasti, pogotovu ako autori nekritički stavljaju sebe u centar pažnje. Memoari 1 sjećanja, naravno, sami po sebi moraju biti lični, ali ako se tome ličnom nekritički priđe od početka, to može biti i samozaljubljenost. Nismo ni protiv legendi: njih će biti, ali razlikujemo istoriju od legendi. Ratna tematika, ako u pisanju i ponašanju autora izražava samozaljubljenost, ne donosi koristi, pogotovu kad počnu obračuni sa tzv. suparnicima. Svako samoljublje je svojevrstan atak i na druge; zato ono nije samo nerealno predstavljanje sebe, već i napad na druge, jer je neobjektivno gledanje. Međutim, to se uvijek skupo plaća.

Kad su u pitanju narodnooslobodilačka borba i poslijeratni razvitak u Hercegovini, na svaki javni napad valja javno i odgovarati. Takvi napadi mogu da nanose štete ili su je već nanosili. Ni teorija ne bi trebalo da ćuti, mogla bi da pomogne u rasuđivanju. Teorija da treba u

polemici iznijeti sve šta je ko rekao ili napisao, ne bi ničemu vodila, jer bi u našim uslovima mogla voditi izbjegavanju aktivnosti. Ona bi vodila sitnom politiziranju, sitnim zajedljivostima, polemikama koje ništa ne bi značile, dakle, sitnom peckanju, koje, u našim uslovima, ne bi moglo biti korisno. Zato se nužno moramo opredijeljivati prema svim značajnim stvarima, pa i prema onima koji potcijenjuju pojedine dijelove stanovništva u Hercegovini, koji ne mogu da prihvate istinu o svim zbivanjima, jer za istinom valja i analitički tragati.

O tome ćemo javno raspravljati, i raspravljamo, ne pominjući autore ako to nije potrebno. Odlučno ćemo i ubuduće ustajati protiv svega što bi moglo da nam nanese štetu. Pri tome možemo imati u vidu i mudrost: o onome za što nisu stvoreni uslovi — ne pišemo.

Ne smije se ugušiti misao. Niko od nas ne misli da u svemu ima pravo. Za sebe bih i posebno želio da to kažem. Valja probleme isticati da bismo mogli dalje ujedinjavati gledišta. Najgori su oni radovi koji ništa ne pokreću; oni nisu ni na nivou školskih radova. Hercegovini je to potrebno i radi daljeg jedinstva i razvijanja bratstva njenih stanovnika. Istinski gledano, ocjena tih zbivanja ima veliko značenje; tu su se rješavala pitanja i opstanka i budućnosti. Smatram da se može bez ikakve ljutnje raspravljati o tim pitanjima. O njima, zbog prirode događaja, raspravljamo javno i sasvim otvoreno, ali to ne znači da događaje nepotrebno politiziramo i bojimo aktuelnim bojama. Valja sagledati pravu iimenziju svih zbivanja, a to je, samo po sebi, težak zadatak. Niko ne smije pretendovati da je u svim detaljima u pravu; osnovni smjer je asan i već odavno u ocjenama dat. To je, kao što je već istaknuto, sadržano u djelima druga Tita, Edvarda Kardelja i u našem Programu. Mi se na njih u svom radu oslanjamo kao na naučnu istinu i od njih polazimo u razmatranju pojedinih konkretnih situacija, aspekata i pitanja. Čak i izvjesne iznimke kojih nužno u životu mora biti — mogu biti -amo potvrda pravila. To je veliki kapital kao oslonac našim istraživanjima i razmatranjima.

Lično i opšte i u ovoj oblasti može se i valja stvaralački poveziati: — Sloboda i misao i dalje su više nego neophodni; zato sve što bi „iilo na incidentno ponašanje, pored ostalog, i na površne polemike, moemu dobrom ne bi težilo, niti taj put dobru dovesti može. Međutim, iogmatska svijest i prakticizam ne podnose misao, smatraju da je sve r-inom zanavijek dato i rečeno. Poznato je da tako što nikada nije bilo niti će biti mogućno; čovječanstvo je sretno što je to tako. Dogmati mogu ia. govore o nauci, ali žele da je podrede svojim viđenjima; to samo po - 3i otežava naučne rasprave i istinsku naučnu sintezu na osnovu svestran_h istraživanja i svestrane slobode misli. Sve što se jednim pogledom - s može sagledati i u nas i u svijetu dogmat smatra nečim tuđim, »sti- - nim«, ispuštenim iz ruku, oportunizmom i gledanjem tuđim marksizr _ Našu misao valja što potpunije razvijati; logika činjenica i aktuel- -_n potreba na to nas upućuje; zato nam takvo logičko mišljenje nikada n.;e bilo strano.

Za stvaralački rad potrebna je otvorenost, jasnost, prijateljski odnos: . r-inu riječ, dobra atmosfera, kao sastavni dio uslova za stvaralaštvo. 7t ;e utoliko potrebnije što se radi i o stanovištima o pojedinim pita- : una koja su se dosta davno formirala i, gotovo prećutno, postala vla-

dajuća u dosta širokom krugu, pa kad se pokreću, gotovo da se to želi proglasiti kao jeres.

Mi koji smo rođeni i djelovali na tom tlu, prirodno je, osjećamo i posebnu odgovornost za sadašnja zbivanja, a prošlost utiče na realnost i blisku budućnost. Samim tim moraju nas interesovati i pogledi i mišljenja o pitanjima o kojima je riječ. I bez nas neko će reagovati, ali ne bi bila dobra karakteristika nas samih da se to čini mimo ili prije nas. To ne znači da imamo ma kakva veća prava od drugih da to činimo, ali dobronamjerna inicijativa i odgovornost uvijek su dobro došle. Uvijek smo svjesni da svaka pasivnost može nanositi štetu, jer se pokušava i zloupotrebljavati: — Svima su nam u sjećanju razne tvrdnje iz mas--pokreta i floskule kvaziliberala. Stvaralački rad u ovoj oblasti i naučne istine o svim zbivanjima objektivna su i subjektivna prepreka i takvoj štetnoj aktivnosti. I ovdje, kao i u cjelokupnom društvenm životu, stvaralaštvo je u funkciji borbe za nove društvene odnose, za slobodu, ravnopravnost i zbližavanje naših naroda i narodnosti.

Pojedini unitaristi i drugi nacionalisti još bi uvijek željeli, a kad bi mogli, tako bi i radili, da ovo područje tretiraju kao sivu zonu, posebno kada je njena prošlost u pitanju. Stanovništvo, zajedno sa komunistima, stvaralački se odnosilo prema aktuelnim revolucionarnim zbivanjima na ovom području u našoj zemlji i aktivno opredijelilo svoj odnos prema svim pitanjima; aktivno je gospodarilo i svojom sudbinom. To je ujedno i najbolja garancija za dalji napredak življenja. Naravno, nemamo iluzija da negativnih djejstava neće biti i u budućnosti. Ujedinjavanje gledišta i o ovim pitanjima je doprinos borbi protiv unitarizma i separatizma; dosta dugo smo zanemarivali analitički rad i težnje ka sintezi u ovoj oblasti. Vjerovatno smo, bar poneko i ponekad, potcjenjivali ta pitanja; međutim, njihova važnost ne zavisi od naših individualnih mišljenja, već od stvarne vrijednosti i idejno-političke težine i aktuelnosti.

Neki sada zagovaraju naučno savjetovanje o ovim pitanjima. Savjetovanja su, razumije se, sama po sebi dobra, ali uspješna su samo ako su dobro pripremljena. Po mom mišljenju, ako savjetovanje ne bi bilo organizovano tako da mu prethode istraživanja i referati koji na osnovu činjenica govore o problemima koje treba riješiti, odnosno o stavovima koje doprinose jedinstvu gledišta, od cijelog posla bilo bi više štete nego koristi. Bez toga se ne može doći do gledišta koja bi podsticala i autore i dalja istraživanja. Samim tim takvo savjetovanje ne bi imalo svrhu bez unaprijed utvrđenih stanovišta o tome šta se želi postići, na koja pitanja treba odgovoriti i koji su to naučni ili drugi timovi koji će to učiniti. Monografija, čini mi se, sa stanovišta ispitivanja činjenica govori kojim putem treba ići, a da se ne upadne u paušalne tvrdnje i razna etiketiranja koja neminovno sobom nose. Zato su za nas relevantna mnoga pitanja, počev od nekih naziva i parola pa dalje. Jednom riječju: ni sjećanja na narodnooslobodilačku borbu ne smiju biti kič, protiv toga se moramo odlučno boriti i izboriti. Smatram da su dobre hronike, poput Monografije o XXIX diviziji, same po sebi, tome brana, jer one, na primjer, daju egzaktne činjenice na jednom mjestu, činjenice iz operacija veoma značajne i za memoare i memoarsku građu. U stvari, tako predstavljeni podaci istinito govore i o broju poginulih i o uništenoj tehnici; valja imati argumente pa ih pobrojati,

jer brojke se ne mogu proizvoljno davati. Naše odlučno suprotstavljanje svakom hvalisanju ne znači da ljudske vrijednosti nećemo isticati. Ali u sadašnjim uslovima, ako bismo počeli isticati samo pojedine ljude na takvoj, ličnoj osnovi, to bi neprincipijelno dijelilo i podijelilo ljude, to bi imalo političkog odraza, što nam nije potrebno. To ne znači da nećemo isticati određene događaje i istine, na primjer, ako je riječ o XXIX diviziji, u kojoj je bio hrabar i borac i komandant. Ali u takvim uslovima, ako je borac hrabar, komandant to mora izuzetno biti. Hercegovački komandanti su takvi bili i to, rekao bih, svi skupa; njihova hrabrost je i naš ponos. Ljudi su ih zato voljeli i uvijek im odavali priznanje. Po mom mišljenju, treba im stalno odavati priznanje. Ali ne možemo hrabrost hercegovačkih partizana isticati mimo hrabrosti drugih; bilo je vjerovatno i hrabrijih; u svakom slučaju, tako hrabrih i tako manje ili više hrabrih.

Iz brojnih prikaza u Monografiji vidi se kako je jačala i stvarala se vojska. Možemo predstaviti tu gigantsku borbu naroda. Tek cjelovita monografija ratovanja, uključujući i četrdesetprvu, još bi djelotvornije predstavljala snagu naroda i revolucije u ovoj oblasti naše zemlje. Stvaranje vojske četrdesetprve je, u stvari, stvaranje vlasti naroda; štabovi jedinica i borci bili su delegacije naroda i zadržali su trajan odnos s njim. To je naglašena, određena specifičnost ovog područja; ostaje da se to kao problem dalje izučava. Revolucija sve tvrđave razbija, razbija sve otpore, sve što joj se suprotstavlja i rastvara sve što je negativno. Ona za to ima objektivne i subjektivne uslove; ako je ona istinski to, onda je takva. Iz podataka na osnovu kojih je satkana ova knjiga očito se vidi kakva se tušta i tma sila i snaga digla protiv naroda, a on je pobjeđivao i pobijedio.

Narodi su četrdesetprve godine počeli da se otvaraju prema revoluciji i tamo gdje u njoj nisu aktivno od početka učestvovali. Ali oni su se prema njoj otvarali, i svoje poglede su sve šire u nju upirali; gledali su šta je dobro i šta je loše u njoj samoj, i nije slučajno da je fašistička propaganda klevetala revoluciju i krivo je predstavljala. Tako je bilo i sa četrdesetprvom, tako je bilo i sa četrdesetdrugom, tako je bilo i sa četrdesettrećom godinom i sa XXIX divizijom — mase su se za nju opredijelile. U knjizi se o tome rječito govori. Sve to takođe rječito, u vidu činjenica, govori o potrebi vjere u narod. Najmanje je naš interes, a objektivno bi to značilo falsifikovanje revolucije, izjednačavati odnos prema revoluciji i političko opredjeljenje snaga isključivo sa vojnim operacijama. U tom pitanju podrška je uvijek bila šira u narodu, nekada čak i mnogo šira. Valja to istaći kao karakteristično za Hercegovinu. To je posebno došlo do izražaja i četrdesetprve ali i četerdesetčetvrte i četerdesetpete. Ne vidjeti to, značilo bi biti nepravičan prema pojedinim ljudima i pojedinim krajevima i vodilo bi u nenaučne i, objektivno, nacionalističke prilaze.

Monografija sadrži brojne podatke. To je pravo sakupljeno blago koje će dobro doći svakom onom koji će se interesovati, na ovaj ili onaj način, za svaki vid ustanka u Hercegovini. Monografija će, sama po sebi, uozbiljiti mnoge tvrdnje i komentare, jer činjenice na istinu upućuju i o njoj kazuju; mnogi koji se neće slagati sa određenim tvrdnjama, odnosno koje neki varljivo nameću, naći će tu dovoljno argumenata za sebe da se razuvjere, ako su to kadri, ako nisu dogmatski ili nacionalistički bornirani.

U Hercegovini smo, pored sektaštva i tzv. lijevog skretanja, imali i oportunizam, koji se,.u prvom redu, izražavao u izvjesnoj, tako da kažem, neborbenosti, neofanzivnosti, bježanju od akcije, nastojanju da u pokretu ostanu svi po svaku cijenu; kasnije imamo sektaštva, da bismo tek nakon svega toga odbacili, odnosno u usponu prevazišli i jedno i drugo. U tim krajevima, normalno, javljale su se i mnoge slabosti, pa i slabosti u odnosu na ljude. Veoma je značajno što smo uspješno odbacili i jednu i drugu krajnost, četrdesetprve do četrdesetdruge, i što je to narod vidio. Doduše, sektaštvo iz četrdesetdruge nismo dovoljno objasnili u to vrijeme, jer se tek počelo objašnjavati pred povlačenje partizana iz Hercegovine. Ali, ujedno, na tom golemom iskustvu, sa kadrovima u takvoj borbi stvorenim, oformljena je kasnije, i to relativno brzo i vrlo uspješno, XXIX divizija. Ona se drugačije ne bi mogla oformiti, ne bi mogla uspješno odražavati sve pozitivno što se zbivalo. No, isto tako, sigurno je, i sve ono što se tome suprotstavljalo valja imati u vidu. Ona je produkt silovitog procesa koji se zbivao u to vrijeme, ona je njegov vrhunski domet.

Doprinos XXIX divizije bio je nezamjenljiv i on ostaje nezamjenljiv. Veoma je značajno da je formirana četrdesettreće godine, jer bilo je pravo vrijeme za aktivizaciju mnogih boraca koji su ostali vjerni i odani revoluciji. Ostaje dug generacijama da se time kao temom bave i ubuduće. Važno je da su podaci u ovoj knjizi sabrani na jednom mjestu i da upućuju na dalja istraživanja i svestrana kompletiranja činjenica. Divizija je ujedno značila i početak jedne politike, odnosno tradicije oslanjanja na vlastite snage, podizanja uvjerenja u svoje mogućnosti. Tada se Hercegovina potvrđivala i snažno potvrdila i kao međusobna povezanost i interes, ali kao njen interes za povezanost sa Bosnom, ali i povezanost jedne i druge sa Jugoslavijom u cjelini. Upravo od toga je, rekao bih, neodvojiv ovaj proces. Postaju veoma značajna pitanja političke prirode, koja se otvaraju za istraživanje, odnosno imaju značaj za našu idejnu akciju i publicistiku; to su šira pitanja koja se otvaraju...

Iz snage bitaka vođenih u Hercegovini, koje su prikazane u Monografiji, sagledava se da je formiranje XXIX divizije izraz velikih pobjeda Narodnooslobodilačke vojske, ali i svijesti masa i snage partijske organizacije Hercegovine, njene usredsređenosti i očite svijesti o tome šta se hoće. U tom smislu sigurno je da Monografija daje podatke koji mogu korisno poslužiti za dalju sintezu. Neke ocjene ili osvrti koji se ističu u njoj zasluživali bi nešto cjelovitiji prilaz. Kada je riječ o formiranju i uspjesima X brigade i formiranju XXIX divizije, odnosno o uslovima u kojima je to učinjeno: kaže se, na primjer, da su tome uveliko doprinijeli dezorganizacija četnika, odnosno njihov trenutni nesporazum sa Nijemcima. Međutim, ne smije se pri tome zaboraviti da su na dezorganizaciju četništva mnogo osjetnije uticali njihov poraz na Neretvi i razočarenje naroda u njih, odnosno snažna diferencijacija u masama. Njihov nazovinesporazum s Nijemcima to u svom korijenu nosi. U formiranju Divizije izvanrednu ulogu ima X brigada, odnosno povezanost njenih boraca s tim krajem. Iako je trećina boraca iz njenog sastava izginula na Sutješci, iako je tada bila relativno malobrojna, svi njeni kvaliteti, prije svega, socijalni i nacionalni sastav, svuda su dolazili do izražaja. Tako je bilo i u stolačkom kraju, Popovom polju, trebinjskom, gatačkom, bilećkom, nevesinjskom kraju i drugdje.

Ovom prilikom ne bih ništa šire govorio, odnosno isticao pojedina pitanja o ocjenama pojedinih događaja vojnog karaktera, povezano sa koniandovanjem XXIX divizijom, iako neki osvrti u Monografiji zaslužuju temeljitije vojno-političke rasprave, odnosno stručne analize. Na primjer, kada je riječ o nekim kritičkim osvrtima na frontalne borbe Divizije, valja imati u vidu da ona nije bila malobrojna jedinica i da su postojali i politički i ekonomski razlozi za održavanje slobodne teritorije u tom kraju.

Ima i nekih nejasnih formulacija, kao kada se govori o nekim pokušajima četnika u jesen četrdesetčetvrte. Treba reći da, ipak, argumenti za sve te tvrdnje traže nešto razrađeniji prilaz. Vjerujem da su svi podaci traženi, sakupljeni i obrađivani objektivno i stručno, što je kvalitet Monografije.

Želio bih na kraju da još jednom istaknem svu vrijednost ove knjige . onog osnovnog što se u njoj istražuje, a to su nastanak, organizacija i akcije XXIX divizije, na čemu bez ustezanja treba čestitati njenim autorima.

Beograd, maja 1979.

TODO KURTOVIC

U V O D

Stvaranje i ratni doprinos 29. udarne divizije u Hercegovini istorijski je čin i djelo. U mukotrpnoj i krvavoj oslobodilačkoj i revolucionarnoj borbi, zbratimljeni Srbi, Muslimani i Hrvati, inspirisani i predvođeni Komunističkom partijom ostvarili su krupne, istorijske pobjede. Bio je to dio napora čitave jugoslovenske zajednice, da se izvojuje sloboda, jednaka za sve. Po prvi put u dugotrajnoj istoriji bitisanja na hercegovačkom kršu, iako je i ranije bilo pokušaja zajedničkog istupanja, ostvareni su zajednički ciljevi. Istorija ove ratne Divizije, ispisana u vrlo teškim vojnopolitičkim i geografskim prilikama, vrijedna je poruka za izbor najboljih puteva i postupaka u organizovanju nesalomljive opštenarodne odbrane.

Ova operativno-teritorijalna jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije obrazovana je sredinom jeseni 1943. godine (Naredbom Vrhovnog komandanta od 16. novembra), kao izraz tog perioda velikih političkih i vojničkih pobjeda narodnooslobodilačkog pokreta širom zemlje. Među njima, najkrupnije su svakako: definitivno konstituisanje i međunarodno priznanje Demokratske Federativne Jugoslavije, obrazovanje Nacionalnog komiteta kao njene vlade i konačna afirmacija NOVJ kao strategijskog faktora antihitlerovske koalicije. Formiranje 29. udarne divizije neposredno je prethodilo istorijskom proklamovanju državnosti federalne Bosne i Hercegovine u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije.

Sa povoljnim razvojem događaja na svjetskim ratištima, u vidu krupnih pobjeda savezničkih armija nad snagama fašizma, u Jugoslaviji je, poslije neuspjeha okupacionih sila u bitkama na Neretvi i Sutješci, došlo do konačne prekretnice u korist oslobodilačkih snaga. Okupacione sile od tada više ne mogu da računaju na uništenje narodnooslobodilačkog pokreta u cjelini. Padom Musolinija, 24. jula 1943. godine, otvorena je najoštrija kriza agresorskog fašističkog bloka. Fašistička Italija, sa svojih 17 operativnih divizija i 350.000 vojnika na jugoslovenskom ratištu, nalazila se pred unutrašnjim slomom, čemu je u stvari narodnooslobodilački pokret Jugoslavije mnogo doprinio. Razoružavanjem većeg dijela talijanskih okupacionih trupa, omogućilo je opremanje novih divizija i korpusa NOV i njeno narastanje na 350.000 naoružanih boraca*', a više od polovine zemlje (oko 130.000 km^2 sa 5.000.000 stanovnika) obuhvatala je slobodna teritorija, na kojoj su funkcionisali narodnooslobodilački odbori, organi nove revolucionarne vlasti.

*) Narodnooslobodilačka vojska je, krajem novembra 1943, u osam udarnih korpusa imala 26 divizija, više od 10 samostalnih brigada, *108* partizanskih odreda i niz drugih manjih jedinica.

U Bosni i Hercegovini, iako na njenoj teritoriji gotovo više nije bilo talijanskih garnizona (izuzev Trebinja, Čapljine i Ljubuškog), tada su postignuti krupni vojni i politički uspjesi. Izuzev nekoliko najvećih i dvadesetak manjih gradova, njena teritorija je bila oslobođena. U Bosni i Hercegovini je do tada bilo obrazovano 22 brigade i na desetine partizanskih odreda, objedinjenih uglavnom u 7 divizija i dva udarna korpusa.

Period od pete neprijateljske ofanzive do konstituisanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, 25. XI 1943, u Mrkonjić Gradu, kao i Drugog zasjedanja AVNOJ-a, 29. XI 1943. godine u Jajcu, predstavlja izuzetno značajnu etapu uspona NOP-a u Bosni i Hercegovini. Između ostalog tada su formirane četiri nove udarne divizije NOVJ. Jedna od njih je i 29. udarna divizija NOVJ.

U toku narodnooslobodilačkog rata operativne teritorijalne jedinice obrazovane su u okviru federalnih jedinica i, načelno one su, bile potčinjene zemaljskim glavnim štabovima NOV i POJ. Kako, 10. aprila 1943. godine, rasformirani Glavni štab NOV i POJ Bosne i Hercegovine više nije bio obnovljen, Hercegovačka divizija je potčinjena štabu 2. udarnog korpusa, čije operativno područje se prostiralo na više federalnih jedinica (Crnu Goru i Sandžak, te na dijelove Bosne i Hercegovine i Hrvatske). Ta činjenica je otežavala usklađivanje teritorijalnih i operativnih zadataka, pri čemu su, prirodno, prevagu dobijali operativni.

Vrhovni štab NOV i POJ u dva navrata je pokušao da otkloni taj nesklad. Prvo je, u januaru 1944. godine, osamostalio 29. diviziju, ali je, uskoro, zbog teškoća u vezama morao da sve ostavi po starom, kako bi, u aprilu iste godine, pokušao da problem riješi obrazovanjem jednog »lakog korpusa u Hercegovini«. To se bilo počelo ostvarivati septembra iste godine, kada su dvije novoformirane brigade (13. i 14.) objedinjene u *Južnohercegovačku operativnu grupu,* koja je u stvari trebala da bude začetak druge hercegovačke divizije. Dvadeset deveta divizija je uskoro bila dostigla prosječno brojno stanje bar polovice korpusa NOVJ, a u Hercegovini su i dalje obrazovane nove brigade (Narodne odbrane i Artiljerijska). Također, tu je bila i Ramska brigada (u sastavu 10. divizije), a bilo je uslova i za formiranje 15. hercegovačke brigade; pa ipak, do obrazovanja Hercegovačkog korpusa nije došlo. Prevagnula su shvatanja da za novu etapu, pretežno frontalnog ratovanja, umjesto formiranja novih jedinica, postojeće divizije treba popuniti do prosječnog brojnog stanja divizija modernih evropskih armija.

Motivi nastanka ove Monografije su višestruki. Pored elementarne potrebe, da se vjernom rekonstrukcijom borbenog puta 29. kao i bilo koje druge divizije ili jedinice iz narodnooslobodilačkog rata novim generacijama ostavi još jedno svjedočanstvo o najznačajnijem periodu u istoriji naroda i narodnosti Jugoslavije, naša nastojanja su se kretala u dva osnovna pravca.

Prvo, pošto se radi o vojnoj jedinici, nastojali smo da, primjenom vojnoistorijske metodologije, rekonstruišemo jednoipogodišnja borbena dejstva, a operativnotaktičke postupke prezentiramo na način koji će omogućiti izučavanje i uopštavanje dragocjenih iskustava stečenih ovde, u mnogo čemu specifičnom dijelu jugoslovenskog ratišta. Da bi se to postiglo, u mjeri koju su omogućavali izvori, praćeni su unutrašnji život i razvoj ove organizaciono veoma razuđene operativno-teritorijalne divizije, čija je osnovna karakteristika bila oslonac na sopstvene snage. Borbena obuka, popuna, političko prosvjećivanje, ideološki odgoj, podizanje, izgradnja i

usavršavanje kadrova, snabdijevanje i zbrinjavanje jedinica i ranjenika, sistem informisanja, štampa i kulturni život morali su zbog toga, makar i u skromnoj mjeri i povremeno, naći određeno mjesto u ovom izlaganju. Nadamo se da će čitalac iz te cjeline shvatiti ulogu i značaj, ukupne napore i doprinos, stremljenja i žrtve blizu 20.000 ljudi koji su, u manjem dijelu ili čitavom periodu, bili pripadnici ove proslavljene divizije Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Naš zadatak će biti ispunjen ako smo uspjeli da čitaoci i kroz ovaj rad dožive veličinu revolucionarnog preobražaja — čega ni sami učesnici nisu bili dovoljno svjesni — ako dožive strahote položaja u kome su se narodi Jugoslavije bili našli i makar naslute težinu hrvanja sa svakojakim teškoćama. .. Taj entuzijazam i polet, kojim je pojedinac i kolektiv nadrastao samog sebe i, nada sve, atmosfera ratnog vihora, kada se u ovoj diviziji krvlju kovalo bratstvo i jedinstvo. Činili su to ne samo Srbi, Muslimani i Hrvati, nego i svi narodi i sve narodnosti Jugoslavije i napredne Evrope. Iako, u osnovi, popunjavana sa svog mobilizacijskog područja, koje je obuhvatalo Hercegovinu (bez jednog manjeg dijela), u redovima Divizije borili su se i pripadnici svih naroda i svih narodnosti Jugoslavije. U redovima hrabrih boraca Divizije borilo je i više stotina stranih državljana iz desetak evropskih zemalja.

Drugo, pošto je 29. divizija vrhunski izraz oslobodilačkih napora naroda Hercegovine i najkrupniji oružani odred narodnooslobodilačkog pokreta Oblasti, nastojalo se da se rekonstrukcijom borbenog puta 29. divizije olakša cjelovita rekonstrukcija narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Hercegovini. To tim prije što je Divizija, kao okosnica oružane borbe i najviši izraz organizovanosti i moći Pokreta, neodvojiva od ukupnih napora sva tri naroda Hercegovine, koji su, predvođeni Komunističkom partijom Jugoslavije, smogli snage da se odupru stihiji bratoubilačkog samoistrebljenja. Oni su, u procesu oslobodilačke borbe, zajedničkim naporima ostvarili političko jedinstvo i oružano bratstvo, učvršćujući brojnim žrtvama svoje zajedništvo, kao zalogu sretnije budućnosti i pobjede nad svim mračnim silama. Tako su, uostalom, jedino i mogli dati dostojan doprinos opštejugoslovenskim naporima za oslobođenje zemlje i za njen revolucionarni preobražaj. A tako je, uostalom, i mogla nastati Hercegovačka divizija, samo kao njihovo zajedničko djelo.

Povezivanjem i izlaganjem događaja u njihovoj međusobnoj uslovljenosti nastojalo se da se, bar u najneophodnijoj mjeri, osvijetli ta mnogostruka, svakovrsna i svakodnevna povezanost i uslovljenost. Nastojanja su išla za tim da se osvijetle izvori i tokovi priliva snaga koje su omogućavale stalan, ali, povremeno i skokovit, rast Divizije. Bez tih veza i te snage, uostalom, Divizija ne bi mogla ni biti stvorena, niti bi, opet, mogla izvršiti tako značajno djelo oslobođenja.

To je značajno povećalo teškoće da se jezikom činjenica rekonstruišu događaji i procesi koji su, ma koliko suštinski povezani sa predmetom našeg istraživanja, činili zaseban tok i zasebne organske i međusobne veze. Tim prije, naravno što o razvoju NOP-a i pojedinih subjekata unutar njega, a prije svega o Komunističkoj partiji, kao osnovnom agensu i movensu, nije u Hercegovini objavljeno mnogo radova. Oskudica relevantne dokumentacije ovdje je, uz to, mnogo veća nego na bilo kom sektoru, a nije ni dovoljno sabrana i jednako pristupačna. To je uveliko odredilo domet i rezultate autora u tom pravcu, pa zato smatraju uspjehom ako se, na osnovu fragmentarnih i povremenih ilustracija razno-

vrsne političke djelatnosti, oružane i vanoružane borbe ostalih subjekata NOP-a, mogu makar naslutiti ukupni napori stanovništva Hercegovine, koje je u ratu i revoluciji podnijelo vrlo velike ljudske i materijalne žrtve.

Budu li bar u ova dva osnovna pravca uspjeli, autorima će to biti najbolja nadoknada za uložene napore i mukotrpno traganje za izvorima i podacima. Bila bi to potvrda da su dali doprinos njegovanju patriotskih i revolucionarnih tradicija NOR-a i otvorili mogućnost još šireg korištenja njegovih iskustava, kako za osposobljavanje naše socijalističke narodne Armije, tako i cijelog njegova naroda i teritorijalne komponente i omladine, prije svega — snaga za eventualni opštenarodni odbrambeni rat.

U nastojanju da se što objektivnije utvrde i iznesu mnogi značajni događaji i procesi vezani za život i borbu ove Divizije, uloženi su napori da se pronađu svi relevantni izvori, bez obzira na njihovu vrijednost i značaj, kao oblik i mjesto gdje se nalaze. Na žalost, mnogi od onih najvrednijih dokumenata, prvenstveno neprijateljevi, nisu sačuvani. Najveći dio uništile su okupatorske i kolaboracionističke komande u završnoj etapi rata, a u namjeri prikrivanja tragova svojih zločina. To je, prije svega, slučaj sa arhivskim fondovima za ovaj rad najinteresantnije komande njemačke, 2. oklopne armije, kao i njenih nižih jedinica: 5. SS brdskog armijskog korpusa, 7. SS brdske dobrovoljačke, 118. lovačke i 369. pješadijske divizije iz vremena 1944. i 1945. godine. Još nepovoljnije je stanje sa arhivskim fondovima 6. i 9. ustaškog zdruga, kao i 9. ustaško-domobranske gorske divizije, od kojih su ostali jedva prisutni arhivski tragovi.

Nasuprot tome, znatno bolje sačuvana je dokumentacija domobranskog 3. zbornog područja, njegove 6. pješadijske divizije i 9. posadnog zdruga, a dobro je očuvana i arhiva komande i jedinica 6. oružničke pukovnije NDH. U značajnoj mjeri je sačuvana i arhiva četničkih komandi i jedinica: komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine. komandi Nevesinjskog i Trebinjskog korpusa i, nešto manje, njima potčinjenih brigada. U cjelini, četnička dokumentacija je slabijeg kvaliteta i manje pouzdanosti.

Premda su od vrlo velikog značaja za rekonstrukciju mnogih ratnih zbivanja neprijateljeva obavještajna dokumenta, ona su, po pravilu, manje sačuvana od operativnih. Takođe, nije poznata i sačuvana ni najneophodnija dokumentacija najinteresantnijih njemačkih okupacionih komandi, posebno Njemačke oblasne vojnoupravne komande u Mostaru.

Povoljnija je okolnost što je sačuvana i dostupna bogata arhiva Divizije. Staviše, ovaj arhivski fond je najkompletniji i najbrojniji od svih fondova divizija NOVJ.*' Međutim, u bogatom fondu vojnooperativne dokumentacije Divizije jedva su prisutni arhivski izvori o radu divizijske organizacije Komunističke partije, SKOJ-a i omladine. Ta strana života Divizije slabo je arhivski zastupljena, pa je krajnje teško pratiti i iznijeti, inače izraženu, ulogu političkih rukovodstava i organizacija.

Slične teškoće pratile su i rekonstrukciju aktivnosti svih društveno-političkih rukovodstava i organizacija NOP-a u Hercegovini. Oskudna dokumentacija ove vrste ne pruža ni neophodan uvid u hronologiju stalnog prisustva i rukovodećeg uticaja partijskog vodstva i Narodnooslobodilačkog odbora Oblasti na život, razvoj i borbenu aktivnost Divizije, kao

*) Ima ukupno 50 kutija sa 551 fasciklom i 16.675 registrovanih dokumenata.

oružane snage pokreta. Tragovi partijsko-političke aktivnosti u sačuvanim arhivskim fondovima daleko su po vrijednosti ispod odlučujuće uloge organizacija Komunističke partije na razvoj oružane borbe i jedinica u Hercegovini. Ova okolnost je, pored ostalog, podsticala napor autora da se, i bez zadovoljavajuće rekonstrukcije odlučujuće uloge Partije, na kojoj se temeljila sva aktivnost i sama oružana borba, ova Monografija svakako pojavi za života učesnika, kako bi se, uz njihovu pomoć i dopune, mogla izraditi potpunija istorija Divizije.

Sva relevantna dokumentacija još nije objavljena ali je postojeća pristupačna — u arhivskim institucijama. Dobar dio najznačajnije dokumentacije, koji se odnosi na Diviziju i neprijateljeve oružane formacije sa kojima je vodila borbu, publikovani su uglavnom u Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije 1941——1945. godine, u izdanju Vojnoistorijskog instituta u Beogradu. To je obuhvaćeno u brojnim knjigama II, III, V, IX i X toma, a najcjelovitije u 33 knjige IV (bosanskohercegovačkog) toma. Nekompletnost (brojna i kvalifikaciona) štabova, teškoće rada u uslovima stalne pokretljivosti i oskudice pisaćeg pribora, nisu pogodovali vođenju sistematske i potpunije evidencije, što je uslovilo značajne praznine i u sačuvanim dokumentima Divizije. Relativno bogati arhivski fond, zbog pomenutih okolnosti, u *mnogim* slučajevima, niskim kvalitetom, onemogućuje korektnu rekonstrukciju taktičkih postupaka a češće — i rezultata borbe. Podacima naročito nisu potkrijepljene neke aktivnosti i sektori borbenog života jedinica. Autori ove monografije nisu mogli prevladati sve teškoće ove prirode. To su, prije svega, sumarni, konačni podaci o manje-više svim komponentama divizijskog bića.

Autorima najteže pada, međutim, činjenica što njihova nastojanja da, poimenično, utvrde žrtve na borbenom putu Divizije nisu krunisane potpunim uspjehom. Uprkos tome što smo u toku istraživanja utvrdili imena, mjesto i vrijeme pogibije blizu 1.500 boraca i starješina, smatramo da to nije dovoljno. Došli smo do zaključka da je jedino, smišljenom i organi*zovanom* društvenom akcijom, *još za* života učesnika, moguće to utvrditi. Porodicama i drugovima onih poginulih boraca Divizije, čija imena, na žalost, nismo uspjeli utvrditi — ili je iz bilo kojih razloga došlo do neke greške, ili nepotpunosti — autori se ovim izvinjavaju i istovremeno mole da sve primjedbe u tom pogledu sa tačnim podacima upute *Arhivu Hercegovine* (Braće Fejića 49, Mostar) ili lično autorima. Takođe, sa zahvalnošću autori će prihvatiti i svako drugo obavještenje ili ispravku.

U dosad objavljenim radovima jugoslovenska istoriografija šire tretira Diviziju i njena borbena dejstva, uglavnom u publikacijama koje se odnose na cjelokupno jugoslovensko ratište. Najznačajnije djelo takve vrste je *Narodnooslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945* (knj. I i II).

U nekoliko slučajeva i prilikom prikazivanja operacija na prostoru susjedstvu Hercegovine publikovane su samo pojedine radnje 29. darne divizije. Slično tome objavljeno je više članaka o borbama koje ;e Divizija vodila za oslobođenje Dubrovnika, Herceg-Novog, Nevesinja, Mostara i Sarajeva. Ovi napisi — u istorijskim časopisima ili dnevnoj štampi — samo su fragmenti iz bogatog života i aktivnosti ove jedinice, a neki od njih su prezentirani bez naučnog aparata.

Od memoarske literature, koja se direktno odnosi na Diviziju, najznačajniji je zbornik sjećanja učesnika: *Hercegovina u NOB*. U njemu

su po sjećanjima — a djelomično i na osnovu arhivskih dokumenata, (bez obzira što se radi o radovima različitog kvaliteta i pristupa), pristupačno prezentirani napisi iz istorije Divizije. Neki od ovih — i više drugih priloga — objavljeni su i u zbornicima sjećanja *Četrdeset godina,* knj. V, VI, i VII, *Da se ne zaboravi Neretva,* knj. I, II i III, *Sutjeska,* knj. I—V *i Ustanak naroda Jugoslavije,* knj. I—IV, Tu se i *Ratne uspomene, odnosno Krv na kamenu, Vlada Šegrta.*

Oskudna je, također, i istorijska literatura ove vrste objavljena u inostranstvu. Ona se uglavnom svodi na nekoliko publikacija izdavača u Saveznoj Republici Njemačkoj, a među njima jedino zbornik *»Kriegsshauplatz Kroatien«* (Hrvatsko ratište) pruža nešto više konkretnih podataka, uglavnom memoarskog karaktera, o borbama njemačke 369. pješadijske divizije protiv snaga 29. udarne divizije NOVJ.

Godine 1977. objavljena je knjiga »U borbi *za slobodu«* Toda Kurtovića i Neda Parežanina; ona je, znatno više, osvijetlila razvoj NOB-e u Hercegovini.

U periodu pripreme rukopisa Monografije autori su, uglavnom u stručnim istorijskim časopisima, prije svega u Vojnoistorijskom glasniku (zbirci nagrađenih radova *Iskustva narodnooslobodilačkog rata,* i popularnoj verziji u časopisu *»Most««* i štampi *Oslobođenje,* Sarajevo, *Sloboda,* Mostar, *Narodna armija, Beograd),* objavili desetinu napisa iz istorije Divizije. Učinili su to sa namjerom da se učesnicima pruži prilika da popune eventualne praznine arhivske građe koju su koristili, pa se ovim izražava zahvalnost onim čitaocima koji su tako i postupili. Neki od tih radova su već odabrani kao podloga za izučavanje iskustava iz narodnooslobodilačkog rata na našim vojnim školama, — što je opravdalo namjeru. Takvo obimno istraživanje bilo je skopčano s naporima i izdacima koji su prevazilazili mogućnosti autora. U završnoj fazi istraživanja, zahvaljujući razumijevanju Međuopštinske konferencije SUBNOR-a i SSRN u Mostaru, autorima je ukazana izvjesna društvena pomoć, koja je ubrzala rad i doprinijela da se ova publikacija pojavi.

Periodizacija prihvaćena, u ovoj Monografiji, logičan je odraz rekonstruisanog ratnog života Divizije. U toku osamnaest ratnih mjeseci, na svom — mnogim pobjedama i uspjesima obilježenom borbenom putu — i u skladu sa uzrastom i organizacionim razvojem, povećavanjem vatrene i udarne moći, opštim i posebnim promjenama na jugoslovenskom ratištu, smjenama godišnjih doba i promjenama atmosferskih uslova, te pomeranjem odnosa snaga i stepenom razvoja Pokreta, Divizija je dobijala i rješavala različite zadatke. Ona je mijenjala i usavršavala taktiku i formaciju, vršila drugačiji izbor neposrednih ciljeva i uopšte, prilagođavala svoje postupke konkretnim uslovima. Činila je to u stalnom nastojanju da što više doprinese ubrzanju opšte pobjede nad okupatorom i domaćim izdajnicima. Pri tome se, više puta, našla pred zadacima čiji ishod je prevazilazio njen formacijski okvir i lokalni, tj. regionalni značaj; zato ukupan borbeni put Divizije možemo podijeliti na pet karakterističnih vremenskih perioda približne dužine — od dva do šest mjeseci.

Potreba da se zbivanja i događaji na ratnom putu Divizije uklope u opšte tokove i zbivanja na jugoslovenskom ratištu, uslovila je nastanak sumarnih presjeka opšte vojnopolitičke situacije u svakom od pet perioda. Mnogi postupci i rezultati nastojanja, često i višemjesečnih napora na operativnom području Divizije, mogu se, uostalom, objasniti jedino uti-

čajem i opštim stanjem na jugoslovenskom i širem, savezničkim ratištima. Ovi presjeci vojnopolitičke situacije, uz to, imaju svrhu da oružanu borbu u Hercegovini — dok je ona u cjelini ili uglavnom činila divizijsko operativno područje — smjesti u okvire razvoja narodnooslobodilačkog pokreta kao cjeline, u Hercegovini, a za čije rukovodstvo je bila vezana.

Autori su zato nastojali da na kraju opisa pojedinih perioda, operacija ili bojeva, te značajnih razvojnih, organizacionih, političkih i materijalnih napora, uspjeha i neuspjeha, formulišu, u vidu zaključaka, najhitnija iskustva i pouke. Izvedeni iz određenih okolnosti i postupaka, prirodno, svi ti zaključci nisu i ne mogu uvijek imati univerzalni značaj. To je, prije svega, posljedica drukčijih uslova, nerazvijenosti i odsustva primjene značajnih savremenih faktora i sredstava oružane borbe (avijacija, -vazdušni desanti, nedovoljna sredstva veze, masovnija upotreba minskoeksplozivnih sredstava i si), mada se i to, kako se kraj rata približavao i prelazilo na kombinovana i frontalna dejstva, mijenjalo.

Svaki od pet perioda podijeljen je na četiri do pet glava (ukupno 22), koje, u najvećem broju, predstavljaju rješavanje nekog konkretnog krupnijeg zadatka koga je Divizija rješavala kao cjelina, mahom samostalno. U više slučajeva, to je i čitav mozaik najrazličitijih samostalnih borbenih zadataka, bojeva, borbi, zasjeda, diverzija, upada, akcija, prepada, marševa koji su izvedeni širom operativnog područja, a povezanih samo opštom operativnom zamisli. Sve do stvaranja fronta na takozvanoj zelenoj liniji, ispred Ličtice, Mostara i Nevesinja, u jesen 1944. godine, to je čak bio dominantan vid oružane borbe u Hercegovini; zato glave koje rekonstruišu neki krupniji operativni, napadni ili odbrambeni zahvat, sadrže prikaz i ovakvih akcija izvođenih paralelno sa osnovnim zadatkom. Samo u slučaju tzv. mostarske operacije, složenost radnje, različit obim angažovanja snaga i temeljita izmjena osnovne zamisli za njeno izvršenje po dolasku glavnine 8. korpusa, prinudili su autore da ovu cjelinu ipak daju u dvije glave. U namjeri da se čitaocu omogući lakše praćenje teksta, reljefnija orijentacija na bojištu, kao i da plastičniji prikaz ideje manevra, te vremenske i prostorne korelacije, svaka glava je popraćena bar jednom šemom operacije ili najvažnijih bojeva. Tome je, između ostalog, naminjenjen blok dokumentarnih fotografija u svakoj glavi.

Istorijat nastanka 29. divizije neodvojiv je od dvoipogodišnjeg razvoja narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini, koji je i prethodio njenom formiranju. Dvadeset deveta udarna divizija bila je najviši izraz vojnog organizovanja tog pokreta i rezultat njegovih na to usredsređenih napora, što je, uostalom, logika narodnooslobodilačke borbe sama po sebi nametala. Cjelovit pregled razvoja narodnooslobodilačke borbe i narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini, međutim, daleko prevazilazi okvire ove monografije. Njen zadatak je mnogo uži, ali je nepostojanje jednog takvog pregleda i prinudilo autore da se, makar ukratko i nepotpuno, na to osvrnu. To tim prije što je, kao jedna od malog broja divizija NOVJ, 29. divizija bila operativno-teritorijalna jedinica. Oni su to učinili u okviru Prvog *dijela* (Stvaranja 29. udarne divizije), s tim da su jezgru iz koga je nastala 29. udarna divizija (Deseta brigada), posvetili posebnu glavu, i u ovom dijelu nastojali odslikati specifičan vid nastajanja Divizije iz jedne jedine brigade želelo se da čitaoci sagledaju mobilizacijsko i operativno područje

na kome se Divizija stvarala i iz koga je izrastala, crpila snage i sredstva neophodna za održanje i natčovječansko hrvanje sa nadmoćnim i brojnim neprijateljem. Tako je ratni put Divizije u stvari veliko djelo oslobođenja i revolucionarnog preobražaja u isti mah.

Drugi dio knjige obuhvatio je borbe Divizije za održanje na mobilizacijskom i operativnom području u toku prvih pet mjesci. Zimske operacije njemačke 2. oklopne armije na centralnom dijelu jugoslovenskog ratišta u zimu 1943/1944. godinu zahvatile su 29. diviziju već na samom početku njenog borbenog puta učinivši ovu etapu njenog života veoma teškom. Uprkos izuzetnoj zainteresovanosti njemačkog okupatora da na težištu svoje odbrane u jadranskom obalskom pojasu onemogući svaku aktivnost NOV i POJ, Divizija se, makar i u perifernom sjeveroistočnom dijelu, učvrstila u Hercegovini, povremeno prodirući i do same jadranske obale. Usporen priliv novih boraca nije omogućio znatniji brojni porast Divizije, ali je to vrijeme iskorišteno za organizaciono usavršavanje i ideološko-političko osposobljavanje pretežno mladog boračkog sastava. Jedinice su proljeće 1944. godine dočekale prekaljene i spremne i za krupnije okršaje.

U početnoj (V) glavi ovog dijela obradili mo vatreno krštenje Divizije u Limsko-drinskoj operaciji (»K u g e l b l i t z«), u druge dvije (VI i VII) nekoliko pokušaja Divizije da, prodorima prema jadranskoj obali, dejstva prenese u veću dubinu dodijeljenog joj operativnog područja i tako se približi mobilizacijskim izvorima. To joj je djelimično uspjelo tek početkom proljeća pa smo njene napore, za stabilizaciju — u vrijeme smjene okupacionih divizija — izborene slobodne teritorije, obradili u posebnoj VIII glavi.

Treći dio knjige obuhvata period od 1. maja do 31. avgusta 1944. godine. U tri glave (X, XII i XIII) ovog dijela knjige obrađene su tri najkrupnije odbrambene operacije Divizije izvedene u maju, julu i avgustu 1944. godine, dok je, u četvrtoj (XI) glavi, obrađen pokušaj Divizije da inicijativu u Hercegovini preuzme u svoje ruke.

Konačno oslobođenje Hercegovine, ostvareno u šestomjesečnom razdoblju od 1. septembra 1944. godine do početka marta 1945. godine, obrađeno je u *Četvrtom dijelu* knjige. Ovdje u stvari imamo dva ofanzivna perioda rastavljena dužim, gotovo tromjesečnim periodom stabilizacije u Hercegovini prvi put ustaljenog fronta. Zbog toga smo ovaj dio podijelili u pet glava, od kojih XIV obrađuje oslobođenje Gacka, Bileće i Trebinja sa razbijanjem Jurišne grupe četničkih korpusa Vojislava Lukačevića, XV oslobođenje Dubrovačkog primorja i Herceg-Novog, XVI frontalne borbe na 100 km dugoj *»zelenoj liniji«,* a XVI i XVII glava — —• pripreme i učešće Divizije u mostarskoj operaciji. U ovoj operaciji je, gonjenjem, razbijena njemačka 369. divizija, a 4/5. marta 1945., Divizija je izbila na Ivan-sedlo i, na taj način, dovršila izbacivanje i posljednjeg okupacionog vojnika sa svog mobilizacijskog područja.

U *Petom dijelu* obradili smo učešće 29. divizije u završnim operacijama Jugoslovenske armije za konačno oslobođenje Jugoslavije, od 5. marta do 15 maja 1945. godine. I ovaj period podijeljen je u četiri glave. XIX glava obuhvata martovske frontalne borbe na Ivan-sedlu, a XX — oslobođenje dolina Zujevine i Lepenice sa Hadžićima, Ilidžom i Kiseljakom, u okviru odlučujuće sarajevske operacije. U XXI glavi obrađen je najduži marš Divizije. Od Kiseljaka kod Sarajeva do Pivke u Slovenačkom primorju Divizija je, gotovo u jednom dahu, pješke prešla

600 km i tako ostvarila jedinstven podvig u brzini prebacivanja operativno-taktičkih jedinica u NOR-u, a u posljednjoj, XXII glavi, su obrađene brojne odlučne borbe u Istri i Sloveniji — za konačno slamanje neprijatelja i oslobođenje dvadesetak mjesta, uključujući Trst i Ljubljanu. Na kraju ove glave data je istovremena pobjeda dijelova Divizije, koji su ostali u Hercegovini, nad ostacima domaće kolaboracije.

Nastojanja autora da naučnoj javnosti pruže cjelovit, monografski prikaz borbenog puta 29. divizije a knjigu, istovremeno, učine pristupačnom široj čitalačkoj publici, uzrokovale su brojne poteškoće. Rekonstrukcijom događaja omogućene su stručne analize i izvučeno iskustvo, ali, istovremeno, trebalo je izbjeći opterećenje teksta mnogobrojnim podacima, objašnjenjima, dokazima i što nimalo nije bilo lako — ukazati na veze i izvore, naučni aparat izdvojen (na kraju svake glave) i knjigu snabdjeti brojnim *prilozima.* Prve od njih, *šeme borbenih dejstava, dokumentarne fotografije* autori su zato dali u sklopu odgovarajućih glava, a druge, kao i *Komandni kadar, Neprijateljske formacije u borbenom dodiru sa Divizijom, šeme formacije,* te *Registre* i *Izvore i literaturu* — na kraju knjige. Zato se autori nadaju da će trud uložen, u prvo koncipiranje, istraživanje, izbor i prezentaciju, kao i u obradu, opravdati baš to obilje korisnih i koncentrisanih informacija koje pružaju.

Pri objavljivanju ovog djela dragocjenu pomoć autorima su ukazali Redakcija Biblioteka »Ratna prošlost naših naroda i narodnosti« Vojnoizdavačkog zavoda Beograd, saradnici Arhiva Vojnoistorijskog instituta. Odbor za izdavačku djelatnost na teme radničkog pokreta i narodnooslobodilačkog rata Hercegovine (pri Međuopštinskoj konferenciji SSRN Mostar) prije svega njegov predsjednik *Franc Novak.* Dragocjenu pomoć autorima su pružili odbori SUBNOR-a gotovo svih hercegovačkih opština; te recezenti *Radovan Vukanović, Svetozar Oro, Savo Skoko* i konsultanti *Todo Kurtović, Vlado Šegrt, Džemal Muminagić, Franc Novak, Asim Pervan* i *Neđo Parežanin.* Autori im na tome iskreno zahvaljuju. Posebno se zahvaljuju brojnim drugaricama i drugovima, pripadnicima Divizije, čija su pojedinačna obavještenja, objašnjenja i zapažanja omogućila da se u tekstu izbjegnu mnoge zablude i da se dopune izvori, i od zaborava otrgnu mnogi značajni detalji. Tako su, pored ostalog, autori došli do mnogih podataka o uspjehu ili neuspjehu u borbi, do imena poginulih drugova, i pronikli u sve ono što je prethodilo donošenju određene odluke ili se desilo. . . Takva pomoć bi bila još dragocijenija, kako bi se, u eventualnom drugom izdanju ovog dijela, otklonile praznine, omaške i propusti, koje su, bar u ovim uslovima (uglavnom individualnog rada) izgleda bile neminovne.

I DIO

FORMIRANJE DIVIZIJE

I Glava: DESETA HERCEGOVAČKA BRIGADA KAO JEZGRO ZA FORMIRANJE 29. UDARNE DIVIZIJE

II Glava: PRERASTANJE BRIGADE U DIVIZIJU

III Glava: MOBILIZACIJSKO I OPERATIVNO PODRUČJE DIVIZIJE

I Glava

DESETA HERCEGOVAČKA BRIGADA KAO JEZGRO ZA FORMIRANJE 29. UDARNE DIVIZIJE

Jedna od specifičnosti nastanka *Dvadeset devete (Hercegovačke) udarne divizije NOVJ* je u tome da je nastala, prerastanjem, iz jedne brigade; dakle, ona nije nastala spajanjem već formiranih brigada — — kakva je inače bila praksa prilikom formiranja ostalih divizija Narodnooslobodilačke vojske. Ova specifičnost je, prije svega, uslovljena odvojenošću hercegovačkog operativnog područja i Desete hercegovačke udarne brigade na njemu poslije bitke na Sutjesci u ljeto 1943. godine. Na to je, takođe, uticao i buran razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini u jesen 1943. godine, kao i inicijativa i upornost partijskog i vojnog rukovodstva Oblasti. U periodu od jula do novembra 1943. godine Deseta hercegovačka brigada, iako više nego desetkovana na Sutjesci, bila je dostigla, za brigadu neuobičajenu, snagu; Brigada je imala 11 bataljona i dva partizanska odreda.

To nalaže da se nešto šire iznese nastanak, borbeni i razvojni put Desete hercegovačke brigade, kao kadrovskog jezgra Hercegovačke divizije. To je, pored toga, značajno i sa stanovišta vojne organizacije, jer predstavlja interesantno iskustvo u razvijanju vojnih formacija u uslovima oslobodilačkog pokreta uopšte. Uz to, Brigada nije prestala da postoji: svoju borbenu tradiciju nastavila je u sastavu Divizije.

Početkom avgusta 1942. godine u rejonu Prozor—Duvno—Gornji Vakuf zatekli su se *Hercegovački NOP odred*)* i *Mostarski partizanski bataljon**)* a u formiranju je bio i *Prozorski NOP bataljon.*

Imajući u vidu perspektivu razvoja oslobodilačke borbe u Hercegovini i očuvanje kadrovskog jezgra, Vrhovni komandant NOV i POJ naredio da se od ovih jedinica u s. Sujici kod Duvna formira 10. VIII. 1942. *godine Hercegovačka narodnooslobodilačka udarna brigada* jačine 617 ljudi:[1'] Brigada je u početku imala naziv *1. hercegovačka,* a sredinom septembra, dobija definitivnu numeraciju — *10. hercegovačka NOU brigada.*

Na dan formiranja Brigada je imala tri bataljona, štab, sanitet, intendaturu. Komandni dio štaba sačinjavali su: *Vlado Šegrt,* komandant,

*• Hercegovački NOP odred formiran je 23. juna 1942. godine u Suhoj u dolini Sutjeske od preostalih boraca osam hercegovačkih udarnih i 14 teritorijalnih bataljona iz ist. Hercegovine.

**' Mostarski NOP bataljon formiran je na Tisovici (pl. Prenj) krajem juna 1942. god. od preostalih boraca Konjičkog bataljona Sjevernohercegovačkog NOP odreda.

Čedo Kapor, politički komesar, *Vlado Tomanović,* zamjenik komandanta, *Vaso Miskin Crni,* zamjenik političkog komesara i *Rade Hamović,* načelnik štaba. Krajem avgusta u Brigadu je uključena *Igmanska četa,* kao 3. četa 2. bataljona, oformljena uglavnom od radnika iz Sarajeva 1 seljaka iz Sarajevskog polja — u stvari ostatak Kalinovičkog NOP odreda. U novembru je u sastav Brigade ušao *Prozorski bataljon* Trećeg krajiškog NOP odreda, kao 4. bataljon, a *Livanjski bataljon »Vojin Zirojević«* i *Duvanjski bataljon »Mihovil Tomić«* iz sastava rasformiranog Trećeg NOP odreda IV operativne zone Hrvatske — kao 5 bataljon Brigade. Istovremeno je dio *bataljona »Josip Jurčević«* ovog odreda popunio tada malobrojni Četvrti bataljon.[2]) Time je Brigada dostigla uobičajenu, Statutom propisanu, formaciju.

Brigada je 15. septembra 1942. imala sljedeće naoružanje: 453 puške, 2 automata, 27 puškomitraljeza, 4 mitraljeza i 100 pištolja.[3]' U novembru se njena jačina popela na 1.050[4]' ljudi, sa gotovo jednakim brojem Srba, Muslimana i Hrvata*', a sličan je, također, bio i brojni odnos seljaka, radnika i intelektualaca (uključujući i đake). Takav nacionalni i socijalni sastav Brigade bio je i najčvršća osnova njene snage i žilavosti na dugom borbenom putu iskivanja zajedništva, bratstva i jedinstva u oslobodilačkoj borbi naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine.

Brigada je bila značajno kadrovsko jezgro Hercegovine, kao i susjednih dijelova Bosne i Dalmacije.

Krajem 1942. godine u 25 ćelija (bez 1. bataljona) imala je 213 članova KPJ i 41 kandidata, te 195 članova SKOJ-a. Pri prosječnom brojnom stanju bataljona od 160 boraca, to iznosi najmanje 60% komunista. Najbrojniji od ovih su bili radnici (90), seljaka je bilo 71, te 53 intelektualca. Pet žena su bile članovi KP, pet kandidati, dok broj žena članova SKOJ-a nije poznat.[41]"

Prva tri mjeseca Brigada je bila pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba NOV i POJ i djelovala je na širokoj prostoriji između Posušja, Jablanice, Konjica, Kreševa, Fojnice, Travnika, Bugojna, Kupresa i Duvna. Za to vrijeme, od 11. do 14. avgusta 1942, Brigada učestvuje u napadima na ustaški garnizon u Kupresu, a potom, u sastavu *Južne operativne grupe brigada* (koju pored nje čine 1. proleterska i 1. dalmatinska brigada), zatvara pravce koji iz doline Neretve izvode na oslobođenu teritoriju zapadne Bosne.[5]' Po naređenju Vrhovnog štaba od 14. septembra 1942. obrazuje sa 5. crnogorskom brigadom *Udarnu grupu brigada,* u cilju prodora prema Travniku i, 19. septembra, dijelovi Grupe oslobađaju Fojnicu.[6]' Krajem septembra Brigada je ponovo u rejonu Prozor, Rama, gdje su dijelovi njenog 1. i 3. bataljona, 30. septembra, kod ž. st. Zuglići uništili neprijateljevu željezničku kompoziciju, a to ponovili i 29. oktobra 1942.[7]' U međuvremenu, u okviru talijansko-četničke *Prozorske operacije* (operacija *»Alfa«,* od 5. do 10. X. 1942.), razvučena na frontu od oko 70 km, Brigada nije mogla pružiti (jači) otpor. Talijanske i četničke jedinice zauzele su Prozor, popalile desetine sela, izvršile masovan pokolj stanovništva i, na liniji Duvno — Šujica — — G. Vakuf, uspostavile vezu sa ustaškim i domobranskim jedinicama koje su, u međuvremenu, sa sjevera bile ovladale ovim mjestima.[8]'

Početkom novembra upućena je u Glamočko polje radi zatvaranja pravca od Livna. Tamo je 9. novembra 1942. ušla u sastav novoformirane

*' Na Sutjesci je, na primjer, poginulo 115 Srba, 94 Muslimana, 93 Hrvata, 2 Crnogorca i 1 Jevrejin.o)

Treće udarne divizije NOVJ.[9]) U novom sastavu Brigada neko vrijeme nosi naziv *Druga brigada 3. udarne divizije* i, od 19. do 26. novembra, u rejonu Karaule obezbeđuje od Travnika napad ostalih jedinica za oslobođenje Jajca, a potom, do 6. decembra, učestvuje u njegovoj odbrani.[101] U prodoru 1. i 3. divizije NOV u srednju Bosnu, sa osloncem na pl. Vlašić, u decembru i januaru napada na komunikacije i neprijateljeve posade u dolinama Lašve i Bosne. Tom prilikom i po drugi put je oslobodila Turbe, onesposobila nekoliko željezničkih stanica i više drugih objekata, postigavši najveći uspjeh oslobođenjem Zepča (17. januara 1943). Zatim je, zajedno sa 5. crnogorskom i 1. dalmatinskom brigadom, za više od deset dana onemogućila neprijatelju saobraćaj željezničkom prugom Slavonski Brod—Sarajevo.[11]

U bici na Neretvi Brigada se istakla u napadu ojačane 3. divizije za oslobođenje Prozora. (15. do 17. februara 1943), posebno smjelim ubacivanjem u grad 3. bataljona kroz utvrđenu odbranu i efikasnom zasjedom kod Marine pećine 1. bataljona, a i zatim gonjenjem neprijatelja u kome je, 20. februara, savladala i talijanski garnizon u Rami. Tom prilikom je, između ostalog, zaplijenila 9 lakih tenkova od kojih je dodavanjem još jednog, formirala Tenkovsku četu, da bi je, nekoliko dana kasnije, predala u rezervu Vrhovnog štaba[1]-'. U jurišima za *Konjic* (22. do 26. II) ispoljila je naročitu upornost u borbi za otvaranje puta ranjenicima. Tom prilikom je imala teže gubitke, naročito od njemačke jurišne avijacije.

U protivnapadu 3. divizije 7. do 10. marta obilaznim manevrom sa Neretvice značajno je doprinijela da glavnina njemačke 718. divizije bude odbačena u Konjic.[1]^ U Ostrošcu je 1. marta Brigada dobila prvu popunu iz južne Hercegovine. Bio je to Partizanski bataljon *»Iskra«,* koji se do Brigade probio obilaznim putem preko Biokova.[14] Po forsiranju Neretve, Brigada se istakla u razbijanju talijanskih jedinica i četnika Draže Mihailovića u drugoj polovini marta na Bahtijevici, Porimu, Rat—kamenu i D. Zimlju, što je doprinijelo oslobođenju Nevesinja (22. III). Desetak dana kasnije ponovno se bori za Nevesinje (29. III) i učestvuje u oslobođenju Gacka (2. IV). U borbama u rejonu Kobilje glave i Plužina (27. IV. do 1. V) i u zaštitnici Glavne operativne grupe 10. brigada je, takođe, dala svoj puni doprinos.[15]

Prodorom dublje u Hercegovinu Brigada je proširila svoju mobilizacijsku prostoriju. Nastupanjem Glavne operativne grupe NOVJ čitava sjeverna Hercegovina (bez Konjica) bila je oslobođena. Kraće ili duže vrijeme slobodni su Prozor, Ostrožac, Jablanica, Nevesinje i Gacko, a 2. i 5. bataljon Brigade prodrli su 1. aprila 1943. iz Nevesinja u južnu Hercegovinu, tamo uspostavili vezu sa obnovljenim Južnohercegovačkim NOP odredom, oslobodili Ljubinje (3/4. IV.) i vodili ulične borbe za Stolac 4 5. IV).[16]' Nešto ranije, 27. marta kod s. Dubočice, blizu Ljubinja je prepolovljena Popovopoljska partizanska četa (pod komandom Mihajla Čuzulana) koja je u pokretu prema Brigadi upala u četničku zasjedu.[17]'

Od oslobođenja Prozora 17. februara, do napuštanja Gacka, 1. maja 1943, Brigada je popunila svoje prorijeđene jedinice, pa je u bitku na Sutjesci stupila sa 1.240 boraca, svrstanih u 6 bataljona, omladinsku četu . bateriju topova.[18] Pored pojedinačnih pristupanja u mjestima kroz koja ;e Brigada prolazila, u njen sastav uključen je i Južnohercegovački NOP odred, sa tri manja bataljona, kao i Dubravska četa a, pred povlačenje. d;eIimično, i kadrovi vojnih i političkih vlasti sa teritorije privremeno oslobođene sjeverne Hercegovine.[19]'

Jednomesečne borbe u bici na Sutjesci (15. V do 15. VI 1943) predstavljale su za Brigadu izuzetno iskušenje. U prvom periodu bitke ona je jednom grupom bataljona (2, 3. i 4.) zatvarala pravac koji od Gacka izvodi u rejon Pivskog manastira, a drugom (1, 5. i 6. bataljon) — pravac koji od Nikšića vodi u dolinu Komarnice. Pred frontom obje grupe do 19. maja nalazili su se hercegovački i crnogorski četnici sa dijelovima talijanskih okupatora. Tog dana Hercegovačka brigada se prvi put susrela sa tek pristiglom njemačkom 7. SS brdskom dobrovoljačkom divizijom *»Princ Eugen«,* sa kojom će se ona — a zatim i Hercegovačka divizija — u narednih osam mjeseci uspješno nositi i kaliti. Na oba pravca vođene su desetodnevne danonoćne i iscrpljujuće borbe, u kojima je Brigada, aktivnom odbranom, uz sadejstvo dijelova 7. krajiške i 1. dalmatinske brigade, zadržavala nastupanje 7. SS divizije svodeći ga na 2—3 km dnevno. Time je za Glavnu operativnu grupu na ovom pravcu izboreno 9 dana, što je učinilo mogućim njen manevar preko Vučeva. Od 30. maja do 5. juna Brigada je (bez 3. bataljona, koji je ostao u sastavu glavnine 3. udarne divizije) angažovana u ulozi lijeve pobočnice za odbranu pravca Pivska župa — Mratinje. Uz maksimalno naprezanje i žrtve već iscrpljenih boraca, zajedno sa 7. krajiškom brigadom na Brljevu, Javorku, Katin-kuku, Krvavim brdima, Štirnu i Konjskoj lastvi, spriječeno je da 7. SS divizija izbije u rejon Mratinja i presiječe jedini preostali odstupni pravac Vrhovnom štabu i Operativnoj grupi.[20]

Pošto je 3. juna pretpočinjena 2. proleterskoj diviziji, Brigada je 6. juna napustila Javorak i preuzela zadatak zaštitnice glavnine Operativne grupe. Zbog visokih gubitaka i osipanja, Brigada je već bila prepolovljena. Od Vučeva se Brigada svela na polovinu snage — 2. 4. i 5. bataljon. Tu — i nešto kasnije (pod Pločom i na Jablanovom brdu) — radi veće pokretljivosti zakopano je teško naoružanje (minobacači, topovi i mitraljezi.[21] Sutjesku je Brigada prešla kod Priboja, 9. juna ujutru, i preuzela položaje na Ozrenu i Pleću, štiteći neposredno Vrhovnog komandanta, koji je upravo toga dana u rejonu Ozrena bio ranjen. Pošto je kod Ljubinog groba (11. VI propustila 7. udarnu diviziju, Brigada se svila u zaštitnicu lijeve kolone, kod s. Ocrkavlja prešla r. Bistricu i, 13. juna, konačno se probila iz posljednjeg neprijateljskog obruča.*

Sutradan, 14. juna Brigada se, kod s. Kolakovića, odvojila od Operativne grupe preuzimajući novi zadatak. Sutradan je kod Rogoja prešla put Kalinovik—Sarajevo i, istog dana, stigla u katun Gvozno Polje gdje se, prikrivena u masivu Treskavice, odmorila nekoliko dana.

Odvajanje Brigade od Glavnine operativne grupe i njen povratak u Hercegovinu obilježava istorijski momenat u njenom životu. Još 10. juna kod Vrbničkih koliba na Zelengori Vrhovni komandant, drug Tito, pozvao je štab Brigade i, pošto je saslušao njegovo mišljenje, izdao naređenje: Brigada se izdvaja iz Operativne grupe i, u pogodnom momentu i podesnim pravcem, upućuje u Hercegovinu, radi samostalnog dejstvovanja. Vrhovni komandant stavio je Brigadi u zadatak da učini sve za prihvat zaostalih boraca i ranjenika sa Sutješke i Zelengore, za koje je pretpostavljao da će ih naročito biti u izvornom dijelu Neretve. Sa Brigadom je upućen i član sekretarijata PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu Uglješa Danilović, radi ukazivanja pomoći na organizovanju rada Partije i na-

*) Brigada je u bici izgubila više od 25% ljustva. Da sada su utvrđena imena 305 poginulih boraca i starješina, među kojima 4 narodna heroja, 100 prvoboraca i 22 žene.

rodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini. Istovremeno je u rejon Prozora upućeno Okružno povjereništvo KPJ za Prozor i Konjic, sa dijelom boraca iz prozorskog kraja, radi obnove Ramskog NOP odreda, a Igmanska četa (3. četa 2. bataljona), također sa jednim brojem partijskih radnika, na područje Sarajevskog sreza. Brigada je pri polasku dobila i šifru za prijem eventualnih naređenja preko radio stanice *»Slobodna Jugoslavija* <. Time je Vrhovni komandant, po stečenom iskustvu iz dvije protekle bitke, otpočeo disperziju Glavne operativne grupe, s ciljem da neprijatelju onemogući njeno ponovno okruženje.

U Hercegovini je Brigada zatekla povoljniju situaciju nego što je njen štab pretpostavljao. Sve veze Brigade sa Hercegovinom u toku bitke na Sutjesci bile su prekinute, a, prilikom odstupanja u maju, u najvećem broju iz Hercegovine su sa Brigadom povučeni i terenski politički radnici i rukovodstva organizacija narodnooslobodilačkog pokreta sa privremeno oslobođene teritorije.

Tu situaciju karakterisale su sljedeće činjenice: četnički pokret u Hercegovini trajno je uzdrman njihovim porazom na Neretvi; njemačke garnizone u Hercegovini su sačinjavale uglavnom prateće, artiljerijske i pozadinske jedinice 7. SS divizije, pošto su njeni brdski lovački pukovi angažovani u operaciji u istočnoj Bosni (7. — 20 VII). Talijanske okupacione jedinice bile su se povukle u primorski pojas i nalazile su se samo u Trebinju, Čapljini, Ljubuškom i duž pruge Trebinje—Čapljina.[22] Zaziruć od četničkog držanja u slučaju kapitulacije Italije i savezničkog iskrcavanja na Balkan, pred bitku na Sutjesci, njemačka 7. SS divizija je usput razoružala dio četničkog Nevesinjskog i Trebinjskog korpusa i nekoliko stotina četnika i uhvaćenih seljaka deportovala u logore.[23] Mada se njihova glavnina održala na talijanskom okupacionom području ih se prikrila u planinskim predjelima, ovaj postupak njemačkog okupatora demoralisao je najveći dio preostalih četnika. To je imalo za posljedicu rasulo jedinica, pa su na okupu uglavnom ostale četničke komande. Nepovjerenje i nastala kriza međusobnih odnosa njemačkih i talijanskih trupa doživjeli su upravo u Hercegovini oštar oblik što je poremetilo koordinaciju i efikasnost vojnih i političkih mjera oba okupatora. Sve ovo se nepovoljno odrazilo i na ostale kolaboracionističke formacije, pa je i kod ustaških, domobranskih i milicijskih jedinica ubrzalo opadanje morala. Odlučujući uticaj na ovakva zbivanja imao je opšti, za fašizam nepovoljan razvoj, na svjetskim ratištima, koji je, upravo u toku ljeta 1943. godine, izazvao slom osovine Rim — Berlin i ispadanje fašističke Italije iz rata.

Opšti povoljni razvoj situacije u svijetu i u zemlji, utjecao je na jačanje uvjerenja u pobjedu Antihitlerovske koalicije i narodnooslobodilačkog pokreta među stanovništvom, pred čijim očima su se snažno manifestovali slabost i razdor okupatora i njegovih saradnika. Međutim, ovakva okolnost nije se mogla u potpunosti iskoristiti — zbog malobrojnosti partijskog članstva i nepovezanosti očuvanih žarišta i organizacija narodnooslobodilačkog pokreta u gradovima i seoskim područjima.[24]

U Gvoznom Polju na Treskavici Brigada (tri oslabljena bataljona je prvi put poslije mjesec dana natčovječanskih napora dobila četvorodnevni odmor. Tu su se borci, prije svega, odmorili, ranjenicima previle rane, meso i zelje nahranili su pregladnjele borce. Prvi put je bilo moguće izvršiti depedikulaciju i preduzeti druge higijenske mjere. Politički i vojnički sastanci po četama i bataljonima doprinijeli su moralno-političkom učvršćenju jedinica. Oružje je očišćeno i, teže, preraspodijeljeno fizički

snažnijim borcima. Za to vrijeme štab Brigade je sa partijskim rukovodstvom — i bez pouzdanih podataka o situaciji — razrađivao zamisao i taktiku političke i vojne akcije u Hercegovini. U duhu direktive Vrhovnog komandanta, odlučeno je da se Brigada, prije svega, učini što pokretljivijom i ne opterećuje komorom. Upućivanjem na privremeni oporavak u pogodna sela zbrinuti su iscrpljeni i ranjeni borci. Ispred Brigade je upućen izvjestan broj političkih radnika — radi povezivanja sa pojedinim komunistima i organizacijama na terenu. Pošto je u nekoliko etapa (Gvozno Polje, Obalj i Borač) izvršeno odabiranje izdržljivih, fizičkih spremnijih i moralno prekaljenih boraca (ranije su bili rasformirani prištapski dijelovi, Baterija topova, Prateća i Omladinska četa), u stroju Brigade su u katunu Stevanovića Torinama oko 25. juna ostala jezgra 2, 4. i 5. bataljona, sa oko 200 boraca.[231] Posljednji je bio najbrojniji.

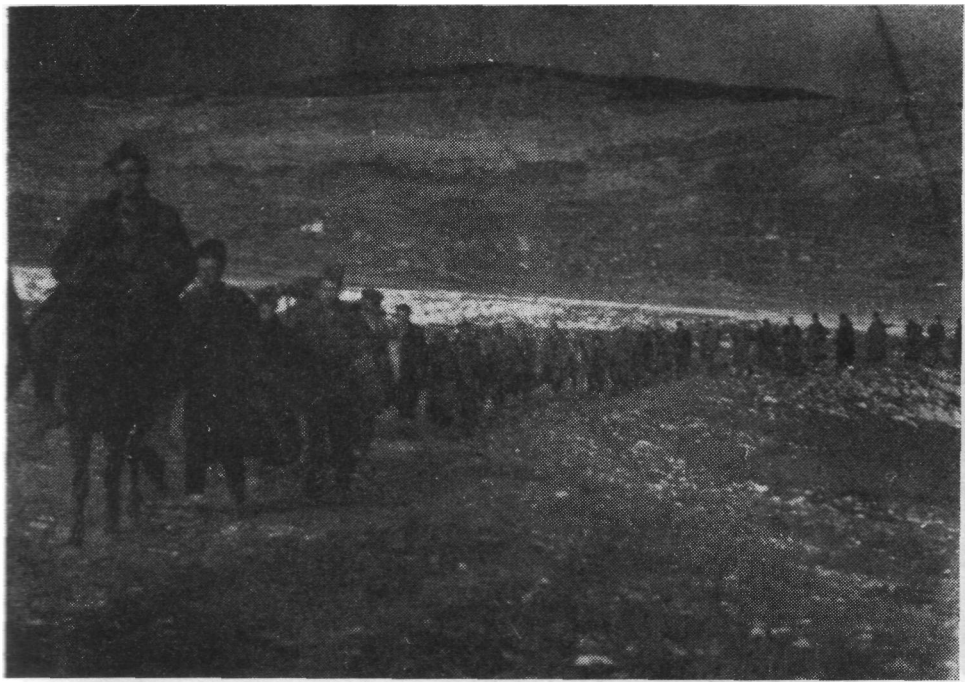
Treći (Mostarski) bataljon, po neuspjelom proboju 3. divizije na Sutjesci 13. juna — u kome je tog dana iz Bataljona poginulo oko 70 i ranjeno 50 boraca — probio se (sa oko 120 ljudi) kroz Perućicu na Volujak, a odatle, ne znajući za pravac pokreta i zadatak Brigade, probio se samostalno u Hercegovinu i ubacio se većim dijelom u Mostar. Pošto se u gradu oporavio, u julu se Bataljon ponovo aktivirao u Konjičkoj župi i Planini.[26]

U Gvoznom Polju borcima je saopšteno da će se Brigada u cilju razvlačenja neprijatelja, lakšeg manevra, ishrane i zahvatanja šire prostorije, privremeno podijeliti i boriti u tri samostalne grupe. Najpreči zadaci su bili: politički rad u narodu, paralisanje neprijateljske propagande o uništenju NOV i POJ, oživljavanje i obnavljanje mreža partijskih organizacija i narodnooslobodilačkih odbora, kao preduslova za prikupljanje novih boraca i dalje rasplamsavanje borbe.

Prvu — i veoma značajnu akciju — Brigada je izvršila noću 18/19 juna u kolibama kod izvora Pletena lokva ispod Siljevca (tt. 1468) na Zelengori (3 km ist. od Uloga). Prepadom Udarne grupe 5. bataljona pohvatana je četnička Komanda operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine. Zarobljeno je 13 članova ove komande, svi sem odsutnog komandanta Petra Baćovića. Među njima su bili major Pantić, kapetan Jojić i Fehim Musakadić. Za počinjene zločine ova trojica (i još neki) osuđeni su na smrt. Time je znatno uzdrman četnički pokret u Hercegovini (i istočnoj Bosni), odgođena njegova konsolidacija i otežano obnavljanje četničke saradnje sa njemačkim okupatorom.[27]

U toku jula Brigada je djelovala sa razdvojenim bataljonima. Drugi u Popovu polju i Trebinjskoj šumi, Četvrti na prostoru Bileća — Nevesinje, a Peti — u stolačkom kraju. Početkom jula Brigadi se priključio Treći bataljon 1. dalmatinske brigade (sa oko 120 boraca).[28] Poslije neuspjelog pokušaja da se za svojom brigadom probije na sjever preko pruge Sarajevo — Višegrad, on se na putu sa Jahorine prema Dalmaciji našao u s. Bjelojevićima sa 5. bataljonom 10. brigade. Njegov dolazak u Hercegovinu predstavljao je za Brigadu srećnu okolnost i vrlo značajno borbeno ojačanje u ovom kritičnom periodu. Ulazak u sastav Brigade ove prekaljene jedinice iz Hrvatske imao je i veliki politički značaj i naročit doprinos u jačanju bratstva i jedinstva.

U drugoj polovini juna, kada je 10. hercegovačka brigada po proboju iz okruženja (na r. Bistrici) bila u pokretu prema Hercegovini, na osnovu poziva Vrhovnog štaba preko radio-emisije *»Slobodna Jugoslavija«* — da. partizanske jedinice širom Jugoslavije djeluju što ofanzivnije — Mesni

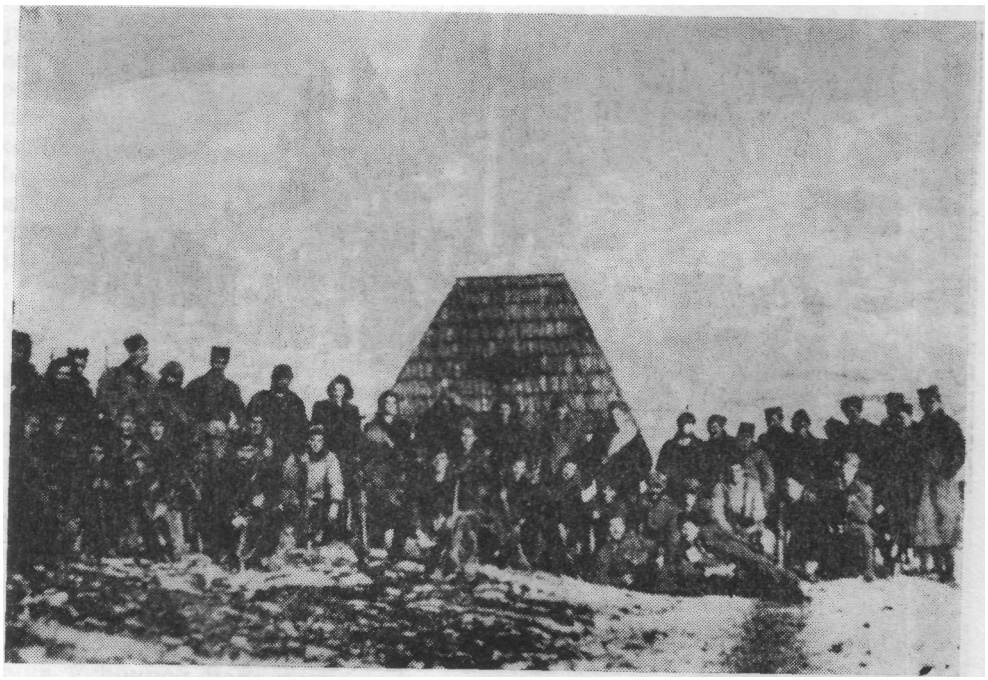
Mostarski bataljon 10. hercegovačke brigade u pokretu prema Kupresu 1942. godine. Na čelu je politički komesar bataljona Enver Čemalović

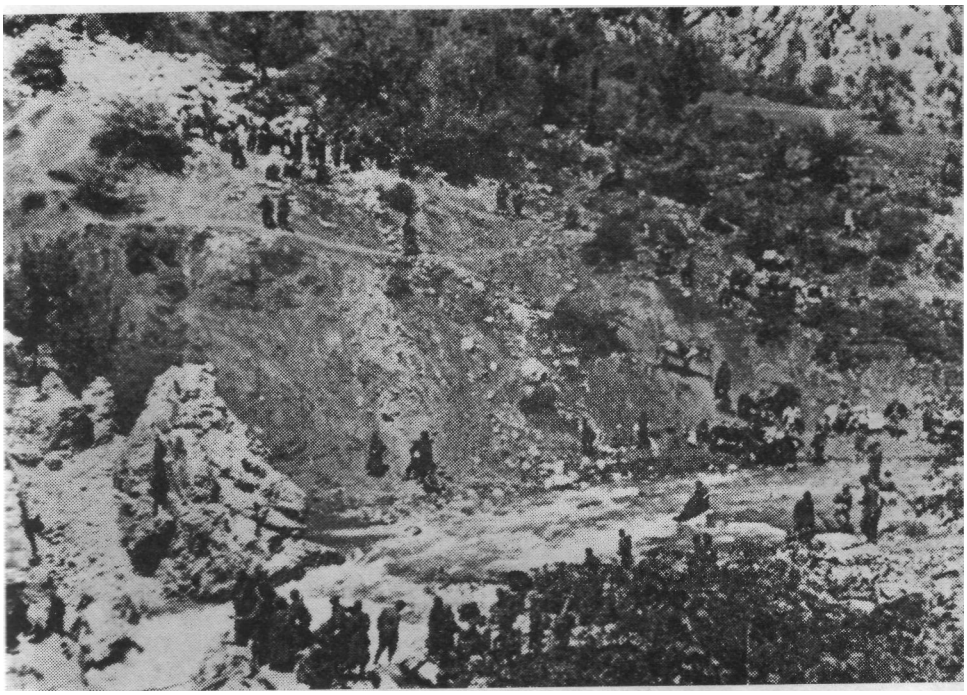
Četvrti prozorski bataljon 10. brigade na maršu Gornji Vakuf—Šebešić 1942.

Deseta brigada na maršu od Vlašića prema Blatnici, januaru 1943.

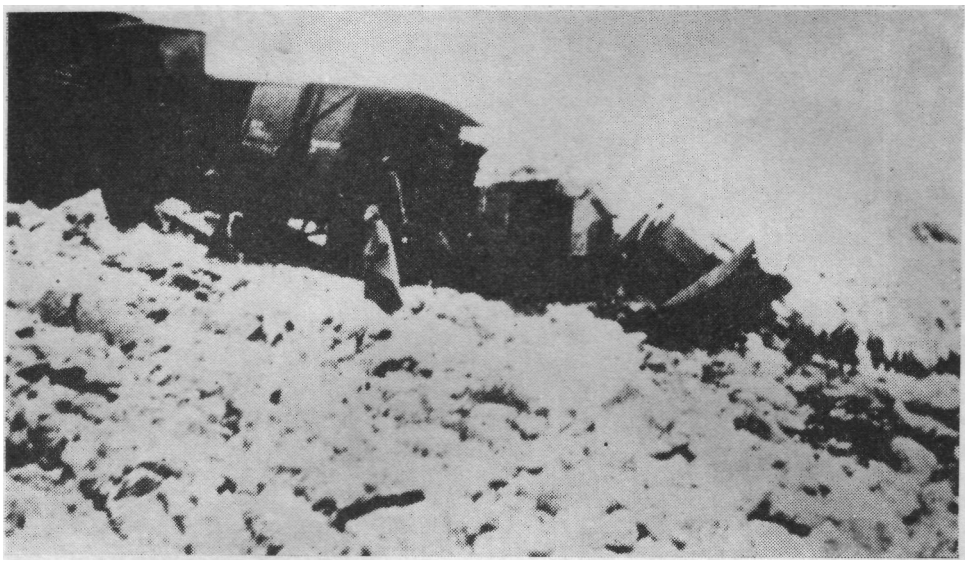
Peti bataljon na Bahtijanici marta 1943.

Deseta brigada pri prelazu Sutjeske, u petoj ofanzivi, 8. juna 1943.

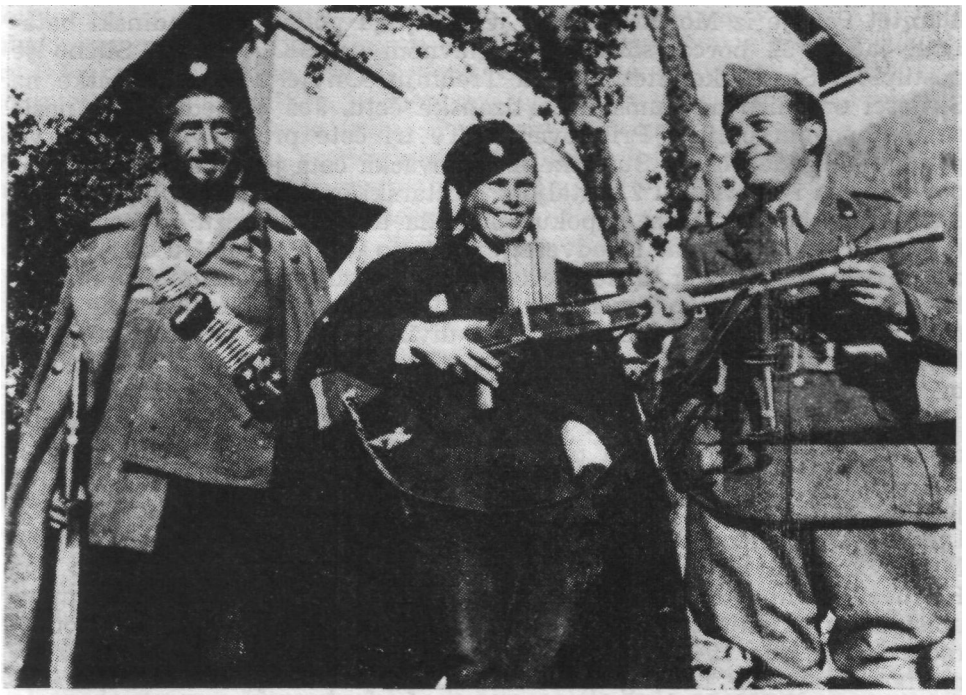
Deseta brigada ponovo u Hercegovini, u okolini Bileće u jesen 1943.

Uništena željeznička kompozicija, poslije uspešnog partizanskog napada u Poljicu, Popovo polje, 1943. godine

Žrtve četničkog pokolja u okolini Prozora

Četnici i talijanski fašisti kao saveznici

Četnici sa svojim gospodarima — esesovcima

komitet Partije iz Mostara uputio je za njenu popunu Omladinski bataljon, jačine 92 borca, sastavljen uglavnom od SKOJ-evaca. Slično je postupio i Sreski komitet KPJ u Trebinju. On je u vrijeme bitke na Sutjesci organizovao Šumsku partizansku četu. Još po jedna četa našla se u Popovom polju i Pribilovcima. Te tri čete predstavljale su prvu popunu Brigade poslije Sutjeske. Pribilovačka četa je ušla u Peti, a Popovopoljska i Šumska u 2. bataljon. Mostarski omladinski bataljon, slabo naoružan i bez iskustva, u pokušajima da uspostavi vezu sa Brigadom, kretao se po Dubravama i Podveležjem. Pošto je u Podveležju obaviješten da je Brigada stigla u južnu Hercegovinu, Bataljon je krenuo prema G. Hrasnu, ali su ga na prenoćištu u Kaluđer-vodama kod s. Kamene iznenadili i uništili dijelovi njemačke 7. SS divizije. Time je nanesen još jedan težak udarac narodnooslobodilačkom pokretu Hercegovine i njegovoj brigadi.[29]

U ovo vrijeme njemačka 7. SS divizija uništila je u Hercegovini sedam sela, pri čemu su sela prvo opljačkana, kuće zapaljene, a stanovnici — blizu pet stotina ljudi, žena i djece — na najsvirepiji način pobijeni, najvećim dijelom živi zapaljeni u kućama. Bila su to sela: Drežanj, Ljeskov Dub i Humčani kod Nevesinja, Orašje u Dubravama, Dabrica. Meča, Suzina i Bitunja kod Stoca, Duge kod Prozora i Podorošac kod Konjica. U mnogim drugim selima izvršena su pojedinačna i grupna ubistva, strijeljanja i vješanja. Najmasovnije je bilo u Mostaru. U noćnoj raciji 10/11. jula 1943. godine pripadnici ove divizije pohapsili su iz tri mostarske mahale 1.500 građana. Na kraju je policiji ostalo u rukama svega tridesetak aktivista NOP-a i 7 boraca Mostarskog bataljona, koji su u gradu bili na oporavku. Dva dana kasnije na centralnom gradskom trgu Musala izvršeno je prvo javno vješanje, a nešto kasnije, na Ovojcima, postrijeljani su zarobljeni borci Mostarskog omladinskog bataljona, kao i, u raciji uhvaćeni, borci — aktivisti NOP-a.

Krajem jula okupila se čitava Brigada u rejonu G. Hrasno—Bjelojevići u stolačkom srezu, gdje je bila svesrdno prihvaćena od stanovništva. Ovaj rejon je i inače bio jedna od stabilnijih baza NOP-a u Hercegovini tokom čitavog rata, a u ovo vrijeme tamo je postojala Hrašnjanska partizanska (terenska) četa. Poslije jednomjesečnog predaha, sada prikupljena Brigada je 28. jula krenula u napad na četnike i, 2. avgusta oslobodila Ljubinje. Ona je do tada narasla na blizu 500 boraca i bila osposobljena za odlučnije akcije i tučenje jačih neprijateljskih grupa, u prvom redu četnika koji su, u međuvremenu, i u Hercegovini obnovili saradnju sa njemačkim okupatorom, izvršili mobilizaciju i sve češće napadali jedinice Brigade.[30]

Do sredine avgusta Brigada je u nizu borbi u južnoj Hercegovini nanijela teške udare četničkom Trebinjskom korpusu i u Popovom polju izvela nekoliko akcija na željezničkoj pruzi Mostar — Trebinje. To je izazvalo energičnu reakciju i jak napad neprijatelja. Bila je to u Hercegovini poslednja zajednička operacija njemačkih i talijanskih okupatora. Izveli su je od 17. do 20. avgusta pod nazivom *»Gama«.* U njoj je uzelo učešća pet bataljona talijanskih divizija *»Mesina«* i *»Marke«,* dva bataljona njemačke 7. SS divizije *»Princ Eugen«,* njemački samostalni 5. SS izviđački bataljon, jedan bataljon domobranske 6. pješadijske divizije i tri brigade četničkog Trebinjskog korpusa (Trebinjska, Bilećka i Ljubinjska). Cilj im je bio da, u južnoj Hercegovini, okruže i unište 10. hercegovačku brigadu. Trećeg dana Operacije, poslije više pokušaja, neprija-

telju nije uspjelo da Brigadu taktički okruži u planini Viduši. Ona se blagovremeno izvukla u sjevernu Hercegovinu. Pri tom je došla u sukob sa Bilečkom četničkom brigadom i razbila je na pl. Sitnici.[31] Događaji su, međutim, pokazali da je njemački okupator, ipak ostvario osnovnu zamisao. Pomjeranjem iz južne Hercegovine Brigada je izgubila najpovoljniju poziciju da, u predstojećoj kapitulaciji Italije, uspješno interveniše na ovom dijelu priobalnog pojasa. Jedino je Popovopoljski NOP odred razoružao posade ž. stanica između Zavale i Poljica.

U sjevernoj Hercegovini Brigada je postigla nekoliko značajnih uspjeha, u prvom redu protiv dijelova njemačke 7. SS divizije. Na visoravni Ravno pod Lebršnikom do nogu je, 24. avgusta, potučena bez vlastitih gubitaka — jedan eskadron Izviđačkog bataljona 7. SS divizije iz Gacka, a četiri dana kasnije, — uz četiri ranjena u susretnoj borbi, kod s. Obija, na komunikaciji Nevesinje—Kalinovik, i četa 2. bataljona 14. SS lovačkog puka. Sutradan, 29. avgusta, oslobođen je Kalinovik, a 31. avgusta i 1. septembra na Gatačkoj površi razbijene su dvije brigade četničkog Nevesinjskog korpusa, ojačane eskadronom Izviđačkog bataljona 7. SS divizije i dijelovima milicijskog Domobranskog dobrovoljačkog bataljona *»Gacko«.*[32])

Početkom septembra Brigada se našla u Pivskoj župi. Tu je Brigadu zateklo naređenje štaba *Drugog udarnog korpusa NOVJ,* koji se tih dana u oslobođenoj Foči formirao od štaba 2. proleterske divizije. Naređenjem je saopšteno da Brigada ulazi u sastav Korpusa i traženo da komandant Brigade dođe hitno u Foču.[33] Time je završen tromjesečni period samostalnih dejstava u Hercegovini, u kojem se Brigada oporavila, popunila, narasla na preko 600 boraca, dobro naoružala i osposobila za predstojeće još složenije zadatke.

Tu, u Pivskoj župi, Brigadu je 8. septembra 1943. godine zatekla i radio-vijest o kapitulaciji Italije. Odmah je naređen pokret i napad na garnizon u Gacku. Pošto je njemački 7. SS izviđački bataljon ranije povučen prema Jadranskoj obali, relativno lako je savladana usamljena četnička i milicijska posada i Gacko, je, 10. septembra, ponovo oslobođeno.[34] Kapitulacija Italije i oslobođenje Gacka označili su početak perioda masovnog priliva novih boraca, u kojem je približno svake sedmice formiran po jedan novi bataljon u Hercegovini.

Na dan 14. septembra u oslobođeno Gacko stigao je štab *Treće udarie divizije* sa dijelom 5. crnogorske brigade i preuzeo komandu i nad 10. brigadom. Ona je tako ponovo ušla u sastav 3. divizije, iz koje je bila izdvojena u toku bitke na Sutjesci.

Stab Divizije je, odmah po dolasku u Gacko, naredio pokret na jug. Pošto je u međuvremenu komandant Brigade *Vlado Šegrt* postavljen za zamjenika komandanta 3. divizije, izvršene su i izmjene u štabu Brigade. Novi štab 10. brigade sačinjavali su: *Rade Hamović* komandant, *Čedo Kapor* politički komesar, *Vojin Popović* zamjenik komandanta i *Vaso 'Iiskin,* zamjenik političkog komesara brigade.

Jedinice su krenule u napad i, 15. septembra, potisle sa prostora Ravno—Kazanci *Golijsku,* a sutradan, sa Kobilje glave, i *Bilećku* četničku irigadu, ojačanu dijelovima njemačkog 14. SS puka. Međutim, već je bilo izgubljeno dragocjeno vrijeme da bi se nešto postiglo u pogledu razoružanja talijanskih jedinica u južnoj Hercegovini i na Dubrovačkom primorju. Osnovni uzrok neangažovanja Brigade u razoružanju talijanskih jedinica je nepostojanje radio-veza sa Vrhovnim štabom ili nekom

drugom višom komandom, zbog čega nije mogla biti blagovremeno obaviještena o predstojećoj kapitulaciji fašističke Italije.[35]) Ni partijske strukture u Hercegovini nisu bile blagovremeno za to pripremljene. Da se Brigada tih dana ponovo našla u južnoj Hercegovini, postojala je mogućnost prihvata bar dijela talijanskih jedinica, koje su osiguravale prugu. To potvrđuje i činjenica da su organi NOP-a u Popovu polju prihvatili talijanske posade na željezničkoj pruzi od Zavale do Poljica. Sličan slučaj je i sa 2. bataljonom domobranskog 14. pješadijskog puka iz Hutova. On je 12. septembra, u organizaciji Sreskog komiteta KPJ za Stolac, prešao na stranu NOVJ i izašao na slobodnu teritoriju. Odavde je, preko Biokova, oko 120 vojnika upućeno u Hrvatsku. Zbog udaljenosti brigade i nepotpune organizacije prihvata ustaše su uspjeli djelimično da ostatak Bataljona razbiju, pa se do Brigade probilo svega 60 do 80 vojnika i starješina.[36])

Po slamanju odbrane četnika na Kobiljoj glavi, nastavljeno je gonjenje prema Bileći, sa namjerom da se grad iz pokreta oslobodi. Bila su, međutim, već pristigla njemačka pojačanja iz Trebinja, pa se od toga odustalo. Štab 3. divizije je 19. septembra otišao sa bataljonom 5. brigade preko Banjana prema Nikšiću, a 10. brigadu uputio u južnu Hercegovinu. Razbivši usput četničke jedinice na prostoru Sitnice 19. septembra, a dva dana kasnije na Vlahovićima četu njemačke 7. SS divizije iz Stoca, Brigada je, 22. septembra, izbila u Popovo polje. U toku ovih borbi formirana su još dva bataljona (Bilećki i Popovopoljski), a prihvaćena je i Dubrovačka četa i ostatak dobrovoljaca iz navedenog domobranskog bataljona iz Hutova. Istog dana uništen je između željezničke stanice Diklići i Poljice njemački voz sa pratnjom koji je transportovao 150 talijanskih zarobljenika od Dubrovnika prema Mostaru. Dva dana kasnije (24/25.) Brigada je oslobodila Ravno, razbivši mjesnu četu ustaške milicije i vod žandarmerije. To je već bilo dugo zadržavanje na teritoriji do koje je neprijatelju bilo naročito stalo. Dvadeset šestog septembra dijelovi njemačke 7. SS i domobranske 6. divizije, te četničkog Trebinjskog kor pusa, izvršili su pripreme za napad na Brigadu u rejonu Ravno — Gorogaše — Poljice. Poslije dvodnevnih borbi Brigada je razbila 800 četnika, koji su bili zauzeli sela Veličane, Dubljane i Dračevo.*) Uz to je u Poljicu zarobljena četa domobrana i u gonjenju četnika kod Begović Kule (29. IX) pred Trebinjem, natjerana u bjekstvo njihova Trebinjska brigada i 1. bataljon domobranskog 14. pješadijskog puka ojačan s nešto njemačkih vojnika. U panici su četnici i domobrani napustili i garnizon Trebinje. Brigada to nije iskoristila ali zbog neobavještenosti, iako je bila zauzeta tvrđava Kličanje na kojoj su zaplijenjene, pored ostalog, i tri haubice. Do 2. oktobra Brigada je očistila prostor Brda — Ljubomir — Mosko i odbila dva snažnija napada neprijatelja od Trebinja. Na ovom prostoru u Brigadu se javilo 160 novih boraca, od kojih je u Ljubomiru formiran novi bataljon.[37])

Trećeg oktobra nastavljeno je nastupanje i, sutradan, preduzet napad na garnizon u Bileći, u kome se nalazila nepotpuna četnička Bilećka brigada (300 četnika), ojačana jednim njemačkim vodom. Grad je oslobođen 5. oktobra oko 11 sati. Ostatak neprijateljske posade prihvatio je njemački odred ojačan tenkovima koji je intervenisao od Trebinja.

*) Od poraza u Popovom polju ovaj korpus se dugo nije oporavio, a demonstracija snage Brigade, snažno je podstakao diferencijaciju u njegovim redovima.

Već 6. oktobra neprijatelj je pokušao da, angažovanjem borbene grupe *»Šmithuber«,* povrati Bileću. Njegov bataljon, koji je nastupio iz Trebinja, zadržan je tog dana kod Moska i odbačen prema Jasenu. Tek kada se pojavio drugi njemački bataljon od Gacka, Brigada je 8. oktobra napustila Bileću i povukla se prema planini Sitnici. Tu je do 11. oktobra bila okružena njemačkim i četničkim snagama koje su od Bileće, Trebinja, Ljubinja i Stoca koncentrično nastupile u osam kolona. Probojem na odsjeku Osmić-gomile — Kukun noću 11/12. X razbijena je njemačka kolona koja je nastupila od Bileće. Kod Mokrog dola Brigada je prešla put Bileća — Plana i, uz prihvat svog 4. bataljona koji je bio u rejonu Vrbice, prebacila se u Banjane.

Glavnina Brigade zadržala se nekoliko dana u Banjanima. Tamo su uz njenu pomoć obnovljen Banjsko-vučedolski partizanski bataljan i Komanda mjesta Velimlje. Poslije neuspjeha da, na pl. Sitnici okruženu 10. hercegovačku brigadu uništi, glavnina 7. SS divizije angažovana je za operacije u Makarskom primorju, na Pelješcu i susjednim ostrvima, pa su četničke posade u Bileći i Gacku relativno lako likvidirane već 17. oktobra i ova mjesta ponovo oslobođena. Dvadeset četvrtog oktobra ponovo je oslobođeno i Ljubinje, iz koga je četnička Ljubinjska brigada, ojačana njemačkim vodom, potisnuta u Stolac.[38]

Tako je u toku petnaest mjeseci rasla, ratovala i kalila se u najtežim bitkama narodnooslobodilačkog rata 10. hercegovačka narodnooslobodilačka udarna brigada, koja je poslužila kao jezgro za formiranje 29. udarne divizije NOVJ. Od formiranja u ljeto 1942. do jeseni 1943. godine, kada je prerasla u Hercegovačku diviziju, Brigada je prešla svoj najteži (ostali dio svog borbenog puta ona je provela u sastavu 29. Divizije) dio borbenog puta koji se, po prostoru na kome je ratovala i po vrsti i karakteru zadataka koje je izvršavala, može podijeliti u tri perioda.

— U prvom periodu najznačajnija je činjenica što su ostaci hercegovačkih partizanskih jedinica (Hercegovački NOP odred i Mostarski NOP bataljon), potisnuti iz Hercegovine u vrijeme krize ustanka 1942. godine, bili prvo prihvaćeni od proleterskih jedinica pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba. Zatim što je, zahvaljujući svesrdnoj podršci naroda u zapadnoj Bosni i osloncu na narastajuću glavninu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, 10. avgusta 1942. godine u Sujici formirana prva hercegovačka brigada. Brigada se popunom uglavnom sa tog područja razvila do normalnog brojnog stanja. To je bilo praktično ostvarenje političke platforme Narodnooslobodilačkog pokreta i ideja Komunističke partije o borbenom bratstvu, jedinstvu i solidarnosti naroda i narodnosti.

Prvih pet mjeseci Brigada je vodila borbe uglavnom u zapadnoj Bosni, zahvatajući samo sjeverozapadne dijelove Hercegovine. Tu se borbeno školovala, politički učvršćivala, izvršila značajne zadatke i, moralno i iskustveno, pripremila se za velike bitke Narodnooslobodilačke vojske na Neretvi i Sutjesci.

Okolnost da je 10. hercegovačka brigada nastala i popunjavala se u zapadnoj Bosni dala joj je značajnu karakteristiku. U njenom borbenom sastavu ostvaren je harmoničan nacionalni odnos u oslobodilačkoj borbi zbratimljenih Srba, Hrvata i Muslimana, kao i pripadnika drugih naših naroda i narodnosti. To je učinilo da je borbeni stroj Brigade bio monolitan i idejno-politički otporan u svim potresima. U tome je ona predstavljala svuda vidljiv i praktičan primjer snage bratstva i zajedništva, koja je razarala svaku pojavu šovinizma i nacionalnog raskola.

— U narednom šestomjesečnom periodu borbe, tokom bitaka na Neretvi i Sutjesci, u kojima je neprijatelj želio uništenje glavnih snaga NOV Jugoslavije s vrhovnim vojnim i političkim rukovodstvom narodnooslobodilačkog pokreta, jedinicama su nametnuti vanredno teški uslovi, koji su zahtijevali maksimalne fizičke i psihičke napore. Neprekidne borbe, oskudica u borbenim sredstvima, nemogućnost adekvatnog zbrinjavanja ranjenika i bolesnika, kao i iscrpljujući marševi, česta besanica, neredovna ishrana i glad — višestruko su usložavali uslove borbe i života dovodeći pojedince i jedinice na granicu ljudskih mogućnosti. Deseta hercegovačka brigada kalila se upravo u takvim uslovima. Pri tome, pale su teške i brojne žrtve. Samo u toku bitke na Sutjesci poginulo je više od 300 njenih boraca ili — oko četvrtine brojnog stanja s kojim je Brigada ušla u ovu bitku.*'

U jeku bitke na Neretvi Brigada se našla dublje u Hercegovini. To je bio početak borbe za ponovnu prevlast narodnooslobodilačkog pokreta u toj oblasti.

Ishod bitke na Neretvi potkopao je autoritet okupacione vlasti u Hercegovini, a domaće kolaboracioniste, četnike i ustaše u značajnoj mjeri demoralisao. Patriotsko stanovništvo Hercegovine oduševljeno je pozdravilo dolazak svoje 10. brigade, kao simbola pobjede i vjesnika slobode. U tromjesečnom periodu (februar-april) bili su oslobođeni: Prozor, Ostrožac, Jablanica, Nevesinje, Gacko i Ljubinje. U sjevernoj Hercegovini uspostavljeni su organi narodne vlasti, a u čitavoj oblasti otpočela je obnova organa i organizacija narodnooslobodilačkog pokreta. U 10. hercegovačku brigadu stupile su nove stotine boraca i, još više, osnažile je pred njeno najveće iskušenje — bitku na Sutjesci.

Ponovno napuštanje Hercegovine i bitku na Sutjesci neprijatelj je snažno koristio za učvršćenje svog poljuljanog položaja. Dezinformacije 0 uništenju Narodnooslobodilačke vojske — i posebno 10. brigade — na Sutjesci, bile su praćene divljačkim terorom, masovnim ubijanjem, deportacijom, paljenjem sela, pljačkom i represalijama svake vrste. Teror je još više pojačan kada je vojno obezbjeđenje okupacije u Hercegovini preuzela njemačka 7. SS divizija. Naročito oštar teror ova Divizija je ispoljila u julu 1943. godine, nastojeći da masovnim zločinima i drugim represalijama nadoknadi, za kontrolu Hercegovine namijenjene, trupe, koje su sve više odvlačile u istočnoj Bosni rasplamsane operacije.

— *Treći period* počinje povratkom Brigade sa Sutjeske. U njenom ratnom životu to je svakako najsloženiji zadatak. Bila je oslabljena, i bez neposrednog oslonca na druge jedinice NOV i POJ. Osnovni način praćenja situacije na širem jugoslovenskom i svjetskom ratištu bile su radio-emisije »Slobodne Jugoslavije«.

Polet narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini, pored složenih 1 nepovoljnih objektivnih okolnosti koje su se istovremeno stekle, omogućen je političkom i organizacionom snagom i naporima Komunističke partije Jugoslavije, posebno komunista Hercegovine; oni su, i u najtežim uslovima opstanka, rada i borbe, bili nosioci samoprijegora, požrtvovanja i revolucionarne svijesti. Još malobrojna — i u tom periodu organizaciono nedovoljno razvijena da zahvati sve krajeve Hercegovine —, Partija je

*) Utvrđena su imena za 305; 22 od toga su drugarice. Njih 100 su bili borci od 1941. godine, a više od 40% komunisti (članovi KPJ i SKOJ-a). Više od jedne trećine (122) komandiri vodova i viši rukovodioci, a 67% su bili mlađi od 25 godina.[3]®"

ipak uspijevala da oko sebe okupi najsvjesniji dio stanovništva i da ga svrsta u redove oružane ili političke borbe u okviru narodnooslobodilačkog pokreta.

Zahvaljujući privremenoj paralizi četničkog pokreta i oslabljenom okupatoru u Hercegovini, juli mjesec je iskorišten za fizički oporavak, konsolidaciju jedinica, prikupljanje oporavljenih lakših ranjenika rekonvalescenata, te jednog dijela boraca koji su zbog izuzetno teških iskušenja u bici na Sutjesci bili privremeno napustili jedinicu. U međuvremenu, sredinom jula, u Nevesinju je njemačka komanda 7. SS divizije sa četničkim komandantom istočne Bosne i Hercegovine, obnovila saradnju. Legalizovane i kod njemačkog okupatora četničke brigade ponovo su okupljene i — po izvršenoj mobilizaciji — vrlo nasrtljivo napadale aktiviste i organe narodnooslobodilačkog pokreta. Postojala je i opasnost da pojedinačno tuku razdvojene bataljone 10. brigade.

Oblasni komitet KP za Hercegovinu zbog toga je odlučio da se Brigada ojača i privremenim uključivanjem najvećeg broja komunista iz svih organizacija narodnooslobodilačkog pokreta sa terena. Tim mjerama Brigada je, 6. avgusta 1943, imala 510 boraca, sa kojima je ponovo bila u mogućnosti da tuče i jače koncentracije ne samo četnika, domobrana i ustaša, nego i da izlazi na kraj i sa njemačkim ispadima iz garnizona. Pošto je sredinom avgusta prebrodila posljednju zajedničku njemačko-talijansku intervenciju (operacija *»Gama«)* i potukla nekoliko njemačkih potjernih odreda, krajem avgusta i sredinom septembra stvoreni su uslovi i mogućnosti da se posveti više pažnje stvaranju i jačanju organa i organizacija narodnooslobodilačkog pokreta na terenu. U vezi s tim pristupilo se stvaranju samostalnih partizanskih grupa i četa koje su nazivane i partizanskim odredima. Njihova uloga je bila, prije svega, osiguranje naselja i organa narodnooslobodilačkog pokreta. Malim akcijama i diverzijama, mobilizacijom novih boraca i razvijanjem obavještajne službe, oni su, uz to, sputavali manevar neprijatelja a Brigadi omogućavali uspješnija dejstva. Ta teritorijalna komponenta oružanih snaga NOP-a u malom odigrala je u daljem toku značajnu ulogu u stabilizaciji i razmahu narodnooslobodilačke borbe u Hercegovini. Krajem ljeta 1943. godine Hercegovina se počela prekrivati mrežom ovakvih manjih i jačih odreda.

U dvoipomjesečnom periodu intenzivnog političkog rada i oružane borbe u ljeto 1943. godine učvršćene su postojeće, obnovljen dio ranijih i stvoreno više novih partijskih organizacija. Za ovaj period je ipak bilo karakteristično da značajan broj sela i krajeva još nije bio obuhvaćen Pokretom, a u mnogima su bili samo partijski povjerenici ili partijski aktivi. U datim uslovima nije bilo moguće osigurati izbor rukovodstava, pa su mnoga imala privremeni karakter i, većinom, još su bila nepotpuna. Ostale organizacije narodnooslobodilačkog pokreta i narodnooslobodilački odbori u ovo vrijeme bili su još nedovoljno razvijeni. U Mostaru (iako u ilegalnim uslovima), zatim u Prozoru, Popovu polju, G. Hrasnu i nekim drugim krajevima ipak su efikasnije funkcionisali. Na tom stepenu organizovanosti Partije i, usljed nepostojanja oblasnih rukovodstava ostalih organizacija NOP-a (narodnooslobodilački odbori, SKOJ, AFZ, USAOBiH), uloga i obaveze — u julu reorganizovanog Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu — bile su vrlo složene; ali, on ih je uprkos teškoćama s mnogo uspjeha prevladao.

Napori učinjeni u toku ljeta na sređivanju i učvršćivanju narodnooslobodilačkog pokreta omogućili su da se spremnije dočekaju značajni

događaji i zadaci koji su nastupili sa kapitulacijom fašističke Italije. Ispadanje jednog od partnera osovine Rim—Berlin bio je — i za široke mase — očigledan dokaz ispravnosti politike KPJ, vidna perspektiva narodnooslobodilačke borbe i definitivnog sloma fašizma, okupatora i svih njegovih saradnika. Kapitulacija Italije je u Hercegovini, prije svega, značila moralni poraz okupatora; ona je konačno poljuljala autoritet okupacionih vlasti i potkopala političku platformu na kojoj se do tada okupljala kontrarevolucija.

Ovi događaji su se najpre odrazili u vidu nagle i masovne mobilizacije novih boraca, a ubrzano su se stvarale i jačale organizacije narodnooslobodilačkog pokreta. Postojeći bataljoni u Brigadi bili su uglavnom popunjeni, pa je, već u septembru, počelo obnavljanje ranije rasformiranih bataljona i formiranje novih. Prvo je u oslobođenom Gacku 10. septembra 1943. obnovljen na Sutjesci rasformirani 1. bataljon. Dok je Brigada vodila borbu oko Bileće u 4. (Bilećki) bataljon okupilo se oko 400 boraca, pa je, 19. ili 20. septembra, u s. Simijovo iz njega izdvojen novi bataljon (183 borca), koji je numerisan kao Sedmi. Štab Brigade je, već ranije, bio obaviješten da je u Popovom polju prikupljeno ljudstvo za formiranje jednog bataljona, pa mu je i dao redni broj šest. Ovaj bataljon je definitivno obrazovan — oformljen u s. Šćenici u Bobanima 26. septembra, poslije oslobođenja Ravnog. U bataljonu je na dan formiranja bilo 166 boraca. Tu se Brigadi priključila Dubrovačka četa sa oko 40 boraca, koju je obrazovala partijska organizacija u Dubrovniku i uputila u sastav Hercegovačke brigade. Ova četa je prvo uključena u 5., a nešto kasnije u 3. (dalmatinski) bataljon. Po razbijanju četnika u Popovom polju i trebinjskim Brdima, iz Ljubomira se u Brigadu javilo 160 novih boraca, od kojih je 3. oktobra formiran 8. bataljon. Za to vrijeme partijska organizacija u stolačkom i nevesinjskom srezu takođe je prikupljala nove borce. Od boraca iz nevesinjskog sreza formiran je 9-ti, a od boraca iz stolačkog sreza 10. bataljon. Deveti se glavnini Brigade priključio u Bileći 8. oktobra, a Deseti 18. oktobra 1943. na pl. Sitnici.[39]

Pored ovih, političkih i mobilizacijskih uspjeha, ukupni rezultati ovog perioda potvrđuju da je Brigada već bila povratila svoju borbenu efikasnost. Samo u ovom, četveromjesečnom periodu, Brigada je iz stroja izbacila više neprijateljskih vojnika nego što je bilo njeno brojno stanje.[40]

Za petnaest mjeseci borbe poginulo je znatno više boraca 10. hercegovačke brigade što ih je bilo na dan njenog formiranja.*) Među njima je bilo mnogo starješina, desetara, vodnika, političkih delegata, komandira i komesara četa i njihovih zamjenika, komandanata i političkih komesara bataljona i drugih članova štabova i komandi, uključujući zamjenika komandanta brigade *Vlada Tomanovića* i rukovodioca Politodjela brigade *Borisu Kovačevića,* člana sekretarijata PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Dvadeset od njih proglašeni su narodnim herojima Jugoslavije: *Asim, Zubčević,* poginuo na Komaru kod Turbeta, *Aleksa Bojović,* kod Prozora; *Milan Kukić* i *Pavle Vukoje* kod Rame; *Miloš Kovačević, Ante Šarić, Leo Bruk, Karlo Batko* i *Obren Supić* kod Konjica; *Novica Domazet,* na Bahtijevici (pl. Prenj), *Risto Vreća,* u Dabarskom polju, *Vuko Torović,* u Plužinama kod Nikšića, *Hasan Zahirović,* na Kobiljoj glavi kod Gacka; *Rifat Frenjo,* na Pivskoj planini, *Vlado Tomanović,* na Magliću, *Šefik Obad* na Košuru kod Tjentišta, *Boriša Kovačević* član PK KPJ za BiH,

*) Tačan broj nismo mogli utvrditi.

u Ocrkavlju na r. Bistrici *Danilo Šarenac* na Mjedenoj glavi u gatačkoj Površi. Na Ovojcima kod Mostara, strijeljani su od okupatora Mladen Balorda i Ljubo Brešan.[411]

Uspješne borbe 10. brigade u Hercegovini u ljeto i jesen 1943. godine donijele su više nego očekivane rezultate. Izvojevane su u borbi sa višestruko nadmoćnim neprijateljima i u vrlo nepovoljnim okolnostima za život i borbu. Pored ostalih kvaliteta Brigade, ovakav ishod je proizišao i iz adekvatno primijenjene borbene taktike. Brzim manevrom redovno je iznenađivala neprijatelja, nije nikada ispuštala napadnu inicijativu, branila se samo odlučnim protivnapadima i izbjegavala pozicionu odbranu. Glavnim snagama udarala je u bokove i pozadinu neprijateljevog borbenog poretka. Iz okruženja se izvlačila hitrim, iznenadnim i silovitim probojem na pravcu kojeg neprijatelj ne očekuje, čime se ekonomisalo snagama za zaštitu proboja. Četničke napade rastrojavala je još u fazi kod njih klasično spore, pripreme. To je Brigadu štitilo od težih gubitaka u ljudstvu i omogućavalo joj da ih neprijatelju nanosi u višestrukom brojnom odnosu.

Zapravo bio je to praktičan primjer najbolje realizacije Titove taktike partizanskog ratovanja i demonstracije njenih preimućstava. Takvoj realizaciji je doprinijela i činjenica da se uz štab Brigade, pored Politodjela* u ovo vrijeme redovno nalazio i kretao Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu, čime je osiguravano jedinstvo vojne akcije i političkih ciljeva Pokreta.

*) Prvi rukovodilac politodjela Brigade bio je Borisa Kovačević, a poslije njegove pogibije (14. VI 1943) Vojo Kovačević, ostali članovi su bili: Spiro Srzentić, Vojin Popović i Vule Mićunović.

NAPOMENE (I glava):

1) Izvještaj (prvi sačuvani) štaba Hercegovačke NOU brigade od 17. VIII 1942. godine *Zbornik ...,* tom IV, knj. 6. dok. 106; *Deseta hercegovačka narodnooslobodilačka* udarna proleterska brigada, povodom 10-godišnjice formiranja izdao SUBNOR-a sreza Mostar, Mostar, 1962.

2) Izvještaj Politodjela 10. hercegovačke NOU brigade od 31. XII 1942. godine. *Zbornik...,* tom IX, knj. 2, dok. 98. Ibro Latifić, *Između Travnika i Jajca,* u zborniku *Hercegovina u NOB,* Vojno delo, Beograd 1961, str. 383—385.

3) Brojno stanje 1. hercegovačke NOU brigade od 15. IX 1942. godine. *Zbornik...,* tom IV, knj. 7, dok. 36.

4) Brojno stanje 10. hercegovačke *NOU* brigade (sa *nacionalnim* i socijalnim sastavom) od 15. XI 1942. godine, nađeno u zaplijenjenoj njemačkoj arhivi. AVII, NjA, Mikrotekta, T-315.

4a) Viktor Kučan, *Gubici 10. hercegovačke brigade na Sutjesci,* VIG, br. 3/1975, str. 177—193.

4b) Izvještaj političkog komesara 10. hercegovačke brigade od XII 1942. godine.

5) Izvještaj štaba Hercegovačke NOU brigade od 17. VIII 1942. godine, i naređenje Vrhovnog štaba NOP i DVJ od 3. i 14. IX 1942. godine. *Zbornik...,* tom IV, knj. 6, dok. 106 i tom II, knj. 6, dok. 12 i 34.

6) Izvještaj štaba 5. crnogorske NOU brigade od 21. IX 1942. godine. *Zbornik...,* tom IV, knj. 7, dok. 52. Milan Grk, *Juriš na Fojnicu,* u zborniku *Hercegovina u NOB,* Vojno delo, Beograd *1961,* str. 367—369.

7) Izvještaj štaba 5. crnogorske NOU brigade od 19. IX 1942. godine i štaba 10. hercegovačke NOU brigade od 29. IX 1942. godine. *Zbornik...,* tom IV, knj. 7, dok. 46 i 76.

8) Izvještaj Operativnog štaba Grupe brigada od 18. X 1942, *Zbornik .. .,* tom IV, knj.7, dok. br. 142.

9) Naredba Vrhovnog komandanta br. 10 od 9. XI 1942, *Zbornik...,* tom II, knj. 1, dok. br. 90. Relacija Štaba 3. udarne divizije NOVJ od 28. XII 1942, *Zbornik ...,* tom IV, knj. 8, dok. br. 98.

10) Zapovijest štaba 3. udarne divizije NOVJ od XI 1942; Izvještaj štaba 10. hercegovačke brigade od 24. i 25. XI 1042; izvještaj Udarne grupe od 26. XI 1942, izvještaj štaba 3. udarne divizije od 27. XI 1942, *Zbornik...,* tom IV, knj. 8, dok. br. 64, 78, 81, 84, 89 i 92.

11) Izvještaj štaba 3. udarne divizije NOVJ od 19. I 1943, *Zbornik* ..., tom IV, knj. 9, dok. br. 87 i 197.

12) Izvještaj štaba 3. udarne divizije od 20. II 1943, *Zbornik ...,* tom IV, knj. 10, dok. br. 115. Naređenje Vrhovnog komandanta od 19. II 1943, *Zbornik...,* tom II, knj. 8, dok. br. 54. Naređenje pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba od 21. II 1943. *Zbornik* ..tom II, knj. 8, dok. br. 66.

13) Izvještaj štaba 3. udarne divizije NOVJ od 23, 24. i 25. II 1943. *Zbornik...,* tom IV, knj. 10, dok. br. 139, 144 i 150. Dušan Brstina, *Protivudar sa Neretvice* u zborniku radova *»Neretva — Sutješka«,* Vojnoistorijski institut, Beograd, 1969, str.

14) Rušan Brstina, *Iz ilegalstva u brigadu,* u zborniku *Hercegovina u NOB,* Vojno delo, Beograd 1961, str. 544.

15) Izvještaj štaba 10. hercegovačke brigade od 17. III 1943. *Zbornik...,* tom IV, knj. 11, dok. br. 87. Izvještaji štaba 3. udarne divizije NOVJ od 21, 22. i 29. III 1943, *Zbornik ...,* tom IV, knj. 11, dok. br. 109, 116 i 149.

16) Izvještaji štaba 3. Udarne divizije NOVJ od 3. i 9. IV 1943, *Zbornik ...,* tom IV, knj. 12, dok. br. 17 i 51. Izvještaj štaba Udarne grupe od 13. IV 1943. *Zbornik ...,* tom IV, knj. 12, dok. br. 76.

17) Božo Slavić, *Popovo polje — žarište borbe u uslovima ilegalnosti,* u Zborniku *Hercegovina u NOB,* Vojno delo, Beograd 1961, str. 424—441.

18) Rade Hamović, *Deseta hercegovačka,* u zborniku *Sutjeska,* tom II, Vojno delo, Beograd 1959, str. 249.

19) Cedo Kapor, *Borbeni put Desete brigade,* u zborniku *Hercegovina u NOB,* Vojno delo, Beograd 1961, str. 333—334.

20) Rade Hamović, *Deseta hercegovačka,* u zborniku *Sutjeska,* tom II, Vojno delo, Beograd 1959, str. 249—286.

21) Isto.

22) Izvještaj zapovjednika 6. domobr. divizije od 14. VIII 1943, *Zbornik ...,* tom IV, knj. 16, dok. br. 193.

23) Obavještenje njemačkog opunomoćenog generala u NDH od 25. VIII 1943. godine, AVII, NjA, Mikroteka, T-501, R-268/51-52.

24) Izvještaji Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu od avgusta i septembra 1943. godine. Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo.

25) Vlado Šegrt, *Ratne uspomene.*

26) Enver ćemalović, *Mostarski bataljon na Sutjesci,* u zborniku *Hercegovina u NOB,* Vojno delo, Beograd 1961, str. 616—624.

27) Danilo Komnenović, *Povratak Brigade,* isto, str. 645—648.

28) Svetozar Prijić, *Dalmatinci u Desetoj hercegovačkoj,* isto, str. 683—685.

29) Mensur Seferović, *Pred očima grada,* Informativni centar Mostar, Mostar 1970. str. 109—112.

30) Sumarni izvještaj 10. hercegovačke NOU brigade od 1. XI 1943. AVII, ANOP-a, k. 1147-B, br. reg. 5/3.

31) Izvještaj komande talijanskog 6. armijskog korpusa od 20. VIII 1943, *Zbornik ...,* tom IV, knj. 16, dok. 157.

32) Sumarni izvještaj 10. hercegovačke NOU brigade od 1. XI 1943. godine. AVII, ANOP-a, k. 1147-B, reg. br. 5/3. Dnevni izvještaj komandanta njemačkih trupa u NDH od 22. VIII 1943. godine. *Zbornik...,* tom IV, knj. 16, dok. 159.

33) Vlado Šegrt, *Ratne uspomene,* Vojno delo, Beograd 1964, str. 365—366.

34) Obavještajni bilten štaba 2. udarnog korpusa NOVJ od 30. IX 1943. godine. *Zbornik...,* tom IV, knj. 17, dok. 141. Izvještaj Oružničkog voda Gacko od 30. IX 1943. godine. Isto, knj. 17, dok. 223.

35) ... *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945,* Vojnoistorijski institut, Beograd 1963, str. 531—539.

36) Bojna relacija domobranskog 3. zbornog područja za septembar 1943. *Zbornik ...,* tom IV, knj. 17, dok. 225. Izvještaj 3. udarne divizije NOVJ od 5. X 1943. Isto, knj. 18, dok. 25. Izjave Svetozara Ora, Mustafe Dizdarevića i Muja Tucakovića.

37) Izvještaj 10. hercegovačke brigade od 1. XI 1943. AVII, ANOP-a, k. 1147-B, br. reg. 5/3. Izvještaj zamjenika komandanta 3. udarne divizije od 5. X 1943. *Zbornik...,* tom IV, knj. 18, dok. 25.

38) Isto.

38a) Viktor Kučan, *Gubici Operativne grupe Vrhovnog štaba NOV i POJ u bici na Sutjesci 1943. godine,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1975, br. 3, str. 177—193.

39) Izvještaji i naređenja štaba 10. hercegovačke NOU brigade od 5, 11, 13, 15, 16, 18, 19, 25. i 26. oktobra 1943. godine. *Zbornik...,* tom IV, knj. 18, dok. 26, 27, 53, 59, 60, 76, 77, 81, 90, 103, 111, 112, 138 i 144.

40) Sumarni izvještaj štaba 10. hercegovačke NOU brigade od 1. XI 1943. godine. AVII ANOP-a, k. 1147-B, reg. br. 5/3. Radomir Petković, *Borbe Desete brigade u Hercegovini* (juli — novembar 1943), u zborniku *Hercegovina u NOB,* Vojno delo, Beograd 1961, str. 672—682.
Prema sumarnom izvještaju štaba Brigade do 3. novembra 1943. godine ubijeno je: 550 njemačkih vojnika i oficira, ranjeno 630, a zarobljeno 50. Istovremeno ubijeno, ranjeno i zarobljeno ukupno 433 četnika, ustaša i domobrana. Prema istom izvještaju zaplijenjeno je 504 puške, 47 pištolja, 66 automata, puškomitraljeza i mitraljeza, 7 lakih i srednjih minobacača, 5 topova i haubica (od kojih su 4 uništena minobacača, 5 topova i haubica (od kojih su 4 uništena), 60 konja, 2 radio-stanice (neispravne), 90.700 puščanih i mitraljeskih metaka, 60 granata za protivtenkovski top 47 mm, 520 mina za laki i 248 za srednji minobacač. Uništeno je 5 lokomotiva, 64 vagona, 3 kamiona, 5 motocikla, 90 konja i 2 vagona haubičke municije. Za to vrijeme Brigada je imala 35 poginulih boraca i rukovodilaca i svega 94 ranjena.

41) *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije,* Institut za savremenu istoriju, Beograd 1976, knj. I i II, *Hercegovina u NOB,* str. 921—925.

II Glava

PRERASTANJE BRIGADE U DIVIZIJU

Praktične pripreme za formiranje Divizije počele su krajem septembra 1943. godine.[1] Na sastanku štaba 10. brigade i Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu 23. septembra 1943. godine, bilo je riješeno da se podjelom Brigade formiraju dvije brigade, jer je tako sugerirao i štab Korpusa.[2] Već 29. septembra to rješenje je izmijenjeno i — us. Grkavcima (kod Trebinja) — odlučeno je da se formira 1. udarna grupa (2, 3. i 7. bataljon) sa komandantom Petrom Radovićem i Nikolom Ljubibratićem, zamjenikom komandanta Grupe. Do tog vremena 10. hercegovačka brigada je narasla na 10 udarnih bataljona sa 1.650 boraca. Istovremeno je Hercegovina bila prekrivena mrežom manjih partizanskih odreda i samostalnih bataljona. Ramski NOP odred, u osloncu na 7. brigadu 10. udarne divizije u Prozorskom srezu; samostalni Mostarski udarni bataljon u Konjičkoj župi; Partizanska četa »Vlado Tomanović«, Popovopoljski, Stolački, Vlahovićki, Šumski, Dabarski »Miro Popara« i Udrežanjski odred. Kasnije su još formirani odredi: »Nevesinjska puška«, »Bišina«, Dulićki, Površki i Obaljska grupa, te Bjelimićki, Planinski i Prenjski odred, u osloncu na Mostarski bataljon. Biokovski, pa Neretvanski NOP odred, koji je dijelom snaga zahvatio južne dijelove Hercegovine. Ostrva Korčula, Mljet i Šipan, a većim dijelom i poluostrvo Pelješac, bili su u rukama jedinica NOV i POJ.

U osloncu na Biokovski, a kasnije i Imotski i Neretvanski NOP odred, u zapadnoj Hercegovini formirane su i Bijačka i Zavelimska partizanska grupa, slične po jačini i zadacima, pobrojanim odredima. Iako svi nisu bili u sastavu Brigade, u perspektivi brze mobilizacije i popune Divizije, formiranje je činilo realnim.

Drugi podsticajni razlog za formiranje Divizije proizilazio je iz zahtjeva taktike partizanskog ratovanja i operativno-teritorijalnog karaktera zadatka kojeg je Brigada dobila od Vrhovnog komandanta kada je, po proboju sa Sutješke, upućena u Hercegovinu. Ubrzan razvoj organizacija NOP-a širom Hercegovine i porast broja bataljona u Brigadi istovremeno je zahtijevao i omogućavao prelazak na viši stepen vojne organizacije i komandovanja. Obrazovanje većeg broja samostalnih taktičkih formacija (u ovom slučaju grupa udarnih bataljona sa perspektivom prerastanja u brigade), omogućavalo je, istovremeno, prisustvo dovoljno jakih snaga u raznim krajevima Hercegovine, a rastresitost teritorijalnih jedinica otežavala je neprijatelju da lako i jednovremeno zahvati Brigadu kao jezgro oružanih snaga NOP-a u Hercegovini.

Tako povoljan razvoj situacije omogućio je Vladu Šegrtu zamjeniku komandanta 3. udarne divizije, da, već 5. oktobra 1943. godine, u izvještaju iz oslobođene Bileće konstatuje:

»Brojno stanje ove brigade popelo se je za ovo 10—15 dana; ovdje na licu mjesta ima 1.200 boraca. Prvi gatački bataljon broji 180 boraca, u Stolačkom srezu ostavili smo jednu četu iz Brigade od 50 boraca sa komandantom 5. bataljona da vrši mobilizaciju na tom sektoru. Ima vjerovatnoće da je do sada formirao bataljon. U Nevesinju formiran je jedan bataljon jačine 100 boraca, koji je otpočeo da izvodi akcije. Prema ovome Brigada može u pokretu da ima 1.650 boraca«.[2a])

Istoga dana, štab 10. brigade podnio je izvještaj štabu 3. divizije da je, shodno usmenom dogovoru sa njim i »zbog objektivne perspektive«, pristupio formiranju triju udarnih grupa bataljona, koje su, od početka, imale približnu organizacijsko-formacijsku strukturu brigada.[3] Sve tri grupe obrazovane su u oktobru.

Trećeg oktobra 1943. godine u s. Brezovim Dolinama (u Ljubomiru) formirana je 1. grupa udarnih bataljona. U njen sastav su ušli: 2. (Trebinjski — privremeno), 3. (Dalmatinski), 7. (Bilećki) i 8. (Ljubomirski) bataljon.[4]

Deset dana kasnije (13. X. 1943.), u s. Ublima (kod Bileće) oformljena je Druga grupa udarnih bataljona. U sastav ove grupe ušli su 4. (Bilećki), 6. (Popovopoljski), i 9. (Nevesinjski) bataljon.[5]

Dvadesetpetog oktobra 1943. godine u s. Dlakošama pod pl. Sitnicom obrazovana je i Treća grupa udarnih bataljona. U nju su uključeni 2. (Trebinjski),*) 5. (Livanjski) i 10. (Capljinsko-stolački) bataljon.[6]

Sredinom oktobra (tačnije, 17. X. 1943.) iz Banjana upućen je od strane štaba, već narasle 10. hercegovačke brigade, prijedlog[7]-[1] štabu 2. udarnog korpusa i tražena saglasnost Vrhovnog komandanta da se prerastanje 10. Brigade u diviziju ozvaniči.[8]

Formiranjem grupa udarnih bataljona ostvarena je ideja da Brigada zahvati širi prostor i, jednovremeno, dejstvuje u više krajeva Hercegovine. Neprijateljske snage više nisu bile u mogućnosti da joj nametnu odlučan obračun na uskom prostoru. Naprotiv, snage NOV-a u Hercegovini će od sada biti u mogućnosti da, sve više, nameću inicijativu i taktiku borbe. Pri obrazovanju udarnih grupa vodilo se računa da, radi uspješnije mobilizacije i boljeg snalaženja na terenu u predstojećem periodu, u njihov sastav uđu bataljoni popunjeni pretežno ljudstvom iz tih krajeva. U prvo vrijeme, radi lakšeg prilagođavanja novih boraca i učvršćenja novoformiranih bataljona, bilo je predviđeno da Prva udarna grupa dejstvuje na gatačko-bilećkom prostoru, Druga na nevesinjskom i Treća u južnoj Hercegovini, (Stolac-Trebinje).[9]

Dok je, sredinom oktobra, 10. hercegovačka brigada oslobađala Bileću i Ljubinje i, istovremeno vršila obrazovanje grupa udarnih bataljona, komanda 7. SS divizije, razapeta potrebom da jednovremeno suzbija rasplamsalu narodnooslobodilačku borbu u Dalmaciji i Hercegovini, koncentriše svoje brzopokretne brdsko-lovačke pukove u Dalmaciju. Ona računa da će kolaboracionističke snage, ojačane manjim njemačkim dijelovima bar privremeno, izaći na kraj sa usamljenom 10. brigadom u Hercegovini. Četnička komanda operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine za izvršenje ovog zadatka privukla je u Hercegovinu još

*) Drugi (Trebinjski) bataljon uzet je iz Prve grupe, i tamo nadomješten 1. (gatačkim) bataljonom, koji je još od septembra osiguravao oslobođeno Gacko.

tri brigade iz Nikšičkog i Romanijskog korpusa, tako da je raspolagala sa ukupno oko 5.000 vojnika, zajedno sa njemačkim ojačanjima i domobranskim bataljonom *»Gacko«.*

Mobilizacija i koncentracija četničkih jedinica za opšti napad na 10. brigadu užurbano su vršene. Zamisao je bila da se, nastupanjem Trebinjskog korpusa ojačanog Vučedolskom brigadom, glavnina 10. brigade potisne iz južne Hercegovine na sjever, dok bi Nevesinjski korpus, ojačan Kalinovićkim i 2. sarajevskom brigadom Romanijskog korpusa, istovremeno nastupio iz Nevesinjskog i Gatačkog polja s ciljem da se, tako okružena 10. brigada, razbije.

Međutim, dok su pripreme bile još u toku — i ne znajući za pripremu tako *snažnog napada na nju* — Brigada je krajem oktobra, snagama Prve i Druge grupe udarnih bataljona, razbila još neprikupljenu glavninu četničkog Nevesinjskog korpusa (Gatačka i 1. i 2. nevesinjska brigada) i dijelove četničkog Romanijskog korpusa. U prvoj polovini novembra udarne grupe su djelovale odvojeno ali zajedno sa lokalnim partizanskim odredima. Prva grupa je čistila gatačku i nevesinjsku Površ od četnika i, 8. novembra, oslobodila Kifino Selo i Plužine, ovladavši tako raskršćem puteva za Kalinovik, Gacko i Nevesinje. Druga grupa, sa odredima »Bišina« i »Nevesinjska puška«, presjekla je komunikaciju Nevesinje—Mostar i od četnika čistila donje Nevesinjsko polje. Treća grupa je za ovo vrijeme u južnoj Hercegovini razbila dijelove Ljubinjske- i Trebinjske četničke brigade i, zajedno sa Šumskim i Popovopoljskim partizanskim odredom, izvršila udar na željezničku prugu Hum-Ravno. Tom prilikom je zauzeta željeznička stanica Jasenica-Lug i savladan djelimičan otpor čete domobranskog 14. puka. Popovopoljski NOP odred je 16. X napao i uništio voz između željezničkih stanica Paljice i Jasenica-Lug.*' Sa komandirom ove čete bio je ugovoren prelazak na stranu NOV. Četnički Trebinjski korpus je najzad, sredinom novembra, okupio do 2.000 četnika i u tri kolone počeo napad prema Gacku.[10]' Vučedolska brigada četničkog Nikšičkog korpusa (500 četnika) nastupala je od Vilusa preko Banjana prema Somini; u Bileći se bila prikupila Bilećka brigada, ojačana četom 7. SS divizije; Trebinjska i Ljubinjska brigada nastupile su masivom Viduše prema Dabarskom i Fatničkom polju, a iz Nevesinjskog polja, preko Trusine i Gloga, u pravcu Fatničkog polja i Plane — — četnička 2. nevesinjska brigada, ojačana takođe četom 7. SS divizije.[12]' Ovaj koncentričan napad još se na Brigadu nije bio potpuno ispoljio. a njegove kolone su pojedinačno tučene.

Dok je Prva udarna grupa razbila Vučedolske četnike i odbacila ih prema Vilusima, Treća grupa je u sudaru sa glavninom Trebinjskog korpusa u rejonu s. Dola—Žrvanj—Zvijerina vodila 16. novembra teške borbe i odbacila ga prema Bileći i Ljubomiru. Tog jutra u G. Dolima bio je iznenađen i okružen njen 5. bataljon (bez 3. čete), pa je pretrpio teške gubitke. Među poginulim bili su i Ante *Kelava Zore* narodni heroj iz s. Dobrog kod Livna, komandant Bataljona, *Miso Popović,* zamjenik komandanta Bataljona, *Jusuf Borčilo,* komandir čete i *Joško Bilić,* komandir voda.**'

*) Kao odmazdu za ovaj napad njemačke jedinice su pohapsile 215 ljudi, žena i djece. Organizovano bjegstvo uspjelo je djelomično. Pobjeglo je 87, u bježanju. je ubijeno 14, a 8 obješeno, dok je preostalih 117 deportovano u logor.[11]

**) Zarobljene su četnici strijeljali u Bileći, pa se broj poginulih popeo na 52.. Imena većine ostalih nismo mogli utvrditi. Pored ostalog i zbog toga što je iznenađenje najviše pogodilo četu u kojoj su bili novi borci.[113])

Druga grupa je u međuvremenu (14. XI) na Nekudini razbila jednu od četničkih kolona, u kojoj je bila i njemačka četa, pa je glavnina Grupe 17. novembra pokušala da zauzme Nevesinje. Napad, međutim, nije uspio.[14]

Suzbijanje četničkih kolona Brigada je iskoristila za napad za oslobođenje Kule Fazlagić. Ovu je držao milicijski DOMDO bataljon *»Gacko«,* četa domobrana, vod žandarma i vod ustaša. Od naoružanja su imali oko 500 pušaka, 5 puškomitraljeza i 3 mitraljeza. Napad je izvršila Prva udarna grupa (5 bataljona), dok su druge dvije obezbjeđivale napad od Bileće (Treća grupa) i Nevesinja (Druga grupa), a 5. bataljon iz Treće grupe pošto je pretrpio teške gubitke, izvučen je u rezervu Brigade i upućen u Avtovac. Napad je počeo 20. novembra u 3,30 časova. U jutarnjim časovima oslobođeno je 11 sela, dok se milicijski bataljon do noći održao u rejonu Bašići — Drugovići — Muhovići, odakle je tada odstupio preko pl. Bjelašnice u Nevesinje.[15] U ovoj borbi 10. brigada je imala 15 poginulih i 16 ranjenih. Među ostalima poginuli su *Krsto Ignjatović, Bogdan Tepavčević,* komandiri četa i Cedo Popović, borac 1. bataljona.

Ovaj napad njemački 5. SS brdski armijski korpus planirao je i kao pripremu za predstojeću operaciju *»Kugelblic«,* s namjerom da što više iznuri i oslabi borbenu snagu 10. brigade, i ostalih jedinica NOVJ zahvaćenih ovom operacijom. Teža posljedica ovog, do tada najsnažnijeg napada na Brigadu, bila je u tome što je neprijatelj, zauzimanjem i kontrolom do tada oslobođenih sela, represalijama nad stanovništvom i pojačanom prisilnom mobilizacijom u svoje redove, za izvjesno vrijeme usporio priliv novih boraca u Brigadu.

Uspješnim razbijanjem koncentričnih napada i oslobođenjem Kule Fazlagić slobodna teritorija u sjeveroistočnim djelovima Hercegovine povezana je sa centrom u Gacku. U Gacko su se smjestila sva oblasna rukovodstva organizacija narodnooslobodilačkog pokreta Hercegovine. Ona je, uz to, imala čvrst naslon na oslobođenu teritoriju u sjeverozapadnoj Crnoj Gori i zapadnom Sandžaku. Pored gatačkog sreza, ova teritorija je obuhvatila i prostor između neprijateljevih garnizona u Nevesinju, Stocu, Hutovu, Ravnom, Trebinju i Bileći.

Pored ove centralne slobodne teritorije, u Hercegovini je u to vrijeme egzistiralo još nekoliko manjih slobodnih teritorija. *Mostarski udarni bataljon* bio je već stvorio u Konjičkoj župi značajnu slobodnu teritoriju.[161] Bataljon je imao oko 150 boraca, iz Mostara su pristizali »odredi« novih boraca, izgledi za mobilizaciju bili su dobri, pa je Bataljon formirao i dvije partizanske grupe (u Planini i na Prenju) od po 15—20 boraca i predložio da se iz 10. brigade uputi jedan bataljon, kako bi se mogla formirati Brigada. Ova slobodna teritorija na zapadu se naslanjala na još širu slobodnu teritoriju sa centrom u Prozoru, koju je obezbjeđivao *Ramski NOP odred* 10. udarne divizije.[17] Odred je brojao oko 200 boraca i bio vrlo aktivan, posebno na željezničkoj pruzi Sarajevo—Mostar, zbog čega je štab 10. divizije predložio da o njegovim akcijama objavi vijest : adio-stanica *»Slobodna Jugoslavija«.* Odredom je komandovao *Mu- cirem Osmić,* političkog komesara *Ivicu Matijanića* upravo je zamjenio *Remza Duranović,* zamjenik komandanta bio je *Tomo Mendeš,* a pomoćnik političkog komesara *Meho Pirolić.*

Dijelovi 9. dalmatinske udarne divizije u to vrijeme više puta su islobađali Posušje i najzapadnije dijelove Hercegovine. U osloncu na nju : Livanjski NOP odred, dejstvovala je i, u oktobru 1943. godine, *Zave-*

limska partizanska grupa, oformljena na ovom sektoru od pripadnika NOP-a iz rejona s. Vira (opština Posušje). Grupa je pripadala Imotskom NOP odredu, imala 17 boraca, između ostalog učestvovala u 5 napada za oslobođenje Posušja (12, 17. i 23. X i 16. i 17. XI), od kojih su prva dva uspjela, kao i u više drugih akcija.[18] Južni dijelovi Ljubuškog sreza, sa selima Bijačom i Grabom, bili su sastavni dio slobodne teritorije na Biokovu, koju su obezbjeđivali Neretvljanski i Biokovoski NOP odred 8. udarnog korpusa.

U osloncu na njih djelovala je *Bijačka partizanska grupa* (već tada nazivana i *Ljubuška četa).* Grupa je u početku imala 15 boraca i djelovala u okviru Biokovskog, pa Neretvljanskog NOP odreda. Više od toga, ona je služila kao oslonac partijskim radnicima čijim zalaganjem su, pored onih, u Vitini i Ljubuškom bili oformljeni NO odbori u dvadesetak sela.[19]

Između svih slobodnih teritorija i sa okupiranim gradovima, prije svega Mostarom, bili su već izgrađeni manje-više stalni »kanali« veza.

Vođenjem ovakvih, već opisanih borbi, nastavljeno je prikupljanje novih boraca i obrazovanje novih jedinica. Tako je, 3. novembra, od novih boraca u Gacku formiran i 11. bataljon i odmah uključen u sastav Prve grupe udarnih bataljona. Osmog novembra izdata je Naredba za objedinjavanje malih teritorijalnih partizanskih odreda u dva veća: *Južnohercegovački i Sjevernohercegovački NOP odred,*[20] Prvi je obuhvatao srezove Trebinje, Ljubinje i Stolac, te dio čapljinskog sreza na lijevoj obali Neretve, a drugi — bilećki, gatački i nevesinjski srez.

U Južnohercegovački NOP odred ušli su: Vlahovićki, Stolački, Popovopoljski Šumski odred, od kojih su formirani partizanski bataljoni *»Savo Belović«, »Marko Mihić«, »Mihajlo Čuzulan«,* i četa *»Rade Pravica«.* U Sjevernohercegovački NOP odred ušli su: Bilećki, Dabarski i Udrežanjski sNOP odred, od kojih su formirani bataljoni; *»Miro Popara«* i *»Nevesinjska Puška«* te četa *»Vlado Tomanović«* i Dulićka četa.*' Uspostavljena organizaciona struktura i jačina jedinica bila je očigledno prerasla formaciju jedne brigade i usložila rukovođenje, pa je reorganizacija u Diviziju postajala sve akutnija potreba.

Prvog i drugog novembra 1943. godine Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu u s. Davidovićima (kod Bileće) organizovao je oblasno partijsko savjetovanje (oko 30 učesnika); na Savjetovanju su sumirani rezultati burnog razvitka narodnooslobodilačke borbe u Hercegovini od povratka Brigade sa Sutješke. Posebno su analizirana pitanja vezana za brzo narastanje jedinica i problemi koji su se u vezi sa tim pojavili. Sumirani su i rezultati na organizacionom razvoju i jačanju KPJ i drugih organizacija narodnooslobodilačkog pokreta. Do ovog savjetovanja Oblasnim komitetom KPJ za Hercegovinu od njegove reorganizacije u julu 1943. godine rukovodio je član sekretarijata PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu *Uglješa Danilović.* Na ovom savjetovanju, za sekretara je izabran, *Vaso Miskin Crni,* dotadašnji zamjenik političkog komesara Brigade, takođe član PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu.[22]

Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu rukovodio je sa dva okružna komiteta KPJ (za južnu i sjevernu Hercegovinu) i Mjesnim komitetom KPJ u Mostaru, te partijskom organizacijom Brigade, dok su organizacije NOP odreda bile vezane za okružne komitete. Okružno povjereništvo za zapadnu Hercegovinu konstituisano je, međutim, 24. decembra 1943.

*) Nešto kasnije od Dulićke čete, Obaljske grupe i Površkog odreda formiran je bataljon *»Vule Skoko«.*[21])

godine, na narednom oblasnom partijskom savjetovanju za Hercegovinu u Crkvicama, a okružno povjereništvo za Prozor i Konjic, bilo je povezano sa Oblasnim komitetom KPJ za Bosansku krajinu. U Hercegovini je, novembra 1943. godine, u vrijeme formiranja Divizije narodnooslobodilački pokret predvodilo i činilo njegovo jezgro oko 700 članova i kandidata KPJ, od čega oko 300 na terenu i oko 400 u vojsci.[23]

U to vrijeme u Hercegovini je uglavnom bila uspostavljena osnovna mreža partijskih organizacija na terenu, i mada ona još nije bila zahvatila neke krajeve i mnoga naselja. Postojao je Mjesni komitet u Mostaru, 8 sreskih komiteta (Stolac, Trebinje, Bileće, Gacko, Nevesinje, Ljubinje, Prozor i Konjic, a u formiranju je bio i Sreski komitet Čapljina), 15 opštinskih komiteta, 25 ćelija, 35 aktiva i veći broj mjesnih i seoskih partijskih povjerenika. Ostale organizacije NOP-a i organi narodne vlasti bili su u razvoju. Među njima najznačajniju ulogu imao je Savez komunističke omladine, a i on je bio brojniji u vojnim jedinicama.[24] Ovako brojno i organizaciono jačanje KPJ u Hercegovini u periodu od povratka sa Sutjeske predstavljalo je veliki napredak u odnosu na zatečeno stanje.

Tako su, početkom novembra 1943. godine, sazreli svi uslovi da Vrhovni štab odobri prelazak na viši stupanj vojne organizacije i proglasi »formiranom« Hercegovačku diviziju. Pored ostalog, postavila se potreba usklađivanja vojne organizacije sa političkom platformom i zadacima postavljenim na oblasnom partijskom savjetovanju u Davidovićima.

Na osnovu dogovora Oblasnog komiteta KPJ, zamjenika komandanta 3. udarne divizije, i štaba i Politodjela 10. hercegovačke brigade — a prema ranije usaglašenoj zamisli o prerastanju 10. brigade u Hercegovačku diviziju; podnijet je i konačan prijedlog Vrhovnom štabu u tom smislu. U štab 2. udarnog korpusa NOVJ u Pljevljima pošli su zamjenik komandanta 3. divizije Vlado Šegrt i član Politodjela 10. brigade Vukašin Mićunović. Oni su trebali da obavijeste štab Korpusa i, preko ovog, Vrhovni štab NOV i POJ o prijedlogu partijskog i vojnog rukovodstva Hercegovine za obrazovanje Hercegovačke divizije.[25]

Stab 2. udarnog korpusa saglasio se sa potrebom preimenovanja 10. brigade u Hercegovačku diviziju i, 9. novembra 1943. godine, radiogramom je prenio Vrhovnom štabu to svoje mišljenje, predložio sastav štaba Hercegovačke divizije i sastav štabova njene tri brigade. Na osnovu toga, Vrhovni komandant NOV i POJ, Josip Broz Tito je, *16. novembra 1943. godine,* izdao Naredbu o formiranju Hercegovačke divizije i radiogramom je dostavio štabu 2. udarnog korpusa.[26] Naredbom je određena organizaciona struktura Divizije.

a) štab divizije;
b) 10. hercegovačka brigada;
c) 2. hercegovačka brigada i
d) 3. hercegovačka brigada.

Naredbom Vrhovnog štaba imenovana su i rukovodstva, odnosno štabovi. Naglašeno je da će Divizija naknadno dobiti numeraciju[27], što je i učinjeno 18. XII 1943. godine, pa ona od tada nosi naziv *29. udarna divizija NOVJ.*)*

Za komandanta divizije postavljen je potpukovnik *Vlado Šegrt,* dotadašnji zamjenik komandanta 3. udarne divizije NOVJ, za političkog

*) Prijedlogom i Naredbom nije pomenuto obrazovanje Južnohercegovačkog i Sjevernohercegovačkog NOP odreda, a brigade su konačnu numeraciju dobile 13. I 1944. godine.

komesara *Dragiša Ivanović,* dotadašnji politički komesar 5. crnogorske NOU brigade, a za načelnika štaba *Rade Hamović,* dotadašnji komandant 10. hercegovčke NOU brigade. U štabove brigada, sa neznatnim izmjenama, postavljeni su dotadašnji štabovi udarnih grupa.

Naredba Vrhovnog štaba realizovana je do 22. novembra 1943. godine, kada se u oslobođenom Gacku okupio štab Divizije i počeo da djeluje kao cjelina. Istog dana štabovi udarnih grupa počeli su da dejstvuju kao štabovi brigada, koje su se zatekle u rejonima: 10. brigada — u rejonu s. Stolac — s. Džuburi — s. Dobrelji; 2. brigada — u rejonu s. Žalom — s. Podgrađe i 3. brigada — u rejonu s. Kapavica — s. D. Meka Gruda — s. Tepure. Tako je, sutradan, štab Divizije mogao štabu 2. udarnog korpusa uputiti svoj prvi izvještaj i obavijestiti ga: »Divizija je formirana i već funkcioniše«.[28)]

Naredbom štaba Divizije br. 1 od ovog dana[29)] izvršeno je i preimenovanje bataljona koji su do tada nosili redne brojeve od 1. do 11. Pri tom je došlo i do izvjesnog prepotčinjavanja bataljona, a starim bataljonima nisu mijenjani redni brojevi.

Suština ove pregrupacije i preimenovanja sastojala se u tome da se sačuva snaga i tradicija 10. hercegovačke brigade, koja je dobila pet bataljona, te da se u svakoj brigadi nađe bar po jedan iskusniji i prekaljen bataljon, zbog čega su i njihovi tradicionalni nazivi sačuvani.

Divizija je time u osnovi dobila konačnu fizionomiju:

a) *10. hercegovačka NOU brigada:*

1. bataljon — dotadašnji 7. bataljon,
2. bataljon — dotadašnji 9. bataljon,
3. bataljon — dotadašnji 3. bataljon,
4. bataljon — dotadašnji 11. bataljon,
5. bataljon — dotadašnji 5. bataljon.

b) *2. hercegovačka NOU brigada:*

1. bataljon — dotadašnji 1. bataljon,
2. bataljon — dotadašnji 6. bataljon,
4. bataljon — dotadašnji 4. bataljon.

c) *3. hercegovačka NOU brigada:*

1. bataljon — dotadašnji 10. bataljon,
2. bataljon — dotadašnji 2. bataljon,
3. bataljon — dotadašnji 8. bataljon.

d) *Južnohercegovački NOP odred*

— Bataljon *»Savo Belović«* — dotadašnji Vlahovićki odred,
— Bataljon *»Marko Mihić«* — dotadašnji Stolački odred,
— Bataljon *»Mihailo Čuzulan«* — dotadašnji Popovopoljski odred,
— Četa *»Rade Pravica«* — dotadašnji Šumski odred.

e) *Sjevernohercegovački NOP odred:*

— Bataljon *»Miro Popara«* — dotadašnji Dabarski odred;
— Bataljon *»Nevesinjska puška«* — dotadašnji Udrežanjski odred,
— Bataljon *»Bišina«,* u međuvremenu formirani Bišinski odred.
— Četa *»Vlado Tomanović«* — ovdje je uključen i Bilećki odred.
— Površki bataljon *»Vule Skoko«,* obrazovan 28. XI 1943. godine od Dulićke i Površke čete.[30)]

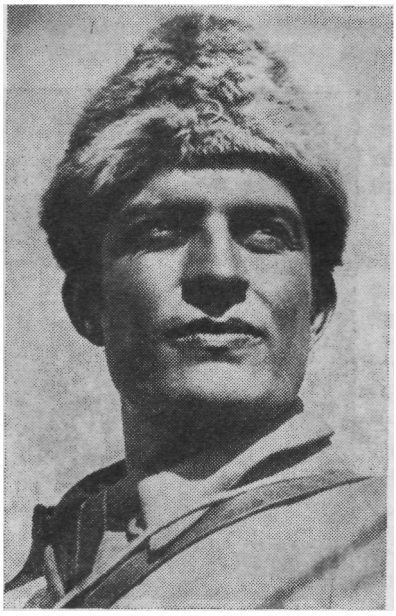
Clan sekretarijata PK KPJ za BiH Uglješa Danilović u Fatnici, krajem 1943.

Vaso Miskin, Crni sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu od novembra 1943.

Vlado Šegrt, komandant 29. divizjie od njenog formiranja do kraja rata

Dragiša M. Ivanović prvi politički komesar 29. hercegovačke divizije

Danilo Komnović, komandant Južnohercegovačke operativne grupe u tek oslobođenom Trebinju

Štab divizije je kadrovski i materijalno oformljen dopunjavanjem dotadašnjeg štaba 10. hercegovačke NOU brigade. Na čelu štaba nalazili su se komandant i politički komesar divizije. Štab su dalje, pod rukovodstvom načelnika štaba, činili organi za obavještajne *(Petar Milidragović),* administrativne (*Stanko Bobić),* intendantske *(Risto Gaćinović),* sanitetske (*Tripo Vujičić)* i poslove veze (*Dušan Brstina).*

Za prvog rukovodioca Politodjela Divizije CK KPJ je imenovao *Voju Kovačevića.* Pored njega, u Politodjelu se u početku našao samo jedan član — *Vukašin Mićunović,* ali je, do 20. decembra, imenovanjem *Aca Babica* i *Živka Jošila* kompletiran. Desetina kurira održavala je veze sa jedinicama i vršila stražarsko osiguranje štaba. Pomoćno osoblje: radiotelegrafisti, kuhari, bolničari, i nekoliko pomoćnih lica brinuli su se o zdravlju, smještaju, ishrani i pokretljivosti štaba.[31])

Ranija bolnica i intendantura 10. brigade preimenovane su i podignute na stepen divizijskih ustanova.

Novi komandni dio štaba Desete hercegovačke brigade sačinjavali su: komandant *Nikola Ljubibratić,* politički komesar *Čedo Kapor,* zamjenik komandanta *Bogdan Peko,* zamjenik političkog komesara *Slobodan Šakota,* načelnik štaba *Mustafa Dizdarević.*

Štab 2. hercegovačke NOU brigade činili su: komandant *Obren Ivković,* politički komesar *Spiro Srzentić,* zamjenik komandanta *Srećko Reić Petica,* zamjenik političkog komesara *Mato Markotić,* načelnik štaba *Drago Dukanović.*

Štab 3. hercegovačke NOU brigade vodili su: komandant *Danilo Komnenović,* politički komesar *Doko Novosel,* zamjenik komandanta *Minko Okiljević,* zamjenik političkog komesara *Franc Novak,* načelnik štaba *Franjo Tomaić.*

Štab Južnohercegovačkog NOP odreda: komandant *Jovan Andrić,* politički komesar *Gojko Mihić.*

Štab Sjevernohercegovačkog NOP odreda: komandant *Dako Kunda-\a,* politički komesar *Mirko Mastilović,[31a])*

Hercegovačka udarna divizija je tako, na početku, uključivši i parti-:anske odrede, imala oko 2.000 ljudi. Na dan 1. decembra 1943. godine :rojno stanje brigada bilo je: 10. hercegovačka NOU brigada 671; 2. herce-: vačka NOU brigada 460; a 3. hercegovačka NOU brigada 436 boraca.[321] "ićina brigadnih bataljona, uzeto u prosjeku, iznosila je oko 140 boraca. - :red pušaka, svaka brigada je približno imala po 36 puškomitraljeza i : j 1—2 mitraljeza. Vatrenu podršku dejstva brigada ostvarivalo je po - ukoliko minobacača 46—60 mm i po jedan kalibra 81 mm. Ni ovo naoru-: inje nije moglo biti dovoljno iskorišteno, pošto se redovno raspolagalo -rudnim količinama municije svih vrsta.

Bataljoni u partizanskim odredima prosječno su brojali oko 60, a čete 15—30 boraca. Slično tome bili su i naoružani. Praksa je pokazala da su ako lake partizanske formacije odgovarale uslovima zemljišta, pa se iak boraca redovno prelivao u operativne jedinice.

U početku se nije raspolagalo divizijskim jedinicama za podršku, itrena podrška se svodila na minobacačku vatru. Bataljoni (a ponekad :rigade) obično su raspolagali po jednom cijevi 81 m/m, dok su laki minobacači (46—60 m/m) obično raspoređivani po četama.

Kao tipično pješadijska jedinica, Divizija je u početku imala dosta : : nu komoru, uglavnom tovarna grla sa nešto jahaćih — prije svega za ranjenike.

Štab divizije je sa štabom Korpusa i Vrhovnim štabom NOV i POJ održavao redovnu radio-vezu, dok se, unutar Divizije, u početku raspolagalo isključivo kurirskim vezama.

Početna formacija Hercegovačke udarne divizije znatno je odstupala od Statutom proleterskih i udarnih brigada predviđenih brojnih stanja*) i kretala se oko polovine predviđene jačine. Standardne regularne formacije okupacionih trupa bile su 4—5 puta brojnije i neuporedivo nadmoćnije u vatrenoj snazi.**)

Osnova cjelokupne djelatnosti Partijske organizacije u Diviziji bilo je uzdizanje i jedinstvo idejno-političke svijesti boraca i starješina, shvatanje i praktično provođenje, od svakog borca i starješine svake jedinice ponaosob, političke platforme narodnooslobodilačke i revolucionarne borbe. Od toga je zavisio opstanak Divizije na ovom, za neprijatelja veoma osjetljivom prostoru, zavisila njena udarna snaga, privlačna snaga za nove borce, te ugled i čvrstina veze sa narodom. To je podrazumijevalo, prije svega, da se sama Partijska organizacija neprekidno uzdiže na nivo konkretnih veoma složenih zadataka i uslova. Prenijeti i dalje izgrađivati takve demokratske odnose u jedinicama Divizije, gdje će drugarstvo, solidarnost i međusobno povjerenje kod svakog pojedinca razviti maksimalnu kreativnu snagu i samoinicijativu, boreći se neprekidno protiv svih oblika i manifestacija birokratskog odnosa i sputavanja stvaralačke snage boračkog sastava — bili su osnovni ciljevi. U centru takvih odnosa javljao se napor organizacija KP da se, upravo ovakvim učešćem svakog pojedinca (od pojedinačnih konsultacija i četnih konferencija, do uobičajenih analiza svake akcije, borbe ili boja na sastancima ćelija i partijskih rukovodstava) traže i pronalaze najbolji načini i taktički postupci, koji su nadoknađivali tehničku i brojnu nadmoćnost neprijatelja. Izvanredan značaj pridavan je njegovanju i daljoj izgradnji bratstva, jedinstva i zajedništva Srba, Muslimana i Hrvata Hercegovine. To je bio osnovni preduslov i unutrašnje snage Divizije i njenog daljeg jačanja s prilivom novih boraca, glavnim osloncem snaga NOP-a Oblasti. Kao oružani odred Pokreta Divizija je bila pozvana da na svom operativnom području zaštiti stanovništvo ne samo od zlodjela njemačkog okupatora i njegovih saradnika, nego i da mu zagarantuje imovinsku i ličnu sigurnost. Sve ove zadatke Divizija je mogla, uspješno izvršavati samo zato što je bila sastavni, organski dio naroda; bez njegove najšire podrške nije mogla računati ne samo na izvršenje zadataka, nego i na opstanak. Podrška i svestrana saradnja sa svim društveno-političkim organizacijama na terenu, a naročito narodnooslobodilačkim odborima, bila je zbog toga svakodnevna praksa.

U organizacionoj strukturi Partijske organizacije u Diviziji nije bilo bitnih promjena.

U vrijeme obrazovanja, Divizija je na mnogo lakši način uspostavila osnovnu strukturu svojih organizacija Komunističke partije i SKOJ-a. Ove organizacije, već uhodane u Udarnim grupama 10. brigade, jednostavno su nastavile svoje funkcinisanje u novoobrazovanim brigadama Hercegovačke divizije. Divizijska organizacija Partije zaokružena je izborom njenog rukovodstva — *Divizijskog partijskog biroa.* Biro se konstituisao na svojoj sjednici 4. decembra u s. Stabnima, u Župi pivskoj.

*) Brigada 1200—1500, bataljon do 300, četa 80—100 boraca.[33]

**) Neophodno je da čitalac ovo ima u vidu, kao i činjenicu da su četničke brigade i korpusi, zavisno od situacije, veoma oscilirale u pogledu broja i naoružanja.

Njegovi članovi su bili partijski rukovodioci 10, 2. i 3. brigade (zamjenici političkih komesara brigada) i politički komesar Divizije. Za prvog sekretara divizijskog biroa izabran je *Franc Novak,* partijski rukovodilac 3. udarne brigade.[34]

Partijski biro Divizije se povezao sa Oblasnim komitetom KPJ za Hercegovinu a, preko *TJglješe Danilovića* i *Vase Miskina Crnog,* sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Bosnu i Hercegovinu, u kome su navedeni rukovodioci bili članovi, a Uglješa, uz to, i član sekretarijata (biroa) Pokrajinskog rukovodstva. Ovakav organizacioni status partijske organizacije Divizije zastupao je stanovište da se težište partijske aktivnosti u Diviziji kao cjelini — shodno odlukama Pokrajinskog i Oblasnog partijskog rukovodstva — ostvaruje u bataljonima.

Zamjenik političkog komesara brigade rukovodio je partijskom organizacijom brigade i — kao istovremeni član najužeg rukovodstva — najneposrednije je mogao da utiče na sve tokove života brigade i sprovođenje političkog kursa Partije.

Partijski bataljonski biro, čiji je sekretar bio zamjenik političkog komesara bataljona, rukovodio je svim četnim ćelijama u bataljonu. Najorganizovanije se ispoljavao politički, jer je bataljon bio osnovna taktička jedinica Divizije, najčešće okupljeno vodio borbeni život i najneposrednije se ispoljavao vojnom i političkom aktivnošću. Komunistička organizacija bataljona bila je najneposrednije zadužena i politički odgovorna, kako za stalno uzdizanje idejno-političke svijesti svih pripadnika bataljona u vođenju oružane borbe, tako i za politički rad među stanovništvom.[35]

Po formiranju Divizije u brigadama nisu obrazovani Politodjeli; njega je inače imala dotadašnja 10. hercegovačka brigada. Politodjel Hercegovačke divizije, obrazovan sredinom decembra 1943. godine, nadomještao je odsustvo ovakvih organa u brigadama. Politodjel Divizije je, kao organ Centralnog komiteta KPJ, imao je veliku ulogu u pružanju dragocjene pomoći Diviziji u pogledu razvijanja partijskih organizacija i partijsko-političkog rada.

U Diviziji — bez NOP odreda — u početku je bilo preko 50 ćelija KPJ. U gotovo svakoj četi po jedna, po jedna (štapska) ćelija u l i bataljona, 3 brigade i Diviziji, te desetak pristapških — sa ukupno preko 400 članova KPJ i stotinjak kandidata. U partizanskim odredima, u desetak ćelija, moglo je biti još pedesetak članova KP. Organizacija KP je, izuzev prekaljenog jezgra, bila vrlo mlada, pretežno regrutovana iz redova seljaka, pa se ideološko-političkom uzdizanju članstva posvećivala izuzetna pažnja, naročito organizovanjem kurseva i teoretskim sastancima, što je uskoro dalo dobre rezultate.

Od blizu 400 članova SKOJ-a organizovanih u 85 aktiva na operativnom području Divizije, veći dio je bio u Diviziji. U odnosu na broj 3mladine i njeno raspoloženje moglo je biti i više, što očigledno pokazuje porast u narednim mjesecima. Organizacijom SKOJ-a u Diviziji rukovodio je omladinski rukovodilac (uključen u Politodjel), *Vule Mićunović.* U brigadama je, takođe, bio omladinski rukovodilac, a težište rada i ovdje ;e bilo u bataljonima. Organizacijom u bataljonu rukovodio je Bataljonski biro, a po četama su organizovani aktivi. Članovi SKOJ-a bili su, pored članova KP, nosioci borbenosti, discipline, samopožrtvovanja i poleta; oni su predstavljali osnovni izvor novih članova KP. Djelovali su u svojim vojničkim kolektivima i — upravo u vrijeme obrazovanja — pri-

stupilo se obrazovanju organizacije USAOBiH-a, kome su pripadali svi omladinci do 25 godina u vojsci. U tome je pomogao i Oblasni komitet SKOJ-a za Hercegovinu, kao i instruktor CK SKOJ-a i član Izvršnog odbora USAOJ-a *Dževad Midžić,* koji se tih dana našao u Hercegovini.[301]

Period prerastanja na viši stepen organizacije, od kraja septembra do sredine novembra 1943. godine, predstavlja kvalitativni skok u razvoju oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini. Obrazovana je Hercegovačka udarna divizija.

Najznačajnija karakteristika tog skoka je u tome što je to sprovedeno paralelno sa žestokim borbama protiv neprijatelja. Do tada najveći napad udruženih snaga njemačkih okupatora i njihovih saradnika danima je bio pripreman. Ne samo da su njegove napadne kolone, koje su koncentrično nastupile od Bileće, Trebinja, Nevesinja i Grahova, odbačene, nego su udarne grupe — dva puta oslobađale Bileću, izvršile snažan udar po željezničkom saobraćaju u šumi trebinjskoj i Popovu polju, te — oslobođenjem Kule Fazlagić — konačno povezale centralnu slobodnu teritoriju u sjeveroistočnoj Hercegovini. To je omogućilo intenzivan rad svih oblasnih rukovodstava u slobodnom Gacku.

Formiranje Divizije izvršeno je na osoben način. Sve divizije NOVJ obrazovane su objedinjavanjem postojećih brigada. U ovom slučaju Divizija je stvorena iz jedne jedine brigade. To je učinjeno postepenim razvojem udarnih grupa bataljona u okviru 10. hercegovačke brigade. Ovaj primjer ukazuje na mogućnost raznovrsnih postupaka u stvaranju viših taktičkih jedinica i bio je izraz prilagođavanja konkretnim uslovima. To se odnosi kako na ostvarenu jačinu brigada i Divizije kao cjeline, koje su diktirali specifičnost njenog operativno-teritorijalnog zadatka, tako i na vojno-geografske prilike i, posebno, oskudne ekonomske mogućnosti početnog operativnog područja. Drugim riječima, to je bila potreba date etape rata, u kome su samo lake formacije i brzi manevar omogućavale opstanak i uspješno suprotstavljanje višestruko nadmoćnom neprijatelju.

Činjenica da su, u momentu formiranja, oko polovine pripadnika Divizije činili članovi KPJ, njeni kandidati i SKOJ-evci, predstavljala je značajno preimućstvo. Ono se izražavalo u idejno-političkoj svijesti, jedinstvu i borbenosti jedinica.

NAPOMENE (II glava):

1) Dnevnik Uglješe Danilovića, str. 128.
2) Izvještaj zamjenika komandanta 3. udarne divizije, izvještaj štaba 10. udarne brigade od 3. X 1943. i štaba 10. hercegovačke brigade od 5. i 31. X 1943. godine. *Zbornik...,* tom IV, knj. 18, dok. 19, 25, 26 i 171. Obavještenje Štaba 4. operativne zone NOV POH od 17. IX 1943, izvještaj štaba Biokovske brigade od 4. X 1943. i Pismo štaba 8. korpusa NOVJ štabu 10. hercegovačke brigade od 18. XI 1943. Isto, tom V, knj. 19, dok. 88, knj. 20, dok. 29 i knj. 21, dok. 90.
2a) Izvještaj zamjenika komandanta 3. udarne divizije od 5. X 1943. godine. *Zbornik...,* tom IV, knj. 18, dok. 25.
3) Izvještaj objavljen u *Zborniku...,* tom IV, knj. 18, dok. 25.
4) Izvještaj štaba 10. brigade od 5. X 1943. godine, tom IV, knj. 18, dok. 26.
5) Izvještaj zamjenika komandanta 3. udarne divizije od 5. X 1943. godine. Zbornik . .., tom IV, knj. 18, dok. 25.
6) Naređenje štaba Druge udarne grupe od 13. X 1943, *Zbornik...,* tom IV, knj. 18, dok. 60.
7) Prijedlog su ponijeli Vojo Kovačević i Vule Mićunović.
8) Naređenje i Obavještenje štaba 10. brigade od 25. X 1943. godine, *Zbornik* tom IV, knj. 18, dok. 138.
9) Izvještaj zamjenika komandanta 3. udarne divizije NOVJ od 5. X 1943. godine. *Zbornik ...,* tom IV, knj. 18, dok. 25.
10) Isto. Dnevnik četničke Bilećke brigade. AVII, ČA, br. reg. BH-V.
11) Simo Radić, *Ljubinje i Popovo* polje *1941—1945,* Kultura, Trebinje 1969, str. 285.
12) Dnevnik četničkog Nevesinjskog korpusa. AVII, ČA, k. 203, br. reg. 4915.
13) Relacija štaba Hercegovačke udarne divizije za novembar 1943. godine. *Zbornik,* knj. IV, dok. 141. Jozo Bakrač, *»V Dolima Zoro pade«, Hercegovina u NOB,* str. 694—695. *Zbornik narodnih heroja, Omladina,* Beograd 1960, str. 338—339.
14) Zapovijesti i izvještaji Druge udarne grupe (11. brigade). *Zbornik ...,* tom IV, knj. 19, dok. 75, 89, 141 i 167.
15) Danilo Komnenović, *Oslobođenje Kule Fazlagić,* Vojno delo, Beograd, br. 7—8/1961, str. 467—481. Zapovijesti, naređenja i obavještenja 10. hercegovačke NOU brigade od 13. do 20. XI 1943. godine. *Zbornik ...,* tom IV, knj. 19. dok. 55, 81, 83—84 i 89—90. Relacija štaba Hercegovačke divizije za novembar 1943. godine. Isto, dok. 141.
16) Izvještaj štaba Mostarskog bataljona Vrhovnom štabu NOV i POJ od 23. XI 1943. godine. *Zbornik...,* tom IV, knj. 19, dok. 103. Dnevnik Uglješe Danilovića, neobjavljeno, str. 154—160.
17) Izvještaj štaba 10. udarne divizije (o akcijama i pohvali Odreda) od 25. XI 1943. godine, *Zbornik...,* tom IV, knj. 19, dok. 106. — Advan Hozić, *Kaljeni na Neretvi,* Narodna armija, Beograd 1975, str. 56—74.
18) Izvještaji štaba 9. divizije od 13. X, 3. i 30. XI, te 2. XII 1943. godine. *Zbornik ...,* tom V, knj. 20, dok. 77 i 231, knj. 21, dok. 21, knj. 22, dok. 2. Izjava Bože Budimira autorima 1978. godine.
19) Ante Barbir, *Prvi odbori u zapadnoj Hercegovini i* Jure Galić, *Zapadnohercegovački odred u Hercegovini u NOB,* str. 531 i 780—783.
20) Naredba štaba 10. hercegovačke NOU brigade od 8. XI 1943. *Zbornik,* tom IV, knj. 19, dok. 37.
21) Isto.
22) Zapisnik savjetovanja. Arhiv Instituta za istoriju Radničkog pokreta Sarajevo, dok. br. 13, novembar 1943. godine. — Radovan Papić, *Komunistička partija i narodnooslobodilačka borba u Hercegovini od pete ofanzive do oslobođenja. Hercegovina u NOB,* str. 656—657.
23) Isto.
24) Nusret Seferović, *Razvoj omladinske organizacije, Hercegovina u NOB,* str. 665—671.
25) Vlado Šegrt, *Formiranje Dvadeset devete divizije,* u *Hercegovina u NOB,* str. 649—651.

26) Knjiga depeša Drugog udarnog korpusa. AVII, ANOP-a, k. 391.
27) Naredba štaba 2. korpusa o formiranju Hercegovačke divizije od 17. novembra 1943. godine, AVII, ANOP-a, k. 391, reg. br. 413.
28) Izvještaj štaba Hercegovačke divizije od 23. XI 1943. godine. *Zbornik...*, tom IV, knj. 19, dok. 102.
29) Prepis Naredbe štaba Hercegovačke divizije Pov. br. 1 od 22. XI 1943. godine. *Zbornik...,* tom IV, knj. 19, dok. 96.
30) Obavještenje štaba Divizije od 20. XI 1943, AVII, ANOP-a, k. 1143, reg. br. 15/5.
31) Naredba štaba 10. brigade od 8. XI i štaba Hercegovačke divizije od 22. XI 1943. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 19, dok. 37 i 96.

31a) Isto.

32) Relacija štaba Hercegovačke divizije za novembar 1943. godine i Izvještaj političkog komesara Divizije od 1. XII 1943. godine. *Zbornik...,* tom IV, knj. 19, dok. 141 i AVII, ANOP-a, k. 1143, reg. br. 6/1.
33) Statut proleterskih brigada. Bilten VŠ NOP i DV Jugoslavije br. 14—15 (za februar i mart) 1942. godine, str. 7—11.
34) Izvještaji političkog komesara Hercegovačke divizije od 1. i 20. decembra 1943. godine. Izvještaj sekretara Partijskog biroa Divizije CK KPJ od januara 1944. godine. AVII, ANOP-a, k. 1143, reg. br. 6/1 i 15/5. Arhiv IRP Sarajevo, br. 113, januar 1944.
35) AVII, ANOP-a, k. 1143, reg. *br. 6/1.*
36) Nusret Seferović, *Razvoj omladinske organizacije,* u *Hercegovina u NOB,* str. 665—671.

III Glava

MOBILIZACIJSKO I OPERATIVNO PODRUČJE DIVIZIJE

Vojno-geografske karakteristike

Narodnooslobodilački partizanski odredi u narodnooslobodilačkom ratu naroda i narodnosti Jugoslavije 1941—1945, godine popunjavali su se sa jedne određene, uže teritorije (obično okruga), i, na toj istoj teritoriji, najčešće i samostalno izvodili svoja borbena dejstva. To je opredjeljivalo njihov teritorijalni karakter. Za razliku od njih, brigade i divizije NOVJ su imale pokretni — operativni karakter činile operativnu komponentu oružanih snaga NOP-a, odnosno Demokratske Federativne Jugoslavije. Poslovi mobilizacije, zbrinjavanja, snabdijevanja i obezbjeđenja teritorije, približno u vrijeme formiranja Divizije, konačno su prešli na vojnopozadinske organe korpusa NOVJ. Zbog toga su i postali jedine operativno-teritorijalne jedinice oružanih snaga nove Jugoslavije.[1]

U tom pogledu bila su samo dva izuzetka, diktirana činjenicom da se teritorija 2. udarnog korpusa prostirala na dvije federalne jedinice (Crnu Goru i Sandžak), te dijelove dalmatinske i hercegovačke oblasti federalne Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Zbog toga su divizije NOVJ, formirane u Sandžaku i Hercegovini, imale operativno-teritorijalni karakter, dakle svojstvo, u narodnooslobodilačkom ratu, inače, imanentno korpusu.[2]

Operativno područje Divizije u tom periodu, kao najzapadniji dio operativnog područja 2. udarnog korpusa NOVJ, na sjeveru se naslanjalo na operativno i mobilizacijsko područje 3. udarnog korpusa, na zapadu željezničkom prugom Ivan-sedlo—Konjic—Jablanica na područje 5. udarnog, a odavde, Neretvom i obalnim kanalima Jadranskog mora, na operativno područje 8. udarnog korpusa.

Tek oktobra 1944. godine operativno područje Divizije je izjednačeno sa njenim mobilizacijskim područjem (9.500 km^2). Njeno operativno područje, međutim, i sada pokriva dijelove mobilizacijskog područja 3. udarnog korpusa, južno od grebena Jahorine (Miljevina, Kalinovik, Trnovo sa planinama Zelengorom i Treskavicom). Ovo je omogućeno uspjehom zajedničkih operacija 2. i 8. korpusa na jadranskom obalskom pojasu između Boke i Cetine, kada je oslobođen i najveći dio operativnog i mobilizacijskog područja 29. udarne divizije.[3]

Gotovo potpuno ovlađivanje vlastitim mobilizacijskim područjem i djelomično oslobađanje od operativnih zadataka van njega, omogućilo je

Diviziji da, za manje od tri mjeseca, svoje snage gotovo dva puta udvostruči i osvježi ih masovnim prilivom novih boraca. Takvo jačanje brojne i vatrene moći omogućilo je Diviziji da preuzme mnogo krupnije zadatke i da ih sa uspjehom izvršava. Ona je u jesen 1944. godine, sa pretežno manevarskog prešla i na frontalno ratovanje i, u kratkom roku, ovladala vještinom i ovog vida ratovanja. Od još većeg značaja bilo je ideološko-političko uzdizanje tako velike boračke mase. S druge strane, mobilizacijsko područje Divizije, prije svega njegov oslobođeni dio, moglo je svoje ljudske i materijalne potencijale potpunije i adekvatnije usmjeriti i angažovati u borbu protiv okupatora. Dolazak oblasnih rukovodstava društveno-političkih organizacija Hercegovine u veće gradske centre Trebinje, a onda i Mostar, kao i neometan rad i zalaganje, znatno je proširio mrežu njihovih organa i organa narodne vlasti na više od 70% mobilizacijskog područja i omogućio obnovu društvenog i privrednog života. Bratstvo i jedinstvo sada je, zajedničkim naporima najširih masa sva tri naroda na frontu i u pozadini, dobilo konačnu potvrdu.

Početkom novembra 1944. godine, kao rezultat svega toga, Divizija je bila u stanju da posjedne front od Miljevine, preko Kalinovika i Nevesinjskog polja, zatim Bunom i Mostarskim blatom do Ličtice — dug više od 100 km. Bila je, isto tako, sposobna da na njemu vodi intenzivna napadna i odbrambena dejstva. Ni predaja odsjeka fronta zapadno od Neretve krajem godine nije smanjila ovu širinu fronta, jer ga je Divizija u međuvremenu pomjerila — sada na Drinu (od Foče do Goražda), na greben Jahorine (od Jabuke do Foče) i na obod Sarajevskog polja (oslobođenjem Trnova).

Operativno — a naročito mobilizacijsko područje 29. divizije NOVJ — — bezmalo se poklapalo sa težištem odbrane i osiguranja njemačkog 5. SS brdskog armijskog korpusa. Ovaj njemački korpus se, inače, nalazio na težištu odbrane njemačke 2. oklopne armije, odnosno jadranskog fronta od Valone u Albaniji do Crikvenice u Kvarnerskom zalivu.[4)] Na svom operativnom i mobilizacijskom području Divizija se, zbog toga, konstantno sučeljavala sa daleko jačim neprijateljevim snagama.

Pored glavnine svoje dvije (njemačke) divizije, te prištapskih dijelova i ojačanja 5. SS brdski korpus je na ovom prostoru raspolagao brojnim kolaboracionističkim formacijama, četničkim, ustaškim, domobranskim i milicijom. U brojnom pogledu one su višestruko premašivale ukupno brojno stanje ne samo 29. divizije, nego i svih jedinica NOVJ koje su povremeno angažovane na ovom prostoru. Samo u odlučujućoj etapi Mostarske operacije (februara 1945. godine), učešćem snaga 8. korpusa odnos snaga se bio jedva okrenuo u korist NOVJ. I već ta mala brojna prednost bila je, uz visoki borbeni moral, dovoljna za odlučan poraz neprijatelja.

Na operativnom području Divizije neprijatelj je imao dva aerodroma, kod Mostara i Grudi kod Dubrovnika, ali, u uslovima, gotovo pune savezničke prevlasti u vazduhu, malobrojna (uglavnom lovačka i izviđačka) i njemačka i domobranska avijacija nisu predstavljale značajniju snagu. Na obalskom dijelu Divizijskog operativnog područja nalazile su se i manje mornaričke snage, sa kojima Divizija uglavnom nije dolazila u dodir.

U čitavom toku postojanja Divizije u ratu, na jugoslovenskom ratištu se osjećalo prisustvo savezničke avijacije, a na Jadranu i flote. Iako su

gotovo svakodnevno bombarderske formacije angloameričke 15. vazduhoplovne armije iz baza u rejonu Fođe, na svom itinereru prema Podunavlju nadlijetale Hercegovinu, to nije imalo značajnijeg uticaja na borbena dejstva Divizije. Uglavnom su lovci—bombarderi (u parovima i pojedinačno) slobodnim lovom najčešće vršili udare po saobraćaju i objektima duž komunikacije Sarajevo — Mostar — Dubrovnik, posebno na železničku prugu. Intenzivnije je bombardovan uglavnom Mostar i Dubrovnik. Ova aktivnost znatno je intenzivirana uključivanjem u borbu 1. i 2. lovačke eskadrile NOVJ u sastavu RAF-a, ali ni tada sa njima nije ostvarivano organizovano sadejstvo. Direktna saveznička pomoć vazdušnim putem Diviziji počela je stizati tek s proljećem 1944. godine (prva pošiljka 17/18. V. 1944), a nikad nije prevaziđen početni skromni obim. Efekat ove pomoći više se odražavao na moralnom planu, konkretno demantujući četničku propagandu o odnosima saveznika prema NOP-u. Evakuacija prve stotine ranjenika, 21. avgusta 1944, sa aerodroma Brezne kod Nikšića, označila je početak najhumanijeg vida ove pomoći, koji je imao i značajan odraz na pokretljivost Divizije. Aktivnost savezničke flote na Jadranu i povremeni artiljerijski napadi manjih plovnih jedinica duž obalskog ruba Divizijskog područja, više su iritirali njemačke komande na dovlačenje jačih snaga u obalski pojas i pojačavale njihovu osjetljivost prema aktivnosti Divizije.

U Hercegovini u toku rata, prema dosta slobodnim ocjenama, neposredno pred njegov početak moglo je živjeti približno 360.000 stanovnika.[5]' Na početnom operativnom području koje je, kao što smo vidjeli, sa nevelikim promjenama bilo ustaljeno gotovo godinu dana, broj stanovništva nije mogao preći 200.000, dok je broj stanovnika na dijelu operativnog područja, koje nije i u mobilizacijskom pogledu pripadalo Diviziji, iznosio oko 80.000. Višegodišnji teror talijanskog, pa zatim njemačkog okupatora*' od koga su stradala mnoga naselja u Hercegovini, a onda bijeda i glad, bili su opustjeli čitave predjele i prouzrokovali pomjeranje stanovništva u pravcu zatvaranja u zasebne nacionalne cjeline ili iseljavanja van Hercegovine. Uz to, Divizija nije, zbog veoma nepovoljnog odnosa snaga na ovom dijelu jugoslovenskog ratišta, dugo bila u mogućnosti čak povremeno da kontroliše gušće naseljene i relativno bogatije rejone svog operativnog, posebno mobilizacijskog područja. Ni priliv ljudstva i materijalnih sredstava sa neoslobođene teritorije — iako nikad nije prestajao — nije, iz razumljivih razloga, mogao imati masovan i permanentan karakter. Divizija se zbog toga dosta dugo morala oslanjati na uži, pretežno planinski, rijetko naseljen i siromašniji dio svog mobilizacijskog područja. To je dugo usporavalo njen brojni porast i sužavalo materijalnu bazu, jer je, sa velikog dijela mobilizacijskog područja Divizije, priliv novih boraca bio veoma otežan, a odlazak dobrovoljaca bio daleko lakši u druge jedinice NOVJ.

I na mobilizacijskom, kao i na operativnom području Divizije, stanovništvo je bilo nacionalno mješovito, uostalom kao i sastav Divizije, u kojoj nije bilo jednonacionalnih bataljona, a gotovo ni četa. Uoči aprilskog rata 1941. godine Hercegovinu su, u manje-više približnom odnosu, naseljavali Srbi (30%), Hrvati (46%) i Muslimani (24%). Broj pripadnika

*) A teror, pokolji, razaranja i pljačka bili su djelo okupatora i kad su neposredni izvršioci bili njihovi saradnici ustaše i četnici, a vješto maskirani organizatori i inspiratori ostajali u pozadini.

ostalih naroda i narodnosti, uglavnom Roma i Jevreja, bio je zanemarijivo mali. Ukupno u Hercegovini tada je moglo biti 360.000 ljudi, odnosno 105.000 Srba, 160.000 Hrvata i 85.000 Muslimana[6]

U centralnim dijelovima Hercegovine Muslimani, Srbi i Hrvati su bili ravnomjernije zastupljeni, dok je, u zapadnim i istočnim srezovima, hrvatsko, odnosno srpsko stanovništvo bilo znatno brojnije. Terorom okupacionih vlasti i njihovih saradnika ustaša i četnika u pojedinim krajevima Hercegovine, već prije formiranja Divizije, znatno je bila izmijenjena nacionalna struktura stanovništva. To se naročito odnosilo na onaj dio mobilizacijskog područja Divizije u istočnoj i srednjoj Hercegovini, koje je, u dužem početnom periodu, bilo i njeno operativno područje. Pri tome je (u 1941. godini) najbrojnije stradalo srpsko (oko 10.000) stanovništvo, a iseljavanje van Hercegovine bilo najizraženije kod Muslimana (oko 20.000 u Bosnu). Znatni dijelovi Hercegovine, nastanjeni pretežno hrvatskim stanovništvom, bili su duže vremena operativno i mobilizacijsko područje 8. udarnog korpusa,[7] a Prozor i Neretvica (pretežno naseljeni muslimanskim stanovništvom) trajno — 5. udarnog korpusa.[8] Zbog svega toga, a i drugih razloga, više hiljada Hercegovaca u toku NOR-a borilo se u drugim jedinicama NOV i POJ najviše u sastavu 3, 5. i 8. korpusa.

Međusobna izolovanost i od vlastodržaca raspirivani razdor višenacionalnog stanovništva Hercegovine, produbljeni i održavani od okupatora, zaprijetili su međusobnim istrebljenjem i otežavali zajedništvo i političko jedinstvo Srba, Hrvata i Muslimana u Hercegovini. Beskompromisna borba Komunističke partije Jugoslavije za bratstvo i jedinstvo naroda Hercegovine suzbijala je uspješno takve opake tendencije okupatora i njegovih slugu.

Povratak 10. hercegovačke brigade i obrazovanje 29. udarne divizije u 1943. godini omogućili su narodnooslobodilačkom pokretu u Hercegovini da praksu zajedništva sva tri naroda, u vatri svakodnevne borbe za zajedničko bolje sjutra, sve više obogaćuje novim elementima borbenog bratstva i političkog jedinstva.

Ukoliko se, trajanjem oslobodilačkog rata i revolucije, bratstvo, jedinstvo i zajedništvo svih naroda i narodnosti Jugoslavije produbljivalo i učvršćivalo u neraskidivu vezu, i okupator je bio prisiljen da mijenja svoj kurs politike zavađanja i da privremeno odustaje od masovnih terorističkih akcija; međutim, podvajanje, teror i zločin, kao metod i praksu, nikada nije napustio. U nedostatku vlastitih snaga i nemogućnosti da se u potpunosti osloni ni na jednu od kolaboracionističkih formacija, njemački okupator je vješto sprezao sve vrste domaćih saradnika i njihove međusobne nacionalističke suprotnosti podređivao interesima borbe protiv nove Demokratske Federativne Jugoslavije koja se rodila u istom mjesecu kad i 29. udarna divizija. Izdaja i služba okupatoru, motivisana odbranom klasnih pozicija domaćih eksploatatora, dovodili su sve šire narodne mase na pozicije NOP-a i jačali njihove revolucionarne zahtjeve. Političko iskustvo, materijalna moć i podrška okupatora kolaboracionistima, pak, još dugo je omogućavala da se perfidnom propagandom zamagljuju pravi ciljevi i otežava stvaranje punog jedinstva naroda u borbi protiv okupatora.

Klasna struktura stanovništva u Hercegovini, uključujući i dijelove operativnog područja susjednih federalnih jedinica, Crne Gore i Hrvatske — izuzev donekle Dubrovnika — bila je približna klasnoj strukturi

u ostalim, tipično nerazvijenim krajevima zemlje. Malobrojna radnička klasa grupisala sa većinom oko manjih pogona za proizvodnju i preradu uglja, duhana, vina, sapuna, tijesta, platna, namještaja, leda, čilima, brašna, kvasca i električne energije. U Mostaru, glavnom privrednom centru ovog područja, bilo je oko 20 preduzeća koja bi se mogla nazvati industrijskim. Tu je postojala najbrojnija radnička klasa. Od ostalih gradova u tom smislu unekoliko su bili razvijeniji Dubrovnik i Konjic. Zbog izuzetne nerazvijenosti i nemogućnosti zapošljavanja i dobar dio gradskog stanovništva čak živio je od poljoprivrede. Prije rata oko 86% stanovnika Hercegovine egzistiralo je od primitivne poljoprivrede i, u većini slučajeva, gladni i žedni, ti seljaci su tavorili u svojoj škrtoj prirodnoj sredini. U industriji i zanatstvu posao je nalazilo samo oko 5%, u trgovini 3,5% a u upravi, računajući i vojnu profesiju, oko 8%.[9)]

Tanak sloj trgovaca i bankara koji je, istovremeno, imao u vlasništvu i jedan broj nešto krupnijih posjeda, ponikao iz svih nacionalnih sredina, bio je nosilac ekonomske i političke moći. Obično su vršili snažan uticaj na svoju sredinu i, uz časne izuzetke, javljali se kao reakcionarna društvena snaga. U međusobnoj borbi za prevlast podsticali su nacionalističke težnje a, sa nailaskom okupacije, po logici stvari, postali predvodnici kolaboracionizma u svojoj sredini.

Inteligencija je bila malobrojna, u čitavoj oblasti samo oko 450 ljudi bilo je sa fakultetskom naobrazbom i, usto, oko 490 učitelja. Srednjoškolsku spremu i naobrazbu imalo je svega oko 600 ljudi. Kler se u većini ispoljavao kao pobornik nacionalističkih opredjeljenja.

U svim srednjim školama Hercegovine u 1941. godini učilo je 5.817 đaka, a od toga, u višim razredima (adekvatnim sadašnjoj srednjoj školi), zateklo se oko 1.200 učenika. Pismenost stanovništva bila je niska (oko 40%), što je nešto više od tadašnjeg jugoslovenskog i bosanskohercegovačkog prosjeka. Prema, ne sasvim sigurnim, statističkim podacima pismeno je bilo do 60% muškaraca i oko 20% žena.[10)]

I u predratnom periodu, baveći se pretežno naturalnom i ekstenzivnom poljoprivredom, stanovništvo ovog područja nije moglo da osigura sopstvene izvore za prehranu, pa je, u dobrom dijelu, zavisilo od dovoza i kupovine, a u prvom redu žitarica. Osnovno hljebno žito bio je kukuruz, zatim ječam, a manje raž, dok se od povrća najviše trošio krompir i kupus. Stočarstvo je bilo razvijenije pa je ono, pored duhana i vina, pružalo osnovne tržišne viškove za sticanje sredstava radi nabavke minimuma industrijske robe i žitarica.

Okupacija je čitavom stanovništvu Jugoslavije donijela mnoge nedaće. Uprkos činjenici da su okupatori iz taktičkih pobuda primenjivali različit i vrlo diferenciran tretman pojedinih kategorija stanovništva, ukupan položaj svih naroda i svih kategorija na čitavom području Jugoslavije stalno je pogoršavan i, postepeno, izjednačavan. Tako je bilo i u Hercegovini.[1]

Ratna razaranja sa nastalim pomjeranjima stanovništva, zatim pljačka neprijatelja i opšta situacija koje je nametnuo okupator sa svojim pomagačima, višestruko su pogoršali ovdje i ranije teško ekonomsko stanje. Privredna proizvodnja je opala, trgovinski promet sasvim zamro, pa je stanovništvo tokom rata sve više prepuštano bijedi i nemaštini. Masovna glad je prijetila na sve strane, pa je tu okolnost okupator koristio i u političke ciljeve. Svoju ekonomsku pomoć nudio je samo za pokornost. Nemajući drugog izlaza u održanju golog života, jedan dio stanovništva

prepuštao se i ovakvim ucjenama, što je podrivalo i kolebalo njegovu moralnu riješenost za otpor kolaboracionizmu, odnosno za aktivno učešće u narodnooslobodilačkom pokretu.

To se je, u najdrastičnijem obliku, preko krajnjeg siromaštva stanovništva, odražavalo na snabdijevanje jedinica Divizije. Ono se gotovo isključivo zasnivalo na davanjima stanovništva, koje je i samo živjelo u teškim ekonomskim prilikama. Borba za najoskudniju prehranu i odijevanje boraca bila je isto tako teška, ako ne i teža od one pružane protiv neprijatelja. Više nego u oružju i municiji, oskudijevalo se u soli, sapunu, rublju i lijekovima, pa je i to sticano samo borbom i otimanjem od neprijatelja. Suzbijanje infekcija, tifusa, dizenterije, svraba, vašljivosti ili liječenje ranjenika bili su stalni problemi koji su prevazilazili objektivne mogućnosti za njihovo uspješno otklanjanje.[12]

Zahvaljujući visokoj svijesti NOP-u odanog stanovništva, koje se odricalo i od najelementarnijih potreba za život, jedinice i druge organizacije NOP-a mogle su da osiguraju najneophodnija sredstva ishrane i odijevanja. U prvom redu to se baziralo na korišćenju stočnog fonda, koji se u ratnim uslovima lakše zanavljao i održavao i bio uopšte otporniji na sve nedaće. Snabdijevanje je vršeno preko organa narodnooslobodilačke vlasti dobrovoljnim prilozima, kupovinom za novac, rekvizicijom ili konfiskacijom od narodnih neprijatelja. Pri tome je znatan udio imao i ratni plijen, a krajem rata i ekonomska pomoć saveznika.

Krajnje nepovoljne ekonomske prilike na području Divizije, dalje, usložavala je priroda tla. Neka od tih svojstava pretvarana su u prednost u vojnoj akciji protiv, njima nevičnih, okupatorovih formacija. Geomorfološke, saobraćajne, vegetacione i druge osobine ovog tipičnog kraškog područja odražavale su se na borbene radnje kao smetnja ili povoljnost, zavisno od toga koliko su im se prilagođavale ratujuće strane.

Područje 29. udarne divizije je obuhvatalo izraziti ljuti krš. Pretežno planinski reljef građen je od erodiranog krečnjaka gdje preovlađuju razvijeni kraški oblici. Planinski vijenci naporedo protežu se dinarskim pravcem sjeverozapad-jugoistok, čija visina raste od jadranske obale prema sjeveru, da bi, u gornjoj Hercegovini, predstavljali visoke planine (Crvanj 1921 m i Prenj 2155 m). Ova priroda se javlja u vidu najrazvijenijih kraških reljefnih oblika i prepreka pod nazivima ljuti krš, uvala, škrapa, škrka, brazda, litica, škrip, jama, vrtača, struga, pećina i timor. Između planinskih vijenaca usađena su manja ili veća kraška polja, na čijim ivicama su ponikla sva gradska i najgušća seoska naselja. Od ovakvih depresija najveće su Popovo polje (146 km^2), Gatačko polje (57 km^2) Mostarsko polje 34 km^2), Dabarsko polje (30 km^2) i Nevesinjsko polje (17,4 km^2),[13] te Mostarsko blato (25 km^2). Divizija se maksimalno zalagala za posjedovanje ovih polja, kao ekonomskih izvora uz istovremeno česte pokušaje neprijatelja da joj to onemogući.

Život čovjeka na ovom kršu tekao je kroz vijekove kao izuzetno teška borba za opstanak, u kojoj su izrasle njegove i psiho-fizičke osobine. On se po tome kršu izvanredno brzo kreće i spretno vere, najbolje orijentiše i normalno savlađuje i do 5—6 km kamenjara na sat. Lako podnosi terete i do 30 kg, dobro trpi žeđ i nedostatak hrane, ali, istovremeno, teško se prilagođava životu i borbi u šumskim kompleksima i gradovima. Narodnooslobodilački rat je uvjerio ljude sa krša da se na njemu mogu boriti i održati bez obzira na jačinu agresora. Vični su taktici borbe u zasjedi, koriste kamenjar za blisku borbu. Njihova pokretljivost se najbolje ispo-

ljava pri jurišu i borbi prsa u prsa. Nenaviknut kršu, opterećen težim oružjem i opremom, sa nepodesnom odećom za kamenjar, vojnik okupatora, većinom iz ravničarskih predjela, nije mogao uspješnije da se na ovom kraškom prostoru odupre njihovom naletu.

Kraški reljef pruža svuda dobre vatrene zaklone, pa parališe efikasnost lakog pješadijskog naoružanja, a zbog slabe preglednosti artiljerija je neprecizna i najbolje se koriste oruđa sa ubacnim putanjama i avionapadi. Fortifikacijski radovi prvenstveno su mogući kao izgradnja nadzemnih objekata, utvrđenja i zaklona.

Od rudnog bogatstva — koje je u cjelini, kao i svuda na kršu, oskudno — treba istaći bogatija nalazišta boksita, koja su se eksploatisala u okolini Mostara. Nacistički okupator je ove rudnike odmah prisvojio i maksimalno koristio. Zbog toga je bio krajnje uporan u njihovoj odbrani, pa je ta okolnost znatno doprinijela porastu teškoća u toku narodnooslobodilačke borbe na hercegovačkom operativnom području. Mostarske boksitne rudnike neprijatelj je redovno posjedao snažnim vojnim efektivima.[14]

Vegetacioni pokrivač na divizijskom operativnom području, koji je sa kamenjarom srastao, čini ga još nepristupačnijim za pokret i razvoj jače trupe neprijatelja, pa su lake i pokretljivije jedinice Divizije time sticale prednost. Grubo uzeto, oko polovine operativnog područja pokriveno je vegetacijom, ali samo 17% ovog može biti svrstano u red šuma, u većem dijelu rjeđih. Najveći dio pokriva nisko i kržljavo rastinje. Ono, često, predstavlja bodljikavu šikaru nikako ili jedva prolaznu. Rastinje je, zavisno od klimatskih uslova, neravnomjerno raspoređeno. U južnom primorskom pojasu preovlađuje kraška golet protkana žbunjem. Prema unutrašnojsti, postepeno, javlja se i odraslija vegetacija sa ogoljelim kraškim poljima. U prostoru visokih planina nastaju šume. Tu postoje dobri uslovi za pribavljanje gorivog i građevinskog drveta, mada su šume rasprostranjene širom dosta nepristupačnih, planinskih masiva.

Na ovom prostoru se razlikuju dvije klimatske oblasti, podudarne sa južnom i gornjom Hercegovinom. U južnom dijelu vlada mediteranska klima sa dva godišnja perioda. Ljetni, sunčan, sušan i praćen visokom temperaturom vazduha, koja, u julu i avgustu, dostiže srednju vrijednost oko 25 stepeni; zimski period je blag i kišovit, sa srednjom dnevnom temperaturom od oko 6 stepeni. U gornjoj Hercegovini vlada kontinentalna i planinska klima, sa naglim i burnim promjenama. Ljeta su, takođe, veoma topla, nešto vlažnija, a zimsko doba praćeno je velikim hladnoćama i snjegopadicama. Tada se srednja dnevna temperatura spušta ispod nule. Na ovom prostoru stalna je smjena jakih vjetrova. Kreću se pravcem sjever-jug i obratno i nastaju kao posljedica stalnog sudara kontinentalne i mediteranske klime. Sjeverni vjetar (bura) je jači, češći i veoma hladan. Javlja se preko cijele godine, a naročito zimi, kada je prosječno svaki drugi dan vjetrovit.

Zbog dubokih i dugih snjegova u višim dijelovima Hercegovine, često su bile ograničene borbene radnje, a snijegom zavijani putevi nisu dozvoljavali pokret trupe, sem kolona lake pješadije. Zbog neobučenosti . udstva ni jedna strana nije koristila prednost skijaških jedinica cjelishodnih za ovakve prilike. U proljeće i jesen javljaju se češće provale oblaka sa bujicama i jakim grmljavinama. Po uzvišenjima od gromova stradaju ljudi i životinje. U pojasu kontinentalne klime sniježne oluje

povremeno orgijaju tako snažno da ugrožavaju život ljudi na otkrivenom terenu i onemogućavaju izvođenje borbenih radnji. Kada stihija snažnog sjeverca zaurla kršem, nastupa »gluho vrijeme«, u kome nije moguće razgovarati i komandovati glasom. Zavisno od pravca kretanja vazdušne stihije, borbeni tutanj se pri tom sasvim gubi ili, prividno, približava.

I u narodnooslobodilačkom ratu na hercegovačkom operativnom području postojala je relativno dobro razvijena mreža tvrdih puteva za dvosmjerni saobraćaj (509 km), dok je jednosmjernih bilo nešto više (730 km). Zaprežna vozila su mogla koristiti još oko 1.276 km krčanika.[15-1] Svi gradovi Hercegovine su međusobno povezani putnim vezama, pa se javljaju kao raskrsnice tri do četiri druma. Opštim pravcem od morske obale prema sarajevskoj kotlini i dolini Drine područjem su se protezala tri naporeda putna pravca. Put duž doline Neretve, zajedno sa željezničkom prugom, bio je osnovni i — od izuzetnog interesa za okupatora. Zbog toga što izvode iz dolina Vrbasa, Bosne i Drine na Jadran, ove komunikacije su za okupatora predstavljale najpogodniji pravac za savlađivanje Dinarskog planinskog lanca. To mu je davalo operativno-strategijski značaj. Upravno na ove duž planinskih vijenaca, iz doline Neretve na sjeverozapad, u srednju Dalmaciju i jugozapadnu Bosnu i, na jugoistok, prema dolini Zete i crnogorskom primorju, vode četiri naporedna putna pravca; za koje je okupator bio veoma zainteresovan, radi rokadnih manevara trupama i u sklopu odbrane na jadranskom frontu.

Naročit vojni značaj divizijskom operativnom području pridavala je uskotračna željeznička pruga Sarajevo—Mostar—Ploče sa odvojkom od Gabele prema Humu, a odatle prema Dubrovniku, Zeleniki i, preko Trebinja i Bileće, za Nikšić. Željeznički krak od Trebinja prema Nikšiću, neprijatelj od jeseni 1943. godine nije više koristio. Na ovoj pruzi u dužini oko 370 km postojalo je 45 stanica, dvije ložionice sa pet ložioničkih ispostava i blizu stotinu pružnih objekata (mostova, vodocrpnih uređaja i sekcija za održavanje).[16]

Životno zainteresovan za očuvanje slobode kretanja prema težištu odbrane jadranskog fronta, okupator je za osiguranje ovih komunikacija koristio krupne vojne snage. Njima je veoma energično intervenisao protiv snaga 29. divizije, čim bi se ovima približile. Zbog toga se, u suštini, borba Divizije sa okupatorom odvijala oko komunikacija ili pored njih i to joj je davalo stalan i žestok karakter.

Svi automobilski putevi, izgrađeni bez osjetljivih objekata, imaju kamenitu podlogu, pa se teško ruše i presijecaju bez minerskih sredstava i specijalizovanih jedinica. U klisurama i uvalama, oni, međutim, pružaju najpovoljnije uslove i pogodnu priliku za postavljanje prikrivenih i efikasnih zasjeda.

I pored apsolutno i relativno visokog atmosferskog taloga, krševito područje ima malo stalnih vodenih tokova, a postojeći su podložni najvećim oscilacijama vodostaja u toku godine. Neretva i Trebišnjica, dvije najveće rijeke, svojim tokovima skoro uokviruju središnji dio područja, pa za vrijeme visokog vodostaja predstavljaju prepreku za širi manevar vojnih jedinica. Stalnu vodu imaju lijeve pritoke Neretve: Buna, Bregava i Krupa, te desne Rakitnica, Neretvica, Rama, Doljanka, Drežanka, Jasenka i Trebižat. Ponornice Mušnica (37,7 km) u Gatačkom polju, Zalomka (42,6 km) u Nevesinjskom polju, Ugrovača u Mostarskom blatu, Opačica i Vrijeka u Dabarskom polju, te Trebišnjica (97 km) u Popovu polju u

jesen snažno nabujaju, poplave ova polja ili ih do ljeta pretvaraju u nepristupačne močvare. U zimskom vremenu Popovo polje je pretvarano u jezero, koje je sputavalo manevar jedinica Divizije prema željezničkoj pruzi i njihov duži boravak u primorskom pojasu. Postoje i dva stalna jezera, Deransko (5 km^2) i malo, planinsko, Boračko. Ovo prvo ima važan ekonomski značaj zbog bogatog ulova ribe i ptica močvarica.[17]

U sušnom periodu, širom južnog dijela područja vlada velika oskudica vode, koja onemogućava duži boravak većih vojnih jedinica. Male i nehigijenske čatrnje činile su jedine rezerve vode, a one nisu dovoljne ni za podmirenje potreba stanovništva. Zbog toga su jedinice Divizije ponekad morale da napuštaju ovu bezvodnu regiju i da se orijentišu prema gornjoj Hercegovini, gdje je snabdijevanje vodom povoljnije. Korišćenje vode za piće iz čatrnja (cisterni), povremenih kraških izvora iz ponora-estavela, dolazi u obzir samo poslije prokuhavanja ili nekog drugog načina regenerisanja. Inače, moguće je masovno širenje zaraznih oboljenja. Ako se ima u vidu da je dnevna potreba od 30 litara vode po čovjeku, iskrsava u svojoj oštrini značaj i teškoće u snabdijevanju vodom vojske na bezvodnom kršu, te njenog formacijskog osposobljavanja za takve uslove.

Svi područjem zahvaćeni gradovi (Dubrovnik, Mostar, Trebinje, Ljubuški, Bileća, Stolac, Gacko, Nevesinje i Ljubinje), sa većinom seoskih naselja, smješteni su u dolinama rijeka ili na ivicama kraških polja. Zato uvijek predstavljaju putna čvorišta i, na taj način, vojnički dominiraju čitavom okolinom. Sva naselja izgrađena su od kamena, pa čine tvrdu osnovu za kružnu odbranu. Mostar, Dubrovnik, Trebinje, Bileća, Stolac i Konjic, okruženi su od ranije naslijeđenim jakim utvrđenjima, koja su sada štitila neprijateljeve garnizone. Sela su rasijana na širokom prostoru, pa su zbog toga, kao i malog smještajnog kapaciteta, nepodesna sa kantonmanski smještaj većih vojnih jedinica.

Stepen ostvarivanja okupacione vlasti na mobilizacijskom i operativnom području Divizije

Operativno teritorijalna funkcija Divizije obavezuje nas da se, bar ukratko, osvrnemo na stepen ostvarivanja okupacione vlasti na području koje je predstavljalo njenu mobilizacijsku bazu i na kome je pretežno izvodila svoja borbena dejstva. Kao što smo vidjeli, ta dva područja nisu bila istovjetna, ali su se, u značajnoj mjeri, poklapala, pa ćemo ih za ovu priliku tretirati jedinstveno.

Prve dvije godine okupacije, Bosna i Hercegovina je bila podijeljena na dva okupaciona područja. Pedesetsedam posto njene površine sa 62% stanovništva, te najvažnijim rudnim, šumskim i industrijskim bogatstvima, od početka je pripalo njemačkom okupacionom području. Manji, južni, znatno siromašniji (u koji, u cjelini, spada i područje 29. divizije), dio sa 43% površine i 38% stanovništva, pripao je talijanskom okupacionom području. Najznačajnije privredno bogatstvo na njemu, pogodno za intenzivnu ratnu eksploataciju, bili su boksitni rudnici u Hercegovini. Upravo zbog toga ih je nacistička Njemačka prisvojila, iako su se nalazili duboko na teritoriji pod talijanskom okupacionom upravom.[18]

Koristeći nemoć talijanskih oružanih snaga da osiguraju nesmetanu eksploataciju boksitnih rudnika, nacistička Njemačka je, u proljeće i ljeto

1943. godine, potpuno preuzela okupaciono područje svog dojučerašnjeg saveznika. Otuda je mobilizacijsko i operativno područje 29. udarne divizije NOVJ, od početka do kraja, nominalno potpadalo pod njemačku okupacionu upravu.

Kao i u najvećem dijelu zemlje na ovom prostoru, njemačku okupacionu upravu su ostvarivali vojnoupravni organi *Odjeljenja ratne uprave* (Kriegsverwaltungsabteillung) *Komande kopnene vojske* (Oberkommando des Heeres). Upravo u vrijeme uspostavljanja ovih organa u Hercegovini, čitavo njemačko okupaciono područje u Jugoslaviji prekriveno je — ovim organima paralelnom mrežom njemačke SS-policijske uprave. Premda je njihova opšta tendencija bila da istisnu sve ostale državne organe i tako postanu univerzalni i neposredni gospodari i u samom Rajhu i na okupiranim teritorijama Evrope, oni, na mobilizacijskom i operativnom području Hercegovačke divizije, nisu dostigli nivo izgrađenosti ni kao u drugim krajevima Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. Inače, njemačka okupaciona uprava na srpskohrvatskom jezičkom području, posebno je insistirala na *nadzornom karakteru* svoje vlasti (Aufsichstungsverwaltung), pa je malobrojnost aparata i organa nadoknađivala angažovanjem višestruko isprepletene mreže organa obavještajnih i kontraobavještajnih službi, prije svega *Abvera i Službe bezbjednosti.* U tome joj je pomagao brojni kolaboracionistički aparat koji se u Hercegovini, južnoj Dalmaciji i susjednim dijelovima Bosne sastojao od organa vlade takozvane Nezavisne Države Hrvatske, a u graničnim dijelovima Crne Gore — od organa »Privremene narodne uprave Crne Gore«. Na znatnom dijelu divizijskog operativnog područja, kolaboracionistički organi vlasti četnika Draže Mihailovića bili su autonomni u odnosu na dvije prvoimenovane mreže i, u stvarima uprave, neposredno bili vezani za organe njemačke okupacione vlasti.[19]

Najviša njemačka okupaciona ustanova, stacionirana na mobilizacijskom području divizije i nadležna za gotovo čitavo njeno operativno područje, bila je *1035. oblasna vojnoupravna komanda* (Feldkommandantur 1035) sa sjedištem u Mostaru. Za neposredan nadzor nad radom kolaboracionističkih organa vlasti imala je dvije *»komande garnizona«* (Platzkommandanatur), u Mostaru i Dubrovniku, sa ulogom *okružnih vojnoupravnih komandi* (Kreisskommandantur). Po ostalim garnizonima Hercegovine i južne Dalmacije postojale su trupne *komande mjesta (Ortskommandantur).* Južni dio istočne Bosne, koji je duže vremena pripadao operativnom području Divizije, bio je u nadležnosti njemačke *1034. oblasne vojnoupravne komande* (Feldkommandantur 1034) u Sarajevu, a zapadni dijelovi nikšičkog sreza, kao i istočni dio Konavala sa Grudom, te Igalo sa bližom okolinom (ali samo do maja 1944. godine i kao dio »zasebne administrativne jedinice Boke Kotorske«) *Vojnoupravnoj komandi Crne Gore* (Militärbefehlshaber Monte Negro). Njenu ulogu je vršila 1041. samostalna oblasna vojnoupravna komanda (Selbstständige Feld kommandantur 1041) u Cetinju, na čelu sa generalom Kajperom. Bila je to komanda ranga divizije, sa stotinjak oficira, podoficira, vojnih službenika i vojnika. Sastojala se od Komandnog štaba i upravne grupe, a imala je Ratni sud, Vojni zatvor Vod vojne policije.[20]

U jesen 1944. godine 1035. oblasna vojnoupravna komanda u Mostaru je rasformirana, a preostali dio neoslobođene teritorije priključen 1034.

oblasnoj vojnoupravnoj komandi u Sarajevu, na čijem čelu se tada nalazio general Gajger. Upravne funkcije ove komande u to doba već su bile uveliko odumrle, pa se njen zadatak sveo na rukovođenje neposrednom odbranom šireg rejona Sarajeva, a potom i samog Grada.

Dvadesetog maja 1944. godine bliži obalski pojas odbrambene zone njemačkog 5. SS brdskog korpusa proglašen je zonom u kojoj se vode vojne operacije *((Operationsgebiet »Neretva«),* koja je, pored Hercegovine, zahvatila južnu i srednju Dalmaciju. Na tom području cjelokupna vlast prešla je u ruke komandanta 5. SS korpusa, pa su mu, u svakom pogledu, bile potčinjene sve okupacione i kolaboracionističke vlasti zone. U tom cilju, za lakše rukovođenje kolaboracionističkim organima u sve tri velike župe, Komandi korpusa je pridodat domobranski general *Begić.* Tako je. godinu dana prije kraja rata, uticaj vlade NDH na ovo područje bio praktično gotovo eliminisan. Sličnu ulogu u ovom pogledu imali su i delegati četničke Vrhovne komande pri 5. SS korpusu *Todor* i *Vukašin Perović,*[21]

Mreža vojne obavještajne i kontraobavještajne službe (Abvera) uspostavljena je još 1941. godine, kada je u Mostaru, u okviru Uprave boksitnih rudnika, oformljena prva Ispostava ove službe, potčinjena, inače, isturenom Abver-oficiru u Sarajevu. U toku 1943. godine ona je upotpunjena obavještajnim punktovima (Meldekopf) u Dubrovniku i Trebinju, koji su imali svoje povjerenike u mnogim kolaboracionističkim organima, ustanovama, jedinicama i komandama. Aprila mjeseca u Mostaru je obrazovan vojnoobavještajni frontovski organ ove službe *Abvertrup 174,* koji je, pored agenturnog osmatranja eventualnih priprema za invaziju iz južne Italije na frontu 5. SS korpusa, imao zadatak da utvrdi i eventualnu saradnju u tome jedinica NOVJ. Njegovi obavještajni punktovi bili su u Dubrovniku, Kotoru i, jedno vrijeme, u Splitu. Inače, agenturno izviđanje protiv jedinica NOVJ na ovom području bilo je u nadležnosti *Abvertrupa 126,* iz Sarajeva dok je, za slučaj napuštanja teritorije, pripremana rezervna mreža (R-Netz), kojom je u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori trebalo da rukovodi Abvertrup 129, sa sjedištem u Zagrebu.[22]

U policijskom pogledu mobilizacijsko područje Divizije, gotovo i operativno u cjelini, bilo je u nadležnosti *Komande 2. SS i policijske oblasti* u Sarajevu na čijem čelu se nalazio SS-pukovnik *From* (Fromm). U njenom sastavu se nalazio 2. *operativni odred njemačke policije i službe bezbjednosti* sa više ispostava, od kojih i jedna u Mostaru, sa ogrankom u Dubrovniku. Jezgro ovog odreda činili su Služba bezbjednosti (SD) i *Gestapo* (Geheime Staatspolizei), nadležni za istrage, saslušavanja i egzekuciju bez sudskih odluka, zbog čega je i njegova Ispostava u Mostaru (Aussenstelle Mostar), smještena u vladičinoj kući, imala više zatvora (u Konaku, i u Šantića kući), a služila se i njemačkim vojnim i zatvorima ustaške policije. Kao i Abver, Služba bezbjednosti je mobilizacijsko i operativno područje Divizije prekrila obavještajnim punktovima i agentima — povjerenicima. *Komanda policije poretka* (Ordnungspolizei) ove oblasti trebalo je, na mobilizacijskom i operativnom području Divizije, da obrazuje dvije *žandarmerijske kapetanije,* sa komandama srezova i posadama žandarmerijskih stanica, ali se, zbog nedostatka snaga, od toga odustalo. Granični dijelovi Crne Gore u ovom pogledu potpadali su pod nadležnost njemačke *Policijske direkcije* za Crnu Goru u Cetinju, odnosno njene SS i policijske oblasti u Podgorici (Tito-

gradu), ali su njihovi pipci jedva dopirali do tog — za njih perifernog regiona.[23]

Od ostalih okupacionih organa treba pomenuti njemačke konzulate u Sarajevu i Dubrovniku, koji su se, također, bavili obavještajnom aktivnošću. Za njih su bili vezani i brojni organi ostalih ministarstava Trećeg Rajha, specijalnog opunomoćenika Ministarstva za naoružanje i municiju Trećeg Rajha za boksit, upisna mjesta za vrbovanje radne snage za Njemačku, opunomoćenike njemačkog Vojnoprivrednog štaba za NDH, koji su rukovodili eksploatacijom boksita, duhana, drveta i nekoliko pogona, prije svega za proizvodnju cigareta, uglja i platna. Uspostavljeni su također: mjesno rukovodstvo Zagranične organizacije NSDAP, lučke kapetanije i ispostave, organi za nadzor i održavanje stacionarnih veza i, na kraju, poluvojna organizacija *Todt,* koja je obezbjeđivala eksploataciju i prevoz boksitne rude, te izvodila obimne radove na utvrđivanju jadranske obale i, kasnije, *»zelene linije«.* Poslovala je na bazi inžinjeringa i, pored vlastite glomazne građevinske operative i prevoznog parka, angažovala veoma veliki broj, mahom prisilno mobilisanih fizičkih radnika, djelomično smještenih u posebno izgrađenim privremenim logorima u Lištici, Zitomisliću, na Domanovićima, i si.[24]

Najviši organi kolaboracionističke vlasti Nezavisne Države Hrvatske nalazili su se u Dubrovniku i Mostaru, pod nazivima Velika župa Dubrava i Velika župa Hum. Velika župa Dubrava obuhvatila je srezove Dubrovnik, Trebinje, Ljubinje, (Ravno), Bileću, Gacko, Nevesinje i Stolac, a župa Hum srezove Mostar, Konjic, Ljubuški, Metković, Makarsku i Čapljinu. Mostar i Dubrovnik imali su zasebnu gradsku upravu, gradsko poglavarstvo, dok je njihova okolina imala odgovarajuću sresku upravu — ukupno 14 srezova preimenovanih u kotarske oblasti (s tim što je ispostava u Posušju osamostaljena, a kotarska oblast iz Ljubinja prenesena u Ravno). Kotarska oblast u Bileći nije postojala a, sa oslobođenjem njihovih sjedišta, prestajale su funkcionisati i ostale.[25]

U sjedištima Velikih župa u Dubrovniku i Mostaru postojala su uz to i Ravnateljstva javne sigurnosti, kao i izvršni policijski organi, sa po stotinjak redara (policajaca) i agenata. Kičmu političkog sistema činila su dva ustaška stožera, čija se nadležnost poklapala sa teritorijama velikih župa. U većini srezova postojali su ustaški logori, a najviše u polovini opština — ustaški tabori. Tamo gdje je bilo uslova obrazovali su ustašku miliciju, formiranu u ustaške pripremne bojne (bataljone). Najmasovniji izvršni organ vlasti NDH bilo je oružništvo (žandarmerija). U Mostaru se nalazilo Zapovjedništvo 6. oružničke pukovnije, sa vodovima po srezovima koji su, na operativnom području Divizije, bili objedinjeni u krila (čete) u Dubrovniku i Mostaru. Zadržavajući naslijeđenu organizaciju iz kraljevine Jugoslavije, oružništvo je bilo raspoređeno po postajama, ukoliko ove već nisu bile zahvaćene oslobođenom teritorijom. Vojnoteritorijalni organi NDH na ovom području bila su popunidbena zapovjedništva u Mostaru i Dubrovniku, sa vojnim (popunidbenim) odsjecima po srezovima.[26]

Kolaboracionistička mreža vlasti četničke organizacije Draže Mihailovića nominalno se protezala na čitavo mobilizacijsko i operativno područje Divizije. Četnička Hercegovačka vojna vlast, sa sjedištem kod Trebinja, objedinjavala je vojno teritorijalnu i civilnu vlast. Ova Vojna oblast, na čijem čelu se nalazio žandarmerijski major *Černe,* bila je pot-

činjena četničkoj Komandi operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, a zahvatala je još i teritoriju Boke Kotorske i Dubrovačkog primorja. Po srezovima su postojale četničke komande srezova, a po opštinama komande opština. Nadležnost četničkih komandi srezova, koje su istovremeno bile organi veze sa njemačkim komandama mjesta (sem Bileće), rijetko se protezala na čitav neoslobođeni dio sreza, jer su ga morali dijeliti sa odgovarajućom kotarskom oblasti NDH. Pored toga, oformljene su samo u Gacku, Nevesinju, Konjicu, Mostaru, Stocu, Ljubinju, Bileći, Trebinju, Dubrovniku i Metkoviću. Izvršni organ je i ovdje bila žandarmerija, razmještena po žandarmerijskim stanicama a po srezovima objedinjena u vodove. Četnička vojnoteritorijalna organizacija još se oslanjala na teritorijalne vojne jedinice, formirane po opštinama u posadne i zaprečne bataljone, a ovi u čete. Sve ove žandarmerijske, posadne i zaprečne četničke jedinice objedinjavao je komandant sreza, a ovaj je bio potčinjen komandantu vojne oblasti i odgovarajuće operativne brigade. Shodno odlukama četničkog kongresa u selu Ba iz januara 1944. godine, i u Hercegovini su (sa zakašnjenjem) formirani nacionalni komiteti po srezovima; njih je objedinjavao Nacionalni komitet za Hercegovinu i Boku kotarsku.[27]

Kad su njemačke trupe preuzele okupaciju Crne Gore, u septembru 1943. godine, u skladu sa osnovama Nojbaherove politike o okupljanju antikomunističkih snaga na Balkanu, u Crnoj Gori je obrazovana Privremena narodna uprava na Cetinju od »bjelaša« i »zelenaša«, kao najviši kolaboracionistički organ vlasti. Njene oružane snage su bili nacionalna žandarmerija i četnici.[28] Na crnogorskom dijelu operativnog područja Divizije povremeno se pojavljivala jedna četa nacionalne žandarmerije Nikšičkog bataljona i — jedna četnička brigada.

Ukupno uzeto, njemačka okupaciona uprava na mobilizacijskom i operativnom području Divizije, uprkos angažovanja ovako brojnih organa i uprkos još brojnijeg aparata triju kolaboracionističkih formacija, koji su se, uz to, mjestimično i preklapali, nije bila dograđena. Na to je, prije svega, uticala nestabilnost okupacione vlasti u Hercegovini i susjednim joj krajevima u toku čitavog narodnooslobodilačkog rata. U vrijeme vođenja krupnijih operacija NOV i POJ na ovom području, ona je, kao i prethodna talijanska (a naročito sve kolaboracionističke), više puta temeljito bila potresena i, u znatnoj mjeri, dezorganizovana. Sa razvojem narodnooslobodilačkog pokreta i narodnooslobodilačke borbe sa značajnog dijela divizijskog područja ona je bila potpuno eliminisana, a u potpunosti se nije ostvarivala ni u najgušće posjednutim garnizonima.

Dezorganizovanost i međusobna sukobljenost kolaboracionističkih aparata, pa i međusobno rivalstvo raznih njegovih vidova iste formacije, još više je umanjivalo njenu efikasnost, pa je ostvarivanje okupacione vlasti zavisilo isključivo od neposrednog prisustva, prije svega njemačkih oružanih snaga, kao vojnog obezbjeđenja te vlasti.

U proljeće 1944. godine, obrazovanjem operativne zone *»Neretva«,* cjelokupna vlast je objedinjena u rukama trupnih starešina, da bi, u jesen iste godine, posebni organi njemačke okupacione uprave bili i praktično ukinuti. I jedno i drugo je bilo rezultat razvoja narodnooslobodilačke borbe. Narodnooslobodilačka borba svela je teritoriju koje su okupacione trupe uopšte mogle kontrolisati na manje od jedne trećine mobilizacijskog i operativnog područja Divizije, tako da je slobodna Hercegovina početak proljeća 1945. godine dočekala bez i jednog okupacionog vojnika.

Struktura NOP-a i stepen ostvarivanja narodne vlasti na mobilizacijskom i operativnom području Divizije

U vrijeme njenog formiranja, narodnooslobodilački pokret na mobilizacijskom i operativnom području 29. divizije bio je u snažnom usponu. povezanost, međutim, znatno je zaostajala za ugledom i uticajem u širokim narodnim masama. Svfe Što je izneseno u prethodnim dijelovima ove glave pretežno se negativno odražavalo na tu povezanost. Najteže posljedice imalo je to što su, u prethodnih šenaest mjeseci, Hercegovinom protutnjale tri najkrupnije neprijateljske ofanzive, te teror okupatora i njegovih saradnika, koji je u tim ofanzivama sprovođen. Najznačajnija od njih je to što se, s obzirom na radikalno mijenjanje uslova, moralo više puta mijenjati težište osnovnih oblika borbe: od otvorene djelatnosti na stabilizovanoj slobodnoj teritoriji (u proljeće 1942. godine, pa i u zimu i proljeće 1943. godine), do svođenja te aktivnosti u prelaznim periodima na duboko zakonspirisane i dosta malobrojne akcije i aktiviste.

Tako je period povratka 10. hercegovačke udarne brigade i, posebno njenog prerastanja u 29. diviziju, bio ujedno i period obnove i organizacionog povezivanja svih organizacija narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini. Za razliku od prethodnih perioda i od razmaha oružane borbe, osnovna karakteristika ovog perioda je da se narodnooslobodilački pokret u Hercegovini daleko ravnomernije razvija i rasprostire u svim sredinama. Sada, manje ili više, ipak ukorenjen kod sva tri naroda, Narodnooslobodilački pokret ima osnovno uporište u stanovništvu, pa njegove organizacije postepeno zahvataju gotovo sva naselja i na neoslobođenoj teritoriji. Slobodne teritorije, uglavnom periferno raspoređene, bile su im i značajan oslonac i podstrek. Na tim slobodnim teritorijama obično su boravili sreska i okružna rukovodstva sa svojim organima i tehnikom. U slučaju potrebe, sklanjanje kadrova, eksponiranih u radu za NOP, sada je daleko lakše, pa i veze tako lakše funkcionišu. Višegodišnje iskustvo je nalagalo da se takva mreža mora i može održavati pod svim uslovima, bez obzira na gustinu okupacije, i na pritisak okupacione vlasti, terora i ograničenja koja ona nameće.

Naravno, organizacija je bila razuđenija, a mreža organizacija potpunija, na centralnoj slobodnoj teritoriji, koju je stvorila i održavala glavnina 29. udarne divizije. Ona je, uz to, imala i čvršći oslonac na slobodnu teritoriju u susjednoj Crnoj Gori.

Sve ovo je, u vezi sa opštim poletom narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji i, posebno u čitavoj Bosni i Hercegovini, doprinijelo sazrijevanju uslova za njegovo konstituisanje u državu; to je izvršeno na zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu, 29. novembra 1943. godine. Tu je proglašena Demokratska Federativna Republika Jugoslavija, a dobila je i svoju prvu vladu — Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije.

Pored najrasprostranjenije slobodne teritorije, koju je stvorila i održavala 29. divizija sa centrom u Gacku, treba pomenuti onu u Konjičkoj župi i Planini, koju je održavao Mostarski bataljon, kao i u dolinama Neretvice i Rame sa centrom u Prozoru — koju je održavao Ramski NOP odred. Takve su i one u rejonu Vira kod Posušja i Bijače kod Ljubuškog. Nasuprot tome, u južnoj Hercegovini se duboko, u samom rasporedu jakih okupacionih garnizona, prostirala slobodna teritorija Južnohercegovačkog NOP odreda. Ona, istina, nije bila jedinstvena, ali se, zato, čvrsto osla-

rrjala na nekoliko kompaktnih rejona, u kojima se NOP ranije učvrstio (G. Hrasno, Popovo polje, Šuma, Brda, Dubrave). Ova slobodna teritorija je pružala oslonac organizacijama NOP-a u trebinjskom, ljubinjskom, stolačkom i čapljinskom srezu.

Bosna i Hercegovina su se konstituisale u samostalnu državnu cjelinu, kao federalna jedinica Demokratske Federativne Jugoslavije. A to je učinjeno na prvom zasjedanju *Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine — ZAVNOBiH-a* u Mrkonjić-Gradu, 25. novembra 1943. godine. Na zasjedanje tog prvog, istinskog i svenarodnog parlamenta Bosne i Hercegovine, iz Gacka je 15. novembra 1943. godine krenula, za ratne uslove veoma brojna delegacija, koja je i ZAVNOBiH i AVNOJ obavijestila o uspjesima i dostignućima narodnooslobodilačke borbe u Oblasti. Konstatujući snažan razmah oružane borbe u svim krajevima Hercegovine, Delegacija je ZAVNOBiH i AVNOJ obavijestila da je, uprkos- brojnim iskušenjima, ostvareno zajedništvo sva tri naroda i — u borbi za zajedničku i stvarnu slobodu — iskovano bratstvo i jedinstvo Srba, Muslimana i Hrvata Hercegovine. Među najznačajnije rezultate tog uspona svakako spada obrazovanje 29. udarne divizije, kao jedne od sedam*' takvih krupnih (operativno-taktičkih) vojnih formacija, oformljenih u Bosni i Hercegovini do tog vremena.

Na istorijskom činu stvaranja državnosti Bosne i Hercegovine, 247 delegata iz čitave Bosne i Hercegovine jednodušno je konstatovalo da je Bosna i Hercegovina podjednako i srpska i hrvatska i muslimanska. Iz Hercegovine su delegirani: Fazlija Alikalfić, inžinjer iz Mostara, *Dušan Brstina,**)* radiotelegrafista iz Nevesinja, *Janko Bjelica,* inžinjer iz Bileće, Simo Babić, inžinjer iz Trebinja, Nijaz Begtašević, radnik iz Konjica, Halid Čomić, težak iz Fatnice kod Bileće, Nikola Draganić, težak iz Boraka kod Konjica, Košta Grubačić, profesor iz Baljaka kod Bileće, *Dušan Grk,* težak iz Dabra kod Stoca, *Avdo Humo,* književnik iz Mostara, Rade Hamović, oficir iz Stoca, Ivić Bubaš, radnik iz Mostara, *Husnija Kurt,* direktor gimnazije iz Mostara, Lazar Kovačević, težak iz Gacka, Cedo Kapor, radnik iz Trebinja, *Savo Medan,* radnik iz Mostara, Joksim Mrković, šumar iz Nevesinja, *Novak Mastilović,* sveštenik iz Gacka, Vaso Miskin, radnik iz Mostara, *Omer Maksumić,* vjeroučitelj iz Konjica, Milan Mičević,***' težak iz Konjica, Mato Markotić, radnik iz Ljubuškog, Halid Mesihović, radnik iz Ljubuškog, Salko Nazečić, profesor iz Mostara, Maksim Ninčić, težak iz Nevesinja, *Omer Osmić,* težak iz Prozora, Đoko Pašajlić, radnik iz Lukavca kod Nevesinja, Lazo Pribišić, težak iz Dračeva kod Ljubinja, Simo Radić, težak iz Žrvnja kod Ljubinja, Božo Slavić, težak iz Veličina kod Ljubinja, Obren Starović, činovnik iz Samobora kod Gacka, *Vlado Šegrt,* težak iz Lastve kod Trebinja, Ibrahim Šator, tehničar iz Dubrava kod Stoca, Slobodan Šakota, student iz Čapljine, Nenad Vasić, pravnik iz Mostara i Božo Vukoje, težak iz Pađena kod Bileće.

Za članove ZAVNOBiH-a, odnosno poslanike Skupštine Bosne i Hercegovine, kasnije su izabrani još dr. Drago Ljubibratić, advokat iz Trebinja, Hasan Rebac, publicista iz Mostara, dr. Cvitan Spužević, advokat iz

*) Ostalih šest divizija bile su: 17. i 27. u sastavu 3. udarnog korpusa u istočnoj, 4, 10. i 11. u sastavu 5. udarnog korpusa u zapadnoj Bosni, te 5. udarna divizija pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba NOV i POJ u Sandžaku i jugoistočnoj Bosni.

**) Delegati čija su imena ispisana kurzivom su kao delegati ZAVNOBiH-a, izabrani i za članove AVNOJ-a.

***) Komandant Mostarskog NOP odreda. Ubili ga četnici u Grušči 25. IV 1944. godine, kao bolesnika od tifusa.

Mostara, Šimun Praljak iz Čapljine, Todor Kruševac, publicista iz Trebinja, Niko Miličević, iz Mostara, Božo Barbaric, iz s. Čerin kod Mostara, Stipe Ramljak, pravnik iz Posušja, Mehmed Zubčević iz Trebinja, Radovan Papić, učitelj iz Bileće, Jakov Šunjić, inžinjer iz Mostara, Meho Pirolić, radnik iz Prozora, Salko Fejić, student iz Mostara i dr. Božo Knežić iz Mostara. Pored toga, kao delegati Tuzle, Sarajeva i Gradačca članovi ZAVNOBiH-a su bili: Mevla Jakupović Priganica, radnica iz Bileće, dr. Vlado Jokanović, advokat iz Bileće i dr. Edhem Čamo, veterinar iz Trebinja, dok su Olga Marasović, pravnik iz Bijeljine i Ibro Čengić, radnik iz Sarajeva, za članove ZAVNOBiH-a birani kao delegati Narodnooslobodilačke skupštine Hercegovine.[29]

Istim putem i pod sličnim okolnostima, u prvoj polovini decembra, Delegacija se vratila u Hercegovinu, samo što Gacko više nije slobodno. Zbog toga je konstituisanje *Privremenog oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu* obavljeno 20. decembra 1943. godine u selu Dramešini kod Gacka. Odbor je imao 26 članova. Njegov *Izvršni odbor* sačinjavalo je sedam članova: *Novak Mastilović* (predsjednik), *Janko Bjelica* (1. potpredsjednik), *Marko Zirojević* (2. potpredsjednik) *Salko Nazečić, Drago Ljubibratić, Vaso Miskin,* i *Simo Babić* (sekretar).

Ostali članovi (koji su činili plenum) bili su:, Božo Vukoje, Alija Latifić, Tomo Anđić, Lazar Kovačević, Joksim Mrković. Omer Maksumić, Obren Starović, Salko Mrgan, Lazo Pribišić, Kosto Grubačić, Dušan Grk, Husnija Kurt, Nikola Draganić, Đoko Pašajlić, Simo Radić i Halid Čomić. Istina, još u novembru pripremala se Oblasna skupština. Međutim, potreba blagovremenog stizanja Delegacije u Mrkonjić i krupne neprijateljeve operacije u zimu 1943/44. godine, omeli su predviđenu demokratsku proceduru i održavanje Oblasne skupštine.[30]

Do ovog vremena mreža narodnooslobodilačkih odbora u Hercegovini još nije bila naročito razvijena. Bila su oformljena 3 sreska, 3 sreska inicijativna, 2 gradska (onaj u Mostaru imao je i nekoliko kvartovskih NOO), 17 opštinskih i oko 200 seoskih narodnooslobodilačkih odbora.[31] Među njima je znatan broj djelovao ilegalno. Narodnooslobodilački odbori su, u prvom redu, bili borbeni organi Pokreta. Sa formiranjem Oblasnog (privremenog) NOO za Hercegovinu, njihova aktivnost je sve više povezivana, bolje usmjeravana i diferencirana po sektorima. U proljeće 1944. godine Privremeni oblasni narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu već je rukovodio sa 797 seoskih, 16 opštinskih i 6 sreskih NOO,[32] dok je još oko 100 bilo vezano za Okružni NOO za Prozor, Sreski NOO Imotski i Okružno povjereništvo KPJ za zapadnu Hercegovinu.

Sektori rada i zadaci narodnooslobodilačkih odbora bili su se znatno usložili, ali je osnovni problem i dalje bio — obrada zemlje i ishrana vojske i naroda. O tom je i hercegovačka delegacija izvijestila ZAVNOBiH na njegovom II zasjedanju u Sanskom Mostu, pa je ovaj, uskoro, intervenisao sa prvom novčanom dotacijom od 5 miliona kuna.[33] Koliko je izdržavanje vojske bio težak i složen problem vidi se iz činjenice da je ishrana jedinica 29. divizije u dosta dugom periodu padala na teret desetak opština stabilizovane centralne slobodne teritorije, na kojima je živjelo svega nekoliko desetina hiljada stanovnika i gdje je, do ljeta 1944. godine, stočni fond bio gotovo uništen. Tako je samo devet opština (Bileća — 3, Stolac — 2, Nevesinje — 2, Ljubinje i Gacko po 1) do 1. maja 1944. godine za jedinice 29. divizije, između ostalog, dalo 107 vagona mesa, 106 vagona žita i 85 vagona povrća. Privremeni oblasni NO odbor

je zbog toga preduzeo niz mjera, među kojima su bili smanjenje dnevnih obroka za jedinice, obrazovanje radnih četa i vodova, te davanje neobrađene zemlje u napolicu. Od juna 1944. godine razrez potrebnih sredstava za ishranu i zbrinjavanje jedinica 29. divizije vršen je svakog mjeseca, na posebnim konferencijama (nazvana ekonomska savjetovanja) svih sreskih NO odbora i zainteresovanih faktora.[34] Ova praksa uspješno je nastavljena i kasnije, kada je slobodna teritorija, u jesen 1944. godine, proširena, odnosno kada je čitava Hercegovina oslobođena.

Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu, od 30. juna do 2. jula 1944. godine, svojim konstituisanjem u zakonodavno i izvršno tijelo Federalne Bosne i Hercegovine, svojom Deklaracijom o pravima građana Bosne i Hercegovine i konkretnim odlukama 0 daljoj izgradnji i organizaciji narodne vlasti, o obnovi privrede i društvenog života na oslobođenim teritorijama dalo je značajan podstrek razvoju organa vlasti i u Hercegovini. Delegacija se sa ovog zasjedanja vratila i sa značajnim iskustvima, stečenim na centralnoj slobodnoj teritoriji u zapadnoj Bosni.[35]

Po njenom povratku, počelo se s pripremama oblasne skupštine i sistematskom sprovođenju demokratskih izbora za seoske i opštinske NO odbore; na njima su, istovremeno, birani delegati za sreske, okružne skupštine i oblasnu skupštinu. Na svojoj sjednici od 25. jula 1944. godine Odbor je odlučio da svi članovi AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a, koji se nalaze na radu u Hercegovini, budu istovremeno i članovi Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu, čime je Odbor kadrovski i politički ojačan, što je njegov uticaj u masama znatno uvećalo.[36]

Mjesec dana kasnije, u konačno oslobođenom Gacku, 17. i 18. septembra 1944. godine održana je oblasna konferencija na kojoj je učestvovalo 236 delegata iz svih krajeva Hercegovine. Konferencija je izabrala *Narodnooslobodilačku skupštinu Hercegovine,* i *Oblasni narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu,* kao izvršni organ Skupštine.

U nedjelju 17. septembra održan je samo svečani dio i konstituisana radna tijela Konferencije, poslije čega je, pred spaljenim hotelom na trgu, održan narodni zbor kome je prisustvovalo oko 4.500 ljudi. Bio je to do tada najveći manifestacioni i borbeni zbor naroda Hercegovine, koji je ovdje, u slobodno Gacko, došao sa zastavama i pjesmom i iz udaljenih krajeva. Na zboru se pojavilo čak trinaest govornika, a završen je čitanjem pozdravnih telegrama maršalu Titu, CK KPJ, AVNOJ-u i ZAVNOBiH-u, te opštim narodnim veseljem.

Sutradan je konferencija saslušala referat *»Naša borba — naše tekovine«* i Izvještaj Privremenog oblasnog NOO, te, poslije iscrpne diskusije većeg broja delegata, prihvatila i odobrila. Na kraju je izabrana Skupština od 82 člana. Rezolucijom, koju je usvojila Skupština je posebno pozdravila odluke ZAVNOBiH-a, »nosioca bosanskohercegovačke državnosti« 1 njegovu Deklaraciju o pravima građana BiH. Pored 37 vijećnika ZAVNOBiH-a za članove Skupštine na Konferenciji je izabrano još 45 članova Skupštine. To su: Olga Marasović, Ibro Čengić, Radovan Papić, Vlado Vujović, Petar Milidragović, Petar Babić, Jovo Vujinović, Risto Gaćinović, Milinko Okiljević, Jovan Ratković, Tahir Hadžović, Mladen Knežević, Lutvo Džubur, Slobodan Vuković, Vojo Čolović, Zora Ivković, Marko Zirojević, Hido Bašagić, Brano Kovačević, Ilija Kukić, Stevo Mićević, Safet Alagić, Sabit Delalić, Ljubo Miljanović, Todo Kurtović, Slavko Morić, Milan Mičeta, Rinda Domazet, Danilo Komnenović, Salko Mrgan,

Luka Kurilić, Ahmed Dedović, Milenko Šotra, Pero Jelčić, Salko Fejić, Manojlo Ćabak, Enver Cemalović, Lujza Čolajević, Franc Novak, Martin Ćule, Osman Đikić, Dušan Šakota, Đorde Draško, Slobodan Braco Erceg, Jure Galić, Frane Primorac i Džemo Muninagić.[37]

Za predsjednika Oblasnog NO odbora Hercegovine izabran je *Novak Mastilović,* član Prezidijuma*-[1] ZAVNOBiH-a i član AVNOJ-a. Za članove Oblasnog NO odbora izabrani su: *Husnija Kurt, Čedo Kapor, Radovan Papić, Vaso Miskin, Salko Nazečić, Olga Marasović i Milenko Šotra.*[38]

Dok su u vrijeme održavanja Skupštine od 52 opštine u Hercegovini opštinski NO odbori bili konstituisani samo u 18 njih[39] oslobođenjem gradova u južnoj Hercegovini, jedva mjesec dana poslije nje, mreža demokratski izabranih narodnooslobodilačkih odbora prekrivala je znatno veći dio oblasti. U osam od deset srezova Hercegovine funkcionisali su narodnooslobodilački odbori u svakom selu i u svakoj opštini, a pored Gradskog NO odbora u Mostaru, obrazovani su i sreski NO odbori za Konjic i okolinu Mostara (Mostar-Kotlina), čija područja još nisu bila oslobođena. U međuvremenu, radi bolje povezanosti, formirana su i tri okružna NO odbora: za južnu Hercegovinu (Trebinje, Ljubinje i Stolac), za sjevernu Hercegovinu (Bileća, Gacko i Nevesinje) i za zapadnu Hercegovinu (Ljubuški, Čapljina i, nešto kasnije, obrazovani srez Posušje) povezani direktno za Oblasni NO odbor.

To je bio rezultat značajnih promjena u odnosu snaga u Hercegovini. Za kratko vrijeme snage 29. divizije su udvostručene, mobilisano je novih pet hiljada boraca, a u Hercegovini su prispjele jedinice 9. udarne (dalmatinske) divizije, 1. tenkovske brigade i Artiljerijskog motorizovanog diviziona NOVJ. Ishrana i zbrinjavanje ovako brojnih jedinica NOVJ, zbog takvog povećanja, i dalje je bila najteži problem narodne vlasti. Samo u novembru i decembru 1944. u Dalmaciju gdje je nestašica bila jako izražena je poslano oko 30 vagona hrane, iako je 40% stanovništva već na početku posljednje ratne zime gladovalo.[40] Organizacija vlasti se bila usložila, sektori rada razgranali, a zadaci umnogostručili. Težište napora se prenijelo na organizaciju i obnovu ratnim razaranjima gotovo uništenog privrednog života i saobraćaja, kako bi se sve snage usmjerile za što brže okončanje rata i definitivno oslobođenje čitave zemlje. Parola *»Sve za front — svi na front«* bila je osnovna vodilja svih napora, pa ni rezultati uskoro nisu izostali. Već u februaru 1945. godine oslobođen je glavni grad Hercegovine, a početkom marta i čitava Hercegovina. To je Oblasnom narodnooslobodilačkom odboru za Hercegovinu omogućilo da u posljednje napore za oslobođenje zemlje uključi cjelokupne ljudske i materijalne potencijale Oblasti, te da, još u toku rata, obnovi osnovne tokove privrednog i društvenog života.[41]

U *okviru reorganizacije državne uprave u* Bosni i Hercegovini, nametnulo se pitanje ukidanja okružnih narodnooslobodilačkih odbora, a iz sastava ljubuškog sreza izdvojen je srez Posušje. Temeljitije izmjene u teritorijalnoj podjeli, predviđene Odlukom Predsjedništva ZAVNOBiH-a od 7. februara 1945.**[J] godine, odložene su do avgusta, kada su sprovedeni — za april predviđeni — opšti izbori za sve narodnooslobodilačke odbore u Bosni i Hercegovini. Ovi izbori trebalo je da prethode III za-

*) Članovi Prezidijuma iz Hercegovine su još bili: Avdo Humo, prvi potpredsjednik (I, II, III zasedanja), Vlado Šegrt (I i II), Rade Hamović (I, II), Husnija Kurt (I, II, III), Todor Kruševac (III) i Vaso Miskin (III).

**) Odlukom predsjedništva ZAVNOBiH-a od 7. februara 1945. god. o novoj teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine.

•sjedanju ZANOBiH, održanom u Sarajevu 26—28. aprila 1945. godine, pa je delegaciju za III zasjedanje ZAVNOBiH-a izabralo II zasjedanje Narodnooslobodilačke skupštine Hercegovine, održano u Mostaru aprila 1945. godine.

U toku ljeta 1944. godine puni demokratski izbori izvršeni su u prvih desetak opština; na njima su glasali i pripadnici operativnih jedinica iz tih opština, a, pod kraj ljeta, i organizacija najvećeg broja odbora usklađena je sa odgovarajućom odlukom ZAVNOBiH-a. Od 1. jula 1944. godine i u srezovima,[42] okruzima i Oblasti izabrane su skupštine, te od tada, s uspostavljanjem nešto redovnijih veza sa Predsjedništvom ZAVNOBiH-a, uglavnom prate sada sve intenzivniji razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini. Poseban značaj u tom pogledu imalo je uvođenje organa javne uprave[43], po Odluci Predsjedništva ZAVNOBiH-a od 3. septembra 1944. godine. Shodno toj odluci, u Oblasnom NO odboru, postepeno, razvilo se svih devet odjeljenja (za narodnu privredu, za narodno zdravlje i socijalno staranje, za prosvjetu, za pravosuđe, za finansije, za upravu, za ishranu, i za obnovu), koja su, djelujući po instrukcijama i na osnovu zakonskih propisa ZAVNOBiH-a, razvila vrlo živu aktivnost. Tako je bio slučaj i sa okružnim (manje) i sreskim (više) NO odborima. Paralelno s tim, razvijena je i mreža narodnih sudova, komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, komisija za utvrđivanje ratne štete, mreža zdravstvenih i školskih ustanova, finansijska, građevinska, veterinarska, statistička i sve druge neophodne službe. Organi narodne vlasti tako su, sve više, preuzimali i one funkcije koje su u početku imali vojnoteritorijalni organi.

U januaru 1945. godine počeo je rad i na organizaciji *narodne milicije*,[44] Seoske straže su i dalje ostale u nadležnosti seoskih NO odbora i, po ranijem principu, sva sposobna lica, određena na seoskom sastanku, na smjenu su obezbjeđivala selo, a njihov raspored je vršio — takođe na zboru izabrani — desetar. U svakoj opštini narod je na zboru birao potreban broj milicionara. Njima je, kao i seoskim stražama, rukovodio vodnik opštinske narodne milicije, potčinjen *komandiru* sreske narodne milicije; komandir sreske milicije je, takođe, imao na raspolaganju određen broj milicionara. Komandir sreske narodne milicije bio je jedan od tri pomoćnika referenta za miliciju Odjeljka unutrašnjih poslova NO odbora sreza.Na sličnom principu obrazovana je i komanda narodne milicije Oblasti, dok komande narodne milicije po okruzima nisu ni obrazovane. Komanda narodne milicije oblasti obrazovala je u Mostaru i kurs kroz koji je vremenom, trebalo na smjenu da prođu svi izabrani milicionari.

Uz Brigadu narodne odbrane, 12. brigadu 29. divizije i organe zaštite naroda (OZN-e), koji su u svakom srezu imali opunomoćstvo (i prateći vod), narodna milicija je tako predstavljala značajan elemenat obezbjeđenja na čitavoj konačno oslobođenoj teritoriji Hercegovine. U tom svojstvu u posljednjim ratnim mjesecima, pa i neko vrijeme poslije rata, narodna milicija je snažno doprinijela likvidaciji prikrivenih ostataka kolaboracionističkih formacija u Hercegovini i uspostavljanju pune bezbjednosti građana i lične i društvene imovine.

Kičmu Pokreta, kao uostalom i u drugim krajevima Jugoslavije, činile su organizacije KPJ. Svakako da je, u početnom periodu, s obzirom na prevashodan značaj oružane borbe, veći broj komunista Hercegovine bio u jedinicama 29. divizije. Komunisti partizanskih odreda su partijski bili vezani za teritorijalna rukovodstva. Ni ukupan broj članova KPJ

nije, prirodno, bio velik. Pored 350 članova i 126 kandidata KPJ, u operativnim jedinicama 29. divizije, krajem 1943. godine, u Hercegovini je bilo između 400 i 500 članova KPJ. Od toga je samo na području okružnih komiteta KPJ za južnu i sjevernu Hercegovinu bilo 59 seoskih partijskih povjereništava, 26 partijskih ćelija, 14 opštinskih i 6 sreskih komiteta, sa ukupno 305 članova KPJ.[45]-[1] Nema podataka o broju članova KPJ u Mostaru, na području Konjic i u zapadnoj Hercegovini. Okružni komitet za južnu Hercegovinu (sekretar Mladen Knežević, pa Todo Kurtović i članovi Jovo Grkavac, Tomo Vujović i Danilo Bilanović) obuhvatio je srezove Trebinje, Ljubinje i Stolac, a Okružni komitet KPJ za sjevernu Hercegovinu (sekretar Vlado Vujović, članovi Rajko Vukoje, Obren Starović, Brano Kovačević, Mirko Mastilović i Vojo Čolović) obuhvatio je srezove Bileću Gacko i Nevesinje. Oba okružna komiteta KPJ obrazovana su u oktobru 1943. godine. Partijskom organizacijom u Mostaru rukovodio je Mjesni komitet (sekretar Ivo Jerkić, Težak), u konjičkom srezu Sreski komitet (sekretar Ibro Šator), a u zapadnoj Hercegovini — Okružno partijsko povjereništvo (sekretar Franjo Budimir Bundi), inače obrazovana u decembru 1943. godine; sva tri rukovodstva bila su direktno vezana za Oblasni komitet KPJ.[46]' Partijske organizacije, desetak ćelija u dolinama Neretvice i Rame, te u Jablanici, bile su vezane za Okružni komitet KPJ za Prozor (sekretar Meho Pirolić), a Opštinski komitet KPJ za Vir (srez Posušje) — za sreski komitet KPJ za Imotski. Tako je ostalo do 1945. godine.[47]'

Burni razvoj NOP-a u Hercegovini u jesen 1943. godine postavljao je i krupne zadatke čitavoj organizaciji Komunističke partije. Ona je učinila ogromne napore da idejno-politički učvrsti i dalje proširi revolucionarna dostignuća, među kojima je bilo i stvaranje Hercegovačke udarne divizije. U središtu ovakve aktivnosti dejstvovao je partijski Oblasni komitet; njega su činili: Vaso Miksin Crni (sekretar), Olga Marasović, Ferid Čengić i Slobodan Erceg Braco. Punu i neposrednu pomoć Komitetu ukazivao je Uglješa Danilović, delegat Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH.

U vrijeme kada je obnovljen Oblasni komitet SKOJ-a za Hercegovinu (sekretar Nusret Seferović, članovi Bato Mijanović i Braco Kosovac),*' sem u 10. brigadi i u Mostaru, organizacije SKOJ-a su postojale u veoma malom broju mjesta. Obnavljanje organizacija i formiranje novih teklo je paralelno sa formiranjem organizacija USAOJ-a, odnosno USAOBiH-a. Obje organizacije su se brzo omasovljavale, ali je znatan broj članova upućivan u operativne jedinice, što je i doprinijelo dosta brzom prerastanju 10. brigade u Diviziju. Na sastanku Oblasnog komiteta SKOJ-a, 22. novembra 1943. godine, u Gacku konstatovano je takvo poboljšanje stanja da se ukazala potreba za obrazovanjem okružnih komiteta SKOJ-a, a formiran je i Inicijativni oblasni odbor USAOJ-a za Hercegovinu (sekretar *Braco Kosovac,* članovi *Božo Pejović, Vlado Ivković* i *Rade Galeb).* Čitavo ovo vrijeme u radu na obnovi omladinskih organizacija u Hercegovini pomogao je član Izvršnog odbora USAOJ-a i instruktor CK SKOJ-a, *Dževad Midžić.* Do tog vremena bilo je obrazovano po stotinjak aktiva SKOJ-a, odnosno odbora USAOJ-a, sa ukupno nekoliko stotina skojevaca i blizu hiljadu članova USAOJ-a. To je omogućilo i obrazovanje većine sreskih rukovodstava. Prvi okružni komitet SKOJ-a za južnu

*) Umjesto Bate Mijanovića, u Oblasnom komitetu SKOJ-a sada su bili još: Milivoje Gradinac i Brano Kovačević, a kasnije i Braco Erceg, Boško Kecman, Danilo Bilanović, Vlado Ivković, Osman Đikić i dr.

Hercegovinu sačinjavali su *Omer Pašić,* sekretar, *Milivoje Stijačić* i *Bato Mijanović,* članovi. Prvi Okružni komitet za sjevernu Hercegovinu sačinjavali su: *Dušan Brenjo,* sekretar, te *Risto Vasković* i *Mileta Okiljević,* članovi, a, nešto kasnije obrazovani Okružni komitet SKOJ-a za zapadnu Hercegovinu,[48] *Jure Galić Rojak,* sekretar, te *Čamil Beča* i *Milan Knežević,* članovi.

Od masovnih organizacija, pored SKOJ-a i USAOJ-a, značajnu ulogu je igrala organizacija Antifašističkog fronta žena. Prvi Oblasni odbor AFZ za Hercegovinu formiran je u toku decembra 1943. godine. Sačinjavale su ga: *Olga Marasović,* predsjednik, *Danica Pupić, Jelena Hamović* i *Pirika Šiber,* članovi.[49]

Uporedo sa razvojem narodnooslobodilačke borbe, omasovljenjem vojnih jedinica i razgranavanjem društveno-političkih organizacija Pokreta, Partija je jačala i svoje redove. Već u proljeće 1944. godine broj članova KPJ premašio je hiljadu, a u avgustu iste godine u svim partijskim organizacijama bilo je 1.227 članova i 226 kandidata KPJ, da bi, na početku 1945. godine, premašio i dvije hiljade (Februara 1945. godine u tri okružna, osam sreskih komiteta i 29. diviziji sa pet brigada bilo je 2.044 člana i 357 kandidata KPJ). Kakav je to napredak i kolike su lične žrtve podnijeli komunisti vidi se i po tom da je kraj rata doživjelo svega 43 predratna člana KPJ.[50] Da bi savladala sve ove zadatke, mlada partijska organizacija, u kojoj su pretežnu većinu sve više činili seljaci, morala je ulagati ogromne napore na svom ideološko-političkom uzdizanju i, naročito, na političkom prosvjećivanju stanovništva. U tom cilju održano je više desetina partijskih kurseva, svaka prilika je korištena za održavanje analfabetskih tečajeva, za priredbe, seoske i četne konferencije i zborove, na kojima se objašnjavala i platforma NOP-a, a ljudi mobilisani za izvršavanje dnevnih zadataka i si. Koristeći sve mogućnosti, Agitprop Oblasnog komiteta od 31. maja 1944. godine izdavao je *»Hercegovački vjesnik«,* koji je, kasnije, nastavio da izlazi kao organ NOF-a Hercegovine *»Sloboda«.*

Dvanaestog marta 1944. godine u Fatnici je održana Oblasna konferencija SKOJ-a. Na njoj je konstatovano da u Hercegovini (bez Mostara,* Prozora, Jablanice, Ostrošca i Posušja) ima 195 aktiva SKOJ-a sa 1.287 članova, od čega u 29. diviziji 60 aktiva sa 656 skojevaca. Idućeg mjeseca, na II kongres USAOJ-a (održan 2. maja 1944), u Drvar je krenula hercegovačka delegacija od 36 omladinaca, koja je na Kongresu preuzela obavezu da u Hercegovini formira i posebnu Omladinsku brigadu. Ova oba- eza izvršena je za svega četiri mjeseca, a uskoro je, pored popune i : stalih brigada, omladina Hercegovine formirala brojne radne brigade i 5 njima učestvovala u obnovi razorenih naselja, obradi zemlje i izgradnji puteva. Oblasna konferencija USAOJ-a za Hercegovinu, koja je održana. _ oslobođenom Mostaru marta 1945. godine, mogla je sumirati impozantne rezultate omladine, ne samo u oružanoj borbi i radnom doprinosu za konačnu pobjedu, nego i, prije svega, i bratstvo i jedinstvo izgrađeno krvlju : učvršćeno kao najsvetija tekovina borbe, a u čemu je omladina naročito :-ednjačila.[51]

Do proljeća 1944. godine i organizacija AFŽ je oformila odbore u mnogim selima. Pored gradske organizacije u Mostaru, koja je i od ranije imala razvijene kvartovske odbore, oformljeni su odbori AFŽ-a i u mno-

[1] Pozdrav Mostarske omladine II kongresu USAOJ-a potpisalo je 28 omladinaca i omladinki.

gim selima, kako na oslobođenoj tako i na neoslobođenoj teritoriji; oni su postepeno, povezani sa opštinskim i sreskim rukovodstvima. Bez obzira da li su se nalazili na oslobođenoj ili neoslobođenoj teritoriji, odbori AFŽ-a su se pokazali veoma žilavim i njihovi stvarni efekti su daleko prevazilazili materijalni doprinos u zbrinjavanju ranjenika, ilegalaca, rukovodstava, a ponekad i jedinica. Posebno uspjeha su imali u opskrbi jedinica rubljem, (naročito čarapama i džemperima) koje su drugarice same izrađivale. One su obavljale značajne propagandne i obavještajne zadatke i, često, bile nosioci kulturnog i političkog prosvjećivanja sela.

Kraj ljeta i jesen 1944. godine i za Antifašistički front žena bili su vrijeme u kome je širenje slobodne teritorije omogućilo svestraniji rad i bolju organizacionu povezanost, pa su, pored sreskih, oformljeni i okružni odbori AFŽ-a. Od jeseni 1944. godine Oblasni odbor AFŽ-a za Hercegovinu izdaje i list *»Hercegovka«,* koji je štampan prvo u Trebinju a zatim u Mostaru.[52]

Shodno odlukama II zasjedanja ZAVNOBiH-a, da od političkog predstavničkog organa i rukovodstva Pokreta u Bosni i Hercegovini ZAVNOBiH preraste u zakonodavno i izvršno tijelo Federalne Bosne i Hercegovine, u Zdeni je 3. jula 1944. godine formiran Izvršni odbor narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine, kao politički organ NOP-a, čime su funkcije vlasti i Pokreta definitivno razdvojene.[53] U Hercegovini je to ostvareno 19. septembra 1944. godine, kada je, poslije izbora Oblasne narodnooslobodilačke skupštine u Gacku, održana prva konferencija Narodnooslobodilačkog fronta Hercegovine i na njoj izabran Oblasni odbor NOF-a.[54]

Za predsjednika Odbora JNOF-a izabran je *Novak Mastilović,* a za sekretara *Vaso Miskin Crni.* Članovi bili su: Husnija Kurt, dr. Mustafa Alikalfić, Savo Medan, Osman Đikić, Vlado Šegrt, Čedo Kapor, Radovan Papić, Mirko Radojčić, Jela Milojević, Lazo Pribišić, Vukan Domazet, Dušan Perotić, Rade Hamović, Dušan Grk, Mićo Zarković, Rasim Mehmedbašić, Pero Jelčić, Stoja Popadić, Ahmed Dedović, Maksim Ninčić, Dušan Brstina, Vojko Zerajić, Đorđe Bratić, Abid Prguda, Peko Mastilović, Halid Mesihović, Đorđe Draško, Savo Skoro, Dušan Šakota, Olga Marasović, Omer Kalajdžić, inž. Jakov Šunjić i dr. Salko Komadina.[35]

Proglas ovog Odbora, koji je rezimirao dostignuća NOB u Hercegovini i nagovijestio skoro oslobođenje zemlje, rasturen je u do tada najvećem broju primjeraka. Tako je dopro u sva sela Hercegovine, što je imalo značajnu mobilizacijsku snagu. Nastavljajući tradiciju *»Hercegovačkog vjesnika«,* Oblasni odbor NOF-a izdavao je list *»Sloboda«,* čiji je prvi broj štampan 4. novembra 1944. godine u oslobođenom Trebinju. U toku rata je izašlo njegovih 17 brojeva, a neprekidno izlazi i poslije rata.[56]

Od sada sve društveno-političke organizacije, okupljene oko Komunističke partije i udružene u NOF, djeluju bolje, sinhronizovano i jedinstvenije. U početku se u stvari radilo samo o Partiji, SKOJ-u, USAOJ-u i AFŽ, ali su, uskoro, oformljeni i sindikati, zadružni pokret, Crveni krst i razna druga udruženja i društva građana. Najznačajnije je to što je sada mreža organizacija NOF-a, koja je do kraja godine prekrila čitavu Hercegovinu, mogla u osnovnim, seoskim i kvartovskim organizacijama da zahvati sve istinske patriote i borce za novo, stvarajući, na taj način, daleko masovniju bazu. Iz te borbe je izrastao entuzijazam i pregalaštvo ta naporima za konačno oslobođenje i Hercegovine i zemlje u cjelini.

NAPOMENE (III glava):

1) Naredba VŠ NOV i POJ od . II 1944. o formiranju korpusnih vojnih oblasti. *Zbornik ...,* tom II, knj. 12, dok.

2) Gorčin Raičević, *Vojnoteritorijalni organi u NOR-u,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1970, br. 3.

3) Todor Radošević, *Ofanziva za oslobođenje Dalmacije,* Vojnoistorijski institut, Beograd 1965, str. 122—165.

4) W. *Hubatsch, Kriegstagebuch des Oberkommandos des Wehrmacht,* Band III, str. 1177—1178.

5) ... *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1931. godine,* Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, Sarajevo, 1932. Na tada ustanovljenih 320.000 stanovnika autori su dodali, za ovaj period, u statistici ustaljenu stopu godišnjeg priraštaja od 1,2%.

6) Isto.

7) U sastavu 8. korpusa borili su se Ljubuška četa, Ljubuški bataljon, Zapadnohercegovački NOP odred, Zavelimska partizanska četa i 3. četa 2. udarnog blokovskog bataljona. Jure Galić, *Zapadnohercegovački NOP odred,* u Zborniku Hercegovina u NOB-i, i izjava Bože Budimira autorima 6. X 1978. godine.

8) Na ovom posljednjem obrazovana je 17. (Ramska) Krajiška brigada, Prozorsko vojno područje sa komandama mjesta: Prozor, Ostrožac i Konjic i 1. bataljon 1. brigade narodne odbrane. Advan Hozić, *Kaljeni na Neretvi,* »Narodna armija«, Beograd 1975.

9) Dr Gojko Grđić, *Istorijski osvrt na tendencije razvoja do 1941. godine,* i dr Ivo Vinski, *Narodni dohodak u Hercegovini 1938. godine,* Most, br. 12—13, str. 79—86, i 19—20, str. 21—44.

10) ... *Brojitbeni izvještaj br. 9—12,* Organizatorskog ureda Glavnog ustaškog štaba, Zagreb 1942.

11) Muharem Kreso, *Uslovi opstanka stanovništva i otpora okupatoru na »efektivno« okupiranoj teritoriji Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata, Časopis za suvremenu povijest,* Zagreb 1972, br. III, str. 43—61.

12) Risto Gaćinović, *Kako smo se snabdijevali,* u Zborniku Hercegovina u NOB, str. 717—727. Izvještaji intendantskih organa Divizije, a naročito Vojne oblasti i Odjeljenja za ishranu Oblasnog NOO o tome još rječitije govore.

13) *Hercegovina, Vojna enciklopedija,* RVE, Beograd 1972, II izdanje, sv. 3, str. 429.

14) Dr Nikola Zivković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila u Jugoslaviji u drugom svetskom ratu,* Institut za savremenu istoriju, Beograd 1975, str. 365—371.

15) ... *Brojidbeni izvještaj* Organizatorskog ureda Glavnog ustaškog stana, Zagreb 1942.

16) Isto. Red vožnje Jugoslovenskih državnih željeznica za 1956. godinu.

17) Vidi napomenu broj 13.

18) Muharem Kreso, *Forme i stepen ostvarivanja okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini 1941. godine, u Hiljadudevetstočetrdesetprva u istoriji naroda Bosne i Hercegovine,* Veselin Masleša, Sarajevo 1973, str. 381—400.

19) Muharem *Kreso, Izmjena u aparatu njemačke okupacione uprave u prvoj polovini 1943. godine, Prilozi* (Instituta za istoriju), Sarajevo 1970, br. VI, str. 175—201.

20) Muharem Kreso, *Okupacija Jugoslavije 1941—1945,* u Vojna enciklopedija, RVE, Beograd 1973, sv. 6, str. 366.

21) Vidi glavu XI.

22) Naređenje rukovodećeg Abwertrupa pri Komandi Jugoistoka od oktobra 1943. godine.

23) Vidi napomenu broj 19.

24) Isto.

25) Vidi napomenu broj 18.

26) Isto.

27) … *Elaborat o vojnoj organizaciji četnika Draže Mihailovića.*

28) Dr Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori 1941—1945,* Obod, Cetinje 1977, str. 415—466.

29) Spisak članova ZAVNOBiH-a, prilog Zapisniku I zasjedanja u Mrkonjić-Gradu 25—26. XI 1943. godine.
. .. *Prvo zasjedanje Zemaljskog Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine,* Veselin Masleša, Sarajevo 1953, str. 73—78.
. . . *ZAVNOBiH — dokumenti,* Veselin Masleša, Sarajevo 1968, knj. II, str. 485.

30) Predlog Uglješe Danilovića Izvršnom odboru AVNOJ-a od 10. XI 1943. za formiranje Privremenog oblasnog NOO. Arhiv CK KPJ, reg. br. 5222.
Radovan Papić, *Komunistička partija i NOB u Hercegovini od pete ofanzive do oslobođenja,* u Zborniku *Hercegovina u NOB,* str. 652—664.

31) Đorđe Piljević, *Narodnooslobodilački pokret u Hercegovini u drugoj polovini 1943. godine,* AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini, Institut za istoriju Sarajevo, Beograd 1974, str. 307.

32) Izvještaj Oblasnog NO odbora za Hercegovinu od 4. IV 1944. godine ZAVNOBiH-u. Arhiv Instituta radničkog pokreta u Sarajevu, br. 62, april 1944.

33) Predsjedništvo ZAVNOBiH-a Oblasnom NO odboru za Hercegovinu 28. IX 1944. *ZAVNOBiH dokumenti,* knj. I, dok. 77.

34) Izvještaj Oblasnog NO odbora za Hercegovinu Predsjedništvu ZAVNOBiH-a od 26. VIII 1944. godine, *Zemaljsko Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine,* dokumenti, Veselin Masleša, Sarajevo 1968, knj. I, str. 319—333.

35) Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a. Zapisnik sjednica. *ZAVNOBiH dokumenti,* knj. I, dok. 34.

36) Izvještaji Oblasnog NO odbora i Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu od 26. VIII 1944. godine, Muzej revolucije Bosne i Hercegovine Sarajevo, inv. br. 12044/52, AIRP Sarajevo, br. 72, avgust 1944.

37) Dušan Šakota, *Veliko narodno zborovanje,* u Zborniku Hercegovina u NOB, str. 836—845.

38) Isto.

39) Diskusija sekretara Oblasnog komiteta KPJ na Skupštini. 18. IX 1944. *Hercegovina u NOB,* str. 336.

40) Izvještaj Odjeljenja za ishranu Oblasnog NO odbora za Hercegovinu od 6. I 1945. *ZAVNOBiH — dokumenti* knj. II, dok. 8.

41) Izvještaji Oblasnog NO odbora za Hercegovinu od 11. I 1945. *ZAVNOBiH — — dokumenti,* knj. II, dok. 20.
... *Rad na obnovi Hercegovine, »Oslobođenje«,* br. 28, od 31. marta 1945. godine.

42) Odluka ZAVNOBiH-a o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština u Federalnoj Bosni i Hercegovini. *ZAVNOBiH — — dokumenti,* knj. I str. 237—239.

43) Odluka Predsjedništva ZAVNOBiH-a o stvaranju organa javne uprave od 3. IX 1944. godine. *ZAVNOBiH — dokumenti,* knj. I, dok. 61.

44) Uputstvo Predsjedništva ZAVNOBiH-a za organizaciju unutrašnjih poslova narodne vlasti od 10. I 1945. godine. *ZAVNOBiH — dokumenti,* knj. II, dok. 19.

45) Izvještaji okružnih komiteta KPJ za južnu i sjevernu Hercegovinu Oblasnom komitetu KPJ za Hercegovinu iz januara 1944. godine. AIRP Sarajevo, br. 36 i 37, januar 1944. godine.

46) Radovan Papić, *Komunistička partija i NOB u Hercegovini od pete ofanzive do oslobođenja,* u Zborniku Hercegovina u NOB, str. 652—664.

47) Advan Hozić. *Kaljeni na Neretvi,* str. 98, Izjava Bože Budimira autorima 6. X 1978.

48) Susret Seferović, *Razvoj omladinske organizacije,* u Hercegovina u NOB. str. 665—671.

49) Izjava Danice Kurtović autorima 8. X 1978.

50) Vidi napomenu 46.

51) Boško Kecman, *Organizacija SKOJ-a u Hercegovini,* isto, str. 774—777. Izvještaj Oblasnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu od 30. VII 1944. godine u Arhivu IRP Sarajevo.

52) ... *Bibliografija izdanja u NOR 1941—1945,* Vojno istorijski institut, Beograd 1964, str. 620.

52) ... *Bibliografija izdanja u NOR 1941—1945,* Vojno istorijski institut, Beograd 1964, str. 620.

53) *Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine,* tom I, knj. II, str. 224—225.

54) Dušan Sakota, *Veliko zborovanje,* u Zborniku Hercegovina u NOB, str. 836—845.

55) Isto.

56) ... *Bibliografija izdanja u NOR 1941—1945*, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964, str. 668—669.

II DIO

BORBE DIVIZIJE ZA JAČANJE NOP-a U HERCEGOVINI

(novembar 1943 — april 1944)

IV Glava: MANEVARSKA ODBRANA DIVIZIJE U GATAČKOM PROSTORU SA PROTIVNAPADOM ZA OSLOBOĐENJE BANJANA I GRAHOVA

V Glava: BORBE DIVIZIJE KRAJEM 1943. I POČETKOM 1944. GODINE

VI Glava: PRODORI U DUBROVAČKO PRIMORJE

VII Glava: AKTIVNOST 11. BRIGADE I PARTIZANSKIH JEDINICA U JUŽNOJ HERCEGOVINI

VIII Glava: ZAOŠTRAVANJE BORBI ZA KOMUNIKACIJE NA DIVIZIJSKOM PODRUČJU

BORBE DIVIZIJE ZA JAČANJE NOP-a U HERCEGOVINI

Vojno-politička situacija sredinom novembra 1943. godine

Narastanjem aktivnosti i prestiža narodnooslobodilačkog pokreta u jesen 1943. i uzastopnim udarima ojačane Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije snažno je uzdrman njemački okupacioni sistem u čitavoj zemlji. Time je potkopan i vojnostrategijski položaj nacističke Njemačke na čitavom Balkanu, čiju odbranu je (strahujući od savezničkog iskrcavanja) užurbano pripremala.

Pod udarcima oslobodilačkih snaga bili su paralizovani kolaboracionistički režimi u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« i Crnoj Gori. Njihove oružane formacije su postale nemoćne, pa ih je njemački okupator sve više vojnički štitio, kontrolisao i sprezao zajedno sa četnicima Draže Mihailovića. Epizoda njemačkog nepovjerenja u hercegovačke i crnogorske četnike iz majskih dana u novonastaloj situaciji brzo je prevaziđena i zaboravljena.

U ovo vrijeme okupatora su naročito zabrinjavali poremećaji u željezničkom i pomorskom saobraćaju, bez čijeg funkcionisanja se nije mogla uspostaviti bilo kakva stabilnost njegove odbrane na jadranskom frontu. Interes za održavanje saobraćaja dolinom Neretve bio je pojačan još i potrebom eksploatacije boksitnih rudnika u Hercegovini.

Ocjenjujući tako svoj ugroženi položaj na jugoslovenskom ratištu, a naročito zabrinjavajuće stanje na njegovom središnjem dijelu, njemački komandant Jugoistoka, feldmaršal Vajks odlučio je da po okončanju operacija za ovlađivanje jadranskim pojasom prenese težište vojne aktivnosti na najugroženiji, središnji dio jugoslovenskog ratišta. U tom cilju do sredine novembra pripremljena je višemjesečna zimska ofanzivna kampanja (šesta neprijateljska ofanziva), koja se sastojala od čitavog niza krupnih uzastopnih i paralelnih operacija. Postavio je cilj da u toku zime razbije snage NOV-a i POJ-a na teritoriji između jadranske obale, Kupe, Save, Drine i Lima i da ih odbaci od najvažnijih komunikacija koje povezuju Jadransko more sa unutrašnjošću.

Pred vrhovno vojno-političko rukovodstvo NOP-a postavljali su se krupni vojni i politički zadaci. Prije svega trebalo je iskoristiti i učvrstiti uspjehe postignute u jesenjoj ofanzivnoj kampanji. Organizacija i stabilizacija života na slobodnoj teritoriji i međunarodna afirmacija narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji manifestovaće se najsnažnije kroz rad i odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Naporedo s tim trebalo je učvrstiti brojne novoformirane jedinice i usmeriti ih na nove zadatke.

U toku je bila i pregrupacija snaga radi snažnije podrške narodnooslobodilačke borbe u istočnim oblastima Jugoslavije.

Sprovodeći taj zadatak Drugi i Treći udarni korpus NOVJ, ojačani 5. i 16. udarnom divizijom, bili su već ostvarili operacijsku osnovicu za prodor dijela snaga prema Ibru i Moravi. Nju je činila povezana oslobođena teritorija sjeverne Crne Gore, Sandžaka, istočne Bosne i sjeverne Hercegovine. Tek formirana Hercegovačka udarna divizija u sjeveroistočnoj Hercegovini u sastavu Drugog udarnog korpusa štitila je pozadinu snaga 2. korpusa sa zapadne strane.

Ta činjenica i izuzetan značaj držanja Srbije u svojim rukama za njemačkog okupatora opredijelila je komandu njemačke 2. oklopne armije da operacije u zimskoj kampanji počne od istoka i postepeno ih prenosi na zapad. Zbog toga je planirano da se u prvoj operaciji ove kampanje, nazvanoj Kugelblitz (usijana lopta), razbiju na prilazima Srbiji grupisane snage NOVJ.

Naglo jačanje snaga i ubojitosti 10. hercegovačke brigade i NOP-a na neretljanskom prostoru u cjelini, te postojanje znatne oslobođene teritorije sa središtem u Gacku, svakako su posebno zabrinjavali neprijatelja. Utoliko više što su se ova zbivanja odigravala u obalskom pojasu i u rasporedu snaga težišnog 5. SS korpusa. Time se objašnjava nastojanje okupatora da u red prvih ciljeva svoje ofanzive uvrsti neutralisanje pritiska narodnooslobodilačkih snaga u Hercegovini.

IV Glava

MANEVARSKA ODBRANA DIVIZIJE U GATAČKOM PROSTORU SA PROTIVNAPADOM ZA OSLOBOĐENJE BANJANA I GRAHOVA

Na teritoriji Hercegovačke divizije okupator je planirao i izveo niz napada u okviru operacije »Kugelblic«. Plan operacije je izradila komanda njemačke 2. oklopne armije u Vrnjačkoj Banji. Vođenje operacije je povjereno komandantu, 5. SS korpusa generalu Arturu Flepsu, koji je imao sjedište kod Mostara, i zbog toga bio i lično zainteresovan za konačno smirivanje stanja u okolini svoje komande.[1]

U operaciji su bile angažovane veoma jake njemačke i kolaboracionističke snage. U drugoj polovini novembra su se prikupljale i podilazile polaznim rejonima na kružnoj osnovici: Sjenica—Zlatibor—Zvornik—Tuzla—Sarajevo—Ulog—Gacko. Osnovna zamisao sastojala se u tom da jednovremenim koncentričnim nastupanjem glavnih snaga sa istoka (1. brdska) i juga (7. SS divizija) potisnu snage NOVJ u kotao: Pale——Višegrad—Srebenica—Vlasenica i tu ih taktički okruže i unište.[2]

Njemačka 7. SS brdska lovačka divizija *»Princ Eugen«* poslije operacija »čišćenja« u srednjoj Dalmaciji i na ostrvima bila je raspoređena za odbranu obale od Zadvarja do Slanog (štab Divizije u Čapljini) i prema prvobitnoj zamisli nije trebalo da učestvuje u operaciji.[3] Pošto se odustalo od angažovanja 118. lovačke divizije*[4] iz južne Crne Gore, ova je sredinom novembra smijenila 7. SS diviziju u odbrani obale i oslobodila je za operaciju. Pri tom je u južnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji došlo do velike koncentracije njemačkih trupa, što nije ostalo bez uticaja na stanje u Hercegovini.[4]

Kao jača i povoljnije postavljena 7. SS divizija je iz doline Neretve (Čapljina—Mostar) imala da preko sjeveroistočne Hercegovine i Zelengore izbije na Jahorinu, gdje bi se uključila u taktičko okruženje planiranog »kotla« i potom nastupala prema Rogatici. Korpusnom zapoviješću od 18. novembra 1943. Sedmoj SS diviziji je kao polazni položaj za operaciju određena linija: Ulog—Kifino Selo—Gacko—Čemerno. Sa te linije Divizija je trebala nastupiti u opšti napad ujutru 4. decembra 1943.[5]

Opštim zapovijestima za operaciju »Kugelblic« nije bilo predviđeno kada i kako će 7. SS divizija savladati otpor Hercegovačke divizije NOV-a (o čijem formiranju neprijatelj još nije imao podataka)[6] i izbiti na određeni polazni položaj. To je moralo biti regulisano posebnim naređenjima, ali ona na žalost nisu pronađena. U pomenutoj korpusnoj zapovijesti rečeno je samo da se u rejonu Nevesinja nalaze slabije snage NOV-a i da one mogu imati ulogu zaštite boka glavnine u Sandžaku i istočnoj Bosni.[7]

*) Na prolazu iz Crne Gore u zapadnu Hercegovinu Komanda ove divizije našla se 12. XI 1943. godine u Trebinju.

Preduzete mjere za ovlađivanje slobodnom teritorijom u Hercegovini, međutim, i po angažovanju snaga, i po predviđenom vremenu za izvršenje zadataka i borbenom poretku u punoj su suprotnosti sa ovom konstatacijom komande korpusa.[8-1] Ovo se može objasniti prije svega osvetoljubivošću i ličnim gnjevom esesovaca zbog dotadnjih neuspjeha u pokušajima paralisanja 10. hercegovačke brigade.

Za izvršenje napada na Hercegovačku diviziju neprijatelj je do 24. novembra na liniji: Nevesinje — Dabarsko polje — Plana — Velimlje prikupio čitavu 7. SS diviziju, za ovu priliku ojačanu jednom pukovskom borbenom grupom iz 181. pješadijske divizije, kao i daleko većim brojem kolaboracionista nego što ih je koristio u nastavljanom napadu u istočnoj Bosni.

Raspored i sastav tih snaga izgledao je ovako:

— *borbena grupa Diče* sastava: 14. SS brdski lovački puk, 2. divizion 7. SS brdskog artiljerijskog puka, 2. četa 7. SS brdskog pionirskog bataljona, te glavnina četničkog Nevesinjskog korpusa (800 četnika) i oko 400 domobrana i milicionara, raspoređena u Nevesinjskom polju. Sedmi SS izviđački bataljon već se nalazio u Ulogu i Kalinoviku.

— *borbena grupa Petersen* (13. SS brdski lovački puk, 1. divizion 7. SS brdskog artiljerijskog puka, 3. četa 7. SS brdskog pionirskog bataljona, te nepoznat broj četnika), raspoređena uglavnom u Dabarskom polju na liniji: Trusina — Berkovići — Divin;

— *borbena grupa Heš* (3. bataljon 359. pješadijskog puka i 1. vod 6. baterije 222. artiljerijskog puka njemačke 181. divizije, oko 900 četnika Bilećke i Vučedolske brigade, te od 26. novembra dvije čete 3. bataljona 14. pješadijskog puka domobranske 6. pješadijske divizije), raspoređena na liniji: Plana — Baljci — Velimlje;

— *divizijska rezerva* do jednog lovačkog bataljona sa 3. divizionom 7. SS artiljerijskog puka kretala se na pravcu borbene grupe »Diče«.

— Ovim pravcem premještalo se, i komandno mjesto 7. SS divizije.[9]

Dakle po ocjeni štaba 29. divizije ukupno oko 15.000 vojnika, koji su nastupali na tri osnovna pravca: 1. Nevesinje — Kifino Selo — Ulog; 2. Dabarsko polje — pl. Bjelašnica — Gacko i 3. Plana — Kobilja glava — — Avtovac. Pri nastupanju jedinica njemačkog okupatora četnici su osiguravali njegove kolone i služili kao vodiči a u prvom redu kretanjem iza njih i istrebljivali po naseljima pripadnike i aktiviste NOP-a.[10]

Snažne neprijateljeve kolone podilazile su od Mostara, Čapljine, Trebinja i Grahova prema snagama Hercegovačke udarne divizije koje su se zatekle u rasporedu za odbranu oslobođenog gatačkog sreza i susjednih krajeva, ali u procesu organizacijskog sređivanja i preformiranja. Jedinice su 23. novembra imale ovakav raspored i zadatke:

— Druga hercegovačka udarna brigada (tri bataljona i Štab) u rejonu s. Žalom — s. Podgrađe kontrolisala je sve pravce koji vode od Nevesinja prema slobodnom Gacku;

— Treća hercegovačka udarna brigada bez 3. bataljona nalazila se u rejonu s. D. Meka Gruga — s. Tepure — Kapavica. Imala je zadatak da zatvori sve pravce koji od Davidovića i Plane izvode u Gatačko polje;

— Deseta hercegovačka udarna brigada bez 5. bataljona nalazila se na odmoru u Gatačkom polju, po selima: Stolac, Džuburi, Lukovice i Dobrelji. Pripremala se za pokret prema pl. Somini i Banjanima po već najavljenom zadatku za čišćenje tamošnjih četnika Vučedolske brigade;

— Sjevernohercegovački NOP odred (dva bataljona i tri samostalne čete sa Štabom u s. Davidovičima) uključio se u raspored i zadatke brigada. Partizanske jedinice su krstarile prostorom ispred brigada i tako vršile izviđanje i borbeno obezbjeđenje i kontrolisale manje značajne pravce;

— Južnohercegovački NOP odred (tri bataljona i jedna samostalna četa) dejstvovao je na prostoru stolačkog sreza, Popova polja i Šume trebinjske i branio ovu teritoriju od upada neprijatelja. U odnosu na glavninu Divizije u gatačkom kraju ovaj odred je održavao značajan dio južnohercegovačke slobodne teritorije sa uporištima NOP-a kakva su bila Hrgud, G. Hrasno i Popovo polje. Štab odreda sa svim rukovodstvima društveno-političkih organizacija ovog okruga dejstvovao je iz G. Hrasna;

— Štab Hercegovačke udarne divizije, još neoformljen potpuno, nalazio se u Gacku, gdje su bila i sva rukovodstva organizacija NOP-a hercegovačke oblasti. Do 23. novembra, kada je neprijatelj izbio na polazne položaje za napad, štab Divizije je ostao pri namjeravanom napadu u pravcu Banjana.[11]

Treći bataljon 3. brigade i 5. bataljon 10. brigade raspoređeni su u rejonu Gacko — Miholjače u rezervu Divizije. Neposredno su osiguravali Gacko i divizijsku bolnicu u s. Miholjače.

Čim je uočen napad neprijatelja, 2. brigada, koja je zatvarala nevesinjski pravac, pomjerena je prema Gacku, pa su u sukob sa Hercegovačkom divizijom došle samo borbene grupe »Petersen« i »Heš«, ukupno oko 8.000 vojnika, što je bila najmanje četverostruka brojna nadmoćnost, ali je njihovo preimućstvo u naoružanju i municiji bilo neupredivo veće.

Odluka i mjere štaba Hercegovačke divizije

Sve organizacione mjere u vezi sa preformiranjem 10. brigade u Hercegovačku diviziju nisu još bile završene, a napad neprijatelja je već bio u toku. Međutim, one su u osnovi bile sprovedene i štab Divizije je po svom konstituisanju, već 22. novembra 1943, izdao svoju prvu borbenu zapovijest.[12] Prišao je izvršenju prvog borbenog zadatka dobijenog od štaba 2. udarnog korpusa. Zapovješću je određeno da 10. i 3. hercegovačka udarna brigada iz Gatačkog polja i rejona Kapavica — Tepure — — Meka Gruda, pod neposrednim vodstvom komandanta Divizije potpukovnika Vlade Šegrta očisti četnike iz zapadnog dijela nikšičkog sreza. 24. novembra pred veče, kada je neprijateljski napad uočen, 10. brigada je bila na putu prema Somini, odakle je sutradan trebalo da zajedno sa 3. brigadom krene preko Vučijeg Dola i Banjana na izvršenje zadatka.

Pošto je istog dana konačno utvrdio da je neprijateljev napad u toku, štab Hercegovačke divizije odustao je od napada prema Grahovu i predložio komandantu Divizije da se 10. i 3. brigada zadrže od daljeg pokreta i da sa položaja: Meka Gruda — Poljice — Ubla zatvore sve pravce koji od Bileće i Dabarskog polja vode prema Gacku, što je komandant usvojio boraveći u s. Tepure, kod štaba 3. brigade. Istovremeno štab Divizije je naredio da se zbog neobezbijeđenosti pravca od Borča i Sutješke 2. hercegovačka brigada izvuče iz nevesinjskog prostora na gatačku Površ, bliže nedovoljno obezbijeđenoj divizijskoj bolnici i ostalim ustanovama u rejonu Gacka.[13] Bataljon »Savo Belović« Južnohercegovačkog NOP odreda na Hrgudu prvi je 23. novembra došao u kontakt sa borbenom grupom »Petersen«. U izvlačenju ispod nadmoćnog udara neprijatelja nije stigao da

izvijesti o pojavi neprijatelja u Dabarskom polju.[14)] Divizijska rezerva je već bila utrošena (3. bataljon 3. udarne brigade) i upućena u Kulu Fazlagić, da zatvara pravce koji od Nevesinja preko Bjelašnice izvode u Gatačko polje. Divizijsku bolnicu sa oko 80 ranjenika u selu Miholjače neposredno je osiguravao 5. bataljon (bez 2 čete) 10. brigade.[15)] Zbog velikog broja teških i nepokretnih ranjenika na nosilima Bolnica je predstavljala poseban problem štaba Divizije prilikom odlučivanja i izbora borbenog manevra. U vrijeme otkrivanja napada u Gacku su se našli na okupu I svi članovi Partijskog biroa Divizije radi njegovog konstituisanja.[16J]

Dvije čete 5. bataljona 10. brigade su 24. novembra pod vodstvom političkog komesara bataljona Joze Bakrača po odluci štaba Divizije iz Gacka za Jajce otpratile delegaciju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke na II zasjedanje AVNOJ-a, koju je predvodio član Politbiroa CK KPJ i potpredsjednik AVNOJ-a Ivan Milutinović.[17)]

Za vrijeme ovog napada ojačane 7. SS divizije u sjevernoj Hercegovini vladale su surove klimatske nepogode. Danonoćno su se smjenjivali kiša i snijeg, nošeni olujnom snagom sjeverca. Nedovoljno zaštićeni odjećom i obućom, borci na položajima su jedva odolijevali hladnoći i nepogodi, a prirodna stihija je onemogućavala osmatranje i otežavala vatreno dejstvo.

Odbranu slobodne teritorije u Hercegovini jako je otežavala činjenica što novoformirana Divizija nije imala oslonca na bilo koju veću jedinicu iako je sama predstavljala bočno i pozadinsko obezbjeđenje snaga 2. i 3. korpusa u Sandžaku i istočnoj Bosni. Najbliže jedinice su u stvari bili nejaki teritorijalni bataljoni Nikšičkog (Banjsko-vučedolski u Banjanima) i Durmitorskog (Pivski u Zupi Pivskoj) NOP odreda, te malobrojni Kalinovički NOP odred, potčinjen štabu Divizije zbog otežanih veza[1]® sa jedinicama 3. udarnog korpusa. Samostalni Mostarski bataljon, koji je 23. novembra imao 150 boraca,borio se u istočnom dijelu konjičkog sreza (Zupa i Planina), tada još izvan sastava Divizije; najkorisnije je služio održavanju veza ne samo Divizije nego i 2. korpusa i društveno-političkih organa Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka sa Vrhovnim štabom i društveno-političkim rukovodstvima Bosne i Hercegovine.

I desetak dana ranije u Gacko su počeli pristizati mahom nesigurni podaci o postepenom pojačavanju garnizona u Nevesinju, Stocu i Bileći, što nije bilo dovoljno da se pouzdano otkrije namjera neprijatelja i obim predstojećeg napada. Tome je doprinijela i činjenica da su prethodne sedmice u južnoj Hercegovini bili primijećeni brojni pokreti ešelona i transporata njemačkih trupa, čiji se ciljevi i namjere nisu znale. To je u stvari bila njemačka 118. lovačka divizija u pokretu iz južne Crne Gore preko Trebinja i Dubrovnika radi smjene i preduzimanja odbrane obale od Zadvarja do Slanog od 7. SS divizije, pa su se tako na uskom prostoru od Trebinja do Ljubuškog bile našle dvije i po njemačke divizije.

Ni prvog dana napada nije se mogla dobiti puna predstava o stvarnoj jačini neprijatelja i obimu njegove operacije. Zapravo od tri pukovske napadne kolone bilo se saznalo samo za dvije — »Heš« i »Petersen«. Zbog toga je štab Hercegovačke divizije zadržao prvobitnu ideju da sa glavninom Divizije, koja se sticajem prilika već našla na desnom krilu, razbije neprijatelja koji je nastupao bilećkim pravcem, a potom izvrši bočni udar na onog što je prodirao iz Dabarskog polja preko Bjelašnice prema Gacku.[20)]

Tok borbi je ubrzo pokazao da je neprijatelj daleko nadmoćniji, da nastupa frontom širine preko 50 km i da nameće odlučujući sudar sa još nejakom Divizijom. Zbog toga je zaključeno da se na bilećkom pravcu vodi zadržavajuća odbrana, sa ciljem da se u svojim rukama zadrži masiv Somine kao oslonac za dalji manevar snagama Divizije, odnosno za izvlačenje iz Gatačkog polja i zabacivanje u pozadinu neprijatelja.[21] Krajnji cilj 7. SS divizije, njen odlazak prema istočnoj Bosni, pri tom ipak nije bio otkriven, no ova elastična odluka je obezbjeđivala najpovoljniji manevar i u slučaju da se situacija usloži pojavom neprijatelja i sa drugih pravaca, npr. od Nikšića ili Foče.

Napuštanje slobodne teritorije sa centrom u Gacku diktirano je nemogućnošću njene odbrane, a kompenzirano planom za stvaranje nove.

Tok odbrambenog manevra Divizije u gatačkom prostoru

Borbena grupa »Diče« na pravcu Nevesinje — Ulog, u svojoj zoni napada nije došla u borbeni dodir sa jedinicama Divizije. Malobrojni Kalinovički NOP odred nalazio se sjevernije od Uloga, koji je bio krajnji cilj grupe u ovoj etapi. Ova borbena grupa posjela je 23. novembra prostor oko Nevesinja i raskrsnice puteva prema Gacku i Kalinoviku. Njen 1. bataljon registrovan je tog dana u Sladojevom Dolu i Pirin Dolu.[22] Komanda grupe sa ostalim dijelovima se nalazila u Kifinom Selu, dok je njen 3. bataljon, ojačan sredstvima za podršku i vodičima, posjeo s. Odžak, odakle će sutradan, paralelno sa napadnim kolonama borbene grupe »Petersen«, krenuti u napad pravcem: Ovčiji Brod — Žalom — Rilje.[23]

Druga hercegovačka udarna brigada na položajima Žalom — Podgrađe 25. novembra izvukla se na Površ gatačku po dobijenom zadatku, pošto je kod s. Slata uspostavila borbeni dodir sa dijelovima grupe »Petersen«. Bataljon »*Nevesinjska puška*« Sjevernohercegovačkog NOP odreda, u ulozi borbenog osiguranja 2. brigade na ovom pravcu, kod sela Vranikuće izvršio je snažan vatreni prepad na prednje dijelove 3. bataljona 13. SS brdskog puka, kada su ovi, nastupajući od Trusine, upali u selo i počeli pljačkati stoku. Bataljon se pred nadmoćnim neprijateljem poslije toga povukao na nove položaje.[24]

Drugi bataljon borbene grupe »Petersen« izbio je u toku dana u Lukavačko polje (bez borbenog dodira) nastupajući prema Bjelašnici, a dijelovi 4. bataljona u Davidoviće. U ovom rejonu se zatekao štab Sjevernohercegovačkog NOP odreda sa bataljonom »Miro Popara«, koji je, sagledavši situaciju u Dabarskom polju, obavijestio štab 3. brigade o nailasku neprijatelja i u toku noći pripremio zasjedu kod Kačnja. Prvog dana napada ostali dijelovi grupe »Petersen« zatekli su se u Dabarskom polju, a njegova rezerva (1. bataljon), tek tog dana je stigla od Stoca u Poratak.[25]

Borbena grupa »Heš« oko 15 sati pristigla je iz Bileće na polazne položaje, i to: ojačani 3. bataljon 359. pješadijskog puka 181. divizije u Planu, a dva bataljona (500 ljudi) četničke Bilećke brigade na Bogdašiće, dok se četnička Vučedolska brigada Nikšičkog korpusa prikupljala oko Velimlja.[26] Pošto je uspostavio vezu sa lijevim susjedom 3. bataljon grupe »Heš« krenuo je 24. novembra u nastupanje prednjim dijelovima i oko Mušine gradine i Rogova došao u borbeni dodir sa jedinicama 3. hercegovačke udarne brigade, i partizanskom četom *»Vlado 7: manović«* u rejonu Vrbice. Stab 3. brigade je već bio odlučio da uzastop-

nim zasjedama i protivnapadima zadržava i troši neprijatelja, na bileć-kom pravcu, kako bi se stvorili preduslovi za predviđeni bočni protiv-napad 10. brigade, koja je pristizala u rejon Ubala i Crkvica.[27]

U takvoj situaciji štab Divizije je na osnovu obavještenja o izbijanju jakih neprijateljskih snaga u Dabarsko polje i na Planu donio navedenu odluku od 24. novembra.[28]

Drugi dan napada (25. XI) karakteriše se uspješnim zasjedama i početkom izvlačenja 2. udarne brigade sa nevesinjskog pravca. Noću 25/26. novembra ona se pomjerila na Površ i posjela položaje: Jugovići — Domrke — Kokorina — Stara Fojnica.[29]

Dijelovi 1. bataljona 2. brigade i partizanski bataljon »Nevesinjska puška« napali su kod sela Slata folksdojčersku kolonu sa komorom i uz bogat plijen (15 konja sa tovarima) nanijeli joj osjetne gubitke, po podacima Brigade 40 ljudi.[30] Drugu zasjedu ovog dana pripremio je bataljon *»Miro Popara«* na položaju Kokutova gradina kod s. Kačnja i u njoj rastrojio pionirsku četu 13. SS puka. Plijen je i ovdje bio bogat, 19 grla sa tovarima, a neprijateljevi gubici visoki, oko 20 ubijenih koji su sa ranjenim četu prepolovili. Ostaci ove čete odbačeni su prema Podgorju pa su se-priključili grupi »Heš« kod Plane.[31]

Dalji okršaj ovog dana je dvostrana zasjeda 1. i 2. bataljona 3. udarne brigade kod Mušine gradine i Rogova, u koju su oko 11 sati upale dvije čete 3. bataljona borbene grupe »Heš«. Poslije oštre kratke borbe čete-su odbačene prema s. Selištima uz gubitke od jednog poginulog*) i 7 ranjenih. Zaplijenjeno je 8 tovarnih grla sa pionirskim alatom, eksplozivom i drugom opremom.[32] Neprijatelj se, međutim, brzo sredio, branioce na Rogovima i Mušinoj gradini obasuo koncentričnom artiljerijskom i minobacačkom vatrom i ponovo krenuo u napad.**[1] Tako se on duž puta uklinio u odbranu 3. brigade preko s. Lađevića do pred Donju Meku Grudu.. Zbog toga i oskudice u municiji 3. brigada se pomjerala na nove položaje: D. Meka Gruda — Veliki Planik.

Po stizanju obavještenja da se u pozadini u s. Riocima, pojavila jedna njemačka kolona od Dabarskog polja, štab 3. brigade je odlučio da se ova usamljena jedinica (120 ljudi sa 50 tovarnih grla) odlučno napadne i savlada u prvom redu sa ciljem pribavljanja municije. U tu svrhu je 25. novembra uveče, sa fronta kod Meke Grude izvučen 2. bataljon i orijentisan prema Tucekovom Dolu.[331]

Ne nailazeći na veći otpor borbena grupa »Petersen« u toku istog dana je dijelovima izbila na Bjelašnicu i glavninom snaga se približavala drumu Gacko — Fojnica. Obavještenja ovog dana potvrdila su da se radi o snagama 7. SS divizije, da se njene jače formacije nalaze u rejonu Nevesinja i Kifina Sela i da se postepeno pomjeraju prema Ulogu i Kalinoviku. Izvještaji su ponavljali da 7. SS divizija ide prema Sarajevu i da u Hercegovini vrši samo usputan napad.[34] Oprezan, u još neizvjesnoj situaciji, štab Divizije je naredio da se Bolnica iz s. Miholjača premjesti u s. Dramešinu, čime je počela evakuacija ustanova iz rejona Gacka.[343]

Treći dan borbe (26. XI) obilježen je protivnapadima jedinica Divizije na bilećkom pravcu. Prvi je u ranim jutarnjim satima izvršen na sektoru 3. udarne brigade u Tucekovu Dolu na štab 4. bataljona 13. SS puka, i njegove prištapske dijelove (odjeljenje za vezu i sanitetsko odje-

*) U ovoj borbi je poginuo borac 1. bataljona Spasoje Pecelj iz s. Žabice — Ljubinje.
**) Na brdu Planiku poginuo je borac 1. bataljona Slavko Mijanović iz s. Kapavice — — Ljubinje.

ljenje) i bateriju raketnih bacača. Napad je ujutru počeo bataljon *»Miro Popara«,* koji je ovu kolonu s leđa pratio od Davidovića još od prošlog dana, a zatim su se uključili s fronta povučeni 2. bataljon Treće, pa naknadno pridati i od Kobilje glave orijentisani 4. bataljon 10. brigade. U prvom naletu bataljona *»Miro Popara«* pod komandom Voja Vujovića njemačka kolona od 120 vojnika, zatečena u pripremi za pokret sa prenoćišta, bila je rastrojena. Tome je mnogo doprinijela pogibija komandanta njemačkog bataljona, SS majora Štretmana. Zbog kiše, magle i slabe vidljivosti savlađivanje rasturenih ostataka kolone trajalo je gotovo do podne. Do svojih jedinica probilo se manje od 30 vojnika, mahom bez oružja.[351] Postignut je izvanredan uspjeh a najznačajniji u tome za 3. brigadu je što je u borbu u rejonu Tucekova Dola stečena veća količina municije. Oko 20.000 metaka za puške i automatsko oružje omogućavalo je Brigadi uspješan nastavak borbe. Hercegovačke jedinice tom prilikom prvi put su zaplijenile njemačke raketne bacače i to kompletnu bateriju (4 oruđa) sa 200 raketa. U to vrijeme ovi bacači bili su još novo oružje, čuvano u tajnosti i maskirano nazivom »bacači magle« (Nebelwerfer). Na žalost, zbog nepoznavanja taktičko-tehničkih osobina oruđa nisu iskorištena. Bila su zajedno sa raketama transportovana u pozadinu, ali su u toku tekućih pregrupacija postala balast i tako izgubljena. Prvi njemački nepotpuni izvještaj iz ovog boja kod Tucekova Dola navodi gubitke od 82, odnosno 90 ljudi, a kasnije preciziraju da su poginula sva četiri oficira.[361] Gubici 3. brigade (sa pridodatim 4. bataljonom i bataljonom »Miro Popara«) bili su nesrazmjerno manji: 4 poginula*' i 6 ranjenih. Među njima je pao i politički komesar čete 4. bataljona 10. brigade Pero Cuk rodom iz s. Krajpolja.[37']

Drugi protivnapad ovog jutra izvršili su 1. i 2. bataljon 10. hercegovačke brigade. Sa položaja selo Vrbica — Kovači bataljoni su napali oko« 500 četnika Bileće brigade u s. Trnovici i Bogadašićima i, nanijevši im gubitke, odbacili ih zapadno od druma Bileća—Plana. Time je borbena grupa »Heš« odsječena od Bileće i njena glavnina odvojena od četnika.[38'] To je komandanta Borbene grupe pukovnika Heša zaplašilo pa je odmah naredio privlačenje pojačanja iz Trebinja (10. i 11. četa domobranskog 14. pješadijskog puka, ojačane jednim njemačkim vodom). Pokušaj neprijatelja da raspoloživim njemačkim i četničkim snagama u toku dana odbaci bataljone 10. brigade sa komunikacije kod sela Trnovice nije uspio.[39'] Međutim, povlačenje 2. bataljona 3. brigade sa fronta kod Meke Grude omogućilo je glavnini 3. bataljonu, borbene grupe »Heš« da prodre do. s. Korita, gdje je organizovala kružnu odbranu.[40']

Treći protivnapad organizovan je u noći 26/27. novembra, na borbenu grupu »Heš«. U njemu su nezavisno jedan od drugog učestvovala dva bataljona 3. i tri bataljona 10. brigade. Bataljoni 10. brigade u napadu prema Lađevićima, Planoj i Mokrom Dolu nisu naišli na neprijatelja, jer je ovaj izmakao prema Koritima. Bataljoni 3. brigade napali su sa Srđevića gradine 3. bataljon 359. puka u Koritima, ali su naišli na utvrđene položaje i jaku organizovanu vatru. Istovremeno je uočen prodor neprijatelja od Nevesinja u Kulu Fazlagić, odnosno u Gatačko polje iza leđa 3. brigade. Zbog toga su bataljoni obje brigade povučeni za organizaciju odbrane na novim položajima.[41'] Treća brigada u toku noći posjela je liniju Kobilja glava — Mala kita, — prevoj puta za Gacko.

* 13 borbi kod Tucekova Dola još su poginuli', politički delegat voda Branko Supić iz Čemerna i borci Mirko Samardžić iz s. Krstača i Milutin Radan iz s. Meke Grude.

Deseta brigada postavila se bočno na položajima: Velika kita — Orlovac — — Veliki Planik, istočno od puta Bileća — Gacko. Uz to ona je zbog nastupanja četničke Vučedolske brigade kroz gornje Banjane u selu Ublima držala jedan bataljon radi obezbjeđenja prištapskih i snabdjevačkih dijelova Brigade i ojačavanja u tome rejonu Banjsko-vučedolskog bataljona Nikšičkog NOP odreda.[42]

Druga hercegovačka brigada na položajima Jugovići — Domrke — — Stara Fojnica imala je već ujutru 26. novembra sukob s jednom kolonom 3. bataljona borbene grupe *»Petersen«,* koja je iz Nevesinjskog polja pravcem Slato — Ljeskov Dub izbila u Fojnicu na put Gacko — Nevesinje. Dijelovi 1. i 4. bataljona prepadom su zaustavili nastupanje ove kolone i prisilili je da pređe u odbranu. Gubici neprijatelja u ljudstvu nisu utvrđeni, a po podacima Brigade izbačeno je iz njegove komore 8 tovarnih grla.[43]

U toku 26. novembra štab Hercegovačke divizije je dobio punu predstavu o zadacima i pravcima nastupanja 7. SS divizije, što mu je prije svega omogućila radna karta zaplijenjena kod majora Štretmana u Tucekovom Dolu, sa ucrtanim pravcima napadnih kolona borbene grupe *»Petersen«*.[44] S druge strane izbijanjem neprijatelja u Fojnicu i Kulu Fazlagić štab Hercegovačke divizije bio je neposredno i sam ugrožen, pa je odlučio da sutradan napusti Gacko.[45]

Kao što vidimo, ovog dana (26. XI) borbena grupa *»Petersen«* je svojim 2. i 3. bataljonom istočnom ivicom Nevesinjskog polja i preko Bjelašnice izbila u Fojnicu i Kulu Fazlagić (a možda i u Ključ). Istog dana je registrovan dolazak »200 Švaba« u s. Slivlje,[46] što bi mogli biti obezbjeđujući dijelovi 3. bataljona 14. SS puka, istureni po njegovom izbijanju u Rilje na drumu Nevesinje — Gacko. Time je u stvari borbena grupa *»Diče«* definitivno izvršila zadatak ove etape. Zbog poraza dviju kolona 4. bataljona 13. SS puka kod Kačnja i u Tucekovom Dolu, te zbog sporog nastupanja borbene grupe *»Heš«* (dva dana 10 kilometara) zastupnik komandanta 7. SS divizije pukovnik Šmithuber uputio je tokom dana rezervu borbene grupe *»Petersen«* (1. bataljon 13. SS puka) iz Dabarskog polja preko Plane prema Koritima sa zadatkom da otkloni nastalu krizu na desnom krilu Divizije, odnosno na bilećkom pravcu.[47]

Četvrtog dana (27. XI), dok je 7. SS divizija pomjerala snage i na bileći pravac privlačila pojačanja iz Dabarskog polja i Trebinja, napuštanjem Gacka štab Hercegovačke divizije počeo je realizaciju zamišljenog manevra oko Somine i istovremeno pripremao protivnapad u pravcu Banjana i Grahova.

Ostavljajući u Gacku Komandu mjesta sa zaštitnicom, štab Divizije je u zoru prešao u s. Vrbu i istovremeno pomjerio 3. bataljon 3. udarne brigade, koji je zapadno od Gračanice štitio prilaze Gacku, da osigura štab i bolnicu u Vrbi i Dramešini.[48] Druga brigada se takođe postepeno pomjerala prema bolnici i štabu Divizije i 27. novembra našla se u rejonu s. Bodežišta. U evakuisano Gacko neprijatelj je ušao istoga dana oko podne, nastupajući iz Kule Fazlagić. Posljednju i simboličnu odbranu grada pružio je kod Gračanice Zaštitni vod Komande mjesta.[49]

Za to vrijeme 3. brigada na prevoju Kobilja glava i 10. brigada istočno od Korita su nastavile odbranu. Borbena grupa *»Heš«* od samog jutra uporno je nastojala da otvaranjem druma preko Kobilje glave u posljednjem trenutku izvrši zadatak. Zamorena i krajnje iscrpljena, 3. brigada nakon četverodnevnih napora i gotovo bez sna i hrane sa Kobilje

glave i Male kite sklonjena je ispod frontalnog udara neprijatelja na položaje Troglav (tt. 1415) — s. Pržine.[50)] Tako su sada obje brigade postavljene bočno u odnosu na snage neprijatelja na bilećkom pravcu, pa su sa položaja istočno od puta Korita — Stepen ometale nastupanje uporne, ali i vrlo oprezne glavnine grupe »Heš«. Najefikasnije su to činile jedinice 3. brigade pri ometanju opravke mosta kod s. Stepena. U ovim dnevnim borbama grupa *»Heš»* je imala 14 ranjenih i 3 poginula, među kojima je ubijen i jedan oficir.[51]' U pozadini 3. i 10. brigade ovog dana su se pojavile četničke diverzantske grupe. Četnički vođa pop Perišić okupio je na prostoru Kazanci — Vratkovići nekoliko desetina četnika i time neposredno ugrozio odbranu iz pozadine; četnički Avtovački bataljon Gatačke brigade u s. Pržinama napao je komoru 3. brigade i zaplijenio 5 konja sa minobacačom i 15 mina, dok je 14 četnika Vučedolske brigade u zasjedi kod Crkvica napalo grupu kurira 10. brigade.[52]' Oko podne je od Dabarskog polja u Korita izbio 1. SS bataljon borbene grupe *»Petersen«,* a onda i dvije domobranske čete borbene grupe *»Heš«* iz Trebinja, za kojima se kretala komanda grupe *»Petersen«* sa snabdjevačkim ešelonom. Komora je bila samo djelimično motorizovana, pa su se esesovski karavani tovarnih grla otezali u nedogled.[53]'

Petog dana (28. XI) 1. bataljon 13. SS puka pod zaštitom grupe *»Heš«* najzad se probio preko Kobilje glave i u toku dana stigao u Avtovac. Prolazak komora i drugih pozadinskih dijelova prema Gacku i dalje je bio otežan. Ometale su ga snage 3. brigade kod Troglava i sa nešto udaljenih položaja.[54]'

Komandant Divizije je, shodno odluci od prethodnog dana, povukao s položaja 10. hercegovačku brigadu, prikupio je u selima Poljice, Kovači i Turuntaš da bi se odmorila i slijedećeg dana zajedno sa Banjsko-vučedolskim bataljonom Nikšičkog NOP odreda prešla u napad na četnike u Banjanima. Pošto je do kraja dana i dalje ometala radove na mostu kod Stepena, 3. brigada je preuzela zaštitu pozadine 10. brigade odbranom pravca Korita — Poljice na položajima Troglav — Biteljica. Sa njih će ona i u toku narednog dana voditi borbu sa dijelovima za obezbjeđenje grupe »Heš« na položajima Obješ (k. 1209) — Gradina (k 12 05).[551]

Pojava neprijatelja u rejonu Dražljeva, sjeverno od Gacka, bila je povod da štab Divizije nastavi pomjeranje prema Župi pivskoj. Prvo se sam premjestio iz Vrbe na Čemerno, privukao 2. brigadu u rejon Vrbe i odlučio da sutradan, 29. novembra zajedno sa bolnicom iz Dramešine pod zaštitom 3. bataljona 3. brigade i četom 5. bataljona 10. brigade pređe u s. Stabna da bi istovremeno sa 2. brigadom na položajima: Zanjevica — — Berušica — Doderovići zatvorio pravac Gacko — Župa pivska.[56]'

Posljednja tri dana vrijeme se unekoliko bilo popravilo, pa su od 27. novembra položaje oko Kobilje glave i na Somini nekoliko puta *dnevno* nadlijetali pojedinačni izviđački avioni, bacajući male bombe za tučenje živih ciljeva. U jednom od tih naleta 29. novembra kod s. Poljica jedan starešina*' je poginuo, a drugi je ranjen.

Time se Hercegovačka divizija poslije šest dana aktivne i zadržavajuće odbrane, sa težištem na bilećkom pravcu, izvukla ispod udara višestruko nadmoćnijeg neprijatelja i zauzela raspored koji joj je omogućio da sa Somine istog dana glavninom snaga preko Banjana počne prodor u neprijateljevu pozadinu u pravcu Grahova.

*) Poginuo je vodnik 2. bataljona Jovo Masleša, rođen u selu Tulji, Popovo polje.

Raspored je, istina, odgovarao trenutnom zadatku dobijenom od štaba Korpusa, ali se gotovo čitava Divizija našla van Hercegovine. Uz to je bila podijeljena u tri odvojene grupe:

— Deseta i 3. brigada (6 bataljona) pod neposrednom komandom komandanta Divizije u Banjanima;

— Štab Divizije sa oblasnim rukovodstvima društveno-političkih organizacija Hercegovine, bolnicom, 2. brigadom i divizijskom rezervom ukupno pet bataljona, u Župi pivskoj;

— Južnohercegovački i Sjevernohercegovački NOP odred, raspoređeni po bataljonima i četama, nisu u Hercegovini mogli nadomjestiti odsustvo brigada i oblasnih rukovodstava, posebno u uslovima do tada najsnažnije demonstracije sile i vatre njemačkog okupatora, gubitka slobodne teritorije, te pojačanog kolaboracionističkog terora nad stanovništvom, povezanog sa lažnom propagandom o uništenju brigada, pa je to imalo negativan moralno-politički odraz, prije svega na zaustavljanje mobilizacije i rad i razvoj organizacija narodnooslobodilačkog pokreta.

Novoformirana Hercegovačka divizija dokazala je već u prvom sudaru sa četvorostruko nadmoćnijim neprijateljem, čiju glavninu sačinjavaju elitne jedinice nacističkog okupatora, da je neuhvatljiva i umješna u primjeni taktike partizanskog ratovanja. Sa minimalnim gubicima (9 poginulih i 11 ranjenih)*', iako je morala napustiti slobodnu teritoriju, ona je, prije svega, izbjegla nametani odlučujući sudar, u koji je neprijatelj uložio toliko snaga, sredstava i vremena, i nanijela mu deset puta veće gubitke.

Prema svim raspoloživim izvorima, u okršajima kod Vranikuća, Slata, Kačnja, Plane, Tucekova Dola, Meke Grude, Tegarine grede, Korita, Fojnice, Kobilje glave, Gračanice, Stepena i Troglava, te od savezničkog avio-napada na putu Nevesinje — Kalinovik, poginulo je oko 140 i ranjeno najmanje 80 neprijateljskih vojnika i starješina, uglavnom iz 7. SS divizije. Iako su podaci nepotpuni, mogu se smatrati približno tačnim. To, između ostalog, potvrđuje i količina zaplijenjenog ličnog naoružanja (160 pušaka, 6 puškomitraljeza, 1 mitraljez, 3 automata), koliko je zabilježeno u sumarnim divizijskim izvještajima. Činjenica da je u ovih pet dana zaplijenjeno i ubijeno oko 150 tovarnih grla govori na svoj način o taktičkim postupcima i primjeni partizanskog ratovanja, jer je do toga moglo doći samo u zasjedama i udarima iz pozadine i u bokove neprijateljevog rasporeda.[57]'

Istina, u ovih pet-šest dana oštrih borbi i teških psihofizičkih naprezanja, potenciranih surovim vremenskim nepogodama, manji broj još neprekaljenih boraca napustio je svoje jedinice,[58]' ali se većina od njih kasnije vratila. O stepenu naprezanja govori, između ostalog, i činjenica da je na neprijateljevoj strani samo 25. novembra iz 13. SS puka zbog iscrpljenosti ispalo iz stroja 136 vojnika, iako su bili daleko bolje zaštićeni od vremenskih nepogoda i redovno i obilno hranjeni.[59]'

*) Gaćinović J. Radoslav iz Meke Grude, borac 4. bataljona 2. brigade poginuo je krajem novembra kod s. Dubljevića a Grahovac P. Vlado iz ä. Bratača borac 3. bataljona iste brigade podlegao je ranama 25. novembra.

Oslobođenje Banjana i Grahova

Dvadeset devetog novembra 1943. god. 7. SS divizija završavala je prikupljanje na polaznim položajima za operaciju *»Kugelblic«* na liniji: Ulog — Kifino Selo — Gacko — Čemerno.[60] Slijedeća četiri dana ona će vršiti poslijednje pripreme za nastupanje kroz istočnu Bosnu, preko Zelengore i Jahorine ka Rogatici.[61] Poslije predaje odbrane obale 118 lovačkoj diviziji od Zadvarja do Slanog (po dubini do Čapljine) ona je u Hercegovini zadržala zonu osiguranja: Mostar — Stolac i Gacko — — Konjic ostavljajući u garnizonima uglavnom motorizovane pozadinske jedinice i ustanove, konjicu, protivtenkovsku artiljeriju, te dio inžinjerije sa talijanskim inžinjerijskim radnim bataljonom.[62] S jedne strane ove jedinice bile su nepodesne za započeti ciklus operacija u zimskoj kampanji, u hercegovačkim i bosanskim planinama, a s druge trebalo je obezbijediti jezgro garnizonima u zoni osiguranja, na koju će se Divizija vratiti u februaru 1944.

Na operativnom području Hercegovačke divizije tako su i dalje ostali dijelovi tri njemačke divizije i brojne kolaboracionističke jedinice svih boja.

Protivnapad glavnine Hercegovačke divizije prema Grahovu i Bileći u stvari je bio usmjeren u zonu osiguranja 359. puka njemačke 181. pješadijske divizije, koja je na tom prostoru i u okolnim garnizonima raspolagala snagama do dva njemačka bataljona, tri četničke brigade, tri čete žandarmerije, bataljonom domobrana i bataljonom milicije, sa sredstvima za podršku, raspoređenih ovako:

— Trebinje: komanda 359. pješadijskog puka sa prištapskim jedinicama, njen 3. bataljon ojačan 3. četom 1. bataljona i 6. baterijom 222. artiljerijskog puka; komanda domobranskog 14. pješadijskog puka sa 12, 13, 14, i 15. četom, četom milicije i vodom žandarma NDH; četnička komanda operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, komanda Trebinjskog korpusa sa zaštitnim dijelovima i komanda sreza sa vodom žandarmerije, te četnička Trebinjska brigada;

— Bileća: četnička Bilećka brigada, komanda sreza sa vodom žandarmerije, ojačana jedinicama jačine do jedne čete iz njemačkog 359. puka;

— Lastva: domobranski 3. bataljon 14. pješadijskog puka (bez 12. čete);

— Velimlje — Viluse — Vučiji Do: četnička Vučedolska brigada Nikšičkog korpusa i četa crnogorske nacionalističke žandarmerije;

— Grahovo: četa nacionalističke žandarmerije;

— Ledenice: ojačana 10. četa njemačkog 3. bataljona 334. pješadijskog puka.[63]

Ukupno je bilo oko 4.500 njemačkih i kolaboracionističkih vojnika. U toku borbi iz garnizona u Nikšiću i Dubrovniku neprijatelj je intervenisao sa još oko 500 vojnika.

U odnosu na dvije brigade Hercegovačke divizije (6 bataljona sa oko 900 boraca), te jedan bataljon Nikšičkog i dvije čete Južnohercegovačkog NOP odreda (sa stotinjak boraca) neprijatelj je bio petostruko nadmoćan. Zbog vezanosti neprijatelja za objekte i garnizone, njegove heterogenosti i složenosti komandovanja, zbog međusobnih suprotnosti, te vrlo visoke pokretljivosti i manevarskog duha udarnih brigada, ovaj odnos snaga nije bio odlučujući u odnosu na ishod ovih borbi.

Zbog toga je osnovni cilj napada dviju brigada bio da u četiri zapadne opštine nikšičkog sreza obezbijede uslove za rad organa i organizacija narodnooslobodilačkog pokreta. Na taj način se umjesto privremenog napuštanja gatačke slobodne teritorije stvarala nova i ujedno suprotstavljalo neprijateljevoj namjeri da se jedinice Divizije odbace što dalje od jadranske obale. Zatim, time se ostvarivao čvršći naslon Hercegovačke divizije na glavninu 2. udarnog korpusa, koja nije bila u mogućnosti da odvoji adekvatne operativne snage za intervenciju u zapadnoj Crnoj Gori.

Tridesetog novembra 10. hercegovačka brigada (bez 5. bataljona), ojačana Banjsko-vučedolskim bataljonom Nikšičkog NOP odreda, krenula je iz rejona s. Somina — s. Turuntaš — s. Crkvice u pravcu Velimlja da razbije četničku Vučedolsku brigadu, koja je u međuvremenu u napadnom poretku grupe »Heš« bila ovladala Banjanima i u Sominu potisnula mjesni Banjsko-vučedolski partizanski bataljon.

U toku 30. novembra Brigada je savladala slab otpor dijelova četničke Vučedolske brigade (kod s. Birači i D. Dubočke) i čete »nacionalne« žandarmerije kod s. Prigradine i oslobodila Velimlje, pri čemu je zarobila 7 četnika.[64] Ovog dana u protivnapad se od s. Njivica uključila i 3. hercegovačka udarna brigada (bez 3. bataljona), pod čijom komandom se nalazila i četa »Vlado Tomanović« Sjevernohercegovačkog NOP odreda, izbivši iz rejona s. Poljice u Vučiji Do, bez dodira sa neprijateljem.

Prodor 10. brigade u Velimlje i poraz tamošnjih četnika prisililo je 3. bataljon 359. puka (iz grupe »Heš«) na povlačenje, pa je on 1. decembra od Kobilje Glave i s. Korita vraćen u Bileću.

U toku 1. i 2. decembra obje brigade zadržale su se uglavnom u Velimlju i Vučjem Dolu da bi odmorile premorene bataljone. U Velimlju je uspostavljena Komanda mjesta i pomognut rad Narodnooslobodilačkog odbora i društveno-političkih organizacija.

Trećeg decembra jedinice su nastavile nastupanje. Deseta brigada je goneći četnike od Velimlja oslobodila Viluse, važnu raskrsnicu puteva između Trebinja, Nikšića, Bileće i Grahova, i time presjekla rokadnu komunikaciju 181. divizije. Štiteći desni bok 10. brigade 3. brigada je nastupili prema Bileći, u toku noći 3/4. decembra izbila na Baljke, odakle je u grad odbacila dva bataljona četničke Bilećke brigade.[65]

Slijedeća tri dana (4, 5. i 6. XII 1943) postignuti uspjeh je proširen u pravcu Lastve, pred kojom su dva bataljona 10. hercegovačke brigade na Zastrmu razbila 10. četu domobranskog 14. pješadijskog puka, koja je zajedno sa četničkim dijelovima bila 4. decembra upućena u izviđanje prema Vilusima.[66] Petog decembra neprijatelj je reagovao i iz Nikšića upućivanjem jenog bataljona milicije prema Vilusima, ali 10. brigada nije sa njim imala borbenog dodira. Garnizon u Trebinju u vezi s tim ojačan je sa dvije njemačke čete iz Dubrovnika a njegova posada u Lastvi jednom domobranskom četom iz Trebinja.[87]

Deseta brigada 7. decembra oslobađa i Grahovo savladavši slabiji otpor 150 žandarma i četnika na Bojanjem brdu i Vardaru.[38] Dva dana kasnije bataljoni ove brigade, goneći četnike na jug, izbili su u Podhan (raskrsnica puteva od Grahova prema Crkvicama i Ledenicama) i tako prodrli u Krivošije, na domak Bokokotorskog zaliva.

Oslobođenjem Grahova dijelovi Hercegovačke divizije su se duboko uklinili u raspored njemačke 181. divizije, pa je njen komandant iz Kotora naredio pripravnost prvog stepena za sve trupe u Boki Kotorskoj,

uključujući i obrazovanje alarmnih jedinica.[69] Smatrajući da su mu sada neposredno ugroženi obalski garnizoni, general Fišer je izvršio nova pomjeranja trupa i naredio mobilizaciju četničkih jedinica u svojoj zoni osiguranja. U toj pregrupaciji garnizon u Bileći je ostavljen samo četnicima, a 3. bataljon 359. puka pomjeren je iz Bileće u Trebinje. Pošto se oporavila poslije prvog iznenađenja i uočila da se radi o relativno malim snagama (4 bataljona u rejonu Grahova i 3 bataljona u rejonu Lastva — Pilatovci), komanda njemačke 181. divizije počela je pripremati protivnapad, kako bi uspostavila poremećeni sistem odbrane. To utoliko više što je ovaj prodor dovodila u vezu sa prisustvom i akcijama savezničkih brodova u obalnim vodama južnog Jadrana.[70]

Prodor dviju brigada i oslobođenje Velimlja, Vilusa i Grahova omogućili su aktiviranje organa narodne vlasti i društveno-političkih organizacija na ovom prostoru, pospješili priliv novih boraca u jedinice Nikšičkog NOP odreda (čak je i četa četničke Vučedolske brigade iz s. Drpe prešla na stranu NOV sa oružjem) u rejonu Vilusa zaplijenjena su dva vagona municije, uglavnom za minobacače. Sve ovo govori da je prodor predstavljao značajan uspjeh, utoliko više što je ostvaren uz neznatne gubitke od svega nekoliko poginulih i ranjenih. Doduše ni neprijateljevi gubici nisu bili znatno veći (dvadesetak zarobljenih, poginulih i ranjenih), premda je četnička Vučedolska brigada tako raspršena da se morala više nedjelja okupljati.

Dok je glavnina Divizije prodirala prema Grahovu, Sjeverna grupa (štab Divizije sa prištapskim dijelovima, 2. brigadom i po jednim bataljonom iz 3. i 10. brigade i Sjevernohercegovačkog NOP odreda) zadržala se u Župi pivskoj do 6. decembra, pa je toga dana krenula prema Goliji sa ciljem da se približi glavnini Divizije. Po dolasku u Goliju u komandi mjesta Krstac štab Divizije je obaviješten o odlasku 7. SS divizije na sjever, pa je 2. udarnu brigadu odmah orijentisao od s. Kazanaca prema Gacku.

Sjevernohercegovački NOP odred je bataljonima »Nevesinjska puška« i »Miro Popara« kontrolisao prostor između Nevesinjskog polja, Bileće i Dabarskog polja. Južnohercegovački NOP odred (8. XII — 183 borca) od formiranja Divizije djelovao je sa bataljonima i četama na veoma širokom prostoru južne Hercegovine i uglavnom samostalno. Četa »Rade Pravica« u Sumi i Brdima, bataljon *»Mihailo Čuzulan«* u Popovu polju; bataljon *»Marko Mihić«* uglavnom na teritoriji opštine Burmazi do ušća Bregave i u Dubravama; bataljon *»Savo Belović«* na Hrgudu i u Dabarskom polju; štab Odreda sa bolnicom, zaštitnom četom i okružnim političkim rukovodstvom u G. Hrasnu.

Od niza akcija Južnohercegovačkog NOP odreda u toku i poslije napada 7. SS divizije zabilježene su: prepad na njemačku kolonu kod Pribilovaca 19. novembar, razoružanje milicijske posade u Opličićima 20. novembar protjerivanje četničke posade sa Poplata 3. decembar, rušenje tt-linija između Stoca i Čapljine 5. decembar, prepad sa dva bataljona na garnizon u Stocu 7. istog mjeseca, kao i više akcija na željezničkoj pruzi između stanica Zavale i Huma.

Zahvaljujući aktivnosti oba partizanska odreda petnaestodnevno odsustvo brigada iz Hercegovine nije imalo težih posljedica po razvoj narodnooslobodilačkog pokreta na njihovoj teritoriji.

Neuspjeli napadi na garnizone u Gacku, Bileći i Lastvi

Odlaskom 7. SS divizije u istočnu Bosnu i grupisanjem snaga njemačke 181. divizije prema obali znatno su oslabljeni garnizoni u Gacku i Bileći i u ovom drugom svedeni na četničku posadu.

Uočavajući ovu činjenicu, Stab u pl. Goliji i komandant Divizije na Vilusima ocijenili su da je prilika da se preuzimanje incijative kruniše oslobođenjem nedavno napuštenog Gacka i eventualno Bileće. Komandant Divizije je istovremeno ovim želio da preduhitri uočene pripreme 181. divizije za protivnapad, pa je pored toga naredio i napad 10. brigade na garnizon u Lastvi. Za pritisak prema Gacku 7. decembra je od Kazanaca orijentisana 2. hercegovačka brigada sa 3. bataljonom 3. brigade i bataljonom *»Vule Skoko«* Sjevernohercegovačkog NOP odreda. Treća hercegovačka brigada (3 bataljona) sa četom *»Vlado Tomanović«* Sjevernohercegovačkog NOP odreda dobila je zadatak da napadne garnizon u Bileći. Po odluci štaba Divizije u sastav 3. brigade uključen je 9. decembra bataljon »Miro Popara« Sjevernohercegovačkog NOP odreda kao njen 4. bataljon pod rukovodstvom komandanta Vojina Vujovića i političkog komesara Rista Vojčića. Jedna desetina ovih partizana nastavila je borbene tradicije istaknutog partizanskog bataljona »Miro Popara«.

Prvo je preduzet napad za oslobođenje Gacka. Od 8. do 10. decembra nastupajući od Kazanaca i Vratkovića jedinice 2. brigade su rasturile četnička osiguranja u istočnom dijelu Gatačkog polja. Treći bataljon 3. brigade ovladao je Stepenom i odatle vršio pritisak prema Kuli Fazlagić, u koju se u međuvremenu iz Nevesinja vratio milicijski »DOMDO < bataljon. Tako je 3. bataljon obezbjeđivao napad 2. brigade u pravcu Gacka, dok je bataljon »Vule Skoko« orijentisan prema Površi za osiguranje napada sa tog pravca. Jedanaestog decembra sa položaja Platice — — Jasenik — Lipnik 2. brigada je krenula u napad na neposrednu odbranu garnizona. U toku dana po jakoj kiši i magli savladan je otpor oko 500 četnika (Gatačke brigade) i njemačkih vojnika na Miholjačama i u Avtovcu, ali su se ovi uspjeli povući i ojačati odbranu grada. Pokušaji da se ovlada Gackom ni do mraka nisu urodili plodom zbog guste artiljerijske i pješadijske vatre iz dobro utvrđenih objekata neprijateljeve kružne odbrane. Ispostavilo se da je neprijateljska odbrana znatno jača od očekivane ne samo u izgrađenim fortifikacijskim objektima i vatri nego i u broju vojnika i u Gacku i u Gatačkom polju u cjelini, pa je napad, pošto je Brigada trpjela gubitke, krajem dana obustavljen.[71] Među četiri poginula*' u ovim borbama bio je i komandir 3. čete 1. bataljona Čedo Marković iz s. Nadanića.

Napad za oslobođenje Bileće, koju je branilo oko 400 četnika Bilećke brigade, počeo je 12. decembra u 5 sati ujutru i preduzet je iz pokreta. U prvom naletu 3. brigade zauzeta je tvrđava na Modropcu i druga na Hadžibegovom brdu (k. 883), pa su 4. i dio 2. bataljona prodrli u grad.**' Pošto 1. bataljon nije mogao savladati otpor druge tvrđave na Hadžibegovom brdu (k. 864), a oko 9 sati auto-kolonom pristigla je oja-

*) U ovim borbama oko Gacka još su poginuli. Đoko J. Kovačević, iz s. Srđevića, borac 4. bataljona; Rajko P. Vukoje iz s. Pađena, puškomitraljezac 3. bataljona, i Obrad M. Milićević iz s. Granice, borac 1. bataljona.

**) Za vrijeme napada na četnički garnizon iz 3. brigade su poginuli borac 4. bataljona Vaso Šakota iz s. Davidovića i vodnik 2. bataljona Radoslav M. Kundačina iz s. Narat.

čana četa njemačkog 359. puka iz Trebinja i pojačala odbranu garnizona, štab 3. brigade je obustavio napad.[72]

Napad za oslobođenje Lastve trebalo je da bude izvršen noću 10/11. decembra, ali je preduhitren protivnapadom dijelova njemačke 181. divizije od Grahova prema Vilusima.

Prema tome od tri napadnuta mjesta nijedno nije oslobođeno. Ali pomenuti napadi su imali svoj značaj. Oni su očigledno demantovali propagandu neprijatelja o uništenju Divizije.

Protivnapad neprijatelja od Bileće, Lastve i Grahova

Protivnapad borbene grupe »Heš« njemačke 181. divizije otpočeo je 11. decembra 1943. Za njegovo izvršenje neprijatelj je grupisao snage i postavio im zadatak da poraze 10. hercegovačku brigadu i oslobode presječenu rokadnu komunikaciju od Nikšića prema Trebinju i Bileći. To je trebalo ostvariti dvostrukim obuhvatnim napadom sa tri kolone, iz Grahova, Lastve i Bileće prema Vilusima. Ukupna jačina neprijatelja bila je blizu 3.000 vojnika.

Glavni udar povjeren je koloni *»Zapad«* (3. bataljon 359. pješadijskog puka, bez 10. čete, 3. četa 1. bataljona i jedan vod 13. čete istog puka, 1 vod 6. baterije 222. artiljerijskog puka, 10. i 11. četa domobranskog 14. pješadijskog puka, ojačane sa po jednim vodom 12. 13. i 14. čete istog puka, te glavnina četničke Trebinjske brigade) ukupno oko 1.800 vojnika. Ova kolona je 12. decembra ujutru sa položaja: Lastva — Zastrm — Brestani nastupila duž druma preko Klobuka prema Vilusima.

Obuhvat s jugoistoka vršila je kolona *»Jug«* (ostaci četničke Vučedolske brigade, ojačani četom nacionalističke žandarmerije, a možda i dijelovima četničke Trebinjske brigade — do 500 vojnika) i nastupala je iz Grahova prema Vilusima. Prisustvo ove kolone primijećeno je već 10. decembra poslije podne.

Obuhvat sa sjeverozapada trebalo je da vrši kolona *»Sjever«* (ojačana 10. četa 3. bataljona 359. puka i 250 četnika Bilećke brigade uz podršku voda 6. baterije 222. artiljerijskog puka). Imala je zadatak da iz Bileće 12. decembra u 6,30 sati nastupi drumom prema Vilusima.[731]

Pošto je 11. decembra komandant Hercegovačke divizije sagledao neprijateljeve namjere, naredio je da se 10. brigada, zatečena u prostoru Grahovac -— Klobuk — Viluse, izvuče u toku noći 12/13. decembra prema Banjanima, u rejon Broćanac — Drpe — Usputnica, odnosno bliže 3. brigadi. Za maskiranje izvlačenja naredio je prepad dijela snaga (2, 3. i Banjsko-vučedolski bataljon) sa Klobuka u pravcu Lastve. Tako je u toku noći 11/12. došlo do susretne borbe na Klobuku sa višestruko nadmoćnom kolonom *»Zapad«*. Magla je onemogućavala osmatranje pa su se jedinice izmiješale i bataljoni 10. brigade upali u nepovoljan položaj, trpeći gubitke, naročito od artiljerijske vatre. Do kraja narednog dana na oba pravca (grahovskom i trebinjskom) vođena je zadržavajuća odbrana, i tek padom mraka Brigada se odvojila od neprijatelja i izvukla u određeni rejon.[74] Ometana napadom 3. brigade na četnike u Bileći, kolona *»Sjever«* nije došla do izražaja. Borbena grupa *»Heš«* je tako 13. decembra 1943. ovladala Vilusima i uspostavila prekinute komunikacije, ali joj se Deseta brigada izmakla iz planiranog obuhvatnog zahvata, koja

je pri tome imala 5 poginulih i 15 ranjenih boraca.*' Zbog demoralizacije Vučedolske četničke brigade pukovnik Heš je tad u Vilusima uspostavio njemački garnizon.

Dvadeset devetog novembra 1943. Hercegovačka divizija je preotela borbenu inicijativu. Prvi zadatak postavljen od štaba 2. udarnog korpusa Divizija je uspješno izvršila. Prodorom prema Grahovu i Krivošijama, napadima na garnizone u Gacku, Bileći i Lastvi, održavanjem i pojačanom aktivnošću odreda u Hercegovini, Divizija je uveliko prevladala posljedice napada 7. SS divizije i gubitka slobodne teritorije sa centrom u Gacku.

Ocjenjujući situaciju u svojoj zoni osiguranja komanda 181. divizije 13. decembra u Kotoru konstatuje: »Pojačana aktivnost bandi« (misli na Hercegovačku diviziju — primj. autora) »svela je obalsku odbranu na dosad najmanje moguću mjeru, što je sada podnošljivo s obzirom da ne postoji opasnost od većeg napada s mora. Političko stanje na području Divizije stoji pod pritiskom komunista. Nacionalisti nisu bili u stanju da spriječe ovaj prodor. To ih je vojnički i politički oslabilo. Stanovništvo, ukoliko nije sa komunistima, rezignirano je. Ono se boji otvorene saradnje na našoj strani, zato što do sada nismo uspjeli poraziti komuniste«.[75]'

U ovim dvonedjeljnim borbama poginulo je 15 boraca i starješina Hercegovačke divizije, među kojima i znatan broj rukovodilaca vodova i četa, većinom članova Komunističke partije koji su se, predvodeći svoje jedinice u borbi i pružajući lične primjere hrabrosti, životno zalagali za njegovanje duha junaštva među borcima. Uz to je ranjeno 19, a nestalo 7 boraca. Izbačeno je iz stroja 115 neprijateljskih vojnika. Zaplijenjeno je 70 pušaka, 3 puškomitraljeza, jedan laki minobacač, 242 ručne bombe; jedna radio-stanica, veće količine pješadijske municije, kao i dva vagona minobacačkih mina, koje nisu mogle biti upotrijebljene.[76]'

*

U prvim danima svoga postojanja Hercegovačka divizija je položila izuzetno težak ratni ispit. Uspješno je prebrodila udar višestruko brojnijih neprijatelja u početku šeste neprijateljske ofanzive. Nije prihvatila nametani joj odlučujući sudar, kao i, od neprijatelja očekivano, odstupanje u »kotao« na Romaniji; postupila je po svemu suprotno od onog što je neprijatelj predviđao. Vodila je za izabrani manevar vremenski potrebnu, aktivnu i zadržavajuću odbranu na pravcu Bileća—Gacko, a potom preko pl. Somine probila napadni poredak četničke Vučedolske brigade u Banjanima. Razvijanjem protivnapada glavnina Divizije je oslobodila Banjane i Grahovo i zaprijetila okupatorovim garnizonima kod Trebinja i u Krivošijama. Umjesto napuštene gatačke, stečena je nova, grahovska oslobođena teritorija, umjesto da odstupa na sjever, Divizija je nastupala na jug. Neprijatelj je uložio mnogo naprezanja da je odstrani iz svog obalskog odbrambenog pojasa a u ishodu svega hercegovačke brigade su se još dublje uklinile u taj pojas, gusto posjednut garnizonima. Taktika partizanskog rata i ovog puta je dobro primijenjena manevarom

*) Na brdu Kosmašu, iznad sela Klobuka, poginuli su 11. decembra borci: Blagoje Pašajlić iz Zovog Dola, Savo Pašajlić iz Lukavca i Božo Dedijer iz Čepelice, a 12. decembra: Mile Pikula iz Slivalja i Mujo Zvizdić iz Gacka.

zabacivanja u pozadinu neprijateljevog napadnog poretka. To je bila dobra primjena taktike borbe koju je inspirisao i razvijao Vrhovni štab NOV i POJ. Ponavljajući takva uputstva drug Tito je još u ovo vrijeme (11. decembra 1943.) naređivao štabu 2. udarnog korpusa: »Ne stvarajte front, već primjenjujte mobilnu taktiku. Zabacujte vaše snage opet u pozadinu neprijatelja. Držite više snage dekoncentrisane«.

U ovim borbama Hercegovačka divizija je priložila svoj udio za uspješno prevladavanje okupatorovih namjera u operaciji »Kugelblic«. Prije svega ona je svojim postojanjem u istočnoj Hercegovini i dejstvima od 19. novembra do 5. decembra 1943. štitila bok i pozadinu glavnine 2. i 3. korpusa NOVJ u Sandžaku i istočnoj Bosni. Omela je nastupanje 7. SS brdske divizije »Princ Eugen«, koja je pored 1. brdske divizije bila nosilac udara u limsko-drinskoj operaciji, odnosno planu »Kugelblic«. Deset dana prije početka ove operacije ustanovila je jačinu, pripadnost i pravac nastupanja, a kroz to dobrim dijelom i dalje namjere neprijatelja u hercegovačkom prostoru. Time je isključeno svako iznenađenje snaga NOVJ na prilazima Srbije sa neretljanskog pravca.

Prisiljavanjem 7. SS divizije da čak iz doline donje Neretve nastupa u razvijenom napadnom poretku, četnim kolonama ili streljačkim strojem savlada prostor u srednjem od po 100 km hercegovačkog krša, ona je zamorila i u brojnim zasjedama i okršajima u značajnoj mjeri iznurila njene snage, što nije bilo bez odraza na njene mogućnosti u daljim etapama ove operacije.

Ako je izostao pritisak hercegovačkih udarnih brigada na otkrivena leđa 7. SS divizije u jugoistočnoj Bosni, što je bilo najcjelishodnije u opštem interesu, taj propust bi se mogao pripisati neiskustvu u našem komandovanju u pogledu konkretnijeg objedinjavanja krupnijih jedinica u zajedničkoj operaciji. Neobaviještena o cjelini zbivanja na vojištu, Divizija je svoj protivnapad usmjerila prema jugu iako bi njeno natiskivanje za 7. SS divizijom preko Zelengore bilo efikasnije pomaganje naših edinica neposrednije ugroženih u ovoj operaciji.

Sa stanovišta iskustva posebno je važno podvući da je Hercegovačka divizija već na samom početku trpjela teške posljedice zbog neposjedovanja svoje, zadacima i vremenu dorasle obavještajne službe. Ovo se u prvom redu odnosi na nedovoljno razvijenu mrežu obavještajnih organa po garnizonima područja, na stručnost obrade i brzinu dostavljanja obavještajnih podataka. Pouzdanost u izvještaje o radu i namjerama neprijatelja, koje su primali štabovi bila je remećena povremenim prisustvom dezinformacija, najčešće iz kolaboracionističkih izvora.

NAPOMENE (IV glava):

1) Arhiv VII, NjA, Mikroteka, Minhen, R-5/599—600.
2) *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945,* Vojnoistorijski institut, Beograd, 1965. knj. 2, str. 15.
3) AVII, NjA, Mikroteka, T-315, R-1544/931.
4) AVII, ANOP-a, k. 391, reg. br. 2/13.
5) Borbene zapovijesti komandanta 5. SS brdskog armijskog korpusa od 18. XI 1943. i komandanta 7. SS divizije od 2. XII 1943. AVII, NjA, Mikroteka, T-313, R-189/9737 i R-190/0601.
6) AVII, NjA, Mikroteka, T-313, R-189/9737-45.
7) Komanda 2. oklopne armije prvi put pominje Hercegovačku diviziju tek 7. XII 1943, što je očigledno utvrđeno tek po dolasku dijelova 7. SS divizije u Gacko. Izvještaj njenog obavještajnog odjeljenja, AVII, NjA, Mikroteka, T-313, R-190/ /0708.
8) Dnevni izvještaji jedinica njemačkog 5. SS brdskog armijskog korpusa od 18. XI do 4. XII 1943; AVII, NjA, Mikroteka, T-313, R-189/440, 474, 483, 9401, 9438. 9493, 9505, 9520; T-315, R-143/886, 889; R-1544/1012, 1016-1018, 1020-1021.
9) Isto.
10) Radiogrami br. 40 do 53 komandanta četničkog Nevesinjskog korpusa (»Rex«) od 25. XI do 26. XII 1943, AVII, CA, k. 280.
11) Zapovijest Štaba Hercegovačke divizije od 22. XI i njegovo obavještenje komandantu Divizije od 24. XI, *Zbornik,* tom. IV, knj. 19, dok. 98 i 105.
12) *Zbornik,* tom, IV knj. 19, dok 98.
13) Zapovijest Štaba Hercegovačke divizije od 24. XI 1943, *Zbornik,* tom IV, knj. 19, dok 105.
14) Osnovni zadatak bataljona »Savo Belović« JH odreda je bio zatvaranje pravca Stolac—Dabarsko polje.
15) Naređenje Štaba Hercegovačke divizije od 26. XI 1943, *Zbornik,* t. IV, knj. dok. 111.
16) U okviru obnavljanja i šireg aktiviranja svih društveno-političkih organizacija tih dana (22. XI 1943) u Gacku je održano oblasno savjetovanje SKOJ-a za Hercegovinu, na kome je obrazovan Inicijativni odbor USAO BiH-a za Hercegovinu i obnovljeni okružni komiteti SKOJ-a za južnu i sjevernu Hercegovinu.
17) Zbornik, t. IV knj. 19, dok. 105.
18) Izvještaj Štaba Hercegovačke divizije od 23. XI 1943, AVII, NOP, k. 391, br. reg. 19/1.
19) Izvještaj političkog komesara Mostarskog NOP bataljona od 23. XI 1943, *Zbornik,* tom IV knj. 19, dok. 103.
20) Zapovijest Štaba Hercegovačke divizije (i Obavještenje komandanta) od 24. XI 1943, *Zbornik,* t. IV knj. 19, dok. 105.
21) Zapovijest Štaba Hercegovačke divizije od 27. i 28. XI 1943. i Relacija za period od 14. do 30. XI 1943, *Zbornik,* t. IV knj. 19, dok 119, 126 i 141; AVII. NOP-a, reg. br. 3/1.
22) AVII, NjA, Mikroteka, T-313, R-189/474.
23) AVII, NjA, Mikroteka, T-313, R-189/4401.
24) Operacijski dnevnik štaba Hercegovačke divizije, AVII, ANOP k. 1143A, dok. 7/8.
25) AVII, NjA, Mikroteka, T-313, R-189/9438.
26) Izvještaj borbene grupe »Heš« od 23. XI 1943, AVII, NjA, Mikroteka, T-315, R-1544/1045.
27) Po sjećanju komandanta 3. udarne brigade Danila Komnenovića.
28) Operacijski dnevnik Hercegovačke divizije, AVII, NOP-a, k. 1143A, br. reg. 7/8.
29) Operacijski dnevnik Štaba Hercegovačke divizije, AVII, ANOP, k. 1143A, br. reg. 7/8.
30) Isto.

31) Po izvještaju komandira ostatak Pionirske čete od 50 vojnika probio se s njim prema Planoj u sastav borbene grupe »Heš«, AVII, NjA, Mikroteka, T-315, R-1544/1021; Dako Kundačina, Dvije akcije bataljona »Miro Popara«, Hercegovina u NOB, Vojno delo, Beograd 1961, str. 776—778.

32) Izvještaj borbene grupe »Heš« od 25. XI 1943, AVII NjA, Vašington, T-315, R-1544/1018.

33) Po sjećanju komandanta 3. brigade Danila Komnenovića.

34) Operacijski dnevnik Štaba Hercegovačke divizije, AVII, ANOP-a, k. 1143A, br. reg. 7/8.

34a) Isto.

35) Izvještaj borbene grupe »Heš« od 26. XI 1943, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, R-1544/1028. Od toga do borbene grupe »Heš« se probilo svega 9 ljudi, i to bez oružja.

36) Izvještaj Komande 5. SS korpusa, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-313, R-196, 7283, 7285-86 i R-486/299.

37) Izvještaj Štaba 3. brigade, AVII, k. 1143-A, reg. br. 7/8; izvještaj štaba 10. brigade, Zbornik, IV k. 19, dok. br. 123.

38) Zapovijest štaba 10. brigade od 27. XI 1943, Zbornik, tom IV, k. 19, dok. br, **122.**

39) Dnevni izvještaj pukovnika Heša za 26. XI 1943, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-315, R-1544/1025-1027.

40) Isto.

41) Zapovijest i izvještaji štabova 3. i 10. brigade od 26—27 XI 1943, *Zbornik,* t. IV, k. 19, dok. br. 113, 122 i 126.

42) Isto.

43) Zapovijesti štabova 10. brigade i Hercegovačke divizije od 27. XI 1943, *Zbornik,* Tom IV, k. 19, dok. br. 119 i 120.

44) Naređenje Štaba Hercegovačke divizije od 27. XI 1943, *Zbornik,* Tom IV, k. 19, dok. br. 119. Radna karta majora Štretmena, dostavljena 26. XI 1943. štabu Hercegovačke divizije, nije pronađena u arhivi.

45) Operacijski dnevnik štaba Hercegovačke divizije, AVII, ANOP, k. 1143-A, dok. br. 7/8.

46) Isto.

47) Dnevni izvještaj borbene grupe »Heš« od 27. XI 1943, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-315, R-1544/1040-1042.

48) Operacijski dnevnik štaba Hercegovačke divizije, AVII, ANOP, k. 1143, dok. br. 7/8.

49) Isto.

-50) Isto.

31) Dnevni izvještaj pukovnika Heša sa 27. XI 1943, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-315, R-1544/1050-1051.

32) Operacijski dnevnik štaba Hercegovačke divizije, AVII, ANOP, k. 1143-A, dok. br. 7/8. Izvještaj Štaba 10. brigade od 27. XI 1943, *Zbornik,* Tom IV, k. 19, dok. br. 123.

53) Izvještaj pukovnika Heša, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-315, R-1544/1040--1042.

54) Zapovijest štaba Hercegovačke divizije od 28. XI 1943, *Zbornik,* Tom IV, k. 19, dok. br. 126.

35) Isto.

56) Zapovijest štaba Hercegovačke divizije od 28. XI 1943, *Zbornik,* tom IV, knj. 19, dok. 126. Radiogram štaba Hercegovačke divizije štabu 2. udarnog korpusa, AVII, ANOP-a k. 1146-1- reg. br. 12.

07) U izvještaju komande 2. oklopne armije gubici 7. SS divizije od 21 do 30.XI 1943. iznose: 2 ofcira sa 18 podoficira i vojnika poginulo, ranjena 64 podoficira i vojnika i nestala 2 oficira. AVII, NjA, Mikroteka, T-313, R-196/7283. U divijskom izvještaju rađenom 30. XI 1943. neprijateljski gubici za ovih 5 dana ocijenjeni su na 250 folksdojčera i više četnika. *Zbornik,* tom III, knj. 6, dok. 129, dok pomenuta relacija navodi 279 njemačkih vojnika i 5 četnika.

38) Izvještaj političkog komesara Hercegovačke divizije od 30. XI 1943. AVII, ANOP-a, k. 1143, reg. broj 6/1, Relacija štaba Hercegovačke divizije za period 14—30. XI 1943. *Zbornik,* tom IV, knj. 19, dok. 141.

59) Dnevni izvještaj od 25. XI 1943, AVII, NjA, Mikroteka, T-313, R-189/1416.
60) Isto, R-196/6910-11.
61) Borbena zapovijest komandanta 7. SS divizije od 2. XII 1943, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-313, R-190/0601.
62) Isto.
63) Dnevni izvještaj AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-315, R-1543/1263-69.
64) Izvještaj štaba 10. brigade od 11. XII 1943, AVII, ANOP, k. 1147, reg. br. 13/3.
65) Izvještaj štaba 3. brigade u decembru (bez datuma), *Zbornik,* tom IV, knj. 20, dok. br. 81.
66) Izvještaj štaba 10. brigade od 18. XII 1943. Zbornik, tom IV, knj. 20, dok. broj 103; relacija domobranske 6. pješadijske divizije za decembar 1943, *Zbornik,* tom IV, knj. 20, dok. br. 236.
67) Izvještaj komande 181. pješadijske divizije od 4. XII 1943, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-313, R-486/299.
68) Izvještaj štaba 10. brigade od 18. XII 1943, *Zbornik,* tom IV, knj. 20, dok. br. 103.
69) Izvještaj komande 181. pješadijske divizije, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-313, R-1543/895.
70) U vodama ispred dubrovačke i bokokotorske obale 27. XI te 1. i 2. XII 1943. saveznički brodovi su izvršili nekoliko vatrenih prepada na objekte njemačke odbrane, AVII, ANDH. k. 106, reg. br. 1/8 i relacija domobranske komande 6. pješadijske divizije za decembar 1943, *Zbornik,* tom IV, knj. 20, br. 236.
71) Izvještaj štaba 2. brigade od 16. XII 1943, *Zbornik,* tom IV, knj. 20, dok. br. 86. Brigada je imala 4 poginula i 4 ranjena borca.
72) Izvještaj štaba 3. brigade od decembra (bez datuma) 1943, Zbornik, tom IV,. knj. 20, dok. br. 81.
73) Zapovijest komande 181. divizije, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-315, R-1544/1276-7.
74) Izvještaj štaba 10. brigade od 12. XII 1943. *Zbornik,* tom IV, knj. 20, dok. br. 103..
75) Procjena situacije komande 181. pješadijske divizije od 13. XII 1943, AVII,, NjA, Mikroteka, Vašington, T-315, R-1544 1300-7.
76) Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143-A, reg. br. 7/8.

V Glava

BORBE DIVIZIJE KRAJEM 1943. I POČETKOM 1944. GODINE

Četrnaestog decembra 1943. u selu Gornjim Dubočkama ponovo je, poslije 20 dana, bio na okupu štab Hercegovačke divizije. Istovremeno se tu našao i Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu, pa je to bila prilika da se analizira protekli period, izvuku pouke i utvrde zadaci za naredni period.

Limsko-drimska operacija zalazila je u završnu etapu. U »kotlu« p\&T\\T&Y\oTf\ od cs&sđ&a. Jakoravorcv, Sjercvećom, Devetakom i 'Romanikom, našle su se samo 5. i *21.* udarna divizija. Sve ostale divizije (2, 3, 16, 17. i talijanska »Garibaldi«) već su bile van okruženja. Probojem 5. i 27. divizije ova operacija se za neprijatelja završila neuspjehom 15. decembra. Tri dana kasnije njemački 5. SS korpus otpočeo je u istočnoj Bosni operaciju *»Šnešturm«* protiv jedinica 3. udarnog korpusa, poznata kao *Krivajska operacija,* nakon čega se (početkom januara 1944) težište borbi na jugoslovenskom ratištu prenijelo u zapadnu Bosnu.[1']

Po prolasku 1. brdske divizije glavnina 2. udarnog korpusa i dalje se nalazila uglavnom u dolini Lima i 12. decembra ponovo oslobodila Bijelo Polje.

Hercegovačka divizija, i dalje bez neposrednog naslona na glavninu Korpusa, našla se u predahu sa svojom glavninom u Banjanima, dok je njena ojačana 2. brigada vršila pritisak na garnizon u Gacku.

Štab Divizije je mogao da ima najgrublju predstavu o rasporedu, približnoj snazi "i naoružanju, te opštoj formacijskoj pripadnosti neprijateljskih posada u garnizonima i uporištima na svom operativnom području. O detaljima toga rasporeda, naročito numeraciji jedinica, njihovom formacijskom sastavu i tekućim promjenama, prije svega kod njemačkih jedinica, i njihovom komandnom sastavu se manje znalo, zbog toga što se obavještajna služba još uvijek pretežno oslanjala na borbeno osmatranje i izviđanje.

Po njemačkim dokumentima taj raspored je sredinom decembra 1943. izgledao ovako:[2']

— na prostoru Viluse — Grahovo: 3. bataljon 359. pješadijskog puka sa 6. baterijom 222. artiljerijskog puka, Vučedolskom brigadom četničkog Nikšičkog korpusa i četom nascionalističke žandarmerije;

— Lastva: 3. bataljon domobranskog 14. pješadijskog puka, bez 12. čete;

— Trebinje: komanda njemačkog 359. puka sa jezgrima prištapskih jedinica (13. 14. i 15. četa); komanda domobranskog 14. pješadijskog puka također sa prištapskim jedinicama (13. 14. i 15. četa), te njoj potčinjena komanda 1. bataljona sa po jednom četom iz 1. i 3. bataljona.

Pored Trebinjske brigade (oko 400 ljudi) u okolini Trebinja nalazile su se četničke komande: komanda operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine i komanda Trebinjskog korpusa, za zaštitnim dijelovima;

— željezničku prugu od Trebinja do Gabele osiguravali su: dvije ojačane čete 1. bataljona domobranskog 14. puika od Trebinja do Huma, talijanska 49. fašistička legija *»San Marko«* (dva bataljona i prištapski dijelovi) od Poljica do Ravnog; 2. bataljon domobranskog 14. puka sa po jednom četom ustaške milicije u Ravnom i Hutovu; komanda 5. bataljona 2. ustaškog prometnog zdruga u Gabeli sa satnijama: 2. u Hutovu, 3. od Krupe do Dubravice a 1. u Opuzenu.

— Bileća: četnička Bilećka brigada i Vučedolski bataljon Vučedolske brigade;

— Ljubinje: četnička Ljubinjska brigada;

— Stolac: mehanizovani dijelovi (3. četa) 7. SS pionirskog bataljona sa dijelom talijanskog Radnog bataljona, te četnička Stolačka brigada i jedna četa domobranske milicije u Dubravama;

— Čapljina — Domanovići: pozadinski dijelovi njemačke 118. lovačke divizije i nešto ustaša;

— Gacko — Kula Fazlagić: ojačani 1. konjički eskadron 7. SS izviđačkog bataljona sa milicijskim DOMDO (domobranski dobrovoljački) bataljonom *»Gacko«* 6. domobranske divizije, četničkom Gatačkom brigadom i dijelom Granične (Golijske) brigade, raspoređenim u Gatačkom polju;

— uporišta Kifino Selo, Fojnica, Plužine, Ulog: na komunikaciji od Nevesinja prema Gacku i Kalinoviku obezbjeđivao je ojačani 2. konjički eskadron 7. SS izviđačkog bataljona sa četničkom 1. nevesinjskom brigadom;

Nevesinje: (sa okolinom) komanda 7. SS protivtenkovskog diviziona sa 1. baterijom, štabna četa 7. SS divizije, jedna četa domobranske milicije, te komande četničkog Nevesinjskog korpusa (s. Miljevac) i 2. nevesinjska brigada;

Mostar: (sa Blagajem i Bijelim Poljem) komanda njemačkog 5. SS brdskog armijskog korpusa sa dijelom prištapskih jedinica, dijelom pozadinskih ustanova 7. SS divizije i njenog artiljerijskog puka, dio pozadinskih ustanova i jedinica domobranske 6. pješadijske divizije, te domobranska 3. vazduhoplovna baza (3. zračna luka);

— željezničku prugu od Čapljine do Ivan-sedla obezbjeđivao je 2. puk (komanda u Jablanioi) domobranskog 2. brdskog zdruga, čija se komanda sa prištapskim jedinicama, sem artiljerije, nalazila u Konjicu, a 9. puk na obezbjeđenju pruge dalje prema Sarajevu.

Upravo u to vrijeme bile su sagledane namjere i osnovni ciljevi njemačke zimske kampanje pa je Vrhovni štab 11. XII 1943.[3]-[1] izdao direktivu kojom je naredio da korpusi Narodnooslobodilačke vojske, koji su se našli pred udarom nadmoćnijeg neprijatelja, izvrše dekoncentraciju jedinica, ne dozvoljavajući da ih protivnik okruži; da razvlače neprijateljske napadne kolone; da im se suprotstave primjenom zadržavajuće odbrane; da im se vještim manevrima zabacuju na bokove i u pozadinu i da im energičnim udarima nanose gubitke. Ostale jedinice trebalo je da odmah počnu

jače napade na neprijateljske kolone u pokretu i na posade, te da ruše komunikacije u svojim operativnim zonama kako bi se umanjio efekat njemačke ofanzive.

Stab 2. udarnog korpusa primio je ovu direktivu (radiogram) već istog dana. U posebnom naređenju 2. udarnom korpusu bio je naročito istaknut napad jakih snaga na 3. udarni korpus NOVJ u istočnoj Bosni i naglašeno da jedinice treba da primjenjuju taktiku zabacivanja što jačih snaga u pozadinu neprijatelja i da se drže rastresitog rasporeda kako bi izbjegle okruženje.

Na osnovu toga štab Korpusa je 12. decembra radiogramom dao zadatak Hercegovačkoj diviziji da najhitnije aktivira sve svoje snage i da u prvom redu odlučno napada komunikacije u istočnoj Hercegovini radi paralisanja neprijateljskog saobraćaja. U cilju onemogućavanja neprijateljevih protivmjera trebalo je što više primjenjivati brzo manevrovanje i brigade držati dekoncentrisane.*>

Novembarske koncentracije jakih njemačkih snaga u Hercegovini (7. SS brdska, 118. lovačka i 181. grenadirska)[5] i napad ojačane 7. SS divizije na novoformiranu Hercegovačku diviziju, u kome je izgubljena centralna, prilično stabilizovana slobodna teritorija, bili su pogoršali situaciju u Hercegovini. Privremeno odsustvo brigada omogućilo je neprijatelju da pooštri teror nad stanovništvom. Usljed toga su društveno-političke organizacije NOP-a i organi vlasti na ranije kontrolisanoj i slobodnoj teritoriji bih primorani na ograničenu, a ponegdje i na ilegalnu aktivnost. Fizičkim istrebljenjem svih čije im je političko ubjeđenje bilo nepoželjno i prisilnom mobilizacijom drugih u kolaboracionističke formacije željelo se zastrašiti stanovništvo, slomiti njegova privrženost oslobodilačkoj borbi i uspostaviti autoritet okupacione vlasti.[6]

Hercegovački vijećnici sa zasjedanja ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a još se nisu bili vratili iz Mrkonjić-Grada i Jajca a istorijske odluke o konstituisanju bosanskohercegovačke državnosti i uređenju Demokratske Federativne Jugoslavije, koje su imale veoma značajne posljedice po dalji tok oslobodilačkog rata u smislu učvršćenja uveliko izvojevanih tekovina, stigle su u Hercegovinu preko radio-stanice *»Slobodna Jugoslavija«* i redovnim radio-saobraćajem. Obrazovanje Nacionalnog komiteta Jugoslavije, kao privremene vlade, i dodjeljivanje vrhovnom komandantu NOV i POJ Josipu Brozu Titu zvanje maršala Jugoslavije posebno se dojmilo boraca Divizije i prihvaćeno je sa najvećim oduševljenjem. Odluke ovih istorijskih skupova bile su tada osnova, snažna podrška i podstrek čitavoj aktivnosti NOP-a u Hercegovini, a time i Hercegovačkoj diviziji.

Kao odgovor na odluku AVNOJ-a o federativnom uređenju Jugoslavije, po naređenju svojih »nadređenih«, i četnici u Hercegovini, pod parolom »Bolje s nama nego protiv nas«, proklamuju novi kurs prema Muslimanima i Hrvatima, nastojeći da parališu njihovu podršku NOP-u,[6a)] ali su istovremeno uveliko radili na priključenju Hercegovine Nedićevoj Srbiji, čime su faktički sprovodili koncepciju opunomoćenika Trećeg Rajha za jugoistok Hermana Nojbahera o okupljanju antikomunističkih snaga na Balkanu.

Pored vojničkog zadatka dobijenog od štaba Korpusa, osnovu za donošenje plana akcija u narednom periodu predstavljale su odluke osnivačkog sastanka novoformiranog *Divizijskog partijskog biroa,* održanog 3. XII 1943. u s. Stabnama, te zahtjev Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu za skladan napor svih faktora revolucionarne oslobodilačke borbe,

pri čemu je naročita važnost pridavana vojničkom tučenju neprijatelja u Hercegovini. A to je pretpostavljalo hitan povratak brigada na teren sa koga su se prije 15 dana udaljile.

Osnovna zamisao plana bila je da sa dvije brigade i partizanskim jedinicama izvrši snažan udar po komunikacijama u dubini hercegovačkog operativnog područja, a potom da se na prostoru Bileća — Gacko — Stolac ponovo stabilizuje slobodna teritorija, kao baza narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini. Naređena dekoncentracija sanitetskog zbrinjavanja i liječenja trebalo je da olakša pokretljivost Divizije. Sredina decembra 1943. je ujedno obilježila nastavak veoma žive političke aktivnosti svih organizacija narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini, a njenu suštinu predstavljali su realizacija i objašnjavanje odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a i Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a.

Već 15. decembra 2. i 3. hercegovačka brigada krenule su na izvršenje zadataka. Deseta brigada zadržana je i dalje u Banjanima radi odmora i obezbjeđenja štaba Divizije, njegovih ustanova i političkog rukovodstva oblasti koji su od 18. decembra u selu Crkvice, dok je bolnička baza ostala u Gornjim Dubočkama.

Pošto joj je štab Divizije vratio 3. bataljon, 3. udarna brigada je orijentisana prema stolačkom i ljubinjskom srezu da bi od Vučijeg Dola preko Plane i Vranjskih 17. decembra izbila u rejon s. Vlahovića. Noću 17/18. istog mjeseca njen 1. i 2. bataljon uz pomoć bataljona *»Savo Belović«* iz pokreta su u Potkomu i na Hrgudu napali i poslije višečasovne borbe odbacili u Stolac četničku Stolačku brigadu. Umjesto (prema obavještenjima) očekivanih 250 četnika Stolačka brigada je prisilnom mobilizacijom bila narasla na 400 ljudi. Zarobljeno je 28 četnika, a njen komandant Milić Džangić je teško ranjen pa je potom liječen u njemačkoj bolnici u Kragujevcu. Treća brigada je imala 2 poginula,*' 2 ranjena i 2 zarobljena. Poginuo je komandir čete 1. bataljona Milutin Jelačić iz s. Dabrice.[7]' Istog dana bataljon *»Mihajlo Čuzulan«* i četa *»Rade Pravica«* Južnohercegovač-NOP odreda napali su kod s. Vlasače oko 100 četnika Trebinjske brigade i bez vlastitih gubitaka odbacili ih u garnizon. Tom prilikom 4 četnika su poginula, 8 ih je ranjeno i 9 zarobljeno.[8]'

Devetnaestog decembra bataljon *»Marko Mihić«* istog odreda je bez sopstvenih gubitaka u s. Kruševu uništio njemačku patrolu jačine 8 vojnika, a sutradan u zasjedi kod s. Udore i njemački odred upućen sa Mostarskog aerodroma, koji je tragao za oborenim njemačkim kapetanom pilotom Kirhnerom. Ovaj potjerni odred je imao oko 80 vojnika i starješina i pristigao je od Stoca do Udore, na tri kamiona i jednim putničkim kolima. Samo tri njemačka vojnika su bjegstvom bez oružja izbjegla uništavajuću zasjedu. Zaplijenjena su sva četiri vozila, 6 puškomitraljeza, 15. pušaka, 14 automata, 7 pištolja, 50 ručnih bombi, oko 5.000 puščanih metaka i druga oprema.[9]' Trideset odlučnih partizana kod Udore, pod rukovodstvom komandanta Manojla Buluta i političkog komesara Mihe Ružića uništili su bez sopstvenih gubitaka skoro trostruko brojniju njemačku jedinicu, što je izuzetan ratni podvig, vrijedan najvišeg priznanja.

Dan kasnije (21. XII) u istom cilju, dolazeći sa ž. st. D. Hrasno u s. Kučinare je izbio novi njemački potjerni odred jačine ojačane čete iz 118. divizije i počeo pljačkati i paliti selo. Poslije borbe u Dabarskom polju 3. brigada je nastavila kretanje i približno istovremeno sa neprijateljem

*) U borbi na Hrgudu poginula je bolničarka 1. bataljona Fatima H. Hanić iz s. Aladiniea.

iz D. Hrasna izbila u susjedno is. Bančiće. Obaviješten o pojavi neprijatelja štab Brigade je intervenisao Drugim i Četvrtim bataljonom. Njemačka četa je jnapadnuta u s. Pušištima, gdje se spremala da prenoći, ali je nakon kraće borbe razbijena. Njemački vojnici sa pridatim ustašama, obuzeti panikom, pobjegli su prema Stocu, ostavivši dva poginula. U noćnom gonjenju do s. Poplata iz 3. brigade je poginuo politički komesar čete 2. bataljona Tomo Kardum iz s. Rapti.[10]

Poslije toga 3. udarna brigada je 22. decembra oslobodila Ljubinje, gdje je obuhvatnim napadom raspršila četničku Ljubinjsku brigadu (150 četnika),[11] a potom čistila okolna sela i pl. Sitnicu od četnika. Dvadeset sedmog decembra vratila se prema Bileći po naređenju štaba Divizije i time završila desetodnevni vrlo efektan manevar, koji je pored rušenja komunikacija od Stoca prema Dabarskom polju i Ljubinju rezultirao i neprijateljevim gubicima od preko 150 izbačenih iz stroja. Ovaj uspjeh je ostvaren uz punu saradnju i zalaganje jedinica Južnohercegovačkog NOP odreda.

Druga hercegovačka udarna brigada, ojačana 5. bataljonom 10. brigade; 15. decembra je iz s. Nadanića kod Gacka protjerala manju njemačku posadu i time presjekla put Gacko — Nevesinje. Prvi eskadron 7. SS izviđačkog bataljona odmah je reagovao. Oko 200 četnika i esesovaca iz Fojnice izvršilo je protivnapad prema Nadanićima i Domrkama. Uz sopstvene gubitke od 3 poginula*' i 4 ranjena Brigada je odbila napad i nanijela neprijatelju gubitke od 14 mrtvih.[12] Sutradan je čisteći Površ nastavila nastupanje prema komunikaciji Kifino Selo — Ulog, ali, obaviještena da se na nju priprema napad od Gacka i Nevesinja, u oskudici municije, 19. decembra se vratila u prostor Vrba—Dramešina i 22. istog mjeseca prešla u rejon Galešina — Dulići.

Dok su Druga i Treća brigada izvršavale prve od planiranih zadataka prodirući južnom i sjevernom Hercegovinom, štab Divizije je 18. decembra 1943. u s. Crkvice primio radio-naređenje vrhovnog komandanta Maršala Tita kojim je Hercegovačka udarna divizija preimenovana u Dvadeset devetu udarnu diviziju NOVJ.[13] Pet dana kasnije i Centralni komitet KPJ postavio je *politodjel* Divizije, kao svoj instruktorski organ za pomoć u provođenju partijskoorganizacijskog rada u divizijskoj organizaciji Komunističke partije i opšte političke-propagandne djelatnosti u vojsci i van nje. Za rukovodioca Politodjela je postavljen *Vojo Kovačević,*[14]

Napadi na garnizone u Gacku i Bileći

Ocjenjujući da je udarom po komunikacijama Stolac—Dabarsko polje, Stolac—Ljubinje i Gacko—Kifino Selo, prvi dio zadatka uglavnom izvršen i da su se stekli povoljni uslovi za oslobođenje gradova, štab Divizije je 22. decembra odlučio da jednovremeno oslobodi Gacko i Bileću, pa ;e naredio pokret brigada prema ovim garnizonima i počeo pripreme za napad.

Na gatački sektor uputio je 10. brigadu. Do 24. decembra 2. brigada je pomjerena iz Gatačkog polja prema Bileći, kada je raspoređena na prostor s. Kapavica — Kovači — Golobrđe, gdje joj je potčinjena partizan-

*) Poginuli su Mladen Marie iz s. Strujića, vodnik 2. bataljona; Risto šošo iz s. Dračeva. politički delegat voda 2. bataljona a Rajko P. Bošnjak iz Bileće, rukovodilac SKOJ-a 3. bataljona, pao je u zarobljeništvo četnika koji su ga potom strijeljali.

ska četa *»Vlado Tomanović«* u Baljcima. Sarađujući sa jedinicama Divizije Banjsko-vučedolski bataljon Nikšičkog NOP odreda vršio je obezbjeđenje od pravca Vilusa.

Bez svoga 2. bataljona (zadržan uz štab Divizije) Deseta brigada je u nastupanju prema Gacku 25. decembra iz pokreta napala i odbacila do 350 esesovaca, četnika i domobranskih milicionera od Ulinja i Miholjača prema njihovom gradskom uporištu u Gacku. Tada su ubijena 2 i ranjena 3 četnika.[15]

Četiri bataljona 10. brigade su noću 26/27. decembra u jakoj sniježnoj vijavici od Jasenika i Ulinja krenuli u napad za oslobođenje Gacka. U rejonu Miholjača naišli su na odbranu oko 600 esesovaca, četnika i milicionara, podržanih vatrom baterije topova i minobacača. Nabujala Mušnica zadržala je napad lijevog krila više sati pa je i desno krilo Brigade bilo zaustavljeno. Pred zoru štab Brigade je uspio da poveže napore bataljona, pa se do zore vodila oštra borba, protkana uzastopnim protivnapadima neprijatelja. Svitanje je još više smanjilo izglede za dalji uspjeh napada i zaprijetilo težim gubicima ljudi pa je štab Brigade izvukao jedinice iz borbe na prostor Vrba — Bodežišta u namjeri da Gacko oslobodi povoljnijim pravcem u novom pokušaju. U ovoj borbi četiri borca su izbačena iz stroja, a u napadu su se istakli 4. i 5. bataljon.[16]

U 23 sata 29. decembra otpočeo je novi napad 10. brigade u pravcu Gacka, sada bolje organizovan i drugačijim borbenim poretkom. Preko Miholjača su nastupali 1. i 4. bataljon a obuhvatno preko Ponikava i Gračanice 3. i 5. bataljon. Neprijateljevi obavještajci blagovremeno su otkrili ovaj napad, pa su ga udruženi neprijatelji u rejonu Gacka prihvatili dobro pripremljeni za odbranu. Poslije četiri sata borbe probijena je spoljna odbrana grada da bi se nastavila žestokim uličnim sudarima. Sabijen u bunkere i tvrde zgrade, neprijatelj je ostvarujući gustu vatru odolijevao bombašima 10. brigade a sa uzvišenja Zečice dominirao je odbranom iz jakog bunkera, koji 5. bataljon nije uspio da savlada. Do svitanja je poginulo sedam a ranjeno 16 boraca. Zato je štab Brigade obustavio napad i izvukao bataljone u prostor Dramešina — Platice — — Berušica.[17]-) Među poginulim bio je zamjenik komandira čete 1. bataljona Lazar Radmilović iz s. Baljci*' U odbrani Gacka njemačka posada je imala jednog poginulog i pet ranjenih vojnika, dok za kolaboracioniste ne navodi gubitke, ali se zna da su pored ostalih u napadu ubijeni i komandanti bataljona četničke Gatačke brigade Vaso Zirojević i Veljko Govedarica.

Dan ranije, noću 28/29. decembra oko 150 četnika iz Gacka sa 30 esesovaca upalo je iz Kule Fazlagić u s. Duliće radi odmazde prema stanovništvu koje je jedinstveno učestvovalo na strani NOP-a. U okruženom selu oko 15 partizana bataljona *»Vule Skoko«* odlučno je prihvatilo odbranu. Razvila se dramatična borba tokom noći, u kojoj su partizani uz pomoć stanovništva na kraju odbacili napadače. Jedan četnik je zarobljen, partizani su zaplijenili jedan puškomitraljez i tri puške a u borbi je poginuo**' jedan partizan.[18]^

Dok je organizacija napada na garnizon u Gacku bila povjerena 10. hercegovačkoj brigadi, napadom za oslobođenje Bileće rukovodi neposredno štab Divizije. Zato je svoje komandno mjesto isturio u s. Oko-

*) Prema postojećoj evidenciji u ovoj borbi je kod s. Mihaljča poginuo borac 1. bataljona Rajko T. Zđrale iz s. Baljci. Imena ostalih nisu utvrđena.

**) Obren Crnogorac iz Dulića, istaknuti borac.

lišta. Zapovijest za napad izdao je 26. decembra u 8 sati, ali je u cilju tajnosti i iznenađenja štabovima 2. i 3. brigade dostavljena tek 28. decembra ujutru.

Osnovu plana napada činila je zamisao da se napad izvede iznenadno, noću, i koncentrično sa dvije brigade, koje će iz suprotnih pravaca prikriveno podići polaznim položajima za napad. Za spoljna obezbjeđenja napada su angažovani 3. bataljon 3. brigade prema Trebinju a 2. bataljon 2. brigade i Banjsko-vučedolski bataljon prema Vilusima. Zaštitu štaba Divizije i divizijskih ustanova preuzeli su zaštitna četa Divizije i dijelovi Sjevernohercegovačkog NOP odreda. Početak napada predviđen je za 22,30 sati 28. decembra kako bi brigade imale dovoljno noćnog vremena za podilaženje i posjedanje polaznih položaja.[19]

Napad je bio zasnovan na procjeni da odbranu garnizona u Bileći sačinjava samo četnička Bilećka brigada jačine 300 do 400 četnika iako je štab Divizije još 16. decembra imao podatke da ova brigada, ojačana Vučedolskim bataljonom, i bez svog Ljubomirskog bataljona ima 590 četnika.[20]

Međutim, već 16. istog mjeseca komandi njemačkog 5. SS korpusa bilo je preko četničkih obavještajaca poznata odluka štaba Divizije, donesena u G. Dubočkama, o napadu na garnizon u Bileći.[21] Dvadesetog decembra preko svog obavještajca u s. Ublima četnička Bilećka brigada je ponovo obaviještena o pripremama napada na Bileću.[22] Neprijatelj od tada budno prati pokrete jedinica Divizije i preduzima mjere za pojačanje odbrane garnizona u Bileći.[23] Tako je 22. decembra komandant Bilećke brigade izdao zapovijest za upornu odbranu Bileće, u kojoj je, između ostalog, predvidio njemačku pomoć iz Trebinja i udar Vučedolske brigade od Vilusa u leđa napadača.[24] Sirenjem glasina o predstojećoj novoj njemačkoj ofanzivi i preko pisama i posjeta rodbine borcima Divizije četnici takođe nastoje da potkopaju njihov moral.

Na širem planu njemačke i četničke više komande u ovo vrijeme preduzimaju povezane napade sa ciljem da parališu inicijativu snaga 29. divizije. Dvadeset sedmog decembra oko 130 esesovaca, četnika i domobranskih milicionara preduzimaju ispad iz Stoca i napadaju partizanski bataljon *»Savo Belović«* na Hrgudu. Partizani su ih istog dana kod s. Barane suzbili i odbacili u grad. Narednog dana neprijatelj je sa 250 vojnika obnovio napad. Osamdeset partizana uz pomoć Hrgođana, trpeći žestoku artiljerijsku vatru, vodili su tešku petočasovnu borbu i na kraju razbili i protjerali neprijatelje, koji su u dva pokušaja imali 15 mrtvih među kojima je i jedan njemački oficir. Partizani su zaplijenili *2* puškomitraljeza, 10 pušaka i znatne količine municije i druge opreme. U borbi je poginuo*) jedan partizan.[25]

Sa istim ciljem od Vilusa je 28. decembra u Banjane nadirala četnička Vučedolska brigada, potisla partizanski Banjsko-vučedolski bataljon i zaprijetila kod Velimlja i Bratogoša zaleđu i ustanovama Divizije. Istovremeno 28. decembra njemački 3. bataljon 359. puka rokiran je iz Vilusa u rejon Trebinja da bi intervenisao prema ugroženoj Bileći. U sklopu ovih neprijateljevih mjera došlo je i do već opisane diverzije na gatačkom sektoru noću 28/29. decembra, napad na s. Duliće.

Za odbranu i održanje Bileće vidno se založila i četnička komanda operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, koja je još 26. de-

*) Pao je hrabri borac Spasoje Mihić iz s. Predolja, kod Stoca. U istoj borbi je poginuo aktivista NOP-a Ilija Dragović iz s. Hrguda braneći svoje selo zajedno sa partizanima.

cembra izvijestila Dražu Mihailovića da će Bileću braniti 1050 četnika sa 62 puškomitraljeza, 4 mitraljeza i 8 minobacača.[26]

Pod ovakvim okolnostima i odnosom snaga preduzet je napad za oslobođenje Bileće, za koju su toliko bile zainteresovane obje strane. Pokret brigada je počeo 28. decembra u 17. sati da bi u 22 sata i 30 minuta jednovremeno napale na spoljnu odbranu četničkog garnizona. Treća brigada (tri bataljona sa partizanskom Sitničkom četom) krenula je iz rejona Krstača a 2. brigada (tri bataljona, među kojima i pridati 2. bataljon 10. brigade) iz prostora s. Kovači.

Jedinice 3. brigade udarile su na četnički garnizon sa sjeverozapada na odsjeku Logor — Sukurova Mahala a jedinice 2. brigade sa istočne i sjeveroistočne strane na sektoru Modropac — Hadžibegovo brdo — Vlahinja. Razvila se žestoka borba na kružnoj i fortifikacijski dobro uređenoj odbrani, posebno na Vodenoj gradini i Podubovcu, a kod 2. brigade na istočnoj ivici grada. Jaka i dobro organizovana vatra iz utvrđenja nije popuštala, pa je četnička odbrana odolijevala bombaškim jurišima.

U toku noći protivnapadom četničke rezerve odbačen je 2. bataljon 10. brigade preko Modropca, čime su unutrašnja krila brigada bila otkrivena i ugrožena. U svitanje štab Divizije je naredio da se napad obustavi, jedinice izvuku iz kotline i zadrže na prvim uzvišenjima.

Napad na četnike u Bileći je obnovljen 29. decembra u 16 časova, bez bitnih promjena rasporeda iz prethodne noći. Ovoga puta bolje izabranim pravcima sve jedinice su brzo prodrle u uporište i nastavile ulične borbe. Bez dovoljno municije i eksploziva za razaranje utvrđenja premda su se udarni bataljoni potpuno zalagali, ipak nisu bili u mogućnosti i da ovladaju čvorom četničke odbrane. Trpjeli su osjetne gubitke, pa nastavljanje napada nije imalo svoju svrhu. Rukovođen takvom ocjenom štab 29. divizije je obustavio napad i jedinice su u zoru 30. decembra izvučene na polazne položaje.[27]

Bataljoni na obezbjeđenju prema Trebinju i Vilusima uspješno su obavili zadatke. Drugi bataljon 2. brigade protjerao je manju četničku posadu iz Vraćenovića i tu zatvarao pravac prema Bileći, dok je Banjsko-vučedolski bataljon ovladao u međuvremenu napuštenim Velimljem, iz koga je potisnuo dijelove četničke Vučedolske brigade.[28] Treći bataljon 3. brigade pod komandom Ljuba Miljanovića, narodnog heroja, i političkog komesara Mirka Kolaka je 28. uveče razoružao četničku posadu u Mosku, čime je Bileću izolovao od garnizona u Trebinju, a sutradan u 9,30 sati u dobro prikrivenu zasjedu iznad s. Moska upustio djelomično motorizovanu neprijateljevu borbenu grupu iz Trebinja. Grupu su činile 10. i 11. četa domobranskog 14. puka i najmanje jedan bataljon četničke Trebinjske brigade, sa jednim vodom 13. čete njemačkog 359. puka.

U oštroj kratkoj vatri, koja se nastavila jurišem i borbom prsa u prsa, 3. bataljon je nanio neprijatelju teške gubitke i odbacio ga u s. Jasen. Pošto je angažovana još i ojačana 11. četa njemačkog 359. puka iz Vilusa, neprijatelj je ponovo krenuo od Jasena u prodor prema Bileći. U 15,30 časova zauzeo je nebranjeno Mosko i na Klenku uhvatio vezu sa dijelovima koji su intervenisali iz Bileće. Uz gubitke od dva poginula*-' i 6 ranjenih 3. bataljon je ubio 1 oficira i 13 njemačkih vojnika, 9 domobrana

*) Poginuli su iz 3. brigade vodnici: Mirko Petrović iz s. Zagore i četko Aćimović iz s. Brove, Ljubomir.

i 5 četnika, ranio 5 njemačkih vojnika, 14 domobrana i 5 četnika, a zarobio 8 njemačkih vojnika, 10 četnika, 13 domobrana i jednog domobranskog oficira; uništio 3 kamiona i zaplijenio 1 mitraljez, 2 laka minobacača, 3 puškomitraljeza, 20 pušaka, 4 automata i 4 sanduka sanitetskog materijala.[29])

U dvodnevnim borbama oko Bileće (bez osiguranja) iz jedinica 29. divizije poginulo je 7 obraća,*' od kojih trojica starješina; među njima i politički komesar čete 2. bataljona 10. brigade Milan Skorić, prvoborac iz s. Bančića, i 11 ranjenih, dok su četnici imali 4 mrtva i 15 ranjenih.[30]'

Manevarska dejstva Divizije početkom 1944. godine

Ishod borbi za oslobođenje Gacka i Bileće upozorio je rukovodstva da jedinice 29. udarne divizije još nisu, kako tehnički tako i taktički, potpuno osposobljene za savlađivanje utvrđenih naseljenih mjesta, čija se odbrana zasnivala na elementima stalne fortifikacije. Nebudnost ili nepotpuno obezbjeđenje tajnosti komandovanja isključili su svako iznenađenje, na koje je, prije svega, u oba slučaja štab Divizije ozbiljno računao. Tome treba dodati i slabosti još uvijek nedorasle obavještajne službe i iz toga su proizašle pogrešne procjene o realnim mogućnostima neprijatelja.

Poslije borbi oko Gacka i Bileće štab 29. divizije se odlučio da sve jedinice nastave manevarsku borbu na svojim sektorima radi tučenja neprijatelja na otvorenom prostoru i što većeg zaprečavania komunikacija. Deseta brigada je nastavila borbu prostorom duž druma Gacko — Kifino Selo. Druga je ostala oko garnizona u Bileći, a 3. brigadi je povjeren slobodniji manevar širom teritorije Južnohercegovačkog NOP odreda. Na dodijeljenim sektorima brigade su objedinjavale rad teritorijalnih partizanskih jedinica i u saradnji sa društveno-političkim rukovodstvom na terenu stvarale uslove za razvoj narodnooslobodilačke vlasti, politički djelovale po naseljima i prikupljale nove borce.

Na snažne udarce 29. divizije krajem decembra kod Gacka, Bileće i u južnoj Hercegovini njemačke komande su tražile izlaz u opštoj mobilizaciji i korišćenju kolaboracionističkih formacija, u prvom redu četničkog Nevesinjskog korpusa.

Deseta brigada, bez 2. bataljona (bio je u rezervi kod štaba Divizije), izvršavajući zadatak zatekla se 3. januara u rejonu Braičevići — Bodežišta — Tarahin Do. Prema njoj su već podilazile tri koncentrične kolone Nevesinjskog korpusa, svaka u jačini do 300 četnika.[31]' Željele su da iznenadnim napadom potuku 10. brigadu, za koju su znali da je premorena i da oskudijeva u municiji. Od s. Kokorine usmjerena je lijeva kolona (Fojnički i Uloški bataljon 1. nevesinjske brigade), ojačana njemačkim minobacačkim vodom. Od s. Jugovića kretala su se dva bataljona četničke 2. nevesinjske brigade dok su na desnom krilu podilazili četnici Gatačke brigade u pravcu Tarahin-Dola.

Prisustvo četnika otkriveno je u zadnji čas, oko 20 sati 30. januara, -a je štab 10. brigade odmah naredio prelazak svih bataljona u protivnapad prema neprijatelju u Kokorini i Jugovićima. Tada još nije bio baviješten o trećoj koloni (iz Gacka). Dvije grupe bataljona 10. brigade

Prema evidenciji među poginulima je bio vodnik 1. bataljona 2. brigade Gojko Jakšić iz s. Stepena.

krenule su u susret neprijatelju oko pola noći po sniježnoj vijavici i jakoj hladnoći, probijajući se zametenim stazama. Pod neposrednim rukovodstvom komandanta 10. brigade Nikole Ljubibratića 1. i 4. bataljon su u svitanje napali četnike u Kokorini s leđa pošto su obišli njihova osiguranja. Iznenadan i odlučan napad spriječio je svaki otpor četnika i Nijemaca pa su se dali u panično bjekstvo. Osjetivši opasnost na vrijeme je umakla i četnička kolona iz Jugovića, prije nego što će je napasti 3. i 5. bataljon. Ovim pokolebana od napada je odustala i četnička kolona od Gacka.

U Kokorini su poginula 32 četnika sa komandantom Fojničkog bataljona 1. nevesinjske brigade Tasovcem, a dvadesetak ih je zarobljeno; broj ranjenih nije utvrđen. U ovoj borbi gubitaka jedinice 10. brigade nisu imale a zaplijenile su: dva njemačka minobacača 81 mm sa 106 mina i 19 tovarnih grla, 30 pušaka i razna druga borbena sredstva i opremu.[1,2]

Po odbijanju napada glavnine četničkog Nevesinjskog korpusa na Površi 10. brigada je 8. januara odbila i napad preko 300 četnika Gatačke brigade sa polučetom njemačkih vojnika i, odbacila ih prema Gacku[33] i presjekla drumsku komunikaciju Gacko — Nevesinje. Pri tom je neprijatelju nanijela gubitke od jednog poginulog i osam ranjenih vojnika.

Istovremena pojava 10. krajiške brigade 5. udarne divizije NOVJ, koja je ovladala prostorom Kalinovik—Ulog i razjurila tamošnje četničke posade, olakšala je položaj jedinicama 29. divizije u gornjoj Hercegovini.[34] Nakon neuspjeha u pokušajima da odbaci 10. hercegovačku brigadu neprijatelj se zbog vremenskih nepogoda zavukao u utvrđene garnizone, pa se Brigada u dalje dvije nedjelje bavila unutrašnjim sređivanjem i političkim zadacima na Gatačkoj površi.

Po dobijenom zadatku, 31. decembra, 3. brigada je krenula od Bileće prema Trebinju i Brdima. Čisteći četničke grupice izbila je 1. januara preko Ljubomira u prostor Zagore i kod zaseoka Vlasače, uz jednog ubijenog i 6 zarobljenih četnika, slomila napad glavnine četničke Trebinjske brigade (oko 200 ljudi) i protjerala je prema Trebinju.[35]

U saradnji sa političkim radnicima na terenu i partizanskom četom *»Rade Pravica«* štab 3. brigade je pripremio prepad na željezničku stanicu: Jesenica—Lug radi prihvatanja 1. čete domobranskog 14. pješadijskog puka (sa komandirom ove čete Esadom Behlilovićem bilo je dogovoreno njeno prevođenje na stranu NOP-a, što je trebalo obaviti uz fiktivno zarobljavanje). Istovremeno je napadnuta i 2. četa istog puka, koja je bila u posadi susjedne stanice Diklići.

Drugog januara, oko 23 sata, dijelovi Brigade su prešli u napad, 1. bataljon na posadu u Diklićima, a 2. bataljon na četu u stanici Jasenka—Lug. U kraćoj borbi domobranska 1. četa u ž. st. Jasenica—Lug je »zarobljena«. Pod uticajem u međuvremenu pristiglih ustaša 2. domobranska četa u Diklićima pružila je žilav otpor, u kome se održala i pored teških gubitaka. Trećoj brigadi se iz st. Jasenica—Lug priključilo 59 domobrana sa starješinama i naoružanjem (2 puškomitraljeza, 2 automata, 50 pušaka, 1 minobacač 81 mm sa 80 mina, 7.000 metaka) i tri sanduka sanitetskog materijala. U Diklićima je ubijen jedan, a ranjeno 29 domobrana. Tu su iz Brigade poginula 2 i ranjena 4 borca.[36] Među poginulima je bio zamjenik komandira čete 1. bataljona Božo Samardžić iz s. Potkom.

Od 2. do 10. januara 3. brigada je intervenisala u ljubinjskom kraju; progonila je raštrkane četničke grupice, 4. januara oslobodila Ljubinje, a zatim izbila u rejon Vlahovića, ojačana sa 84 nova borca. Slijedeća

dva dana u pokretu prema Trusini zajedno sa bataljonom »Savo Belović« ubila je još četiri četnika i zaplijenila 1 puškomitraljez. Uspjeh ovog boravka 3. brigade u južnoj Hercegovini proširen je akcijama jedinica Južnohercegovačkog odreda. Ceta *»Rade Pravica«* je 10. januara kod s. Dedića napala domobransko-četničke dijelove, protjerala ih iz sela, zarobila 3 domobrana sa 3 puškomitraljeza, 3 puške i nešto municije. Narednog dana bataljon *»Mihajlo Čuzulan«* je kod stanice Dikliča survao njemački voz, pri čemu je uništena lokomotiva sa tri vagona.

Oštra i snjegovita zima i na bilećkom prostoru nije dozvoljavala veću borbenu aktivnost. Tamo je u toku januara 2. brigada blokirala bilećki garnizon i uz povremene čarke bavila se pretežno političkim i organizacionim zadacima. Prikupljanjem novih boraca obnovljen je bataljon *»Miro Popara«* Sjevernohercegovačkog NOP odreda. Trinaestog januara 1944. odlukom Vrhovnog štaba 2. i 3. brigada su preimenovane u 11, odnosno 12. hercegovačku narodnooslobodilačku udarnu brigadu.[37]

Angažovanje glavnine 7. SS divizije u zimskim operacijama u Bosni oslabilo je njemačke garnizone u Hercegovini, pa komanda 5. SS korpusa nastoji da to nadoknadi maksimalnim korišćenjem kolaboracionista. U tom smislu najviše se bio aktivirao četnički Nevesinjski korpus. Radi njegovog paralisanja i suzbijanja uticaja kolaboracije, skladno zahtjevima Oblasnog komiteta KP, štab 29. divizije sredinom januara je u gornju Hercegovinu orijentisao glavninu Divizije, usmjerivši 10. brigadu sa Gatačke površi prema Plužinama i Kifinom Selu, a 12. brigadu sa Truiine prema Odžaku i Nevesinju. Brigadama su sadejstvovale i jedinice Sjevernohercegovačkog NOP odreda.

Koncentričnim napadom ovih snaga obje četničke nevesinjske brigade sa njemačkim ojačanjima potisnute su od 14. do 17. januara u utvrđene .amizone Nevesinje i Kifino Selo. Deseta brigada je oslobodila Plužine i rresjekla put prema Kalinoviku, a bataljon *»Nevesinjska puška«* u Bišini e izvršio zaprečavanje druma prema Mostaru i uništio jedan njemački -amion. Neprijatelju su naneseni gubici, a pošto je u međuvremenu ;ačao posade u Nevesinju i Kifinom Selu, odustalo se od napada na garnizone i brigade su do 22. januara vraćene 10. na Gatačku Površ, a 12. _ s. Rioca.[38]

Kada je, krajem januara, sve tri brigade privukao u međuprostor Sacko—Bileća, pripremajući njihovu pregrupaciju za naredne zadatke, tab 29. divizije mogao je da utvrdi rezultate jednoipomjesečne aktivnosti Divizije, odnosno za period njenog postojanja.

Uspjesi su, u cjelini gledano, bili vrlo značajni i na vojnom i na pštem, političkom planu podrške i razvoja NOP-a. U nizu uspješnih rojeva i akcija tučeni su udruženi neprijatelji, sabijeni su u garnizone i :.-_siljeni na odbranu. Od 15. decembra 1943. do 31. januara 1944. Divir:;a je izbacila iz stroja 961 neprijatelja.[39] Ubijena su 293 njemačka voj- "<a, 24 domobrana, 163 četnika, a zarobljeno 68 domobrana i 32 četnika. Zaplijenjeno: 24 puškomitraljeza, 6 mitraljeza, 3 minobacača 81 mm sa . : mina, 262 puške, 25 mašinki, 4 laka minobacača, 10 pištolja i uništeno: voz, 3 kamiona i dvije željezničke stanice. Gubici 29. divizije iznosili su † poginula, 81 ranjen i jedan zarobljen.[40]

Naporedo sa vođenjem borbe sve jedinice Divizije kalile su svoje -rzove i razvijale njihovu moralno-političku svijest, usavršavale borbenu -štinu. Ovakvu, svestranu aktivnost u Diviziji podstakle su odluke ilasnog partijskog savjetovanja, održanog 25. decembra u Crkvicama, i

zaključci Divizijskog partijskog biroa od 28. decembra 1943. Dominirala je težnja za intenzivniji idejno-politički rad u jedinicama i među stanovništvom, pitanje mobilizacije, odnos prema imovini građana, te podizanje autoriteta narodnooslobodilačke vlasti i političkih rukovodstava na terenu.

U ovo vrijeme otpočeli su sa radom ili bili u pripremi kursevi za vojne i političke rukovodioce pri štabu Divizije, odnosno Korpusa. Pod rukovodstvom Oblasnog partijskog komiteta jedinice Divizije su svestrano pomagale sve napore i razvoj društveno-političkih organizacija pokreta, na terenu dajući im i svoje odabrane kadrove. Opštu stabilizaciju NOP-a u istočnoj Hercegovini u ovo vrijeme obilježilo je 20. decembra 1943. obrazovanje u s. Dramešini Privremenog narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu sa predsjednikom Novakom Mastilovićem.

Usavršavan je organizacijsko-formacijski razvoj Divizije. Među tim mjerama imamo 17. januara obnavljanje bataljona *»Miro Popara«* Sjevernohercegovačkog NOP odreda. Dvadeset prvog januara u Diviziju je uključen do tada samostalni Mostarski bataljon od 150 boraca, koji je i dalje ostao na svom prostoru, istočnom dijelu konjičkog sreza,[41]

U septembru i oktobru Mostarski bataljon je stvorio širu, dosta stabilnu slobodnu teritoriju u Konjičkoj župi, na kojoj se razvijala mreža narodnooslobodilačkih odbora i drugih snaga NOP-a. Prethodno se u Ljutoj, Bjelimićima i Glavatičevu razoružane, uništene ili odbačene domobranske posade i žandarmerijske stanice, a milicija u selima Župe političkim radom rastrojena i djelimično tučena.[42] Političkim radom i borbom u novembru su, uz korišćenje opšteg uspona narodnooslobodilačkog pokreta, bili stvoreni uslovi da se prikupljanjem novih boraca u konjičkom kraju obrazuje veća jedinica. U tom cilju donijeta je odluka da se pomoću Bataljona, koji je već bio dostigao jačinu od 150 boraca, u Planini i na Prenju formira po jedan odred od po dvadesetak boraca, kao jezgra za okupljanje novih dobrovoljaca partizana.

Do kraja 1943. godine su obrazovana tri takva mala NOP odreda i to: Bjelimićki (komandant Mustafa Fadilpašić), Planinski (komandant Jusuf Uzunović) i Prenjski komandant Jovan Račić), svaki sa oko 25 boraca.[43]

Inače odvojen, Mostarski bataljon je sada pod znatno težim, zimskim uslovima nastavio svoje akcije, najviše ometanje željezničkog saobraćaja na pruzi Mostar—Sarajevo, sarađujući u tom sa jedinicama 10. krajiške divizije. Tako je, na primjer, 7. decembra kod Podorašca uništio tri zupčaste lokomotive i više vagona, a spalio je i električnu centralu u Ljutoj.[44]

Bataljon je odbio i više napada neprijatelja na slobodnu teritoriju. Najsnažniji su izvršili 12. do 15. decembra po jedan bataljon njemačke 369. divizije i domobranskog 2. gorskog zdruga, kojom prilikom su zapaljena sela Blace, Džepi, Vrdolje i opljačkani Čuhovići, a izvjestan broj seljaka pohapšen.[45]

Slobodna teritorija Mostarskog bataljona služila je i kao koridor kojim su kuriri, sa hranom, oružjem i materijalom prolazili iz istočnih krajeva zemlje prema centralnoj slobodnoj teritoriji u zapadnoj Bosni i obratno. U decembru su uspostavljeni kontakti i sa štabom 29. divizije, čije su dvije čete već dolazile do Mostarskog bataljona — jedna kao obezbjedenje vijećnika ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a iz Hercegovine, a druga kao pratnja delegaciji ZAVNO Crne Gore na II zasjedanju AVNOJ-a[46]

Od partizanske čete *»Vlado Tomanović«* i novopristiglih kao i pridatih starih boraca 29. januara je obrazovan 3. (po redu četvrti) bataljon 11. brigade. U sastav Sjevernohercegovačkog NOP odreda uključena je i novoformirana Sitnička partizanska četa (46 boraca).[47]

*

Ocjenu rada 29. divizije u toku zimske protivofanzive naših snaga dao je vrhovni komandant NOV i POJ drug Tito kada je u svojoj direktivi od 30. marta 1944. njenom Štabu napisao: »Imajući u vidu sve teškoće preko kojih ste imali proći zadovoljan sam vašim radom. Vi ste za vrijeme VI ofanzive razvili žestoke borbe u oblasti Hercegovine, što je olakšalo rad i imalo uticaja na opšti položaj naših snaga na drugim operativnim područjima. . ,«[481]

I njemačka komanda 181. pješadijske divizije u Kotoru na čelu sa generalom Fišerom priznala je visok borbeni moral jedinica 29. divizije kada je, 30. decembra 1943, izvještavajući o borbi kod Moska konstatovala: »Poslije zauzimanja Moska u 9,30 snažan protivnapad neprijatelja sa nadmoćnim snagama. Teška borba prsa u prsa.. ,«[4/>/] Međutim, te »nadmoćne snage« u stvari su bile četiri puta brojno slabije. To je bio naprijed opisani juriš 3. bataljona 3. hercegovačke udarne brigade.

Ova povoljna situacija u Hercegovini nije dovoljno iskorišćena. Izostalo je odlučnije vojno angažovanje u nizu krajeva nevesinjskog, konjičkog, mostarskog i stolačkog sreza, što je neprijatelj koristio za jačanje kolaboracije. Najveći efekat imalo bi trajnije onesposobljavanje željezničke pruge Mostar—Dubrovnik, za šta je Divizija imala realne mogućnosti. Ova pruga je inače za okupatora predstavljala jedinu snabdjevačku arteriju 5. SS i 21. brdskog armijskog korpusa. Glavnina Divizije zadržana je kod Gacka i Bileće a najavljeno manevrisanje svedeno je na samo dva kratkotrajna i plića kruženja 3. brigade.

Iz težnje da se oslobode Gacko i Bileća proizašlo je uporno trošenje vremena i snaga oko utvrđenih gradova. I da je ta težnja ostvarena, uslovila bi još veće vezivanje jedinica za njihovu odbranu. Dalji tok desetomjesečnog ratnog perioda pokazao je da u obalskom pojasu njemačkog jadranskog fronta i težišnom neretljanskom sektoru (za koji je njemački okupator bio životno zainteresovan) zauzimanje i držanje gradova snagama Divizije nije bilo realno i cjelishodno. Odbijanjem uzastopnih napada na garnizone u Gacku i Bileći neprijatelj je stekao i znatna preimućstva. Istovremeni napad na dva garnizona podijelio je snage Divizije, pa su one bile svuda nedovoljne. Koncentrisana Divizija imala je realne izglede da oslobodi Gacko. Na neuspjele napade na Bileću i Gacko osvrnuo se 4. januara i štab 2. korpusa: »Ne jurišajte na gradove. To nas skupo staje.. ,«[80>] upozorio je on štab 29. divizije.

Za manevarsku aktivnost 29. divizije u uslovima veće samostalnosti bilo je potrebno odlučnije riješiti pokretljivost divizijskih ustanova u prvom redu bolnice, stacionirane u prostoru pl. Somine, za čije osiguranje se vezivala glavnina Divizije.

U svojoj relaciji za naprijed opisani period štab 29. divizije je konstatovao: »Sve jedinice pokazale su se na visini i dorasle ozbiljnim zadacima, a nedostaci se uspješno smanjuju i otklanjaju. Starješine i sva rukovodstva ulažu svu volju i trud za najbolje djelovanje. . .«[51)]

NAPOMENE (V glava):

1) ORNJ 1941—1945, VII Beograd, 1965, knj. II, str. 14—27.
2) Izvještaji njemačkih komandi; AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-313, R-190/0601; T-315, R-1543/855, 856, 857, 879, 1263; R-1544/222-27, 906, 7, 1050, 1074, 1263, 1266, 1271, 1315, 1324; ANDH: k. 105, reg. br. 23/22; k. 57, reg. br. 14/1—31; CA: reg. br. BH-V-8472; *Zbornik,* tom IV, knj. 20, dok. 81, 113, 236 i 263.
3) AVII ANOP, k. 394, reg. br. 4/6, k. 1143, reg. br. 14/1—15; ORNJ 1941—1945. knj. II, VII Beograd 1965, str. 18.
4) Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143-A, reg. br. 7/8.
5) Izvještaji njemačkih komandi, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-315, R-1543/857, 878; R-1544/930, 938, 947 i 956.
6) Naređenje četničke komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine od 12. XII 1943, AVII, CA: reg. br. BH-V-2252.
6a) Isto. Naređenje od 16. I 1944. AVII, CA, reg. br. BH-V-2307. U naređenju četničkog komandanta za istočnu Bosnu i Hercegovinu izlaže se novi odnos četničke politike prema Muslimanima i Hrvatima pa se kaže »... Treba vještim radom pridobijati Muslimane i Hrvate, ali samo one nacionalno ispravne. Neka se formiraju u zasebne jedinice i neka s našim učestvuju u borbi. Bolje je da ih imamo s nama nego protiv nas. Naš okrutni postupak sve će ih potjerati u komuniste...«
7) *Zbornik,* tom IV, knj. 20, dok. 143; AVII, ANOP, k. 1143-A, reg. br. 7/8; k. 1143, reg. br. 12/1.
8) AVII, ANOP, k. 1143-A, reg. br. 7/8.
9) Isto, ANDH, k. 106, reg. br. 9/8. *Zbornik,* tom IV, knj. 20, dok. 143. Sredinom decembra 1943. savezнички lovci oborili su iznad s. Bjelojevića avion njemačkog kapetana pilota Kirhnera, koji je bio komandir eskadrile na aerodromu Mostar. Vladimir Ružić, Miho Ružić i Jovo Komnenović: Tri partizanske akcije, Hercegovina u NOB, VIZ »Vojno Delo«, 1961, strana 768.
10) *Zbornik,* tom IV, knj. 20, dok. 143.
11) AVII, ANOP, k. 1151 I, reg. br. 46.
12) Isto, ANDH, k. 106, reg. br. 9/8.
13) AVII, ANOP, k. 394, reg. br. 4/1.
14) Isto, k. 1144 I, reg. br. 13-1. Za članove Politodjela su određeni Eli Finci i Vukašin Mićunović, a u sastavu Politodjela su radili i Aco Babić i Ljubica Mihić.
15) Isto, k. 1143-A, reg. br. 7/8.
16) Isto.
17) AVII, ANOP, k. 1144; I, reg. br. 2—7.
18) Isto, k. 1144-1, reg. br. 6/7.
19) Isto, k. 1143-A, reg. br. 7/8 i k. 1143, reg. br. 13/1.
20) Isto, k. 1147-11, reg. br. 3/7.
21) Izvještaj komande 5. SS korpusa od 16. XII 1943, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-313, R-190/0209. Podatke o namjerama Štaba Hercegovačke divizije dali stanovnici.
22) AVII, CA, reg. br. BH-V-8480.
23) Isto.
24) Isto.
25) AVII, ANOP, k. 1144-1, reg. br. 9/7.
26) AVII, CA, k. 276, reg. br. 9/1—41.
27) AVII, ANOP, k. 1143, reg. br. 5-2 i 7-2; CA, k. 200 reg. br. 16/4.
28) AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T- 313, R-487/245.
29) AVII, ANOP, k. 1143-A, reg. br. 7/8; ANDH, k. 57, reg. br. 15/1-15; NjA, Mikroteka, Vašington, T-315, R-1543/903; R-1544/1486; 1506; T-313, R-190/9811, 9839, 9836.
30) AVII, ANOP, k. 1143-A, reg. br. 7/8 i CA, k. 276, reg. br. 11/1-11.
31) AVII, CA, reg. br. BH-V-9065.
32) *Zbornik,* tom IV, knj. 21, dok. 24, 44, 53 i 59; AVII, CA, k. 280, reg. br. 10/30.
33) AVII, ANOP, k. 1148-1, reg. br. 12/4.
34) Isto, k. 783-A, reg. br. 1/1.

35) Isto, k. llöl-I, reg. br. 46-5.

36) *Zbornik,* tom IV, knj. 21, dok. 52, 90, 196, 202, 221; AVII, ANDH, Mikroteka, MNO Zagreb, R-4/114.

37) Isto, k. 1143-A, reg. br. 7/8.

38) Gubici nisu potpuno utvrđeni. Između ostalog ubijena su tri njemačka vojnika i komandant 1. bataljona četničke Nevesinjske brigade, a zaplijenjen je 1 minobacač, 1 mitraljez, 1 puškomitraljez i 6 pušaka. AVII, ANOP, k. 1151-1, reg. br. 46-5 i 2-3 i k. 1148, reg. br. 12/4.

39) Podaci nisu mogli biti potvrđeni i neprijateljevim izvorima zbog njihove nepotpunosti. AVII, ANOP, k. 1148, reg. br. 12/4.

40) Izvještaj štaba 29. divizije, AVII, ANOP-a, k. 1143, reg. br. 35/12.

41) Isto, k. 1143, reg. br. 4/7; Arhiv istorijskog odeljenja CK KP BiH, reg. br. 3524/104. To je u stvari Treći bataljon 10. hercegovačke NOU brigade, koji je u bici na Sutjesci, početi[0**1] juna 1943, izdvojen iz Brigade i sa glavninom 3. udarne divizije ostao u zaštitnici Centralne bolnice Vrhovnog štaba NOV i POJ. Prilikom proboja Divizije preko Sutjeske 13. juna Bataljon se održao na okupu sa svega 90 iscrpljenih boraca i potom kroz prašumu Perućicu i preko Volujaka probio se u gatački kraj. Poslije niza teškoća i odluke štaba Bataljona da se ljudstvu dozvoli odmor kod svojih kuća, većini u okupiranom Mostaru, Bataljon se sredinom jula ponovo okupio u okolini Boračkog jezera, na padinama Prenja, gdje je više mjeseci bio odvojen od svoje brigade. Samostalno ili u sadejstvu sa Ramskim NOP odredom, Bataljon je čitavo vrijeme, rukovođen zahtjevima partijskog komiteta Konjic, izvodio partizanske akcije, uglavnom na željezničkoj pruzi Sarajevo—Mostar i do jeseni udvostručio svoje brojno stanje.

42) *Zbornik,* tom IV, knj. 17, dok. 76, 186, 196 i 207; knj. 18, dok. 200.

43) Izvještaj štaba Mostarskog bataljona Vrhovnom štabu NOV i POJ od 23. XI i 24. XII 1943, *Zbornik,* tom. IV, knj. 19, dok. 103; knj. 20, dok. 135.

44) Izvještaj štaba Mostarskog bataljona štabu 29. divizije od 18. I 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 21, dok. 105; AVII, ANDH, k. 57, reg. br. 1/2.

45) Izvještaj štaba Mostarskog bataljona Vrhovnom štabu NOV i POJ od 24. XII 1943, *Zbornik,* tom IV, knj. 20, dok. 135; Arhiv CK SKJ, reg. br. 4010 i 4011; Arhiv VII, ANDH, k. 57, reg. br. 15/1 i k. reg. br. 69/10.

46) Izvještaj štaba 29. NOU divizije štabu 2. udarnog korpusa od 20. XII 1943, *Zbornik,* tom IV, knj. 20. dok. 113.

47) Izvještaj štaba Sjevernohercegovačkog NOP odreda, AVII, ANOP, k. 1150, reg. br. 42/2.

48) Direktiva Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 30. III 1944, Zbornik, tom II, knj. 12, dok. 208.

49) Dnevni izvještaj njemačke komande 181. divizije, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-315, R-1543/903.

50) Radiogram štaba 2. udarnog korpusa štabu 29. divizije; AVII, ANOP, k. 1146, reg. br. 12-2.

51) AVII, k. 1143, reg. br. 35-12, Relacija štaba 29. divizije štabu 2. udarnog korpusa za period od 15. XII 1943. do 31. I 1944.

VI Glava

PRODORI U DUBROVAČKO PRIMORJE

Dvomjesečna borbena inicijativa 29. divizije, propraćena opštim jačanjem NOP-a u Hercegovini, uznemirila je okupatora i potkopala mu opštu stabilnost u ovoj oblasti. Njegova zabrinutost bila je pojačana činjenicom što 29. divizija najneposrednije razara stabilnost okupatorovih jedinica raspoređenih u obalskom pojasu koju zatvara značajan neretljanski operacijski pravac. Drugim riječima Divizija je predstavljala stalnu brešu u jadranskom frontu njemačke 2. oklopne armije. Njemačko komandovanje je o tome moralo voditi računa, utoliko više što je ono početkom 1944. godine sa dosta sigurnosti predviđalo mogućnost iskrcavanja Anglo-Amerikanaca iz južne Italije na jadransku obalu, pri čemu im je, prirodno, dolina Neretve mogla biti jedan od operacijskih pravaca.[5]

Nastavljajući jačanje obalske odbrane njemačka komanda Jugoistoka potvrdila je i praktičnim mjerama takve procjene. Sredinom januara, po okončanju operacije *»Valdrauš«* u zapadnoj Bosni, obrazuje jaku rezervu na tom frontu i ne slučajno baš u slivu Neretve. Svoju 1. brdsku diviziju zadržava u Livanjskom polju a 7. SS diviziju vraća na teritoriju Hercegovine.[2]

Kako su savezničke armije 21. januara nastavile operacije prema Rimu i srednjoj Italiji, postalo je jasno da je time odložena neposredna opasnost po Balkan, pa će 1. brdska i 7. SS divizija ubrzo poslije toga biti uključene u nove operacije širom jugoslovenskog ratišta. Do kraja januara jedinice 7. SS divizije pristigle su u svoja odredišta po zapovijesti njenog komandanta od 22. januara 1943.[3]

Po raspoloživim izvorima može se samo grubo rekonstuisati novi raspored ove divizije.[4] Ojačani 14. SS lovački puk, najmanje u jačini od oko 5000 ljudi, pristigao je u istočnu Hercegovinu. Njen 13. SS lovački puk istovremeno je razmješten po garnizonima zapadne Hercegovine, uključujući Imotski, dok se komanda 7. SS divizije sa pozadinskim ešelonima smjestila u rejonu Mostara.

Pristigle trupe u istočnu Hercegovinu bile su razmještene:

— komanda 14. SS lovačkog puka sa prištapskim jedinicama u Nevesinju;

— ojačani 1. bataljon od 25. januara u Ljubinju;

— ojačani 3. bataljon istovremeno u Stocu;

— Drugi bataljon prevezen je kamionima 26. januara u Gacko s namjerom da se borbom probije u Bileću.

Divizijski 7. SS pionirski bataljon pridružio se 3. lovačkom bataljonu u Stocu.

Kada se ima u vidu i dotadašnja višestruka nadmoćnost neprijatelja, nije teško procijeniti kakva je opasnost zaprijetila narodnooslobodilačkom pokretu i njegovim oružanim snagama u Hercegovini sa dolaskom ovakvih pojačanja okupatora. Sama dislokacija ovih pojačanja predstavljala je neposrednu opasnost za 29. diviziju. Razjareni zbog gubitaka pretrpljenih u toku operacije »Kugelblic« i željni osvete, esesovci su zvjerski nasrtali na jedinice 29. divizije, što je podsticao i komandant 7. SS divizije. On je, na primjer, 7. februara 1944. u tom duhu naredio: »Zarobljene bandite 29. banditske divizije sve povješati, temeljito izvješati«.[5]

Istovremeno su u štab 29. divizije pristizale direktive Vrhovnog štaba NOV i POJ u kojima se nalagalo što šire zahvatanje oslobodilačkom borbom primorske teritorije, te ovlađivanje i samom jadranskom obalom. To je 29. diviziju krajem januara stavilo pred izuzetno teške i složene zadatke. Staviše ona će se narednih mjeseci naći u položaju da se ponovo grčevito bori za održavanje na svom operativnom području.

Još 5. januara, odlukom Vrhovnog štaba NOV i POJ, hercegovačko operativno područje 29. divizije prošireno je dalmatinskim priobalnim pojasom od ušća Neretve do Boke Kotorske.[6] Istog dana Divizija je obavezana da na Dubrovačko primorje uputi svoj dalmatinski bataljon (3. bataljon 10. brigade),[7] kako bi tamo podržao oslobodilačku borbu i obrazovanje vojnih jedinica. Time se isticala težnja za presijecanjem neprijateljeve priobalne komunikacije i povezivanjem Divizije sa snagama 8. udarnog korpusa na ostrvima. U duhu direktive Vrhovnog štaba štab 2. udarnog korpusa 14. januara naredio je Diviziji da jednu svoju brigadu uputi prema Trebinju i istovremeno nagovijestio skoro orijentisanje čitave Divizije prema primorskom pojasu.[8]

Značajnu podršku 29. diviziji u Hercegovini ukazala je 5. udarna divizija, kada je po zadatku postavljenom od Vrhovnog štaba, sredinom anuara, ovladala prostorom Trnovo — Kalinovik — Foča, tamo privezala okupatora i raspršila četnički Jahorinski i Drinski korpus.[9] Nisu, međutim, zabilježeni pokušaji da se između ove dvije divizije uspostavi eza i neposredna međusobna saradnja. Sličnu pomoć Diviziji je ukazao i itab 2. udarnog korpusa kada je, krajem januara, u međuprostor Nikšića i Grahova uputio 6. crnogorsku brigadu, koja je omela napad četničke Vučedolske brigade, usmjeren 24. januara od Grahova i Vilusa prema Velimlju, u pozadinu rasporeda 29. divizije.

U momentu dok još nije mogao da sagleda jačinu i namjere kolona 7. SS divizije koje su pristizale, štab 29. divizije je 24. januara naredio da 10. brigada krene od Gacka u južnu Hercegovinu, prema Popovu polju i 5umi trebinjskoj. Postavio joj je zadatak da manevarskom borbom tuče neprijatelja, ruši komunikacije, naročito željezničku prugu Dubrovnik——Mostar. Imala je uz to da izdvoji svoj 3. (dalmatinski) bataljon, s tim da »n u saradnji sa Južnohercegovačkim NOP odredom nastavi borbenu aktivnost na obalskom prostoru južno od Popova polja. Brigada je zadužena ia potom interveniše oko Trebinja i napadne četničku Komandu operativnih jedinica za istočnu Bosnu i Hercegovinu, koja je, po obavještenjima, boravila u s. Vrbnu.[10] Istovremeno je naredio da 12. brigada preuzme gatački sektor, dok je 11. brigada i dalje ostala na položajima sjevernije

od Bileće za kontrolu toga garnizona, ostvarujući oslonac i vezu snaga Divizije u sjevernom i južnom dijelu operativnog područja.

Prema još uvijek nepotpunim obavještenjima štab 29. divizije je 25. januara u osnovi tačno procijenio snage pristiglih njemačkih kolona i predvidio mogućnost skorog i snažnijeg napada neprijatelja. Smatrao je da već naređena pregrupacija i zadaci brigada uglavnom odgovaraju novonastaloj situaciji. Radi suzbijanja neprijateljevog razvoja postavio je dopunske zadatke brigadama i partizanskim odredima da odmah i prvenstveno napadaju saobraćaj i ruše komunikacije, težeći time da neprijatelja prisile na razvlačenje snaga oko osiguranja putnih objekata.

Uz neposredno prisustvo komandanta divizije Vlade Šegrta 10. brigada je u kompletnom sastavu usiljeno maršujući od Gacka prema Ljubinju, 26. januara, izbila u prostor pl. Sitnice. Komandant Divizije je tamo saznao za prisustvo izuzetno jakih njemačkih pojačanja u Stocu i Ljubinju, pa se u neizvjesnoj situaciji koju je naglašavala kanonada od Biokova i od Kalinovika vratio u svoj štab u s. Poljice. Iščekujući dalje mjere neprijatelja 10. brigada je za daljih pet dana zadržana na prostoru pl. Sitnice.

Susretni boj 12. brigade kod Kobilje glave i zasjeda u Gatačkom polju

Štab divizije je pažljivo prateći razvoj situacije 27. januara procijenio da neprijatelj iz Gacka priprema napad prema Bileći. Stoga je 12. brigadi naredio da sjutradan od Korita, na položajima Gat—Stepen, zatvori ugroženi pravac, a raspored 11. brigade kod Bileće tako prilagodio da i njen dio snaga može intervenisati prema Kobiljoj glavi, dok je divizijsku bolnicu iz s. Poljica pomjerio u s. Turuntaš.

U pokretu od Korita prema Stepenu 12. brigada je 28. januara u prijepodnevnim satima izbila na prevoj Kobilja glava. Procjenjujući da može doći do susretnog boja štab Brigade je svoje snage kretao u razvijenom borbenom poretku. Kada su kolone tri naporedna bataljona oko 10 sati izbile na položaje Hercegova gradina — Kobilja glava, otkriveno* je čelo 2. bataljona 14. SS puka kod s. Stepena. Oko 600 esesovaca sa dva tenka i 25 vozila u dugoj koloni duž druma napredovali su prema Kobiljoj glavi i bataljonima 12. brigade. Istovremeno je zapažena i druga,, desna njemačka kolona u jačini 200—250 vojnika kako nadire kroz Kulu Fazlagić prema s. Ključu.

U takvoj situaciji štab 12. brigade je naredio napad koji je na Džodžinoj gomili osiguravao ljevokrilni 4. bataljon, motreći na neprijateljevu desnu kolonu. Dok je 3. bataljon podilazio duž druma prema čelu esesovske kolone, 2. i 1. bataljon preduzeli su obuhvatni manevar da bi preko Razbijenog korita i Milatovice odlučno udarili u lijevi bok neprijateljske* kolone. Početak opšteg bombaškog juriša, nastavljenog borbom prsa u prsa, označila je koncentracija vatre Minobacačkog voda po nagomilanom neprijatelju kod s. Stepena. Neprijatelj se brzo pribrao, koncentrisao je svoj udar duž druma, potiskujući 3. bataljon, sa namjerom da zahvati uzvišenje — Kobilju glavu. U žestokoj borbi na ljutom kamenjaru ispod Troglava, koja je trajala do 16 sati, obuhvatni udar 1. i 2. bataljona, pojačan samoinicijativnim napadom partizanskog bataljona »Vule Skoko« od. Gata u pravcu Zborne gomile, dvostruko brojniji neprijatelj je prisiljen

na povlačenje prema Avtovcu. Gonjen je efikasnom vatrom i pokretom dijelova 3. brigade kroz Gatačko polje do Zborne gomile. Po izvještaju štaba 12. brigade 2. SS bataljon je doživio osjetne gubitke, više desetina izbačenih iz stroja.

Dvanaesta brigada je, pored tri zarobljenika, zaplijenila 2 puškomitraljeza, 20 pušaka i znatnu količinu municije i opreme.[11] Njeni gubici: 3 poginula i 4 ranjena borca. Među poginulima bio je i politički komesar 1. čete 3. bataljona Vule Ćuk iz s. Šćenice, Trebinje.

Narednog dana, 29. januara u Gatačkom polju ponovila se isto tako žestoka i uspješna borba. Očekujući ponovne ispade iz Gacka 12. brigada je noću 28/29. januara zauzela položaje Dobrelji—Gat—Pržine. U jutru oko 8 sati njemački 2. bataljon krenuo je opet od Avtovca prema Stepenu, sada u jačini do oko 1000 vojnika i uz pomoć do 300 četnika Gatačke brigade, koji su od Lipnika preko pl. Kapića pokušali obuhvatiti desni bok Brigade, ali ih je bataljon *»Vule Skoko«* u tome spriječio.

Kada je njemačka kolona pokretom prema Stepenu otkrila svoj lijevi bok, četiri bataljona Brigade, raspoređeni u zasjedi, prešli su u napad. Na frontu od Zborne gomile do Pržina vodila se petočasovna bliska borba, u kojoj je neprijatelj odbačen prema Avtovcu. Stalnu vatru diviziona neprijateljske artiljerije Brigada je izbjegla time što se uz neprijatelja »prilijepila« na blisko bombaško rastojanje. Na bojištu je izbrojano 6 poginulih esesovaca, a 12. brigada je izgubila 2*' a bataljon *Vule Skoko«* jednog borca.[12]

Dok je trajala borba u Gatačkom polju, desnokrilna kolona (oko 200 njemačkih vojnika sa 40 tovarnih grla) probila se prikrivenim brdskim stazama preko Ključa i Lađevića za Bileću.[13] To je bio dio 2. bataljona 14. SS puka, koji je dan ranije otkriven u Kuli Fazlagić i koga su tamošnji kolaboracionisti provukli prema Bileći.

Štab 29. divizije je odao priznanje 12. brigadi za njene uspjehe u dvodnevnim bojevima kada je, 30. januara, napisao: »U obje ove akcije ,'aša brigada je bila na visini, udarna, dobro ste manevrisali. I dalje radite tako«.[14] Njemački oficiri u Avtovcu su poslije ove borbe na svoj, način komentarisali: »Napala nas je neka divlja vojska, koja nas htjede žive pohvatati«.[15]

Uspjesi 12. brigade u susretnom boju na prevoju Kobilje glave i u Gatačkom polju postignuti su prije svega zahvaljujući visokom moralu njenih boraca spremnošću i njenom sposobnošću za juriš, za borbu prsa u :rsa, čime su paralisali brojnu i vatrenu nadmoćnost 2. SS bataljona. U isretnoj borbi Brigada je brže od neprijatelja razvila sve svoje jedinice za napad, udarila u lijevi bok njegove kolone. Narednog dana juriš Brigade zz prikrivene zasjede u Gatačkom polju opet je iznenadio esesovsku kolo-

Slijedećih deset dana 2. SS bataljon je mirovao u Gacku; dubok snijeg r.ladnoća otežali su borbu, pa se 12. brigada odmarala u istočnom dijelu I-itačkog polja i motrila na gatački garnizon. Slično zatišje vladalo je i na : _eekom sektoru. Vodila se obostrana izviđačka aktivnost. Kada je, 2. feimara, oko 200 četnika izvršilo ispad iz Bileće, 2. i dijelovi 1. bataljona . 1 :rigade suzbili su ih na Baljcima i odbacili u garnizon, pri čemu su im ginula dva borca. Tom prilikom ubijeno je 8 četnika.[16]

- ginuo je vodnik Pero Sutić iz s. Meča, Stolac. Nisu identifikovana imena ostalih poginulih.

Proboj iz okruženja 10. brigade u pl. Viduši

Štab 29. divizije je 30. januara iz Sitnice pokrenuo i 10. brigadu, i usmjerio je na komunikaciju Stolac — Ljubinje, gdje se zapažao živ saobraćaj. U zasjedu 3. i 5. bataljona kod Zegulje noću 1/2 februara upalo je 6 kamiona 1. bataljona 14. SS puka iz Ljubinja. U okršaju od oko 20 minuta neprijatelj je savladan. Poginula su 32 njemačka vojnika, a 9 ih je zarobljeno. Plijen je bio: 6 kamiona, 2 puškomitraljeza, više pušaka i oko 3000 metaka.

Sutradan je prema Ljubinju odbačena njemačka ojačana četa sa dva protivoklopna topa, koja je intervenisala povodom uništene kolone. Na Žegulji su ovog puta poginula 2, a ranjena 3 borca 10. brigade.[17]

Južnohercegovački NOP odred takođe je pojačao napad na komunikacije. Značajniji uspjesi su: odbacivanje domobranske posade sa mosta na Trebišnjici kod s. Poljica, što je 27. januara postigao bataljon *»Mihajlo Čuzulan«,* a 31. januara bataljon *»Marko Mihić«* razoružao je žandarmerijsku posadu (NDH) stanice Pileta na drumu Stolac—Mostar; 2. februara četa *»Rade Pravica«* survala je voz, kod željezničke stanice Poljice, uništila lokomotivu i više vagona i izbacila iz stroja desetak neprijatelja.[18]

Poslije uspjeha na Zegulji 10. brigada je krenula prema Trebinju i 3. .februara preko s. Žrvnja izbila na područje s. Zagore. Tamo je uspostavila saradnju sa četom *»Rade Pravica«* i bataljonom *»Mihajlo Čuzulan«* da bi organizovala i izvela snažan udar na železničku prugu. Padom mraka 4. februara napadnute su domobranske posade u željezničkim stanicama Jasenica-Lug, Taleža i Duži, te posade u Tvrdošima i Dražin-Dolu. Krajem noći sve jedinice su se vratile u polazni rejon s. Zagore. Pun uspjeh je postigao samo 1. bataljon, koji je kod Duži i Taleže zarobio 30 domobrana. Jedinice 10. brigade zaplijenile su: 1 kamion, 2 puškomitraljeza, 2 mašinke, 3 pištolja i 15000 metaka, a imale su samo 4 ranjena borca.[19] Već 5. februara sve prelaze na lijevoj obali Trebišnjice zauzimaju i ruše pristigli dijelovi njemačkog 359. puka zajedno sa četnicima Trebinjske brigade i domobranima iz 14. puka.[20]

Na prostoru Zagore štab 10. brigade je imao dovoljno činjenica da ocijeni neprijateljeve pripreme za napad, ali ne i da sagleda njegovu cjelinu. Brigada se 8. februara zbog toga pomjerila sjevernije, prema Ljubomiru, i toga dana posjela rejon: Vrpolje —- Ukšići — Domaševo — — Šćenica. Treći (dalmatinski) bataljon ostavljen je kod Zagore, odakle je po ranijem zadatku imao da se prebaci u Dubrovačko primorje.

Tako se 10. hercegovačka brigada izvršavajući svoj zadatak našla u trebinjskom srezu, odvojena od ostalih snaga Divizije između tri jaka neprijateljeva garnizona (Ljubinje, Trebinje, Bileća), na prostoru u kome je okupator već počeo akciju »čišćenja«. Uz to je Brigadi bila veoma skučena sloboda manevra lukom rijeke Trebišnjice, koja je u zimskim uslovima velika prepreka. Postoji mogućnost da je praćenjem radio--saobraćaja štaba 29. divizije neprijatelj otkrio zadatak i pravce kretanja 10. brigade. Činjenica je da je komanda 7. SS divizije ovu brigadu posebno pratila još od njene pojave na pl. Sitnici krajem januara.[203]?

Boraveći na istaknutom komandnom mjestu kod Stoca, komandant 7. SS divizije je 7. februara izdao zapovijest za okruženje i uništenje 10. brigade na prostoru Ljubomir—Zvijerina. Ovaj napadni plan je nosio naziv »Poduhvat sokolov« »F a l k e n j a g d«.[21]

»Čišćenje« južne Hercegovine po ovom planu sprovedeno je od 2. do 16. februara, u tri etape, i to:

prva, snagama pukovske borbene grupe »Heš« (jedinice njemačkog 359. i domobranskog 14. pješadijskog puka sa četničkom Trebinjskom brigadom) od 2. do 6. februara očistiti od dijelova 29. divizije prostor južno od linije Zavala—Trebinje, a zatim posjesti zaprečnu liniju: Mosko——Tvrdoši — tok rijeke Trebišnjice do mosta kod s. Poljica;

druga, borbena grupa *»Diče«* (14. SS puk bez glavnine 2. bataljona, ojačan 7. SS pionirskim bataljonom) sa prostora Stolac—Ljubinje, uz sadejstvo borbene grupe *»Heš«,* iznenadno u prostoru Ljubomira okružiti i uništiti 10. brigadu i zahvaćene dijelove Južnohercegovačkog NOP odreda;[22]

treća, ojačani 1. bataljon 14. SS puka od Ljubinja, a 7. SS pionirski bataljon od Stoca — napada na središnju južnohercegovačku slobodnu teritoriju: Gornje Hrasno—Bjelojevići—Burmazi.

U drugoj etapi borbena grupa »Diče« sa trebinjskim garnizonom (borbena grupa »Heš«) raspolagala je najmanje sa 4000 vojnika, što je u odnosu na 700 boraca 10. brigade[23] bila više nego petostruka nadmoćnost neprijatelja. Takvo brojno preimućstvo omogućilo je da se u luku nabujale Trebišnjice pripremi povoljan raspored okruženja i uništavajuća taktika. Tri dijela snaga postavljeno je na zaprečne položaje: grupa »Heš« na liniji Mosko—Tvrdoši—Poljice, a 3. SS lovački bataljon, 7. SS pionirski bataljon i ojačana četa 2. SS lovačkog bataljona duž linije G. Krtinje—G. Dola—Krstača. Uloga goniča pripala je do 1000 vojnika jakom 1. SS bataljonu (komandant Probeze), koji je nastupanjem od Ljubinja preko Neum-Kule, Zagore i Ljubomira imao da potiskuje 10. brigadu i da je natjeruje na položaje i uništavajuću vatru zaprečnih jedinica.[24]

Druga etapa poduhvata trajala je šest dana, od 7. do 13. februara, da bi se završila potpunim neuspjehom.

Prvi dan — 7. februara. Deseta brigada sa partizanskom četom »Rade Pravica« zatekla se u širem prostoru Zagore kada su otkrivene pripreme trebinjskog garnizona za napad. U stvari, tog dana je borbena grupa »Heš« završavala posjedanje zaprečne linije. Komandant 7. SS divizije pukovnik Smithuber u rejonu Stoca izdaje zapovijest za napad »Falkenjagd«, u kojoj, pored ostalog naređuje da se »banditska« popovopoljska sela Veličani, Dračevo i Drijenjani te Vlahovići i Ubosko razore i popale, a sve njihovo stanovništvo pohvata, sprovede i ulogori u Ljubinju i Stocu. Sedmi SS pionirski bataljon iz Stoca izbio je u Vlahoviće, spalio selo i izreda ubijao zatečene stanovnike.[25] Iz Stoca u Ljubinje prelazi 3. bataljon i komandant borbene grupe potpukovnik Diče. Garnizoni u Stocu. Nevesinju i Bileći pripremaju ispade radi razvlačenja jedinica 29. divizije.

Drugi dan — 8. februar. Deseta brigada se u očekivanju napada pomjera iz Zagore u Ljubomir, u prostor pogodniji za odbranu. Partizanski bataljon *»Rade Pravica«* (obrazovan dan ranije od istoimene čete) na putu Trebinje—Dubrovnik uništava njemački kamion sa posadom. Partizanski bataljon *»Savo Belović«* vodi neravnu borbu na Hrgudu protiv oko 200 njemačkih vojnika i četnika koji su nadirali od Stoca i pustošili selo. Bataljon »Nevesinjska puška« Sjevernohercegovačkog NOP odreda kod Zovog Dola suzbija napad oko 250 njemačkih vojnika i četnika koji su pokušali da se probiju od Nevesinja prema s. Lukavcu i tom prilikom je zarobio dva četnika. Dijelovi 11. brigade suzbijaju kod Baljaka

i Pilatovaca ispade dijelova četničke Bilećke brigade i nanijevši im gubitke odbacuju ih u Bileću.

Ovog dana sve neprijateljske zaprečne jedinice izbile su na određene položaje. Potjerna kolona (1. bataljon 14. SS puka ojačan 9. četom 3. bataljona istog puka i 9. četom 13. SS puka) poslije noćnog pokreta u 2 sata iz Ljubinja izbila je na liniju Poljice—Veličani—Drapići—Neum-Kula——G. Ivica. Desnu pobočnicu (ojačani vod Zonenberger iz 2. čete sa 50 četnika Ljubinjske brigade) borbom je odbacio kod Drijenja na bataljon *»Mihajlo Čuzulan«* uz pomoć terenskih političkih radnika i stanovnika pošto su neprijateljske jedinice bile prodrle od Dračeva u Drijenjane i počele da ubijaju i pale. Partizani su ubili 2. esesovca i zarobili 3 četnika. Kolona Zonenberger se spašavala preplivavajući poplavljeno polje (dva vojnika su joj se utopila) kada ju je iz Zavale prihvatila domobranska posada.[26]-[1] Popovopoljski partizani su istog dana također onemogućili i 9. četu 13. SS lovačkog puka da se od želj. stanice Poljice uključi u predviđeni napadni poredak 1. SS bataljona preko Drijenjana i dalje duž puta prema Trebinju.

Treći dan — 9. februar. Jedinice 10. brigade su tokom dana otkrile prisustvo neprijatelja kod s. Moska, Zagore, G. Krtinja i Domaševa, odnosno dijelove grupe »Heš« i potjernog 1. SS bataljona, ne znajući za zaprečne snage na liniji Žrvanj (3. SS bataljon) — G. Dola (7. SS pionirski bataljon), Krstača (dijelovi 2. SS bataljona). Pošto je utvrdio da se radi o napadu širih razmjera, štab 10. brigade je odlučio da noću 9/10. februara izvuče jedinicu iz Ljubimira prema Zvijerini kako bi se približio 11. brigadi kod Bileće.[27]' Usljed velikog snijega štabovi 10. brigade i 29. divizije nisu više dana održavali inače jedine kurirske veze pa je zbog neobaviještenosti u štabu Divizije vladala zabrinutost za položaj 10. brigade poslije lažnih ustaških vijesti Radio-Zagreba. Ovog dana, kada je sagledao prisustvo jakog neprijatelja, 3. (dalmatinski) bataljon je odložio probijanje preko Trebišnjice i od Zagore krenuo u sastav Brigade 1 priključio joj se u Ljubomiru.

Prvi bataljon 14. SS puka do kraja dana izbija na liniju Domaševo——Turani, gdje dolazi do prvog borbenog okršaja. Četvrti bataljon 10. brigade odbacuje iz Domaševa prethodnicu esesovaca, pri čemu je jedan nacista ubijen, a jedan ranjen. Padom mraka 2. i 4. bataljon 10. brigade izvršili su protivnapad na neprijatelja koji je ponovo prodro u Domaševo. Cilj je bio da se on suzbije i omogući neometan pokret Brigade. U ovoj borbi kod Domaševa poginuo je politički komesar čete 2. bataljona Mehmed Dukić[28]' iz Mostara. U 22 sata brigada je krenula iz Ljubomira prema Zvijerini u izuzetno surovim vremenskim prilikama. Vladala je olujna vijavica, velika studen sa dubokim snijegom, pa se po mraku lutalo zavijanim planinskim stazama Viduše i napredovalo prosječno kilometar za sat.[29]'

Ovog dana bataljon »Savo Belović« je poslije dvodnevne borbe na Hrgudu uz učešće stanovnika odbacio već navedenu kaznenu ekspediciju prema Stocu i, izbacivši iz stroja 15 njemačkih vojnika, zadobio plijen: 2 automata, 15 pušaka, 2000 metaka i druge razne opreme.[30]'

Četvrti dan — 10. februar. Oko 13 sati 10. brigada stigla je u s. Zvijerinu i umakla 1. bataljonu 14. SS puka koji je istovremeno dospio u s. Šćenicu.[31]' Po pristizanju u Zavijerinu Brigada je 1. i 4. bataljonom napala i razbila na Osmić-gomili odbranu (zaprečni položaj) čete 2. bataljona 14. SS puka sa stotinjak četnika Bilećke brigade. Iz stroja je izba-

čeno desetak neprijateljskih vojnika i zaplijenjen jedan minobacač i 3000 metaka. U toku noći 10/11. februara 10. brigada je posjela rejon Todorići —Smijova—Krstače i time se izvukla iz okruženja i velike opasnosti koju do tada nije u cjelini mogla sagledati.[32]

Težišna borba ovog dana odigravala se na frontu 11. brigade u prostoru Brestice—D. Meka Gruda—Rogovi. Noću 9/10. februara, dok se 10. brigada probijala od Ljubomira prema Zvijerini, iz Gacka je krenula glavnina 2. bataljona 14. SS puka u pravcu Bileće, vjerovatno s namjerom da kod Krstača i Zvijerine jače zatvori pravac proboja i izvlačenja 10. brigade, odnosno da tamo ojača zasjedu jedne svoje ojačane čete. Neprijatelj je znao da je to jedini slabo zatvoreni pravac kojim se 10. brigada mogla probiti iz okruženja. Kolona od oko 600 njemačkih vojnika uputila se skrivenim pravcem noću kroz Kulu Fazlagić, preko Ključa i narednog jutra izbila u predio Brestice—G. Meka Gruda. U trodnevnoj borbi sa ovim neprijateljem, u kojoj su učestvovali 3, 4, i djelomično 2. bataljon 11. brigade, zatim 4. bataljon 12. brigade, te bataljon »Miro Popara« Sjevernohercegovačkog NOP odreda, neprijateljska kolona je rastrojena poslije čega se 12. februara po grupama probijala do Bileće. Po izvještaju štaba 11. brigade na bojištu je nađeno na desetine ubijenih esesovaca, pa je normalno da je broj ranjenih bio veći. (Nisu pronađeni neprijateljski dokumenti koji utvrđuju rezultate ovih borbi 2. SS bataljona).

Jedinice 29. divizije su ovdje imale 10 poginulih i 11 ranjenih boraca i starješina, među kojima su smrtno ranjeni komandant 3. bataljona 11. brigade Marko Vukoje iz Pađena i zamjenik komandanta 4. bataljona iste brigade Mato Dutina iz Miruša.[33]*) Poraženi neprijatelj je na bojištu ostavio mnogo naoružanja i opreme. Samo dio ovih trofeja je nađen u dubokom snijegu i vijavici: 5 puškomitraljeza, dvije mašinke i mnogo drugog oružja i opreme.

Peti dan — 11. februar. Prvi bataljon 14. SS puka stigao je u Zvijerinu krećući se tragom 10. brigade, kada su mu se 3 vojnika smrzla i 3 promrzla.[34] Tog dana 3. SS bataljon istog puka povratio se iz Sitnice preko Vlahovića u Stolac da bi nastavio put za Kifino Selo. Ovaj bataljon je usputno u s. Vlahovićima terorisao i ubijao stanovnike ponavljajući sličan zločin 7. SS pionirskog bataljona tri dana ranije.[35]

Šesti dan — 12. februar. Prvi bataljon 14. SS puka zadržao se u Zvijerini. Tada mu je 4. bataljon 10. brigade odbacio od Krstače izviđačke dijelove. Pošto je konstatovao potpun neuspjeh napadnog plana »Falkenjagd«, komandant 7. SS divizije je 12. februara naredio povlačenje jedinica u garnizone, pa je i 1. SS bataljon 13. februara vraćen iz Zvijerine u Ljubinje. Istovremeno je 7. SS pionirski bataljon stigao u Stolac uz gubitke od 3 poginula i 6 ranjenih, koje mu je tog dana nanijela zasjeda bataljona »Marko Mihić« na putu kod Žegulje.[36]

Već 14. februara 1. bataljon 14. SS puka je preduzeo novi napad od Ljubinja prema G. Hrasnu, na sjedište štaba Južnohercegovačkog odreda i svih okružnih rukovodstava društveno-političkih organizacija NOP-a. Izvršen je po naređenju komandanta 7. SS divizije radi razbijanja jedinica Odreda, zarobljavanja stanovništva i uništavanja njegovih naselja.

*) U ovim teškim borbama iz 11. brigade su još poginuli: vodnik Vaso Popara iz s. Kukričja, Risto T. Vukoje iz s. Pađena, politički delegat voda (podlegao ranama 17. II), borac Milovan G. Babić iz s. Selišta, borac Maksim D. Čorlija iz s. Kačnja, puškomitraljezac Obrad Borđa M. Vukoje i borac Vlado Đorđa M. Vukoje, oba iz s. Pađena.

Na spisku osuđenih bila su sela: Varduša, Stajčići, G. Hrasno, Bjelojevići i Brkovina. Naređeno je i dalje traganje za nosiocem Gvozdenog krsta pilotom Kirhnerom, koji je sa avionom ranije oboren u tom prostoru.[37]

Nastupajući od Ljubinja preko Bančića njemačke kolone, koje su predvodili četnici, upale su 16. februara u rejon G. Hrasna. Istovremeno od Stoca prema Drenovcu nadirala je druga kolona (dijelovi 7. SS pionirskog bataljona). Bataljon »Marko Mihić«, koji je štitio ovu teritoriju, bio je odsutan zbog akcije u Dubravama, pa je nastala vrlo kritična situacija. Stab Odreda je organizovao odbranu sa oko 40 ljudi, sakupljenih od zaštitne jedinice i članova svih prisutnih društveno-političkih rukovodstava, kao i stanovnika s. G. Hrasna. Napadnuta je njemačka kolona koja je u zaseoku Rujev Do palila kuće i terorisala zatečenu čeljad. Neprijatelj je iznenadno i užurbano odstupio prema Bjelojevićima, pa su pohvatani mještani oslobođeni.[38] Najvjerovatnije da je naređenje za povlačenje kaznene ekspedicije iz G. Hrasna izdato u strahovanju od napada jačih snaga 29. divizije.

Istog dana intervenisao je partizanski bataljon »Marko Mihić« u povratku iz akcije u kojoj je kod Maslina 15. februara uništio tri kamiona, ubio 11 njemačkih vojnika i zaplijenio njihovo oružje i 4000 kg hljeba.[39] Napao je njemački bataljon kod s. Boljuni, oslobodio zarobljene mještane i opljačkanu stoku. Neprijatelj je odstupio prema Stocu. Pri tome su mu 3 vojnika poginula. Prvi bataljon 14. SS puka je narednih dana preduzeo »čišćenje« prostora Dubrava da bi 19. februara kamionima stigao u Trebinje, preko Dubrovnika, preuzimajući tamošnji garnizon.[40]

Povlačenjem jedinica 14. puka 7. SS divizije u garnizone Trebinje, Bileću, Stolac, Nevesinje i Kifino Selo, poslije propalih pokušaja da unište 10. hercegovačku brigadu i Južnohercegovački NOP odred nastupilo je olakšanje i porast borbenog raspoloženja i u redovima 29. divizije i kod stanovništva odanog NOP-u. Narodnooslobodilački pokret u Hercegovini i njegove oružane snage stekli su još jedno uvjerenje da su kadri da se nose i sa najokorelijim nacističkim trupama. Autoritet vojske i vlasti njemačkog okupatora time je znatno potkopan, što je naročito demoralisalo kolaboracioniste.

Borbeno osnažene jedinice Divizije sa još većim samopouzdanjem su očekivale nove zadatke, ponosne što su i u ovoj operaciji opravdale priznanje koje im je odao štab 2. udarnog korpusa. U radiogramu Korpusa, 7. februara, 29. diviziji u toku poduhvata *»Falkenjagd«,* njen rad je ocijenjen ovako: »Vi ste postigli velike rezultate u borbi protiv njemačkih okupacionih snaga.. ,«[41]

Koncentričan napad višestruko nadmoćnih i udruženih dijelova njemačke 7. SS i 181. divizije, domobranske 6. divizije uz pomoć četničkog Nevesinjskog i Trebinjskog korpusa, u prvoj polovini februara 1944. u južnoj Hercegovini radi uništenja zahvaćenih dijelova 29. udarne divizije i zatvaranja breše u pojasu njemačkog jadranskog fronta okončan je bez uspjeha. Neprijatelj je, istina, spriječio 10. brigadu u potpunijem izvršenju njenog zadatka, ali je umjesto željenog uništenja ostvario samo njeno potiskivanje iz južne Hercegovine. To je, međutim, samo odložilo prodor Divizije prema moru. Od 10 sela koja je u operaciji namjeravao da uništi neprijatelj je zahvatio samo 4, i to djelimično, zbog upornosti odbrane i blagovremenog sklanjanja stanovništva.

Vješto manevrišući, sve jedinice Južnohercegovačkog NOP odreda izbjegle su nadmoćni udar neprijatelja, vođen na ukalupljen, statičan

način, koji nije dozvoljavao prilagođavanje dinamici borbe bez saglasnosti komande koja je poduhvat naredila. Koristeći šablonizirani postupak neprijatelja, 10. brigada se blagovremeno probila iz okruženja najslabije posjednutim pravcem, krećući se noću neposredno ispred položaja dva zaprečna SS — bataljona.

Neprijateljev plan potpunog okruženja 10. brigade nije ostvaren prije svega zato što su 11. i 12. brigada snažnom aktivnošću onemogućile 2. bataljon 14. SS puka da se probije od Gacka prema Bileći i da na vrijeme uzme učešće u okruženju, odnosno da bolje zatvori odsjek Bileća — s. Zvijerina, pa je taj jedino slabo posjednuti pravac štab 10. brigade na najbolji način iskoristio za proboj i izvlačenje iz okruženja.

Učešće naoružanog stanovništva u borbi i njegova najširа pomoć u odbrani slobodnih naselja bila je izuzetno korisna za uspjeh jedinica 29. divizije. Stanovnici popovopoljskih sela, zatim Hrguda, Gornjeg Hrasna, Boljuna i Zagenježđa dali su ovog puta najbolje primjere borbene odlučnosti.

Procjene i uticaj štabova na tok dejstava na čelu sa divizijskim štabom bili su na visini zadataka koje je nametala vrlo složena vojna situacija. Pitanje je donekle ispravnosti procjene i odluke štaba 10. brigade po kojoj je 1. februara Brigada ušla u okuku Trebišnjice, kada je u prostoru Ljubinje — Stolac, bilo oko 3000 njemačkih vojnika. Logična procjena navela bi na zaključak da predstoji neprijateljev napad i da ga Brigada treba da sačeka u prostoru koji joj omogućuje slobodniji manevar, kao što je pružao rejon Kapavica—Vlahovići.

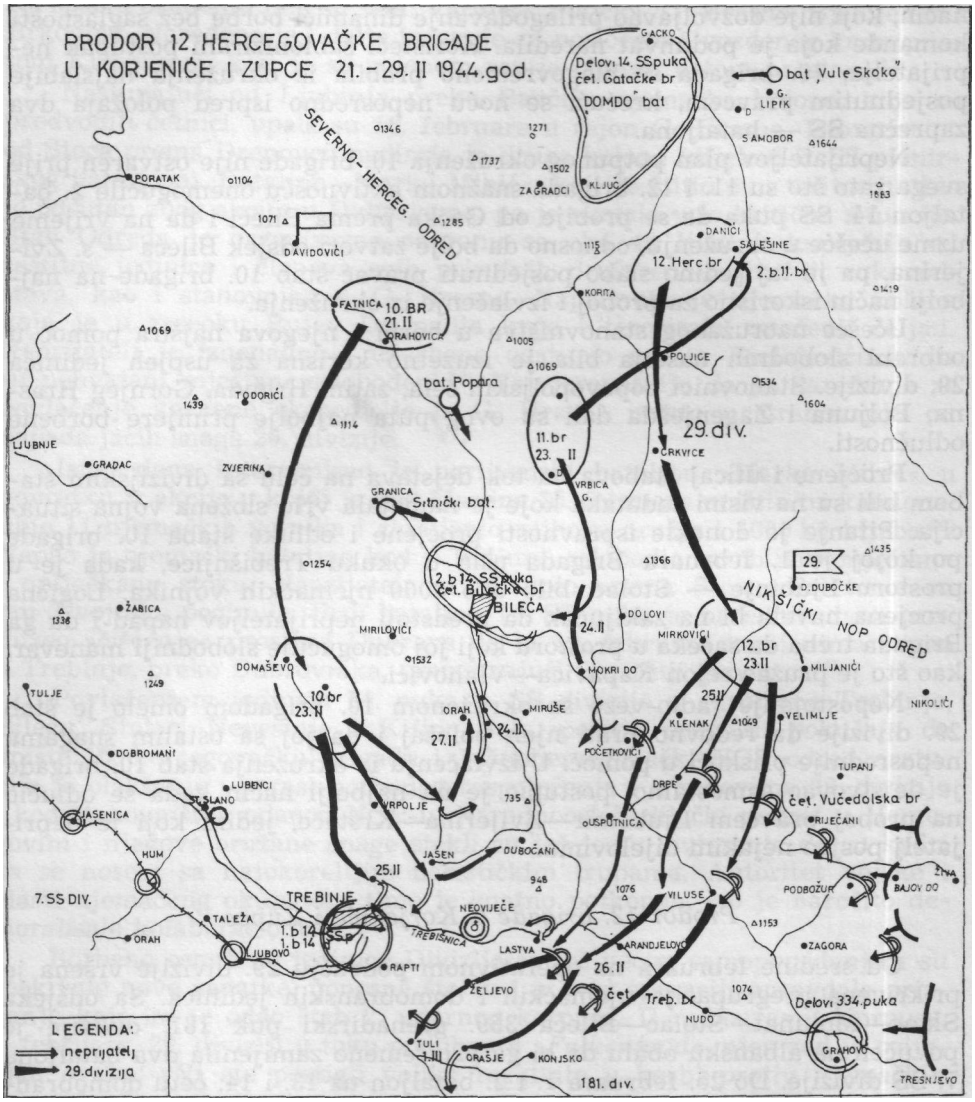
Nepostojanje radio-veze sa okruženom 10. brigadom omelo je štab 29. divizije da redovno prati njen položaj i da joj sa ostalim snagama neposrednije priskoči u pomoć. U izvlačenju iz okruženja štab 10. brigade je dejstvovao samostalno, postupio je na najbolji način kada se odlučio na proboj pravcem Ljubomir—Zvijerina—Krstače, jedini koji je neprijatelj posjeo nejakim dijelovima.

Prodor 12. brigade u Korjeniće i Zupce

Od sredine februara na operativnom području 29. divizije vršena je prikrivena pregrupacija njemačkih i domobranskih jedinica. Sa odsjeka Slano—Molunat—Stolac—Bileća 359. grenadirski puk 181. divizije je Dovučen na albansku obalu da bi ga privremeno zamijenila dva bataljona 7. SS divizije. Do 25. februara 1. i 2. bataljon uz 13. i 14. četu domobranskog 14. puka premješteni su u sastav domobranskog 2. brdskog zdruga n rejon Konjica, pa je komanda ovog puta ostala u Trebinju samo sa ednim bataljonom, koji je sam preuzeo obezbjeđenje željezničke pruge od Trebinja do Zavale.[421] Krajem februara počelo je i postepeno pomjeranje jedinica 7. SS divizije na područje Bosne.[43]'

Poslije izvlačenja 10. brigade iz okruženja u pl. Viduši sve tri brigade 29. divizije našle su se u međuprostoru Bileća — Gacko.

Još od početka 1944. godine Vrhovni štab NOV i POJ je podsticao 5tab 2. udarnog korpusa da se njegove snage odlučnije angažuju prema Crnogorskom i Južnodalmatinskom primorju, podvlačeći veliki značaj toga prostora i njegovog obuhvatanja što širom oslobodilačkom borbom. Zahtijevao je da se oslobođenjem Grahova stvori baza i oslonac za dalje nadiranje ka obali. Predviđao je da u ovim zadacima učestvuje i 29. divizija.[44]' Već 6. februara Korpus je obrazovao Primorsku operativnu

grupu (dvije brigade i jedan partizanski odred) i naredio pomjeranje njenih snaga iz dubine Crne Gore u pravcu Grahova.[45]

Sprovodeći odluku za prodor na prostor Zupci—Grahovo—Krivošije, štab Korpusa u Kolašinu je 5. februara radiom saopštio novi zadatak štabu 29. divizije a tri dana kasnije ponovio ga u vidu pismene direktive. Divizija je trebalo da jednu svoju brigadu najhitnije uputi da u sadejstvu sa 6. crnogorskom brigadom Primorske operativne grupe preduzme napad radi čišćenja neprijatelja u nikšićkom i trebinjskom srezu i u Krivošijama. Zatim je naređeno da jedna brigada manevriše u istočnoj Hercegovini, s tim da se još preostala brigada orijentiše na teren Nevesinje—Konjic.[46] Intervencija prema Konjicu pokrenuta je upozorenjem Vrhovnog štaba NOV i POJ od 24. januara štabu 2. korpusa da je 29. di-

*) Na slici stoji: »bat. Popara« treba »Miro Popara«.

vizija »zanemarila prostor Mostar—Konjic—Kalinovik«[47], gdje su uočene značajne mobilizacijske mogućnosti, posebno među muslimanskim stanovništvom. Kasnije, 16. februara, Divizija je od štaba Korpusa dobila naređenje da Dalmatinski bataljon (3. bataljon 10. brigade) izdvoji i uputi u sastav 2. dalmatinske brigade radi pojačanja pred njen prodor prema Konavlima u sastavu Primorske operativne grupe.

Štab 29. divizije je pristupio izvršenju postavljenog zadatka 20. februara, kada je zapovješću saopštio svoju odluku i postavio zadatke jedinicama.[48]

Iako nije mogao potpunije pratiti raspored neprijatelja na svom operativnom području, u prvom redu pokretljivih njemačkih jedinica, štab 29. divizije dobro je procjenjivao njegove globalne mogućnosti. Štabu je bilo poznato prisustvo na njegovom operativnom području: glavnine njemačke 7. SS divizije sa dijelovima 181. divizije; italijanske 49. fašističke legije, te domobranske 6. pješadijske divizije, ustaškog 5. saobraćajnog bataljona i oko 2500 četnika Nevesinjskog i Trebinjskog korpusa.[49] U to vrijeme Divizija je raspolagala sa ukupno 2400 boraca.[50] Očigledno, u odnosu na neprijatelja bila je višestruko brojno slabija, a odnos u naoružanju izgledao je još daleko nepovoljniji. Pretpostavljajući da Korpus, kada mu je postavio zadatak, nije imao pun uvid u najnoviju situaciju u Hercegovini, štab 29. divizije postupao je inicijativno i umješno se prilagođavao prilikama.

Ovog puta prišlo se izvršenju zadatka sa idejom: 11. i 10. brigadom vezati jake neprijateljeve garnizone u Bileći i Trebinju, a 12. brigadom preko Banjana i Korjenića, u saradnji sa 6. crnogorskom brigadom, tući neprijatelja i izbiti u prostor Zubaca, prema Zupi dubrovačkoj. Rezultati su potvrdili da je takva odluka bila plod realne procjene neprijatelja i dobrog taktičkog postupka.[51] Ovakvim pristupom odloženo je naređeno upućivanje jedne brigade u pravcu Konjica. U sjevernoj Hercegovini njen manevar je tada bio bezizgledan po dubokom teškoprohodnom snježnom pokrivaču, pogotovo za tovarna grla.

Razvoj 10. i 12. brigade počeo je 21. februara, istog dana kada je štab Divizije prešao iz s. Poljica u Dubočke, bliže Primorskoj operativnoj grupi radi lakše saradnje i neposrednijeg praćenja glavnog udara koji će ostvariti 12. brigada.

Toga dana od Bileće prema Gacku provuklo se oko 200 njemačkih vojnika, koje su skrivenim stazama proveli četnici.[52] Vjerovatno su to bili prateći dijelovi komande 14. SS puka iz Nevesinja, koji su desetak dana ranije učestvovali u probijanju njegovog 2. bataljona od Gacka prema Bileći.

Pošto je njenu ulogu prema garnizonu u Gacku preuzeo 3. bataljon 11. brigade, 12. brigada je 24. februara, poslije trodnevnog probijanja iz Gatačkog polja, kroz snijegom zavijanu pl. Sominu posjela polazni položaj u rejonu Šake—Renovac—Miljanići. Imala je zadatak da noću 25 26. februara pređe u napad pravcem Tupan—Viluse—Lastva, da očisti isputne četnike Vučedolske i Trebinjske brigade, ukupne jačine oko 500 vojnika. Obavezana je da na terenu Korjenića poruši sve mostove na Trebišnjici kako bi se otežao dalji dolazak neprijatelja iz Trebinja.[33] 3rigadi je saopšteno da će istovremeno 6. crnogorska brigada kao lijevi susjed preći u napad od Riječana prema Vilusima.

Do 24. februara 10. brigada je od Meke Grude preko Zvijerine stigla u Ljubomir (Domaševo—Šćenica—Pijavice), u isti rejon gdje je 15 dana

ranije bila okružena. Baš tog dana iz Bileće se kamionima preko Trebinja uputio 2. bataljon 14. SS puka za Dubrovnik.[54]) Zadatak 10. brigade je bio da sa ovog polaznog rejona noću 25/26. februara upadne u s. Necvijeće (5 km istočno od Trebinja) i u napadu uništi četničku Komandu operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine.[55])

Međutim, njen komandant Petar Baćović je desetak dana ranije uz pomoć brzog britanskog čamca je otputovao za Bari a zatim preko Malte u Kairo.[56]) U daljem je 10. brigada imala da razvije aktivnost na području između Trebinja i Bileće kako bi olakšala položaj 11. brigade kod Bileće i prodiranje 12. brigade prema Korjenićima, lijevom obalom Trebišnjice.

Za vezivanje garnizona u Bileći (četnička Bilećka brigada sa oko 500 naoružanih) ostavljena je i dalje 11. brigada (bez 3. bataljona). Ova brigada je držanjem položaja Pilatovci — Vučji Do imala da od 25. februara osigura desni bok i poleđinu 12, brigade u njenom prodoru kroz Banjane prema Korjenićima.[57])

Napad 10. i 12. brigade počeo je istovremeno — 25. februara u 16 sati.

Udarna grupa 10. brigade (1. i 5. bataljon) pod rukovodstvom komandanta brigade majora Nikole Ljubibratića krenula je ove večeri od Ukšića preko Podgljive s ciljem da se prikriveno probije do četničke komande u s. Necvijeće. Oko ponoći Grupa je u Podgljivi (1 km sjeverno od Trebinja) neočekivano naišla na oko 60 četnika Ljubinjske brigade. U kratkoj borbi zarobljeno je 19 četnika a ostali su pod zaštitom mraka umakli u garnizon Trebinje. Plijen je bio 19 pušaka, jedan pištolj i nekoliko stotina metaka. Iznenadan susret sa četnicima omeo je tajnost pokreta prema Necvijeću, pa se Grupa vratila u Ljubomir.[58]' Druga dva bataljona 10. brigade su presjekli bilećki put kod Moska i Jasena, odakle su protjerali četničke posade u jačini od po jedne čete. Već prethodnog dana njemački komandant iz Trebinja izvještava svoje pretpostavljene o sasvim tačnom rasporedu 10. i 12. brigade, što je bilo moguće utvrditi samo uz pomoć četničke agenture.[59])

Dvanaesta brigada je iz s. Koprivica u noćnom pokretu bataljonskih kolona kroz snijegom zasuti kamenjar 26. februara protjerala dijelove Vučedolske brigade i ujutru oslobodila Viluse. Četnici su bez značajnijeg otpora odstupili prema Korjenićima i Grahovu. Do kraja dana nastavljeno je gonjenje, u kome je 12. brigada oslobodila Korjeniće, porušila tri mosta na Trebišnjici i uz pomoć Banjsko-vučedolskog bataljona Nikšičkog NOP odreda čistila četničke grupice na okolnom prostoru. U toku dana jedinice 12. brigade zarobile su 22 četnika, 4 su ubijena a više ih je ranjeno. U Vilusima je poginuo jedan komandir voda 3. bataljona*) 12. brigade, ,a tri druga borca su ranjena. Pored oružja zarobljenih četnika zaplijenjeno je 110 minobacačkih mina i veće četničko skladište hrane u Lastvi.[60])

Kada je, 26. februara, uspostavljena veza sa štabom 6. crnogorske brigade, ispostavilo se da je njeno istovremeno nastupanje od Riječana prema Vilusima ometeno zadržavanjem oko čišćenja četničkih grupica u rejonu Pandurica—Podbožur—Zagora. Time je četnicima Vučedolske brigade omogućeno lako izmicanje ispred 12. brigade.

Pojava 10. i 12. brigade kod Trebinja uplašila je tamošnji njemački garnizon, pa je njegova posada (1. bataljon 14. SS puka sa domobranskim,

*) Milorad Domazet iz s. Vlahovića kod Ljubinja.

četničkim i milicijskim dijelovima) stavljena u najstrožu pripravnost i potpuno zatvorila grad.[61]

Nastavljajući nastupanje noću 27/28. februara 12. brigada je prodrla u Zupce i izbila u rejon Zeljeva—Konjsko pošto je na položajima Kučma—Skorupan razbila odbranu 200—300 četnika Trebinjske brigade.[62] Tada je otkriveno da je oko 700 četnika Vučedolske brigade odstupilo prethodnog dana preko Zubaca u pravcu Zupe dubrovačke sa namjerom da se preko Risna vrate u Grahovo. U borbi za Zupce zarobljena su dva četnika a njih oko 30, prisilno mobilisanih, priključilo se 12. brigadi. Zaplijenjeno je: minobacač 81 mm sa većom količinom mina i municije, jedan radio-prijemnik i druga razna sredstva. Brigada je imala tri ranjena borca.[63]

Daljim gonjenjem četnika jedinice 12. brigade su 1. marta izbile u prostor Turmente — Tuli — Orašje, presjekli put Trebinje — Herceg Novi, odnosno Trebinje — Crkvice i stigle do Graba, nadomak Zupe dubrovačke. U s. Orašju predalo se 10 četnika a u s . Tuli zaplijenjen je neispravan četnički top 75 mm.[64] Pošto je izostalo istovremeno nastupanje Primorske operativne grupe u dubinu Krivošija, obustavljeno je i dalje prodiranje 12. brigade prema obali. Napad Grupe preduzet noću 29. februara zaustavila je žilavom odbranom iz dobro utvrđenih položaja njemačko-četnička posada u Grahovu i Dragalju.

Za vrijeme prodora 12. brigade kroz Korjeniće i Zupce na sektorima ostalih brigada nije došlo do značajnijih borbi. Deseta brigada je čistila prostor i protjerivala mjesne četničke posade prema Trebinju i Bileći, kontrolišući put između ovih garnizona. O tome je njemački komandant iz Trebinja 27. februara izvijestio stariju komandu da je put prekinut i da je preostalo da se municija četnicima u Bileći dotura jedino vazdušnim putem.[65] Iz Brigade su 28. februara kod Gljive poginula dva*[1] borca.[66] Jedanaesta brigada je 25. februara odbacila grupu četnika iz Koravnice u Bileću ubivši dvojicu, a noću 28/29. februara očistila Miruše i vršila prepad na četnički garnizon u gradu.

U ovim zbivanjima došlo je i do kratkotrajnog oslobođenja Gacka. Kada su, 27. februara, otkrili da ga je neprijatelj napustio prethodne noći, u Gacko su ušli 3. bataljon 11. brigade i bataljon *»Vule Skoko«* Sjevernohercegovačkog NOP odreda i organizovali odbranu grada. Dijelovi 14. SS puka iz Gacka otputovali su prema istočnoj Bosni. Četnici Gatačke brigade povukli su se istovremeno prema Nevesinju a domobranski milicionari u Kulu Fazlagić. Uslijed udaljenosti i spore kurirske veze štab 11. brigade (u Pilatovcima) nije stigao da na vrijeme ojača odbranu Gacka, pa ga je 1. marta ponovo zauzeo 2. bataljon 370. puka legionarske 369. divizije,[67] koji je iznenadno pristigao od Nevesinja.

Borbenu aktivnost brigada podržavale su partizanske jedinice oba hercegovačka odreda nizom akcija u odbrani naselja i progonjenju kolaboracionističkih elemenata. Najznačajniju podršku 12. brigadi u Korjenićima i Zupcima pružio je bataljon *»Rade Pravica«* Južnohercegovačkog **"SOP** odxeda. **Om a** dcfoxo vodena. **^axüza&sjka.** i^duaica. **yi u** jalovim, -'ebruara u Šumi trebinjskoj vršila uzastopne napade na željezničku prugu : stanična postrojenja. Rušenjem kolosjeka izvrnula je tri kompozicije 14, 15. i 28. februara kod Huma, Diklića i Zaplanika, kada su uništene tri lokomotive i desetina vagona, a željeznička stanica Diklići zapaljena,

*l Tu je poginuo vodnik 2. bataljona 10. brigade Mile Soldo iz Nevesinja. Borac istog bataljona Risto P. Kalajdžić iz s. Ivice podlegao je ranama 10. marta.

čime je prekinut saobraćaj u trajanju od nedjelju dana. Poginula su dva njemačka vojnika i jedan domobran, dok ih je 19 ranjeno.[68]

U nedostatku izvora nije moguće potpunije rekonstruisati borbenu aktivnost Mostarskog bataljona u istočnom dijelu konjičkog sreza od 21. januara, kada je ušao u sastav 29. divizije. U redovima Mostarskog bataljona u januaru 1944. u s. Ćesimu u borbi sa četnicima pao je i politički komesar čete Enes Orman, narodni heroj iz Ljubuškog. Tog mjeseca poginuo je i komandir čete Ahmed Šehović iz Mostara. U borbi sa četnicima Konjičke brigade 10. februara kod s. Kule Bataljon je pretrpio teže gubitke: 9 poginulih i 9 ranjenih boraca, među kojima su pali komandir 1. čete Risto Kalem iz Konjica i zamjenik političkog komesara čete šerif Burić iz Dubrava.*' Izviješteno je da je takav ishod prouzrokovan otkazivanjem zamrznutog oružja i greškama u rukovođenju Bataljonom. Na drugoj strani ubijena su 4, a ranjena 2 četnika.[69]

Prodor snaga 29. divizije u Korjeniće i Zupce, kojim su poražene i protjerane četnička Vučedolska i Trebinjska brigada, spada u red istaknutijih političkih uspjeha NOP-a u Hercegovini. Ovo područje zaštićeno njemačkim garnizonima u Trebinju, Bileći i Grahovu, kao i tokom Trebišnjice, više od godine i po dana nalazilo se pod vlašću i uticajem neprijatelja. Kod četničkih komandi vladalo je mišljenje da su Zupci i Korjenići četnička tvrđava, koja ima da postane čvorište zamišljenog mostobrana kontrarevolucije na dubrovačkoj obali. U Zupcima je duže vrijeme boravila i četnička Komanda operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine.

Takva shvatanja i težnje četnika, međutim, nisu bili u skladu sa raspoloženjem korjenićkog i zubačkog stanovništva. Dolazak jedinica 12. brigade dočekan je s radošću većine stanovništva i njegovom svestranom pomoću. Tamo nasilno prikupljene četničke jedinice nisu pokazale volju da se bore, a znatan dio ih je prešao na stranu NOV.

Oslobođenje Korjenića i Zubaca postignuto je na neočekivano lak način i za kratko vrijeme. Ono se slučajno podudarilo sa smjenom i odlaskom njemačkog 14. SS i 359. puka sa dijelovima 14. domobranskog puka iz Hercegovine, pa oslabljeni okupator nije mogao intervenisati u korist četnika. Ukazala se povoljna situacija za opšti nalet Divizije u Dubrovačko primorje, ali se ta prilika nije blagovremeno mogla otkriti i šire iskoristiti.

Smišljen taktički plan štaba 29. divizije, u kome je tijesna i puna saradnja triju brigada omogućila brz i iznenadan prodor 12. brigade u Zupce, zbunila je njemački garnizon u Trebinju. Domobranska komanda 6. pješadijske divizije u izvještaju od 29. februara u vezi s tim konstatuje:

»Partizansko vodstvo iskorišćuje slabost njemačkih i naših četa, koje su sad dislocirane u južnoj Dalmaciji i Hercegovini, vrlo je vješto izvršilo napad, demonstrirajući prema Trebinju, a glavnim snagama je udarilo na Grab—Zupci koju im namjeru njemačko vodstvo nije na vrijeme prozrelo.«[70]

U drugoj polovini februara 1944. godine 29. udarna divizija je izbacila iz stroja 135 neprijateljskih vojnika uz sopstvene gubitke od 17 poginulih i 15 ranjenih. Ubijeno je 13 njemačkih vojnika, 13 četnika i 1 domobran,

*) Zabilježena su još imena poginulih boraca ovog bataljona 17. februara u borbi kod s. Borci: Kemal Velagić iz Blagaja, Salih J. Mrkonjić, i Šerif Bubić oba iz Mostara, a kod s. Cičeva Vladislav Šamanski iz Varšave. Politički delegat voda Aco Alagić iz Mostara poginuo je 28. februara kod s. Borci.

zaplijenjeno: top 75mm (neispravan/, *r^matsesč 32 mm, 51* />uška, i dosta druge opreme, hrane i municije. Porušena su tri mosta, izvrnuta tri vojna voza, uništena tri kamiona i četiri motocikla.[71]

Naporedo sa borbenom aktivnošću rađeno je na organizacijsko-formacijskom usavršavanju jedinica i obrazovanju vojnih i političkih rukovodilaca Divizije. U tome je bilo najznačajnije:

— po direktivi Vrhovnog štaba NOV i POJ, koja je stigla 11. februara počeo je rad na formiranju Vojne oblasti 29. divizije.[72] Sa početkom organizovanja vojnoteritorijalne vlasti na hercegovačkom operativnom području stalno je jačalo pozadinsko obezbjeđenje, snabdijevanje i sigurnost oslobođene teritorije, pa su operativne jedinice mogle više da se posvete borbenim zadacima;

— dvadesetog februara formirana je Omladinska (štabna) četa 10. brigade od 22 starija pionira;[73]

— od Sitničke partizanske čete obrazovan je 26. februara Sitnički bataljon Sjevernohercegovačkog NOP odreda, sastava dvije čete.[74]

Pri štabu Divizije krajem januara organizovan je kurs za vojne rukovodioce bataljonskog ranga, a pripremani su i kursevi za četne i vodne starješine po brigadama. Petnaest političkih rukovodilaca Divizije usavršavalo se na Političko-partijskom kursu pri štabu 2. udarnog korpusa ii Kolašinu. Krajem februara 12 vojnih rukovodilaca iz Divizije pripremalo se za odlazak na Viši oficirski kurs kod štaba 2. udarnog korpusa. Pokrenuto vojno i političko usavršavanje rukovodilaca u zimu 1944. obilježava novi period u razvoju stručne izgradnje 29. divizije.

*

Tok prvog prodora u Korjeniće i Zupce ukazao je na neke zanimljive postupke komandovanja i taktike borbe.

Postepenim pomjeranjem jedinica u trajanju od mjesec dana njemačke komande su maskirale odlazak 7. SS divizije iz Hercegovine u Bosnu; napuštanje garnizona vršeno je noću, marševske kolone su se kretale obilaznim pravcima, širile su dezinformacije o pravcu kretanja, imena novih garnizona su nazivali i trupama saopštavali, kao »novo mjesto boravka«, koje su niže komande saznavale naknadno, u toku marša. Zadržavanjem 3. bataljona 14. SS puka na ušću Neretve tokom čitavog proljeća takođe je bilo sračunato da se što duže održi utisak o prisustvu 7. SS divizije na jadranskom frontu.

Pred napuštanje garnizona ili položaja njemačke jedinice su po pravilu preduzimale napade ili protivnapade na položaje Divizije da bi zatim iščezle ili na novom pravcu napadale.

Sadejstvo jedinica 29. divizije i Primorske operativne grupe u početnom periodu borbi oko Trebinja i Grahova nije bilo uspješno. Uzrok lome je neobjedinjeno komandovanje. Nedovoljan uticaj udaljenog štaba 2. udarnog korpusa mogao se ublažiti formiranjem privremenog operativnog rukovodstva ili da je ta uloga povjerena štabu 29. divizije u Banjanima.

Princip da se jednom uspostavljeni borbeni dodir s neprijateljem mora održavati do ostvarenja željenog cilja zanemario je 3. bataljon 11. "brigade pri kontrolisanju garnizona u Gacku. Dogodilo se da je dan kasnije saznao za neprijateljev odlazak iz garnizona, čime je izgubljeno dragocjeno vrijeme za pristizanje pojačanja i pouzdaniju odbranu oslobođenog grada, pa ga je nadmoćniji neprijatelj 1. marta ponovo posjeo.

NAPOMENE (VI glava):

1) Dnevnik OKW, sveska IV/1, str. 612—616.
2) Isto.
3) Zapovijest komandanta 7. SS divizije od 22. I 1944, AVII, NjA, k. 72-A, reg. br. 4/2 i k. 10, reg. br. 6/1A. U zapovijesti se reguliše odnos prema četnicima i naređuje: »Ophođenje sa četnicima kao sa saborcima, drugarski, sa priznavanjem ali se ne udvarati nedostojno. Sa njima ne treba politizirati. Jedina baza za saradnju: zajednička borba protiv komunista«.
4) AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 4-9/6; k. 11441, reg. br. 29/8; k. 1145 II, reg. br. 30/2; k. 11461, reg. br. 12/2; k. 11481, reg. br. 12/4; k. 1151, reg. br. 5/3; NjA, k. 10, reg. br. 2/5 i 6/1 a; k. 11, reg. br. 2/1 a-18; k. 72 a, reg. br. 4/2 a, 3/2 a, 22/2 i 30/2 a.
5) Zapovijest komandanta 7. SS divizije od 7. II 1944, AVII, NjA, k. 11, reg. br. 4/1.
6) Radiogram Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 5. I 1944, AVII, ANOP, k. 1146 I, reg. br. 12-2.
7) Isto, AVII, ANOP, k. 392, reg. br. 17-4.
8) Naređenje štaba 2. udarnog korpusa od 14. I 1944, AVII, ANOP, k. 11461, reg. br. 12-2.
9) AVII, CA, reg. br. BH-V-9192; naređenje štaba 29. divizije od 24. I 1944, AVII, ANOP, k. 1143, reg. br. 7/2.
10) Zapovijest štaba 29. divizije od 24. I 1944, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
11) *Zbornik,* tom IV, knj. 21, dok. br. 143, 148, 149, 157, 164 i 171; AVII, NjA, k. 72 A, br. reg. 22/2 a.
12) Isto.
13) Naređenje štaba 29. divizije od 29. I 1944, AVII, k. 11511, reg. br. 4-1.
14) Naređenje štaba 29. divizije od 30. I 1944, AVII, ANOP, k. 11511, reg. br. 4-1..
15) AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
16) Isto, k. 1143 A, reg. br. 7-7/1.
17) Relacija 10. brigade za februar 1944. Zbornik, IV, knj. 22, dok. 7; AVII, ANOP,. k. 1148 A, reg. br. 12/4; k. 1146, reg. br. 12/2; NjA, k. 11, reg. br. 4/1.
18) AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/30.
19) *Zbornik,* tom IV, knj. 22, dok. 38, 86, 129, 159.
20) AVII, ANDH, k. 57, reg. br. 2/2-22.
20a) »Četnici izviđaju i izvještavaju vrlo dobro«. Izvještaj komandanta 1. bataljona: 14. SS puka od 27. I 1944, AVII, NjA, k. 11, reg. br. 2/1 a i 4/1.
21) Zapovijest komandanta 7. SS divizije od 7. II 1944, AVII, NjA, k. 11, reg. br. 4/1..
22) Isto.
23) Brojno stanje 10. brigade od 1. II 1944, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 16. Brigada ima po spisku 739 a na licu 684 čovjeka, od čega 31 drugarica; pušaka 531, pm 34, mitraljeza 1, minobacača 7 i 80 konja.
24) Zapovijest komandanta 7. SS divizije od 7. II 1944, AVII, NjA, k. 11, reg. br. 4/1.
25) Isto. U zapovijesti piše i ovo: »Neprijateljski dijelovi 29. divizije, 10. hercegovačka: brigada u teritorijalne grupe prikupljeni na prostoru Bileća—Poretak—Stolac——Ljubinje—Rayno—Trebinje. Stanovništvo komunističko. Centri partizana Ubosko, Vlahovići, Žrvanj, Zvijerina i Krtinje...«
26) AVII, ANDH, k. 57, 2/2-22.
27) Operacijski dnevnik 10. brigade, AVII, ANOP, k. 1148 1, reg. br. 12-4.
28) Isto.
29) Isto.
30) Operacijski dnevnik, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
31) Izvještaj 6. domobranske divizije, AVII, ANDH, k. 57, reg. br. 2/2.
32) Operacijski dnevnik 10. brigade, AVII, ANOP, k. 11481, reg. br. 12-4.
33) *Zbornik,* tom IV, knj. 22, dok. 49, 54, 60, 67, 77, 129 i 173.
34) Izvještaj komande 2. bataljona 14. SS puka od 14. II 1944. AVII, NjA, k. 11, reg.. br. 4/1. Izvještaj 6. domobranske divizije, AVII, ANDH, k. 57, reg. br. 2/2.
35) Isto.
36) Isto.

37) Telefonsko naređenje komandanta 7. SS divizije od 14. II 1944, AVII, NjA, k. 11, reg. br. 4/1.
38) Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
39) Isto.
40) Naređenje komandanta 2. bataljona 14. SS puka od 19. II 1944, AVII, NjA, k. 11, reg. br. 4/1.
41) Naređenje štaba 2. udarnog korpusa od 8. II 1944, AVII, ANOP, k. 1144 I, reg. br. 36-1.
42) AVII, NjA, k. 73 a, reg. br. 23/4 a; ANDH, k. 57, reg. br. 2/2-24.
43) AVII, NjA, k. 11, reg. br. 4/1, k. 72, reg. br. 7/2 a, k. 73, reg. br. 47/4 a; ČA, BH-V--4335; ANOP, k. 1146 I, reg. br. 12-2.
44) Radiogramske direktive Vrhovnog komandanta od 5, 12. i 16. januara 1944. AVII, ANOP, k. 394, reg. br. 4/1-2, 4/2 i 4/25-2.
45) Naredba štaba 2. udarnog korpusa, Zbornik, tom III, knj. 7, dok. 47 i 51.
46) Radiogram i naređenje štaba 2. udarnog korpusa, AVII, ANOP, k. 11461, reg. br. 12-2 i Zbornik, tom III, knj. 7, dok. 51.
47) »Dvadesetdeveta zanemarila prostor Mostar—Konjic—Kalinovik. Treba joj dati više slobode, naročito u vezi organizovanja muslimanske milicije« AVII, ANOP, k. 394, reg. br. 4/31-2.
48) Zapovijest štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143, reg. br. 4/11. Na dan 20. II 1944. u 29. diviziji (bez partizanskih odreda) borila su se 664 člana i kandidata Partije i 529 skojevaca.
49) Relacija štaba 29. divizije za februar 1944, Zbornik, tom IV, knj. 23, dok. 41.
50) Izvještaj štaba 29. divizije od 26. II 1944. Zbornik, tom IV, knj. 22, dok. 129.
51) AVII, ANOP, k. 1143, reg. br. 4/11, Zbornik, tom IV, knj. 22, dok. 105.
52) *Zbornik,* tom IV, knj. 22, dok. 124.
53) Isto, dok. 105.
54) Ovaj njemački bataljon otkrivamo kasnije, u početku marta, kod Goražda, pa je vjerovatno da je on 28. februara kod Kalinovika vodio borbu sa jedinicama krajiške 5. udarne divizije, AVII, NjA, k. 57, reg. br. 2/2.
55) *Zbornik,* tom IV, knj. 22, dok. 105.
56) Borislav J. Todorović: *Bilješke oficira* za vezu, u ediciji: *Knjiga o Draži,* tom I, Vindzor — Kanada, 1956, str. 370—412. Britanski pukovnik S. V. Bejli (S. W. Bailey) pošto je zamijenjen brigadirom C. D. Armstrongom (C. D. Armstrong) na dužnosti »oficira za vezu« pri Vrhovnoj komandi Draže Mihailovića vratio se u svoju zemlju. Njega je uz dva telegrafista i američkog poručnika V. R. Mensfilda (Walter R. Mansfield) noću 14. februara 1944, prihvatio i sa obale (5 km južno od Cavtata) u Bari prevezao britanski brzi čamac. Sa Bejlijem su otputovali u Kairo četnički oficiri: majori Vojislav Lukačević i Petar Baćović, kapetan Borislav Todorović i poručnici Jovanović i Vragolov.
57) Zbornik, tom IV, knj. 22, dok. 105.
58) Izvještaj štaba 10. brigade od 27. II 1944, Zbornik, tom IV, knj. 22, dok. 136.
59) Izvještaji komandanta 1. bataljona 14 SS puka, AVII, NjA, k. 11, reg. br. 4/1.
60) AVII, ANOP, k. 11511, reg. br. 46/5.
51) Relacija, *Zbornik,* tom IV, knj. 22, dok. 173.
62) Izvještaj štaba 12. brigade od 28. II 1944, Zbornik, tom IV, knj. 22, dok. 145.
63) Isto.
64) Isto, knj. 23, dok. 9.
65) Izvještaji komandanta 1. bataljona 14. SS puka, AVII, NjA, k. 11, reg. br. 4/1.
66) AVII, ANOP, k. 40, reg. br. 3/1-6/1.
67) AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8; *Zbornik,* tom IV, knj. 22, dok. 147, tom III, knj. 7, dok. 73.
68) Relacija 6. oruž. puka, AVII, ANDH, k. 143, reg. br. 25/7.
69) Izvještaj štaba Mostarskog NOP odreda od 16. III 1944, Zbornik, tom IV, knj. 23, dok. 88.
70) Zbornik, tom IV, knj. 22, dok. 173.
71) Obostrani gubici su prikupljeni po raspoloživim nepotpunim arhivskim izvorima te su približni.
72) Direktiva, AVII, ANOP, k. 1145 I, reg. br. 12-2.
73) AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 12-16.
"4) AVII, ANOP, k. 1144 I, reg. br. 15-10.

VII Glava

AKTIVNOST 11. BRIGADE I PARTIZANSKIH JEDINICA U JUŽNOJ HERCEGOVINI

Od polovine februara 1944. Obavještajni centar Divizije primao je izvještaje iz raznih izvora — koji su se ponavljali — o skorom odlasku 7. SS divizije iz Hercegovine. Vijesti su se potvrdile 27. februara odlaskom njenog garnizona iz Gacka sa istovremenim pristizanjem u ovaj grad i Stolac novih posada iz sastava *»vražje divizije«*. Ovakav nadimak (Teufeldivison) nosila je legionarska 369. pješadijska divizija jačine oko 14000—15000 ljudi.[1] To je bio početak postepene smjene, koja je trajala do sredine marta.

Po završetku zimskih operacija 1943/44. njemačka komanda 2. oklopne armije je nastojala da i dalje usavršava odbranu jadranske obale. Ali je, po izvlačenju sa njenog područja 1. brdske divizije u rezervu komande Jugoistoka i 104. lovačke divizije uz istovremeno oživljavanje borbi u unutrašnjosti kopna, umjesto da jača, bila prisiljena da slabi jadranski front, zbog čega vrši novo razgraničenje korpusa i predislokaciju divizija.

U trajnom strahovanju od savezničke invazije iz Sredozemlja njemačke komande su krajem zime 1943/44. ipak preduzele niz mjera za izgradnju svog bedema na jadranskoj obali. Već početkom marta priobalni pojas je stavljen u poseban status »borbene zone« i na njemu proglašeno *»pripravno stanje«*. Najosjetljivije sektore morske obale njemačka komanda organizuje u *»tvrđave«* (Kotor, ušće Neretve, Zadar i dr.). Sa ostrva evakuiše sve muškarce starije od 16 godina, vrši radnu mobilizaciju za utvrđivanje svojih položaja i na najuporniji način širom borbene zone bezobzirno progoni pripdnike NOP-a. Postavljeni njemački komandanti borbenih zona preuzeli su svu vlast sa neograničenim ovlašćenjima i ukinuli do tada i onaj formalni status kolaboracionističke civilne vlasti NDH. Time je suvereni gospodar *borbene zone »Neretva«* postao komandant 5. SS korpusa sa sjedištem u Širokom Brijegu (sada Lištica). Pored ostale teritorije čitavo operativno područje 29. divizije bilo je obuhvaćeno ovom borbenom zonom pa će time nastati novi, još teži uslovi za oslobodilačku borbu na hercegovačkom prostoru.

U tom okviru izvršeno je novo razgraničenje između 5. SS i 21. brdskog korpusa. Crnu Goru, koja je do tada spadala u operativno područje 5. SS korpusa, preuzeo je 21. brdski armijski korpus sa sjedištem komande u Tirani. Tada je u njegov sastav ušla i 181. pješadijska divizija, pa je lijeva korpusna granica 5. SS korpusa pomjerena na granicu Crne

Gore i »Nezavisne Države Hrvatske«, odnosno na istočnu granicu Bosne i Hercegovine. To je izazvalo odlazak ojačanog 359. grenadirskog puka (borbena grupa »Heš«) 181. divizije sa operativnog područja 29. divizije, koji je do tada posjedao odsjek: Slano—Molunat—Stolac—Bileća.

Pošto je zona osiguranja i odbrane 5. SS korpusa istovremeno proširena pomjeranjem zadnje granice sa linije Zvornik—Doboj—Tešanj na Savu, a sa prvim proljećnim danima se očekivalo oživljavanje borbi sa 3. i dijelovima 5. udarnog korpusa NOVJ, to je sada jedina 7. SS divizija kao brojnija pokretnija i borbenija bila u stanju da privremeno (do dolaska 13. SS *»Handžar«* divizije, koja je bila na putu iz Francuske) kontroliše tako širok prostor. Istovremeno, to je moglo predstavljati i njeno privlačenje (kao rezerve Vrhovne komande) prema planu *»Margareta*<< za slučaj upotrebe u Mađarskoj.[2] Njen odlazak iz Hercegovine, i pored toga što je nadomještena 369. pješadijskom divizijom, značio je ipak slabljenje okupacionih trupa u ovom regionu. Uz to iz rejona Trebinje——Zavala odvojena je glavnina domobranskog 14. pješadijskog puka i Domjerena na sektor Jablanica—Konjic u sastav 2. brdskog zdruga.

Slabljenje okupacionih trupa u ovom periodu u Hercegovini izraženo ;e razvlačenjem 369. divizije u zoni Imotski—Ploče—Molunat—Livno——Konjic—Gacko. Komanda 5. SS korpusa pokušala je ovo stanje više prikriti nego nadoknaditi, formiranjem fiktivne 21. SS divizije, koju su sačinjavali: na ušću Neretve zadržani 3. bataljon 14. puka 7. SS divizije, 2. bataljon 369. puka 369. divizije (u Imotskom) i jedan bataljon iz 118. lovačke divizije (na Makarskom primorju). Fiktivnu komandu ove »divizije« vodio je komandant 370. grenadirskog puka 369. divizije potpukovnik *Kene* a boravio je kod Imotskog.[3]

Pomjeranje trupa otpočelo je, po svoj prilici, 20. februara 1944. odlaskom na albansku obalu ojačanog 359. grenadirskog puka njemačke 181. pješadijske divizije sa obalskog odsjeka Slano—Molunat—Stolac——Bileća. Njega je tog dana u Trebinju privremeno smijenio ojačani 1. bataljon 14. SS lovačkog puka, pa završenoj akciji u Dubravama.[4] Četiri iana kasnije, 24. februara, nezapažen od snaga 29. divizije, krenuo je na -ozilima iz Bileće 2. bataljon 14. SS puka. Preko Trebinja, Dubrovnika, Mostara i Nevesinja prebacio se u dolinu gornje Drine.[5] Dva dana potom, 26. februara, pokrenut je, takođe nezapaženo, garnizon iz Gacka (uglavim prištapski dijelovi 14. SS puka) i vjerovatno u Plužinama priključen £oloni 2. SS lovačkog bataljona na putu za istočnu Bosnu.[6] Za razliku č Bileće kolaboracionističke formacije u Gacku nisu smjele same da :stanu u garnizonu, nego su ga zajedno sa esesovcima napustile.[7] Kao* rosljednji sa hercegovačkog područja krenuo je 14. puk (bez 2. i 3. bata-:na) 7. SS divizije iz Trebinja, izvršivši usput i jači napad na Južnoher-:egovački NOP odred. Puk je po završenoj akciji krenuo iz Stoca 17. marta : uputio se prema Rogatici.

Prva jedinica legionarske 369. pješadijske divizije otkrivena je 1.—arta u Gacku. Bio je to 2. bataljon njenog 370. grenadirskog puka, koji ,e tog dana, nastupajući od Nevesinja, lako savladao nepripremljenu :orranu po jednog bataljona 11. brigade*' i Sjevernohercegovačkog NOP oreda. Istog dana stigao je u Stolac 369. protivtenkovski divizion, a u Mtstar komanda 369. divizije. Postepeni dolazak njenih jedinica završio

:- dana zabilježena je i pogibija kod s. Miholjača borca 3. bataljona 11. brigade: K:vice Zdrala iz s. Baljaka.

se do 20. marta, ali ga obavještajna služba 29. divizije nije mogla sagledati u cjelini i pouzdano utvrditi.

Početni raspored legionarske 369. divizije u neretljanskoj zoni je bio:

a) komanda 369. divizije u Mostaru, u Konaku. U toku aprila prešla je u obližnje s. Blagaj radi prikrivanja od učestalih udara savezničke avijacije. U rejonu Mostara još su razmješteni 369. bataljon za vezu, teška (oklopna) četa 369. protivtenkovskog diviziona i brojne pozadinske jedinice i ustanove.

b) U prvom ešelonu, za neposrednu odbranu obale, nalazio se ojačani 369. pješadijski puk, bez 2. bataljona, i to:

— u *Trebinju:* komanda puka sa 15. (štabnom) četom, 1. pješadijskim bataljonom i 9. baterijom 3. diviziona 369. artiljerijskog puka. Garnizon je preuzet oko 10. marta od 1. bataljona 14. puka 7. SS divizije;

— *obalski odsjek Neum — Cavtat* osiguravao je ojačani 3. pješadijski bataljon i 11. četa 3. bataljona 370. pješadijskog puka, zajedno sa jedinicama flote i tvrđavskim pješadijskim i artiljerijskim formacijama;

— ostale dijelove obalskog odsjeka od ušća Neretve do Neuma izgleda da su osiguravali zadržani 3. bataljon 14. SS puka na ušću Neretve, a po svoj prilici i tvrđavski mornarički bataljon »Bishof« u rejonu Neuma, te jedinice obalske artiljerije.

Drugi pješadijski bataljon ovog puka našao se u rejonu Imotskog, uključen u sastav fiktivne 21. SS divizije.

c) U drugi ešelon divizije raspoređen je ojačani 370. grenadirski puk. On je posjeo garnizone:

— *Nevesinje:* komanda puka sa polovinom 13, 14. i 15. četom, 3. pješadijskim bataljonom (bez 11. čete) i 3. divizionom (bez 8. i 9. baterije) 369. artiljerijskog puka;

— *Gacko:* 2. bataljon, ojačan 8. baterijom 3. diviziona 369. artiljerijskog puka;

— *Studenci:* (zapadno od Čapljine): ojačani 1. pješadijski bataljon

d) Ostale jedinice su garnizonirane:

— *Buna: 369.* artiljerijski puk (bez 2. i 3. diviziona);

— *Stolac:* 369. protivoklopni divizion (bez 1. oklopne čete), 2. divizion 369. artiljerijskog puka i 369. četa vojne policije;

— *Metković:* 369. inžinjerijski bataljon;

— *Imotski — Livno:* 369. izviđački bataljon neposredno potčinjen komandi 5. SS brdskog korpusa;

— *Konjic:* 369. nastavno-dopunski bataljon.

Po stizanju u Mostar komanda 369. divizije je preuzela sve kolaboracionističke jedinice na operativnom području 29. divizije. Njihov je raspored bio:[8']

a) d o m o b r a n s k a 6. p j e š a d i j s k a d i v i z i j a:

— *Dubrovnik:* komanda Divizije sa pratećim dijelovima, jačine dvije do tri čete;

— *Trebinje:* komanda 14. pješadijskog puka sa 15. (štabnom) četom, te do 200 gradskih milicionara;

— *dionica želj. pruge Uskoplje—Poljice:* 3. bataljon domobranskog 14. pješadijskog puka;

— *Gacko—Kula Fazlagić:* 3. domobranski dobrovoljački bataljon '(kombinovan od domobrana i milicije);

b) domobranski 2. brdski zdrug (dva puka, do diviziona artiljerije i dva oklopna voza), raspoređen po posadama za osiguranje željezničke pruge od Drežnice do Sarajeva;

c) talijanska 49. fašistička legija »San Marko« (oko 1000 fašista) i 5. ustaški saobraćajni bataljon sa 2 čete ustaške milicije, raspoređeni duž željezničke pruge Čapljina—Ravno;

d) pet bataljona seoske milicije na prostoru od ušća Neretve do Grude pod njemačkom komandom;

e) glavnina 6. žandarmerijskog puka NDH raspoređena po stanicama na još neoslobođenoj teritoriji;

f) četnički Dubrovački, Trebinjski i Nevesinjski korpus (10 brigada) raspoređenih po teritoriji devet zahvaćenih srezova, ukupne jačine oko 2500 četnika.[9] Komanda operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine u Aleksinoj Međi, kod Trebinja.

Da bi onemogućio prisustvo i rad organizacija i aktivista narodnooslobodilačkog pokreta, okupator je širom neoslobođene teritorije stvarao lokalne jedinice milicijskog tipa pod nazivima: muslimanska ili ustaška milicija, odnosno posadne i zaprečne četničke formacije.

Zauzet prodorom prema Korjenićima i Zupcima, štab 29. divizije nije mogao u početnom periodu pratiti tok smjene okupatorskih divizija u Hercegovini. Nepouzdane vijesti odranije o predstojećoj smjeni potvrdile su se 1. marta. Zatečen u Vilusima, štab 29. divizije je bio pod uticajem vidno izmijenjene situacije. Dalji prodor u primorski pojas u saradnji sa Primorskom operativnom grupom postao je bezizgledan zbog :tpora grahovskog garnizona snagama Primorske operativne grupe i protivupada jake grupacije četnika od Čeva i Bate. Kad je utvrdio prisustvo dijelova nove »vražije« divizije u Gacku i Stocu, bilo mu je jasno da je počelo povlačenje 7. SS divizije. Ocijenio je da je nastupila prilika za prenošenje težišta borbe Divizije iz pograničnog dijela u dubinu hercegovačkog operativnog područja, tim prije što su prve informacije naglašavale slab borbeni moral legionarskih jedinica koje su pristizale.[10]

Rukovođen potrebama neposrednijeg uticaja na razvoj narodnooslobodilačke borbe u Hercegovini i stavovima zauzetim na poznatim partijkim savjetovanjima u decembru 1943, na čijem sprovođenju je uporno insistirao Oblasni komitet Partije, štab Divizije je 2. marta radiogramom redložio štabu 2. udarnog korpusa da Divizija krene u nevesinjski, a zatim u stolački srez. Stab Korpusa se istog dana i istim putem s tim saglaali je naredio da se jedna hercegovačka brigada prida Primorskoj r-erativnoj grupi radi dalje kontrole prostora Grahovo—Trebinje podvlaveliki interes za nadiranje prema Konavlima i Krivošijama.[11]

Postupajući po zadatku štab 29. divizije je odmah donio odluku i edinicama istog dana izdao borbenu zapovijest.[12] Zbog naređenog zadržavanja 12. brigade na prostoru Zupci—Korjenići, duboko uklinjene između garnizona u Trebinju, Bileći i Grahovu, bilo je potrebno vezati neprijatelja u Bileći i radi obezbjeđenja divizijske bolničke baze i oblasnih : : iitičkih rukovodstava zatvoriti pristup od Gacka. Tako su i obje preosta- † brigade zbog opravdanog osiguranja 12. brigade na Zupcima dobile i-fanzivnu ulogu. To je u stvari značilo ponovno odlaganje prodora glavnine Divizije u dubinu svog operativnog područja.

Deseta brigada (sa ukupno 739 ljudi), već privučena oko Bileće, dobila "e zadatak[13] da tamo smijeni 11. brigadu, da aktivno veže četnički garni-

zon i da mu ne dozvoli ispade prema Vilusima, u pozadinu 12. brigade u Korjenićima i Zupcima.

Jedanaesta brigada (507 boraca), pošto je smijeni 10, imala je da se sa prostora Vučiji Do—Pilatovci premjesti u Gatačko polje radi zatvaranja pravca prema Bileći.[14]

Dvanaesta brigada (634 borca) zadržana je u Zupcima i Korjenićima i potčinjena štabu Primorske operativne grupe. Posredstvom komandanta Divizije u Vilusima ona je primala zadatke od štaba Primorske operativne grupe, koji su se uglavnom sastojali u odbijanju uzastopnih napada nadmoćnog neprijatelja iz trebinjskog garnizona.[15]

Istom zapoviješću dati su dopunski zadaci i partizanskim odredima: Sjevernohercegovački NOP odred je obavezan da sa dva bataljona motri na komunikaciju Gacko—Bileća, a Južnohercegovački da pojača udare na saobraćaj na putu Domanovići—Stolac i u Popovu polju, s tim da ima težište u zatvaranju pravca od Stoca prema Dabarskom polju.

U prvom periodu (do 12. marta) težište borbene aktivnosti Divizije ispoljilo se u južnoj Hercegovini pošto su u sjevernijim krajevima vladali duboki snijeg i hladnoća.

Po ranijem zadatku 2. marta u 18 sati 10. brigada je (bez 2. bataljona) sa polaznih položaja Vodena gradina—Tuhor—Dubovac napala na utvrđeni četnički garnizon u Bileći. Razvila se oštra borba od logora do džamije u gradu, oko bunkera i utvrđenih zgrada. U borbi, koja je trajala do narednog jutra i u koju su se sredinom noći uključila i dva bataljona 11. brigade od Hadžibegova brda i Vlahinje, četnička utvrđena odbrana nije slomljena, pa se odustalo od daljeg napada. Ocijenjeno je da je neprijatelj imao oko 35 ubijenih i ranjenih. Desetoj brigadi su u ovom napadu tri borca poginula,*) dva nestala, a 6 ih je ranjeno.[16] Za ovo vrijeme 2. bataljon 10. brigade, osiguravajući od Trebinja napad kod Bileće, 3. marta na položajima Leotar—Podgljiva uz 4 lakše ranjena borca odbio je ispad polučete 1. bataljona 14. SS puka iz Trebinja.

Bataljon *»Nevesinjska puška«* Sjevernohercegovačkog NOP odreda odbio je kod s. Podkule 1. marta nadmoćan napad četnika 2. nevesinjske brigade i odbacio ih na desnu obalu Zalomske rijeke. Ubio je jednog, a ranio četiri četnika.[17]

Napuštajući neposrednu opsadu i čarke oko Bileće 10. brigada (bez 3. bataljona) 6. marta se rasporedila nešto sjevernije na položaje Okolišta—Vučiji Do, odakle je sa pridatim partizanskim bataljonima Sitničkim i *»Miro Popara«* kontrolisala bilećki garnizon i zaprečavala puteve. Istog dana izdvojila je svoj dotadašnji 3. (dalmatinski) bataljon i uputila prema Grahovu u sastav 2. dalmatinske brigade.[18] On je tamo preimenovan u 5. bataljon da bi u novoj brigadi nastavio da čuva stečeni ugled odlične jedinice. Njegov odlazak iz Divizije svuda je od boraca i naroda primljen sa žaljenjem, ali i propraćen zahvalnošću za njegove krupne borbene zasluge i doprinos u kovanju bratstva i jedinstva naroda, za šta se on primjerno zalagao punih osam mjeseci u Hercegovini.

Pošto je smijenjena od Desete, 11. brigada se 6. marta uputila prema Gatačkom polju, gdje su se odranije nalazila dva njena bataljona (2. je bio naknadno upućen da ojača odbranu privremeno oslobođenog Gacka). Od 8. marta ova brigada se sa potčinjenim joj bataljonom *»Vule Skoko«,* zadržala na prostoru Dobrelji—Danići—Njivice, kontrolišući garnizon u

*) Među poginulim samo je utvrđeno ime vodnika 4. bataljona Uroša J. Prstojevića iz s. Dubljevića.

Najstariji i najmlađi borac 10. hercegovačke brigade Risto Zdrale i Zdravko Bjelica

Kolona boraca u okolini Gacka, na čelu je Miluša Vukoje

Grupa boraca bataljona »Marko Mihić«

Sa narodnog zbora na Divinu, 19. marta 1943.

Slušaoci partijskog kursa u Fatnici

Politički čas u jednoj jedinici 29. divizije

Punjenje akumulatora radio-stanice 29. divizije

Poznati karikaturista Pjer Križanтć na Divinu 1944.

Diverzija Mostarskog partizanskog bataljona na pruzi Mostar—Sarajevo

Mostar, poslije bombardovanja 14. januara 1944.

Gacku. Oštra zima i duboki snijeg onemogućavali su širu aktivnost, pa se ona svela na obostrano izviđanje. Novopristigli garnizon legionara u Gacku je mirovao zajedno sa kolaboracionistima.[19]' Dok je još bio sam, tamo je 3. bataljon 11. brigade doživio neuspjeh u preduzetom napadu noću 3/4. marta. Glavnina Bataljona je u namjeri da protjera četnike prodrla u Avtovac i Miholjače i, kada je ovladala Jovanovim brdom, četnici su joj od Lipnika udarili u neosigurana leđa. Bataljon je upao u pripremljenu zamku, pa je odbačen na polazne položaje uz osjetne gubitke. Poginuo je zamjenik komandanta bataljona Radovan Bajović iz Baljaka i još dvojica boraca.*'

U ovom periodu jedinice Južnohercegovačkog NOP odreda (oko 400 partizana)[20] vodile su dinamičnu i uspješnu aktivnost. Najviše se ističu udari bataljona *»Mihajlo Cuzulan«* i *»Rade Pravica«* na željezničku prugu u Popovu polju i Šumi trebinjskoj. Prvi je 2. marta, bez sopstvenih gubitaka, napadom očistio neprijateljsku posadu sa mosta kod Poljica. Zarobio je 13 domobrana sa oružjem a ostalih devet protjerao, od kojih je trojicu ranio.[21]' Četiri dana kasnije 70 partizana bataljona »Mihajlo Cuzulan«, pod rukovodstvom komandanta Sava Obradovića postižu izvanredan uspjeh. Pošto su 6. marta na mjestu Drma kod željezničke stanice Grmljani iskidali šine, u zasjedi su u 8,50 sati napali njemački vojni voz. Kada se kompozicija preturila, osuli su na nju vatru sa bliskog odstojanja. Na putu za Trebinje u vozu se našla 3. četa 1. bataljona 369. grenadirskog puka, oko 130 legionara. Zahvaćeni panikom, mnogi od njih su pobjegli prema Zavali, gdje su ih prihvatili talijanski fašisti sa ustašama. U jednočasovnoj borbi partizani su zauzeli voz, prikupili nešto plijena i udaljili se pošto su oštećenjem šina onemogućili intervenciju oklopnog voza iz stanice Poljice.

Kod Drme je neprijatelj imao teške gubitke, iako su podaci prema raznim izvorima različiti i, kreću se od 55 do 118 poginulih, zarobljenih i ranjenih legionara. Partizani su, uz 10 zarobljenika, zaplijenili 2 mitraljeza, 5 automata, 15 pištolja, 40 pušaka sa velikom količinom municije. Uništena je lokomotiva i 4 vagona, a saobraćaj je prekinut za tri dana. Bataljon je imao 3 poginula borca,**' uz jednog teže ranjenog a među njima je pao politički komesar Čedo Rikalo, iz Dodanovića.[22]' Partizanima Popova polja pripada priznanje za ovaj izvanredan borbeni podvig, u kome su iz stroja izbacili više neprijatelja od ukupnog broja ljudi u bataljonu.

Trećeg marta kod stanice Diklići bataljon *»Rade Pravica«* razorio je prugu u dužini od oko 250 metara, gdje je u 7 sati zaustavljen vojni voz, koji je naišao od Dubrovnika. Lokomotiva i službena kola su iskliznuli sa šina kada je kompozicija zasuta vatrom partizana. U svojim izvještajima neprijatelj nije registrovao ljudske gubitke u ovoj akciji, navodeći samo da je zbog toga saobraćaj bio prekinut 46 sati.[23]' Usljed prekida pruge u stanici Hum istog dana su se našla dva voza koje su mitraljirali zavezнички lovci bombarderi i uništili dvije lokomotive i više vagona, što je bila korisna avio-podrška trebinjskim partizanima.[24]'

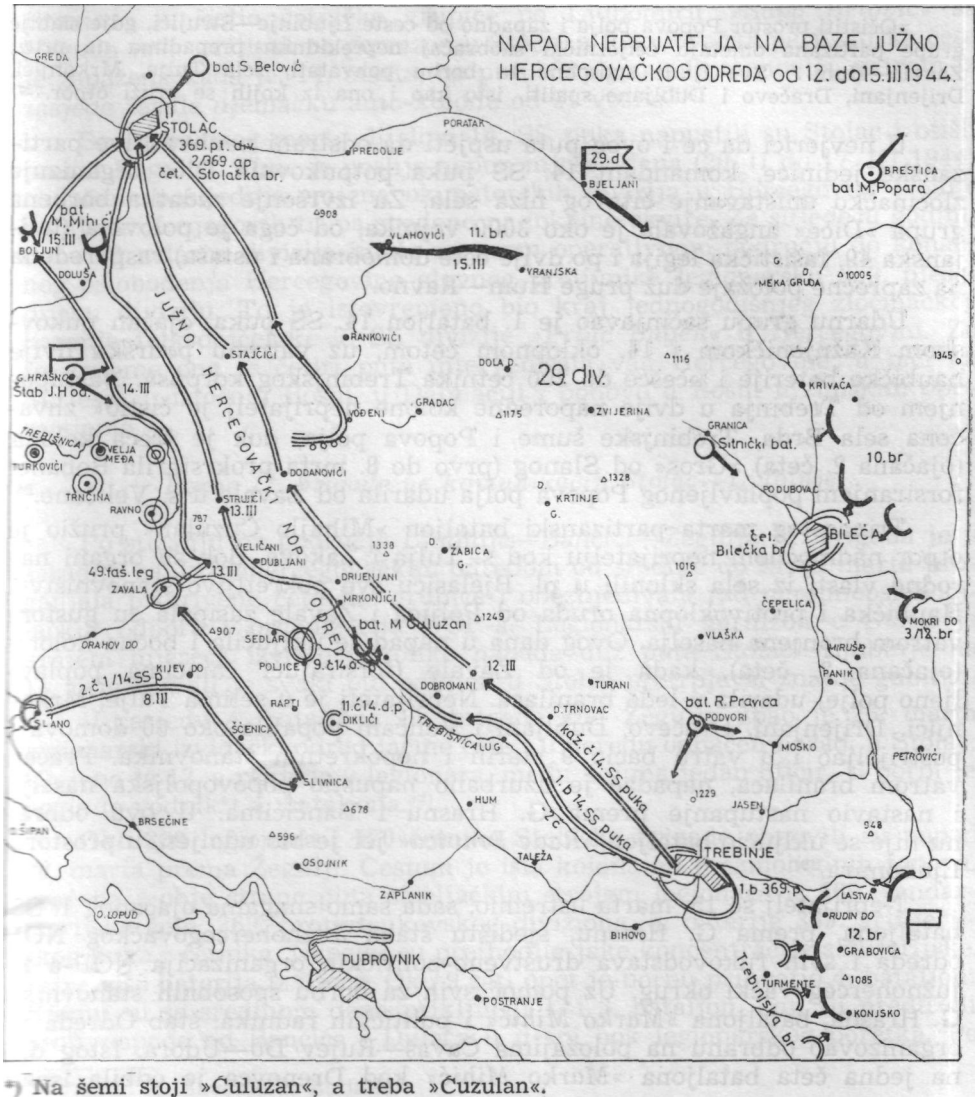
*) Tada je poginula Mirjana M. Erak iz s. Vilesin kod Bugojna a puškomitraljezac 3. bataljona Branko P. Čorlija iz s. Meke Grude je zarobljen i usmrćen od četnika Gatačke brigade.

**) Kod Drme su poginuli partizani: Risto Cice iz s. Tulje i Radoslav Bošković iz s. Mrkonjići.

U ovo vrijeme zabilježena je i dinamična aktivnost stolačkih partizana. Bataljon *»Marko Mihić«* je kod s. Maslina 3. marta uništio njemački kamion i njegovu dvočlanu posadu da bi zatim rastjerao žandarsko-milicijsku posadu iz s. Borojeviča, gdje se Bataljonu priključilo 11 omladinaca. Istog dana dijelovi bataljona zasuli su vatrom legionare na vježbalištu kod Stoca i više njih izbacili iz stroja. Nastavljajući aktivnost u Dubravama bataljoni *»Marko Mihić«* i *»Savo Belović«* su u toku 3. i 4. marta uspješno progonili i razoružavali seosku miliciju, a posebno u s. Rotimlji.[25Y]

Napad neprijatelja na baze Južnohercegovačkog odreda

Efekti aktivnosti Južnohercegovačkog NOP odreda i u ovom periodu bili su iznad rezultata brigada angažovanih za blokade garnizona. Ugrožavanje vitalnih komunikacija u južnoj Hercegovini navelo je neprija-

*) Na šemi stoji »Čuluzan«, a treba »Čuzulan«.

telja da reaguje organizovanjem akcije čišćenja širih razmjera, kojoj je dat naziv *»Fajerštos«.*

Štab 29. divizije je 12. marta postavio novi zadatak 11. brigadi i pokrenuo je od Gacka prema Stocu i Ljubinju. Igrom slučaja to se poklopilo sa početkom nastupanja neprijatelja po planu »Fajerštos«. Privučen uspjelom aktivnošću južnohercegovačkih partizana, Šteb je uputio Brigadu, inače ukočenu kod Gacka klimatskim nepogodama, u rejon Poljice——Žegulja—Radoši i zadužio je da u saradnji sa Južnohercegovačkim NOP odredom kontroliše stolački garnizon i da dijelom snaga vrši dublje prodore prema jadranskoj obali i dolini donje Neretve.[26] Petnaestog marta Brigada je stigla na komunikaciju Stolac—Ljubinje.

Zapovijest za napad na Južnohercegovački NOP odred komanda 14. SS brdskog lovačkog puka 7. SS divizije izdala je 11. marta, sa nazivom Vatreni udarac. U njoj se, između ostalog, naređuje:

»Očistiti prostor Popova polja i zapadno od ceste Ljubinje—Strujići, gdje slabije grupe partizana ometaju željeznički saobraćaj neprekidnim prepadima na pruzi Žavala—Hum... Sve ljude sposobne za borbu pohvatati, sela Tulje, Mrkonjići, Drijenjani, Dračevo i Dubljane spaliti, isto kao i ona iz kojih se pruži otpor.«[27])

U nevjerici da će i ovog puta uspjeti da odstrani neuhvatljive partizanske jedinice, komandant 14. SS puka potpukovnik Diče organizuje zločinačko uništavanje čitavog niza sela. Za izvršenje zadatka borbena grupa »Diče« angažovala je oko 3000 vojnika, od čega je polovina (talijanska 49. fašistička legija i po dvije čete domobrana i ustaša) raspoređena na zaprečne položaje duž pruge Hum—Ravno.

Udarnu grupu sačinjavao je 1. bataljon 14. SS puka, ojačan pukovskom Kažnjeničkom i 14. oklopnom četom, uz vatrenu podršku dvije haubičke baterije i učešće do 200 četnika Trebinjskog korpusa. Nastupanjem od Trebinja u dvije naporedne kolone neprijatelj je čistio« zhvaćena sela Brda, Trebinjske šume i Popova polja, dok je treća kolona (ojačana 2. četa) »Gros« od Slanog (prvo do 8. mrta prokrstarila Bobane) forsiranjem poplavljenog Popova polja udarila od Zavale u s. Veličane.[281]

Trinaestog marta partizanski bataljon »Mihajlo Cuzulan« pružio je otpor nadmoćnom neprijatelju kod s. Tulja i Zakova, dok su organi narodne vlasti iz sela sklonili u pl. Bjelasicu sve pokretljivo stanovništvo. Haubička i protivoklopna oruđa od Poljica i Zavale zasipala su gustom vatrom branjena naselja. Ovog dana u napad se uključila i bočna kolona (ojačana 2. četa), kada je od Zavale (forsirajući čamcima poplavljeno polje) udarila u leđa branilaca. Neprijatelj je u selima Tulje, Mrkonjići, Drijenjani, Dračevo, Dubljani i Veličani popalilo oko 60 domova i postrijeljao i u vatru bacio 9 starih i nepokretnih stanovnika. Praćen vatrom branilaca, napadač je užurbano napustio popovopoljska naselja i nastavio nastupanje prema G. Hrasnu i Bančićima. U ovu odbranu nije se uključio bataljon *»Rade Pravica«* jer je bio udaljen, u prostoru Ljubomira.[29]

Neprijatelj se 15. marta ustremio, sada samo snagama ojačanog 1. SS bataljona, prema G. Hrasnu, sjedištu štaba Južnohercegovačkog NOP odreda i svih rukovodstava društveno-političkih organizacija NOP-a za južnohercegovački okrug. Uz pomoć svih za borbu sposobnih stanovnika G. Hrasna, bataljona *»Marko Mihić«* i političkih radnika, štab Odreda je organizovao odbranu na položajima Čavaš—Rujev Do—Udora. Istog dana jedna četa bataljona *»Marko Mihić«* kod Drenovca je odbila ispad

legionarsko-četničke kolone koja je iz Stoca vršila prihvat esesovske kaznene ekspedicije od Popova polja. U ovom kritičnom danu odbrane svoje teritorije desetostruko slabiji branioci partizanske baze su odlučnim otporom pokolebali neprijatelja. Umjesto da akciju završi prodorom u Gornje Hrasno, kao centar slobodne teritorije, 1. SS bataljon je neočekivano i u žurbi odstupio u Stolac, praćen vatrom boraca bataljona *»Marko Mihić™'* To se može dovesti u vezu sa istovremenom pojavom 11. brigade na bliskom terenu (Vlahovići—Ubosko), koju je mogao otkriti i čiji udar neprijatelj nije želio da sačeka.[30]*'

Odredu su u ovoj odbrani 3 borca poginula i 2 ranjena a neprijatelju jedan poginuo i tri ranjena. Odred se održao i odmah nastavio akcije. Neprijatelju nije uspjelo ni ovog puta da ga odstrani od svoje vitalne saobraćajnice. Napadom nezahvaćeni dijelovi Odreda nisu ni mogli ispoljiti bitniji uticaj na odbranu glavnine Odreda. Bataljon »*Rade Pravica«* je čistio četničke grupice po Ljubomiru, *»Savo Belović«* sa Hrguda vršio pritisak na garnizon u Stocu, a Pribilovačka partizanska četa je zapažena kada je, 14. marta, na putu Čapljina—Domanovići, vatrom iz zasjede zasula njemačku auto-kolonu od 21 vozila.[31]'

Sedamnaestog marta dijelovi 14. SS puka napustili su Stolac i otišli prema Rogatici. Time je poslije nepun mjesec dana (20. II do 17. III 1944) okončana posljednja smjena okupatorskih divizija u Hercegovini i dalje pomjeranje njegovih trupa svedeno na lokalne okvire. Za slijedeću godinu dana 29. udarna divizija imaće na svom operativnom području do konačnog oslobođenja Hercegovine glavnog protivnika legionarsku 369. pješadijsku diviziju. To je istovremeno bio kraj jednogodišnjeg zločinačkog haranja folksdojčerske 7. SS divizije *»Princ Eugen«* u Hercegovini. Za to vrijeme ona je četiri puta intervenisala van Hercegovine: u bici na Sutjesci, u istočnoj Bosni, u Dalmaciji i ponovo u Bosni u zimskim operacijama.

Borbe 11. brigade na komunikaciji Stolac—Ljubinje

Po stizanju na područje Ljubinje—Bančići—Zegulja 11. brigada je u saradnji sa Južnohercegovačkim odredom od sredine do kraja marta proganjala prikrivene četničke grupice i obezbjeđivala rad narodnooslobodilačkih odbora i organizacija NOP-a. Legionarski garnizon u Stocu je krajem mjeseca izvršio nekoliko napada duž puta Stolac—Ljubinje na 11. brigadu, ali je svaki put odbijen u Stolac pretrpjevši znatne gubitke.

U zasjedu 4. bataljona 11. brigade kod Zegulje upao je 26. marta legionarski izviđački odred jačine čete i u neredu odbačen nazad, u Stolac. Ubijeno je 12, a ranjeno 9 legionara, među kojima jedan oficir. U borbi je poginuo vodnik*' 4. bataljona.[32]'

Oko 300 legionara i 120 četnika Stolačke brigade obnovili su napad .8. marta prema Zegulji. Cestom je išla kolona od 6 samohodnih topova, praćena s obje strane puta streljačkim strojem legionara iz 369. žandarmerijske čete, 369. protivtenkovskog diviziona, 5. baterije 369. artiljerijskog puka i četnika. Napadu su prethodile jake koncentracije artiljerijske, vatre više baterija iz Stoca. Oko 9 sati opet je borbu prihvatio 4. bataljon. Njemu su se sredinom dana priključili 1. i 3. bataljon, koji su preduzeli rrotivnapade od Bančića i Dulaća u desni bok legionarskog poretka. Po

* Danilo K. Savović iz Baljaka.

podne je napad slomljen. Neprijatelj je odstupio u garnizon; 2 vojnika su mu poginula i 6 ranjeno. Smrtno je pogođen i jedan borac**-[1] 11. brigade.[331]

Očekujući ponavljanje ispada štab 11. brigade u s. Ubosku je izmijenio raspored. Isturio je u prvu liniju kod s. Poljice—Radoši 3. i 1. bataljon, u drugoj, Ubosko—Hrđusi, zadržao je 4. i partizanski bataljon *»Marko Mihić«*. Drugi bataljon ove brigade upućen je u Popovo polje i dalje prema Trstenom, na jadransku obalu.

Tridesetog marta uslijedio je i treći napad stolačkog garnižona, snažniji od ranijeg, oko 500 legionara i stotinu četnika. Opet je napadni stroj vodila gusta vatra diviziona artiljerije i šest već poznatih samohodnih topova. Prema G. Bitunji, Žegulji, Vukićevićima i Sadžacima nastupale su neprijateljeve 4 naporede kolone. Dok su isturene jedinice Brigade zadržavale legionare u zoni puta, kako je bilo predviđeno, dva bataljona iz rezerve su obišla krila neprijateljevog poretka. Bataljon *»Marko Mihić«* je preko Gojilovića obišao desno, a 4. bataljon lijevo krilo. Krajem dana 4. bataljon je kod G. Bitunje odbacio lijevokrilnu kolonu i nastavio da je goni prema Stocu. Time je nastupilo povlačenje čitavog neprijatelj evog fronta. Borac 1. bataljona Jovo T. Lojović iz gatačkog sela Lipnika junački je poginuo kod Zegulje kada je skočio na oklopljeni samohodni top. U težnji da ga ubacivanjem bombe uništi smrtno je pogođen vatrom iz drugog oruđa.[34]

Prodor grupe bataljona na jadransku obalu

Dinamična aktivnost jedinica Divizije u južnoj Hercegovini proširena je u drugoj polovini marta i na priobalni pojas. U saradnji štabova 11. brigade i Južnohercegovačkog odreda preduzet je prodor tri bataljona na teren Slano—Dubrovnik. Cilj je bio da se presiječe neprijateljeva priobalska komunikacija, tuku njegove posade i razbije tamošnja milicija i time podrži i olakša narodnooslobodilačka borba u ovim krajevima. Aktivnost ovih dijelova u Dubrovačkom primorju rasterećivala je neprijateljev pritisak na 12. brigadu u Korjenićima i Zupcima, s čime je računao štab 29. divizije kada je ovaj prodor naredio.

Prodor prema obali počeo je 20. marta, kada je bataljon *»Rade Pravica«* kod trebinjskih Krnjevića rasturio domobransku patrolu od koje je jedan zarobljen i trojica ranjena.[35] U daljem prodoru prema Dubrovniku u s. Grebcima razoružao je 10 četnika. Ovog dana otisnula su se iz Popova polja prema obali još dva bataljona — Drugi 11. brigade i partizanski *»Mihajlo Ćuzulan«*. Oni su usputno kod želj. stanice Poljice razorili prugu i prekinuli saobraćaj nekoliko dana. U s. Ljubač (3 km od Malog Zatona) bataljon *»Rade Pravica«* je 25. marta bez otpora razoružao milicijsku posadu. Istog dana udruženi bataljoni su upali u Trsteno i protjerali milicijsku posadu.[36]

Presijecanjem obalskog puta kod Trstenog izazvana je reakcija njemačke artiljerije sa ostrva Lopuda i intervencija okupatora i milicije od Orašca i Dubrovnika. Narednog dana seoska milicija u Gromači predala je 30 pušaka sa municijom. Kod Gromače i Grebaca odbačene su prema Orašcu i Dubrovniku legionarsko-milicijske kolone u jačini čete kada su 28. marta pokušale da intervenišu. Toga dana 2. bataljon 11. brigade

**) Kod s. Sadžaci poginuo je borac 4. bataljona Ante G. Pecotić iz s. Smokvice — Korčula.

se vratio u Popovo polje a partizanski bataljoni su nastavili čišćenje neprijateljevih posada. Bataljon *»Rade Pravica«* je 29. marta razoružao posadu u s. Osojniku.[37] U toku desetodnevnog prodora tri bataljona Divizije su razoružala i zarobila 68 milicionara, četnika i domobrana, ubila su 3 i ranila 5 neprijateljevih vojnika, a zaplijenila jedan kamion sa tovarom, 69 pušaka, 1 pištolj i 3.000—4.000 metaka. U borbi kod Orašca smrtno je ranjen 1 borac* iz 2. bataljona.

Preostale jedinice Južnohercegovačkog NOP odreda takođe su bile aktivne u stolačkom srezu. Podržavajući borbu 11. brigade u rejonu Zegulje bataljon *»Savo Belović«* (180 partizana) 17, 18. i 26. marta je vršio prepade na spoljnu odbranu stolačkog garnizona od Begovine i Ošanića. U međuvremenu, zajedno sa bataljonom *»Marko Mihić«,* 24. marta je prodro u prostor Dubrava i u s. Rotimlji rastjerao milicijsku posadu. Bataljon *»Marko Mihić«* (70 partizana) izvršio je 21. marta prepad na četničku posadu u Poplatu (glavninu Stolačke brigade) i izbacio iz stroja dva neprijateljska vojnika. Dio ovog bataljona je 27. marta na putu Čaplji-na—Domanovići iz zasjede zasuo vatrom njemačku auto-kolonu od 20 vozila.[38]

Pristizanjem i borbom 11. brigade još se više pojačala aktivnost partizanskih jedinica u južnoj Hercegovini, a ostvaren je i prodor dijelova Divizije na obalu, iako za kraće vrijeme. To se, između ostalog, manifestovalo većim priticanjem novih boraca, pa je 11. brigada u drugoj polovini marta prihvatila 120 dobrovoljaca.[39] Da je, umjesto pozicijske odbrane u rejonu Zegulje, manevrisala na širem prostoru rezultati bi bili daleko veći.

U martu kao i u prethodnom februaru u sjevernoj Hercegovini, zbog zimskih nepogoda i orijentacije glavnine Divizije prema južnim i primorskim krajevima, nije bilo značajnije borbene aktivnosti.

S osloncem na svoje jake garnizone u Gacku, Nevesinju, Konjicu i Mostaru okupator je intenzivnije razvijao kolaboracionističke formacije u dijelovima ovih srezova, a čvršćom kontrolom teritorije usporavao je razvoj narodnooslobodilačkog pokreta. U ovo vrijeme naročito se zalagao ia aktivira muslimansko stanovništvo preko vojnomilicijske organizacije.[40]

Nejake partizanske jedinice Sjevernohercegovačkog NOP odreda održavale su se samo u jugoistočnim dijelovima gatačkog i nevesinjskog ireza. Od sredine marta, sa smanjenjem sniježnih nepogoda, intenzivirana e borbena aktivnost Sjevernohercegovačkog NOP odreda. Kod Bežđeđa e njegov bataljon *»Miro Popara«* protivnapadom odbacio stotinjak čet- <a 2. nevesinjske brigade koji su pokušali da se od Džinove Mahale irobiju prema Divinu i ometu narodni zbor najavljen za 19. marta.[41] Noću 24/25. marta oko 600 četnika 2. nevesinjske i Gatačke brigade okružili su u D. Drežnju bataljon *»Nevesinjsku Pušku«.* Iznenađeni partizani - se ujutru ipak probili. Uz pomoć pristiglog bataljona »Miro Popara« . 5. bataljona 10. brigade neprijatelj je u toku dana potisnut sa Gloga pre—a Biogradu i Odžaku. Ubijena su 4 četnika. U ovoj borbi je junački r: ginuo komandant bataljona *»Nevesinjska Puška«* poručnik Čedo Vu- : vič, iz s. Rogače, kada je s puškomitraljezom predvodio juriš na Slat- £:m klancu. Ova dva bataljona su noću 30/31. marta u s. Šipačnu u it adu razoružali seosku posadu od 15 četnika.[42]

* L. Bajat iz s. Korlati.

Formiranje Mostarskog NOP odreda

Samostalni Mostarski bataljon je u ovom periodu u konjičkom srezu, uprkos izuzetno teškim klimatskim uslovima i u taktičkom okruženju višestruko nadmoćnog neprijatelja takođe imao vidne uspjehe. To se, prije svega, izražavalo u prilivu novih boraca u Bataljon, koji je svojom aktivnošću, stvaranjem i obezbjeđenjem nevelike slobodne teritorije omogućio rad organa narodne vlasti i društveno-političkih organizacija narodno-oslobodilačkog pokreta.

Održavanjem ove teritorije Mostarski bataljon je, pored toga, predstavljao stalnu sponu između slobodnih teritorija 2. i 5. udarnog korpusa NOVJ.

U takvom opštem razvoju pokreta 16. marta, formiranjem novog, Konjičkog bataljona, samostalni Mostarski bataljon je prerastao u Mostarski NOP odred, čime je Divizija pored Južnohercegovačkog i Sjevernohercegovačkog NOP odreda dobila još jednu jaču partizansku jedinicu. Na dan formiranja Odred je imao 230 boraca. Imao je Mostarski i Konjički bataljon sa po dvije čete, štab Odreda, prištapske dijelove i bolnicu. Članovi štaba Odreda su bili komandant Milan Mićević, politički komesar Enver Čemalović, a zamjenik političkog komesara Refik Sećibović.

Od niza akcija snaga Mostarskog NOP odreda tokom marta zabilježene su samo neke. Jedna četa je 13. marta kod Špiljana razbila i protjerala u Konjic domobranski izviđački vod, kada je zarobila 6 domobrana, (među njima i oficira, dva je ranila i stekla 2 puškomitraljeza, 2 mašinke i 3 puške. Iz čete je poginuo jedan partizan.[431] Kod Brđana 20. marta je ostvaren vatreni prepad na teretni voz a 21. i 26. marta izvršene su diverzantske akcije na električnu centralu u Ljutoj.

Borbe 12. brigade na Zupcima

Dok je glavnina Primorske operativne grupe (2. dalmatinska i 6. crnogorska brigada) slamala njemačko-četnički napad u katunskoj nahiji, 12. hercegovačka brigada bila je povučena sa Zubaca. U rejonu Vilusa je od 4. do 6. marta zatvarala pravce od Bileće, Trebinja i Grahova. Kada je odbio leđni udar kod Čeva i Bate, štab Grupe je svoje brigade ponovo orijentisao prema Grahovu, a pridatu 12. hercegovačku vratio prema Trebinju sa zadatkom da ponovo oslobodi i brani prostor Korjenići—Zupci. Napadom sa polaznih položaja Klobuk—Nudo tri bataljona 12. brigade su noću 6/7. marta razbili odbranu glavnine četnika Trebinjske brigade, oslobodili Korjeniće i ponovo izbili na Zupce. U borbi je ranjen 1 borac, a zarobljeno 6 četnika s oružjem.[441] Jedan bataljon 12. brigade i dalje je kod s. Mokri Do osiguravao raspored Primorske operativne grupe od garnizona u Bileći.

Od 7. do 30. marta braneći Zupce i Krojeniće 12. brigada je odbila desetak protivnapada nadmoćnog neprijatelja iz garnizona Trebinje, od kojih su oni 9, 17. i 29. marta bili vrlo snažni, te preduzela 4 napada radi rastrojavanja neprijatelja na polaznim položajima. To je sve činila polovinom svojih snaga, jer je bila prisiljena da ih razvlači osiguravanjem desnog boka duž Trebišnjice od Bileće do Lastve. Veliki broj boraca bio je zahvaćen težim oblicima gripa a u borbama, pretežno sa četnicima, brzo su se iscrple skromne zalihe municije. Položaji Brigade su svakodnevno zasi-

pani gustom artiljerijskom vatrom iz Trebinja. Uprkos svemu Brigada je istrajala u izvršavanju zadataka po cijenu osjetnog prorjeđivanja svojih redova.

Podržavajući odbranu garnizona u Grahovu, napadnutog od jedinica Primorske operativne grupe, 1. bataljon legionarskog 369. puka i četnička Trebinjska brigada (oko 650 vojnika) napali su 9. marta Brigadu od Arslanagića Mosta, Golog brda i Graba. Na položajima Kokotovica—Rikalo—Zeljevac—Konjsko razvila se desetočasovna borba, u kojoj je neprijatelj odbačen na polazne položaje, pri čemu je imao desetinu izbačenih iz stroja, a u Brigadi je poginuo zamjenik komandira čete 1. bataljona Sabit A. Bojčić iz s. Sevaš, Njive kod Čapljine.[45]

Pošto su 11. i 13. marta dijelovi Brigade u progonjenju četnika dostizali Tuli, Turmente, Grab i ubili 7 četnika (njima je poginuo 1 borac), uslijedio je 17. marta novi snažan protivnapad neprijatelja. Uz jaku artiljerijsku i minobacačku podršku oko 800 legionara i četnika nasrnulo je u svitanju iz četiri koncentrična pravca na položaje Brigade. Dramatična borba sa nadmoćnim napadačem vođena je cio dan, da bi krajem dana neprijatelj bio prinuđen na povlačenje prema Grabu i Trebinju. Pretrpio ie gubitke od oko 50 izbačenih iz stroja, među kojima do 20 ubijenih. I brigada je dala velike žrtve. Štiteći izvlačenje svoje čete, koja je u magli ^3d s. Konjskog u rano jutro bila upala u raspored neprijatelja, i boreći se u okruženju do posljednjeg metka ubili su se na Lučinu brdu slavni borci 12. brigade: komandir 1. čete 2. bataljona Đoko Vreća iz trebinjskih Krajkovića, komandir voda Vlado Trklja i borci Lazar Kapor i Vukašin " ikolić. Ponesen junaštvom svojih drugova 2. bataljon se u daljoj borbi i-viđeno zalagao. Iz 4. bataljona je kod Ruđin-Dola poginuo jedan ko-—andir voda*', pa je Brigada, uz još četiri ranjena borca i dva izgubljena :_ škomitraljeza, prebrodila još jedno borbeno iskušenje.[46] Kod Orahovca ŕ 27. marta poginuo zamjenik komandira čete 1. bataljona Vlado S. Sa-~ irdžić iz Ljutog Dola. Sa prostora Tuli—Turmente—Grab 29. marta je jr.-eden najsnažajniji neprijateljev napad (oko 900 vojnika). Na jedinice Zr.gade, kao i ranije zasipane koncentričnom vatrom artiljerije i mino-: ;ača, opet su se ustremile koncentrične kolone. Na kraju dana je sve ::lo kao i ranije, neprijatelj je ustuknuo ostavivši na bojištu 8 ubijenih. Kod Ruđin-Dola iz 3. bataljona poginulo je 6 drugova**', a među njima .;enik komandira čete Jefto Ivanković iz Ljubomira. Jedinice 12. bri-r~če su zaplijenile 1 puškomitraljez, 1 mašinku, 1 pištolj, 6 pušaka i nešto —unicije.[47]

Sa pomjeranjem Primorske operativne grupe od Grahova prema finskoj nahiji i dolini Zete i 12. brigada je sa Zubaca povučena 30. narta na položaje Dobri dub—Klobuk—Zebljak—Grahovac da bi štitila n Vilusa od Bileće, Trebinja i Grahova.

Četrnaestog marta 1944, nakon višemjesečnog perioda, konačno je bilo -iće da se oblasna društveno-politička rukovodstva i štab Divizije sa - vrenje pomjere u unutrašnjost Hercegovine. Tog dana štab Divizije komandanta koji je bio sa 12. brigadom) iz s. Poljice u Somini prešao . s. Divin, u središte oslobođene teritorije.

* '• .iio Milojević iz s. Vranjskih.

Rudin-Dola još su pali: vodnik Milan Dučić i politički delegat voda Obrad rajrin. oba iz Ljubomira, te Đorđe Vlatković, vodnik, iz s. Marić-Pećine, umro pwHje ranjavanja.

Pored niza drugih faktora ovo je omogućeno slabljenjem okupatora u Hercegovini, kao posljedice trošenja njegovih snaga u zimskim operacijama na jugoslovenskom ratištu. Tome su značajno doprinijeli uporni pokušaji 29. divizije da ostvari naređeni prodor prema obali, što je dovelo do daljeg jačanja NOP-a u južnoj Hercegovini i rezultiralo narastanjem redova Divizije.

Obrazovanjem društveno-političkog centra NOP-a u Divinu sa komandnim mjestom Divizije imalo je, prije svega, moralno-političku dimenziju. Iz toga je proizašla brža i neposrednija veza sa jedinicama i društveno-političkim rukovodstvima na terenu, a time i najefikasniji uticaj na tok zbivanja.

Tu, na Divinu, u Fatnici, Davidovićima i drugim okolnim selima razvijala se živa i sve šira društveno-politička aktivnost. Svakodnevno su održavana savjetovanja, zborovi, organizovane priredbe, akademije, sijela i predavanja, a uskoro je počelo sa radom i više partijsko-političkih i vojnih kurseva. Drugim riječima Divin je pretvoren u politički, obrazovni i kulturni centar Hercegovine, koji je zračio i širio revolucionarnu misao, jer se pružila mogućnost punog izražaja tako okupljenog i odabranog revolucionarnog kadra.

Neprijatelj je ubrzo sagledao značaj ovog centra pa je uporno nastojao da ga eliminiše.

U toku marta Divizija je ojačala svoje redove sa oko 400 novih boraca a početkom marta pridato joj je po naređenju štaba 2. udarnog korpusa i oko 300 vojnika i oficira iz talijanske partizanske divizije *»Garibaldi«,* pa je Divizija dostigla jačinu od oko 3000 ljudi. Od pristiglih Talijana antifašista obrazovana su dva bataljona, jedan u 10-oj (120 ljudi), a drugi u 12. brigadi (80 ljudi). Preostali su raspoređeni po jedinicama kao specijalisti (pioniri, radio-monteri, telefonisti) i zanatlije.

Prema relaciji štaba Divizije tokom marta 1944. godine 29. divizija je uništila 379 esesovaca i legionara, 24 četnika i 3 ustaše. Zarobila je 12 njemačkih vojnika i 150 domobrana, ustaša i četnika, a zaplijenila: 7 puškomitraljeza, 9 mašinki i drugo oružje, municiju i opremu. Uništeno je 5 neprijateljskih vozila. Sopstveni gubici: 32 poginula i 41 ranjen.

*

U periodu smjene 7. SS od legionarske 369. divizije na operativnom području 29. divizije bila je smanjena borbena otpornost okupatora. Nastala je dinamična cirkulacija njegovih marševskih auto-kolona između garnizona i vojnih kompozicija duž željezničke pruge Sarajevo—Dubrovnik. Ta okolnost, međutim, nije šire iskorišćena. Opštim udarima Divizije po borbeno neotpornim marševskim ešelonima najlakše bi se okupatoru nanijeli teži gubici. Postignuti uspjeh partizana 6. marta kod Grmljana u Popovu polju najbolje to potvrđuje.

Prvi borbeni kontakti sa legionarskom 369. divizijom pokazali su da se radi o jedinici slabijeg borbenog morala od njemačke 7. SS i 181. pješadijske divizije. Vojnici legionari, regrutovani na domaćem tlu, negodovali su protiv njihove borbene saradnje sa četnicima, koje su opet njihove njemačke komande i starješine posebno podsticale u Hercegovini. Pored toga borbeni moral legionara razarali su nepovoljan tok rata za njemačke naciste a posebno snažni odjeci narodnooslobodilačke borbe širom Jugoslavije.

Prodor dijelova 11. brigade i Južnohercegovačkog NOP odreda na Dubrovačko primorje ovog puta je dosta lako ostvaren. Iako nisu bile angažovane jače snage, bio je to prvi značajniji prodor jedinica 2. udarnog korpusa na Jadran.

Pridavanje 12. hercegovačke brigade Primorskoj operativnoj grupi sputalo je borbeni manevar 29. divizije širom hercegovačkog operativnog područja. Ta okolnost je u znatnoj mjeri omela 29. diviziju da sa većim uspjehom iskoristi neotpornost neprijatelja u vrijeme martovske smjene njegovih divizija u Hercegovini.

Postavljanje zadatka 12. hercegovačkoj brigadi od strane štaba Primorske operativne grupe da brani tokom marta prostor Korjenići—Zupci nije odgovaralo realnim potrebama situacije niti duhu manevarske borbe. Ova brigada je u pozicijskoj odbrani ispoljila veliku žilavost, ali je u držanju položaja kod Trebinja pretrpjela teške gubitke u ljudstvu. Od tog potresa se dugo vremena nije oporavila.

Iznenadne promjene borbene situacije koju je stvarao okupator smjenom svojih snaga, krajem zime 1944, u Hercegovini su zahtijevale od višeg komandovanja da se jedinice ne vežu za držanje objekata, već da se u najširem smislu osamostale i primijene manevarski brze udare na širokom prostoru. Elastičniji način komandovanja je utoliko potrebniji ukoliko je praćenje rada neprijatelja teže a veze između štabova spore i nesigurne.

Tendencija političkog rukovodstva NOP-a u Hercegovini da posjeduje stabilnu oslobođenu teritoriju kao bazu pretvarana je u odbrambeni raspored glavnine 29. divizije na račun njenog stalnog manevra i ofanzivnosti. Održavanje stabilnih centara NOP-a u Popovu polju i Gornjem Hrasnu koje su neposredno štitili mali dijelovi manevarski aktivnog Južnohercegovačkog NOP odreda ukazuje da je moguće posjedovati i braniti oslobođenu teritoriju i usmjerenim manevarskim krstarenjem i uvijek ofanzivnim dejstvom glavnine snaga.

NAPOMENE (VII glava):

1) Informativni izvještaj Obavještajnog centra 29. divizije od 5. III 1944, AVII, ANOP, k. 1145 II, reg. br. 6-1-4. Dvadeset prvog juna 1944. 369. divizija je imala 14.797 ljudi, od čega 168 oficira i 1424 podoficira, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-315, R-2154/1548-50. Vojnički sastav pješadijskih pukova ove divizije regrutovan je u ustaškoj NDH. Rodovske jedinice i komandni kadar popunjavali su Nijemci. Nacisti su ovoj diviziji pridavali i atribut »hrvatska«.
2) Percy Ernst Schramm, Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht, Bernard und Graefe, Frankfurt am Main, Band IV, Erster Halbband, str. 622—631.
3) Franc Schraml: *Kriegsschauplatz Kroatien,* Kurt Vowinckel Verlag Neekarggemünd 1962, str. 80—84; Izjava zarobljenika generala Najtholda od 29. V 1946, AVII, NjA, k. 74 A, reg. br. 36/4-9.
4) Relacija komande 6. pješ. divizije i komande 2. gorskog zdruga za mart 1944. AVII, ANDH, k. 57, reg. br. 3/2-18 i 3/2-26; informativni izvještaj štaba 29. divizije od 5. III 1944, AVII, ANOP, k. 1145 II, reg. br. 6-1-4.
5) Informativni izvještaj štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1145 II, reg. br. 6-1-4.
6) Relacija štaba 29. divizije od 5. IV 1944; *Zbornik,* tom IV, knj. 24, dok. 25 i Operacijski dnevnik Divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
7) Radiogrami štabova 29. divizije i 2. korpusa; AVII, ANOP, k. 11461, reg. br. 12-2.
8) Zapovijest štaba 29. divizije od 2. III 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 23, dok. 12. Po dolasku u Mostar komandant 369. divizije primio je predstavnike četničke komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine i komande Nevesinjskog korpusa Todora i Vukašina Perovića radi dogovora o saradnji i snabdijevanju četnika. Izjava generala F. Najdholda iz 1946, AVII, NjA, k. 18-1, reg. br. 52/4-a.
9) Isto.
10) Isto.
11) Izvještaj štaba 12. brigade od 20. III 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 23, dok. 119.
12) Zapovijest štaba 29. divizije od 2. II 1944. *Zbornik,* tom IV, knj. 23, dok. 12. Izvještaj štaba 10. brigade od 3. III 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 23, dok. 17.
13) Operacijski dnevnik 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
14) Operacijski dnevnik, AVII, ANOP, k. 11481, reg. br. 12-4.
15) Relacija štaba 11. brigade za mart 1944, AVII, ANOP, k. 11501, reg. br. 4-2. knj. 23, dok. 30, primjedba 11. Neprijateljski izvori: AVII, ANDH, k. 145, reg. br. 25. *Zbornik,* tom IV, knj. 23, dok. 189.
16) Izvještaj štaba 29. divizije od 26. II 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 22, dok. 129.
17) Relacija štaba 12. brigade, AVII, ANOP, k. 1151 I, reg. br. 4—6; Relacija komande 6. žandarmerijskog puka NDH, AVII, ANDH, k. 149-E, reg. br. 3/5-1.
18) Izvještaj štaba 29. divizije Vrhovnom štabu NOV i POJ od 4. IV 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 24, dok. 20; naređenje štaba 2. udarnog korpusa od 21. II 1944, *Zbornik,* tom III, knj. 10. dok. 18.
19) Relacija štaba 29. divizije od 4. IV 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 24, dok. 25.
20) Izvještaj štaba Južnohercegovačkog NOP odreda od 8. III 1944, *Zbornik,* tom IV, knj, 23, dok. 30, i 189; F. Schraml: *Kriegsschauplatz Kroatien,* str. 81.
21) Isto.
22) Božo Slavić: *Lov na sokole u Popovu polju, »Oslobođenje«,* Sarajevo, 7. VII 1964.
23) Relacija komande 6. pješ. divizije, *Zbornik,* tom IV, knj. 23, dok. 189.
24) Saveznički lovci bombarderi sa aerodroma u južnoj Italiji, vršeći svakodnevne napade na neprijateljev saobraćaj, najčešće »parovima u slobodnom lovu«, u periodu mart—april 1944. uništili su ili oštetili pored više kompozicija i 17 lokomotiva duž željezničke pruge Sarajevo—Dubrovnik. Ratni dnevnik Ravnateljstva željeznica NDH u Sarajevu, Arhiv Saobraćajnog preduzeća Sarajevo.
25) Izvještaj komande 6. žandarmerijskog puka NDH od 10. III 1944, AVII, ANDH, k. 145, reg. br. 25.
26) Zapovijest štaba 29. divizije, *Zbornik,* tom IV, knj. 23, dok. 57. AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8-37; ANDH, k. 57. br. reg. 3/2.

27) Borbena zapovijest komande 14. lovačkog puka 7. SS divizije AVII, NjA, k. 11, reg. br. 4 1.
28) Isto.
29) Izvještaj štaba Južnohercegovačkog NOP odreda od 21. III 1944, AVII, ANOP, k. 11441, reg. br. 4-11.
30) Isto.
30a) Izvlačenje iz borbe osjetilo se odmah 15. III ujutru, pošto je avion za vezu donio 1. SS bataljonu neku poruku.
31) Operacijski dnevnik Štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
32) Relacija komande 6. žand. puka NDH, AVII, ANDH, k. 149-E, reg. br. 3/5-1; Relacija štaba 11. brigade, AVII, ANOP, k. 11501, reg. br. 4-2.
33) Isto.
34) Isto. Operacijski dnevnik, AVII, ANOP, k. 1150, reg. br. 42/2.
35) Relacija komande 6. pješ. divizije, *Zbornik,* tom IV, knj. 23, dok. 189.
36) Relacija komande 6. žand. puka NDH, AVII, ANDH, k. 149-E, k. 1144 1, reg. br. 42-2; k. 1143 A, reg. br. 7/8.
37) Isto.
38) Relacija komande 6. pješ. divizije, *Zbornik,* tom IV, knj. 23, dok. 189.
39) Relacija štaba 11. brigade, AVII, ANOP, k. 1150 I, reg. br. 4-2.
40) Izvještaj komande 6. žandarmerijskog puka NDH, AVII, ANDH, k. 110, reg. br. 1/8.
41) Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8. U Divinu je 19. marta održan narodni zbor. Pred oko 1000 građana govorili su istaknuti predstavnici NOP-a. Učesnici su pozdravili odluke II zasjedanja AVNOJ-a i uputili pozdravne telegrame Nacionalnom komitetu, maršalu Titu i ZAVNOBiH-u. Izvještaj Oblasnog NO odbora za Hercegovinu, AVII, ANOP, k. 1146 I, reg. br. 12-2.
42) Izvještaj štaba Sjevernohercegovačkog NOP odreda, AVII, ANOP, k. 1629, reg. br. 35/1-3.
43) Relacija komande 2. brdskog zdruga od 25. IV 1944, AVII, ANDH, k. 57, reg. br. 3/2-25; izvještaj Štaba Mostarskog NOP odreda od 16. III 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 23, dok. 88.
44) Relacija štaba 12. brigade, AVII, ANOP, k. 11511, reg. br. 4-6.
45) Isto.
46) Isto.
47) Isto. Izvještaj 12. brigade od 20. III 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 23, dok. 119.

VIII Glava

ZAOŠTRAVANJE BORBI ZA KOMUNIKACIJE NA DIVIZIJSKOM PODRUČJU

Rasporedom i borbom 29. divizije bile su posjednute ili češće presijecane putne veze između istočnohercegovačkih gradova, koje su u sistemu odbrane neretvljansko-dubrovačkog odsjeka jadranskog fronta za njemačkog okupatora predstavljale teškoću od prvorazrednog vojnog značaja. Neprijateljska odbrana na ovom frontu bila je sračunata na manevarsku upotrebu rezervi iz dubine ratišta i rokadno, duž jadranskog odbrambenog pojasa. Zbog toga je u proljeće 1944. na ovom području borba oko komunikacija poprimala sve veću žestinu i time isticala sve veći interes okupatora za održavanje saobraćaja kao osnove u stabilnosti okupacionog sistema.

Ovog proljeća njemačke komande uporno nastoje da održe slobodu komuniciranja između neretvljanske i zetske kotline u rasporedu snaga 5. SS korpusa, zapravo na njegovom jedinom rokadnom komunikacijskom pravcu u dubini jadranske priobalne zone. Sličan interes ispoljavale su za komunikacijske veze između nevesinjsko-gatačkih posada i garnizona u Bileći i Trebinju. Kada su jače snage 2. udarnog korpusa, početkom aprila 1944, prodrle u dolinu Zete, neprijatelj je uzvratio žestokim protivnapadima, u kojima su dijelovi njemačke 181. i pješadijske 369. divizije koordinirano pokrenuti radi ponovnog uspostavljanja presječenih komunikacijskih pravaca.

Radi obezbjeđenja svoje operacije u dolini Zete štab 2. udarnog korpusa je 30. marta naredio 29. diviziji da odmah zatvori i putni pravac Grahovo—Nikšić.[1'] Time je Divizija proširila posjedovanje i odbranu mreže komunikacija na svom oslobođenom području, koje je zahvatilo oko 310 kilometara puteva. Preostali dio putnih veza između garnizona povremeno je presijecan rušenjem ili napadom na saobraćaj. Tome treba dodati skoro svakodnevno ugrožavanje saobraćaja na pruzi Dubrovnik—Trebinje—Čapljina, koju je neprijatelj štitio jakim snagama. Pored velike osjetljivosti u odbrani željezničkog transporta okupator se posebno zalagao za održavanje putnog komuniciranja između Dubrovnika—Trebinja i Nikšića, ispoljavajući isto tako stalnu upornost za otvaranje puta od Gacka prema Bileći i Trebinju.

U tim aprilskim danima u svim rukovodstvima jedinica 29. divizije isticao se problem nestašice municije svih vrsta. Najveći dio automatskog oružja stavljen je zbog toga u komore, vatrena snaga jedinica naglo je opala, što je potkopavalo borbenu spremnost jedinica. U ovo vrijeme su bili česti slučajevi kada su borci, štedeći posljednje metke, ka-

menjem gađali napadne strojeve neprijatelja.[2] Trajne zimske, pretežno odbrambene borbe iscrpljavale su zalihe municije, koja se inače jedino mogla nabavljati otimanjem od neprijatelja. Takođe je vladala velika oskudica u lijekovima i drugim sanitetskim potrebama za liječenje prosječno oko 200 ranjenih i bolesnih boraca.[3] Teškoće materijalne prirode naročito su bile izrazite oko pribavljanja intendantskih sredstava ishrane i odijevanja. Stanovništvo je i samo bilo iscrpljeno od gladi i nemaštine, pa su tu sudbinu s njim dijelile i njegove jedinice. Prehrana vojske još se nekako održavala skoro isključivo korišćenjem preostalog stočnog fonda, koji se takođe zatirao. Zbog toga je političko rukovodstvo NOP-a u Hercegovini preduzelo niz mjera oko snabdijevanja; sve jedinice Divizije bile su zadužene da ukazuju pomoć stanovništvu u maksimalnoj obradi i zasijavanju zemljišta.[4]

Složenu situaciju života i borbe razmatralo je partijsko savjetovanje, održano od 2 do 4. aprila pri štabu Divizije u Divinu. Uz prisustvo članova Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu Olge Marasović i Ferida Čengića i predstavnika partijskih rukovodstava iz dva okruga, Divizijiski komitet Partije donio je odluke za svestrano intenziviranje organizacije za otklanjanje uočenih nedostataka i grešaka i ukazao na druge zadatke za idejno-političko i vojno jačanje Divizije. Iz tog perioda datira i opširan izvještaj političkog komesara Divizije Dragiše Ivanovića političkom rukovodstvu 2. udarnog korpusa u kome je izložio stanje u Diviziji. Pored ostalog ukazao je i na potrebu da se ova jedinica više osamostali u Hercegovini, te da se od Korpusa ne sputava stalnim odbrambenim zadacima u pograničnoj crnogorskoj zoni. Štab Korpusa je prihvatio prijedlog, pa je 13. aprila izvijestio Vrhovnog komandanta NOV i POJ da će 29. diviziji prepustiti slobodniju borbenu inicijativu u Hercegovini.[5]

Sa odlaskom Primorske operativne grupe od Grahova prema dolini Zete, ranije pridata Grupi 12. brigada je krajem marta vraćena u sastav Divizije da bi, ojačana 2. bataljonom 10. brigade, nastavila odbranu u prostoru između Bileće, Trebinja, Grahova i Nikšića. Tako će ona sa jedinicama 11. brigade i Južnohercegovačkog NOP odreda u prostoru Ljubinja, Popova polja i Šume trebinjske preuzeti zajednički zadatak odbrane komunikacije Stolac—Ljubinje—Trebinje—Nikšić.[6]

Sem manjih korekcija zadataka štab 29. divizije zadržao je početkom aprila i ostale jedinice u rasporedu i na zadacima koje su imale krajem marta. U naslonu na Dvanaestu 10. brigada (bez 2. bataljona), ojačana 3. bataljonom 11. brigade i Sitničkim partizanskim bataljonom, sa položaja Granica—Bijela Rudina—Vrbica vezivala je neprijatelja u Bileći i zajedno sa jedinicama Sjevernohercegovačkog NOP odreda kontrolisala komunikaciju Gacko—Bileća i povremeno intervenisala svojim dijelovima prema Nevesinju, Trebinju i Vilusima.[7] Jedanaesta brigada (bez 3. bataljona), ojačana sa dva talijanska bataljona (iz 10. i 12. brigade), u saradnji sa Južnohercegovačkim odredom zatvarala je pravce od Stoca prema Trebinju i Dabarskom polju.[8] Talijanskim jedinicama povjeren je zadatak kontrolisanja teritorije i zaprečavanja puteva u širem zahvatu Dabarskog polja. Komunikaciju između Trebinja i Ljubinja kontrolisali su bataljoni »Rade Pravica« i »Mihajlo Čuzulan«. Stacionirana po dijelovima u Dubočkama i Davidovićima, divizijska bolnica je i ovog puta predstavljala posebnu brigu u pogledu vojničkog osiguranja i snabdijevanja.

Bez neposrednijeg naslona na jedinice svoje divizije, Mostarski NOP odred je nastavio borbu na prostoru Bjelimići—Ribari—Grušča—Biaca.

Borbe 12. brigade na pravcu Trebinje—Nikšić

Dok je neprijatelj početkom aprila na operativnom području 29. divizije ostao u dotadašnjim garnizonima, posjednutim jedinicama legionarske 369. divizije i raznobojnih kolaboracionista, dijelovi Divizije su vršili naređenu pregrupaciju. Drugi bataljon 10. pridat je 12. brigadi kod Vilusa a kod Bileće ga je nadomjestio 3. bataljon 11. brigade dolaskom sa stolačkog sektora. Prateća četa štaba Divizije iz Divina ojačala je odbranu dijela Sjevernohercegovačkog NOP odreda prema Nevesinjskom polju, posjedajući prostor Bežđeđa, a bataljon ovog odreda »Vule Skoko« u istočnom dijelu Gatačkog polja zatvarao je komunikaciju od Gacka prema Bileći.

Aprilski borbeni period na komunikaciji Stolac—Ljubinje—Trebinje——Nikšić počeo je napadom 3. i 4. bataljona 12. brigade na grupisane trebinjske četnike (600 ljudi) u rejonu Lastve. Štab 12. brigade je organizovao noću 3/4 aprila odbacivanje ovih četnika, koji su najavljivali napad prema Vilusima u vrijeme kada se istovremeno pojačavao okupatorov garnizon u Grahovu, pristizanjem dijelova 363. puka njemačke 181. divizije iz Boke Kotorske. Iznenadnim napadom bataljona sa položaja Dobri Dub—Klobuk četnici su protjerani iz Lastve prema Zupcima i Trebinju. Pošto su ponovo porušili mostove kod Lastve, bataljoni 12. brigade su se povratili na svoje polazne položaje.[9] Time je postignut željeni cilj da se poremete pripreme neprijatelja za napad na pravcu Lastva—Vilusi i, što su mnogi u četnike prisilno mobilisani ljudi po rasturanju u Lastvi umakli svojim kućama.

U podršci neprijateljevog napada od Lastve i Grahova prema Vilusima ispoljilo se 5. aprila i stolački garnizon. Na položaje 11. brigade na Zegulji napala je borbena grupe »Timel« u jačini od oko 400 legionara i 120 četnika Stolačke brigade, s namjerom da se probije duž puta prema Ljubinju Oko 6 sati izjutra četiri naporedne kolone, predvođene vodom samohotki i vatrom do dvije baterije haubica, krenule su iz Stoca i Poplata i do 9 sati izbile na liniju G. Bitunja—Zegulja—Dulaći, pred položaje 4. i 1. bataljona 11. brigade i partizanskog bataljona »Marko Mihić«. U sedmočasovnoj oštroj borbi neprijatelj je potisnut u polazni garnizon, na što je prisiljen obuhvatnim protivnapadom.

U borbi kod Zegulje izgubili su život tri rukovodioca 11. brigade: politički komesar čete 4. bataljona Milan Cubrilo iz Fatnice, zamjenik komandira čete 1. bataljona Miloš Andrijašević iz s. Stepena i jedan desetar istog bataljona.*' Na strani okupatora ubijena su dva legionarska podoficira, jedan oficir (komandir baterije poručnik Štashelm) i 7 vojnika je ranjeno; gubici četnika nisu zabilježeni.[10]

Šestog aprila oko 4 sata ujutru otpočeo je očekivani napad neprijatelja na položaje 12. brigade u rejonu Vilusa istovremenim udarom od Trebinja i Grahova. Od Lastve je nadirala legionarsko-četnička borbena grupa »Fišer« u sastavu: ojačani 1. bataljon legionarskog 369. puka i četnička Trebinjska brigada (ukupno oko 1500 vojnika) uz vatrenu podršku oko

*) Slijedećeg dana podlegao je zadobijenim ranama desetar Mitar Dragumilo iz s. Berušice.

dvije artiljerijske baterije. Od Grahova je istovremeno preduzela napad borbena grupa »Herendorf«: ojačane četiri čete iz 363. i 334. grenadirskog puka 181. divizije i oko 1000 četnika Vučedolske brigade, uz podršku oko deset topova i minobacača.[11]

Branioci su bili izloženi neprestanim gustim koncentracijama artiljerijske vatre. Treći i 4. bataljon su na položajima Zastrm (k. 706) ispred Klobuka suzbili borbenu grupu »Fišer« i krajem dana je odbacili prema s. Jazini. U borbenom zalaganju ovi bataljoni su uzastopnim protivnapadima slomili napad četverostruko nadmoćnog neprijatelja. Prisutni komandant 29. divizije sa položaja 12. brigade, obavještavajući svoj štab u Divinu, okarakterisao je postupak ljubomirskog 3. bataljona ovako: »Herojskim naletom našeg 3. bataljona Nijemci su opet odbačeni na polazne položaje u Lastvu.«[12] Ocijenjeno je da je u ovom boju ispod Klobuka iz stroja izbačeno oko 30 neprijateljevih vojnika, a na bojištu su nađena dva ubijena legionarska oficira. Nepotpuni neprijateljski izvor ove gubitke svodi na jednog poginulog i 15 ranjenih, ne uzimajući u obzir prisutne četnike. Sopstveni gubici su bili 3 poginula*' i 3 ranjena. Među njima je bio i zamjenik komandira čete 3. bataljona Milan Vučinić iz Panika,[13] koji je narednog dana u Vilusima podlegao ranama.

Na grahovskom pravcu 1. i 2. bataljon prihvatili su takođe neravnu borbu a ona je bila izuzetno dramatična kod 2. bataljona, koji se našao na glavnom udaru neprijatelja, na položajima Orao (k. 1056) u odbrani duž puta prema Osječenici. Upotrebom svoje rezerve (2. bataljon 10. brigade) štab 12. brigade je preduzeo protivnapad na grupaciju »Herendorf«, koji se imao postići obuhvatnim udarom na neprijateljevo desno krilo pravcem Bobjer—Kaloper. Protivnapad nije uspio, jer ga je preduhitrila jaka neprijateljska kolona, koja je prodrla od Grahova u rejon Zagore. Za razliku od 2. bataljona što je krajem dana u protivnapadu primjerno se zalažući povratio ranije napuštene položaje Orao, ostala dva bataljona nisu došla do većeg borbenog izražaja zbog neusklađenosti njihovog rada i neprohodnosti snijegom zavijanih kamenjara. Predvodeći juriše svojih jedinica junački su poginuli komandir i politički komesar 1. čete 2. bataljona Petar Kapor iz Mirilovića i Risto Bašić iz trebinjskog Cerovca, kao i politički delegat voda Panto Sredanović iz Korjenića, uz još tri poginula, jednog zarobljenog i ranjenog borca. O tome se u izvještaju štaba 12. brigade između ostalog kaže: »Herojskom smrću poginuli su :oga dana borci Gašo Milidragović, Miladin Nikolić i Todor Šuković hrvući se sa Švabama prsa u prsa da bi izvukli svoje ranjene drugove« te »drug Radovan Miladinović, koji je kao mitraljezac bio teže ranjen, istakao se Lrrabrošću kakva se rijetko susreće«.[14] U ovoj borbi teško ranjenu Darinku Krimić iz s. Jesena, referenta saniteta 2. bataljona, zarobili su četnici da t: je sadistički mučili i 18. avgusta ubili u s. Zgonjevu.

Odupirući se višestruko nadmoćnoj sili kod Grahova i Klobuka 12. trigadi je poginulo 10 boraca, a po ocjeni njenog štaba iz stroja je izbačeno 3 60 neprijatelja; od toga iz četničke Vučedolske brigade 15 mrtvih i 30 anjenih.[15] Velika oskudica u municiji onemogućila je odbacivanje neprijatelja i na grahovskom pravcu, što je istovremeno bio i osnovni uzrok teških gubitaka. U takvim okolnostima komandant 29. divizije je naredio da se Brigada izvuče ispod nadmoćnog udara, što je krajem dana ostvareno. ? : napuštanju Vilusa, 7. aprila, Brigada je posjela sjevernije položaje

Kod Zastrma je poginuo i komandir voda 3. bataljona Risto Dursun iz s. Ugaraca.

Drpe—Tupan—Strebac—Riječani, zatvarajući i dalje komunikaciju od Osječenice prema Nikšiću.[16]

Nastupajući oprezno borbene grupe »Fišer« i »Herendorf« zauzele su Osječenicu i Viluse u toku 6/7. aprila. Već 8. aprila grupacija »Fišer« napustila je Viluse i vratila se u Trebinje, koje je u međuvremenu ugrozila Udarna grupa 10. brigade.[17]) Napad Grupe (1. udarni i Sitnički partizanski bataljon) izvršen je 8. aprila po odluci štaba 29. divizije prodorom od Bileće u rejon Mosko—Jasen—Vrbno, gdje su rastjerane četničke posade i time zapriječeno garnizonu Trebinje.[18] Ova intervencija je koristila 12. brigadi kod Vilusa iako je kasnila najmanje za dva dana. Borbena grupa »Herendorf« zadržala se na dostignutim položajima u rejonu Vilusa sve do 17. aprila, kada su se njemačke jedinice povukle preko Grahova u Boku.[19]

Pošto je 8. aprila uputila pridati 2. bataljon Desete od Velimlja prema Gatačkom polju, 12. brigada je od 12. aprila na pogodnijim položajima Jabuka—Božurovo brdo—Riječani nastavila odbranu komunikacije od Osječenice prema Nikšiću. Po odluci štaba 29. divizije ovog dana 12. brigada je bila ojačana 5. bataljonom 10. brigade, pristiglim od Bileće. Sve do 17. aprila 12. brigada je održavala borbeni dodir sa neprijateljskom borbenom grupom »Herendorf«. U nizu svakodnevnih izviđačkih sukoba odbila je 12. aprila ispad oko 200 njemačkih vojnika i vučedolskih četnika i od Crnog Osoja odbacila ih u Viluse. Noću 12/13. aprila njen 4. bataljon je izvršio noćni prepad na neprijatelja u Vilusima, a 2. bataljon 14/15. aprila na posadu u Osječenici.[20]

Kada je, 18. aprila, utvrdio izvlačenje njemačkih dijelova od Vilusa i Osječenice prema Grahovu i Boki, koje je štitila četnička Vučedolska brigada, štab 12. brigade je odmah preduzeo napad. U 2,30 sati 19. aprila svi njeni bataljoni napali su četnike sa linije Broćanac—Kaloper, brzo ih potisli i izbili na položaje Dobri Dub (4. bataljon) — Klobuk (2. bataljon) — Omutić (3. bataljon) — Orao (1. bataljon). Demoralisani četnici nisu pružili značajniji otpor; odstupili su neorganizovano po dijelovima prema Bileći, Lastvi i Grahovu. Time je 12. brigada ponovo posjela položaje koje je napustila 6. aprila.[21]

Po oslobođenju Vilusa 12. brigada je kontrolisala neprijateljev garnizon u Grahovu, gdje se dobro utvrđena posada (dvije čete njemačkih vojnika i brojnijih četnika) držala pasivno. Noću 24/25. njen 4. bataljon, ojačan dijelovima 2. bataljona, napao je u rejonu Lastve i rastjerao ponovo grupisane dijelove četničke Trebinjske i Vučedolske brigade koji su odstupili prema Zupcima i Trebinju. Tom prilikom je poginuo jedan borac Brigade. Istog dana je kod Pilatovaca 1. bataljon ove brigade odbio napad oko 300 četnika iz Bileće i prisilio ih na povlačenje u garnizon.[22]

U periodu do 28. aprila štab 12. brigade je utvrdio nove pripreme neprijatelja u rejonima Lastve i Grahova za napad prema Vilusima. Očekivani napad iz Lastve narednog jutra sačekan je pripremljenom dvostranom zasjedom na Klobuku. Zasjeda je organizovana noću 28/29. aprila snagama 4. i 2. bataljona sa planom da se neprijatelj duž grebena Klobuka upusti u njihov raspored. Borbeno osiguranje, jačine jedne desetine, imalo je pri nailasku napadača da fingira panično bjekstvo radi navlačenja neprijatelja u zasjedu.

U svitanje 29. aprila legionarsko-domobranske baterije iz Lastve zasule su koncentričnim plotunima greben Klobuka. Odmah je uslijedio napad oko 700 četnika Trebinjske i Vučedolske brigade, koji su duž grebena

Klobuka ulazili u zasjedu. Oba bataljona prešli su u jednovremeni juriš na bokove četničkog napadnog poretka duž grebena. Iznenadni udar na bokove unio je među četnike veliki metež, koji se pretvorio u bezglavo bjekstvo prema Lastvi. Gonjeni su do Jazine; tako je zauzeta Zupa korjenićka. Gubici četnika: 5 ubijenih, 9 ranjenih, 2 zarobljena. Iz 2. bataljona 12. brigade je u borbi na Klobuku poginuo jedan komandir*^ voda[23]' Neprijatelj je izbjegao teže gubitke zahvaljujući tome što je zasjeda 12. brigade prešla u juriš nešto ranije pa je zahvaćen samo najistureniji četnički dio; zatim slaba vidljivost u magli praskozorja umanjila je efikasnost vatre a 4. bataljon se nije mogao potpunije ispoljiti zbog istovremene pojave četnika iza njegovih leđa, od Pareškog dola. Dok je slaman neprijateljev napad na Klobuku, glavnina četničke Vučedolske brigade od Grahova nije ništa značajnije preduzela. Samo je sa položaja Bojanje brdo — — Petkovići pripucavala prema 3. bataljonu 12. brigade na Omutiću i Orlu.

Aktivnost Južnohercegovačkog odreda oko komunikacija

U odbrani komunikacije Stolac—Trebinje značajan doprinos su pružali dijelovi Južnohercegovačkog NOP odreda svojom aktivnošću na prostoru Popovo polje—Šuma trebinjska. U čestim partizanskim akcijama suzbijali su aktivnost četnika i ustaša po naseljima i vršili udare na neprijateljeve posade i saobraćaj duž željezničke pruge. Popovopoljski bataljon »Mihajlo Ćuzulan« je 7. aprila kod s. Krajkovića napao i protjerao domobransku patrolu. Bataljon »Rade Pravica« je bio aktivan u Šumi i Brdima i time pritiskao neprijateljev garnizon u Trebinju. On je 9. aprila kod Begović Kule napao i u Trebinje prognao oko 250 legionara : četnika. Na sličan način je uspješno suzbijao neprijateljeve ispade iz Treoinja u ljubomirska naselja, od kojih su bili najuspješniji 13, 14. i 15. aprila. Bataljon »Mihajlo Cuzulan« je kod bobanskog s. Šćenice 11. aprila uništio u zasjedi legionarsku patrolu od 15 vojnika, kada je bez sopstvenih gubitaka zaplijenio 1 puškomitraljez, 15 pušaka i druga sredstva i : premu.[24]

Bataljon »Rade Pravica« isto tako uspješno je napao željezničku :rugu i ometao neprijateljev saobraćaj u Šumi trebinjskoj. Njegovi dije- jvi su noću 13/14. aprila zapalili stanicu Duži dok su drugi istovremeno -trsili prepad na posadu stanice Hum.[25] Kod s. Gojšine 22. aprila napao r i protjerao grupu legionara, domobrana i četnika i time spriječio plja- :ku sela. Tom prilikom ubijena su 2 domobrana i podoficir legionar. Razaranjem pruge 23. aprila kod Gojšine izazvao je iskliznuće njemačkog vojnog voza, koji je zatim stavljen pod vatru partizana. Neprijatelj u tom događaju zabilježio gubitke: 2 nestala i 2 ranjena njemačka mika; ranjen je jedan domobranski oficir a jedan domobran je nestao. V vozu je ranjeno i 5 četnika.[26] Slijedeće noći Bataljon je između Duži Taleže razorio prugu u dužini od oko 200 metara, zbog čega je pre- -nut saobraćaj za 48 sati. Neumorno se boreći, bataljon »Rade Pravica« - 25. aprila kod Dražindola razorio dubrovački put, gdje je iz zasjede uništio njemački kamion sa posadom od 6 legionara i 3 četnika uz plijen njihovog naoružanja. Istog dana ovaj bataljon je kod Uskoplja (6 km eroistočno od Dubrovnika) i kod Začule razbio legionarske dijelove

Vuko Pikić iz Prosjeka — Bobani.

i protjerao ih u Hum. Izbili su 28. aprila u Volujac i napadom ranili 2 četnika.[27] Vješto vođen od svog štaba i komandanta Gavrila Gaše Cečura bataljon »Rade Pravica« je postizao najzapaženije borbene rezultate duž prostora gusto posjednutog neprijateljevim posadama uz neznatne sop-.stvene gubitke.

Od mnogih istovremenih akcija bataljona »Mihajlo Ćuzulan« zabilježena je njegova borba 22. aprila u s. Gorogašama. Tamo je napao oko 60 četnika Trebinjske brigade koji su prodrli u selo i prisilno mobilisali ljude. Partizani su ih snažno potukli, ubili 13 a ranili 20 četnika a ostale prognali prema domobranskoj posadi u stanici Diklići.[28] Pri povratku vozom za Trebinje, koji je 23. aprila kod Gojšine napao bataljon »Rade Pravica«, ranjeno je još 5 ovih četnika.

Odbranu komunikacije Stolac—Trebinje podržavale su i akcije dijelova Odreda na prostoru Dubrava i u dolini Neretve. Bataljon »Savo Belović« je 7. aprila prodro od Hrguda na put Mostar—Domanovići da bi kod s. Pijesaka uništio legionarski kamion sa posadom od 7 vojnika.[29] Zatim je poslije petodnevnog krstarenja i razbijanja milicionarskih posada u Dubravama, pri povratku 12. aprila, kod s. Ošanjića napao i protjerao u Stolac vod legionara, od kojih je dvojicu izbacio iz stroja.[30] Bataljon se ponovo 19. aprila vratio od Hrguda u Dubrave da bi iz s. Trijebnja protjerao milicijsku posadu, od koje je četvoricu zarobio.[31]

Uspjeh Grupe bataljona u selu Pribilovcima kod Čapljine

Borbeni uspjeh udarne grupe, (1. bataljon 11. brigade i bataljon »Marko Mihić« Južnohercegovačkog NOP odreda) u rejonu Čapljine imao je još veći značaj.[32]' Grupa se noću 8/9. aprila po planu štaba 11. brigade probila od Zegulje u s. Pribilovce pošto je savladala oko 25 kilometara besputnog kamenjara. U 5 sati ujutro Grupa je u ovom selu, uz pomoć Pribilovačke partizanske čete, priključene kod s. Košćele, okružila i prisilila na predaju oko 50 iznenađenih četnika Metkovićke brigade, odnosno pripadnike »Hrvatske borbene zajednice«,[33] kako se i drukčije nazivala. Ovu pojavu sprezanja u zajedničku formaciju srpskih i hrvatskih kolaboracionista prvi put susrećemo ovdje u Hercegovini kao pokušaj okupatora da ih i formalno objedini. Izviješten o tome, Draža Mihailović je sa oduševljenjem podsticao takav rad Metkovićke brigade i naložio da se takvo udruživanje četnika u »Hrvatske borbene zajednice« uz svestranu podršku nastavi.[34]

Okruženi četnici su bez otpora predali naoružanje: 2 puškomitraljeza, 48 pušaka, 3 pištolja, 1 radio-prijemnik i 7000 metaka uz druga sredstva i opremu. Nekoliko njih uspjelo je da u mraku umakne u bliski okupatorov garnizon Čapljinu, kome su ovi četnici bili na predstraži.

Istog dana prema Pribilovcima je intervenisao neprijatelj četom njemačke 118. divizije iz Čapljine, desetinom četnika i četom (120 ustaša) 5. ustaškog saobraćajnog bataljona iz Gabele. Uz podršku snažne artiljerijske vatre sa Modriča, neprijatelj je napao položaje Udarne grupe u rejonu Crnog brda. U oštroj borbi od 10 do 19 sati neprijatelj je odbačen prema Čapljini, pretrpjevši osjetne gubitke: 8 ubijenih, 7 ranjenih njemačkih vojnika i dva zarobljena (jedan oficir i jedan podoficir). Gubici ustaša i četnika nisu utvrđeni. Grupa je u borbi zaplijenila: 2 puškomitraljeza, 2 automata, 15 pušaka, 1 pištolj i druga razna sredstva. Njeni gubici: 1 poginuo iz partizanskog i 2 ranjena borca 1. bataljona.

Brojnija za 40 dobrovoljaca, Udarna grupa se poslije borbe kod Pribilovaca vratila na prostor Kučinari—Zegulja uz pratnju Pribilovačke partizanske čete. Pod rukovodstvom članova štaba 11. brigade, političkog komesara Spira Srzentića i načelnika Draga Đukanovića Udarna grupa je postigla krupan rezultat, što je bio dalji dokaz preimućstva i snage borbenog manevra nad statičnom odbranom.

Uz zatvaranje komunikacije Stolac—Trebinje dijelovi 11. brigade i Južnohercegovačkog NOP odreda istrajno su pretresom terena progonili prikrivene kolaboracionističke elemente — »škripare«. U tome su se naročito isticali 4. bataljon ove brigade i Ljubinjska partizanska četa. Njihova akcija je izvedena u periodu od 15. do 18. i od 27. do 30. aprila na prostoru Žrvanj—Ivica—Vođeni—Kapavica, u kojoj je 4. bataljonu jedan borac poginuo i tri ranjena.[35] Ova akcija je tekla naporedo sa pripremama i održavanjem narodnog zbora 16. aprila u Ljubinju i prvomajskim manifestacijama u istom gradu.

Zajedničkim snagama dijelova 11. brigade i Južnohercegovačkog odreda izveden je i napad na neprijateljeve posade u s. Cerovici i Svitavi kod D. Hrasna sa istovremenim rušenjem željezničke pruge između D. Hrasna i Hutova. Desna kolona (4. udarni bataljon bez jedne čete, ojačan četom bataljona »Marko Mihić«), protjerala je noću 21/22. aprila ustašku miliciju iz s. Svitave. Istovremeno je lijeva kolona (bataljon Marko Mihić« bez jedne čete, jedna četa 4. bataljona sa Ljubinjskom **i** Pribilovačkom partizanskom četom) napala na utvrđenu 21. četu 2, ustaškog saobraćajnog bataljona u Cerovici i na željezničku prugu Mostar—Dubrovnik. Dobro utvrđeni neprijatelj u Cerovici nije savladan **i** pored više pokušaja. U ovoj borbi je poginuo bombaš 4. bataljona Obren Piljević iz Njegonovića u hrabrom pokušaju da uništi ustaški bunker. Pošto su u prepodnevu 22. aprila odbile neprijateljev protivnapad od Hutova i D. Hrasna, jedinice obje kolone vratile su se u polazne rejone i okončale ovu akciju.[36]

Odbrana *komunikacije Gacko—Bileća*

Aprilskim borbama za uspješnu odbranu komunikacije Stolac—Trebinje—Nikšić najtješnje su povezane česte borbe jedinica 29. divizije u međuprostoru Nevesinje—Gacko—Bileća. Sve neprijateljeve napade iz ovih garnizona okupator je koordinirao po vremenu i koncentrično ih -usmjeravao sa ciljem da za sebe otvori putnu vezu Gacko—Bileća i da otkloni dugovremenu izolovanost svojih garnizona u sjevernoj, od onih u južnoj Hercegovini i na jadranskoj obali.

Seriju ovih pokušaja tokom aprila otvorila je Bilećka brigada, čijih ;e oko 250 četnika 2. aprila napalo na borbena osiguranja 1. bataljona 10. brigade na Hadžibegovu brdu i Modropcu. Pošto je prihvatio svoje potisnute dijelove, Bataljon je protivnapadom iz Baljaka protjerao neprijatelja u bilećko uporište uz sopstvene gubitke od dvojice*' poginulih.[37]

Radi vezivanja agresivnih četnika iz Bileće 1. bataljon 10. brigade : njoj pridati 3. bataljon 11. brigade izvršili su prepad na utvrđenog neprijatelja u Bileći i u 22 sata 4. aprila zasuli ga minobacačkom i pješadijskom vatrom, od koje su 3 četnika poginula.[38]

* u ovoj borbi pao je i politički delegat voda Branko Inić iz Deleuše.

U noći 6/7. aprila oko 150 četnika iz Bileće izvršilo je ispad prema Dubovcu i Sobadinama da bi u toku dana protivnapadom 3. bataljona 11. brigade bili vraćeni [39]

Radi rasterećenja pritiska na 12. brigadu kod Vilusa štab 29. divizije je noću 7/8. aprila intervenisao snagama od Bileće prema Trebinju. Prvi bataljon 10. brigade i Sitnički bataljon Sjevernohercegovačkog odreda pojavili su se 8. aprila, razgoneći četničke grupice kod Moska i Jasena, nadomak Trebinja.[40] Istog dana borbena grupa »Fišer« užurbano se,od Vilusa vratila u Trebinje, kako je već spomenuto, što se može povezati sa pritiskom izvršenim prema ovom oslabljenom garnizonu.

Obostrani prepadi kod Bileće nisu prestajali, svakodnevno su se ponavljali na uobičajen način. Četnički dijelovi iz Bileće, u kojoj je bila i četa legionara, napali su prema s. Ljubišićima i 11. aprila. Protivnapadom 3. bataljona 11. brigade ovih 150 četnika opet je odbačeno u Bileću, pri čemu je jedan četnik poginuo i 3 ranjena. Noću 15/16. aprila 5. bataljon Desete i 3. bataljon 11. brigade izvršili su prepad na bilećki garnizon. Istovremeno je 1. bataljon 10. brigade prodro prema Trebinju i u petodnevnoj aktivnosti progonio četničke dijelove po Ljubomiru, Mosku i Jasenu i vezivao neprijatelja u Trebinju.[41]

U prvoj polovini aprila neprijateljski garnizoni u Gacku i Nevesinju nisu ispoljavali veću aktivnost prema snagama Divizije. Više su se orijentisali prema istočnobosanskoj 27. udarnoj diviziji, koja se nalazila na prostoru Kalinovik—Trnovo—Glavatičevo, prema kojoj je najviše korišćena 1. nevesinjska brigada četničkog Nevesinjskog korpusa. Kada se, krajem aprila, pomjeranjem na Jahorinu udaljila 27. divizija, odmah su neprijateljeve snage iz Gacka i Nevesinja razvile široku aktivnost prema jedinicama 29. divizije.[42] Još u početku mjeseca zapaženo je od strane štaba 29. divizije da neprijatelj pojačava svoje snage u Gacku, gdje je 7. aprila od Nevesinja pristigla jedna legionarska haubička baterija, pored tamo jedne već postojeće. To je ocijenjeno kao grupisanje i priprema za prodor prema Bileći. Komanda legionarskog 370. pješadijskog puka napustila je Nevesinje 10. aprila u odlasku za Imotski, gdje je fingirala lažnu komandu 21. SS divizije, što tada nije bilo zapaženo. U isto vrijeme bilo je poznato da se gatačke i nevesinjske četničke vođe grčevito zalažu za totalnu mobilizaciju, uz najavljivanje opšteg napada za uništenje 29. divizije. Ovu aktivnost i planove inicirao je lično Draža Mihailović čestim telegramima svojim potčinjenim komandama u Hercegovini.[43]

U prvoj polovini aprila kontrolu neprijatelja u Gacku i Nevesinju održavale su jedinice Sjevernohercegovačkog NOP odreda uz pomoć dijelova 10. brigade. Bataljon »Vule Skoko« (oko 110 partizana) manevrišući po gatačkim naseljima otežavao je neprijateljeve ispade iz Gacka prema Bileći. Kada je, 9. aprila, pojačan neprijateljski garnizon u Gacku, štab Divizije je iz Banjana prema Gatačkom polju uputio 2. bataljon 10. brigade, koji je na položajima Dulići—Stepen pojačao odbranu komunikacije prema Bileći. Ovaj bataljon je noću 16/17. aprila prepadom na grupisane četnike Gatačke brigade u Avtovcu ometao njihove pripreme za napad. Narednog dana bataljon »Vule Skoko« protjerao je iz Lipnika i Jasenika stotinjak vojnika 2. bataljona legionarskog 370. puka prema Gacku. Tom prilikom su 2 legionara[44]' ranjena i 1 nestao, a zaplijenjena su dva tovarna grla i nešto minobacačke municije.

Sa oživljavanjem gatačkog garnizona pokrenut je i neprijatelj iz Nevesinja. Oko 200 četnika 2. nevesinjske brigade preduzeli su napad od Odžaka u pravcu Slata i Lukavca pa su 13. aprila sa Nekudine potisli bataljon »Miro Popara«, kada su poginula dva partizana.[45] To se desilo u odsustvu bataljona »Nevesinjska puška«, odnosno za vrijeme njegovog prodora u Mostarsku kotlinu. Ovaj bataljon je krenuo 11. aprila od Džinove Mahale da bi u s. Zaklopcu rastjerao četničku posadu, od koje su jednog ubili a četvoricu zarobili. Bataljon »Nevesinjska puška« je 12. aprila prodro u dolinu Neretve, u s. Hodbinu, gdje je, u zaseoku Parila, uništio četnički obavještajni i propagandni centar. Tamo je zarobljeno i razoružano 7 četnika, a njihov komandir poručnik Pero Knežić je ubijen pri pokušaju bjekstva.[46] Akcija je izvedena u neposrednoj blizini legionarske komande njemačke 369. divizije u Blagaju i tri dana poslije poraza neprijatelja u Pribilovcima kod Čapljine.

Oko 350 legionara, četnika i domobranskih milicionara napali su 2. bataljon 10. brigade i partizanski bataljon »Vule Skoko«, pa se 19. aprila kod Danica, Gata i Pržina vodila višečasovna borba. Završena je povlačenjem udruženih neprijatelja u Avtovac i Kulu Fazlagić[47] Ovaj ispad kod Gacka poklapa se sa danom napada 12. brigade u rejonu Vilusa, te je logično da je izvršen s ciljem podržavanja odbrane četnika Vučedolske brigade u međuprostoru Bileća—Grahovo. I narednog dana, 20. aprila, nastavljene su borbe u istočnom dijelu Gatačkog polja bez veće promjene rasporeda sukobljenih strana.

Podržavajući borbu jedinica kod Gacka, štab 29. divizije je podstakao napadnu aktivnost svojih dijelova na nevesinjskom sektoru. Bataljon »Nevesinjska puška«, ojačan četom 3. bataljona 11. brigade, noću 20/21. aprila u s. Crnče napao je Zalomsku četu 1. nevesinjske brigade (oko 100 četnika). Neprijatelj je razbijen u kratkoj borbi, u kojoj su ubijena 3 a zarobljeno 10 četnika, kada je poginuo i komandir četničke čete Milorad Popović. Partizani su zaplijenili 2 puškomitraljeza, 10 pušaka i oko 5000 metaka koje su četnici tek bili primili od okupatora.[48] U toj borbi ranjen je jedan partizan.

Brzo manevrišući svojim jedinicama po unutrašnjim pravcima štab 29. divizije je na nevesinjski sektor doveo i 3. bataljon 11. brigade da bi ga 25. aprila vratio prema Bileći. Takođe je 22. aprila od Stoca prema Nevesinju privukao bataljon »Savo Belović« Južnohercegovačkog odreda, koji je čistio teren Trusine od četnika i njihove grupice protjerao na desnu obalu Zalomske rijeke. Do kraja aprila nastavili su se svakodnevni sukobi sa četnicima iz Nevesinja, bez značajnijih rezultata. Zapaženiji su se dogodili 25/26. aprila, kada je bataljon »Nevesinjska puška« od Rakove Noge prodro u prostor Udrežnja i tamo kod s. Sabljače rastjerao 50—60 četnika, kojom prilikom su dva neprijateljeva vojnika izbačena iz stroja. Istog dana je bataljon »Miro Popara« protjerao iz s. Podkule četničku četu prema Odžaku i iz stroja izbacio 4 neprijateljska vojnika.[49]

Krajem aprila pojačan je neprijateljev pritisak u Gatačkom polju iuž komunikacije prema Bileći. Za ojačavanje odbrane na tome pravcu .-tab Divizije je od Bileće privukao i 5. bataljon 10. brigade i 23. aprila : rrazovao Grupu bataljona pod rukovodstvom zamjenika komandanta brigade Nikole Radoševića. U Grupu su ušli pored novopristiglog . tamo prisutni 2. bataljon 10. brigade i bataljon »Vule Skoko« Sjevernohercegovačkog odreda. Tih dana bataljon »Vule Skoko« se zatekao na

prostoru Čemerno—Bodežište i iz pozadine pritiskivao gatački garnizon.. Ovaj zadatak je preuzeo 19. aprila pošto je preko Čemerna i Borča propratio četu omladinaca delegata sa teritorije 2. udarnog korpusa na putu za Drvar,[501] gdje će 2. maja početi rad II kongres USAOJ-a.

Zapazivši da se i bileći garnizon priprema za napad, štab Divizije je 22. aprila pojačao snage kod Bileće time što je 1. bataljon 12. brigade privukao od Vulusa na položaje kod Pilatovaca. Time oslobođeni 4. bataljon 10. brigade prešao je u Bijelu Rudinu da bi sa 1. bataljonom iste brigade u Baljcima ojača zatvaranje pravca Bileća—Gacko. Istog dana sa Hadžibegova brda tučen je neprijatelj u Bileći mitraljezom velikog kalibra (skinutim sa srušenog savezničkog bombardera). Vatrom ovog automatskog »topa« kal. 17 mm, ubijena su četiri a ranjena petorica četnika.[51]-

Najzad 24. i 25. aprila došlo je do očekivanog i snažnog napada neprijatelja iz Gacka i Bileće sa ciljem da se zagospodari komunikacijom koja ih povezuje. Prvo se ispoljila grupacija od oko 400 neprijatelja iz gatačkog rejona, sastavljena od dijelova 2. bataljona legionarskog 370. puka, četničke Gatačke brigade i milicijskog 3. bataljona domobranskog 9. posadnog zdruga. U 5 sati ujutru 24. aprila sa linije Vratkovići—Stepen uz snažnu podršku artiljerijske vatre oko dve baterije neprijatelj je napao položaje 2. bataljona 10. brigade i dijela bataljona »Vule Skoko« na liniji Gat—Danići—Pržine. Vodila se oštra borba sve do 15 sati, kada je neprijatelj odstupio na polazne položaje. Gubici neprijatelja nisu tačno utvrđeni. (Jedan žandarmerijski izvještaj svodi ih na 3 ranjena četnika i jednog ranjenog legionara.) Iz redova 2. bataljona su poginula 3 borca i 4 ranjena. Braneći položaj na Gatu poginuo je komandir 2. čete 2. bataljona Obrad Pašajlić iz Zovog Dola. Teži gubici su došli zbog udara četnika s leđa, iz rejona Vratkovića.[52]

Napad četničkog garnizona iz Bileće uslijedio je naredne noći (24/25. aprila) sa dvije kolone četničke Bilećke brigade, svaka jačine oko 300 četnika.]Pošto je pod zaštitom noći uspjela da se nezapaženo probije, desna kolona je oko 4 sata napala 1. bataljon na prenoćištu u Radmilovića Dubravi, a lijeva kolona — 4. bataljon na Bijeloj Rudini. Iznenađeni bataljoni vodili su dramatičnu borbu, u kojoj su četnici imali inicijativu i dvostruku nadmoćnost. Nastavili su borbu sve do 14 sati, kada su neprijatelji odbačeni u Bileću. Gubici: 1. bataljon 8 poginulih i 14 ranjenih rukovodilaca i boraca,*[53] među kojima i dva narodna heroja — Miloš Bajović, zamjenik političkog komesara 1. bataljona iz s. Baljaka i Žarko Papić, komandir 1. čete iz s. Vlahinje. Kod istovremeno napadnutog 4. bataljona poginuo je politički delegat voda.**

Jedinice 10. brigade su u ovoj borbi, po četničkim podacima, izgubile 1 puškomitraljez, 24 puške, 5 pištolja i manju količinu municije i ručnih bombi.[54]

Istovremeno su četnici zabilježili svoje gubitke od 5 ubijenih i 6 ranjenih. Četnička komanda za istočnu Bosnu i Hercegovinu izvijestila je Dražu Mihailovića o ovom napadu Bilećke brigade, pa je u radiogramu navela da je 6 zarobljenih partizana odmah strijeljano.[55]

*) Iz 1. bataljona još su poginuli komandir voda Stevan Radmilović iz Bogdašića; politički delegat voda Boro Dutina iz Miruša, komandir voda Savo Komar iz Baljaka, te borci Radovan Radmilović iz Baljaka i Todor Vučković iz Bogdašića.

**) Rade Papić iz Miruša.

Tako težak udarac 1. bataljonu nanio je neprijatelj zbog nedovoljnog osiguranja i nepripremljene organizacije odbrane konačišta uz primjenu, neophodne fortifikacije. Ovaj bataljon se dugo zadržavao u istom i neprijatelju bliskom rasporedu, zbog čega je bio i sasvim otkriven.

Pomjeranje Mostarskog NOP odreda prema Prozoru

Ovaj odred 29. divizije, oformljen sredinom marta 1944, jačine oko 230 boraca svrstanih u Konjički i Mostarski bataljon, borio se samostalno u istočnom dijelu konjičkog sreza (Blaca—Grušča—Ribari—Bjelimići).[56] Okružen gustim rasporedom dijelova legionarske 369. divizije, domobranskog 2. brdskog i 8. posadnog zdruga, kao i četničkog Nevesinjskog korpusa, bez neposrednije podrške glavnine Divizije, Mostarski odred se borio pod izuzetno teškim uslovima. Njegov raspored duž neprijateljevog saobraćajnog pravca Sarajevo—Konjic i udari po ovoj arteriji izazivali su odlučnu reakciju njemačkog okupatora.

U prvoj polovini aprila jedinice Odreda vodile su borbenu aktivnost za odbranu svoje teritorije i vršile udare po neprijateljevom saobraćaju. Šturi i samo neprijateljski izvori bilježe neke takve akcije. Naveden je prepad mostarskih partizana na željezničku stanicu Brđani noću 31. marta u 22,45 sati, kada je odbijen od domobranske posade, bez gubitaka.[57] Noću 2. aprila u 1 sat dijelovi Odreda napali su teretni voz između Podorašca i Brđana. Pri povratku u stanicu Podorašac voz je iskliznuo na skretnicama pa su se survala 4 vagona; saobraćaj je bio prekinut 13 sati.[58]

Kod s. Džepa 13. aprila dogodio se nesrećan sudar između glavnine Mostarskog bataljona i 3. čete 1. bataljona 12. hercegovačke brigade, koja se, prateći rukovodioca Politodjela 29. divizije, vraćala iz Bosanske krajine. Oko svitanja četna kolona od 32 borca, ušla je u zasjedu Mostarskog bataljona. Bataljon je, zaveden jednoobraznim uniformama — zaključio da se radi o neprijatelju. Oštar vatreni okršaj trajao je oko pola sata da bi bio prekinut poslije međusobnog raspoznavanja. Tom prilikom poginula su tri borca Mostarskog bataljona, među kojima i narodni heroj Ahmed Pintul, komandant Bataljona, radnik iz Mostara. Četa 12. brigade je imala 4 ranjena; među njima i rukovodilac Politodjela Divizije Vojo' Kovačević.[59]

Od 15. do 18. aprila na teritoriji Mostarskog NOP odreda boravila je glavnina 27. udarne divizije, gdje je pristigla izbjegavajući napade nadmoćnih neprijateljskih snaga na prostoru Trnova. Dvije brigade ove divizije (2. krajiška i 19. birčanska) prešle su kod Glavatičeva na lijevu obalu Neretve i sa mostobrana Kula—Ćesim—Kruševljani vodile borbu sa četnicima Nevesinjskog korpusa i mjesnom milicijom. Kada je utvrdio neprijateljeve pripreme za napad od Konjica, Trnova, Kalinovika i Nevesinja, štab 27. divizije je 18. aprila u krajnjoj oskudici municije izvukao svoje jedinice iz Župe konjičke preko Bjelimića i Treskavice na područje sjeveroistočno od Kalinovika.[001]

U vrijeme kada je neprijateljev napad već bio u toku, štab Mostarskog NOP odreda se odlučio 19. aprila da svoje bataljone izvuče iz doline Neretve ispod očekivanog udara, pa se Odred istog dana prikupio u katunu Stonine (podnožje Bjelašnice). Time je izbjegnut koncentričan udar neprijateljevih kolona koje su prodirale prema ranijem rasporedu Odreda. Neprijateljska napadna kolona od Konjica (borbena grupa

»Corn«: četiri čete pješadije i dva artiljerijska voda 2. brdskog zdruga, pored jedne čete Dopunsko-nastavnog bataljona legionarske 369. divizije) prodrla je istog dana od Džepa u rejon Čuhovića, da bi preko sela Grušče 23. aprila izbila u Glavatičevo. Snage neprijatelja od Trnova, Kalinovika i Nevesinja privukla je na sebe 27. divizija. Istog dana neprijatelj se iz Glavatičeva vratio u Konjic. Sumirajući ovo »čišćenje« komanda 2. brdskog zdruga je zapisala da njene jedinice nisu imale gubitaka, da su ubijena 4 partizana i jedan zarobljen, zarobljeno 12 Talijana partizana, a dva legionara oslobođena.[61]

U kriznoj situaciji brzog napuštanja bazične teritorije u vezi sa neprijateljevim napadom jedan dio mladih boraca Odreda nije slijedio manevar svojih jedinica. Pri izvlačenju Odreda 19. aprila iz Konjičke župe na ogranke Bjelašnice nije pomjerena njegova bolnica iz s Grušče, u kojoj se liječilo oko 15 teže ranjenih i bolesnih partizana, među kojima je bio i komandant Odreda Milan Mićević. Stab Odreda je odlučio da se bolnica prikrije u rejonu istog sela uz pomoć stanovnika. Predviđao se privremeni boravak tako smještene bolnice, pa je za njeno osiguranje upućena jedna desetina pod rukovodstvom zamjenika političkog komesara Odreda Refika Sećibovića. Vjerovalo se da je neprijatelj neće otkriti u selu duboko zabitom u pl. Visočici.[62]' i zaista, neprijateljska kolona »Corn« pri prolazu kroz Grušču (21. aprila) nije otkrila partizansku bolnicu.

U rejonu katuna Stonine štab Odreda je odlučio da se jedinica pomjeri na teritoriju susjednog Visočko-fojničkog i Ramskog NOP odreda, pa je pokret izvršen 23/24. aprila. Odred je kod Tarčina prešao put i željezničku prugu Mostar—Sarajevo i dan kasnije zatekao se u rejonu s. Deževice (7 km jugozapadno od Kreševa). Tamo je po podne 25. aprila napadnut od dijelova 7. SS divizije, ustaša i mjesnih milicionara od Hadžića, Kreševa i Kiseljaka. Odred je u neravnoj borbi izgubio 4 borca, dok su trojica bila zarobljena.[63] Zatim je Odred (oko 120 partizana), savladao pl. Bitovnju i stigao u rejon s. Kruščica—Solakova Kula, gdje se zadržao do kraja narednog mjeseca.

Boraveći u Glavatičevu komandant četničke Konjičke brigade je 27. aprila preko svojih doušnika otkrio partizansku bolnicu u rejonu Grušče, u kojoj se pored ranjenih i bolesnih nalazilo bolničko osoblje, te oko desetak terenskih radnika i desetina za osiguranje, ukupno oko 35 ljudi. Grupa od 42 četnika pod neposrednom komandom komandanta brigade Veljka Remetića 28. aprila je prodrla u Grušču, napala i savladala odbranu bolnice. U toku 29. i 30. aprila pretresom terena četnici su pronašli i poubijali ranjene i bolesne partizanske borce zajedno sa zarobljenim bolničkim osobljem, terenskim radnicima i dijelom boraca zaštitne desetine. Sedam boraca ove desetine probilo se u sastav Odreda pod rukovodstvom političkog delegata voda Alije Kreše. Među zvjerski usmrćenim bio je u tifusnoj agoniji zatečeni komandant Mostarskog NOP odreda Milan Mićević, čiju je odsječenu glavu četnički zlikovac Remetić poslao njemačkom komandantu u Nevesinju kao dokaz svoje vjernosti nacizmu.[64]

Prema nepotpunim podacima četnički zlikovci su u Grušči gnusno masakrirali 28 boraca i rukovodilaca Mostarskog NOP odreda i političkih radnika NOP-a na terenu. Među njima su, pored spomenutog komandanta Odreda, bili i rukovodioci: Refik Sećibović iz Seonice, zamjenik političkog komesara Odreda; Osman Brkić iz Mostara, politički komesar

čete; Amir Nuhić (Muhić?) iz Sarajeva, politički komesar čete; Dervo Pelić iz Konjica, obavještajni oficir bataljona; Vinko Previšić iz Stoca, pomoćnik komandanta Komande mjesta Konjic; Đorđe Šiniković iz Boraka, partijski sekretar Komande mjesta Konjic; Bećir Trbonja iz Mostara, komandir voda; Osman Sišić iz Mostara, komandir voda i Uroš Božić (Spasojević?) iz Zenice, intendant Komande mjesta Konjic.[65]

Pomjeranje Mostarskog NOP odreda sa matične teritorije u prozorski kraj, izvan operativnog područja Divizije, može se razumjeti kao privremeni borbeni manevar. Međutim, izgleda da bi njegovo izvlačenje ispod neprijateljevog udara bilo lakše da je ostvareno zajedno sa jedinicama 27. divizije prema Kalinoviku, odakle je Odred mogao da uspostavi sigurniji naslon na snage svoje divizije. Procjena o samostalnom i dužem opstanku bolnice u Grušči nije bila dobra. U toku od 20. do 27. aprila Odred je nakon jednodnevnog marša mogao da joj pritekne u pomoć bez ikakvog borbenog rizika. Svemu tome je doprinijela i neučvršćena veza i nepotpuna subordinacija između štabova Odreda i Divizije, u smislu pomoći, uvida i nadzora.

Svojim borbama u aprilu 29. udarna divizija je uništila 299 neprijateljskih vojnika, 357 ranila a zarobila 56 četnika i 6 legionara. Zaplijenila je 2 mitraljeza, 7 puškomitraljeza, 3 laka minobacača, 4 mašinke i uništila jedan kamion. Sopstveni gubici su iznosili: 43 poginula i 55 ranjenih,[66] pored 28 poginulih pri bolnici Mostarskog NOP odreda.

*

Stalna borbena napregnutost, praćena osjetnim gubicima i smanjenim prilivom novih boraca, u ovom periodu onemogućila je dalji formacijski razvoj Divizije, pa je došlo i do opadanja brojnog stanja ljudstva postojećih jedinica. Štab Divizije, u težnji da organizaciono razvija Južnohercegovački NOP odred, 12. aprila u Bančićima je obrazovao Ljubinjsku partizansku četu od oko 20 boraca. Krajem mjeseca, 22. aprila, formirana je i Boračka partizanska četa na prostoru Borač—Obalj, u sastavu Sjevernohercegovačkog odreda.[67]

Jednomjesečne, aprilske borbe 29. udarne divizije vođene su sa velikom napregnutošću i oštrinom za odbranu oko 300 km posjednutih putnih komunikacija u zahvatu gustog rasporeda višestruko nadmoćnih snaga njemačkog 5. SS brdskog korpusa i na težištu odbrane njegovog jadranskog fronta. U borbi za komunikacije i oko njih neprijatelju je bio onemogućen svaki direktni saobraćaj između dolina Neretve i Zete, rokadno duž jadranskog odbrambenog pojasa, kao i upravnim komunikacijskim pravcem između sjeverne Hercegovine i Dubrovačkog primorja. Presijecanjem saobraćajnih i snabdjevačkih pravaca neprijatelju su nametnute izvanredne teškoće vojnooperativne prirode. Međutim, to je uglavnom činjeno na najteži, frontalan način. Bilo je zapostavljeno uništavanje njegovih marševskih kolona i snabdjevačkih ešelona najširom primjenom zasjeda, što bi bio daleko korisniji i borbeno lakši postupak Divizije.

Zatvaranjem pravaca iz šest kružno raspoređenih neprijateljevih garnizona razvučene su snage Divizije, oslabila je njena udarna snaga, pa je neprijatelj posjedovao napadnu inicijativu i nametnuo iscrpljujuću odbranu. Krajnjim naprezanjem i široko primijenjenim manevrom po unutrašnjim pravcima Divizija je izvršila svoj zadatak, ali je frontalna

odbrana jako trošila njene jedinice. Nekoliko preduzetih ubacivanja malih jedinica (Pribilovci, Crnče, Gorogaše, Hodbina) dali su borbene efekte veće od odbrambenih rezultata glavnine Divizije u toku mjeseca. Manevarski i iznenadni udari u dubini neprijateljevog rasporeda na njegove sitnije posade, zatim marševske i transportne ešelone redovno su rezultirali punim uspjehom.

Uporna odbrana oslobođene teritorije nametnula je Diviziji pozicionu odbranu položaja, što je dovelo do opšte i kritične nestašice municije, pa je vatrena snaga jedinica opala do zabrinjavajućeg stanja. To je okupatoru bilo poznato te je on svakodnevnim nabacivanjem kolaboracionista, prvenstveno četnika, sprovodio plan daljeg borbenog i vatrenog iscrpljivanja i iznuravanja. Ovakvo opasno potkopavanje borbene snage jedinica i morala ljudi moglo se najlakše otklanjati dobro pripremljenim udarima po neposredno prisutnoj neprijateljevoj željezničkoj arteriji Mostar—Dubrovnik, na kojoj su svakodnevno komunicirali snabdjevački transporti. Takva mogućnost nametala se snagama 11. brigade i Južnohercegovačkog NOP odreda kada su se tokom aprila već nalazile u neposrednoj blizini ove saobraćajnice, no to nije dovoljno korišćeno.

Naviknute na manevarsko-napadnu taktiku u bojevima jedinice 29. divizije su zapostavljale unapređenje vještine utvrđivanja odbrane, pri čemu je fortifikacijsko uređenje položaja redovno zanemarivano. Još više je tog nedostajalo u pripremama odbrane jedinica razmještenih radi odmora po naseljima ili bivacima. Težak ishod noćnog i iznenadnog napada neprijatelja na konačište 1. bataljon 10. brigade 25. aprila u s. Baljcima to najbolje potvrđuje.

NAPOMENE (VIII glava):

1) Radiogramsko naređenje štaba 2. udarnog korpusa od 30. III 1944, AVII, ANOP, k. 1146 I, reg. br. 12-2.
2) Relacija štaba 29. divizije za april 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 25, dok. 97.
3) Izvještaj političkog komesara 29. divizije od 4. IV 1944, AVII, ANOP, k. 1145 II, reg. br. 14-12. U bolnici ove divizije liječili su se u to vrijeme ranjenici i bolesnici Primorske operativne grupe.
4) Arhiv Istor. odjeljenja CK SKBiH, dok. br. 2929.
5) Izvještaj političkog komesara 29. divizije od 4. IV 1944, AVII, ANOP, k. 1145 II, reg. br. 14-12 i radiogramski izvještaj komandanta 2. udarnog korpusa, AVII, ANOP, k. 394, reg. br. 36-2.
6) Relacija štaba 29. divizije za april 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 25, dok. 97.
7) Isto.
8) Isto.
9) Izvještaj štaba 29. divizije od 7. IV 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 24, dok. 38.
10) Isto. Izvještaj komande 6. žand. puka NDH, AVII, ANOP, k. 149-e, reg. br. 3/5-1. Izvještaj štaba 11. brigade od 6. IV 1944, AVII, ANOP, k. 1143, reg. br. 25/10.
11) Izvještaj štaba 12. brigade od 8. IV 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 24, dok. 44 i 194; AVII, NjA, k. 73, reg. br. 47/4a; CA, CG-X-75.
12) Obavještenje komandanta 29. divizije od 6. IV 1944, AVII, ANOP, k. 1143, reg. br. 9/10.
13) Relacija komande 9. posadnog zdruga za april 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 24, dok. 194. Izvještaj štaba 12. brigade od 8. IV 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 24, dok. 44.
14) Izvještaj štaba 12. brigade od 8. IV 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 24, dok. 44, Radiogram-izvještaj »Ine« od 6. IV 1944, AVII, CA CG-V 1453/1, Rrelacija štaba 12. brigade za april 1944, AVII, ANOP, k. 11511, reg. br. 5-6.
15) Isto.
16) Isto.
17) Relacija zapovjedništva 9. posadnog zdruga za april 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 24, dok. 194.
18) Izvještaj štaba 10. brigade od 9. IV 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 24, dok. 47.
19) Obavještenje komandanta 29. divizije od 19. IV 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 24, dok. 88.
20) Izvještaj štaba 12. brigade, AVII, ANOP, k. 11511, reg. br. 46-5.
21) Izvještaj četničke komande operativnih jedinica ist. Bosne i Hercegovine od 21. IV 1944, AVII, CA, k. 277 reg. br. 4/1-56. Relacija štaba 12. brigade za april 1944, AVII, ANOP, k. 11511, reg. br. 5-6.
22) Izvještaj štaba 12. brigade, AVII, ANOP, k. 11511, reg. br. 46-5.
23) Naređenje četničke komande Trebinjskog korpusa od 27. IV 1944, AVII, CA, BH-V 8511, k. 277, reg. br. 4/1-79. Relacija štaba 12. brigade za april 1944, AVII, ANOP, k. 1151 I, reg. br. 5-6. Relacija zapovjedništva 9. posadnog zdruga za april 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 24, dok. 194.
24) Izvještaj štaba JH odreda, AVII, ANOP, k. 1143, reg. br. 14/11.
25) Relacija zapovjedništva 9. posadnog zdruga za april 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 24, dok. 194. Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
26) Isto.
27) Isto.
28) Relacija zapovjedništva 6. oružničkog puka od 25. IV 1944, AVII, ANDH, k. 149-e, reg. br. 3/5-1. Operacijski dnevnik štaba 29. divizije AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
29) Isto.
30) Isto.
31) Isto.
32) Izvještaj štaba 11. brigade od 11. IV 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 24, dok. 54. Izvještaj zapovjedništva 6. oruž. puka od 24. IV 1944, AVII, ANDH, k. 149-e, reg. br. 4/2-1, kao i k. 110, reg. br. 30/1.

33) U izvještaju Ministarstva oružanih snaga NDH od 12. IV 1944. o tome se kaže: »9. IV jedna partizanska skupina prepadom je zarobila jednu sat. četničko-njemačkih suboraca ...« AVII, mikrofilm MNO-Zgb. 4/357-358.

34) U svom telegramu četničkoj komandi istočne Bosne i Hercegovine (kodirano »Monta«) Draža Mihailović 9. V 1944. postavlja direktivu: »Javite Blagoju Barjamoviću, komandantu Metkovićke brigade: neobično nas je obradovao njegov uspeh u pogledu organizacije Metkovićke brigade i neka dalje okuplja Hrvate. Pošto je sada teška veza s Dujićem, neka bude u najtešnjoj vezi s vama, odnosno Stolačkom i Dubrovačkom brigadom ...« AVII, ČA, k. 276, reg. br. 5/1-11.

35) Izvještaj štaba 11. brigade od 30. IV 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. >24, dok. 161.

36) Izvještaj zapovjedništva 6. oružničkog puka od 14. i 24. IV 1944, AVII, ANDH, k. 110, reg. br. 1-8 i 18.

37) Izvještaj štaba 10. brigade od 3. IV 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 24, dok. 16.

38) Relacija štaba 10. brigade za april 1944, AVII, ANOP, k. 11481, reg. br. 12-4.

39) Isto.

40) Izvještaj štaba 10. brigade od 9. IV 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 24, dok. 47.

41) Zapovijest štaba 10. brigade od 15. IV 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 24, dok. 72.

42) Operacijski dnevnik četničkog Nevesinjskog korpusa, AVII, ČA, k. 203, reg. br. 49/5. Izvještaj štaba 3. udarnog korpusa od 15. i 25. IV 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 24, dok. 69 i 116.

43) Operacijski dnevnik četničkog Nevesinjskog korpusa, AVII, ČA, k. 203, reg. br. 49/5. Izjava zarobljenog generala Najtholda, AVII, NjA, k. 18-1, reg. br. 52/4a. Radiogramska naređenja Draže Mihailovića od 18, 20, 22. i 27. IV 1944, AVII, ČA, k. 277, reg. br. 1/1-47, 4/1-56, 4/1-15 i k. 276, reg. br. 4/1-20. U depeši od 27. IV naređuje »Ini« — komandantu četničkih jedinica ist. Bosne i Hercegovine, kapetanu D. Šalatiću (zastupao odsutnog Petra Baćovića) — »Produžite s najenergičnijom akcijom. Sve neka se pokrene«.

44) Izvještaj Oružničkog zapovjedništva Dubrovnik od 25. IV 1944, AVII, ANDH, k. 110, reg. br. 19.

45) Izvještaj štaba SH odreda od 13. IV 1944, AVII, ANOP, k. 1629, reg. br. 15/1-4.

46) Isto, reg. br. 16/1-4. Relacija zapovjedništva 6. oruž. puka od 25. IV 1944, AVII, ANDH, k. 149-e, reg. br. 4/2.

47) Operacijski dnevnik četničkog Nevesinjskog korpusa, AVII, ČA, k. 203, reg. br. 49/5. Izvještaj štaba 29. divizije od 19. IV 1944, AVII, ANOP, k. 11461, reg. br. 13-2 i k. 1148, reg. br. 12-4.

48) Operacijski dnevnik čet. Nevesinjskog korpusa, AVII, ČA, k. 203, reg. br. 49/5. Izvještaj Oružničke postaje Nevesinje od 22. IV 1944, AVII, ANDH, k. 202, reg. br. >20. Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.

49) Isto.

50) AVII, ANOP, k. 1146 I, reg. br. 13-2.

51) AVII, ANOP, k. 1148 I, reg. br. 12-4.

52) Zapovijest komandanta četničke Gatačke brigade od 23. IV 1944, AVII, ČA, k. BH-V-9265. Izvještaj Oružničke postaje Gacko od 24. IV 1944, AVII, ANDH, k. 110, reg. br. 44/3. Izvještaj štaba 10. brigade, AVII, ANOP, k. 11481, reg. br. 12-4.

53) Radiogramski izvještaj Draži Mihailoviću od 26. IV 1944, AVII, ČA, k. 277, reg. br. 4/1-72. Relacija štaba 10. brigade za april 1944, AVII, ANOP, k. 1143, reg. br. 6/6. Obavještenje komandanta 29. divizije svom štabu od 25. IV 1944, radiogifamom: »Mi imamo 11 mrtvih, 23 ranjena i devet nestalih«, AVII, ANOP, k. 11461, reg. br. 1/2-2. *Zbornik,* tom IV, knj. 24, dok. 118.

54) Isto.

55) Isto.

56) Izvještaj štaba Mostarskog NOP odreda od 16. III 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 23, dok. 28.

57) Relacija zapovjedništva 2. gorskog zdruga za april 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 26, dok. 129.

58) Isto.

59) Kazivanje Voje Kovačevića, rukovodioca Politodjela 29. divizije, i Envera Ćemalovića, političkog komesara Mostarskog NOP odreda, koji navodi da je u zasjedi kod Džepa bilo samo oko 15 partizana Mostarskog bataljona.

60) Operacijski dnevnik 27. divizije, AVII, ANOP, k. 11111, reg. br. 1-1-1.

61) Relacija zapovjedništva 2. gorskog zdruga za april 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 26, dok. 129.

62) Kazivanje Envera Čemalovića, političkog komesara, Mostarskog NOP odreda.

63) Izvještaj Oružničke postaje Kiseljak od 27. IV 1944, AVII, ANDH, k. 149-e, reg. br. 9/2-8. U ovom izvoru navodi se da je zarobljeno 9 partizana, što se po kazivanju učesnika svodi na četvoricu.

64) Kazivanje Stevana Mićovića, brata ubijenog komandanta Mostarskog NOP odreda.

65) Izvještaji komandanta četničke Konjičke brigade od 1. V 1944. i komandanta četničkog Nevesinjskog korpusa od 5. V 1944, AVII, ČA, k. 203, reg. br. 13/2; k. 232, reg. br. 26/16. Naredba komandanta četničke komande ist. Bosne i Hercegovine AVII, ČA, BH-V-2325. Spiskovi poginulih u NOR-u OO SUBNOR-a Konjic i Mostar. Osmog 5. 1944. Draža Mihailović je u vezi sa zločinom u Grušči uputio depešu čet. komandi ist. Bosne i Hercegovine, u kojoj stoji i ovo: »... Pohvaljujem rad i borbu poručnika Veljka Remetića i ističem za primjer drugima...« AVII, ČA, k. 276, reg. br. 5/1-8.

66) Relacija štaba 29. divizije za april 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 25, dok. 97.

67) Simo Radić, *Ljubinje i Popovo polje 1941—1945,* Kultura, Trebinje 1969, str. 310 i dok. 2934, Arhiva istorijskog odjeljenja CK SKBiH.

III DIO

LJETNE OPERACIJE

IX Glava: RAZBIJANJE NEPRIJATELJSKE »MAJSKE OFANZIVE«

X Glava: POKUSAJ PREUZIMANJA INICIJATIVE

XI Glava: SNIJEZNICKO-TRUSINSKA OPERACIJA

XII Glava: DIVIZIJA U DURMITORSKOJ OPERACIJI

LJETNE OPERACIJE

Vojnopolitička situacija

Na hercegovačkom operativnom prostoru kraj proljeća i ljeto 1944. godine protekli su u znaku daljeg i sve većeg jačanja oslobodilačkih snaga i njihovog nastojanja da odbrane i prošire oslobođenu teritoriju i sačuvaju stečene pozicije. Ovi napori praćeni su, istovremeno, iscrpljujućim borbama s ciljem da se suzbiju ogorčeni nasrtaji okupatora i kolaboracionista. U tom periodu neprijatelj je preduzeo tri operacije ofanzivnog karaktera na oslobođenu teritoriju istočne Hercegovine, po već ustaljenoj praksi — s ciljem da iznuri jedinice 29. divizije. Zbog zauzetosti glavnine 5. SS korpusa na obali (desanta 26. divizije) i u drvarskoj operaciji, prvu od njih (»Majsku operaciju«) uglavnom su izveli četnici. U ostale dvije (»Sonnenstich« i »Ribezahl«) njemački 5. SS korpus se neposredno i odlučujuće angažovao — iako su u operacije bili uključeni i kolaboracionisti. Sve tri napadne operacije neprijatelja, pojedinačno, imale su za cilj da se unište — ili bar izbace — jedinice 29. divizije iz Hercegovine. Međutim, iako su vođene ogorčeno i naprezanjem svih neprijateljevih snaga, doživjele su neuspjeh. Divizija je, štaviše, u jednom od dva predaha pokušala da ponovno preuzme operativnu inicijativu u svoje ruke.

Ove, u istoriji Divizije najkrupnije odbrambene operacije, odvijale su se u periodu koji je na jugoslovenskom ratištu nagovještavao velike promjene, ali — i u periodu intenzivnih napora za međunarodno priznanje Demokratske Federativne Jugoslavije.

Upravo u ovo vrijeme njemačka 2. oklopna armija užurbano je dovršavala uređenje odbrane jadranskog fronta. Na težištu obrane ovoga fronta njen 5. SS brdski armijski korpuus ostvario je gust raspored trupa, posebno na dubrovačko-neretvljanskom odsjeku.

Najveću slabost u odbrani njemačkog jadranskog fronta, međutim, uzrokovao je neuspjeh 2. oklopne armije, ona je, u toku prethodnih šest mjeseci bezuspješno pokušavala da iz njegove pozadine odstrani jedinice i organizacije NOP-a. Zato su ešeloni ove neprijateljske armije, raspoređeni na neretvljanskom pravcu, još uvijek grčevito nastojali da bar neutrališu akcije jedinica 29. divizije, ali — ni to im nije polazilo za rukom.

Zbog svega toga neprijatelj je izuzetnu pažnju pridavao održavanju saobraćajnog pravca Sarajevo—Mostar—Ploče, kao i njegovih priključaka za Trebinje i Dubrovnik. Kad već nije mogao ovladati zaleđem jadranske obale, nastojao je da se održi na komunikacijama i u naseljenim mjestima koje one povezuju.

Nemoćan da sam osigura stabilnost svojih pozicija i sistema vlasti, okupator je, u ovo vrijeme, još intenzivnije radio na stvaranju, razvoju i jačanju ustaških, četničkih, domobranskih i milicijskih formacija. TJ istočnoj Hercegovini veći značaj pridavao je četničkoj vojnoj organizaciji. On je, drugim riječima, težio da jedinicama »raznobojnih« domaćih izdajnika posjedne sva naselja, putna čvorišta i sve druge važnije objekte i položaje osposobljavajući ih na taj način za odbranu od napada jedinica NOVJ-a. Svoje garnizone po gradovima i druge posade okružio je predstražarskim rasporedom kolaboracionista. U ofanzivnim dejstvima u saradnji sa domaćim izdajnicima osiguravao je svoje napadne poretke. Okrutnim represivnim mjerama, sam ili preko domaćih saradnika — i raznovrsnim oblicima psihološkog pritiska — zastraživao je stanovništvo; na taj način želio je da spriječi njegovo aktivno učešće na strani oslobodilačkog pokreta.

Takav, vrlo gust raspored neprijateljskih jedenica po naseljenim mjestima duž komunikacija, kao i okrutni teror okupatora, privremeno su samo usporili pristizanje novih boraca iz tih mjesta u jedinice NOV i POJ.

Postepeno, međutim, narastanje snaga NOP-a omogućavalo je i krupnije uspjehe. Ali, oštrina sa kojom se borba za međunarodno priznanje nove Jugoslavije prelamala i na Hercegovinu, još je zapravo otežavala da se postignuti politički uspjesi u masama odraze i na vojne rezultate. Zapadni saveznici nisu se još bili odrekli nastojanja da u Jugoslaviji — na bilo koji način — restauriraju monarhiju... U izboru načina kako da to ostvare i obezbijede prevlast svojih interesa, ipak nisu bili jedinstveni. Boreći se da očuva svoju dominaciju, inače bolje obavještena vlada Velike Britanije, vodila je dvoličnu politiku. Prihvatajući činjenicu da su NOV i POJ jedina antiokupatorska oružana snaga u Jugoslaviji, Britanija je u prvoj polovini 1944. godine prekinula materijalnu podršku D. Mihailoviću i, do 31. maja, povukla iz njegovih komandi sve osoblje svojih misija. Shvativši da će NOP Jugoslavije ovladati sasvim situacijom u zemlji, ona je, istovremeno sa povećanjem moralne i materijalne podrške NOVJ, na Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije vršila intenzivan pritisak s ciljem da se on sporazumije sa izbjegličkom vladom. U sprezi sa kraljem i reakcionarnim krugovima u emigraciji, britanska vlada planira da, akcijama svojih agentura u zemlji, privremeno »ukloni« one koji su se najviše kompromitovali, i da uz pomoć novih vođa preobrazi kolaboraciju prevodeći je na kolosjek svojih interesa. Zbog toga se težilo da se njihovim oružanim snagama pribavi antifašistički status. Za britansku politiku to je bio najsigurniji put da se i ona umiješa u posljeratno uređenje Jugoslavije. Kako je Hercegovina bila predodređena da bude glavni mostobran četničke kontrarevolucije, to je i uslovilo svu oštrinu sukoba sa kolaboracionistima i složenost situacije. A njih je trebalo da razrješavaju snage NOP-a.

U istom pravcu, samo drugim metodama, američka vlada nastoji da osigura svoje pozicije u Jugoslaviji i preuzme pod svoje okrilje Dražu Mihailovića, pa mu 10. aprila 1944. godine i upućuje vojnu pomoć.

Ovakva manifestacija smjene u podršci četnicima od strane zapadnih sila u taboru Antihitlerovske koalicije otežala je u Hercegovini masovnije okupljanje narodnih masa oko NOP-a, naročito neopredijeljenih snaga.

Premda su dobro obavješteniji krugovi u redovima kolaboracije počeli već napuštati brod koji tone, ovakva politika SAD pružala im je šansu da se održe na površini. Oni su, naime, vidjeli mogućnost da nacističkog okupatora, koji se nalazio pred slomom, zamijene drugim, čija je skora pobjeda bila očigledna.

Nosioci takvih tendencija u Hercegovini bih su Franjo Simić, domobranski general, komandant oružanih formacija NDH u Hercegovini i južnoj Dalmaciji, u redovima ustaške kolaboracije, i potpukovnik Petar Baćović, komandant operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine — u redovima četničke.

Otkrivanje Vokić-Lorkovićevog puča i ubistvo generala Šimića paralisalo je akcije njegovih pristaša — a u NDH pa i Hercegovini — ojačalo agresivnost i pozicije ekstremnih ustaša kod okupatora. Četnici su se, opet, inspirisali Ruzveltovom odlukom, kao i Baćevićevim boravkom u Kairu i Lukačevićevom prisustvu vjenčanju kralja Petra. Po povratku (4. VI 1944) zajednički su se odlučno angažovali — u sadejstvu sa okupatorom — da unište, izbace ili bar neutrališu 29. diviziju. Za to su, pored ostalog, bili obezbjedeni i znatnim financijskim sredstvima. Željeli su da u Hercegovini stvore »placdarm« za planiranu akciju i da pripreme savezničku intervenciju, jer i saveznicima izgleda ništa nije smetalo što je to usmjereno protiv u Teheranu zvanično priznatog saveznika i člana Antifašističke koalicije ...

U takvoj situaciji u Hercegovini dolazi do znatnih pomjeranja u rasporedu brojnih okupacionih i kolaboracionističkih jedinica. Njemački 5. SS brdski armijski korpus prvo je, reagujući na desant 26. divizije 8. udarnog korpusa NOVJ na Korčulu i Mljet (20. i 22. aprila 1944) — Domjeranjem rezervi prema obali — ojačao svoj prvi ešelon, da bi, krajem maja, jednu svoju diviziju angažovao u drvarskoj operaciji. Neposredno poslije toga, zbog proboja njemačke odbrane u srednjoj Italiji i oslobođenja Rima (4. juna), ponovo je ojačao obalske i priobalske garnizone j Hercegovini. Zbog toga i prodor 29. divizije (ususret snagama 8. udarnog korpusa) — započet krajem juna nije mogao dati značajnije rezultate. Oslobođenjem Korčule i Mljeta od strane jedinica 8. korpusa načeta je njemačka obalska odbrana, a, time, narasle su i mogućnosti za nove iesante jedinica 8. korpusa i Mornarice NOV. Ova dejstva 8. korpusa 29. divizije onemogućila su 2. oklopnu armiju — da se još jačim snagama u julu i avgustu angažuje u sprečavanju prodora divizija NOVJ u Srbiju.

U ovom periodu ipak je osiguran kvalitetan razvoj jedinica NOV POJ u Hercegovini, ne samo u okviru 29. divizije (obrazovanje 13. brigade i pretvaranja partizanskih bataljona u udarne), nego i van nje. Tako je, 14. maja, u Hadž-Milinom gaju kod Prozora u sastavu 10. bosanske udarne divizije obrazovana 17. krajiška (Ramska) NOU brigada. Njeno formiranje je potpomoglo petnaestak rukovodilaca iz Mostarskog NOP ureda, što je ojačalo njen kadrovski sastav. Stab brigade su sačinjavali: major *Šefik Talić,* komandant, major *Remzija Duranović,* politički komesar, *Stipe Bilan,* zamjenik komandanta i kapetan *Semso Tabaković,* : : moćnik političkog komesara i partijski rukovodilac Brigade. Sedmog jula Ljubuška četa Neretvljanskog NOP odreda prerasla je u samostalni *Ljubuški NOP bataljon,* potčinjen štabu Južnodalmatinske grupe NOP odreda. Stab bataljona sačinjavali su: *Aziz Kudra,* komandant, *Marijan Primorac,* politički komesar, *Dušan Mandrapa,* zamjenik komandanta i *Tonko Vrankić,* pomoćnik političkog komesara. Šest dana

kasnije, 13. jula, Zavelimska partizanska grupa prerasla je u *Zavelimsku partizansku četu* Imotskog NOP odreda. Njen rejon dejstva bio je područje Posušja i djelimično Gruda, a Komandu čete sačinjavali su: *Božo Milas,* komandir, *Andrija Milas,* politički komesar, Jozo Lovrić, zamjenik komandira i *Dane Rimac,* pomoćnik političkog komesara.

Odmah po odlasku 13. hercegovačke brigade iz konjičkog kraja, Sreski komitet KPJ organizovao je okupljanje boraca Konjičkog bataljona, koji se u jakom neprijateljskom naletu na Mostarski NOP odred krajem aprila bio osuo. U toku juna okupljeno je jezgro bataljona, koji je, u početku, dejstvovao kao Grupa. Povratak ranijih i priliv novih boraca omogućio je Sreskom komitetu da 11. jula obnovi bataljon. Komandant *Hamid Mušinović,* politički komesar *Arif Saletović.*

Iz Mostara su i dalje izlazile nove grupe dobrovoljaca, koje su, prije svega, upućivane u 13. hercegovačku udarnu brigadu. Dodamo li tome da je formiran *Dubrovački NOP bataljon,* koji je takođe obrazovan na inicijativu i zalaganje terenskih organizacija NOP-a, postaje očigledno da je Hercegovina već bila prekrivena jedinicama NOV i POJ. One su izvodile česte akcije na neprijateljeve manje i veće posade, a naročito na njegov saobraćaj. I u Dubrovačkom primorju, koje je bilo dio operativnog područja Divizije u sastavu Južnodalmatinske grupe otočkih odreda, obrazovani su *Dubrovački* i *Konavljanski* NOP odred, pa je željeznička pruga Sarajevo—Mostar—Dubrovnik (Trebinje, Herceg Novi) bila sada pod neprekidnim udarima. Danju je to ostvarivala avijacija, a noću partizanske jedinice.

Od jednog bataljona 11. brigade, i od Mostarskog NOP odreda u maju 1944. u sjevernoj Hercegovini obrazovano je jezgro nove *13. hercegovačke brigade.*

Sredinom maja u rejonu planine Somine počela je da pristiže avionima prva neposredna savezničke pomoć Diviziji u naoružanju i opremi. U junu je već otpočela razmjena zarobljenika između 29. divizije i njemačkog 5. SS korpusa, a u avgustu su se nad Hercegovinom prvi put pojavil avioni sa oznakama NOV i POJ, da bi u avgustu i prva grupa od 100 teških ranjenika bila evakuisana u savezničke bolnice u Italiji i Africi. Iako je i dalje osnovni izvor snabdijevanja oružjem i municijom ostao plijen, makar i simbolične savezničke isporuke bile su od velikog moralnog značaja. Razmjena zarobljenika i pojava 1. vazduhoplovne eskadrile NOVJ svjedočile su, takođe, o jako izmijenjenom odnosu snaga. Najstvarniji i uz to izvanredan operativni značaj imala je evakuacija ranjenika, za čije obezbjeđenje je do tada redovno trebalo angažovati najmanje po jednu brigadu.

Konstituisanje ZAVNOBiH-a (2. VII) u Sanskom Mostu u najviše zakonodavno i izvršno tijelo federalne Bosne i Hercegovine i usvajanje *Deklaracije o pravima građana Bosne i Hercegovine,* te stvaranje *Narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine,* dalo je impuls širenju i jačanju svih antifašističkih organizacija u Hercegovini. Ono je, pored ostalog, omogućilo njihovo objedinjavanje i daleko efikasnije angažovanje najširih narodnih masa kako na oslobođenoj tako i na neoslobođenoj teritoriji. Drugi kongres USAOJ-a u Drvaru (2. V 1944) na sličan način je označio prekretnicu u radu SKOJ-a i USAOBiH-a. Prevazilaženjem duboko ukorjenjenog sektaštva i orijentacija na stvarnu masovnost omogućilo je da se, na Kongresu preuzeta obaveza o formiranju hercegovačke omladinske brigade, izvrši i brže nego što se u početku mislilo.

Direktiva Vrhovnog komandanta, koja je u štab Divizije stigla krajem aprila, snažno je osvijetlila perspektive oružane borbe i put organizacionog razvoja Divizije. Direktivnom Vrhovnog komandanta naloženo je uspostavljanje Vojne oblasti i obrazovanje novih i usavršavanje postojećih brigada, uz, istovremeno, razvijanje rodova i službi — kako bi se u najskorije vrijeme u Hercegovini mogao »formirati jedan laki korpus«. U tom cilju je usmjeren i rad političkog rukovodstva NOP-a hercegovačke oblasti.

A Divizija se, u toku čitavog ovog perioda, borila u — gotovo potpornom neprijateljevom okruženju. To je njene jedinice razvlačilo duž preširokog kružnog fronta. Obrazovanjem novih komandi mjesta i formiranjem dva vojna područja, organizaciono uobličena Vojna oblast 29. udarne divizije, osposobljena je da vrši složene zadatke koje joj pripadaju. To je omogućilo da se štab 29. divizije više okrene operativnim zadacima. Na stabilizovanoj centralnoj slobodnoj teritoriji jedan dio partizanskih bataljona pretvoren je u udarne, pa je omogućilo da se, pored formiranja 13. hercegovačke brigade, ovim bataljonima popune i formacijske praznine u 10. i 11. udarnoj brigadi. Kako se ovo dogodilo istovremeno sa oslobađanjem 12. brigade od zadataka na teritoriji Crne Gore i povratkom (neplaniranim) novoobrazovane 13. brigade iz rejona Neretvice, manevarske mogućnosti Divizije bile su sredinom juna znatno ojačane — jer je na središnjem dijelu istočne Hercegovine u 4 udarne brigade bila već okupila svojih 16 udarnih bataljona.

Tako su se bitna kretanja u svijetu, uslovijena očigledno predstojećim slomom Rajha i fašizma, jasno odražavala i u Hercegovini. Čitavo ljeto 1944. godine je, međutim, proteklo u žestokim borbama, prevashodno zbog najznačajnijeg tekućeg poduhvata Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije — s krajnjim ciljem da se težište operacija prenese u istočnu polovinu zemlje. Nasuprot nastojanju njemačke komande jugoistoka da, krajnje odlučnim otporom, to spriječi.

Na ovom zadatku neposredno je bila angažovana jedna četvrtina ukupnog broja divizija NOVJ. Pored Trećeg, i Drugi udarni korpus, u čijem sastavu se nalazila i 29. divizija, imali su zadatak da ovoj grupaciji divizija obezbijede operacijsku osnovicu za prodor u Srbiju, koja je bila uglavnom obilježena Drinom i Limom, a dubina joj se prostirala do rijeka Bosne i Neretve. Prema tome, osnovni zadatak 29. divizije, od maja do avgusta 1944. godine, bio je: proširenje i obezbjeđenje južnog i pozadnjeg dijela te operativne osnovice. Kako je time direktno stajala na putu ostvarenja neprijateljeve namjere za sprečavanje prodora divizija NOVJ u Srbiju i sukobu dva suprotna htijenja, razvile su se tri krupnije odbrambene operacije u kojima je i Divizija učestvovala.

IX Glava

RAZBIJANJE NEPRIJATELJEVE »MAJSKE OFANZIVE«[1])

Iako snage 2. udarnog korpusa u prvom dijelu proljeća 1944. godine nisu uspjele, zbog žilavog otpora jakih snaga njemačkog 5. SS korpusa i kolaboracionista, da šire i trajnije ovladaju sa dubrovačkim i crnogorskim primorjem, ipak su one održavale stalan pritisak iz njegovog neposrednog kopnenog zaleđa. Držale su komunikacije između nikšićke i mostarske kotline i prisilile neprijatelja da komunicira samo duž jadranske obale, saobraćajnicom malog kapaciteta koja je, usto, bila izložena svakodnevno udarima savezničke avijacije. Time je bio sputan neprijateljev, kako rokadni tako i dubinski manevar snaga, na južnojadranskom frontu koji je tako bio ugrožen i s mora i iz pozadine.

U takvom položaju njemačko komandovanje je strahovalo da li će moći obezbijediti povezanost odbrambenog fronta svojih divizija duž jadranske i jonske obale. Odlučno je reagovalo u svakom daljem pokušaju snaga NOV i POJ da se s kopna ih ostrva probiju u priobalni pojas. Ovi interesi su bih osnovni razlog krajnje odlučne borbe na operativnom području 2. udarnog korpusa u toku proljeća i ljeta 1944. godine. Trajnost i oštrina ovih sudara naročito su dolazili do izražaja na istočno-hercegovačkom prostoru, tamo gdje je bilo ozbiljno ugroženo održavanje neretvljanskih komunikacija i pomorskih luka na dubrovačkoj i bokokotorskoj obali.

Posle nezadovoljavajućih rezultata u seriji napada na snage 29. udarne divizije u prvom, uslijedili su novi udari u drugom dijelu proljeća, sa najvećim naprezanjem u mjesecu maju. U suštini, te akcije su bile sračunate s ciljem da se što više iznure jedinice 29. divizije. Usledili su uzastopni napadi i u njih su, u prvom redu, ubacivani kolaboracionisti, posebno nasrtljivi četnici Nevesinjskog i Trebinjskog korpusa — koordinirano sa onim sa susjedne teritorije Crne Gore.

U svojim planovima za iznuravanje Divizije neprijatelj je uzastopno usmjeravao koncentrične napade iz Nevesinja, Gacka, Bileće i Grahova prema prostoru planine Somine — kako bi Diviziji tamo osujetio padobranski dotur savezničke vojne pomoći u kritičnim borbenim sredstvima. Neprijatelju je bilo poznato da Divizija jako oskudijeva u municiji, eksplozivu, sredstvima veze, lijekovima, kao i u hrani i odjeći. Paralelno s tim, razvijao je psihološki pritisak praćen zvjerskim terorom nad stanovništvom. Neprijatelj je širio glasine o skorom i neizbježnom uništenju Divizije, a u njene redove je prisilno upućivao srodnike pojedinih

boraca ili njihova pisma — kako bi se pripadnici Divizije moralno pokolebali i dezertirali.

U cilju efikasnijeg korišćenja ustaške i domobranske milicije neprijatelj je, sredinom aprila 1944. godine, izvršio reorganizaciju ostataka domobranske 6. pješadijske divizije. Ti ostaci su 14. aprila preimenovani u 9. posadni zdrug, koji je, potom, imao ovakav borbeni sastav i raspored[2]:

— Dubrovnik: Zapovjedništvo 9. posadnog zdruga sa pratećim dijelovima, nastalo od ranijeg Zapovjedništva 6. pješadijske divizije. Deveti posadni zdrug je, pored komande Zdruga, imao pet bataljona (bojni) i artiljerijsku bateriju sa ukupno oko 4100 starješina, domobrana i milicionara u većini naoružanih građana i seljaka svrstanih u teritorijalne milieijske jedinice;

— Prvi bataljon, jačine oko 540 domobrana — kadrovaca (nastao od ranijeg 1. bataljona domobranskog 14. puka 6. pješadijske divizije) nastavio je svoju raniju ulogu posadne jedinice na dionici željezničke pruge Hum—Poljice;

— Drugi bataljon, sa sjedištem u Mostaru, okupljao je oko 1200 milicionara u četiri čete: 1. četa domobrana — kadrovaca u Dubrovniku, 2. četa od 476 milicionara u Nevesinju, 3. četa sa 429 pripadnika na prostoru sela Crnići—Domanovići i 4. četa u s. Rotimlji;

— Treći bataljon, ranije poznat pod nazivom »Domobranska dobrovoljačka (DOMDO) bojna Gacko«, imao je sedam četa sa oko 530 ljudi i posjedao je rejon Gacko—Kula Fazlagić;

— Četvrti bataljon (DOMDO) bojna Dubrovnik—Metković, jačine oko 730 milicionara, svrstanih u tri čete: 1. četa u Mliništa, 2. četa u s. Topolo, a 3. četa u Slanom;

— Peti bataljon (DOMDO bojna Konavle) s popunom oko 1060 milicionara sa četiri čete: 1. četa u s. Komolac, 2. četa u s. Mlini, 3. četa u Čilipima i 4. četom u s. Ljuta.

Prva artiljerijska baterija 9. posadnog zdruga garnizonirala je u Sinju, a imala je 50 domobrana sa četiri oruđa od 100 mm, te se nije nalazila na operativnom području 29. udarne divizije. Oko 230 milicionara iz Trebinja i okoline i ustaška formacija od 150 milicionara sa prostora Ravno-Hutovo nisu ušli u sastav 9. posadnog zdruga, već su uključeni u postojeće njemačke ili ustaške jedinice stacionirane duž željezničke pruge od Trebinja do Gabele.

Pored 9. posadnog zdruga, na području 29. divizije bili su i dijelovi istovremeno obrazovanog 8. posadnog zdruga, čija se komanda nalazila u Sarajevu. Peta (310 ljudi) i 6. četa 3. bataljona ovog zdruga (zapovjedništvo bataljona u Ustikolini) organizovane su u rejonu Bjelimića, odnosno Glavatičeva. Slična 2. četa 4. bataljona 8. zdruga (komanda bataljona u Ilidži) obuhvatala je milicionare — stanovnike Umoljana.[3]

Pored milicijskih jedinica 8. i 9. posadnog, na operativnom području 29. udarne divizije postojala je — i borbeno se ispoljavala — i glavnina kadrovskog domobranskog 2. brdskog zdruga, čija je jačina dostizala oko 2000 vojnika sa zadatkom: osigurati saobraćaj duž pruge i puta između Mostara i Sarajeva. Početkom maja 1944. godine glavnina 2. brdskog zdruga garnizonirala je u Hercegovini, u sledećem rasporedu.[4]

a) Konjic: Komanda 2. brdskog zdruga sa inžinjerijskom četom, četom za vezu, automobilskom četom, ratnim sudom, vojnom muzikom, žandar-

merijskim vodom, te oklopnim vozom »R i s«. Ovaj zdrug je imao 2. i 9. pješadijski puk i 9. artiljerijski divizion. Posadu Konjica još su dopunjavali: 1. bataljon 2. pješadijskog puka bez 2. i 3. čete, ojačan sa 5. četom 9. pješadijskog puka i 2. baterija 9. artiljerijskog diviziona. U Podorašcu i Ostrošcu nalazila se 2, odnosno 3. četa 1. bataljona;

b) Jablanica: Zapovjedništvo 2. pješadijskog puka sa svojom 8, 13, 14. i 15. četom;

c) Rama: 2. bataljon bez 7. i 8. čete koje su se nalazile u Jelačićima, odnosno u Jablanici;

d) Drežnica: 3. bataljon, bez 10. i 11. čete — osiguravale su Grabovicu, odnosno Aleksin Han.

Glavnina 9. pješadijskog puka posjedala je rejon Tarčin—Hadžići. Njegov 2. bataljon, bez 5. i 7. čete, držao je Bradinu a, odvojeno, čete ovog bataljona bile su, u Konjicu, odnosno na Lukač-mostu.

Sredinom proljeća 1944. godine zabilježena je aktivnost četničkih komandi u Hercegovini u stvaranju »jurišnih« (»letećih«) jedinica — u težnji da prevaziđu labavo organizovane i za širi manevar nepodesne teritorijalne formacije. Podsticanje na ovo je vršio lično Draža Mihailović i — putem radio-veza. Krajem aprila u četničkom Nevesinjskom korpusu obrazovan je »Jurišni odred«,[5] koji je bio sastavljen od dva bataljona od po 100 odabranih četnika. Istovremeno je četnička Komanda za istočnu Bosnu i Hercegovinu naredila, 22. aprila, obrazovanje Nacionalnog komiteta za Hercegovinu, Boku Kotorsku i Dubrovnik,[6] kao najstarijeg organa četničke civilne vlasti na toj teritoriji. Dalji razvoj događaja potvrdio je da stanovništvo nije prihvatilo četničku kontrarevolucionarnu vlast, pa se i taj, naredbom proglašeni komitet, bez neke uloge izgubio u mraku kolaboracionizma; ostavio je samo slab trag o svom postojanju — u četničkim dokumentima.

Krajem aprila 1944. godine garnizoni legionarske 369. divizije na području Divizije, u očekivanju savezničke invazije na Obalu, nisu ispoljavali veću želju da se šire borbeno aktiviraju. Umjesto toga, oni su okupljali i sprezali četničku, milicijsku i ustaško-domobransku kolaboraciju i gurali je u napade bez predaha na teritoriju i raspored snaga 29. divizije. Njemačke komande su davale municiju, osiguravale minobacačku i artiljerijsku podršku kolaboracionistima i kontrolisali njihove borbene radnje prateći ih pojedinim svojim četama i vodovodima. Okupatorske komande su štedile svoje trupe za ljetne operacije jer su očekivale invaziju Saveznika na jadranskoj obali. O takvoj psihozi izvještava i Vojnoupravni komandant Jugoistoka, general Hans Felber, kada njemačkoj Vrhovnoj komandi, 23. aprila, saopštava: »... situacija na čitavom Jugoistoku je pod jakim utjecajem savezničke vazdušne nadmoći i očekivanja u skorom vremenu predstojeće invazije u Francuskoj i djelomičnog iskrcavanja na Balkan. . .«[7] Okupator je u takvom položaju grčevito utvrđivao odbranu jadranske obale, a njenu pozadinu štitio, u prvom redu, svojim garnizonima i napadnim dejstvima šarolikih kolaboracionističkih formacija.

Kada je 26. divizija NOVJ, sprovodeći plan Vrhovnog štaba NOV i POJ, izvršila, 20. odnosno 22. aprila, desant sa Visa na ostrva Mljet i Korčulu, uz podršku manjih savezničkih jedinica — komandosa i flote, njemačke komande su već 25. aprila pojačale odbranu Stona. U tu svrhu su i privukle 1. bataljon legionarskog 370. pješadijskog puka, dovodeći

ga iz s. Grabovca (rejon Imotski).[8] U ovo vrijeme njemačka komanda 2. oklopne armije, maksimalno koristeći aktivnost kolaboracionističkih jedinica, priprema snage i stabilnu osnovicu za operaciju »Reselšprung« (Rösselsprung — Skok konjića), sračunatu s ciljem da se uništi vrhovno političko i vojno rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije u Drvaru. Ova operacija je kod nas poznata kao Drvarska operacija.[9]

Iskrcavanje 26. udarne divizije na Mljet i Korčulu s tendencijom da se zahvati kopnena obala, uz sadejstvo sa 29. divizijom, izazvalo je najoštriju reakciju okupatora; on je u tim događajima mogao vidjeti i pripreme za očekivanu savezničku invaziju. U svjetlu takve situacije otkrivamo uzroke i ovih majskih uzastopnih neprijateljevih napada na 29. diviziju i neprijateljeva nastojanja da se ona odstrani sa dubrovačkog primorja i iz njegovog neposrednog zaleđa.

Direktiva Vrhovnog komandanta maršala Tita

Stab 29. divizije sa sjedištem u Divinu primio je 26. aprila opširnu pismenu direktivu Vrhovnog komandanta NOV i POJ, maršala Tita, izdanu 30. marta u Drvaru.[10] Po svom uticaju i doprinosu za dalji razvoj i rad 29. divizije ova direktiva Maršala Jugoslavije imala je najveći značaj u rasvjetljavanju daljih puteva oružane oslobodilačke borbe u Hercegovini. Vidovita i stvaralačka misao Vrhovnog komandanta toplo je zvučala kada pohvaljuje ili kritikuje. Time su postavljeni trajni i jasni zadaci koji su podsticajno uticali na rad i akcije 29. divizije sve do kraja njenog ratnog puta:

> »Imajući u vidu sve poteškoće koje ste imali proći, zadovoljan sam vašim radom. Vi ste za vrijeme VI ofanzive razvili žestoke borbe u oblasti Hercegovine, što je olakšalo rad i imalo uticaja na opšti položaj naših snaga na drugim operativnim područjima...«

Pošto je odao tako priznanje, Vrhovni komandant je ukazao na osnovne propuste i zadatke. Podvukao je potrebu da se organizaciono čvršće obuhvati čitava Hercegovina — uspostavljanjem divizijske vojne oblasti, koja treba da bude samostalna i razvijena po višoj, korpusnoj formaciji. Naredio je da se u Hercegovini, u daljem, obrazuje laki udarni korpus na bazi 29. divizije kao jezgra. Ukazao je na veliku korist koje bi imali snažni udari Divizije po neprijateljevim komunikacijama između Sarajeva i Mostara. Podsticao je odlučniji prodor Divizije prema jadranskoj obali i upozoravao na mogućnost otvaranja snabdjevačkog kanala sa pozadinskom bazom NOVJ na ostrvu Visu. Kritikovao je slab rad divizijske obavještajne službe u praćenju rada neprijatelja i nedovoljnog informisanja Vrhovnog štaba. Posebno je naglasio potrebu najšire aktivnosti na obrazovanju i pripremanju starješinskog kadra i specijalista za preuzimanje i vođenje jedinica sa pritičućom najsavremenijom ratnom tehnikom, bilo iz plijena ili savezničke pomoći. Vrhovni komandant je ovog puta naredio da se na prostoru Konjic—Mostar—Nevesinje—Planina razvije nova hercegovačka udarna brigada, a za njeno jezgro predvidio je tamošnji Mostarski NOP odred.

Komandant 29. divizije, Vlado Šegrt, otišao je, 30. aprila, u štab 2. udarnog korpusa (s. Đorđevina u Morači) — da bi prvopretpostavljeni štab upoznao i zatražio njegovu podršku u vezi sa zadacima koje je postavio Vrhovni komandant.[11] U vezi s tim, štab Korpusa je oslobodio

12. hercegovačku brigadu od daljih obaveza u Crnoj Gori (Viluse—Grahovo),[12] pa je ova vraćena u Hercegovinu, 12. maja. Istovremeno, odlučeno je da se prema Gacku orijentiše i 16. muslimanska brigada 27. (istočnobosanske) udarne divizije, koja se u svom manevru zatekla u dolini rijeke Pive. Već 2. maja ova brigada je izbila u rejon Gacka i — u pravi čas — uzela učešća u razbijanju već započetog napada neprijatelja na snage 29. divizije.[13] Stab Korpusa je takođe odobrio da se oko 70 najtežih ranjenika Divizije premjesti iz s. Dubočaka u Pivski manastir,[14] što je učinjeno 6. maja i time olakšao borbeni manevar Divizije, koji je inače do tada bio sputavan mjerama osiguranja njene nepokretne bolnice. Pošto rukovodstvo Korpusa nije moglo da obezbjedi znatnije količine municije komandant 29. divizije se 5. maja, radiogramom iz štaba Korpusa, obratio za pomoć Vrhovnom štabu NOV i POJ.[15] Već nekoliko dana kasnije, noću 17/18. maja, šest savezničkih aviona padobranima je doturilo pod pl. Sominu, prvu neposrednu materijalnu pomoć 29. diviziji.[16] To je u stvari bio transport skromnih količina municije, lijekova, hrane i odjeće. Ova — i kasnije češća pomoć — nije mogla da otkloni trajnu oskudicu borbenih potreba Divizije ali — dobro je došla: zbog korisnog moralno-političkog efekta. Očito prisustvo savezničke pomoći najpovoljnije je doživljeno u redovima boraca i među stanovništvom i istovremeno je demoralisalo kolaboracioniste.

Razbijanje neprijateljevih napada iz Gacka, Nevesinja, Bileće i Stoca, borbe od 1. do 3. maja

Poslije neuspjelih pokušaja, tokom aprila, neprijatelj je, početkom maja, nastavio novu seriju napada; želio je da uništi ili odstrani 29. diviziju od svojih vitalnih komunikacija u dolini Neretve i duž dubrovačkog primorja.

Stab 29. divizije je očekivao ovakav napad,[17] ali, sem manjih prilagođavanja sračunatih na brz manevar rezervom po unutrašnjim pravcima, nije bitno mijenjao zatečeni raspored niti zadatke svojim jedinicama. Nije bilo obavještenja da je neprijatelj pojačavao svoje garnizone, a sa postojećim, iako višestruko nadmoćnim, Divizija se već duže vremena sa uspjehom nosila.

U ranim jutarnjim satima 1. maja prešli su u napad, iz Gatačkog i Nevesinjskog polja, urduženi dijelovi legionarskog 370. pješadijskog puka, četničkog Nevesinjskog korpusa i domobranskog 9. posadnog zdruga. Jačina ovog neprijatelja dostizala je preko 2000 vojnika, uz obilatu podršku vatre desetine artiljerijskih i minobacačkih oruđa. Od Gacka prema Bileći nastupale su tri kolone: Ijevokrilna, četnička Gatačka brigada (1, 2, 3, 5. i Jurišni bataljon), sa oko 300 četnika, od Avtovca preko Dulića u pravcu Poljica i Trnovice; srednja, glavnina 2. bataljona 370. puka sa oko 300 legionara kretala se od Avtovca prema Stepenu i Planoj, dok je njen desni bok štitila kolona 3. bataljona 9. posadnog zdruga, koja je iz Kule Fazlagić usmjerena prema Bresticama i Kobiljoj glavi, takođe brojna — oko 300 domobranskih milicionara.[18]

Iz Nevesinjskog polja istovremeno je u pravcu Plane pokrenuta u napad neprijateljeva grupacija od tri kolone. Od Podgorja, u pravcu Slata i Rioca, napadala je 1. nevesinjska brigada — sa oko 300 neborbenih četnika. Srednju kolonu, na pravcu Nevesinje—Zovi Do—Davidovići,

sačinjavala je jedna ojačana četa 3. bataljona 370. puka (u jačini oko 120 legionara) uz pratnju baterije haubica i minobacača. Na desnom krilu, pravcem Trusina—Bezđeđe—Divin, napadala je 2. nevesinjska brigada — snagom oko 550 četnika.[19]

Odbranu na gatačkom pravcu prihvatili su 2. bataljon 10. brigade, u rejonu Gat—Danici, i 3. bataljon 11. brigade — kod Kobilje glave i Brestica. U toku 1. maja vodila se neravna borba sa — više nego trostruko nadmoćnijim napadačima! Branioci su usporavali njegovo nastupanje uzastopnom odbranom položaja. Štab 10. brigade, rukovodeći borbom na gatačkom pravcu, uveo je, po podne 1. maja, svoju rezervu, 1. bataljon. On je od Lađevića suzbio neprijatelja kod Korita, pa su angažovane jedinice održale, krajem istog dana, položaje Poljice—Voljice—D. Meka Gruda. Posebno težak i dramatičan borbeni dan imao je 2. bataljon 10. brigade. On je prethodne noći, u rejonu Danića, bio obuhvaćen od četnika i legionara pa se, zatim, uz osjetne gubitke izvukao u masiv pl. Somine i nastavio odbranu na svome pravcu.[20]

U toku 1. maja, istovremeno kao i na gatačkom, neprijatelj je preduzeo napad i na nevesinjskom pravcu. Ovaj pravac su kontrolisali bataljoni »Nevesinjska puška« i »Miro Popara« Sjevernohercegovačkog NOP odreda. Obuhvaćene desetostruko nadmoćnim neprijateljem, kod Slata i Lukavca, partizanske jedinice su potisnute prema Davidovićima. Na taj način neposredno je ugrožen u Divinu i štab 29. divizije, pa je na nevesinjski pravac ubacio i svoju posljednju rezervu — Zaštitni vod i 3. četu 1. bataljona 12. brigade postavivši zadatak štabu Sjevernohercegovačkog odreda da što upornije zadržava nadiranje neprijatelja do pristizanja pojačanja, odnosno intervencije glavnine 11. brigade od Ljubinja i Zegulje u pravcu Nevesinja.[21]

Narednog dana, da bi olakšao nastupanje od Gacka i Nevesinja, neprijatelj je proširio napad — ispadima svojih garnizona iz Stoca i Bileće. Oko 200 četnika Stolačke brigade napali su na položaje 11. brigade u rejonu Zegulje. Kod s. Pocrnja dijelovi 11. brigade brzo su razbili napad ovih četnika i odbacili ih prema Poplatu.[22] Oko 14 sati 2. maja ispoljila se i četnička Bilećka brigada: 600 njenih pripadnika udarilo je na položaje 4. bataljona 10. brigade u rejonu Podgorja i ispjelo da bataljon odbaci prema s. Njeganovićima.[23]

Pošto je 2. maja sagledao snage i prve posljedice neprijateljevih koncentričnih napada — a pošto još nije znao da je 16. muslimanska brigada 27. istočnobosanske divizije već stigla iz Pive u rejon Gacka — štab 29. divizije se u s. Divin odlučio na pregrupaciju svojih jedinica. Desetoj brigadi je, zato, naređeno da napusti odbranu puta Gacko—Bileća i da prikupi svoje snage istočno od ove komunikacije osiguravajući, zajedno sa 12. brigadom, u rejonu Vilusa bolnicu u Dubočkama. Ovim snagama neposredno će rukovoditi štab Divizije, koji će se, noću 2/3. maja, premjestiti iz Divina u Dubočke, zajedno sa grupom ranjenika iz s. Kuti. Štab je, zatim, od 11. brigade i dva partizanska odreda obrazovao odvojenu grupaciju snaga pod neposrednim rukovostvom štaba 11. brigade i postavio mu zadatak da razbije napad neprijatelja na nevesinjskom pravcu.[24]

Do suzbijanja neprijatelja na nevesinjskom pravcu došlo je već 2. maja. Toga dana, u odbranu ovog pravca, pored spomenutih jedinica, uključili su se, pristižući od Zegulje i Hrguda, 4. bataljon 11. brigade

i bataljon »Savo Belović« Južnohercegovačkog odreda. Sve jedinice Divizije na nevesinjskom sektoru (4. bataljon 11. brigade, partizanski bataljoni »Nevesinjska puška«, »Miro Popara«, »Savo Belović«, 3. četa 1. bataljona 12. brigade, te Zaštitni vod štaba Divizije), objedinjenje Operativnim štabom (komandant Srećko Reić i politički komesar Mirko Mastilović) preduzele su energičan protivnapad 2. maja poslije podne i uspjele da, do kraja narednog dana, odbace neprijatelja na njegove polazne položaje Žalom—Odžak—Biograd. Jedinice Operativnog štaba preduzele su protivnapad sa linije Javič—Stevanovića Torine—D. Lukavac i uspješno ga završile ponovnim zauzimanjem položaja Drežanj——Glog—Studenci.[25])

U toku 2, maja izdato je naređenje štabu 11. brigade da i svoja dva preostala bataljona iz Uboska i od Zegulje rokira što prije u prostor Trusine i da, sa svim potčinjenim snagama, neutrališe neprijatelja u nevesinjskom prostoru.[26]

Kada je 2. maja 16. muslimanska brigada izbila iz Zupe pivske i kod Berušice, Platica i Dramešine, neočekivano napala 4. bataljon četničke Gatačke brigade i odbacila ga prema Gacku, odmah je oslabljen napad prema Bileći — jer je neprijatelj izvukao dio snaga za zaštitu svojih ugroženih leđa.[27]' Inicijativa koja je preduzeta na nevesinjskom pravcu, kao i pojava 16. udarne brigade kod Gacka, izazvali su preokret; i neprijateljev koncentričan napadni poredak počeo se nezadrživo raspadati.

Noću 2/3. maja 10. brigada je grupisala svoje jedinice u rejon: Crkvice (1. i 6. — talijanski bataljon) — Ubla (štab Brigade sa 2. bataljonom) —Vrbica (5. bataljon) — Pogledao (4. bataljon). Iste noći kada se štab Divizije premjestio u Dubočke, 3. bataljon 11. brigade je rokiran od Meke Grude u rejon s. Goslića, gdje je zatvorio mogući neprijateljev prodor od Gatačkog polja i Krsca prema Bolničkoj bazi u Dubočkama.[28]'

Neprijateljevi dijelovi gatačkog i bilećkog garnizona spojili su se 3. maja kod Plane da bi se odmah povukli prema svojim uporištima, svakako u neizvjesnosti. Dalji razvoj situacije i ciljevi koje će odabrati snage Divizije koje nastupaju na nevesinjskom sektoru bili su za neprijatelja nepoznati; gotovo preko noći iščezla je 10 brigada sa prostora Korita—Plana.

Time je neprijateljev prvomajski napad okončan, inače, zapamćen po brutalnom teroru nad nevinim stanovništvom. Ovakav napad inspirisao je komandant četničkog Nevesinjskog korpusa Milorad Popović, koji je u svojoj zapovijesti od 30. aprila naredio i ovo: »Sve uhvaćene, odnosno zarobljene partizane u borbi likvidirati na licu mjesta.. .«.[29)] Tako je svaki četnik stekao pravo da sudi, ubija, spaljuje domove i pljačka imovinu lica odanih narodnooslobodilačkoj borbi.

U borbama od 1. do 3. maja, u kojima je razbijen neprijateljev koncentričan napad iz Gacka, Nevesinja, Stoca i Bileće, ubijeno je 33 neprijateljeva vojnika, a broj ranjenih je nepoznat. Jedinice 29. divizije, u isto vrijeme, su imale 4 poginula*' i 6 ranjenih i do deset nestalih boraca.[30]' Teže gubitke pretrpio je 2. bataljon 10. brigade u borbi kod s. Danića, gdje je 1. maja odlučno savladao teškoće u koje je zapao zbog neprijateljevog obuhvata.

*) Poginuli su borci: Krsto Milović iz Zagradaca, Mirko Nenadić i Aleksa Nenadić oba iz Dulića.

Borbe 12. brigade u rejonu Vilusa 5. i 6. maja

Neprijatelj se nije mirio sa ovim neuspjehom pa je, 5. maja, pripremio i u novi napad uveo Trebinjsku i Vučedolsku brigadu četničkog Trebinjskog, odnosno Nikšičkog korpusa s ciljem da potuče i odbaci 12. hercegovačku brigadu[31]' iz međuprostora Bileća—Lastva—Grahovo. Brigada se inače, zatekla na položajima: Pilatovci—Klobuk—Orao, dok je 4. bataljon (bez čete) bio u brigadnoj rezervi u Broćancu. Brigada je, držeći raskrsnice puteva Viluse i Osječenicu, onemogućavala neprijatelju svaki saobraćaj između njegovih jakih garnizona u Nikšiću, Grahovu, Trebinju i Bileći. Svojim desnim krilom naslanjala se na dijelove 10. brigade kad Vučijeg Dola, a lijevo — vezivala se za 4. bataljon 6. crnogorske brigade kod s. Pištete i Lapova Dola.

Stab 12. brigade u Vilusima je 4. maja otkrio koncentraciju i pripreme četnika za napad na liniji Korjenići—Zaslap—Bojanje brdo. Očekujući koncentrični udar od Grahova, Lastve i Bileće, organizovao je vlastiti napad sa ciljem da se neprijatelj preduhitri. Noću 4/5. maja, 3. bataljon 12. brigade napao je 200—300 četnika Vučedolske brigade i odbacio ih sa polaznih položaja Zaslap—Nudo. U toku iste noći na masiv Klobuka privučen je iz rezerve 4. bataljon, te je sa 2. bataljonom, na položaju Mrkajići—G. Klobuk, pripremljena zasjeda u koju je trebala da upadne četnička glavnina koja se usmjerila duž puta Lastva—Viluse. Ujutru 5. maja oko 600 četnika Trebinjske brigade, uz podršku žestoke vatre desetak topova i monobacača od Lastve, nasrnuli su na položaje branioca Klobuka. Međutim, jednovremenim bočnim protivnapadom 2. i 4. bataljona četnici su rastrojeni i nagnani u bjegstvo prema Lastvi. U jednosatnoj borbi na Klobuku i u gonjenju ubijeno je 8 četnika dok je 15 ranjeno. Dva četnika su zarobljena sa plijenom od 1 puškomitraljeza, 1 automata, 500 metaka i raznih drugih sredstava i opreme koje je neprijatelj u bjegstvu pobacao.[32]' Neprijatelj se, inače, izvukao iz teškog položaja Isamo zahvaljujući velikoj oskudici u municiji jedinica 12. brigade.

Najveće poteškoće i u ovom periodu borbe koje je Divizija imala pričinjavao je neprijateljev četnički garnizon u Bileći. On se održavao u središtu oslobođene teritorije, pa je, svojom jačinom i svakodnevnim ispadima, sputavao borbeni manevar i za sebe stalno vezivao nekoliko udarnih bataljona. Kolaboracionisti iz ovog garnizona i u majskom neprijateljevom napadu skoro svakodnevno su provaljivah u okolna naselja — da bi podržali prodore iz drugih neprijateljevih garnizona. Poslije napada oko 600 četnika iz Bileće 2. maja u pravcu Plane radi prihvatanja neprijateljevih kolona koje su nastupale od Gacka i Nevesinja, uslijedili su ispadi bilećkih četnika 3. i 6. maja na položaje 4. bataljona 10. brigade kod Bogdašića i na raspored 1. bataljona 12. brigade kod Pilatovaca. U oba sukoba, protivnapadima ove jedinice su četnike protjerale u Bileću.[33]' U borbi kod Pilatovaca izbačeno je iz stroja 6 četnika, a iz 1. bataljona je poginuo jedan borac.*' Ovog puta, 6. maja, bilećki garnizon je intervenisao — da bi olakšao položaj trebinjskih četnika koji su, dan ranije, poraženi na Klobuku.

Stab 29. divizije je 5. maja prema Gacku uputio 3. bataljon 11. brigade, koji je, od Krstača preko Vratkovića, izbio kod Stepena na put Gacko—Bileća očistivši ovaj prostor od četničkih posada. Na taj način

*) Poginuo je borac Ibro Razić iz Opličića, kod Stoca.

je ukazana pomoć 16. muslimanskoj brigadi u prostoru sjeveroistočno od Gacka. Brigada je, inače, bila napadnuta od jačih snaga legionara i četnika dok je održavala položaje Čemerno—Vrba.[34] Ponovni prodor u Gatačko polje koristio je i jedinicama 11. brigade i Sjevernohercegovačkog NOP odreda, koji su i dalje razvijali snažan pritisak prema Nevesinju.

Protivnapad 11. brigade od Zegulje prema Trusini i Nevesinju

Protivnapadni manevar 11. brigade (bez 3. bataljona), izvršen od Uboska i Zegulje prema Trusini, imao je odlučujući uticaj u razbijanju i daljem paralisanju neprijateljskih napada. Po planu štaba Divizije njen 4. bataljon je 2. maja pristigao od Zegulje u pomoć jedinicama Sjevernohercegovačkog odreda, da bi, zajedno sa bataljonom »Savo Belović«, kod Bezđeđa i Lukavačkog polja, pritiskom na desni bok i pozadinu, znatno doprinio razbijanju neprijateljevih napadnih kolona usmjerenih od Nevesinjskog polja prema Divinu i Planoj. Dva dana kasnije, kada je od Uboska u pl. Trusinu izbila i glavnina 11. brigade (1. i 2. bataljon), štab 11. brigade je objedinio borbene napore svih snaga na nevesinjskom sektoru i, odmah, preduzeo efikasne mjere za dalje odbijanje napada glavnine četničkog Nevesinjskog korpusa i dijelova legionarskog 370. puka.

Petog maja, 2. i 4. bataljon 11. brigade krenuli su od D. Lukavca i Bezđeđa u napad na prikupljene četnike u Trusinskom polju. Tamo je, dan ranije, iz Stoca bila pristigla četnička Stolačka brigada. Ujutru 6. maja, kada su otkrili prisustvo bataljona 11. brigade, oko 150 stolačkih četnika naglo se dalo u bjekstvo prema Hrgudu, a prisutni dijelovi četničke 2. nevesinjske brigade odstupili su bez borbe prema Džinovoj Mahali i s. Biogradu.[35] Stolačka brigada je zatim, poslije borbe sa dijelom bataljona »Savo Belović« i terenskim radnicima na Hrgudu, odbačena u Stolac.

Po završenom čišćenju Trusinskog polja, istog dana dva bataljona 11. brigade su nastavili gonjenje nevesinjskih četnika i, slomivši njihov otpor kod Mučibabića, protjerali ih na desnu obalu Koleške rijeke. Popodne 6. maja oko 500 četnika 2. nevesinjske brigade preduzelo je protivnapad na položaje jedinica 11. brigade, pa se, na liniji Džinova Mahala—Selakovići—Mišin kuk, razvila oštra borba. U dvosatnom sudaru neprijatelj je zaustavljen i ponovo odbačen preko rijeke u prostor Biograda. U borbi je ubijeno 8 četnika, među kojima je bio i komandant četničke 2. nevesinjske brigade Veljko Sipovac, jedan od najistaknutijih četničkih komandanata i zlikovaca u nevesinjskom kraju. Pored dva zarobljena četnika, jedinice 11. brigade su zaplijenile 4 puške, jedan dvogled, nešto municije i dokumente četničkog komandanta koji su pružali podatke o daljim namjerama neprijatelja. U ovoj borbi izgubili su život 2 rukovodioca 11. brigade, dok su 3 borca bila ranjena. Poginuo je politički komesar čete Neđo Lakić, rodom iz s. Veličana (Popovo polje) i vodnik Gavrilo Bokić, iz trebinjskog Domaševa.[36]

Posle završene borbe, jedinice 11. brigade zanoćile su na položajima: Lastavica—Džinova Mahala—Studenci.

Istovremeno sa 2. nevesinjskom brigadom napad je, 6. maja, izvršila i 1. nevesinjska brigada, ojačana Jurišnim bataljonom četničke Gatačke

brigade. Nekoliko stotina udruženih nevesinjskih i gatačkih četnika napali su na položaje Slato i Glog koje su držali bataljoni Sjevernohercegovačkog NOP odreda »Nevesinjska puška« i »Miro Popara«. Obuhvatajući ove jedinice od Sipačna i Grabovice, četnici su potisli partizane prema G. Lukavcu. U toku popodneva intervenisao je štab 11. brigade sa svojom rezervom (1. bataljonom i bataljonom »Savo Belović«) iz rejona Bezđeđa. Ove snage i partizanske jedinice koje su bile potisnute preduzele su protivnapad i odbacile neprijatelja, pa su, do kraja dana, povratile ranije položaje. Tom prilikom ubijeno je 5 četnika. Tako je 6. maja na nevesinjskom frontu osujećen još jedan pokušaj četnika da se probiju od Nevesinja prema Bileći. Slijedećeg dana štab 11. brigade je iz nevesinjskog sektora vratio prema Hrgudu i Stocu bataljon »Savo Belović«, a bataljon »Miro Popara« je povučen sa fronta u Davidoviće — da obezbjeđuje pozadinu i motri na neprijatelja u Gatačkom polju.[37]

Radi održavanja borbene inicijative, glavnina 11. brigade je noću 7/8. maja napala četničke posade u Šipačnu i Podgrađu i protjerala ih ka Gacku i Zalomu. Nastavljajući svoj manevar, 11. brigada je, po dobijenom zadatku, čisteći četničke grupice, preko Zajasena 8. maja pristigla u rejon Davidovići—Rioca—Kačanj povjeravajući obezbeđenje prema Nevesinju jedinicama Sjevernohercegovačkog NOP odreda.[38] Poslije trodnevnog odmora u ulozi divizijske rezerve, 11. brigada će — u novoj pregrupaciji Divizije — preuzeti izvršenje narednog zadatka.

Aktivnost Južnohercegovačkog odreda u međuprostoru Trebinje—Stolac—Dubrovnik

Neporedo sa svim snagama Divizije, u razbijanju neprijateljevog prvomajskog napada uspješno je učestvovao i Južnohercegovački NOP odred. Drugog maja kod Begović Kule njegov bataljon »Rade Pravica« iz zasjede je napao i odbacio prema Trebinju oko 150 legionara 1. bataljona 369. puka. Na mjestu borbe ostalo je 6 ubijenih neprijatelja a partizani su zaplijenili jednu radio-stanicu, 1 minobacač i 3000 metaka U ovoj borbi je poginuo politički komesar partizanske čete Jovo Vuletić, rodom iz D. Mijonića. Poslije gonjenja i protjerivanja legionara u Trebinje, borci bataljona »Rade Pravica« u Aleksinoj Međi napali su slijedeće noći četničku posadu i protjerali je prema Trebinju izbacivši iz stroja više neprijateljskih vojnika bez sopstvenih gubitaka.[39]

Bataljon »Marko Mihić« je 5. maja prodro od G. Hrasna u dubravsko selo Prenj i tamo rastjerao milicijsku posadu zarobivši dvojicu milicionara. Istog dana bataljon »Mihailo Ćuzulan«*] u Popovu polju odbio je ispad ustaša iz Ravnog, koji su pokušali da zaplijene prinudno spušteni savezнички avion i zarobe njegovog pilota.[40] Takođe, 5. maja dijelovi bataljona »Savo Belović« zaplijenili su u Dabarskom polju prinudno spušteni njemački lovački avion Meseršmit 109.[41] Udruženi dijelovi bataljona »Rade Pravica« i »Mihajlo Ćuzulan« napali su i 8. maja — iz s. Krajkovića prema Humu — odbacili legionarsku kaznenu jedinicu. (U povratku prema Humu oklopni voz sa ovim legionarima sudario se sa

*) Početkom maja kod stanice Diklići neprijatelj je teško ranio političkog komesara ovog bataljona, Vasilja Šarenca iz Davidoviča; on je kasnije, početkom jula, podlegao ranama u bolnici — Crni Kuk.

ili >g re u- m ta.

D[e] »j- Q[a] ra

drugim vojnim vozom, pa je oštećeno više vagona obiju kompozicija, poginuo je jedan a ranjeno 7 neprijateljevih vojnika).[42]' Dva dana kasnije, 10. maja kod Huma ove jedinice su razorile kolosjek i izazvale prevrtanje vojnog voza. Pretureni voz je »stavljen« pod vatru i, tom prilikom, ubijeno je 3 a ranjeno 8 njemačkih vojnika.[43]'

Još više ističe se uspjehom partizanski bataljon »Rade Pravica«. Taj uspjeh je postignut 11. maja kod Zaplanika, 8 km udaljenog od Dubrovnika. Ovdje je oko pola noći prevrnut transportni voz. Po savladavanju pratnje voza, zarobljeno je ili paljenjem uništeno oko 80.000' obroka hrane. Istog dana, partizani bataljona »Mihajlo Ćuzulan« su na putu Orašac—Šćenica, nekoliko kilometara od jadranske obale, u zasjedi uništili legionarsku kolonu. U kratkoj borbi ubijeno je 13 legionara, dok je 6 preostalih ranjeno. Partizani su tada zaplijenili 1 puškomitraljez, 13 pušaka i drugu opremu.[44]'

Dok su bataljoni »Rade Pravica« i »Mihajlo Ćuzulan« nizali uspješne akcije na željezničkoj pruzi i u dubrovačkom primorju, bataljon »Marko Mihić« vršio je pritisak prema stolačkom garnirzonu. On je 8. maja (uz jednog poginulog) razbio napad oko 200 četnika Stolačke i Metkovićke brigade u s. Bjelojevićima i, na taj način, spriječio dalje paljenje kuća i teror u naseljima Hairlići i Nadaždini, koji su vršili četnici zbog učešća stanovnika ovih sela u oslobodilačkoj borbi.

Plan štaba 29. *divizije za pregrupisavanje brigada i odbranu slobodne teritorije*

Stab 29. divizije je 10. maja u G. Dubočkama donio odluku i izdao borbenu zapovijest za novi raspored i zadatke jedinica.[45]' Pošto se, u tek proteklom neprijateljevom napadu, pokazalo da je za odbranu komunikacije između Gacka i Bileće nedovoljna jedna brigada, u ovaj prostor su sada postavljene dvije, a trećoj je povjeren manevarski zadatak — intervencije prema Stocu, Nevesinju ili, pak, tamo gdje se ukaže potreba. Takvo grupisanje za pouzdaniji borbeni manevar Divizije omogućio je povratak 12. brigade od Grahova i Vilusa na hercegovačko područje. Pristizanjem 2. dalmatinske brigade Primorske operativne grupe na položaje kod Vilusa, uspostavljen je stabilan borbeni oslonac sa lijevim susjedom, a već je bila ostvarena saradnja sa 16. muslimanskom brigadom, koja je pritiskala gatački garnizon od Čemerna i Ravnog.

Po zapovijesti od 10. maja 12. brigada je rokirana od Vilusa, da bi od 10. brigade preuzela položaje oko opkoljenog neprijatelja u Bileći i zauzela raspored: Trnovica—Baljci—Vučji Do—Ristopolje. U dolasku od Vilusa, noću 10/11. maja 2. bataljon je iz Bijele Rudine protjerao četničku posadu prema Bileći; tom prilikom ubijena su 3 četnika, a u Bataljonu jedan borac je poginuo.

Deseta brigada krenula je od Bileće 12. maja na zadatak čišćenja četničkih dijelova na prostoru pl. Sitnice i Ljubinja i pomoći Južnohercegovačkom NOP odredu. Brigada je imala orijentaciju da se 14. maja od Ljubinja rokira u prostor pl. Trusine, da se aktivira u nevesinjskom prostoru i da, zajedno sa jedinicama Sjevernohercegovačkog NOP odreda, spriječi svaki prodor neprijatelja od Nevesinja prema Planoj i Dabarskom polju. Dobila je u zadatak da, poslije čišćenja pl. Sitnice, zadrži jedan

svoj bataljon kod Krstača — za pritisak prema Bileći, taj zadatak je povjeren 5. bataljonu, koji je 15. maja potčinjen štabu 12. brigade.

Jedanaesta brigada u rejonu Davidovići—Rioca—Kačanj dobila je zadatak da uputi još jedan bataljon u Gatačko polje, za pomoć svom 3. bataljonu, a da se, sa dva preostala bataljona, vrati prema Slatu i Glogu — u pomoć partizanskim jedinicama koje su vršile pritisak na nevesinjski garnizon. Zatim je, prikriveno imala, da se vrati u Gatačko polje i da, sa svim svojim snagama, zatvori pravac Gacko—Bileća i štiti Divizijsku bolnicu u Crnom Kuku.

Štabovima partizanskih odreda saopštena je ideja manevra i sadejstva svih divizijskih jedinica, a njima je prepušteno slobodnije djelovanje prema stvarnoj situaciji u interesu opšteg zadatka.

Po izvršenoj pregrupaciji brigada, štab 29. divizije se, 13. maja. premjestio iz Dubočaka u s. Poljice (podnožje pl. Somine) — radi neposrednijeg praćenja rada potčinjenih jedinica.

*

Poslije uključivanja Hercegovine U teritoriju »Borbene zone Neretva« a proglašavanja vanrednog stanja od strane ustaške vlade, od četnika je zahtijevano da se potčine vlastima ustaške države. U toku maja po hercegovačkim garnizonima krstarili su ustaški ministri Frković i Vokić, s ciljem da privole okupatora i četnike na takvu, ustašku nadležnost. Time se bavio i general Vilko Begić, zapovjednik »Borbene zone Neretva« 1 ustaški predstavnik u njemačkoj komandi 5. SS korpusa. On je 12. maja bio u Gacku i tamo, u pratnji njemačkih oficira i mjesnog ustaškog vodstva, na banketu pregovarao sa komandantom četničkog Nevesinjskog korpusa. Na kraju, u ovom sporu svojih slugu odlučile su okupatorske vlasti: One su zadržale četnike pod svojom neposrednom komandom, jer su njihove usluge više u to vrijeme cijenili u istočnoj Hercegovini od usluga drugih kolaboracionista.[461]

Takvu naklonost njemačkih komandi hercegovački četnici su podržali još većom agresivnošću na snage 29. divizije, redajući napad za napadom s ciljem da jedinice Divizije unište, ali su se svi pokušaji završavali neuspjehom. Pored okupatora, na to ih je podsticao, skoro svakodnevnim radiogramskim naređenjima, i Draža Mihailović, lično; on je, time pokazao izuzetan interes za održavanje četnika na dubrovačkom mostobranu i u njegovoj zaleđini. »Produžite sa najenergičnijim radom Nastojte da što više ojačate borbeni i napadni duh naših jedinica, a naročito pokretljivost van svojih teritorija. Ovo je najvažnije jer, samo stalnim 2 neumornim gonjenjem uništićemo, komuniste. Došlo je vrijeme da se konačno obračunamo s njima. Sad ili nikad moramo s njima dokrajčiti . . .«[47] Ovo je dio radiograma Draže Mihailovića koji je dostavljen četničkoj Komandi operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine 14. maja. Ovako ili slično, skoro iz dana u dan, četnički vrh podstiče hercegovačko četništvo na izdaju i zločin — u skladu sa planovima okupatora s kojima je očito, bio dobro upoznat.

Kasnije, 18. maja, nezadovoljan radom svoje bosanskohercegovačke komande, Draža Mihailović, opet savjetuje: »Produžite sa najenergičnijom akcijom. Nastojte da se što pre očisti teritorija između Nevesinjskog i Trebinjskog korpusa i da se ovlada čvrsto terenom. Gledajte da 11.

brigadu uništite. Pošto je 11. brigada pošla Nevesinjcima, biće olakšana akcija Trebinjskoj i Vučedolskoj brigadi. Gledajte da muslimane što jače zakrvite sa komunistima.. „«[48] Zapažamo da u ovim dokumentima Draža Mihailović, radi obmane, izbjegava da pominje njemačke trupe, s kojima, inače, njegovi četnici zajedno napadaju i koje ih snabdijevaju, svjestan istorijske odgovornosti za takvu saradnju.

Razbijanje ponovnih neprijateljevih majskih napada borbe kod Nevesinja, Gacka, Stoca i Bileće

Udružene kolone legionara, četnika i domobranskih milicionara, 12. maja preduzimaju novu seriju napada.[49] Kao i ranije, otpočeli su ga gatački i nevesinjski garnizoni; u napad su se postepeno uvodile posade iz Bileće, Stoca i Trebinja. Ovog dana je 2. dalmatinska udarna brigada, nastupajući od Vilusa preko Lastve, izbila u rejon Korjenića i Zubaca, gdje je odbacila trebinjske četnike i neposredno ugrozila neprijateljev garnizon u Trebinju.[50] Ovaj uspjeh susjeda olakšao je položaj jedinica 29. divizije, jer je sputao i vremenski odgodio neprijateljeve ispade iz Bileće prema Gacku i Nevesinju.

Jedanaesta brigada je po izmijenjenom zadatku odmah krenula od Davidovića prema Kobiljoj glavi i Gatačkom polju — zbog pritiska na gatački garnizon. U toku marša tri bataljona ove brigade stupila su u susretnu borbu i — kod Kobilje glave — brzo odbacili neprijateljeve prednje dijelove prema Kuli Fazlagić. Nakon toga 11. brigada je posjela položaje: Dobrelji—Danići—Dulići—Pržine, uključujući u raspored i svoj, tamo ranije upućen 3. bataljon iz Vratkovića.[51]

Istovremeno, 12. maja ujutru oko 600 neprijateljevih vojnika, sastavljenih od dijela legionarskog 3. bataljona 370. puka i četnika 1. i 2. nevesinjske brigade prešli su u napad od Drežnja i Džinove Mahale u pravcu Lukavca i Davidovića. Oko stotinu partizana neprijateljem, odstupili su u I »Miro Popara«, obuhvaćeni nadmoćnim neprijateljem, odstupili su u zadržavajućoj odbrani, pa je neprijatelj 15. maja izbio u rejon Davidovića.[52]

U pokretu od Bileće prema Ljubinju, 10. brigada je 12. maja izbila u prostor pl. Sitnica i — kod Simijova — raspršila oko 50 bilećkih četnika. Narednog dana ova Brigada je čistila četničke grupice duž ljubinjskih sela, 14. maja je oslobodila Ljubinje i — kod Bančića — rastjerala oko 300 četnika Stolačke i Ljubinjske brigade, koji su se bili grupisali za napad na štab Južnohercegovačkog NOP odreda u G. Hrasnu. Time je pravovremeno ukazana pomoć Ljubinjskoj partizanskoj četi, koja je u neravnoj borbi već nekoliko dana odolijevala ovim četnicima. U naređenom pokretu prema Nevesinju, 10. brigada je 14. maja izbila na prostor Ubosko—Vlahovići, gdje je obaviještena o neprijateljevom napadu od Nevesinja i Gacka u pravcu Bileće.[53]

Ohrabren prodorom nevesinjske kolone u Davidoviće, krenuuo je 13. maja u napad i neprijatelj iz Gacka — s ciljem da se probije prema Planoj. Njegove tri kolone, lijeva Gatačka brigada (do 400 četnika), srednja glavnina 2. bataljona 370. puka (do 250 legionara) i desna 3. bataljon domobranskog 9. posadnog zdruga (jačine 350 milicionara), napale su na frontu Kapić—Ferhatova bara—Kobilja glava na položaje 11.

udarne brigade. Podržavala ih je gusta vatra legionarskih haubica i minobacača iz rejona Avtovca. Cijeli dan vodila se oštra borba ispunjena obostranim manevrima na krilima linije sudara. Krajem dana, udarom svoje rezerve, 3. bataljona od Danića preko Oblog brda i otporom 2. bataljona kod Kobilje glave, 11. brigada je skršila neprijateljeva krila, pa je on u sumrak dana odstupio na desnu obalu Mušnice.

U ovom boju u Gatačkom polju ubijeno je 10, a ranjeno 27 neprijateljskih vojnika. Iz 11. brigade je poginulo 6, a ranjeno je 14 boraca. Tom prilikom poginule su starješine:*' vodnik Risto Marković iz Nadinića, pao kod Gata, a politički delegat voda Miloš Milidragović iz Vranjskih i vodnik Mihajlo Vilić iz Fatnice smrtno su pogođeni kod Dobrelja.[541]

Podržavajući napadne kolone od Gacka i Nevesinja, 13. maja krenuo je u napad i stolački garnizon. Oko ponoći borbena grupa »Funke«, sastavljena od pripadnika 369. protivtenkovskog diviziona, 369. čete poljske žandarmerije i 2. diviziona 369. artiljerijskog puka legionarske 369. divizije i četnika Stolačke brigade (ukupno oko 350 ljudi), pošla je iz Stoca na partizanski Hrgud. Podržavale su ih vatrom oko dvije baterije legionarskih haubica sa položaja iz grada. Sredinom dana, 13. maja, neprijatelj se ispeo na vrhove planine. Tada je u borbu stupio dio bataljona »Savo Belović«, zajedno sa naoružanim Hrgođanima. Branioci su u odlučnom protivnapadu potisli desno krilo napadača pod komandom nadporučnika Hercnera i natjerali ga da se u panici survava niz okomite hridine. To je bio povod da i cijela Grupa oko 22 sata počne bježati. Neprijatelj je priznao da je u ovoj borbi grupa »Funke« dobježala u Stolac u neredu izgubivši 15 legionara, dok je 6 ranjeno. Partizani su pobijedili bez sopstvenih gubitaka i stekli plijen: 1 puškomitraljez, 10 pušaka, 3000 metaka, 10 ručnih bombi 6 tovarnih grla iz komore i drugu opremu.[55']

Poslije izuzetnog uspjeha na Hrgudu uslijedila je, 13. maja, i akcija bataljona »Rade Pravica«. Rastavljanjem šina kod stanice Gojšina, izazvano je survavanje neprijateljevog voza, dok, dva dana ksnije, 15. maja, kod Huma isti partizani su obasuli ubitačnom vatrom drugi vojni voz.[56)]

Po pristizanju u s. Poljice, štab 29. divizije je 13. maja pojačao odbranu na nevesinjskom sektoru, upućivanjem 2. bataljona 12. brigade od Trnovice prema Davidovićima.

U 4 sata ujutru 14. maja uključio se u napad i četnički garnizon iz Bileće, gdje su se, pored Bilećke, nalazili i dijelovi Vučedolske, Trebinjske i Ljubinjske brigade, pa je neprijatelj u ovom uporištu imao oko 1000 četnika. Ove snage napale su 2. bataljon 12. brigade na položaju Nakvan gradina—Curjen i potisle ga prema Bijeloj Rudini. U toku čitavog dana glavnina 2. bataljona vodila je žestoke borbe oko položaja, dva puta ih gubila i protivnapadima preotimala da bi se, pred noć, po naređenju, Bataljon prikupio u Trnovici. Kod Bijele Rudine pao je hrabri zamjenik političkog komesara čete, Jovo Jalovica iz Huma, a ranjena su još 3 borca 2. bataljona.[57']

Petnaestog maja rasplamsala se nepoštedna borba na svim pravcima Divizije. Najdramatičnije je tekla u Gatačkom polju, gdje će neprijatelj nastaviti sa nasrtajima, bez obzira na ranije neuspjehe i gubitke. Njegova upornost je podstaknuta težnjom da ovlada masivom pl. Somine i time

*) Ovog dana su poginuli borci: Drago Vuković iz Nadinića, Aleksa Damjanac iz Slivalja i Slavko Mihić iz Čemerna. Svi su pripadali 1. bataljonu i poginuli su u rejonu Gata.

spriječi padobranski dotur savezničke pomoći 29. diviziji a takve pripreme je neprijatelj mogao otkriti prisluškivanjem radiosaobraćaja njenog štaba.

U ranu zoru 15. maja neprijateljeva gatačka grupacija obnovila je napad sa sličnim rasporedom i jačinom. Neprijatelj je, nailazeći iz Kule Fazlagić, iznenadno obuhvatio lijevo krilo 11. brigade i zauzeo Kobilju glavu, kao i položaje Vršac (k. 1193) kod Pržina i u svitanje, s boka i iz pozadine, napao 2. bataljon. Iz rejona Pržina ovaj bataljon se pod teškim okolnostima probijao prema Milatovici (k. 1104), a oko podne prema Stepen-vrhu, pod paklenom vatrom artiljerije. Obilazeći i desno krilo Brigade, četnici su prodrli u Kazance, pa je štab Brigade naredio izvlačenje i 1. bataljona sa Gata prema St. Dulićima i Stepen-gradu. Krajem dana 11. brigada je uspjela da sredi poremećene redove i da pređe u opšti protivnapad. Neprijatelj je prisiljen na povlačenje, ali je zadržao položaje Dobrelji—Gat—Stepen. Jedanaesta brigada se zatekla na položaju Kazanci—St. Dulići—Pržine, postavljajući 4. bataljon u dubini, u rejon Njivice.

U ovoj borbi, 11. brigada je imala 8 poginulih boraca i rukovodilaca, dvojica su zarobljena, dok je 12 boraca ranjeno. Pružajući primjer junaštva, kod Pržina je poginuo zamjenik komandanta 2. bataljona, Savo Obradović, rodom iz popovopoljskih Sedlara. Dok je na Gatu junački branio svoje poginule drugove, neprijatelj je zarobio zamjenika političkog komesara 2. čete 1. bataljona, Miletu Okiljevića iz s. Platica, koga je 18. maja javno objesio u Avtovcu, poslije trodnevnog svirepog mučenja, u kome se Mileta herojski držao. (Mileta Okiljević je kasnije proglašen za narodnog heroja). Istog dana na Gatu su poginuli Miletini drugovi, politički komesar i zamjenik komandira 2. čete, Spasoje Marković i Milan Mandić, oba iz Nadinića, a na Stepen-vrhu komandir čete 3. bataljona, Milovac Luburić*' iz Brestica.[58]'

Pristizanjem od Vlahovića 2. bataljon 10. brigade je do 15 sati, 15. maja, na Trusini razbio odbranu oko 150 nevesinjskih četnika i protjerao ih prema Biogradu, pa je iz pozadine ugrozio neprijateljeve kolone u nastupanju prema Davidovićima. Ovog dana je u borbi na Trusini poginuo komandir čete 2. bataljona Mirko Lojović iz gatačkog Lipnika. Obilaznom udaru preko Trusine priključio se noću 15/16. maja, uspješan protivnapad 2. bataljona 12. brigade i dijelova Sjevernohercegovačkog NOP odreda, izveden od Meke Grude u pravcu Rioca i Davidovića na prednje dijelove nevesinjskog garnizona. Poslije snažnog protivnapadnog pritiska na Suhom vrhu (tt 1103) s čela, neprijatelj je odabrao povlačenje preko Malinova vrha, ispod Babe planine u pravcu Sipačna i Slata.[59,] Svakako da je pristizanje glavnine 10. brigade u prostor pl. Trusine, u toku 15. maja, unijelo pometnju među nevesinjske legionare i četničke jedinice kod Davidovića i Rioca, što potvrđuje i izabrani pravac njihovog odstupanja na sjever ispod Babe planine.

Poslije uspjeha kod Suhog vrha i Catovine, partizanski bataljoni »Nevesinjska puška« i »Miro Popara« su nastavili gonjenje, a 2. bataljon

*) Poginuli su još: vodnik Božo Derikučka i borac Krsto Oro, oba iz Veličana; borac Risto Bogdanović iz popovpoljskog Dola i Risto Delić iz Grmljana. Četnici su kod s. Pržina zarobili borca Spasu Delića i, narednog dana, strijeljali ga u Gacku. Zabilježeno je da je kod Stepena u ovom boju poginula i drugarica Borika Kašiković iz Milavića, ali se navodi da je bila referent saniteta 5. bataljona 10. brigade, koji nije ovdje učestvovao.

12. brigade je 16. maja vraćen u Trnovicu, u rezervu na bilećkom sektoru. U borbi 15. maja kod Davidovića i Rioca partizani su imali jednog poginulog i 6 ranjenih boraca, ali su u isto vrijeme izbacili iz stroja 15 neprijateljskih vojnika i preoteli njegovu pljačku — 300 ovaca i 80 goveda; stoku su vratili vlasnicima. Noću 15/16. maja, prema Baljcima izvršili su jači ispad bilećki četnici, svakako radi pružanja pomoći pri povlačenju na gatačkom i nevesinjskom pravcu. Budno prateći neprijatelja, 1. bataljon 12. brigade je protivnapadom odbacio neprijatelja na polazne položaje.

Protivnapad 10. brigade na nevesinjskom sektoru

Najsnažniju aktivnost razvila je 10. brigada na nevesinjskom sektoru, uz sadejstvo dijelova Sjevernohercegovačkog odreda. Po pristizanju u Studence, 15/16. maja, štab 10. brigade je organizovao gonjenje odstupajućeg neprijatelja. Od Studenaca prema Glogu kretao se 4. bataljon, a 5. bataljon prema Lipniku i Ostravici. Pred samu zoru kod Slata 4. bataljon ie napao odstupajuću kolonu legionara i četnika usmjerenu prema Nekudini i Grabovici izbacujući iz stroja 9 neprijateljskih vojnika. Ovog dana 10. brigada je zadržala rejon Lukavac—Studenci—Hatelji (Stab i 5. bataljon).[60]»

Neprijatelj je, s namjerom da omete pritisak Desete brigade prema Nevesinju, izvršio ispad iz Stoca u njenu pozadinu. Oko 200 četnika Stolačke i Ljubinjske brigade provaljuju 17. maja od Žegulje, preko Bitunje u Vlahoviće — s namjerom da izbiju u Dabarsko polje. Stab 10. brigade je prema njima uputio svoju rezervu — 5. bataljon iz Hatelja; Bataljon je istog dana iz pokreta napao četnike i protjerao ih iz Vlahovića prema Stocu i Zegulji. Zarobivši dva četnika, 5. bataljon se vratio u prostor Trusine, radi daljeg učešća u borbama na nevesinjskom sektoru.[61]

Drugi bataljon 10. brigade i bataljon »Nevesinjska puška« suzbili su, 18. maja, kod Rogače i Ostravice napad oko 350 legionara i četnika, koji su od Nekudine i Sipačna, pokušali da prodru prema Lukavcu podržavani vatrom artiljerijske baterije postavljene kod Odžaka. Narednog dana ove jedinice nastavile su borbu kod Slata i Nekudine, gdje se neprijatelj utvrdio s namjerom da onemogući dalji prodor dijelovima Divizije u Nevesinjsko polje. Ovog dana kod Nekudine poginuo je, kao i još jedan borac i komandir čete 2. bataljona, Aleksa — Aco Babić, rodom iz bilećke Trnovice. Tokom ove dnevne borbe ocijenjeno je da je u redovima neprijatelja 10 ljudi izbačeno iz stroja.

Stab 10. brigade je uputio *iz* Džinova Dola prema Nekudini i svoj 4. bataljon — radi snažnijeg napada na neprijatelja u rejonu Nekudine. Napad 4, 2. bataljona i bataljona »Nevesinjska puška« otpočeo je 20. maja oko 23 sata. Glavnina 3. bataljona legionarskog 370. puka, ojačana nevesinjskim četnicima, pružila je žilav otpor iz utvrđenih položaja na Nekudini, koje jedinice 10. brigade nisu uspjele da savladaju. U zoru 21. maja napad je obustavljen. U ovom napadu ubijeno je 6 a ranjeno do 30 neprijateljskih vojnika. Četvrti bataljon 10. brigade, primjerno se zalažući u napadu, imao je dva poginula borca*' i 4 teže ranjena. Vodeći juriš svoje jedinice, pao je smrtno ranjen zamjenik komandira čete Maksim Buha, rodom iz Domrke, kod Gacka.[62]

*) U ovoj borbi je poginuo i puškomitraliezac Risto Vrtikapa.

Od 21. do 28. maja na nevesinjskom sektoru nije došlo do značajnijih borbi. Po planu štaba 10. brigade, bataljon »Nevesinjska puška« i jedna četa 2. bataljona prodrli su 26. maja na put Nevesinje—Mostar i, kod Bukorića, postavile zasjedu; u toj zasjedi uništen je jedan njemački kamion natovaren grizom. Odmah je od Nevesinja intervenisala četnička Mostarska brigada, koja je u kraćoj borbi odbačena prema Nevesinju.[83]

Kada se 10. brigada, 28. maja, pripremala da, u duhu direktive štaba 29. divizije, prodre od Trusine u pozadinu nevesinjskog garnizona, u Bišinu i prema Grebku, uslijedio je novi napad nevesinjskog garnizona. Glavnina legionarskog 3. bataljona sa četnicima Jurišne brigade Nevesinjskog korpusa, pored dijelova 1. brigade ovog korpusa, sa ukupnom jačinom oko 400 ljudi, napala je desno krilo položaja 10. brigade. Na Ostravici i Glogu 5. bataljon i četa 4. bataljona prihvatili su borbu koja se vodila cio dan. Obuhvatnim napadom jedne čete 4. bataljona preko Šipačna odbačeni su četnici iz Slata prema Nekudini i preko Zalomske rijeke. Ugroženi s leđa, legionari sa Gloga su također, pod pritiskom 5. bataljona, odstupili prema Odžaku. Četnici su ostavili pet poginulih, a legionarski gubici nisu utvrđeni.[64]

Na dan 29. maja neprijatelj je preduzeo novi napad na raspored jedinica 10. brigade, ali sada na njeno lijevo krilo. Oko 700 legionara i četnika iz Nevesinja, uz podršku dvije baterije haubica i minobacača, napali su u osvit zore na položaje 2. bataljona 10. brigade na grebenu Trusine. Glavni udar neprijatelj je nanosio od Biograda, preko Džinove Mahale prema Studencima. Skoro čitav dan 2. bataljon je uspio da održi položaj Džinov Do—Studenac. Štab 10. brigade (Bezđeđe) je naredio svom 5. bataljonu, koji se nalazio u Drežnju, da udari na neprijateljevo lijevo krilo kod Zovog Dola; tim napadom neprijatelj je odbačen sjevernije od Džinove Mahale.[65]

Slijedećeg dana neprijatelj je obnovio napad na istom pravcu. Jedinice 10. brigade su pustile neprijateljeve snage u svoj raspored kod Studenaca, a zatim su uslijedili jednovremeni udari 5. i 2. bataljona od Gloga i Vranjkuka u otvorene bokove neprijateljevog poretka. Brzo je nastupio slom neprijateljevog napada, čije snage su gonjene u stopu i protjerane u prostor Biograda.[66]

Nisu nađeni arhivski podaci o neprijateljevim gubicima u borbama 29. i 30. maja u rejonu Trusine, ali su svakako bili osjetni. Jedinice 10. brigade imale su jednog poginulog*) i dva teže rarnjena borca. Kod Studenaca je, 30. maja, teško ranjen politički komesar čete 5. bataljona,, istaknuti politički rukovodilac, srednjoškolac, Šućrija Ćimić, rodom iz gatačkih Hodinića, koji je, 12. juna, podlegao u Divizijskoj bolnici u črnom Kuku.

Posljednji dan maja protekao je na nevesinjskom frontu u borbenom zatišju. Jedinice 10. brigade držale su položaje Glog—Džinova Mahala, lijevu obalu Zalomske rijeke, tamo gdje je početkom mjeseca prihvaćena odbrana oslobođene teritorije. Krajem dana, 31. maja, štab 10. brigade uputio je iz s. Mucalovića prema Vlahovićima svoj 5. bataljon, da bi tamo, narednog dana, suzbio ispad legionara i četnika iz Stoca; legionari su, opet, pokušali da prodru prema Dabarskom polju, iza leđa 10. brigade.

U drugoj polovini maja na gatačkom sektoru položaja Divizije nije došlo do većih sukoba. Neprijatelj se održavao na položajima Dobrelji—

*) Borac 2. batajona Čedo Milićević iz Hrguda kod Stoca poginuo kod Lukavca.

—Gat—Stepen ne upuštajući se više u pokušaje da prodre prema Planoj, .svakako paralisan neuspjesima napada od Nevesinja.

Stab 29. divizije je savjetovao da se u Gatačkom polju ovlada položajem Gat kao ključnim u neprijateljevoj odbrani i da se, na taj način, stabilnije osigura prostor planine Somine, gdje se nalazio štab Divizije i njegove ustanove u rejonu Poljice—Crni Kuk. U ovom rejonu se očekivalo najavljeno dalje doturanje padobranima savezničke vojne pomoći jedinicama 29. divizije. Istovremeno je, 16. maja, naređeno da 11. brigada odvoji svoj 4. bataljon, koji je narednog dana krenuo u sastav 13. hercegovačke NOU brigade u formiranju. Ovaj bataljon je, pod rukovodstvom naimenovanog štaba 13. brigade, krenuo na put od Gatačkog polja u pravcu Prozora do Mostarskog NOP odreda i, istovremeno, osiguravao oko 30 hercegovačkih vijećnika na njihovom putu na Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a, u Sanskom Mostu.

Sa svoja tri preostala bataljona 11. brigada je držala položaje Kazanci (3. bataljon) — St. Dulići (1. bataljon) — Pržine (2. bataljon). Na neposredno prisutnog i neaktivnog neprijatelja vršila je manje vatrene prepade i bila izložena svakodnevnoj artiljerijskoj i minobacačkoj vatri, bez većeg efekta.

Noću 17/18. maja, dok je 6 savezničkih transportnih aviona nadletalo položaje i padobranima iskrcavalo prve tovare toliko iščekivane municije i drugih sredstava u bliskom Poljicu, 1. i 3. bataljon 11. brigade (sa po dvije čete), u 22 sata, krenuli su na juriš na neprijateljev položaj i utvrđenje Gat. Branilo ga je oko 200 gatačkih četnika i legionara 370. puka. I pored punog zalaganja u borbi bombama, jedinice Brigade nisu uspjele da savladaju otpor neprijatelja iz ovog austrougarskog utvrđenja, izgrađenog na kupastom uzvišenju Gat u Gatačkom polju. U napadu je izbačeno iz stroja više neprijateljevih vojnika; četnici su imali dva poginula i 4 ranjena. Gubici jedinica 11. brigade bili su: jedan poginuli*' i jedan ranjeni borac.[67)]

Dijelovi 1. i 2. bataljona 11. brigade preduzeli su, noću 23/24. maja, napad na četničku odbranu u Stepenu. Oko 100 četnika protjerano je prema Kuli Fazlagić i Zbornoj gomili. Ubijena su dva neprijateljska vojnika, a zaplijenjen jedan mitraljez »breda« sa 5000 metaka i 3 tovarna grla. Sopstvenih gubitaka nije bilo.

Poslije jednomjesečnog boravka i borbi sa neprijateljem kod Gacka, 16. muslimanska brigada je krajem maja povučena u dubinu oslobođene teritorije u Crnoj Gori i priključila se 17. istočnobosanskoj diviziji koja se tu nalazila. Brigada će se uskoro vratiti u istočnu Bosnu i ući u sastav svoje 27. divizije. Time se završila i njena neposredna borbena saradnja sa snagama 29. udarne divizije, u kojoj je pružila veliku pomoć baš u majskom, kritičnom periodu oslobodilačke borbe u Hercegovini. Njen doprinos je bio posebno značajan u iskivanju i jačanju oružanog bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine u oslobodilačkoj borbi.

Dvanaesta brigada, ojačana 1. bataljonom 10. brigade takođe je uspjela da parališe i ukroti, inače redovno napadački raspoložen, četnički garnizon u Bileći. U tome joj je ukazivala značajnu posrednu podršku 2. dalmatinska brigada Primorske operativne grupe — pritiskom na nepri-

*) Na Gatu je poginuo politički delegat voda 3. bataljona Milosav Inić iz s. Deleuše.

jatelja u rejonu Trebinje—Zupci. Za vezivanje bilećkog garnizona 12. brigada je, po sugestijama štaba 29. divizije, održavala stalnu inicijativu. Naročito su u takvom cilju najbolje koristili prodori njenih dijelova u međuprostor Bileća—Trebinje i presijecanje tamošnje komunikacije kod Moska.

Zatvarajući pravac od Bileće prema planini Sitnici, 1. bataljon 10. brigade je 17. maja protjerao četničke dijelove iz Krstače, a 18. maja i iz Todorića i Zvijerine. Dvadesetog maja kod Podgorja suzbio je njihov ispad i odbacio ih uz gubitke u Bileću. U ovim borbama Bataljon je imao 2 poginula; 17. maja kod Njeganovića pao je i Veljko Mulina iz Dubočana, zamjenik političkog komesara čete.*' Naporedo sa borbom u Sitnici, 3. bataljon 12. brigade je od 17. do 21. maja tukao i razgonio četničke posade na prostoru Zavoda i Ljubomira. U ovom odsjecanju bilećkog od trebinjskog garnizona ubijena su 4 legionara.

Održavajući borbenu inicijativu, 12. brigada, sa 1. bataljonom 10. brigade, noću 20/21. maja izvršila je snažan prepad na četničko uporište u Bileći. Tačno u ponoć njena četiri bataljona jednovremeno su napala na spoljnu odbranu uporišta. U prvom naletu bombaši 1. bataljona 10. brigade protjerali su neprijatelja sa Ilijine glave (k. 916). Prvi bataljon 12. brigade, ojačan četom 2. bataljona, zauzeo je Hadžibegovo brdo, a 4. bataljon je savladao odbranu na Vlahinji i nastavio prodor k željezničkoj stanici. Pred zoru jedinice su se vratile na polazne položaje s jednim poginulim**' i 2 ranjena borca. Četnici su imali do desetinu izbačenih iz stroja.[68]'

Od 21. do 30. maja na bilećkom sektoru nije bilo značajnijih borbi. Jedna četnička ubačena grupa je 22. maja kod Plane, u pozadini rasporeda 12. brigade iz zasjede ubila 3 nenaoružana borca 12. brigade i jednog kurira Komande mjesta Bileća.***' Ovi borci, rekovalescenti, bili su poslije ranjavanja i liječenja upućeni iz bolnice svojim kućama na oporavak. Brzom intervencijom dijelova 12. brigade četnički diverzanti su protjerani, a trojica su ubijena.

Dok je glavnina Divizije u drugoj polovini maja održavala borbenu inicijativu i čvrsto držala međuprostor Nevesinje—Gacko—Bileća, Južnohercegovački NOP odred (oko 300 partizana) obezbjeđivao je svoje teritorije i stalnim akcijama, naročito na pruzi Dubrovnik—Ravno i putu Stolac—Čapljina vezujući neprijateljeve garnizone u Trebinju i Stocu i brojne posade duž navedenih komunikacija. Njegove akcije je (od 18. maja) proširio bataljon »Miro Popara« Sjevernohercegovačkog NOP odreda; pridat mu je po odluci štaba 29. divizije.

Dobrom primjenom disperzije i snage manevra, a podržavan od stanovništva, Južnohercegovački odred je po svojoj borbenoj žilavosti i uspjesima bio trajan i nerješiv problem za neprijatelja. Poslije niza ranijih, neuspjelih pokušaja, neprijatelj je pripremio novi plan za razbijanje južnohercegovačkih partizana. Oko 200 četnika Stolačke, Ljubinjske i Metkovićke brigade, te 300 četnika Bilećke brigade, provalili su 29. maja

*) Na Modropcu je istog dana poginuo vodnik Mihajlo Janković, takođe iz Dubočana.

**) Na Hadžibegovu brdu poginuo je bombaš 4. bataljona 12. brigade, Aleksa Samardžić iz Meke Grude.

***) Od ove četvorice žrtava četničkih diverzanata identifikovani su borci: kurir 10. brigade Dušan Vujović iz Zasade i kurir 12. brigade Gojko Piljević iz Vranjskih. Prvi je poginuo kod Njeganovića, a drugi kod Plane.

od Stoca, Ljubinja i Čapljine u središte Odreda, odnosno u rejon G. Hrasna, gdje se nalazio štab Odreda i sva okružna rukovodstva društveno-političkih organizacija NOP-a za južnu Hercegovinu. Istovremeno je iz Stoca prema Vlahovićima izvršen ispad oko 500 legionara iz 1. diviziona 369. artiljerijskog puka i 369. protivtenkovskog diviziona 369. divizije, prema kojima se već, od Trusine, kretao 5. bataljon 10. brigade.

Preduzeti napad, 31. maja, na četnike u Bileći, ostvaren snagama 12. hercegovačke i 2. dalmatinske brigade, ukazao je neposrednu pomoć ugroženom južnohercegovačkom partizanskom središtu. Čim je počeo borbeni tutanj kod Bileće, dijelovi četničke Bilećke brigade odmah su se od Ljubinja užurbano vratili da spasavaju svoje uporište. Povlačenje bilećkih četnika olakšalo je odbranu partizana, u kojoj su bataljoni »Marko Mihić« i »Miro Popara« sa Ljubinjskom partizanskom četom i Pratećim vodom štaba Odreda, razbili napad preostalih četnika koje je podržavala legionarska artiljerija iz Stoca. U naseljima Bjelojevića i Burmaza četnici su pljačkali imovinu stanovnika i spaljivali njihove domove zbog njihovog učešća u narodnooslobodilačkom pokretu.[69]

U maju 1944. godine 29. divizija postiže, pored borbenih rezultata, i veoma značajan organizaciono-formacijski razvoj. U selu Poljicu (Somina) 8. maja, oformljeno je Pozorište narodnog oslobođenja Hercegovine (PNOH) koje je obuhvatalo: predavačku grupu, dramsku sekciju, orkestar i hor. Od štaba 2. udarnog korpusa, 3. maja, naređeno je formiranje Vojne oblasti 29. divizije kao cjelovitog sistema za rukovođenje vojno-pozadinskim poslovima u Hercegovini, kao što su: osiguranje teritorije, mobilizacija, snabdjevanje, saobraćaj, sanitetsko zbrinjavanje i dr. Skladno direktivi Vrhovnog komandanta NOV i POJ, hercegovačka vojno-pozadinska organizacija je dobila viši, korpusni rang sa zamišlju da se na ovoj teritoriji razvije u daljem jedan laki udarni korpus NOVJ. Na čelu Komande oblasti nalazio se od početka juna zamjenik komandanta divizije i član štaba Divizije Petar Komnenić, pa je tako bilo osigurano jedinstvo operativnog i pozadinskog sektora.[701] U stvari, ovo je bio samo nastavak usavršavanja organizacije nastale ranijim obrazovanjem pet komandi mjesta (srezova). U narednom mjesecu obrazovano je 1. i 2. vojno područje sa komandama u Davidovićima i G. Hrasnu, dok je Treće nastalo krajem oktobra, poslije oslobođenja Ljubuškog.

U s. Poljicu je 29. maja održana 4. sjednica Divizijskog komiteta Komunistačke partije, na kojoj su, poslije rasprave, donesene odluke za dalji rad organizacije. Za novog sekretara Divizijskog komiteta izabran je zamjenik političkog komesara 10. brigade Slobodan Šakota, a među ostalim — posebno je naglašen zadatak komunista za još uspješniju aktivnost u prikupljanju novih boraca.

Borbene rezultate 29. udarne divizije u toku mjeseca maja sumirao je njen štab i o tome je narednog mjeseca izvjestio:

»Ubijeno, ranjeno i zarobljeno 858 neprijateljevih vojnika. Zaplijenjeno: 1 teški bacač sa nešto mina, 1 radio-stanica, 1 teški mitraljez, 5 puškomitraljeza, oružja, opreme i municije. Uništeno: 1 kamion, 3 voza i, u njima, 80.000 obroka vojničke hrane i mnogo druge opreme. Mi smo imali 51 mrtvog i 73 ranjena. Uništena su 4 puškomitraljeza«.[71]

U »Majskoj ofanzivi« na 29. udarnu diviziju NOVJ učestvovalo je je oko 4500 dobro opremljenih i združenih pripadnika legionarsko-njemačke 369. pješadijske divizije, četničkog Nevesinjskog i Trebinjskog korpusa, te domobranskog 9. posadnog zdruga. Napadi su vršeni uzastopnim i koncentričnim udarima iz kružno raspoređenih garnizona u Nevesinju, Gacku, Bileći, Trebinju i Stocu, koordinirano usmjerenim prema Planoj i planini Somini. Okupator je najviše forsirao četnike, očekujući od njih i najveću pomoć u ostvarenju postavljenog cilja, najviše mogućeg i stalnog borbenog iznuravanja jedinica 29. divizije. U tom smislu trebalo je spriječiti i njeno snabdijevanje savezničkim padobranskim doturom u prostoru planine Somine. Iza »Majske ofanzive« krila se zamisao okupatora za naredne, ljetne operacije protiv snaga 2. udarnog korpusa — radi čišćenja pozadine njegovog jadranskog fronta, u kojoj je ova majska aktivnost bila samo priprema za to, odnosno uobičajeno prethodno iznuravanje jedinica NOV i POJ. Pri tome je pretežno koristio kolaboracioniste.

Dvadeset deveta divizija je, uz pomoć stanovništva sela i gradova, suzbila sve majske napade dvostruko brojnijih neprijatelja, očuvala je svoju oslobođenu teritoriju i njen sistem oslobodilačke, revolacionarne vlasti. U jako prenapregnutoj jednomjesečnoj borbi Divizija je ispoljila visok borbeni moral i taktičku vještinu, zasnovanu na manevru rezervi po unutrašnjim pravcima i stalnim protivnapadima. Pripremljenim manevrom i udarom, prvo Jedanaeste a zatim 10. brigade u otvoreni bok i pozadinu nevesinjskih napadnih kolona, razaran je neprijateljev poredak postupno, od Nevesinja prema Gacku do Bileće.

Jedinice Divizije su pretrpjele osjetne gubitke, svakako uvećane oskudicom municije i frontalnom odbranom prostora planine Somine, gdje su stacionirale, pored Bolnice, i druge ustanove, te oblasna rukovodstva društveno-političkih organizacija Hercegovine. Time je bio sputan, u velikoj mjeri, slobodniji i izgledniji borbeni manevar glavnine Divizije.

Slom »Majske ofanzive« u Hercegovini je potkopao vojnički i moralni položaj tamošnjeg četništva, pa je tako otpočeo i proces njihovog daljeg raspadanja i dotucanja u nekoliko narednih mjeseci.

Treba navesti da su, 16. muslimanska brigada, koja je stigla na gatački sektor i 2. dalmatinska brigada, koja je stigla u rejon Viluse—Korjenići po odluci štaba 2. udarnog korpusa, kao i njihova borbena saradnja, imale znatan doprinos za uspjeh 29. divizije u slamanju neprijateljeve »Majske ofanzive«.

NAPOMENE (IX glava):

1) Serija neprijateljevih napada u toku mjeseca maja 1944. godine na 29. udarnu diviziju NOVJ dobili su narodni naziv »Majska ofanziva«.
2) Relacija zapovjedništva 9. posadnog zdruga za maj 1944. godine. Zbornik IV knj. 25, dok 221; AVII, ANDH, k. 110, reg.br. 40/1.
3) Relacija zapovjedništva 8. posadnog zdruga za maj 1944. godine, Zbornik, tom IV, knj. 25, dok. 220.
4) Relacija zapovjedništva, 2. gorskog zdruga od 6. VI 1944. godine, Zbornik, tom IV, knj. 26, dok. 129.
5) Dnevnik četničke komande Nevesinjskog korpusa, AVII, ČA, k. 203, reg. br. 49/5 (BH-V-9336). Kasnije ovaj odred nosi naziv Jurišna brigada.
6) Naređenje četničke komande istočne Bosne i Hercegovine od 22. IV 1944. god- AVII, ČA, BH-V-147. U jezgro četničkog Nacionalnog komiteta određeni su: Lazar Trklja, Jovan Bratić i Boško Pindović.
7) Izvještaj njemačkog generala H.Felbera, AVII, NjA, Mtk, T-501, R-256/548-480.
8) Relacija zapovjedništva 9. posadnog zdruga za april 1944. god. Zbornik, tom IV, knj. 24, dok. 192. Zapovjest štaba 26. udarne divizije od 16. i 20. IV 1944. Zbornik, tom V, knj. 26, dok. 64 i 88. Franc Srami: »Hrvatsko ratište« njemačko-hrvatske legionarske divizije 369, 373 i 392, izdanje Kurt Vowinkel, Nekargemind, 1962, strana 80—83.
9) Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, knjiga 2, strana 96—99.
10) Direktiva Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 30. III 1944. god. AVII, ANOP, k. 1144 I, reg. br. 25-2. Direktivu je donio Vojo Kovačević, rukovodiac Politodjela 29. divizije u povratku iz Drvara, gdje je referisao Centralnom komitetu KPJ.
11) Radiogram Štaba 29. divizije štabu 2. udarnog korpusa, AVII, ANOP, k. 1146 I, reg. br. 1/2.
12) Operacijski dnevnik 2. udarnog korpusa, AVII, ANOP, k. 395, reg. br. 2—1.
13) Šesnaesta muslimanska brigada je dobila zadatak da zatvara pravac Gacko— —Pivski manastir, AVII, ANOP, k. 1111 I, reg. br. 1/1.
14) Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
15) Knjiga depeša štaba 2. udarnog korpusa, AVII, ANOP, k. 1143, reg. br. 36—7.
16) Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
17) Direktiva Pov. br. 46 četničke komande istočne Bosne i Hercegovine od 22. IV 1944. g. AVII, ČA, BH-V-9151. U dokumentu četnički komandanti, prikrivajući saradnju sa njemačkim okukatorom, ne pominju učestvujuće jedinice legionarske 369. divizije i 9. posadnog zdruga NDH.
18) Snage neprijatelja su izvedene iz obostranih izvora. Relacija zapovjedništva 9. posadnog zdruga za maj 1944, Zbornik, IV, knj. 25, dok. 221; Dnevnik četničke komande Nevesinjskog korpusa, AVII, ČA, k. 203, reg. br. 49/5; Zapovijesti komandanta Nevesinjskog korpusa i Gatačke brigade od 30. IV 1944, AVII, ČA, BH-V-9151 i BH-V-9153; posljeratna izjava komandanta četničke 1. nevesinjske brigade, AVII, k. 271, reg. br. 37/3; Izvještaj Štaba 10. brigade od 4. V 1944, Zbornik, tom IV, knj. 25, dok. 18; izvještaj Operativnog štaba za nevesinjski pravac od 4. V 1944; *Zbornik,* tom IV, knj. 25, dok. 19; relacija štaba 29. u. divizije za maj 1944, *Zbornik,* IV, knj. 26, dok 90; Operacijski dnevnik štaba 29. u. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
19) Isto.
20) Izvještaj štaba 10. brigade od 4. V 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 25, dok. 18.
21) Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
22) Izvještaj žandarmerije NDH od 3. V 1944, AVII, ANDH, k. 114, reg. br. 27 i k. 149-e, reg. br. 11/2.
23) Izvještaj Štaba 10. brigade od 4. V 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 25, dok. 18.
24) Relaoija štaba 29. divizije za maj 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 26, dok. 90; Operacijski dnevnik, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
25) Izvještaj Operativnog štaba od 4. V 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 25, dok. 19; Operacijski dnevnik četničke komande Nevesinjskog korpusa, AVII, ČA, k. 203, reg. br. 49/5.

26) Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
27) Operacijski dnevnik 16. muslimanske brigade, AVII, ANOP, k. 1111 I, reg. br. 1/1.
28) Izvještaj štaba 10. brigade od 4. V 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 25, dok. 18, RP 29. divizije, AVII, ANOP, k. 40, reg. br. 5-1 i 6-1.
29) Zapovijest komandanta četničkog Nevesinjskog korpusa, AVII, ČA, BH-V-9151.
30) Izvještaji štaba 10. brigade i Operativnog štaba (nevesinjski sektor) od 4. V 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 25, dok. 18 i 19.
31) Izvještaj štaba 12. brigade od 5. V 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 25, dok. 23.
32) Isto.
33) Izvještaj štaba 12. brigade od 7. V 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 25, dok. 37.
34) Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8 i operacijski dnevnik 16. muslimanske brigade, AVII, ANOP, k. 1111 I, reg. br. 1/1.
35) Izvještaj štaba 11. brigade od 7. V 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 25, dok. 36.
36) Relacija štaba 11. brigade za maj 1944. AVII, ANOP, k. 1150 I, reg. br. 13-2. Dnevnik čet. komande Nevesinjskog korpusa AVII, ČA, k. 203, reg. br. 49/5.
37) Isto.
38) Isto.
39) Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
40) Izvještaj komande 6. žandarmerijskog puka od 10. V 1944, AVII, ANDH, k. 149-e, reg. br. 11/2-1.
41) Izvještaj štaba 11. brigade od 7. V 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 25. dok. 36.
42) Izvještaj komande 6. žand. puka NDH od 10. V 1944, AVII, ANDH, k. 149-e, reg. br. 11/2-1.
43) Isto.
44) Isto i Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
45) Zapovijest štaba 29. divizije od 10. V 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 25, dok. 47.
46) Naredbom ustaškog poglavnika Ante Pavelića, od 17. V 1944. na teritoriji Velikih župa Hum i Dubrava uspostavljeno je vanredno stanje i uvedena je vojna uprava u tom prostoru pod nazivom Zapovjedništvo borbene zone Neretva, AVII, NjA, Mikroteka, T-313, R-200/7, 461, 508-511. Izvještaji zapovjedništva 6. žand. puka NDH, AVII, ANDH, k. 110, reg. br. 2/6, 22/4 i 28/5.
47) Direktiva Draže Mihailovića M »Monti« (kapetanu Danilu Salatiću), AVII, ČA. k. 276, reg. br. 5/1-20.
48) AVII, ČA, k. 200, reg. br. 21/5.
49) Relacija štaba 29. divizije za maj 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 26, dok. 90.
50) Zbornik, tom III, knj. 7, dok. 324.
51) Relacija štaba 11. brigade za maj 1944. AVII, ANOP, k. 1150 I, reg. br. 13-2.
52) Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8. Operacijski dnevnik čet. komande Nevesinjskog korpusa, AVII, ČA, k. 203, reg. br. 49/5.
53) Relacija štaba 10. brigade za maj 1944, AVII, ANOP, k. 1148 II, reg. br. 6-1.
54) Relacija štaba 11. brigade za maj 1944, AVII, ANOP, k. 1150 I, reg. br. 13-2. Relacije zapovjedništva 9. posadnog zdruga i 6. žand. puka za maj 1944, AVII, ANDH, k. 110, reg. br. 2/6, *Zbornik,* tom IV, knj. 25, dok. 221.
55) Franc Šrmal, Hrvatsko ratište, izdanje K. Fovinkela, Nekagemind 1962, str. 85; Relacija zapovjedništva 6. žand. puka od 25. V 1944, AVII, ANDH, k. 149-e, reg. br. 18/2-1; Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
56) Relacija zapovjedništva 6. žand. puka NDH, AVII, ANDH, k. 149-e, reg. br. 18/2-1.
57) Relacija štaba 12. brigade za maj 1944, AVII, ANOP, k. 1151 I, reg. br. 6-6.
58) Relacija i Operacijski dnevnik štaba 11. brigade za maj 1944, AVII, ANOP, k. 1150 I, reg. br. 13-2 i 42-2.
59) Relacija štaba 10. brigade za maj 1944, AVII, ANOP, k. 1148 II, reg. br. 6-1. Dnevnik čet. komande Nevesinjskog korpusa AVII, ČA, k. 203, reg. br. 49/5.
60) Relacija štaba 10. brigade za maj 1944, AVII, ANOP, k. 1148 II, reg. br. 6-1. Neprijateljski izvori u AVII; ČA, BH-V-9036 i ANDH, k. 149-e, reg. br. 18/2-1.

61) Isto.
62) Isto.
63) Isto.
64) Isto.
65) Isto.
66) Isto.
67) Relacija štaba 11. brigade za maj 1944, ANOP, k. 1150 I, reg. br. 13-2.
68) Relacija štaba 12. brigade za maj 1944, AVII, ANOP, k. 1151 I, reg. br. 6-6.
69) Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8. Relacija zapovjedništva 6. žand. puka od 12. VI 1944, AVII, ANDH, reg. br. 22/2-1.
70) Naredba štaba 29. divizije od 14. maja 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 25, dok. 64.
71) Relacija štaba 29. divizije za maj 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 26, dok. 90.

X Glava

POKUŠAJ PREUZIMANJA INICIJATIVE

Usavršavanje organizacije

Povoljan razvoj ratnih operacija protiv međunarodnog fašizma u svijetu i na domaćem ratištu najavio je početak nove, odlučujuće faze u borbi protiv nacističkih snaga za konačno oslobođenje zemlje. Istorijski trenutak je nalagao stvaranje što jače, za veće operacije osposobljene Divizije, kao operativne trupe koja je kadra da se uspješno nosi i u frontalnom sudaru sa okupatorom i njegovim domaćim slugama. Nazirao se skori i neminovni nailazak takvog obračuna, što je, prirodno, prevazilazilo dotadašnji značaj teritorijalnih snaga i partizanske taktike. U ovom smislu, a umnogome podstican i od Vrhovnog štaba NOV i POJ, štab 29. divizije je krajem proljeća 1944. godine pristupio formiranju svoje nove, po redu četvrte udarne brigade. A kasnije, u septembru, i još jedne — — pete. U oba slučaja to se činilo reorganizovanjem postojećih partizanskih odreda.

Stab 29. divizije je 14. maja izdao naredbu o formiranju 13. hercegovačke brigade,[1]) koju je trebalo obrazovati u istočnom dijelu konjičkog sreza od Mostarskog NOP odreda i 4. bataljona 11. brigade. Do momenta objavljivanja naredbe, ocjenjujemo, štab Divizije nije još imao potpuniji uvid o stanju Mostarskog odreda poslije njegovog osipanja i pomjeranja prema Prozoru, kojom prilikom je sveden na jedan bataljon.

Istom naredbom je naimenovan i komandni dio štaba 13. brigade, pa je on 17. maja sa 4. bataljonom krenuo iz Gatačkog polja i 20. maja stigao u prozorsko selo Solakovu Kulu[2]) gdje je zatekao sačuvani dio 1. bataljon (Mostarski) Mostarskog NOP odreda. U ovaj Stab su ušli: komandant Danilo Komnenović, dotadašnji komandant 12. hercegovačke brigade, politički komesar Enver Cemalović, dotadašnji politički komesar Mostarskog NOP odreda, zamjenik komandanta Milorad Kujačić, dotadašnji komandant 2. bataljona 12. brigade i zamjenik političkog komesara, Novak Anđelić, dotadašnji partijski radnik na terenu.

U sklopu ovog naimenovanja dužnost komandanta 12. hercegovačke brigade preuzeo je dotadašnji zamjenik komandanta Milinko Okiljević, a svoju dotadašnju dužnost predao je Ljubi Miljanoviću, koji je dotad komandovao 3. bataljonom iste brigade.

Baš na dan 25. maja u Solakovoj Kuli u dolini Neretvice, kad je u Drvaru napadnuto vojno-političko rukovodstvo NOP Jugoslavije na čelu sa drugom Titom, počela je svoj ratni život 13. hercegovačka udarna bri-

gada. Tada je imala 1. i 4. bataljon i štab Brigade. Pošto se radilo o bataljonima koji su već imali dugu borbenu tradiciju, i koji su obrazovani još 1942. i 1943. godine, oba bataljona su zadržali svoje dotadašnje numeracije, koje su nosili i u ranijim formacijama.

Odmah po formiranju, 13. brigada se, preko Ivan-sedla, probila u rejon Bjelimića, gdje je nekoliko dana gonila tamošnju neprijateljsku miliciju; milicija se razbježala ne pružajući značajniji otpor.

Iako je prvobitno dobio zadatak da se borbeno aktivira u prostoru Umoljani—Župa konjička—Bjelimići—Zimlje, posebno da se ispolji na pruzi Sarajevo—Mostar, štab 13. brigade se odlučio da jedinicu prethodno povrati u rejon Gacka. To je učinjeno radi sprovođenja do oslobođene teritorije hercegovačke i crnogorske omladinske delegacije, koje su se vraćale sa Drugog konresa USAOJ-a, održanog 2. maja u Drvaru. Istovremeno je osiguravan transport desetak komorskih grla, sa tovarima pisanog materijala upućenog od Vrhovnog štaba za 2. udarni korpus. U dugoj koloni Brigade nalazio se i veći broj bivših interniraca iz Crne Gore, oslobođenih iz talijanskih konclogora, koji su se vraćali u zavičajne krajeve.

Pošto je kod Obija odbacila zasjedu koju je činilo više stotina kalinovičkih i nevesinjskih četnika, Brigada je, 6. juna, uz Borač dostigla gatačko Čemerno, odakle je njen štab poslao opširan izvještaj štabu Divizije o stanju jedinice i dao prijedlog da se Brigada prije povratka na svoj samostalan zadatak oko Konjica ojača i borbeno učvrsti.

Već narednog dana, 13. brigada je od Čemerna prešla u napad i kod s. Dramešine odbacila 4. bataljon četničke Gatačke brigade i protjerala ga prema garnizonu u Gacku.

Štab 13. brigade je 8. juna u Čemernu dobio novi zadatak od štaba 29. divizije da nastavi pokret prema Divinu radi dalje popune i sređivanja. Preko Gatačkog polja i Meke Grude Brigada je 10. juna stigla u Divin,[3] gdje je 11. juna izvršena smotra jedinice. Smotru su izvršili politički komesar i načelnik štaba Divizije, pa je to, u stvari, bio i završni čin formiranja 13. hercegovačke brigade. Narednih dana, u 13. brigadu je uključen bataljon *»Savo Belović«* Južnohercegovačkog NOP odreda, kao njen 3. bataljon, a prije nego što će preuzeti borbene zadatke u južnoj Hercegovini.[4]

Zbog poremećaja koje je uslovila snažna neprijateljeva ofanziva na oslobođenu teritoriju Hercegovine, popuna 13. brigade je bila usporena, ali je 10. avgusta, u Dubravama, u međuprostoru Stolac—Mostar, obrazovan Dubravski partizanski bataljon, koji je, nešto kasnije, uključen u 13. brigadu, kao njen 2. bataljon. Time je ova brigada sa četiri svoja bataljona stala u red starijih brigada Divizije, kako po svojoj jačini tako i po vojnopolitičkom doprinosu.

Pored obrazovanja 13. brigade, u toku juna ostvarena su i dalja organizaciona usavršavanja jedinica 29. udarne divizije. Naredbom njenog štaba od 10. juna tri bataljona Sjevernohercegovačkog NOP odreda popunili su postojeće ili obrazovali nove jedinice u brigadama. Bataljon »Nevesinjska puška« preimenovan je u 3. bataljon 10. brigade, čime je nadomješten ranije odkomandovani 3. (dalmatinski) bataljon. Partizanski bataljon »Miro Popara« nadomjestio je 4. bataljon 11. brigade koji je, kako znamo, uključen u borbeni sastav 13. hercegovačke brigade. Partizanski bataljon »Vule Skoko« poslužio je za popunu malobrojnog 1. bataljona 11. brigade.[5] Time je, poslije Mostarskog, rasformiran i Sjevernohercego-

vački NOP odred na račun brigada, a ukidanje partizanskih jedinica, u dobroj mjeri, nadomješteno je istovremenim razvojem teritorijalnih jedinica (bataljona) po područjima Divizijske vojne oblasti.

Naredbom Vojne oblasti 29. divizije od 18. juna formirano je 1. vojno područje sa sjedištem komande u Davidovićima. U njega je uključena teritorija bilećkog, gatačkog i nevesinjskog sreza sa, odranije postojećim, komandama mjesta — srezova. U sličnom postupku, naredbom od 28. juna, obrazovano je i 2. vojno područje, sa sjedištem u Vlahovićima, da bi objedinilo komande mjesta i teritoriju stolačkog, ljubinjskog i trebinjskog sreza.[61] Za komandanta 1. vojnog područja postavljen je Vlado Vujović Stari, a za političkog komesara Mirko Mastilović. Na čelo 2. vojnog područja postavljeni su: komandant Dako Kundačina i politički komesar Mladen Knežević Traktor.

Ovim razvojnim dostignućima 29. divizije treba dodati i istovremene napore usmjerene ka značajnom unapređivanju i zbrinjavanju, kao i liječenju, težih ranjenika i bolesnika. Upućivanjem sa aerodroma u Boanu oko 100 ranjenih i bolesnih boraca u savezničke bolnice u Italiji,[7]-* Divizija je, uz pomoć štaba 2. udarnog korpusa, riješila jedan od svojih najtežih i najbolnijih problema. Ovom prvom, kao i daljom evakuacijom i sanitetskim zbrinjavanjem i liječenjem ranjenih i bolesnih ljudi, podstaknut je porast borbenog morala jedinica Divizije i omogućena veća borbena pokretljivost širom operativnog područja.

Neuspjeli napadi na garnizon u Bileći

Poslije slamanja uzastopnih neprijateljevih napada u toku maja, jedinice Divizije su nastavile oštre okršaje, čiji je uvod bio napad dijelova Divizije i Primorske operativne grupe na četnički garnizon u Bileći, sa ciljem da se grad oslobodi u ukloni ova velika prepreka u dubini oslobođene teritorije.

Napad na četničko uporište organizovao je štab 29. divizije svojom zapovješću od 29. maja, a započeo je 31. maja u 22,30 sati.[8]) Izvodile su ga dvije napadne kolone sa po tri bataljona, pored dva bataljona koji su preuzeli spoljno osiguranje napada od garnizona u Trebinju. Desna kolona, tri bataljona 12. hercegovačke brigade, napadala je sa sjeverne i sjeverozapadne strane uporišta, a lijeva kolona, dva bataljona 2. dalmatinske sa 4. bataljonom 12. brigade, nastupala je na istočni dio odbrane u Bileći. Snage za osiguranje postavljene su u rejon Moska.

Zamisao za uništenje tvrde četničke odbrane, naslonjene na brojne objekte stalne fotifikacije, predviđala je iznenadno podilaženje i jednovremeni udar dviju kolona s ciljem da se kružna odbrana četnika probije, rasiječe i, u daljem, savlada. Napad je počeo u određeno vrijeme bombaškim jurišem na četničku spoljnu odbranu, u kojem je brzo savladan otpor u utvrđenjima Dubovac, Hadžibegovo brdo i Vlahinja. Zatim je šest bataljona, goneći četnička osiguranja, nastavilo napad na neprijateljevu odbranu u gradu, koja je pružala žestok otpor iz jakih utvrđenja, i iz jedinstvenog čvorišta bunkera i uređenih zgrada, opasanih žičanim preprekama i branjenih gustom vatrom posebno dobro od okupatora naoružanih bilećkih četnika.

Pred svitanje, po odluci štaba Divizije, napad je obustavljen, pa su jedinice izvučene iz gradske kotline na prva uzvišenja, sa kojih je neprijatelj tučen minobacačkom vatrom, a s namjerom da se napad pripremi i obnovi naredne noći.

Međutim, ugrožavanje najmanje 600[9]' udruženih četnika Bilećke i Vučedolske brigade u Bileći, izazvalo je brzu intervenciju neprijateljevih garnizona iz Stoca, Nevesinja i Gacka, pa je borba oko Bileće odmah prerasla u opšti sudar na svim sektorima.

Dok je ujutru 1. juna još vodila napad kod Bileće, u leđa 12. brigade udarilo je oko 300 četnika iste Bilećke brigade. Oni su se zatekli u rejonu Ljubinja, gdje su učestvovali u napadu na sjedište Južnohercegovačkog NOP odreda u G. Hrasnu. Orijentisani borbenim tutnjem kod Bileće, ovi četnici su odmah pohitali u pomoć svome garnizonu. Četnicima koji su se iznenadno pojavili suprotstavio se kod Osmić-gomile i Tisca, u rejonu desetak kilometara od Bileće, 3. bataljon 12. brigade, ojačan sa dijelom 2. bataljona. Borbom prsa u prsa jedinice 12. brigade, pomognute i pritiskom 5. bataljona 10. brigade u leđa četničkog rasporeda, odbijen je ovaj napad četnika, ali su se oni ipak, obilaznim pravcem preko Šobadina, probili u svoj garnizon.

U ovim dvodnevnim borbama oko Bileće 12. hercegovačka brigada je imala znatne gubitke, 9 poginulih*' boraca i 11 ranjenih, većinom iz 3. bataljona u borbi kod Osmić-gomile. Među njima je u Baljcima pao 31. maja zamjenik komandira čete 4. bataljona Spaso Vujović iz Zasade.[10]' Istovremeno, dalmatinski bataljoni su pretrpili gubitke — 2 poginula i 4 ranjena borca.[11]' Ocijenjeno je da su četnički gubici istovremeno bili dvostruko veći; u jednom domobranskom dokumentu navodi se da su iznosili 8 ubijenih i 16 ranjenih. Pored niza ranijih, i ovo improvizovano zalijetanje na utvrđeni grad nije imalo uspjeha, iako je za duži period paralisalo četnički garnizon u Bileći.

Dalji napad na bilećko četničko uporište odložen je zbog potrebe da se suzbiju već ispoljene neprijateljeve intervencije na drugim sektorima.

Suzbijanje neprijateljevih napada iz Gacka i Nevesinja, početkom juna

U jutro 1. juna, dok se još vodila borba za Bileću, oko 500—600 legionara i gatačkih četnika, podržanih gustom vatrom artiljerije i minobacača, prešlo je od Avtovca u napad na položaje 11. hercegovačke brigade. Glavnina ove brigade na položaju Kazanci—Danići odbila je napad oko 300 četnika Gatačke brigade, koji su pristigli od Dobrelja i Gata. Jača desnokrilna neprijateljeva kolona, sastavljena većinom od njemačkih vojnika, uspjela je da se od Stepena, duž puta, probije i, sa Kobilje glave, potisne 2. bataljon, ali je zatim zaustavljena na položajima M. i V. Kita. S padom noći pregrupisana je 11. brigada pa je, narednog jutra, nastavila borbu u rasporedu Stepen-vrh (3. bataljan) — Hercegova gradina (2. bataljon) sa 1. bataljonom u rezervi kod k. 1050, dok je desni bok štitila susjedna Golijska partizanska četa — iz rejona Kazanaca. Neprijateljevi gubici u borbi 1. juna nisu utvrđeni, a 11. brigada je imala jednog*' poginulog.[121]

*) U ovim borbama pali su hrabro: politički delegat voda Jovo Andić, iz Zagore kod Trebinja, vodnik Nikola Lojpur, iz Tasovčića (kod Čapljine), puškomitraljezac Mitar Kijac, iz Rosulje-Ljubomir; borac Ismet Džemila, iz Aladinića kod Stoca, te politički delegat voda Branko Ivanković iz Ljubomira, koji je podlegao 4. juna u D. Vrbici. Imena ostalih nisu identifikovana.

Štab divizije je 2. juna pritekao u pomoć 11. brigadi, kada je prema Kobiljoj glavi uputio od Bileće 1. i 2. bataljon 12. brigade, pomjerajući istovremeno snage ove brigade sa bilećkih položaja na sjeverniju liniju Golobrđe—Okolišta.

U jutro 2. juna glavnina gatačkog garnizona nastavila je napad na položaje 11. brigade. Dvostruko nadmoćnije snage legionara i četnika, poslije višečasovne borbe, potisle su 3. bataljon od Stepen-vrha prema Kocelju (k. 1293), koji je bio izložen snažnoj koncentraciji neprijateljeve artiljerijske vatre. Uvođenjem u borbu 1. bataljona, štab 11. brigade je stabilizovao odbranu kod 3. bataljona. Krajem dana protivnapadom 1. i 3. bataljona, neprijatelj je odbačen iz masiva Somine na polazne položaje, dok je 2. bataljon, žilavom odbranom, održao svoj položaj na Hercegovoj gradini. U borbi 2. juna 11. brigada je imala 7 poginulih**) i 9 ranjenih. Istovremeno je, prema sopstvenim podacima, neprijatelj imao 8 ubijenih i 20 ranjenih.[13]-[1]

Noću 3/4. juna, uz pomoć koja je pristigla preduzet je opšti protivnapad u Gatačkom polju. Po dva bataljona iz 11. i 12. brigade napali su od Kobilje glave, Zaselja, Pržina i Stepena odbacivši prema Zbornoj Gomili oko 250 legionara i četnika, da bi, protivnapadom nadmoćnog neprijatelja, bili iste noći povraćeni na polazne položaje. U toku ove noći ubijena su dva četnika i jedan legionar, a dva borca lako su ranjena.

U toku 4. jula 11. brigada je rokirana na golijski pravac, na položaje Kazanci (1. bataljon) — Vratkovići (2. bataljon) — Bobotovo Groblje (3. bataljon). Prvi i 2. bataljon 12. brigade posjeli su rejon Slivice—Njivice — radi zatvaranja pravca od Gatačkog polja prema Bileći. Do 9. juna na gatačkom sektoru zavladalo je zatišje, uz obostranu izviđačku aktivnost.[14])

Naporedo sa gatačkim, početkom juna ispoljio se i neprijateljev garnizon u Nevesinju; prema njemu je bila orijentisana 10. hercegovačka brigada. Prvog juna njen 4. i 2. bataljon zatekli su sa na položajima Nekudina—Lastavica prema neprijatelju u Nevesinjskom polju, 5. bataljon je bio u pozadini (čistio je četničke dijelove u prostoru planine Sitnice), dok je 1. bataljon ojačavao 12. brigadu na bilećkim položajima.

Ovog dana nevesinjski garnizon je znatno pojačan dovođenjem iz Konjica legionarskog 369. dopunsko-nastavnog bataljona ili njegove glavnine, što nije pouzdano utvrđeno. Istovremeno, postoje tragovi u izvještajima da je u tim danima u Nevesinju bila prisutna i neka jedinica legionarske 13. SS »Handžar« divizije, čiji su dijelovi ovog proljeća boravili u rejonu Mostara i nastojali da u svoje redove mobilišu omladince — Muslimane.[15]

Prvog juna oko 2—300 četnika 2. nevesinjske brigade, uz podršku legionarske artiljerije, napali su kod Lastavice 2. bataljon 10. brigade, koji ih je protivnapadom odbacio na polazne položaje kod Odžaka. Njegovu borbu podržala je jedna četa 4. bataljona, kada je od Nekudine prodrla u rejon Lješčice i tamo, bez vidnijeg uspjeha, napala na dobro branjene vatrene položaje legionarske artiljerije. U borbama 1. juna, 2. bataljon je

*) Kod Kazanaca je poginuo vodnik 1. bataljona Gojko Karić iz Bijeljana.

**) Na Stepen-visu su poginuli borci: Katko Pecelj iz Rankovaca, Svetko Mićević iz Zitomislića; kod Kobilje glave: Petar Bulić iz Splita; kod Zaselja: Branko Mandrapa iz Gabele, te Vlado Gaćina iz M. Grude (koji je poslije ranjavanja umro 7. VI u bolnici), kao i Milovan Luburić iz Brestica kod Bileće.

imao jednog poginulog*' i dva teže ranjena borca.[16]' Istog dana prema Nevesinju je privučen i 5. bataljon iz rejona Njeganovića.

Drugog juna, u 8 sati, tri kolone legionara i četnika napali su na položaje 2. i 4. bataljona, ali su do kraja dana bile odbačene na polazne položaje prema Odžaku i Biogradu.[17]' Na nevesinjskom sektoru je, do 8. juna tako zavladalo zatišje.

Uzastopno poražavani i snagom NOP-a iznutra rastrojavani nevesinjski, četnici su se naglo osipali, pa je 7. juna ukinuta njihova 2. nevesinjska brigada, a njeni ostaci su priključeni do tada Prvoj, odnosno, u daljem, četničkoj Nevesinjskoj brigadi, čiji je Fojnički bataljon istovremeno priključen Gatačkoj brigadi.[18]-'

U prvoj dekadi juna, boreći se samostalnije, Južnohercegovački NOP odred je uspješnim akcijama održavao svoju teritoriju i, vezivanjem neprijateljevih garnizona u Stocu i Trebinju, podržavao borbu glavnine Divizije. Pošto su od 29. do 31. maja i 1. juna učestvovah u uspješnoj odbrani svoje baze u G. Hrasnu, koja je bila napadnuta od višestruko nadmoćnih četnika Trebinjskog korpusa, uz podršku legionarskog garnizona iz Stoca, bataljoni »Marko Mihić« i »Miro Popara« preduzeli su noću 3/4. juna napad u Poplatu na četničku Stolačku brigadu i protjerali je u stolački garnizon.[19]^

Vršeći stalan pritisak na garnizon u Trebinju, bataljon »Rade Pravica« Južnohercegovačkog NOP odreda je 5. juna, kod s. Petrovića, iz zasjede napao kolonu legionara, od koje je 7 ubio, 4 zarobio a ostale prognao u Trebinje. U borbi je zaplijenjeno 10 pušaka, jedan pištolj, dva dvogleda, jedna mašinka i oko 1000 metaka. Ovaj partizanski bataljon je 9. juna kod Zaplanika, miniranjem kolosjeka, prevrnuo neprijateljev oklopni voz.[20]'

Radi vezivanja stolačkog garnizona, bataljon »Marko Mihić« je 6. juna od Bjelojevića prodro u Dubrave, u pozadinu garnizona u Stocu, i ugrozio njegovu putnu vezu sa Domanovićima. Tamo se zadržao nekoliko dana napadajući domobransku miliciju na prostoru Dubrava i presijecajući navedene komunikacije.

Za sve to vrijeme mirovao je četnički bilećki garnizon prema kojem je bila orijentisana 12. brigada sa položaja: Vrbica—Pogledalo—Kovači——Pilatovci. Ova brigada je od 6. juna preuzela i zatvaranje pravca od Bileće prem Vilusima, preuzimajući ga od 2. dalmatinske brigade. U rejonu Njivica nalazio se njen 2. bataljon, u rezervi štaba Divizije.

Nakon nekoliko dana odmora, maksimalno iskorišćenih za sređivanje i osvježavanje jedinica, na inicijativu štaba Divizije, nastavljena je borbena aktivnost. Prva je pokrenuta 10. brigada, koja je 8. juna preduzela napad u Nevesinjskom polju. Sa položaja Nekudina—Džinova Mahala——-Ponor njena tri bataljona su krenula prema Nevesinju, raspršili četnike Nevesinjske brigade i 9. juna ujutro izbili na liniju Odžak—Bablja glava—Vilenjak. Sa Vilenjaka je 4. bataljon zasuo minobacačkom vatrom neprijateljevo gradsko uporište prodirući prednjim dijelovima u samo predgrađe.[21]'

Kako se i očekivalo, nevesinjski garnizon je odmah reagovao. Tamošnji legionari, zajedno sa četnicima, podržani sa četiri tenka i snažnom

V Kod Vranjkuka je poginuo borac Jovan Vulić iz Biograda, kod Nevesinja. Istog dana umrli su od zadobijenih rana kod Vranjkuka borci: Mihajlo Radovanović iz Lukavca kod Nevesinja i Smail Mešić iz Čapljine.

artiljerijskom vatrom, preduzeli su protivnapad s težištem na otklanjanju neposredne opasnosti, tj. da zbace 4. bataljon sa nadvišavajućeg Vilenjaka. Bataljon se blagovremeno izvukao prema Udrežnju. Noću 9/10. juna obnovljen je pritisak jedinica 10. brigade na spoljnu odbranu nevesinjskog garnizona; poslije toga jedinice su se vratile na položaje Tabaja—Lastavica—Mučibabići. U ovim borbama 10. brigada nije imala gubitaka, dok su dva četnika ubijena, a pet ih je zarobljeno.[22]

Noću 10/11. juna bataljoni 10. brigade su krenuli s ciljem da protjeraju četničke posade sa prostora Crnče—Žalom—Budisavlje. Dok su 2. i 5. bataljon, progoneći četničke dijelove, izbili do Bratača, 4. bataljon je, štiteći lijevi bok 4. i 5. bataljona, sa položaja Glog—Nekudina, odbio protivnapad oko 250 legionara i četnika i odbacio ih na njihove polazne položaje kod Odžaka. Tom prilikom je izbačeno iz stroja više neprijateljevih vojnika, a plijen je bio četiri puške sa 120 metaka. Istog dana 2. i 5. bataljon su kod Zaloma odbili sličan četnički protivnapad i imali dva poginula.*[1] I u toku 12. juna nastavljen je pritisak na neprijateljev raspored kod Brtača i Budisavlja, da bi se jedinice naredne noći vratile na ranije položaje. U dvodnevnoj borbi prema neprijateljevim podacima, u ovom rejonu ubijeno je 8, ranjeno 4, a nestalo je 25 četnika.[23]-[1]

Koordinirano sa aktivnošću 10. brigade u Nevesinjskom polju ispoljila se i 11. brigada na gatačkom sektoru. Ona je noću 11/12. juna od Gareve i Gata, preko Samobora, prodrla u rejon Jasenik—Lipnik, progoneći usput četnička osiguranja u Avtovac. U napadu je učestvovao i tek uključeni 4. bataljon, obrazovan od partizanskog bataljona »Miro Popara«. Pritisak na neprijatelja u Gatačkom polju proširen je učešćem i 2. bataljona 12. brigade, koji je od Troglava napao četničku posadu u Stepenu i protjerao je u Kulu Fazlagić. Pošto je ocijenio da dalji napad na neprijateljevu odbranu u Avtovcu nema izgleda na uspjeh, štab 11. brigade je povratio svoje jedinice na ranije položaje: Vratkovići—Kazanci—Galešina—Danići. Iste noći 13/14. juna od Stepena je prema Kovačima vraćen i 2. bataljon 12. brigade; on je nastavio raniju ulogu divizijske rezerve.

U dvodnevnim borbama u Gatačkom polju 11. brigada je ubila 12. neprijateljevih vojnika, četiri je ranila i jednog zarobila, imala je osam ranjenika, dok je poginuo zamjenik političkog komesara čete, *Ostoja Popović* iz Gračanice. On je pao 10. juna kod s. Garave.[24]

Borbe 12. brigade i Južnohercegovačkog odreda, sredinom juna

U reakciji na pritisak na garnizone u Nevesinju i Gacku ispoljio se, poslije duže vremena, i bilećki garnizon. Oko 400 četnika 13. juna ujutro napalo je 1. bataljon 12. brigade na prenoćištu, u Pilatovcima. Slabo osiguran i iznenađen, Bataljon se našao u okruženju, pa je bio prinuđen da se iz teškog položaja probije, a zatim, uz pomoć 3. bataljona od Vučjeg Dola preduzme protivnapad. Četnici su odbačeni u Bileću, a desetak neprijateljskih vojnika izbačeno je iz stroja. Četnici su u Pilatovcima zarobili 7 boraca 1. bataljona i zaplijenili: osam grla iz komore, minobacač 81 mm, mitraljez »bredu« i 3 puške sa 800 metaka.[25] Ovog dana u borbi na Baljcima poginula je Milosava Šegrt, referent saniteta 1. bataljona 1. brigade, rodom iz Aranđelova.

*) Kod Zaloma su poginuli: zastavnik Simo Reljić, iz Svitave kod Čapljine i borac Janko Uzelac, oba iz 5. bataljona.

U protivakciji, 12. brigada je, noću 15/16. juna, izvršila prepad na četničku odbranu u Bileći i, krajem noći, bez gubitaka se vratila na svoje položaje. Pridat Dvanaestoj, 1. bataljon 10. brigade je, od 12. do 16. juna, krstario prostorom Zvijerina, Ljubomir, Mosko i iz tamošnjih naselja uspješno progonio četničke grupice. Tom prilikom, 17. juna poginuo je kod Njegovanovića zamjenik komesara čete Veljko Mulina iz Dubočana.

U drugoj polovini juna nastupio je borbeni predah na području 29. divizije. Neprijatelj se zavukao u svoje utvrđene garnizone, vršeći pripreme za narednu julsku napadnu operaciju »Zonenštih«.

Novoformirana 13. hercegovačka brigada krenula je iz Divina prema Stocu i, 13. juna, posjela položaje Hrgud—Vlahovići. Zatim je, dobrom saradnjom sa Južnohercegovačkim NOP odredom, nastavila borbenu aktivnost u Stolačkom srezu, s ciljem da dejstvuje po neprijatelju i osigurava priliv novih boraca.

Na prostoru Dubrava i u pozadini garnizona u Stocu, uspješno je dejstvovao partizanski bataljon »Marko Mihić«. On je 16. i 17. juna rastjerivao domobranske milicionare u s. Prenju ubivši jednog i zarobivši dva milicionara, kao i plijen od 7 pušaka i dva pištolja. Bataljon je zatim prodro u s. Lokve gdje je, 18. juna, savlađujući otpor neprijatelja ubio jednog, a dva milicionara zarobio, kao i tri puške. Nastavljajući tako, 20. juna on je, miniranjem puta Domanovići—Čapljina, uništio neprijateljev kamion, ubio dva legionarska podoficira i jednog ustašu. Pored kamiona, zaplijenio je 3 puške, 350 kg hljeba i 3 miliona kuna. Oko 50 partizana napalo je 22. juna i na žandarmerijsku stanicu u Aladinićima ali — — odbijeni su. U Aladinićima su stolački partizani zaplijenili neprijateljev magacin sa 3.000 kg kukuruza. Podržavan od većine stanovništva dubravskih sela, Bataljon je i dalje rastjerivao tamošnje posade domobranskih milicionara i organe ustaške vlasti.[26]

U ovo vrijeme su, takođe, bili aktivni i ostali bataljoni Južnohercegovačkog NOP odreda. Bataljon »Mihajlo Ćuzulan« srušio je dva voza na pruzi između stanica Zavala—Grmljani u Popovom polju. Prvo je sa rastavljenih šina survan oklopni voz, da bi, istog dana — 19. juna, bio survan i naredni njemački vojni voz, a nagaznom minom zbačen je sa pruge i vagonet pružnih radnika koji su pristigli radi opravke kolosjeka.[27]

Od ostalih, manje značajnih ili nezabilježenih događaja iz ovog vremena u južnoj Hercegovini, ističe se i početak razmjene zarobljenika između Dvadeset devete i okupatorske 369. divizije. Poslije pregovora štaba Južnohercegovačkog NOP odreda i komandanta legionarskog garnizona u Stocu, prva takva razmjena izvršena je 27. juna 1944. godine u rejonu s. Poplat, kod lokaliteta Dabrikovače (k. 286), gdje je razmjena i kasnije nastavljena.[28] Prihvatanjem razmjene zarobljenika, u skladu sa međunarodnim ratnim pravom, njemački okupator je prvi put i javno priznao 29. diviziju, kao ravnopravnu zaraćenu stranu. Ovim načinom izbavljeni su iz zatočenja mnogi aktivisti NOP-a i zarobljeni borci Divizije, koji su, inače, vrlo rijetko zapadali u takav položaj.

U drugoj polovini juna nešto je aktivnija bila samo 10. brigada — na nevesinjskom sektoru. Noću 16/17. juna njeni 3. i 4. bataljon su od Rakove Noge i Studenaca prodrli do Odžaka i Bablje glave, protjerali četničku predstražu, uništili njihove logore, a zatim, povratili se na svoje položaje. Na to je legionarska artiljerija odgovorila žestokom ali i neefikasnom vatrom po rejonu Odžaka, što je, zapravo, otkrivalo stalno neprijateljevo

strahovanje. Naredne noći bataljoni 10. brigade su upali u prostor Grabovica—Žalom, a tamošnje četničke posade pobjegle su u Bratač.[291]

Oko 400 legionara i četnika iz Nevesinja uzvratili su 21. juna napadom od Šipačna i Zaloma na položaje 2. bataljona na Rasini i Pandurici; uspjeli su da potisnu osiguravajuće dijelove. Sa padom noći pristizanjem 5. bataljona sa 2. i 5. bataljonom izvršen je protivnapad, pa je neprijatelj odbačen u njegove polazne rejone. Tom prilikom ubijen je jedan, a ranjeno 6 četnika, dok su tri borca ranjena. Istovremeni napad oko 150 četnika i legionara od Džinove Mahale prema Studencima zaustavio je 4. bataljon; ubijen je jedan četnik, a jedan partizan je ranjen.[301]

Obostrano grupisanje snaga početkom ljeta

Na dan 24. juna susjedna 2. dalmatinska brigada Primorske operativne grupe preuzela je i zatvaranje pravca od Bileće prema Vilusima, pa je sa položaja kod Pilatovaca oslobođen 1. bataljon 10. brigade i upućen prema Nevesinju. Tako su se 25. juna jedinice 29. udarne divizije našle u ovom rasporedu:

— 10. hercegovačka udarna brigada sa 5 bataljona prema Nevesinju, na položajima Slato—Rogače—Studenci—Džinov Do;

— 11. hercegovačka udarna brigada sa 4 bataljona prema Gacku, na položajima: Njivice—Galešina—Dulići—Vratkovići;

— 12. hercegovačka udarna brigada sa 4 bataljona prema Bileći, na prostoru: Okolišta—Vučji Do—Trnovica;

— 13. hercegovačka udarna brigada sa tri bataljona prema Stocu, na položajima: Podkom—Ćukova Greda—Kameni Obor;

— Južnohercegovački NOP odred sa po jednim bataljonom u Dubravama, u Popovom polju i Trebinjskoj šumi vezivao je daleko brojnije garnizone u južnoj Hercegovini;

— Novoobrazovani Sitnički NOP bataljon u prostoru planine Sitnice sadejstvovao je snagama 12. brigade kod Bileće;

— Štab divizije sa prištapskim jedinicama (Zaštitni bataljon, Intendantura i znatno rasterećena Bolnica) nalazio se i dalje u Poljicu (Crkvicama), u čijoj blizini su boravila i hercegovačka rukovodstva društveno-političkih organizacija.*'

Opšti raspored neprijatelja na operativnom području Divizije uglavnom je ostao isti. Jedinice, koje su u toku maja izvodile ofanzivne akcije, u junu su uglavnom zadržane u ulozi rezervi. Krajem juna u Hercegovinu su se iz Bosne vratile jedinice 5. SS korpusa koje su od 25. maja učestvovale u drvarskoj operaciji. To, kao i povlačenje dijela snaga iz dubine svog operativnog područja, omogućilo je 5. SS brdskom armijskom korpusu da gušće posjedne svoj sektor jadranske obale; istovremeno, to je značilo i porast gustine posada u čitavoj borbenoj zoni *»Neretva«,* naročito u južnoj Hercegovini. Pomenute rezerve su, na primer, omogućile 5. SS korpusu da krajem juna interveniše i prema 1. proleterskom korpusu u rejonu Obija i Kalinovika.

*) Oblasni komitet KPJ, Oblasni NO odbor, Oblasni odbor AFZ, Oblasni komitet SKOJ-a i Oblasni odbor USAOJ-a, Pozorište narodnog oslobođenja Hercegovine i Redakcija *»Hercegovačkog vijesnika«.*

Operativno područje 29. divizije u ovom periodu se gotovo u potpunosti poklapa sa odbrambenom zonom njemačke 369. pješadijske divizije, pa se zato treba osvrnuti na njen raspored. Raspored i dejstvo ostalih jedinica prikazuje se onoliko koliko su imale uticaja na dejstva 29 divizije.*'

Na prostoru koji se graniči na zapadu rijekom Neretvom, na jugu obalom Jadranskog mora od Neretve do Grude, na istoku granicom između Crne Gore i Hercegovine i na sjeveru, — planinama: Volujak, Zelengora i Treskavica, 369. divizija je svoje, kao i kolaboracionističke snage koje su joj bile potčinjene (približno iste jačine) rasporedila u duboko ešaloniranom poretku. Poredak je bio podijeljen na dva pukovska odsjeka obalske odbrane: desnim, od Ploča do Slanog, rukovodila je komanda 370. grenadirskog puka sa sjedištem u Stonu, na Pelješcu, a lijevim, od Slanog do Grude, komanda 369. grenadirskog puka, sa sjedištem u Trebinju. Oba puka imala su na obali samo po jedan svoj bataljon (1. bataljon 370. i 3. bataljon 369. grenadirskog puka). Pukovski drugi ešeloni, 3. bataljon 370. grenadirskog puka i 1. bataljon 369. grenadirskog puka nalazili su se u Metkoviću i Trebinju, dok su treći ešelon obrazovale divizijske rezerve: 2. bataljon 370. grenadirskog puka u Gacku, 369. dopunski streljački bataljon u Nevesinju i 369. izviđački bataljon u Mostaru.

Kao što se vidi iz rasporeda, i pukovi i bataljoni su predstavljali, uglavnom, komandna jezgra; oko njih su bile grupisane jedinice ojačanja i potčinjene kolaboracionističke formacije. U skladu sa osnovnom zamisli komande 5. SS korpusa i 369. divizija je imala težište odbrane na neretvljanskom pravcu, pa je u Blagaju raspoređena njena Komanda sa 369. bataljonom za vezu i 105. tenkovskom četom 5. SS korpusa, kao i glavnina 369. artiljerijskog puka (Komanda, jedan divizion i prištapski dijelovi u Buni — po jedan njegov divizion ojačavao je pješadijske pukove u Trebinju i Stonu, a jedan divizijske rezerve u Nevesinju i Gacku). Tu su bile i ostale prištapske jedinice: 369. protivavionski divizion i 369. pionirski bataljon u Metkoviću, 369. protivtenkovski bataljon u Stocu, dok su pozadinske (sanitetske, tehničke i snabdjevačke) ustanove bile u Mostaru u Bijelom Polju.

U dolini Neretve bili su djelimično raspoređeni i prištapski dijelovi 5. SS korpusa, čija se komanda još nalazila u Širokom Brijegu. To se, prije svega, odnosi na 105. SS tenkovsku četu u Blagaju i 505. SS protivavionski divizion u Metkoviću, kao i 105. SS samohodni artiljerijski divizion, 105. SS izviđački bataljon (povremeno), 105. SS bataljon za vezu — — sve u Mostaru, i dio njegovih snabdjevačkih ustanova sa — bar jednim bataljonom za osiguranje na željezničkoj pruzi prema Sarajevu.

Ispred obalskog ruba, na otocima Mljetu i Korčuli, te na zapadnom dijelu Pelješca, stvarnu prvu liniju odbrane neretvljanskog pravca činio je 750. lovački puk njemačke 118. lovačke divizije, ojačan divizionom njenog 668. artiljerijskog puka.

Njemačku odbranu obale na ovom dijelu su ojačavali:

— 649. obalski artiljerijski puk kopnene vojske, potčinjen neposredno komandi 5. SS korpusa. Njegov 949. divizion (sa 4 baterije) raspoređen je u Dubrovačkom, a 622. u Makarskom primorju.

*) Ovakav raspored neprijateljevih snaga uglavnom se zadržao i u naredna dva mjeseca, pa se on kasnije ne opisuje.

— Mornarička obalska komanda južne Dalmacije potčinjena je admiralu Jadrana — komandantu njemačke mornarice na Jadranu, sa sjedištem u Opatiji. Njen 612. mornarički obalski artiljerijski divizion bio je raspoređen na dubrovačkim otocima (Lokrum, Lopud i Sipan) i Pelješcu, a 628. na Braču i kod Drvenika.

— Plovne jedinice njemačke mornarice na Jadranu, od kojih se u vodama i lukama južne i srednje Dalmacije nalazila bar po jedna flotila 1. divizije torpednih čamaca, kao i jedna eskortna flotila 11. divizije za osiguranje.

— Devetnaesti trvđavski pješadijski bataljon 999. puka*' posjedao je garnizon u Stonu i — četvrtom četom — otok Mljet. Po nekim podacima ovdje se nalazio još jedan bataljon mornaričke pješadije i bar jedna mornarička PA baterija.

Dok su isturene položaje na otocima posjedale isključivo njemačke jedinice, prvi ešalon ovako postavljene odbrane obale ojačavala su dva milicijska bataljona (4. i 5.) domobranskog 9. posadnog zdruga. Njegova Komanda i prištapski dijelovi nalazili su se takođe na obali, u rejonu Dubrovnika. Malobrojni četnički Dubrovački korpus (do 200 boraca — — uglavnom samo Dubrovačka brigada) nalazio u neposrednoj blizini Dubrovnika u s. Slivnica.

Drugi ešelon, na liniji: Trebinje—Stolac—Čapljina ojačavale su snage 1. domobranskog i dvije čete 2. milicijskog bataljona domobranskog 9. posadnog zdruga, na obezbjeđenju željezničke pruge Hum—Trebinje i u Dubravama, četnički Trebinjski korpus (Trebinjska, Bilećka, Ljubinjska i Stolačka brigada, komanda Korpusa u Gorici kod Trebinja), ojačan Vučedolskom brigadom Nikšičkog korpusa i Neretvljanskom brigadom, četničke komande Dalmacije, koja je bila prihvatila naziv: *»Hrvatska borbena zajednica«.* Talijanska 49. fašistička legija *»San Marko«,* jačine puka, bila je na obezbjeđenju željezničke pruge Žavala—Hutovo, zajedno sa dva bataljona u ovom periodu formiranog 9. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruga (1. u rejonu Gabela—Ravno—Metković i pola 4. bataljona u rejonu Tasovčići—Domanovići—Bivolje Brdo).

Treći ešelon ojačavala su dva milicijska bataljona domobranskog 9. posadnog zdruga (3. u rejonu Gacko—Kula Fazlagić, kao i dio 2. u Nevesinju i Mostaru), četnički Nevesinjski korpus (Gatačka, Nevesinjska, Mostarska i Konjička brigada, te Odred popa Perišića — komanda Korpusa u Rasadniku kod Nevesinja). Stab 29. divizije je procjenjivao ovih dana da oba četnička korpusa u Hercegovini imaju oko 3.200 četnika, od čega 1.200 u Bileći.[31]'

Dvadeset deveta udarna divizija NOVJ, prema brojnom stanju od 30. juna 1944. godine, imala je — zajedno sa partizanskim odredima i vojnoteritorijalnim organima i jedinicama — svega 2.729 boraca, a 31. jula 1944, bez vojnoteritorijalnih organa i jedinica, ukupno 2.811 boraca. U svom sastavu je imala: 10. hercegovačku brigadu, sastava pet bataljona sa 708 boraca; 11. hercegovačku brigadu, sastava četiri bataljona sa 477 boraca; 12. hercegovačku brigadu, sastava četiri bataljona sa 509 boraca; 13. hercegovačku brigadu, sastava tri bataljona sa 358 boraca. Divizija je u svom sastavu, takođe, imala još: Južnohercegovački partizanski odred, sastava tri bataljona i dvije samostalne čete (sa ukupno 270

*) Numeracija za njemačke kažnjeničke jedinice.

boraca); Sitnički partizanski bataljon, jačine od 70 boraca; Divizijsku vojnu oblast sa komandom 1. vojnog područja u s. Davidovići (komande mjesta: Bileča, Gacko i Nevesinje) i komandom 2. vojnog područja u s. Hrasno (komande mjesta: Stolac i Ljubinje), sa njihovim zaštitnicama i malobrojnim partizanskim stražama, a u formiranju je bio Omladinski bataljon, koji je imao 220 boraca.*'

Pokušaj preuzimanja inicijative

Koncentracija (i izvjesno organizaciono ojačanje) njenih cjelokupnih operativnih snaga, sada grupisanih u četiri snažne taktičke formacije osposobljene za samostalno dejstvo, kao i izvjesno prevladavanje tog proljeća inače akutne nestašice municije, hrane i odjeće, omogućavalo je ipak inicijativu. Sada su gotovo svi borci imali bar šestomjesečno iskustvo, a i velik broj starješina prošao je brojne kurseve za osposobljavanje, pa je i to omogućilo štabu 29. udarne divizije da, već na samom početku ljeta, makar i za kratko preuzme operativnu inicijativu u svoje ruke.

Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu, ocjenjujući da je u ovakvoj situaciji stvorena mogućnost za dublji prodor jedinica u južnu Hercegovinu (u cilju demonstracije snaga u užem obalskom pojasu i korišćenja sve povoljnijih mobilizacijskih uslova u južnoj Hercegovini), ponovo je tražio od štaba Divizije da to i ostvari.

Upućivanje 13. hercegovačke brigade na željezničku prugu u Trebinjskoj šumi, gdje je ova — u drugoj polovini juna — trebalo da napadne slabije domobranske posade na željezničkim stanicama Diklići i Jasenica-Lug, uglavnom se svelo na izviđačku akciju, iako je usput pohvatano desetak škripara. Brigada je iz Dabarskog polja, preko Ljubinja, odmaršovala u rejon Zagora—Dobromani, ali je tu ustanovila da, zbog porušenih mostova i za ovo vrijeme neuobičajeno visokog vodostaja, ne može preći Trebišnjicu, pa se do 25-og istim putem vratila u rejon Dabarskog polja. Neposredan uvid i kontakti sa jedinicama Južnohercegovačkog NOP odreda i organima društveno-političkih organizacija potvrdili su ne samo mobilizacijske mogućnosti, nego i oportunost akcija širih razmjera u ovom dijelu Hercegovine. Te mogućnosti činili su još očiglednijim svakodnevni uspjesi Južnohercegovačkog NOP odreda, koji je dejstvovao manjim partizanskim bataljonima, pa i četama. Štab 29. divizije je smatrao da bi u ovakvoj situaciji bilo »najkorisnije što prije likvidirati garnizone Gacko i Bileću«, čime bi se skratio front, a Divizija širom osnovicom oslonila na slobodnu teritoriju u sjeverozapadnoj Crnoj Gori i oko Foče oslobađajući snage za dejstva prema Neretvi i — u sadejstvu sa Primorskom operativnom grupom — prema Primorju; na to se, poslije zimskih iskustava zbog nedostatka artiljerije, ipak nije usudio.[32]'

Odustajući od povratka 13. brigade na njen teren prema Konjicu, štab Divizije je od Korpusa tražio bar 2 brdska topa, radio-stanice za operativniju vezu sa brigadama i više municije; osjećao je, naime, da mu opšta klima omogućava slobodniji razmah akcije. Dvadeset petog juna 1944. godine Štab je donio odluku da, umjesto nekorisne frontalne borbe u Nevesinjskom polju, preduzme sa 10. brigadom dublji prodor u dolinu

*) Naoružanje 29. divizije 30. juna bilo je: 1790 pušaka, 50 automata, 152 puškomitraljeza, 24 mitraljeza, 11 minobacača 81 mm i 14 minobacača 60 mm.

Neretve. Radi neposrednog rukovođenja akcijom u dolini Neretve, kuda su Diviziju vodili »putevi mobilizacije i ishrane«, u Dabarsko polje je sjutradan došao lično komandant Divizije.

Kompletirana dolaskom 1. bataljona iz Pilatovaca, 10. brigada je u Nevesinjskom polju, u rejonu Slato—Rogače, ostavila samo svoj 4. bataljon — da zatvara pravac prema Lukavcu. Ostala četiri bataljona prikupila su se 26. juna u rejonu: Lastavica—Jasena—Džinova Mahala—Udrežnje, odakle su, po izvršenim pripremama, trebala da krenu na zadatak u dolinu Neretve.

Komanda njemačkog 370. grenadirskog puka, koja je rukovodila odbranom u Nevesinjskom polju, vjerovatno je otkrila ovo grupisanje. Uz značajnu podršku minobacačke i artiljerijske vatre krenula je 27. juna dvjema mješovitim kolonama iz Nevesinja u napad na 10. brigadu. Svaku kolonu je sačinjavalo jezgro po jedan nepotpuni njemački bataljon, koji je bio ojačan sredstvima podrške i četnicima, odnosno milicijom — ukupno oko 1.500 vojnika. Desna kolona se kretala preko Udrežnja prema Lastavici, a lijeva preko Biograda, prema Džinovoj Mahali.

Prvog dana Brigada je, angažujući samo 1. i 5. bataljon, uspjela da neprijatelja zadrži na desnoj obali r. Zalomke; sutradan se, međutim, morala povući nešto dublje, ali je neprijateljev napad zaustavljen na padinama Trusine i Sniježnice. Kad je pred mrak osjetila slabljenje pritiska, Brigada je pripremila noćni protivnapad sa svih 5 bataljona. Lako potisnuvši slabiji zastor, Brigada je, 29. juna, podišla Odžaku, ovladala Vilenjakom i, dijelom snaga, izbila na put Nevesinje—Mostar.[33] Stab Brigade, međutim, nije shvatio razlog neprijateljevog povlačenja, niti je uočio odlazak glavnine nevesinjskog garnizona (koji je inače imao oko 1.500 vojnika) prema Ulogu — radi intervencije protiv 1. proleterskog korpusa.*-' To je dovelo do jenjavanja akcije prema 10. brigadi, pa je na ovom pravcu zavladalo zatišje, iako je prolazak 1. proleterskog korpusa pružao povoljnu priliku da se, angažovanjem koncentrisanih snaga u sjevernim dijelovima gatačkog i nevesinjskog sreza, postignu krupniji uspjesi. Naprije, zbog toga što je 1. proleterska divizija, noću 2/3. jula, napala sve neprijateljeve garnizone od Trnova do Uloga — s namjerom da se Korpus u rejonu Kalinovika zadrži izvjesno vrijeme.[34] Korpus, naime, nije znao da se u rejonu Foče već nalazi 17. (istočnobosanska) udarna divizija, ojačana 16. muslimanskom brigadom.

U trodnevnim borbama na nevesinjskom pravcu Brigada je, uz neznatne gubitke (poginuo je 1 borac), suzbila ispad nevesinjskog garnizona, u Bišini uništila jedan i oštetila drugi kamion, ubila 19 i ranila više neprijateljevih vojnika, ali — ovo je za više dana odložilo izvršenje njenog važnijeg zadatka.

Po povratku iz trebinjskog prostora, 13. hercegovačka brigada je orijentisana prema Stocu, sa zadatkom da zatvori pravac prema Ljubinju *i* Dabarskom polju. Dijelovi Brigade su ispod Hrguda u Potkomskoj pećini odmah okružili i, poslije dvodnevne opsade, 29. juna prinudili na predaju jednu četu četničke Stolačke brigade, jačine 40—50 četnika. Zarobljene je 36 četnika, jedan je ubijen, dok su se drugi, koristeći mrak, probili iz

*) Dolazeći od Fojnice i Gornjeg Vakufa, preko Umoljana i Bjelimića, ovog dans 1. proleterski korpus je izbio kod Kalinovika i Uloga u pokretu prema Foči i Sandžaku — radi predstojećeg prodora u Srbiju.35)

okruženja. Pošto među zarobljenim četnicima nije bilo počinilaca težih nedjela, oslobođeni su ili raspoređeni u jedinice Brigade.[352]

Prvi dani »kalendarskog« ljeta i na gatačkom i bilećkom pravcu, kod 11. i 12. hercegovačke brigade, protekli su u daljem potiskivanju slabijih neprijateljevih dijelova iz isturenijih uporišta, ali se to, u cjelini, može okarakterisati kao zatišje i svedeno na izviđačku aktivnost. Tako su dijelovi 11. brigade, 26. juna, kod s. Gareve i Pustog Polja ubili 3 četnika, od kojih je jedan bio komandir čete, a noću 26/27. juna oslobodili Stepen i četničku posadu protjerali prema Kuli Fazlagić. Četnici su imali 4 mrtva i 4 ranjena, a 11. brigada — 2 poginula i 3 ranjena borca.[36'] Dvanaesta brigada je, takođe, imala nekoliko manjih okršaja, a svoj 4. bataljon je 24. juna uputila preko Zvijerine i Ljubomira radi sadejstva dijelovima 2. dalmatinske brigade u čišćenju četničkih dijelova u Zavodu i pritiska na bilećki garnizon iz pozadine.

Dok Sitinički NOP bataljon, zbog nedovoljno iskustva, nije postizao zapaženije rezultate, jedinice Južnohercegovačkog NOP odreda, nastavljale su da nižu uspjehe. Dio Odreda u ovom vremenu bio je angažovan na Bančićima s ciljem da suzbije jezgro četničke Ljubinjske brigade (oko 50 vojnika), koje je pokušavalo mobilizaciju u okolini Ljubinja. Od ostalih akcija Odreda značajnije su: sukob Bobanske čete kod Crnog Dola sa jednim njemačkim vodom (40 vojnika). Goneći ga, Četa je sutradan, kod Brsečine, izbila na morsku obalu, presjekavši TT linije na putu Dubrovnik—Metković. Diverzijom na pruzi Hum—Trebinje bataljon »Rade Pravica« je 28. juna survao prvo oklopni voz, a potom i voz kome je oklopni služio kao obezbjeđenje. Napad patrole bataljona »Marko Mihić« na neprijateljev kamion kod Bivolja Brda u Dubravama, međutim, nije uspio. Ovdje treba pomenuti i nicanje jedne partizanske grupe u Bišini (do 30 boraca).

Pošto se detaljnije upoznao sa stanjem i mogućnostima u južnoj Hercegovini, štab Divizije je 1. jula 1944. godine donio odluku da, objedinjavanjem 6 bataljona 10. i 13. brigade, prokrstari Dubrave i druge prostore Južnohercegovačkog odreda, da na poluslobodnoj i neoslobođenoj teritoriji demonstrira snagu Divizije i očisti je od rasutih i slabih posada veoma šarenog sastava (milicija, žandarmi, domobrani, ustaše, četnici i škripari). Takođe, trebalo je malobrojnim partizanskim jedinicama Južnohercegovačkog NOP odreda, razvijenim na vrlo širokom prostoru, kao i organima narodne vlasti i društveno-političkim organizacijama pokreta, pružiti efikasnu pomoć. Značajni rezultati očekivali su se i u prihvatanju novih boraca.

Na teritoriji Dubrava, kojom je trebalo da prođu 10. i 13. brigada, postojale su manje, većinom moralno slabe neprijateljeve posade: dvije milicijske čete (3. sa sjedištem u Domanovićima i 4. u Rotimlji) 2. bataljona domobranskog 9. posadnog zdruga.*[1] U Domanovićima se nalazio Pekarski vod njemačke 369. pješadijske divizije i logor Organizacije »TODT«, a u Trebinju i na Aladinićima — žandarmerijske stanice. Pored toga, u rejonu Domanovići—Kozice—Trijebanj—-Bivolje Brdo bilo je još oko 100 ustaša i četnika.

Stab divizije je očekivao samo neznatan otpor, uglavnom od ustaša i žandarma, a najjači od posade žandarmerijske stanice Trijebanj. Kako

*) Uticaj NOP-a u obje čete bio je značajan, a na komandnim mjestima nalazilo se nekoliko članova KPJ.[36a])

je, međutim, očekivana jača itnervencija garnizona iz Mostara, Čapljine, Stoca i, kasnije, iz Trebinja, nije predviđeno duže zadržavanje u njihovom dubravskom međuprostoru. To je, međutim, sa gledišta osnovnog zadatka bilo poželjno.

Noću 2/3. jula, ostavljajući bolnice i komore pod zaštitom omladinskih četa, 13. i 10. hercegovačka brigada nesmetano su izvršile pokret u pet kolona do svojih marševskih ciljeva: s. Kamena, Huskovići, Rotimlja, Trijebanj, Kozice. Dok su bataljoni 13. brigade sa Hrguda pokrenuti još 2. jula u 17 odnosno 18 sati, 10. brigada (bez 3. i 4. bataljona) je iz svojih kantomana (Lastavica i Džinova Mahala) pošla tek u 21 sat, tako da je u Kamenu stigla tek u 8 sati 3. jula, upravo u momentu kada je, poslije šestočasovne borbe dijela 13. brigade, savladana posada u s. Trijebanj.

Očistivši usput s. Kozice od manje grupe četnika, 13. brigada je već u dva navrata počinjala napad na ustaško-žandarmerijsku posadu Trijebnja. Štab brigade se prethodno povezao sa Opštinskim komitetom KPJ za Dubrave, čijih 5 partijskih organizacija je pružilo značajnu pomoć, prije svega neutralisanjem 4. milicijske čete, koja ni formalno nije učestvovala u borbi. Za napad je angažovan samo 4. bataljon, dok je 1. bataljon vršio obezbjeđenje od Stoca, Aladinića i Domanovića, a 3. bataljon (bez 1. čete) u s. Kozicama predstavljao rezervu štaba 13. brigade. Oko 45 žandarma i ustaša sa 5 puškomitraljeza, 1 mitraljezom (smještenim u tornju seoske crkve) i 2 laka minobacača, koji su bili utvrđeni uglavnom u zgradi osnovne škole, pružili su očekivani otpor. Poslije šestočasovne odbrane oni su se oko 8 sati 3. jula, uz pomoć 15 milicionara i sa gubicima (6 mrtvih i 6 ranjenih), probili u pravcu Gubavice, dok je 4. bataljon imao 2 lakše ranjena borca. Slabiju i, uglavnom zakašnjelu intervenciju iz Domanovića i Aladinića, 1. bataljon je lako odbio, dok je intervencija iz Stoca onemogućena; u tom cilju bio je planiran i izveden napad na garnizon od strane bataljona »Marko *Mihić*« Južnohercegovačkog NOP odreda od Poplata i — od Hrguda — jedne čete 3. bataljona 13. brigade.[371]

Deseta brigada, bez 3. i 4. bataljona, imala je po izbijanju na cilj sukob samo sa jednom grupom — na brdu Hum (k. 532), zapadno od s. Huskovića. Grupa se odmah razbježala. Tek oko 16 časova jedan vod 369. izviđačkog bataljona, ojačan žandarmima i milicijom i podržan artiljerijom iz Blagaja, pošao je u pravcu s. Kamene, ali je kod s. Vranjevića, poslije višečasovne borbe, od dijelova 1. bataljona odbačen u Blagaj.[38]

Tako su brigade ovog dana svojim obezbjeđujućim dijelovima izbile na liniju: s. Vranjevići — s. Malo Polje — s. Hodbina — Gubavica s. Lokve — s. Crnići. Neprijatelj je bio iznenađen i u pogledu izabranog objekta, kao i u pogledu jačine snaga i vremena. Taktički je efekat iznenađenja unekoliko umanjen zbog zakašnjenja 10. brigade, ali — bez većih posljedica. Izvještaji o prelasku milicijske čete na stranu NOVJ još više su zbunili neprijatelja, pa se samo ograničio na izviđanje.

Za noć 3/4. juli bilo je predviđeno čišćenje rejona: s. Lokve — s. Opličići — s. Borojevići — s. Crnići, punije ovlađivanje komunikacijom Stolac—Domanovići i uništenje žandarmerijskih posada na Aladinićima i Maslinama (oko 100 žandarma). One su se, međutim, povukle još u toku dana, a milicija ni u ovim selima nije pružila otpor, pa se 13. brigada prebacila u rejon s. Borojevići — s. Pješivac vrativši svoj 3. bataljon prema Hrgudu. Deseta je, sa komandantom divizije, iz s. Kamene i s. Rotimlje, preko Trijebnja i Lokava, prešla u rejon s. Opličići — s. Prenj.

Tek sutradan, 4. jula, neprijatelj je intervenisao iz svih pravaca:

— iz Stoca — alarmnom četom od oko 200 vojnika 369. protivtenkovskog diviziona, koji je podržavala artiljerija iz grada, prema Maslinama;

— iz Domanovića — sa 50 milicionara 3. čete 2. bataljona domobranskog 9. posadnog zdruga i desetak žandarma stanice Domanovići — prema Opličićima;

— iz Gubavice — alarmnom četom (od 100 vojnika) iz 369. artiljerijskog puka lociranog na Buni preko s. Trijebnja i s. Kozica i

— iz Blagaja *»jače snage«* 369. izviđačkog bataljona — prema s Kamenoj.

Miliciju i žandarme sa pravca s. Domanoviča lako je odbio 5. bataljon 10. brigade, a zatim, jednom četom, gonio do samog sela Domanovića. Međutim, ni na jednoj strani nije bilo gubitaka. Alarmnu četu sa Gubavice, koja je preko Kozica izbila pod Glavicu, odbacio je bez vlastitih gubitaka 4. bataljon 13. brigade. »Jače snage« 369. izviđačkog bataljona, ne došavši u dodir sa partizanima u rejonu s. Kamena, vratile su se u Blagaj i izvjestile da su »partizani protjerani prema Stocu«.

U svome nadiranju prema s. Masline 369. protivtenkovski divizion (nastupajući kao pješadijska jedinica), dejstvom u leđa 3. bataljona 13. brigade iz rejona Gorica (k. 385) — s. Barani, primoran je na okretanje borbenog poretka. Tada mu se za leđima i na boku pojavio 1. bataljon 13. brigade i — uz samo jednog lakše ranjenog — do nogu potukao ovu kolonu, čiji su ostaci u panici pobjegli u Stolac ostavivši na bojištu 24 mrtva, među njima i 4 oficira.[39]

Poslije uspješno završene borbe, 13. brigada, bez 3. bataljona, prikupila se u s. Kozice, a Deseta u s. Ravne Habatnice, na prenoćište. Sutradan, 5. jula, u 10 sati 13. brigada se, preko s. Hodova i s. Dabrice, vratila u Dabarsko polje, dok je 10. brigada, pod neposrednom komandom komandanta divizije, produžila prema Hrasnu, smjestivši se u s. Elezoviće i Kučinare, na odmor. Jedino je 3. bataljon 13. brigade, koji je ostao u s. Baranima i Ošanićima (tt. 336), sačekao i odbio ponovnu intervenciju iz Stoca. Poslije petočasovne borbe neprijatelj je odbačen u garnizon.[40]

Iznenadnim upadom u Dubrave uspješno je izvršena demonstracija snage, jedinice su kod naroda ostavile povoljan utisak, neprijateljske posade su raspršene, izbačeno je iz stroja preko 120 njegovih vojnika, ne računajući milicionare. Ovi su se uglavnom razbježali, a preko 30 ih je dobrovoljno stupilo u 10, odnosno 13. brigadu. Kratko zadržavanje (dva dana) i neprijateljeva intervencija omeli su puniju mobilizaciju, ali su povoljniji uslovi iskorišćeni mjesec dana kasnije.*)

Dok se 13. brigada vratila na Hrgud i Sniježnicu, 10. brigada se, poslije jednog dana odmora u rejonu G. Hrasno—Bjelojevići, u tri kolone uputila preko Bančića i Ljubinja u trebinjska Brda; do njih je dostigla u dva dnevna marša. Samo 2. bataljon naišao je na jednu manju grupu škripara, kod Ljubinja i, poslije kraće borbe, raspršio je. Nekoliko drugih grupica sklonilo se ispred jedinica Brigade ne pokušavajući da daju otpor. U rejonu s. Zagora—s. Janjač—s. Vlasače Brigada je sačekala svoj 5. bataljon.

*) Zaplijenjeno je: 1 mitraljez, 7.500 metaka, 40-tak pušaka, 1 tromblon, 1 radio-stanica, 8 tovara opreme i hrane i tako dalje.[41])

Ovaj bataljon, upućen još iz s. Elezovića, prenoćio je 6/7. jula u s. Strujućima, a 7/8., sa bataljonom *»Rade Pravica«* Južnohercegovačkog NOP odreda prešao u Sumu trebinjsku, gdje su na željezničkoj pruzi napali posade na stanicama Poljice i Jesenica—Lug.

Posadu ž. st. Poljice sačinjavala je nepotpuna 1. četa 1. domobranskog bataljona 9. posadnog zdruga (oko 80 domobrana), čiji je jedan dio održavao vezu sa Južnohercegovačkim NOP odredom, pa su, po prethodnom dogovoru, pomogli brzu likvidaciju posade. U stvari, poslije kraće borbe u kojoj je 5. bataljon imao jednog poginulog*' (ranjena su 3 i ubijen 1 domobran), većina domobrana, uglavnom bez oružja, pobjegla je na susjednu ž. st. Diklići, čija posada, 3. četa istog bataljona, nije bila napadnuta. Bataljonu se predalo 23 domobrana sa gotovo cjelokupnim naoružanjem i opremom čete. Najvažnije — zbog čega je akcija i izvedena — bilo je zaplijenjeno- više od 20.000 puščanih metaka, u čemu je Divizija u to vrijeme najviše oskudijevala.[42]'

Napad bataljona *»Rade Pravica«* Južnohercegovačkog NOP odreda na ž. st. Jesenica—Lug nije uspio, svakako zbog nedovoljno angažovanih snaga. Poslije jednočasovne borbe, u kojoj su ranjena 3 domobrana, napad je obustavljen. Ovi napadi izazvali su energičnu intervenciju jednog polubataljona 369. grenadirskog puka iz Trebinja i oklopnog voza iz Dubrovnika. Poslije brzo izvedenih akcija, bataljoni su već bili prešli na desnu obalu (u ovo doba presušene Trebišnjice i, oko 17 časova, u s. Zagora priključili se glavnini Brigade, pa je neprijateljev protivnapad izveden — — u prazno.

Sutradan, 9. jula, 10. brigada je oslobodila Ljubomir. Drugi bataljon je kod s. Bodiroge lako raspršio jednu grupu (oko 50 četnika), dok su 1. i 5. bataljon kod s. Ukšića naišli na dijelove Zavodskog bataljona četničke Bilećke brigade. Potisnuti na drugu stranu Ljubomirskog polja, četnici su pružili jači otpor sa kosa iznad Ljubomirske škole, ali su, obuhvatanim napadom 5. bataljona preko s. Pijavice, odbačeni i odavde.[43]'

Brigada se iz Ljubomira, idućeg dana, maršem u dvije kolone preko planine Viduše prebacila u rejon sjeverno od Bileće, gdje je, na položajima: Trnovica—Okolište—Vučji do, idućih dana smijenila 12. brigadu, prikupivši i svoja dva bataljona koji su za sve ovo vrijeme na sjevernim padinama pl. Trusine, bez većih okršaja, držali ranije položaje prema garnizonu u Nevesinju.

Manevar glavnine 10. brigade od Nevesinja preko Dubrava, G. Hrasna, Ljubinja, Popova polja, trebinjskih Brda i Ljubomira imao je prvenstveno politički značaj; on je pružio podršku i ohrabrio tamošnje snage NOP-a. Plijen u municiji sa ž. st. Poljice u ovoj situaciji — kada je čitava Divizija raspolagala sa svega 70.000 metaka — dobro je došao, pogotovu što su, tri dana po završetku ovog manevra, počele najteže odbrambene borbe, koje je Divizija vodila u 1944. godini.

*) Zlokić? iz Vele Luke, na Korčuli (SR Hrvatska), borac u 5. bataljonu 10. brigade.

Odbrana 11. brigade na gatačkom pravcu

Upravo kada se 10. brigada vratila iz južne Hercegovine, Gatački garnizon (oko 1.800 do 2.000 vojnika) pripremio je napad na 11. hercegovačku brigadu (480 boraca), raspoređenu na položajima s. Kruščica—Gat (k. 1120) — Milatovica (k. 1104) — Kobilja Glava (tt. 1115). Na ovim položajima Brigada je zatvarala pravce koji iz Gacka izvode preko Kobilje glave prema Bileći i — preko s. Vratkovića — na susjedni dio slobodne teritorije u Crnoj Gori. Napad je imao ograničeni cilj — ovladati prevojem Kobilja glava i grebenom pl. Somine kao povoljnijim polaznim položajima za predstojeći poduhvat *»Zonenštih«* (snježničko-trusinska operacija).

Potrebne snage neprijatelj je uglavnom imao u garnizonu Gacko i njegovoj neposrednoj okolini. Za njihovo ojačanje izgleda da je 10. jula iz Nevesinja dovedena samo jedna četa.[441] Do toga dana izvršena je i izvjesna pregrupacija snaga u Gatačkom polju, tako da su prikupljanja izvršena u Gacku, Avtovcu i Kuli Fazlagić.

Dobra obavještajna služba, prvenstveno četnička, obezbjedila mu je tačne podatke o rasporedu i jačini 11. brigade, što mu je omogućilo da planira noćni i — gotovo dvostruko obuhvatan napad —, sa jakim frontalnim pritiskom.

Prikupljene jedinice neprijatelja krenule su već u 21 čas 11. jula:[45]

— srednja kolona — dva bataljona četničke Gatačke brigade i dva bataljona 370. grenadirskog puka, bez jedne čete, Gatačka četa 3. bataljona domobranskog 9. posadnog zdruga, podržani 8. baterijom 369. artiljerijskog puka, već u 2.30 12. jula, sa linije s. Stepen — s. Dobrelji, pokušala je frontalnim napadom ovladati Milatovicom i Gatom i, istovremeno, desnim krilom, koristeći mrak, preko Razbijenog korita i Zaselja izbiti pod Troglav u pozadinu 11. brigade.

U ranim jutarnjim časovima, podržan vatrom artiljerije iz rejona Pustog polja, ojačani 2. bataljon 370. grenadirskog puka ovladao je Vrščem i Gatom — sem razvalina stare tvrđave, te većim dijelom Milatovice, ali je, na grebenu prema Stepen-visu, zadržan. Uprkos znatnih gubitaka, svako daljnje napredovanje je zaustavljeno;

— lijeva (obilazna) kolona — ojačani Jurišni bataljon četničke Gatačke brigade (250 četnika) iz Avtovca, pod zaštitom mraka, preko s. Ravnog i Dobreljice izbio je u s. Krstac (gdje je zapalio nekoliko kuća) i izvršio napad iz pozadine na prištapske dijelove Brigade u Vratkovićima i dijelove 4. bataljona u Kazancima. Kako je ovaj neprijatelj pri tome ovladao i M. i V. Curilom, otvarala mu se mogućnost da se dalje brzo spoji sa svojom glavninom, koja je bila izbila pod Troglav;

— desna kolona — glavnina 3. bataljona domobranskog 9. posadnog zdruga (150—300 milicionara) iz Kule Fazlagić, preko s. Ključa i Zagradaca, bila je izbila u rejon Nemanjice i Kamenog brda, ali nije ni pokušala napad na Kobilju glavu, nego se, neaktivna, zadržala na Kamenom brdu. Tako je ovaj bok njemačko-četničke glavnine ostao neobezbijeđen.

Jedanaesta brigada bila je ovim dovedena u vrlo težak položaj, ali joj je nejednaka aktivnost neprijateljevih kolona omogućila da u protivnapad, na najugroženijem pravcu, angažuje gotovo sve snage. Sabijen u tvrđavi Gat prvi je u protivnapad krenuo u centru raspoređeni 2. bataljon. Doveden u vrlo tešku situaciju, štab Bataljona (komandant *Slavo*

Skender) se, umjesto rizičnog povlačenja, odlučio na protivnapad u pravcu Vršca i Zborne gomile. Potpuno neočekivan napad zbunio je njemački i četnički centar i on se panično počeo povlačiti. Brzo i dobro reagovao je i štab Brigade. Nenapadnutim 3. bataljonom sa Kobilje glave i Hercegove gradine on je izvršio protivnapad u bok 2. bataljona 370. grenadirskog puka. To je onemogućilo da se njemačko-četnička srednja kolona konsoliduje, te je u napad krenuo i 1. bataljon. Sasredivši tako 3/4 snaga na pokolebanu srednju kolonu, 11. brigada je nastavila gonjenje borbenim poretkom do linije Sarića grede — Zborna gomila — s. Samobor.

Ojačani četnički Jurišni bataljon, pošto su mu prethodno bili razbijeni dijelovi koji su ovladali Curilom, videći opšti neuspjeh, povukao se pravcem: Bobotovo Groblje—Ozlina—Kazanci—Kapić. Slično je bilo i na drugom krilu. Milicionari su preko Ključa pobjegli u Kulu.

Ovdje treba pomenuti i uspješno sadejstvo partizanskih straža Komandi mjesta Gacko i Krstac (Golija), koje su, u toku nastupanja neprijatelja, imale i znatnije gubitke — 10 zarobljenih i 9 poginulih (od čega dvije žene). Pripadnici ovih straža učestvovali su, zajedno sa 4. bataljonom, i u gonjenju ojačanog Jurišnog četničkog bataljona prema Kapiću..

Podaci o gubicima su nepotpuni i, kao obično, kontradiktorni. Posopstvenim podacima, 11. brigada je imala 2 mrtva*' i 18 ranjenih.[46]' Prema sopstvenim podacima, neprijatelj je imao 10 mrtvih (8 njemačkih vojnika — 3 podoficira — 1 milicioner, 1 četnik) i 39 ranjenih (28 njemačkih vojnika, 7 četnika i milicionera).[47]' Kako ovi podaci nisu ni izravni ni objedinjeni, vjerovatno nisu sasvim potpuni, ali se mogu uzeti kao približno tačni.**'

Nuspjeh neprijatelja bio je dvostruk. Ne samo da nije ovladao povoljnijim položajima, nego je, dva dana pred početak opšteg napada, gatački garnizon pretrpio znatne gubitke i pokazao sve slabosti nejedinstva kolaboracionista i daljeg produbljivanja razdora u njihovim redovima.

Zbog ovog poraza komandant 369. divizije je odustao od planiranog pripremnog prodora Gatačkog garnizona na pravcu Gacko—Kobilja glava—Plana.

Borbena grupa, koju je sačinjavao ovaj garnizon, zbog toga se u, već sutradan započetoj, operaciji našla mnogo bliže Nevesinjskoj borbenoj grupi, na pravcu: Fojnica—Sipačno—Lukavac. Uspjeh 11. brigade je nesumnjiv, iako je neprijatelj bio dobro pripremio i osmislio napad u kome je ostvario izrazitu brojnu (3:1) — i naročito vatrenu — nadmoćnost.

Iako je nedovoljnim obezbjeđenjem bila dospjela u tešku situaciju, 11. brigada je odnijela pobjedu zahvaljujući upornosti odbrane i samoinicijativi 2. bataljona, koji je neprijatelja zbunio odlučnim protivnapadom u najmanje očekivanom pravcu i trenutku, te umješnom korišćenju tako stvorene situacije od strane štaba Brigade. On je akcijom 2. bataljona stvorenu zabunu i paniku na jednom odsjeku fronta, primjenom bočnih udara, pretvorio u opšte povlačenje neprijatelja. Međutim, očigledno i sam iznenađen neočekivanim obrtom, nije najbolje iskoristio neprijatelj evoneorganizovano izvlačenje iz borbe.

*) *Rade Boljanović* (iz Danica kod Gacka, vodnik u 1. bataljonu) i *Vladimir Bjelogrlić* iz Lipnika kod Gacka.

**) U borbi je Brigada zaplijenila 1 puškomitraljez, 15 pušaka, 1 automat, 1 signalni pištolj, oko 3.000 metaka za pušku itd.[48])

Ovih četrdesetak dana kraja proljeća i početka ljeta 1944. godine Divizija je veoma dobro iskoristila. Jenjavanja četničke »ofanzive« i — — makar i djelimičan odliv njemačkih snaga prema obali i prema Drvaru -— iskorišćen je, prije svega, za organizaciono usavršavanje formacijskog sastava. Formiranje 13. brigade i razvoj tri partizanska bataljona u udarne, uz istovremeno upotpunjavanje rodova i službi u brigadama, značajno je ojačalo operativne efektive Divizije. To tim više, što je, formiranjem vojnih područja, upotpunjena mreža vojnopozadinskih organa Divizijske vojne oblasti preuzela značajan broj zadataka u pogledu obezbjeđenja snabdjevanja i zbrinjavanja jedinica, te osiguranja slobodne teritorije, života i saobraćaja na njoj.

Divizija u ovom periodu nije bila još kadra, u prvom redu zbog neposjedovanja oruđa i sredstava za rušenje utvrđenja, da uspješno razara utvrđenu odbranu neprijateljevih garnizona. Više puta ponovljena negativna iskustva iz proteklog polugodišnjeg perioda ipak nisu uvažavana, jer — preovlađivalo je uvjerenje o neophodnosti oslobođenja gradova. Pri tom se oslanjalo na činjenicu da je to u drugim krajevima zemlje uveliko ostvarivano. Precjenjivanje ove činjenice i potcjenjivanje opštih mogućnosti (i zainteresovanosti) neprijatelja u obalskom (jadranskom) području, dovodili su do uzastopnih napada na utvrđene gradove i do — suvišnih ljudskih žrtava u vrijeme kada su snage Divizije bile dokazale svoju nadmoćnost u borbi sa neprijateljem na otvorenom prostoru. Momentalna intervencija garnizona iz Nevesinja, Gacka i Stoca radi pomoći 31. maja napadnutom bilećkom garnizonu, ukazala je na odlučnost neprijatelja da planski brani ova čvorišta odbrane u priobalnoj zoni jadranskog fronta. Izgleda da ni to nije dovoljno shvaćeno, što proizilazi iz činjenice da je štab Divizije, čak i pokušaje »dubljeg otiskivanja« u centralne dijelove Hercegovine i prema moru, smatrao nečim što se preduzima samo u »međuvremenu«, da se snage iskoriste dok ne pristignu za napad na garnizone traženi topovi.

Odluka štaba Divizije da zadrži novoformiranu 13. brigadu u svom užem rasporedu, umjesto da je vrati u udaljeni konjički srez, kako je ranije bilo predviđeno, odstupala je od zadatka — da se aktivnost razvije na čitavom području Hercegovine. Čak je ovo područje, u okuci Neretve, jedno vrijeme bilo bez oružanih formacija NOP-a, zbog namjere da se obrazuje snažna operativna udarna grupa (6 bataljona), kojom je Divizija, krajem juna i početkom jula, prokrstarila širok prostor srednje i južne Hercegovine sa očiglednim rezultatima. U narednoj, julskoj neprijateljevoj kampanji, baš ova 13. brigada je odigrala značajnu ulogu.

Povećanju udarne moći Divizije i njenoj pokretljivosti snažno su doprinjela još dva faktora: početak evakuacije teških ranjenika u bolničke baze u Italiji i Africi i oslobođenje 12. brigade zadataka u rejonu Grahova. Prvi put od početka rata ostvareno je potpuno, adekvatno zbrinjavanje i najtežih ranjenika, pa je to snažno potaklo borbeni moral jedinica, a Diviziju u cjelini rasteretilo veoma teško rješavanog problema zbrinjavanja i zaštite nepokretnih bolničkih ustanova (za šta se, inače, često angažovalo i više od trećine operativnih jedinica). Povratak 12. brigade (a uskoro je uslijedio i dolazak 13. brigade i obrazovanje još tri udarna

bataljona), stvorio je mogućnosti istovremenih dejstava na više izabranih pravaca ili, pak, za snažnu koncentraciju dobrog dijela snaga u jednom pravcu. Divizija to, međutim, nije adekvatno iskoristila. Odlučan udar dovoljnim snagama po željezničkoj pruzi u južnoj Hercegovini, donio bi, na primjer, izuzetno dobre rezultate u kratkom vremenu. To su očigledno pokazali i kratkotrajni udari 13. i 10. brigade u Dubrave i Trebinjsku šumu, odnosno u doline Neretve i Trebišnice. Ovim prodorima, kojima je neposredno rukovodio komandant Divizije, Divizija je, makar i privremeno, preuzela inicijativu u svoje ruke. Postigla je puno iznenađenje kod neprijatelja i on — ni u jednom slučaju — nije mogao pravovremeno i adekvatno intervenisati. Dobro izabrani objekti napada, lako i bez većih gubitaka, savladani su, a, po inerciji upućivane kolone, kojima je neprijatelj intervenisao lako razbijene. Po tridesetak dobrovoljaca iz Dubrava, te Trebinjske šume i Brda označili su početak ponovnog priliva u redove Divizije.

Aktivnost u odbrani 11. brigade na gatačkom pravcu pokazala je, takođe, prednosti pokretljivosti i inicijative nad krutim držanjem položaja i blokada koje se po inerciji, pretvara u frontove; o potrebi izbjegavanja frontova i držanja položaja Vrhovni komandant NOV i POJ ukazuje od početka narodnooslobodilačke borbe.

Samoinicijativa komandanta njenog 2. bataljona, Slava Skendera, kao i odlučnost i povjerenje u starešinu, kojim je ta inicijativa prihvaćena od bataljona, vrlo je poučna i za svaku pohvalu, kao i primjer brzog reagovanja štaba 11. brigade na iznenadno izmijenjenu situaciju.

I ovaj period, od jednog i po mjeseca, u kome nije bilo velikih sudara i odlučnog angažovanja krupnih snaga, pokazao je da inicijativa, neočekivan postupak i osmišljeni udari na dobro izabranim pravcima i objektima donose i sa manjim snagama bolje rezultate i više plijena nego dugotrajno hrvanje sa neprijateljem, čak kada su u pitanju značajniji položaji i objekti. Ukupan efekat u slamanju neprijateljeve žive sile bio je značajan iako se — zbog nepotpunosti podataka — može samo približno izraziti. Procijenjeni gubici neprijatelja u mrtvim prelaze svakako dvije stotine, a ni broj ranjenih nije manji, znatno je povećan broj zarobljenih u odnosu na prethodni period. To je, pored ostalog, odražavalo raslojavanje i opadanje borbenosti u redovima kolaboracije. Zaplijenjeno je preko 100 pušaka i nekoliko težih pješadijskih oruđa, kao i preko 40.000 puščanih metaka. Gubici Divizije, naprotiv, bili su umjereni: oko 50 poginulih i više od *80* ranjenih, uglavnom u odbrambenim akcijama.*'

Naravno, još uvijek je trebalo dopunjavati vještinu ratovanja, a bilo je i nedostataka koje je takođe trebalo otkloniti. Jedinice Divizije, iako poodmakle u stečenim iskustvima, još nisu njegovale u potrebnom obimu mjere borbenog obezbjeđenja; često su zapostavljale fortifikacijsko uređenje položaja i kantomana za odbranu, što je, dabome, prouzrokovalo nepotrebne gubitke u iznenađenjima do kojih je dolazilo.

*) Pored već identifikovanih, u junu 1944. su poginuli: potporučnik *Jovan Mastilović* iz Tarahin Dola kod Gacka, zamjenik komandira čete (17. VI), te borci: *Šefik Derviškadić* iz 1. bataljona 13. brigade i *Saban Džemko* iz 2. bataljona 10. brigade).[4]»)

NAPOMENE (X glava):

1) Naredba štaba 29. divizije, *Zbornik,* tom IV, knj. 25, dok. 64.
2) Vrhovni komandant NOV i POJ je naknadno prihvatio prijedlog i postavio naimenovane članove Štaba 12. i 13. herc. brigade.
3) Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143, reg. br. 7/8.
4) Isto.
5) Naredba štaba 29. divizije, *Zbornik,* tom IV, knj. 26, dok. 44.
6) Naredba Vojne oblasti 29. divizije, *Zbornik,* tom IV, knj. 26, dok. 73.
7) Naređenje štaba 2. u. korpusa od 4. VI 1944. Operacijski dnevnik 29. divizije, AVII. ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
8) Zapovijest štaba 29. divizije od 29. V 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 25, dok. 143.
9) Isto. Od 900 četnika navedenih u dokumentu, oko 300 njih zateklo se za vrijeme napada kod Ljubinja.
10) Relacija štaba 12. brigade za juni 1944. AVII, ANOP, k. 11511, reg. br. 7-6. Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
11) Izvještaj komandanta lijeve kolone od 1. VI 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 26, dok. 3.
12) Relacija štaba 11. brigade za juni 1944, AVII, ANOP. k. 11501, reg. br. 14-2. Dnevnik komande Nevesinjskog korpusa, AVII, CA, BH-V-9336.
13) Isto.
14) Isto.
15) Relacija zapovjedništva 6. oruž. pukov. NDH od 12. VI 1944, AVII, ANDH, k. 149 e, reg. br. 22/2. Izvor navodi dolazak u Nevesinje »dve čete jurišne njemačke vojske«. Ovo pojačanje registruje i štab 10. brigade, *Zbornik,* tom IV, knj. 26, dok. 17. Najvjerovatnije je da se radi o jedinicama legionarskog 369. dopunsko-nastavnog bataljona koji je dotada garnizonirao u Konjicu.
16) Relacija štaba 10. brigade za juni 1944. AVII, ANOP, k. 1148 II, reg. br. 7-1, Dnevnik četničke komande Nevesinjskog korpusa, AVII, CA, k. 203, reg. br. 49/5.
17) Isto.
18) Dnevnik četničke komande Nevesinjskog korpusa, AVII, CA, k. 203, reg. br. 49/5.
19) Relacija zapovjedništva 6. oruž. pukov. NDH od 12. VI 1944, AVII, ANDH, k. 149 e, reg. br. 22/2. Izvor navodi da je 31. V i 1. VI vršena akcija čišćenja na prostoru srezova Stolac i Ravno, snagama od 500 stolačkih legionara i 500 četnika. Opljačkano je od stanovništva 120 brava, 6 goveda i 3 konja. Ostalu pljačku su prigrabili četnici.
20) Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
21) Relacija štaba 10. brigade za juni 1944, AVII, ANOP, k. 1148 II, reg. br. 7-1.
22) Isto.
23) Relacija zapovjedništva 6. oruž. pukov. od 26. VI 1944, AVII, ANDH, k. 149 e,, reg. br. 30/2.
24) Relacija štaba 11. brigade za juni 1944, AVII, ANOP, k. 1150 1, reg. br. 14/2. RP 29. divizije, AVII, ANOP, k. 40, reg. br. 5-1.
25) Izvještaj štaba 12. brigade od 14. VI 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 26, dok. 59.
26) Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7-8. Izvještaji oružništva NDH od 12. i 16. juna i 12. jula 1944, AVII, ANDH, k. 149 e, reg. br. 22/2-1, 30/2-1 i 39/2-1.
27) Isto.
28) Obostrani dokumenti iz pregovora, AVII, ANOP, k. 1627, reg. br. 15-2, 16-2. 17-2, 18-2, 19-2, 21-2 i 23-2.
29) Relacija štaba 10. brigade za juni 1944, AVII, ANOP, k. 1148 II, reg. br. 7-1.
30) Relacija štaba 29. divizije za juni 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 27, dok. 90.
31) Izvještaj štaba 29. divizize, štabu 2. udarnog korpusa od 25. juna 1944. godine.. *Zbornik,* tom IV, knj. 26, dok. 91.
32) Vidi napomenu br. 31.
33) Relacija štaba 10. hercegovačke NOU brigade za juni 1944. AVII, ANOP-a, k. 1148-11, reg. br. 7/1.

34) Zapovijest štaba 1. proleterske divizije od 30. juna 1944. *Zbornik,* tom IV, knj. 26. dok. 111.

35) Štab korpusa, 1. proleterska divizija (1. proleterska 3. krajiška i 13. hrvatska brigada, Artiljerijski divizion) i Prateći bataljon Vrhovnog štaba NOV i POJ, *Zbornik,* tom. IV, knj. 26, dok. 92, 93, 103, 104, 106, 107.

35a) Obavještenje štaba 29. divizije 10. brigadi od 28. juna, te njegova zapovjest od 1. jula 1944. Relacija za juni iste godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 26, dok. 105, knj. 27, dok. 1 i 90; AVII, ANOP-a, k. 1152-1, reg. br. 1/7.

36) Relacija štaba 12. hercegovačke NOU brigade za juni 1944. AVII, ANOP-a, k. 1151-1, reg. br. 7/6.

36a) Dž. Šarac i P. Jelačić, *Rad partijske organizacije u čapljinskom kraju,* u *Hercegovina u NOB,* str. 214.

37) AVII, ANOP-a, k. 1152-A, reg. br. 16/1 i 3/4; ANDH, k. 57, reg. br. 7/2, str. 42 i k. *111,* reg. br. 1/11, str. 12 i 13.

38) AVII, ANOP-a, k. 1148-A, reg. br. 10/4 i ANDH, k. 111, reg. br. 1/11.

39) Prema podacima 29. divizije bilo je ukupno 39 mrtvih (računajući tu i nekoliko njih koji su jednim kolima kod Gorice naišli na minu) i preko 50 ^ranjenih. Zaplijenjen je jedan mitraljez, 8 pušaka, 3.500 metaka za pušku, 1 pištolj, 30 ručnih bombi i 3 konja sa opremom. AVII, ANOP-a, k. 1152-A, reg. br. 3/4 i 2/7.

40) Na bojištu je ostalo 6 mrtvih (1 oficir i dva podoficira), jedan vojnik je zarobljen a 5 je ranjeno. Zaplijenjene su 4 puške i 800 metaka. Treći bataljon je imao samo jednog lako ranjenog — komandanta bataljona. AVII, ANOP-a, k. 1152-A, reg. br. 3/4 i 2/7.

41) AVII, ANOP-a, k. 1152-A, reg. br. 3/4 i 2/7.

42) Pored toga, zaplijenjeno je: 2 mitraljeza, 5 puškomitraljeza, 2 automata, 0, (po neprijateljevim podacima 60) pušaka, 2 minobacača 46 mm, preko 300 granala £a isti, 144 ručne bombe i veća količina ratne opreme. AVII, ANOP-a, k. 1148-A, reg. br. 12/4, k. 1143-A, reg. br. 7/8, str. 85, k. 1148-B, reg. br. 8/1; ANDH, k. 111, reg. br. 1/11, str. 16.

43) Prema podacima 29. divizije, četnici su imali 2 mrtva i nekoliko ranjenih. Iz 10. brigade ranjen je samo komandant 1. bataljona, što je bio jedini gubitak 10. NOU brigade u toku čitavog ovog manevra. AVII, ANOP-a, k. 1148-B, reg. br. 8/1.

44) AVII, ANOP-a, k. 1150-A, reg. br. 15/2.

45) Relacija 11. hercegovačke NOU brigade za juli 1944. AVII, ANOP-a, k. 1150-A, reg. br. 15/2; Operacijski dnevnik 29. divizije, k. 1143-A, reg. br. 7/8; Operacijski dnevnik (str. 16) i Relacija za juli 1944. godine domobranskog 9. posadnog zdruga, ANDH, k. III, reg. br. 1/11 i k. 57, reg. br. 7 i 9/2-43; Petnaestodnevni izvještaj 6. žandarmerijskog puka za prvu polovinu jula 1944. k. 145, reg. br. 33/7; Dnevnik četničkog Nevesinjskog korpusa (str. 97), ČA, reg. br. BH-V-9336; Izjava Svete Ora.

46) Relacija 11. hercegovačke NOU brigade za juli 1944. AVII, ANOP-a, k. 1150-A, reg. br. 15/2.

47) AVII, ANDH, k. 111, reg. br. 1/11, str. 16; Isto, k. 145, reg. br. 33/7, CA, reg. br. BH-V-9336, str. 97.

48) AVII, ANOP, k. 1150 A, reg. br. 15/2.

49) Spisak .poginulih oficira 29. div. AVII, ANOP-a k. 1145 A, reg. br. 1/12, redni broj 17 i 39; Spisak pog. boraca br. 2, redni broj 359 i 1203.

XI Glava

SNIJEŽNIČKO-TRUSINSKA OPERACIJA

Početkom jula 1944. godine Vrhovni štab NOV i POJ završavao je grupisanje snaga za prodor u Srbiju. Na prilazima ka Srbiji, duž Lima i Drine, bilo je u tu svrhu prikupljeno devet divizija NOVJ. Treći NOU korpus u istočnoj Bosni, a Drugi u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini predstavljah su solidan oslonac ove grupacije.

Pred opasnošću da mu se glavne snage NOVJ nađu na najvažnijem komunikacijskom pravcu, u dolini Morave, njemački komandant Jugoistoka naredio je vojnoupravnom komandantu Srbije i komandantu 2. oklopne armije da, istovremenim operacijama, razbiju novoformirane divizije NOVJ. (21, 22, 23, 24 i 25) pod komandom Glavnog štaba Srbije u Toplici i Jablanici i spriječe prodor divizija NOVJ prikupljenih na prilazima Srbiji.

Za izvršenje ovog zadatka 2. oklopna armija ojačana je rezervom komandanta Jugoistoka — 1. brdskom divizijom. Kako je njeno prebacivanje bilo znatno usporeno, 2. oklopna armija, ne čekajući njen dolazak, snagama 5. SS u istočnoj Bosni i Hercegovini i 21. brdskog armijskog korpusa, u gornjem toku Lima, pokušala je da, razbijanjem dijelova 2. i 3. korpusa NOVJ, suzi osnovicu jedinica NOVJ za prodor u Srbiju i, na taj način stvori uslove da ih, po pristizanju 1. brdske divizije, nabaci na Durmitor i razbije.[1]

U tim okvirima snage njemačke 2. oklopne armije izvele su četiri jednovremena i prostorno odvojena poduhvata:[2]-[1] u istočnoj Bosni, protiv dijelova 3. i 12. korpusa NOVJ, pod šiframa *»Fligenfenger«* (Fliegenfänger) i *»Rezlajn«* (Röslein) sa početkom 12. i 17. jula, u gornjem toku Lima, protiv glavnine 2. korpusa NOVJ (pod šifrom *»Draufgenger«* andrijevička operacija), sa početkom 18. jula, i u Hercegovini, protiv 29. divizije 2. udarnog korpusa NOVJ, pod šifrom *»Zonenštih«* (Sonnenstich) s početkom 13. jula. Razbijanje 29. divizije i izbijanje jakih snaga na liniju Gacko—Bileća—Vilusi—Nikšić, bez partizanskih snaga u neposrednoj pozadini, nudilo je neprijatelju mogućnost da, po pristizanju predviđenih pojačanja, u novoj operaciji *»Ribecal«* (»Rübezah1« durmitorska operacija s više nade na uspjeh pokuša da uništi ili potpuno odbaci snage NOVJ predviđene za prodor u Srbiju.

Kao što smo u prethodnim glavama vidjeli, slobodna teritorija u Hercegovini, na kojoj se 29. divizija održavala od formiranja, nalazila se u izvjesnom smislu u poluokruženju: između neprijateljskih snaga na obalskom pojasu, na jugu, i neprijateljskih snaga na komunikaciji Mostar—

—Nevesinje—Gacko, na sjeveru. Površina slobodne teritorije bila je oko 2.000 km^2 (60—70 km dubine i 30—40 km širine). Samo uskim pojasom ona je bila vezana za slobodnu teritoriju ostalih jedinica 2. udarnog korpusa u Crnoj Gori. Front koji je Divizija imala da zatvara iznosio je 170 km, pa je u obzir dolazilo zatvaranje samo najvažnijih pravaca, a čitavi odsjeci, od po 10—20 km, bili su neposjednuti i samo osmatrani.

Raspored snaga, zadaci i planovi:

Sve neprijateljeve snage u istočnoj i srednjoj Hercegovini, te južnoj Dalmaciji, bile su objedinjene pod komandom komandanta njemačke 369. (legionarske) pješadijske divizije generala *Frica Najdholda* (Fritz Neidhold).

Za izvršenje operacije neprijatelj je angažovao slijedeće jedinice:

— 2. bataljon 370. grenadirskog puka, 8. bateriju 369. artiljerijskog puka, Gatačku četničku brigadu (šest bataljona i jedan jurišni), 3. (milicijski) bataljon 9. domobranskog posadnog zdruga. Ove snage nalazile su se u rejonu: Avtovac—s. Stepen—Kula Fazlagić—s. Fojnica—Gacko i — sa oko 1.800 vojnika — činile su *Gatačku borbenu grupu.*

— 369. dopunski bataljon, Udarnu četu *»Dinov«* (Dünow«), 1. vod 7. baterije 369. artiljerijskog puka i Mostarsku četničku brigadu (120 četnika) u rejonu s. Rabina—Vilenjak (k. 1213) — Nevesinje i Nevesinjsku četničku brigadu u s. Odžaku (5. i 6. bataljon) i Ulogu (3. bataljon, te oko 500 nevesinjskih milicionara iz 2. bataljona 9. pos. zdruga. Sa oko 1.500 vojnika, ove jedinice su, pod nazivom *Nevesinjska borbena grupa,* činile glavnu napadnu kolonu, pa je i bilo predviđeno njeno pothranjivanje iz dubine.

— 369. izviđački bataljon u Blagaju — oko 400 vojnika;

— Alarmnu jedinicu 369. artiljerijskog puka u s. Buni — do 200 vojnika;

— 3. bataljon 370. grenadirskog puka (bez jedne čete) i 1. vod 6. baterije 369. artiljerijskog puka u s. Aladinićima — oko 400 vojnika;

— 369. protivtenkovski divizion i glavninu Stolačke četničke brigade u rejonu Stoca — oko 300 vojnika;

— 3. bataljon 4. puka *»Brandenburg«* u s. Dračevu — oko 500 vojnika;

— Potjerni odredi (Jagdkommando) 369. grenadirskog puka iz rejona Slano—Trsteno — oko 300 vojnika;

— Ojačani 1. bataljon 369. grenadirskog puka i Trebinjsku četničku brigadu u rejonu Trebinja činili su *(Trebinjsku borbenu grupu* — oko 1.600 vojnika);

— Bilećku četničku brigadu sa dijelovima Ljubinjske i Stolačke četničke brigade u Bileći *(Bilećku borbenu grupu* — oko 1.200 vojnika);

Ukupno: 7 njemačkih bataljona, jedna specijalna četa i najmanje dvije alarmne, te 3—4 baterije topova i sa drugim ojačanjima, oko 3.800 vojnika, 6 četničkih brigada, oko 3.200 vojnika i 500 milicionara, svega oko 8.000. Taj broj se u toku operacije povećao sa novih oko 2.000—2.500 vojnika izvučenih iz posada svojih garnizona, dakle — svega oko 10.000 vojnika (od čega je 1.500 izdvojeno za borbu protiv Primorske operativne grupe). Neprijateljeve snage su bile raspoređene u garnizonima: Gacko,

Kifino Selo, Nevesinje, Bišina, Blagaj, Buna, Aladinići, Stolac, Dračevo. D. Hrasno, Slano, Trebinje i Bileća. Garnizoni su oko oslobođene teritorije sačinjavali gotovo zatvoren krug sa osiguranim komunikacijama između njih.

Neposredno angažovane snage neprijatelja, u odnosu na ukupne snage 29. divizije, bile su veće od tri puta, dok je odnos snaga na težištu (nevesinjski pravac) dostizao i 4:1 u korist neprijatelja. Sve je to, takođe, bilo potencirano i vatrenom nadmoći neprijatelja, naročito u minobacačima.

Trinaestog jula ujutru raspored jedinica 29. divizije bio je ovakav:

— 11. brigada — na položaju Gat (k. 1112) — Milatovica (k. 1104) — — Kobilja glava (tt. 1115); Ona je zatvarala pravce Gacko—Golija i Gacko—Bileća;

— 3. i 4. bataljon 10. brigade — na Trusini, Glogu i Nekudini; zatvara pravce od Nevesinja prema Divinu i Dabru;

— 13. brigada — na Sniježnici, Hrgudu i u Dubravama; zatvara svojom glavninom pravac od Mostara i Blagaja;

— Južnohercegovački partizanski odred je na širokom prostoru zatvarao pravce od Stoca prema Ljubinju i Hrasnu, od Metkovića i D. Hrasna prema s. Bjelojevićima, sa željezničke pruge Hutovo — Hum prema selima na sjevernoj strani Popova polja i, od Trebinja i Ljubomira, prema Brdima;

— Sitnički partizanski bataljon na pl. Sitnici samo je osmatrao pravce koji od Ljubomira i Bileće izvode preko Sitnice;

— 10. brigada (bez 3. i 4. bataljona), na položaju s. Trnovica — s. Okolišta — s. Vučji Do, vezujući se za 2. dalmatinsku brigadu Primorske operativne grupe u s. Pilatovcima, zatvarala je pravce koji od Bileće izvode prema Planoj i Banjanima;

— 12. brigada (bez 3. bataljona) bila je na maršu od Bileće prema Nevesinju. Njen 3. bataljon privremeno je zadržan kod 10. brigade, a kasnije je obrazovao divizijsku rezervu;

— Štab Divizije, sa prištapskim dijelovima, nalazio se u pl. Somini.*'

Susjedi: desno i, više u pozadini, u početku, dvije samostalne partizanske čete, zatvaraju pravac koji od Gacka izvodi u Goliju i Pivu; kasnije, još dva bataljona Nikšičkog područja Korpusne vojne oblasti; lijevo: Primorska operativna grupa**' — zatvarala je pravce koji od Bileće, Trebinja i Grahova izvode preko Vilusa ka Nikšiću. Južnodalmatinska grupa odreda iz sastava 8. korpusa NOVJ u južnoj Dalmaciji i 17. (Ramska) brigada 10. divizije 5. korpusa oko Prozora i Konjica; bez neposredne veze, nisu mogle ispoljiti nikakav direktan uticaj kao, uostalom, ni glavnina 2. udarnog korpusa, vezana na drugoj strani borbama u dolini Lima/" Tako je aktivnost partizanskih odreda, koji su se nalazili u južnoj Hercegovini i na primorju, u znatnoj mjeri vezivala tamošnje neprijateljske snage. Saveznici su, u nekoliko mahova, sa po 4—8 lovaca-bombardera bombardovali neke neprijateljske garnizone i saobraćaj između njih, ali — to je imalo sasvim mali, uglavnom moralni efekat (poginulo 6, a ra-

*) Stab, Intendantura i Zaštitni bataljon u s. Poljicu, od 16. jula do kraja operacije u s. Crkvicama; Divizijska bolnica u s. Crnom Kuku; bacalište za vazdušno (padobransko) snabdijevanje bilo je u blizini s. Poljica.

***) Sastava 2. dalmatinska i 6. crnogorska udarna brigada, te grupa bokeljskih (1. i 2) hataljona.

njeno 36 neprijateljskih vojnika, ali i, gotovo isto toliko, i civilnih lica — — 5 mrtvih i 34 ranjena).

Suština zadatka 29. divizije NOVJ, određenog još direktivom Vrhovnog komandanta od marta 1944,[4]' bila je da se širenjem oružane borbe u Hercegovini ostvare vojnički i podrže politički ciljevi revolucije. Takav zadatak, u neposrednoj blizini važnog obalskog odsjeka, imao je veliki operativni i politički značaj. Zadatak koji je dobijen od štaba 2. udarnog korpusa*', u odnosu na zadatak koji je postavio Vrhovni komandant, bio samo dopunski, dakle, ne jedini ili »osnovni i stalan«.[6]' Divizija je tako, pored neposrednog zatvaranja nekih pravaca koji sa zapada izvode na slobodnu teritoriju 2. udarnog korpusa u Crnoj Gori, održavajući širu slobodnu teritoriju u istočnom dijelu Hercegovine, vezala znatne neprijateljske snage i, na taj način, obezbjeđivala duboko zaleđe glavnini 2. korpusa i onim divizijama koje su se u dolini Lima prikupljale za prodor u Srbiju.

Zadatak postavljen snagama pod Komandom 369. divizije: da razbiju 29. diviziju i izbace je iz istočne Hercegovine — proizišao je iz namjere njemačkog višeg komandovanja: da jedinice NOVJ liši pogodne osnovice za namjeravani prodor u Srbiju.**' Izvršenjem ovog zadatka (u vezi sa druga dva, istovremeno izvedena poduhvata) ostvarila bi se prva etapa ovog plana — sužavanje osnovice i postavljanje 369. divizije na liniju Čemerno—Gacko—Bileća—Vilusi, radi zajedničkog učešća sa ostalim neprijateljskim jedinicama u uništenju snaga NOVJ nabačenih na teškoprohodni i ekonomski iscrpljeni kraj Durmitora i Pive.

Osnovna zamisao komandanta njemačke 369. divizije za izvršenje postavljenog zadatka bila je: koncentričnim angažovanjem svih formacijskih i pridatih snaga razbiti 29. diviziju i izbaciti je iz Hercegovine, a uništenjem ekonomskih izvora,[7]' otežati joj povratak i duži boravak u Hercegovini. Planirane su i represalije — potpuno uništenje sela koja su bila izrazitija uporišta narodnooslobodilačkog pokreta.[8]'

Dokumentacija koja je sačuvana pruža punu sliku početnih obostranih planova i namjera. Iz nje se vidi da su obje strane, kroz višemjesečne međusobne okršaje, već dobro upoznale taktiku, raspored i numeraciju protivničkih jedinica i — o tome su imale uglavnom tačne podatke. Stab 29. divizije, štaviše, već na početku sukoba plijeni i potpun plan neprijatelja za čitavu operaciju. Drugog dana napada, 14. jula, pronađena je kod ubijenog komandanta 369. dopunskog bataljona divizijska zapovijest za operaciju »Zonenštih«. Prema pomenutoj zapovijesti, operaciju je trebalo izvršiti u četiri etape, od 13. do 24. jula:

— prva etapa (13—14): potiskivanje 29. divizije do linije Stolac •— s. Berkovići—Studenac—Nekudina—Vjetreno;

— druga etapa (15—17): uništenje »Crvene republike« i glavnine Južnohercegovačkog NOP odreda na međuprostoru Stolac—Metković—s. Hutovo—Ljubinje;

— treća etapa (18—19): koncentričnim udarom iz Bileće, Gacka i Nevesinja rasjeći snage 29. divizije i, zahvaćene, uništiti u rejonu Plana — s. Meka Gruda — Fatničko polje;

— četvrta etapa (20—24): protjerivanje ostataka 29. divizije u Crnu Goru i ponovno pročešljavanje čitavog prostora.

*) ... »da dijelom snaga zatvara pravce: Gacko—Golija—Nikšić i Bileća—Velimlje— —Nikšić, a ostalim snagama dejstvovati prema situaciji«.®)

**) To se sasvim uklapalo u stalnu težnju 5. SS korpusa da *29.* diviziju odsrani iz priobalnog pojasa.

Na osnovu ove neprijateljeve zapovijesti i ispoljenih dejstava, kao i svog zadatka, štab 29. divizije je donio svoj plan, izražen u zapovijesti od 16. jula:[9]

Po jednom brigadom čvrsto vezati neprijateljeve garnizone na bokovima — Bileća i Gacko i time spriječili presijecanje svojih snaga i odsijecanje od glavnine Korpusa. Udarima u bokove i pozadinu, drugim dvijema brigadama tući glavne neprijateljeve kolone od Nevesinja i Blagaja. Od ovih brigada štab Divizije tražio je da se, pogodnim manevrima, održe na planinama Trusini i Sniježnici. Južnohercegovački NOP odred dobio je zadatak da »partizanskim načinom dejstva« tuče neprijateljeve kolone i da se održi na svojoj teritoriji. U svoju rezervu štab Divizije je ostavio jedan bataljon iz 12. brigade. U stvari, u rasporedu jedinica nije mijenjao ništa. Ranije zauzeti raspored uglavnom je odgovarao novoj situaciji.

Stvarni tok operacije se može podijeliti u tri etape. Ni jedna od njih, ni po vremenu, ni po dejstvima, nisu identične planiranim. *Prvu* od njih predstavlja manevarska obrada pretpolja, odnosno pokušaj neprijatelja da ovlada Trusinom, Sniježnicom i Hrgudom; neprijatelj je na nju utrošio tri puta više od predviđenog vremena. Pokušaj neprijatelja da u *drugoj* etapi, od 21. do 26. jula, presiječe borbeni poredak 29. divizije, nametnuo je ovoj frontalnu odbranu glavnih pravaca, koji, od Nevesinja, Bileće i Gacka, vode prema centru slobodne teritorije. *Treća,* odlučujuća etapa, sastoji se iz obilaznog manevra Operativne grupe brigada, izvedenog od 27. do 29. jula, koji je neprijatelja natjerao da se do 31. jula potpuno povuče u polazne garnizone.

Neuspio pokušaj neprijatelja da ovlada Trusinom., Sniježnicom i Hrgudom

U zoru 13. jula, tačno u 4 sata, krenule su napadne kolone sa linije Buna—Blagaj—Rabina—Odžak.

Kao nosilac napada prva dva dana, 369. izviđački bataljon iz Blagaja žurio je da se u toku noći 13/14. jula dohvati Hrguda, kako bi najkasnije, 15. jula, dostigao Berkoviće. Pročešljavajući Dubrave 3. bataljon 370. grenadirskog puka i četa sa Bune osiguravali su mu desni bok.

Nevesinjska borbena grupa krenula je sa linije s. Rabina—Vilenjak——Bilek, u tri kolone, preko s. Udrežnje i zapadnog dijela s. Biograda, s ciljem da, u toku sutrašnjeg dana, u sadejstvu sa četničkom Nevesinjskom brigadom,*-' dostigne liniju Studenac—Nekudina—Vjetreno.

Ovog dana su se jedinice 29. divizije našle u slijedećem rasporedu:

— 13. brigada, sa po jednim bataljonom, na Hrgudu i na D. Trusini (s. Košuta), dok se u s. Meči nalazio štab Brigade sa dijelovima novoformiranog Omladinskog bataljona (radi obuke privremeno dodijeljen 13. brigadi). Treći bataljon, s političkim komesarom brigade i zamjenikom komandanta, bio je od prethodnog dana u Dubravama gdje se ovog dana zatekao i Izviđački vod (u s. Hodbini), kao i jedna četa Južnohercegovačkog NOP odreda (u rejonu s. Opličića);

*) Ozbiljno načeta procesom diferencijacije i uspješnim radom aktivista NOP-a, četnička nevesinjska brigada imala je prikupljene samo 3, 5, i 6. bataljon, dok je jurišnim bataljonom i Štabnom četom još uvijek pokušavala okupiti ljudstvo ostala tri bataljona. Zbog toga su samo 5. i 6. bataljon iz s. Odžaka izašli u s. Grabovicu i Budisavlje, dok je 3. bataljon iz Uloga uputio slabije snage uz Neretvu u izviđanje, kroz prazan Borač do s. Pridvorice.

— 12. brigada (bez 3. bataljona) je u toku dana domaršovala od Bileće. Smijenivši pred mrak dva bataljona 10. brigade, smjestila je po jedan bataljon u s. Slato i s. Studence, a Štab i prištapske dijelove u s. Bezđeđe.

Razumljivo je što je neprijatelj odmah, u samom početku, težio da jakim snagama dostigne Dabarsko polje, objekat od prvorazredne važnosti za obje strane. Potpunim obezbjeđenjem ubiranja žetve u Dabru, 29. divizija je osiguravala ishranu naroda i svojih, sve brojnijih jedinica. Uništenjem žetve u ovom, na oslobođenom dijelu Hercegovine tada najvećem kraškom polju, neprijatelj bi, u znatnoj mjeri, otežao ishranu, a time i duži boravak naših jakih snaga u Hercegovini. Odbrana Dabarskog polja sa sjeverozapada oslanjala se na planine Trusinu, Sniježnicu i Hrgud, pa je neprijatelj usredsredio sve svoje napore da ovlada što prije ovim osloncima naše odbrane.

Oprezno podilazeći, Nevesinjska borbena grupa (ojačani 369. dopunski bataljon) nije prvog dana dostigla na polazne položaje.[10] To je namjeravala učiniti u toku noći. Pokreti sve tri njene kolone otkriveni su od naših, duboko izaslanih patrola. Iako u dijelu Dubrava, sjeverno od puta Mostar—Stolac, nije očekivao naše jače snage, neprijatelj je, za pročešljavanje ove prostorije, angažovao dva i po bataljona da bi, demonstrirajući svoju snagu, zaplašio nepouzdanu miliciju i omogućio mobilizaciju »mnogobrojnih naoružanih vojnih bjegunaca« i mladića koji još nisu bili pozvani u vojsku.

Ovog dana je došlo do sukoba samo na pravcu Blagaj—Dabrica.

Pošto su 12. jula uveče od partijske organizacije iz Blagaja i Izviđačkog voda obaviješteni o predstojećem napadu, politički komesar i zamjenik komandanta 13. brigade prikupili su u toku noći 3. bataljon u zaselak Huskoviće. Odatle su, udarom u bok zapadno od s. D. Brštanika, razbili desnu kolonu 369. izviđačkog bataljona, tako da ni, uvođenje u borbu lijeve kolone (uz podršku minobacačke čete i dijela divizijske artiljerije iz Blagaja), nije pomoglo. Njemački bataljon se zbog toga, poslije pretrpljenih gubitaka (17 mrtvih, među kojima dva oficira, i neutvrđen broj ranjenih), povukao u Blagaj. Izgubivši jednog borca*' i s jednim ranjenim, 3. bataljon je zaplijenio 1 puškomitraljez, 1 automat, 5 pušaka i preko 1.500 metaka. Druge dvije neprijateljske kolone su se opreznije kretale. Pored nuspjeha glavne kolone, njih je zadržavalo i pripucavanje NOP-u prijateljski raspoloženih pripadnika milicije, koje je, u stvari, bilo „govoreni signal za označavanje nastupanja neprijatelja.[11]

Kad je sutradan (14. jula) Nevesinjska borbena grupa, usamljena, podišla položajima naših jedinica na planini Sniježnici i Trusini, ove su bile potpuno spremne da je dočekaju, ali ne i da duže izdrže u borbi — jer ;u obje brigade, a naročito 13-ta, bile skoro bez municije.[12]

Oko 11 sati, kod s. Mučibabića, na sjevernim padinama Sniježnice, r a liniji Kozica—Osredak, sukobio se 4-ti, desnokrilni, bataljon 13. brigade sa desnom napadnom kolonom ojačanog 369. dopunskog bataljona. Poslije dužeg vremena borba se prenijela prema Ponoru, Lastavici i Poljani, gdje je došlo do sukoba isturenih patrola 12. brigade sa prednjim v elovima srednje i lijeve neprijateljeve kolone. One su, u toku popodnea. uz podršku artiljerije iz rejona Gvozdenog mosta na r. Zalomki, bez-

Pogžnuo ije zastavnik *Boško Bjelica* iz s. Potkubaša, kod Stoca, vodnik voda.

uspješno pokušale da ovladaju položajima 2. bataljona 12. brigade na Studencu.[13] Tako su bataljoni na unutarnjim brigadnim krilima uspjeli da održe svoje položaje.

U sumrak su po dva bataljona obje brigade (na inicijativu komandanta 13. brigade) izvršila dvostruki obuhvatni napad u pozadinu neprijatelja, s ciljem da se zahvate neprijateljeve komore s municijom. Trinaesta brigada je, zabacivanjem 3. bataljona preko pl. Sniježnice, odbacila glavninu desne napadne kolone, koja je brojala oko 450 vojnika i preko 50 konja komore. Ona je iz s. Kruševa nastupala preko s. Mučibabića prema Lukaču. Dio ove kolone, okružen na Stubalskoj kiti, oko 23 sata je jurišem 3. i 4. bataljona potpuno razbijen, pri čemu je poginulo 20, a zarobljeno 9 neprijateljskih vojnika, dok je broj ranjenih procijenjen na više od 50.[14] U gonjenju neprijatelja prema Udrežnju zaplijenjen je veći deo komore.*

Iako su se ovoga dana prikupili svi borci Omladinskog bataljona, njih 220, od čega 40 omladinki i nešto pionira, ovaj bataljon nije angažovan u borbi,[15] osim pojedinaca. On je, međutim, svojim prisustvom omogućavao Brigadi lakši manevar, obezbjeđenje pozadinskih dijelova i osmatranje sporednih odsjeka fronta, a služio je i kao uvijek prisutna, ali neupotrebljena rezerva.

Prvi bataljon je sa izviđačima 13. brigade, u naslonu na Južnohercegovački NOP odred, zatvarao na širokom frontu pravce preko Dabrice, Hrguda i Vlahovića. Na stolačkom sektoru 3. bataljon 370. grenadirskog puka i 369. protivtenkovski divizion iz Stoca vršili su pripreme za čišćenje »Crvene republike«** i, u toku dana, zauzeli polazne položaje. Bataljon *»Marko Mihić«* i Izviđački vod 13. brigade odbacili su prema Stocu njihove manje izviđačke dijelove s linije Ravnice—Drenovac.

Dvanaesta brigada upustila je u svoj raspored lijevu neprijateljevu napadnu kolonu i, u prvom protivnapadu, razbila je. Neprijatelj je imao gubitke od 30 mrtvih vojnika. Dok su neprijateljeve kolone bile još u podilaženju položajima Brigade, komandant 2. bataljona 12. brigade, Radovan Sakotić uočio je pokret jedne kolone iz doline r. Zalomke prema s. Rakovoj Nozi. Pošto nije mogao odvojiti jače snage, poslao je puškomitraljesca Aleksandra Zelenovića Sašu sa zadatkom da je, bar privremeno, zadrži. Bili su to izgleda pozadinski dijelovi sa štabom 369. dopunskog bataljona i preko 60 komorskih konja. Kada je puškomitraljezac u rejonu s. Rakove Noge došao do kolone, ona je bila na zastanku, obezbijeđena samo jednim puškomitraljezom na glavici iznad puta. Uništivši ručnom bombom osiguranje kolone, puškomitraljezac Saša je osuo vatru po iznenađenom neprijatelju. Konjima su na zastanku bili popušteni kolani pa su se tovari izvrnuli pod trbuhe. To je zabunu učinilo potpunom. Iskoristivši i zaplijenjeni puškomitraljez (sa uvučenim redenikom), on je tako pobio većinu konja i nešto vojnika, a poginuo je i sam komandant 369. dopunskog bataljona. Pored njegove zapovijesti za prvi dan, kod poginulog nemačkog komandanta je nađena i kompletna zapovijest komandanta 369. divizije za operaciju »Zonenših«.[16]

*) Pored nekoliko ranjenih, u borbi je poginuo zastavnik *Nenad Bojanić* iz s. Fatnice kod Bileća, politički delegat u 4. bataljonu.

**) Neprijatelj je pod »Crvenom republikom« podrazumijevao prostor G. Hrasno——Bjelojevići—Burmazi, bazičnu teritoriju Južnohercegovačkog NOP odreda.

Ovaj poraz je vjerovatno pokolebao i srednju napadnu kolonu, prema kojoj su se nalazili manji dijelovi 12. brigade, pošto se o borbama na tom pravcu u jednoj divizijskoj zapovijesti kaže da je »12. brigada potukla dvije kolone na prostoru: Ponor—Lastavica—s. Džinova Mahala——s. Poljana, a ostatke gonila u pravcu s. Odžaka.[17]' Istovremeno je 1. bataljon 12. brigade, iznenadnim udarom odbacio iz s. Grabovica i s. Budisavlja 5. i 6. bataljon četničke Nevesinjske brigade.

Skoro cijelu noć su sva četiri bataljona (1. i 4. bataljon 12. brigade i 3. i 4. bataljon 13. brigade) gonili razbijenog neprijatelja i prikupljali razbacani plijen. Još za vrijeme dana uočene su neuobičajeno velike komore, pa je i težište protivnapada usmjereno u prvom redu na njih. Cilj je bio da se borci snabdiju municijom, bez koje se nije moglo misliti na dužu odbranu.

Udar po komorama napravio je takav metež u neprijateljevoj pozadini da su i okruženi dijelovi na Studencu i Stubalskoj kiti brzo likvidirani, a panika je zahvatila i dublje raspoređene jedinice. Situaciju su iskoristile i komordžije — prisilno mobilisani seljaci — i razbježali se što je, u toku slijedećeg dana, ukočilo svaki pokret neprijatelja. Do zore je neprijatelj odbačen preko Zalomske rijeke.

Prema nepotpunim izvještajima brigada, na bojištu je nađeno 60 leševa, zarobljeno je 10 njemačkih vojnika i bataljonski ljekar. Na pravcu 13. brigade procijenjeno je preko 50 ranjenih, dok je na pravcu 12. brigade bilo svakako više. Prema četničkim podacima, njihova Mostarska brigada je imala 3 mrtva, a Nevesinjska 1 mrtvog i 2 ranjena.[18]'

Zanimljivo je da neprijatelj nije upotrijebio svoju rezervu — četu *»Dinov«*.

Nuspjeh je prisilio komandanta 369. divizije da izmijeni plan operacije: odustao je od izvođenja druge etape — uništenja »Crvene republike«, pa je prema Dabarskom polju udvostručio angažovane snage, naglasivši težište dejstva i time što je svoje komandno mjesto iz Blagaja premjestio u Nevesinje. Neuspjeh je pokolebao moral neprijateljevih jedinica.

Za 29. diviziju je najveći značaj imala činjenica što su 12. i 13. brigada snabdjevene znatnim količinama municije. Koliko je pitanje municije bilo od presudnog značaja vidi se i iz činjenice da je čitava 29. divizija sa svim rezervama imala na početku mjeseca svega 68.000 metaka[191] ili — prosječno 20 metaka na pušku, 100 metaka na puškomitraljez, 500 metaka na mitraljez i po 30 mina na minobacač, te po jednu ručnu bombu na borca. Dvanaesta, a naročito 13. brigada, bile su snabdjevene još slabije (po 5 metaka na pušku). Neprijatelj je računao da će 29. divizija brzo utrošiti raspoloživu municiju, pa je i svoju bolju snabdjevenost uzimao kao vrlo važan elemenat nadmoći.[20]'

U kojoj mjeri je plijenom u municiji poboljšan položaj 12. i 13. brigade vidimo i iz toga što je evidentirani plijen 13. i 14. jula (29.500 metaka) bio približan polovini ukupne količine municije kojom je raspolagala čitava 29. divizija, a prema usmenim izjavama učesnika — stvarno zaplijenjena količina municije morala je biti mnogo (možda dvostruko) veća.

Još se 13. brigada nije bila sredila poslije noćne borbe, a od Blagaja se, 15. jula preko Stjepankrsta, ispeo na Sniježnicu 369. izviđački bataljon (sa oko 100 grla u komori). Do sukoba je došlo na liniji Kozica—s. Maričin Gaj. Do 24 sata dijelovi 13. brigade triput su odbacivali neprijatelja, ali se

ovaj na kraju održao na dostignutom položaju s. Dabrica—Straževica—Kriva lijeska—s. Komarevac. Međutim, ni neprijatelj nije, uprkos visokim gubicima (20 mrtvih i 25 ranjenih),[21]' postigao cilj, pa je u toku borbe iz rejona Stolac—Aladinići na ovaj pravac upućen kao pojačanje i ojačani 3. bataljon 370. grenadirskog puka. Prebacivanje 3. bataljona je, izgleda, išlo sporo i po dijelovima, tako da u toku dana nije donijelo nikakvo poboljšanje.

Zbog upućivanja 3. bataljona 370. grenadirskog puka na novi pravac, predviđeni napad od Stoca prema Bjelojevićima i Vlahovićima je otpao, a dijelovi 13. brigade i Južnohercegovačkog partizanskog odreda lako su spriječili ispad 369. protivtenkovskog diviziona i pokušaj četničke Stolačke brigade da se probije za Ljubinje.

Ni ovog puta nije izostao udar po neprijateljskoj komori. Dijelovi 1. bataljona 13. brigade sa Hrguda, na čelu sa komandantom bataljona Omerom Mrganom i koristeći neprohodno zemljište i jaruge, iznenadili su je usred dana u s. Dabrici. Od oko 100 tovarnih grla pobijeno je dvadesetak, a zaplijenjeno 5—6 sa tovarima i nekoliko jahaćih. Tako se i 1. bataljon snabdio dovoljnim količinama municije, a zaplijenjeno je i 3—4 puškomitraljeza. Neprijatelj doduše nije bio razbijen, ali je 369. izviđački bataljon bio izbačen iz borbe još za jedan dan.

Dvanaesta brigada je ovog dana neometano završila prikupljanje plijena i čišćenje predterena do r. Zalomke. Njen 2. bataljon je spriječio pokušaj veće grupe njemačkih vojnika da sa bojišta pokupi dio, u panici pobacane, opreme i naoružanja.*' Neprijatelj je na ovom pravcu bio zauzet pregrupisavanjem, dovođenjem pojačanja i pripremom napada za slijedeći dan.

Komandant 369. divizije je u toku prethodnog dana na nevesinjski pravac dovukao 3. bataljon 4. puka »Brandenburg«, 369. tenkovsku četu i nekoliko automatskih protivavionskih topova 20 mm.[22]' Smatrao je da će, udvostručenim snagama pod svojom neposrednom komandom, ovladati grebenom Trusine i time izbiti u pozadinu 13. brigade, čime bi onemogućio njen otpor na Sniježnici i Hrgudu.

Deset kilometara širokim frontom, od Ponora do s. Drežnja, krenule su 16. jula njemačke i četničke kolone u napad, podržane tenkovima, artiljerijom i avijacijom, s težištem napada zapadno od komunikacije Nevesinje — s. Berkovići. U toku dana njemačke kolone su ovladale položajima 12. brigade na r. Zalomki i zauzele Mišin kuk, Kose i s. Džinovu Mahalu. Četnička Nevesinjska brigada je zauzela Videž i podišla Nekudini i Glogu, ali je protivnapadom odbačena uz gubitke (2 mrtva i 5 ranjenih). Malobrojna i demoralisana četnička Mostarska brigada je ovog dana izvučena iz borbe i postavljena za osiguranje klanca Bišine, te u borbama nije više uzimala učešće.[23]' Tako je 12. brigada ovog dana potisnuta za svega 3—4 km, na položaj Vranjkuk—s. Tabaja—Glog. Neprijatelj nije uspio da se dohvati grebena Trusine, ali ni 12. brigada nije u noćnom protivnapadu povratila svoj odbrambeni položaj.*'

Na pravcu Blagaj—Dabrica—Dabar u toku dana vladalo je uglavnom »zatišje uz manje prepucavanje«. Za to vrijeme neprijatelj je vršio

*) Tom prilikom u s. Džinova Mahala poginula je *Bosiljka Adžić* iz s. Kokorine kod Gacka, bolničarka u 2. bataljonu.

*) Ovog dana iz 12. brigade poginuli su: poručnik *Savo Sparavalo,* iz Đedića kod Trebinja, politički komesar čete i borac *Đorđe Miladinović* iz s. Turmenti kod Trebinja.[315])

pregrupisavanje i pripreme za naredni napad, pomjerajući težište na greben Sniježnice. Pripreme je trebalo izvršiti u toku noći. Međutim, gubici i zamor trupa u borbama, koje su prethodnog dana trajale do duboko u noć, onemogućili su to. Neprijatelj se zadržao na liniji s. Dabrica—Straževica—Kriva lijeska, uputivši samo izvjesne dijelove u s. Komarevac. Štab 13. brigade je već tog dana imao sva tri bataljona na ovom pravcu, ali je, zbog izbijanja dijelova Nevesinjske borbene grupe Brigadi za leđa (u rejon s. Lastavica), morao orijentisati svoj 4. bataljon na taj pravac.

Osjećajući zamah neprijateljskog pritiska, štab 13. brigade je, zajedno s komandom 2. područja divizijske vojne oblasti, preduzeo mobilizaciju širom Dabarskog polja odbornika, seoskih partizanskih stražara i terenskih političkih radnika, prikupivši na taj način oko 170 novih boraca[24]' Od ovih je boraca idućih dana formirana četa *»Savo Belović«* u sastavu Južnohercegovačkog partizanskog odreda. Istovremeno je štab 13. brigade predložio štabu Divizije formiranje Operativnog štaba*' i objedinjavanje komandovanja 12. i 13. brigadom, te eventualno i Južnohercegovačkim odredom,[25]' a za noć 16/17. jula dogovorio se sa 12. brigadom o koordiniranom protivnapadu. Preduzete mjere dovele su sutradan 13. brigadu u povoljan položaj.[26]'

Tek u toku noći neprijatelj je počeo napad i zauzeo vrh Kozicu. Doduše on je protivnapadom bio sa nje zbačen, ali je, u ponovljenom jurišu, zauzeo ovaj najviši vrh Sniježnice i time otvorio sebi put za Trusinu.

Sutradan, 17. jula, na oba pravca se nastavila borba. Potpomognut snažnom artiljerijskom i minobacačkom vatrom, neprijatelj je sa Kozice ovladao Kiševcem i, preko Cvijetova kuka, udarom u bok, pomogao Nevesinjskoj borbenoj grupi, koja je nastupala uz podršku tenkova duž druma, da s položaja Vranjkuk—Džinov Do—Poljana odbaci 2. bataljon 12. brigade preko druma. Pošto je njen »protivnapad bez nade na veći uspjeh«[27]' ostao bez rezultata, 13. brigada je unekoliko rokirala svoje snage prema Trusini, proširivši svoj front do ceste Nevesinje—s. Berković. Ovim je, u pravom i posljednjem trenutku, ostvarena čvrsta veza unutrašnjih krila obiju brigada. Oslobođena frontalnog pritiska, 13. brigada se našla na boku s dijelom i u pozadini neprijateljeve Blagajske borbene grupe, te se glavninom ponovo ispela na greben Sniježnice. Tu je, na Stubalskoj kiti, njen 1. bataljon razbio bateriju topova 75 mm, koja je zbog teško prohodnog zemljišta bila zaostala. Ostale tri četvrtine ukupnog fronta ona je branila i osmatrala sa svega dva voda i Teritorijalnim bataljonom komande 2. područja (170 boraca u dvije čete). Smijelost u grupisanju snaga urodila je plodom. Ubijeno je 35, ranjeno 60 i zarobljeno 10 neprijateljevih vojnika, a pored 2 ispravna topa sa 67 granata, zaplijenjeno je 10.000 metaka i 25 konja sa opremom.[35]' Uz desetak ranjenih Brigada je imala samo 2 poginula borca.**'

Prisiljena da napusti položaje zapadno od druma, 12. brigada je čvrsto zadržala u svojim rukama sve tačke istočno od njega: Košenu gradinu, Studenac, Obarač, s. Mucaloviće, Glog i Nekudinu.

*) Ne čekajući odluku štaba 29. divizije, komandant 13. brigade i politički komesar 12. brigade obrazovali su Operativni štab samoinicijativno i tako objedinili aktivnost dviju brigada.

**) Poginuli su *Nikola Eterović* iz Splita (SR Hrvatska) i *Mitar Gačić* iz Žitomislića kod Mostara, oba iz 1. bataljona 13. brigade.

Spojivši se pred mrak u rejonu Vranjkuka, neprijateljske kolone su u toku noći nastavile prodiranje i, čelom klina, izbile u rejon bivše žandarmerijske stanice Trusina, ovladavši pri tom i k. 1066. Zbog zamora, 12. i 13. brigada nisu vršile u toku noći protivnapade.

Ujutru je neprijatelj nastavio prodiranje prema Ržaniku, Straževici, Kućanici i Žečku. Poslije ovlađivanja ovim tačkama, njegove kolone su se mogle nesmetano sručiti u Dabarsko polje. Krajnjim naporom i posljednjim rezervama[28] *Operativna grupa,** je, međutim, uspjela da održi ove tačke.[29] U toku dana ona je čvrsto povezala front, sabila neprijatelja na uski prostor duž druma od žandarmerijske stanice Trusina prema s. Džinovoj Mahali i, do mraka, držala ga u tom nepovoljnom položaju. Bar dvije njegove čete, (jedna od njih bila je četa *»Dinov«)* našle su se kod žandarmerijske stanice Trusina i s. Džinova Dola kao u nekom kotlu. .

Baš na ovaj dio neprijateljskog klina Operativna grupa je u sumrak sručila svoju glavninu, dok su prvi bataljoni obiju brigada u rejonu s. Džinov Do odsjekli klin u korjenu. U oštroj borbi istureni dio neprijateljevog klina je bio razbijen, dok je ostatak, po grupicama, pobjegao i, na liniji Kose—s. Poljana, bio prihvaćen od pozadinskih dijelova. Na bojištu je nađeno 30 leševa, među kojima i komandir čete *Dinov (Diinnow).*[30] Veći dio komore je zaplijenjen. Gubici Operativne grupe nisu potpuno utvrđeni, ali su znatni.**

Slijedeća dva dana na ovom pravcu bilo je uglavnom zatišje. Dva pokušaja Operativne grupe (noću 19/20. i 20/21. jula) da njemačke prednje dijelove odbace preko r. Zalomke ostali su bez uspjeha, prvenstveno zbog nedostatka ručnih bombi i zbog toga što je neprijatelj ispred položaja već bio postavio minska polja u kojima je desetak naših boraca ranjeno.

Tako se pokušaj neprijatelja da ovlada pl. Hrgudom, Sniježnicom i Trusinom i prodre u Dabarsko polje završio potpunim neuspjehom. Bilans ove etape ukratko bi bio: tučena su tri neprijateljeva bataljona, uništena po jedna baterija i jedna specijalna četa, a jedinice su skoro ostale na polaznim položajima. Pored već izgubljenih šest dana na pripremama novog napada i na dovlačenje novih pojačanja (iz Mostara i Gacka), neprijatelj je izgubio još dva, a na ovom pravcu tri dana. Komandant 369. divizije uvidio je da napadima samo s jednog pravca ne može postići ni ciljeve postavljene za prvu etapu, pa se odlučio da pokuša ostvariti nešto izmijenjeni i skromniji plan za treću (najvažniju) etapu. Ovako smanjene ciljeve morao je prihvatiti i štab 5. SS brdskog armijskog korpusa, čiji je komandant, general Fleps, dva dana poslije poraza, 20. jula, lično izvršio obilazak trupa i položaja — jer mu se očigledno žurilo da i ovu diviziju ima pravovremeno pripremljenu za odlučujuću etapu operacije *»Ribecal«.*

Na ostalim pravcima odbrane jedinice 29. divizije su u toku ove etape bile uglavnom u iščekivanju, spremne da odbiju pripremljene napade. Ovo, kao i potreba da se sigurnije obezbijede pozadinski dijelovi, naročito bolnica u s. Crnom Kuku i oblasne ustanove, donekle je ukočilo inicijativu štaba Divizije, koji je, smjelijim manevrom, mogao znatnijim

*) Štab grupe su sačinjavali: komandant *Danilo Komnenović,* komandant 13. brigade, politički komesar *Doko Novosel,* politički komesar 12. brigade. Istovremeno komandu nad 13. brigadom preuzeo je zamjenik komandanta, *Milorad Kujačić.*

**) Među ostalim, poginuli su: zastavnik *Stevo Dursun,* sa Ilidže kod Sarajeva, politički delegat voda, te borci *Derviš-Dervo Česir* i *Milorad Skiba,* oba iz Mostara. Sva trojica iz 1. bataljona 13. brigade.

snagama intervenisati u korist Operativne grupe. Tako je deset bataljona ostalo skoro deset dana neaktivno.

Jedino je Južnohercegovački odred čitavo vrijeme bio aktivno angažovan. Iako je neprijatelj, zbog nedostatka snaga,[31] stvarno odustao od izvršenja druge etape operacije — uništenje *»Crvene republike«,* odnosno Južnohercegovačkog odreda — on ipak ovaj odred nije ostavio na miru. Stolačka posada, 369. protivtenkovski divizion i četnika Stolačka brigada, izvršili su više bezuspješnih pokušaja da se probiju u s. G. Hrasno, odnosno Ljubinje. To isto, sa sličnim rezultatom, pokušali su dijelovi talijanske 49. fašističke legije *»San Marko«* i četa ustaške milicije iz s. D. Hrasna.

Međutim, najveća opasnost ovom odredu zaprijetila je iz pozadine. Četrnaestoga jula je komandant četničke Ljubinjske brigade upućen iz Bileće u Ljubinje u pratnji dijela svoje brigade radi mobilizacije svojih pristalica, koji su se u većini krili po škripovima u opštini Ljubinjskoj. Savladavši otpor neučvršćenog Sitničkog partizanskog bataljona, četnici su prodrli i, 16. jula, zauzeli Ljubinje, potisnuvši Ljubinjsku četu Južnohercegovačkog odreda. Četnici su zatim u okolnim selima počeli održavati zborove i vršiti mobilizaciju. Prema podacima Obavještajnog centra 10. brigade ova četnička kolona je imala cilj da se u rejonu Zegulje spoji sa kolonom iz Stoca i odavde, preko s. Vlahovića, upadne u Dabar — u neposrednu pozadinu Operativne grupe brigada.[32]

Opasnost ovog manevra podjednako su uočili svi zainteresovani štabovi. Štab 10. brigade uputio je za četnicima svoj 3. i 4. bataljon, prebacujući na Sitnicu, kao njihovu zaštitu, 3. bataljon 12. brigade, a štab Južnohercegovačkog odreda je odmah prikupio snage i, 17. jula, odbacio četnike sa Bančića u rejon s. Kruševica—Ljubinje—Rankovci—Gradac. Osamnaestog jula ujutru Južnohercegovački odred je produžio napad. Četnici su se povukli prema s. Ivica, gdje ih je dočekao bataljon *»Rade Pravica«* i nabacio na bataljone 10. brigade, s kojima je u međuvremenu uhvaćena veza.*' Zajedničko gonjenje prema Bileći nije dalo većih rezultata,[33] ali je i samo otklanjanje opasnosti sa ovog pravca opravdalo angažovanje tri brigadna i gotovo četiri partizanska bataljona. Izbijanje četnika u Dabarsko polje 17. ili 18. jula komplikovalo bi odbranu 12. i 13. brigade na Trusini i Sniježnici.

Ostatkom snaga (tri bataljona) i krilnim bataljonom 2. dalmatinske brigade,[34] štab 10. hercegovačke brigade izveo je noću 16/17. jula jedan nepovezan demonstrativni napad na spoljna obezbjeđenja Bileće. Prema divizijskim zapovijestima za odbranu od 16. i 18. jula, 10. brigada i 2. dalmatinska brigada zauzele su odbrambeni raspored, prva u cilju zatvaranja pravca: Bileća—Plana, Bileća—Sitnica, Trebinje—Sitnica, a druga s pravca Bileća—Vilusi.

Kod 11. brigade sve do 21. jula, kada je dobila obavještenje da je gotovo ispražnjen gatački garnizon, nije bilo nikakvih promjena.

Zauzimanjem Lastve noću 14/15 i prodorom na Zubce, dijelovi 2. dalmatinske brigade vezali su neprijateljevu Trebinjsku borbenu grupu, tako da nije ni u idućoj etapi mogla biti angažovana pravcem Trebinje—Ljubomir—Sitnica planina. Time su Dalmatinci na najkorisniji način sadejstvovali 29. diviziji.

*) Između ostalih, u borbi sa četnicima ranjen je (i na putu za bolnicu umro) *Josip Krstić,* zamjenik komandanta bataljona *»Mihajlo Ćuzulan«* Južnohercegovačkog; NOP odreda.

Pokušaj neprijatelja da presječe snage 29. divizije

U noći 18/19. jula, kada je izgledalo da je odbrana na Trusini probijena i Dabar — osnovni objekat I etape — gotovo dostignut, Operativna grupa brigada je, u posljednjim trenucima i posljednjom snagom, uspjela da neprijateljev uspjeh pretvori u poraz, koji ga je natjerao da još jednom odstupi od plana. Neprijatelj je odlučio da angažuje sve snage i da pređe na izvršenje planom predviđene III etape, iako nije bio izvršio ni prethodne dvije.

Pripreme su na drugim pravcima bile izvršene, pa mu je ostalo samo da sredi uzdrmanu glavninu na nevesinjskom pravcu. Za ovo je bio planirao dva a utrošio -— tri dana.

U toku dva dana utvrđeno je dovlačenje novih pojačanja na nevesinjski pravac (20. i 21. jula po jedna kolona od 70 kamiona), ali njihova numeracija nije ustanovljena. U toku 20-og na ovom pravcu je položaje obišao lično komandant 5. SS brdskog armijskog korpusa, što samo potvrđuje značaj koji je pridavan ovoj operaciji. Vršena je ponovna rekvizicija konja i mobilizacija konjovodaca. Četnička Nevesinjska brigada konačno je ovog dana prikupila sve bataljone i izvukla ih na položaje.

Glavnina četničke Gatačke brigade (četiri nepotpuna bataljona), 2. bataljon 370. grenadirskog puka (bez čete) i dio 3. bataljona domobranskog 9. posadnog zdruga prebačeni su noću 19/20. jula unazad, na plići bočni pravac (s. Gradina—s. Šipačno—s. Slato), u desni bok 12. brigade.

Pokreti ojačane četničke Gatačke brigade uočeni su od strane Operativne grupe još prethodnog dana, te je u tom pravcu upućen ojačani 2. bataljon 12. brigade. Poslije prvih dodira uočena je jačina ove kolone, pa je štab Operativne grupe brigada, po izbijanju njemačko-četničke kolone 21. jula oko 18 sati u s. Šipačno, uputio na ovaj pravac i dotadanju divizijsku rezervu, 3. bataljon 12. brigade, koji je tog dana bio stigao u s. Lukavac. Ova dva bataljona su noću 21/22. jula odbacili četnike na liniju Brezovi Do—Javič—Zelena ubla. U ova dva dana obje brigade imale su po nekoliko poginulih boraca.*-[1]

Dvadeset prvog jula oko 12 sati krenula je u napad i četnička Bilećka borbena grupa:

— d e s n a k o l o n a (Granični, Zavodski i Bilećki bataljon) pravcem Bileća—k. 440—k. 482—Dubovac—Gradina—s. Podgorje;

— s r e d n j a k o l o n a (Sitnički bataljon i dijelovi Ljubinjske i Stolačke brigade) pravcem Bileća—Podosoje—s. Granica—s. Krstače;

— l i j e v a k o l o n a (Ljubomirski bataljon) pravcem Logor—Tuhor—s. Šobadine—s. Zvijerina—pl. Sitnica. Oko 18 sati kolone su izbile na liniju s. Prijevor—s. Ćurjen—Nakvanj—s. Podgorje—s. Krstače—Osmić-gomile—Bukovi vrh, a već oko 21 čas i na Kukun.

Angažujući nedovoljne snage — tri čete (iz 1. i 3. bataljona) i novoobrazovanu divizijsku rezervu (njen 4. bataljon), 10. brigada nije uspjela da protivnapadom spriječi ovaj prodor neprijatelja,[351] a imala je izvjesne gubitke.**-[1]

*) Zastavnik Tomo *Sorajić* iz Ljubomira kod Trebinja, vodnik voda *Savo Setenčić* iz Dračeva u Popovom polju (kod Trebinja), borac iz 12. brigade, te *Roman Kuleša* iz Varšave (Poljska) i *Radovan Ćirić* iz Zeljeva kod Trebinja,)sorci 13. brigade.

**) Poginuli su *Milan (Milovan) Stolica* iz s. Granice kod Bileće i *Ivan Stubičar,* iz Lepoglave (SR Hrvatska), oba iz 1. bataljona.

Sa zakašnjenjem od 36 sati štab 11. brigade je uočio da je gatački garnizon znatno oslabljen,[36] ali je odmah, samoinicijativno, donio odluku za napad[37] i, u toku noći izvršio pripreme, pregrupisavanje i prikupljanje jedinica.

Na glavnom, nevesinjskom pravcu, neprijatelj je završavao pripreme (ovog dana je iz Mostara stiglo još 70 kamiona vojske)[38] tukući artiljerijom i jurišnom avijacijom položaje Operativne grupe brigada na Trusini.

Konačno sređena, glavna Nevesinjska borbena grupa krenula je u napad ujutro 22. jula. Težište joj je bilo na pravcu Džinova Mahala—Studenac—Straževica—Magunica. Nakon žestokih borbi, sa promjenljivim ishodom, protivnapadom Operativne grupe brigada pred mrak Nevesinjska borbena grupa je ipak bila zadržana.*) Koordinirano sa ovim napadom, četnička Gatačka brigada, pravcem s. Šipačno—s. Rioci, i četnička Nevesinjska brigada, pravcem s. Drežanj—s. Slato—s. Lukavac, potisle su desno krilo 12. brigade, u čijoj su se pozadini, preko Vučje bare (između planina Babe i Bjelašnice), pojavili dijelovi 3. milicijskog bataljona *»Gacko«*. Zbog nepovoljnog razvoja na ovom pravcu, štab Operativne grupe brigada je, u toku noći 22/23. jula, pomjerio čitavu 12. brigadu na položaje Val—Oštri vrh—Tisova pleća—Omutić, dok je 13. brigada preuzela odbranu Trusine, na položajima Tamindžina gradina—Ržanik—Vranjkuk.

Već u 6 sati ovog dana, 4. bataljon 10. brigade je počeo napad na Oblo brdo i Osmić-gomile. Usamljen, međutim, nije mogao održati dostignute položaje, pa je, pod pritiskom tri bataljona četničke Bileće brigade, u 17 sati odstupio preko s. Pađena i s. Đeča na Rogove. Pred neprijateljem su se povukli i stanovnici iz sela Njeganovića, Pađena i Podgorja, sa stokom. Dijelovi 1. i 3. bataljona ove brigade (tri čete), bočnim napadom, uspjeli su da na Bijelim rudinama zadrže četnički Zavodski bataljon, koji je nastupao prema Planoj. U noćnom protivnapadu 2. i 5. bataljon 10. brigade ovladali su položajima spoljne odbrane Bileće (Vlahinja—Hadžibegovo brdo—Modropac), dok je napad 1. i 3. bataljona na Ćurjen, uprkos žestokoj borbi,[391] ostao bez rezultata.**)

Ostavivši svoj 3. i 4. bataljon na položajima Gat, Milatovica, Kobilja glava, štab 11. brigade je noću 21/22. jula, krenuo glavninu,[40] preko s. Samobora i zauzeo s. Miholjače. Oko 10 časova na r. Mušnicu pristigli su i dva bataljona Nikšićkog vojnog područja i Pivska partizanska četa. Angažovani na desnom krilu, preko Ponikve, uskoro su izbili iznad Gacka na liniju Zečice — tt. 1156. Neprijatelj (oko 70 njemačkih vojnika i nešto četnika) pokušao je bočni udar preko s. Dražljeva, ali su ga 2. bataljon Nikšićkog vojnog područja i Pivska partizanska četa odbacili. Ne goneći ga, propustili su priliku da izbiju na kose iznad Gračanice. Time bi spriječili pristizanje pojačanja iz Nevesinja. U međuvremenu, početkom noći 22/23. jula, bataljoni 11. brigade su bili zauzeli Jovanovo brdo i Avtovac i počeli napad na Gacko, iz kojega se neprijatelj bio počeo u neredu povlačiti (artiljerija je već bila izvučena u rejon s. Nadinića). Upravo je tada u Gacko stiglo 6 kamiona sa oko 150 njemačkih vojnika,

*) Među ostalim u borbama su poginuli: zastavnik *Nikola* i *Rajko Ratković,* iz Zubaca kod Trebinja, oba politički delegati vodova u 4. bataljonu 12. brigade.

**) Pored dva ranjena borca, poginuli su: zastavnik *Branko Jnić* iz s. Deleuše kod Bileće, politički delegat voda, te borac *Novak Salatić* iz Bogdašića kod Bileće, oba iz 1. bataljona 10. brigade.

što je učvrstilo pokolebani garnizon. Istovremeno su se 2. bataljon Nikšičkog vojnog područja i Pivska partizanska četa povukli prema s. Ulinju. Neprijatelj je zbog toga jednom kolonom, preko s. Kravareva, obišao 1. bataljon Nikšičkog vojnog područja i tako prisilio štab 11. brigade da 23. jula oko 3 sata obustavi napad i do zore napusti zauzete položaje.[41] Prema izvještajima 11. brigade neprijatelj je imao oko 30 mrtvih i više ranjenih, a Brigada 2 mrtva*) i 5 ranjenih. Prema neprijateljevim izvještajima, samo su četnici do 22. jula u 8 sati imali 7 mrtvih i 9 ranjenih.[42]

Da je štab 11. brigade upornije dejstvovao (kad je već bio obavješten 0 stanju i mogućnostima neprijatelja), ili da je bar čvršće držao jedinice u rukama, efekat ovog napada mogao je biti i veći. Odvajanje ma i najmanje jedinice s nevesinjskog pravca svakako je imalo posljedice — u smislu usporavanja napada na težištu. Neprijatelj je, međutim, sa svega 150 vojnika[43] sanirao situaciju u Gacku, pa bi bilo smjelo tvrditi da je ovo odvajanje bilo i odlučujuće za neuspjeh da se od Nevesinja i Bileće presijeku jedinice 29. divizije.[44]

Dvadeset trećeg jula na sektoru Bileće i Gacka nije bilo drugih događaja. Deseta i 11. brigada su uglavnom sređivale jedinice, a neprijateljeve snage na oba pravca bile su takođe pasivne — zbog zamora

Na nevesinjskom pravcu Operativna grupa brigada nastavila je teške odbrambene borbe u kojima je neprijatelj i ovog dana angažovao devet aviona, od čega pet »štuka«. Nastavljajući pomjeranje snaga udesno, 13. brigada je, prepustivši komandi 2. područja kontrolu masiva Hrguda 1 pravca preko s. Vlahovića, preuzela dio fronta s. Bezđeđe—s. D. Lukavac, što je omogućilo 12. brigadi da otkloni opasnost za svoje desno krilo ugroženo od pravca s. Slata i pl. Babe.

Štab Divizije ovog dana izdao je zapovijest za slučaj neprijateljskog dubljeg prodora ili presijecanja snaga Divizije. Ostajući pri ranijoj koncepciji odbrane bilećkog i gatačkog pravca, štab Divizije je predvidio povlačenje glavnine u Crnu Goru, ali je, istovremeno, zatražio mišljenje od Štaba operativne grupe brigada da li bi ona »mogla manvrisati u južnoj Hercegovini«. Smatrao je to najpovoljnijim rješenjem. U tom. bi slučaju pod komandu štaba Grupe bili stavljeni Južnohercegovački odred i komanda 2. vojnog područja. Prisustvo Operativne grupe brigada u južnoj Hercegovini, prema mišljenju Štaba, bilo bi od velike koristi pri prelasku Divizije u napad.[45]

Umjesto toga, Operativna grupa je u 22 sata (23. jula) izvršila protivnapad i, na desnom krilu, ponovo izbila pred liniju s. Podgrađe—s. Grabovica—s. Drežanj—Glog—Šiška glava.[46]

Sutradan su produžene oštre borbe na nevesinjskom pravcu, uglavnom na dostignutoj liniji, osim jednog dubokog prodora jedne njemačke čete pravcem s. G. Drežanj—Oštra gr. —Oštri vrh—s. Stevanovića Torine. Protivnapadom ova kolona je, međutim, razbijena. U gonjenju je nađeno 45 lješeva, među kojima je i više nižih oficira i jedan major.[47] Podaci o gubicima 13. brigade su nepotpuni.**) Sem toga, u toku noći 12. brigada je ovladala i Glogom i Nekudinom. Operativna grupa brigada je time ponovo uspostavila prednji kraj odbrane skoro na početnoj liniji. Među-

*) Imena poginulih nisu utvrđena.

**) Poginuli su potporučnik *Stevan Bjelica,* iz s. Ljutog Dola kod Stoca, zamjenik komandira čete u Trećem, i *Halil Pašalić* iz Mostara, borac u 1. bataljonu 13. brigade.

tim, jedinice su već bile suviše zamorene, a municije je opet ponestalo. Istovremeno je uočeno dovlačenje novih pojačanja neprijatelju u Nevesinje.[48]

Kako su ovog dana dijelovi Nikšićkog vojnog područja, po naređenju Korpusne vojne oblasti, povučeni od Gacka, štab 11. brigade konačno je odustao od ofanzivnih namjera. Svoj 2. bataljon vratio je na Gat, a samo 1. bataljon i prištapske dijelove zadržao još dva dana u rejonu s. Lipnik—s. Samobor. Borbenog dodira s neprijateljem ovog dana uglavnom nije bilo. Četiri saveznička aviona bombardovala su Gacko, pri čemu je poginulo deset građana.[49] Na pravcu 10. brigade dan je također protekao bez značajnijih promjena.

Nevesinjska borbena grupa je 25. jula krenula svim snagama u napad. Neprijatelj je bio vrlo uporan. Mada je na sektoru Gloga triput odbačen, on je pred mrak ponovo zauzeo i zadržao ovaj važan i dominantan položaj.[50] Slično ovome, položaji Straževica i Magunica, na pravcu 13. brigade, prelazili su više puta iz ruku u ruke. Do mraka neprijatelj je ipak uspio da Operativnu grupu brigada potisne na liniju Krstac—s. Radovanovića Torine—s. D. Lukavac—Val—Oštri vrh—V. Rankovac—Ostrvica—Omutić. Operativna grupa brigada je ovog dana imala više poginulih*) i desetak ranjenih boraca, ali se gubici neprijatelja »od 60 mrtvih« mogu smatrati preuveličanim.

Deseta brigada je za ovaj dan bila pripremila napad na čelo četničkog klina u rejonu Osmić-gomile—Krstače. Snage su opet bile nedovoljne (angažovani su 2, 3. i 4. bataljon i Sitnički odred), a sam napad je počeo nejednovremeno, tako da su se poslije neuspjelog napada bataljoni uputili: 2-gi u Planu, a 3. i 4. bataljon preko komunikacije, u s. Lađeviće i s. Selište, a Sitnički odred prema s. Vlahovićima. Brigada je imala 2 mrtva**) i 5 ranjenih, a četnici 3 mrtva i 9 ranjenih.[51]

Nevesinjska i Bilećka borbena grupa neprijatelja bile su već na 10 km jedna od druge, ali im je očito već bilo ponestalo snage da pređu i te posljednje kilometre i tako konačno ostvare cilj ove rješavajuće etape. Četnička Bilećka brigada, iako je odbacivanjem bataljona 10. brigade preko komunikacije Bileća—Plana—Gacko praktično bila stvorila mogućnost za direktan udar u leđa Operativnoj grupi brigada, nije to učinila. Na nevesinjskom pravcu desna napadna kolona u toku dana je ovladala položajima 13. brigade na Krscu i ovu potisla na Vran (k. *986* iznad s. Kulušići).***) Dvanaesta brigada je već lakše izdržala pritisak ostalih kolona, sa čijeg krajnjeg lijevog krila se već ovog dana počela izvlačiti iz borbe Gatačka borbena grupa.[52]

Jenjavanje neprijateljevog napada neposredno pred ciljem ne može se objasniti samo zamorom. Biće da je tačna tvrdnja njemačkog komandanta, generala Najdholda, da su neki dijelovi izvučeni iz borbe radi disciplinovanja,[53] i da je više puta pojačavana Nevesinjska borbena

*) Poručnik *Drago Sarić,* iz s. Borci kod Konjica, komandir čete u Prvom, *Huso Đulmez* iz Dubrava kod Stoca, borac 1/13. brigade, *Lazar Dobranić* iz Berkovića kod Stoca, borac 3/13. brigade i *Pavle Bjelica* iz s. Podkubaša kod Stoca, borac u 3. bataljonu 12. brigade.

**) Jedan od njih je zastavnik *Trifko Spremo,* iz s. Biograda kod Nevesinja, politički delegat voda u 2. bataljonu 10. brigade, a drugi *Obrad Vasiljević,* iz Petrovića (SR Crna Gora) borac 1. bataljona 10. brigade.

"**) U borbama su poginuli: *Hasan Dizdar* i *Muhamed Jugo* (oba iz Mostara), te *Ibro Culiman* iz s. Pješivca kod Stoca, sva tri iz 1. bataljona 13. brigade.

grupa bila nekoliko puta tučena. Pored otkazivanja poslušnosti (motivisanog odbijanjem saradnje s četnicima), ovo potvrđuje i »priličan broj« dezertera, od kojih je dotad u Mostaru 18 bilo strijeljano.[54]

Štab Operativne grupe brigada ocijenio je da, s obzirom na gubitke u ljudstvu i vremenu, neprijateljski napadi ne mogu još dugo trajati. Štabu je takođe bilo jasno da bez velikih gubitaka, Grupa nije u stanju zadržati dosadašnje položaje, pa je odlučio: prethodno uputiti štabu 29. divizije sve teže ranjenike i nepotrebni materijal iz brigadnih i bataljonskih komora i, u toku noći 26/27. jula, prebaciti se u rejon s. Vranjska—s. Vlahovići, odakle dejstvovati prema situaciji. Kao najvjerovatniji manevar, pošto je pretpostavljao da će neprijatelj produžiti dejstvo po poznatom planu, predviđao je zabacivanje neprijatelju za leđa — preko' Sniježnice i Trusine. Popunjena ovog dana municijom[55] i rasterećena,, uprkos zamoru, Operativna grupa »se osjećala sposobnom za proboj, u ma kom pravcu«.[56]

U ovoj drugoj, šestodnevnoj etapi, došlo je s obje strane do angažovanja svih raspoloživih snaga, ali, valja reći, da su snage 29. divizije mogle biti efikasnije upotrijebljene. Četnička Bilećka brigada ne samo što je uspješno vezala najbrojniju, Desetu brigadu, jedan bataljon 2. dalmatinske brigade i Sitnički NOP odred, nego je, i bez pomoći Trebinjske borbene grupe (1. bataljon 369. puka i Trebinjska brigada), izbila na Sitnicu i ugrozila pozadinu Operativne grupe brigada. Da je štab Divizije izvukao veću rezervu,[57] njegov uticaj na tok dejstva mogao je biti odlučujući. Deseta brigada nije bila u stanju sama da tuče četničku Bilećku brigadu u njenom utvrđenom garnizonu, ali se s njom lako >mogla nositi, pa je i tući na otvorenom prostoru. Što se to nije desilo, iako je ova bila već šest dana van garnizona, razlog je neadekvatno angažovanje snaga 10. brigade.

Neprijatelj je u ovoj etapi uspio da 29. diviziji nametne frontalne borbe. Na bilećkom i gatačkom pravcu to se odražavalo u vezivanju znatno većih efektiva 29. divizije nego što je bilo potrebno, dok je, na nevesinjskom pravcu, Operativna grupa brigada krajnjim naporima uspjevala da, pred mnogo nadmoćnijim neprijateljem, jedva održava front. Pri tome je trpjela visoke gubitke. Od ukupno 28 mrtvih, 72 ranjena i 45 nestalih[58] iz 12. i 13. brigade u toku jula, najveći je broj; boraca izbačen iz stroja baš u toku tih šest dana. U frontalnim borbama utrošena je cjelokupna municija zaplijenjena u prvoj etapi, a do novog plijena u frontalnim borbama teško se dolazilo.

Malobrojni i još neučvršćeni Sitnički bataljon nije mogao doći do ozbiljnijeg izražaja ni u ovoj etapi, međutim, Južnohercegovački odred (tri bataljona, dvije samostalne čete, prateća četa i zaštitnica) bio se, po svojoj borbenoj vrijednosti, približio brigadama. On je na veoma širokoj prostoriji uspješno izvršavao svoje zadatke. Od Trebinjskih brda. i Šume (bataljon »Rade Pravica«) do Dubrava (bataljon *»Marko Mihić«)* — oko 40 km — i od Bobana (Bobanska četa u formiranju) do Hrguda i Dabra (četa *»Savo Belović«)* — preko 30 km prostirala se slobodna teritorija koju je taj odred kontrolisao i na njenim granicama izvodio diverzije na komunikacijama. Odred je, takođe, sprečavao upade manjih neprijateljskih dijelova i, osmatranjem i preko organizovane obavještajne mreže, pravovremeno prikupljao podatke o neprijateljevim pokretima. Odred je, pored toga, obezbjeđivao nesmetan rad komande 2. vojnog;

područja, komandama mjesta Stolac (s. Suzina) i Ljubinje, te rad dva sreska, pet-šest opštinskih i većeg broja seoskih narodnooslobodilačkih odbora.

Povlačenjem dijelova Nikšićkog vojnog područja iz rejona Gacka, Korpusna vojna oblast jače je vezala 11. brigadu 29. divizije za ovaj garnizon i time 29. diviziji smanjila mogućnost manevra.

Ponovnim zauzimanjem Lastve, 23. jula, i prodorom preko Zubaca prema Konavlima i u rejonu s. Vrbna, Primorska operativna grupa definitivno je omela upotrebu Trebinjske borbene grupe prema 29. diviziji, i time znatno rasteretila 10. brigadu. Da se ova borbena grupa pojavila na Sitnici, 10. brigadi bi svakako bilo teško, a možda i nemoguće da izdrži toliki pritisak.

Obilazni udar Operativne grupe brigada i poraz neprijatelja

Štab divizije, cijeneći situaciju 26. jula, došao je do zaključka da Operativna grupa brigada jedva odolijeva napadima neprijatelja sa fronta i da će se, za kratko vrijeme, za njenim leđima pojaviti četnici od Bileće. Imajući u vidu pretrpljene gubitke i zamor boraca, štab Divizije je naredio povlačenje svih brigada u Crnu Goru.[59] Međutim, kako je to već rečeno, štab Operativne grupe, koji je bio na licu mjesta i bolje poznavao trenutnu situaciju, oslanjajući se na dobro poznavanje prilika i zemljišta u južnoj Hercegovini, odlučio se na manevar i udar u pozadinu, a štabu Divizije predložio da ovaj, svojom rezervom i teritorijalnim bataljonom 1. vojnog područja, preuzme odbranu pravca s. Davidovići—Plana. Prihvativši razloge štaba Operativne grupe, štab Divizije je odobrio njegovu inicijativu i, u duhu te zamisli, izdao novu zapovijest krilnim brigadama. Ideja manevra se sastojala u slijedećem: zadržavajućom odbranom usporavati nastupanje neprijatelja dok se ne ispolji dejstvo Operativne grupe brigada u pozadini, a onda preći u energičan protivnapad i eventualno gonjenje.

Tačno prema zapovijesti štaba Operativne grupe,[60] do ponoći su se obje brigade odlijepile od neprijatelja i prikupile u polaznim rejonima. Tako je u ponoć 26/27. jula počeo manevar u dvije marševske kolone:

— desna (13. brigada): pravcem s Hebibovina—s. Bijeljani—s. Milavići—s. Ugarci—s. Dolovi, razmjestivši se u rejonu s. Dolovi—s. Ugarci—s. Lazarevići—Šuplja glava;

— lijeva (12. brigada): pravcem s. Barakovina—s. Divin—s. Prisoje—s. Zasada—Meteriz—s. Vranjska, razmjestivši se u rejonu s. Škrljane—s. Dlakoše—s. Ljubomišlje—s. Oblo Brdo.

U ovim rejonima, na južnoj strani Dabarskog polja, brigade su preduzele sve mjere za što bolji odmor boraca i osposobljavanje jedinica za brz pokret. Naročita pažnja poklonjena je dobroj ishrani U međuvremenu je štab Operativne grupe pratio razvoj situacije i prikupljao podatke o pokretima neprijatelja i rasporedu snaga u njegovoj pozadini.

Kada je sutradan nastavio nastupanje u pravcu s. Davidovića, neprijatelj je, ne nailazeći na jači otpor,[611] svakako pretpostavio da je naša

glavnina odstupila prema Crnoj Gori.[62] Stab četničkog Nevesinjskog korpusa je glavninu Gatačke brigade prebacio u gatačku Površ, da vrši mobilizaciju novih boraca, a Nevesinjskoj brigadi (bez 3. bataljona) naređeno je da u s. Odžaku 29. jula do 20 sati prikupi 300 boraca »u cilju čišćenja teritorije koju su partizani napustili«.[63] Ovo je — pored naprijed pomenutog skidanja sa fronta izvjesnih dijelova 369. divizije i razumljivog opreza na koji su ih natjerah teški porazi — jedno od objašnjenja zašto je usporen tempo napada u momentu kada je trebalo da bude pojačan. Ipak, sa onim što je ostalo (oko 1.000 vojnika u dvije kolone), produženo je nastupanje preko s. Davidovića i prema s. Riocima.

Obaviješten, u 2 sata, od štaba Operativne grupe o njenom izvlačenju iz borbe, štab Desete brigade odmah je u tom pravcu uputio svoj 4. bataljon sa pomoćnikom komesara brigade. Bataljon se iz s. Selišta, preko Rogova, do jutra prebacio u s. Kačanj. Zbog nepoznavanja situacije, nepreciznog zadatka i zakašnjenja divizijske zapovijesti,[64] ovaj bataljon nije u toku dana došao u dodir ni s neprijateljem ni sa dijelovima komande 1. vojnog područja. Četnička Bilećka brigada ovog dana izvršila je samo dva izviđačka ispada u pravcu Plane i s. Mokrog Dola.

Pošto se u toku noći povezao s komandom Prvog područja, 4. bataljon 10. brigade je u 5,30 — zajedno s tom komandom — prihvatio borbu s nadmoćnijim neprijateljem i, u toku dana, uspio održati liniju k. 992 — Krstac—Covkovina ispred G. Meke Gruge i Orahovice uhvativši vezu sa 4. bataljonom 11. brigade u s. Bjelavama (Korita). Tako se 28. jula, pred borbenom grupom koja je nastupala od Nevesinja, ponovo formirao front, te je zadržana na liniji s. Tucakov Do—s. Kalac.

Neposredno pred ciljem, ova grupa je, međutim, po padu mraka, koordinirano sa borbenom grupom koja je nastupala od Bileće, vrlo energično obnovila napad, u cilju konačnog spajajna u rejonu s. Rogovi sa četničkom Bilećkom brigadom. Dva bataljona ove brigade krenuli su padom mraka sa Ćurjena, preko s. Podgorja, prema Planoj i Rogovima.

Uvidjevši da, razvučena na 20 km fronta,[65] ne može osujetiti nikakav manevar neprijatelja, a da se i ne govori o preuzimanju inicijative, 10. brigada je, još u toku dana, izvukla u rezervu u rejon s. Vrbice, svoj 5. bataljon, čije je položaje preuzeo 5. bataljon 2. dalmatinske proleterske brigade. Tako je odlučujući momenat, ipak, spremno dočekan i na ovom pravcu. Uočivši neprijateljeve pokrete, štab Brigade je pripremio napad 2. bataljona na Ćurjen, u bok četničkom klinu.

Prikupivši podatke o neprijatelju i odmorivši jedinice, Operativna grupa brigada se noću 28/29. jula ponovo, preko Dabarskog polja, vratila na pl. Trusinu. Pokreti su počeli 28. jula u 23. sata. U rejonu ranijeg rasporeda, pod zaštitom 1. bataljona 12. brigade i partizanskih i teritorijalnih dijelova, Operativna grupa je ostavila komore i bolnice. Treći bataljon 13. brigade je već bio preuzeo odbranu pl. Hrguda, čime se Operativnoj grupi obezbjeđivao slobodan manevar.

Pokreti 12. i 13. brigade ostali su neprimijećeni. Neprijatelj nije uočio ni pravac njihovog odstupanja noću 26/27. jula, ni njihovo odmaranje 27. i 28. jula u rejonu s. Vranjska—s. Zasada—Kubaš, ali je, odmah po povratku 12. brigade na pl. Trusinu, u rejon s. Stanići—Kulušići—s. Vujovići—s. Bezđeđe, bio obaviješten o njenom prisustvu.

Koristeći se povratkom četničkih kolona ka Ćurjenu, 4. bataljon 10. brigade i Bataljon 1. vojnog područja izvršili su napad na čelo klina Nevesinjske borbene grupe. Pošto su istovremeno osjetili prisustvo 12. brigade u svojoj pozadini, njemački dijelovi su odmah počeli da se povlače, prikupivši prethodno komore na Kosmatuši. Borba se otegla preko čitavog dana. Veza između 12. brigade i gonećih kolona sa fronta sporo se uspostavljala. Došlo je i do nesporazuma, a zamalo — i do međusobne borbe dijelova 12. brigade i 1. vojnog područja.[66]-[1] Desna kolona Nevesinjske borbene grupe je u toku dana okružena na Kosmatuši, ali se, zbog nepovezanosti napada, održala na njoj do noći.[67]' Štab 12. brigade je uspio da poveže sve jedinice i da, za noć 29/30. juli, pripremi koordinirani napad. Neprijateljeva kolona s Kosmatuše, iskoristivši jaku kišu i maglu, 29. jula u 21,30 izvršila je po mraku proboj iz okruženja u pravcu s. Bijeljana, a zatim drumom (trkom i bacajući dijelove opreme), produžila prema s. Berkovićima. Pravac proboja i povlačenja iznenadio je štab Brigade,[68]' pa gonjenje nije moglo biti preduzeto. Treći bataljon (kroz čiji je raspored izvršen proboj) glavninom se povukao preko Dabarskog polja, a i ostale su jedinice, zbog iznenađenja, izgubile borbeni dodir.

U svitanje je 13. brigada (bez 3. bataljona) izbila na liniju Ržanik—Krivi Do—žandarmerijska stanica Trusina—k. 1177—Vranjkuk—Cvijetov kuk, razbivši kod žandarmerijske stanice Trusina jednu kolonu od oko 120 vojnika. U ovom rasporedu ona je očekivala da se ispolji bočno dejstvo 2. bataljona 12. brigade od s. Bezđeđa. Kako do toga nije došlo, izdata je zapovijest da se brigada u toku noći prebaci u rejon s. Stanjevići—s. Drevnica—Kubaš. Dok su pripreme za pokret bile u toku, neprijateljeva kolona, koja se probila iz okruženja na Kosmatuši, izbila je u s. Berkoviće i tu, sukobom sa terenskim političkim radnicima i odbornicima, otkrila svoje prisustvo. Iznenađen neočekivanom pojavom neprijatelja u s. Berkovićima, komandant Operativne grupe preuzeo je odmah, sa jednom četom Omladinskog bataljona i ljudstvom koje se momentalno našlo u blizini, napad od s. Kubatovine preko Dabarskog polja, naredivši istovremeno 13. brigadi da orijentiše jedan bataljon sa Trusine prema s. Berkovićima. Tako je i ova kolona, sticajem okolnosti, ponovo razbijena.[69]' Koristeći noć i zabunu ostali su se izvukli i odstupili prema Nevesinju. Naređeno prebacivanje 13. brigade izvršeno je tek sutradan.

Prvi i 5. bataljon 10. brigade su u 0,30 počeli napad na Čurjen. Kako su naišli na prilično jake snage, razvila se žestoka borba. Zavodski i Granični bataljon četničke Bilećke brigade, privučeni ovom borbom, odustali su od napada prema Rogovima i Planoj i vratili se na Curjen. U svanuće se ovdje našla skoro čitava Bilećka borbena grupa.[70]' Snažnim protivnapadom ona je odbacila bataljone 10. brigade preko s. Bogdašića ka Tegarinoj gredi, što joj je omogućilo da se do 15 sati, manje-više po planu, povuče u Bileću, na položaje spoljne odbrane garnizona: Modropac—Hadžibegovo brdo—Kamenica i Vlahinja.[71]'

Ukupni gubici neprijatelja ovog dana bili su približni gubicima za svih šest dana frontalne odbrane u prethodnoj etapi, s tom razlikom što su gubici 29. divizije bili nesrazmjerno manji — 3 mrtva,*' 13 ranjenih i 1 nestao.

*) Potporučnik *Mirko Lojović* iz s. Lipnika kod Gacka, komandir čete, zastavnik *Radovan Miladinović,* iz Zubaca kod Trebinja, vodnik voda *Gabrijel Potloček,* iz G. Rijeke kod Novog Marofa (SR Hrvatska) svi iz 10. brigade.

Manevar Operativne grupe brigada i udar u pozadinu neprijatelja izvedeni su u momentu kada su obostrane snage na težištu borbe bile i fizički iscrpljene, a sve rezerve praktično utrošene. Manevar je za Operativnu grupu, u prvom redu, značio neophodan predah. Dvodnevni odmor, obezbijeđen uspješnim izvlačenjem iz borbenog dodira, tajnošću pokreta i iznenađenjem u pogledu pravca povlačenja, osposobio je njene jedinice da se upuste u nove višednevne napore. Njena neočekivana pojava čitavom dužinom grebena Trusine iznenadila je neprijateljeve komandante. Jedinice za čijim se leđima ona našla — momentalno su okrenule front, težeći da se što prije dokopaju garnizona. Lijeva napadna kolona Nevesinjske borbene grupe to je u potpunosti uspjela, dok je desnu — samo slučaj spasio potpunog uništenja. Njihovo povlačenje, međutim, faktički je značilo mnogo više. Sav trud i postignuti uspjesi u osvajanju terena pali su u vodu. U momentu kada su bile na puškomet međusobnog odstojanja, kada je između njih bio samo 4. bataljon 10. brigade, kada su se njihovi komandanti pripremili za »čišćenje teritorije koju su partizani napustili«, Nevesinjska i Bilećka borbena grupa okrenule su svoje kolone i preduzele povlačenje u polazne garnizone. Uspjeh manevra Operativne grupe brigada doprinijela je i upornost 10. i 11. brigade na bilećkom i gatačkom pravcu odbrane i Južnohercegovačkog odreda, koji im je obezbijedio duboko zaleđe a dijelom snaga ih je i prihvatio. Posebno su za to zaslužni 4. bataljon 10. brigade i jedinice komande 1. područja divizijske Vojne oblasti, one su na sebe primile frontalni udar neprijatelja i, u toku dva dana, zadržavale nastupanje Nevesinjske borbene grupe.

*

Uspješnim izvođenjem ove odbrambene operacije 29. divizija*' je u potpunosti izvršila zadatak dobijen od štaba 2. udarnog korpusa. Pravci koji su iz Hercegovine izvodili na slobodnu teritoriju 2. udarnog korpusa u Crnoj Gori bili su sigurno zatvoreni. Slamanjem poduhvata *»Zonenštih«,* Divizija je, sa svoje strane, spriječila planirano sužavanje osnovice snaga NOVJ određenih za prodor u Srbiju, što je do punog izražaja došlo idućeg mjeseca, u Durmitorskoj operaciji.

Dvadeset deveta divizija nije dozvolila da je neprijatelj u svom poduhvatu *»Zonenštih«* izbaci iz Hercegovine. Na zauzetom prostoru bila bi uništena njena materijalna baza, a razmah narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini usporen.

Prema zaplijenjenoj zapovijesti,[72'] neprijatelj je planirao masovne represalije nad narodom. Neka sela je trebalo da budu potpuno uništena, a sve muško stanovništvo u njima povješano. Međutim, 29. divizija je, uspješnim dejstvima, onemogućila ove neprijateljeve namjere.

*) Na kraju operacije, 31. jula, Divizija je raspolagala sa: 1943 puške, 75 automata, 152 puškomitraljeza (talijanski puškomitraljezi, uslijed nedostatka municije talijanske izrade, zamijenjeni su njemačkim i engleskim), 26 mitraljeza, 20 protivtenkovskih pušaka, 16 minobacača 60 mm, 14 minobacača 81 mm, 1 brdski top 75 mm, 9 tromblona za pušku i 265 pištolja. Sada je i municije bilo skoro triput više — 195 hiljada metaka, ali — gotovo polovina te municije bila je engleska na svega 37 puškomitraljeza *»bren«*...

Nov odnos snaga uticao je na dalju diferencijaciju i brže osipanje kolaboracionističkih formacija, četnika, milicije, pa i legionara u sastavu njemačkih jedinica. Rad društveno-političkih organizacija postao je još življi, a akcije vojnopozadinskih organa i organa narodne vlasti postale su efikasnije.

Prema planu trebalo je da se operacija *»Zonenštih«* završi za 12 dana. Međutim, II i IV planirana etapa potpuno su otpale, a operacija je slomljena za 17 dana, prije završetka III etape. Proizilazi da je njemačka 369. divizija bila u zakašnjenju čitavih 17 dana, koji se nikako nisu mogli nadoknaditi.

U toku operacije, od 13. do 29. jula, prema podacima štaba 29. divizije, »tačni« i »naknadno provjereni« gubici neprijatelja su bili: 511 mrtvih (od toga 433 iz njemačke 369. legionarske pješadijske divizije, a iz Nevesinjskog i Trebinjskog četničkog korpusa — bez Trebinjske i Konjičke brigade — 78 četnika), 38 zarobljenih i preko 800 ranjenih.[73]' Zaplijenjeno je: 3 brdska topa 75 mm, 4 minobacača 81 mm, 3 minobacača 46 i 60 mm, 20 puškomitraljeza, 17 automata, 120 pušaka,[741] 8 radio-stanica, preko 50.000 metaka, 320 mina 81 mm, 140 mina 60 mm i 120 granata 75 mm, jedna kino-kamera, 1 puškarska radionica, 300 kg sanitetskog materijala i 7 tona ratne vojne opreme. Prema istim podacima, naši gubici su iznosili: 37 poginulih i 104 ranjena (od kojih 18 teže), a nestalo je, takođe, oko 100 boraca. U nedostatku potpunije neprijateljeve dokumentacije, nemoguće je bliže provjeriti ove brojke. Stab Divizije nije evidentirao gubitke teritorijalnih jedinica, a iz dokumenata nije u potpunosti vidljiva ni sudbina »nestalih«. Nema ni podataka o zarobljavanju boraca Divizije. Zna se da je dio teških ranjenika podlegao povredama, da su i teritorijalne jedinice imale osjetne gubitke, ali i da se većina »nestalih« uskoro vratila u jedinice. To sve ukazuje da je broj poginulih u operaciji mogao biti i veći od 50,*' da se »nestali«: mogu svesti na četvrtinu i da su ranjeni gotovo u cjelini registrovani.

Sa sigurnošću, međutim, može se konstatovati da je brojno stanje 369. divizije poslije ovog poraza prvi put od dolaska u Jugoslaviju palo ispod 10.000. U pogledu plijena u naoružanju cifre su čak umanjene, a u pogledu neprijateljevih gubitaka — preuveličane. Broj zarobljenih, bio je takođe, veći. Potvrda za to ima više.**' U odnosu na broj zaplijenjenog naoružanja, uzimajući u obzir i činjenicu da se u odbrambenim borbama nije dolazilo do plijena, dobila bi se cifra od približno 300 mrtvih neprijateljevih vojnika.

*) Pored ranije registrovanih, u operaciji su poginuli: *Vlado Vujović* iz Simijova, zamjenik komandira čete u 2. bataljonu 12. brigade (na Trusini), *Mirko Rogan* iz Fatnice, borac u 4. bataljonu 12. brigade (na Bezđeđu) svi opština Bileća; zastavnik *Lazar Kljajić* iz Zaloma (kod Nevesinja), politički delegat voda, te *Nenad Vuković,* borac u 12. brigadi (u Brezovim dolima) i *Pajo Kokotović,* borac Teritorijalnog bataljona 1. vojnog područja, oba iz Biograda kod Nevesinja; *Drago Milosevic* iz Parojske Njive, *Rade Vreća* iz Kučića i *Jakov Kijac* iz Domaševa (sve kod Trebinja), borci Bataljona *»Rade Pravica«* Južnohercegovačkog NOP odreda i još neki.

•*) Njemački oficiri (po našim obavještajnim podacima) cijenili su gubitke Nevesinjske i Blagajske borbene grupe u I etapi na preko 800 izbačenih iz stroja. U svojoj knjizi *Krv na kamenu* (IV dio), komandant Divizije, Vlado Šegrt, kaže da je sam komandant 369. divizije izjavio da je u operaciji imao 510 mrtvih.

Pored ostalog, ovako krupne uspjehe naročito su omogućili:

— duboko izviđanje i poboljšana obavještajna služba;

— činjenica da je štab Divizije, iz zaplijenjene zapovijesti na početku dejstva, saznao plan neprijatelja;

— objedinjavanje komandovanja na težištu borbe, formiranjem štaba Operativne grupe, što je omogućilo koordinirano i odvojeno tučenje, u početku razdvojenih, neprijateljevih kolona;

— početni uspjesi, s velikim plijenom u municiji, koji su veoma smanjili vatrenu neravnopravnost Operativne grupe brigada i, na taj način lišili neprijatelja jednog od najvažnijih elemenata nadmoći. To je •odredilo dalji tok operacije. Zaplijenjena municija omogućila je odbranu;

— noćna dejstva, zabacivanje i udari po neprijateljevoj pozadini, uz slabije frontalno zadržavanje u toku dana, kao elemenat manevra, gotovo da su obilježje svakog napada ili protivnapada na svim nivoima. Uz to, ponavljali su se uporno, svaku noć, ne pružajući neprijatelju mogućnost da planski odmara jedinice;

— efektni bočni udari 10. brigade, kao i udar 11. brigade na oslabljeni sektor — ispražnjeni gatački garnizon. Oni su, s malo jačim zalaganjem i boljom organizacijom, mogli postati vrlo značajni;

— sadejstvo partizanskih i teritorijalnih jedinica sa udarnim brigadama.

I, na kraju, da se i naročito istakne: zalaganje, upornost i visok borbeni moral 12. i 13. brigade, koje su podnijele glavni teret u slamanju neprijateljeve napadne moći.[75]

Kroz višemjesečne borbe protivnici su bili međusobno dobro upoznali taktiku, numeraciju i raspored snaga. Međutim, ta saznanja nisu u potpunosti iskorišćena ni na jednoj strani. Iz neprijateljevih i dokumenata 29. divizije to se jasno vidi. Između ostalog, vidi se visoko mišljenje štaba 369. divizije o borbenoj vrijednosti 29. hercegovačke divizije. *»Dvadeset deveta divizija važi kao elitna divizija. Do sada još nikada nije odlučno tučena. Potpuno vlada taktikom partizanskog rata, uz znalačko iskorišćavanje zemljišta. Najčešće pokušava da obiđe naše snage i da ih zahvati s leđa. Pri napadu naših snaga smjesta prelazi u protivnapade. Bori se žilavo, rijetko da koga zarobimo.«*[76] Istina, ma kako jaka, neprijateljeva obavještajna služba nije mogla prodrijeti u neke dijelove slobodne teritorije, zbog jedinstva naroda, pa je snage na tom području precjenjivala, a podaci su bili dijelom zastarjeli, naročito u pogledu numeracije. Obavještajna služba 29. divizije, znatno poboljšana ali još nedovoljno stručna, zadržavala se na opštim konstatacijama o približnom broju i sastavu, ne ulazeći u detalje.

Ostali propusti neprijateljevog komandovanja svode se uglavnom na šablonizam i upornost u sprovođenju planiranih zadataka, bez obzira na promijenjene uslove; zatim na nejednovremenu upotrebu raspoloživih snaga, čime je bilo omogućeno njihovo pojedinačno tučenje. Heterogen sastav i različita borbena vrijednost jedinica svakako su neprijatelju otežavali komandovanje i manevar, ali je to moglo biti uveliko nadoknađeno voznim parkom, sredstvima veze i, na kraju, rezervama.

I na strani Divizije je bilo nedostataka: nedovoljan uticaj štaba Divizije na borbena dejstva uzrokovan znatnom udaljenošću (30 do 40 km) od najtežih okršaja; nemanje jačih rezervi, iako je bilo uslova da se one stvore i obnavljaju; i saznanje neprijateljevog plana »u izvjesnoj mjeri je sputavalo štab Divizije u manevru snagama«.[77] Uz neravnomjerno opterećenje brigada, najveći propust bio je u tome što su dvije starije — i brojno jače brigade — ostale suviše dugo neangažovane (10-ta osam i 11-ta šesnaest dana), pa su tako mnoge neprijateljeve greške i slabosti ostali neiskorišćene.

Obavještajna služba Divizije uz to nije blagovremeno uočila »pobunu« 2. bataljona 370. grenadirskog puka,*) što je svakako bio glavni razlog da se bojazan štaba Divizije o udaru na njegove nedovoljno zaštićene ustanove u Somini nije ostvarila.

*) Karakter, razmjere i vođe nisu poznati. Bataljon je izvučen iz borbe i razoružan. Poslije istrage, izvjestan broj vojnika je predat vojnom sudu u Sarajevu a neki su strijeljani. Isti bataljon je, pobivši njemačko jezgro, u septembru 1944. na Pelješcu prešao na stranu NOVJ.

NAPOMENE (XI glava):

1) *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945,* Beograd, 1958, str. 252—255. De Angelis i Zeilmajer, poslijeratne izjave, NjA, kut. 71, br. reg. 1/1, kut. 70, br. reg. 1/2. Lothar Rendulic, *Gekämpft, Gesiegt,* Geschlagen Haidelberg, 1952, str. 228—229.
2) Svim snagama komandovao je komandant njemačkog 5. SS brdskog armijskog korpusa sa specijalnim štabom.
3) Još manje je moglo doći do izražaja sadejstvo ostalih najbližih jedinica: 1. proleterskog u Sandžaku i 3. i 12. udarnog korpusa u istočnoj Bosni, zbog njihove velike udaljenosti.
4) AVII, ANOP-a, kut. 1144 A, br. reg. 25/2.
5) AVII, ANOP-a, kut. 1143 A, br. reg. 1/1.
6) General-pukovnik Vojo Kovačević: *»Nepokretna Crvena republika«* u zborniku »Hercegovina u NOB«, str. 789.
7) »Posebno se radi o tome da se otkriju *banditska uporišta, skladišta oružja i hrane* i unište« Podvučeno u originalu). — M. K. AVII, NjA, kut. 18 A, reg. br. 19/4. A da je, pri tome, važan elemenat bila i pljačka govori uputstvo: »Svakog poginulog pretresti, sve upotrebljive dijelove odjeće prikupiti i sprovesti nazad« (Isto, reg. br. 20/4).
8) Precizirajući zadatak bataljonu *»Brandenburg«* u drugoj etapi operacije, komandant 369. divizije, ratni zločinac general Najdhold, naredio je: »Mjesta Zagnježđe (Zagnježđe — primjedba autora) i Udora imaju se uništiti, muško stanovništvo ovih sela ima se objesiti«. (Zapovijest br. 121 od 11. VII 1944. Arhiv VII, NjA, kut. 18 A, reg. br. 19/4.
9) AVII, ANOP-a, kut. 1143, reg. br. 13/8. Iako je zapovijest za odbranu izdata 16. jula i 18-tog u 13,00 dopunjena novom zapoviješću (AVII, kut. 1143, reg. br. 14/8), ne bi se moglo reći da je štab Divizije sporo reagovao, s obzirom na io da zadaci nisu suštinski mijenjani i da su bitni elementi bili riješeni radio--depešama.
10) AVII, NjA, kut. 18, reg. br. 3/12.
11) Isto, kut. 1152 A, reg. br. 5/5 i usmena izjava zamjenika komandanta 13. brigade Milorada Kujačića.
12) Oko 5 metaka na pušku.
13) AVII, ANOP-a, kut. 1151 A, reg. br. 3614 i kut. 1151, reg. br. 5/5.
14) Isto, kut. 1143, reg. br. 10/12; kut. 1152 A, reg. br. 2/7.
15) Stab 13. brigade smatrao je neophodnim da se omladinci prethodno stručno obuče. Tog dana bataljon je imao samo 90 pušaka i 3 puškomitraljeza, ali je u toku operacije i fon naoružan iz plijena, AVII, ANOP, k. 1152 A, br. reg. 5 i 11/5.
16) Zaplijenjena aleata (prilog uz zapovijest) i radna karta komandanta 369. bataljona nisu pronađeni.
17) AVII, ANOP-a, kut. 1143, reg. br. 13/8.
18) Plijen: 2 minobacača 81 mm, 2 minobacača 60 mm, 1 puškomitraljez, 35 pušaka, 5 automata, ispravna radio stanica sa šifrom, kompletna puškarska radionica i velika količina druge opreme. Od zaplijenjene municije u izvještajima je evidentirano: 170 mina za minobacač 81 mm 100 mina za minobacač 60 mm i 28.000 puščanih metaka. Takođe je zaplijenjeno oko 40 konja i, isto toliko, ubijeno. Isto, ČA, BH-V-9336 str. 98—99. ANOP, kut. 1143, reg. br. 1318 i 10/12, kut. 1152 A, reg. br. 6'5.
19) Isto, kut. 1143 A, reg. br. 3/7. Prema normama iz drugog svjetskog rata, u tadanjem svome brojnom stanju, 29. divizija je, u uslovima normalnog snabdijevanja, trebalo da ima samo u pokretnim rezervama 341.400 metaka (150 metaka na borca, 800 na puškomitraljez i 2.500 na mitraljez), a imala je samo jednu pstinu potrebnih rezervi, ili manje od neprikosnovene.
20) AVII, NjA, kut. 18 A, reg. br. 20/4.
21) Isto, ANOP, kut. 1143, reg. br. 10/12, kut. 1152 A, reg. br. 2/7 i 6/5.
22) Izgleda da je istovremeno na ovaj pravac iz Širokog Brijega dovučen i 2. bataljon 369. puka, koji je od marta mjeseca bio u sastavu tzv. 21. SS fiktivne divizij:. Zarobljeni vojnici na tom pravcu pripadali su njegovoj 6. četi, a baš ovog dana neprijatelj je u s. Zovi Do počeo da pali kuće. V. Kovačević u čl. *Hercegovina u NOB,* str. 784, AVII, CA, BH-V-9336, str. 100 NjA kut. 18 A, reg', br. 52/4a.

23) AVII, CA, BH-V-9336, str. 99—100.

24) AVII, ANOP, kut. 1152 A, reg. br. 7/5.

25) Isto, kut. 1143 A, reg. br. 10/12.

26) O borbama na tom pravcu general Najdhold kaže: »Najteže napade i gubitke imao je da izdrži 369. izviđački odred i 3. bataljon 370. puka i to istočno od Stoca. Uz najteže gubitke i potpuno raspršeni, ovi odredi probili su se do Nevesinjske grupe da se tamo preformiraju« (AVII, NjA, kut. 18 A, reg. br. 54y/4).

27) AVII, ANOP-a, kut. 1152 A, reg. br. 7/5. Izvještaj štaba 13. brigade. AVII, ANOP, kut. 1152 A, reg. br. 2/7. Spisak poginulih boraca Divizije br. 2, reg. br. 280 i 397.

28) Na Zečku se, na primjer, nalazio samo komandant Operativne grupe sa grupom kurira, jednim mitraljezom i jednim minobacačem.

29) Naime, iako je štab Divizije predlog o obrazovanju Operativnog štaba odobrio tek svojim naređenjem str. pov. br. 641 od 19. jula 1944, u 19.30, u jednom izvještaju se izričito kaže da je on formiran »dan prije« tog naređenja, a vidjeli smo da su štabovi brigada i prije toga koordinirali svoje akcije (AVII, ANOP, kut. 1143, reg. br. 9, 10, 12 i 16/12).

30) Nedostaju potpuniji podaci o gubicima. Između ostaloga, zaplijenjena su 4 mitraljeska postolja, kino-kamera ratnog dopisnika i bataljonska zastava. (AVII, ANOP, kut. J143A, reg. br. 4/7 i kut. 1151 A, reg. br. 38/8).

31) S tog pravca skinuti su 3. bataljon 4. puka *»Brandenburg«* i 3. bataljon 370. grenadirskog puka.

32) AVII, ANOP, kut. 1148-B, reg. br. 8/1.

33) U tim borbama je ukupno poginulo 13 četnika, ranjeno dvadesetak i zarobljen 1 četnik, dok su se svi novomobilisani (jedan bataljon?) razbježali kućama. (AVII, kut. 1148 B, reg. br. 8/1 i kut. 1143 reg. br. 19/12.

34) Brigada je, u sastavu Primorske operativne grupe, glavninom zatvarala pravac Trebinje—Lastva—Vilusi, a krilnim bataljonom pravac Bileća—s. Perović—Vilusi.

35) AVII, CA, BH-V-8464 i FNOP, kut. 1148 B, reg. br. 8/1.

36) Za obezbjeđenje garnizona neprijatelj je u Miholjačama, Avtovcu i na Stepenu ostavio po jedan bataljon četničke Gatačke brigade, a u Gacku Gatačku četu milicijskog 3. bataljona 9. posadne brigade i minobacačku četu 2. bataljona 370. ,puka sa tri minobacača 81 mm i 1 topom.

37) Za napad su predviđena po dva bataljona 11. brigade i Nikšičkog vojnog područja, Pivska partizanska četa i prištapski dijelovi brigade.

38) AVII, ANOP, kut. 1143, reg. br. 19/12.

39) Četnici su imali 5 ranjenih (AVII, CA, BH-V-8468; FNOP, kut. 1148 B, reg. br. 8/1).

40) Prvi i drugi bataljon, Prateću i Omladinsku četu, Izviđački vod i Podoficirski kurs.

41) AVII, ANOP, kut. 1149 B, reg. br. 15/2, kut. 1150 A, reg. br. 15 i 6/2.

42) AVII, ANOP, kut. 1150 A, reg. br. 6/1 i CA, BH-V-9336, str. 105.

43) U noći 22/23. jula prispjelo pojačanje u Gacko došlo je u svega 6 kamiona, ali je 23. i 24. jula na putu Nevesinje—Gacko takođe bio živ saobraćaj. U toku jednog od ova dva dana savezнички avioni su u Gacku i na ovom putu oštetili 2 kamiona i 2 topa, pored toga što su neprijatelju nanijeli gubitke od nekoliko mrtvih i 15 ranjenih vojnika. (AVII, ANOP, kut. 1150 A, reg. br. 15/2).

44) Stab divizije u svom naređenju 11. brigadi od 24. jula u 8.30 ovako je ocijenio njegov značaj: »... situaciji koja je vladala na sektorima naših brigada u vremenu .od 21. do 22. ov. mj. pritisak vaših bataljona na Gacko bio je smišljen i dobro procijenjen i sa takvim svojim radom ste mnogo olakšali 12. i 13.brigadi, odvlačeći jedan dio snaga sa njihovog sektora u pravcu Gacka« (AVII, ANOP, kut. 1143, reg. br. *20/8).*

45) AVII, ANOP, kut. 1143, reg. br. 19/8.

46) Isto, kut. 1143, reg. br. 23/12; kut. 1143 A, reg. br. 4/7; kut. 1152 A, reg. br. 2/7.

47) AVII, kut. 1143, reg. br. 23/12.

48) Numeracija jedinica nije utvrđena, štab Operativne grupe ovog dana cijenio je snage neprijatelja na 1200 vojnika sa 5 topova, a već sutradan na 2000 sa 8 topova — od toga je moglo biti najviše 500—600 četnika (AVII, ANOP, kut. 1143, reg. br. 23 i 25/12).

49) Operacijski dnevnik četničkog Nevesinjskog korpusa, str. 109.

50) Iako izvještaj štaba 29. divizije pominje gubitke od 60 mrtvih, samo za ovaj dan, vjerovatniji je domobranski podatak da je 2. bataljon 370. puka u napadu preko Šipačna (18—27. 7) imao ukupno 30 mrtvih, 12 ranjenih i 3 zarobljena. AVII, ANOP, k. 1143, reg. br. 23/12. *Zbornik,* tom II, knj. 28, dok. 138.

51) AVII, ANOP, kut. 1143 B, reg. br. 8/1 i CA, BH-V-8468, str. 27.

52) U operacijskom dnevniku 9. domobranske posadne brigade na str. 23 zabilježeno je da su dvije njemačke čete iz ove grupe u borbama na pravcu Fojnica—s. Šipačno—s. Rioca od 18. do 27. jula imale 30 poginulih, 12 ranjenih i 3 zarobljena vojnika (AVII, ANDH, kut. 111, reg. br. 1/11. *Zbornik,* tom IV, knj. 28, dok. 138.

53) Po izjavi generala Najdholda, to je bio 1. bataljon 370. puka (AVII, NjA, kut. 18 A, reg. br. 52/4).

54) AVII, ANOP, kut. 1143, reg. br. 24/12.

55) Ipak, još nije bilo ručnih bombi. Umjesto njih, štab Divizije stavio je Operativnoj grupi na raspolaganje sve što je imao — 150—200 engleskih nagaznih mina, koje su se, za nuždu, mogle upotrijebiti kao ručne bombe, (AVII, ANOP, kut. 1143, reg. br. 21/8).

56) AVII, ANOP, kut. 1143, reg. br. 25/12.

57) U rezervu je uziman samo po jedan bataljon, ali je i on upotrebljavan na bileć-kom pravcu. Bio je rezerva štaba 10. brigade.

58) AVII, ANOP, kut. 1143 A, reg. br. 4/1; kut. 1152 A, reg. br. 2/7.

59) Arhiv VII, ANOP, kut. 1143, reg. br. 19/8.

60) AVII, ANOP, kut. 1152 A, reg. br. 22/1.

61) Teško je, u nedostatku dokumenta, bliže ustanoviti momenat kada je neprijatelj ocijenio da su se naše jedinice izvukle iz dodira. Jedini ali i žilav otpor pružilo je na Lipniku ljudstvo komande 1. područja i komande mjesta Bileća.

62) To je, uostalom, odgovaralo očekivanju njemačkog komandovanja, a i namjeri štaba 29. divizije (AVII, NjA, kut. 18 A, reg. br. 20/4, ANOP, kut. 1143, reg. br. 19/8).

63) AVII, CA, BH-V-9210.

64) Divizijsko naređenje (str. pov. br. 666) da se bataljon hitno uputi na Lipnik primljeno je u štabu 10. brigade tek u 11 sati, pa je bataljonu moglo biti prenijeto tek krajem dana (AVII, ANOP-a, kut. 1148 A, reg. br. 8/1, str. 23).

65) U rasporedu: 5. bataljon: s.Vlahinja—Hadžibegovo brdo; 1. bataljon: Modropac—s. Bogdašići; 3. bataljon: s. Mokri Do—s. Krivača; 2. bataljon; Plana——Rogovi.

66) AVII, ANOP, kut. 1143, reg. br. 4/1-7.

67) Međutim, njeni gubici su bili vrlo visoki, blizu 40 mrtvih i mnogo ranjenih, od čega dvadesetak teže (na nosilima). Demoralisana, ona je čak bila sklona da se preda. (AVII, ANOP, kut. 1148 B, reg. br. 8/1, kut. 1143, reg. br. 4/7).

68) AVII, ANOP, kut. 1143 A, reg. br. 4/7.

69) Na bojištu je nađeno 25 lješeva, zarobljeno je 6 i ranjeno 20 vojnika. Zaplijenjeno je 3 puškomitraljeza, 2 automata, 16 pušaka, oko 1000 puščanih metaka, 15 ručnih bombi i 1 pištolj. (AVII, ANOP, kut. 1152 A, reg. br. 11/5).

70) Povlačenje Bilećke borbene grupe obrazloženo je u dnevniku četničke Bilećke brigade time što do 29. jula nije uhvaćena veza s Nevesinjskim korpusom, zatim izmorenošću boraca u devetodnevnim naporima, te očekivanim napadom na Bileću. (AVII, CA, BH-V-8468, str. 33).

71) Prema našim podacima, u ovoj borbi »četnici su imali 13 mrtvih i mnogo ranjenih«, dok je 10. brigada imala (računajući i 4. bataljon) 3 mrtva i 5 ranjenih. Prema neprijateljskim podacima, četnici su imali 5 mrtvih i 5 ranjenih. Na obje strane poginuo je po jedan komandir čete (AVII, ANOP, kut. 1148 B, reg. br. 8/1; CA, BH-V-8468, str. 35).

72) AVII, NjA, kut. 18-11, reg. br. 20/4.

73) Sedam zarobljenih vojnika njemačke narodnosti je zamijenjeno za jednog oficira Britanske vojne misije, dok su ostali, uglavnom Jugosloveni, Poljaci i Cesi, dobrovoljno stupili u jedinice 29. divizije. (AVII, ANOP, kut. 1143 A, reg. br. 7/8; Dnevnik 29. divizije, str. 96).

74) AVII, ANOP, kut. 1145 A, reg. br. 9/1.

75) U naređenju 13. brigadi od 3. avgusta 1944. (pov. br. 698/44). štab 29. divizije kaže: »U toku čitave ofanzive ta brigada se pokazala neobično borbena i uporna u Iborbi. Ako se uzme u obzir da je to brigada mlada, vi ste učinili čuda od junaštva. Kako umješno rukovođenje, tako i borbenost učinili su da ta brigada savlada sve teškoće i napore i da izađe kao pobjednik u zaista teškim upornim borbama«. (AVII, ANOP, kut. 1152 A, reg. br. 30/1).

76) Originalni tekst glasi: *»29. div. gilt als Elite-Division. Bisher noch nie entscheindend geschlagen. Völlige Beherrschung der Kleinkriegstaktik unter geschichter Ausnützung des Geländes. Versucht meist eigene Kräfte zu umgehen und im rücken zu fasseb. Beim Angriff durch eigene Kräfte werden sofort Gegenangriffe geführt. Kämpft zäh, macht kaum Gefangene*« (AVII, NjA, kut. 18-1, reg. br. 20/4). *Drugi deo posljednje rečenice citata je netačan i tendenciozan.* Napisan je u cilju zastrašivanja potčinjenih jedinica. Baš zbog čestog zarobljavanja mnogobrojnih njemačkih vojnika u Hercegovini, u Stocu je već poodavno postojala i uveliko dejstvovala njemačka specijalna komanda za razmjenu zarobljenika sa 29. divizijom NOVJ. S naše strane razmjenjivani su samo njemački državljani. Naši državljani i državljani savezničkih zemalja uglavnom su ostajali dobrovoljno u sastavu divizije.

77) General-potpukovnik Vojo Kovačević: Neka *iskustva iz borbi hercegovačkih jedinica,* diplomski rad na VVA 1955. str. 44—45. (Biblioteka Više vojne akademije JNA, Beograd, inv. br. 2970/1).

XII Glava

DIVIZIJA U DURMITORSKOJ OPERACIJI

Durmitorsku operaciju, pod šifrom *»Ribecal« (Rübezahl),* kao što je rečeno, planirala je njemačka Vrhovna komanda Jugoistoka i ona je trebalo da bude završna operacija u kampanji sprečavanja prodora jakih snaga NOVJ u Srbiju. Za njeno izvođenje njemačka 2. oklopna armija imala je, sasređivanjem na težištu raspoloživih snaga i bitnih dijelova operativnih rezervi komande Jugoistoka, zadatak da tako razbije grupacije NOV koncentrisane u Crnoj Gori, da njihove ofanzivne namjere za duže vrijeme budu spriječene i da, s druge strane, ostvari čvršću povezanost između svojih i kolaboracionističkih jedinica u Sandžaku i zapadnoj Crnoj Gori.[1'] Zbog zakašnjenja 1. brdske lovačke divizije, koja je za ovu operaciju štabu 2. oklopne armije stavljena na raspolaganje još 21. jula i neuspjeha da blagovremeno okonča operacije prethodnih ciklusa *(»Draufgenger«, »Fliegenfänger«, »Röslein«* i *»Sonnenschtich«* i dr.), početak operacije je više puta odlagan; na taj način je, shodno razvoju situacije, i početni raspored neprijateljskih snaga pomjeran i dopunjavan.-[1]

U međuvremenu, u toku prve dekade avgusta mjeseca, njemačka 181. grenadirska i legionarska 369. divizija, koje su — kao i ostale jedinice 5. SS i 21. BAK — imale izvući i prikupiti sve one jedinice »koje su se ikako mogle osloboditi sa manje važnih zadataka«,[3'] pokušavale su da, što jačim snagama, dostignu određene polazne položaje duž ceste — Podgorica (Titograd)—Nikšić—Vilusi—Bileća—Gacko—Čemerno. Njihov zadatak, stvaranje zaprečne linije na jugozapadu operacijske prostorije, uglavnom je ostao isti. U početku je i odsjek fronta na r. Drini i Sutjesci, nerealno povjeren njemačkoj 369. pješadijskoj diviziji. Odsjek je kasnije preuzela, 7. SS »*Princ Eugen«* divizija (bez 14. puka), koja je pristigla iz istočne Bosne, a, u međuvremenu, pokrivala ga je četnička 1. grupa jurišnih korpusa pod komandom Vojislava Lukačevića.[41] Ovo naknadno sužavanje zadatka njemačkoj 369. diviziji rezultat je njenog neuspjeha i znatnih gubitaka u sniježničko-trusinskoj operaciji. Konačan slom njenog plana *»Zonenštih«* Divizija je doživjela upravo aia dan izdavanja zapovijesti za operaciju *»Ribecal«,* pa je, zbog toga, Jijena Sjeverna borbena grupa (uglavnom 370. puk) iz Nevesinjskog polja pokrenuta već 1. avgusta, ali — ne dalje na sjever, prema Sutjesci i Drini, kako je zapovješću bilo predviđeno, nego — na Jug: prema Stocu i, dalje preko Ljubinja, za Bileću.

Iz rekonstruisanih dejstava, konačni zadatak neprijateljevih snaga prema 29. udarnoj diviziji NOVJ u durmitorskoj operaciji, mogao bi se

približno definisati ovako: Grupišući u garnizonima Trebinje i Bileća dvije jake borbene grupe u sadejstvu sa jedinicama susjedne 181. pješadijske divizije u Grahovu i Nikšiću, potisnuti, prema sjeveroistoku, zahvaćene snage 29. udarne divizije i Primorske operativne grupe 2. udarnog korpusa NOVJ i, na grebenima Golije i Vojnika (ili bar Somine i Njegoša), obrazovati sa jugozapada zaprečnu liniju u cilju konačnog razbijanja na Durmitor i Pivsku planinu nabačenih snaga NOVJ. Međutim, polazne garnizone je tek pregrupacijom trebalo dostići.

Brigade 29. udarne divizije, po okončanju sniježničko-trusinske operacije, bile su ponovo u ranijem rasporedu za odbranu slobodne teritorije u istočnoj Hercegovini; osmatrale su i, djelimično, blokirale neprijateljeve garnizone:

— 10. hercegovačka NOU brigada (708 boraca u 5 bataljona) na liniji: s. Deleuša—s. Baljci—s. Bogdašići—s. Plana, prema Bilećkoj i Ljubinjskoj brigadi četničkog Trebinjskog korpusa (četničke brigade su bile ojačane jednim bataljonom Vučedolske brigade četničkog Nikšičkog korpusa i neznatnim njemačkim dijelovima u utvrđenom garnizonu Bileća). Deseta brigada se, lijevo, naslanjala na dijelove 2. dalmatinske udarne brigade Primorske operativne grupe u s. Pilatovcima, a desno — na malobrojni (76 boraca) Sitnički NOP bataljon u rejonu s. Simijevo—s. Vranjska;

— 11. hercegovačka NOU brigada (477 boraca u 4 bataljona) na liniji: s. Brestica—-prevoj Kobilja glava—Gat (k. 1120)—Oblo brdo (k. 1059 kod s. Gareva) prema Gatačkoj brigadi četničkog Nevesinjskog korpusa, 3. milicijskom bataljonu domobranskog 9. posadnog zdruga i jednoj četi (ojačanoj nepotpunom baterijom brdskih topova i minobacačima) iz 370. puka 369. divizije u Gacku, Avtovcu, Kuli Fazlagić i Stepenu;

— 12. hercegovačka NOU brigada (509 boraca u 4. bataljona) na pl. Trusini — prema Sjevernoj borbenoj grupi njemačke 369. divizije (uglavnom 370. puk, 369. izviđački i 369. dopunski bataljon, nekoliko artiljerijskih baterija i Nevesinjska brigada četničkog Nevesinjskog korpusa);

— 13. hercegovačka NOU brigada (358 boraca u 3 bataljona) i 1. omladinski bataljon (205 boraca), na liniji Kubaš (tt. 1021) — pl. Hrgud — prema ojačanom 369. protivtenkovskom bataljonu u garnizonu Stolac, kome je bila potčinjena četa domobranske milicije u Dubravama i četnička Stolačka brigada u Poplatu;

— Južnohercegovački NOP odred (270 boraca u 4 bataljona i 2 samostalne čete) je na svojoj teritoriji, G. Hrasna—Popovu polju, Trebinjskim brdima i oko Ljubinja, kontrolisao pravce koji od Stoca, iz Trebinja, kao i sa željezničke pruge Hum—Gabela, izvode na oslobođenu teritoriju; Odred je diverzijama ometao neprijateljski saobraćaj;

— Štab Divizije, sa Zaštitnim bataljonom (108 boraca), Divizijskom bolnicom i Intendanturom, nalazio se pod pl. Sominom u s. Crkvicama" Sa štabovima brigada postojala je radio i kurirska veza, sa Južnohercegovačkim i Sitničkim NOP bataljonom samo kurirska, a sa štabom 2. udarnog korpusa radiom i kuririma, a povremeno i telefonom. Preko komande divizijske Vojne oblasti na Divinu postojala je i telefonska veza

*) Uz štab Divizije na pl. Somini nalazila su se i rukovodstva društveno-političkih organizacija Hercegovine: Oblasni komiteti KPJ i SKOJ-a, Oblasni narodnooslobodilački odbor, Oblasni odbori AFŽ-a i USAOBiH, Pozorište narodnog oslobođenja Hercegovine, kao i savezničke vojne misije (angloamerička i sovjetska).

do komande 2. vojnog područja u s. Suzini. Komanda 1. vojnog područja nalazila se, također, u s. Davidovićima. Komanda Vojne oblasti, sa potčinjenim joj komandama vojnih područja i pet komandi mjesta, brojala je svega 100 ljudi, ali u ovaj broj nisu uračunate partizanske straže, čije bi ukupno brojno stanje moglo biti 100 boraca.

Na dan 31. jula 1944. godine 29. udarna divizija, sa oko 3.000 boraca bila je naoružana sa 1943 puške, 75 automata, 152 puškomitraljeza, 26 mitraljeza, 20 protivtenkovskih pušaka, 16 minobacača 46 i 60 mm, 14 minobacača 81 mm, 1 brdskim topom 75 mm, 9 tromblona za pušku i 265 pištolja. Divizija je relativno dobro bila snabdjevena samo puščanom municijom — 195.000 metaka, ali — od toga je gotovo polovina bila engleske izrade, na svega 37 puškomitraljeza *»bren«,* dok su zalihe ostale municije bile vrlo skromne.[5]

Komanda njemačke 369. (legionarske) pješadijske divizije, sa nekim prištabskim dijelovima, nalazila se u Blagaju, a njene ostale (uključujući i kolaboracionističke) jedinice bile su raspoređene ovako:

— u garnizonu Trebinje (Komanda, prištapski dijelovi i 1. bataljon 369. grendirskog puka, Trebinjska brigada četničkog Trebinjskog korpusa i dijelovi domobranskog 9. posadnog zdruga); oni su, dijelom, bili angažovani u borbi sa Primorskom operativnom grupom kod Lastve;

— na obezbjeđenju obale od Grude do ušća Neretve (4. i 5. milicijski bataljon domobranskog 9. posadnog zdruga, manji dijelovi 369. i 370. grendirskog puka sa obalskom artiljerijom koja je tamo raspoređena, i Korpusu potčinjena — (2. divizion 649. obalskog artiljerijskog puka i 622. obalski artiljerijski divizion); dejstvo ove artiljerije Divizija je ojačavala sa nekolikim zemaljskim i za odbranu obale prilagođenih baterija iz sastava 369. artiljerijskog puka, kao i mornaričkim dijelovima) i;

— na obezbjeđenju željezničke pruge od Dubrovnika, Grude i Trebinja do Gabele domobranski 1. bataljon 9. posadnog zdruga i talijanska 49. fašistička legija *»San Marko«,* sa 3. i 4. četom 1. bataljona ustaškog 9. stajaćeg djelatnog zdruga.

Do početka avgusta 1944. četnička komanda operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine nalazila se u Bileći, a onda je, preko Nevesinja, otišla za Kalinovik. Komanda Nevesinjskog korpusa nalazila se u Rasadniku kod Nevesinja, Trebinjskog u s. Gorici kod Trebinja, a Dubrovačkog, zajedno sa jedinom (Dubrovačkom) brigadom do 200 ljudi, u s. Slivnici, sjeverno od Dubrovnika. Komanda domobranskog 9. posadnog zdruga nalazila se u s. Trstenom kod Dubrovnika, njen milicijski 2. bataljon u Mostarskoj kotlini, Nevesinju i Dubravama, a 6. bataljon u Kninu. Od ustaškog 9. zdruga u istočnoj Hercegovini nalazio se još njegov 4. bataljon, bez dvije čete u Dubravama, kao i jedna baterija brdskih topova u Gabeli.[6]

Najbliži susjed, uz čije neposredno sadejstvo je 29. udarna divizija imala obezbijediti pozadinu svoga korpusa, Primorska operativna grupa 2. udarnog korpusa NOVJ,*' u početku je bila razvučena na širokom frontu prema neprijateljevim garnizonima Trebinje, Grahovo, Crkvice, Cetinje, Danilovgrad i Nikšić; ona se, međutim, ubrzo po otpočinjanju neprijateljevih napada iz Trebinja i Grahova, prikupila na težištu

*) Primorska operativna grupa je bila slijedećeg sastava: 2. dalmatinska proleterska i 6. crnogorska udarna brigada, Lovćenski NOP odred, Grupa bokeljskih udarnih bataljona i Nikšićki udarni bataljon.

odbrane, tj. u rejon Vilusa. Štab Grupe nalazio se u s. Kamenskom kod Trubjele.

Poslije uspješno izvršenog prodora Operativne grupe divizija (2. proleterska, 5. i 17. udarna divizija, pod komandom dotadanjeg komandanta 2. udarnog korpusa generala *Peka Dapčevića*)*' prema Srbiji, ostale snage (3. udarna divizija, talijanska partizanska divizija *Garibaldi,* 1. proleterska divizija), nalazile su se u srednjem i gornjem toku r. Lima. Divizije su, sa po jednom krilnom brigadom, prema Podgorici i Pljevljima, štitile svojim polukružnim rasporedom oslobođenu teritoriju u sjevernoj Crnoj Gori, uglavnom sa istoka; za to vrijeme je 37. udarna divizija, u cilju obmane neprijatelja, dejstvovala prema pl. Zlatiboru. Štab Korpusa nalazio se u manastiru Morača.

Osmi udarni korpus NOVJ (9, 19, 20. i 26. udarna divizija, Mornarica i četiri grupe NOP odreda — preko 22.000 boraca) dejstvovao je u Dalmaciji, jugozapadnim dijelovima Bosne i Hercegovine i na ostrvima, vršeći pripreme za konačno oslobođenje Dalmacije. Njegove dvije grupe NOP odreda, Južnodalmatinska-otočka (Mljetski, Lastovski, Korčulanski, Pelješački, Dubrovački i Konavljanski) i Južnodalmatinska (Neretljanski, Makarski i Imotski**' NOP odred i samostalni Ljubuški NOP bataljon) bile su aktivne u napadima na neprijateljski saobraćaj i manje posade, pa je to, kao i nekoliko desantnih akcija jedinica 26. udarne divizije na Mljet, Korčulu i Pelješac — vezalo na obalskom pojasu znatne neprijateljeve snage.

Dijelovi 10. udarne divizije 5. udarnog korpusa NOVJ dejstvovali su u dolini Rame i na željezničku prugu Mostar—Sarajevo, a, u naslonu na njih, Sreski komitet KPJ za Konjic prikupio je u Konjičkoj župi i Planini partizanske grupe vršeći pripreme za formiranje Konjičkog NOP odreda.

Treći korpus NOVJ (27. i 38. udarna divizija) nalazio se u sjevernom dijelu istočne Bosne, a o 12. udarnom korpusu i 6. proleterskoj diviziji koji su kasnije pristigli biće riječi kasnije i onoliko koliko je to u vezi sa dejstvima 29. divizije.

Prve dane poslije teškog poraza u sniježničko-trusinskoj operaciji neprijatelj je upotrijebio za sređivanje jedinica i pregrupaciju snaga s ciljem da zauzme polazne položaje za operaciju *»Ribecal«.* Umjesto grupnog rasporeda i većeg broja borbenih grupa formiranih oko nekog njemačkog bataljona kao jezgra, štab njemačke 369. divizije za rejone koncentracije izabrao je sigurnije garnizone: Bileću, Trebinje i Stolac***'; tu je okupio gotovo sve jedinice u dvije pukovske borbene grupe. Uz to, težište napada neprijatelj je prenio na krajnje desno krilo, naslanjajući ga neposredno na pravac glavnog udara 181. pješadijske divizije 21. brdskog armijskog korpusa.

Ovim su uveliko otklonjeni nedostaci iz prošlog mjeseca, naročito u pogledu grupisanja snaga, ali, nedostatak vremena i prevoznih sredstava, kao i činjenica da se u južnoj Hercegovini nalazio samo Južnohercegovački

*) Drugim udarnim korpusom od tada rukovodi štab u sastavu: general-major *Radovan Vukanović,* komandant, pukovnik *Radoje Dakić,* politički komesar i general-major *Rade Hamović,* načelnik štaba.

**) U njegovom sastavu se borila i Zavelimska partizanska četa, koja je dejstvovala na teritoriji Posušja.

***) Stolac je odabran zbog nemogućnosti da se za kratko vrijeme, koje je stajalo na raspolaganju, obilaznim putevima prevozu sve trupe u Trebinje, odnosno Bileću.

NOP odred, svakako je navela neprijatelja na pomisao da će njegov ojačani grenadirski puk iz Stoca moći blagovremeno i bez naročitih teškoća, gotovo nebranjenim pravcem preko Ljubinja, stići u Bileću. Divizija je bila ojačana sa najmanje dva bataljona.* Ostale snage, potčinjene komandi 369. divizije (domobranski 9. posadni zdrug, talijanska 49. fašistička legija *»San Marko«)* i dalje su bile na osiguranju komunikacija i garnizona, a za njihovo ojačanje upotrebljeni su dijelovi ustaškog 9. stajaćeg zdruga jačine do dva bataljona.

Štab 29. divizije dao je najneophodniji predah zamorenim brigadama Operativne grupe,[7] prije nego što je namjeravao iskoristiti smanjenje okupatorskih snaga u sjevernoj Hercegovini.[8] Zbog razvoja situacije u južnoj Hercegovini i kod susjedne, Primorske operativne grupe, odloženo je namjeravano korišćenje rezultata sniježničko-trusinske operacije, pod čime su se podrazumijevala ofanzivna dejstva u cilju uspješnijeg izvršenja mobilizacije.[9] Zato je Divizija i ovaj mjesec uglavnom vodila odbrambene borbe — ovoga puta više u cilju sadejstva susjednim jedinicama: Primorskoj operativnoj grupi i ojačanom 12. udarnom korpusu NOVJ. U rasporedu Divizije nisu vršena ozbiljnija pomjeranja, sem što je, po mjeri premještanja težišta borbe, 13. hercegovačka brigada prebačena na pravac Stolac—Ljubinje—Bileća.

Borbe na Trusini i Hrgudu (2—4. 8. 1944)

U toku 30. i 31. jula u rejonu Studenac s. Slato—Biograd—s. Odžak prikupljala je i sređivala svoje dijelove Nevesinjska borbena grupa. Prvog avgusta počelo je njeno prebacivanje na nove zadatke — većim dijelom preko Nevesinja i Mostara i, uglavnom, kamionima. Glavnina 370. grenadirskog puka, ojačana jednom (i podržana drugom) baterijom 369. artiljerijskog puka, izbila je ovog dana još oko 17 sati na Gornju Trusinu, s namjerom da sutradan, maršem preko s. Dabrice, dostigne novi koncentracijski rejon — Stolac. Stalno bočno obezbjeđenje prema 12. hercegovačkoj brigadi, koja se nalazila u selima Trusine, na položajima Košena gl.—Studenac—Magunica, vršila je do njegovog prolaska, posada garnizona Nevesinje, jačine do 250 vojnika. Na izabranom pravcu 370. puka našla se 13. hercegovačka brigada. Orijentisana prema Stocu, ona se nalazila na položajima s. Drvenica—Kubaš—Hrgud.

Rano ujutru 2. avgusta 370. grenadirski puk krenuo je preko Sniježnice i Trusinskog polja prema s. Dabrici. U rejonu Medena glava njegovi prednji dijelovi sukobili su se sa Izviđačkim vodom 13. brigade. Shvativši ovaj pokret kao pokušaj zauzimanja Hrguda, 13. brigada postepeno okreće front unazad. Njen 3. bataljon uspio je da u toku dana zadrži neprijatelja na liniji s. Koritnik—s. Bajramovići, dok je štab Brigade, svojom rezervom, nešto kasnije, produžio front od s. Bajramovića do Ćukove grede. Uprkos jake artiljerijske vatre iz s. Rakove Noge i Trusinskog polja, ova linija je održana do mraka.

Noćni protivnapad 13. brigade, koordiniran sa napadom 12. brigade, nije dao naročite rezultate. Jedan bataljon 12. brigade razbio je manje četničke dijelove i izbio na liniju Glog—Nekudina. Međutim, ostala tri bataljona nisu uspjela zbaciti utvrđene njemačke dijelove sa Košene gl., Straževice i Studenca.

*) Registrovan je po jedan iz 7. SS i 118. lovačke divizije.[10])

Sutradan je 370. puk potisnuo 3. bataljon 13. brigade na liniju Gradina (k. 1077) — Kruševica (k. 1002), otvorivši sebi najkraći put za Stolac. Pred veće se, po izvršenju zadatka, neprijateljevo stalno bočno obezbjeđenje počelo povlačiti, što je 12. brigada iskoristila i, goneći ga do Zalomske rijeke, nanijele mu izvjesne gubitke.

Iako je prethodnog dana otvorio put za Stolac, a jednom kolonom preko s. Dabrice i Maslina već dostigao marševski cilj, 370. grenadirski puk je zadržao na krajnjem zapadnom dijelu pl. Hrguda svoje dijelove i 4. avgusta. Pošto je, ubacujući na lijevo krilo četu *»Savo Belović«* Južnohercegovačkog NOP odreda i svoj Izviđački vod, 13. brigada uspostavila preko Volujače (k. 1013) i Zečka taktičku vezu sa 12. brigadom utvrđujući da — sem na Hrgudu — nema neprijateljevih snaga, energičnim napadom 3. i 4. bataljonom satjerala je zaostale dijelove neprijatelja u zidine Stoca. Prema podacima Brigade, neprijatelj je u ovim borbama imao oko 30 mrtvih (nađeno 7) i više ranjenih, dok su 12. i 13. brigada imale 3 poginula*' i 7 ranjenih.[11]' Među poginulima bio je zastavnik *Obrad Mijanović,* vodnik voda u 3. bataljonu 12. brigade, rodom iz Ljubomira kod Trebinja.

U nemogućnosti da pravilno procijene namjere i jačinu neprijatelja, 12. i 13. brigada primijenile su neadekvatan manevar i tako propustile mogućnost da, iz zasjede ili noćnim bočnim udarom, nanesu neprijatelju još veće gubitke i dođu do plijena.[12]' Umjesto frontalnog zadržavanja neprijatelja, koji se inače kretao gotovo u marševskim kolonama, 13. brigada je bila u mogućnosti da sačeka da neprijatelj izloži bok. U nastojanju da se odvoji od neprijatelja, Brigada je zanemarila osmatranje i izviđanje, pa je i sama bila iznenađena neprijateljevom pojavom sa boka i s leđa. Dvanaesta brigada se nedovoljno založila da sa Trusine zbaci utvrđeno stalno bočno osiguranje.[13]'

Međutim, obje brigade su bile zadovoljne uspjehom. Neprijatelj je zadržan 2 dana više, a naneseni su mu i izvjesni gubici.

Prodor 11. brigade u Gatačku površ

Čim je uspjeh obilaznog manevra Operativne grupe brigada (započetog u noći 26/27. jula) uočen štab 29. divizije naredio je 11. brigadi da jačim snagama prodre u Gatačku površ — s ciljem da što više razvuče neprijateljeve snage. Noću 30/31. jula iz s. Galešine 11. brigada uputila je u tom pravcu svoj 1. bataljon, koji je u toku noći izbio u sela Platice i Dramešinu (pod planinom Lebršnik), odakle je protjerao grupu četnika prema Dražljevu. Idućih dana Bataljon je prešao komunikaciju Gacko — Čemerno, ali su ga 3/4. avgusta u selima Brajičevići, Bodežište, Tarahin Do napala četiri bataljona četničke Gatačke brigade. Poslije kraćeg sukoba, četnici su se povukli u pravcu s. Domrke i Rude Glavice, a 1/11. brigade u Čemerno.[14]'

Noću 3/4, avgusta po naređenju štaba 29. divizije, u Gatačku površ upućena je i glavnina 11. brigade. Njene položaje na Gatu i Kobiljoj glavi preuzeo je njen četvrti bataljon i 3. bataljon 10. brigade. Sa štabom Brigade i sa 1. bataljonom u cilju mobilizacije poslata je iz s. Dulića i Komanda mjesta Gacko. Ne nailazeći na četnike, Brigada se u toku noći pre-

*) Jedan od dva poginula borca je *Branko Kajgo* iz Hodbine kod Blagaja, borac 3/13. brigade.

bacila pod Lebršnik ali je, pri hvatanju veze sa 1. bataljonom na Pleću, zbog nesporazuma ranjen jedan vodnik iz 2. bataljona. Jedna njena četa u s. Brajičevićima naišla je na četničku zasjedu i protjerala je.[15]

Četnici su ponovo intervenisali 6. avgusta. Gatačka brigada (bez 1. i 2. bataljona), ojačana jednim brdskim topom i s dva minobacača 81 mm (njemačka posada), izvršila je sa linije s. Mrđenovići — Čemerno napad na 11. brigadu; Brigada se u međuvremenu premjestila u rejon s. Brajičevići — s. Bodežište. Kako je brigadni izviđački vod, dejstvom iz zasjede, omeo jednu četničku kolonu da stupi u borbu, 11. brigada je protivnapadom relativno lako odbacila četnike na liniju s. Dražljevo—s. Višnjevo——s. Ruda Glavica.[16] Bočnim protivnapadom 3. bataljona 10. brigade četnici su odbačeni u Kulu Fazlagić.[17]

Zbog situacije kod Primorske operativne grupe, štab Divizije je ovog dana naredio povratak Brigade na ranije položaje i odmah povukao u sastav 10. brigade njen 3. bataljon sa Kobilje glave. Tako je, i pored svih uslova da uspije (njemački garnizon smanjen, a milicijski bataljon neaktivan), akcija morala biti obustavljena. U 20 sati Brigada se iz s. Brajičevića u dva noćna marša (predanivši u s. Lipniku) vratila u polazni xejon i posjela stare položaje. Ojačana 11. brigada (po njenim podacima) u akciji je ubila preko 10, ranila više od 20 četnika. Istovremeno je mobilisala i 30 novih boraca. Brigada je imala 4 ranjena, a poginuo je poručnik *Ilija liko Gluhajić,* iz Drijenjana u Popovu polju kod Trebinja, komandir 1. čete, 2. bataljona.[18]

Provlačenje 370. puka iz Stoca u Bileću

U toku 5. avgusta, na komunikaciji Stolac—Domanovići i dalje, prema Mostaru ili Čapljini i obratno, uočen je vrlo živ saobraćaj. To su očigledno završavane pripreme za napad, vršeno snabdjevanje i popuna u materijalnim potrebama. Toga dana u Stocu je uočeno 80 kamiona, nešto tenkova, 8 haubica (po jednom drugom izvještaju 10 topova većeg kalibra i 14 pt topova) i oko 1000 vojnika, ne računajući, naravno, četničku Stolačku brigadu, koja je bila na Poplatu. Na osiguranju komunikacije Stolac—Domanovići bilo je 200 njemačkih vojnika i ustaša, a u Domanovićima još 150 pripadnika organizacije TOT. Obavještajna služba Divizije otkrila je i neprijateljske namjere — prodor duž komunikacije Ljubinje——Trebinje »sa verzijom da čiste Vlahoviće i Hrasno«. Štab 13. brigade pridao ije veći značaj ovom drugom podatku, pa je tome i prilagodio raspored.[19]

Noću 5/6., oko 24 sata, neprijatelj je iz Stoca krenuo u napad. Glavnina drumom za Ljubinje i, bočnim obezbjeđenjima, pravcem s. Bitunja——Treštenica—Vlahovići i Poplat—s. Duboka—Bančići (150 vojnika). Prethodnica glavne kolone (oko 20 kamiona sa nešto tenkova), po izlasku prednjih dijelova na Zegulju, dijelom snaga skrenula je od s. Ravnice preko s. Poljica prema Ubosku. Napad je blagovremeno otkriven. Izviđački vod 13. brigade kod Poplata odmah po izlasku iz sela sukobio se sa desnom pobočnicom, pa su u zoru i dijelovi 13. brigade na liniji Završje (k. 878) —— Treštenica (k. 908) — Rogata gomila (k. 864), kao i bataljon *»Marko Mihić«* Južnohercegovačkog NOP odreda na liniji Drenovac—Veliš (k. 401) ispred s. Duboka spremno dočekali podišlog napadača i odbacili neprijateljeva marševska osiguranja.

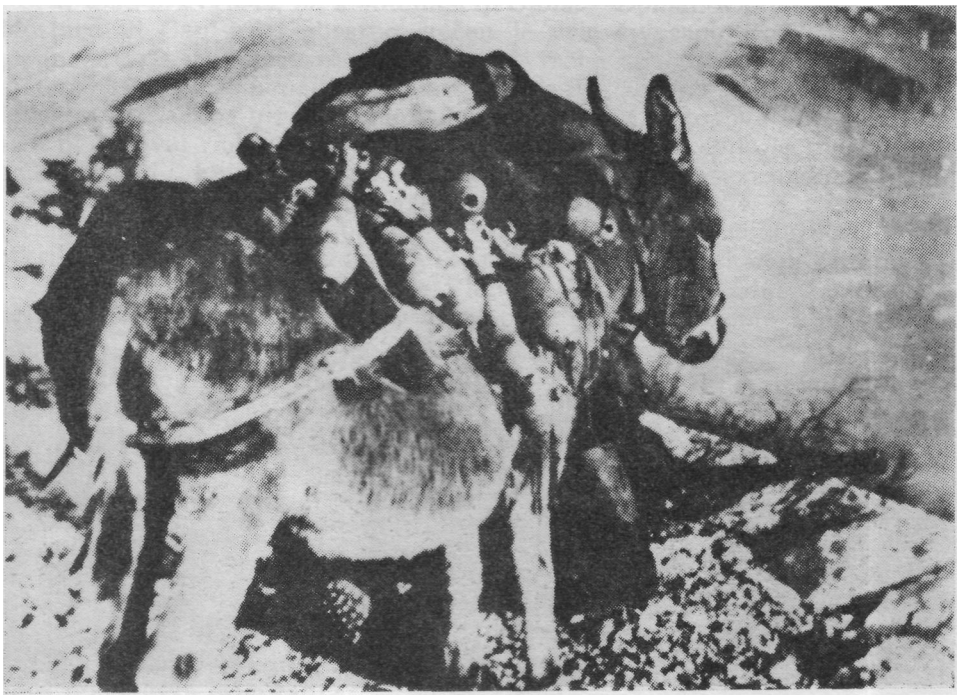
Na položajima kod Bileće

3. četa Mostarskog bataljona 13. brigade kod Divina 4. VI 1944.

Kraj srušenog njemačkog aviona u Dabarskom polju

Vjeran pratilac partizanske komore

Ranjenici

Odlazak om.ladine iz Popovog polja u Omladinski bataljon.

Prijem zadatka pred akciju

Prenošenje ranjenika 13. brigade

Zbog ovoga su u toku dana iz glavnine odvojene jače snage i neprijatelj je, uz podršku 6 haubica, ovladao linijom: Culinovo brdo (k. 844) — Drvenica (k. 954) — Duboki Do (k. 785). Protivnapadom 1. i 4. bataljona 13. brigade neprijatelj je odbačen na liniju Humac (k. 723) — Rogata gomila (k. 864). Istovremeno je jedna četa 3. bataljona kod Maslina presjekla komunikaciju Stolac—Domanovići.

Sutradan, 7. avgusta oko podne, neprijatelj je obnovio napade prema G. Hrasnu a oko 14 sati i prema Vlahovićima — u cilju ostvarenja potpunije bezbjednosti komunikacije. Istovremeno je, preko Sitnice, uočen pokret Ljubinjske četničke brigade. Pošto je Ljubinje bilo slobodno, ova brigada se, sa svega 100 četnika, nalazila čitav mjesec u Bileći a sada je bila mobilisala još 50 boraca. Zbog opasnosti da joj ova kolona udari u leđa, 13. brigada se namjeravala povući. Opasnost je, međutim, otklonio bataljon *»Mihailo Ćuzulan«* Južnohercegovačkog NOP odreda. Na Oblom brdu (k. 814) i Đurđevoj glavi (tt 985) on se sukobio sa četničkom brigadom, odbacivši je prema s. Vitonje i Ćukovci. Novomobilisani četnici su se tom prilikom ponovo rasuli i — uglavnom pobjegli kućama. Tako je 13. brigada do noći održala položaje Završje—Trešteníca—Gradina—Culinovo brdo. Neprijatelj je, međutim, u toku noći obnovio napad. Glavninom svoje pješadije, preko s. Kapavice, do zore je izbio u s. Žrvanj, gdje je prihvaćen od dijelova Leteće brigade četničkog Trebinjskog korpusa. Predanio u s. Zvijerini i odavde, u dvije kolone, (preko s. Granice i s. Sobadina) 8. avgusta do podne izbio u Bileću, smjestivši se u s. Podosoje i Zaušje.

Noću 7/8. sa dva bataljona 13. brigada je izvršila ponovno protivnapad na neprijateljeva bočna obezbjeđenja, razbila ih i gonila do Stoca. Međutim, ona nije uočila prolazak glavnine prema Sitnici, a kad se za to saznalo — bilo je već kasno.[20]

U borbama, koje su sa manjim prekidima trajale gotovo 48 sati, 13. brigada i Južnohercegovački NOP odred nanijeli su nerpijatelju znatne gubitke (stotinjak izbačenih iz stroja*). Nisu mu, doduše, uspjele spriječiti prolaz, ali su mu usporili pokret za 2 dana i zamorile ga. Motorizacija i veći dio artiljerije se morao vratiti i ići obilaznim, znatno dužim putem. Neprijatelju je, uz to, propala nada da se ovom najkraćom komunikacijom može koristiti za snabdjevanje i dalje pothranjivanje trupa na bojištu. Iz Brigade su poginula dva vrsna rukovodioca, Omer *Livnjak,* komandir čete u Prvom i *Vasilj Čorlija,* komandir voda u Četvrtom bataljonu, a ranjena su još tri borca. Južnohercegovački NOP odred imao je takođe 3 ranjena i 1 zarobljenog borca.[21]

Poslije ovih teških uzastopnih borbi, 13. hercegovačka brigada zadržala se i dalje u rejonu Stoca (Hrgud, Vlahovići, Dabar). Premda u posljednje dvije dekade mjeseca avgusta nije imala jačih borbi, ona je, svojim isturenim položajem, imala je znatan, uticaj na razvoj situacije, u prvom redu prikivanjem znatnih snaga neprijatelja za garnizone u južnoj i srednjoj Hercegovini. Za to vrijeme Brigada se odmorila, znatno popunila stare bataljone, a 10. avgusta u s. Trijebnju (u Dubravama) formirala je i četvrti po redu — Drugi *(Dubravski)* bataljon.** Što njena intervencija pri napadu četnika na Južnohercegovački NOP odred nije bila blagovre-

*) Pored 10 mrtvih od mina na Maslinama i 50-tak raspršenih četnika, u izvještajima se pominje i po dvadesetak mrtvih i ranjenih u toku borbi.

**) Komandant *Omer Mrgan,* politički komesar *Safet Šefkić,* zamjenik komandanta, *Spiro Vidović,* pomoćnik političkog komesara *Branko Rusković.*

mena, može se pripisati samo nedostatku veza. Novoformirani bataljon zadržao se i dalje u Dubravama i, do kraja mjeseca, pored mobilizacije, vršio diverzije i akcije na manje neprijateljske posade.

Sadejstvo Primorskoj operativnoj grupi

Noću 4/5. avgusta završeno je prikupljanje jačih okupatorovih jedinica u Trebinju.[22] Slična koncentracija izvršena je i u Grahovu, pa je već iduće noći preduzet konvergentan napad u pravcu Vilusa. Razvučena Primorska operativna grupa nije mogla pružiti ozbiljniji otpor, pa su zato njemačko-četničke snage 7. avgusta ovladale Vilusima i sa dijelom snaga (dva bataljona) prodrli u Nikšić.[23] Protivnapadom dijelova Primorske operativne grupe 9/10. avgusta ponovo su oslobođene Viluse, a opkoljeni dijelovi 369. grenadirskog puka izvučeni su uz teške gubitke. Time je ponovo presječena veza sa Nikšićem. Značajno smanjene njemačke snage uzaludno su idućih dana pokušavale da ponovo ovladaju Vilusima, pošto je Primorska operativna grupa privukla na ovaj pravac još nekoliko bataljona. Njene položaje na lijevoj obali Trebišnjice, od s. Pilatovaca do Skroča gore (15 km), preuzela su dva bataljona 10. brigade.

Da bi udovoljio traženju Primorske operativne grupe, štab 29. divizije privukao je prema Bileći od Nevesinja i Gacka 6. avgusta po jedan bataljon. Takođe, morao je obustaviti uspješno započetu akciju 11. brigade u Gatačkoj površi. Da se ova brigada tamo zadržala još nekoliko dana, izmorena 6. proleterska divizija mogla je biti prihvaćena još na Zelengori ili u Borču, umjesto na Magliću i Volujaku.*

Na pravcu odbrane 10. brigade do 5. avgusta vladalo je relativno zatišje. U jednom od četničkih ispada iz garnizona, 4. avgusta je na Baljcima poginuo poručnik *Blažo Papić,* politički komesar čete u 1. bataljonu 10. brigade, a 7. avgusta i vodnik *Hasan Durić* iz Trbušća, kod Foče, vodnik voda u 5. bataljonu iste brigade.

Iz četničke Bilećke brigade je izdvojeno 100 četnika za formiranje jurišnog bataljona Leteće brigade Trebinjskog četničkog korpusa. U međuvremenu garnizon nije ojačavan njemačkim dijelovima, a dijelovi Ljubinjske i Stolačke brigade otišli su u svoje srezove. Oko 250 novomobilisanih popunilo je brojno stanje do 1.200 četnika.

Zbog zakašnjenja 370. grenadirskog puka, koji je zamoren i po dijelovima stigao u Bileću tek 9. i noću 9/10., odložen je njegov napad sa četničkom Bilećkom brigadom. Objedinjeni u borbenu grupu Vajs *(Weiss* — 2.500 vojnika), trebalo je da nastupe u pravcu Somine i Njegoša. To je izazvalo širenje fronta napada 369. grenadirskog puka uzvodno do manastira Kosijereva, odnosno do s. Petrovića, a dijelovi četničke Bilećke brigade upućeni su u bočni napad, pravcem Bileća—Jabukovac—s. Petrovići. Za odbranu dobro utvrđenog garnizona, četnička Bilećka brigada ipak je morala ostaviti svoju glavninu, pa je u ovaj napad upućeno 300——400 četnika.

*) Ovo bi joj uštedilo znatne napore na nepoznatom zemljištu, možda i krvave borbe na Orlovcu i Tjentištu, koje je ona, po prirodi svoga zadatka, morala izbjegavati. Da je znala situaciju u Hercegovini, ova divizija je, u stvari, mogla skrenuti na jug, kroz Borač i, u toku jednog kraćeg noćnog marša, izbiti na slobodnu teritoriju 29. divizije. Zaštićena njenim brigadama, mogla se bezbjedno odmoriti i dalji pokret nastaviti maršem preko mnogo komunikativnijeg zemljišta i kroz centar slobodne teritorije.

Prikupljeni u toku 9. avgusta u rejonu s. Miruše—manastir Kosijerevo, sa oko dvije njemačke čete (koje su ovdje došle iz Trebinja, preko Jasena i Dubočana), obrazovali su mješovitu borbenu grupu pod komandom komandanta četničke Bilećke brigade. Noću 9/10. avgusta krenuli su u napad, jednovremeno sa njemačko-četničkim kolonama, iz Grančareva i Lastve. U toku dana, obuhvatom sa juga, lijeva pobočnica ove grupe ovladala je Jabukovcem (tt 827), obezbjeđujući bok glavnini koja je, u međuvremenu, ovladala selom Petrovići i izbila na drum Bileća—Viluse. Izvještavajući štab Brigade o tome, 4. bataljon 10. brigade iz Pilatovaca, preko Mokrog Dola, produžio je svoj front do s. Podvrš, čime je neposredno ugrožavao lijevi bok neprijatelja.

Njemačko-četnička glavnina na pravcu Lastva—Viluse, potiskujući dijelove 2. dalmatinske brigade do 17 sati bila je ovladala linijom Ilijino brdo—s. Klobuk—Skorča gora. Njena lijeva kolona na Skorča gori, pri nastupanju prema istočnoj ivici šume, dobila je bočnu vatru sa sjevera, južno od s. Petrovića. Na zahtjev oficira za vezu, komandant četničke Bilećke brigade rokirao je u tom pravcu dio svojih snaga, čime je oslabio front prema 4. bataljonu 10. brigade. Tako oslabljeni, ovi dijelovi nisu sačekali pripremljeni protivnapad 4. bataljona, pa su se pred mrak povukli, dijelom u Bileću. Na žalost, i Bataljon se time zadovoljio. . .

U toku noći neprijatelj je nastavio nastupanje, ovladao Vilusima, gdje su se spojile kolone u nastupanju od s. Petrovića, Lastve i Grahova.[24] Sutradan je neprijatelj izbio na drum s. Petrovi—Skorča gora i, dalje, na željezničku prugu do željezničke stanice Podbožur. Na položajima sjeverno od ceste i pruge, ojačana 2. dalmatinska brigada, orijentišući se na zatvaranje pravca prema Velimlju, pripremala je protivnapad. U toku 8. avgusta na ovom odsjeku prikupljeno je 11. bataljona.*' U međuvremenu su dva njemačka bataljona prodrla u Nikšić. Veza sa njima je ponovo presječena, a pokušaj neprijatelja da prodre prema Velimlju zaustavljen.

Protivnapad je počeo noću 8/9. avgusta. Dijelovi Primorske operativne grupe 9. avgusta zauzeli su Viluse, a noću 9/10. 2. bataljon 10. hercegovačke i 5. bataljon 2. dalmatinske brigade okružili su dijelove 369. grenadirskog puka na k. 1078 (Skroča gora).

Nakon žestoke borbe, gonjeni do same Lastve, njemački dijelovi su se povukli. Prema prvim, nepotpunim neprijateljskim podacima bilo je samo ranjenih oko 60.[26]

U to vrijeme četnička Bilećka brigada je ovladala s. Pilatovcima i 4. bataljon 10. brigade odbacila do s. Obijaj. Na to je 10. brigada, preko s. Vučijeg Dola prema Pilatovcima, uputila i svoj 3. bataljon, angažujući tako, za sadejstvo Primorskoj operativnoj grupi, glavninu snaga. To je omogućilo da dijelovi 370. grenadirskog puka koji su prvi stigli oko 16 sati 10. avgusta, sa nešto četnika iz Bileće, krenu u napad pravcem s. Prijevor—s.Vrbica—Crkvice. Do mraka su ovladali Radmilovića Dubravom i Drenovom glavom, ali su tu i zadržani.

Noću 10/11. avgusta 10. brigada je izvršila nepovezan, ali jednovremen protivnapad. Drugi, 3. i 4. bataljon ponovo su ovladali Pilatovcima i potisli dijelove Bilećke brigade na Vlahinju, a njen 1. i 5., sa 2. bataljonom 12. brigade, protjerali su četnike sa Drenove glave na liniju Curjen—

*) Njihovo jezgro činila je 2. dalmatinska proleterska brigada, sastava 5 bataljona. Pored dva hercegovačka (2. i 4/10. brigade), tu su bila oba bokeljska bataljona i po jedan bataljon 6. crnogorske brigade i Nikšičkog NOP odreda.[25])

—Prijevor—Modropac. U ovom protivnapadu poginuo je potporučnik *Nikola Tomas* iz Splta, pomoćnik političkog komesara čete u 5. bataljonu.[27]

Jedanaestog avgusta 10. brigada (čiji su se bataljoni već bili vratili od Vilusa) konsolidovala je svoju odbranu na liniji: s. Pilatovci—s. Vučji Do—s. Baljci—s. Bogdašići i, kombinovanim obuhvatom preko Bijele Rudine u pravcu Plane, odbila napad jačih njemačko-četničkih snaga prema Golom brdu, Vardaru i Tegarinoj gredi.

U borbama od 6—11. avgusta, sem onih na Skorča-gori (kod 2. bataljona) na pravcu 10. brigade, neprijatelj nije pertrpio znatnije gubitke (možda desetak izbačenih iz stroja), a ni podaci o gubicima*' 10. brigade nisu potpuni.[28]' Neprijateljska dejstva uglavnom su parirana manevrom, više pokretom nego vatrom. Pojava i manjih dijelova Brigade na boku neprijateljevog rasporeda dovodila je do momentalnog povlačenja. Odustajanjem od izvršenja zadatka, neprijatelj je izbjegavao gubitke.

Na dan 12. avgusta 1944. g. je, iz doline Lima, nastupila dugo očekivana ojačana njemačka 1. brdska divizija, što je označilo i formalni početak operacije *»Ribecal«*. Dvadeset deveta divizija i Primorska operativna grupa već su bile slomile napad 369. i 181. divizije. Neprijateljeve znatno oslabljenje snage našle su se poslije šestodnevnih borbi opet na polaznim položajima. Jedini uspjeh postignut je probojem jednog SS bataljona od Trebinja prema Nikšiću i dalje, prema Podgorici (Titogradu).

Ovim uspjehom 29. divizija i Primorska operativna grupa onemogućile su neprijatelju stvaranje planirane zaprečne linije na grebenima planina Njegoša i Golije, održale potrebnu dubinu slobodne teritorije i, za naredni period, sa ovog pravca obezbijedile slobodu manevra 1, 2. i 12. korpusu.

Dijelom, rezultat ranijih, uspješno završenih borbi u sniježničko-trusinskoj operaciji, postignut je u prvom redu zbog toga što je neprijatelj ometen u planskom grupisanju snaga i što mu je onemogućeno da ih blagovremeno prikupi. Tamo gdje je to, pak, ostvario, neprijatelj je postigao uspjeh. Ovaj dio zadatka su uglavnom izvršili 13. brigada i Južnohercegovački NOP odred. Preuzimanje dijela odbrambenog fronta od strane 10. brigade znatno je olakšalo položaj Primorske operativne grupe, a njeno ojačavanje i jednim svježim bataljonom (2. bataljon 10. brigade), pored druga dva, doprinijelo je uspjehu značajnog protivnapada kod Vilusa. Poslije poraza na težištu, napadi nedovoljno prikupljenih snaga iz Bileće prema Velimlju i Crkvicama nisu ni mogli imati neku perspektivu.

Štab 29. divizije je, s razlogom, izbjegao rizik akcije 11. brigade u Gatačkoj površi. Odustajanje od namjere, zbog teškoća kod susjedne Primorske operativne grupe, bilo je opravdano. Slične teškoće mogle su svakog časa nastupiti i kod 10. hercegovačke brigade.

Odbrambene borbe od 15. do 23. avgusta

Zakašnjenje 370. grenadirskog puka, koji se samo pješadijskim jedinicama probio u Bileću tek 9. avgusta (dok su njegove komore i motorizacija sa ojačanjima vraćene u dugi zaobilazni marš preko Stoca, Čapljine, Metkovića, Dubrovnika i Trebinja), te pojava 12. udarnog korpusa i 6. proleterske divizije na Jahorini i Miljevini prisiljavali su nepri-

*) Na Skorča-gori su poginuli *Mladen Drinjak, iz* Miruša kod Bileće i *Vlado Sudar,* iz Baćevića kod Mostara, borci 2. bataljona 10. brigade.

jatelja na stalna odlaganja početka napada. Desetog avgusta u garnizonima Bileća i Gacko zbog toga su se našle snage, inače nedovoljne za odlučan pokušaj ovlađivanja grebenima Somine i Njegoša. Opisani neuspjeh glavne napadne kolone na pravcu Lastva—Vilus doveo je, uz to, do preusmjeravanja glavnine borbene grupe *»Vajs«* na sadejstvo glavnini kod Vilusa. Zbog toga, na ovim pravcima, nije ni bilo odlučnog napada, čak ni 12. avgusta, kada je objavljen konačni početak operacije *»Ribecal«.*

Napadi njemačko-četničkih garnizona iz Beleće i Gacka prema Somini, Goliji i Pivi, od 10. do 15. avgusta, sveli su se na nekoliko povezanih pokušaja, sračunatih na vezivanje 10. i 11. brigade 29. divizije u cilju sprečavanja njihovog sadejstva Primorskoj operativnoj grupi.

Obje hercegovačke brigade našle su se u polukružnom rasporedu, okrenute prema garnizonima u Bileći, odnosno Gacku, pa je svaka zatvarala po tri divergentna pravca*', što je otežavalo manevar po frontu. Uz. to, njihova unutrašnja krila bila su razdvojena tridesetak kilometara širokim koridorom slobodne teritorije. Napuštanje odbrane na Kobiljoj glavi ili Bijeloj Rudini, kod jedne od brigada, dovelo bi u opasnost onu drugu, zbog mogućnosti spajanja neprijateljevih snaga iz Gacka i Bileće i zatvaranja obruča sa ovih strana. Popuštanje odbrane prema Somini sa bilo kog pravca dovelo bi u nezavidan položaj Divizijske ustanove i — bitno bi ugrozilo pozadinu glavnih snaga 2. udarnog korpusa, pa se to, ni u kom slučaju, nije smjelo dozvoliti.

U prvoj dekadi avgusta ostvareni uspjesi i pojava 12. korpusa i 6. proleterske divizije, doveli su do toga da se na ovim pravcima, od 10. do 15. avgusta, pojave samo manje neprijateljeve snage; njihove napade su bataljoni 10. i 11. brigade bez većih teškoća odbili i, vještim protivnapadima, održali položaje. Težište, 10. avgusta izvedenog napada iz Gacka, bilo je usmjereno na selo Lipnik, gdje su, uz podršku njemačke artiljerije, nastupala dva bataljona četničke Gatačke brigade i njena Pivska četa,[29]' a iz Bileće, preko Prijevora i Vrbice, prema Crkvicama — gdje su nastupali dijelovi 370. grenadirskog puka — i dva bataljona četničke Bilećke brigade.

Prvi napad je savladan protivnapadom preko Kapića, istog dana, **a** drugi tek sutradan.

U borbi za Lipnik poginuo je vodnik *Vojin Tepavčević,* vodnik voda **u** 1. bataljonu 11. brigade.[30]'

Dvanaestog avgusta iz Gacka su angažovane sve raspoložive snage iz garnizona. Poslije artiljerijske i minobacačke pripreme, neprijatelj je :očetni napad (oko 13 sati) usmjerio prema Kobiljoj glavi, s ciljem da na ovaj pravac odvuče glavninu Brigade. Tek oko 18 sati krenula je u napad : njegova glavnina, na odsjeku Gat—Stepen vis—Dobrelji, sa očiglednom namjerom da se do mraka dokopa ključnih položaja na Gatu. Bočnim napadom preko Samobora Brigada je i ovog dana odbacila neprijatelja u Avtovac. Zbog poraza u borbama od 9—11. avgusta, bilećki garnizon ovog iana nije ni krenuo u napad.

U napadu 15. avgusta, planiranom da počne u 3 sata izjutra,**' njeniačko-četnička borbena grupa *»Vajs«* trebalo je da krene sa linije: s.

* Deseta brigada kod Bileće branila je pravce prema Vilusima, Somini i Gacku, LL kod Gacka prema Bileći, Somini i Pivi. Uz to, ojačana 10. brigada (6 bataljona), znatnim snagama (3 bataljona) i bočnim udarima, sadejstvuje Primorskoj operativnoj grupi.

** Gatački garnizon, sem ispada sa po 100 njemačkih vojnika i četnika prema Lipniku, nije se ozbiljnije angažovao.

Deleuša—Hadžibegovo brdo—Modropac—Curjen—s. Mokri Do—s. Pod-.gorje—s. Njeganovići. Obuhvatom desnog krila 10. hercegovačke brigade preko Rogova, s. Plane, Selišta i Preraca (po jedan njemački i četnički bataljon jačine oko 700 vojnika) trebalo je ovladati jakim položajima: Tegarina greda—Vardar—Kokot. Nenaslonjena na druge jedinice 10. brigada time bi bila prinuđena na dalje povlačenje.

Saznavši za vrijeme početka napada, štab Brigade je prepadom preduhitrio neprijatelja u prikupljanju na polaznim položajima, i na taj -način odložio početak napada na 5 sati, a efekat iznenađenja usmjerio u suprotnom pravcu. Kada je neprijatelj u toku dana ispoljio namjeru o obuhvatu desnog krila, štab 10. brigade je svoju rezervu, 3. bataljon (ojačan četom iz pridatog 2. bataljona 12. brigade), uputio da, prikrivenim obilaskom, napadne u lijevi bok i s leđa obuhvatnu neprijateljevu kolonu. Podržavan snažnom artiljerijskom i minobacačkom vatrom, između ostalog i »baterijskim plotunima«, neprijatelj je do tog vremena (15. sati) bio postigao izvjesne uspjehe i — znatno se približio ostvarenju svog bližeg zadatka. Napad Brigadne rezerve u njena leđa i lijevi bok, te pokušaj 5. bataljona da je odsiječe od drugih dijelova, natjerao je neprijateljsku obuhvatnu kolonu na povlačenje. Ono se, zbog nastale panike, pretvorilo u bježanje. Uspjeh 3. i 5. bataljona na desnom krilu povukao je i ostala četiri bataljona u snažan protivnapad, te je neprijatelj, do 18 sati, odbačen na polazne položaje i na ostalim dijelovima fronta Brigade.

Sudeći po nevelikim gubicima[31], teško je pretpostaviti da je zbog ovog neuspjeha neprijatelj bio odustao od daljnjih pokušaja prodora na <ovom pravcu. Veći uticaj je mogla imati vijest o hapšenju četničkih oficira u Mostaru od strane ustaša,*' koju su četnici u Bileći primili baš ovoga dana.[32] Ali kako su se duhovi smirili već sutradan, i četnici potvrdili svoju odanost okupatoru, mora da je izvlačenje glavnine 370. grenadirskog puka iz Bileće izvršeno noću, 16/17. avgusta, preko Trebinja, prouzrokovalo nešto drugo. Najvjerovatnije, aktivnost Grupe južnodalmatinskih NOP odreda u donjem toku Neretve, pošto je ovaj puk ubrzo tamo angažovan. Pomjeranje nekih njemačkih snaga iz Hercegovine prema 'Sarajevu, koje je uočeno 19. avgusta, takođe je moglo na to uticati.[33] U Bileći je, pored četnika, ostao samo jedan bataljon (izgleda iz 369. grenadirskog puka) i, do 22. avgusta, bilo je uglavnom zatišje, osim, ispada jednog ojačanog četničkog bataljona prema s. Baljcima 19. avgusta; tada su, bez vlastitih gubitaka, ubijena 4 četnika a nekoliko je ranjeno,[34]

Preostale snage u bilećkom garnizonu (1.200 četnika i 400 njemačkih vojnika sa tri brdska topa) izvršile su 23. avgusta svojom glavninom napad na desno krilo Brigade, na dijelu fronta s. Plana—s. Okolišta. Na ostalom dijelu fronta, do s. Pilatovaca, samo su demonstrirali zbog nedostatka snaga,[35] dok je garnizon iz Gacka izvršio ispad prema Samoboru. Pošto je neprijatelj, sada još i slabiji, ponovio manevar od 15. avgusta, napad je na sličan način bio ubrzo slomljen. Manje uporni neprijatelj imao je sada i manje gubitke — 5 mrtvih i 7 ranjenih.

Prema podacima obavještajne službe, cilj napada je bio vezivanje naših snaga. Međutim, ove snage su i za to očigledno bile nedovoljne,

*) Iako su generala Šimića ubile ustaše-agenti Gestapo-a, njemačke vlasti su proširile vijesti da su to učinili četnici, ne predvidjevši do kakve će to pometnje u redovima ovih dovesti.

iako su se njemačke, bugarske i četničke snage, koje su u drumitorskoj operaciji nastupale sa istoka i sjevera, na Durmitoru bile spojile.*'

To je, bar sa ove, hercegovačke strane, osiguralo uveliko skučenu .slobodu manevra na nepovoljno zemljište nabačenih divizija NOVJ.**[1]

Umjesto 370. grenadirskog puka, iz Trebinja je u Bileću dovučen još po jedan bataljon nemačkog 369. grenadirskog puka i četničke Vučedolske brigade. Tako je 25. avgusta, ovako ojačanim snagama, napad na 10. brigadu i po treći put za 10 dana obnovljen.

Njegov cilj je, međutim, prvenstveno bio ometanje pokreta 12. udarnog korpusa, a mogao je biti i maskiranje izvlačenja iz borbe 1. brdske i 7. SS divizije — zbog hitnog upućivanja u Srbiju, gdje su, zbog ispadanja Rumunije iz rata, trebale da izgrade novu njemačku liniju odbrane. Čim ovo dvoje prestane da bude aktuelno, njemačke jedinice će napustiti (krajem mjeseca) oba garnizona, a njihovu odbranu prepustiti kolaboracionistima.

Dok su ojačana 10. i 11. brigada vodile odbrambene borbe kod Bileće i Gacka, 12. i 13. brigada su, na zapadnoj periferiji slobodne teritorije, osiguravale sve uslove da se prikupi i zbrine ljetina, držeći pod prismotrom neprijateljeve garnizone u Nevesinju i Stocu. Dvanaesta brigada je, uz to, dobar dio svojih snaga morala angažovati za sprječavanje četničke mobilizacije u Nevesinjskom polju i osujećivanje njihovih ispada na slobodnu teritoriju u cilju pljačke. U jednoj od tih borbi, 17. avgusta u s. Budisavlju, poginuli su vodnici *Vidoje Kisa,* iz Žabice kod Ljubinja, *Đordo Ivanković,* iz Vrpolja i *Tomo Sorajić,* iz Čvarića (oba sela u Ljubomiru) kod Trebinja, sva tri komandiri vodova u 3. bataljonu 12. brigade.[36]' Dva dana kasnije u s. Zalomu takođe je poginuo *Svetozar Cirić* iz s. Podvori (Ljubomir), komandir voda u istom bataljonu, zajedno sa još jednim borcem.***'

Prihvat 12. udarnog korpusa i 6. proleterske divizije

Izviđački dijelovi 11. hercegovačke brigade bili su prva jedinica 2. udarnog korpusa sa kojom je, 16. avgusta 1944. godine, 6. proleterska divizija *»Nikola Tesla«* 1. proleterskog korpusa NOVJ u s. Izgorima, poslije dugog i upornog marša pod borbom kroz istočnu Bosnu, uhvatila vezu. Divizija je 16/17. prenoćila u s. Izgorima. Jedanaesta brigada, sa Komandom mjesta Gacko, primila je ovog dana i prvu grupu od 36 iscrpljenih boraca 6. proleterske divizije. Ovim putem je preko štaba 2. korpusa 6. divizija, poslije dužeg vremena, povezana i sa Vrhovnim štabom, a prenešena su joj i njegova prva naređenja primljena preko štaba 2. korpusa. Stupivši ponovo u vezu sa 12. udarnim korpusom, koji je dva dana ranije, takođe pod borbom, prešao Sutjesku, 6. divizija se sutradan uputila u Pivu.

Čim je uspostavljena ova veza, 11. hercegovačka brigada je svojom glavninom bila orijentisana na zatvaranje pravca koji iz Gacka izvode

*) Dijelovi 1. brdske divizije 21. avgusta zauzeli su Šavnik, a dijelovi 7. SS divizije *»Princ Eugen«* Zabljak.

**) Na uskom prostoru našle su se 4 divizije (3, 6. proleterske, 16. i 36. Udarne) i dva štaba korpusa (2. i 12). Zbog premorenosti, one su jedva odolijevale napadima neprijatelja, koncentrišući napore da se osigura evakuacija ranjenika (1.059 vojnika i oficira), što je, u toku 21. i 22. avgusta, izvršeno sa novouređenog aerodroma Brezna.

***) Milan Grkavac iz s. Grkavaca kod Trebinja, borac 3. bataljona 12. brigade.")

prema Pivi, da bi iscrpljenim jedinicama 12. korpusa i 6. divizije osigurala najneophodnije vrijeme da se nahrane i odmore, zbrinu ranjenike i povrijeđene. Pošto su u rejonu s. Brljevo—Plužine—s. Miloševići odmarala i sređivala samo tri dana, 6. proleterska divizija je, 21. avgusta, angažovana na Pivskoj planini — za zatvaranje pravca sa sjevera, dok se 12. korpus, koji je prije toga bio angažovan u borbi, prebacio na jugozapadne padine Golije i sjeverne padine Somine, u rejon s. Vratkovići—s. Krstac—s. Višnjića Do.

Zaštićen rasporedom uglavnom 29. divizije, 12. korpus je vršio posljednje pripreme za proboj u Srbiju. Kad je stigao na Pivsku planinu, Korpus je bio potpuno iscrpljen. Komore su mu stradale, te nije mogao ponijeti ni jedno teško oruđe. Najteže pitanje, zbrinjavanje ranjenika, bilo je već riješeno, ali su se ostale posljedice još snažno osjećale. Brojno stanje jedinica jako je smanjeno.[38'] Zbog svega toga, pošto se još nije uočila obustava operacije, odlučeno je da 12. korpus u Srbiju ide obilazno, pošto se prethodno odmori i okrijepi u Hercegovini.

Preko slobodnog dijela Hercegovine Korpus je zbog toga vršio kratke dnevne marševe. Iako ekonomski iscrpljena, Hercegovina je pružala bolje uslove za ishranu, pa su se borci brzo oporavljali. Na maršu je štab 29. divizije pratio štab 12. korpusa, čime su jedinicama Korpusa osigurani najbolji uslovi.

Korpus se na maršu do Rioca kretao u jednoj koloni pravcem: Piva—Krstac—Vratkovići—Dulići—Danići—Pržine—Kobilja glava—Hodžići—Rioca, a odavde (preko Lukavca, Slata, Površi i Borča) u dvije.*'

Štab Korpusa, pravcem: s. Crkvice—s. Meka Gruda—s. Lukavac—s. Slato—s. Podgrđe i, 26. avgusta, smjestio se u zaseok Krčevine, 27-og, u s. Jugoviće, zaseok Vrbovac a 29-og — u Borač. Za sve vrijeme Korpus je bio zaštićen rasporedom hercegovačkih brigada: 11. i dijelovi 12. brigade na prevoju Kobilja glava prema Gacku, glavnina 12. brigade na položajima: pl. Trusina—Glog (tt 1230)—Nekudina (tt 1107)—Vjetreno brdo (tt 1369) — premaNevesinju, 13. brigada na položajima pl. Hrgud—Kubaš (tt 1021) — prema Stocu i rasporedom 10. brigade prema Bileći.

Još od sredine avgusta, kada je uspostavljena veza sa 6. proleterskom divizijom, za njeno obezbjeđenje sa pravca Gacka 29. divizija je, po naređenju štaba Drugog korpusa, angažovala 11. brigadu. Međutim, u to vrijeme neprijateljev garnizon u Gacku bio je znatno oslabljen; 2. bataljon 370. grenadirskog puka njemačke 369. divizije bio je zamjenjen samo jednom četom. Četnička Gatačka brigada bila je raspustila kućama svoja tri (od šest) bataljona radi prikupljanja ljetine i, istovremeno radila na formiranju i drugog jurišnog bataljona. Milicijski 3. bataljon domobranskog 9. posadnog zdruga bio je u fazi raspadanja. Zbog toga, u početku, sa ovog pravca nije bilo većih aktivnosti, osim izviđačkih ispada. U noći 21/22. avgusta u Gacko je stigao jedan autobataljon (200 kamiona) za prevoz dijelova 7. SS *»Princ Eugen«* divizije u Niš. Obezbeđenje su ojačavala, između ostalog, 2 tenka i 5 topova. Kako je

*) 36. udarna divizija, pravcem: Ublić—Jelovac Do—Razmuć—Konjska vlaka——s. Šipačno—Oštra gomila—Barni Do—Ljeskov Dub—Radelja — pored Fojnice——Domrke (man. sv. Dimitrija)—Ravni—Brajičević—Bodežište—Vranjski Do—D. Luka—Bubina gl.—Jabuka;

16. udarna divizija, pravcem: s. Rioca—Brezova Dola—s. Zajasen—s. Slato——s. Podgrađe—Crnče—Građev Do—Crgovo—Slivlje—Kokorina—Lončari—Padanj—Memičići—Igri.

u međuvremenu bio formiran i 2. jurišni bataljon četničke Gatačke brigade, 23. avgusta oko 8 sati, sa linije s. Miholjače—Avtovac, nastupilo je oko 400 njemačkih vojnika i njeni jurišni bataljoni prema s. Ravnom i Višnjića Dolu. Uz pomoć manjih dijelova 12. korpusa, dva bataljona 11. hercegovačke brigade tek pred veče su zaustavili napadače i odbacili ih na polazne položaje.[39]'

Obezbjeđenje prolaska 12. udarnog korpusa kroz Hercegovinu 29. •divizija je vršila u povoljnijim uslovima. Operacija *»Ribecal«* bila je obustavljena, 7. SS i 1. brdska divizija žurile su u istočnu Srbiju, a 5. SS korpus je glavninu 369. divizije usmjerio prema Pelješcu i Biokovu. Neprijatelj se ipak nije odrekao pokušaja da taj prolazak omete. To tim prije što je dobro znao njegov krajnji cilj .. .

Cim je 12. udarni korpus 24. avgusta prešao greben Baba pl.—Troglav (tt. 1134)—Somina, za to su angažovane sve u Gacku i Bileći raspoložive snage: ukupno oko 2.500 vojnika.*' Napad je bio sinhronizovan i, sa oba pravca, počeo je 25. avgusta 1944. godine u 8 sati.

Umjesto iz Bileće prema ušću Neretve sada povučenog 370. grenadirskog puka, prethodnog dana je iz Trebinja stigao nepotpun bataljon iz 369. grenadirskog puka, sa oko 500 vojnika, kao i jedan bataljon ičetničke Vučedolske brigade. Zajedno sa četničkom Bilećkom brigadom, a uz podršku dvije baterije topova, oni su, preko Plane, nastupali prema Mekoj Grudi. Od Gacka preko Kobilje glave, njima ususret, nastupala je takođe mješovita — ali nešto slabija kolona (dva bataljona četničke Gatačke brigade ojačana jednom njemačkom četom i podržana sa dva topa).[40]'

Nov taktički postupak neprijatelju je donio i prve uspjehe. Uz snažan pritisak duž čitavog fronta, neprijatelj postupno koncentriše jake snage samo prema jednom bataljonu 10. brigade. Tako je do 11 sati ovladao položajima 5. bataljona (Kapa—Drenova glava), a onda oko 14 sati i položajima 1. bataljona (Golo brdo—k. 1049). Pokušaj 10. brigade da, slično ranijim uspjelim manevrima ugrozi otkriveni lijevi bok neprijatelja (iako je sada preduzet sa dva bataljona), nije donio rezultate. Ni neprijateljev pokušaj, da na suprotnom krilu ovlada položajima 4. bataljona u rejonu s. Pilatovaca, nije uspio. Tako se, pred veče, linija fronta nešto ustalila, s tim što je, privlačenjem pozadinskih ustanova, neprijatelj ispoljio namjeru da sutradan nastavi započeto nastupanje.

U takvoj situaciji štab 10. brigade se, prirodno, odlučio na noćni protivnapad i to — u »prvi mrak«; time je neprijatelju spriječeno utvrđivanje na dostignutoj liniji. Iznenadan i jednovremen protivnapad svim snagama i bez primjene složenijeg manevra donio je uspjeh. Već oko 22 sata preoteti su raniji položaji Petog, a oko 24 sata i Prvog bataljona.' Do zore se neprijatelj potpuno povukao u garnizon, pri čemu je izvukao sve ranjene i većinu poginulih. Brigada je imala 4 poginula i 3 ranjena,[41]' dok je gubitke neprijatelja štab Brigade ocijenio na preko 30 mrtvih i ranjenih.[42]' Među poginulim partizanima nalazio se potporučnik *Rade Kozjak,* iz s. Granice, kod Bileće komandir 2. čete 1. bataljona.**'

*) U Gacko je upravo bilo pristiglo 200 kamiona (koje su, između ostalog, obezbjeđivali tenkovi; laka protivavionska artiljerija za prevoz dijelova 7. SS divizije prema Nišu. Ali, njihova namjena štabovima naših jedinica nije bila jasna. Ovdje su uzete u obzir samo trupe koje su se angažovale u napadu.

**) Imena ostalih poginulih nije bilo moguće utvrditi.

I na gatačkom pravcu neprijatelj je, u početku, imao uspjeha, iako je angažovao manje snage. Nevesinjski korpus je Jurišnu brigadu i nekoliko bataljona Gatačke i Nevesinjske brigade dva dana ranije angažovao prema Pivi, gdje su, ovog dana, uspostavili vezu sa Đurišićevim četnicima iz Crne Gore.[43]

Podržana artiljerijskom vatrom sa Stepena, Gatačka napadna kolona potisla je 4. bataljon 11. hercegovačke brigade sa Kobilje glave (tt. 1115) i ovladala ovim važnim prevojem,[44] ali nije imala snaga da produži napad. Ni noćni protivnapadi 4. bataljona nisu bili uspješni. Smatrajući ovaj prodor opasnim, štab Divizije je naredio hitno prikupljanje još tri bataljona, sada iz 12. brigade.

Dok su se ovi bataljoni prikupili, osjetivši prethodnice 12. korpusa na komunikaciji prema Nevesinju, neprijatelj se sam povukao, 27. avgusta pred veče. Međutim, iako je već bio uočio mjesto i vrijeme prelaza, neprijatelj za zaustavljanje 12. korpusa na ovoj liniji nije više imao vremena, a ni dovoljno snaga. U Gacku prikupljeni dijelovi 13. puka 7. SS divizije upravo tog dana prošli su istom komunikacijom prema Kalinoviku i Foči, a preostalih pet-šest bataljona četničkog Nevesinjskog korpusa ionako ne bi mogli više ništa učiniti.[45]

Pošto se prikupio i odmorio u selima Šipačno i Podgrađe, 12. udarni korpus je 27/28. avgusta, bez mnogo teškoća, u rejonu Modro polje--Fojnica prešao komunikaciju Gacko—Nevesinje i prebacio se u Površ, a onda dalje, preko Borča i Zelengore, odmaršovao prema Starom brodu, nizvodno od Višegrada, gdje je preko Drine prešao u Srbiju.

Po odlasku 12. korpusa na frontu kod Bileće i Gacka, do kraja mjeseca odigrala su se samo tri okršaja. Kod Gacka inicijativu imaju četnici, kod Bileće bataljoni 10. hercegovačke udarne brigade. Dvadeset osmog avgusta 1. i 5. bataljon 10. brigade izvršili su uspio noćni napad na Modropac, koji je branilo 70 četnika iz Bilećkog bataljona. Prvo se jedan bataljon postavio u zasjedi na zadnjoj padini Modropca, a onda. odlučnim i kratkim jurišem bombaša, četnički bataljon je zbačen sa položaja te je — u naletu na zasjedu — imao 5 mrtvih i 6 zarobljenih: ostali su (među kojima i nekoliko ranjenih), iskoristivši noć pobjegli u garnizon.[46]

Slijedeća dva dana, 29. i 30. avgusta 1944. godine, 5. bataljon četničke Gatačke brigade vršio je napade na 2. bataljon 11. brigade na Stepenu. Oba napada su odbijena. Drugog dana za to je u protivnapad, preko Zborne gomile, bio upućen i 1. bataljon. Četnici su po sopstvenom priznanju imali 8 ranjenih, dok su iz 11. brigade poginuli poručnik *Jovan Glavan,* iz Dubljana u Popovu polju kod Trebinja, komandir čete i zastavnik *Veljko Rebić,* iz s. Jasenika kod Gacka, oba iz 2. bataljona.[47]

Pokušaji Trebinjskog četničkog korpusa da razbije Južnohercegovački NOP odred

Sve veća aktivnost Južnohercegovačkog NOP odreda, koji je, uz. to, i znatno narastao (imao je 280 boraca), navela je okupatora da ga pokuša razbiti, ali — ni za ovo više nije bilo sopstvenih raspoloživih snaga. Zato je zadatak povjeren četničkom Trebinjskom korpusu, koji je, svojim rasporedom, gotovo uokvirivao slobodnu teritoriju koju je držao Južnohercegovački NOP odred.

U prvoj fazi je trebalo, koncentričnim napadom, razbiti glavninu Odreda u rejonu G. Hrasna, a zatim i ostale snage u Ljubinjskim i Trebinjskim brdima.

Noću 16/17. avgusta 1944. iz s. Pribilovaca (Stolačka i Neretvljanska)[48] i s.Poplata (Ljubinjska i Leteća) krenule su u napad četiri četničke brigade prema G. Hrasnu. Ove brigade su i inače bile malobrojne, naročito Ljubinjska i Stolačka, pa je njihovo ukupno brojno stanje bilo oko 600—700 četnika. U toku dana neprijatelj je sa zapada prodro duboko na oslobođenu teritoriju, odbacivši bataljon *»Marko Mihić«* i Prateća četu Odreda istočno od s. D. Hrasna. Usput su popalili nekoliko kuća u zaseocima Bjelojevići, Tucakovići i Podkula i pohvatali neke seljake. Leteća i Ljubinjska četnička brigada zadržane su na liniji Golo brdo (tt. 596)—Pločnik (k. 754)—Risnik (tt. 725). Pred mrak 17. 8. štab Odreda je bataljonom *»Marko Mihić«* i prištapskim dijelovima izvršio protivnapad na Neretvljansku brigadu, koja je bila upala u s. Gornje Hrasno. Iznenađeni četnici su razbijeni, pohvatani seljaci oslobođeni, a uništena je i komanda ove brigade i zaplijenjena arhiva. Na bojištu je ostalo 10 mrtvih četnika, dok broj ranjenih nije utvrđen. Poraz Neretvljanske brigade zaustavio je nastupanje i ostalih kolona, što je Odredu sutradan omogućilo da. odbaci i Ljubinjsku i Leteću brigadu, ka s. Vitonju. One su se, međutim, još dva dana zadržale u Ljubinju i okolnim selima, u cilju mobilizacije,[49] a onda se Leteća brigada vratila prema Bileći i Trebinju (u Ljubomir), odakle je, 23. avgusta, trebalo pristupiti napadu na ostale snage Odreda. U ovim borbama Odred je imao dva poginula* i 7 ranjenih boraca.[51]

Kako od njemačke komande zbog nečega nije bila dobijena dovoljna količina municije, akcija je odložena tri dana.[52] Koncentričnim napadom Leteće brigade i Ljubomirskog bataljona iz Ljubomira, glavnine Trebinjske brigade iz Trebinja i Šume trebalo je bataljone *»Rade Pravica«* i *»Mihajlo Čuzulan«* Južnohercegovačkog NOP odreda nabaciti na Ljubinjsku i Stolačku brigadu koje su u rejonu s. Kruševica—s. Žabica obrazovale zaprečnu liniju. Znatno nadmoćniji četnici su potisli oba bataljona Južnohercegovačkog NOP odreda, zauzeli desetak sela u Popovu polju i Brdima, ali su, u trodnevnim borbama, pretrpili znatne gubitke. Bataljon *»Rade Pravica«* se probio u neprijateljevu pozadinu, prvo u Šumu, a zatim u Brda. To je četnike natjeralo da se pred intervencijom još dva bataljona 13. hercegovačke brigade, 28. avgusta, ne prihvativši borbu, povuku u polazne garnizone. U zauzetim selima: Grkavci, Trebijovi, Dobromani, Mesari i dr. četnici su zapalili preko dvadeset kuća.

Gubici četnika u ovom napadu su bili nešto veći — preko 10 mrtvih i više ranjenih, među kojima i komandant jednog bataljona, koji je sutradan umro u njemačkoj korpusnoj bolnici u Širokom Brijegu. Južnohercegovački odred je, takođe, imao više poginulih i ranjenih, ali tako je propao posljednji pokušaj neprijatelja da ga uništi. Uspješna odbrana od višestruko nadmoćnijeg neprijatelja i, uopšte njegove brojne akcije u pozadini neprijatelja, pokazali su čvrstinu njegovih boraca, pa je Odred uskoro prerastao u 14. hercegovačku udarnu brigadu.[53]

*) *Rade Lučić, iz s.* Mrkonjići u Popovu polju kod Trebinja i *Lazar Miljević, iz* s. Poljice, takođe u Popovu polju, oba borca bataljona *»Mihajlo Čuzulan« s«*

Početak intenzivnije aviopodrške

Mjesec avgust je u pogledu dejstva avijacije bio znatno bogatiji.*' U to vrijeme, od 18. avgusta, počela je dejstvovati u ovim krajevima, pored savezničkih aviona, i Prva vazduhoplovna eskadrila NOVJ sa aerodroma Kane kod Termolija u Italiji. Njena prva akcija, izvedena nad Jugoslavijom, bilo je borbeno izviđanje puta Trebinje—Bileća.[36]'

Svaki drugi dan u mjesecu avgustu registrovani su napadi savezničkih i naših aviona na neprijateljske garnizone i saobraćaj i Hercegovini. Ne računajući prugu Sarajevo—Mostar—Ploče, na kojoj su napadi registrovani svaki treći dan, prosječno je angažovano 4—6 aviona u grupama 2—8, pa se, s obzirom na mogućnost naprezanja i udaljenost aerodroma, može pretpostaviti da je na ovom prostoru (za račun Divizije) dejstvovala bar jedna eskadrila.

Jača aktivnost avijacije zapažena je u početku mjeseca (1. do 4. avgusta) na pruzi Trebinje—Hum—Gabela (u vrijeme prebacivanja trupa za akciju prema Vilusima) i u vrijeme trajanja odsudnih bojeva u Durmitorskoj operaciji 13. do 26. avgusta, kada su naročito napadani garnizoni Gacko, Avtovac i Bileća, a posebno u danima od 18. do 22. avgusta — kao dopunsko obezbjeđenje prebacivanja ranjenika u Italiju. U ovoj akciji je bilo angažovano 36 transportnih aviona sa pratnjom od 50 lovaca velikog radijusa.

Iako su podaci o neprijateljskim gubicima od dejstva avijacije nepotpuni, nisu sasvim neznatni i iznose — 7 mrtvih i 38 ranjenih (5 mrtvih i 19 ranjenih njemačkih vojnika, 1 mrtav i 7 ranjenih četnika, 3 mrtva i 12 ranjenih domobrana). Dejstvom avijacije na hercegovačkim prugama oštećeno je više od 10 vagona i više od 5 lokomotiva, napadnute su željezničke stanice Hum, Uskoplje, Poljice, Hutovo, Jablanica, Lisičići i Konjic i 6 vozova na otvorenoj pruzi.[57]-'

U ovom mjesecu nad područjem Divizije stradala su i dva savezničkа aviona. U s. Podgorju 10. avgusta se srušio nad Rumunijom oštećen američki *»Liberator«*. U borbi sa četnicima dijelovi 10. hercegovačke brigade i zaštitnice Komande mjesta Bileća spasili su svih 10 članova posade, od kojih je jedan bio teže a dva lakše povrijeđena. Samo 10 dana kasnije oni su se vratili u svoju bazu u Italiji. Pored toga, 4. avgusta su dijelovi talijanske 49. fašističke legije *»San Marko«* nad ž. st. Ravno oborili protivavionskom vatrom jedan savezнички lovac čiji je pilot bio — Talijan. Avion je pao na četničku teritoriju, pa je pilota zarobila jedna manja četnička grupa, ali su dijelovi Južnohercegovačkog NOP odreda napali ovu grupu i oslobodili pilota.

Ovakva aktivnost avijacije ipak nije znatnije mogla uticati na ishod borbenog dejstva, ali je, gotovo svakodnevna pojava savezničkih i naših aviona, uz istovremeno potpuno odsustvo neprijateljske avijacije, demonstrirala nadmoćnost saveznika i NOV i nagovještavala da neposredno predstoje borbe za konačno oslobođenje ovih krajeva.[58]'

*

Pokušaji neprijatelja, koje je u avgustu 1944. godine vršio u cilju potiskivanja 29. divizije iz Hercegovine, nisu ni u kom pogledu dostigli intenzitet iz jula. Osnovni razlog za to bili su nedostatak odgovarajućih

*) Može se reći da je to stvarni početak, pošto ranija dejstva borbene avijacije i nisu imale direktnijeg uticaja na Diviziju.

snaga pretrpljeni gubici u prethodnom mjesecu i njegova nemogućnost da ih nadoknadi.

Činjenica da u julu na svom pravcu nije baš ni malo suzila operativnu osnovicu jedinica NOVJ, namijenjenih za prodor u Srbiju, nije niukoliko 369. diviziji umanjila zahtjeve pretpostavljenog 5. SS Korpusa, koji su joj bili namijenjeni za avgustovsku operaciju *»Ribecal«*. Njen zadatak je bio i ostao: izbiti na liniju Golija—Vojnik ili bar Njegoš—Somina. Diviziji je ostavljeno da sada razriješi problem kako se i približiti toj liniji. Zbog toga se komandant 369. divizije izgleda odrekao uzaludnih pokušaja da na ove položaje izbije potiskujući pred sobom 29. diviziju u cjelini, pa se orijentisao na to da za polazne garnizone izabere ovoj liniji najbliže garnizone Bileću i Trebinje. Njih je, međutim, morao dostići uglavnom dugim obilaznim transportima preko Metkovića i Dubrovnika, a da bi tome dao bar privid potiskivanja snaga 29. divizije, svoju Nevesinjsku borbenu grupu (370. grenadirski puk) — pošto je i nju prethodno obilazno prebacio u Stolac —, uputio je da se iz Stoca, preko Ljubinja, probije u Bileću.

U odnosu na prethodni mjesec, registrovani gubici 29. divizije su bili znatno manji: 23 poginula, 51 ranjen i 19 nestalih. Doda li se tome i korektura, zbog nepotpunosti izvještaja, ukupni gubici bi jedva prešli 100 boraca izbačenih iz stroja. Opšta povoljna politička situacija na jugoslovenskom ratištu i međunarodna afirmacija Nove Jugoslavije dalo je znatne rezultate i Divizija je ovog mjeseca prvi put prekoračila brojno stanje od 3.000 boraca. Najbitniju prinovu predstavljalo je formiranje *Dubravskog bataljona.* U ovaj broj nije uračunato i onih preko 290 iznemoglih i ranjenih boraca 12. udarnog korpusa i 6. proleterske divizije, od kojih je pri Bolnici Divizije formiran *Sremski bataljon.*

Formiranje letećih (jurišnih) brigada u Nevesinjskom i Trebinjskom korpusu i — silom vršena pojačana mobilizacija četnika — označili su početak priprema za izvršenje davno zamišljene akcije stvaranja »mostobrana«, kao oslonca za stranu intervenciju, koja će idućeg mjeseca biti intenzivirana, iako je kralj Petar 29. avgusta 1944. Draži Mihailoviću oduzeo komandu i priznao maršala Tita za jedinog komandanta vojske u zemlji.

Stab divizije, štabovi brigada i štab Južnohercegovačkog NOP odreda uglavnom su donosili cjelishodne odluke. Naročito dobar bio je rad 13. hercegovačke brigade, kao i Južnohercegovačkog NOP odreda, koji su 370. grenadirskom puku onemogućili blagovremeno prikupljanje na polaznim položajima kod Bileće, zbog čega je čitav plan napada poremećen. Glavna napadna kolona iz Trebinja morala je u napad krenuti sama. To je omogućilo da 29. divizija efikasno sadejstvuje Primorskoj operativnoj grupi.

Valja istaći uspješne manevre 10. hercegovačke brigade u odbijanju napada 370. grenadirskog puka, bez obzira što je na njegovu upornost morao uticati prethodni zamor i nesporazum sa četnicima. To, takođe, vrijedi za neprijateljev napad 25. avgusta, koji je svakako doprinio da jedinice NOVJ odmah ne osjete direktan odraz prevrata u Bukureštu na jugoslovensko ratište.

Prihvat 6. proleterske divizije *»Nikola Tesla«* — i naročito 12. udarnog korpusa i njihovih ranjenih i iznemoglih boraca — ne samo od strane štabova i jedinica, nego i od naroda, primjer su solidarnosti, zajedništva i bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije. Oni su, takođe, još jedan dopri-

nos 29. divizije uspješnom ostvarivanju prodora jedinica NOVJ u Srbiju, koje je rezultiralo premještanjem težišta operacija na istočne dijelove Jugoslavije, a, uskoro, i njihovim oslobođenjem, uključujući i glavni grad Demokratske Federativne Jugoslavije — Beograd.

U radu Divizije još su se, međutim, ispoljavale izvjesne, ranije uočene slabosti. To je, prije svega, izraženo u dosta statičnom rasporedu brigada na pojedinim pravcima i nedovoljnom uticaju štaba Divizije (zbog nemanja jače rezerve), što je neprijatelju omogućilo da inicijativu održi u svojim rukama, iako je, u svakom pokušanom poduhvatu, trpio neuspjehe.

Borbena dejstva u Hercegovini u toku čitavog mjeseca su pod snažnim uticajem ishoda sniježničko-trusinske operacije, koji je ojačao borbeni moral jedinica Divizije, ubrzao diferencijaciju u kolaboracionističkim formacjama svih boja i — snažnije od ranijih uspjeha — odjeknuo u narodu. To je oslobodilačkim organizacijama NOP-a omogućilo efikasniju propagandnu i mobilizacijsku aktivnost, kojom je rukovodila sve snažnija partijska organizacija.*) Sve to je doprinijelo ubrzanijoj popuni jedinica Divizije, a usavršavan je i njen formacijski sastav.**'

Ovog mjeseca izvršena je i prva promjena na čelu Divizije: 11. avgusta 1944. godine za novog političkog komesara 29. divizije Vrhovni štab je postavio *Voju Kovačevića,* dotadašnjeg rukovodioca Politodjela Divizije. Prvi politički komesar, *Dragiša Ivanović,* poslije 9 mjeseci uspješnog rukovođenja političkim radom Divizije otišao je na dužnost političkog komesara Mornarice NOVJ.

Uspješnim odolijevanjem i ovom, posljednjem nastojanju njemačkog okupatora da Diviziju potisne sa njenog tla, časno je izvršen zadatak koji je 14 mjeseci ranije (10. juna 1943. godine na Zelengori) postavio Hercegovačkoj brigadi njen Vrhovni komandant, drug Tito. Od ovog trenutka uloga i zadatak su upravo obrnuti. Divizija preuzima inicijativu i, za manje od polovine toga vremena, istjeraće i posljednjeg okupatorskog vojnika iz Hercegovine.

*) U oblasnom i divizijskom komitetu, u dva okružna komiteta i jednom okružnom povjereništvu, u 1 mjesnom, 8 opštinskih komiteta i 17 opštinskih povjereništava, te 158 ćelija i 56 aktiva bilo je 1.227 članova i 226 kandidata KPJ.

**) Između ostalog, formirani novi bataljoni u 11. i 13. brigadi, teritorijalne partizanske čete u sastavu Komande 1. vojnog područja, obrazovan je, takođe, i Odsjek za zaštitu naroda za Hercegovinu itd.

NAPOMENE (XII glava):

1) Percy Ernst Schramm, *Kriegstagebuch des Oberkommandos des Wehrmacht,* Band IV, Verlag Bernard und Graefe, Frankfurt am Main, 1961, str. 682.
2) Isto.
3) Zapoviješću njemačkog komandanta Jugoistoka od 29. jula 1944. za operaciju *»Ribecal«* (Isto str. 682) bilo je predviđeno da njemačku 7. SS (bez 14. puka) i 13. SS divizija sa njima podređenim formacijama razbiju snage NOVJ u sjeveroistočnoj Bosni. Kako su ta dejstva otpočela 3. avgusta, dakle nezavisno od početka operacije *»Ribecal«,* smatramo da ona predstavljaju zasebnu — prostorno i vremenski odvojenu i — u izvjesnom smislu paralelnu — pomoćnu operaciju u odnosu na operaciju *»Ribecal«.*
4) Knjiga depeša Z. Ostojića, depeša br. 437 od 9. 8. 1944, AVII, ČA, neregistrovano.
5) Brojno stanje Divizije od 31. jula 1944, AVII, ANOP, k. 1143 A, br. reg. 5 i 8 — 14/12.
6) Štab 4. bataljona u s. Tasovčićima, 15. četa u s. Domanovićima i 16. četa u s. Bivoljem Brdu ukupno 476 vojnika. Ostale dvije čete nalazile su se u selima Grude i Studencima, zapadno od Neretve, Arhiv VII, ANDH, k. 57, br. reg. 8/2.
7) Štab Operativne grupe prestao je sa radom 30. jula 1944., a 12. i 13. brigade su produžile samostalno dejstvo na svojim pravcima.
8) Ovdje su za podršku četničkog Nevesinjskog korpusa u garnizonima Gacko i Nevesinje na kraju ostavljene samo dvije artiljerijske baterije i najviše do jedne čete pješadije, uglavnom minobacački i mitraljeski dijelovi.
9) Izvještaj štaba 29. divizije 2. štabu 2. udarnog korpusa, NOVJ od 7. avgusta 1944. AVII, ANOP, k. 1143 A, br. reg. 3/1.
10) U dnevniku 9. domobranske posadne brigade ova ojačanja zabilježena su kao četiri bataljona 7. SS »Princ Eugen« divizije, što je sada teško prihvatiti, ali nije ni nemoguće. AVII, ANDH, k. 111, br. reg. 1/11, str. 22—24.
11) Dnevnik štaba 29. divizije str. 95, AVII, ANOP, k. 1143 A, br. reg. 7/8; relacije 12. i 13. brigade za avgust 1944., k. 1144 B, br. reg. 36/1 i 1143 A, br. reg. 1/7; izvještaji 12. i 13. brigade k. 1144 A, br. reg. 36/11 i k. 1152, br. reg. 28/1, 4, 42/4, 12. i 13/5; Op. dnevnik Nevesinjskog četničkog korpusa str. 116 ČA, BH-V-9336..
12) U komori ove kolone bilo je oko 300 konja.
13) Neprijatelj je procijenjen na 250 vojnika, a od 509 boraca 12. brigade zbog velikog broja ranjenika u napadu je (u 3 bataljonu) moglo učestvovati najviše-200—250 boraca, AVII, ANOP, k. 1143 A, br. reg. 7/8, str. 97, k. 1144 B, br. reg. 3/1 i ČA BH-9336, str. 120.
14) AVII, ANOP, k. 1144 A, br. reg. 43/11, k. 1150 A, br. reg. 15/2 i ČA, BH-V-9336, str. 117.
15) Po njihovim podacima četnici su u ovoj borbi imali slijedeće gubitke: 1 mrtav i 2 ranjena, a u borbi sa 1. bataljonom još 2. Dnevnik Nevesinjskog četničkog korpusa str. 117. ČA, BH-V-9336.
16) Po našim podacima, Brigada je imala 3 ranjena, a četnici 10-tak ranjenih i više mrtvih. Po četničkim, oni su imali samo 2 ranjena. AVII, ANOP, k. 1143 A, br. reg. 7/8, str. 97. k. 1144-B, br. reg. 3/1 i ČA, BH-V-9336, str. 120.
17) Četnici su imali 3 mrtva a 3/10. brigade jednog, AVII, ANOP, k. 1143 A, br. reg. 7/8, str. 96.
18) S. Stijačić, *Trebinjci pali u borbi za slobodu* str. 31.
19) Izvještaji štaba 13: brigade od 5, 6, 7. i 10. avgusta 1944, AVII, ANOP, k. 1152 A_r br. reg. 18/5, k. 114 A, br. reg. 39/11 i k. 1144 B, br. reg. 13/1.
20) Operacijski dnevnik 29. divizije str. 96—102, AVII, ANOP, k. 1143 A, br. reg. 7/8; Relacija 13. brigade za avgust 1944. Isto, br. reg. 7/7; Izvještaji 13. 10. i 12. brigade i JH NOP odreda od 7—12. 8. 1944. godine. AVII, ANOP, k. 1144 A, br. reg. 38 i 39/11, k. 1144 B br. reg. 1, 2, 4, 6 i 13/1 i 13/2; k. 1152 A, for. reg. 4/4 i 18/5; ANDH, k. 145 br. reg. 35/7.
21) AVII, ^NOP, k. 1143 A, br. reg. 1 i 7/8; k. 1152, br. reg. 18/5.
22) Nije utvrđena njihova puna numeracija. Domobranski izvori tvrde da su to bili dijelovi 7. SS *»Princ Eugen«* divizije jačine 4 bataljona. Njemački izvori (Dnevni izvještaj grupe armije »F« od 9. VIII 1944) potvrđuju prisustvo 3. bataljona 13. SS puka ove divizije. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-

-192/413 — 418. Dio ovih snaga (500 vojnika, 50 konja i 5 kamiona) dopremljen je iz Čapljine u dvije kompozicije, a bilo ih je još. Ostali su došli kamionima ili iz Stoca, preko Ljubinja ili preko Dubrovnika. Zna se da je iste noći, maršem iz rejona Slanog, preko s. Osojnika i s. Zaplanika, došao u Trebinje i 3. bataljon 369. grenadirskog puka. Najverovatnije je da se radi o naknadnoj intervenciji možda sva tri bataljona fiktivne 21. SS divizije, koja se od ovog vremena više ne pojavljuje.

23) Prema četničkom izvještaju »s većim gubicima«, AVII, ČA, k. 279, br. reg. 17/1.

24) U operacijskom dnevniku domobranske 9. posadnog zdruga na str. 23 o ovom stoji: »U Vilusama se sada nalaze četiri bojne SS trupe sa dijelovima 369. gr. puka iz Trebinja i četnici. Na Viluse su stigli ovim redom: Dvije SS bojne sa dijelovima 369. gr. p. od Lastve preko Klobuka, a zatim dvije bojne SS trupe od Bileće preko s. Petrovića, a onda iz pravca Grahova Janičićiva brigada«. AVII, ANDH, k. 111, br. reg. 1/11.

25) Zapovijest 6. crnogorske udarne brigade od 8. VIII i Primorske operativne grupe od 14. VIII 1944. *Zbornik,* tom III, dok. 58 i 65. Operativni dnevnik, i2. dalmatinske brigade. Isto, dok. 353.

26) Operacijski dnevnik 29. divizije str. 96—99, AVII, ANOP, k. 1143 A, br. reg. 7/8; Izvještaji 10. hercegovačke brigade od 6—12. VIII 1944. k. 1144 A, br. reg. 37, 40 i 42/11, k. 1144 B, br. reg. 5, 9, 10, 15 i 19/1; Obavještenje štaba 2. dalmatinske brigade od 8. 8. 1944, str. 1144 A, br. reg. 41/11; Operacijski dnevnik domobranske 9. posadnog zdruga str. 22—24, ANDH, k. 111, reg. br. 1/11. Depeša oficira za vezu štaba četničkog Trebinjskog korpusa komandantu četničke Bilećke brigade, ČA, BH-V-8551.

27) Spisak poginulih političkih rukovodilaca AVII, ANOP-a, k. 1145 A, reg. br. 1/12, redni br. 30.

28) Evidentirana su samo tri mrtva četnika 6. avgusta. Ni podaci o gubicima 10. brigade nisu potpuni. AVII, ANOP, k. 1144 A, br. reg. 40/11, UDF, k. 111, br. reg. 1/11 — 24; Spisak poginulih boraca 29. divizije br. 2. r. br. 299 i 968.

29) Operacijski dnevnik četničkog Nevesinjskog korpusa, AVII, ČA, reg. br. BH-V--9336, str. 124.

30) AVII, ANOP-a, k. 40, br. reg. 2/1.

31) Oko 13 mrtvih i dvadesetak ranjenih, dok je 10. brigada imala samo jednog poginulog i 6 ranjenih, od čega 2 teško. AVII, ANOP, k. 1143 A, br. reg. 6 2 — 7, k. 1144 B, br. reg. 30/1, ANDH, k. 111, br. reg. 1/11, str. 25 a.

32) AVII, ANDH, k. 111, br. reg. 1/11, ČA, k. 279, br. reg. 17/1.

33) Tog dana je iz Mostara otišla prema Sarajevu kolona od 150 kamiona i jedna kompozicija natovarena teškim oruđima i ratnim materijalom. AVII, ANOP, k. 1144 B, br. reg. 17/2.

34) AVII, ANOP, k. 1144-B, br. reg. 39 i 41/1 i 7/2.

35) Uz .to je i Ljubomirski bataljon četničke Bilećke brigade po naređenju štaba Trebinjskog korpusa bio angažovan za akciju protiv Južnohercegovačkog NOP odreda u Trebinjskim brdima, AVII, ČA, BH-V-8560.

36) S. Stijačić, *Trebinjci pali u borbi za slobodu,* st. 41.

37) Isto, str. 32.

38) Tako je 16. divizija imala: 2007 boraca na licu i 887 u rashodu, a 36 divizija: 1096 na licu a 449 u rashodu. Arhiv Instituta za izučavanje istorije radničkog pokreta Jugoslavije br. reg. 4148, 4154, 4166 i 4189/VIII (44).

39) Do 17.00 sati 1. bataljon 11. brigade imao je 3 ranjena. AVII, ANOP, k. 1144-B, br. reg. 15/2; ANDH, k. 145, br. reg. 36/7; ČA, BH-V-9336, str. 135.

40) Isto.

41) Izvještaj štaba Divizije. AVII, ANOP, k. 1143, br. reg. 6/2 — Relacija 10. hercegovačke brigade za avgust 1944. godine, *Zbornik,* tom IV, knj. 29, dok. 29 i Operativni dnevnik brigade, AVII, ANOP, k. 1148-1, br. reg. 12/4. str. 89.

42) Na položajima su nađena mrtva 2 njemačka vojnika, podoficir i oficir, iz njemačkog previjališta na Radmilovića Dubravama odneseno je 10 mrtvih i teže ranjenih na nosilima i 10 ranjenih na konjima (izvjestan broj ranjenih se svakako mogao kretati i pješke). Zna se još da su na Golom brdu poginula četiri a 2 ranjena iz Zavodskog bataljona i da je u mjesnoj crkvi i džamiji viđeno »mnogo« mrtvih, te da su u Trebinje u toku dana otišla dva kamiona teških ranjenika, AVII, ANOP, k. 1144 B, br. reg. 19 i 22/2.

I na Vlahinji, gdje je vršen samo demonstrativni napad, četnici su imali mrtvih i ranjenih i jednog zarobljenog. AVII, ANOP, 1. 1143, br. reg. 6/2.

43) AVII, CA, BH-V-9336.

44) Pri tome su neprijatelji imali 3 mrtva i 6 ranjenih. AVII, ANOP, k. 1143 A, br. reg. 7/8, str. 108.

45) Isto.

46) Relacija štaba 10. brigade za avgust 1944, AVII, ANOP, k. 1143 A, br. reg. 6/2-7.

47) Relacija štaba 11. brigade za avgust 1944. AVII, ANOP-a, k. 1150 A, br. reg. 19/2, CA, br. reg. BH-V-9336.

48) Ova brigada formacijski je pripadala komandi Dinarskog područja, a bila je, shodno Hitlerovom naređenju u proljeće 1944. godine, uzela naziv *»Hrvatska borbena zajednica«.*

49) Prema jednoj depeši od 26. VIII 1944. mobilisala je oko 600 ljudi, što je malo vjerovatno. AVII, CA, k. 279, reg. br. 17/1.

50) S. Stijačić, u dj. str. 52 i 59.

51) AVII, ANOP, k. 1144 B, br. reg. 38/1 i 28/2: k. 1143 A, br. reg. 7/8 str. 105; k. 1144 br. reg. 14 i 17/2, CA, BH-V-8559.

52) AVII, CA, BH-V-8560.

53) AVII, ANOP, k. 1143 A, br. reg. 7/8, k. 1144 B, br. reg. 28 i 29/2; CA, BH-V-8560; ANDH, k. 111 br. reg. 1/11 i k. 145 br. reg. 36/7.

56) Izvještaj o operaciji br. 1, *Zbornik,* tom X, knj. 1 dok. 41.

57) Depeše Direkciji željeznica u Sarajevu iz 1944. godine: br. 563, 32835-6, 32838, 33983-4, 34490, 34847, 35364, 33836, 35965, 36324, 36558, 36605 i 36763/44; Izvještaji 6. žandarmerijskog puka u AVII, ANDH, k. 145 br. reg. 35 i 36/7, k. 149 E, br. reg. 2/3 i k. 151 A br. reg. 3/5, Izvještaji jedinica 29. divizije AVII, ANOP, k. 1143 A, br. reg. 7/8, k. 1144 A, br. reg. 32/2 i 38/11, k. 1144 B, br. reg. 5, 18, 39 i 41/1 i 35/2; Operativni dnevnik domobranske 9. posadnog zdruga AVII, ANDH, k. 111, br. reg. 1/11, i izvještaji 1. vazduhoplovne eskadrile NOVJ, AVII, ANOP, k. 11460, br. reg. 1/1, 1/2 i 1/4, Operativni dnevnik Nevesinjskog četničkog korpusa AVII, CA, BH-V-9336.

58) Arhiv VII, ANOP-a, k. 1152-1, br. reg. 22/8.

IV DIO

KONAČNO OSLOBOĐENJE HERCEGOVINE I DUBROVAČKOG PODRUČJA

(1. IX 1944—5. III 1945)

XIII Glava: OSLOBOĐENJE GACKA, BILECE, TREBINJA I PORAZ ČETNIČKE GRUPE JURIŠNIH KORPUSA

XIV Glava: OSLOBOĐENJE DUBROVNIKA, JUŽNE HERCEGOVINE I HERCEG NOVOG

XV Glava: STABILIZACIJA FRONTA ISPRED NEVESINJA, MOSTARA I LISTIĆE

XVI Glava: PRIPREME ZA OSLOBOĐENJE MOSTARA

XVII Glava: DIVIZIJA U MOSTARSKOJ OPERACIJI

KONAČNO OSLOBOĐENJE HERCEGOVINE I DUBROVAČKOG PODRUČJA

Vojnopolitička situacija

Realni uslovi za konačno oslobođenje širih oblasti, pa i Hercegovine, stvoreni su krajem ljeta 1944. godine. Opšti i frontalni poraz nacističke Njemačke na oba glavna savezničkа fronta, i udarci narastajućih snaga NOP-a u temelju su podrili okupacioni sistem na jugoslovenskom ratištu.

U to vrijeme najznačajniju bitku Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije vodila je pobjedonosno na teritoriji Srbije, nezadrživim prodiranjem prema Beogradu, u susret sovjetskim trupama koje su se približavale kroz Rumuniju. Narodni ustanak i rušenje fašističke vlade u Bukureštu 23. avgusta 1944. godine prisilili su Adolfa Hitlera da, tri dana kasnije (26 avgusta) izda naređenje za početak povlačenja sa Balkana.

Direktna posljedica takvog ratnog preloma bilo je razrjeđivanje okupacionih snaga u unutrašnjosti jugoslovenskog ratišta s ciljem da se zatvore nastale breše u njemačkom frontu prema Rumuniji i Bugarskoj, u kojima je 8. septembra takođe kapitulirao fašistički režim. U takvoj opštoj, naglo nastaloj krizi na Balkanu, njemački okupator je obustavio svoju napadnu operaciju *»Rübezahl«,* posljednju na operativnom području 2. udarnog korpusa; ova operacija je poznata u našoj istoriografiji kao durmitorska operacija. Na taj način su oslobođene dvije elitne njemačke divizije (1. brdska i 7. SS), pa su užurbano pomjerene u istočnu Srbiju.

Prenošenje težišta odbrane njemačke Komande Jugoistoka (Grupa armija »F« —- *Heeresgruppe »F«)* sa egejske, jonske i jadranske obale prema istočnim granicama Jugoslavije, gdje se od Strumice do Tise na brzu ruku uspostavljao novi odbrambeni front, oslabilo je snage ne samo na obali, nego i u unutrašnjosti poluostrva. Njemačka komanda Jugoistoka više nije raspolagala jakim operativnim rezervama. Dalje slabljenje njemačkih garnizona u Bosni i Hercegovini, južnoj Hrvatskoj i Crnoj Gori proisteklo je iz težnje njemačkog komandovanja da, pojačanjima iz dubine, ojača i održi neposredno ugroženu odbranu jadranske obale; činila je to s ciljem da zaštiti i obezbijedi sigurnost desnog boka svojih snaga za vrijeme povlačenja sa Balkana.

Kriza okupacionog sistema u središnjem dijelu jugoslovenskog ratišta, koja je nastala krajem ljeta i u jesen 1944. godine, dobro je iskorišćena od strane 2, 3, 5. i 8. udarnog korpusa NOVJ. Njihove napadne operacije u ovom periodu, koordinirane od Vrhovnog štaba, donijele su krupne uspjehe u tučenju oslabljenih neprijateljevih garnizona i, posebno, moralno podrivenih kolaboracionista. Stvorene su nove i proširene postojeće oslobođene teritorije u zapadnoj i istočnoj Bosni, kao i u Hercegovini; one su se, u međusobnoj povezanosti, naslanjale na susjedne u Hrvatskoj i u Crnoj Gori.

To je omogućilo dalji i brži razvoj, pored oružanih snaga i svih drugih političkih faktora, narodnooslobodilačkog pokreta. Kao izraz

takvog moralno-političkog stanja oslobođeno je više od trideset novih gradova i varošica u Bosni i Hercegovini, među kojima su bili Prijedor, Tuzla i Gacko (najznačajniji uspjesi u septembru), a Travnik, Livno, Bileća i. Trebinje — u oktobru mjesecu.

Narastanje Pokreta i konsolidaciju oslobođene teritorije, između ostalog, označavale su sreske, i okružne konferencije; na njima su izabirani delegati za oblasne skupštine narodnooslobodilačke vlasti i oblasne konferencije Narodnooslobodilačkog fronta, koje su održane avgusta i septembra u sve tri oblasti. Taj čin je praktično predstavljalo razdvajanje funkcija organa vlasti od funkcija političke organizacije na gotovo svim stepenima, a sve je to dovelo do većeg priliva novih boraca iz novooslobođenih krajeva. Oni su popunili postojeće i omogućili formiranje novih brigada širom Bosne i Hercegovine.

I pored odlaska dijela snaga njemačke 2. oklopne armije u istočnu Srbiju, u Hercegovini, na Dubrovačkom i Makarskom primorju bile su i dalje stacionirane krupne jedinice ove njemačke armije, postavljene na jadranskom frontu od Valone do Rijeke. Njeno neretvljansko težište posjedao je najjači njemački 5. SS korpus, čija je Komanda stalno boravila u okolini Mostara (najduže u selu Lise kod Ličtice)! Peti SS korpus je u Hercegovini — i na nju naslonjenom obalskom pojasu srednje i južne Dalmacije — raspolagao sa dvije do tri njemačke divizije i skoro isto toliko jedinica četničkih i ustaško-domobranskih snaga. A na istom prostoru borile su se skoro pet ili šest puta manje snage NOV i POJ.

Vojnički uspjesi Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i opšti politički uspjesi narodnooslobodilačkog pokreta doveli su u najdublju krizu kolaboracionističke vojne i političke formacije u zemlji. Suočene sa predstojećim i skorim oslobođenjem zemlje, one su, sve više, uviđale neminovnost sopstvene propasti zbog služenja Trećem Rajhu. I sve kombinacije o mogućnosti »preživljavanja« prelaskom u službu hovih gospodara (a takve iluzije su uporno pothranjivane od strane reakcionarnih krugova na zapadu), poslije sporazuma Tito—Šubašić 16. juna — i priznanja tog sporazuma i vlade Subašića od strane Velike Britanije, SSSR-a i SAD pale su u vodu. Kolaboracioniste je zato zahvatila panika i rasulo. Reakcionarni krugovi na zapadu bili su, međutim, samo promijenili taktiku. Da bi osigurali svoje interese u Jugoslaviji, bili su spremni da žrtvuju najkompromitovanije kolaboracioniste, Nedića, Pavelića, Rupnika i Dražu Mihailovića i, pod növim firmama, preuzmu dio njihovih oružanih formacija. Bilo je, takođe, planirano da se one tobožnjim pučevima odcijepe od Dražinih, Pavelićevih ili Rupnikovih formacija i, nezavisno od NOP-a, »priključe saveznicima«.

U tom cilju i u duhu politike na više kolosjeka, vršeno je užurbano objedinjavanje svih ostataka bivših građanskih partija. Kralj je 29. avgusta i sam javno osudio Dražu Mihailovića zbog sardnje sa okupatorom i ukazom mu oduzeo vrhovnu komandu, priznajući maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita za jedinog »vođu jugoslovenskih snaga otpora« o čemu je i odluka bila donesena, na sastanku Tita i Subašića 16. avgusta 1944. godine na Visu. To, međutim, ništa nije smetalo da vlada SAD istovremeno, slanjem svoje separatne misije u četničku Vrhovnu komandu obnovi kontakte sa Dražom Mihailovićem.

Kolaboracionistički četnički pokret Draže Mihailovića odsudno se angažovao da se održi u istočnoj Hercegovini i Dubrovačkom primorju, kao mostobranu. Tamo je namjeravao da, po povlačenju okupatora, prihvati

kraljevsku »vojsku van otadžbine« i stvori operacijsku osnovicu za dalji pohod kontrarevolucije i njen opstanak u novim uslovima. Grčevito je sprovođena zato takva ideja i poslije krajnje uzdrmanih vojnopolitičkih pozicija četništva u zemlji kad je, i kod saveznika već obznanjen, taj goli kolaboracionizam. Draža Mihailović je, krajem ljeta 1944. godine, pojačao svoje snage u Hercegovini, upućivanjem pojačanja iz Sandžaka i istočne Bosne. Tamo je, početkom septembra pristigla njegova Grupa jurišnih korpusa, koja je, uključivanjem hercegovačkih četnika, brojala i više od 4.000 ljudi. Međutim, naporedo s praksom Draže Mihailovića, da nastavi saradnju sa njemačkim okupatorom, Komanda ove Grupe jurišnih korpusa proklamuje i ostvaruje drugu varijantu politike i borbe za spasavanje četništva. Ovo novo četničko vodstvo u Hercegovini proglašava sebe za *»Nezavisnu grupu nacionalnog otpora jugoslovenske vojske u Otadžbini«*. Čini to s ciljem da, simboličnim napadom na okupatora u vrijeme njegovog povlačenja iz južne Hercegovine i Dubrovačkog primorja, rehabilituje svoje »nezavisne snage« kod zapadnih saveznika i, na taj način, osigura njihovo priznanje i vojničku pomoć i umiješa se u političko uređenje Federativne Jugoslavije.

Ova lukava kontrarevolucionarna četnička namjera, smišljena u reakcionarnim emigrantskim krugovima Kaira i Londona, na čelu sa dvoličnim ekskraljem Petrom II — a podržavana od međunarodne reakcije — — predstavljala je opasnost koja se mogla izroditi u dalje teškoće u međusavezničkim odnosima oko političkog uređenja nove Jugoslavije. Tokom septembra i oktobra 29. divizija je, uz pomoć dijelova Primorske operativne grupe 2. udarnog korpusa, snažno potukla i protjerala iz Hercegovine prema istočnoj Bosni ostatke četnika »Nezavisne grupe nacionalnog otpora«. Na taj način pokopani su planovi i ove kontrarevolucionarne igre četništva i njegovih pokrovitelja.

Slično četničkom, u ovo vrijeme javlja se i snažno previranje među ustaško-domobranskim kolaboracionistima. Izgubivši i poslednju iluziju o pobjedi njemačkog nacizma, ustaški pokret je sada, u sve većem osloncu na desne krugove iz Hrvatske seljačke stranke, težio da se što duže održi u Hercegovini. Kao jedinu mogućnost da preživi poraženog gospodara, video je u svojoj spremnosti da umjesto Hitleru i Trećem Rajhu služi reakcionarnim krugovima Zapada. Takva politička strujanja postojala su i u vladajućem vrhu ustaške države. Početkom septembra 1944. godine članovi najužeg ustaškog vodstva (Lorković, Budak i Vokić), posjetili su zajedno sa nadbiskupom Stepincem, Rim i tamo pregovarali sa anglo-američkim predstavnicima; rezultati tih pregovora, međutim, nisu poznati.

Krajem avgusta 1944. godine jedinice NOV i POJ, pošto su prebrodile letnji ciklus neprijateljevih zamašnih napada, održavale su u Hercegovini tri stabilne slobodne teritorije. Najprostraniju, u središnjem dijelu istočne Hercegovine, između njemačkih i kolaboracionističkih garnizona u Gacku, Nevesinju, Stocu, Ravnom, Trebinju i Bileći, održavala je 29. divizija. Istočnohercegovačka oslobođena teritorija se čvrsto i stalno naslanjala na susjedni crnogorski oslobođeni prostor Banjana, Golije i Pive. U sjeverozapadnoj Hercegovini, u sklopu zapadno-bosanske oslobođene teritorije, postojala je oslobođena teritorija sa središtem u Prozoru. Ona je zahvatila čitav tadašnji prozorski srez i veliki dio konjičkog, zapadno od željezničke pruge Ivan-sedlo—Konjic—Rama. Ovu teritoriju je štitila ramska 17. udarna brigada iz sastava 10. udarne divizije. Osloncem na

oslobođeno Biokovo, Ljubuški NOP bataljon je održavao neveliku slobodnu teritoriju u zapadnoj Hercegovini sa središtem u selu Bijači. I u drugim dijelovima Hercegovine (Župa konjička, Bobani, Borač, prostor Hutovo blato—donji tok Bregave kao i u Dubravama), bez obzira što na njima nije bilo stalne prisutnosti jačih oslobodilačkih snaga, postojale su slobodne ili poluoslobođene prostorije na kojima su funkcionisali organi narodnooslobodilačke vlasti.

Međutim, vojnički, teroristički, propagandni i svakovrsni drugi pritisak višestruko nadmoćnih neprijatelja, ispoljen u serijama napada tokom ljeta 1944. godine, kočio je na operativnom području 29. divizije politički i vojnički razvoj narodnooslobodilačkog pokreta. Tome su, u velikoj mjeri, doprinosili i jedni i drugi kolaboracionisti; među njima su se posebno, svojom žilavošću, isticali hercegovački četnici. Ispod skuta nacističkog okupatora vješto su zaslijepljivali jedan dio srpskog stanovništva i održavali ga na putu neprijateljstva ili pasivnosti prema NOP-u. Postulati njihove politike i propagande bili su zasnovani na uvjeravanju da su zapadni saveznici garancija njihove konačne pobjede i opstanka srpskog naroda, i da se treba samo održati do njihovog neminovnog iskrcavanja i povratka kralja Petra II u zemlju. Takvim osvjetljavanjem događaja tumačili su i Sporazum Tito—Subašić — kao igru saveznika za njihovo brže i lakše pristizanje na jugoslovensko podneblje.

Potpuniji poraz kolaboracionističkoj izdaji, u prvom redu kao vojnoj organizaciji, bilo je moguće postići samo sa snažnim tučenjem okupatora i čišćenjem njegovih garnizona, jer samo uz njegovu pomoć i zaštitu, mogla se jatiti i održavati tako opasna politika i vojska.

Još od sredine ljeta, naporedo sa daljim nastupanjem savezničkih armija kroz Italiju, poslije oslobođenja Rima (4. juna), njemački 5. SS korpus je pojačavao svoje snage na samoj jadranskoj obali. Da bi to postigao do kraja avgusta je, u tu svrhu, jako oslabio ili potpuno napustio svoje dublje garnizone; među prvima evakuisao je 1. septembra, posadu Gacka. Ali, on je nastojao da, tako oslabljenu pozadinu svog jadranskog fronta u gornjoj Hercegovini, osigura jedinicama četničkog Nevesinjskog korpusa i dijelovima domobranskog milicijskog 9. posadnog zdruga. Već 6. septembra na ovaj prostor pristižu kolaboracionistička pojačanja, dijelovi pomenute četničke Grupe jurišnih korpusa iz istočne Bosne i Sandžaka, pa se to moglo povezati sa okupatorovim opštim planom za pregrupaciju snaga.

Tokom oktobra nastupila je još povoljnija situacija za razmah 29. divizije i svih snaga narodnooslobodilačkog pokreta na njenom operativnom području. Sredinom istog mjeseca trebao je da započne po naređenju od njemačke Vrhovne komande, 9. oktobra planska evakuacija jadranske obale. To je učinjeno s ciljem da se uspostavi stabilnija odbrana užem frontu »Zelene linije«, koji se protezao od Velebita i Sinja, preko Knina, Livna, Lištice, Bune, Nevesinja i Gacka pa, dalje koritom Drine, na sjever — kroz Srem, na Dunav. Njemački plan za povlačenje sa jadranske obale prikriven je nazivom »Jesenja bura« (»Herbstgewitter«).

Iako štab 29. divizije nije mogao dokučiti operativne planove i radnje njemačkih komandi on je, rukovođen direktivama Vrhovnog štaba NOV i POJ i — neposredno kroz to pomognut snagama 2. i 8. udarnog korpusa —, na najbolji način koristio pometnju koja je nastala u neprijateljevim redovima.

XIII Glava

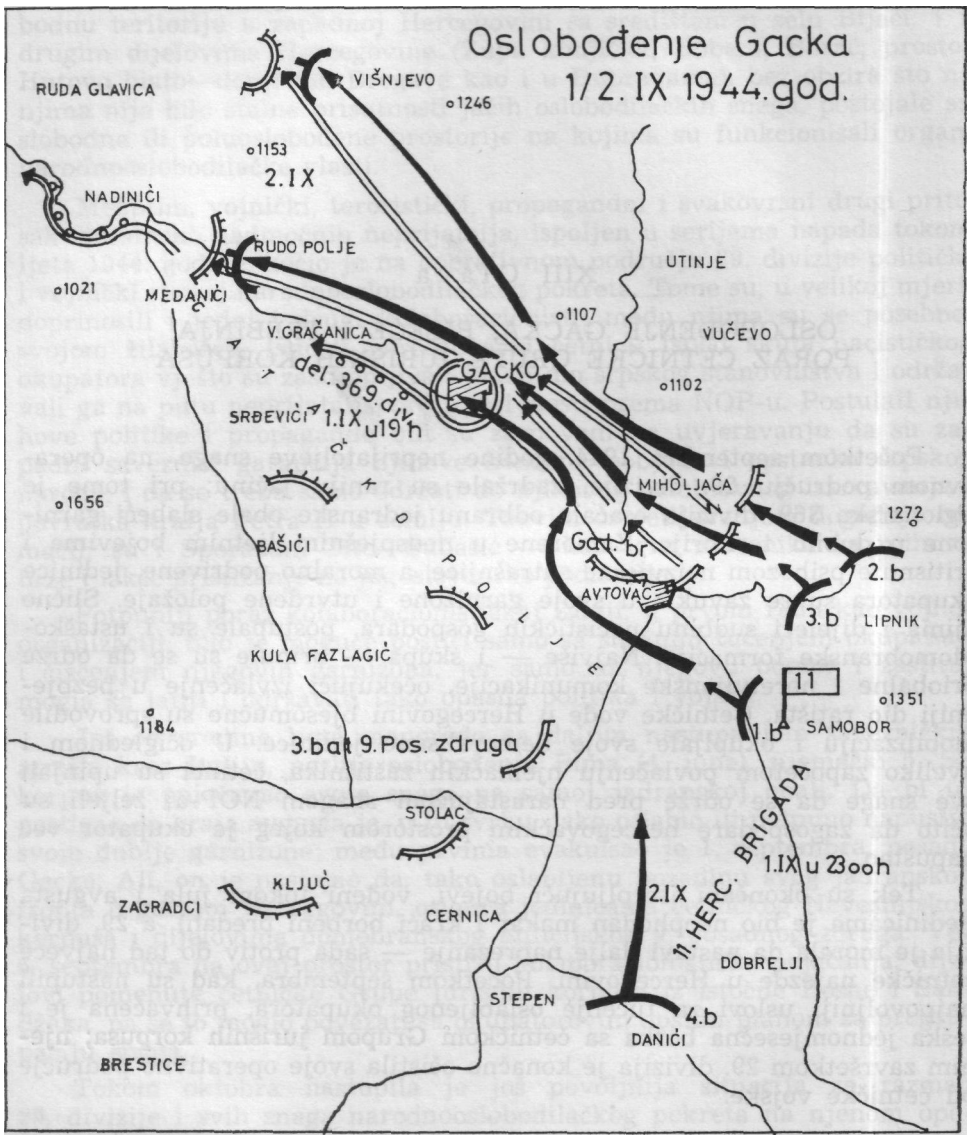
OSLOBOĐENJE GACKA, BILECE I TREBINJA PORAZ ČETNIČKE GRUPE JURIŠNIH KORPUSA

Početkom septembra 1944. godine neprijateljeve snage, na operativnom području 29. divizije, zadržale su raniju jačinu; pri tome je legionarska 369. divizija ojačala odbranu jadranske obale slabeći garnizone u dubini teritorije. Zamorene u neuspješnim ljetnim bojevima i pritisnute psihozom neizvjesne sutrašnjice, a moralno podrivene, jedinice okupatora su se zavukle u svoje garnizone i utvrđene položaje. Slično njima i dijeleći sudbinu nacističkih gospodara, postupale su i ustaško-domobranske formacije. Najviše — i skupa — brinule su se da održe priobalne i neretvljanske komunikacije, očekujući izvlačenje u bezbjedniji dio ratišta. Četničke vođe u Hercegovini bjesomučno su sprovodile mobilizaciju i okupljale svoje demoralisane jedinice. U očiglednom i uveliko započetom povlačenju njemačkih zaštitnika, četnici su upinjali sve snage da se održe pred narastajućom snagom NOP-a; željeli su očito da zagospodare hercegovačkim prostorom kojeg je okupator već napuštao.

Tek su okončani iscrpljujući bojevi, vođeni tokom jula i avgusta (jedinicama je bio neophodan makar i kraći borbeni predah), a 29. divizija je morala da nastavi dalje naprezanje — sada protiv do tad najveće četničke najezde u Hercegovini. Početkom septembra, kad su nastupili najpovoljniji uslovi za tučenje oslabljenog okupatora, prihvaćena je i teška jednomjesečna borba sa četničkom Grupom jurišnih korpusa; njenim završetkom 29. divizija je konačno očistila svoje operativno područje od četničke vojske.

Oslobođenje Gacka

Njemački garnizon u Gacku, do tad sveden na četu pješadije sa 8. baterijom 369. artiljerijskog puka,[1] užurbano je napustio Gacko i, po noći 1/2. septembra, otputovao autokolonom prema Nevesinju i Mostaru. Ovima se priključila i Gatačka četa (milicinara) 3. bojne 9. posadnog zdruga, zajedno sa organima ustaške vlasti i žandarmerijskom posadom NDH. Odbranu Gacka je preuzela četnička Gatačka brigada sa oko 250 ljudi, čiji se drugi dio zatekao u borbama kod Kalinovika.[2] Preostala glavnina navedenog 3. milicijskog bataljona sa oko 450 milicionara zadržala se u rejonu sela Kule Fazlagić, orijentisana na odbranu. U jutarnjim satima, 1. septembra, na putu od Međulića za Gacko, gdje je bio pozvan

u vezi sa evakuacijom legionarskog garnizona, ubijen je ustaški satnik Džemo Tanović, komandant 3. milicijskog bataljona.[81] To su izveli simpatizeri NOP-a kao signal za šire opredeljenje stanovništva iz naselja Kule Fazlagić prema narodnooslobodilačkom pokretu.

Pošto je saznao za evakuaciju legionarskog garnizona, štab 11. brigade (s. Vratkovići) se odlučio za nastupanje pa je, 1. septembra u 17 sati, krenuo svoja tri bataljona od Dobrelja i Stepena prema Gacku. Po dostizanju rejona Lipnik—Samobor, gdje su potvrđena ranija obavještenja, naređen je napad na četničku odbranu u rejonu Miholjače, Avtovac, Gacko. Oko 23 sata otpočeo je napad 2. i 3. bataljona od Mulja na Miholjače u sadejstvu sa 1. bataljonom, koji je od Samobora, ispod

Avtovca, nastupao ka Lazarićima. Četvrti bataljon je zadržan u rezervi kod Danića, da štiti pozadinu Brigade i motri na milicionarsku posadu u Kuli Fazlagić.

U dvočasovnoj noćnoj borbi jedinice 11. brigade su savladale četnički otpor kod Miholjače i Lazarića i, njihovim gonjenjem prema Nadinićima, konačno oslobodile Gacko, štiteći ga sa dva bataljona na položajima kod Višnjeva i Rudog Polja. U ovoj borbi izbačeno je iz stroja 9 četnika, a jedinice 11. brigade su imale 5 ranjenih.[41]

Radi podrške odbrani Gacka, noću 1/2. septembra oko 400 četnika Nevesinjske brigade napali su 1. bataljon 12. brigade u rejonu Mucalovići, Džinova Mahala. Dolazeći od Biograda, četnici su prevarom savladali stražarsko osiguranje i iznenadili Bataljon na noćištu. Protivnapadom napadnutog i tek pristiglog 2. bataljona, kao i Izviđačkog voda Brigade, neprijatelj je odbačen (uz tri ubijena i više ranjenih, a u 1. bataljonu su 2 borca poginula.*'[5]>

Događajima kod Gacka i Nevesinja priključio se napad 10. brigade na četnički garnizon u Bileći. Ova brigada je, takođe noću 1/2. septembra, radi daljeg vezivanja garnizona, izvršila snažan prepad na oko 1000 četnika Bilećke brigade, dobro utvrđenih u gradskom čvorištu. Prepad je počeo u 4 sata 2. septembra uz podršku Artiljerijskog odjeljenja. Pet bataljona 10. brigade, sa pridatim 2. bataljonom 12. brigade, savladali su neprijateljevu spoljnu odbranu, osim utvrđenja na Modropcu i Hadžibegovu brdu. Prodorom od Ćurjena i Vlahinje nastavljena je borba na ivici grada, da bi, po postizanju cilja, bila prekinuta izvlačenjem jedinica na polazne položaje. Četnici su imali 6 ubijenih i 16 ranjenih, a 10. brigada — 9 poginulih i 10 ranjenih.[61] Od četničke minobacačke vatre kod Vlahinje su poginuli članovi štaba 4. bataljona: Radovan Simović iz Bogojević Sela, politički komesar, Vaso Okiljević iz Platice, zamjenik komandanta i Cvijeta Milosav iz Srđana, referent saniteta.**' Poslije ovog snažnog prepada, bilećki četnici nisu za duže vrijeme smogli snage da se udalje iz utvrđenog grada.

Nakon paralizovanja bilećkog garnizona, štab 29. divizije je, 2. septembra, od Bileće odvojio dva bataljona i pridao ih 11. brigadi za snažnije osiguranje oslobođenog Gacka. Prema Gacku je takođe upućena i 2. brigada (bez 3. bataljona) Talijanske partizanske divizije *»Garibaldi«,* koja je, 2. septembra, pristigla iz Crne Gore kod Bileće i — po odluci štaba 2. udarnog korpusa — pridata 29. diviziji. Jedan talijanski bataljon je zadržan u Trnovici kod Bileće za ojačanje 10. brigade.[71] U odbranu Gacka uključeno je i divizijsko Artiljerijsko odjeljenje. Ovakva odlučnost u mjerama za odbranu Gacka bila je i blagovremena — za dalje održanje prvog, konačno oslobođenog grada u Hercegovini.

Naporedo sa hitnim grupisanjem prema gatačkom prostoru ostvaren je i brz manevar grupe bataljona od Stoca prema Trebinju. Prvi i 4. bataljon 13. brigade pokrenuti su od Kubatovine i Drvenice da bi, narednog dana — (2. septembra), dostigli rejon Janjač—Vlasače; odatle su, zajedno sa bataljonom »Rade Pravica«, koji se i pod rukovodstvom zamjenika komandanta 13. brigade Miloradom Kujačićom, izvršili snažan pritisak na trebinjski garnizon s ciljem da parališu njegov napad, koji

*) Borce — stražare Vidoja Kisu iz Žabice i Milana Sorajića iz Dubočice četnici su obmanom zarobili i masakrirali na stražarskom mjestu.

**) U ovoj borbi još su poginuli iz 10. brigade: vodnici — Novak Doder iz Obješenika i Luka Omrčina iz Udovčića i borci — Risto Lero iz Čepelice i Danilo Golijanin iz Zaloma.

je započet 1. septembra. Napad je išao pravcem Lastva—Viluse, i suzbijali su ga dijelovi 2. dalmatinske proleterske brigade. Prepadom, u noći 3/4. septembra, na neprijateljeve posade kod Dražin Dola i na kasarnu »Hrupjela«, koji je ostvaren od tvrđave Kličanj, uzbunjen je garnizon u Trebinju. U toku naredna dva dana ovi bataljoni su nastavili pritisak progoneći četničke posade na prostoru Matijevina—Mosko—Jasen. Tu je, 4. septembra poginuo jedan borac 1. bataljona 13. brigade.*' Po suzbijanju neprijateljevog napada iz Trebinja prema Vilusima, bataljoni 13. brigade su se, 6. septembra, vratili na svoje ranije položaje kod Stoca.[8]

Do 5. septembra Divizija je obrazovala svoje težište od tri brigade na gatačko-nevesinjskom sektoru i, njihovim rasporedom na području Čemerno—Fojnica (11. brigada), Drežanj—Trusina (12. brigada) i, sa rezervom (2. talijanska brigada) u Gatačkom polju, osigurala odbranu oslobođenog Gacka i okolne teritorije. Ovu stabilnost u gornjoj Hercegovini podržavale su 10. i 13. brigada sa Južnohercegovačkim NOP odredom — vezivanjem garnizona u Bileći, Stocu i Trebinju.

Još povoljnija situacija je nastala 4. septembra, kada je bez borbe kapitulirala milicijska odbrana u naseljima Kule Fazlagić. Veći dio milicionara 3. bojne 9. posadnog zdruga povukao se u prostor pl. Babe i Bjelašnice, odakle su se, kasnije, dijelom vratili ili priključili neprijatelju u Nevesinju. Odmah po oslobođenju, iz ovih sela u jedinice 29. divizije pristupila su 34 omladinca.[9]' Potpuno oslobođenje Gatačkog polja imalo je veliki značaj i zbog toga što je omogućilo da se u njemu, već 7. septembra, uspostavi letilište i otpočne neposredni aviodotur savezničke vojne pomoći 29. diviziji. Preko gatačkog aerodroma, istovremeno, odmah je započela evakuacija oko 400 ranjenika i bolesnih boraca u bolničke baze u Italiji. Tu su bili prikupljeni, pored ranjenih boraca 29. divizije i borci iz 12. udarnog korpusa, 6. proleterske divizije (ličke), kao i oni iz Primorske operativne grupe.[10]' Tako je oslobođeno Gacko ubrzo postalo središte svestrane aktivnosti Narodnooslobodilačkog pokreta. Slobodni grad je omogućio efikasniji rad rukovodećih organa svih društveno-političkih organizacija Hercegovine. Gacko je, 17. i 19. septembra, bio domaćin narodnih predstavnika iz svih krajeva Hercegovine, koji su, na svojoj skupštini, izabrali Oblasni narodnooslobodilački odbor a, dva dana kasnije, zasijedala je Oblasna skupština narodnooslobodilačkog fronta i birala svoj Izvršni odbor.[111]

Od 5. do 9. septembra 11. brigada je, potiskujući oko 500 četnika Gatačke brigade od Bodežišta i Nadinića prema Plužinama, ovladala prostorom Mjedenik—Slivlja—Kokorina.** U oštroj borbi sa ovim neprijateljem smrtno je ranjen kod St. Fojnice, 5. septembra, Boriša Andrić iz Davidovića, komandir čete 3. bataljona.[12]

Uspjeh 11. brigade u Površi podržavala je i susjedna 12. brigada na nevesinjskom pravcu svojim aktivnim dejstvom protiv 800 četnika Nevesinjske i Jurišne brigade. Ovi četnici su odbranom Nevesinjskog polja vršili ulogu predstraže inače pasivnog legionarskog garnizona u Nevesinju koji je brojao oko 500 ljudi. Pošto je 4. septembra očistila četničke posade iz Zaloma i Krekavica (uz dva poginula***' i dva ranjena),

*) Kod s. Šćenice u Ljubomiru poginuo je borac Hasan Dono iz Pješivca.

**) Kod Brajčevića, 4. septembra, poginuo je borac 11. brigade Žarko Sudar iz Baćevića.

***) Referent saniteta bataljona, Mileva Zotović. rodom iz Domaševa, poginula je kod Budisavlja. Drugi poginuli nije identifikovan.

12. brigada je držala položaj Ljeskov Dub—Drežanj—Trusina i povezala front — desno sa Jedanaestom, a lijevo sa 13. brigadom na Hrgudu.[131] Ovako stabilizovani raspored jedinica predstavljao je sigurnu zaštitu gornjohercegovačke oslobođene teritorije sa središtem u Gacku.

Odbijanje napada glavnine četničke Grupe jurišnik korpusa i njeno izvlačenje prema Trebinju

Po odluci Draže Mihailovića 18. jula 1944. godine u Rudom je obrazovana Grupa jurišnih korpusa i odmah joj je postavljen zadatak: da zauzme dubrovačku obalu u vrijeme kada se očekivalo povlačenje okupatora.[14] To je bila težnja za konačno realizovanje još krajem 1942. skrojenog četničkog plana za uspostavljanje primorskog mostobrana južno od ušća Neretve. Četnici su planirali da na mostobranu unište »unutrašnjeg neprijatelja«, tj. da istrijebe sve pripadnike NOP-a i muslimansko stanovništvo.

Za komandanta Grupe jurišnih korpusa postavljen je major Vojislav Lukačević, dotadašnji četnički komandant Sandžaka, poznat ponajviše kao organizator ratnih zločina i prisan prijatelj pukovnika Bejlija (W. S. Bailey), ranijeg šefa britanske vojne misije kod Draže Mihailovića. Još u februaru 1944. godine, kada se vraćao u London, Bejli je poveo Lukačevića i tamo ga uveo u visoke političke i vojne krugove Velike Britanije i emigrantske jugoslovenske vlade.[15] Poslije tromjesečnog boravka u Londonu i Kairu, Lukačević se vratio u zemlju sa instrukcijama i zvanjem ađutanta kralja Petra II, što je, svakako, bio znak posebnog povjerenja. To je priznao i Draža Mihailović i povjerio mu komandu nad Prvom grupom jurišnih korpusa i ovaj vrlo važan zadatak. Po svemu sudeći Vojislav Lukačević je bio predodređen za novog četničkog vođu, a na scenu je stupio u momentu kada je Petar II javno (ali u stvari formalno) opozvao Dražu Mihailovića sa dužnosti načelnika štaba Vrhovne komande.

Lukačević je sa teškoćama prikupljao svoju vojsku po Sandžaku i istočnoj Bosni da bi se, 6. septembra, pojavio u Nevesinjskom polju u pratnji Pljevaljske brigade (oko 1000 četnika) i jednim bataljonom oko 100 četnika iz Foče. Kasnije je utvrđeno da je istovremeno na prostoru Miljevina—Kalinovik pripremao svoj »Bosanski korpus« u jačini od 6—700 četnika.[16] Preuzimajući novu ulogu Lukačević je objavio da obrazuje četničku »Nezavisnu grupu nacionalnog otpora jugoslovenske vojske u Otadžbini«[17] (u daljem NGNO), kao novog pokreta i nove politike među četnicima — o čemu je podučavan u Londonu i Kairu. Obznanio je kurs četničke borbe protiv okupatora. Činjenica da je i dalje izvršavao naređenja Draže Mihailovića i da je bio odbačen od Mihailovića tek kada je doživeo slom u borbama sa 29. divizijom u Hercegovini, navodi na zaključak da je NGNO bila nezvanično prihvaćena i od Draže Mihailovića; bila je to nova i, za saveznike jedino prihvatljiva, varijanta političke rehabilitacije.

Po dolasku u nevesinjski kraj Lukačević je obrazovao »Komandu operacija za Hercegovinu i južnu Dalmaciju«[18] i stavio joj se na čelo. Na brzu ruku je naredio i organizovao opšti napad »za uništenje 29. divizije« pomoću dovedenih sandžačkih, istočnobosanskih i u Hercegovini

preuzetih snaga Nevesinjskog i Trebinjskog korpusa. To je sve pokušao da ostvari pod okriljem i pomoću okupatorovih garnizona iz kojih se i dalje snabdjevao municijom, a u skladu sa naređenjem Draže Mihailovića od 28. avgusta, u kome je, pored ostalog, dobio i ovakav zadatak: ».. . ponavljam: 29. diviziju treba što pre razbiti i uništiti.. .«[19] Suprotnim postupcima u praksi od onih koji su bili proklamovani programom NGNO, razgolićena je obmana kraljevskog ađutanta; tako je i otkrivena nova kontrarevolucionarna igra četništva.

U skladu sa direktivom Draže Mihailovića, Lukačević je 9. septembra naredio opšti napad »za uništenje 29. udarne divizije«. Zamislio je jednovremene udare svoje sjeverne i južne grupacije, koje su imale da uklješte i rasijeku snage Divizije. Sa sjevera su usmjerene tri korpusne kolone.

Od Jeleča preko Zelengore kretala se kolona u snazi do 800 četnika »Bosanskog korpusa«, od Kifina Sela je nastupao »Nevesinjski korpus« jačine oko 1.500 ljudi, a s ciljem da obje prodru u Gatačko polje i dalje, prema Bileći. »Mileševski korpus« (Pljevaljska brigada) je imao zadatak da svojim nastupanjem iz donjeg Nevesinjskog polja, pa preko Davidovića prema Planoj, olakša napad prethodnim kolonama. U susret sjevernoj, od Bileće, Korjenića i Grahova trebala je da istovremeno napada južna grupacija — Trebinjski korpus, ojačan Vučedolskom brigadom, sa oko 2.000 četnika.[20]

U tri sata 9. septembra je preduzeo napad samo Nevesinjski korpus, dok je Mileševski zakasnio jedan, a Bosanski korpus dva dana — zbog zbrke koja je nastala među četničkim vođama oko proklamovane saradnje sa NOV i POJ i naređenog napada na 29. diviziju. Napad Trebinjskog korpusa, s juga, predviđen za jutro 11. septembra potpuno je izostao poslije neuspjeha glavnine u napadu prema Gacku i Planoj sa sjevera.[21]

Koristeći nadmoćnost, Nevesinjski korpus je, napadom preko Slivlja i obuhvatom od Ljeskova Duba i Dubljevića, uspio da u toku 9. septembra potisne tri bataljona, 11. brigade, koji su, vodeći zadržavajuću odbranu od Slivlja, Kokorine i Vrbovca, bili potisnuti na položaje Povezak (tt. 1414)—Ravni—Ruda Glavica. Narednog dana u zoru ispoljio se napad Mileševskog korpusa na položaje 12. brigade, od Slata do Džinove Mahale. U odlučnom protivnapadu 12. brigada je do kraja dana odbacila sandžačke četnike prema Bratača i Odžaku. Pri tome je izbačeno iz stroja oko 20 četnika, među ubijenim su bila i dva četnička komandanta bataljona. U borbi je poginula Vukasova Stijačić, iz s. Dobrog Duba, referent saniteta 2. bataljona 12. brigade.

Pošto je ojačao nevesinjski sektor sa dva bataljona 13. brigade, njihovim rokiranjem od Vlahovića prema Džinovoj Mahali i Jasenoj, štab 29. divizije je podstakao protivnapad i 11. brigade. Ona je 10. septembra, po privlačenju svog 1. bataljona od Čemerna, 3. bataljona 10. brigade i jednog Talijanskog bataljona iz Kule Fazlagić, preduzela protivnapad u Površi gatačkoj; tako je razbijen Nevesinjski korpus i započelo njegovo gonjenje preko Slivlja i Ljeskova Duba do Plužina.[221] Time je ponovo bio uspostavljen raniji raspored snaga u Površi i prema Nevesinjskom polju.

Pomjeranjem 1. bataljona od Čemerna za protivnapad u Površi bio od 10. septembra je otkriven, pravac od Čemerna prema Gacku. Njim se neometano koristio četnički »Bosanski jurišni korpus«, te je ujutru,

11. septembra, izbio neposredno iznad Gacka, u čijoj blizini nije bilo borbenih jedinica. Tamo se zatekao pomoćnik načelnika štaba Divizije Drago Đukanović i odmah organizovao odbranu ugroženog grada. Sa oko 70 prikupljenih boraca iz čete OZN-e i grupom oficira i drugih naoružanih u Gacku, preduzeo je protivnapad na 5—600 četnika Kalinovačke i Fočanske brigade. Ovi, kao i drugi borci koji su tek prispjeli izvršili su smjeli juriš na četnike i uspjeli da ih odbiju od Gacka protjeraju preko Dražljeva u pravcu Zelengore. U borbi je ubijeno 7 četnika, a među njima i jedan komandant bataljona. Zaplijenjena su 2 puškomitraljeza, jedna mašinka, laki minobacač i 2 pištolja.[23] Povlačenjem prema Foči i Kalinoviku, poslije poraza kod Gacka, »Bosanski korpus« je nepovratno napustio dalje učešće u četničkoj grupaciji Vojislava Lukačevića.

Suočen sa neuspjehom u pokušaju da tuče 29. diviziju, Lukačević je smislio novi, lukav potez za rješenje nastale krize. Uputio je pismo komandantu 29. divizije i predložio, 11. septembra, sklapanje sporazuma 0 međusobnoj saradnji u daljoj borbi protiv okupatora.[24] Nadao se da će takvim pregovaranjem odstraniti, barem i privremeno, udarce 29. divizije i nekako se dočepati dubrovačke obale. Istovremeno je pripremao 1 prikupljao svoje kolebljive jedinice u nevesinjskom kraju za pokret prema moru pod parolom »Svi na doček Kralja«.

Podstaknut od Vrhovnog štaba NOV i POJ za razbijanje jače četničke grupacije na prostoru gornje Hercegovine i jugoistočne Bosne, štab 2. udarnog korpusa je 11. septembra naredio 29. diviziji da se u tom cilju najšire angažuje.[25] U duhu tog naređenja Divizija je do 19. septembra pojačala svoje pozicije u gornjoj Hercegovini i rasporedila snage ovako:

— 11. brigada, ojačana 3. bataljonom 10. brigade, na prostoru od Čemerna do Morina;

— 12. brigada na položajima od Dubljevića i Ljeskova Duba do. Podgrađa;

— 13. brigada, ojačana sa 2. bataljonom 10. brigade, na liniji od Slata i Rogače, preko Džinove Mahale do Hrguda.

U pozadini povezanog fronta triju brigada u Gatačkom polju slobodnu teritoriju kontrolisala je 2. talijanska brigada Partizanske divizije Garibaldi«.

Izvršavajući ovaj zadatak sve brigade su preduzele napade s ciljem da dalje rastroje četničke Grupe jurišnih korpusa. Uveče 13. septembra,, napadom od Dubljevića i Podgrađa, 12. brigada je progonila četničke dijelove i ovladala prostorom Bratač—Kifino Selo—Plužine. Time je podržavala desnokrilnu, 11. brigadu, koja je, svojim napadima od 12. do 14. septembra, takođe očistila četničke dijelove na prostoru Morina i gonila ih prema pl. Crvnju i Ulogu. Na ovom pravcu ubijeno je 6 četnika a 6 ranjeno, dok je jedan borac poginuo*[28] iz 11. brigade.

U toku 14. septembra 12. brigada je nastavila gonjenje četnika od Kifina Sela prema Nevesinju i Udrežnju. Istog dana, sa jednim danom zakašnjenja, u napad se uključila i 13. brigada, nastupajući od Zovog Dola i Džinove Mahale preko Biograda i — ovladala spoljnom odbranom Odžak—Vilenjak) njemačkog garnizona u Nevesinju. Ova brigada je. proterujući četničke dijelove, zaplijenila arhivu četničke Pljevaljske bri-

U borbi kod Dubljevića, 14. septembra, pao je omladinski rukovodilac 3. bataljona, Radoslav Gaćinović iz Meke Grude.

gade, zatim jedan laki minobacač sa 70 mina, te jedan mitraljez sa 500 metaka. Također, uništila je jedan njemački kamion i izvršila vatreni prepad po nevesinjskom garnizonu. Na svim napadnim pravcima četnici nisu pružali značajniji otpor; oni su odstupali sa položaja : sklanjali se u raznim pravcima.[27]

Sjutradan se ispostavilo da je prisutna glavnina Lukačevićevih četnika neočekivano izmakla ispod udara tri hercegovačke brigade. Neočekivano u tome što je 13. brigada okasnila s napadom, pa je neprijatelj zbog toga stekao priliku da se, skoro neometan, izvuče iz Nevesinjskog polja, preko Udrežnja u pravcu Šćepan Krsta i dalje, prema Stocu.

Poslije neuspjelog napada prema Gacku, u kome je imao oko 50 ubijenih, Lukačević je, 13. septembra (u rejonu Kifina Sela), izdao zapovijest za probijanje prema moru, što je motivisano ovako: »U vezi spoljno-političke situacije i po naređenju Vrhovne komande ima se izvršiti koncentracija nacionalnih snaga u Primorju, od Neretve do Boke kotorske. ..« U istoj zapovijesti je svojim komandantima naredio da napadnu na jedinice 29. divizije.[28] Tako je naređivao kraljev ađutant, iako je, dva dana ranije, tražio od komandanta 29. divizije da uspostavi prijateljsku saradnju.

Pri izvlačenju iz Nevesinjskog polja Lukačević je raspolagao sa oko 2.000 četnika iz Pljevaljske, Nevesinjske, Gatačke i Fočanske brigade.[29] Koristeći okolnost razrijeđenosti snaga 29. divizije i nepridavanjem većeg značaja njegovom manevru od Nevesinja prema Trebinju, Lukačević se, dosta lako, probio u južnu Hercegovinu i tamo, skoro neometan, organizovao svoju aktivnost slijedećih desetak dana.

Poslije izvlačenja četničke glavnine iz nevesinjskog prostora, tri brigade 29. divizije su nastavile da čiste zaostale četničke grupice sa snaženjem pritiska na legionarski garnizon u Nevesinju. Do 16. septembra, goneći četničke ostatke, 11. brigada je, preko Uloga i Obija, izbila u Zagorje i oslobodila Kalinovik. Oko 200 četnika Kalinovičke brigade nije pružilo značajniji otpor — odstupili su u pravcu Miljevine. Pošto je tamo podstaklа obnovu Kalinovičkog NOP odreda, 11. brigada se, po zadatku, vratila prema Nevesinju.[30]

Za to vrijeme 12. i 13. brigada su vršile pritisak na garnizon u Nevesinju koga su držale u okruženju. Poslije prepada na garnizon, noću 14/15. septembra, 12. brigada je posjela položaje Krekovi—Kifino Selo—Bratač, a 13. brigada je, držeći položaje Bablja glava—Vilenjak—Bišina, odsjekla garnizon i prekinula njegovo komuniciranje prema Mostaru. Treći bataljon ove brigade uništio je u Bišini, 15. septembra, dva njemačka kamiona, ubio jednog četnika i zarobio dva legionara i 3 četnika. Od 15. do 21. septembra 12. brigada je kontrolisala donje Nevesinjsko polje i vodila više manjih borbi sa dijelovima legionarskog garnizona. Svakodnevno je trpila snažnu vatru desetine legionarskih topova i minobacača, od njih su poginula dva i ranjena dva borca. U šestodnevnim borbama 12. brigada je ubila 6, a ranila 5 legionara. Pošto je smijenjena od 11. brigade, 12. brigada se, po primljenom zadatku 21. septembra, uputila iz Nevesinjskog polja prema Bileći.[31]

U vremenu od 15. do 21. septembra u naslonu na 12. brigadu razvijala se aktivnost i 13. brigade u međuprostoru Nevesinje—Stolac—Domanovići i Blagaj. Njen 1. i 4. bataljon suzbili su 17. septembra kod Vile-

njaka ispad legionarskih dijelova iz Nevesinja. Sa po jednom četom ovih bataljona porušen je u Rabini put Nevesinje—Mostar i, 18. septembra, izvršen prepad na legionarsku posadu u Bišini. U ovoj akciji je nestao jedan borac a 4 druga su bila ranjena. Narednog dana, 19. septembra, 1. i 4. bataljon su prodrli u dubravska sela i tamo, zajedno sa nešto ranije pristiglim 2. bataljonom, čistili i razoružavali posade milicijske 2. bojne 9. posadnog zdruga. Drugi i 4. bataljon, takođe su 21. septembra napali i, iz Bivoljeg Brda, protjerali posadu — 16. satniju 9. ustaškog djelatnog zdruga. Ovih 80 ustaša priključilo se jačoj posadi u Domanovićima, poslije borbe u kojoj su imali dvojicu ubijenih, dvojicu zarobljenih i trojicu ranjenih. Bez sopstvenih gubitaka, bataljoni 13. brigade zaplijenili su u ovoj borbi 7 pušaka, 1.000 metaka i 30 ćebadi. Ova akcija kod Bivolja Brda nadovezala se na sličan uspjeh 2. bataljona tri dana ranije — 18. septembra kod s. Lokve. Ovaj bataljon je odbacio, od Lokava prema Domanovićima, jaču kolonu legionara i nanio joj gubitke (tri ubijena i 2 zarobljena) uz plijen od 2 puškomitraljeza, tri puške, jedan pištolj i nešto sitnije opreme.[32]

Uspješna aktivnost tri bataljona 13. brigade na prostoru Dubrava prekinuta je novim zadatkom; zbog toga su se bataljoni 21. septembra povratili iz Dubrava u rejon Hrgud—Vlahovići.

Za vrijeme težišne aktivnosti Divizije u gatačkom i nevesinjskom srezu, 10. brigada (bez 3. bataljona) je, od 2. do 21. septembra, blokadom četničkog garnizona u Bileći, uspješno obezbjeđivala oslobođenu teritoriju i pozadinu brigada koje su dejstvovale u gornjoj Hercegovini. Nije vodila zapaženije borbe. Takvu podršku glavnini pružao je i Južnohercegovački NOP odred — nizom uspješnih akcija na svojoj teritoriji, među kojima su neke i značajnije. Bataljon »Marko Mihić« je 1. septembra izvršio prepad na grupaciju do 400 četnika Stolačke i Ljubinjske brigade, koji su u s. Poplatu izvršavali predstražarsku ulogu garnizona u Stocu. U borbi je ubijen jedan, a ranjeno 5 četnika; posle toga su se partizani udaljili prema Burmazima. Ovog dana četnici su u Poplatu popalili 15 domova pripadnika NOP-a i strijeljali odobrnika Mitra Komnenovića.[33]

Sljedećeg dana (2. septembra) u rejonu Poplata izvršena je razmjena zarobljenika između 29. divizije NOV i neprijateljske 369. divizije. Stab Južnohercegovačkog odreda je, tom prilikom za tri njemačka vojnika iz zatvora oslobodio šestoricu aktivista NOP.[34] Bataljoni »Dubravski« (2/13.) i »Marko Mihić«, zajedno su, 7. septembra, kod Aladinića i Domanovića napali dvije legionarsko-ustaške kolone i nanijeli im gubitke. Jedan legionar je bio zarobljen, zaplijenjen je jedan laki minobacač, 4 puške sa 750 metaka, te autobus sa 500 kg soli.[35]

Još snažnije su se, 7. septembra, ispoljili bataljoni »Mihajlo Ćuzulan« i »Rade Pravica« — napadom na željezničku prugu Dubrovnik—Mostar u Popovu polju. Pošto su razorili kolosjek i prekinuli žičane veze, napali su na stanične posade u Poljicu i Jesenica Lugu. U Poljicu se nalazila 5. četa 1. bojne 9. posadnog zdruga u jačini od 38 domobrana, koji su prešli na stranu NOP-a sa naoružanjem (1 mitraljez, 1 puškomitraljez, 2 mašinke, 37 pušaka i 1.000 metaka). Zatim je uništena zgrada stanice sa saobraćajnim postrojenjima. Bataljon »Rade Pravica«, u istovremenom napadu, nije uspio da savlada sličnu posadu u stanici Jesenica Lug, ali je pri tom ranio tri domobrana.[36]

Prerastanje južnohercegovačkog NOP odreda u 14. hercegovačku brigadu. Formiranje Južnohercegovačke operativne grupe

Značajni uspjesi oslobodilačkih snaga na operativnom području 29. divizije omogućili su i nametali njen dalji organizacioni i borbeni razvoj. Kao i do tada, to se moralo činiti u borbenom hodu i ubrzano, pogotovo krajem ljeta 1944. godine, kada su bitke za konačno oslobođenje postale veoma bliske.

Slijedeći raniju direktivu Vrhovnog komandanta NOV i POJ, štab *29.* divizije je, 4. septembra, izdao naredbu za formiranje svoje po redu pete, 14. hercegovačke narodnooslobodilačke udarne brigade. Pošto je za osnovu nove jedinice uzet Južnohercegovački NOP odred, ovaj je, istovremeno, i rasformiran.[38] U sastav nove brigade uključen je već postojeći samostalni hercegovački 1. omladinski bataljon, formiran inicijativom USAOJ-a u Hercegovini. Pored Omladinskog, kao 1. bataljona Brigade, u nju su uključeni partizanski bataljoni »Marko Mihić«, »Mihajlo •Ćuzulan« i »Rade Pravica« — kao 2, 3. i 4. bataljon. Dužnost komandnog dijela štaba 14. brigade preuzeli su rukovodioci: komandant Radovan Sakotić, narodni heroj, politički komesar Mirko Ignjatić, zamjenik komandanta Mile Vukalović i zamjenik političkog komesara Milan Miljo Milatović. Za načelnika štaba je imenovan Huso Alikalfić. Do 10. septembra završene su sve organizacione radnje, te je, ovog dana, počela borbeni život ova najmlađa hercegovačka brigada, poznata i pod imenom »omladinska«. Na dan formiranja njeni bataljoni su se zatekli: prvi — u Drvenici, drugi — u Kučinarima, treći — u Dubljanima, a četvrti — Dobromanima. Brigada je tada imala 465 ljudi. Time je Južnohercegovački NOP odred završio svoju dugu i slavnu borbenu tradiciju partizanskog ratovanja, u vrijeme kad je nastupila i situacija za konačno oslobođenje južne Hercegovine; u toj borbi on je, svojom žilavošću i vještinom, mnogo doprinjeo.

Poslije formiranja 14. brigade, otvorena je perspektiva za formiranje, pored 29,-te i jezgra nove udarne divizije u Hercegovini. Takva odluka je donijeta 9. septembra, pa je štab 29. divizije obrazovao svoju Južnohercegovačku operativnu grupu, sastavljenu od 13. i 14. brigade, Sitničkog partizanskog bataljona i Bobanske partizanske čete. Za komandanta Južnohercegovačke operativne grupe naimenovan je Danilo Komnenović, za političkog komesara Spiro Srzentić, a Mustafa Dizdarević za načelnika štaba. Postavljanjem njenog štaba Grupa je od 10. septembra funkcionisala kao operativno-taktička formacija 29. divizije.[39] Poslije dvomjesečnog borbenog života, Južnohercegovačka operativna grupa je rasformirana 16. novembra, radi daljeg jačanja 29. divizije. To je bilo u skladu sa odlukom Vrhovnog štaba NOV i POJ — da se za završne operacije u oslobođenju zemlje podigne snaga postojećih divizija na 6—8.000 ljudi.

Prvi hercegovački Bataljon narodne zaštite formiran je pri Odsjeku za zaštitu naroda na dan 24. septembra u Divinu.[40] U Diviziji je, takođe, •*9.* septembra inicijativom i zalaganjem Sreskog komiteta KP za Konjic, obrazovan Konjički NOP odred, koji je, ubrzo, narastao na tri čete od 150 partizana.[41] Osloncem na svoju bazu u Zupi konjičkoj, Odred je razvio živu aktivnost u istočnom dijelu konjičkog sreza i, tako, ispunio prazninu koja je u ovom kraju operativnog područja Divizije nastala krajem aprila.

Radi razvijanja još uvijek neophodne partizanske aktivnosti i mobilizacije novih boraca, 16. septembra je obnovljen Kalinovički NOP odred, u jačini od 40 boraca; on će do kraja narednog mjeseca narasti u jedinicu od 130 ljudi.[42] Konjički i Kalinovički NOP odredi naslanjali su se neposrednije na jedinice 11. hercegovačke brigade.

Pored ovih dostignuća u formiranju novih jedinica, od sredine septembra pokrenuta je u 29. diviziji i istovremena aktivnost na usavršavanju ustrojstva postojećih ali nedograđenih formacija. Po direktivi Vrhovnog štaba NOV i POJ težilo se što uspješnijoj modernizaciji i osavremenjivanju Divizije za očekujuće i sve složenije bojeve. Naročito je bila ispoljena težnja da se razviju tehnički rodovi (artiljerija, inžinjerija i jedinica veze) i specijalističke službe (intendantske, sanitetske i dr.).[43] Težilo se da se obrazuju kadrovi, koji bi mogli preuzeti tehnički savršenija borbena sredstva i opremu koja je trofejna ili je pristizala savezničkom vojnom pomoći.

Razvojno i organizacijsko usavršavanje operativnih jedinica pratila je slična aktivnost s ciljem da se unaprijedi teritorijalna vojna komponenta. Divizijska vojna oblast se razgranjavala sve većom ulogom vojnih područja i komandi mjesta. Sistem ovih ustanova i njihovih jedinica prekrivao je oslobođenu teritoriju, jačao joj stabilnost, kako u osiguranju tako i u funkciji snabdijevanja, privređivanja, mobilizacije ljudstva, saobraćaja, veza i, uopšte, uspostavljanja cjelovitosti vojnoteritorijalne podrške. Stalno narastajući snaga njene vojne pozadine prelivala se u sve jače operativno-borbene mogućnosti 29. divizije.

Oslobođenje Bileće i Trebinja. Slom Grupe jurišnih korpusa i četništva u Hercegovini

Poslije izvlačenja iz Nevesinjskog polja, glavnina četničke Grupe jurišnih korpusa probila se, 14. septembra, nebranjenim pravcem Šćepan Krst—Masline u s. Poplat (kod Stoca),[44] gdje su je prihvatili četnici Stolačke i Ljubinjske brigade koji su se tamo grupisali. Narastavši tu na oko 2.400 ljudi, četnička kolona je narednog jutra krenula preko Zegulje i Ljubinja u svom pokretu prema Ljubomiru kod Trebinja. U toku 15. septembra desetostruko nadmoćniji četnici su savladali odbranu 2. i 3. bataljona 14. brigade kod Poljica i Radoša i potisli ih prema Bančićima i Vlahovićima. U višečasovnoj oštroj borbi izbačeno je iz stroja do 30 četnika, a jedinice 14. brigade su imale 5 poginulih.*) Tog dana kod Zegulje je smrtno ranjen i Mirko Miletić, komandant 2. bataljona 14. brigade.[45] Tek formirana i još ne prikupljena 14. brigada nije mogla spriječiti prodor nadmoćnih četnika, pa su se oni, 17. septembra, prikupili u rejonu Ljubomira i tamo povezali sa komandom Trebinjskog korpusa, koja je sve svoje jedinice potčinila Lukačevićevoj »Komandi operacija za Hercegovinu i južnu Dalmaciju«.[46]

Zadovoljni što su četnici na sebe preuzeli udarce 29. divizije, okupatorovi garnizoni u Nevesinju, Stocu i Trebinju su mirovali vodeći samo računa o svojoj neposrednoj odbrani. Na jadranskoj obali su pojačavali svoje položaje evakuacijom ostrvskih posada.

*) U borbama u rejonu Zegulje poginuli su borci 3. bataljona: Veljko Vukasović iz Zakova (Popovo polje), Ivan Tomić iz Mostarskog blata, Gašpar Hrg iz Ivaneca; (SR Hrvatska); iz 2. bataljona je pao desetar Đervo Šator iz s. Stanojevića (Dubrave).

Još od oslobođenja Gacka, štab 29. divizije je pripremao napad na četnički garnizon u Bileći, koji je najviše ometao borbeni razmah njenih snaga. Poslije odbijanja napada četničke Grupe jurišnih korpusa kod Nevesinja i probijanja njene glavnine do Trebinja, ova zamisao je prerasla u najhitniju potrebu. Napad za oslobođenje Bileće naredio je i štab 2. udarnog korpusa, koji je, rukovođen direktivom Vrhovnog štaba, po oslobođenju Nikšića (18. septembra), mogao da usmjeri u pravcu jadranske obale i svoju Primorsku operativnu grupu naporedo i u neposrednom naslonu na 29. diviziju.[47]

Štab 29. divizije je u ovom cilju, 20. septembra, naredio pregrupaciju svojih jedinica. Oslobođenje Bileće je povjerio 10. i 12. brigadi. Južnohercegovačka operativna grupa (13. i 14. brigada bez dva bataljona koji su ostavljeni prema Stocu), pristigla je do 24. septembra od Vlahovića kod Trebinja na liniju Zagora—Vrpolje—Jasen sa zadatkom da, u saradnji sa dijelovima 2. dalmatinske proleterske brigade u Korjenićima, spriječi svaku intervenciju neprijatelja od Trebinja prema Bileći i time osigura napad za oslobođenje ovog grada. Kontrolu prostora pl. Sitnice i dalje je vršio Sitnički partizanski bataljon.[48] Prisustvo i borba dva bataljona 2. dalmatinske proleterske brigade još od 10. septembra na prostoru Šume trebinjske, Bobana i Popova polja, udruženih sa Dubrovačkim NOP odredom i Bobanskom partizanskom četom, znatno je olakšavalo zadatak Južnohercegovačkoj operativnoj grupi.

Međutim, za vrijeme ovog pregrupisavanja i priprema snaga 29. divizije za napad na bilećki garnizon u rejonu Trebinja, desili su se događaji koji su olakšali ostvarenje ciljeva 29. divizije i Primorske operativne grupe. Lukačevićeva Grupa jurišnih korpusa, sada sastavljena od novoimenovanog Sjevernohercegovačkog i Južnohercegovačkog korpusa u jačini oko 4.000 četnika,[49] preduzela je 21. septembra napad na legionarske i ustaško-domobranske posade na prostoru Trebinje, Hum, Poljice. Ovoga dana četnici su bez borbe jednovremeno razoružali niz manjih posada oko Trebinja i duž željezničke pruge u Šumi. Ušli su kao dojučerašnji saveznici među posade a zatim, potezanjem oružja, razoružali iznenađene legionare, ustaše i domobrane. Četnici su, na ovaj način, zarobili oko 350 legionara, žandara, italijanskih fašista i domobrana i lako došli do njihovog naoružanja: 2 tenka, 3 topa, 1 oklopni voz, 8 minobacača, 50 automatskih oruđa, veće količine pušaka i municije.[50]

Ohrabren uspjehom svoga lukavstva, Lukačević je, 22. septembra u 18,30 sati, postavio ultimatum njemačkom pukovniku Fišeru, komandantu legionarskog 369. puka za predaju garnizona u Trebinju. Pošto je Fišer odbio ultimatum, oko 2.000 četnika (drugi su bili na zadacima osiguranja) prešlo je u 21 sat istog dana u napad na već okruženi grad. Garnizon je odbio ovaj napad, kao i slijedeće, koji su ponovljeni u noći između 23/24. i 24/25. septembra.[51] Najmanje dvostruko brojno nadmoćniji, četnici nisu u tri noćna napada izbacili iz stroja ni jednog branioca, što najbolje potvrđuje da je to sve teklo samo u znaku opšte paljbe i moralnog pritiska[52] Od dojučerašnjih saradnika, jednim naređenjem, četnici se nisu mogli preobraziti u neprijatelje okupatora koji bi bili spremni da se više založe.

Poslije neuspjeha u napadu, među Lukačevićevim četnicima došlo je do krize i to je bio početak njihovog potpunog poraza. Od Dubrovnika je, 25. septembra, intervenisao ojačani 3. bataljon 750. puka njemačke 118. lovačke divizije koji je, po dolasku od Metkovića, razbio četnička

osiguranja na Radovan — ždrijelu i probio se od Dubrovnika u pomoć garnizonu u Trebinju koji su četnici držali u okruženju.[53] Istog dana, sticajem okolnosti, ispoljen je pritisak na četnike od Južnohercegovačke operativne grupe i dijelova 2. dalmatinske proleterske brigade, iz pravca Ljubomira i Korjeniča, pa je, u rejonu Trebinja, nastala posebna situacija — jednovremeni sudar između tri prisutne vojne grupacije: snaga NOVJ, okupatora i četnika Vojislava Lukačevića.

Ispred Južnohercegovačke operativne grupe, sjeverno od Trebinja, zatečeno je oko 1.000 četnika Trebinjske, Bilećke i Stolačke brigade na liniji Mostaći—Kravica—Arslanagića Most, svi su bili upleteni u borbi sa Trebinjskim garnizonom. Pošto je garnizon ostao u stavu odbrane, četnici su mogli da se suprotstave jedinicama 29. divizije, iako su se našli uklješteni.*' Dva bataljona 2. dalmatinske brigade, sadejstvujući jedinicama Južnohercegovačke operativne grupe, izbili su od Vilusa i Korjenića u rejon Zubaca, pa su, od Zeljeve, pritiskali četnike u Arslanagića Mostu i kod Polica. Dalja zbivanja oko Trebinja tekla su naporedo i, sa isto tako žestokim, borbama kod Bileće.

Pored odsijecanja od Trebinja, četnički garnizon u Bileći bio je izolovan i od legionarskih garnizona u Nevesinju i Stocu. To su ostvarile snage 11. brigade, ojačane sa dva bataljona 10. brigade u Nevesinjskom polju; blokadu Stoca preuzela su dva bataljona Južnohercegovačke operativne grupe. Kontrolu oslobođenog gatačkog sreza vršila je 2. brigada talijanske partizanske divizije »Garibaldi« i jedan bataljon 11. brigade.

Pripremajući napad za konačno uništenje tako usamljenog četničkog uporišta u Bileći 10. i 12. brigada su, po zadatku, sa po tri preostala bataljona do 27. septembra, slamanjem četničke spoljne odbrane, potpuno okružili i stegli četnike u samom gradu. Sa položaja Vlahinja, Hadžibegovo brdo—Modrapac (10. brigada)—Dubovac—Tuhor—Vodena gradina (12. brigada) četnici su stavljeni pod stalnu, poglavito minobacačku vatru. Tako je pripreman napad i potkopavan četnički borbeni moral. Oko 700 četnika Bilećke brigade, među kojima je bilo vučedolskih, Ijubinjskih nevesinjskih i gatačkih (ovamo dobjeglih), svrstanih u četiri bataljona, branilo je grad. Nekoliko dana ranije dva bataljona Bilećke brigade priključeni su četničkoj grupaciji kod Trebinja.[54] Bileća je dugovremenim utvrđivanjem bila pretvorena u fortifikacijsko čvorište prvog reda. Tvrdi bunkeri i posebno podešene zgrade povezani su minskim poljima i branjeni gustom vatrom, pa su, više puta ranije, uspješno odolijevali jedinicama 29. divizije.

Da bi se ovakva odbrana razorila, Vrhovni štab NOV i POJ je 25. i 26. septembra, preko aerodroma kod Gacka, poslao 29. diviziji 2 topa 75 mm sa 40 obučenih artiljeraca i 600 granata. Već 27. septembra ova oruđa su, sa dva protivtenkovska topa (jedan je posuđen od Primorske operativne grupe) uključena u rušenje četničke odbrane u Bileći.

Odlučan napad na opsađene četnike naređen je i organizovan, zapovješću štaba 29. divizije od 27. septembra, pa je započeo istog dana u 17,30 sati dvočasovnom artiljerijskom pripremom napada. Šest bataljona istovremeno je krenulo sa svih strana da bi vodili žestok napad čitavu noć sa neznatnim rezultatom. Četnici su se grozničavo branili iz nepristupačnih utvrđenja. Kod džamije su bila savladana dva bunkera ali — — dalji prodor je bio zaustavljen. Ove noći ranjeno je 25 boraca i rukovo-

*) U borbama su poginuli Danilo Buđen iz s. Žanovo kod Trebinja, Smajo Savić iz Tarakin Dola kod Gacka i Josip Štampar iz Karlovca (SR Hrvatska), borci 13. brigade.

dilaca. Dnevnom opsadom i noćnim napadima nastavljena je petodnevna dramatična borba oko Bileće. I četnici su trpili teške gubitke pa su samo u toku noći 29/30. septembra imali su 32 poginula i 27 ranjenih, o čemu je izviješten i Draža Mihailović.[55]

Četnička odbrana je najzad probijena postupnim rušenjem bunkera neposrednim gađanjem topova sa fugasnim granatama. Artiljerijska oruđa su se kretala u streljačkom stroju i — sigurno pogađala. Slom je počeo 2. oktobra oko 16,30 sati, kada su dvije čete 10. brigade (po jedna iz 4. i 5. bataljona), poslije efikasnog rušenja artiljerije kod džamije, jurišem i borbom prsa u prsa probile četničku odbranu.[36] Odlučno pritisnuti od naših jedinica, četnici su nagli u panično bjegstvo prema Čepelici i Mirušama, gonjeni u stopu vatrom pomenutih bataljona. I — to je bio kraj dugovremenog četničkog uporišta u Bileći. Oko njega su se sve vrijeme jatili najokorjeliji četnički zločinci i sluge okupatora. U planovima tekuće akcije Grupe jurišnih korpusa, četničkoj odbrani u Bileći je pridavana uloga najsnažnijeg oslonca, pa je njeno uništenje izazvalo i početak kraja Lukačevićeve misije za stvaranje Jadranskog mostobrana četničke kontrarevolucije.

Jedinice 29. divizije teško su porazile četničku odbranu Bileće. U borbama za grad i u daljem gonjenju ubijeno je ili zarobljeno 247 četnika, a broj ranjenih je takođe bio veliki. Zaplijenjene su znatne količine naoružanja i opreme, a kao najznačajnije: 4 automobila, 2 radio-stanice, 2 radio-prijemnika, 3 minobacača 81 mm, 4 laka minobacača, 4 mitraljeza, 100 topovskih granata, 30.000 metaka, 3 puškomitraljeza i 16 tovarnih grla.[57]

U borbi za oslobođenje Bileće poginulo je 10 boraca i rukovodilaca 10. i 12. brigade, a 38 je ranjeno. Među poginulim*) su bili narodni heroj Nikola Bjelica, komandant 5. bataljona 10. brigade i Vlado Stajić, politički komesar čete 12. brigade.[58]

Najneposredniju podršku oslobođenju Bileće pružila je svojom borbom Južnohercegovačka operativna grupa sa dijelovima 2. dalmatinske proleterske brigade — sprečavanjem niza pokušaja četnika da se od Trebinja probiju u pomoć odbrani Bileće. Svoje višednevne napore za izolaciju bilećkog garnizona ove snage su prevele u odlučan napad u kome su, 5. oktobra, oslobodile Trebinje.

Ovim i daljim uspjesima 29. divizije u Hercegovini znatno je doprinio istvremeni napad 26. divizije 8. udarnog korpusa, koja je, po oslobođenju Korčule, dijelom snaga (3. prekomorska brigada sa dva bataljona 11. dalmatinske brigade) očistila od neprijatelja Pelješac i, do 20. septembra, izbila pred Ston. Takav pritisak sa ostrva, preduzet po direktivi Vrhovnog komandanta, sputao je manevar i intervenciju snaga legionarske 369. divizije prema jedinicama NOV kod Bileće i Trebinja.[59] Koordinirano operativno sadejstvo dijelova 2. i 8. udarnog korpusa u borbama za oslobođenje južnodalmatinskog primorja omogućilo je da se nanesu teški porazi okupatoru duž dubrovačke obale.

Od 25. septembra do 2. oktobra, za vrijeme opsade i napada za oslobođenje Bileće, vođene su, isto tako, oštre borbe u suzbijanju četničkih pokušaja da se od Trebinja probiju u pomoć svom ugroženom garnizonu. Poslije trećeg neuspjeha u napadu na legionarsku trebinjsku posadu, oko

*) U borbama za oslobođenje Bileće još su pali i komandiri vodova: Vukota Nastić i Rajko Vučković, oba iz Bogdašića, Vaso Milošević iz Meke Grude, kao i politički delegat voda Milan Vujović iz Davidovdća. Među poginulim bio je borac Marijan Granić iz Teskere kod Ljubuškog. Ostali poginuli nisu identifikovani.

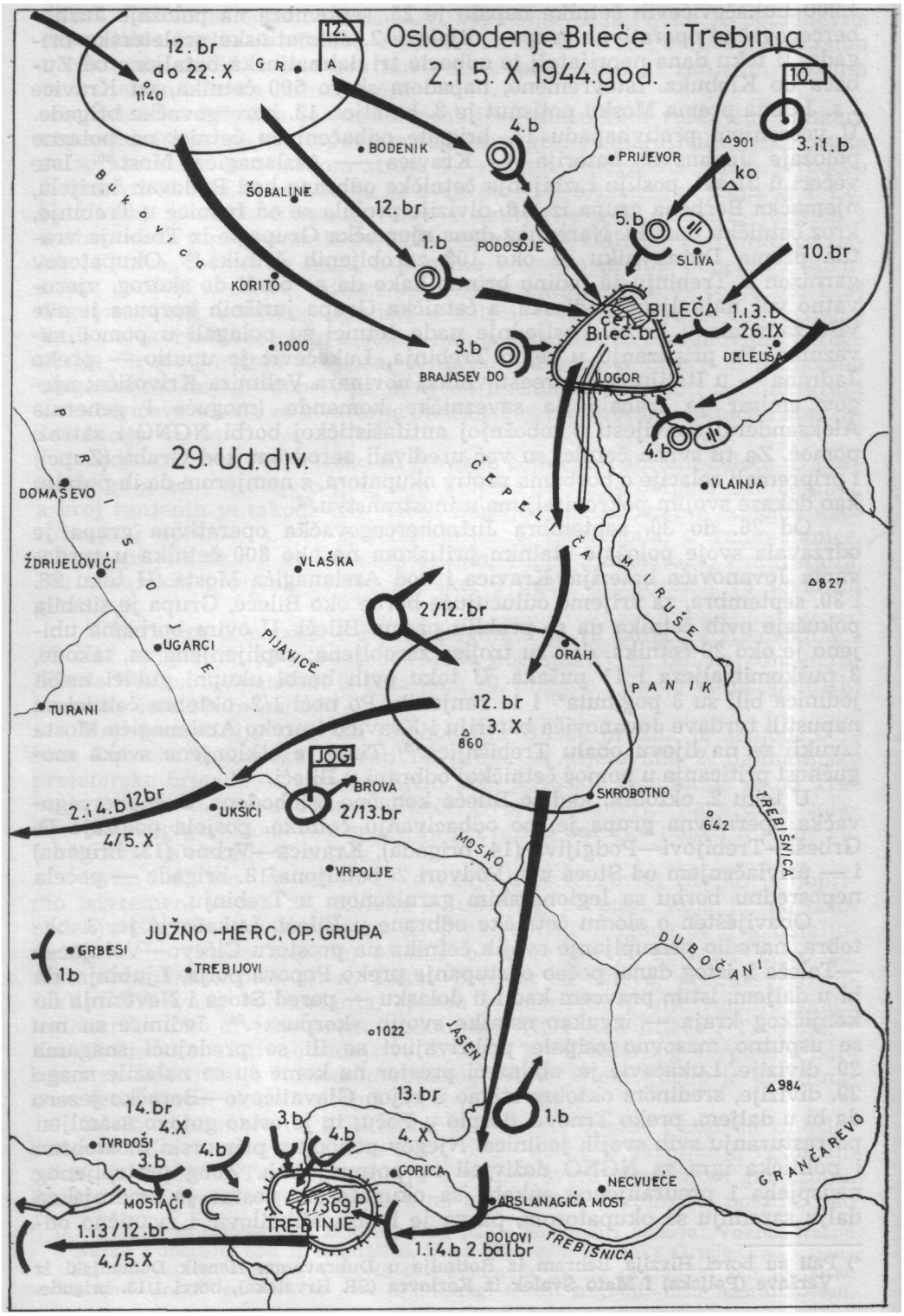
1.200 Lukačevićevih četnika napalo je 25. septembra na položaje Južnohercegovačke operativne grupe i dijelove 2. dalmatinske proleterske brigade. U toku dana neprijatelj je odbacio tri dalmatinska bataljona od Zubaca do Klobuka. Istovremeno, napadom skoro 500 četnika, od Kravice i s. Jasena prema Mosku potisnut je 3. bataljon 13. hercegovačke brigade. U večernjem protivnapadu 13. brigade odbačeni su četnici na polazne položaje Jovanović baterija — Kravica — Arslanagića Most.[80] Iste večeri u 21 sat, poslije razbijanja četničke odbrane kod Radovan ždrijela, njemačka Borbena grupa iz 118. divizije probila se od Ivanice u Trebinje, kroz četničku opsadu. Narednog dana njemačka Grupa se iz Trebinja vratila prema Dubrovniku sa oko 100 zarobljenih četnika.[61] Okupatorov garnizon u Trebinju je jedino brinuo kako da se održi do skorog, vjerovatno već najavljenog odlaska, a četnička Grupa jurišnih korpusa je sve više zapadala u krizu. Posljednje nade četnici su polagali u pomoć saveznika. Po pristizanju u rejon Trebinja, Lukačević je uputio — preko Jadrana — u Italiju svog predstavnika, novinara Velimira Krivošića; njegov emisar je trebalo da savezničke komande (moguće i generala Aleksandera) obavijesti o tobožnjoj antifašističkoj borbi NGNO i zatraži pomoć. Za tu svrhu četnici su već uređivali aerodrom kod Graba (Zupci) i pripremali relacije o borbama protiv okupatora, s namjerom da ih pošalju kao dokaze svojim pokroviteljima u inostranstvu.[62]-[1]

Od 26. do 30. septembra Južnohercegovačka operativna grupa je održavala svoje položaje stalnim pritiskom na oko 800 četnika u tvrđavama Jovanovića baterija, Kravica i kod Arslanagića Mosta. U toku 28. i 30. septembra, za vrijeme odlučujuće borbe oko Bileće, Grupa je suzbila pokušaje ovih četnika da se probiju prema Bileći. U ovim borbama ubijeno je oko 20 četnika, dok su trojica zarobljena; zaplijenjena su, takođe, 3 puškomitraljeza i 11 pušaka. U toku ovih borbi ukupni gubici naših jedinica bili su 3 poginula*) i 11 ranjenih. Po noći 1/2. oktobra četnici su napustili tvrđave Jovanovića bateriju i Kravicu i preko Arslanagića Mosta izvukli se na lijevu obalu Trebišnjice.[63] Time je otklonjena svaka mogućnost priticanja u pomoć četničkoj odbrani u Bileći.

U toku 2. oktobra, kad je Bileća konačno oslobođena, Južnohercegovačka operativna grupa je, po odbacivanju četnika, posjela položaje D. Grbeši—Trebijovi—Podgljiva (14. brigada), Kravica—Vrbno (13. brigada) i — privlačenjem od Stoca u s. Podvori 2. bataljona 13. brigade — počela neposrednu borbu sa legionarskim garnizonom u Trebinju.

Obaviješten o slomu četničke odbrane u Bileći, Lukačević je, 3. oktobra, naredio prikupljanje svojih četnika na prostoru Čičevo—Volujac—Taleža i, istog dana, počeo odstupanje preko Popova polja, Ljubinja, da bi u daljem, istim pravcem kao i u dolasku — pored Stoca i Nevesinja do konjičkog kraja — izvukao ostatke svojih »korpusa«.[64] Jedinice su mu se usputno masovno osipale prikrivajući se ili se predajući snagama 29. divizije. Lukačević je, obilazeći prostor na kome su se nalazile snage 29. divizije, sredinom oktobra stigao u rejon Glavatičevo—Boračko jezero da bi u daljem, preko Trnova, dospio u Foču; tu je ostao gotovo usamljen po rasturanju svih svojih jedinica. Njegov pohod na primorski mostobran i politička igra sa NGNO doživjeli su potpun krah. Zbog pretrpljenog neuspjeha i preuranjenog sukoba sa okupatorom postao je smetnja za dalju saradnju sa okupatorom, pa ga je Draža Mihailović i zvanično od-

*) Pali su borci Hivzija Behram iz Rotimlje u Dubravama, Henrik Domanjski iz Varšave (Poljska) i Mato Svalek iz Karlovca (SR Hrvatska), borci 1/13. brigade.

Oslobodenje Bileće i Trebinja
2. i 5. X 1944. god.
12.
10.
12. br
do 22. X
1140
G R
A
BODENIK
4.b
PRIJEVOR
△901
3. it. b
ko
ŠOBALINE
12. br
5.b
1.b
PODOSOJE
SLIVA
10.br
KORITO
BILEĆA
1. i 3. b
26. IX
čet.
Bileć. br
1000
3.b
DELEUŠA
BRAJASEV DO
LOGOR
4.b
29. Ud. div.
VLAINJA
DOMAŠEVO
ČEPELICA
ŽDRIJELOVIĆI
VLAŠKA
△827
2/12. br
UGARCI
PIJAVICE
ORAH
MIRUŠE
PANIK
TURANI
12. br
3. X
△860
JOG
BROVA
SKROBOTNO
2. i 4. b 12br
UKŠIĆI
2/13. br
4/5. X
642
TREBIŠNICA
MOSKO
VRPOLJE
JUŽNO - HERC. OP. GRUPA
GRBESI
1b
TREBIJOVI
DUBOČANI
1022
JASEN
△984
13. br
14. br
4. X
3.b
4.b
4. X
1.b
TVRDOŠI
GORICA
NECVIJEĆE
GRANČAREVO
MOSTAČI
1/369 P
TREBINJE
ARSLANAGIĆA MOST
1. i 3 / 12. br
4./5. X
DOLOVI
1. i 4. b 2. bal. br
TREBIŠNICA

bacio.[65] Početkom decembra ilegalno se vratio u Hercegovinu i, 6. decembra, sa tri pratioca prijavio se britanskoj jedinici u Bileći, da bi odmah pao u ruke organa OZN-e, zajedno sa Mitrom Šakotom, komandantom četničke Stolačke brigade. Po presudi Višeg vojnog suda Jugoslovenske armije u Beogradu, za djela izdaje i zločina protiv naroda i otadžbine, Vojislav Lukačević je, 14. avgusta 1945. godine, osuđen na smrt i strijeljan.[661] Ruka pravde stigla je u istoj mjeri i njegovog saputnika, Mitra Šakotu u Stocu.

Zauzeta progananjem prikrivenih ostataka Bilećke brigade na prostoru pl. Viduše, kada je u toku 3. i 4. oktobra uništila 12 i zarobila 10 četnika, Južnohercegovačka operativna grupa je djelomično oslabila svoj pritisak i pažnju prema okupatoru u Trebinju.[67]

Sredinom dana, 4. oktobra, po pristizanju izvještaja da se, neočekivano, neprijateljev garnizon u Trebinju priprema za izvlačenje, što je potvrđeno eksplozijama i paljevinom u gradu i rušenjem i uništenjem objekata (električne centrale i mosta) četiri bataljona Južnohercegovačke operativne grupe upućena su u napad sa zadatkom da onemoguće izvlačenje okupatora. Oko 15 sati, 3. i 4. bataljon 13. brigade napali su od Podgljive i Gorice prema Hrupjeli i Bilećkoj kapiji i — naišli na snažan otpor neprijatelja oslonjenog na tvrde položaje. Istovremeno su 1. i 4. bataljon 2. dalmatinske proleterske brigade od Polica prodrli do željezničke stanice i nastojali da, preko Trebišnjice, zauzmu centar grada. Dok se vodila borba sa njenom zaštitnicom, glavnina garnizona, legionarska komanda 369. puka sa svojim 1. bataljonom i ojačanjima, krenula je prema Dubrovniku. Nju je, pristižući od Trebijova, kod Dražin Dola i Mostaća oko 15 sati, u žestokoj borbi presjekao 3. bataljon 14. brigade; ovome se, nešto kasnije, priključio i 4. bataljon iste brigade. Čelni dio legionarske kolone sa pukovnikom Fišerom udaljio se prema Dubrovniku, dok su se ostale snage vratile u kasarnu Hrupjela i nastavile da se brane u toku noći 4/5. oktobra. Ostali dio Trebinja bio je oslobođen.[68]

Dok se vodila borba oko kasarne, tokom noći, štab 29. divizije je već bio pokrenuo od Bileće svoju 12. brigadu sa zadatkom da zatvori prilaze Trebinju od Dubrovnika i Ljubinja. Dva njena bataljona (1. i 3), pod rukovodstvom zamjenika komandanta brigade Ljube Miljanovića, pristigli su od Skrobotna, preko Arslanagića Mosta u rejon Duži, gdje su, 5. oktobra, preuzeli osiguranje Trebinja od neprijatelja kod Ivanice.[69] Istovremeno je komandant 12. brigade, Milinko Okiljević, sa svojim 2. i 4. bataljonom žurio od Ljubomira prema Ljubinju u pomoć 4. i 5. bataljonu 10. brigade pod komandom Radomira Mirkovića, zamjenika komandanta ove brigade. Usmjerene snage prema Ljubinju osiguravale su Trebinje od Lukačevićevih četnika, koji su 5. oktobra u 8 sati upali u Ljubinje i iz njega potisli dijelove Komande 2. vojnog područja i okružna rukovodstva društveno-političkih organizacija za južnu Hercegovinu.[70] Prije pristizanja u Ljubinje, četnici su vodili oštru borbu kod Poljica i Sedlara sa dijelovima Grupe bataljona 2. dalmatinske brigade kojima je komandovao Bruno Vuletić, zamjenik komandanta ove brigade.

Prvi bataljon (bez 3. čete) legionarskog 369. puka, ojačan 3. baterijom 369. artiljerijskog puka, 5. četom domobranske 1. bojne 9. posadnog zdruga, te žandarmima i dijelom mjesne milicije, uspjeo je da se održi u utvrđenoj trebinjskoj kasarni do večeri narednog dana. Toga dana je oko 14,30 sati od Ivanice prema Dražin Dolu krenula njemačka borbena grupa »Šulce« — radi izvlačenja trebinjske posade, pa je kod Duži i Kru-

ščice došlo do žestokog boja sa 1. i 3. bataljonom 12. brigade. Trpeći gustu vatru od diviziona artiljerije, bataljoni 12. brigade su prešli u protivnapad i odbacili ovih oko 400 okupatorovih vojnika. Zarobljena su tri njemačka vojnika i zaplijenjena 2 puškomitraljeza, 2 mašinke i 5 sanduka sa minama za laki minobacač. Pored jednog ranjenog borca, poginuo je politički delegat voda (zastavnik Mijo Skender iz s. Ukšića u Ljubomiru) iz 3. bataljona. Grupa »Šulce« se zadržala kod Duži, gdje joj je pred veče pristiglo pojačanje od 150 vojnika, sa 3 artiljerijska oruđa. Tamo je iščekivala da prihvati okruženu trebinjsku posadu koja se pripremala za proboj.[71]

Oko 18 sati 5. oktobra komandant trebinjske posade, njemački kapetan Dajninger (Deininger), poveo je svoju jedinicu u proboj iz Hrupjela prema Dražin Dolu i grupi »Šulce« kod Duži. Snažna artiljerijska vatra, otvorena od Ivanice s namjerom da se ovima prokrči put za proboj, sručila se kod Trebinja na Dajningerov stroj! Dajninger je bio prinuđen da radio-vezom traži njen prekid. Gonjeni vatrom oslobodilaca Trebinja, legionari su, pred položajima 3. i 4. bataljona 14. brigade kod Zasada i Mostaća, razbijeni i, u toku noći između 5/6. oktobra, potpuno savladani. Samo oko 30 legionara na čelu sa Dajningerom spasli su se preplivavanjem po noći nabujale Trebišnjice, da bi, nagi i promrzli dostigli, do Duži i Ivanjice.[72] Trebinje je 6. oktobra osvanulo konačno u slobodi.

U borbi za oslobođenje Trebinja ubijeno je ili zarobljeno oko 350 legionara i 80 domobrana. Zaplijenjena su 4 topa 75 mm, 800 pušaka, 9 kamiona sa tovarom, 50 artiljerijskih grla, 2 radio-stanice, 3 motocikla, 30 puškomitraljeza, 2 minobacača, 2 mašinke, 200 ručnih bombi, 30.000 metaka, 2 kamiona minobacačke municije, 10 telefona, 2 lokomotive, 1 oklopni vagon i druga brojna oprema i intendantska sredstva.[73] Ovdje nije uračunat nepoznat plijen dva bataljona 2. dalmatinske brigade.

Za oslobođenje Trebinja, u borbama 4. i 5. oktobra, poginulo je 10 boraca 29. divizije, dok ih je 12 bilo ranjeno. Među njima su (4. oktobra kod Zasade) poginuli poručnik Mijat Kolak, komandir čete i Ljubo Kolak, omladinski rukovodilac, hrabri borci 4. bataljona 14. brigade, oba iz s. Huma kod Trebinja.*) Pala su i dva borca 2. dalmatinske proleterske brigade.

Za vrijeme borbi za oslobođenje Trebinja, štab 29. divizije je organizovao gonjenje ostataka četničke Grupe jurišnih korpusa snagama šest bataljona (po dva iz 10, 12. i 14. brigade). Pod njihovim pritiskom četnici su 5/6. oktobra napustili Ljubinje da bi, preko Zegulje, Poplata, Vidova polja i Hodova, ubrzano odstupili prema Zimiju i gornjem Nevesinjskom polju; odatle ih je prognala 11. brigada.

Krupnim uspjesima glavnine 29. divizije krajem septembra i početkom oktobra, krunisanim oslobođenjem Bileće i Trebinja, u proterivanju jake četničke Grupe jurišnih korpusa iz južne Hercegovine dala je svoj puni borbeni doprinos i 11. brigada. Ona je, uz pomoć dva bataljona 10. brigade i 2. talijanske brigade partizanske divizije »Garibaldi«, odbranila oslobođenu teritoriju gornje Hercegovine i odbila sve pokušaje neprijatelja s pravca Kalinovika i Nevesinja da ugroze slobodu akcije na prostoru Bileća—Trebinje. U ovim borbama 2. oktobra smrtno je ranjen Nikola Vukoje iz Pađena, komandir čete 4. bataljona, istaknuti borac. U raz-

*) U borbama oko Trebinja još su pali: Vaso Milošević iz Hođžića, komandir voda. kao i borci Nedo Tabaković, iz Miruša, Marjan Kebo iz Dubrava, Vidak Damjanac, Milan Vujović iz Davidovića, Anđelko Vujović iz Bijeljana, Uroš Vukoje iz Pađena kod Bileće, te »Borika Stanislavova« iz Poljske, poginula na Gradini..

bijanju snažne grupacije istočnobosanskih četnika oko Obija i Kalinovika; posebno su se istakli 2. i 3. bataljon oni su sadejstvovali sa Kalinovičkim i Konjičkim NOP odredom. Ove jedinice, pod rukovodstvom zamjenika komandanta Brigade, Slave Skendera, protjerale su, 24. septembra, oko 200 kalinovičkih četnika od Obija i, goneći ih, 25. septembra, ovladale Kalinovikom. U toku 29. i 30. septembra, kod Borija i Vlaholja, odbile su napad oko 1.500 četnika Drinskog i Jahorinskog korpusa i protjerale ih prema Miljevini. Ovakav uspjeh je ponovljen 4. oktobra kod Obija, kada su prema Kalinoviku odbacile oko 2.500 četnika. Na dan oslobođenja Trebinja, 5. oktobra, ove snage su kod Kalinovika, Jažića i Borija, suzbile napad još jače četničke grupacije u njenim pokušajima da se probije u Hercegovinu.[74]-' Ova serija napada istočnobosanskih četnika, sa četničkim snagama koje su pristigle iz Srbije i Sandžaka, mora se povezati sa pokušajima da se olakša težak položaj njihove Grupe jurišnih korpusa u južnoj Hercegovini.

U zatvaranju pravca Nevesinje—Bileća, 2. i 3. bataljon 10. brigade, su također, bili na visini svog zadatka. Sa prostora Biograd—Udrežnje suzbijali su brojne ispade dijelova legionarskog garnizona iz Nevesinja jačine oko 500 vojnika. Drugi bataljon je tako, 22. septembra, kod Bileka i Vilenjaka protjerao u uporište skoro četu legionara i, tom prilikom, uz jednog poginulog*' borca ubio 3 i ranio isto toliko legionara. Kod Drežnja je 25. septembra dobro potučena i prema gradu odbačena jedna četa legionara i naneseni su joj slijedeći gubici: 1 oficir i 4 vojnika su ubijeni, a 5 ranjeno i jedan nestao. Dijelovi 2. bataljona su 6. oktobra, kod s. Kamene, do nogu potukli legionarski izviđački odred, tom prilikom od neprijatelja je zaplijenjeno: 2 puškomitraljeza, 30 pušaka i 1 pištolj, a jedan borac 2. bataljona je samo ranjen.[75]'

Svojom borbom u mjesecu septembru 1944. godine 29. udarna divizija je nanijela neprijateljima osjetne gubitke. Ubijeno je 15 njemačkih legionara i 58 četnika; zarobljeno je 5 njemačkih legionara, 42 četnika i 35 domobrana; ranjeno je 19 njemačkih legionara i 70 četnika. Sopstveni gubici su bili 40 poginulih i 96 ranjenih.

Od neprijatelja je zaplijenjeno slijedeće: 1 minobacač 81 mm sa 130 mina, 2 laka minobacača sa 90 mina, 2 mitraljeza, 8 puškomitraljeza, 54 puške, 4 pištolja, 1 dvogled, 30 ručnih bombi i 27.000 puščanih metaka. Uništena su 2 kamiona.[76]'

Kriza okupatorovog sistema koja se naglo produbila krajem ljeta 1944. godine obilježena je u Hercegovini svestranim razvojem i usponom narodnooslobodilačkog pokreta, kao i njegovim demokratskim konstituisanjem na svim stepenima narodnooslobodilačke vlasti i rukovodstava svih društveno-političkih organizacija. Takvom oslobodilačkom razmahu je prethodilo — i dalje ga pratilo — vojničko stabilizovanje oslobođene teritorije, poslije konačnog čišćenja neprijateljevih garnizona u Gacku, Bileći i Trebinju. Opšti razvoj Pokreta i oružane borbe širom zemlje omogućili su i podstakli stalno narastanje ofanzivne moći 29. udarne divizije.

U borbama tokom septembra i početkom oktobra 1944. godine 29. divizija je konačno potukla — i sa svog operativnog područja protjerala — četničku vojsku. Na taj način ukolnila je jednu od najtežih pre-

*) Milan Grubačić iz Rasta — Nevesinje.

rala — četničku vojsku. Na taj način uklonila je jednu od najtežih prepreka narodnooslobodilačkom pokretu u Hercegovini. Četnički Nevesinjski i Trebinjski korpus nepovratno su iščezli, a njihovi, na terenu prikriveni ostaci, više nisu predstavljali značajniji vojni faktor. Istovremeno, prepolovljene su snage 9. posadnog zdruga i otvoren proces skorog uništenja i ostalih ustaško-domobranskih kolaboracionista. Tako ogoljeni nacistički garnizoni snažno su moralno uzdrmani, pa je i njihov otpor naglo opao i sveo se na brigu što skorijeg bjekstva.

Sticanjem okolnosti 29. diviziji je u ovom ratnom periodu palo u zadatak da neposredno osujeti uspostavljanje četničkog primorskog mostobrana na kome se pokušala ušančiti Grupa jurišnih korpusa radi održanja do kraja rata. Namjera neprijatelja je bila da odatle, uz pomoć iz inostranstva, zaprijeti tekovinama dugovremene i teške oslobodilačke i revolucionarne borbe svih naroda i narodnosti Jugoslavije. Odbijanjem septembarskog napada i protjerivanjem iz Hercegovine Grupe jurišnih korpusa, onemogućena je i kontrarevolucionarna četnička igra »Nezavisne grupe nacionalnog otpora«. Razotkrivanje i iskorijenjivanje ove posljednje četničke političke igre bio je izuzetan doprinos 29. divizije konačnoj pobjedi narodne revolucije i djelo od istorijskog značaja.

Konačnim oslobođenjem Gacka, Bileće, Ljubinja i Trebinja sjeverna i južna Hercegovina su čvrsto povezane i stabilizovane, pa su, tako, pretvorene u snažan oslonac i operacijsku osnovicu Narodnooslobodilačkog pokreta za dalji njegov skokoviti uspon u Hercegovini i dalje velike pobjede njegovog oružja.

Rezultatima septembarskih borbi omogućen je dalji i sve širi proces organizacionog i stručno-obrazovnog usavršavanja 29. divizije, kao i razvijanje njene borbene moći, kadre da se najuspješnije nosi sa sve složenijim borbenim zahtjevima u završnim operacijama za potpuno oslobođenje Hercegovine i čitave zemlje. Postojanje, pet sad već prekaljenih udarnih brigada — pored pridate 2. brigade talijanske partizanske divizije »Garibaldi« — preobrazilo je Diviziju u vrlo snažnu jedinicu, doraslu zahtjevima završne etape rata.

U ovakva i ovovremena borbena i razvojna dostignuća 29. divizije utkana je i najširа pomoć štaba 2. udarnog korpusa i izuzetno dragocjeno i stalno prisustvo Vrhovnog komandanta NOV i POJ u njenom životu i djelu. Pored savjetodavnog uticaja u rješavanju i otklanjanju svih tekućih problema koji su se javili u ovo vrijeme, takva pomoć je prerasla u potpunije materijalne isporuke naoružanja, hrane, odjeće, potpunoj evakuaciji ranjenika i podržavanjem Divizije neposrednim približavanjem susjednih jedinica, u prvom redu Primorske operativne grupe 2. udarnog korpusa, i njenom borbom na pravcu Grahovo—Konavle. Posebnu posrednu pomoć ukazala je i 26. udarna divizija — svojim prodorom na Korčulu, Pelješac i Mljet.

Dvadeset deveta divizija je svojim zalaganjem i rezultatima, ostvarivala sve dobivene zadatke koje joj je, sredinom septembra 1944. godine, sažeto i veoma podsticajno postavio Vrhovni komandant drug Tito. U toj direktivi drug Tito kaže: »Pređite u opštu ofanzivu, presijecite komunikacije, zauzimajte neprijateljska uporišta i saobraćajna čvorišta, spriječite svako organizovano povlačenje da neprijatelj ne iznese iz naše zemlje ni jedan komad oružja«.

NAPOMENE (glava XIII):

1) Dnevnik Operativnog odeljenja komande Grupe armija »F« (za 2. septembar), AVII, Mikroteka NAV-N-T-31, F-191/45.
2) Dnevnik četničkog Nevesinjskog korpusa, AVII, ČA, BH-V-9336; zapovijest štaba 11. brigade od 1. septembra 1944 *Zbornik,* tom IV, knj. 29, dok. 11.
3) Izvještaj zapovjedništva 6. žand. puka NDH od 12. IX 1944, AVII, ANDH, k. 145, reg. br. 7.
4) Izvještaj štaba 11. brigade od 2. IX 1944, *Zbornik,* t. IV, knj. 29, dok. 18.
5) Dnevnik štaba 12. brigade, AVII, ANOP, k. 1151 II, reg. br. 9-10; četnički izvještaj, AVII, ČA, BH-V-9626.
6) Operacijski dnevnik štaba 10. brigade, AVII, ANOP, k. 1148 I, reg. br. 12-4.
7) Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
8) Operacijski dnevnik štaba 13. brigade, AVII, ANOP, k. 1152 II, reg. br. 2-5.
9) Izvještaj pomoćnika načelnika štaba 29. divizije od 5. IX 1944, *Zbornik,* t. IV, knj. 29, dok. 34.
10) Operacijski dnevnik štaba 2. u korpusa, AVII, ANOP, k. 395, reg. br. 2/86.
11) Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8; D. Šakota, *Hercegovina u NOB* str. 810.
12) Relacija štaba 11. brigade za septembar 1944, AVII, ANOP, k. 11501, reg. br. 27-2.
13) Relacija štaba 12. brigade za septembar 1944, AVII, ANOP, k. 11501, reg. br. 10-6.
14) Zapisnik o formiranju Grupe letećih korpusa od 18. VII 1944, AVII, ČA, k. 164, reg. br. 35/1. Naređenje komandanta čet. Nevesinjskog korpusa od 27. VI 1944, AVII, ČA, BH-V-9195. Naređenjem prenosi direktivu Draže Mihailovića: »... Baćeviću i Lukačeviću (komandant istočne Bosne i Hercegovine i komandant Grupe jurišnih korpusa — napomena autora) dao sam nove uloge u pokrajinama van Srbije: da u saradnji sa ostalim komandantima tamo iskoriste sadašnje prilike i svestrano poznavanje naše situacije u inostranstvu i u zemlji na opšte dobro kralja i naroda«.
15) Vojislav Lukačević se istakao u organizovanju četničkih jedinica kada je poslije okupacije, mnogo i legalno putovao širom Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine. Uživao je veliko povjerenje među četnicima, pa je brzo izbio u red njihovih najstarijih komandanata. Organizovao je i vodio četnike pri pokolju muslimanskog življa u Sandžaku i istrebljenju pripadnika NOP-a. U narodu je bio poznat pod imenom »Roglјaš« po njegovim mučilačkim metodama nad ljudima koje je, pored ostalog, za zemlju prikivao rogljama. U islednom postupku priznao je svoje veze sa britanskim predstavnicima kod četnika.
16) Dnevnik četničke komande Nevesinjskog korpusa i naređenje komandanta Trebinjskog korpusa, AVII, ČA, BH-V-9336 i BH-V-8565. Pljevaljskom brigadom je komandovao kapetan Milutin Jelovac, a bataljonom Fočanske brigade poručnik Vasilije Bodiroga. Na čelu »Bosanskog korpusa« pojavio se kapetan Milorad Momčilović (Izvještaj štaba 29. divizije od 5. X 1944, AVII, ANOP, k. 1144 II, reg. br. 7/6).
17) Četnički pokret »Nezavisna grupa nacionalnog otpora Jugoslovenske vojske u otadžbini«, kome se na čelo stavio Vojislav Lukačević, bio je pokušaj da se, u kolaboracionizmu kompromitovano četništvo, u završnoj etapi borbe za oslobođenje zemlje preobrazi u antifašističku organizaciju. Kao nezavisna i sa NOP-om ravnopravna organizacija osigurala bi status savezničke strane i, uz pomoć iz inostranstva, uzela učešće u odbrani interesa buržoaske monarhije u Jugoslaviji. (Radoje Pajović, Formiranje četničke Nezavisne grupe nacionalnog otpora, Jugoslovenski istorijski časopis br. 4/1964).
18) Naređenje komandanta operacije Vojislava Lukačevića od 24. IX 1944, AVII, ČA, k. 142, reg. br. 29/5 i naređenje komandanta četničkog Nevesinjskog korpusa od 16. IX 1944, AVII, ČA, k. 203, reg. br. 12/4.
19) Naređenje komandanta četničkog Nevesinjskog korpusa od 5. IX 1944, AVII, ČA, BH-V-9229. U dokumentu je preneta radio-depeša Draže Mihailovića u sadržaju: »Mobilišite sve snage Hercegovine i nastavite svim silama da tučete 29. diviziju koja je sada usamljena. Vrlo je važno da što pre razbijete 29. diviziju. Naš stav je nepromenjen. Tu ne može biti nikakve promene, jer smo na dobrom putu. Situacija u Srbiji ovoga meseca, u zemlji i svuda dostavljena vam je posled-

njim raspisom. Naše jedinice izvode uspešnu ofanzivu u pravcu Kopaonika. Danas sam već javio o dolasku američke misije. Opšta situacija je vrlo povoljna. Ne mogu Vam, sada ovim putem ništa određenije reći, jer su šifre nesigurne. Igra se velika politička igra. Samo znajte da ste na dobrom putu i dobro radite. Ne bojte se zadocnjenja. O svemu vodimo računa. Zapamtite, glavno je tući komuniste i to kod Vas u prvom redu 29. diviziju, ponavljam 29. diviziju treba što pre razbiti i uništiti. Ne bojte se, ne možete zadocniti. Čiča.«

20) Zapovijest komandanta Druge kolone od 8. IX 1944, AVII, CA, BH-V-9231 i zapovijest komandanta Trebinjskog korpusa od 9. IX 1944, AVII, CA, BH-V-8566.

21) Relacija štaba 11. brigade — za septembar 1944, AVII, ANOP, k. 11501, reg. br. 27-2. Dnevnik Nevesinjskog korpusa, AVII, CA, BH-N-9336 i ratni blok komandanta Nevesinjskog korpusa, AVII, CA, BH-V-9333.

22) Relacije štabova 11. i 12. brigade, AVII, ANOP, k. 11501, reg. br. 27-2, k. 1151, reg. br. 10-6.

23) Naređenje štaba 29. divizije od 12. IX 1944, *Zbornik,* t. IV, knj. 29, dok. 63. Dnevnik Nevesinjskog korpusa, AVII, CA, BH-V-9336.

24) Pismo Vojislava Lukačevića od 11. IX 1944, AVII, CA, CG-V-1656/1.

25) Radiogram štaba 2. u. korpusa od 11. IX 1944, AVII, ANOP, k. 11461, reg. br. 2-2.

26) Relacije štabova 11. i 12. brigade za septembar 1944. AVII, ANOP. k. 11501, reg. br. 27-2 i 1151, reg. br. 10-6.

27) Isto.

28) Zapovijest komandanta operacija za Hercegovinu i južnu Dalmaciju od 13. IX 1944, AVII, CA, CG-V-1657.

29) Saslušanje četničkog predstavnika u Hercegovini za vezu sa njemačkim komandama Todora Perovića od 12. XI 1944, AVII, CA, k. 264, reg. br. 14/1. Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.

30) Relacija štaba 11. brigade za septembar 1944, AVII, ANOP, k. 11501, reg. br. 27-2.

31) Relacija štaba 12. brigade za septembar 1944, AVII, ANOP, k. 1151, reg. br. 10-6.

32) Relacija štaba 13. brigade za septembar 1944, AVII, ANOP, k. 11521, reg. br. 3-7.

33) Izvještaj štaba Južnohercegovačkog NOP odreda od 6. IX 1944, *Zbornik,* t. IV, knj. 29, dok. 41.

34) Izvještaj Zapovjedništva 6. žand. puka NDH od 12. IX 1944, AVII, ANDH, k. 145, reg. br. 7.

35) Isto i relacija štaba 13. brigade za septembar 1944, AVII, ANOP, k. 11521, reg. br. 3-7.

36) Izvještaj štaba Južnohercegovačkog NOP odreda od 9. IX 1944, *Zbornik,* t. IV, knj. 29, dok. 56.

38) Naredba štaba 29. divizije od 4. IX 1944, *Zbornik,* t. 4, knj. 29, dok. 28.

39) Naredba štaba 29. divizije od 9. IX 1944, *Zbornik,* t. IV, knj. 29, dok. 52.

40) Naređenje štaba 29. divizije od 24. IX 1944, *Zbornik,* t. IV, knj. 29, dok. 104.

41) Izvještaj štaba Konjičkog NOP odreda od 21. IX 1944. AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 10/10.

42) Relacija štaba 11. brigade za septembar 1944, AVII, ANOP, k. 11501, reg. br. 27/2.

43) Postepeno, od sredine septembra, u Diviziji je, pored artiljerijskog diviziona, formiran inžinjerijski bataljon, zatim četa za vezu, te bolnička četa (naredba štaba 29. divizije od 24. IX 1944, *Zbornik,* t. IV, knj. 29, dok. 104). U brigadama su stvorene čete pratećih oruđa, inžinjerijske čete, vod za vezu, te bojna i trupna komora. U bataljonima je uvedena, pored tri pješadijske, i mitraljeska četa. (Naređenje štaba 29. divizije od 20. IX 1944, ANOP, k. 1711, reg. br. 3I/l).

44) Zapovijest komandanta operacija (Vojislav Lukačević) od 13. IX 1944, AVII, ČA, CG-V-1657.

45) Relacija štaba 14. brigade za septembar 1944, AVII, ANOP, k,1143A, reg. br. 8/1.

46) Po pristizanju, Vojislav Lukačević je u Ljubomiru, 18. (20.) septembra, održao savjetovanje sa predstavnicima četničkog Nacionalnog komiteta za Hercegovinu (Lazar Trklja, profesor Bratić, Todor Perović, Vlado Zečević) i četničkim komandantima (Danilo Salatić, Milorad Popović, Milorad Vidačić, kapetan Kureš i dr.), gdje ih je upoznao sa programom komande NGNO s kojim su se prisutni složili. Odlučeno je da se sa time zvanično upoznaju kraljevska vlada i saveznici, kako bi se osiguralo međunarodno priznanje pokretu. S takvim memorandumima

u Italiju je upućen član rukovodstva NGNO Velimir Krivošić da, pored ostalog, bude tumač kod savezničkog komandanta, u smislu da mu se Pokret potčinjava u izvršavanju zadataka. (Lukačevićeva depeša od 28. IX 1944, upućena p. pukovniku Gojniću, AVII, CA, CG-V-1662/1).

47) Naređenje štaba 2. u. korpusa od 2. IX 1944, AVII, ANOP, k. 1144 I, reg. br. 26-4.
48) Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
49) Radiogram p. pukovnika Zaharija Ostojića i Petra Baćovića Draži Mihailoviću od 21. IX 1944; »4.000 ljudi angažovano u Hercegovini u borbi protiv komunista. ..« (AVII, CA, k. 280, reg. br. 10/1).
50) Isto.
51) Operacijski dnevnik zapovjedništva 9. posadnog zdruga (zapis za 5. X 1944), AVII, ANDH, k. 111, reg. br. 1/11.
52) Isto.
53) Isto.
54) Izvještaj štaba 29. divizije od 5. X 1944, *Zbornik,* t. IV, knj. 30, dok. 22.
55) Radiogram Petra Baćovića od 30. X 1944, Draži Mihailoviću, AVII, CA, k. 280. reg. br. 16/1.
56) Relacija štaba 10. brigade za oktobar 1944, *Zbornik,* t. IV, knj. 30, dok. 84.
57) Izvještaj štaba 29. divizije od 5. X 1944, *Zbornik,* t. IV, knj. 30, dok. <22 i 32.
58) Isto.
59) Todor Vujošević, Ofanziva za oslobođenje Dalmacije, Vojno-istorijski institut, Beograd, 1965, str. 115—121.
60) Operacijski dnevnik štaba 13. brigade, AVII, ANOP, k. 1152 II, reg. br. 2-5.
61) Dnevnik zapovjedništva 9. posadnog zdruga, AVII, ANDH, k. 111, reg. br. 1/11.
62) Dušan Plenča, Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata, Beograd, 1962, str. 313. Naređenje komandanta 210 (komandant čet. sjevernohercegovačkog korpusa), AVII, CA, k. 15, reg. br. 3.
63) Relacije štabova 13. i 14. brigade za septembar 1944, AVII, ANOP, k. 11521, reg. br. 3-7 i k. 1143 A, reg. br. 8/1.
64) Izvještaj, AVII, CA, BH-V-9338. Zapovijest štaba 29. divizije, *Zbornik,* t. IV, knj. 30, dok. 32.
65) Republički sekretarijat za unutrašnje poslove u Titogradu, zapisnik o saslušanju Vojislava Lukačevića.
66) Isto, Radoje Pajović, Formiranje četničke grupe nezavisnog otpora, JlC, br. 4/1964, str. 70, primedba 84.
67) Relacija štaba Južnohercegovačke operativne grupe za oktobar 1944, *Zbornik,* t. IV, knj. 30, dok. 76.
68) Isto. U čelnom dijelu legionarske kolone, koji se uspio izvući iz Trebinja prema Dubrovniku, nalazila se komanda 369. puka sa 3. četom njenog 1. bataljona (Franc Srami, Hrvatsko ratište, str. 99).
69) Relacija štaba 12. brigade za oktobar 1944, *Zbornik,* t. IV, knj. 30, dok. 70.
70) Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8. Za 7. X 1944. godine, po izvještaju Komande mjesta Stolac od 5. X, zapisano; »Jutros u 8 sati četničke bande iznenadno napale Ljubinje i zauzele ga dok su se naši neorganizovano povukli iz grada«.
71) Dnevni izvještaj Grupe armija »F« od 23. IX 1944, AVII, Mikroteka T-311, F-193/928-933 i izvještaj od 9. X, T-311. F-194/214-218. Izvještaj zapovjedništva 9. posadnog zdruga od 6. X 1944, AVII, ANDH, k. 111, reg. br. 3-4. Relacija štaba Južnohercegovačke operativne grupe za oktobar 1944, *Zbornik, t.* IV, knj. 30, dok. 76.
72) Franc Šraml, Hrvatsko ratište, izdanje Kurt Fovinkela, Nekargemind 1952, str. 99.
73) Zapovijest štaba 29. divizije od 9. X 1944, *Zbornik,* t. IV, knj. 30, dok. 32.
74) Relacije štaba 11. brigade za septembar i oktobar 1944, AVII, ANOP, k. 11501, reg. br. 27-2 i *Zbornik,* t. IV, knj. 30, dok. 65.
75) Relacija štaba 10. brigade za septembar 1944, AVII, ANOP, k. 11481, reg. br. 9-1; relacija za oktobar 1944, *Zbornik,* t. IV, knj. 30, dok. 84; izvještaj zapovjedništva 6. žand. puka NDH od 12. X 1944, AVII, ANDH, k. 145, reg. br. 37/7.
76) Izvještaj štaba 29. divizije od 5. X 1944, *Zbornik,* t. IV, knj. 30, dok. 22. Rezultati nisu potpuni, sumirani su do početka borbi za oslobađanje Bileće, a sopstveni gubici za septembar su dopunjeni po podacima iz relacija brigada.

XIV Glava

OSLOBOĐENJE DUBROVNIKA, JUŽNE HERCEGOVINE I HERCEG NOVOG

Po oslobođenju Gacka, Nikšića, Bileće i Trebinja snage 2. udarnog korpusa su u tom prostoru zaposjele stabilnu osnovicu za dalje razvijanje operacija prema jadranskoj obali. Konačno su izboreni svi preduslovi za čišćenje već načetih i moralno uzdrmanih posada i garnizona njemačke 181. i legionarske 369. divizije duž bokokotorskog i dubrovačkog primorja. Tome je pogodovao opšti oslobodilački razmah NOV i POJ širom zemlje, koji je, iz dana u dan, dovodio do sve teže krize okupatorov sistem i prouzrokovao rasulo njegovih domaćih saradnika. Sloboda akcije jedinica 2. udarnog korpusa naglo je porasla zbog prethodnih poraza crnogorskih i hercegovačkih četnika.

Vrhovno političko i vojno rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije pridavalo je izuzetan značaj borbi za oslobođenje jadranskog primorja — radi otvaranja pomorskih puteva i svestranijeg povezivanja sa savezničkim frontom u Italiji i u Mediteranu uopšte. U okviru takvog cilja suzbijani su i pokušaji domaćih kolaboracionista da se prikupe i održe u priobalnom pojasu kako bi se, po protjerivanju okupatora i s pomoći izvana, suprotstavili revolucionarnim tekovinama narodnooslobodilačke borbe.

Presijecanje odstupnog primorskog puta njemačkoj Grupi armija »E« u njenom već započetom izvlačenju iz Grčke i Albanije bio je bitan zahtjev strategijskog plana Vrhovnog štaba NOV i POJ, postavljen štabovima 2. i 8. udarnog korpusa sredinom oktobra 1944. godine. Tih dana Vrhovni komandant NOV i POJ je svojim direktivama precizirao zadatke i povezao saradnju predviđenih jedinica u napadu za oslobođenje Dubrovnika sa pojasom i komunikacijom od Boke Kotorske do ušća Neretve. U ovu operaciju su uključene glavnine Primorske operativne grupe i 29. divizije 2. udarnog korpusa, s tim da, sa dostignute prostorije Crkvice—-Grab—Trebinje—Ljubinje preduzmu napad u Konavle i dubrovački prostor, sa istovremenim izolovanjem neprijateljevih snaga u bokokotorskom zalivu. Odsjecanje zahvaćenog neprijatelja od njegovih snaga u dolini Neretve imale su da ostvare dvije brigade 26. divizije 8. udarnog korpusa — iskrcavanjem sa Pelješca i zauzimanjem rejona Neum—Ston. Nastupanje dijela 29. divizije duž željezničke pruge, sa čišćenjem stanič nih posada od Ravnog prema Hutovu i Gabeli,[1] obezbijedilo bi se sadejstvo u realizaciji plana. U toku završnih borbi, u izvršenju ove odluke Vrhovnog komandanta NOV i POJ, njemačka Vrhovna komanda

Jugoistoka je, 21. oktobra, narednog dana po oslobođenju Beograda, naredila komandantu Grupe armija »E«: da se njen 21. armijski korpus iz Albanije i jugoistočne Crne Gore izvuče na sjever, duž jadranskog pojasa.[2] Zahvaljujući, međutim, blagovremenom i odlučnom postupku za oslobođenje dubrovačkog primorja — s čim je počelo njegovo snažno ojačavanje i opremanje iz pomorskih baza NOVJ — 2. udarni korpus je suzbio sve dalje pokušaje njemačkih trupa da prodru od Boke Kotorske i doline Zete prema neretvljanskom prostoru.

Uz tačnu procjenu o pravcu izvlačenja njemačkog 21. korpusa, štabovi NOV su, organizujući napad u dubrovačkom primorju, bili uvjereni da predstoji skora evakuacija neprijateljevih snaga sa istočne obale Jadrana u dubinu ratišta. Ona je stvarno i naređena od strane njemačke Vrhovne komande 10. oktobra.[3] Po planu »Jesenja bura« (Herbstgewitter), postepenim pomjeranjem trupa, imao se uspostaviti novi odbrambeni front Njemačke 2. oklopne armije; od Senja, preko Knina—Livna—Mostara—Nevesinja, do Gacka.[4] Zapravo, to je bio samo južni dio njemačke odbrane na »Zelenoj liniji«, koja se, dalje, protezala tokom Drine pa, zatim, preko Srema na Dunav. Naravno, ovi planovi njemačkih komandi otkriveni su kasnije, kao i tačno vrijeme evakuacije Dubrovnika naređenog za 20. oktobar).[5] Uspostavljanjem *»Zelene linije«* njemačko komandovanje je prišlo stabilizovanju odbrane na jugoslovenskom ratištu. Pri tome je Adolf Hitler naredio da čvrsto držanje Mostara ima karakter ključnog položaja u novoobrazovanoj odbrambenoj liniji.[0]

Operativno okruženje neprijatelja u prostoru Dubrovnika

Vrhovni komandat NOV i POJ je direktnim radio-naređenjem od 10. oktobra postavio zadatak štabu 29. divizije za napad u pravcu Dubrovnika. Takođe, ukazao je da će pri tome sadejstvovati Primorska operativna grupa, istovremenim prodiranjem od Grahova u Konavle; njegova desnokrilna 2. dalmatinska proleterska brigada je svojom glavninom, prodorom od Zubaca, već vodila borbu na prilazima Čilipima i Grudi. Ovim naređenjem je štab 29. divizije bio obavezan da — dijelom snaga iz rejona Zavala—Trnovica—Smokovljani — podrži pomorski desant snaga 26. udarne divizije sa Pelješca na obalu kod Neuma, koji je trebalo da počne noću 14. oktobra.[7]

Za izvršenje svoga zadatka štab 29. divizije je, 11. oktobra, naredio pregrupaciju svojih jedinica i postavio im zadatke:[8]

— Južnohercegovačka operativna grupa je pokrenuta iz rejona Trebinja, sa zadatkom da njena 14. brigada sa dva bataljona preuzme vezivanje garnizona u Nevesinju, jednim bataljonom neprijatelja u Stocu, a preostalim bataljonom da osigurava divizijske ustanove u Bileći. Istovremeno, 13. brigada (bez 2. bataljona, koji je zadržan za osiguranje Trebinja) upućena je u Popovo polje da bi, do 13. oktobra, zauzela napadni raspored Sedlari—Kijev Do—Gorogaše i oslobodila prugu Zavala—Ravno—Hutovo—D. Hrasno i podržala iskrcavanje snaga 26. divizije kod Neuma;

— 12. brigada (bez 1. bataljona, pridatog 13. brigadi) je do 16. oktobra, na položajima Zaplanik—Bobovište—Radovan ždrijelo održavala borbeni dodir sa neprijateljevom spoljnom odbranom kod Dubrovnika, vršeći pripreme za već najavljeni napad i sa zadatkom koji će se precizirati zapovješću od 15. oktobra;

— 10. brigada je u toku 15. oktobra pristigla u rejon Zg'onjevo—Ljekova—Slivnica—Glavska, sa pridatim Artiljerijskim divizionom. Njeno prikupljanje je bilo uslovljeno prethodnim pristizanjem dijelova 14. brigade kod Nevesinja i Bileće. U toku istog dana, Brigada će primiti zadatak za napad za oslobođenje Dubrovnika;

—- 11. brigada, sa 2. brigadom talijanske partizanske divizije »Garibaldi«, te Konjičkim i Kalinovičkim NOP odredima, raspoređena na prostoru Gacko—Kifino Selo—Kalinovik—Miljevina, zadržana je na ranijem zadatku: osiguranja gornjohercegovačke oslobođene teritorije. Pri tome, ona će se intenzivno angažovati u razbijanju jače četničke grupacije na međuprostoru Kalinovik—Foča—Trnovo;

— Štab 29. divizije se 11. oktobra premjestio iz Bileće u Trebinje, raspolažući telefonskim vezama preko Bileće sa Gackom, Berkovićima i Nikšićem. Ubrzo po oslobođenju Trebinje je postalo središte aktivnosti svih društveno-političkih organizacija NOP-a u Hercegovini.

Snage 29. divizije su bile, dakle, razvučene na šest pravaca u krugu oslobođene teritorije, pa je njena udarna snaga na težišnom, južnohercegovačkom sektoru svedena u najneophodnije okvire. Još od ranije tu prisutna dva bataljona 2. dalmatinske proleterske brigade i Dubrovačkog NOP odreda u prostoru između Dubrovnika, Slanog i Popova polja, i, saradnjom sa jedinicama Divizije, popunjavali su prazninu u rasporedu Brigade u pripremama za napad prema jadranskoj obali.

Uvodne borbe za oslobođenje Dubrovnika trajale su od 13. do 16. oktobra, kad su snage koje su učestvovale iz 2. i 8. udarnog korpusa, shodno direktivi Vrhovnog štaba NOV i POJ, presjekle sve kopnene veze neprijateljevoj grupaciji u širem prostoru Dubrovnika i, operativnim okruženjem, izolovale je sprečavajući pristizanje pomoći iz bokokotorskog zaliva i neretvljanske kotline.[9-1]

Prvo je 13. hercegovačka brigada prešla u napad, 13. oktobra, sa zadatkom da čisti od neprijateljevih posada željezničku prugu Zavala——Gabela i prihvata desantne snage 26. udarne divizije kod Neuma i Stona. Time je ona započela konačni obračun sa desetinom utvrđenih uporišta, među kojima su najotpornija bila u Zavali, Ravnom, Hutovu i D. Hrasnu. U tim uporištima, različito prema njihovoj namjeni, nalazilo se ukupno oko 2.000 branilaca talijanske 49. fašističke legije »San Marko«, 1. bojne 9. ustaškog pohodnog zdruga, sa mjesnim jedinicama ustaške milicije i dijelovima 6. žandarmerijskog puka NDH.[10']

U periodu od 13. do 15. oktobra 13. brigada (1, 3, 4. i pridati 1. bataljon 12. brigade sa Bobanskom partizanskom četom) je, uz podršku jednog topa 75 mm, oslobodila stanice Zavalu, Cvaljinu i Ravno i, goneći razbijene neprijateljske snage, do 16. oktobra izbila pred željezničku stanicu Turkoviće. Tom prilikom u rejonu Zavale i Ravnog ubijeno je 83 talijanska fašista i 15 ustaša, dok je 218 zarobljeno. Zaplijenjeno je: 2 topa, 3. mitraljeza, 2 minobacača 81 mm, 1 minobacač 60 mm, 8 puškomitraljeza, 207 pušaka, 10.000 metaka i 25 tovarnih grla, mazgi. Jedinice 13. brigade su imale 3 poginula*' i 8 ranjenih. Poslije oslobođenja Zavale 1. bataljon 12. brigade je vraćen u sastav svoje brigade orijentisane prema Dubrovniku.[11']

*) Kod Zavale, 14. oktobra poginuli su borci 3. bataljona: Veljko Kuzman iz Zitomislića Abdulah Nanić (Avdo) iz Sarajeva i Novica Stajčić iz Vlahovića. Istog dana kod Ravnog je *smrtno* ranjen borac 3. bataljona Veljko Anđelić iz Dubočana.

Značajnom uspjehu 13. brigade najviše je pridonio obilazni manevar kojim je neprijatelj u Zavali bio taktički okružen, a zatim, u utvrđenoj školskoj zgradi, prisiljen na predaju (neposrednom topovskom vatrom). Oslobođenjem Zavale i Ravnog, otvoren je put taktičkom dodiru snaga 26. i 29. divizije, koji je ostvaren već 16. oktobra u s. Točioniku.[12]

Istovremeno sa 13. brigadom, kod Zavale je preduzeo napad i 2. bataljon 2. dalmatinske proleterske brigade — na 4. četu 1. bojne 9. ustaškog zdruga, ojačanu vodom legionara 370. puka, a koja se bila utvrdila u Zavali, bliskom Orahovu Dolu. Ovo uporište je pružalo žilav otpor koji je savladan 17. oktobra, pa je neprijatelj odbačen prema Slanom, pošto su dalmatinskoj jedinici pristigli u pomoć jedna četa 4. bataljona i Prateći vod štaba 13. brigade.

Oslobođenjem Zavale i Ravnog 15. oktobra, sa istovremenim oslobođenjem Grude u Konavlima od snaga 2. dalmatinske proleterske brigade, u toku 16. oktobra dovršiće se potpuno okruženje neprijateljeve grupacije u prostoru Dubrovnika. Tada su i jedinice 26. divizije kod Neuma presjekle još jedini preostali put — od Dubrovnika prema Metkoviću. Pošto su se u toku noći 15/16. oktobra sa Pelješca iskrcali i kod Slivna Ravnog i Neuma savladali otpor ojačanog 1. — bataljona legionarskog 370. puka —, tri bataljona 1. dalmatinske proleterske brigade ovladali su priobalnim putem kod Neuma i Vukovog klanca. Tu su, koristeći od strane neprijatelja pripremljena minska polja i njihovim aktiviranjem, radikalno porušili putnu komunikaciju. Ova — i 11. dalmatinska brigada — —• istovremeno su od Sparagovića napale utvrđeni Ston, koji je branio 19. bataljon njemačkog 999. puka tvrđavske pješadije. Napad je podržavan 1. brdskim artiljerijskim divizionom i avijacijom i njim je, do 18. oktobra, savladan otpor neprijatelja i, također, stabilizovan položaj naših snaga u rejonu Neum—Duži—Ošlje—Ston.[13] Do 19. oktobra izbila je u Hutovo 13. hercegovačka brigada i — iz tog pravca — osigurala snage 1. i 11. dalmatinske brigade, pa su one predstavljale snažnu prepreku izvlačenju neprijateljevih kolona iz rejona Dubrovnika prema Metkoviću. Tako su, na najbolji način, stvoreni svi preduslovi za napad na neprijateljeve snage oko Dubrovnika.

Štab 29. divizije je, svojom zapovješću od 15. oktobra, organizovao — — i naredio — početak napada 10. i 12. brigade na dobro utvrđenu odbranu Dubrovnika. U rejonu grada i na njegovim prilazima bilo se prikupilo mnoštvo raznorodnih njemačkih i ustaško-domobranskih jedinica: pješadije, artiljerije, mornarice i alarmni sastavi, čiju jačinu i pripadnost nije moguće tačno utvrditi. Ocjenjivalo se da je neprijatelj u Dubrovniku raspolagao sa najmanje 4.000 vojnika, što je sasvim održivo. Okosnicu je predstavljala glavnina legionarskog 369. puka (3. bataljon, ostaci 1. bataljona i jedinice i ustanove oko pukovske komande) sa slijedećim snagama: bataljonom mornaričke pješadije »Heningsen« (Henningsen), oko 400 pripadnika 9. posadnog i 9. ustaškog zdruga, 1. divizionom 369. artiljerijskog puka, 949. i 612. pukom obalske artiljerije, divizionom mornaričke artiljerije i dijelom 1. divizije torpednih čamaca.[14] Odbranom Dubrovnika komandovao je njemački komandant grada, pukovnik Štramer (Strammer), kao zastupnik komandanta 369. pješadijskog puka pukovnika Fišera, koji je, zajedno sa komandantom 370. puka, ppukovnikom Keneom bio odsječen od svoje trupe. Poslije desantnog prodora snaga 26. divizije na put kod Neuma nije se mogao vratiti iz Metkovića, gdje je bio zbog savjetovanja na komandnom mjestu 369. divizije.[15]

Spoljna odbrana Dubrovnika protezala se kopnenom linijom Oštra glava (tt 615)—Golubov kamen—Uskoplje—Krčetovo (k. 628)—Drijen (k. 678)—Ivanića—Brgat—Dubac, a bila je organizovana po sistemu povezanih čvorišta, uređenih za kružnu odbranu.[16]

Napad 10. i 12. hercegovačke brigade na već izolovanu neprijateljevu odbranu Dubrovnika preduzet je 16. oktobra u 17 sati.[17]-[1] Brigade su dobile zadatak da, zajedničkim naporima, razbiju odbrambeni čvor u rejonu Ivanice a, zatim, da prodiru u dubinu odbrane. Dvanaestoj brigadi je dodijeljen pravac Mokošica—Prijevor, s ciljem zahvatanje puta u zalivu Omble; 10. brigada je orijentisana od Ivanice preko Brgata, Srđa (k. 412) i utvrđenje Bosanka.

U toku noći 16/17. oktobra slomljena je odbrana na Drijenu, a čvor Ivanića, sa dominantnom Vlašticom, održao se. Dijelovi obje brigade, u međusobnoj saradnji, odbacili su oko dvije ojačane legionarske čete sa Drijena prema Ivanici i, pri tom, zaplijenile 1 pt top, 1 minobacač 81 mm i 3 puškomitraljeza. Iste noći, jedinice 12. brigade ovladale su Uskopljem, dok je 10. brigada savladala odbranu na Krčetovu. Međutim, neprijateljeva odbrana na Vlaštici, Ivanici i u rejonu Brgata, podržavana zaprečnom vatrom oko dva artiljerijska diviziona, odupirala se sve do podne 18. oktobra. U toku 17. oktobra neprijatelj je evakuisao Cavtat pa se, goneći ove dijelove, u toku toga dana u napad za Dubrovnik uključio, kod Dubca, i 3. bataljon 2. dalmatinske brigade na lijevom krilu 10. brigade.

Ujutru 18. oktobra neprijateljeva dubrovačka grupacija počela je evakuacija prema Slanom, kako putem tako i plovnim sredstvima; to su najavile i eksplozije u rušenju objekata i uništavanju nepokretnih oruđa. Čim je utvrđeno izvlačenje, 10. i 12. brigada su u jutarnjim satima snažnije pritisnule neprijateljeve zaštitnice, koje su se sada, takođe, izvlačile pod zaštitom guste artiljerijske vatre. Do 10. sati je zauzeta Ivanića, u 16,30 Brgat, a ubrzo potom i Dubac. Čim je pao mrak, dvije brigade 29. divizije, sa jednim bataljonom Primorske operativne grupe, ušle su bez daljeg otpora u Dubrovnik. Neprijatelj ga je ubrzano napustio izvlačeći se u pravcu Slanog i s ciljem da se probije prema Mostaru. To je preduzeo dva dana ranije od utvrđenog roka, svakako strahujući od daljeg pogoršanja svoga položaja poslije presijecanja odstupnog puta kod Slanog i Neuma, koje su izvršili 16. oktobra dijelovi 26. udarne divizije.

U borbi za oslobođenje Dubrovnika ubijeno je i zarobljeno oko 160 neprijateljevih vojnika, dok su jedinice 29. divizije imale 17 poginulih i 49 ranjenih. Kod Ivanice, 16. oktobra, poginuo je komandir čete, Gavrilo Savović iz Bijele Rudine, a 18. oktobra tamo je pao i komandir čete, Mirko Aleksić iz Bogdašića; obojica su bili istaknuti rukovodioci 10. brigade.*-' Po nepotpunim podacima, u rejonu Dubrovnika je zaplijenjeno 14 topova i haubica (u većini onesposobljenih), 3 flaka, 2 srednjokalibarska minobacača, 3 puškomitraljeza, kao i znatnije količine pušaka i municije.[18.]

Oslobođenje Dubrovnika spada u red krupnih uspjeha oslobodilačkih snaga u jesen 1944. godine; on je vremenski ostvaren u etapi velikih

*) U trodnevnim borbama za oslobođenje Dubrovnika još su poginuli iz 10. brigade: komandir voda Sveto Zečević, iz Zovog Dola, komandir voda Anđelko Terzić, iz Bratača, politički delegat voda Ilija Dragović, iz Udrežnja, kao i borci Blagoje Vučetić iz Odžaka, Vojko Radojčić iz Batkovića, Peko Tomindžić iz Udrežnja, Mirko Ivković iz Podgorja, Savo Delić iz Smijova, Čedo Vujadinović iz Podgorja, Bogdan Samardžić iz Krstače i Milan Miladinović iz Turmenti. Iz 12. brigade su poginuli: komandir voda Neđo Tepačević i borci: Šukrija Šućo Kapidžić iz Bileće, Rade Ratković iz Zeljeve i Žarko Sušić iz Čvarića.

pobjeda koje su krunisane oslobođenjem Beograda. Sa oslobođenjem dubrovačke luke uspostavljen je i stalni dotur većih količina naoružanja, opreme i živežnih namirnica iz prekomorskih baza NOVJ. Ovim snabdjevačkim kanalom ubrzo su pristigle i snažne tenkovske, artiljerijske i motorizovane jedinice koje su znatno podigle udarnu i vatrenu snagu 2. udarnog korpusa.

U sferi operativno-taktičkih postupaka u borbama za Dubrovnik nameću se i zanimljiva iskustva. U prvom redu, to se odnosi na nedovoljnu povezanost i koordinaciju dijelova 2. i 8. udarnog korpusa.[19] Izostalo je gonjenje odstupajućeg neprijatelja poslije njegovog izvlačenja iz Dubrovnika u pravcu Stona. Dijelu 29. divizije, u prvom redu njenoj 12. brigadi, pružala se prilika da, 18. oktobra, kad se kod Dubrovačke Rijeke našla na leđima odstupajuće kolone, preduzme energično paralelno gonjenje neprijatelja. Sa ovim se dogodio i drugi propust sa odstupnog puta Dubrovnik——Slano, baš sa početkom neprijateljevog odstupanja 18. oktobra, povučena su prema bokokotorskom zalivu dva bataljona 2. dalmatinske brigade.[20] Neprijatelj se zato, ničim neometen, mogao svim snagama orijentisati na proboj kod Stona i Neuma; tamo su ga, iako osamljene, teško porazile dve brigade 26. udarne divizije. Nedostajalo je operativno rukovodstvo za koordinaciju između snaga koje su učestvovale (dva korpusa) u momentu kad se Vrhovni štab NOV i POJ baš premještao sa Visa prema Beogradu i bio angažovan operacijom za oslobođenje glavnog grada.

Gonjenje neprijatelja prema Mostaru, oslobođenje Stoca, Metkovića, Čapljine i Čitluka

Oštra kriza njemačkih snaga na prostoru Dubrovnik—ušće Neretve prisilila je komandanta Jugoistoka da, 19. oktobra, obavijesti Grupu armija »E« kako 5. SS korpus 2. oklopne armije nije u stanju da oslobodi niti osigura put Viluse—Trebinje—Mostar; zato joj je naredio da se ona s njenim 21. armijskim korpusom sama o tome brine.[21] S druge strane. Vrhovni štab NOV i POJ je istog dana izdao direktivu 2, 5. i 8. korpusu — radi osiguranja i daljeg razvijanja uspjeha postignutog oslobođenjem Dubrovnika. Stab 2. udarnog korpusa je dobio zadatak da bez odlaganja nastavi gonjenje neprijatelja prema dolini Neretve i bokokotorskom zalivu. Podvučena je važnost osiguranja snabdjevačkog pravca od Dubrovnika prema unutrašnjosti. Najavljeno je skoro pristizanje u Dubrovnik sa Visa jedne tenkovske brigade, 200 kamiona i velikih količina municije. Istovremeno je postavljeno da 8. udarni korpus orijentiše svoju jednu diviziju od makarske obale pravcem Imotski—Ljubuški, a Peti korpus — da odlučno napada komunikacije Mostar—Sarajevo—B. Brod. Četiri dana kasnije Drugi korpus je bio obavješten da će u Dubrovnik ubrzo stići tri britanske artiljerijske baterije, a na aerodrom u Konavlje dvije avioeskadrile NOVJ.[22]

Izvršavajući dobijeni zadatak, štab 2. udarnog korpusa je odmah naredio da Primorska operativna grupa, ojačana 10. hercegovačkom brigadom, nastavi napad za oslobođenje Boke Kotorske, a 29. divizija da goni neprijatelja prema dolini Neretve i Mostaru.[23]

Stab 29. divizije je zapoviješću od 20. oktobra naredio da se 10. brigada (bez 4. bataljona, zadržan za osiguranje Dubrovnika) priključi Primorskoj operativnoj grupi u konavolskom prostoru; 12. brigadu je,

iz rejona Dubrovnika, orijentisao prema Metkoviću, s tim da jedan bataljon odvoji za osiguranje Trebinja. Ova brigada je imala zadatak da u prostoru Hutovo—D. Hrasno smijeni 13. brigadu Južnohercegovačke operativne grupe, predviđenu inače za napad na garnizon u Stocu.

Za vrijeme borbi za oslobođenje Dubrovnika i, kasnije do 24. oktobra, na prostoru Hutovo—D. Hrasno—Ston—Neum, odigrale su se žestoke borbe; u njima su naneseni poražavajući udarci dubrovačkoj grupaciji njemačkog 5. SS korpusa.

Trinaesta brigada je 18. oktobra, na dan oslobođenja Dubrovnika, nastavila uništavanje neprijateljevih uporišta duž željezničke pruge Hutovo—Gabela s ciljem da osigura mostobran koji su ostvarile snage 26. divizije od 15. do 18. oktobra. Pošto je dan ranije kod Turkovića odbila protivnapad 1. bojne 9. ustaškog zdruga i odbacila ga prema Hutovu (a tom prilikom ubila 7 neprijateljskih vojnika izgubivši jednog borca*', Brigada je 18. oktobra preduzela napad na posade u Hutovu i D. Hrasnu. Dva utvrđena stanična čvora branile su posade u jačini od oko 600 vojnika talijanske 49. fašističke legije »San Marko«, 1. bojne 9. ustaškog zdruga, te priključena mjesna ustaška milicija i žandarmerijski dijelovi. U D. Hrasno je već bila pristigla i jedna alarmna četa iz pozadinskih ustanova 369. divizije.[24]'

Prvo su, 19. oktobra, čete 1, 3. i 4. bataljona i Hrašnjanska partizanska četa savladale odbranu u Hutovu. Iste jedinice su, goneći hutovsku posadu, narednog jutra oslobodile i željezničku stanicu D. Hrasno. Za ovo vrijeme 2. bataljon je u rejonu Graca održavao vezu sa 1. dalmatinskom brigadom kod Duži i osiguravao napad na posadu u Hutovu i D. Hrasnu — od neprijatelja koji se probijao od Dubrovnika. Oko 9. sati 20. oktobra neprijatelj se, uz pomoć oklopnog voza, izvukao iz D. Hrasna, prema Gabeli; njegova jačina dostizala je do 1.000 ljudi. Istog dana 3. bataljon je goneći neprijatelja oslobodio stanice Brštanicu i Sjekose na domak puta Metković—Mostar.[25]-'

U borbama za oslobođenje rejona Hutovo—D. Hrasno zarobljeno je 10 a ubijeno do 100 neprijateljevih vojnika. Zaplijenjeno je 20 tovarnih grla, 2 mitraljeza, 60 pušaka, 2 laka minobacača, znatne količine municije i razne ratne opreme. Gubici 13. brigade bili su 5 poginulih**' i 10 ranjenih.[26]'

Od 20. do 24. oktobra 13. brigada je, na položajima Kolojan, Dobranje, D. Hrasno i Hutovo osiguravala zauzetu prugu i štitila raspored jedinica 26. udarne divizije kod Neuma i Vukova klanca. Odbila je nekoliko manjih neprijateljevih napada iz doline Neretve prema D. Hrasnu. Izvršenjem svog zadatka, 13. brigada je pomogla svom susjedu da porazi neprijatelja kod Stona i Neuma.

U borbama kod Stona i Neuma, od 15. do 23. oktobra, 1. i 11. dalmatinska brigada 26. udarne divizije, podržane vatrom jednog artiljerijskog diviziona i udarima 1. vazduhoplovne eskadrile NOVJ, postigle su blistav borbeni uspjeh: ubile ili zarobile 3070 neprijateljskih vojnika i zaplijenile 13 tenkova, 60 artiljerijskih i 174 automatskih oruđa, 231 motorno vozilo, 900 pušaka, te 289 zaprežnih i tovarnih grla. Najveći poraz nanesen je neprijatelju u borbama od 21. do 23. oktobra, kada

*) Kod Turkovića je poginuo borac 13. brigade Bešir Pervan iz Fatnice.

**) Komandir voda 13. brigade Dušan Đurica iz Hatelja u Dabru, te borci Đorđo Carlija iz Kačnja kod Bileće, Stevo Bulut iz Pribilovaca kod Čapljine, Muhamed Ljuković iz Mostara, Đuro Tadić iz Bošnjaka kod Županje i Andrija Pavlović iz Bjelovara (oba SR Hrvatska).

je — snagom od oko 4.500 vojnika — u odstupanju od Dubrovnika prema Metkoviću pokušao da se probije duž priobalnog puta; put je, međutim, bio temeljito porušen i branjen od navedenih dalmatinskih brigada. Samo dio, oko jedne trećine grupisanih njemačkih i kolaboracionističkih jedinica, uspio je da se probije prema Metkoviću ali — u stanju potpunog rasula.[27] Poslije učešća u ofanzivi za oslobođenje dubrovačkog primorja, brigade 26. udarne divizije su vraćene prema Braču — da bi nastavile borbu za oslobođenje srednje Dalmacije.

Poslije sloma neprijatelja na dubrovačkoj obali, ostaci njegovih jedinica — sa garnizoniranim dijelovima na prostoru Metković, Stolac, Čapljina, Mostar i uz prihvat ovih, postepeno su se povlačili na odbrambenu »Zelenu liniju« Nevesinje—Buna—Lištica.

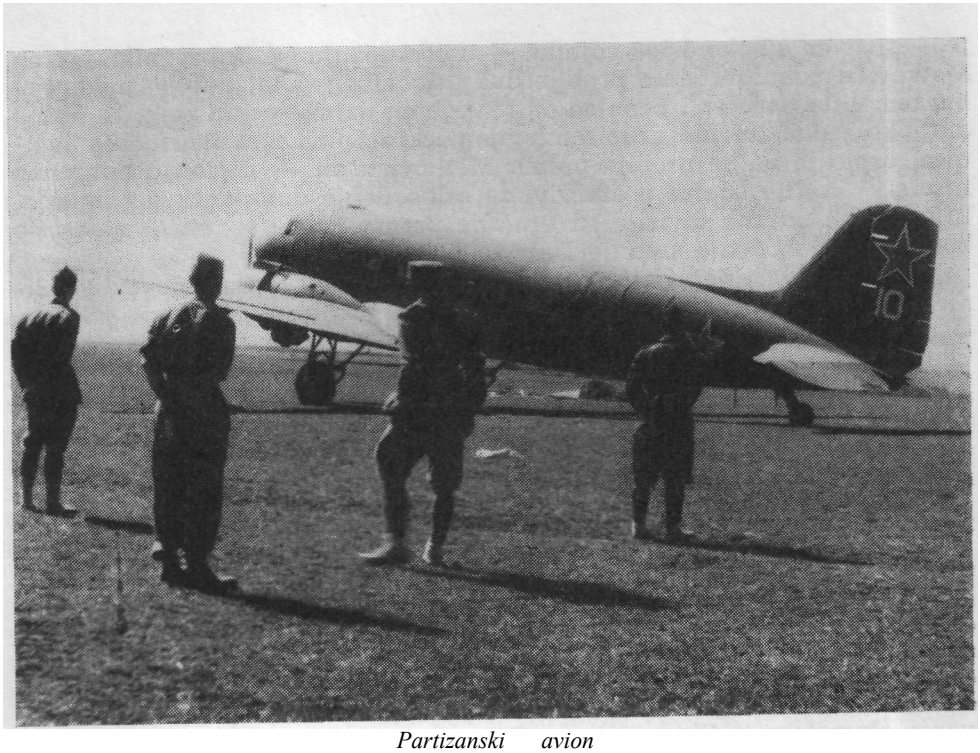
Oslobođenje Stoca

Po pristizanju 12. brigade od Dubrovnika u rejon D. Hrasna, 13. brigada je, 25. oktobra, iz rejona G. Hrasno—Burmazi orijentisana u pravcu Stoca; naporedo je to učinila 12. brigada, koja je preduzela gonjenje neprijatelja preko Gabele i Čapljine i dalje, prema Mostaru.[28] U gonjenje su se uključili i dijelovi 14. brigade, koji su od sredine oktobra kontrolisali garnizon u Stocu.

Podstaknut vijestima o snažnom porazu neprijatelja na jadranskoj obali, štab 14. brigade (u s. Berkovići) je naredio napad radi istjerivanja okupatora iz Stoca. Njegov 2. bataljon je 24. oktobra uveče napao sada oslabljeni garnizon u kome su se zadržali dijelovi 369. izviđačkog i 369. protivtenkovskog bataljona, sa ukupno do 200 vojnika. Po pristizanju od Zegulje, dvije čete su prodrle u Stolac, dok je jedna četa presjekla odstupnicu prema Domanovićima. Do 10 sati 25. oktobra vođena je borba za Duvansku stanicu, iz koje se, inače, neprijatelj uporno branio uz podršku vatre oko 20 topova. Tada je u Stolac prodrla, od Aladinića, nadmoćna neprijateljeva kolona i odmah, sa prihvaćenom posadom, odstupila u rejon Maslina; tamo je zauzela položaje za odbranu. U borbi za oslobođenje Stoca ubijeno je 5 neprijateljskih vojnika, a 2. bataljon 14. brigade je imao 2 poginula*) uz skroman plijen — 1 mitraljez i 20 pušaka.[29] Samoinicijativan napad na stolački garnizon omeo je plan štaba Južnohercegovačke grupe Ljubinje — za potpuno savlađivanje ove posade i zahvatanje njenih brojnih protivtenkovskih topova. Neprijatelj je umakao za jedan dan 13. brigadi, koja je za ovu svrhu pokrenuta od G. Hrasna, a kod Stoca se našla ujutru 26. oktobra.

Komanda 369. divizije evakuisala je posadu iz Stoca procjenjujući da je ne može održati zbog rasula koje je već nastupilo među njenim snagama u dolini donje Neretve. Odlučila se na brzo povlačenje svih snaga na položaje »Zelene linije«, koje su, kod Blagaja i Bune, već posjedali dijelovi njemačke 118. lovačke divizije (1. bataljon 738. puka i 118. izviđački bataljon), s namjerom da tamo prihvate borbeno jako oslabljene i dezorganizovane dijelove u njihovom povlačenju od ušća Neretve i Metkovića.[30] U odstupanju je bila borbena grupa »Fišer« (ostaci 369. puka, 369. izviđačkog bataljona, te 19. bataljona 999. tvrđavskog puka) i borbena grupa »Beker« (oko 500 vojnika preostalih od

*) Poginuli su borci 2. bataljona 14. brigade Bećko Grebović iz Bahora i Hadžo Bašić iz Bašića.

Partizanski avion

Stolac 1944. godine

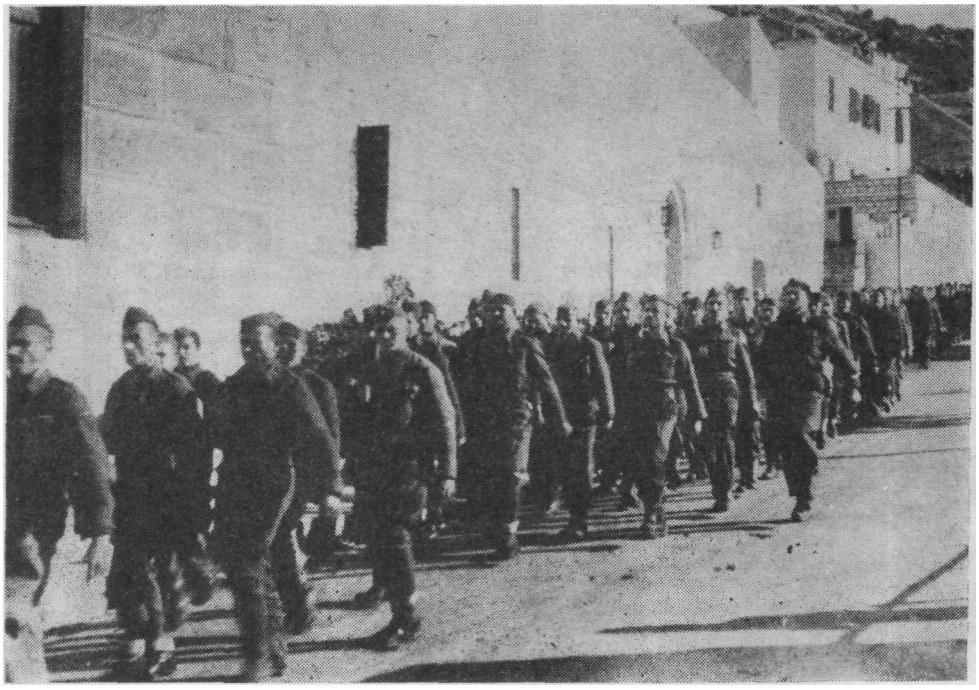
Sa Oblasne konferencije JNOF-a za Hercegovinu, u Gacku, 19. IX 1944.

Trinaesta brigada u maršu od Gorice prema Trebinju

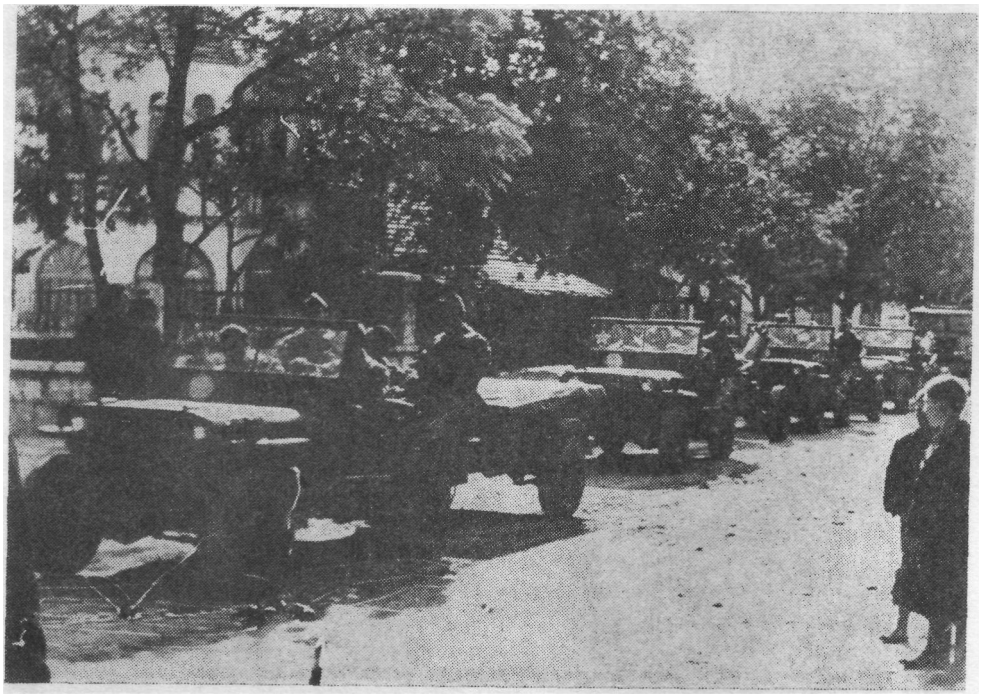
Jedinice 29. hercegovačke divizije u oslobođenom Trebinju, 4. oktobra 1944.

Defile jedinica 29. divizije u oslobođenom Dubrovniku, 18. oktobra 1944.

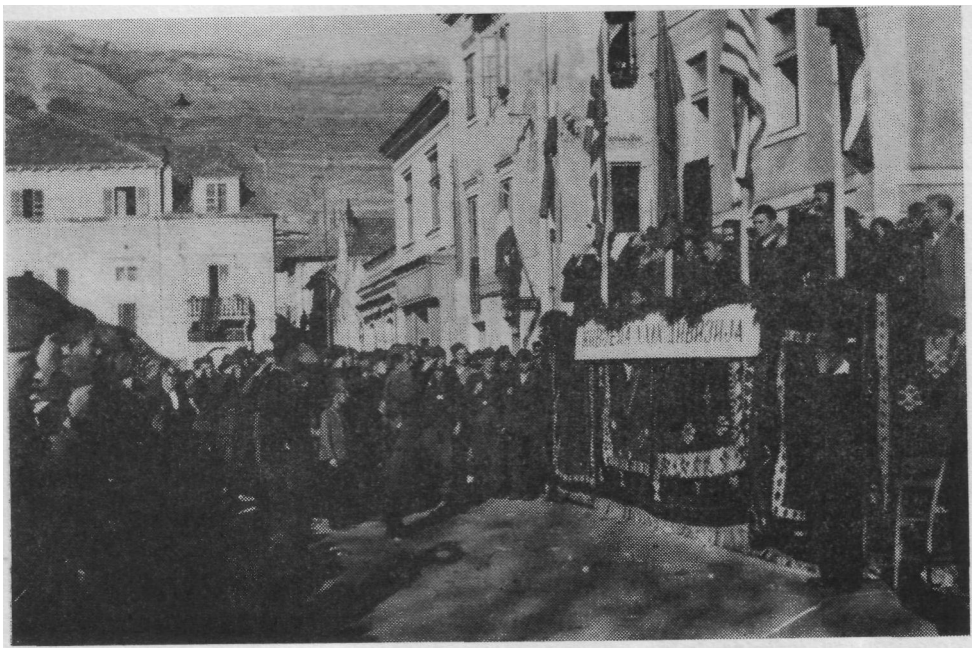
Oslobodioci u maršu dubrovačkim ulicama

Motorizovane jedinice Južne grupe 1. tenkovske brigade NOVJ, koje su početkom novembra 1944. stigle u Hercegovinu.

Sa proslave 27. godišnjice oktobarske revolucije u Trebinju 7. XI 1944.

Proslava godišnjice formiranja 29. divizije, Trebinje, kraj novembra 1944.

370. puka). U odstupnim kolonama od Metkovića našao se i mornarički pješadijski bataljon »Vahtel« (Wachtel), jačine oko 500 ljudi, pored drugih — bez oružja ili ranjenih — ostataka poražene dubrovačke grupacije. Isto tako, odstupali su, bez volje za dalju borbu, i ostaci 49. fašističke legije (515 vojnika) i dijelovi 9. posadnog i 9. ustaškog zdruga.[31]

Prije nego što se iz Blagaja povukla u Bijelo polje, odakle je funkcionisala od 30. oktobra, komanda 369. divizije je orijentisala Grupu »Fišer« na položaje nove odbrambene linije Sretnice—Ličtica, Grupu »Beker« je uputila prema Nevesinju (radi ojačanja tamošnjeg garnizona), a 49. fašističku legiju u Grabovicu. Ostali dijelovi imali su se prikupiti oko Mostara, radi reorganizacije a pod neposrednom zaštitom navedenih dijelova 118. divizije kod Bune i Blagaja. Pomoć Grupi »Fišer« u ovom kriznom povlačenju ukazali su dijelovi 6. ustaškog zdruga, koji su, u međuvremenu, povučeni od Ljubuškog prema Čapljini. Na drugoj, lijevoj obali Neretve, u rejonu Dubrava i Domanovića, povlačenje je podržavala borbena grupa »Timel« (Thiimmel) skrpljena na brzinu od raznih jedinica i u jačini jednog bataljona. U ovo vrijeme, 28. oktobra, rejon Mostara je napustila i komanda 5. SS korpusa, radi smještaja u Kasindolu kod Sarajeva.[32]

Oslobođenje Metkovića, Čapljine i Čitluka

Goneći neprijatelja, 12. hercegovačka brigada je u toku 26. oktobra oslobodila Metković, koga su odmah posjeli dijelovi Neretvljanskog NOP odreda, a zatim i Gabelu i Čapljinu, da bi svoj uspjeh osigurala na položajima Hotanj—Dretelj—Trebižat. Pošto su istog dana kod Tasovčića odbili protivnapad ostataka 1. bataljona 369. puka i, goneći ih, dijelovi 12. brigade su, u noći 26/27. oktobra, stigli pred Domanoviće i time, iz pozadine, ugrozili garnizon; njega će, dan kasnije, napasti i jedinice 13. brigade od Stoca. Tri bataljona 13. brigade, podržani vatrom artiljerijskog odjeljenja, obuhvatnim napadom preko Crnića i Obradovića slomih su odbranu oko 300 vojnika Grupe »Timel« u rejonu Maslina i, u toku 26. oktobra, potisli ih prema Aladinićima. Narednog dana likvidirana je još jača odbrana neprijatelja u rejonu Aladinića, čemu je doprinjeo istovremeni pritisak dijela 12. brigade od Čapljine prema Domanovićima, koji su oslobođeni 28. oktobra. Uklještena borbena grupa »Timel« je odstupila u novi odbrambeni rejon Pijesci—Gubavica—Stanojevići.[33]

Poslije istjerivanja neprijatelja iz Domanovića, 12. brigada je na desnoj obali Neretve dostigla položaje Surmanci—Međugorje—Studenci i tamo, 28. oktobra, odbila protivnapad dijelova 6. ustaškog zdruga, usmjeren od Ljubuškog prema Čapljini. Ubijeno je 14 ustaša (dok je, istovremeno, pao jedan borac), a zaplijenjeno je 11 pušaka i 2 pištolja. Štiteći raspored legionarske Grupe »Fišer«, dijelovi 6. i 9. ustaškog zdruga ponovili su protivnapad prema Čapljini, 30. oktobra. Ovog puta od Čitluka prema Međugorju ali — bez uspjeha. Odbačene su na polazne položaje uz gubitke od 15 ubijenih i 20 ranjenih. U borbi kod Međugorja poginula su 3 borca 12. brigade, a 4 su ranjena. Ovog dana Brigada je uspostavila neposrednu vezu sa Zapadnohercegovačkim NOP odredom koji je osiguravao Ljubuški, inače oslobođen 29. oktobra.[34]

U daljem nastupanju prema Mostaru, 12. brigada je, 31. oktobra, napala oko 1.000 ustaša u rejonu Krehin Gradac—Hamzići i, njihovim gonjenjem, oslobodila Čitluk, 1. novembra.*' Toga dana je odbijen snažan protivnapad neprijatelja kod Čitluka, pa su jedinice Brigade izbile na položaje Slipčići—G. Blatnica—Čerin. U dvodnevnim borbama kod Čitluka izbačeno je iz stroja još 17 ustaša a zaplijenjena su i 4 mitraljeza.[35]' Dalji prodor 12. brigade prema Mostaru onemogućila je odbrana borbene grupe »Fišer«, na liniji Sretnice—Lištica, čije su posjedanje i uređenje štitile isturene jedinice 6. i 9. ustaškog zdruga.

Položaje »Zelene linije« na lijevoj obali Neretve štitila je, od 28. oktobra do 2. novembra, borbena grupa »Timel« i 1. bataljon 738. puka 118. lovačke divizije. Ovih oko 1.000 vojnika, s nekoliko tenkova i uz podršku jake minobacačko-artiljerijske vatre, uporno je branilo rejon Pijesci—Gubavica. Istovremeno je 118. izviđački bataljon svakodnevno preduzimao ispade od Blagaja prema Kamenoj radi podrške snagama kod Pijeska. U petodnevnim borbama sa ovim neprijateljem jedinice 13. brigade su svakodnevno napadale neprijatelja ili odbijale njegove protivnapade. Neprijatelj je 2. novembra odstupio u rejon Bune (Mostarsko polje), pa su jedinice 13. brigade, istog dana, posjele liniju G. Vranjeviće—Gubavicu—-Pijeske—Počitelj i, sa jedinicama 12. brigade, preko Neretve kod Slipčića, uspostavila povezan front pred neprijateljevom »Zelenom linijom«. U gonjenju od Stoca do Gubavice 13. brigada je imala 8 poginulih**' i 23 ranjena borca.[36]'

Za vrijeme dok su 12. i 13. brigada gonile neprijatelja dolinom Neretve i približavale se Mostarskom polju, sadejstvovala im je 14. brigada, svojim pritiskom na garnizon u Nevesinju (dijelovi legionarskog 369. dopunskog bataljona i 2. i 3. bojna 9. posadnog zdruga) i njegov putni saobraćaj sa Mostarom. Po oslobođenju Stoca, njen 2. bataljon je, 27. oktobra, pristigao u Rabinu sa zadatkom da tuče neprijateljeve transporte na putu kroz Bišinu. On je 28/29. oktobra, napao na neprijateljevu posadu u žandarmerijskoj stanici Bišina, ali je bio odbijen. U borbi je poginuo Vukan Ružić, politički komesar čete 2. bataljona, rodom iz Poplata i još jedan borac.***' Isti bataljon je kod Rabine, 29. oktobra, vodeći borbu cijeli dan, odbio neprijateljevu kolonu koja je pokušala da se od Blagaja probije prema Nevesinju.[37]-'

Izvršavajući svoj zadatak, 14. brigada je sa svojim 3. i 4. bataljonom i jednim bataljonom 11. brigade i dalje održavala stalan pritisak na neprijateljev utvrđeni garnizon u Nevesinju, ojačan pristiglim ostacima legionarskog 370. puka. Pritisak na garnizon vršen je prepadima od 29. do 31. oktobra s ciljem da se olakša i podrži gonjenje neprijatelja uz dolinu Neretve koje su ostvarile jedinice 12. i 13. brigade. Već 31. oktobra u Nevesinje je iz Mostarske kotline stigao njemački 369. pro-

*) U borbi za oslobođenje Čitluka, između ostalih, poginuli su: Pero Bašić iz Rupnog Dola kod Trebinja, Blagoje Vidačić iz Ljubomira kod Trebinja, Muhamed Duraković (podlegao ranama u bolnici) iz Čičeva kod Trebinja, borci 2. bataljona 12. brigade.

**) Poginuli su: Stevo Račić iz Zijemalja, Arif Ribić iz Sarajeva, Ježi Zendiščak (Zenžeičak ?) iz Loda ili Radoma (Poljska), Salko Kara iz Lokava, Mirko Kojović iz Dživara, Filip Medić iz Ljubuškog, Tomo Medan i Branko Milošević, iz Brestica kod Bileće.

***) U Bišini je 29. oktobra poginuo borac Simo Vujović iz Vranjskih, a 31. oktobra borac Mirko Kovačević iz Mostara.

tivtenkovski bataljon kao pojačanje. Podržani vatrom dva artiljerijska oruđa, udarni bataljoni su u ovim napadima savladali pojedine otporne tačke gradske odbrane i izbacili iz stroja 25 neprijateljevih vojnika i zaplijenili 25 pušaka i 2 mašinke. Istovremeno, palo je 5 boraca*' Brigade, a 22 je ranjeno.

Sa položaja Šehovina—Bukurić—Rabina 14. brigada je nastavila i dalje pritisak na garnizon u Nevesinju i presjecala njegovu putnu vezu sa Mostarskom kotlinom. Posjedala je dio novouspostavljenog fronta Divizije pred neprijateljevom odbranom na »Zelenoj liniji«, vezujući se za raspored ljevokrilne 13. brigade i sarađujući sa dijelovima 11. brigade u Nevesinjskom polju.[38]'

I za vrijeme borbi za oslobođenje Dubrovačkog primorja i daljeg gonjenja neprijatelja, 11. hercegovačka brigada je osiguravala oslobođenu teritoriju u gornjoj Hercegovini i time dala značajan doprinos neometanom razmahu jedinica Divizije u južnoj Hercegovini i Primorju. Za ovo vrijeme ona je, uz sadejstvo 2. brigade partizanske divizije »Garibaldi«, Konjičkog i Kalinovičkog NOP odreda, čistila i razbijala četničke i milicijske jedinice na prostoru gornjeg Nevesinjskog polja, Bjelimića, oko Kalinovika prodirući dublje u istočnobosanski prostor do Tjentišta, Miljevine, Jabuke i prema Trnovu. U mnogim akcijama ovog razdoblja uništila je ili zarobila 110 kolaboracionista, uz sljedeće sopstvene gubitke: 3 poginula i 17 ranjenih boraca. Politički komesar čete, Miroslav Milošević iz Davidovića, poginuo je 8. oktobra u Krekovima. Pao je kod Nevesinja i komandir čete Obrad Vukoje, iz Pađena.**' U stečenom plijenu najznačajnije je bilo: 1 mitraljez, 5 puškomitraljeza i 73 puške. Istovremeno, prikupljeno je oko 500 novih boraca.[39]'

Početkom novembra 11. brigada je, sa dva bataljona i Kalinovičkim i Konjičkim NOP odredom, kontrolisala kalinovički prostor, a sa dva bataljona zatvarala pravac od Nevesinja prema Gacku i Kifinu Selu. Time je osujetila sve pokušaje neprijatelja da zatvori brešu koja je zjapila u njegovoj odbrambenoj »Zelenoj liniji« — od Nevesinja do Foče; brešu su trebali da zatvore četnici i ustaško-domobranski dijelovi. Održavanje ovog otvora u neprijateljevoj odbrani u daljem najkorisnije je poslužilo za prodor jedinica 2. udarnog korpusa prema Sarajevu; posmatrana u tom svjetlu, uloga 11. hercegovačke brigade može najbolje da se ocijeni.

Drugoj talijanskoj brigadi nisu povjeravani teži borbeni zadaci. Prvenstveno je zaduživana za osiguranje oslobođene teritorije i rukovodećih organa društveno-političkih organizacija, kao i pozadinskih ustanova. Najduže je u oktobarskom periodu štitila gatačku teritoriju i nesmetanu funkciju aerodroma u gatačkom polju. Prikupljena je u Bileći, 21. oktobra i, poslije njenog obilaska od strane predstavnika talijanske vlade, vraćena je u Gacko. Jedan njen bataljon osiguravao je divizijsku intendantsku i bojnu komoru u Jasenu kod Trebinja.

*) U ovim borbama, kod Nevesinja poginuli su 30. oktobra borci: Petar Ilić iz G. Dola i Martin Bregović iz Ivaneca, a 31. oktobra na Vilenjaku — Ignjac Pintarić iz Farkaševca (Bjelovar), Žarko Belović iz Hrguda i desetar Osman Osmanović, iz Viteza. Ranjeni Ragib Arslanagić iz Arslanagića Mosta kod Trebinja podlegao je ranama sutradan u bolnici Stolac.

**) Bolničarka čete Obrenija Vukoje iz Pađena kod Bifeće, Ilija Kovačević iz Koleškog kod Nevesinja, Josip Gradin iz Šibenika (SR Hrvatska) Milan Ignjatić iz Slivalja kod Nevesinja.

Konačno oslobođenje Herceg Novog

Po oslobođenju Dubrovnika 10. hercegovačka brigada (bez 4. bataljona) je, od 20. oktobra do početka novembra, bila pretpočinjena štabu Primorske operativne grupe — radi njenog ojačanja za čišćenje dijelova njemačke 181. divizije iz Boke Kotorske. Ova brigada je tad dobila zadatak da oslobodi rejon Herceg Novog i ostala naselja na zapadnoj obali Boke do Risna, a u naslonu na 2. dalmatinsku proletersku brigadu, istovremeno orijentisanu prema Risanskom zalivu.

U rejonu Herceg Novog nalazili su se u dobro utvrđenoj odbrani dijelovi 2. bataljona 334. puka, ojačani automatskim i artiljerijskim oruđima puka. U Molunatu se branila ojačana 1. baterija 623. mornaričkog artiljerijskog diviziona, dok je, u Oštrom, bila dobro branjena radarska stanica. Neprijatelj je posjedovao sistem objekata stalne fortifikacije opasan minsko-eksplozivnim i žičanim preprekama. Odbranu ovih posada štitila je snažna artiljerija sa poluostrva Luštice, sa brodova i iz tvrđave Arze.[40]

Četiri bataljona i pridata 2. baterija Artiljerijskog diviziona, pošto su dan ranije zauzeli polazne položaje Vitaline—Sutorina—Sušćepan—Đurinići, prešli su u napad 25. oktobra u 21 sat. Prema Molunatu i Oštrom usmjereni su 5. i 3. bataljon, a 1. i 2. su napali neprijatelja u Herceg Novom. Zadatak je izvršen poslije trodnevne borbe i grad oslobođen 28. oktobra. Neprijatelj se najžilavije branio iz tvrdih objekata sa minskim poljima i žičanim preprekama. Koristio je masovnu zaprečnu vatru trupne i tvrđavske artiljerije, kao i oruđa sa plovnih jedinica uz reflektorsko osvetljavanje predterena.[41] Deseta brigada je, noću 27/28. oktobra, ubacila svoj 2. bataljon u neprijateljev odbrambeni raspored u gradu. Time je ubrzan kraj neprijateljevog otpora. Bataljon kojeg je vodio komandant Milan Papić, takođe je spriječio razaranje pristaništa i grada, a zašta je, inače, neprijatelj već bio pripremio oko 3000 kg eksploziva. U borbama je ostvarena dobra saradnja jedinica 10. brigade sa građanima koji su, kao pripadnici NOP-a, prihvatili jedinice, najkorisnije im poslužili, posebno uspješno u ulozi vodiča.

Usljed jakog pritiska 10. brigade a u strahu da mu jedinice mogu biti uništene neprijatelj je 26. oktobra naredio evakuaciju posada iz rejona Herceg Novog, Oštrog, Molunata, Zelenike i Kumbora, prema Luštici i Titvu. Narednog dana plovnim sredstvima izvučena je posada Molunata i Oštrog, 28. oktobra branioci Herceg Novog su se povukli u Zeleniku, pa dalje brodovima, za Tivat.[42] Goneći neprijatelja, 3. bataljon 10. brigade je, 29. oktobra, oslobodio Kumbor i Đenović.

U ovim borbama ubijeno je 48 njemačkih vojnika a zaplijenjeno, pored ostalog, 5 topova, 3 minobacača i 2 puškomitraljeza. Jedinice 10. brigade su imale 7 poginulih,*) a među njima, pao je i zamjenik komandira čete 3. bataljona Branko Avdalović, iz D. Drežnja, a 25 je ranjeno.[431]

Oslobođena od daljih zadataka u bokokotorskom zalivu, 10. brigada {bez 3. bataljona) je do 9. novembra upućena u zapadnu Hercegovinu. Tamo se, ispred Mostarskog blata, uključila, u front Divizije, na mjesto 12. brigade; ova brigada je istovremeno rokirana prema Lištici. Treći

*) U borbama za oslobođenje Herceg Novog, Meljina i Zelenike poginuli su borci: Milosav Milan Obradović iz Ivanice, Božo Salatić iz Bijele Rudine, Gojko Kapor iz Mirilovića, Anđelko Lero iz Baljaka, Bogdan Ivaniš iz Slata, Rajko Bakoč iz Klobuka, i Anđelko Anđelić iz Vrbna kod Trebinja.

bataljon 10. brigade je i dalje ostao na prostoru Molunat—Igalo—Kumbor,. odakle je prebačen u Grbalj i Budvu, da bi, po oslobođenju Risna i Ledenica, bio upućen u Kifino Selo, za ojačanje 11. brigade. Time je, početkom novembra 1944. godine, 29. divizija — sa svojih pet brigada i tri partizanska odreda — stabilizovala front, koji se protezao od Tjentišta, preko Kalinovika pa — južnije — od Nevesinja — Mostarskog polja — Mostarskog blata do Listiće u dužini oko 80 km. Ovako razvučene jedinice ispred neprijateljeve »Zelene linije« imale su manju udarnu snagu i mogućnost manevra. To je bio početak njene nove etape rata, u kome je dominirala frontalna, teža borba; ona je zahtijevala i drugačije, adekvatne metode.

Na dan oslobođenja Herceg Novog, 28. oktobra, na uporno insistiranje predsjednika britanske vlade Vinstona Čerčila, u Dubrovnik se iskrcao engleski 211. artiljerijski divizion, a zatim i pješadijski dio komandosa od 500 ljudi.[44]' Po sporazumu sa Vrhovnim štabom NOV i POJ ovi komandosi su se imali zadržati u rejonu Dubrovnika, za ojačanje odbrane. Međutim, na izraženu želju Britanaca da učestvuju u borbi, štab 2. udarnog korpusa im je izišao u susret, pa su se ove jedinice širile prema Trebinju, Bileći, Nikšiću i Gacku, da bi uspostavljale svoje usputne stanice. Istovremeno, one su plele tajnu mrežu veza sa prikrivenim četničkim elementima. Kada je ovakva aktivnost utvrđena, Britanci su ultimativno povraćeni u Dubrovnik. Do britanskih dijelova u Bileći ilegalno se probio od Foče i Vojislav Lukačević. Međutim plan mu nije uspio i on je, 6. decembra, pao u ruke narodnooslobodilačke vlasti.

U borbenoj saradnji sa susjednim jedinicama 2. i 8. udarnog korpusa NOVJ 29. udarna divizija je dala svoj puni doprinos u oslobođenju Dubrovačkog primorja i herceg-novskog dijela Boke Kotorske. Odlučno se angažovala i potpuno izvršila svoj zadatak u pobjedi nad neprijateljevom dubrovačkom grupacijom. U daljem gonjenju neprijatelja prema Mostaru snage 29. divizije su dovršile oslobođenje teritorije južne i većeg dijela zapadne Hercegovine, sa sreskim centrima Stolac, Metković i Čapljina. Istovremeno ona je uspostavila neposrednu saradnju sa Zapadnohercegovačkim NOP odredom, koji je obezbjeđivao Ljubuški i oslobođena naselja ovog kraja.

Svojom aktivnošću u oktobru 1944. godine 29. divizija je, po sopstvenim podacima, uništila 1.233, a zarobila 509 njemačkih vojnika i kolaboracionista. Istovremeno, sopstveni gubici su bili: 70 poginulih, 194 ranjenih i 26 nestalih boraca. Divizija je zaplijenila velike količine oružja,, opreme, hrane, a kao najvažnije: 13 topova, 28 minobacača, 20 mitraljeza, 58 puškomitraljeza, 16 mašinki, 1.313 pušaka, 13 motornih vozila i preko 150.000 metaka.[45]'

Sa ovakvim ratnim plijenom u toku oktobra znatno je porasla vatrena moć 29. divizije, dok je njena brojnost u ljudima udvostručena — velikim prilivom novih boraca sa novooslobođene teritorije. Na dan 9. oktobra Divizija je formirala i svoj Artiljerijski divizion od 7 oruđa.[46]' Sa oslobođenjem najvećeg dijela Hercegovine (sem prostora Konjic——Mostar—Ličtica) narasli su raznovrsni zadaci narodnooslobodilačkog pokreta, najprije u obnovi privrednog i stabilizaciji političkog života stanovništva, Pod rukovodstvom Komunističke partije brzo se ostvarivao revolucionarni preobražaj u Hercegovini i, naporedo s takvim dostignućima, narastala je i borbena snaga 29. divizije.

Borbeno jedinstvo svih naroda Hercegovine, svakim danom jače iskivano, odlučujuće je doprinijelo krupnim oslobodilačkim pobjedama širom ove oblasti u ovim oktobarskim danima. To je bio i temeljni preduslov i za dalji trijumf u borbi sa okupatorom i njegovim domaćim slugama svih boja. Zbog pretrpljenog teškog poraza kod Trebinja, Dubrovnika, Neuma legionarska 369. divizija nije bila u stanju da se, po zadatku, vrati od Mostara i Nevesinja prema Trebinju i Bileći radi prihavta njemačkog 21. armijskog korpusa, koji se povlačio iz Albanije i Crne Gore. Takav, jednostrani pokušaj prethodnice ovog korpusa, da otvori odstupni »Plavi put« od Boke Kotorske i Podgorice preko Hercegovine, osujetile su snage 2. udarnog korpusa, pa su neprijateljeve odstupne kolone nabačene prema dolini Lima.

Oktobarski poraz njemačko-kolaboracionističkih snaga na Dubrovačkom primorju i u Hercegovini izazvao je velike nevolje u stvaranju planova i visokog njemačkog komandovanja. To je 29. oktobra 1944. godine konstatovala i Komanda Jugoistoka ističući: »Položaji se sada protežu južno od Mostara, u pravcu predviđenom za glavnu odbrambenu liniju. Time su otpale pretpostavke o efikasnoj podršci proboja 21. brdskog armijskog korpusa. Dalja je nezgoda u tome što su ovdje vezani dijelovi 118. lovačke divizije, koji su predviđeni za odlazak na istočni front (za odbranu Beograda, napomena autora). Razloge što je zatajila 369. pješadijska divizija ispitaće Ratni sud«.[47] Sutradan, 30. oktobra, ista njemačka komanda konstatuje: »Rasulo 369. divizije je očigledno, pa su zbog toga morale sve snage, koje su bile predviđene za napad na Livno, da prenesu težište borbe u rejon Mostara. Ispuštene su iz ruku namjere prema Livnu«.[48]

Dalje osvjetljavanje rezultata ofanzive dijelova 2. i 8. udarnog korpusa u Dubrovačkom primorju i u Hercegovini daje i izvještaj komandanta legionarske 369. divizije od 17. novembra 1944. godine u kome se kaže: »Poslije teških dana sa teškim gubicima oko Trebinja i Neuma, gdje je divizija izgubila 40 oficira, 446 podoficira, 1.736 vojnika, 56 topova, 2.120 pušaka, 135 mitraljeza i puškomitraljeza, 20 minobacača, 134 motorna vozila i 134 zaprežnih kola, vladalo je mišljenje unutar divizije da ona nije više borbeno sposobna. . ,«[49] Ovim autentičnim podacima nisu obuhvaćeni svakako ne manji — broj ranjenih pripadnika 369. divizije i gubici u ljudstvu i tehnici ostalih njemačkih jedinica i kolaboracionista pod komandom 5. SS korpusa. Situaciju upotpunjuje izvještaj Glavnostožerskog ureda Ministarstva OS NDH od 5. novembra 1944. godine u kome se navodi: »Prema izvješću III zbornog područja 1, 3, 4, 5. i 6. bojna 9. posadnog zdruga (južnodalmatinska milicija) više ne postoje; 76 časnika; 300 dočasnika i 4.800 momaka toga zdruga, sa svim naoružanjem nestalo, poginulo ili ranjeno.«[50] Također su se jako osuli 6. i 9. ustaški zdrug, a od 1.000 talijanskih fašista 49. legije do Mostara je stiglo oko 515.

*

Desetodnevna ofanziva šest brigada 2. i 8. udarnog korpusa za oslobođenje Dubrovačkog primorja, započeta 13. oktobra 1944. godine po direktivi Vrhovnog komandanta NOV i POJ, okončana je teškim porazom grupacije 5. SS brdskog korpusa, koja je ukupno imala oko 8.500 njemačkih i kolaboracionističkih vojnika. Jedinice NOVJ uništile su ili zaro-

bile oko 4.500 neprijatelja i zaplijenile sve njihovo teško naoružanje. Sa najmanje još 500 ranjenih, neprijateljevi gubici u ljudstvu penju se na 60%, ili do pune katastrofe tih trupa. Pobjeda je ostvarena sa 10 puta manjim gubicima i upola brojno slabijim jedinicama NOVJ, i njoj su najviše doprinijele dvije brigade 26. udarne divizije. Oktobarska ofanziva za oslobođenje Dubrovačkog primorja spada u red najuspješnijih operacija NOVJ tog ratnog perioda, a njen tok pruža korisna iskustva.

Napad je preduzet sa prethodnim operativnim okruženjem neprijatelja na dubrovačkom pojasu i, vremenski, podudarao se sa njegovim pripremama za povlačenje prema Mostaru. Zastrašena okruženjem i napadom od Trebinja, dubrovačka grupacija je počela izvlačenje prema Metkoviću, dva dana ranije od predviđenog roka. Napuštanjem utvrđene odbrane i u marševskom poretku a na priobalnom putu i sa smanjenom otpornošću doživjela je teški poraz kod Neuma i Stona na zapriječenoj komunikaciji upavši u zasjedu 1. i 11. dalmatinske brigade.

Iako teško poražena, neprijateljeva grupacija od 4.500 vojnika izbjegla je potpuno uništenje na prostoru Slano—Ston—Neum uglavnom zbog toga što nije preduzeto gonjenje od snaga 29. divizije iz rejona Dubrovnika. To je uzrokovano pored ostalog i nedovoljnom koordinacijom i međusobnom informisanošću štabova 26. i 29. divizije.

Oslobođenje Dubrovnika i njegovog obalskog pojasa neposredno je povezalo jugoslovensko ratište sa savezničkim frontom i snagama u Italiji. Uspostavljen je i pomorski snabdjevački kanal velikog kapaciteta sa Bazom NOVJ na Visu; njim su pristizale tenkovske, artiljerijske i motorizovane jedinice, kao i znatne količine naoružanja, pored nevelike pomoći Ujedinjenih nacija (UNRRA). Presiječen je odstupni primorski pravac (»Plavi put«) njemačkom 21. armijskom korpusu, koji je, iz doline Zete, bio nabačen i natjeran da se probija dolinom Lima, daleko neprohodnijim i težim pravcem.

Gonjenje neprijateljevih razbijenih i demoralisanih ostataka od Stoca i Metkovića prema Mostaru koje su preduzele 13. i 12. hercegovačka brigada, nije dovelo i do njihovog potpunog poraza jer je teklo frontalno i bez dubljeg presijecanja puta u dolini Neretve. Udarom 14. brigade sa sektora Udrežnje—Bišina na odstupni put Čapljina—Mostar i, istovremeno ubacivanje 12. i 13. brigade od D. Hrasna u rejon Čapljine nebranjenim prostorom između Hutova blata i doline Bregave pružalo je najbolje izglede u gonjenju odstupnih kolona. Time bi se dovelo u pitanje neprijateljevo izvlačenje na »Zelenu liniju«. U potpunijem sagledavanju ovog gonjenja, utvrđena je nedoraslost obavještajne službe 29. divizije; ona nije mogla pružiti komandovanju neophodne procjene o radu i snazi neprijatelja, u prvom redu o njegovim namjerama.

NAPOMENE (glava XIV):

1) Direktive Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 10. X 1944. Operacijski dnevnik 29. /divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
2) Obavještenje komandanta Jugoistoka od 21. X 1944, AVII, NjA, Mikroteka, T-311, R-194/573.
3) Todor Radošević, Ofanziva za oslobođenje Dalmacije, str. 23.
4) Telegram komandanta Jugoistoka od 28. X 1944, AVII, NjA, Mikroteka, T-311, R-194/722 i R-191/239-555, dnevnik komande Jugoistoka.
5) Todor Radošević, n. d., str. 23.
6) Dnevnik komande Jugoistoka, AVII, NjA, Mikroteka, T-311, R-191/239-555.
7) Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
8) Isto.
9) Dnevnik admirala Jadrana, AVII, NjA, Mikroteka, London, f. 1. str. 860 i T-311, R-194/511.
10) Relacija štaba Južnohercegovačke operativne grupe za oktobar 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 30, dok. 76.
11) Operacijski dnevnik štaba 13. brigade, AVII, ANOP, k. 1152 II, reg. br. 2-5.
12) Isto.
13) Izvještaj štaba 26. divizije od 17. XI 1944, *Zbornik,* tom V, knj. 35, dok. 56.
14) Relacija štaba 12. hercegovačke brigade za oktobar 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 30, dok. 70. primjedba 2; Izvještaj štaba 26. divizije od 17. XI 1944, *Zbornik,* tom V, knj. 35, dok. 56.
15) Franz Schraml, Kriegsschauplatz Kroatien, Neckargemünd, 1962, str. 101; kazivanje bivšeg komandanta 9. posadnog zdruga NDH Stjepe Cujeha, iznetog piscu 1963. g. Cujeh je naveo da je najšire rušenje objekata u Dubrovniku spriječio u zadnji čas njemački oficir Majer, koji je u ovom gradu, poslije oslobođenja, ostao i da živi.
16) Operacijski dnevnici 10. i 12. hercegovačke brigade, AVII, ANOP, 11481, reg. br. 12-4 i k. 1151 II, reg. br. 9-10.
17) Relacije štabova 10. i 12. hercegovačke brigade za oktobar 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 30, dok. 84 i 70.
18) Operacijski dnevnici 10. i 12. hercegovačke brigade, AVII, ANOP, k. 11481, reg. br. 12-4 i k. 1151 II, reg. br. 9-10.
19) Veza između 26. i 29. divizije prekinuta je 15. oktobra sa premještanjem Vrhovnog štaba sa Visa prema Beogradu.
20) Izvještaj od 18. X 1944, AVII, ANOP, k. 1142, reg. br. 27-9.
21) Dnevni izvještaj komande Jugoistoka, AVII, NjA, Mikroteka, T-311, R-194/573.
22) Hronologija NOBJ, str. 939.
23) Operacijski dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8.
24) Operacijski dnevnici štabova 29. divizije i 13. brigade, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 7/8 i k. 1152 II, reg. br. 2-5.
25) Isto.
26) Isto.
27) Izvještaj štaba 26. udarne divizije od 17. XI 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 35, dok. 56.
28) Relacije štabova 12. i 13. brigade za oktobar 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 30, dok. 70 i AVII, ANOP, k. 1152 I, reg. br. 4-7.
29) Relacija štaba 14. brigade za oktobar 1944, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg. br. 2/1-7/1.
30) Izvještaj o pokretu jedinica komande Jugoistoka od 30. X 1944, AVII, NjA, Mikroteka, T-311, R-194/742-743.
31) Franc Šraml, Hrvatsko ratište, str. 105. Dnevnik komandanta Jadrana, AVII, NjA, mikrofilm reg. br. London M-l, str. 57. Brojno stanje 369. divizije od 1. XI 1944, AVII, NjA, Mikroteka, T-311, R-184/158.
32) Dnevni izvještaji od 28. X i 3. XI 1944. Komanda Jugoistoka, AVII, NjA, Mikroteka, T-311, R-194/717 745 i 801. Izjava zarobljenog njemačkog blagajnika (oberzahlmeister) Georgi-a, AVII, NjA, k. 74, reg. br. 28/4.

33) Franc Srami, pomenuto djelo, str. 108, Relacije štabova 12. i 13. brigade, AVII. ANOP, k. 1151 I, reg. br. 11-6 i k. 1152 I, reg. br. 4-7.

34) Relacija štaba 12. brigade za oktobar 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 30, dok. 70 i Operacijski dnevnik tog štaba, AVII, ANOP, k. 1151 II, reg. br. 9-10.

35) Isto.

36) Dnevni izvještaj komande Jugoistoka za 30. X 1944, AVII, NjA, Mikroteka, T-311, R-194/742-743. Relacija štaba 13. brigade za oktobar 1944, AVII, ANOP, k. 11521, reg. br. 4-7.

37) Relacija štaba 14. brigade za oktobar 1944, AVII, ANOP, k. 1143 A, reg', br. 2-7.

38) Isto.

39) Relacija štaba 11. brigade za oktobar 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 30, dok. 65.

40) Izvještaj njemačkog komandanta Jadrana od 19. X 1944. AVII, NjA, Mikrofilm, London FLJ, snim. 867 i Ratni dnevnik Pomorskog komandanta Albanije, AVII, NjA, mikrofilm London F-2/84-148.

41) Relacija štaba 10. brigade za oktobar 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 30, dok. 84.

42) Ratni dnevnik Pomorskog komandanta Albanije, AVII, NjA, Mikroteka, London, F-2/84-148.

43) Relacija štaba 10. brigade za oktobar 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 30, dok. 84. U ratnom• dnevniku njemačkog majora Berna (Behm) navedeno je da je u ovim borbama bilo 8 poginulih, 20 ranjenih i 20 nestalih njemačkih vojnika. (Dnevnik, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/5).

44) Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, knj. II, drugo prepravljeno i dopunjeno izdanje, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1965, str. 399 i primjedba 486.

45) Relacije štabova Južnohercegovačke operativne grupe, *10,* 11. i 12. brigade, *Zbornik,* tom IV, knj. 30, dok. 76, 84, 65 i 70.

46) Naredba štaba 29. divizije od 9. X 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 30, dok. 31.

47) Ratni dnevnik komande Jugoistoka, AVII, NjA, Mikroteka, R-191/239-555.

48) Isto.

49) Izvještaj komandanta legionarske 369. divizije od 17. XI 1944, AVII. NjA, Mikroteka, T-311, R-184/155-157.

50) Izvještaj, *Zbornik,* tom IV, knj. 30, dok. 161.

XV Glava

STABILIZACIJA FRONTA ISPRED NEVESINJA, MOSTARA I LISTIĆE

Po napuštanju jadranske obale, njemačka 2. oklopna armija trebalo je da se, po naređenju svoje Vrhovne komande, povuče na nove odbrambene položaje, koje je trebalo izgraditi na prosječnoj dubini oko 50 km od obalnog ruba. Polazeći od Senja, položaji su se oslanjali na grebene Velebita i Dinare i, od Gacka preko Durmitora i Komova, skretali na jugoistok.[1] Za novu glavnu odbrambenu liniju (ucrtanu na kartama zelenom bojom) uskoro se, zbog lakšeg sporazumijevanja i uočavanja, ustalio naziv *»Linie Grinn« (Zelena linija).* Povlačenjem na ove položaje, 2. armija je namjeravala ostvariti rezervu od dvije do tri divizije, kojima bi popunila front na istočnim granicama Srbije, za čije posjedanje su, kao što znamo, krajem avgusta upućene 1. brdska i 7. SS divizija, te 92. motorizovana brigada.

Kada je 10. oktobra 1944. godine, po dobijanju Hitlerove saglasnosti, to i naređeno,[2] situacija se vrlo brzo razvijala. »Ušteda« se stvarno svela na dvije pukovske borbene grupe prema Beogradu, a oslobođenjem Beograda, deset dana kasnije i protezanje *»zelene linije«* izmijenjeno je; ona od Gacka nije skretala na jugoistok, nego uz Drinu na sjever i dalje, uz Dunav prema Budimpešti. U okviru ove njemačke odbrambene linije Knin i Mostar su imali ulogu isturenih bastiona, pa je, krajem oktobra, Hitler ponovo ukazao na odlučujući značaj držanja Mostara;[3] to je obavezalo 2. oklopnu armiju da preduzme dodatne mjere, kako bi ovo Hitlerovo naređenje bilo izvršeno. Najznačajnija posljedica toga bilo je dalje zadržavanje glavnine njemačke 118. lovačke divizije[4] kod Mostara, što je odlučujuće uticalo na stabilizaciju njemačkog fronta u Hercegovini. Iz istog razloga njemačka 2. oklopna armija zbog nedostatka trupa za oba fronta, odrekla se ambicije da »z e l e n u l i n i j u« kontinuirano posjedne. Zato su s obje strane »mostarskih položaja« (s jedne strane prema *»kninskim«* i, s druge strane prema *»višegradskim«),* ostale široke i nedovoljno posjednute breše. Onu prema Višegradu, od Nevesinjskog polja do Drine, dijelom su popunili četnici, u početku samo slabim zastorom, dok je drugu, samo prvih dvadesetak dana, kontrolisala jedna njemačka slabija ali pokretna pukovska borbena grupa u Duvnu.

Ostvarena *»zelena linija«* se u Hercegovini sastojala od *»mostarskih položaja«,* sa isturenim bočnim osloncima u Širokom Brijegu (Lištici) i Nevesinju, koji su uskoro, zbog vanrednog značaja, izgrađeni u utvrđene rejone. Kao posljedica ove alternative, *»Mostarski položaji«,* zajedno sa višegradskim mostobranom, imali su, pored ostalog, da osiguraju prihvat i

povlačenje Grupe armija »E«. Njen prednji kraj odbrane u početku se protezao od Borovne glave i Mesihovine, gdje su, po jedan bataljon iz 118. i 369. divizije, zatvarali ulaze u Duvanjsko polje, pa preko Posušja, Kočerina i Širokog Brijega, te Trtla, planinom, na Kruševo i Slipčiće. Prelazeći ovdje Neretvu, ona je išla Bunom do Blagaja, pa, preko Nevesinja, na Crvanj i Zelengoru do Drine. Samo na dijelu od Kočerina kod Lištice do Kifina Sela kod Nevesinja bila je neprekidno posjednuta.[51] Na ostalim dijelovima primjenjivana je grupna odbrana.

Obrazovanje fronta i organizacija pozadine

Jedinice 29. udarne divizije na ovoj liniji su se prvi put suočile sa ukopavanjem na položajima i, uopšte, sistematskom izradom poljske fortifikacije i — dosta teško su se na to navikavale. Ponesene oktobarskim uspjesima, brigade su se radije zalijetale u neprijateljev borbeni poredak, s ciljem da ovladaju ovim ili onim pogodnim položajem, odnosno da savladaju neki od isturenih garnizona. Dvanaesta i 14. hercegovačka brigada pokušale su da to učine sa Lišticom, odnosno Nevesinjem. Poslije neuspjelih prodora, jedinice su ipak počele da se postepeno utvrđuju na dostignutoj liniji, odbijajući i po koji ispad neprijatelja. Neprijatelj je još vršio organizaciju odbrane i, mejstimično, tražio najpovoljnije mjesto za protezanje prednjeg kraja odbrane, ali, je još uvijek uspijevao da naše snage zadrži na liniji borbenih obezbjeđenja u pretpolju.

Drugog novembra, kada je 13. brigada, poslije višednevnih borbi potisla na Bunu borbenu grupu *»Timel«* iz Dubrava, oslobodila Počitelj i posjela liniju Vranjevići—Gubavica, a 12. brigada, potiskujući obezbjeđenja u pretpolju borbene grupe *»Fišer«,* poslije oslobođenja Čitluka, izbila na liniju Slipčići—Blatnica—Čerin,*' prema neprijatelju koji je užurbano organizovao i posjedao svoju *»zelenu liniju«,* Divizija je uspostavila neprekidan povezan front. Desno od 13. brigade, poslije nekoliko prepada na garnizon Nevesinje, front je, na položajima Rabina—Bukurić——Sehovina, nastavljala 14. brigada, a lijevo od 12. brigade, na položajima Hamzići—Kosmaj, Zapadnohercegovački NOP odred, a onda i Južnodalmatinska grupa NOP odreda. Ona je, dan ranije, oslobodila *Grude* i, na položajima Rasno—Ledinac—Mamići—Podkraj, činila spoj između 29. i 9. udarne divizije, čiji su dijelovi upravo tog dana oslobodili *Posušje* i nastupali prema Kočerinu.

Dakle, kada su glavne snage Divizije (2. novembra 1944) bile izbile na *»zelenu liniju«* (od Miljevine preko Kalinovika, Uloga, Nevesinja, Blagaja i Bune do Lištice), one su se razvukle na frontu dužine preko 120 km mjereno vazdušnom linijom.

Od Nevesinja do Drine, položaji još nisu bili organizovani ni posjednuti. Ovaj široki, slabo komunikativan i visokim planinama ispresijecani prostor štitio je samo slab i nepovezan zastor lokalnih četničkih i milicijskih jedinica; oni su bili nevelikog brojnog stanja i još slabijeg borbenog morala. Stab 11. hercegovačke udarne brigade je pored svoje brigade raspolagao na ovom prostoru i 2. brigadom Talijanske partizanske divizije

*) Na položajima od 3—6. novembra, u nastojanju da se ova linija pomakne dalje na sjever, poginuli su: Rade Džomba iz Ljubomira kod Trebinja, vodnik voda u 3. bataljonu, Darinka Burlica, referent saniteta 2. bataljona i Tomo Bobić, borac 3. bataljona.[5]»)

»Garibaldi«, Kalinovičkim i Konjičkim NOP odredom, te jednom artiljerijskom baterijom. To mu je omogućavalo da ovaj, više od, 70 km široki odsjek fronta, uspješno kontroliše. Pretpostavljajući povlačenje neprijateljevog garnizona iz Nevesinja (preko Uloga i Trnova) prema Sarajevu, 11. brigada je zato iz rejona Čitluk—Batkovići—Krekovi—Postoljani u Nevesinjskom polju vršila pritisak prema Garnizonu Nevesinje i miliciji u gornjem Nevesinjskom polju s dva svoja i jednim talijanskim bataljonom i pridatom artiljerijom. Druga dva njena bataljona, Kalinovički i Konjički NOP odred, te glavnina Talijanske partizanske brigade, rušili su drum od Plužina preko Uloga i Kalinovika prema Trnovu i čistili okolinu ovih mjesta od ostataka četnika i milicije.

Tako su se glavne snage 29. divizije, početkom novembra 1944. godine, zaustavile na dostignutim položajima ispred njemačke *»zelene linije«.* Na njima će Divizija puna tri mjeseca (iako su zadaci jedinica i dalje ostajali ofanzivni) voditi uglavnom aktivnu odbranu, jer su i snage kojima je raspolagala (6 pješadijskih brigada, 3 — kasnije dva — partizanska odreda, Tenkovska polubrigada i dva artiljerijska diviziona) za front širine preko 120 km vazdušne linije očigledno bile nedovoljne.

Novouspostavljeni front jasno se dijelio na tri odsjeka:

— *Desni,* između Drine i Nevesinjskog polja ispresijecan planinskim masivima višim od 2.000 metara (Zelengora, Lelija, Crvanj i Treskavica) i slabo naseljen, a nekomunikativan i s vrlo oskudnim uslovima za život i smeštaj jedinica. Ovim odsjekom, pravcem sjever—jug, prolaze dva strogo kanalisana komunikacijska pravca. Jedan, periferni, koji iz Gacka, preko Čemerna i dolinom Sutjeske (ovdje samo konjska staza) vodi u Foču, veoma stiješnjen i od malog značaja. Drugi od s. Plužina, na drumu Nevesinje—Gacko preko Morina i Uloga vodi u Kalinovik, račvajući se odavde prema Foči i Trnovu, odnosno Sarajevu. Klimatski uslovi na ovom odsjeku bili su surovi, a vrlo hladna i snježna zima znatno je otežavala pokrete jedinica.

Na ovom odsjeku Divizija je još odranije angažovala 11. hercegovačku NOU brigadu i postepeno je ojačavala, tako da se oko nje (do početka novembra) obrazovala jedna operativna grupa jačine 2 brigade, 2 odreda i artiljerijska baterija. Kasnije je na ovom pravcu angažavana i 14. brigada, a onda i glavnina Hercegovačke brigade narodne odbrane;

— *srednji,* između Nevesinjskog polja i Neretve, širok nešto više od 25 km (vazdušne linije), koji se sastojao od dva približno jednaka pododsjeka. Jedan od njih, orijentisan prema Nevesinju i komunikaciji koja ga veže sa Mostarom je u stvari niskoplaninski greben Bukovica—Vilenjak—Mukinjača, čiji vrhovi prelaze i 1.000 m; drugi, orijentisan prema Blagaju i Buni, dosta nizak (250—300 m), ravničarski plato Dubrava znatno prohodniji od prvog. I ovaj odsjek presjecaju dvije komunikacije. Jedna, koja iz Stoca (i Čapljine) preko Domanovića i Bune vodi za Mostar, a druga koja, iz Berkovića u Dabarskom polju preko pl. Trusine i Odžaka, vodi u Nevesinje (ali, obje su periferne).

Ovaj odsjek je u gonjenju neprijatelja dostigla Južnohercegovačka operativna grupa (13. i 14. hercegovačka NOU brigada). Nakon toga Grupa je ojačana vodom tenkova i s nešto artiljerije. Nekoliko dana po rasformiranju Južnohercegovačke operativne grupe, na ovom odsjeku ostavljena je samo 13. brigada, a 14. je upućena u gornje Nevesinjsko polje i, potom, na sjeverni, desni odsjek,

— *Lijevi,* na desnoj obali Neretve, bio je širine preko 30 km, i, po 'Ovladivanju niskom pl. Trtlom, sastojao se iz dva prolaza — između Mostarskog blata i Neretve i između Mostarskog blata i pl. Čabulje. Prvim od njih iz Mostara, preko Varde i Čitluka, vodio je drum prema Ljubuškom i Čapljini, a drugim, iz Lištice (i Mostara), prema Posušju (Duvnu i Imotskom). Zemljište je brdovito, ali nevelikih visina (300—350 m); ono se prema jugu postepeno spušta u plodnu dolinu Trebižata. Na ovom i nižoj polovini srednjeg odsjeka klimatski uslovi, s obzirom na duboku jesen i zimski period, bili su mnogo povoljniji, (sva tri mjeseca gotovo bez snijega), ali sa povremenim snažnim vjetrom i čestim ledenim kišama.

U početku se na ovom odsjeku našla 12. hercegovačka NOU brigada sa Zapadnohercegovačkim NOP odredom, naslonjeni dalje na zapad, na •dijelove 9. udarne divizije promjenljive jačine. Sredinom novembra na odsjek je prispjela — i do tada u Boki Kotorskoj angažovana — 10. hercegovačka NOU brigada, a i jedan vod tenkova i baterija brdskih topova

U drugoj polovini decembra Divizija je čitav ovaj odsjek predala 9. udarnoj diviziji, ali je, krajem januara, prilikom neprijateljevog ispada, morala i sama jačim snagama ponovo prema njemu da interveniše.

S obzirom na nesrazmjerno veliku širinu fronta, gotovo sve raspoložive snage Divizija je angažovala u prvoj liniji. Čak su i brigade rijetko imale rezervu jačine bataljona. Na ovako širokom prostoru, bez mogućnosti motorizovanog transporta pješadijske rezerve Divizije, ne bi se ni moglo intervenisati — sem pravca na koji bi bile postavljene. Nasuprot tome, čitava Tenkovska polubrigada praktično je bila u divizijskoj rezervi. Međutim, najveći nedostatak je bio što je bila podijeljena (Domanovići i Fojnica) i što je djelovala defanzivno, iako su zadaci pješadijskih brigada sve vrijeme ostajali ofanzivni. Samo u nekoliko slučajeva — — i to nedovoljno uspješno — pješadijske brigade su za pojedine akcije ojačavane sa po jednim vodom tenkova i vodom oklopnih automobila. U međuvremenu oformljeni Inžinjerijski bataljon Divizije i Inžinjerijski polubataljon Tenkovske brigade, uglavnom su upotrijebljeni za održavanje komunikacija u pozadini.

Nepostojanje rezervi u pješadijskim jedinicama, osim povremeno 2. talijanske brigade, djelimično je kompenzirano tenkovskom rezervom i motorizovanom artiljerijom, ali i postojanjem Treće (Hercegovačke) brigade Bosanskohercegovačke divizije KNOJ-a, formirane 7. decembra® ; njenih 5 bataljona je raspoređeno širom oslobođene teritorije. Ona se, doduše, nije mogla brzo prikupiti, ali se u težim situacijama mogla upotrijebiti i na frontu.

Ne manji značaj u slučaju dubljih prodora neprijatelja na slobodnu teritoriju imale su i teritorijalne jedinice Divizijske vojne oblasti. Pet teritorijalnih bataljona (u početku su nosili naziv odredi), te dvadesetak samostalnih teritorijalnih četa i partizanskih straža, ukupne jačine oko 2.500 boraca; to su, doduše, nešto starija godišta, naoružanih uglavnom puškama i sa oko 50 puškomitraljeza.[7]'

Materijalno obezbjeđenje jedinica bilo je znatno poboljšano i — sada — — centralizovano; centralizacija je izvršena radi racionalnijeg korišćenja raspoloživih resursa u Hercegovini. Naročito je unaprijeđeno sanitetsku zbrinjavanje; ono je, između ostalog, omogućeno i stalnim stacioniranjem Divizijske bolnice u Trebinju, osloncem na specijalističke bolnice u Dubrovniku i Meljinama. Osigurana su i sanitetska vozila za prevoz ranje-

nika i hirurške ekipe, kao i veći broj kvalifikovanog sanitetskog osoblja. Najznačajnije je, međutim, bilo to što nije postojala opasnost da ranjenici, liječeni u sigurnoj i dubljoj pozadini, budu neposredno od neprijatelja ugroženi.

Divizijska vojna oblast je, sa stvaranjem ovako prostrane slobodne teritorije, dobila pun značaj, kao i mobilizacijski i materijalni oslonac operativne komponente. Pored mobilizacije, snabdjevanja i zbrinjavanja operativnih jedinica, Divizijska vojna oblast, sa svojim organima, ustanovama i jedinicama u saradnji sa organima narodne vlasti, na čelu sa Oblasnim NO odborom za Hercegovinu, preuzela je brigu oko obezbjeđenja slobodne teritorije. Ona je organizovala saobraćaj na njoj i (preko komandi vojnih područja i komandi mjesta) i u brojnim radionicama, organizovala proizvodnju, skladištenje i distribuciju mnogih neophodnih artikala za snabdjevanje i zbrinjavanje jedinica. Posebno velike napore zahtijevala je obnova, opravka i održavanje željezničkog, putnog, poštanskog, telefonskog i telegrafskog saobraćaja. Zato su za ove akcije angažovane i brojne omladinske i frontovske radne brigade. Njihov osnovni zadatak je inače bio da obrađuju napuštena imanja i imanja inokosnih boraca i vlasnika i rade na obnovi porušenih naselja i si.

Na slobodnoj teritoriji Hercegovine, koja je dugo bila izložena ratnim razaranjima i pustošenjima, privreda je bila uveliko zapuštena i upropaštena. Posebno, stradao je stočni fond, kao najvažnije bogatstvo, i gotovo svuda trebalo je započeti ni od čega. Narodna vlast se uspješno nosila sa svim tim teškoćama i, uz svestranu pomoć ogromne većine naroda, koji se sada organizovao u brojne društveno-političke organizacije objedinjene Jedinstvenim narodnooslobodilačkim frontom pod parolom *»Sve za front — svi na front!«,* usmjeravala je i koordinirala snage dajući maksimalan doprinos opštim naporima zemlje da se okupator konačno istjera iz zemlje.

Posljedice okupacije, međutim, nije bilo lako u kratkom roku otkloniti, niti tragove okupacije izbrisati. Najteže je bilo sa likvidacijom ostataka kolaboracije. Ona je, koristeći opštu i političku zaostalost i decenijama raspirivanu propagandu i nacionalnu netrpeljivost kao i višegodišnju surovu torturu i zastrašivanje, nedovoljnu obaviještenost i dezorijentaciju), prisilila brojne pojedince na povremene usluge okupatoru prisilno ih mobilišući u borbi protiv NOP-a Jugoslavije.

Premda više nije bilo iluzija u ishod rata i konačni slom njemačkog fašizma, kolaboracija (kako četnička tako i ustaška) u Hercegovini je, u ljeto i jesen 1944. godine, još vjerovala u rascjep Antihitlerovske koalicije i oružanu intervenciju zapadnih saveznika koja bi uticala na unutrašnje uređenje Demokratske Federativne Jugoslavije. To je bio osnovni razlog što je brzi slom njemačkih jedinica u oblaskom pojasu srednjeg Jadrana na novooslobođenoj teritoriji u Hercegovini ostavio gotovo 3.000 »škripara«.[7]"'

Za Diviziju je to predstavljalo veliko opterećenje. Za gonjenje i hvatanje »škripara« moralo se angažovati gotovo isto toliko boraca. U tu svrhu pored organa za zaštitu naroda (OZN-a i njenog Bataljona narodne zaštite, te u ovom periodu obrazovane *narodne milicije),* prvenstveno su angažovani sreski teritorijalni partizanski odredi, bataljoni i čete, te zaštitnice komandi mjesta i njihove partizanske straže. Ovim organima se u akcijama pridruživalo i mjesno stanovništvo, posebno omladina. Stab Divizije je u novembru, decembru i januaru i sam protiv njih organizovao-

nekoliko većih akcija. U tim akcijama učestvovala su po dva—tri operativna bataljona (Zaštitni bataljon Divizije, te 4. i 1. bataljon 12. brigade), a od 7. decembra 1944. godine nosilac borbe protiv ovih, zaostalih i ubačenih grupa i pojedinaca, bila je Hercegovačka brigada narodne odbrane.*' Organi narodne zaštite i Brigada narodne odbrane u svojim izvještajima kao takve tretirale su sve one koji se nisu odazvali organima narodne vlasti i vojnopozadinskim vlastima, dakle i vojne bjegunce, bez obzira kada i iz koje vojske su dezertirali. Oni su se najčešće krili u blizini svojih kuća, a, jednim dijelom, nisu ni bili naoružani, ali su izbjegavali i Narodnooslobodilačku vojsku i obaveznu mobilizaciju. Samo jedan manji dio, obično sa okorelim zlikovcima na čelu, još uvijek se kretao u manjim ili većim grupama. On je vršio teror nad stanovništvom, pljačkao pojedine porodice i napadao pojedine kurire, odbornike narodne vlasti i aktiviste društveno-političkih organizacija.

Višegodišnja bjesomučna antikomunistička propaganda, zatim neobaviještenost i nevjerica u proklamovanu amenstiju AVNOJ-a, pa i strah od odgovornosti pred organima narodne vlasti (a ponegdje i kukavički strah da se neposredno pred završetak rata u posljednjim okršajima ne izgubi život), zadržavali su većinu da iziđu iz tog nezavidnog položaja. Samo je mali broj okorelih zlikovaca s razlogom strahovao da će za počinjene zločine biti izveden pred narodni sud. Takvi nisu prezali ni od novih zločina, samo da bi oko sebe što duže zadržali i one koji nisu imali čega da se plaše ili da druge prisile na jatakovanje. Najveći broj njih, međutim, održavao je u »škripu« intenzivnu propagandu o »sigurnoj« i »neposredno predstojećoj« intervenciji zapadnih saveznika. Nju je podgrijavalo i prisustvo britanskih komandosnih jedinica.

Narodnooslobodilački odbori i organi Divizijske vojne oblasti i društveno-političke organizacije usmjerile su svoju aktivnost na jedva savladive probleme. Takvi problemi su proisticali u organizaciji privrednog i društvenog života u kratkom roku na veoma proširenoj slobodnoj teritoriji. Otklanjanje teških posljedica višegodišnje okupacije i organizacija i okupljanje svih ljudskih i materijalnih potencijala trebalo je da ojačaju i materijalno snabdiju skoro utrostručene snage 29. divizije na frontu, a, također, i druge jedinice koje su se našle u Hercegovini, brojno jednake snagama Divizije.

Postojanje ovolikog broja »škripara« više je, međutim, predstavljalo moguću nego stvarnu opasnost. Činjenica je da nisu mogli ostvariti nikakvu širu a kamoli jedinstvenu organizaciju i pošto su već prije bili izgubili podršku naroda izdržavala ih je mahom najuža rodbina, pa. često, ni ona. Pljačka i ubistva kojima su se služili radi održanja odvojili su ih sasvim od naroda.

Pulsiranje života na čitavoj slobodnoj teritoriji i, posebno u njenom političkom, kulturnom i privrednom centru Trebinju, to najbolje ilustruje. Tu je bilo sjedište Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu. Oblasnog komiteta KPJ, Oblasnog odbora JNOF-a i svih društveno-političkih organizacija uključujući i u toku rata prvi put obnovljene sindikate. Tu su izlazili listovi *»Sloboda«, »Hercegovka«* i *»Mlada Hercegovina«,* a djelovalo je i Pozorište narodnog oslobođenja Hercegovine i smjestio se i štab Divizije.[70]

*) Samo je ona za prvih 50 dana svoga postojanja ubila 63, ranila 16 i uhvatila 275 ustaša, četnika, zelenokadrovaca, škripara i dezertera i, pri tome, zaplijenila 77 pušaka, 5 puškomitraljeza, 2 minobacača i 8 pištolja.[76]

Pored njega, u gradu su se nalazile i komanda Divizijske vojne oblasti, sa svojim ustanovama za snabdijevanje, zbrinjavanje i organizaciju saobraćaja, te Odjeljenjem zaštite naroda (OZN-a) za Hercegovinu i Divizijskim vojnim sudom. Zaštitni bataljon Divizije, sa ostalim prištapskim jedinicama i ustanovama (Divizijska bolnica, Intendantura i Artiljerijsko tehničko skladište), kao i mnogobrojni vojnopolitički i specijalistički kursevi itd. Trebinje je, uz to, bilo sjedište II vojnog područja i Okružnog NOO odbora, te okružnih rukovodstava društveno-političkih organizacija južne Hercegovine, a pri štabu Divizije nalazile su se i savezničke vojne misije. U Trebinju je 29. novembra 1944. godine organizovana svečana proslava godišnjice AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, te prve godišnjice formiranja Divizije (iako ova pada 16. XI). Tim povodom je održan defile jedinica sa masovnim narodnim zborovima, ne samo u Trebinju nego i u drugim gradovima. Posebnu živost defileu davala su brojna oklopna i motorna vozila Tenkovske polubrigade i 1. motorizovanog brdskog diviziona NOVJ. Povodom ove proslave podijeljena su prva odlikovanja i izvršena brojna proizvođenja i unapređenja starješina. U tom smisiu štab Divizije izdao je dvije naredbe, a slično su postupili i štabovi brigada.[7d)]

Dvadeset petog decembra 1944. u Trebinju je održana partijska konferencija *29. divizije.* Na njoj su delegati sumirali jednogodišnja borbena i politička iskustva Divizije i pretresli najaktuelnija pitanja njenog daljeg jačanja, a pokrenuta su i mnoga pitanja od šireg značaja.

Na konferenciji je ustanovljeno da je partijska organizacija, i pored značajnog odliva na teren i u druge jedinice, za godinu dana gotovo utrostručena. Sada je u divizijskom komitetu, 23 bataljonska biroa i 139 ćelija bilo 1.154 člana i 274 kandidata KPJ, dok je SKOJ obuhvatao oko 1.200 članova. Za godinu dana u Diviziji je poginulo 64 člana KPJ i 98 SKOJ-evaca, a van Divizije upućeno je 171 član KPJ i 184 SKOJ-evca.

Premda su to značajne cifre s obzirom na brojni porast Divizije (8.000), konstatovana je mogućnost bržeg prijema u članstvo mladih boraca koji su u borbi već osvjedočili svoja opredjeljenja i visoku moralnu i političku svijest.[7e)]

Njemačka organizacija odbrane

Zastoj u razvoju ofanzivnog zamaha naših jedinica i stabilizaciji fronta na »*zelenoj liniji*« u Hercegovini njemačko komandovanje je dobro iskoristilo. Istina, ono je tu, više od mjesec dana, vanplanski zadržavalo glavninu njemačke 118. lovačke divizije, ali to je bio osnovni uslov za uspostavljanje efikasnog otpora. To vrijeme je, prije svega, iskorišteno za prikupljanje i privlačenje rezervi za popunu, postizanje bolje discipline i reorganizaciju ili obnovu djelimično ili potpuno uništenih taktičkih jedinica 369. divizije, ili, pak, onih od kojih je obrazovana nova mješovita ustaško-domobranska 9. brdska divizija.

Kada je 5. SS brdski armijski korpus sredinom oktobra 1944. godine dobio naređenje za evakuaciju jadranske obale i posjedanje »zelene linije«, svoju Komandu i najveći dio prištapskih jedinica premjestio je iz Ličtice (samostan Široki Brijeg) u sanatorijum Kasindo kod Sarajeva. Komandu svoje 369. divizije, koja se u Blagaju takođe bila našla na prednjem kraju nove odbrambene linije, premjestio je u s. Potoke (zaseok Prigrađeni) u Bijelom polju, sjeverno od Mostara. U Bijelom polju razmještene su i sve snabdjevačke ustanove, kao i veći dio prištapskih jedi-

iiica ove divizije. Za posjedanje *»zelene linije«* diviziji je u početku stajao na raspolaganju samo njen 369. izviđački i 369. dopunsko-nastavni bataljon, zatim dijelovi 9. i 6. ustaškog i 9. posadnog zdruga i ostaci četničkog Nevesinjskog korpusa. Zato su uređenje položaja — kojim je, uz pomoć građevinske operative organizacije *»Todt«,* rukovodio njen Pionirski bataljon — morale vršiti uglavnom alarmne jedinice ili malobrojna civilna radna snaga. O urednom posjedanju ovih položaja nije moglo biti riječi, pa je njihovo posjedanje kao i prihvat trupa koje su odstupale pred jedinicama 29. divizije preuzela, u posljednjem momentu, za transport u Srem inače pripremljena glavnina*' borbenih jedinica 118. lovačke divizije.[8]'

Zato su, naravno, angažovane i brojne alarmne jedinice iz jedinica podrške i pozadinskih dijelova 369. divizije, zatim preostale domobranske i ustaške jedinice. Ali, to sve, bez čvrste okosnice koju su činile preostale jedinice 118. lovačke divizije, ne bi izdržalo ni prve nalete hercegovačkih udarnih brigada.

Ostaci borbenih jedinica 369. divizije, prije svega njenih pješadijskih pukova (a takođe i jedinice ojačanja obrazovane u mješovite borbene grupe jačine do 500 vojnika),**' po izbijanju na *»zelenu liniju«* bile su iscrpljene i slabog borbenog morala. Zato im na duže vrijeme nisu mogli biti povjereni samostalni odsjeci odbrane, te je novi komandant 369. divizije pukovnik *Ranjike,* preuzeo niz energičnih mjera za disciplinovanje. Tako je, na primjer, 127 vojnika — legionara iz 370. Jpuka uhapšeno i sprovedeno Korpusnom ratnom sudu u Sarajevo,[9]' a energično se radilo na sređivanju, popuni, preformiranju i formiranju razbijenih ili uništenih četa, baterija, bataljona i diviziona. Postepenim uvođenjem u borbu sa jasno ograničenim ciljevima i raznim mjerama podsticanja postepeno je nastojao da se, bar djelimično, obnovi srozani borbeni moral. Rigoroznim smanjenjem pozadinskih i neborbenih dijelova, zatim uključivanjem ostataka pridatih jedinica***', te korišćenje kadrova iz sačuvanih bataljona, on je, do kraja mjeseca, obnovio oba pješadijska puka sa po dva bataljona, a artiljerijski puk, korišćenjem oruđa raznog tipa, smanjio sa četiri na tri diviziona. Divizija ipak ni na taj način, izuzev pozadinskih ustanova i nekih jedinica podrške, nije bila kompletna, mada je već bila sposobna za borbu. Hitno je zato traženo — i najzad odobreno — dovođenje novih jedinica za njenu popunu. Tako su, do kraja godine, u njen sastav uključena tri (999, 1.001 i 1.012) tvrđavska pješadijska bataljona, od kojih su obrazovani drugi i treći bataljoni u pješadijskim pukovima.****' Ovim popunama, koje su se sastojale isključivo od vojnika njemačke narodnosti, bitno je promijenjen i njen nacionalni sastav, pa je i zvanično prevedena u čisto njemačku diviziju,[11]' tj. prestala se nazivati legionarska — hrvatska, iako je u njenom sastavu i dalje ostao izvjestan broj legionara — jugoslovenskih državljana i oko 1.000 pomoćnih dobrovolaca *(Hiwi),* pripadnika raznih evropskih narodnosti. Na dan 16. novembra

*) 738. lovački puk, 118. izviđački i 118. poljski dopunski bataljon, 668. artiljerijski puk, sa dijelom divizijskih ustanova za snabdijevanje i drugih jedinica podrške.

**) *»Fišer«, »Beker«, »Timel«, »Vahtel«, »San Marko«.*

***) Prije svega 19/999. tvrđavskog bataljona i Mornaričkog pješadijskog bataljona, formiranog od 628. i 612. diviziona obalske artiljerije Mornarice i rasformiranih baterija 649. obalskog artiljerijskog puka KoV, kao i nevelike popune iz Korpusa.[10])

****) Mornarički pješadijski bataljon, čije je ljudstvo, u duhu direktiva Vrhovne komande, povučeno u Njemačku, takođe je zamijenjen.

1944. godine 369. divizija, zajedno sa ojačanjima (738. puk i drugi dijelovi 118. lovačke divizije, 469. obalski artiljerijski puk KoV, 105. SS protivavionski divizion, još neke manje njemačke i sve kolaboracionističke formacije u rejonu Nevesinja, Mostara, Ličtice i Duvna) imala je 24.000 vojnika i 4.000 konja, dok je, na komunikacijama prema Sarajevu, do Ivana bilo još 5.000 vojnika domobranskog 2. brdskog zdruga (sa 800 konja), u čijem sastavu se nalazio i jedan njemački nastavni bataljon.[12]*

Zbog oskudne dokumentacije i veoma čestog smjenjivanja jedinica bez jasno uočljivih motiva, a, prije svega zbog rasula i dezorganizacije komandovanja jedinicama 369. divizije i ostacima ustaških zdrugova, ne može se precizirati neprijateljev borbeni poredak na *»zelenoj liniji«* prvih dana novembra 1944. godine. Međutim, mnogo pouzdanije može se utvrditi komandno jezgro na pojedinim njenim odsjecima, iako je i u tom pogledu bilo promjena. Tako je:

— Garnizon Nevesinje branio je 369. dopunski bataljon, ojačan artiljerijom, koji nije učestvovao u borbama u južnoj Hercegovini i Dalmaciji, sa ostacima 2. i 3. bataljona 9. posadnog zdruga (700—800 milicionara);

— Odsjek u Mostarskom polju, na rijeci Buni branio je 118. izviđački bataljon sa jednim alarmnim bataljonom, 105. SS tenkovskom četom i bar tri diviziona artiljerije;

— Odsjek između Neretve i Mostarskog blata zatvarala je borbena grupa *»Fišer«* (uglavnom 3. bataljon 369. grenadirskog puka i 19. četa 999. tvrđavskog pješadijskog bataljona), koja ga je upravo preuzela od 1. bataljona 738. puka, sa dijelovima 9. ustaškog zdruga i divizionom artiljerije vjerovatno iz 668. puka;

— Garnizon Ličticu i Kočerin branio je iz Posušja potisnuti 2. bataljon 738. lovačkog puka; ojačan 1. divizionom 649. artiljerijskog puka i dijelovima 6. ustaškog zdruga;

— U Duvnu se nalazila borbena grupa *»Bolman«,* sastava: 3. bataljon 738. lovačkog i 2. bataljon 369. grenadirskog puka, ojačan sredstvima podrške i snabdjevena za 15 dana;

— Pored Komande, pozadinskih i prištapskih jedinica 369. divizije u Bijelom polju, u Mostaru su se, u ulozi rezerve, nalazili 668. dopunski lovački bataljon, te komande sva tri artiljerijska puka sa po jednim ili dva diviziona, 505. protivavionski artiljerijski divizion, te dijelovi 9. ustaškog i 9. posadnog zdruga sa ostacima mornaričke i tvrđavske pješadije.

Ostale borbene grupe 369. divizije, po izvlačenju iz borbi sa jedinicama 29. divizije, obično su bile kratko zadržane u Mostarskoj kotlini (Buna, Blagaj, Mostar, Rodoč). Njima su, potom, ojačavani pojedini odsjeci odbrane, a kad se front malo ustalio i kad su konačno shvaćene realne mogućnosti one su grupisane u pojedine garnizone radi reorganizacije i obnavljanja pukova, bataljona i diviziona.[13]

Novembarske borbe na »zelenoj liniji«

Neprijatelj je poslije početne pasivnosti, podstican upornim zahtjevima pretpostavljene Komande — da makar i nedovoljnim snagama krene u susret 21. korpusu i tako mu olakša otvaranje *»plavog puta«,* — 8. novembra, ispadom iz Nevesinja, bio ovladao Kifinim Selom; ali, on ga je, već poslije 4 dana, napustio. Tek pred kraj mjeseca u ovom pravcu on se nešto jače angažovao, pošto je u međuvremenu, od 13. do 19. novembra.

izveo akciju spasavanja svoje borbene grupe iz Duvna, napustivši svaku iluziju (vjerovatno u vezi s nepovoljnim razvojem situacije kod Knina) da će *»zelena linija«* na *»jadranskom frontu«* ikad biti povezana. Ovako on je raspolagao, makar i s nedovoljnim snagama, mogućnošću da izvrši važniji zadatak.

Jedanaesta hercegovačka NOU brigada je u novembru, za razliku od drugih brigada, imala pretežno odbrambene zadatke pa je, zajedno sa odredima, bila aktivna protiv četnika i muslimanske milicije na vrlo širokom prostoru od Miljevine i Trnova do Nevesinjskog polja na istoku i Bjelimića — na zapadu. Od većeg značaja su akcije odbacivanja milicijskih dijelova prema s. Hrušta u Nevesinjskom polju — 4. novembra, zatim progonjenje jedne grupe od oko 80 četnika, koja je opljačkala s. Slivlje, dva dana kasnije i dr. Od značaja su i akcije Konjičkog NOP odreda (10. do 14. novembra) u rejonu Bjelimića, koja je urodila i uspješnom mobilizacijom, jer je na stranu NOVJ prešla i milicija iz Bjelimića (4. četa 3. bataljona domobranskog 8. posadnog zdruga), kao i borba sa četnicima i milicijom na Crvnju (20. novembra) i odbacivanje (zajedno sa dijelovima Kalinovičkog NOP odreda) oko 150 četnika iz rejona s. Budanj preko Drine u Foču. Ovim je 20. novembra dostignuta i krajnja desna granica divizijskog fronta.[14]

Četrnaesta i 13. hercegovačka brigada su 4/5. novembra sa po dva bataljona (2. i 3/14. i 1. i 4/13) izvršile napad u cilju likvidacije neprijateljevih uporišta u Bakračuši i na Busku, a radi odsijecanja njegovog garnizona u Nevesinju; za to vrijeme su ostali bataljoni vršili demonstrativne napade od Vilenjaka (k. 1213) prema Nevesinju i od Gubavice na Bunu.[15]

Bataljoni 13. brigade u toku noći su ovladali uporištima na Gnjilom brdu i Tanovića hanu (Busak), ali, žičanim preprekama utvrđena Bakračuša (čiju posadu su ojačavali i po dva brdska i protivtenkovska topa, te tri laka i 1 srednji minobacač) nije savladana, pa se borba nastavila i u toku dana. Tada je iz Nevesinja intervenisala njemačka borbena grupa *»Bolman«* (3/370. grenadirskog puka i nešto milicije — do 500 vojnika) i, na Vilenjaku i Bukovici, iznenadila je 1. i 4. bataljon 14 (omladinske) brigade, ovladala Biogradom i spalila Udrežnje. Brigade su u napadu imale neznatne gubitke (3 mrtva*' i 4 ranjena), ali je Bataljon 14. brigade na Bileku (k. 1137) bio iznenađen, pa su ukupni gubici 14. brigade 5. i 6. novembra dostigli 38 ljudi, (12 mrtvih,**' 12 ranjenih i 14 zarobljenih). Nekoliko dana ranije 3. XI 1944. u borbi kod Simin-groba poginuo je i

*) Poginuli su: Tomo Cvijetić iz Lukavca kod Nevesinja i Radoslav Šarvalica iz Ljubinja, oba borca istog bataljona 13. brigade.[19])

**) Poginuli su: Rade Babić iz Hodžića kod Bileće vodnik, Danilo Bokun iz s. Rapti u Bobanima kod Trebinja, Todor Buđen iz Žakova u Popovu polju kod Trebinja, Mirko Piljević iz Drežnja kod Nevesinja, Spasoje Zarković iz Hrasna kod Neuma, Bogdan Tabaković iz Podosoja kod Bileće, Janko Vuković iz Biograda kod Nevesinja, svi borci 1. bataljona; Lazo Radulović iz Sćenice (Bobani) kod Trebinja (ranjen na Vilenjaku, umro jula 1945. od posljedica ranjavanja) i Lazo Milićević iz Nenovića kod Trebinja, desetar 2. bataljona, Vlado Ateljević iz Zasada kod Trebinja, Vaso Milidragović iz Vranjske kod Bileće i Omer Šišić iz Prenja kod Stoca, oba iz 3. bataljona, te Husein Ibrišimović iz Bijeljine i Marko Spirto iz Polica kod Trebinja borci 4. bataljona. Idućih dana u bolnicama su umrla još dva ovdje teško ranjena, borca: Adil Šuvalija iz Bogovića kod Pala, borac 3. bataljona u Trebinju i Savo Vuković iz s. Glušci kod Metkovića (SR Hrvatska) borac 2. bataljona u Dubrovniku.[20])

politički komesar 1. čete 1. bataljona 14. brigade, *Gojko Subotić*[16)] iz Čemerna kod Gacka, a 9. novembra, iz istog bataljona, u borbi na Vilenjaku pao je Lazar Kejavić iz Kifina Sela, sa još jednim borcem.*' To je izazvalo preduzimanje oštrih mjera od štabova Južnohercegovačke operativne grupe i 29. udarne divizije.[17]' Jedanaestog novembra Južnohercegovačkoj operativnoj grupi pridata je ojačana 2. tenkovska četa 1. bataljona 1. tenkovske brigade NOVJ.[18]'

Sutradan, 12. novembra, 13. brigadi je pridat jedan tenkovski i jedan vod protivtenkovskih topova, pa je odlučeno da se sa čitavom brigadom izvrši napad i ovlada Bišinom, Buskom, Blagajem i Bunom. Drugi bataljon, koga su podržavali tenkovi i p/t topovi, izbio je pred žičane prepreke oko Osnovne škole na Buni. Pojava tenkova je unijela pometnju kod neprijatelja, ali je, zbog slabog noćnog sadejstva pješadije i tenkova, nedovoljnog iskustva i nepogodnog zemljišta na Gubavici, (a vjerovatno, od strane tenkista loše rekognosciranog) postignut mali uspjeh. Pored ostalog, izvrnula su se i dva tenka već u prvom naletu. Preduzet u prvi mrak, napad je uskoro zaustavljen. Ni obnovljeni noćni napad (trajao je do zore) nije donio rezultata, jer je neprijatelj privukao nekoliko protivtenkovskih topova i, preciznom vatrom iz haubica, gađao drum kojim su se jedino mogli tenkovi i kretati. Na Buni je u borbi ubijen 1 njemački vojnik i 6 ranjeno,[22)] dok su jedinice NOVJ imale 2 poginula,**' 12 ranjenih boraca; od toga 9 u napadu na Bunu (6 tenkista) i 3 na čitavom ostalom sektoru. Dva tenka su bila oštećena, pri čemu je jedan mitraljez uništen i jedan oštećen.[23]'

Devetog novembra iz Boke Kotorske, gdje je, u sastavu Primorske operativne grupe, učestvovala u oslobođenju Herceg Novog i Zelenike, na front je stigla i 10. hercegovačka NOU brigada, koja je svoj 3. bataljon ostavila kao posadu u Igalu.***' Upućena na zapadni sektor, smijenila je na pravcu Čitluk—Mostar dijelove 12. brigade, koja se, opet, pomjerila dalje na zapad, prema Ličtici i Kočerinu.[24]' Sljedeće noći, 10/11. novembra 1944, ojačana 4. bataljonom 10. brigade i, u zajednici sa Zapadnohercegovačkim NOP odredom, ona je preduzela napad na oba garnizona.

U noćnim napadima 10/11. i 11/12. oslobođen je Kočerin, ali je garnizon u Ličtici bio isuviše jak, jer se, upravo u vrijeme napada, počeo puniti jedinicama koje je trebalo da izvrše proboj u Duvno, radi prihvata tamo izolovane borbene grupe. Jedinice su i na pravcu Ličtice bile ovladale položajima spoljne odbrane, ali se, poslije više ponavljanih napada, zbog upornosti odbrane neprijatelja i stalnog pristizanja novih snaga, odustalo od daljih napada. Većeg efekta nije imalo ni sadejstvo 10. brigade koja je, 12. XI, na svom pravcu jednim bataljonom ovladala selom Čule. Samo je 12. brigada u ovim borbama imala 14 poginulih i 45 ranjenih,[251] 4. bataljon 10. brigade bar 5 poginulih, a gubici Zapadnohercegovačkog NOP odreda bili su neznatni. Između ostalih, poginuli su: *Mladen Kokolj* iz Bileće, politički komesar čete u 4. bataljonu 10. brigade, *Mirko Kur-*

*) *Ranko Golo* iz Mostara, borac u istom bataljonu.[21]) Takođe 3. novembra, u brigadnoj bolnici, umro je borac 3. bataljona Obren Džodžo iz Dražin Dola kod Trebinja, poslije ranjavanja 1. novembra u borbi na Jelovoj gori u Borču.

**) Jovo Burica iz Dabra kod Stoca.[24a])

***) Bataljon je u međuvremenu učestvovao i u borbama za oslobođenje preostalih mjesta Boke Kotorske.

dulija iz Korita kod Bileće, vodnik i *Milan Bjeletić* iz Vučjeg Dola kod Nikšića (SR Crna Gora), politički delegat voda u 12. brigadi.*'

Kako se neprijatelj postepeno oporavljao od pretrpljenog šoka tako je činio ispade ispred prednjeg kraja odbrane. Prvi pokušaj izvršen je kod Nevesinja, u pravcu Kifina Sela. U suštini, on je predstavljao produžavanje položaja na istok, prema Gacku — kako bi se osigurala još jedna komunikacija prema Sarajevu. To je istovremeno bila i priprema za već naređeni prihvat 21. brdskog armijskog korpusa, jer su se jedinice već prikupljale kod Danilovgrada za proboj *»plavim putem«*.[25]*' Ovome u prilog ide i to što je prethodnih dana neprijatelj u Nevesinju bio grupisao oba pješadijska puka, 105. SS tenkovsku četu i glavninu artiljerijskog puka 369. divizije.[25]"'

Napad je počeo rano ujutro u nekoliko kolona, od kojih su ona obuhvatna (prema s. D. Bijenja) i ona preko Ovčijeg broda prema Kifinom Selu, bile najjače; u napadu su učestvovali i četnici i milicija. Treći bataljon 11. brigade bio je iznenađen, neprijatelj je zaklao 4 borca na obezbjeđenju, pa je u borbi poginulo još sedam. U toku desetočasovne borbe borbena grupa *»Bolman«* je ovladala linijom Bratač—Kifino Selo——Krekovi—Postoljani, nastojeći da Kifino Selo pretvori u novo uporište na *»zelenoj liniji«*. O jačini sudara svjedoče obostrano teški gubici. Kod neprijatelja — oko 60 mrtvih i 40 ranjenih (procijenjeno), a l i poginulih i 18 ranjenih kod 11. brigade.[26]' Među ostalima, poginuli su: *Miroslav Milosevic,* iz Fatnice kod Bileće, politički komesar čete u 3. bataljonu, *Petar Knežević* iz Batajnice (SAP Vojvodina), zamjenik komandira čete u 4. bataljonu, zastavnik *Danilo Tabaković,* iz Miruša kod Bileće, *Jefto Šarenac* iz Bileće, *Dane Marinković* iz Pometala kod Udbine (SR Hrvatska), vodnici voda u 3. bataljonu.**'

Njemački napad znatno je poremetio borbeni poredak 11. brigade, koja je, sada, morala zatvarati dva divergentna pravca, prema Gacku i prema Kalinoviku. Stab Brigade se odlučio za onaj prema Gacku, s tim da osmatra i pravac prema Kalinoviku. Zbog toga je oba svoja bataljona postavio u rejon s. Koleško—Gaj—Vjetrača, a 4. bataljon talijanske 2. brigade u s. Rilje. Dva dana kasnije na ovaj pravac su prebačena oba teritorijalna bataljona 1. vojnog područja i postavljena u Žalom i Slato, a Brigadi je dodijeljen i još jedan, talijanski bataljon, u s. Gradini. Osjetljivost ovog pravca ilustruje i to što je štab Divizije odmah naredio premještanje 1. motorizovanog artiljerijskog brdskog diviziona iz Trebinja u Bileću i ojačavanje 11. brigade baterijom brdskih topova.[27]'

*) Od ostalih, u mogućnosti smo da damo samo imena nekih boraca iz 10. i 12. brigade: borac 1. bataljona Nikola Vukanović iz Gorogaša kod Trebinja, borac 1. bataljona, 10. brigade Jovan Spaić iz Graba kod Trebinja, borac 1. bataljona 12. brigade i Vlado Kurajica iz Ograda, borac 2. bataljona 12. brigade — svi iz opštine Trebinje. Jedan od ranjenih, Andrija Kašiković iz Ukšića, takođe kod Trebinja, borac 3. bataljona 12. brigade podlegao je ranama 28. XII 1944. u vojnoj bolnici u Korčuli.[250])

**) Pored ovih rukovodilaca poginulo je još i 7 boraca, i to: Mirko Terzić iz Bodežišta kod Gacka, borac 1. bataljona, Vaso Damjanac iz Sipačna, Savo Ramović iz Lukavca i Duro Spremo iz Kosovače, sve kod Nevesinja, borci 3. bataljona, te Božo Milidrag iz I '_skovog Duba kod Nevesinja, Franjo Petričević iz sela Orlec na Malom Lošinju (SR Hrvatska) i Obrad Vukoje iz Pađena kod Bileće, borci 4. bataljona.[28])

Tek što je Brigada konsolidovala odbranu gatačkog pravca, 12. novembra je nova kolona od oko 500 vojnika iz Nevesinja krenula preko Ovčijeg broda prema Bratču i Kifinu Selu. Intervenisali su dijelovi 14. brigade od Odžaka, a na Ovčijem brodu i teritorijalni bataljoni, te su spriječili*' prelaz neprijatelju preko mosta na Zalomki.[29]' Sutradan je najveći dio upotrijebljenih snaga prema Kifinom Selu prevezen u Mostar. Prvi bataljon 14: brigade napravio je zasjedu na Grebku i neprijatelju nanio gubitke od 10 mrtvih, ali je u borbi poginuo i komandant bataljona, poručnik *Maksim Kujundžić,* iz Čelebića kod Konjica, narodni heroj.[30]'

Nejasno je, međutim, zbog čega su ovog dana sve neprijateljeve snage od Kifina Sela poVučene u Nevesinje. Iz neprijateljevih pokreta, koji je već 9. novembra prebacio u Lišticu 369. dopunski bataljon i 105. SS tenkovsku četu, a štab 369. artiljerijskog puka sa dva diviziona u Mostar,[31]' da se naslutiti da bi razlog i za to mogao biti hitna potreba za evakuacijom duvanjskog garnizona. Njemačka akcija za izvlačenje svog izolovanog garnizona u Duvnu, slučajno je koincidirala sa napadom ojačane 12. brigade i Zapadnohercegovačkog NOP odreda za oslobođenje Listiće. Garnizon je, međutim, bio najpogodnija polazna baza za njemačku borbenu grupu koja će izvršiti ovaj zadatak. Ona se u Lištici počela prikupljati dan uoči napada, kojeg je štab 29. divizije naredio 8. novembra, vjerovatno radi pariranja ispada prema Kifinom Selu.[32]' To, kao i njeno pristizanje u slijedeća dva dana, objašnjava upornost odbrane i snagu vatre; ona je onemogućila uspjeh 12. brigade i Zapadnohercegovačkog NOP odreda.

Pošto je napad odbijen, Grupa za deblokadu krenula je 13. novembra iz Lištice, brzo ovladala Kočerinom, 14-tog Posušjem, i odmah produžila preko Posušja prema Duvnu. Neprijatelj je komunikaciju obezbjeđivao pokretima i time, kao i demonstracijom iz Duvna prema Borovnoj glavi, maskirao svoje namjere. A kako je Duvno napustio već 15. novembra. 16-tog su se kolone počele vraćati prema Mostaru. Neprijatelj se, pri tom, odlijepio od jedinica 9. udarne divizije, koje su, dostigle već napušteno Posušje tek 17/18. novembra. Sutradan, 19. novembra Divizija je, poslije teških borbi kod Kočerina, potisla neprijatelja do mosta na r. Ugrovači.[34]'

Svih ovih sedam dana, koliko je akcija trajala, neprijateljev garnizon u Lištici — kome su i dalje pristizala pojačanja (Borbena grupa *»Bolman«* iz Nevesinja 17. XI) — nastojao je da što dalje odbaci 12. brigadu, pa su se, na liniji Uzarići—Mokro—Mamići, vodile svakodnevne borbe. Tek poslije ponovnog uspostavljanja veze sa 13. brigadom 9. divizije, 20. XI 12. brigada se povukla na položaje Jare—Markišići—Polugrno—Ćerigaj, radi odmora iscrpljenih jedinica.[35]' Za vrijeme ove njemačke akcije kod s. Hamzića poginuli su od ustaške diverzije: obavještajni oficir Divizije, poručnik *Savo Čolović,* iz Grabavice, kod Nevesinja, narodni heroj i intendant 12. brigade, potporučnik *Savo Slijepčević,* iz Samobora kod Gacka,

*) Nema bližih podataka o gubicima za ova četiri dana. Fragmentarni podaci registruju 7 poginulih: Pero Bogdanović iz Zelenikovca kod Hutova, opština Neum, poginuo 12. novembra na Babjoj glavi, Lazar Kljajić iz Kifina Sela kod Nevesinja i Radoslav Vujadinović iz Udrežnja takođe kod Nevesinja, Milenko Bošković iz Dramešine kod Gacka i Božo Šarović iz Pržina kod Gacka borci 11. brigade, kao i jedan nepoznati borac 2. partizanskog teritorijalnog bataljona Komande 2. vojnog područja.[33])

a u borbama *Vlado Daković* iz Lukavca kod Nevesinja, vodnik voda 2. bataljona 10. brigade, kao i još desetak boraca*' iz obje brigade.

U toku mjeseca na sektoru Kalinovika nije bilo značajnijih borbi. Dva bataljona 11. brigade i Kalinovički odred držali su u svojim rukama Ulog, Obalj i Kalinovik i — pošto se pretpostavljalo da će neprijatelj pokušati da ovim pravcem uspostavi još jednu vezu sa Sarajevom — zarušavali su komunikaciju Plužine—Ulog—Kalinovik—Trnovo. Konjički NOP odred se nalazio u Bjelimićima. Tamo je vršio mobilizaciju i čistio sela od milicije. To isto činili su 1. i 2. bataljon i Kalinovički NOP odred, a razbili su i nekoliko četničkih grupa. Tako su doprinijeli da Brigada, u toku mjeseca novembra, mobiliše ukupno 231 novog borca iz Kalinovičkog, konjičkog, nevesinjskog i gatačkog sreza. Pri tom je ubijeno desetak četnika i milicionera, a zarobljeno 30, dok je jedan broj ranjen. Gubici Brigade (i odreda) na ovom sektoru nisu poznati, ali su i oni značajni.**' Druge dvije dekade novembra i na Nevesinjskom sektoru kod ove brigade protekle su bez većih događaja. U jednoj borbi 21. XI 1944. poginuo je *Milorad Kovačević* iz Batkovića kod Nevesinja, vodnik voda, a poginula su i dva kurira Brigade.***'

Neprijateljevi ispadi pod šifrom »Jork«

Dvadesetog novembra 1944. štab 29. udarne divizije, prvi put po izbijanju jedinica na *»zelenu liniju«,* izdao je cjelovitu zapovijest,[37]' ovako formulišući zadatak Divizije:

»Zadatak naše divizije u ovakvoj situaciji je da sa glavninom svojih snaga uništava neprijateljske snage u kotlini Neretve, na prostoru sreza Nevesinje i na komunikaciji Mostar—Široki Brijeg—Kočerin, da u povoljnom momentu ovlada sa Mostarom i Nevesinjem i nastavi gonjenje neprijatelja, da vrši razbijanje preostalih četničko--ustaških grupica, da vrši mobilizaciju i uspostavu narodne vlasti u pojedinim predjelima.« t

Zapoviješću su brigade dobile jasan pregled ukupne situacije u Hercegovini i šire i dugoročnije, konkretne zadatke. Ostale su ipak na istim položajima, sem 14. brigade; njen odsjek fronta preuzela je susjedna 13. brigada.

Gotovo istovremeno, njemačka Vrhovna komanda izdala je *Direktivu za vođenje borbe na Jugoistoku* (od 21. XI 1944), kojom je težište odbrane Grupe armija »E« određeno duž puta Višegrad—Sarajevo—Banja Luka i u kojoj se njen zadatak u Hercegovini precizirao ovako:

»... U rejonu Mostara, po pristizanju dovoljnih snaga, odbranu pomaći što dalje ka jugu, kako bi se apsolutno garantovalo korištenje rudnika boksita koji se nalaze u ovom rejonu, kao i sa zemlje neometano korišćenje aerodroma Mostar.. ,«[38])

*) Podaci su nepotpuni. Registrovano je da su poginuli: vodnik voda, Mustafa Buzaljko iz Stoca i još jedan borac iz 5. bataljona 10. brigade 13. novembra kod s. Čule; Savo *Vučurević* iz Ograde kod Trebinja borac 3. bataljona 10. brigade (15. XI kod s. Mokro), Petar Vukalović iz Bogojevića kod Trebinja, borac 4. bataljona 10. brigade (17. XI kod s. Dušice) i Blagoje Vidačić iz Pijavica kod Trebinja, borac 2. bataljona 12. brigade (20. XI kod Međugorja), Marko Kašiković iz Vranjske kod Bileće (15. XII kod s. Čule) i Dušan Buha iz Plužina kod Nevesinja.[3]«)

**) Samo iz 2. bataljona 11. brigade poginuli su: Rašid Hadžić iz Gacka i Danilo Nožica iz Galičića u Popovu polju kod Trebinja (oba 20. XII) te Zivojin Lažetić iz Dobrelja kod Gacka (25. XU).[50]*)

***) Nikola Stanković iz Poljice kod Trebinja (14. XI kod Fojnice) i Žarko Vukomanović iz Jasenika kod Gacka (ranjen 18. XI u Nevesinjskom polju, sutradan umro u bolnici u Trebinju).®[60])

Dakle, obje strane su očigledno shvatile da akcije treba intenzivirati i front učiniti pokretljivijim, ali su, istovremeno, bile svjesne ograničenih mogućnosti svojih snaga. Međutim, već sutradan se u dramatičnim telefonskim razgovorima između, Lera (koji se našao na licu mjesta), Vajksa i njemačke Vrhovne komande odustalo od proboja 21. BAK iz Crne Gore prema Mostaru, pa je komandant Grupe armija »E«, general Ler, u svom izvještaju od 23. XI 1944. instistirao na «ispadima jakim snagama sa ograničenim ciljem« i pokretnoj odbrani kad god se mogu grupisati snage, ali i predložio pripremu i izgradnju novih odbrambenih položaja na liniji: Senj—Karlovac—Zagreb—Varaždin—Blatno jezero.[39]

Zadatak 14. omladinske brigade, i dalje ojačane jednom brdskom baterijom, bio je izrazito ofanzivan. I pored natkriljavanja nevesinjskog garnizona, čišćenja milicije i četnika iz gornjeg Nevesinjskog polja i sa Zimlja, on je predviđao pokušaj dubljeg prodora u neprijateljevu pozadinu, prema Glavatičevu i Konjicu (Borac), zbog čega joj je pretpotčinjen i Konjički NOP odred.

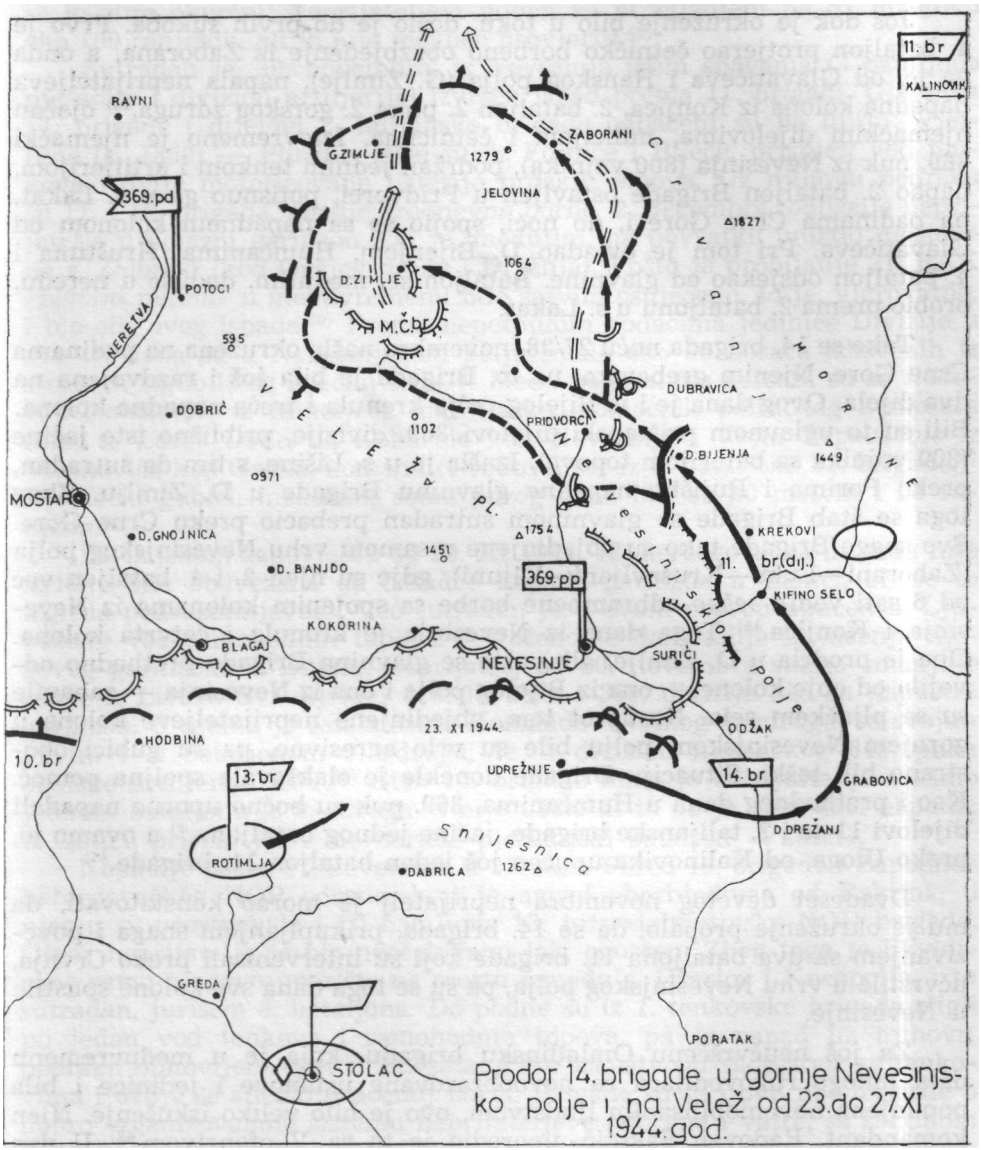
Dok Direktiva njemačke Vrhovne komande odražava raskorak njenih potreba i mogućnosti, Odluka štaba 29. divizije, o upućivanju 14. brigade u neprijateljevu pozadinu, ukazuje na to da se, na trenutak, oslobodio iluzija o mogućnosti frontalnog potiskivanja.

Brigada je na zadatak krenula 23. novembra, obilazno, jugoistočnim obodom Nevesinjskog polja, preko Bratača i Kifina Sela, te, u osloncu na dijelove 11. brigade, zauzela polazne položaje na jugozapadnim padinama Crvnja, u rejonu s. Postoljani—D. Bijenja. Nastupajući odavde u tri kolone prema s. Kruševljanima, Laktu i Pridvorici, Brigada je, u toku dana, razbila oko 300 četnika i milicionera*-[1], koji su, uz gubitke od 10 mrtvih, 20 ranjenih i 1 zarobljenog, odstupili prema Zimljima, Zaboranima i Glavatičevu.[40] Brigada je, takođe imala gubitaka. Poginuli su vodnici: zastavnik *Borislav Rikalo* iz Dodanovića u Popovu polju kod Trebinja i *Tomo Crnogorac* iz Kazanaca kod Gacka, te nekoliko boraca,** dok ih je više ranjeno. Iz izvještaja se ne vidi zašto je Brigada tek 27. novembra produžila izvršenje zadatka, kad za sva ta tri dana nije bila uznemiravana u gornjem Nevesinjskom polju. Na to je djelimično mogao uticati neprijateljev ispad prema dijelovima 11. brigade u Krekovima i Kifinu Selu, izveden 25. novembra i uz podršku artiljerije, pa je Brigada, bočnim udarom svog 2. bataljona, sadejstvovala u njegovom odbijanju.*** Ostavljajući jedan bataljon u s. Pridvorici radi obezbjeđenja zaleđa i upućujući bataljon iz s. Kljuna, preko Luke i Zaborana ka Česimu — radi obezbjeđenja desnog boka od Glavatičeva, Brigada je toga dana, sa svojom glavninom iz s. Lakta, dvostrukim obuhvatom preko Crne Gore i Pločna (na Veleži), opkolila Zimlje; međutim, tamošnji su se četnički dijelovi već ranije bili izvukli prema Borcima.[41]

*) Ostaci četničke Nevesinjske brigade i 3. čete 2. milicijskog bataljona domobranskog 9. posadnog zdruga.

**) Jedan od njih bi mogao biti Rade Čirić iz Konjskog kod Trebinja, borac 3. bataljona.[42]

***) Najteže gubitke pretrpio je 4. bataljon 11. brigade od artiljerije. Od njih šest sutradan su u bolnici umrli: Marijan Grahovac iz Grobnika kod Sušaka (SR Hrvatska), Mitar Jaredić i Vide Glogovac oba iz s. Bretača kod Nevesinja. Istog dana umro je borac Spasoje Radić iz s. Zrvnja kod Ljubinja, prethodnog dana kod s. Krekova poginuo Vidak Vasiljević iz Stepena kod Gacka, borac 3. bataljona iste brigade.«)

Ovim je ipak postignuto značajno narušavanje neprijateljeve odbrane, jer je time lijevi bok *»mostarskih položaja«* ugrožen iz pozadine, a sa prevoja na Rujištu mogli su se staviti pod uspješnu artiljerijsku i minobacačku vatru štab 369. divizije i njegove pozadinske ustanove u Potocima i drugim selima Bijelog polja. Akcija je, međutim, izvođena sporo, nedovoljno osmišljeno, sa nedovoljnim snagama i — s razdjelom. Zapovijest je izdata 20-tog, Nevesinjsko polje je očišćeno 23-eg, a na Zimlje se izbilo tek 27. novembra. To je očigledno, razlog da je neprijatelj saznao namjere štaba Divizije i — 14. brigadi pripremio klopku. Namjeravao je da, udarom od Glavatičeva, Bijelog i Nevesinjskog polja, na Zimaljskom j^latou, između Veleži i Crne Gore, Brigadu okruži i uništi. Poslije oktobarskog sloma to bi bio njegov prvi ofanzivni uspjeh.

Još dok je okruženje bilo u toku, došlo je do prvih sukoba. Prvo je 4. bataljon protjerao četničko borbeno obezbjeđenje iz Zaborana, a onda ga je, od Glavatičeva i Hanskog polja (G. Zimlje), napala neprijateljeva napadna kolona iz Konjica, 2. bataljon 2. puka 2. gorskog zdruga,[44] ojačan njemačkim dijelovima, milicijom i četnicima. Istovremeno je njemački 369. puk iz Nevesinja (800 vojnika), podržan jednim tenkom i artiljerijom, napao 2. bataljon Brigade ostavljen u Pridvorci, potisnuo ga u s. Lakat, na padinama Crne Gore i, do noći, spojio se sa napadnom kolonom od Glavatičeva. Pri tom je ovladao D. Bijenjom, Humčanima, Hruštima i 4. bataljon odsjekao od glavnine. Bataljon se, međutim, doduše u neredu, probio prema 2. bataljonu u s. Lakat.

Tako se 14. brigada noću 27/28. novembra našla okružena na padinama Crne Gore. Njenim grebenom, uz to, Brigada je bila još i razdvojena na dva dijela. Ovog dana je i iz Bijelog polja krenula i treća napadna kolona. Bili su to uglavnom prištapski dijelovi 369. divizije, približno iste jačine (800 vojnika sa baterijom topova). Izašla je u s. Lišine, s tim da sutradan, preko Porima i Rujišta, napadne glavninu Brigade u D. Zimlju. Zbog toga se štab Brigade sa glavninom sutradan prebacio preko Crne Gore. Sve snage Brigade tako su objedinjene u samom vrhu Nevesinjskog polja (Zaborani—Luka—Kruševljani—Kljuni), gdje su njen 2. i 4. bataljon već od 6 sati vodili teške odbrambene borbe sa spojenim kolonama iz Nevesinja i Konjica.[45] Toga dana iz Nevesinja je krenula i četvrta kolona. Ona je prodrla u D. Zimlje, ali, pošto se glavnina Brigade prethodno odvojila od obje kolone — ona iz Bijelog polja i ona iz Nevesinja — zabavile su se pljačkom sela. Nasuprot tom, objedinjene neprijateljeve kolone u gornjem Nevesinjskom polju bile su vrlo agresivne, pa su gubici obostrano bili teški. Situaciju Brigade donekle je olakšavala spoljna pomoć. Kao i prethodnog dana u Humčanima, 369. puk su bočno uporno napadali dijelovi 11-te i 2. talijanske brigade, jačine jednog bataljona,* a ovamo je, preko Uloga, od Kalinovika upućen još jedan bataljon 11. brigade.[45]

Dvadeset devetog novembra neprijatelj je morao konstatovati, da mu je okruženje propalo, da se 14. brigada, prikupljanjem snaga i povezivanjem sa dva bataljona 11. brigade koji su intervenisali preko Crvnja, učvrstila u vrhu Nevesinjskog polja, pa su se toga dana sve kolone spustile u Nevesinje.

Za još neučvršćenu Omladinsku brigadu, koja je u međuvremenu dala mnogo rukovodilaca za novoobrazovane ustanove i jedinice i bila popunjena novomobilisanim ljudstvom, ovo je bilo veliko iskušenje. Njen komandant, Radovan Sakotić, uporedio je to sa V ofanzivom.[46] U dva dana imala je 12 poginulih,** 8 ranjenih i 74 nestala (znatan dio nestalih

*) 3. bataljon 11. brigade je u Humčanima imao 1 poginulog i 1 nestalog. Poginuo je Miladin Kovač iz Obija kod Kalinovika.[47])

**) Najteži gubici pretrpjeli su u s. Lakat, gdje se branio 4. bataljon. Poginuli su, 28. novembra: Ismet Agbabić iz Lastve kod Trebinja, Ekrem Bekić iz Trebinja, Ahmed Brkić iz Mostara, Stevo Miljković iz Hrupjela kod Trebinja, Božidar Ninković iz Necvijeća kod Trebinja, Duro Ožbolt iz Gabrilovca kod Našica (SR Hrvatska) i Nikola Vulešević iz Jušića kod Trebinja, svi iz 4. bataljona. Iz 2. bataljona poginuli isu: desetar Dušan Bodiroga iz Poplata kod Stoca i Hasan Selimić iz Prenja kod Stoca (27. XI kod s. Pridvorice), te Džemal Behram vodnik iz Rotimlje kod Stoca i Ivan Vrhovac iz Svilaja kod Odžaka, a u Brigadnoj bolnici (u Kalinoviku 5. I 1945) umro je i ovdje ranjeni Boško Prkačin iz Trebimlja-Ravno kod Trebinja, borac 4. bataljona.[48])

se kasnije okupio). Neprijateljevi gubici su procijenjeni na 57 mrtvih i oko 100 ranjenih, ali ih nije moguće provjeriti.[49]

Sutradan je, 30. novembra, iz Nevesinja istim snagama (3 bataljona pješadije i divizion artiljerije) izvršen ispad prema 11. brigadi. Glavnina 11. brigade i dijelovi 2. talijanske brigade odbačeni su na liniju: Vjetreno (k. 1369) — Plužine, gdje su, iz Fojnice i Bileće, prispjeli vod tenkova i dvije motorizovane baterije brdskih topova. Uz njihovu podršku su 11. i 12. brigada, poslije trodnevne borbe, 2. decembra, odbacile neprijatelja u polazni garnizon. On je, međutim, na povratku uništio mostove na r. Zalomki (kod Ovčjeg broda i Drežnja). Pošto je probijanje 21. BAK *»plavim putem«* u međuvremenu bilo sasvim osujećeno, to je, vjerovatno, i bio cilj ovog ispada.[50] Prema nepotpunim podacima jedinice Divizije u ova tri dana su u Nevesinjskom polju imale oko 50 boraca izbačenih iz stroja, a izgubile su i jedan tenk.[51] Među poginulima nalazili su se *Radovan Zelenović, iz* Miholjača kod Gacka, pomoćnik političkog komesara čete, te *Lazar Doder* iz Kokorine kod Nevesinja i *Vojin Tepavčević* iz Vratkovića kod Gacka, komandiri vodova, svi iz 1. bataljona 11. brigade.*) Njemački gubici, međutim, samo prvog dana bili su 20 mrtvih i 24 ranjena.[52]

Divizijskom zapovješću od 20. XI 1944, 12. hercegovačka brigada nije izričito bila obavezana da odlučno napada garnizon u Lištici, ali se to izgleda podrazumijevalo. Već sutradan je u ovom pravcu upućen iz Ljubuškog vod samohodnih topova.[54] Uočeno je da, poslije izvlačenja njegovog garnizona u Duvnu, neprijatelj od 20. novembra stalno smanjuje snage u Lištici. Svi dijelovi 118. lovačke i 369. divizije bili su napustili garnizon. U njemu je ostala samo Komanda ustaškog 6. zdruga, sa svojim Prvim i 3. bataljonom 9. zdruga, te 1. divizion njemačkog 649. puka obalske artiljerije KoV.[55] Štab 12. brigade imao je obavještenje o samo jednom bataljonu iz 9. zdruga, a nije uočio ni to da je, dan uoči napada, u Lišticu prispio još i Mornarički pješadijski bataljon *»Vahtel«.*

Napad je počeo 27. novembra u 22. sata. Pored 12. brigade i Zapadnohercegovačkog NOP odreda, koji je napad obezbjeđivao od Rakitna, u njemu su učestvovala i tri bataljona 13. južnodalmatinske NOU brigade. Otpor neprijatelja je bio neočekivano jak, ogorčen. Zbog toga je likvidirano samo njegovo uporište na moštu između s. Uzarića i Knežpolja, i to sutradan, jurišem 3. bataljona. Do podne su iz 1. tenkovske brigade stigli po jedan vod tenkova i samohodnih topova, pa je napad uz njihovu podršku obnovljen, opet u 22. sata. Prvo iskustvo u sadejstvu sa tenkovima i ovdje se stićalo u noćnoj borbi. Brigade su se i ovu noć uvjerile o dobro organizovanom sistemu neprijateljeve odbrane i vatre, sa solidnom fortifikacijom poljskog i stalnog tipa, žičanim i minskim preprekama, čije savlađivanje nije bilo moguće bez jake artiljerijske podrške. Obostrani gubici bili su teški. Jedinice NOVJ su imale oko 80 izbačenih iz stroja i 1 uništen tenk. Samo 12. brigada imala je u ovoj borbi 4 poginula. Među njima su bili: poručnik *Andrija Batinić,* iz Kuta kod Bileće, obavještajni oficir bataljona i *Milan Bjeletić* iz Vučijeg Dola (Nikšić), politički delegat voda,[55a] 5 boraca je nestalo a 27 ranjeno.[56] Deseta brigada,

*) Imena većine poginulih nismo utvrdili. Na Mijahovcu kod Krekova 30. XI 1944. poginuli su: Nezir Čampara iz Branilovića kod Gacka, borac Trećeg i Vaso Kovač iz Strane kod Uloga (Kalinovik), borac 1. bataljona 11. brigade, a u Brataču Branko Lažetić iz Biograda kod Nevesinja, borac 4. bataljona. Prvog decembra na Knežku ranjeni borac istog bataljona podlegao je, osam dana kasnije, u bolnici u Trebinju.[53])

koja je napadom na Varda sadejstvovala, imala je 1 poginulog i 27 ranjenih; od njih su dvojica podlegla ranama u brigadnoj bolnici u Čitluku. Jedan od njih je *Vlado Daković* iz Lukovca kod Nevesinja, vodnik voda u 2. bataljonu.*'

Zapadnohercegovačkom NOP odredu ovo je bio poslednji borbeni zadatak i on ga je, prema ocjeni štaba 12. brigade, uspješno izvršio.[57]' Dvadeset devetog novembra prebačen je kod štaba Brigade u Buhovo i tu, shodno naređenju štaba Divizije od 22. XI, rasformiran. Najveći dio boraca. mlađi i sposobniji za fizičke napore, izdvojeni su iz Odreda i njima su popunjene ostale jedinice Divizije, dok je od ostatka (oko 120 boraca) formiran *Ljubuški teritorijalni partizanski odred.* Odred je stavljen pod komandu Divizijske vojne oblasti, odnosno njenog II vojnog područja.[58]

Koristeći izvršenu koncentraciju u Nevesinju, neprijatelj je, poslije dvodnevnog predaha, 5. decembra 1944. krenuo prema jugu, da i tamo, do rijeke Neretve, očisti pretpolje *»glavne odbrambene linije«.* U ovom dijelu poduhvata *»Jork« (Unthernehmen Yorck)* sa sigurnošću je utvrđeno učešće četiri njemačka i bar jednog ustaškog[811] bataljona. U napadu je, takođe, učestvovala 105. SS tenkovska četa, a podržan je bar sa dva diviziona artiljerije. Zbog toga, na preko 25 km razvučena 13. hercegovačka NOU brigada, nije mogla izdržati ovaj dvostruki udar. Bočni od Nevesinja i frontalni —• iz Mostarskog polja.

Neprijateljeva borbena grupa »Dubrava«**' rano 5. decembra krenula je u bočni napad na Brigadu sa linije Nekudina—Odžak——Nevesinje—Grebak, zabacivši znatne snage prema ponoru Zovidolske rijeke. Drugi bataljon 13. brigade je u protivnapadu ovladao Babjom glavom (k. 1028), koju je neprijatelj držao još od 3. XII, u cilju zauzimanja povoljnijeg polaznog položaja za napad. Tada se od Miloševog dola ispoljio udar za leđa zabačenih snaga, što je 2. bataljon prisililo na povlačenje. Zbog mogućnosti da Bataljon dođe u okruženje, došlo je i do panike, pa jepovlačenje izvršeno u neredu. To je, u toku dana, dovelo do otkrivanja desnog boka. Frontalno snažno pritisnuti borbenim grupama *»Gruner«* (G r u n n e r) sa Bune i *»Licov«* (L i i t z o w) sa Buska, ostali bataljoni su se, noću 5/6, povukli na liniju Sniježnica—Crni vrh (k.957)—Šćepan krst——Razušje (k. 717)—Gradina (k. 691)—Hum (k. 532)—Gubavica. Pri tom jedolazilo i do odsijecanja pojedinih četa, ali su se one (u noći) uspješno probijale kroz neprijateljeve položaje.

Sutradan je neprijatelj nastavio pritisak. Odbranu na pravcu Buna——Domanovići ovog dana je podržao i jedan vod 2. čete 1. tenkovskog bataljona. Došlo je do sudara sa neprijateljskim tenkovima, pri čemu je jedan naš tenk uništen, a drugi oštećen. Zbog toga je naređeno povlačenje ispred nadmoćnog neprijatelja.[62]' Brigada se povukla na liniju Dabrica——Ljubljenica—Hodovo—Trijebanj—Bivolje Brdo. Sa ovih položaja se, međutim, već istog dana krenulo u protivnapad. U toku dana bataljoni su ovladali ranijim položajima od Udrežnja do Gubavice, dok je, u rejonu Biograda, trebalo da preuzme jedan od teritorijalnih bataljona I vojnog područja.[63]' U toku trodnevnih borbi 13. brigada je, prema prvim izvješta-

*) Još su poginuli borci: *Mirko Lazović iz s.* Hrest kod Nevesinja, *Dušan Batinič* iz Kubaša kod Stoca (umro u bolnici) oba iz 2. bataljona te *Dragić Dožić* iz Vrnjica kod Kolašina (SR Crna Gora) borac 4. bataljona.[39].'

**) 1. i 2. bataljon reorganizovanog 369. grenadirskog puka, 369. izviđački bataljon i 3. bataljon 738. lovačkog puka.[80])

jima imala 9 poginulih* i 21 ranjenog borca, a ranjen je i 1 borac Tenkovske brigade.[64]

Tako je završena serija neprijateljevih aktivnih dejstava na lijevoj obali Neretve, započeta koncentričnim napadom na 14. hercegovačku brigadu iz Konjica, Bijelog polja i Nevesinja 27. novembra. Ona se nastavila 30. novembra, udarom na 11. brigadu prema raskršću puteva za Gacko i Kalinovik, kao i sada — ovladivanjem dijelom Dubrava. U sva tri slučaja, angažujući jače snage (i do pet bataljona), neprijatelj je uspijevao da ovlada neizgrađenim položajima napadnutih brigada, da ih potisne i do 10—15 km u dubinu i, privremeno, ovlada važnim raskrsnicama puteva, izbacivši iz stroja blizu 200 boraca. Ni njegovi gubici, međutim, nisu bili manji, kao što ni zauzete položaje i objekte nije mogao održati duže u svojim rukama. Njegov stvarni uspjeh mogao bi se svesti na privremeno odlaganje prodora 14. brigade prema Konjicu, kao i na to što su 4. bataljon i 2. bataljon 13. brigade bili potrešeni i što je srušen most na Zalomki. Čitav poduhvat je prvobitno planiran kao početak prihvata 21. BAK. Počeo je nakon pet *dana* pošto je donesena odluka o odustajanju od *»plavog puta«.* Smisao ovih ispada, pored dokazivanja da su »ofanzivne borbe proteklih dana (kod Mostara) mogle da rasterete 21. BAK«,[66] mogao bi biti još — i u korišćenju prisustva dijelova 118. lovačke divizije radi podizanja samopouzdanja obnovljenih i reorganizovanih bataljona 3S9. divizije. To potvrđuje, uostalom i nastavljanje ovih ispada u decembru 1944. na desnoj obali Neretve, *»Hojšober«* (Heuschober) 19-tog XII prema Čitluku i *»Mars«* 21. XII 1944. g. prema Kočerinu, kao i nekoliko manjih — u prvoj polovini decembra 1944. i januara 1945. godine.

Istog dana kada je 369. grenadirski puk krenuo na jug, u napad prema Dubravama, 14. hercegovačka NOU brigada je ponovo krenula na sjever prema Konjicu, radi čišćenja Prenja. Tu su se nalazili dijelovi četničke Konjičke brigade i 8. milicijskog bataljona domobranskog 8. posadnog zdruga, jačine do 300 četnika i milicionera.[662] U toku dana 1. i 4. bataljon su iznenadnim napadom razbili nespremnog neprijatelja, pa se milicija povukla preko mosta u Glavatičevu, a četnici Konjičke brigade prema Konjicu i Zimljama. To je stvorilo uslove da 2. bataljon krene na izvršenje »specijalnog zadatka«, kome je pristupio 6-tog, a izvršio ga 11. decembra.** Usput se sukobio sa Idbarskom milicijom, koja je na njega pripucala.

Četnički dijelovi iz rejona Konjica su se, međutim, ubrzo pribrali, pa su od 6. do 11. svakodnevno napadali 1. bataljon raspoređen u rejonu Čičevo—Glavatičevo—Kula. Za sedam dana 14. brigada je imala 4 poginula, 2 smrznuta*** i 8 ranjenih boraca.[67]

*) Poginuli su: Radoslav Butulija iz Moska kod Trebinja, iz 1. bataljona, Đuro Goluža iz Pješivca kod Stoca, Alija Karić iz Opličića kod Stoca i Safet Sefo iz Stoca, sva tri iz 3. bataljona, Stipe Barbir iz Opuzena (SR Hrvatska), Agan Bučuk iz Višića kod Čapljine, Nikola Čović iz Dubočice kod Hrvatske Kostajnice (SR Hrvatska), Mate Čuvalo iz Ljubuškog, Halil Kaplan iz Pješivca kod Stoca i bolničarka Marija Korol iz Hrupjela kod Trebinja, svi iz 4. bataljona, a u toku uvodnih borbi još i Bećir Boškailo iz Hadova kod Stoca i Mustafa Haračić iz Stoca, oba borci 1. bataljona.«[5])

**) Radilo se o spasavanju arhive i drugih vrijednosti Vrhovnog štaba NOV i POJ, sklonjenih u ovom rejonu za vrijeme bitke na Neretvi.

***) Poginuli su 5. decembra kod Zaborana borac Derviš Duraković iz Lastve, a kod Glavatičeva desetar Vaso Savović iz Zagore, borac Derviš Gabela iz Gorice kod Ostrošca umro je od hladnoće 9. decembra kod Unčana, a borac Adil Šuvalija iz Pala kod Sarajeva podlegao je ranama u bolnici u Trebinju 11. decembra. Imena ostale dvojice nisu utvrđena.

Izbijanje dijelova Divizije na liniju Foča—-Ustikolina—Goražde—Jabuka—Trnovo

Petog decembra 1944. godine na frontu 29. divizije nastupio je još jedan novi momenat. Naime, tog dana su se dijelovi 11. brigade i Kalinovičkog NOP odreda sukobili kod Miljevine sa prednjim dijelovima četničke Šumadijske grupe korpusa koja se povlačila iz Srbije. U sukobu je ubijeno 7, a zarobljeno 3 četnika. Stab 11. brigade je odmah reagovao — pojačao je svoje dijelove kod Miljevine još jednim bataljonom. Kako je u međuvremenu nabujala Neretva odnijela drveni most u Ulogu, Bataljon je nabujalu rijeku savladao prebacujući u koritu po 2 borca; borci su se držali za razapetu žicu.[67a]

Idućih dana četnici su ovladali Miljevinom, potisli jedinice Divizije i, od 9. decembra, oni vrše pritisak prema Kalinoviku. Do 13. decembra ovdje se prikupila čitava 11. brigada sa Kalinovičkim i Konjičkim NOP odredom. To je omogućilo da se 14. XII odbije koncentričan četnički napad iz pravca Foče i Trnova. O upornosti četničkog napada govori činjenica da su u borbi poginula dva njihova komandanta brigade,[670] ali je i Brigada, ne računajući odrede, samo ovog dana imala 7 poginulih i dvadesetak ranjenih, od kojih veći broj teže.[68] Među ostalim, poginuli su: *Čedomir Aleksić* iz Bogdašića kod Bileće, komandir čete i *Obrad Subotić,* iz Gacka, pomoćnik političkog komesara 4. bataljona.*

Informacije koje su stizale iz doline Drine i težina borbi kod Kalinovika pokazale su da se radi o jakim četničkim snagama, koje su ovamo, na padine Treskavice, stigle po povlačenju iz Srbije. Prema oskudnoj dokumentaciji u pitanju je bila Opšta rezerva četničke Vrhovne komande pod rukovodstvom Dragoslava Račića. Nju su sačinjavali Posavsko-kolubarska i Sumadijska grupa korpusa, te Cerski i 1. Kosovski korpus. Iz Sarajevskog polja, preko Trnova, u susret su im upućeni ovamo nabačeni ostaci još u oktobru razbijenih hercegovačkih korpusa (ovdje reorganizovani u Bilećku i Gatačku brigadu), kao i dijelovi Romanijskog korpusa.[70]

Pored toga što su uspješno popunili međuprostor mostarskih i višegradskih položaja, ovi četnici su bili u mogućnosti i da ozbiljnije ugroze slobodnu teritoriju u Hercegovini. Na to je ukazivala pojava i jedne četničke grupe (od oko 100 ljudi), koja se 28. novembra pojavila kod Bileće, sa ciljem da uspostavi vezu sa britanskim komandosima koji su gostovali u slobodnoj Bileći, kao i otkrivanje Vojislava Lukačevića u njihovom štabu, početkom decembra.**

Zbog svega toga štab Divizije je u prvoj polovini decembra preduzeo niz mjera koje su omogućile da se na ovaj sektor u toku mjeseca prikupi 15 bataljona i dvije baterije. Zato će aktivna dejstva 29. divizije, od sada pa do sredine januara 1945. godine, biti uglavnom vezana za ovaj odsjek fronta.

*) U borbama od 5. do 14. decembra još su poginuli: Sojo Dogo iz Obeja kod Kalinovika, borac 1. bataljona, Mihailo Ivanović Dutov borac 2. bataljona, te Kasim Musić iz Jeleča kod Foče, Marko i Vlado Vukoje iz Pađena kod Bileće i Ante Zelić iz Ljubuškog — svi iz 3. bataljona, kao i Šćepan Campara iz Biograda iz 11. brigade. Četnici su zarobili i isti dan strijeljali Savu Kovačevića iz Poljica u Popovu polju kod Trebinja, borca 2. bataljona,«») pa se već iz ovoga vidi da je Divizija u ovim sukobima imala oko 50 izbačenih iz stroja.

**) Stab Divizije je intervenisao svojom rezervom, 4. bataljonom 12. brigade, koji ih je protjerao prema Somini. Pri tom je uhvaćen Marko Popović, četnički komandant sreza Gacko.

U koncentričnom napadu na Kalinovik, koji se postepeno razvijao od 5. do 14. decembra 1944. sa pravca Foče, učestvovala je Šumadijska grupa korpusa (1. i 2. šumadijski i Požeški korpus, Kragujevačka i Jurišna prateća brigada — jačine oko 2.000 četnika), Fočanska i Kalinovička brigada Drinskog, te Gatačka brigada Nevesinjskog korpusa i još 50 četnika Durmitorskog korpusa. Sa pravca Trnova učestvovali su dijelovi 2. sarajevske i Jurišna brigada *»Igman«,* Romanijskog korpusa, te Bileća brigada bivšeg Trebinjskog korpusa i još oko 700 četnika.[71]

Čim se 14. brigadi vratio 2. bataljon sa »specijalnog« zadatka, ona je, preko Glavatičeva i Bjelimića, 12. decembra krenula prema Kalinoviku, s tim da komore i Bolnica idu preko Kifina Sela i Uloga drumom za Kalinovik. Međutim, kao da je njena namjera ponovo bila poznata neprijatelju. On je, već od zore, počeo napad na Nevesinjskom polju 369. grenadirskim pukom i 369. izviđačkim bataljonom, a od Glavatičeva — Udarnom grupom *»N«* (Nord), vjerovatne jačine jednog bataljona iz sastava domobranskog 2. gorskog zdruga. Očigledna namjera mu je bila da opet okruži i pokuša uništiti 14. brigadu. Zbog toga su, dok se ne uhvati čvrst borbeni dodir sa 14. brigadom, napad ovih glavnih snaga prikrivali četnici i milicija. Sa pravca Nevesinja i Glavatičeva bila je to milicija, a od Hanskog polja i Boraka četnici — ukupne jačine od oko 800 ljudi.[72] To je vjerovatno i razlog da 14. brigada nije — sem jednog njemačkog tenka i domobrana — otkrila da na nju idu tako jake snage.

Kad u toku 12. decembra nije uspjela da zauzme most u Glavatičevu, Brigada je 13-tog pred veče odlučila da promijeni pravac. Iz Dramiševa je krenula preko Seljana, Grdače, Trešnjevice i Uloga, te 15. decembra glavninom izbila u Kalinovik. Njen 3. bataljon je, preko Kifina Sela, sa Bolnicom i komorama obišao Crvanj. Pored dva izgubljena dana, Brigada je imala 4 poginula (među njima i vodnici vodova u 4.bataljonu, Dušan *Petrović* iz Zagore kod Trebinja i Milan Ninković iz Jasena kod Trebinja),*) 2 nestala i 8 ranjenih boraca.[73] Neprijatelj je, po izbijanju u Borovčiće, Kruševljane, Zaborane, Česim i Kulu, morao konstatovati da mu se 14. brigada opet izmakla,[74] dok su mu gubici — prema procjeni štaba Brigade — bili: 25 mrtvih, 30 ranjenih i 8 zarobljenih. Nepotpuni podaci neprijatelja potvrđuju 4 poginula i 18 ranjenih.[75]

Zajedno sa pristiglim pojačanjima, a da bi osigurali neposredno komandovanje i međusobno sadejstvo jedinica na ovom pravcu, u Kalinoviku su se 15. decembra našli tek postavljeni komandant 3. (Bosansko-hercegovačke) divizije KNOJ-a, potpukovnik *Danilo Komnenović* i načelnik štaba 29. divizije, potpukovnik *Drago Dukanović,* improvizujući tako *Zajednički operativni štab.*

Utvrdivši stanje na licu mjesta po prikupljanju jedinica, oni su, 15. decembra po podne, izdali Zapovijest za napad; izvršenje je započelo 16. XII rano ujutro.[76]

Za napad su obrazovane 4 kolone. Krajnju desnu kolonu je činila glavnina Hercegovačke brigade narodne odbrane (tri bataljona) na pravcu Čemerno—Tjentište—Vrbnica—Zahmur. Drugu i treću kolonu činila je 11. brigada, ojačana Kalinovičkim NOP odredom i jednim brdskim topom. One su imale zadatak da, preko Vratila i Miljevine (jednom) i Krbljine

*) Te Ljubo Bekavac iz Mostara, Vlado Čampara iz Biograda kod Nevesinja i Svetozar Popara iz Plane kod Bileće, borci 4. bataljona.[77]) Ovom prilikom ranjeni borac 3. bataljona Meho Gatačkić iz Trebinja umro je u Divizijskoj bolnici 30. I 1945. godine.

i Rogoja (drugom kolonom), gone neprijatelja prema Jabuci; manjim snagama trebalo je da uhvate vezu sa Brigadom narodne odbrane prema Foči. *Pošto* je od 14. brigade morao ostati jedan bataljon u Ulogu, kao osiguranje, a drugi u rezervi u Kalinoviku, njena glavnina je do Rogoja nastupala zajedno sa lijevom kolonom 11. brigade, a odavde samostalno, prema Trnovu.

Uočivši prikupljanje novih jedinica Divizije u toku 15-og, neprijatelj je ocijenio da ni u eventualnom ponovljenom napadu na Kalinovik nema izgleda na uspjeh, pa je već bio počeo povlačenje. Dva bataljona (po jedan iz 11. i 14. brigade) kao i Kalinovički NOP odred uspjeli su da kod Ocrkavlja odsijeku komoru četničkog Požeškog korpusa i Pljevaljsku brigadu 2. mileševskog korpusa. Tu su ih, uz neznatne sopstvene gubitke, razbili zaplijenivši 100 pušaka, 1 mitraljez, 3 laka minobacača, 20.000 metaka i mnogo druge opreme.[78]

Pošto se četnička glavnina povlačila prema Drini (a ne preko Jahorine, Jabuke), 11. brigada i Kalinovički odred su je gonili i slijedeća dva dana — prema Ustikolini i Foči. Na Drinu (preko koje su četnici za sobom porušili mostove) Brigada i Odred su izbili 18. decembra. Tu su se povezali sa Brigadom narodne odbrane, koja je ovamo stigla dolinom Sutješke i preko Zelengore. U gonjenju neprijatelja prema Sarajevu 14. brigada je 17. XII oslobodila Trnovo. Na brzu ruku organizovana zajednička odbrana četnika i milicije nije odolila njenom napadu.

S obzirom na takav razvoj događaja, Brigada narodne odbrane se vratila u Gacko, a 11. brigada (pošto je 21. XII dijelom snaga sa lijeve obale Drine izvršila demonstrativan napad na Foču) u širi rejon Miljevine, odakle je osmatrala pravce prema Foči, Ustikolini i Jabuci.[79] Četrnaesta brigada je 21. decembra prikupila sve snage u Trnovu i sutradan, bez većih gubitaka, izvršila čišćenje gornjeg sliva rijeke Željeznice. Tom prilikom su njeni dijelovi, goneći četnike i miliciju, izbili na greben Jahorine, u Sarajevsko polje (do Vojkovića) i na prevoje Treskavice i Bjelašnice.[80] Pri tom je oslobođeno i 12 zarobljenika Crvene armije.

Izbijanje 14. brigade u Trnovo i pojava njenih dijelova u Sarajevskom polju, u neposrednu blizinu komande Korpusa (sanatorijum Kasindo), uznemirila je i Komandu njemačke grupe armija »E«, koja se još nalazila u Sarajevu (u hotelu »Evropa«), Ona je odmah intervenisala u ovom pravcu, prebacujući čak iz Podromanije kamionima 1. bataljon 734. puka 104. lovačke divizije. Ojačan sa 4 tenka, artiljerijom, četničkom 2. sarajevskom i Bilećkom brigadom, te dijelovima milicijskog 3. bataljona domobranskog 8. posadnog zdruga, ovaj bataljon je obrazovao Borbenu grupu i, od 24. do 26. decembra 1944. godine, ovladao Trnovom. Po izbijanju na Rogoj 1/734. je izvučen, kako bi u Zenici stigao svoju diviziju angažovanu u operaciji *»Lavina«* — otvaranje puta preko Travnika za Banja Luku.[81] U trodnevnim borbama za odbranu Trnova, Brigada je, 24. i 25. decembra, imala 7 poginulih*, 6 ranjenih i 8 nestalih boraca. Neprijatelj je svoj uspjeh platio sa 30 mrtvih i 20 ranjenih.[82]

Oslobođena pritiska, Brigada se na ovim položajima zadržala 6 dana, a onda je, ojačana jednim bataljonom 11. brigade i vodom brdskih

*) Džemal Lojo iz Pridvoraca kod Trebinja, Salih Obradović iz Borojevića kod Stoca i Ahmed Ramić iz Turana kod Trebinja, borci 3. bataljona, te Risto Matrak iz Gnojnica kod Mostara, Salih Meheković iz Trebinja, Jefto Tasovac iz Trebinja i Omer Zukanović iz Pješivca kod Stoca, borci 4. bataljona.[83])

topova, 2. januara 1945. godine otpočela napad za ponovno oslobođenje Trnova. Njemačku posadu je, pored ona 4 tenka, sada sačinjavao 696. bataljon njemačke vojne policije, dok je broj četnika i milicionera štab Brigade ocjenjivao na 600—800 ljudi. Već u prvom napadu okolna sela su brzo očišćena od četnika i milicije i pri tom je ubijeno 10, a zarobljeno 24 četnika; okružena njemačka posada se u samom Trnovu međutim čvrsto držala. Ni ponovljeni napadi 3. i 4. januara, ni neprijateljeva intervencija 2. bataljonom 724. lovačkog puka, ojačanog baterijom topova, kao ni protivnapadi slijedeća dva dana, nisu donijeli rješenje.[84] U oskudici snaga neprijatelj je sada za odbranu u dolini Željeznice i Zujevine angažovao drugorazredne jedinice, štab 86. puka za osiguranje sa 1.025. bataljonom za osiguranje željeznica i 12. četa 999. tvrđavskog pješadijskog bataljona. Da bi postigao odgovarajuću uštedu, ocijenio je da je bolje da se povuče na povoljnije položaje, na ulaz u Krupački tjesnac, u Ilovicu i Jablanicu. Ojačani 2. bataljon 724. puka je zamijenjen 12. četom 999. tvrđavskog bataljona i hitno upućen prema Zenici. Tako je Trnovo ponovo oslobođeno 7. januara.*' Pokušaji preduzeti 8, 9. i 12. januara da se neprijatelj izbaci i iz Ilovice nisu, međutim, uspjeli. To je »plaćeno« sa još 8 poginulih**' i 2 ranjena borca, dok je neprijatelj imao novih 20 mrtvih i 30 ranjenih.[85]

U Miljevini, na pravcu 11. brigade, uglavnom je vladalo zatišje, gotovo čitavih mjesec dana. U sukobima patrola sa milicijom ubijeno je 16 milicionera, zarobljeno 4, ranjeno 4 i zaplijenjeno 14 pušaka. Sedmog januara, po naređenju štaba Divizije, rasformirani su Kalinovički i Konjički NOP odred i njihovih 159 boraca raspoređeno po bataljonima brigade. Kad su dijelovi 6. crnogorske udarne brigade 12. januara oslobodili Foču, 11. brigada je krenula prema Ustikolini i Goraždu. Sedamnaestog januara organizovale su zajednički napad, u cilju oslobođenja Goražda. Poslije višečasovne borbe slomljena je spoljna odbrana, ali su pristigla ojačanja i omogućila neprijatelju da održi i Goražde i Jabuku. Izgubivši samo jednog borca***' (izgleda da je poginuo *Novak Sarenac* iz Granice kod Bileće vodnik voda u 1. bataljonu) i 4 ranjena, Brigada je ubila 18 njemačkih vojnika, 6 četnika, i 6 milicionera, a zarobila 16 milicionera i 6 četnika. Zaplijenjeno je 39 pušaka, i 3 puškomitraljeza, 1 automat i dosta municije i opreme.[88]

Početak skraćivanja fronta Divizije

U drugoj polovini decembra konačno je i 738. lovački puk, sa ostalim zaostalim dijelovima 118. lovačke divizije, morao sa mostarskih položaja da krene u sastav Divizije, koja se već, u rejonu Varaždina, pri-

*) Za oslobođenje Trnova poginuli su: Nazif Perviz iz Mutnika kod Cazina, borac 2. bataljona, te Marko Batina iz Trebimlje kod Ravnog opština Trebinje i Halid Džeko iz Kule Fazlagić kod Gacka, borac 1. bataljona, dok je, nekoliko dana ranije, nesretnim slučajem poginuo Milan Čihorić iz Čvrljine u Popovom polju kod Trebinja, borac 2. bataljona.[86])

**) Poginuli su: Mirko Lalović iz Trešnjevice kod Uloga (opština Kalinovik), borac 2. bataljona te Miloš Bojbaša iz sj Glušci kod Metkovića (SR Hrvatska), Jozo Relata iz Skradnog kod Busovače, Šefkija Kapetanović iz Skočigrma kod Trebinja, Alija Sinanović iz Trebinja, Simo Vukićević iz Pridvoraca kod Trebinja i Ivo Vukčević iz Bujića kod Dubrovnika (SR Hrvatska), svi borci iz 3. bataljona 14. brigade.[87]

***) Prema evidenciji Komande mjesta Bileća, poginuo je 15. I 1945. godine ali nije navedeno mjesto pogibije.[873])

kupljala radi transportovanja u Mađarsku. Njegov odlazak je kompenziran, dolaskom prvih tvrđavskih bataljona po povlačenju iz Grčke, za popunu jedinica 369. divizije. Tako se ravnoteža snaga nije bitnije promijenila. Njemačka 369. divizija sada je težište svojih aktivnih dejstava prenijela na desnu obalu Neretve i, u drugoj polovini mjeseca, svojim 370. grenadirskim pukom izvela dva veća ispada. Izviđačka aktivnost na ovom sektoru bila je, međutim, intenzivna i u prvoj polovini mjeseca.*'

Prvi od njih, pod šifrom *»Hojšober«* (Unthernehmen Heuschober), izveden je 19. decembra 1944. godine prema Čitluku. Pješadijom ojačani i artiljerijom i tenkovima podržani 370. grenadirski puk probio je položaje 10. hercegovačke brigade i izbio do s. Sretnica. Brigada je, međutim, uz podršku čete tenkova i baterije topova, kombinacijom bočnih udara i frontalnih protivnapada (uz gubitke od 9 poginulih**', 23 ranjena i 3 nestala), odbacila neprijatelja na polazne položaje i nanijela mu velike gubitke (blizu 100 mrtvih i ranjenih).[90]' Ispad istog puka, dva dana kasnije, prema Kočerinu, šifra *»Mars«)* doživio je sličnu sudbinu; on je naišao na jedinice 9. divizije koje su upravo podilazile položajima radi smjene.[91]'

Pojava Opšte rezerve četničke Vrhovne komande kod Kalinovika inicirala je znatnija pomjeranja borbenog poretka 29- divizije prema desnom krilu. Tu su se našle dvije brigade (11. i 14). i dva odreda (Kalinovički i Konjički). Čim su na ogoljeli front u Nevesinjskom polju prispjeli 4. bataljon 12. i 3. bataljon 10. brigade prema Ulogu i Kalinoviku je pomjerena i Druga brigada partizanske talijanske divizije *»Garibaldi«.*

Dok je kriza kod Kalinovika bila još akutna, štab 29. divizije je u Trebinju posjetio komandant susjednog 8. udarnog korpusa, general-major *Petar Drapšin*.***' Njegova posjeta je bila u vezi sa povratkom 9. divizije 8. korpusa na sektor Imotski—Posušje i utvrđivanje sadejstava na spoju dva korpusa. Prethodnim dogovorom od 9. XII bilo je predviđeno da 9. divizija preuzme dio fronta na *»mostarskim položajima«,* dakle da tamo smjeni 12. hercegovačku NOU brigadu, predviđenu inače

*) U borbama su poginuli: Blagoje Miladinović iz Turmenata (Zupci) kod Trebinja, borac 1. bataljona (10. XII kod s. Jare) Janko Dobroslavić iz Trebimlje (Ravno) kod Trebinja (12. XII kod s. Sretnica) i Franjo Kain iz Rasinja kod Ludbrega (SR Hrvatska) desetar (ranjen 2. XII kod Lištice umro u Vojnoj bolnici u Trebinju 15. III 1945), oba iz 2. bataljona, Mate Marišić iz Hrastovače kod Posušja i SNikola Kašiković iz Vranjske kod Bileće (kod Sretnica 9. i 12. XII) oba iz 5. bataljona 10. brigade; kao i Milovan Radojičić iz Kifina Sela kod Nevesinja, borac 1. bataljona (kod Lištice) te Rade Savić iz Dola (Ljubomir) kod Trebinja i Jovan Kraljević iz Nevade kod Trebinja borci 2. bataljona 12. brigade.«[9])

**) Poginuli su: Danilo Soldo iz Miljevca kod Nevesinja, politički delegat voda, Krsto Terzić iz Potoka kod Stoca i Danilo Zdrale iz Bileće, borci 2. bataljona; Dušan Comić iz Todorića kod Bileće, Miodrag Antović iz Zubaca kod Trebinja, Milorad Pantović takođe iz Zubaca kod Trebinja i Obrad Ćurić sva tri iz s. Zubaca kod Trebinja, borci 4. bataljona, te Đorđe Vlačić iz Polica kod Trebinja, borci 5. bataljona i Ljubo Mićanović iz Bogojevića kod Trebinja iz Izviđačke desetine 10. brigade.[92])

***) Narodni heroj i španski borac, poginuo 5. XI 1945, komandant tenkovskih jedinica JA. Od septembra 1941. do juna 1942. godine kao komandant (jedno vrijeme pol. komesar) Hercegovačke brigade NOP odreda, odnosno Hercegovačkog NOP odreda i Operativnog štaba NOP za Hercegovinu, rukovodio je oruažnom oslobodilačkom borbom u Hercegovini.

za hitno prebacivanje na desno krilo prema Kalinoviku i Trnovu. Ovog dana je dogovoreno da, angažovanjem i 2. dalmatinske proleterske brigade, koja se u korpusnoj rezervi nalazila u Dubrovniku, 9. divizija preuzme čitav odsjek fronta zapadno od Neretve i tako, za operacije 29. divizije prema sjeveru, oslobodi i 10. hercegovačku NOU brigadu.

To je istovremeno omogućilo koncentraciju sredstava podrške, nagovijestilo veću slobodu manevra Divizije i odljepljivanje od umrtvljujućeg pasivnog držanja položaja. Zastoj u razmahu ofanzivnih dejstava Divizije negativno se odražavao na borbeni moral jedinica, na šta su upozoravali štabovi brigada, ističući »da su borci voljniji napadati na neprijateljske garnizone nego li držati položaje, gdje su izloženi neprekidnim neprijateljskim napadima«.[93] Zastoj u razmahu ofanzive pratile su i ostale nevolje, kao što su velika hladnoća, slaba odjeća, slaba ishrana i oskudica u municiji. S obzirom na masovnost priliva novih, mladih i neobučenih boraca, štab Divizije je odlučio da se u okviru Divizijske vojne oblasti oformi *Dopunski bataljon,* u kome bi novim borcima bila pružena bar osnovna borbena obuka prije upućivanja na front.

Šesnaestog decembra 12. brigada je položaje kod Ličtice predala 13. južnodalmatinskoj brigadi i, maršem preko Čitluka, Zitomislića i Dubrava, stigla u Biograd, gdje je preuzela zatvaranje pravca Nevesinje—Berkovići. Tu je trebalo da sačeka pristizanje i 10. brigade. Sedam dana kasnije smijenjena je i 10. brigada i, poslije trodnevnog marša (24—26. XII), preko Čapljine i Dubrava, stigla u rejon Jasena—Mukinjača—Rabina. Do prelaska na nove položaje u Nevesinjskom polju Brigada je imala i nekoliko gubitaka. Tridesetog decembra 1944. u selu Plužinama (zaseok Rijeka) četnici su ubili zamjenika intendanta 2. bataljona, *Luku Aćimovića* iz Brove (Ljubomir) kod Trebinja, a na položajima još tri borca.*) Preuzimanje ovako uskog odsjeka fronta na komunikaciji Nevesinje—Mostar upućivalo je na to da Brigadi neposredno predstoji ofanzivan zadatak.[94] Međutim, divizijskom zapoviješću od 29. decembra 1944. godine, ona je pomjerena na odsjek Kifino Selo—s. Pridvorci u gornjem Nevesinjskom polju. Tako su se, u očekivanju daljih pomjeranja, u Nevesinjskom polju, Dubravama i u njihovom međuprostoru ponovo našle tri brigade 29. divizije na defanzivnim zadacima. Na tim položajima one će ostati još mjesec dana. Januarski dani su 10. i 12. hercegovačkoj brigadi donijeli još nepovoljnije klimatske, smještajne i prehrambene uslove.

Češće smjenjujući jedinice na pojedinim odsjecima fronta, koristeći alarmne jedinice kao pješadijske rezerve za privremeno preuzimanje manjih odsjeka, neprijatelj je nastavio sa aktivnim dejstvima, ali — u njima su učestvovale sve manje snage, prodori bili plići, a trajanje se svodilo na jedan dan. Za sve vrijeme neprijatelj nije prestajao sa izgradnjom položaja, ukopavanjem, izradom bunkera, žičanih prepreka, postavljanjem minskih polja. Evakuacija materijalnih dobara, sukcesivni odlazak zaostalih prištapskih dijelova 5. SS korpusa i 118. lovačke divizije, te Mornaričkog bataljona održavali su stvarno opadanje značaja *»mostarskih položaja«,* ali su, kod jedinica Divizije i štabova, povremeno stvarali i utisak da njihovo napuštanje neposredno predstoji.

*) Poginuli su: Lazar Akšam iz Čapljine i Stevo Vreća iz Krnjevića (Šuma) kod Trebinja (podlegao ranama 30. XII 1944). Oba iz 4. bataljona, te Obrad Kapor iz Mirilovića kod Bileće.[943])

Što je duže front stajao na *»zelenoj liniji«,* neprijateljevi ispadi su sve više poprimali karakter pljačke sela ispred prednjeg kraja odbrane; oni su se sada izvodili sve češće snagama samo jedne čete. Najviše ih je bilo na odsjeku između Blagaja i Nevesinja (15, 17, 19, 20, 22, 23, i 25. XII, te 9. i 24. I), od kojih je polovina imala za cilj obezbjeđenje prolaska automobilskih kolona drumom Mostar—Nevesinje. Zbog činjenice da su više puta postizali iznenađenje, gubici Brigade su bili znatni.*' Intenzitet ranijih ispada dostigao je samo onaj koji je izveden 3. januara, istovremeno u Nevesinjskom polju i prema Kočerinu, te ispadi 17. i 23. januara — prema jedinicama 9. divizije.

Jedinice i 9. i 29. divizije bile su blagovremeno obaviještene o oba ispada 3. januara, pa su ih spremno dočekale. Ispad je počeo u ranu zoru. U oba slučaja u ispadu su učestvovala po dva njemačka bataljona, ojačana ustašama, odnosno milicijom. Protivnapadima 10. hercegovačke brigade, u toku dana, kao i dijelova 9. udarne divizije u toku slijedeće noći, neprijatelj je, uz značajne gubitke, odbačen u polazne garnizone.

Deseta brigada je neprijatelja uvukla u »džep«. Dozvoljeno mu je da ovlada tt. 1039 na Crvnju iznad s. Postoljana. Brigada je potom, bočnim obuhvatima odbacila neprijatelja na brisani prostor i tu mu nanijela velike gubitke. Na licu mjesta, prema izvještaju Brigade, neprijatelj je ostavio 50 mrtvih, a ukupni gubici su ocijenjeni na 170 izbačenih iz stroja, dok je plijen bio: 12 puškomitraljeza, preko 30 pušaka i 1 automat. Samo njemački 369. puk je imao 13 mrtvih, 15 nestalih i 61 ranjenog,[96]' pa bi se ostatak mogao odnositi na miliciju, pri čemu je ukupan broj poginulih svakako nešto manji. Uspjeh 10. brigade je u svakom slučaju sjajan, jer je postignut uz minimalne gubitke — tri poginula**' i nekoliko ranjenih boraca.[97]' Neprijatelj je za poraz okrivio miliciju, koju od tada na ovom sektoru uglavnom koristi kao radnu snagu.[98]'

*

Tromjesečne borbe (2. XI 1944. do 27. I 1945) na *»zelenoj liniji«,* iako su u suštini predstavljale zastoj u zamahu ofanzivnih borbenih dejstava u Hercegovini i jer za gotovo tri mjeseca, nije dolazilo do bitnijih

*) Među ostalim su poginuli: Jovo Čorluka, iz Pijesaka kod Mostara, Mujo Kelecija iz Stoca i Janko Tejšić iz Bijelog Polja kod Mostara, borac 1. bataljona, te Gojko Čapin iz Domaševa, kod Trebinja Mirko Glavaš iz Hodbine kod Mostara i Ahmed Žustra iz Gradca kod Ljubinja, borci 3. bataljona (svi 15. XII 1944. kod Malog Polja); Hamid Đipa iz Prenja kod Stoca, Ilija Güstin iz Zelenikovca kod Neuma, Halil Halimić iz Prenja kod Stoca i Hasan Jakirović iz Mostara, svi borci 4. bataljona (17. XII 1944. na Vilenjaku); Avdo Bijevica Vionice kod Čitluka, Božidar Dorkić iz Zagreba (SR Hrvatska), Ante Kordić iz Mostara, Jovo Lujić iz Hodbine kod Mostara, Branko Mihić iz Dabrice kod Stoca i Omer Veledar iz Počitelja kod Čapljine, svi borci 4. bataljona (19. XII 1944. u Kamenoj); Husnija Šabanović iz Sevaš Njive kod Čapljine i Danilo Zelenović iz Rečice kod Stoca, oba iz 4. bataljona (25. XII 1944. na Mukinji); Đuro čučković iz Zavoda kod Bileće, Milorad Kuljić iz Trusine kod Stoca, Halil Mulač iz Ljubinja, Branko Palavestra iz Hodbine kod Mostara, Halil Selimić iz Pješivca kod Stoca, Jure Škrabo iz Radišića kod Ljubuškog, Sreten Turanjanin iz Ljubinja i Ibrahim Zubović iz Vlahovića kod Ljubinja borci 1. bataljona, te Simo Slavić iz Hodbine kod Mostara i Risto Pičeta iz Diklića kod Trebinja, borci 4. bataljona, svi 24. I 1945. godine na Gubavici, u Hodbini i Malom Polju.[95])

**) Poginuli su Danilo Šipovac iz Odžaka kod Nevesinja, borac 2. bataljona, te Rade Čurić iz Konjskog kod Trebinja i Mino Frankola iz Fažane kod Pule (SR Hrvatska), borci 4. bataljona. Na ovim položajima idućih dana poginuli su: Radoslav (Rajko) Skocajić iz G. Drežnja kod Nevesinja, vodnik voda u 2. bataljonu (7. I u D. Bratču) i Albin Aldo, iz Firence (Italija), borac 3. bataljona (12. I u Krekovima).[99])

pomjeranja fronta zbog obostranih gubitaka i stalne aktivnosti bili su vrlo značajni. Prema nepotpunim podacima štaba 29. divizije i njemu potčinjenih jedinica u ovom periodu neprijatelju su naneseni gubici od blizu 1.000 mrtvih, blizu 2.000 ranjenih i bar 700 zarobljenih. Broj »škripara« na slobodnoj teritoriji smanjen je za oko 500, od čega se više od 400 predalo ili je uhvaćeno, i mada je, od sredine decembra 1944, uočena pojava i novih grupa. Gubici jedinica 29. divizije, prema nešto potpunijim i preciznijim podacima, u istom periodu iznose 256 pognulih,*' 666 ranjenih i 210 nestalih boraca.[100]'

Za razliku od ovoga njemačka komanda (komanda 5. SS korpusa, komanda 2. oklopne armije i komanda Jugoistoka), je u okviru *»zelene linije«* od Senja do Save, Mostaru pridavala »k l j u č n i« značaj.[101]' Štabovi Drugog i Osmog korpusa Narodnooslobodilačke vojske pretpostavili su mu druge ciljeve — Herceg Novi i Split. Zbog toga se na mostarskom pravcu, uključujući čitav međuprostor od Drine do Dinare (blizu 150 km), 29. udarna divizija NOVJ našla gotovo usamljena. Bila je uz to i bez svoje najjače brigade, što su, samo donekle, kompenzovali manji dijelovi 9. udarne divizije u rejonu Posušja i Imotskog. To je omogućilo njemačkoj 2. oklopnoj armiji da, po cijenu zadržavanja glavnine 118. lovačke divizije, spriječi već konstatovano rasulo ne samo 369. divizije, nego i svih kolaboracionističkih formacija južno od Mostara i, na taj način, uspostavi i više od tri mjeseca održi »m o s t a r s k e p o l o ž a j e«, kao istureni bastion *»zelene linije«.*

*) Pored, u tekstu do sada pomenutih poginulih starješina i boraca, u ovom periodu su (u manjim sudarima, na frontu ili u pozadini, stradali u saobraćajnim ili drugim nesretnim slučajevima, a neki možda i u već opisanim akcijama) poginuli: Mladen Bulut iz Prebilovaca kod Čapljine, vodnik voda u 2. bataljonu 12. brigade, poginuo 20. XI 1944. godine kod Uzarića — Ličtica. Jovo Parijez iz Podgljivlja kod Trebinja, referent za saobraćaj Komande mjesta Trebinje (stradao 12. XI 1944. u saobraćajnoj nesreći kod Jasena, umro 24. III u Dubrovniku), Alija Šehović- iz Trebinja, na vojnoj dužnosti u Trebinju u jesen 1944. Savo Palavestra iz Gnojnica kod Mostara, borac 3. bataljona 10. brigade na Prevlaci kod Herceg Novog 22. XI 1944., Risto Gudelj iz s. Rapti kod Trebinja, poginuo u Prebilovcima kod Čapljine 17. XI 1944, Petar Ilić iz Dola kod Stoca, ranjen kod Jasene, umro na putu za bolnicu 19. XI 1944, Veljko Vukasović iz Zakova u Popovu polju kod Trebinja, borac 3. bataljona 14. brigade, poginuo na Zegulji kod Ljubinja, Neđeljko Dursun iz Ljubomira, borac 3. bataljona XII brigade, poginuo 23. XII 1944. kod Ljubuškog, Zaim Bijedić iz Gornjeg Grančareva kod Trebinja, borac Prateće čete 13. brigade, poginuo kod Bune u novembru 1944. godine, Todor Vlatković iz Duži; kod Trebinja, borac 4. bataljona 14. brigade, poginuo novembra 1944. u Bišini, Sefik Sukalo, iz Sarajeva borac 2. bataljona 11. brigade, poginuo 2. XII 1944. na Ručniku kod Kalinovika, Božo Goluža iz Pješivca kod Stoca, borac 4. bataljona 13. brigade, poginuo na Vilenjaku 26. XI 1944, Vlado Bošnjak iz Bijele Rudine kod Bileće, Veljko Anđelić iz Dubočana kod Trebinja, borac 2. bataljona 13. brigade (umro u bolnici), borac 1. bataljona 10. brigade, umro u s. Vrbi kod Gacka 30. XII 1944. godine, Meho Tičić iz Trebinja, borac 2. bataljona 14. brigade, ranjen kod Nevesinja u decembru 1944. (umro januara 1945. godine u bolnici u Trebinju), Risto Ukropina iz Huma kod Trebinja, borac 3. bataljona 10. brigade, umro u Dubrovniku 3. XII 1944, Slavko Svorcan iz Korita kod Bileće, borac 1. bataljona 14. brigade, ranjen na Vilenjaku 18. XII 1944. godine, umro 5. XII 1944. u bolnici! u Meljinama, Mato Spaić iz Graba kod Trebinja, borac 2. bataljona 10. brigade, umro u bolnici 29. divizije u Trebinju 30. XII 1944, Božo Brnjoš iz Zubaca, borac 2. bataljona 12. brigade, razbolio se na položaju kod Nevesinja, umro u bolnici 14. I 1945. godine, Vasilj Šarović, iz Pržina kod Gacka, borac 4. bataljona 10. brigade, poginuo 23. XI 1944. kod Listiće, Jure Kristić iz Orahova Dola (Ravno) kod Trebinja, razbolio se na položaju kod Trnova, umro na putu za specijalističku bolnicu u Dubrovniku 26. V 1945. godine.[1]»[2])

Najznačajnijom karakteristikom ovog perioda treba smatrati to što su jedinice 29. udarne divizije u toku ovog perioda gotovo utrostručene (Na kraju perioda štab 29. divizije komandovao je snagama ukupne jačine 13.253 borca).[10S)] Pored značajnog broja dobrovoljaca — od čega je više stotina došlo sa neoslobođene teritorije — u jedinice je, shodno stavu da »sve sposobno do 55 godina treba da učestvuje u današnjoj borbi. . .«[04i] stupio veliki broj mobilisanih mladih boraca i onih koji su do tada bili mobilisani u razne neprijateljeve formacije. Najbolje i fizički najizdržljivije ljudstvo uključivano je odmah i direktno u operativne jedinice.

To je ubrzo dovelo do popunjavanja svih hercegovačkih brigada do punog formacijskog sastava (1.200 boraca), ali nije odmah dovodilo i do adekvatnog povećanja njihove udarne moći. Organizacija narodne vlasti, saobraćaja i privrednog života na tek oslobođenoj teritoriji, kao i obrazovanje novih, teritorijalnih i posebno specijalizovanih jedinica Divizije i popuna gubitaka i odliva kadrova u više štabove i na školovanje, karakterišu ovaj period. Nekoliko stotina izabranih boraca upućeno u novoobrazovanu Gardijsku brigadu NOVJ i u Vojnu akademiju značajno je smanjilo broj starih boraca u pješadijskim brigadama. Mladi borci, od kojih više od dvije trećine ili nije uopšte služilo vojsku ili nije znalo šta je borba, nisu mogli tako bezbolno, kao do tada, da se uklope u vojničke kolektive, niti brzo da stiču na neposrednom primjeru svog starijeg druga, vlastito borbeno iskustvo. Određen procenat — u odnosu na ranije periode — povećanja gubitaka Divizije mora se pripisati i ovoj činjenici. Zahvaljujući upornom zalaganju svih starješina, a posebno partijskih i skojevskih organizacija, ogroman broj novih boraca se već u toku ovog perioda vojnički i politički prekalio; oni su u predasima borbi sticali osnovna vojna i politička, ili, čak, i elementarna opšta znanja, u surovoj ratnoj školi.

Ovaj period je i za starješinski kadar bio velika škola, pošto se sa partizanskog pokretnog ratovanja dosta naglo prešlo na relativno dugo frontalno ratovanje; povećane jedinice zahtijevale su, takođe, i daleko veću umješnost u rukovođenju. Nagli prelazak na frontalno ratovanje, na »držanje položaja«, kako se to obično govorilo, imalo je negativnih posljedica čak i na borbeni moral jedinica. One su bile spremnije da napadaju čak i utvrđene neprijateljeve garnizone, nego li da stalno »drže položaje«, na kojima se, slabo odjeveni i obuveni, smrzavaju i trpe gubitke bez vidnih rezultata — kako su štab Divizije inače izvještavali štabovi brigada. Neukopavanje na ovim »položajima« bilo je ne samo rezultat neiskustva starješina i odsustva navike boraca, nego i nepostojanja bilo kakvih značajnijih sredstava za njegovo izvršenje, pa čak i elementarnog ručnog pionirskog alata. U pješadijskim brigadama nije bilo inžinjerijskih jedinica, a Inžinjerijski bataljon divizije, oformljen u ovom periodu, bio je više radna jedinica za obnovu porušenih saobraćajnica u dubljoj pozadini Divizije. Minsko-eksplozivne prepreke takođe nisu korištene, izuzev za zasjede na komunikacijama i diverzantska dejstva mahom izviđačkih vodova brigada u neprijateljevoj pozadini. Uklanjanje minsko-eksplozivnih prepreka u napadnim dejstvima takođe je bilo nedovoljno efikasno, zbog čega su jedinice trpile neadekvatne gubitke.

U ovom periodu 29. divizija raspolaže sa dva artiljerijska diviziona 75 m, od kojih je pridati još i motorizovan, pa je to, u odnosu prema

ranijem periodu, veoma značajan skok. Samo dvije baterije Artiljerijskog diviziona 29. divizije (po 4 američka topa 75 mm M-42 — tovarna i tandem vuča) nalazile su se na frontu, međusobno udaljene i do 20 km. Obje baterije su uz to duže vremena bile podijeljene i po vodovima. Praktično po 2 topa kod Čitluka, Listiće, Nevesinja i Kalinovika, odnosno Trnova. Diviziji pridati 1. motorizovani brdski artiljerijski divizion NOVJ nalazio se uglavnom u Bileći, a, od 10. decembra, u Berkovićima, u ulozi artiljerijske rezerve. Sa njim se čitavo to vrijeme nalazila i Treća brdska (4 topa 75 mm M-15), a po njenom formiranju, u decembru 1944, i 4. protivkolska baterija Artiljerijskog diviziona 29. divizije (4 p/t topa iz savezničke pomoći 57 mm), obje radi obuke.[105]

Za razliku od veoma brojne artiljerije neprijatelja (oko 30 baterija sa preko 100 oruđa)[108], koja je, zahvaljujući zalihama municije, bila veoma aktivna (i još često vršila manevar pokretom), i ove dvije baterije su dosta rijetko učestvovale u borbama i gađale neprijateljeve položaje, jer su raspolagale ograničenim količinama municije. U 87 dana utrošeno je jedva 1.000 granata. Samo tri puta preko 100 granata dnevno. Saveznička obećanja i njihovi ogromni stokovi duž puta Dubrovnik—Bileća služili su drugom cilju. Prisustvo na frontu i ovako malog broja baterija — a kada su dejstvovale i njihova efikasna pomoć — mnogo je značilo ne samo u moralnom pogledu nego i u materijalnim efektima. Problema oko sadejstva rodova nije bilo.

Diviziji je, međutim, bila nagoviještena znatnija popuna artiljerijskim oruđima (ukupno 80), zbog čega je iz pješadijskih brigada izvučeno i na preobuku upućeno 350 boraca, ali — ta oruđa do kraja rata nisu dobijena.[107]

U skladu sa novim formacijama, u Diviziji su oformljene i popunjene mnoge službe i specijalne jedinice. Tako je, krajem godine, divizijska Pozorišna ekipa prerasla u *Pozorište narodnog oslobođenja Hercegovine* i izašla iz sastava Divizije, a umjesto nje obrazovana je *Muzika 29. divizije.*

Sticajem okolnosti u Hercegovini, pod komandom 29. divizije, upravo u periodu borbi za »zelenu liniju«, našla se treća po snazi tenkovska jedinica NOVJ, *Južna grupa 1. tenkovske brigade NOVJ,*)* koja se u prvoj polovini novembra iskrcala u Dubrovniku. Grupa je u svom sastavu imala 1. tenkovski bataljon, polovinu 3. bataljona oklopnih automobila, polovinu 4. inžinjerijskog bataljona, jednu radionicu, Brigadnu ambulantu, Intendanturu, sa polovinom štaba Brigade. Bila je naoružana tenkovima tipa *»Stjuart«* M-3-A-3 od 12 tona, oklopnim automobilima tipa MK-II od 13 tona, protivtenkovskim topovima 57 mm i imala preko 500 boraca i starješina — zapravo polovinu po simetrali podijeljene Brigade.

Kasnije je izvršena razmjena borbenih sredstava između 1. i 3. bataljona, tako da su u sastav 1. bataljona uključena dva voda oklopnih automobila, a u sastav 3. bataljona dva voda tenkova. Praktično su postojale svega tri mješovite oklopne čete sa po 7 tenkova, 3 oklopna automobila i 2 protivtenkovska topa 57 mm. Uz to su, Inžinjerijski bataljon, štabovi oklopnih bataljona i štab Brigade, raspolagali još sa bar 5 tenkova, 6—7 oklopnih automobila i 5 oklopno-izviđačkih (skautkar) kola — što je bilo jedva polovina formacijom predviđenog broja osnovnih borbenih sredstava. U borbama ovog perioda izgubljena su tri tenka.[108]

*) Politički komesar potpukovnik *Franc Hočevar,* zamjenik komandanta *Joso Kuštrin.*

Odmah po dolasku u Hercegovinu, oklopna sredstva, zbog mogućeg proboja 21. brdskog armijskog korpusa *»plavim putem«,* morala su se čuvati u rezervi. Taj put je, nešto prije dolaska Tenkovske polubrigade u Trebinje, bio sveden na jednu jedinu komunikaciju, Danilovgrad—Nikšić—Bileća—Gacko—Nevesinje, pa je njeno rasparčavanje najneopravdaniji postupak štabova i Brigade i Divizije, iako se njihovo učešće na paradama u Trebinju i Nikšiću, te njihovo maršovanje od Nikšića do Imotskog, kroz sve hercegovačke varošice, donekle moglo pravdati i moralno-političkim efektima.

Jedino neiskustvom starješina može se objasniti što ova snažna jedinica, sa oko 90 raznih topova i 50 mitraljeza, nije za tri mjeseca ni jednom adekvatno ni cjelovito upotrijebljena. U suprotnosti sa ofanzivnim zadacima pješadijskih brigada, zadatak Tenkovske polubrigade, kao cjeline, stalno je imao defanzivan karakter. Njeni djelovi su stalno stacionirali duboko iza fronta u najmanje tri garnizona (Trebinje, Stolac, Gacko, Čapljina, Fojnica) i — nikad pokretom prema frontu nije mogla biti ostvarena koncentracija svih dijelova.

I želja da se tenkovi što prije upotrijebe u borbi dovela je do daljnjeg usitnjavanja, pa su se tenkovi na pravcima Domanovići—Buna, Čitluk—Mostar, Kifino Selo—Nevesinje prvi put pojavili u jačini jednog voda, a nikada u jačini bataljona. Upotreba tenkova na hercegovačkom kršu je zaista delikatna, ali primjer umješnog i efektnog korištenja tenkova Sjeverne grupe 1. tenkovske brigade NOVJ, na sličnom terenu u kninskoj operaciji, rječito govore u prilog tezi da je i Južna grupa u Hercegovini mogla znatno bolje da se iskoristi.

Ovaj tromjesečni period veoma je uspješno iskorišten za usavršavanje vojne i političke organizacije u Hercegovini. Porast brojnog stanja jedinica i priliv novih boraca omogućili su upotpunjavanje svih rodova i službi u jedinicama, a široka i bezbjedna slobodna teritorija — da se dobrovoljci i mobilisani omladinci počnu obučavati u dopunskim centrima. Starješine su se obučavale u Nižoj oficirskoj školi u Trebinju, a mnogi specijalisti — na brojnim kraćim ili dužim kursevima. Poseban značaj je imao partijski kurs, održavan u Trebinju, kao i učešće znatnog broja starješina na vojnim i političkim kursevima pri štabu 2. udarnog korpusa.

Vojnoteritorijalni organi na oslobođenom području sada"su bili u mogućnosti da preuzmu njegovo obezbjedenje u svoje ruke i od ovih zadataka oslobode operativne jedinice Divizije. Oni su, u tom cilju, u okviru sva tri vojna područja (Gacko, Trebinje i Čapljina) formirali teritorijalne partizanske odrede, po svim srezovima. Početkom decembra, po izdvajanju oko 800 najsposobnijih boraca za formiranje Hercegovačke brigade narodne odbrane, ovi su preformirani u teritorijalne bataljone. Bilo ih je ukupno sedam i nosili su redne brojeve u okviru područja. Sredinom decembra formirana su tri područja sa devet komandi mjesta. Prvo područje: *Gacko,* Bileća i Nevesinje; II *Trebinje,* Ljubinje i Stolac; III *Čapljina,* Ljubuški i Posušje. Takođe, bilo je šest teritorijalnih bataljona s većim brojem radionica, posadnih četa i partizanskih straža, dakle oko 2.484 ljudi, a, od 1. januara 1945. godine, zajedno sa Komandom divizijske vojne oblasti, njenim ustanovama i samostalnom Komandom mjesta Mostar 3089 ljudi.[109])

Sedmog decembra 1944. godine u Ljubinju je, sedam dana kasnije, formirana *Hercegovačka brigada narodne odbrane**> ona je u okviru Treće (Bosanskohercegovačke) divizije**' Korpusa narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ-a) dobila redni broj Tri. Za njeno jezgro poslužio je 1. bataljon narodne odbrane, formiran krajem septembra 1944, kao *Bataljon narodne zaštite.*

Naređenjem štaba 29. NOU divizije od 1. decembra 1944. godine, naređeno je da se u Ljubinju do 5. decembra 1944. godine, pored postojećeg Bataljona narodne odbrane, koncentrišu: Trebinjski, Stolački »Savo Belović«, Ljubinjski »Mihajlo Cuzulan«, Bilećki, Gatački, Nevesinjski, Čapljinski, Ljubuški i Zapadnohercegovački partizanski odred. U toku tri dana (5—7. XII) obavljena je reorganizacija prispjelih jedinica i oformljena Brigada sastava pet bataljona sa oko 1.200 boraca.[110]' Brigada je predstavljala istovremeno i oružanu snagu oblasnog Odeljenja i sreskih odsjeka za zaštitu naroda, uz koje se nalazio određen broj vodova, koji nisu ulazili u sastav bataljona.

Pored obezbjeđenja slobodne teritorije od ubačenih elemenata, njenog čišćenja od škripara i prikrivenih četnika, ustaša i milicionera (za prvih 50 dana ubila je 63, uhvatila 275, a ranila 16), brigada je, u nekoliko mahova, preuzimala i operativne zadatke na frontu, kao, na primjer, u odbacivanju Šumadijske grupe korpusa kod Miljevine, odbrani Ljubuškog i Čapljine od napada ustaša i forsiranje Neretve kod Gabele, početkom februara 1945. godine.[111]'

Ponovni dolazak 9 (dalmatinske) udarne divizije u Hercegovinu, omogućio je angažovanje 15 bataljona 29. udarne divizije prema Opštoj rezervi četničke Vrhovne komande koja je, početkom decembra 1944. godine, izbila u Miljevinu, kao i njeno odbacivanje, u toku mjeseca, preko Drine, preko grebena Jahorine i u Sarajevsko polje. Time je definitivno otklonjena opasnost za slobodnu teritoriju u istočnoj Hercegovini, pošto je u međuvremenu, krajem novembra, otpala i mogućnost proboja njemačkog 21. armijskog korpusa »plavim putem«, iz Crne Gore preko Hercegovine ka Sarajevu.

Ovakav, ukupno povoljan razvoj situacije u Hercegovini i uočeno izvlačenje zaostalih dijelova 118. lovačke divizije, protivavionske artiljerije iz Mostara i materijalnih dobara prema Sarajevu, uz konstantan porast snaga NOV Jugoslavije na ovom odsjeku i, istovremeno, presušivanje priliva njemačkih snaga preko višegradskog mostobrana u rejon Sarajeva, konstantno su mijenjali odnos snaga na frontu. Zato je štab Divizije uočene pojave pravilno ocijenio kao neprijateljeve pripreme za napuštanje Hercegovine i *»mostarskih položaja«.* Međutim, najznačajnije u tim pripremama, čak ni one koje nisu držane u tajnosti, nije uočio ne samo on, nego ni štab 9. udarne divizije.

*) Štab Brigade su sačinjavali: major *Jovan Andrić,* komandant, *Drago Ivanović* politički komesar.

**) Štab Divizije sačinjavali su: pukovnik *Danilo Komnenović,* komandant, pukovnik *Spiro Srzentić,* politički komesar i *Obren Ivković,* načelnik štaba.

NAPOMENE (glava XV):

1) Krigstagebuch des Kommandierenden Admiral Adria, Räumung der ostadriatische Küste von Senj bis Valona unter Decknamen *»Herbstgewitter«,* Arhiv VII, NjA, Mikroteka, London, R-2/918-932.

2) Isto.

3) Krigstagebuch des Oberbefehlhabers Südost, zweite Halbjahr 1944, Dritte Teill (20. X do 31. XII 1944), AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-191-239-555, str. 299.

4) Divizija je time razdvojena, jer se njen ojačani 750. puk već bio prebacio u rejon Beograda i, tek krajem godine je, pred odlazak u Mađarsku, objedinjena.

5) Od kraja novembra na južne padine Jahorine počele su pristizati četničke jedinice iz Srbije, pa je divizija za taj dio fronta morala odvajati sve jače snage.

5a) S. Stijačić, m. đ. str. 19, 22. i 93.

6) Naređenje štaba 29. divizije za formiranje Brigade narodne odbrane za Hercegovinu od 1. decembra 1944. *Zbornik,* tom IV, knj. 31, dok. 5.

7) Brojna stanja, I, II i III vojnog područja 29. divizije od 14. i 15. XII 1944. *Zbornik,* tom IV, knj. 31, dok. 50, 51 i 57.

7a) Operativni dnevnik štaba 29. divizije. AVII, ANOP-a, k. 1146-B reg. br. 6/7. Izvještaj štaba Hercegovačke brigade NO od 18. 5. 1945. i 29. 12. 1944. Isto. k. 1144-A, reg. br. 13/6 i 1146-b br. reg. 14/1.

7b) Izvještaj štaba Hercegovačke brigade NO od 28. 5. 1945. *Zbornik,* tom IV, knj. 32, dok. 150.

7c) Bibliografija izdanja u NOR 1941—1945, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964, str. 620, 6-9 i 668.

7d) Operativni dnevnik štaba 29. divizije AVII, ANOP-a, k. 1146-B reg. br. 617.

7e) Izvještaj sekretara Divizijskog komiteta KPJ 29. divizije od 17. januara 1945. godine. *Zbornik,* tom IX, knj. 8. dok. 57.

8) Njem. 668. artiljerijski puk (sem 2. diviziona) i 668. dopunski bataljon samo do 16. XI 1944. godine.

9) *Zbornik,* tom IV, knj. 30, dok. 102, str. 588.

10) Brojno stanje 369. divizije od 1. XI 1944. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-184/158.

11) Izvještaj komande Grupe armija »E« o stanju jedinica od 19. XII 1944, godine, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-184/1279-84.

12) Pregled brojnog stanja jedinica Grupe armija »E« od 16. XI 1944. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-184/376-77.

13) Franz Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien,* str. 92—112; Dnevni izvještaji komande Grupa armija »F« iz novembra 1944. godine, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-194/586-88, 684-87, 742-45, 811-14, 825-29, 894, 916-19, 948-51, 984-86, 970-72, 984-86, 997-99 i 1012-19.

14) Relacija štaba 11. hercegovačke NOU brigade za novembar 1944. *Zbornik,* tom IV, knj. 31, dok. 22.

15) Relacija štaba 13. hercegovačke NOU brigade za novembar 1944. *Zbornik,* tom IV, knj. 31, dok. 17.

16) Spisak poginulih pol. rukovodilaca 29. udarne divizije. AVII, ANOP, k. 1145-A, reg. br. 1/12, redni broj 13.

17) Izvještaj štaba Južnohercegovačke operativne grupe od 14. XI 1944. i Naređenje štaba 29. divizije od 17. XI 1944. *Zbornik,* tom IV, knj. 30, dok. 87 i 97.

18) Isto.

19) Spisak poginulih boraca divizije, AVII, ANOP-a, k. 40, reg. br. 2/1., red. br. 1201 i 1258.

20) Isto. R. br. 168-170, 247, 250, 451, 775, 776, 902, 1084, 1276 — 1279. S. Stijačić, n. d. str. 14 i 72.

21) Isto. R. br. 292.

22) Izvještaj 6. oružničkog puka NDH od 14. XI 1944. AVII, ANDH, k. 145. reg. br. 38/7.

23) Izvještaj štaba Južnohercegovačke operativne grupe štabu 29. divizije od 14. XI 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 30, dok. 17. Operativni dnevnik Južne grupe 1. tenkovske brigade NOVJ, AVII, ANOP, k. 323, reg. br. 5/1.

24) Kočerin, zajedno sa s. Vranić, prvi put bio oslobođen noću 4/5. novembra 1944. Oslobodila ga je Južnodalmatinska grupa NOP odreda u čijem sastavu se još nalazio Zapadnohercegovački NOP odred, ali su ga njemačke jedinice upravo 9. XI ponovo zauzele.

24a) Spisak poginulih boraca Divizije. AVII, ANOP-a, k. 40, reg. br. 2/1, k. br. 384.

25) Relacija i izvještaji 12. hercegovačke NOU brigade iz novembra 1944. godine. AVII. ANOP-a, k. 1143-A, reg. br. 7/1 i 7/8. Zapovijest štaba 29. udarne divizije NOVJ od 20. XI 1944. *Zbornik,* tom IV, knj. 30, dok. 102.

25a) Kriegstagebuch des Oberbefehlshaber Südost, Zweitte Halbjahr 1944, Dritte Teill, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-191/239-555.

25b) AVII, ANOP-a, k. 1146-1, reg. br. 3/3.

25c) Spisak političkih rukovodilaca 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1145-A, reg. br. 1/12, redni broj 10, k. 40, reg, br. 5/1. S. Stijačić, *Trebinjci pali u borbi za slobodu,* str. 25, 44, 49, 79 i 83.

26) Relacija štaba 11. hercegovačke NOU brigade, AVII, ANOP-a, k. 1143-A, reg. br. 3/1. Naređenje štaba 29. divizije od 17. XI 1944. *Zbornik,* tom IV. knj. 30, dok. 97. F. Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien,* str. 110—111. Prema izvještaju 6. žand. puka NDH od 14. XI 1944. neprijatelj je imao 18 mrtvih i 20 ranjenih, te 1 top oštećen. AVII, ANDH, k. 149-C, reg. br. 2/15.

27) Operativni dnevnik štaba 29. divizije za dane 8. do 15. XI 1944. AVII, ANOP-a, k. 1143-A, reg. br. 7/8.

28) Spisak poginulih rukovodilaca 29. divizije, AVII, ANOP-a, k. 1145-A, reg. br. 1/12; k. 40, reg. br. 2/1, Spisak poginulih boraca r. br. 219, 328, 547, 744, 780, 871, 849, 946, 988, 1053, 1054 te rukopis za Spomenicu poginulih Nevesinjaca u borbi.

29) Vidi primjedbu broj 3.

30) Spisak poginulih oficira 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1145-A, reg. br. 1/2, red. br. 61. *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije,* Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1976. str.

31) Dnevni izvještaj Grupe armija »F«, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-194/994.

32) Naređenje štaba 29. divizije od 8. XI 1944, AVII, ANOP, k. 1146, reg. br. 7/2.

33) Relacija 11. brigade za novembar 1944. godine AVII, ANOP, k. 1143-A, red. br. 3/1. Spisak poginulih boraca Divizije br. 2, AVII, k. 40, reg. br. 2/1, reg. br. 115, 175, 401, 608 i 1231.

34) F. Schraml, *Kriegschauplatz Kroatien,* str. 111—112. Izvještaj štaba 9. udarne divizije od 23. XI 1944. *Zbornik,* tom V, knj. 35, dok. 71.

35) Izvještaji štaba 12. hercegovačke NOU brigade od 16. i 23. XI 1944, AVII, ANOP, k. 1144-11, reg. br. 12/7 i k. 1151-1, reg. br. 39/5.

36) Spisak poginulih oficira 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1145-A, reg. br. 1/12, red. br. 23 i 58. Spisak poginulih boraca Divizije, AVII, ANOP-a, k. 40, reg. br. 2/1, red. br. 74 i 200; S. Stijačić, n. đ. str. 25 i 29.

36a) Isto. R. br. 642 i 1168, S. Stijačić, n. d. str. 64.

36b) Isto. R. br. 220, S. Stijačić, n. d. str. 82. Rukopis za spomenicu poginulih Nevesinjaca.

37) Objavljena u *Zbornik,* tom IV, knj. 30, dok. 120.

38) Kriegstagebuch des Oberbefehlshabers Südost, zweite Halbjahr 1944, Driette Teill, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-191/23Ü-555.

39) Isto.

40) Zapovijest 14. hercegovačke NOU brigade od 21. i 22. XI 1944, te njena Relacija za novembar 1944. godine. AVII, ANOP-a, k. 1143-A, reg. br. 6/1.

41) U dnevnom izvještaju MINORS-a NDH za 25. XI 1944. kaže se da vojvoda Petar Samardžić (u svojstvu komandanta Sjeverne operativne grupe Nevesinjskog korpusa) prikuplja kod Konjica četnike, oko 2.000 u rejonu Borci — Bijela, iako se ovdje misli na Sjevernu operativnu grupu Nevesinjskog korpusa, to se u pogledu broja očigledno pretjeruje, ali i ukazuje na razloge zbog kojih izvjesno vrijeme Divizija nije imala borbeni kontakt sa njima. AVII, ANDH, k. 44, reg. br. 25/1.

42) S. Stijačić, *Trebinjci pali u borbu za slobodu,* str. 58 i 88.

43) Spisak poginulih boraca Divizije br. 2, AVII, k. 40, reg. br. 2/1, r. br. 221, 268, 467 i 934.

44) Čim je otkrila pokrete 14. brigade, komanda 369. divizije je 24. XI 1944. naredila da se iz Konjica vrši neprekidno izviđanje ovog pravca, koje je povjereno upravo ovom bataljonu. Naređenje komande 2. gorskog zdruga od 25. XI 1944. *Zbornik,* tom IV, knj. 30, dok. 172.

45) Relacija štaba 14. hercegovačke NOU brigade za novembar 1944. *Zbornik,* tom IV, knj. 31, dok. 18.

46) Relacija štaba 11. hercegovačke brigade za novembar 1944. *Zbornik,* tom IV, knj. 31, dok. 22.

47) Relacija 11. brigade za novembar 1944. godine, AVII, ANOP-a, k. 1143 A, reg. br. 3/1. Spisak poginulih boraca Divizije, k. 40, reg. br. 2/1, r. br. 549.

48) Spisak poginulih boraca Divizije, AVII, ANOP-a, k. 40 reg. br. 2/1, red. br. 31, 171 — 248 — 249, 774, 801, 819 i 1025. S. Stijačić, n. đ. str. 13, 16, 27, 60, 63 i 71.

49) Relacija štaba 14. hercegovačke NOU brigade za novembar 1944. *Zbornik,* tom IV, knj. 31, dok. 18. Operativni izvještaj štaba 29. divizije od 2. XII 1944. *Zbornik,* tom IV, knj. 31, dok. 12.

50) Naime, sve do 22. XI 1944. komanda Jugoistoka se uporno držala odluke da se 21. BAK probije preko Nikšića ka Mostaru i upotrijebi za odbranu Mostara. Suočena sa očiglednom nemogućnošću, ovog dana je odustala od toga. *Kriegstagebuch des Oberbefehlschabers Südost,* zweitte Halbjahr 1944, III Teill, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-191/239-555.

51) AVII, ANOP, k. 1143-A, reg. br. 3/1, 5/2 i 7/8; k. 1146-B, reg. br. 5/5, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-195/4, 21-22, 33-34 i 67-68.

52) Izvještaj 6. oružničkog puka NDH, ANDH, k. 156, reg. br. 10/11.

53) Spiskovi poginulih 29. udarne divizije, AVII, ANOP, k. 1145-A, reg. br. 1/13 i opšti spisak br. 2, k. 40, reg. br. 2/1, red. broj 327, 417, 548, 643, 782, 1055 i 1123.

54) Operativni dnevnik 1. tenkovske brigade NOVJ, AVII, ANOP, k. 1232, reg. br. 5/1, bilješka za 21. XI 1944.

55) Karta rasporeda OS NDH na dan 25. XI 1944. AVII, ANDH, k. 44, reg. br. 25/1.

55a) Spisak poginulih oficira i političkih rukovodilaca 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1145-A, reg. br. 1/12, redni brojevi 5 i 60.

56) *Zbornik,* tom IV, knj. 30, dok. 127. Izvještaj 6. žandarmerijskog puka NDH od 14. XII 1944. AVII, ANDH, k. 7/1, 2/2 i 7/8.

57) Izvještaj štaba 12. hercegovačke NOU brigade od 29. XI 1944. *Zbornik,* tom IV, knj. 30, dok. 127.

58) Naređenje štaba 29. divizije od 22. novembra 1944. o formiranju teritorijalnih partizanskih odreda u svim srezovima Hercegovine. *Zbornik,* tom IV, knj. 30, dok. 107.

59) Spisak poginulih boraca Divizije, AVII, ANOP, k. 40, br. reg. 2/1, r. br. 76, 305, 310 i 626. S. Stijačić, n. đ. str. 3.

60) Dnevni izvještaj komande Jugoistoka za 6. XI 1944. AVII, NjA, Mikroteka, Vašingtоn, T-311, R-195/83-84.

61) Izvještaj 6. žandarmerijskog puka NDH od 14. XII 1944. AVII, ANDH, k. 149-C, reg. br. 2/15.

62) Operativni dnevnik 1. tenkovske brigade NOVJ, AVII, ANOP, k. 323, reg. br. 5/1. Izvještaj 6. žandarmerijskog puka NDH od 14. XII 1944. AVII, ANDH, k. 149-C reg. br. 2/15. Dnevni izvještaj Grupe armija »F«. AVII. NjA, Mikroteka, Vašingtоn, T-311, R-196/261.

63) Relacija štaba 13. hercegovačke NOU brigade za decembar 1944. *Zbornik,* tom IV, knj. 32, dok. 14. Dnevni izvještaj Grupe armija »F« za 8. XII 1944. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-195/112-113.

64) AVII, ANOP, k. 1143-A, reg. br. 7/8, k. 1146-B, reg. br. 4/5.

65) Spisak poginulih boraca Divizije, AVII, ANOP-a, k. 40, br. reg. 2/1, r. br. 53, 54, 140, 141, 284, 584, 585, 590, 894, 996, 1131, 1135 i 1180. S. Stijačić, n. đ. str. 48.

66) Dnevni izvještaj Grupe armija »F« za 9. XII 1944. AVII, NjA, Mikroteka, Vašingtоn, T-311, R-196/506.

66a) AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 7/9-5 i ANDH, k. 149-C, reg. br. 2/15.

67) Relacija štaba 14. hercegovačke NOU brigade za decembar 1944. *Zbomtk,* tom IV. knj. 31, dok. 152.

67a) Relacija štaba 11. brigade za decembar 1944. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 5/5.

67b) Isto.

68) Izvještaj štaba 11. hercegovačke NOU brigade od 11. XII 1944. *Zbornik,* tom IV, knj. 31, dok. 44.

69) Spisak poginulih boraca Divizije. AVII, ANOP-a, k. 40, br. reg. 2/1, r. br. 293, 362 i 1.026. S. Stijačić, n. d. str. 27, 36 i 77.

70) Naređenje četničke komande Šumadijske grupe korpusa od 5. XII 1944. Izvještaj od 9. XII 1944. i njen Operativni dnevnik, AVII, CA, reg. br. S-V-2594, S-V-2610 i 2613.

71) Zapovijesti komande Šumadijske grupe korpusa za napad prema Kalinoviku od 9. XII i 13. XII 1944. AVII, CA, reg. br. S-V-2612, 2620 i 2621/1.

72) Izvještaj komande 6. SS BAK od 13. XII 1944. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-314, R-850/1320-21.

73) Relacija štaba 14. hercegovačke NOU brigade za decembar 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 31, dok. 152.

74) Dnevni izvještaj Grupe armija »F« za 14. XII 1944. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-195/190.

75) Izvještaj 6. žandarmerijskog puka od 14. XII 1944. AVII, ANDH, k. 145, reg. br. 39/7, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-196/497 i T-314, R-850/1320-21.

76) Zapovijest načelnika štaba 29. divizije od 15. XII 1944. u 15 h (omaškom pogrešno datirana sa 16. XII) *Zbornik,* tom IV, knj. 31, dok. 63.

77) Spisak poginulih boraca, Divizije, AVII, ANOP-a, k. 40, br. reg. 2/1, red. br. 176, 903 i 1141. S. Stijačić, n. d. str. 63 i 68.

78) Operativni dnevnik Šumadijske grupe korpusa, str. 21—23. AVII, CA, reg. br. S-V-2594. Zapovijesti i izvještaji štaba 11. brigade, AVII, ANOP, k. 1146-11, reg. br. 7, 8 i 11/5.

79) Relacija štaba 11. hercegovačke NOU brigade za decembar 1944. *Zbornik,* tom IV, knj. 32, dok. 7.

80) Relacija štaba 14. hercegovačke NOU brigade za decembar 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 32, dok. 152.

31) Dnevni izvještaji Grupe armija »F« AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-195/343-34, 380-82 i 397-99, T-196/426-29.

82) Vidi napomenu broj 79.

83) Spisak poginulih boraca Divizije, AVII, ANOP-a, k. 40, br. reg. 2/1, r. br. 428, 656, 786 i 820. S. Stijačić, n. d. str. 36, 55, 73 i 83.

84) Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/5.

85) Isto.

86) Spisak poginulih boraca Divizije, AVII, ANOP-a, k. 40, reg. br. 2/1, r. br. 177, 391, 904 i 1142. S. Stijačić, n. d. str. 16 i 92.

87) Isto. R. br. 180, 251-252, 609, 644, 951 i 1028. S. Stijačić, n. d. str. 26 i 44.

87a) Knjiga poginulih Komande mjesta Bileća, AVII, ANOP-a, k. 89, br. reg. 15/3.

88) Relacija štaba 11. hercegovačke NOU brigade za decembar 1944. *Zbornik,* tom IV, knj. 32, dok. 7.

89) Spisak poginulih boraca Divizije, AVII, ANOP-a, k. 40, reg. br. 2/1, r. br. 483 i 730. Spisak umrlih Bolnice 29. divizije. AVII, ANOP-a, k. 17/5, reg. br. 12/3, r. br. 30. S. Stijačić, n. d. str. 35, 48, 56 i 77.

90) Relacija štaba 10. hercegovačke brigade za decembar 1944. *Zbornik,* tom IV, knj. 32, dok. 23. Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 5/1.

91) Izvještaj štaba 9. div. štabu 8. udarnog korpusa od 13. I 1945. *Zbornik,* tom IV, knj. 32, dok. 59, Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/5.

92) Spisak poginulih boraca Divizije, AVII, ANOP-a, k. 40, reg. br. 2/1 r br 12 186, 729, 1042, 1089 i 1118. S. Stijačić, n. d. str. 24, 61, 66 i 88.

93) Relacija štaba 12. hercegovačke NOU brigade za decembar 1944. *Zbornik* tom IV, knj. 32, dok. 8.

94) Relacija štaba 10. hercegovačke brigade za decembar 1944. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 32, dok. 24.

94a) S. Stijačić, n. d. str. 13, 14 i 24.

95) Spisak poginulih boraca Divizije. AVII, ANOP-a, k. 40, reg. br. 2/1, r. br. 53, 148. 232, 282, 285, 347, 388, 403, 421-422, 473, 573, 578, 591, 654, 663, 752, 1181, 1259 i 1274. S. Stijačić, str. 86.

96) Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/5.

97) Izvještaj štaba 10. hercegovačke NOU brigade od 4. I 1945. AVII, ANOP-a. k. 1146-B, reg. br. 2, 4 i 8/2. Relacija štaba 10. hercegovačke NOU brigade za januar 1945. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 23.

98) Izvještaj štaba 10. hercegovačke brigade od 15. I 1945, AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 9/2.

99) Spisak poginulih boraca Divizije. AVII, ANOP-a, k. 40, reg. br. 2/1, r. br. 8, 964, 1154 i 1215. S. Stijačić, n. d. str. 88.

100) Relacije štabova 10, 11, 12, 13. i 14. hercegovačke NOU brigade za novembar i decembar 1944. te januar 1945.

101) Kriegstagebuch des Oberbefehlshaber Südost, zweitte, Halbjahr 1944, Dritte Teill, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-191/239-555.

102) Spisak poginulih boraca Divizije. AVII, ANOP-a, k. 40, reg. br. 2/1, r. br. 85. 245, 281, ,853, 1149, 1232 i 1239 i reg. br. 5/1. S. Stijačić, n. d. str. 18, 21, 24, 33, 36, 42, 48, 60, 66, 80, 84 i 95.

103) Depeša štaba 29. divizije štabu 2. udarnog korpusa od 9. I 1945. AVII, ANOP. k. 1147-1, reg. br. 5/6.

104) Naređenje štaba 29. NOU divizije od 22. XI 1944. *Zbornik,* tom IV, knj 30, dok. 107.

105) Referat štaba Artiljerijske brigade 29. divizije od 1. januara 1946. godine, AVII. ANOP, k. 1146-11, reg. br. 3/7.

106) Izvještaji njemačkog 369, 649, 968. artiljerijskog puka. AVII, NjA, k. 3, reg. br. 8 i 14/1, 11/3, 17. 18. i 20/4, 3. 4. i 53/4.

107) Operativni dnevnik Artiljerijskog diviziona 29. NOU divizije. *Zbornik,* tom IV, knj. 32, dok. 151. Izvještaji brigada. AVII, ANOP, k. 1146-B, reg. br. 8, 9i 11/2.

108) Izvještaji štabova bataljona i Južne grupe 1. tenkovske brigade NOVJ. *Zbornik,* tom IV, knj. 32, dok. 54, 75 i 76. AVII, ANOP, k. 323, reg. br. 31/1, k. 522, reg. br. 12/4, k. 431, reg. br. 31 i 14/2.

109) Brojna stanja I, II i III vojnog područja, brojno stanje 29. divizije. *Zbornik,* tom IV, knj. 31, dok. 50, 51 i 57. AVII, ANOP, k. 395, reg. "br. 18/1.

110) Naređenje štaba 29. NOU divizije od 1. XII 1944, *Zbornik,* tom IV, knj. 31, dok. 5; Izvještaji i zapovijesti štaba brigade, AVII, ANOP, k. 1143-A, reg. br. 7/8, str. 163, k. 1144-1, reg. br. 7/6, Pregled brojnog stanja od 1. I 1945. *Zbornik,* tom IV, knj. 32, dok. 10.

111) Izvještaj štaba brigade od 28. I 1945. i naređenje štaba 29. NOU divizije od 15. XII 1944. i 29. I 1945. *Zbornik,* tom IV, knj. 31, dok. 63, knj. 32, dok. 151 i 156.

XVI Glava

PRIPREME ZA OSLOBOĐENJE MOSTARA

Suočena s Hitlerovom upornošću, da se po prelasku Drine u Bosni mora zaustaviti i održati, njemačka Komanda Grupe armija *»E«,* po dolasku iz Grčke u Sarajevo, preduzela je niz mjera za učvršćenje *»zelene linije«.* Trebalo je povezati njene, neposjednute međuprostore i tako odvojene odsjeke stvarati iza ove linije do tada nepostojeću pozadinu. Zbog toga su novodovedene snage, jačine od po dvije divizije, usmjerene u dolinu Drine i prema Travniku, kako bi *»veliki vojni put«*)* dobio i dvije bočne alternative —^ prema Brčkom i Banjoj Luci. U jednom i u drugom slučaju napori su bili uzaludni. Uz to je, 9. decembra 1944. godine, bio konačno likvidiran njemački garnizon u Kninu, koji je, pored Mostara, bio drugi odbrambeni bastion na *»zelenoj liniji«* u planinskom masivu Dinarida. Naređenja viših komandi o pomjeranju *»mostarskih položaja«* dalje na jug i istok, radi produžavanja eksploatacije boksitnih rudnika u Hercegovini, nisu imala realnih šansi da se ostvare, pa, u tom pravcu, nisu ni preduzimane nikakve akcije.[1]

Očigledan vojnogeografski značaj Mostara za njemački Vermaht je, po izbijanju zaštitnica Grupe armija »E« na Višegradski mostobran, počeo naglo da opada. Početkom nove 1945. godine sastojao se uglavnom u obezbjeđenju desnog boka Grupe armija »E« i vezivanju oko dobro utvrđenih garnizona preko 50 bataljona NOVJ, koji bi taj bok mogli sa juga ugroziti. Ipak, kada je, u vezi sa pripremama za njemačku ofanzivu u južnoj Mađarskoj, 19. januara 1945. godine Hitleru bilo predloženo dalje skraćivanje fronta u Jugoslaviji, odnosno napuštanje prostora koji njemačke trupe još drže u Hercegovini i južnoj Bosni, on je to odbio s obrazloženjem da bi to »bio signal za pojačanu aktivnost Titovih partizana«; odobrio je samo sužavanje višegradskog mostobrana.[2]

U takvoj situaciji, po naređenju štaba 2. udarnog korpusa NOVJ, 29. divizija je počela neposredne pripreme za nastavljanje ofanzivnih dejstava u Hercegovini. Počela je u stvari pripreme drugog ofanzivnog perioda, koji je trebao donijeti istjerivanje neprijatelja i iz preostalog dijela Hercegovine.

Konačan proboj i izvlačenje njemačke Grupe armija »E« preko Drine, između ostalog, oslobodio je i znatne snage Narodnooslobodilačke vojske. Za situaciju u Hercegovini od posebnog značaja je bilo to što je oslobođena glavnina 2. udarnog korpusa, koju su sačinjavale 3. i 37. udar-

*) Naziv za teritoriju koju je neprijatelj držao duž željezničke pruge i druma Višegrad—Sarajevo—Doboj—Slavonski Brod.

na divizija, te dijelovi Primorske operativne grupe i Divizije *»Garibaldi«.* Ona je goneći zaštitnice Grupe armija »E« i ostatke crnogorskih četnika, izbila sredinom januara, u gornje Podrinje. Na ovaj sektor istovremeno su stigle i dvije divizije Narodnooslobodilačke vojske Albanije, što je 2. korpusu omogućilo napad za slamanje njemačkog mostobrana kod Višegrada, a onda i za prenošenje težišta napada na željezničku prugu Višegrad—Sarajevo.

Njemačka Grupa armija »E« do sredine januara bila je već glavnim snagama angažovana izvan Bosne i Hercegovine, pa se njena komanda, na čelu sa komandantom general-pukovnikom Lerom, spremala da napusti Sarajevo.*' Najviša njemačka komandna ustanova od tada će u Sarajevu biti komanda 21. brdskog armijskog korpusa, na čelu sa komandantom *Lejzerom,***' koja je smijenila (u Sloveniju povučenu) komandu 5. SS brdskog korpusa i, 1. januara 1945. godine, preuzela rukovodstvo nad novim operativnim područjem.[3]' Njen zadatak se sastojao u tom da drži širi rejon Sarajeva i željezničke pruge do Mostara, Bosanskog Broda i Višegrada. Logično je bilo pretpostaviti da je samo pitanje vremena i stepena pritiska naših snaga, kada će i 21. BAK nastaviti povlačenje prema sjeveru.

Tom logikom rukovodio se i štab 2. udarnog korpusa NOVJ. Ostavljajući svoju 37. udarnu diviziju, kojoj će kasnije sadejstvovati srpska 22. udarna te 5. i 6. divizija Albanske NOV, prema višegradskom mostobranu, štab 2. korpusa je naredio da se kod Foče preko Drine prebaci 3. udarna divizija, radi smjene ovdje angažovanih brigada 29. divizije, istovremeno raspoređujući u Foču i svoju rezervu (6. crnogorsku udarnu brigadu i Artiljerijsku grupu).[4]'

Ovom direktivom štab 2. udarnog korpusa 12. januara 1945. godine je naredio 29. diviziji da *»po oslobođenju Nevesinja i Mostara sa tri brigade dejstvuje pravcem Konjic—Ivan sedlo—Sarajevo«,* a da dvije brigade ostavi za obezbjeđenje teritorije, naglašavajući da se izvršenju zadatka pristupi odmah.[5]' Na osnovu iskustva iz upravo završenih borbi, štab Korpusa je svim jedinicama s pravom naglasio da glavne snage angažuju za dejstvo na bokove odstupajućih snaga, a da za borbe sa zaštitnicama ostave najmanje snage, izbjegavajući prosto potiskivanje.

Imajući u vidu stvarni odnos snaga u Hercegovini, lako se uočava da je zadatak 29. divizije bio predimenzioniran. Štab Korpusa ne samo da nije ulazio u način i sredstva za njegovo izvršenje, nego nije preduzeo ni mjere da osigura sadejstvo susjednih divizija 8. i 5. udarnog korpusa. Računajući da će se pitanja sadejstva riješiti u toku priprema, štab 29. divizije odmah je počeo preduzimati mjere i pokrete jedinica kako bi dobijeni zadatak izvršio.

Četiri dana kasnije, posle detaljne procjene situacije, izdata je Divizijska zapovijest. U njoj je osnovna zamisao bila da se, zauzimanjem Konjica, Ivan-sedla i eventualno Ostrošca, presiječe svaka veza mostarske grupacije neprijateljevih snaga sa Sarajevom i, na taj način, stvore uslovi za odlučan napad u cilju oslobođenja Nevesinja i Mostara.[8]'

Druga polovina januara 1945. godine proticala je u intenzivnim pripremama. Činjenica da se radilo o konačnom oslobođenju glavnog

*) Premještanje komandnog mjesta u okolinu Nove Gradiške završeno je 22. januara 1945. godine.

**) General-major *Ernest Hans Ulrich von Leyser* oslobođen je odgovornosti od strane 5. američkog vojnog suda, koji ga je saslušao u Nirnbergu 1946. godine.[83])

grada Hercegovine, slobodarskog Mostara, unosila je u te pripreme kod boraca i starješina hercegovačkih brigada još više žara i entuzijazma. Štab 9. udarne divizije (dalmatinske) istovremeno je, na, osnovu samo djelomično tačnih podataka, takođe pretpostavljao da neposredno predstoji povlačenje neprijatelja iz Hercegovine. Ali, dok ono stvarno i ne počne, sem odbrane dodijeljenih mu pravaca, nije imao namjeru da se odlučnije angažuje, niti je u tom pravcu primio bilo kakvo naređenje. Bez rezervi i prema odnosu snaga, njegove mogućnosti bile su vrlo ograničene, a ni zemljište nije pružalo uslove za efikasniji manevar, pa se štab Divizije odlučio za demonstrativno ugrožavanje garnizona u Lištici, prenoseći težište na padine Čabulje jer poplavljeno Mostarsko blato nije omogućavalo dejstva sa juga.[7]

Ramska brigada 10. udarne divizije (bosanske), na liniji Seonica——Toščanica—Doljani, vršila je pritisak na prugu Mostar—Sarajevo kod Rame i Ostrošca i, u dolinama donjih tokova Doljanke, Rame i Neretvice, zatvarala pravce koji vode prema Prozoru.[8]

Struktura i raspored neprijateljske odbrane

Kičmu Mostarske grupacije neprijatelja, uključujući i posade na željezničkoj pruzi do Ivan-sedla, po izvlačenju ostataka 118. lovačke divizije sačinjavala je njemačka 369. pješadijska divizija. Reorganizovana i, u toku stabilizacije fronta stalno popunjavana jedinicama koje su se povlačile iz Grčke, ona je bila ponovo dostigla formacijom predviđeno brojno stanje i prestala da bude legionarska. Njeni pješadijski pukovi sada su bili kompletni i imali ponovo po tri bataljona sa odgovarajućim dijelovima podrške. Njenoj Komandi bile su potčinjene i sve kolaboracionističke jedinice: mješovita 9. ustaško-domobranska divizija, talijanska fašistička legija »San Marko«, jačine jednog bataljona, kao i ostaci četničkog Nevesinjskog korpusa.

Ukupna jačina svih snaga može se procijeniti na bar 25 hiljada vojnika, svrstanih u više od dvadeset pješadijskih bataljona i 7 artiljerijskih diviziona. Pojedinim dijelovima fronta, pa i manjim odsjecima kao i pojedinim garnizonima, komandovali su uglavnom komandanti njemačkih pukova i bataljona. Kolaboracionističke formacije ustaša, domobrana, milicije i četnika načelno nisu branile samostalne odsjeke, pa su njima redovno ojačavani njemački bataljoni, pa i čete. Takav odnos okupatora prema svojim saradnicima bio je uslovljen sve većim osipanjem i raspadanjem ovih formacija. Ovo miješanje jedinica otežava da se odredi tačna lokacija pojedinih manjih jedinica, pa tim i ukupna jačina na pojedinim sektorima odbrane; zbog toga se govori ovde o nekoliko osnovnih pravaca koje su zatvarale pojedine taktičke grupe.

— Prolaze dolinama Doljanke i Drežanke (između Čabulje, Čvrsnice i Vran planine) prema Jablanici i Drežnici (u kanjonu Neretve) zatvarao je 5. bataljon*) 9. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruga.[9]

— Položaje između Čabulje i Mostarskog blata u širem rejonu Lištice držao je ojačani njemački 370. grenadirski puk, zatvarajući pravce koji iz Imotskog polja, preko Posušja i Bekije, vode u Mostar. Puk je sada, pošto je u njegov sastav ušao i 1.012. tvrđavski pješadijski bataljon,

*) Prethodnog mjeseca obrazovan od milicionara i zelenokadrovaca iz rejona Rakitna i Blidnjeg jezera, pod rukovodstvom Kapulice i Sićaje.[10]

bio popunjen do formacije i kompletiran svim jedinicama, a ojačavali su ga 1. i 3. bataljon domobranskog 2. gorskog zdruga, 2. bataljon 9. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruga, 2. baterija 369. protivtenkovskog i 3. četa 369. inžinjerijskog bataljona, a podržavala Artiljerijska grupa *»Lise«* sastava — 2. divizion 649-tog i 5. baterija 369. artiljerijskog puka.[11]

— Tjesnac između Mostarskog blata i brda Rujišta te položaje u Mostarskom polju do Neretve, držao je 1. bataljon 369. grenadirskog puka, ojačan 4. bataljonom 9. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruga i podržan 2. divizijom 369. artiljerijskog puka. Na ovom odsjeku moglo je biti upotrijebljeno i ljudstvo domobranskog vazduhoplovstva, na aerodromu Jasenica—Rodoč, do jednog alarmnog bataljona sa nekoliko stotina pušaka.[12]

— Položaje na desnoj obali Bune, sa osloncem na utvrđena naselja Bumu i Blagaj, po odlasku 738. lovačkog puka, uoči nove 1945. godine, držala je Borbena grupa *»Rogge«,* sledećeg sastava: glavnina 649. artiljerijskog puka (komanda, prištapske jedinice i 1. divizion), 1. bataljon ustaškog 9. stajaćeg djelatnog zdruga i četa milicije. Noću, 25/26. januara 1945, jedinice alarmnog sastava iz Mostara smijenile su 1. bataljon 9. ustaškog zdruga.[13]

— Njemački 369. grenadirski puk, (bez 1. bataljona), sa 480 rnilicionera i domobrana (od čega 320 čine ostatak bivšeg DOMDO bataljona *»Gacko«),* 1. baterijom 369. protivtenkovskog diviziona, 3. četom 369. pionirskog bataljona, podržan 3. divizionom 369. artiljerijskog puka (17 topova), s osloncem na masiv Veleža branio je po jačini drugo utvrđeno uporište u Nevesinju.[14]

— Zapadni obod Nevesinjskog polja i sela na planinama Crna gora, Velež i Prenj (Bojišta, Sopilji, Lakat, Kljuni, Dramiševo, Zaborani, Kula, Borci, Zimlje) držalo je još oko 300 milicionera gornjeg Nevesinjskog polja i 500 četnika (ovdje raspoređeni ostaci Nevesinjskog korpusa)[15] i, tako, sprečavali obuhvat i obilazak neprijateljevog lijevog krila i obezbjeđivati rejon Bijelog polja. Tu je, preko prevoja između Veleža i Prenja, mogla biti ugrožena komanda 369. divizije i njene tamo raspoređene materijalne i ljudske rezerve.

— Odstupnicu prema Sarajevu, dolinom Neretve uzvodno prema Konjicu i dalje do Ivan-sedla, obezbjeđivala je glavnina domobranskog 2. gorskog zdruga. U njen sastav je bila uključena sva milicija na ovom prostoru, kao njegov 6. bataljon, zatim talijanska fašistička legija *»San Marko«* i, povremeno, jedan bataljon iz rezerve njemačke 369. pješadijske divizije. U Konjicu je bio raspoređen i 9. topnički sklop, a u Ostrošcu i Izviđački bataljon ustaško-domobranske 9. gorske divizije; ali se, poslije otkazivanja poslušnosti bataljona, pominje samo Izviđačka četa 9. divizije.[16] Tome treba dodati i četu (vjerovatno pontonirsku) 369. pionirskog bataljona u Jablanici i domobranski oklopni voz *»Neretva«.*

Neposrednom odbranom Mostara i objekata u njemu rukovodila je njemačka *Komanda garnizona (Platzkommandantur),* smještena u hotelu *»Neretva«,* koji je do tada služio kao njemački oficirski klub *(Soldatenheim).* Od 16. januara 1945. godine ona je posebno proširila kontrolu kretanja, uvela policijski čas od *19. do 07* sati i pojačala patrolnu službu u gradu.*[1] Vojne logore (južni, sjeverni i zapadni), »Diviziju«, Gimnaziju,

*) Uvedene su, na primjer, mješovite patrole sastava 1 njemački vojnik, 1 domobran, 1 ustaša, 1 žandarm NDH i policajac (redar), pod komandom jednog njemačkog podoficira ili feldžandarma (vojnog policajca).

Vojnu bolnicu, željezničku stanicu, te veći broj ostalih zgrada (državna nadleštva i školske ustanove), pripremale su za odbranu Komande, ustanove, i jedinice koje su u njima stanovale i stražarno ih obezbjedivale. Ukupan broj posade nije moguće tačno ustanoviti. Pored njemačke Komande grada i Komande 9. gorske (mješovite ustaško-domobranske) divizije u Mostaru su bile i komande 649. artiljerijskog puka, ustaškog 9. stajaćeg djelatnog zdruga, 6. oružničke pukovnije (čiji se djelokrug već od novembra bio sveo na svega 5—6 žandarmerijskih stanica sa ukupno stotinjak žandarma), komande tri artiljerijska diviziona, tri vatrene i četiri štabne baterije, te neutvrđenog broja pješadijskih i drugih specijalnih četa.[17]

Komanda njemačke 369. divizije, koja je odgovarala ne samo za odbranu *»mostarskih položaja«* u okviru *»zelene linije«* nego i za obezbjedenje svog komunikacijskog i odstupnog pravca do Ivan-sedla, zaključno sa željezničkom stanicom Raštelica, sa komandom 369. artiljerijskog puka i najvećim dijelom svojih prištapskih jedinica i ustanova,*' smjestila se u Bijelom polju, u selima Vrapčići, Potoci (Komanda), Željuša i Lišani. Od 15. januara njenu opštu rezervu, pored Izviđačkog bataljona, predstavljala su dva njemačka bataljona (909. i jedan hiljaditi) i — izgleda — po jedan bataljon domobranskog 2. i ustaškog 9. zdruga, u Mostaru, Bijelom polju i Jablanici.

Štabovi 29. i 9. divizije NOV Jugoslavije smatrali su, međutim, da neprijatelj raspolaže znatno manjim snagama. Iz njihovih procjena u prvoj polovini januara, naime, proizilazi da na prostoru Nevesinje—Mostar——Ličtica—Konjic nema više od 12 do 13 hiljada neprijateljevih vojnika, što je, 9. januara 1945. godine, smatrao štab 29. divizije,[18]' odnosno 15 do 20 hiljada, kako je, četiri dana ranije, ocijenio štab 9. udarne divizije.[19]'

Iz ovoga vidimo da je u vrijeme tromjesečne stabilizacije fronta na *»zelenoj liniji«* njemačkom komandovanju uspjelo da, skrećući čitave bataljone iz kolona koje su se povlačile iz Grčke, popuni gotovo do punog formacijskog sastava svoju 369. pješadijsku diviziju, reorganizuje i tehnički opremi i, izmijenivši joj pri tom još više nacionalni sastav, primjenom strogih mjera disciplinuje i podigne joj i učvrsti borbeni moral. Tako je to sada bila gotovo nova, osvježena njemačka divizija, brojno jača nego u vrijeme dolaska u Hercegovinu u martu 1944. godine.**'

Reorganizacija ustaških, domobranskih i milicijskih formacija, kao i njihovo objedinjavanje u Hercegovini u mješovitu ustaško-domobransku 9. gorsku diviziju, nije bitno popravila kvalitet ovih kolaboracionističkih snaga. Ali, uključivanje milicije u domobranski Drugi, odnosno ustaški Deveti zdrug, znatno je brojno ove ojačalo, čime je, uz primjenu najoštrijih mjera za mobilizaciju, kompenzirano i dalje intenzivno osipanje ovih formacija.

*) 369. bataljon za vezu, 369. izviđački bataljon. 369. pionirski bataljon bez 2 čete, 369. protivtenkovski divizion bez dvije baterije, 369. bataljon za dotur, skladištima hrane, municije, pogonskog goriva, odjeće, opreme, inžinjerijskog, sanitetskog i drugog materijala.

**) Popune su, u stvari, samo kompenzirale odlazak ojačanog 738. lovačkog puka, dok je stvarni efekat pojačanja imalo smanjenje dubine odbrane i pomjeranje pozadnje granice od Ilidže na Ivan-sedlo. Pošto je odbranu južnih ivica Sarajevskog polja i dolina Željeznice i Zujevine 6. januara 1945. godine preuzeo 86. puk za osiguranje, a 14 dana kasnije, 964. tvrđavska brigada, štab 369. divizije je iz doline Zujevine mogao prebaciti južno od Ivan-sedla više od dva bataljona pješadije i još toliko pozadinskih jedinica.[20])

Poslije oktobarskog debakla u Hercegovini preostale četničke formacije (ostaci tri brigade Nevesinjskog korpusa koji nisu učestvovali u borbama u južnoj Hercegovini), bile su pale na beznačajan broj od 500 i — zadržale se u okuci Neretve na planinama Prenj, Velež i Crna gora. Samo zahvaljujući činjenici da su se zadržavale u neprijateljevoj dubini, van domašaja Divizije, bile su još na okupu.

To, međutim, nisu bile sve snage kojima je mogao raspolagati ili na njih računati štab njemačke 369. divizije. I u pozadini 9. i 29. divizije nalazio se izvjestan broj prikrivenih ranijih četnika, ustaša i domobrana, odnosno milicionera, iako većina od njih, s obzirom na amnestiju, nije imala razloga da zazire od organa narodne vlasti. Njihov tačan broj nije moguće utvrditi, a procjene se kreću između dvije i tri hiljade.

Pripreme i prikupljanje snaga za napad

Sredinom januara 1945. godine, kada počinje pregrupisavanje snaga za nov ofanzivni pohod Narodnooslobodilačke vojske u Hercegovini, čiji osnovni rezultat treba da bude njeno definitivno oslobođenje, prema ovim, neprijateljevim snagama u preostalom dijelu Hercegovine (koje možemo zaokružiti na ukupno 25.000 vojnika), štab 29. udarne divizije je za naređeni mu napad za oslobođenje Mostara, Nevesinja, Ličtice, Jablanice, Ostrošca i Konjica — računajući samo na svoje i u Hercegovini raspoređene druge snage Narodnooslobodilačke vojske — mogao je raspolagati najviše sa 12 pješadijskih brigada, tenkovskom polubrigadom i tri artiljerijska diviziona. Ukupno brojno stanje, zajedno sa ostalim jedinicama podrške i ojačanjima, jedva da je iznosilo 90% brojnog stanja neprijateljeve Mostarske grupacije.

Dvadeset deveta udarna divizija je, prema brojnom stanju od 1. januara 1945. godine, u operativnom dijelu (pet pješadijskih brigada, Artiljerijskom divizionu i prištapskim dijelovima) imala 7.370 boraca i starješina.[24] Raspoloživi i sačuvani podaci o naoružanju na žalost su nepotpuni. U brojnom stanju 2. udarnog korpusa od istog dana stoji da je imala 4.068 pušaka, 369 puškomitraljeza, 162 automata, 44 mitraljeza. 540 pištolja i 55 minobacača, od čega 19 srednjih i 36 lakih.[25]

Istovremeno, u jedinicama i ustanovama Vojne oblasti 29. udarne divizije bilo je 3.089 boraca i starješina, naoružanih sa 1.302 puške, 47 puškomitraljeza, 31 automatom, 83 pištolja i 1 lakim minobacačem.[26] Dakle, Divizija je raspolagala sa ukupno 5.563 pušaka i automata, 416 puškomitraljeza, 44 mitraljeza, 623 pištolja, 19 srednjih i 37 lakih minobacača. Zna se, međutim, da je u Artiljerijskom divizionu bilo još: 4 njemačka i 8 američkih brdskih topova (75 mm), jedna njemačka haubica 105 mm i 4 njemačka protivtenkovska topa (42 mm), za koje je imala najviše 1.000 granata i koji su u brojnom stanju Korpusa pokazani skupno.[27] Sem 8 američkih brdskih topova, 10 lakih minobacača *»Piat«,**) 28 protivtenkovskih pušaka, 165 puškomitraljeza *»bren«,* 241 engleske puške i 70 automata, sve ostalo naoružanje bilo je zaplijenjeno od neorijatelja. Taj broj je trebalo da omogući istovremenu zamjenu zastarelih

*) Ručni protivtenkovski bacač britanske izrade (*Projector Infanttry Antitank* — P. *I. A. T.).*

modela, tekuće gubitke i djelimično oštećeno ili neispravno oružje.**'

Koliko je nedostatak naoružanja bio postao akutan problem, dovoljno je reći da je samo na 64,2% boraca i starješina dolazilo jedno lično ili kolektivno oružje, odnosno oruđe, a, ako u to ne računamo pištolje, taj procenat spada na 58,3%, što, u apsolutnim ciframa izraženo, iznosi gotovo 4390 nenaoružanih boraca i starješina. Tu situaciju upečatljivo ilustruje i veoma mali broj ručnih bombi (3.607 engleskih, defanzivnih i 3.693 talijanskih, ofanzivnih), dakle, bukvalno, po jedna na borca. Bilo je i svega 50 kg eksploziva i — njime bi se jedva mogao porušiti jedan most.

Zbog toga je, izgleda, štab 29. udarne divizije, s mnogo prava i realnih nada, i očekivao da će se ispuniti njegovi zahtjevi za dodjelu traženog naoružanja i municije i aktiviranjem vlastitog potencijala, obezbijediti uslovi za početak opšteg napada i ofanzive.

Ojačanja 29. divizije bila su dosta značajna. Njih su sačinjavali 2. brigada Talijanske partizanske divizije »Garibaldi« (jačine 762 borca), Južna grupa 1. tenkovske brigade NOVJ (jačine 530 boraca), te 1. brdski motorizovani divizion 2. udarnog korpusa (jačine oko 300 boraca).

Osnovna snaga ovih ojačanja, ukupne jačine oko 1.600—1.800 boraca i starješina, sastojala se u sredstvima podrške, koja su činili: 12 brdskih topova 75 mm, 28 tenkova, 14 oklopnih automobila i 18 protivtenkovskih topova. To je, sa Artiljerijskim divizionom od 17 topova, stvaralo mogućnost da, uz odgovarajuću popunu municijom, Divizija na bilo kom (ali samo na jednom) pravcu stvori neospornu vatrenu nadmoć. Time je, između ostalog, i bila uslovljena osnovna zamisao Divizijskog plana predstojeće operacije.

U divizijskoj zapovijesti od 16. januara 1945. godine ne govori se o opštoj rezervi, za šta je, u toj fazi pripreme, možda bilo još rano. Pri stanju stvari na frontu i stepenu naprezanja snaga, objektivno ih nije mogao ni imati, ali je, pored u pozadini raspoređene 2. brigade »Garibaldi«, mogao sa dosta sigurnosti računati na jedinice 3. brigade narodne odbrane, kao i na nekoliko teritorijalnih partizanskih bataljona svoje Vojne oblasti. Pa, premda se svaka od ovih jedinica mogla između ostalog upotrijebiti i za vezivanje neprijatelja na nekom od sporednih pravaca, njihova upotreba — u smislu drugih ešelona u napadu — nije iz različitih razloga dolazila u obzir.

Sa neprijateljevom mostarskom grupacijom u neposrednom borbenom dodiru nalazilo se, usto, još pet pješadijskih brigada sa jednim arti-

*) Sigurno je, međutim, da bi se sve eventualno dodijeljeno naoružanje, kao kvalitetno i novo, bilo dodijeljeno operativnim jedinicama Divizije i da bi Vojna oblast mogla za njih pripremiti bar još 1.000 novih boraca. Imajući u vidu predstojeće operacije, za Diviziju je takođe trebovano 1,500.000 metaka za puške, mitraljeze i automate, 9.000 mina za lake minobacače, i oko 5.000 artiljerijskih granata.[28]) Ovaj, nešto kompleksniji pregled naoružanja Divizije, smatrali smo neophodnim: da se pokaže kako je naoružanje bilo onaj limit koji je već odavno, u vezi sa stabilizacijom fronta, određivao tempo i obim rasta Divizije. Ona je, sa divizijskom vojnom oblašću, imala 10.459 boraca, iako je, u međuvremenu, za formiranje 3. brigade Bosanskohercegovačke divizije KNOJ-a, za popunu Gardijske brigade NOVJ, pristapskih dijelova Korpusa, za školovanje u Vojnoj akademiji NOVJ, za popunu starješinskim kadrom novoformiranih jedinica u Srbiji i kadrovsko jačanje i popunu organa narodne vlasti i OZN-e u međuvremenu izdvojila blizu dvije hiljade boraca i starješina. Oni su pri tom birani po vrlo strogim kriterijima i sa sobom su nosili u jedinice probrano i kompletirano naoružanje.

ljerijskim divizionom, bez čijeg sadejstva se ne bi ni mogla zamisliti ova krupna operacija.

Bila je to, prije svega, dalmatinska 9. udarna divizija 8. udarnog korpusa, koja je u svom sastavu imala 4 pješadijske brigade, sa Artiljerijskim divizionom i drugim sredstvima podrške.*'

Treba, međutim, dodati da je Divizija jednom brigadom posjedala jadransku obalu, a glavninu te brigade po naređenju štaba 8. udarnog korpusa morala prebaciti na ostrvo Vis.[301] Više od hiljadu njenih boraca i starješina nalazilo se u rashodu, uglavnom u bolnicama i na raznim kursevima, a još nekoliko stotina boraca bilo je na obuci u Divizijskom dopunskom centru u Imotskom.

Kao što je, izbijanjem 14. hercegovačke NOU brigade u Trnovo 17. decembra 1944. godine, mostarska neprijateljeva grupacija natkriljena sa lijevog boka na čitavoj dužini njenog rasporeda, konačnim oslobođenjem Duvna, 15. novembra 1944. godine i povratkom 9. udarne divizije u Hercegovinu, to isto se dogodilo u odnosu na njen desni bok. To znači da je na početku priprema za mostarsku operaciju položaj mostarske neprijateljeve grupacije bio veoma delikatan. Njemačka 369. divizija i njena ojačanja u Hercegovini bili su u gotovo potpunom okruženju, jedini otvor prema glavnini 21. brdskog armijskog Korpusa predstavljao je prevoj Ivan-sedla, između Bjelašnice i Bitovnje. Njen jedini komunikacijski i odstupni pravac u kanjonu Neretve i Trešanice prema Ivan-sedlu i u dužini od preko 80 km bio je na bokovima zaštićen visokim planinama. Samo zahvaljujući činjenici da se na njegovim bokovima nalaze uglavnom slabe snage NOVJ, 369. divizija nije bila prinuđena da za njegovo obezbjeđenje upotrijebi bar polovinu raspoloživih snaga. Ova slabost neprijateljevog rasporeda sada je bila konačno uočena. Bar od strane štaba 29. divizije.

Nadovezujući se na položaje 9. udarne divizije na padinama Čabulje, kod Kočerina, na desnom boku neprijatelja, prema 5. bataljonu 9. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruga u rejonu Rakitna, nalazio se glavninom snaga jedan bataljon 3. (hercegovačke) brigade narodne odbrane. Dalje, u Duvanjskom polju i na južnim padinama Ljubuše, prema njemu su bili angažovani dijelovi Livanjskog NOP odreda. Ljubušom i Vran-planinom, od njih odvojena, u dolinama Rame i Neretvice nalazila se 17. krajiška (Ramska) udarna brigada 10. divizije. Ona je, u stvari, jedina za sve vrijeme borbi na *»zelenoj liniji«* neposrednije ugrožavala ovaj neprijateljev komunikacijski i odstupni pravac; to je, sa druge strane, povremeno i s manje mogućnosti činio i Konjički NOP odred (do njegovog rasformiranja).

Pošto je 26. decembra 1944. godine popunjena 1. bataljonom Livanjsko-duvanjskog NOP odreda i sa još oko 60 drugih boraca, Ramska brigada je u januaru 1945. bila organizaciono upotpunjena, pa je sada imala 4 bataljona i Artiljerijski divizion (sa dvije baterije). Brigada je

*) Njeno brojno stanje 31. januara 1945. godine iznosilo je 8.179 boraca i starješina, a bila je naoružana sa 5.387 pušaka i automata, 610 puškomitraljeza, 45 mitraljeza, 45 srednjih i 90 lakih minobacača, 32 protivtenkovske puške, 9 brdskih i protivtenkovskih topova, 25 bazuka, 2 protivavionska mitraljeza, a imala je i 708 pištolja i 6.400 ručnih bombi.[29]) Njeno pješadijsko naoružanje, kao što vidimo, bilo je za trećinu brojnije nego kod 29. divizije, ali su zato sredstva podrške bila neuporedivo slabija. Bila je bez ojačanja i sa svega 9 brdskih i protivtenkovskih topova u organskom sastavu, što je, samo djelomično, kompenzirano dvostruko većim brojem minobacača.

imala oko 800 boraca, ali je, u komandama mjesta Prozor, Neretvica i G. Vakuf, te partizanskim stražama, moglo biti još stotinjak boraca,[31]' dok se, što se Livanjsko-duvanjskog NOP odreda u Duvanjskom polju i Šujici tiče, moglo računati na još oko 200 boraca.*'

Pod uslovom da se sve ove snage i u komandnom pogledu objedine, orijentisanjem prema Konjicu u dolini Drine i Željeznice oslobođenih brigada 29. divizije, pružila bi se šansa da se postigne uspjeh koji bi kompromitovao čitavu neprijateljevu odbranu *»mostarskih položaja«.*

Ukupne snage NOVJ koje su bile angažovane prema neprijateljevoj mostarskoj grupaciji sredinom januara 1945. godine možemo dosta precizno utvrditi. One iznose 22.500 boraca i starješina, grupisanih u 53 pješadijska bataljona (uglavnom u sastavu 12 brigada), 4 artiljerijska diviziona (sa 12 baterija) i tenkovskim i 1/2 oklopnog bataljona.

Planirana popuna municijom i traženih 2.800 pušaka i automata, a naročito 500 puškomitraljeza, stvarno je moglo značiti više nego što je dovođenje u Hercegovinu dvije nove brigade sa nekog drugog sektora. Dakle, municija i pješadijsko naoružanje za nenaoružano ljudstvo 29. divizije bili su onaj teg koji je trebalo konačno da uspostavi ravnotežu snaga u Hercegovini i dovede do konačnog poraza neprijatelja. Sve ostalo bilo je u oblasti izbora objekata napada i adekvatnog angažovanja snaga, ili, drugim riječima, u rukama štaba 29. divizije. Najnužnija pomoć pretpostavljenih bila je u objedinjavanju komandovanja u dolini Neretve.

Pred frontom i na bokovima neprijateljeve mostarske grupacije nalazile su se jedinice NOVJ, koje su pripadale trima različitim korpusima. To je bio osnovni razlog što komandovanje na ovom značajnom pravcu nije bilo objedinjeno. Granica između 2. i 8. udarnog korpusa, kojima su pripadale 29. i 9. udarna divizija, išla je sada Neretvom (direktrisom napadnog pravca), a štabovi korpusa nalazili su se u Nikšiću i Splitu (štab 5. korpusa bio je u Bugojnu), svaki zabavljen planiranjem i izvršavanjem osnovnih zadataka na svojim težištima (g. Podrinje, sjeverna Dalmacija, Travnik).

Štab 29. udarne divizije imao je najviše razloga da u tom pravcu pokrene cjelishodne inicijative i, nema sumnje, on bi to i učinio da iznenadni ispad neprijatelja nije poremetio tok njegovih priprema za operaciju.

Kako su, u momentu dobijanja zadatka i početka priprema, jedinice 29. divizije još uvijek bile razvučene, sada između Neretve i Drine, na frontu dužem od 150 km, prvi njen zadatak je bio da, sada za trećinu suženom frontu, prikupi svoje dvije kod Goražda, Jabuke i Trnova oslobođene brigade. Tamo su one prethodno trebale da sačekaju pristizanje 3. udarne divizije i onda da krenu na novodobijene zadatke.**'

— Krajnja desnokrilna 11. hercegovačka NOU brigada u vrijeme izdavanja Divizijske zapovijesti nalazila se kod Goražda i Jabuke, koje je,

*) Ramska brigada se ovdje više angažovala po sopstvenoj inicijativi i zadržavana je na tom pravcu više po inerciji lokalnih potreba i odbrane periferije centralne bosanskohercegovačke slobodne teritorije, nego što su njena dejstva po željezničkoj pruzi Mostar—Sarajevo bila diktirana potrebama sadejstva sa ostalim jedinicama NOVJ u Hercegovini. Na to su, prije svega, uticale teškoće održavanja veze i podijeljenosti komandovanja, pošto su i 17. brigada i Livanjski NOP odred pripadali 5. udarnom korpusu, čiji se štab u to vrijeme nalazio preokupiran teškim borbama njegove glavnine oko Travnika.'[32])

**) Jedanaesta i 14. brigada su, zbog napora u posljednja dva mjeseca i izvlačenja starijih boraca za druge zadatke, bile dosta izmijenjene i smanjene za po 200—300 boraca.

u sadejstvu sa 6. crnogorskom brigadom, slijedećih nekoliko dana pokušavala osloboditi. Dvadeset prvog januara, odmah po pristizanju Divizijske zapovijesti, Brigada je predala položaje i, gazeći duboki snijeg, jednom kolonom, preko Ustikoline i Jeleča, a drugom od Jabuke preko Mrežice, otišla u rejon Dobrog Polja. Tu se jedan dan odmorila i, 24. januara, stigla u sela Turove i Trebečaj kod Trnova. Slijedeći marš je bio najteži. Za savlađivanje visoke jadransko-crnomorske vododelnice, koja je ovdje visoka i preko 1.500 m, iz okolnih sela su mobilisani volovi — radi pravljenja prtine u snijegu dubokom više od dva metra. Dvadeset šestog januara Brigada je u petnaestosatnom maršu po sniježnoj vijavici, preko Ledića i prevoja Bjelašnice i Treskavice, stigla u Umoljane u gornjem slivu Rakitnice. Tu se narednih dana spremala za slijedeći marš preko planine Lovnice, kako bi izbila na domak Konjica i željezničke pruge prema Bradini, odakle je trebalo da stupi u dejstvo.[33] Podatak da je u pokretu iz komore 11. brigade od studeni i napora uginulo 20 konja, kao i to da je 28. I visina snijega na njenom putu dostigla 270 centimetara, najriječitije govori o težini posljednjeg marša.[34]

— Četrnaesta hercegovačka NOU brigada smijenjena je 24. januara kod Trnova. Smjena sa 5. crnogorskom proleterskom brigadom vršena je pod borbom. Tom prilikom iz 2. bataljona 14. brigade poginula su tri borca,*) dok je neprijatelj imao 10 mrtvih i 8 ranjenih. Pet dana ranije, isti bataljon je, zasjedom između Kijeva i Ilovice (uz samo jednog ranjenog) razbio njemačku kolonu od 30 vojnika. Tom prilikom ubijeno je 6 i zarobljeno 9 vojnika, a zaplijenjen 1 puškomitraljez i 9 pušaka.

Po izvršenoj smjeni, Brigada se 25. januara iz Trnova prebacila u Kalinovik, gdje se prvo odmorila a zatim, dva dana kasnije, desnom obalom Neretve izbila u Bjelimiće; odakle je mjesna milicija pobjegla prema Glavatičevu i tu, zajedno sa ostacima četničke Konjičke brigade, organizovala odbranu mosta preko Neretve. Zabacivanjem (u leđa) jednog bataljona preko s. Razića na Orlov kuk (k. 723), izmanevrisana je, 30. januara, ova slaba odbrana. Milicija i četnici su pobjegli na Borke i u Špiljane, te je kraj mjeseca Brigadu zatekao u rejonu Glavatičeva**[1] s obje strane Neretve. To znači da je i njoj, do izbijanja na polazne položaje za napad na Konjic (Borci—Bijela—Turija), bio potreban još jedan dnevni marš. Istovremeno, jednim bataljonom u rejonu s. Ćesim na Prenju, trebalo se povezati sa 10. hercegovačkom brigadom, koja je iz Nevesinjskog polja trebalo da u rejon Zimlja prebaci jedan ili dva bataljona. Na taj način bio je uspostavljen kontinuitet fronta na čitavom lijevom boku neprijateljeve mostarske grupacije.

Januarska studen ometala je značajnije akcije i u Nevesinjskom polju, gdje su se nalazile 10. i 12. hercegovačka NOU brigada. One, kao i 13. hercegovačka brigada (duž puta Nevesinje—Mostar i rijeke Bune do Neretve), nisu primile zapovijest istovremeno sa pokrenutim brigadama. Dok se ne ispolji efekat manevra 11. i 14. brigadom, trebalo je, uglavnom, da ostanu na dotadašnjim položajima. Ukrštanje 11. i 14. brigade i, u vezi s tim neminovno produžavanje trajanja marševa, vjerovatno je bilo dikti-

*) Peko Biberdžić iz Vranjske kod Bileće, Jusuf Sabljić iz Lokava kod Stoca i Dušan Bulić iz Gnojnica kod Mostara, borci 2. bataljona, a u prethodnim borbama još i Miloš Dragović iz Okolišta, kod Trnova, borac 4. bataljona (16. I u Ilovici).[35a])

**) Ovdje su 31. I 1945. na mostu preko Neretve, nesretnim slučajem poginuli Stojan Duka iz Hatelja kod Stoca i Gavrilo Koseljecki iz Andrejevskog okruga (SSSR), borci 4. bataljona.[35b])

rano potrebom da se na težem zadatku — ovlađivanje Ivan-sedlom po oslobođenju Konjica — nađe iskusnija, brojno jača i manje zamorena 11. brigada.

— Deseta hercegovačka NOU brigada, koja je, naslanjajući svoje desno krilo na padine planine Crvnja, zatvarala pravce koji iz Nevesinja preko Kifina Sela vode prema Gacku i Ulogu, kao što se iz zapovijesti vidi, trebalo je da ovlada planinom Crnom gorom i, iz sela koja je okružuju, protjera četnike i miliciju. Tako bi se linija fronta pomjerila na greben Veleži i — izbacivanjem jednog ili dva bataljona na Zimije — — kontrolisali prevoji Brasina, Rujište i Porim i na Prenju uspostavljajući vezu sa 14. brigadom. Time, bi pored ostalog, ova bila potpuno obezbijedena i od eventualnog udara u leđa od Bijelog polja, gdje su bile smještene najbliže rezerve 369. divizije.

U skladu sa ovim bila je i njena akcija izvedena 25. januara 1945. godine. Njen 1. i 5. bataljon, ojačani četom iz 3. bataljona, okružili su u toku noći sela Kljuni i Lakat na jugoistočnim padinama Crne gore, gdje se nalazilo 200 četnika Nevesinjske brigade. Poseban značaj štab Brigade je pridavao hvatanju istaknutih četničkih glavešina ovog sektora kao što su: Danilo Salatić, Petar Samardžić, Vukašin Perović Tunguz, Četko Petković, Blagota Bošković, Vasa Gutić i još neki. Bilo je, međutim, oko 20 slučajeva smrzavanja,*' a četnici su blagovremeno otkrili napad. Sve im je to omogućilo da se izvuku bez gubitaka, pa je i dva dana kasnije započeti ispad neprijatelja i zadaci u vezi s tim, odložilo dalje akcije u ovom pravcu.[36]'

— Dvanaesta hercegovačka NOU brigada u rejonu Biograda i Udrežnja zatvarala je pravce koji iz Nevesinja, preko Trusine, vode u Dabarsko polje, a, preko Udrežnja, prema Dubravama u bok 13. hercegovačke udarne brigade. U toku priprema operacije na frontu ove brigade vladalo je uglavnom zatišje, a manji neprijateljevi izviđački ispadi**' odbijeni su bez teškoća.[37]'

— Trinaesta hercegovačka udarna brigada držala je položaje prema neprijateljevim uporištima na cesti Nevesinje—Blagaj i na lijevoj obali Bune, zatvarajući pravce koji, iz Mostarske kotline, vode preko Dubrava prema Stocu i Čapljini. Njen odsjek fronta i u toku priprema bio je nešto aktivniji. Tako je 16/17. januara njen Izviđački vod uništio prethodnicu (tri vojnika) jedne neprijateljeve patrole koja je pokušala izviđanje, a dijelovi 4. bataljona 18/19. zapalili su jedan kamion iz kolone koja se kretala prema Nevesinju. Dvadesetog januara neprijatelj je sa oko 60 vojnika pokušao da opljačka s. Hodbinu, a sutradan Gubavicu i — oba puta odbijen uz gubitke (nekoliko mrtvih i ranjenih). Dvadeset trećeg je to isto pokušao sa jednom četom, podržanom artiljerijom prema Vranjevićima, a kad je i u ovom napadu uzaludno pretrpio znatne gubitke, sutradan je pokrenuo čitav borbeni poredak, od Bune do Blagaja, prema 1. bataljonu Brigade. Nosilac ovog napada je bio 1. bataljon ustaškog 9. stajaćeg djelatnog zdruga, podržan sa dvije artiljerijske baterije. U ovom noćnom napadu neprijatelj je, prešavši gumenim čamcima Bu-

*) Kod s. Kljuni ovog dana poginuo je Lazar Kravić iz Trtine kod Nevesinja, borac 3. bataljona 10. brigade, a u manjim čarkama ostalih dana još i: Milan Babić iz Trusine kod Nevesinja borac 5. bataljona, te Huso Zubčević iz Rasovca (Dživar) kod Trebinja, dok je u bolnici podlegao ranama (6. II u Brataču) Emilio Fabijani sa Sicilije (Italija), oba iz 2. bataljona.

**) Za vrijeme jednog od njih na Vilenjaku je poginuo Mirko Kovačević iz Rilja, kod Nevesinja, borac 12. brigade.[8,13])

nicu, iznenadio četu 1. bataljona i ovladao Hodbinom. Obuhvatnim protivnapadom, preko Kvanja i Podgrada, ojačan četom iz brigadne rezerve 1. bataljon je odbacio neprijatelja na polazni položaj. Ustaše su imale 34 mrtva, pošto se više od polovine njih udavilo u Bunici. Zaplijenjena su dva puškomitraljeza i sedam pušaka. U ovim sukobima Brigada je imala desetak ranjenih, 5 zarobljenih i 4 poginula borca.[38]

— Divizijske, pješadijske, oklopne i artiljerijske rezerve, nisu pomjerane. Njihov raspored je, globalno uzev, zadovoljavao i potrebe novodobijenog zadatka, a konkretnije odluke o upotrebi još nisu bile donesene jer su zavisile od ishoda napada za oslobođenje Konjica.

Ispad neprijatelja i njegova likvidacija

Dok je tako pregrupisavanje snaga na krajnjem desnom krilu još trajalo i dok su pozadinske službe i jedinice Divizije i njenih ojačanja ulagale napore da se u određene rejone bliže frontu dopreme potrebne količine rezervi u hrani, opremi i municiji (čija je isporuka od strane saveznika upravo bila u izvjesnom zastoju), Divizija je u cjelini vršila obimne i složene pripreme za prelazak u odlučujući napad, došlo je do iznenađenja. Dakle, i pored brojnih upozorenja obavještajne službe i partijske organizacije iz Mostara, koje su štabovima 9. i 29. udarne divizije gotovo svakodnevno dostavljale značajne podatke o neprijatelju i njegovim namjerama. Noću 27/28. januara 1945. neprijatelj je jakim snagama od 12—13 pješadijskih bataljona i oko dva diviziona artiljerije (ukupno oko 8.000 vojnika)[39] izvršio dugo pripremani ispad prema Ljubuškom, Čapljini i Metkoviću. Njemačka komanda je ovaj ispad pretenciozno nazvala *»Bura«* (nj. »Bora«).[40]

Neprijateljev ispad nije izvršen na odsjeku fronta 29. divizije, ali je bitno ugrozio njenu sigurnost. Prije svega, ispad je potpuno omeo izvršenje planirane i gotovo pripremljene operacije,[41] a i značajan dio zapadne Hercegovine, koji je smatran definitivno oslobođenim, pao je ponovo neprijatelju u ruke. Tako je ozbiljnije narušen uspostavljeni sistem narodne vlasti, a mostovi na Krupi, Trebižatu i donjem toku Neretve bili su razoreni, dok je, izbijanjem neprijatelja u rejon Gabela—Metković, bio ugrožen bok i duboka pozadina glavnine Divizije angažovane na frontu od ušća Bune do pl. Crvnja.

Napad je počeo u prvi mrak 27. januara 1945. godine. Poslije snažne artiljerijske pripreme, ustaški 9. zdrug i 370. njemački puk probili su odbranu 9. dalmatinske udarne divizije na spoju između njene 3. i 4. udarne brigade. U toku noći oni su, preko sela Buhova, izbili za leđa 4. dalmatinskoj brigadi, koja je još uvijek držala položaje između Mostarskog blata i Neretve. Tek tada, 28. januara u 6 sati, takođe uz artiljerijsku pripremu, krenula je i druga napadna kolona (jačine 4 bataljona) prema Čitluku i Čapljini. Napadana sa fronta i iz pozadine, 4. brigada se glavninom (tri bataljona) povukla u Međugorje i prema Čapljini, gdje je u toku dana, zajedno sa Komandom mjesta Čapljine i dijelovima Južne grupe 1. tenkovske brigade koji su ovamo stigli iz Domanovića i Stoca, te 1. bataljonom Hercegovačke brigade narodne odbrane, odbila prvi napad njemačkih i ustaških jedinica prema Čapljini.

Tom prilikom neprijatelj je Brigadu razdvojio, pa su se njena dva bataljona sa komandantom počela povlačiti prema Ljubuškom, koji je već bio u rukama ustaša. Već kod G. Studenaca sukobili su se sa ustašama i, poslije duže noćne borbe, probili se preko Trebižata prema Malom i Ve-

likom Prologu. Ujutru 29. januara komesar brigade je pokrenuo glavninu u protivnapad prema Čitluku, ali je došlo do susretnog boja sa neprijateljevim kolonama, koje su sada nastupale iz tri pravca. Nezadovoljan brzinom nastupanja na tom važnijem pravcu, Komandant 369. divizije ovog jutra se lično angažovao na pravcu Čapljine, ubacivši u borbu svoj drugi ešelon, kojeg je na ovom pravcu sačinjavao 369. izviđački bataljon, ojačan četom 369. pionirskog bataljona i 369. protivtenkovskim divizionom (bez dvije baterije). U takvoj situaciji je politički komesar Brigade vidio jedini izlaz u proboju kroz ustaški borbeni poredak prema Vitini, zbog čega je dalja odbrana Čapljine postala nemoguća.[42]

Kako je štab napadnute 9. divizije smatrao najhitnijim da održi položaje na pravcima prema Posušju i Imotskom, put za Ljubuški bio je otvoren i ustaše su ga zauzele oko podne 28. januara.*' Na ovom pravcu. u Ljubuškom i Vitini, našao se tog dana samo 2. bataljon Hercegovačke brigade narodne odbrane. On je uspio da spriječi prodor ustaša iz Ljubuškog u Vitinu i, svojom odbranom na liniji Proboj—Radišići — zajedno sa jedinicama Komande mjesta Ljubuški, stvorio uslove 4. splitskoj brigadi da, 29. i 30. januara kod Crvenog Grma organizuje odbranu pravca koji vodi prema Vrgovcu.[43]' Na maršu iz Posušja prema Čapljini kod s. G. Studenci sudario se sa neprijateljevim napadnim kolonama 28. januara i 1. bataljon ove brigade i pri tom bio razdvojen, pa se, po četama, povukao prema Žitomisliću, Čapljini i Gabeli.

Sutradan popodne su njemačke i ustaške jedinice zauzele i Čapljinu, a naveče prodrle do Gabele. Tridesetog januara u 2 sata njemačko-ustaški kombinovani odred jačine oko jednog bataljona savladao je otpor mjesnih teritorijalnih jedinica i Narodne milicije i zauzeo Metković, krajnji cilj ispada. Sat ili dva kasnije dignuti su u vazduh mostovi kod Gabele i Metkovića i počelo povlačenje prema Čapljini, odnosno Ljubuškom.[47]'

Četvrta dalmatinska brigada, na koju su se bile sručile gotovo sve snage neprijatelja od nje inače četiri do pet puta nadmoćnije, uspjela je da prebrodi dvodnevnu krizu, da se prikupi i sredi i, kod Crvenog Grma južno od Ljubuškog, zaustavi dalje nastupanje ustaša prema Vrgorcu. Kako se štab 9. divizije nije uspio blagovremeno osloboditi nametnute pretpostavke da će neprijatelj glavnim snagama nastupiti prema Imotskom, ostale njegove dvije brigade ostale su za to vrijeme u odbrani pravaca kojima neprijatelj i nije nastupao. One su, u toku 29. januara, samo pomjerile dio snaga zatvarajući pravac Ljubuški—Vitina—Imotski, koji je, prodorom ustaša u Ljubuški, ostao nedovoljno pokriven.

Komandant njemačke 369. divizije, general Rajnike, mogao je biti zadovoljan rezultatima ispada. Njegove jedinice poslije više mjeseci postigle su prvi značajniji uspjeh. Unekoliko su popunjene zalihe hrane koje su inače bile na izmaku, a mostovi preko Neretve, Trebižata i Krupe porušeni, pa je već četvrti dan počeo prebacivanje 370. grenadirskog puka prema Konjicu, u cilju ostvarivanja udara po brigadama 29. divizije, koje su se tamo prikupljale za napad.**' To, međutim, nije bio slučaj i sa ustašama. Sa ovim ispadom oni su imali krupnije ambicije i drugčije planove. Činjenica da su se za mobilizaciju — i to dosta mršavu —

*) Tom prilikom ustaše su, između ostalih, uhvatile 16-godišnju bolničarku Zulejhu Begetu iz Konjica, mučili je, ubili i, zajedno sa mnogim drugim, bacili u jamu. Zulejha se hrabro držala i svojim mučiteljima rekla: »Radite šta hoćete, ali znajte da će moji drugovi brzo doći i da će me osvetiti«.[46])

**) Boksit ga je izgleda prestao interesovati.

— morali upotrijebiti mjere prinude, pokazalo je da su u narodu ovoga kraja izgubili utjecaj.

Ispad je naravno, poremetio pripreme Divizije za konačno oslobođenje Hercegovine. Sada su se morale vršiti ponovo, i uz angažovanje daleko više snaga. Na rješenju nastale situacije angažovao se i Generalštab JA. Rušenje mostova na Neretvi imalo je, pored toga, i teških posljedica za privrednu obnovu Hercegovine. Prodorom njemačke borbene grupe *»Beker«* (Becker), nazvane tako po imenu komandanta 370. grenadirskog puka i ustaškog 9. zdruga, desnom obalom Neretve prema Čapljini, Ljubuškom i Metkoviću, lijevi bok 29. hercegovačke divizije postao je otvoren a pozadina ugrožena. Jedinice Narodnooslobodilačke vojske u Hercegovini izgubile su trenutnu inicijativu.

Što je došlo do iznenađenja i zbog čega je neprijatelj postigao tako neočekivan i brz uspjeh — razloge treba tražiti na više strana. Prije svega, to treba činiti u potcjenjivanju neprijatelja, jer se očekivalo njegovo povlačenje na sjever, a ne prodor na jug, u prostor kojeg je on prije više od tri mjeseca planski napustio. Naši štabovi, uljuljkani jesenjim pobjedama i povoljnom opštom situacijom u zemlji, nisu preduzimali energičnije mjere kada su već uočene pripreme za stvarno izvršenje ispada i o kome su bili odavno obaviješteni. Mjerama obmane neprijatelj je, uz to, uspio da štabu Devete divizije nametne uvjerenje da će ispad biti usmjeren prema Posušju i Imotskom,[48]' a takođe, •— i da prikrije dolazak ustaškog 9. zdruga u Lišticu, noću 25/26. januara. Ubacivanje ustaških grupa*' u pozadinu jedinica 9. divizije i angažovanje jednog dijela škripara — ustaša (odnosno zelenog kadra), kod naroda nepripremljenog za odbranu izazvalo je paniku i zabunu i kod nekih jedinica.

Mjesecima nepomjereni front i ustaljeni borbeni poredak 9. divizije, sa jasno izraženim težištem na pravcu koji od Lištice vodi prema Posušju, omogućili su neprijatelju da gotovo sve snage prikupljene za ispad angažuje protiv jedne dosta — razvučene brigade. Iznenađenje je postigao i time što se o ispadu naširoko pričalo u više varijanti, naročito u pogledu cilja, pravca i vremena kada bi ispad uslijedio, dok su završne pripreme za konkretnu akciju izvršene brzo i u najvećoj tajnosti.[49]'

Štab 29. udarne divizije je reagovao 28. januara u 14 sati. I tada — — samo dijelom svoje tenkovske rezerve. Ozbiljnost situacije još izgleda nije bila shvaćena. Čak se i dvadeset devetog januara do podne vjerovalo da je glavnina 4. dalmatinske brigade, sa ojačanjima koja su poslata, dovoljna za odbranu Čapljine. Tek obavještenje o njenom proboju prema Vitini i potpunije informacije o širini zamaha neprijateljevog ispada pokrenuli su štab Divizije da ozbiljnije reaguje. Reakcija je sada bila oštra i energična.

Prema Čaplijini je upućivano sve što se moglo skinuti s fronta. Radi intervencije prema Čaplijini, djelimično je obustavljena koncentracija jedinica prema Konjicu i Nevesinju, a i pravci kretanja jedinica su promijenjeni. Pored dijelova Tenkovske polubrigade, tamo se prikupila i glavnina (štab, 1, 3. i 5. bataljon) Hercegovačke brigade narodne odbrane, dio artiljerije i jedan bataljon 13. hercegovačke brigade. Sa položaja prema Nevesinju 29. i 30. januara je skinuta i 12. hercegovačka udarna brigada (bez jednog bataljona) i, preko zavijane Trusine, Dabarskog polja i Stoca, usiljenim maršem prebačena prema Čaplijini i Počitelju.[30]' Da bi savla-

*) Štab 29. divizije raspolagao je još 3. decembra 1944. podatkom da se za to priprema 300 ustaša.

dala visoki snijeg na pl. Trusini, ova brigada se snašla; prikupljen je veći broj volova koji su pred njom pravili prtinu. Za razliku od 11. brigade, koja je pred pokret preko Treskavice izvršila potrebne pripreme, 12. brigada je morala momentalno krenuti na put. Posljedica — preko 80 boraca i starješina izbačeno je iz stroja zbog smrzavanja.. .[51]

Stab 29. divizije prvo je reagovao svojom oklopnom rezervom. Poslije podne 28. januara 1945. godine iz Stoca u Čapljinu su upućene 1. četa (7 tenkova i 4 oklopna automobila) 3. oklopnog i 3. četa 4. inžinjerijskog bataljona 1. tenkovske brigade NOVJ — sa ciljem da organizuju odbranu Čapljine ili bar mosta preko Neretve. Pošto se u Čapljini nije zateklo drugih pješadijskih jedinica sem jedne čete 1. bataljona, Brigada narodne odbrane i Inžinjerijska četa je upotrebljena u ulozi pješadijske čete. Dvadeset devetog januara, poslije proboja glavnine 4. dalmatinske brigade prema Vitini, neprijatelj je dijelom snaga, uz pomoć ubačenih dijelova, ovladao gradom. Čete su ga, međutim, protivnapadom odbacile i vatrom tenkova nekoliko sati zadržavale pristizanje pojačanja od Ljubuškog. Duža odbrana grada bez pješadijskih jedinica nije bila moguća, pa je neprijatelj oko 16 sati ponovo ovladao gradom.[52] Nakon višesatne borbe svim tenkovima su bile potrebne izvjesne opravke i popuna gorivom i municijom, zbog čega su povučeni u Tasovčiće. Vod tenkova 1. bataljona, koji je u međuvremenu pristigao, upotrijebljen je za zaštitu mosta. Odmah po prelasku mosta, 1 tenk je uništen, a drugi na sredini mosta oštećen. U pokušaju da se ovaj izvuče izgubljen je još jedan tenk, tako da su sada sva tri više služila ustašama kao zaklon. To im je omogućilo i da po padu mraka miniraju most i, oko 21 sat, dignu ga u vazduh. Prva pješadijska jedinica (4. bataljon 13. udarne brigade) stigla je u sumrak 29. januara, kada su upravo bili propali pokušaji izvlačenja oštećenog tenka sa čapljinskog mosta. Četvrti bataljon je, istina, i sam pokušao da prvopristiglom četom pređe most, ali se ova na drugoj obali nije mogla održati.[53]

Tako je, uz maksimalan napor, do 31. januara na lijevoj obali Neretve od Počitelja do s. Dračeva prikupljeno blizu 3.000 boraca (8 pješadijskih i jedan tenkovski bataljon te 5—6 samostalnih četa i baterija). Na lice mjesta je iz Trebinja stigao i general-major *Vlado Šegrt,* komandant Divizije, radi neposrednog rukovođenja borbom. Forsiranje, napad sa nasilnim savlađivanjem vodene prepreke, oduvijek je bilo složena operacija. Dvadeset deveta divizija u tome nije imala značajnijih iskustava, a Neretva je, u januaru 1945. godine, u donjem toku bila »od brda do brda«. Nedostatak odgovarajućih formacijskih i iole značajnijih priručnih sredstava još više je otežavalo zadatak.

Forsiranje je počelo odmah, 31. januara 1945. godine. Prethodno su, noću 30/31. januara, po pristizanju jedinica, pokušana i dva izviđačka prelaza. To su učinili četvrti bataljon 13-te i 1. bataljon Brigade narodne odbrane, kod Čapljine i Gabele.[54] Ipak, stvorena su dva manja mostobrana, kod s. Dretelja i kod Gabele, jedan sjeverno, a drugi južno od Čapljine. Demonstracija forsiranja na odsjeku Čapljine i prepad Izviđačkog voda 13. hercegovačke brigade na željezničku stanicu Zitomislići morali su kod neprijatelja stvoriti utisak angažovanja bar dvostruko većih snaga. Snage u njima bile su u početku male, a novi talasi sporo su se prebacivali preko Neretve. Iako su prikupljeni svi na lijevoj obali zatečeni primitivni seljački drveni čamci, uglavnom ne veći od sandoline, bilo ih je suviše malo. Kada se ispod zidina Počitelja na glavnom mjestu prelaza

u te čamce ukrcavao prvi ešelon (2. bataljon 12-te i Prva četa 4. bataljona 13. hercegovačke brigade), borcima je prenesena poruka Komandanta Divizije: »Ja vas, na ovu stranu, nemam čime vratiti!« To je značilo izdržati na mostobranu s onu stranu Neretve, po svaku cijenu.

Noću 31. januara na 1. februar prvo prebačeni bataljoni preko Neretve kod Dretelja i Gabele uspjeli su da konsoliduju i održe mostobrane. Cak je i na demonstrativnom mjestu prelaza 4. bataljon 13. brigade, svojom Trećom četom, bio uspio da pređe rijeku i dopre do prvih kuća u gradu. Neprijatelj je četu protivnapadom dosta lako zbacio s mostobrana, ali je time izostala njegova pravovremena intervencija prema glavnom mjestu prelaza, sjeverno od Čapljine; tako je ojačani 2. bataljon 12. brigade već bio ovladao i grebenom Gradine. Ujutru ga je protivnapadom zbacio njemački 369. izviđački bataljon, koji je, pri tom, pretrpio gubitke od 3 mrtva i 23 ranjena.[55] Za podršku forsiranja, sada je angažovan ojačani 1. bataljon 1. tenkovske brigade, koji je, topovskom i naročito mitraljeskom vatrom, vrlo efikasno podržavao trupe u mostobranima na sva tri mjesta prelaza. Podršku forsiranju vršio je i dio Motorizovanog diviziona 2. udarnog korpusa. Prvog februara Hercegovačka brigada narodne odbrane oslobodila je Gabelu i prebacila i ostatak snaga na desnu obalu Neretve. Pošto je ustanovila da je Metković ponovo slobodan, počela je nastupanje lijevom obalom Trebižata, dok je neprijatelju na glavnom mjestu prelaza uspjelo da ovlada grebenom Gradine iznad Čapljine, ali — ne i da likvidira mostobran.[56]

Noću 1/2. februara na glavni mostobran prebačen je i ostatak 4. bataljona 13. brigade, te 1. i 4. bataljon 12. brigade. Pokušaj sva četiri bataljona, da u toku noći ponovo zauzmu greben Gradine (k. 296 i k. 137), nije donio očekivani rezultat. Više uspjeha, međutim, imao je 2. bataljon koji je mostobran proširio na sjever do s. Šurmanci. Dnevni protivnapad dva ustaška bataljona (2/1. 5/9. ustaškog zdruga) prema Surmancima nije bio jednovremen i usklađen. Iako, uz osjetne gubitke, Drugi bataljon je zbog toga uspio održati položaje.[57]

Komanda njemačke 369. divizije povukla je 2. fabruara iz Čapljine u Mostar (u rezervu) svoj ojačani 369. izviđački bataljon, a višednevna izloženost napadima 1. i 2. vazduhoplovne eskadrile NOVJ počela je kod ustaša unositi demoralizaciju, pa se odnos snaga počeo pomjerati u korist snaga na mostobranima. Bataljoni Brigade narodne odbrane ovog dana su oslobodili s. Struge, potiskujući 3. bataljon ustaškog 9. zdruga, ovladali lijevom obalom Trebižata do vodopada Kravice i, sa položaja Crno brdo (k. 444)—s. Stubica, ugrozile neprijateljev saobraćaj od Čapljine prema Ljubuškom i Međugorju.[58] Štab 12. brigade se ovog dana i sam, sa još neangažovanim 3. bataljonom i prištapskim dijelovima, prebacio na mostobran, planirajući — za noć 2/3. februar odlučan napad za oslobođenje Čapljine.

Siloviti naleti svježeg 3. bataljona 12-te i 4. bataljona 13. brigade, uz podršku artiljerije i tenkova, na Gradinu, u kojima su se posebno isticali članovi SKOJ-a, konačno su pred zoru skršili otpor ustaša. Bojeći se okruženja 1. i 4. bataljon ustaškog 9. zdruga, uz teške gubitke su se, preko s. Trebižata, povukli na visove Dubovo brdo—(k. 218)— i Osoje (k. 205), gdje ih je prihvatio njihov Treći bataljon. Za jutro 3. fabruara komanda 9. ustaškog zdruga bila je naredila ponovni protivnapad prema Surmancima. Nepovezan, protivnapad je opet kasnio. Peti bataljon (»*ze-*

leni kadar« poručnika Kapulice), razvijen za napad, toliko je uplašio nalet 6 »Harikena« 2. lovačke eskadrile NOVJ, da se odmah počeo povlačiti na sjever. Drugi bataljon ustaškog 1. zdruga, zbog pritiska 4. bataljona 12. brigade prema Međugorju (na Gradinu kod s. Bijakovića tt. 527), nije ni pošao u napad, pa se i Stožerna četa 9. zdruga, koja se mimoišla sa bataljonima 12. brigade^ i potpuno usamljena prodrla do prvih kuća u Šurmancima, vratila u Čitluk.

Avioni ove eskadrile u narednom naletu (oko podne) pogodili su u Čitluku zgradu u kojoj se nalazila Komanda zdruga i, još više, mitraljiranjem zaplašila odstupajuće ustaše. Ni komandant Zdruga ih s pištoljem u ruci nije mogao zaustaviti, pa se bježanje nastavilo i u toku noći.[59'] Po oslobođenju Čapljine u toku ovog dana povezan je front Dvanaeste i Brigade narodne odbrane na liniji: Blizanci—Krehin Gradac—Međugorje—Zuržet—D. Studenci, a krajem dana, i sa 4. dalmatinskom brigadom kod Crvenog Grma. Ne znajući kakva je panika zahvatila ustaški 9. zdrug, 12. brigada nije nastavila gonjenje, nego je, smatrajući rizikom dalje nastupanje preko Čitluka prema Mostaru, prema Ljubuškom (u kome se branilo manje od dva bataljona ustaša)[60'] orijentisala i svoj Treći bataljon. Prema njemu se sada, pored glavnine Hercegovačke brigade narodne odbrane, nalazila i 4. dalmatinska, te dva bataljona 3. dalmatinske brigade.[61'] Noć 3/4. je protekla u povezivanju jedinica i organizaciji napada za oslobođenje Ljubuškog. Prvi prodor u grad, koji su preko Humca ujutro izvršili dijelovi 4. brigade, ustaše su uspjele da lokalizuju i povrate položaje, ali ne i napad po jednog bataljona 12. brigade i Brigade narodne odbrane; položaji 2. ustaškog bataljona kod Vučića i Ligeta zauzeti su oko 14 sati. Uočivši da od Međugorja nastupa još jedan bataljon 12. brigade i da pritisak od Vitine sve više jača, sa padom mraka ustaše su se neopaženo izvukle iz gotovo potpunog okruženja. U Ljubuškom su ostavili dvije haubice (sa kojih su skinuli zatvarače i nišanske sprave) i u toku noći, bez teškoća, odstupile pravcem Humac—Lipno—Hamzići,—Čerin—Trtla pl.—Jare——Uzarići—Lištica. Tako je poslije sedam dana i Ljubuški, 4. februara u 20 sati, ponovo oslobođen. Ovog puta definitivno. Uočivši da se neprijatelj izvukao iz borbenog dodira, i glavnina 12. brigade se pomjerila unaprijed i, istog dana, u popodnevnim satima oslobodila Čitluk. Konačno oslobođenje Ljubuškog i Čitluka oslobodilo je snage za gonjenje neprijatelja prema polaznim položajima, ali — ono nije preduzeto dovoljnim snagama. Kasnilo se čitava dva dana i — u njemu je učestvovala samo 12. hercegovačka brigada. Neprijatelj je, međutim, bio izmakao, pa je ona do Dobrog Sela nastupala bez dodira sa njim.[62']

Izbjegavajući rizik, komanda njemačke 369. divizije nije dozvolila da se napuste utvrđeni položaji *»zelene linije«,* na njima su ostavljeni po jedan bataljon 370. i 369. grenadirskog puka, te tri (1, 2. i 3) bataljona domobranskog 2. brdskog zdruga, sa većim dijelom artiljerije, kako bi, u svakom slučaju, mogli efikasno prihvatiti jedinice koje su učestvovale u ispadu.

Zbog izostalog gonjenja, komandi njemačke 369. divizije, angažovanjem novih snaga, uspjelo je da noću 3/4. februara zaustaviti bježanje glavnine ustaškog 9. stajaćeg djelatnog zdruga i, u toku 4. februara, organizuje odbranu na liniji: Iline gomile (k. 309)—Slipčići—Dobro Selo—Stražnica (k. 449)—Ružići—Ljuti Dolac—Sveta Ana, sa naslonom na

Neretvu i Mostarsko blato. Kako je već do 3. februara bila uočena koncentracija glavnine 8. udarnog korpusa, ustaškom zdrugu je naređeno da ovu liniju drži »pod svaku cijenu do 8. februara 1945. godine«, to jest do povratka 370. grenadirskog puka iz rejona Konjic (podvukli autori). Smjestivši komandu u s. Selište, Zdrug je navedene položaje posjeo sa četiri, pa sa pet bataljona, dok je u rezervi u s. Krivodolu zadržao svoj 1. bataljon sa nekoliko (svojih i 9. divizije) prištapskih četa. Dakle, dovoljno gust i dubok raspored, čime je *»zelena linija«* na ovom pravcu bila dobila još dva dobro posjednuta položaja.[63]

Kako ni do 5. februara jedinice NOVJ nisu izbile pred položaje Zdruga, po podne tog dana upućena je po jedna četa u izviđanje prema Blatnici, Čitluku i Grandićima. Prve dvije su tek kod Primorskih Staja i iznad Blatnice stupile u borbu s dijelovima 12. brigade. Četa 5. bataljona iz Dobrog Sela nije međutim bila ni krenula kad je jedan bataljon 12. brigade podišao selu sa istim zadatkom. Smjelim naletom bataljona ubrzo je Kapuličin *»zeleni kadar«* natjeran u panično bjegstvo, preko Selišta za Mostar. Uzvicima *»Bježite!«* i *»Eto partizana!«, »Zeleni kadar«* je povukao čitav Zdrug, pri čemu su se bataljoni izmiješali, a upaničena masa sebi krčila put i oružjem. Tek na Vardi, na položajima koje je držao 1. bataljon 369. grenadirskog puka, uspjelo je oficirima Zdruga i štaba 9. gorske divizije da donekle ublaže paniku i zaustave bar dio jedinica. *»Crna legija«* (2. bataljon 1. zdruga) i *»zeleni kadar«* (5. bataljon 9. zdruga) samovoljno su produžili prema Sarajevu, odnosno Vran-planini, dok su Treći ustaški i Treći domobranski bataljon »poslani« u Mostar na odmor. Samo je 1. bataljon zadržan na položajima Zovnica—Varda—Rodoč, dok je 4. bataljon poslan da ponovo preuzme položaje na desnoj obali Bune. Ustaške čete koje su upućene u izviđanje nisu mogle stići bježeći Zdrug, pa su, tek ujutru, stigle u Mostar.[64]

Tako je protivnapad 29. divizije poslije 6 dana uspješno završen. Neprijatelj je odbačen na polazne položaje, a da iz glavnine 8. udarnog korpusa koja je dovedena za to nije upotrijebljen ni jedan jedini vojnik. Jedinice 9. i 29. divizije koje su u njemu učestvovale podnijele su za to velike žrtve. Preko 250 boraca i starješina izbačeno je iz stroja. Od toga je 51 poginuo, desetak se utopilo, 65 ranjeno, preko 80 promrzlo, 22 su zarobljena, dok je 35 registrovano kao nestali (od kojih bar 10 treba smatrati poginulim).[65] Iz jedinica Divizije, pored ostalih, poginuli su: poručnik *Jože Kalčarjev,* iz s. Loke kod Nove Gorice (SR Slovenija) politički komesar čete u 4. bataljonu 13. brigade, *Vlado Marić* iz Prosjeke (Bobani) kod Trebinja, politički delegat voda u 1. bataljonu, te *Mihailo Radulović* iz Šćenice (Bobani) kod Trebinja, komandir voda i *Jovo Kijac* iz Domaševa (Ljubomir) kod Trebinja, desetar u 3. bataljonu 12. brigade.*

*) Kao i Anđelko Ilić iz Dabivovića kod Bileće, Blagoje Kojović iz Velje Gore (Dživar) kod Trebinja, Drago Radovanović iz Lukavca kod Nevesinja, Aleksa Glogovac iz Bratača kod Nevesinja, Milko Golijanin iz Krekavica kod Nevesinja, Vojin Govedarica iz Bratača kod Nevesinja, Gojko Grković iz Zalužja kod Nevesinja, i Ilija Zerajić iz Miljevca kod Nevesinja, svi iz 12. brigade; Vojin Bajramović iz Hrguda kod Stoca, Velija Boškailo iz Počitelja kod Čapljine, Ante Filipović iz Tuzle, Salih Hodžić iz Višića kod Čapljine, Savo Pejović, Alija Sarić iz Mostara i Miloš Vlačić iz Polica kod Trebinja svi iz 4. bataljona 13. brigade. Ovdje ranjeni borci 12. brigade Boriša Kisin iz Tuli (Zupci) kod Trebinja, borac 1. bataljona i Vlado Gudelj iz Rapti kod Trebinja borac 3. bataljona (oba iz 12. brigade) podlegli su ranama u Divizijskoj bolnici u Stocu odnosno Trebinju. Imena ostalih, uglavnom iz 12. brigade nismo mogli ustanoviti.[66])

Neprijateljevi gubici su procijenjeni na oko 300 izbačenih iz stroja, od toga 2/3 samo u borbama za oslobođenje Čapljine. Samo 12. brigada je zaplijenila 4 mitraljeza, 8 puškomitraljeza, 1 srednji i laki minobacač i preko 100 pušaka. Najteži gubitak u naoružanju kod jedinica Divizije predstavljaju četiri uništena tenka, a uništeno je, izgubljeno ili oštećeno i 50-tak pušaka, 5 puškomitraljeza, 1 minobacač.[67]

Za ovih deset dana, koliko je glavni napor Divizije bio usmjeren na savlađivanje ispada i likvidaciju njegovih posljedica, ni na položajima ostalih brigada nije bilo mirno. Skidanjem pet bataljona sa fronta prema Blagaju i Nevesinju izazvalo je znatno pomjeranje jedinica po frontu. Upućivanjem 4. bataljona i Izviđačkog voda na desnu obalu Neretve, 13. brigada je ostala bez rezerve i, istovremeno, morala produžiti front radi osiguranja svog lijevog boka. Deseta brigada je, umjesto pomjeranja na zapad u rejon Zimlja, morala preuzeti položaje 12. brigade u donjem Nevesinjskom polju, što je, opet, uslovilo vraćanje 14. brigade (koja je već izbijala u polazne rejone za napad prema Konjicu) na istok, gdje je, na Veleži i u gornjem Nevesinjskom polju, morala da preuzme zadatke i dio položaja 10. brigade. Jedanaesta brigada tek 3. februara završila je prebacivanje u svoje polazne rejone (Špiljani—Čuhovići—Vrdolje—Džepi) za napad prema Konjicu. Ovi pokreti su onemogućili sve četiri brigade u preduzimanju aktivnih dejstava. Izviđačkim ispadima, jačine čete i voda, neprijatelj je nastojao da otkrije te promjene u borbenom poretku Divizije. Najuporniji su bili sa sektora Blagaj—Busak, prema Vranjevićima, 31. januara i 1. februara, ali ih je 2. bataljon 13. brigade bez vlastitih gubitaka oba odbio. Neprijatelj je tom prilikom imao 8 poginulih, tri zarobljena i desetak ranjenih vojnika.[68] Deseta brigada je ovih dana, nešto jačom vatrom dviju brdskih baterija iz Kifina Sela, uznemiravala garnizon u Nevesinju.

Komanda njemačke 369. divizije izvukla je 31. januara iz borbe svoj 370. grenadirski puk i, 1. i 2. februara, željezničkim transportom hitno ga prebacila u Konjic, radi udara po 14. i 11. brigadi koje su upravo izbijale u polazne rejone za napad u cilju oslobođenja Konjica. Iako nekoordinirano sa akcijom 11. i 14. brigade, 31. januara 1945. Ramska udarna brigada 10. divizije izvela je jednu akciju na miliciju kod Ostrošca (istočno od Konjica). To je komandu 369. divizije učvrstilo u uvjerenju o kritičnom stanju na njenom jedinom komunikacijskom i odstupnom pravcu.*) Međutim, upravo kada je 1. februara počelo prevoženje Puka u Konjic, 14. brigada, koja je trebala biti prva na udaru, umjesto prema Borcima, Bijeloj i Turiji, skrenula je iz rejona Glavatičeva prema gornjem Nevesinjskom polju. Tog istog dana prednji dijelovi 11. brigade stigli su iz Umoljana u Džepe i Vrdolje.

Tako je napad njemačkog 370. grenadirskog puka (bez jednog bataljona) 3. februara po podne, umjesto prema Bijeloj, usmjeren u pravcu prvopristiglih bataljona 11. brigade.

Kod s. Špiljana 1. bataljon 370. puka se sukobio sa 1. bataljonom 11. brigade, koji je upravo pristigao na svoja odredišta. Poslije kraćeg sukoba, u kome je neprijatelj imao 3 mrtva i 12 ranjenih, 1. bataljon 11. brigade se morao povući na kose iznad sela. Sutradan su kod Špiljana angažovani i ostali bataljoni Brigade. Razvila se ogorčena borba koja je trajala čitav dan. Po padu mraka 4. februara 370. grenadirski puk je

*) Njemačka borbena grupa angažovana prema Ramskoj brigadi imala je u sukobu 4 mrtva i 8 ranjenih.[89])

morao da se povuče u Konjic, ne postigavši nikakav uspjeh. Nered koji je nastao pri povlačenju dobro su iskoristili bataljoni 11. brigade. Na bojištu je nađeno oko 50 mrtvih i ranjenih njemačkih vojnika.[70] U borbi je poginuo zamjenik političkog komesara čete *Vlado Davidović,* iz Samobora kod Gacka i još jedan borac;*) ranjeno je 9 boraca i starješina. Brigada je zaplijenila oko 40 pušaka, nešto municije i opreme. Tako je, već na samom početku, propao drugi dio ambicioznog plana *»Bora«.* Sa obrazloženjem da se »neprijatelj povukao«, 370. grenadirski puk je ponovo transportovan vozom u Mostar, a zatim kamionima u Listiću.[71] Dakle, u posljednjem trenutku, jer je sutradan u 6 sati počinjao opšti napad 29. divizije koji je ojačan 8. korpusom, napad za oslobođenje Mostara.

*

Druga polovina januara i početak februara (16. I do 5. II 1945. godine) protekli su u pokušajima oba protivnika da se nađe radikalan izlaz iz pat-pozicije u koju se na *»zelenoj liniji«* u Hercegovini zapalo još početkom novembra 1944. godine.

Prvo je štab 29. divizije, u nastojanju da izvrši dobijeni zadatak, imajući u vidu jedva narušivu ravnotežu snaga, odlučio da oslobođene brigade angažuje za udar po najosjetljivijem i nedovoljno zaštićenom komunikacijskom pravcu. Oslobođenjem Konjica, mostarskoj grupaciji neprijatelja bila bi presječena jedina arterija, kojom su njene snage mogle biti pothranjivane iz dubine. Time bi, istovremeno, bila dovedena u okruženje, jer joj je to bio i jedini odstupni pravac. Suštinu plana 29. divizije, uz to, činilo je počesno tučenje, u odvojenim uporištima prikovanih snaga, koje je sada slobodnim brigadama bilo moguće, jedno za drugim, izolovati. Plan nije do kraja bio oformljen u pismenoj formi, jer je i trebalo da se sprovodi postepeno.

Realizujući taktičko pravilo o napadu kao najboljem vidu odbrane, komanda 369. divizije organizovala je ovaj napad koji je pogodovao planovima dijela ustaškog vodstva u njihovom dodvoravanju reakcionarnim krugovima na zapadu. Na tome se, već od jeseni 1944. godine, uglavnom i zasnivala propaganda i mobilizacija, koja je pothranjivala nade kolaboracionista da prežive njemački slom. Prema planovima, pripremanim u reakcionarnim (ne samo ustaškim) vrhovima u Zagrebu, ovim ispadom — reklamiranim kao posebna »ustaška« inicijativa — trebalo je izbiti na Makarsko primorje, čime bi bio ostvaren jedan od dva planirana mostobrana.[73]

Uprkos neodobravanja takvih planova, o kojem u svojoj poslijeratnoj izjavi govori general-pukovnik Ler,[74] njemačka 369. divizija je, očigledno uz saglasnost bar komandi 21. brdskog armijskog korpusa i Grupe armija *»E«,* u Sarajevu izvela dvostruki ispad — prvo protiv 9. udarne divizije a, potom, protiv brigada koje su se prikupljale prema Konjicu. U oba slučaja, manevrom po unutrašnjim pravcima i upotrebom svog 370. grenadirskog puka kao nosioca napada, bilo je moguće ostvariti višestruku nadmoć, a, time, i povoljan ishod. Dobru osnovu za takvo planiranje i nadu na uspjeh pružao je mjesecima nepokretni front i manje-više ustaljeni, veoma plitki borbeni poredak jedinica NOVJ, koji se, uz to, nije oslanjao ni na najprimitivniju fortifikaciju.

*) Đorđe Tepavčević iz Kazanaca kod Gacka, oba iz 1. bataljona 11. brigade.[72])

Zajednička slabost je, međutim, bila u pretpostavci da će neprijatelj pasivno očekivati slijedeće mjere. Oba plana moramo, naprotiv, ocijeniti kao smjele i inventivne, a, uz nešto brže izvođenje, i ostvarijive.

Realizacija planova pokazala je sve kvalitete jedinica i 29. (i Devete) divizije NOVJ, iako su ove, u mnogim borbama prekaljene jedinice, masovnom popunom (na bazi mobilizacije) i višestrukim brojnim povećanjem mahom neobučenom omladinom, do te mjere postale nove da su u njima stari borci činili uglavnom starješinski kadar. Time je odlučno demantovana nevjerica koja se bila pojavila i u nekim štabovima jedinica 29. divizije. Snalažljivost, umješnost i inicijativnost podmlađenog starješinskog kadra, te izdržljivost, upornost i borbenost i najmlađih boraca, izražena je u savlađivanju visokih planina, kojima su upravo bjesnile mećave i vijavice. Na niskim temperaturama konji su crkavali, a ljudi preuzimali njihov teret i — izdržali. To potvrđuje i forsiranje (vrlo primitivnim sredstvima) nabujale Neretve, koju je izvjestan broj boraca — da ne bi pao neprijatelju u ruke — morao preplivati. Treba istaći i spremnost manje vještih plivača da to i oni pokušaju, pri čemu se desetak, kod Gabele i Čapljine, i utopilo i, posebno, smjelost u jurišima sa mostobrana i prilikom slamanja njemačkog napada kod Konjica.

Istovremeno su, međutim, došle do izražaja i neke slabosti koje su, u početnom periodu, omogućile uspjeh neprijateljevog ispada prema Ljubuškom, Čapljini i Metkoviću. One su, kasnije, uslovile i izostanak gonjenja, što je, s obzirom na paniku koja je bila zahvatila ustaški 9. zdrug, moglo dati daleko veće rezultate. Te slabosti su se, prije svega, ogledale u slaboj povezanosti i međusobnom sadejstvu jedinica sa obje strane koprusne granice.

Neefikasna izviđačka i obavještajna služba nije bila u mogućnosti da dosta dobre podatke, koje su pribavljale društveno-političke organizacije — posebno iz Mostara, adekvatno iskoristi za pravilnu i blagovremenu procjenu neprijateljevih namjera i postupaka.

Veoma loše je bilo sadejstvo tenkova i pješadije, pa su u odbrani Čapljine, i proistekli teški gubici u dragocijenim mašinama. Njihova podrška forsiranju Neretve bila je doduše vrlo značajna, ali, da je bilo smjelosti i snalažljivosti da se tenkovi prebace preko Neretve (opravkom mosta u Metkoviću ili prevozom skelom), vrlo je vjerovatno da bi na leđima bježećih ustaških jedinica bilo moguće savladati i utvrđene položaje *»zelene linije«.*

Prva i druga lovačka eskadrila NOV Jugoslavije koje su od 31. januara gospodarile nebom u Hercegovini i za to vrijeme izvele 23 operacije sa 94 aviopoleta (pri čemu su ispalile 183 rakete, oko 30.000 mitraljeskih metaka i nekoliko desetina bombi) pružile su veoma efikasnu, posebno moralnu podršku jedinicama u protivnapadu i mada organizovanog sadejstva između njih nije bilo. Čak ni dva napada po jedinicama Divizije, izvedena 31. januara po tenkovima i kamionima Tenkovske polubrigade kod Bivoljeg Brda na maršu od Domanovića prema Čapljini, te mitraljiranje pješadijske kolone kod sela Cerno i bombardovanje po jedne zgrade u već oslobođenim mjestima Ljubuški i Čitluk 5. februara, nisu u našim dokumentima registrovani kao udar po sopstvenim jedinicama nego — kao napadi njemačkih aviona, mada oni u ovim borbama i nisu uzeli učešća. [75]

U vezi sa preimenovanjem NOV i POJ u Jugoslovensku armiju (1. I 1945. godine) i prelaskom na nove formacije jedinica, 25. januara 1945. godine prestao je sa radom Politodjel Divizije, a njegov rukovodilac, *Aco Bdbić,* postavljen je za zamjenika političkog komesara Divizije.[76]

NAPOMENE (glava XVI):

1) *Kriegstagebuch des Oberkommandos Südost,* 1. VII—31. XII 1944, III Teill, AVII, NjA, Mikroteka, T-311, R-191/239-555.

2) *Kriegstagebuch des Oberkomando des Oberkomando der Wehrmacht,* Band IV, Zweite Halbband, str. 1405.

3) Korpus je tada preuzeo slijedeće jedinice: 369. pješadijsku diviziju na pravcu Ilidži—Mostar; 181. pješadijsku diviziju na višegradskom mostobranu (po odlasku 91. AK) 104. lovačku diviziju na drumu Sarajevo—Maglaj, angažovanu u borbi s 5. udarnim korpusom NOVJ u operaciji *»Lavina«,* 967. tvrđavsku brigadu na odsjeku Doboj—Derventa—Bos. Brod, Borbenu grupu *»Nagel«* na ž. pruzi Sarajevo—Mesići—Ustiprača, Borbena grupa *»Daniel«* zatim 86. puk za osiguranje a onda 96. tvrđavska brigada u Sarajevskom polju i dolinama Zujevine i Željeznice; 963. tvrđavska brigada u prodoru od Podromanije prema Sokolcu i Vlasenici; Borbena grupa »Raj*nsdori«* u Rogatici i na obezbjeđenju druma prema Višegradu, a na području Korpusa još se nalazilo 22 samostalna bataljona pješadije, 2 samostalna artiljerijska diviziona, 3 protivavionska diviziona. A od jedinica NDH, 9. gorska divizija u Mostaru, 8. divizija u Sarajevu, i divizija u Doboju, te još po 4 ustaška i domobranska bataljona na osiguranju želj. pruge. Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/5 i 1/6. 2. Drugi udarni korpus u to vrijeme je, pored 29. divizije, imao još 3. udarnu diviziju (5.606 boraca) 37. udarnu diviziju (7. 991 borac), Primorsku operativnu grupu (5.682 borca), te Artiljerijsku grupu od četiri diviziona (1.500 boraca), Vojnu oblast 2. udarnog korpusa i Vojnu oblast 37. udarne divizije, te talijanska partizanska divizija *»Garibaldi«.* (Ukupno 31.000 boraca i 62 artiljerijske cijevi). Pregled brojnog stanja 2. udarnog korpusa od 1. I 1945. *Zbornik,* tom III, knj. 10, dok. 141 i 142.

3a) AVII, NjA, k. 6, reg. br. 26/18.

4) Direktiva (zapovijest) štaba 2. udarnog korpusa NOVJ od 12. I 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 32, dok. 57. U štabu 29. divizije primljena je telefonom istog dana u 12. sati.

5) Isto.

6) Zapovijest štaba 29. NOU divizije za pripremu oslobođenja Mostara, Nevesinja i Konjica od 16. I 1945. *Zbornik,* tom IV, knj. 32, dok. 84.

7) Izvještaj štaba 9. NOU divizije Štabu 8. korpusa od 12. I 1945, *Zbornik,* tom IV, knj. 32, dok. 59. Brojno stanje Divizije za januar 1945. Isto, dok. 168.

8) Advan Hozić, *Kaljeni na Neretvi,* Narodna armija, Beograd, 1975, str. 168—200.

9) Zapovijest štaba 9. udarne divizije NOVJ od 5. I 1945. *Zbornik,* tom IV, knj. 32, dok. 29.

10) Oba poslije rata ubijeni kao odmetnici.

11) Razni izvještaji njemačkih i domobranskih jedinica. AVII, NjA, k. 3, reg. br 25 i 27/5, k. 74, reg. br. 28/4, Mikroteka, Vašington, T-31, R-195/386 i 438; ANDH, k. 117, reg. br. 6 i 7/18. F. Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien,* Kurt Vowinckel Verlag, Neckargemünd 1962, str. 109—116.

12) U decembru 1944. štab 10. hercegovačke brigade je procjenjivala ove snage na oko 3.000, a Štab 9. divizije na oko 2.500 vojnika. Zobnik, tom IV, knj. 32, dok 23 i 59. Vidi AVII, NjA, k. 18-1, reg. br. 20/8.

13) Izvještaji i naređenja jedinica 649. artiljerijskog puka, AVII, NjA, k. 3, reg. br. 10, 11/3, 17-20/4, 53/5.

14) Izvještaj obavj. oficira 10. hercegovačke NOU brigade od 4. I 1945, AVII, ANOP, k. 1146-B, reg. br. 2/2; F. Schraml, *Kriegsschauplatz Kroation,* str. 109—116.

15) Izvještaj obavještajnog oficira 10. hercegovačke NOU brigade od 4. I 1945. AVII, ANOP, k. 1146-B, reg. br. 2/2.

16) Dnevni izvještaj glavnog stožera Ministarstva OS NDH za decembar 1944. i januar 1945. godine. AVII, ANDH, k. 45, 26 i 27/1.

17) Izvještaj jedinica 369. divizije AVII, NjA, k. 3, reg. br. 3-4 i 25/5, k. 18-A, reg. br. 26/5 i 30/8.

18) Izvještaj štaba 29. NOU divizije od 9. I 1945. štabu 2. udarnog korpusa od 9. I 1945. *Zbornik,* tom IV, knj. 32, dok. 217.

19) Zapovijest štaba 9. NOU divizije potčinjenim jedinicama od 5. I 1945. *Zbornik,* tom IV, knj. 32, dok. 29.

20) Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 5 i 6/1.

21) Vidi str. 382—383.

24) Depeša štaba 29. divizije štabu 2. korpusa od 9. I 1945. sa osnovnim podacima iz brojnog stanja *od 1.* I 1945. AVII, ANOP, k. 1147-1, reg. br. 5/6.

25) Brojno stanje 2. udarnog korpusa od 1. I 1945. *Zbornik,* tom III, knj. 10, dok. 141.

26) Pregled brojnog stanja i naoružanja Vojne oblasti 29. divizije od 1. I 1945. godine. *Zbornik,* tom III, knj. 10, dok. 143 i Depeša štaba 29. divizije od 9. I 1945. godine, AVII, ANOP, k. 1147-1, reg.br. 5/6.

27) Pregled brojnog stanja i naoružanja Artiljerijske grupe 2. udarnog korpusa od 1. I 1945. *Zbornik,* tom III, knj. 10, dok. 142.

28) Trebovanje oružja i municije za jedinice 2. udarnog korpusa za januar 1945. godine, *Zbornik,* tom III, knj. 10, dok. 143.

29) Brojno stanje i naoružanje 8. udarnog korpusa NOVJ od 31. I 1945. *Zbornik,* tom V, knj. 37, dok. 123.

30) Izvještaj štaba 8. udarnog korpusa NOVJ od 12. I 1945. godine, *Zbornik,* tom V, knj. 37, dok. 41.

31) A. Hozić, *Kaljeni na Neretvi,* Narodna armija, Beograd 1975, str. 190—197.

32) *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945,* Vojnoistorijski institut, Beograd 1965, knj. II, str. 433—442.

33) Relacije štabova 11. i 14. brigade za januar 1945. godine AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 4 i 5/4; Izvještaj Štaba 11. brigade od 25. I 1945. i Štaba 14. brigade od 5. II 1945. godine. Isto, reg. br. 17 i 22/2.

34) Izvještaj štaba *11.* brigade od 31. I 1945. godine, AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 25/2 i 6/7. Dnevnik Divizije str. 10a.

35) Relacija štaba 14. brigade za januar 1945. godine, AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 4/4.

35a) Spisak poginulih boraca Divizije AVII, ANOP-a, u 40, br. reg. 2/1, r. br. 178, 179, 363 i 1027.

35b) Spisak poginulih boraca Divizije AVII, ANOP-a, k. 40, reg. br. 211, r. br. 364 i 611.

36) Zapovijest štaba 10. hercegovačke brigade od 25. I 1945. godine, AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg.br. 2/4.

37) Relacija štaba 12. brigade za januar 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-11, reg. br. 1/4.

37a) Spisak poginulih boraca Divizije. AVII, ANOP-a, k. 40, br. reg. 2/1, r. br. 482 i 1151; S. Stojačić, n. d. str. 40.

38) Relacija štaba 13. brigade za januar 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-11, reg. br. 3/4. Izvještaj štaba 13. brigade od 27. I 1945. Isto. 1146-B, reg. br. 14/2.

39) U napadu su učestvovali: kompletan 370. grenadirski puk (4 bataljona), ustaški 9. zdrug (5 bataljona), 369. izviđački bataljon, nepotpuni 369. pionirski bataljon, nepotpuni 369. preotivtenkovski divizion, Artiljerijska grupa *»Lise«* (5 baterija), 1. i 2. bataljon domobranskog 2. zdruga, 2. bataljon 1. ustaškog zdruga (»Crna legija«), Izviđačka i inžinjerijska četa 9. gorske divizije, bar 1 divizion Artiljerijske grupe *»Roge«* iz Mostarskog polja.

40) Zapovijest Artiljerijske grupe *»Lise«* za poduhvat *»Bora«* od 27. I 1945. godine, AVII, NjA, k. 18, reg. br. 1/9.

41) Izvještaj štaba 29. divizije štabu 2. udarnog korpusa od 1. II 1945, *Zbornik, tom* IV, knj. 37, dok. 8.

42) Izvještaj štaba 8. udarnog korpusa Vrhovnom štabu NOV i POJ od 25. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 136. Dnevnik majora Bem-a, NjA, k. 6, reg. br. 6/1.

43) Izvještaj štaba 3. brigade Bosanskohercegovačke divizije narodne odbrane od 7. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 49.

46) Izvještaj sa spiskom poginulih 2. dalmatinske brigade. AVII, ANOP-a, k. 1715, reg.br. 12/3, red.br. 32.

47) Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 6/1.

48) Izvještaj štaba 9. divizije od 12. I 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 32, dok. 59.

49) F. Schraml, Kriegschauplatz Kroatien, str. 115.

50) Izvještaj štaba 29. divizije štabu 2. udarnog korpusa od 1. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 8.

51) Izvještaj (v. d. političkog komesara 12. brigade od 14. februara 1945. godine. *Zbornik,* tom IX, knj. 8. dok. 119.

52) Njemački 369. izviđački bataljon tom prilikom je zarobio 7 boraca, 4 inžinjerijska bataljona 1. tenkovske brigade NOVJ. Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 6/1.

53) Izvještaj štaba 13. brigade od 3. februara 1945. godine, AVII, ANOP. Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, reg.br. 6/1.

54) Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 6/1.

55) Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 6/1.

56) Izvještaji štaba 12. brigade, Komande ustaškog 9. zdruga od 4. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 33, 164 i 165. Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, dok. br. 6/1.

57) Izvještaji štabova 4. brigade Bosanskohercegovačke divizije narodne odbrane od 7. II 1945, 12. hercegovačke udarne brigade od 4. II 1945. i stožera ustaškog 9. zdruga od 3. i 4. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 33, 49, 163 i 164.

58) Izvještaj štaba 3. brigade Bosanskohercegovačke divizije naredne odbrane 7. II 1945. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 49.

59) Izvještaj štaba 12. brigade od 4. II 1945. Komande ustaškog 9. zdruga od 6. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 33 i 167, te komande 2. lovačke eskadrile NOVJ o operacijama br. 75 od 3. februara 1945. godine. *Zbornik,* tom X, knj. 1, dok. 232.

60) Drugi bataljon ustaškog 9. zdruga, sa ojačanjima, pridatom baterijom domobranskog 9. artiljerijskog diviziona i 140 ustaša, 3/9. zdruga, koji prethodnog dana odvojeni od glavnine bataljona i iz Studenaca odbačeni u Ljubuški.

61) Izvještaji 9. divizije i Hercegovačke brigade narodne odbrane od 22. i 7. februara 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 843, reg. br. 4/2 i k. 222, reg. br. 39/116.

62) Izvještaji štabova 9. divizije, 12. brigade i Brigade narodne odbrane od 22, 16. i 7. februara 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 843, reg. br. 4/2, k. 1146-B, reg. br. 19/2 i k. 222, reg. br. 39/16. Izvještaj komande ustaškog 9. zdruga od 6. II 1945. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 168.

63) Izvještaj komande ustaškog 9. zdruga od 6. II 1945. godine. Zbornik, *tom* IV, knj. 33, dok. 168.

64) Izvještaji štaba 12. hercegovačke brigade i komande ustaškog 9. zdruga od 11. i 6. februara 1945. godine, AVII, ANOP-a, k. 1146-11, reg. br. 26/2 i ANDH, k. 114, reg.br. 24/18.

65) Izvještaji štaba 29. divizije od prvog štaba 1. i 3. bataljona 1. tenkovske brigade NOVJ od 1. i 2. II 1945. godine, štabova 12. i 13. brigade narodne odbrane od 4. i 7. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 7, 8, 11, 33, 48 i 49, AVII, ANOP-a, k. 323, reg. br. 12/2. Izvještaj 1. lovačke eskadrile NOVJ od 31. I 1945. o operaciji br. 240. *Zbornik,* tom X, knj. 1, dok. 220, Izvještaji komande Ustaškog 9. zdruga od 3. do 6. II 1945. Izvještaj v. d. političkog komesara 12. brigade od 14. februara 1945. godine. *Zbornik,* tom IX, knj. 8. dok. 119. brigade od 7. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 163-165 i 167-169.

66) Spisak poginulih boraca Divizije. AVII, ANOP-a, k. 40, br. reg. 2/1, r. br. 142—143, 230, 586, 881, 1155, 1182 i 1260. S. Stijačić, n. d. str. 24, 33, 45, 47, 61 i 73. Materijal za Spomenicu poginulih Nevesinjaca.

67) Isto.

68) Relacija štaba 13. brigade za januar 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 3/4. Izvještaj štaba 29. divizije štabu 2. udarnog korpusa od 1. februara 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 8.

69) Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 6/1. A. Hozić, *Kaljeni na Neretvi,* Narodna armija, Beograd, 1975, str. 198—199.

70) Po dnevniku majora Bem-a 11 mrtvih i 24 ranjena. AVII, NjA, k. 6, reg. br. 6/1, a jpo Relaciji 11. brigade za februar 35 mrtvih i više ranjenih. AVII, ANOP, k. 1146-B, reg. br. 6/4.

71) Izvještaj štaba 11. brigade od 7. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 47, *Sehr ami Kriegsschauplatz Kroatien,* str. 116.

72) Spisak poginulih boraca Divizije. AVII, ANOP-a, k. 40, reg. br. 2/1, r. br. 330 i 1056.

73) *Kriegstagebruch des Oberkommandos Südost,* 1. VII—31. XII 1944, III Teill, AVII, NjA, Mikroteka, T-311, R-191/239-555.

74) Izjava: AVII, NjA, k. 70, reg. br. 1/1.

75) Izvještaji komandi 1. i 2. lovačke eskadrile NOVJ od 31. I do 5. II 1945. godine. *Zbornik,* tom X, knj. 1, dok. 220—221, 225—226, 228—229, 232, 234—235 i 237—238. Izvještaj štaba 29. divizije štabu 2. udarnog korpusa od 1. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 8.

76) Operativni dnevnik štaba 29. divizije. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 6/7, str. 9a.

XVII Glava

DIVIZIJA U MOSTARSKOJ OPERACIJI

Prateći događaje o kojima je bilo riječi, Vrhovni štab NOV i POJ je 30. januara 1945. godine u 11 sati naredio štabu 8. udarnog korpusa da prema Mostaru interveniše »svim raspoloživim snagama«, iako je njegovoj glavnini od ranije bio namijenjen sasvim drugi zadatak. Samo sat poslije prijema naređenja Vrhovnog štaba svaki saobraćaj na putevima Dalmacije je obustavljen i sve komunikacije i prevozna sredstva angažovani su u tu svrhu. Pokreti su vršeni svim raspoloživim sredstvima — automobilima, željeznicom, brodovima, pješice i, u većini, kombinovanjem marša i prevoženja. Do 3. februara 1945. godine u 24 sata u rejonu Vitina—Grude——Imotski—Vrgorac koncentrisane su dvije pješadijske divizije (iz Zadra, Šibenika i Splita), kao i Artiljerijska brigada 8. korpusa (iz Obrovca), te njemu pridata sjeverna grupa 1. tenkovske brigade NOVJ (iz Šibenika), štab i prištapske jedinice (iz Splita), sa potrebnim količinama municije, hrane i opreme. To je bila najbrža i, svakako, jedna od najkrupnijih akcija manevra krupnih jedinica i materijala na veća odstojanja u narodnooslobodilačkom ratu. Uz to, ovi masovni pokreti, izgleda da su, bar do 2. februara, do dolaska prvih jedinica 8. korpusa u rejon Vrgorca, za neprijatelja ostali nezapaženi.

Od momenta angažovanja glavnine 8. udarnog korpusa i objedinjavanja komandovanja mostarskom operacijom u rukama štaba ovog korpusa, mijenja se i pozicija štaba 29. udarne divizije u mostarskoj operaciji. Od planera i gotovo isključivog realizatora ove operacije, u ovoj, njenoj središnjoj etapi, Dvadeset deveta divizija je samo jedna od četiri divizije koje izvršavaju konkretne zamisli i naređenja štaba 8. korpusa.

Po izvršenoj koncentraciji glavnine 8. udarnog korpusa, koja je brojala oko 20.000 boraca (svrstanih u 30 pješadijskih i dva tenkovska bataljona, te 5 artiljerijskih diviziona) naglo se izmijenio odnos snaga u Hercegovini. Nadmoć jedinica NOV Jugoslavije bila je očigledna, ali opšti brojni odnos još nije bio dostigao 2:1 u korist NOVJ.

Prema neprijateljevoj mostarskoj grupaciji, čije se ukupno brojno stanje sa 15. januarom 1945. godine procijenjuje na okruglo 25.000 vojnika, sada je stajalo 44.000 vojnika Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, objedinjenih pod komandom štaba 8. udarnog korpusa. Za izvršenje zadatka Korpus je raspolagao sa 18 pješadijskih brigada, 1 tenkovskom i 1 artiljerijskom brigadom, odnosno sa 70 pješadijskih i 3 oklopna bataljona, te 9 artiljerijskih diviziona i podrškom dvije lovačko-bombarderske eskadrile.

U toku ove etape iz Sarajeva je prema Mostaru upućen prvo njemački samostalni 48. brzi odred (jačine do dva bataljona), a onda i ojačani 359. grenadirski puk 181. pješadijske divizije. U ovih pet bataljona — i bar toliko četa i baterija podrške — bilo je 4.000 vojnika, tako da ukupan broj neprijateljevih vojnika, koji je učestvovao u ovoj etapi mostarske operacije, možemo zaokružiti na 30.000. Oni su bili grupisani u 30 bataljona pješadije, 8 diviziona artiljerije i 1 tenkovsku četu.[11] Pošto snage NOVJ u toku operacije nisu ojačane (ni smanjivane), izlazi da je opšti odnos snaga u ovoj etapi 1,5:1 u korist jedinica NOVJ. Moralna, a sada i tehnička nadmoć, omogućili su jedinicama NOVJ da garanciju uspjeha napada ne traže u trostrukoj nadmoći nad braniocem.

Oslobođenje Listiće i sadejstvo Divizije glavnini 8. korpusa

Obje strane bile su otkrile svoje namjere i zato je u Mostar trebalo poći najkraćim putem. Taj najkraći put zatvaralo je najjače utvrđeno njemačko uporište — Lištica—Samostan—Gimnazija—Duhanska stanica i Cigansko brdo. To su najutvrđenije tačke, povezane žičanim preprekama, sa tri reda kolja ispred kojeg se nalazilo minsko polje, dok je, tenkoprohodno zemljište pored Posuške ceste, zatvarao još i protivtenkovski čvor. Do početka napada 6. februara u 07 sati njemačko-ustaški garnizon u Lištici ponovo je narastao na preko 4.000 vojnika.

Za zauzimanje solidno utvrđenih položaja, kakvi su bili položaji njemačke spoljne odbrane na desnoj obali Neretve — zbog čega se u prvobitnom planu mostarske operacije nije ni pomišljalo da budu frontalno napadnuti —, vojnička pravila kažu da treba izvršiti solidne pripreme. U okviru ovih položaja Lištica je bila, kao što smo naprijed vidjeli, utvrđeni rejon. Štab 8. korpusa upravo je tako i uradio, iako su pripreme vršene u vrlo kratkom vremenu; nedostatak je, međutim, nadoknađivan danonoćnim upornim zalaganjem. Za solidniju pripremu napada na ostalim odsjecima fronta gotovo nije bilo vremena ni sredstava. Zapovijest za napad na položaje njemačke spoljne odbrane Mostara od Neretve do Čabulje izdata je 4. februara, a početak napada 9, 26. i 19. divizije (ova ojačana 12. hercegovačkom brigadom), podržanih Tenkovskom i Artiljerijskom brigadom, kao i sa dvije lovačko-bombarderske eskadrile, određen je za 6. februar u 7 sati.[2'] Ovom zapovješću nije detaljno regulisan napad jedinica 29. divizije (sem njene 12. brigade), iako je Divizija za izvršenje zadatka bila potčinjena štabu 8. korpusa. Sve pojedinosti, sem zahtjeva da se za oslobođenje Nevesinja (dakle za uništenje drugog bočnog utvrđenog uporišta mostarskih položaja) angažuje glavnina Divizije,[3'] prepuštene su štabu 29. divizije.

Osnovna zamisao sastojala se u tome da glavne snage 8. udarnog korpusa i glavne snage 29. udarne divizije, svaka na svom pravcu, likvidiraju glavna bočna utvrđena uporišta u Lištici i Nevesinju; poslije toga bi zajednički napad za oslobođenje Mostara imao veoma dobre izglede. U Korpusnoj Zapovijesti ona je izgledala ovako:

Devetnaesta divizija, iz rejona Ljubuškog trebalo je da napada pravcem Čitluk—Varda između Neretve i Mostarskog blata. Lijevo od nje, iz rejona Klobuka i Vitine a pravcem Buhovo—Uzarići—Knežpolje, napadala je 9. divizija, koja je, pored toga, izdvojila dvije brigade u korpusnu rezervu. Njen zadatak je bio da, probojem u Knešpolje, odsječe garnizon

u Listići i dezorganizuje tamo raspoređene njemačke artiljerijske baterije.

Na težištu napada, pravcem Kočerin—Ličtica, napadala je 26. udarna divizija, podržana sa dva bataljona 1. tenkovske brigade i kompletnom Artiljerijskom brigadom korpusa. Ona je trebala da jednom svojom brigadom osigura lijevi bok prema Rakitnu. I podrška cjelokupne avijacije usmjerena je na njen odsjek napada.

Korpusna rezerva — od dvije brigade 9. divizije — postavljena je u nešto većoj dubini, da bi mogla intervenisati na sva tri pravca napada zapadno, ali — ne i istočno od Neretve.

Delikatnost situacije i složeni i prenapregnuti zadaci prethodne etape jedinicama 29. divizije, njenim ojačanjima i Hercegovačkoj brigadi narodne odbrane, (koje su uz to, bile počele grupisanje za mostarsku operaciju) odredili su sasvim drugačiju osnovnu zamisao i težište. Zato su se one, na kraju 5. februara, našle razvučene na vrlo širokom prostoru od Ljubuškog do Konjica i razdvojene prirodnim preprekama, kao što su donji i gornji tok Neretve, Prenj, Velež i Crvanj. U takvom raskoraku nikakvo efikasno grupisanje njenih snaga do početka opšteg napada (6. februara 1945. godine u 7 sati) nije bilo moguće. Na desnoj obali Neretve nalazila se glavnina Brigade narodne odbrane (tri bataljona u rejonu Ljubuškog i jedan u rejonu Gabele, kao i kompletna 12. hercegovačka udarna brigada (četiri bataljona u rejonu Čitluka), a kod Konjica i dalje nalazila se njena 11. udarna brigada. Nagoviješteni ali još nenaređeni odlazak Talijanske partizanske divizije *»Garibaldi«* u Italiju lišavao je štab Divizije i četvrte pješadijske brigade, kojom bi, eventualno, mogao biti preduzet neki manevar. Zbog toga je, privlačenjem jedino još raspoloživih oklopnih i artiljerijskih rezervi, samo kod Nevesinja — gdje su se u razvučenom odbrambenom rasporedu nalazile 10. i 14. udarna brigada — bilo moguće stvoriti izvjesnu koncentraciju, ali ni to (zbog kratkoće vremena, zemljišnih i klimatskih prilika) do određenog vremena.

U takvoj situaciji sem 12. brigade, koja je već bila u borbenom dodiru i napadnom poretku između Neretve i Mostarskog blata, ni jedna jedinica*) 29. udarne divizije nije bila u stanju da, istovremeno sa napadom glavnine 8. korpusa, preduzme organizovan napad sa radikalnijim ciljevima. Sve što se momentalno moglo učiniti bile su demonstracije. U tom smislu, poslije prijema zahtjeva štaba 8. udarnog korpusa od 6. februara 1945. godine (da se Divizija jače angažuje »prema Mostaru s južne strane«, kao i prijedloga da se »radi naloženog dogovora« održi hitan sastanak u Imotskom),[4] izdata su naređenja, radiogramima, a 13. brigadi i usmeno. Najjači demonstrativan napad izvršila je 13. brigada. Uveče 6. februara 1945. godine, prebacujući na dva mjesta manje dijelove preko r. Bune, čitavim borbenim poretkom napala je uporišta u Buni, Blagaju i na Gnjilom brdu. Cilj napada, koji je počeo u 20 sati, bio je likvidacija neprijateljevog utvrđenog uporišta u Buni. Zbog toga je vršen dvostruki obuhvat, preko Lozina i željezničke stanice, dok je, ostalim snagama, trebalo neprijatelja vezati da ne interveniše prema Buni. Brigadu je u napadu podržavao Haubički divizion 2. udarnog korpusa. Neprijatelj se uporno branio, najoštrije borbe (prsa u prsa) vođene su na mostobranu Lozine—Kosor, jer je neprijatelj intervenisao i tenkovskom rezervom, pa se Brigada u toku noći morala povući. U toku noći sa desne obale Neretve povučeni su i manji dijelovi Brigade, koji su tamo bili prebačeni radi dejstva u pozadini neprijatelja

*) Zatečene su u raskoraku (izvršavajući zadatke prethodne etape), sve su se našle u razvučenim odbrambenim porecima i bez rezerve.

pred 12. hercegovačkom brigadom. Podrška ovoj brigadi sa lijeve obale Neretve pružena je i koncentracijama artiljerijske vatre po Jasenici. Baćevićima i Humcu (k. 152).

Brigada je u borbi imala tri poginula,*' 20 ranjenih i 1 nestalog. Od eksplozije granate u cijevi oruđa poginuo je politički komesar Haubičkog diviziona, a ranjena su još trojica. Osnovni cilj napada time je bio ostvaren — kod neprijatelja je stvoren utisak da se napad vrši i na ovom, za njega vrlo osjetljivom pravcu.[5]

Ovaj demonstrativni napad, koji je 13. brigada vršila i zasjeda na komunikaciju Mostar—Nevesinje u Bišini 2. bataljonom 10. udarne brigade, privukli su pažnju neprijatelja. Četa kojom je komanda 369. grenadirskog puka iz Nevesinja intervenisala prema Bakračuši i Busku naišla je u Bišini na ovu zasjedu. Tom prilikom zasjeda 2. bataljona 10. brigade ubila je 12, a teže ranila 20 njemačkih vojnika. Artiljerijskom vatrom iz dvije baterije neprijatelju su u nevesinjskom garnizonu naneseni gubici 4 mrtva i više ranjenih.[7]

Četrnaesta i Jedanaesta brigada su ovog i slijedećeg dana izvršile ispravku borbenih položaja pomjeranjem unaprijed. Prvi i 3. bataljon 14. brigade su iz Lakta i Kruševljana u gornjem Nevesinjskom polju pokušali da likvidiraju 150 četnika na Zimlju, ali su se ovi, zbog zakašnjenja 3. bataljona i preranog otvaranja vatre njegove zasjede, izvukli prema Ravni. Od tada jedinice Divizije više nisu sa njima došle u kontakt. Drugi i 4. bataljon 11. brigade 7. februara su povratili pet dana ranije izgubljena sela

*) Anđelko Ilić iz Davidovića kod Bileće, borac 1. bataljona, te Alija Idriz iz Trijebnja kod Stoca i Milan Mihić iz Tromašnice kod Brčkog borci 2. bataljona.[6])

Vrdolje i Džepi, protjeravši iz njih manja domobranska osiguranja; time je željeznička pruga prema Sarajevu ponovo bila neposredno ugrožena, kao i obezbjeđenje električne centrale u Ljutoj (na koju je odmah, u toku noći izvršen demonstrativan napad).[8j] Obje brigade su bile bez gubitaka, a neprijateljevih vojnika je šest zarobljeno, desetak ubijeno i oko 20 ranjeno (od toga su četnici, samo drugog dana), imali 4 mrtva, 6 zarobljena i više ranjenih).[9']

Nemamo podataka zašto 11. brigada nije 8 februara izvršila planirani jači pritisak na garnizon u Konjicu i željezničku prugu do Ivan-sedla, o kome je prethodnog dana izvjestila štab Divizije.[01'] Pretpostavljamo da ga je odložio štab Divizije, jer bi to, po oslobođenju Lištice a prije organizovanog napada za oslobođenje Mostara ili Nevesinja, bilo uzaludno trošenje snaga.

Ohrabrena uspjehom od 5. februara 1945. godine kod Dobrog Sela, kada je već pri prvom naletu njenih dijelova čitav zdrug ustaša u paničnom bjegstvu napustio položaje Slipčići—Dobro Selo—Stražnica—Ružići—Ljuti Dolac, 12. hercegovačka udarna brigada je nastavila nastupanje i u toku noći. Brigada je međutim, 6. februara ujutru zaustavljena na odranije utvrđenim položajima »zelene *linije«,* pa je tako, za prvi dan, izvršila zadatak namijenjen inače 19. dalmatinskoj diviziji, pod čiju komandu je idućeg dana i bila stavljena. Podržana vatrom Haubičkog diviziona sa lijeve obale Neretve u neprijateljevu pozadinu Brigada je obnovila napad i noću 6/7. februara 1945. godine.[11']

Tek ovog dana po podne na ovaj sektor su izbile 6. i 14. brigada 19. udarne divizije iako prethodno nije bilo regulisano komandovanje, odnosno sadejstvo na ovom pravcu. Nesporazum je riješen na taj način što je štab 8. udarnog korpusa 6. brigadu orijentisao na pravac prema Knešpolju i, time na taj način, još više ojačao snage na težištu napada, dok je 14. brigada 7. februara preuzela lijevo krilo polaznih položaja 12. brigade u rejonu Podgorje—Biletići—Ljuti Dolac suzbijajući front napada 12. brigade na odsjek Neretva — s. G. Jasenica.[12]-[1] U toku 5. februara sve jedinice (sem 19. divizije) izišle su na polazne položaje ispred njemačkih i ustaških utvrđenja i, tačno u 7 sati 6. februara, uz artiljerijsku i tenkovsku podršku, kojoj su se pridružili i udari avijacije po najjačim utvrđenim tačkama, krenule u napad. Uviđajući da neposredno predstoji napad i da će glavni udar biti usmjeren na Lišticu, komanda 369. divizije je, u posljednjem momentu, usiljenim maršem vratila 370. grenadirski puk, a iste noći (5/6. februar) iz Mostara je pokušala da u Bogodol iz rezerve prebaci svoj 369. izviđački bataljon. U putu se ovaj sukobio sa 2. dalmatinskom proleterskom brigadom, koja je vršila obuhvat Lištice sa sjevera. Tu je bio okružen i jedva se probio u Knešpolje.

Dok je, poslije prvih minobacačkih granata, domobranski bataljon sa mostobrana Uzarići kod Knešpolja pobjegao u Mostar, tri njemačka bataljona (sa još 10 četa i baterijom), kao i ustaše iz sastava 9. zdruga uporno su se borili odolijevajući snažnim napadima Dalmatinaca. Napadi su se ponavljali čitavog dana i nastavili i sutradan, kada je, pred mrak, otpor neprijatelja slomljen i Lištica sa Knešpoljem oslobođena. Neprijatelj je u ova dva dana imao velike gubitke, ne samo u Lištici i na položajima oko nje, nego i na ostalim pravcima napada. Deveta divizija je bila izvršila obilazak garnizona u Lištici i ugrozila njegovu odstupnicu prema Mostaru, ali se glavnina 370. puka izvukla.[13']

Organizacija napada za oslobođenje Mostara i Nevesinja

Oslobođenje Listiće i likvidacija najjačeg utvrđenog rejona na mostarskim položajima *»zelene linije«* u toku prva 24 sata radikalno je uzdrmalo čitavu odbranu 369. pješadijske i 9. gorske divizije. Polet je zahvatio sve jedinice NOVJ angažovane u operaciji. To se odrazilo i na moral neprijatelja, pa su događaji i na ostalim odsjecima ubrzani.*'

O dolasku glavnih snaga 8. udarnog korpusa u zapadnu Hercegovinu — ali ne i o njihovim zadacima — štab 29. divizije bio je obaviješten 2. ili najkasnije 3. februara 1945. godine, preko štaba 3. brigade Bosanskohercegovačke divizije KNOJ-a. Štab 8. udarnog korpusa obavijestio ga je tek 6. februara,[14'] da je Vrhovni štab NOV i POJ naložio da se Korpus jače angažuje na sektoru Mostara i o tome dogovori sa 29. udarnom divizijom. U obavještenju se još zahtijeva hitan sastanak u Imotskom i sugeriše da Divizija s južne strane vrši jači pritisak prema Mostaru.

Odmah su u tom smislu izdata naređenja, prije svega dvjema brigadama angažovanim upravo sa te strane prema Mostarskoj kotlini. Komandant divizije, koji se još nalazio na sektoru Čapljine po izdatim naređenjima, po zahtjevu 8. korpusa i instrukcijama za rad u njegovom odsustvu, krenuo je automobilom u Imotski, uputivši načelnika štaba u Nevesinjsko polje — da objedini rad 10. i 14. udarne brigade i sredstva ojačanja u napadu za oslobođenje Nevesinja.

Detalji dogovora dvojice komandanata u Imotskom nisu izričito registrovani u sačuvanim dokumentima. Pored međusobnih obavještenja o snazi i rasporedu angažovanih jedinica, željama i mogućnostima štabova u odnosu na 29. diviziju, oni su uglavnom regulisali operativno potčinjavanje 12. hercegovačke brigade 19. dalmatinskoj diviziji i potrebu da 29. divizija *»radi prema zaključenom planu*A to konkretno znači da, u duhu osnovne zamisli opšteg napada za oslobođenje Mostara, sa preostalim jedinicama samostalno organizuje napad sa istoka i juga na neprijateljske položaje na lijevoj obali Neretve, u cilju pritiska na Mostar.

Neposredno uoči dolaska komandanta 29. divizije u štab 8. udarnog korpusa u Imotski, Lištica je već bila oslobođena, a u toku sastanka sa komandantom korpusa 8. februara — jedinice 9. i 26. divizije izbile su pred položaje spoljne odbrane Mostara. To je generalima Drapšinu i Šegrtu omogućilo da dosta precizno utvrde osnovnu zamisao za dalje vođenje operacije. Na osnovu dokumenata i izvršenja, ona je otprilike ovako bila formulisana:

»Glavni udar nanijeti pravcem, od Listiće, grupišući na njega jedinice sa najjačom vatrenom moći (26. divizija, Tenkovska i Artiljerijska brigada, te korpusna rezerva — 4. i 5. dalmatinska brigada). Sa juga i istoka na neprijatelja vršiti snažan pritisak 19. i 29. divizijom. Avijacija će podržati napad udarima po objektima u Mostarskoj kotlini i saobraćaju prema Sarajevu«.

Komandanti su se očigledno nadali da će značajno oslabljeni neprijatelj biti savladan iz pokreta i da neće biti nužna nova organizacija napada. Pri tom se računalo da će jedinice 29. divizije u Nevesinjskom polju likvidirati njemački garnizon u Nevesinju znatno ranije, kako bi i same mogle biti upotrijebljene u borbama za oslobođenje Mostara.

*) Zanimljivo je napomenuti da je postojala mogućnost da se utvrđeni rejon Lištice posjedne sa manje gubitaka, dok je njegova posada bila dvostruko slabija i okosnica garnizona, 370. grenadirski puk, bio kod Konjica. Ali ta šansa nije bila uočena. O tome čak nema riječi ni u kasnijim kompleksnim izvještajima o operaciji.

Izgleda da je bilo jedino kolebanja oko mogućnosti presijecanja odstupnice prema Jablanici i Konjicu. Kada se, međutim, ipak moralo pristupiti novoj, temeljitoj organizaciji napada, u zapovijestima i 8. udarnog korpusa i 29. udarne divizije od 12. februara 1945. godine, ova ideja je decidno izražena. Na odsijecanje mostarskog garnizona od njegovog zaleđa sa padina Čabulje i Veleži angažovane su četiri pješadijske brigade i dva diviziona (9. dalmatinska divizija i 14. hercegovačka brigada).

Po oslobođenju Lištice, 7. februara naveče, glavnina 8. udarnog korpusa nastavila je nastupanje prema Mostaru. Na odsjeku između Mostarskog blata i Neretve nalazila se 12. hercegovačka brigada, koja je operativno potčinjena štabu 19. divizije. U tom cilju su 9. februara u Čitluk stigli komandant 29. divizije *Vlado Šegrt* i načelnik štaba 8. udarnog korpusa, *Ante Biočić,* pa su tog dana sa komandantom 19. divizije, *Stankom Par macom,* definitivno uskladili sve oko operativnog potčinjavanja 12. hercegovačke brigade 19. udarnoj diviziji.

Oslobođenje Nevesinja i uništenje borbene grupe »Vecel«

Na lijevoj obali Neretve ključni bastion njemačke odbrane bio je nevesinjski garnizon, kojeg je branio jedan od pukova 369. divizije, odnosno borbena grupa *»Vecel« (Wetzel).* On je angažovao najveći dio raspoloživih snaga Divizije, sa kojima se računalo za zajednički odlučujući napad za oslobođenje Mostara. Zbog toga je planirano da, se koncentracijom gotovo svih sredstava za podršku, ovaj garnizon prethodno likvidira, i na taj način, oslobode značajne snage za jednovremen napad na glavninu Mostarske grupacije, sabijene u Mostarsku kotlinu.

Organizacija napada na ovaj garnizon povjerena je načelniku štaba 29. divizije, potpukovniku Dragu Đukanoviću koji je na komandno mjesto 10. hercegovačke brigade stigao 8. februara. Njegov zadatak je bio da objedini rad 10. i 14. hercegovačke brigade i — posebno — da organizuje sadejstvo ovih pješadijskih brigada sa artiljerijom i oklopnim jedinicama. Učešće sredstava podrške u ovom napadu zapravo je prevazilazilo sva dotadašnja borbena dejstva Divizije. Gotovo sva sredstva ojačanja Divizije (ojačani 1. bataljon 1. tenkovske brigade NOVJ, 6 tenkova, kao i četiri baterije Artiljerijske grupe 2. udarnog korpusa, zajedno sa glavninom organskog Artiljerijskog diviziona — ukupno 25 oruđa kalibra od 57 do 149 mm) koncentrisana su u Nevesinjskom polju. Zahtjev britanskog artiljerijskog diviziona iz Bileće, da i on učestvuje u podršci, odbijen je s obrazloženjem da pomoć nije potrebna. Snagu podrške uz to je potencirala količine artiljerijske municije, koje su, u ovom obimu, prvi put upotrijebljene.

Žurba da se ne zaostane uslovila je izostajanje temeljitijih i usklađenih priprema, a uvjerenost u poznavanje zemljišta da se izostavi njegovo rekognosciranje. Istog dana u 19.30 izdata je divizijska zapovijest za napad.

Osnovna zamisao bila je jednovremen koncentričan napad sa gotovo svih strana garnizona s najvećim očekivanjem od jake artiljerijske pripreme i podrške. Težište napada izraženo je sa svega 3 tenka koji su podržavali 3. bataljon 10. brigade sa sjeverozapada. Pošto je ostala dilema kuda bi se neprijatelj mogao probiti iz grada, ostavljena je jaka rezerva (5 bataljona); ona nije bila namijenjena za osnovni zadatak.[16]

U toku noći 8/9. februara 10. brigada je podišla neprijateljskom garnizonu na položajima Bojište—Batkovići—Šurići—Ziljevo, a 14. brigada (sa

dva bataljona) na položaje Čitluk—Sopilji. Artiljerija je posjela vatrene položaje u rejonima Ziljevo, Dugo Polje, Ciganski Dol, Batkovići. Tenkovi su podijeljeni na dvije jednake grupe, s tim da oni od Kifina Sela na sebe privuku p/t oruđa branioca i Grupi koja će nastupiti sa sjevera (od Selišta) olakšaju udar radi proboja u grad sa te strane.

Sutradan je ustanovljeno da 3. bataljon treba pomaći u Ciganski Do, a da se na maloj Veleži, zbog snijega, ne mogu razviti oba bataljona 14. brigade. Iskorišćeni su i neki rezultati jačih izviđačkih odjeljenja poslanih prema neprijatelju. U rezervi načelnika štaba Divizije tako su ostala dva pješadijska bataljona (po jedan iz 10. i 14. brigade) i tenkovski bataljon, jer je njegova upotreba bila predviđena samo u slučaju početnog uspjeha pješadije.

Poslije artiljerijske pripreme, u kojoj je (prema neprijateljevim podacima) ispaljeno 800 granata, pješadijski bataljoni su krenuli u napad, ali su se, »zbog jake neprijateljske odbrane, povukli na polazne položaje bez gubitaka«.[17]-* Izgleda da je u međuvremenu došla izmjena, jer komandant 10. brigade kao stvarni cilj ovog »prepada« navodi otkrivanje vatrenih tačaka i uznemiravanje neprijatelja.[18]' Iskustva iz ovog noćnog napada bila su razlog što je sutradan, 10. februara, napad izveden nešto ranije. Na sastanku štaba 10. brigade sa štabovima bataljona i komandantima sredstava ojačanja, kojim je rukovodio načelnik štaba Divizije, riješena su sva pitanja organizacije napada i sadejstva sa tenkovima, artiljerijom i 14. i 13. brigadom. Sada je artiljerijska priprema trajala sat vremena (17—18 sati), pa se u 18 sati, u istom borbenom poretku, krenulo u napad. Poslije tročasovne borbe napad je odbijen i bataljoni su vraćeni na polazne položaje. Neuspjeh se pripisuje velikoj hladnoći i slabom sadejstvu. Bataljoni 10. i 14. brigade u ovom napadu su imali 19 poginulih*-[1] i 39 ranjenih boraca, a svakako i izvjestan broj promrzlih.

Napad glavnine 29. udarne divizije na Nevesinje 10. februara nije bio podržan avijacijom, niti demonstracijama ostalih (11. i 13) brigada Divizije, jer se u to ne može ubrojiti napad po jednog para spitfajera na ciljeve u Buni i Blagaju 9. februara (u okviru napada i na druga uporišta oko Mostara) 1. lovačke eskadrile NOVJ.[20]' Takođe, to nije ni samoinicijativni pritisak na Konjic glavnine 11. brigade pred mrak 10. februara. Tom prilikom Brigada je ovladala domobranskim položajima na Zlataru i Gradu, te selom Ovčari, i izvršila demonstrativan napad na željezničku stanicu Brđani i električnu centralu u Ljutoj.[21]' Aviobombe su u Blagaju imale pun pogodak — poginulo je 67 neprijateljevih vojnika; ali, one na Buni su promašile.

Neuspjeh od 10. februara natjerao je Operativni štab da pripremama napada pristupi mnogo temeljitije. Dvanaestog februara načelnik štaba Divizije, komandant 10. brigade, zamjenik komandanta Artiljerijske grupe 2. udarnog korpusa, zamjenik komandanta 1. tenkovskog bataljona i ko-

*) Pod ovim datumom iz 10. brigade registrovano je 13 poginulih, bez oznake čina i položaja: Milan Kokolj iz Plužina kod Bileće i Pero Skrba iz Dola kod Stoca, oba iz 1. bataljona; Novica Đurasović iz Raštana kod Mostara, komandir voda, Neđo Milinić iz Zovog Dola, desetar, Vlajko Dimić iz Bileće, Nikola Mrković iz Humčana, Anđelko Ivanišević iz Bezđeđa i Jovan Gaćinović iz Lukavca (sve kod (Nevesinja), svi iz 3. bataljona; Soka Zegarac iz Kika kod Lovinca (U SR Hrvatskoj), Zdravko Radovanović iz Gubarca kod Rače (u SR Srbiji), Veljko Drašković iz Slivlja kod Nevesinja, Mile Ratković iz Konjskog kod Trebinja i Rešid Dilberović iz Kule Fazlagić kod Gacka, svi iz 4. bataljona.»»)

mandant Artiljerijskog diviziona 29. divizije izvršili su zajedničko rekognosciranje zemljišta. Sada se ništa nije prepuštalo slučaju i nahođenju potčinjenih, jer je usklađenost postupaka svih bila garancija uspjeha. Za pripremu napada i korekture borbenog poretka, detaljno preciziranje zadataka na zemljištu i regulisanje svih pojedinosti sadejstva, ostavljeno je dosta vremena. Nova zapovijest za napad bila je oformljena 12. II 1945. u 10,30 i jedinicama poslata u 12,30 sati. Nedvosmisleno i konkretno su izloženi raspoloživi, dosta precizni podaci o neprijatelju. Polazni položaji 10. brigade pomjereni su u lijevo. Ona je trebala da sa jednim bataljonom napadne Grebak, koji bi, u slučaju uspjeha napada, predstavljao polaznu tačku za neprijateljevo odstupanje prema Mostaru.

Osnovni zadatak rezerve (dva bataljona 14. brigade), inače smješten u selima Čitluk i Srednja Voda, bio je da pod svaku cijenu spriječi izvlačenje 369. grenadirskog puka preko s. Pridvoraca prema Glavatičevu. Izvjesnost ishoda borbi za Mostar navodila je na pretpostavku da bi neprijatelj mogao pokušati proboj upravo ovim pravcem, najkraćim prema Konjicu, na kome nije bilo drugih snaga NOVJ sposobnih da mu to spriječe.

Komandovanje artiljerijom je centralizovano, a njeni vatreni položaji sada su bolje odgovarali taktičko-tehničkim osobinama oruđa. Posade brdskih i protivtenkovskih baterija morale su da vide svoje ciljeve, pa su njih 7 sa 20 topova privučene u streljački stroj, na vatrene položaje za neposredno gađanje; to je znatno povećalo njihovu efikasnost. Tri tenka su angažovana za neposrednu podršku 3. bataljona na pravcu glavnog udara, a tri su zadržana u rezervi i, potom, upotrijebljeni na pravcu Kifino Selo——Batkovići—Nevesinje (što je vjerovatno bilo uslovljeno visokim snijegom i izgrađenim »ledenim« protivtenkovskim preprekama). Pola 1. čete 4. inžinjerijskog bataljona i Pionirski vod 10. brigade bile su sve inžinjerijske jedinice, pa je njihov zadatak bio da uklanjanju minske prepreke za prolaz motorizacije i opravka porušenih dionica puta. Zajedničko komandno mjesto u s. Batkovićima i osmatračnica u Ciganskom dolu sada su bili povezani telefonskim linijama sa artiljerijom i komandnim mjestima pješadijskih bataljona prvog ešelona, a sa rezervom — radiom. Kuriri i signalna sredstva obezbjeđivali su stabilnost i potpuniju vezu u komandovanju, izvještavanju i sadejstvu. Na polaznim položajima sve jedinice su bile ukopane u snijeg i zemlju.

Hirurške ekipe 29. divizije i 2. udarnog korpusa u Kifinu Selu i previjališta 10. brigade u Batkovićima obezbjeđivale su zbrinjavanje ranjenika i bolesnika.

Na težištu napada Divizije u Nevesinjskom polju napad je ovog puta počeo po planu, u 16 sati 13. februara. Tome je prethodila dvosatna artiljerijska priprema iz 32 oruđa. Njeni rezultati — a potom tutanj tenkovskih gusjenica i huka njihovih motora praćeni ubitačnom vatrom — na ulazima u grad sa pravca Selišta i Batkovića unijela je polet u pješadijske bataljone. Bombaši 4. bataljona već sa prvim mrakom dokopali su se pojedinih objekata na utvrđenim položajima neprijatelja i likvidirali ih. Neprijatelj je u cjelini i dalje odolijevao napadima, koji su bili znatno otežani metar dubokim snijegom i velikom hladnoćom (i do 20°C ispod nule).[22]-[1] Izgledi za uspjeh u toku noći bili su sve manji, a jedinicama je bio potreban predah. Zbog toga je, da bi se izbjeglo promrzavanje boraca i jedinice okrijepile za nove juriše, naređeno povlačenje na polazne položaje.

Dogodilo se, međutim, da je borbena grupa *»Vecel« (Wetzel)*'* gotovo istovremeno počela izvlačenje iz Nevesinja radi naređenog odstupanja prema Mostaru. U pomrčini joj je uspjelo da sve jedinice neopaženo izvuče sa položaja, da formira odstupni poredak i, preko Grebka, planski otpočne marš.

Poslije pola noći, prema izjavama učesnika, na položaje 10. brigade stigla je grupa milicionara, odnosno domobrana i obavijestila da nepijatelj napušta garnizon. Jedinice su odmah pokrenute i, već oko 2 sata 14. februara, dijelovi su bili u gradu.**' Radi maskiranja namjera i pokreta komandant 369. puka nije na marš ni pokrenuo miliciju (koja se uskoro rasula), a isti cilj, kao i evakuacija sada dragocjene municije, zadržavali su u gradu još dijelove artiljerije i zaštitnice. Njih su jedinice bez većih problema savladale. Prema prvim izvještajima[223]^ u napadu za oslobođenje Nevesinja ubijeno je 180 njemačkih vojnika i 52 milicionera, od kojih se za 40 utvrdilo da su ustaše. Zaplijenjeno je 7 topova, 6 puškomitraljeza, tri kamiona, bar 200 pušaka, 3.000 artiljerijskih granata, 70.000 puščanih metaka i mnogo druge opreme koja se prebrojavala. Deseta brigada je imala 16 poginulih i 63 ranjena, 1. tenkovska brigada 1 ranjenog borca. Među ostalima; poginuo je i *Despot Jamina* iz Humčana kod Nevesinja, komandir čete u 4. bataljonu 10. brigade.***'

O oslobođenju Nevesinja obaviještena je 13. hercegovačka udarna brigada, pa je i ona takođe, odmah obnovila napade, sada sa težištem na nevesinjskoj cesti. U prvim jutarnjim satima ona je, tako, ovladala Mukinjačom (k. 1008) i žandarmerijskom stanicom Bišina na Bakračuši, razdvojivši ostala neprijateljska uporišta tako da, sada nisu bila ni od kakve pomoći 369. puku (pa su oko podne i savladana). Major Zeger je, pored znatnog dijela svog Alarmnog bataljona, okupio neke grupe, koje su se probile iz Bišine. Ostavljajući takođe teško naoružanje i ranjenike, on je odstupio kroz Podveležje i, preko s. Opine, spustio se u Bijelo polje. Ali, pošto se 909. tvrđavski bataljon već bio povukao, Diviziju je stigao tek u Jablanici. Time je njemačkoj borbenoj grupi *»Vecel«* put prema Mostaru definitivno bio presječen.[23]'

Glavnina 10. hercegovačke brigade, čiji je 4. bataljon bio ostavljen kao posada Nevesinja (sa zadatkom prikupljanja i sređivanja plijena), odmah po oslobođenju Nevesinja počela je gonjenje. Već oko 8 sati 5. bataljon je sa 1. tenkovskim bataljonom savladao zaštitničke dijelove na prevoju Grebak, zaplijenivši dvije haubice, dok su ostali bataljoni, kao paralelne goneće kolone, uskoro sustigli u Bišini zaustavljenu glavninu. Drugi bataljon je kod Paljeva Dola zaustavio čelo glavne kolone zakrčivši prolaz

*) 369. grenadirski puk (bez svog 1. bataljona, a ojačan divizionom 369. artiljerijskog puka, baterijom 369. protivtenkovskog diviziona i četom 369. pionirskog bataljona).
**) Prvi je u grad upao vod 2. čete 3. bataljona 10. brigade.
***) U registru poginulih boraca 29. divizije pod 13. februarom uneseno je još desetak boraca i starješina bez oznaka čina: Risto Pamučina iz s. Zagradine kod Trebinja, Mišo Jokanović iz Dola kod Bileće, Gajo Milićević iz Granice kod Bileće i Mirko Stević iz s. Todorića kod Bileće, iz 1. bataljona; Omer Cerimagić iz Zasada kod Trebinja, Vaso Milidragović iz Vranjske kod Bileće, iz 2. bataljona; Nikola Crković iz Kruševljana kod Nevesinja i Blažo Bajić iz s. Orahovca kod Trebinja — 3. bataljon; Pero Popadić iz s. Todorića, kod Bileće, Jozo Kukolj iz s. Đurđevića, kod Bjelovara (SR Hrvatska), i Mile Ratković iz Konjskog (Zubci), kod Trebinja, Milan Curić iz s. Konjskog kod Trebinja, svi iz 4. bataljona.
Iz 14. brigade poginulo je, takođe, više boraca, a među njima: Hasan Selimović i Junuz Zubčević (oba iz Trebinja), borci 2. bataljona, Uroš Deretić iz Orahovca (Lastva) kod Trebinja borac 3. bataljona, te Jovo Tripić iz Sćenice (Bobani) kod Trebinja i Nazif Zubčević iz Trebinja, borci 4. bataljona.[24])

uništenim kamionima i leševima. Samoinicijativno, 3. bataljon je uz to na padinama Veleži natkrilio i nadvisio neprijateljevu desnu pobočnicu. Tako je 369. grenadirski puk bio potpuno okružen i, na sniježnoj bjelini prtine kroz Bišinu, izložen ubitačnoj vatri sa okolnih visova i kosa. Pokret vozila i konja van prtine bio je nemoguć, a svaki minut stajanja donosio je desetine novih gubitaka. Konji su bili najizloženiji vatri — za manje od jednog sata 200 do 300 konja u koloni bilo je ubijeno. Takvu situaciju pukovnik Vecel je s pravom smatramo bezizlaznom. Hitlerovo naređenje od 28. novembra 1944. godine[25] predviđalo je za ovakve situacije vrlo striktnu proceduru. Prije nego što kapitulira, komandant izolovane jedinice bi morao postaviti oficirima pitanje želi li neko od njih i u takvim uslovima nastaviti borbu i preuzeti komandu. Ako se među oficirima ne bi našao takav karijerista ili luđak, pitanje je trebalo postaviti podoficirima, pa i vojnicima. Naređenje je bilo saopšteno svima i — komandant jedinice je bio obavezan da takvom jednom avanturisti preda dužnost i pokori mu se bez obzira na čin. U takvoj mučnoj situaciji pukovnik Vecel se odlučio na samoubistvo, a njegov ranjeni zamjenik, major *Lant* (Landt), izdao je naređenje: »*Spašavaj se ko može!*« Nastalo je rasulo i neorganizovano probijanje po grupama, grupicama i pojedinačno. Neki su u međuvremenu počeli paliti kamione. Teško pješadijsko naoružanje, artiljerija, komore i ranjenici ostavljani su na putu. Najznačajnija grupa, koja se probila, bila je glavnina 2. bataljona. Ona je na domak Mostara stigla tek kad je ovaj oslobođen, pa se, lutajući po bespuću Veleži i Prenja, uputila prema Konjicu. Sretno izbjegavši sudar sa 14. brigadom, ostavljajući usput i sama teže naoružanje, opremu i ranjenike, tamo je sa svega 300 vojnika stigla tek 16. februara. Raspoloživi podaci govore o još dvije grupe,*[1] od kojih je prva stigla kasno uveče već istog dana u Bijelo polje, a druga se priključila grupi majora *Zegera* i, sutradan, stigla u Jablanicu.[201]

Ostaci glavne kolone borbene grupe *»Vecel«* u Bišini savladani su prije 12 sati 14. februara 1945. godine. Deseta brigada je zarobila nekoliko stotina preživjelih, među njima i 120 milicionera, domobrana i ustaša i 50 takozvanih pomoćnih dobrovoljaca (Hiwi) talijanske narodnosti, a zaplijenila 6 topova, 7 minobacača 81 mm, 12 minobacača 46 mm, 23 plamenobacača, 3 mitraljeza, tridesetak puškomitraljeza i oko 500 pušaka i automata, 8 poljskih kuhinja, 5 kamiona, 35 kola, 130 konja, 80.000 puščanih metaka, 500 topovskih granata, 10 radio-stanica i drugu ratnu opremu. U borbi je Brigada imala 7 poginulih i 3 ranjena borca i starješine.[28] Među ostalima, poginuo je i *Lazar Uljarević* iz Odžaka kod Nevesinja, komandir voda u 2. bataljonu.**

Tako je nevesinjski garnizon, koji je pred napad imao oko 2.500 vojnika i starješina, gotovo potpuno uništen. Od toga je samo deseti dio (230)

*) Ove dvije grupe, kao i još nekoliko većih i manjih grupa koje su se probile iz okruženja u Bišini, imale su u daljem probijanju manje sreće. Na prostoru s. Kokorina—Kružanj—Banj Do, u Podveležju, dočekala su ih dva bataljona Trinaeste, a na Zimljima čitava 14. hercegovačka udarna brigada. U ovim borbama ostaci nevesinjskog garnizona izgubili su novih dvejsta a možda i trista vojnika.[27])

**) Ostali poginuli su: Branko Sudar iz Baćevića kod Mostara, Blagoje Begenišić iz Orahovca kod Trebinja, Mujo Zukanović iz Počitelja, kod Čapljine, Simo Vujović iz Vranjske kod Bileće, svi iz 2. bataljona, Gašo Pudar iz Rabine kod Nevesinja i Risto Golub iz Čvaljine (Popovo) kod Trebinja oba iz 3. bataljona, te Miroslav Mičeta iz Čavaša (Popovo) kod Trebinja, borac 5. bataljona. Ranama su podlegli: Mićo Supljeglav iz Zubaca kod Trebinja, borac 5. bataljona (u Mostaru 6. V 1945) i Danilo Mirdinja iz Zubaca kod Trebinja, borac 2. bataljona (u Mostaru 2. X 1945) 3»)

izginuo u borbama za Nevesinje, dok su dvije petine (blizu 1.000) uništene u gonjenju. Dok se jedna polovica (oko 150) milicionera razbježala, uglavnom kućama, najviše do 700 njemačkih vojnika probilo se do svojih jedinica u Bijelom polju, Jablanici i Konjicu.[29]

Oslobođenje Mostara

U neposrednim borbama za oslobođenje Mostara, pored glavnine 8. udarnog korpusa, učestvovala je i glavnina 29. udarne divizije. Podijeljenost komandovanja njenim brigadama i njihovo dejstvo na tri, rijekom Neretvom i masivom Veleži, odvojena pravca otežava da se o tom da cjelovita slika. Ni njihova dejstva ne mogu se posmatrati izolovano od stanja u jedinicama 8. korpusa, koje ovdje čine glavnu udarnu snagu i nose teret ukupnih napora.

Do 11. februara 1945. godine glavnina 8. udarnog korpusa bila je čitavim frontom izbila na liniju spoljne odbrane Mostara: Ljuti vrh—Crni vrh— Jastrebnika (k. 1139)—Trebinje—k. 1111—k. 901—Mikuljača (k. 564) —Mrđane i Keveljevača (k. 475) Mostarsko blato—s. Miljkovići—Varda (k. 331)—Dobretina (k. 262)—s. Jasenica i Baćevići u Mostarskom polju. Od Ljutog vrha na sjever, na istočnim kosama Čubulje, koje se spuštaju u kanjon Neretve, potisnut je sa Goranaca Izviđački bataljon njemačke 369. divizije, pa je jedva odolijevao napadima 2. dalmatinske proleterske brigade. Komandi 369. divizije bila je ova dionica željezničke pruge do Drežnice više nego dragocjena, pošto je, upravo tim pravcem, duž željezničke pruge, bila usmjerena korpusna rezerva.

Mjestimične prodore u položaje spoljne odbrane Mostara — koje su prethodnih dana bile ostvarile jedinice 9. i 26. divizije — neprijatelj je, trošeći posljednje rezerve, energičnim protivnapadima svaki put suzbio. Međutim, do tada postignuti rezultati, djelimično osvježenje zamorenih jedinica i istrošenost neprijatelja davali su nadu u mogućnost oslobođenja grada, a i za ovladavanje Gorancima (od strane 9. divizije) i mogućnost odsijecanja njegove odstupnice iz Mostarske kotline. Taj posljednji nalet ipak je trebalo temeljito organizovati, jer je neprijatelj, uvjeren u pristizanje pomoći, na svim pravcima pružao očajnički otpor.

Naknadna usaglašavanja među štabovima 8. korpusa i 29. divizije, kao i utvrđeno stanje na frontu, doveli su do izdavanja nove Korpusne i Divizijske zapovijesti od 12. februara 1945.[31] godine; njenim sprovođenjem u djelo okončana je ova etapa mostarske operacije. Usaglašenim zapovijestima početak odlučnog napada za konačno slamanje neprijatelja u Mostarskoj kotlini i Nevesinjskom polju predviđen je za 13. februar, s tim što je napad jedinica 29. divizije na lijevoj obali Neretve počinjao devet sati kasnije. Dilema oko odsijecanja neprijateljeve odstupnice — ili ostavljanja »ventila« — izgleda da je bila otpala. Za taj zadatak sada je angžovano 5 pješadijskih brigada (16, pa 20 bataljona) i 2 artiljerijska diviziona.®[2]

Deveta udarna divizija iz Goranaca trebalo je da se — istočnim kosama Čabulje — spusti u kanjon Neretve i ovlada željezničkom prugom od Raštana do Drežnice, a glavnina 14. hercegovačke brigade (2 bataljona) — sa Veleži iz rejona Zimlja, preko prevoja Porim u Bijelo polje. Naknadno su prema Bijelom polju upućena i preostala 2 bataljona 14. brigade, a

9. diviziji je naređeno da forsiranjem Neretve i fizički zatvori južni ulaz u kanjon Neretve, od Mostara prema Sarajevu.[33]

Odlučni napad za oslobođenje Mostara počeo je ujutro 13. februara 1945. godine. Sve se uglavnom odvijalo prema predviđenom planu, sem kod 9. udarne divizije. Sat prije početka opšteg napada na čitavoj desnoj obali Neretve glavnina 13. južnodalmatinske brigade, koja se nalazila u centru borbenog rasporeda i nastupala prema željezničkoj stanici Jadrine. došla je u sukob sa neprijateljem kod Čaprluge (k. 927) i Vilenjaka (k. 807), a uskoro i sa druge dvije brigade prvog ešelona. Ispostavilo se da je neprijatelj jači, da se pred Divizijom nalaze jedinice koje su stigle od Sarajeva, a uskoro — i da se težište borbe prenosi na njen sektor. Naime, istovremeno sa pripremom odlučnog napada za oslobođenje Mostara i Nevesinja, Komanda njemačkog brdskog armijskog korpusa odlučila je (11. februara 1945), da svoju rezervu, ojačani 359. grenadirski puk (borbena grupa *»fon der Hart),* iz Hadžića željezničkim transportom uputi prema Mostaru.[34] Kako je u međuvremenu 9. divizija bila ovladala Gorancima, korpusna rezerva je noću 12/13. februara iskrcana u Dražnici i do zore posjela polazne položaje za napad s ciljem da, udarom preko Goranaca u leđa jedinicama 8. udarnog korpusa, rastereti mostarski garnizon pritiska na ovom najopasnijem pravcu. Iz rejona Cima i mostarskog rudnika uglja, komanda 369. divizije uputila joj je istovremeno u susret takođe značajne snage.[35]

Jedinice 29. divizijije u ovom napadu učestvuju na tri pravca: 12. hercegovačka brigada, pod operativnom komandom 19. udarne divizije, na pravcu Čitluk—Mostar; ojačana 13. hercegovačka brigada na pravcu Domanovići—Buna—Mostar i 14. hercegovačka brigada, preko Veleži, prema Bijelom polju, dok je, po oslobođenju Nevesinja, 10. hercegovačka brigada trebalo da obrazuje II ešelon na lijevoj obali Neretve.

Po slamanju otpora na prvim položajima i pristizanju glavnine 19. divizije, dva bataljona 12. brigade izvučena su u divizijsku rezervu, a njena glavnina je, podržana četom minobacača i baterijom brdskih topova 75 mm, u 14 sati 7. februara počela je napad na utvrđeno uporište neprijatelja na brdu Humac (k. 152), kao i položaje u selima G. i D. Jasenica, na neposrednim prilazima Aerodromu. Ni napadi 8-og (u 5,30 sati), 9-og (u 12.45) i 10-tog uveče, kao ni na pravcu glavnog udara Divizije, nisu dali rezultate. Na dobro utvrđenim položajima neprijatelj se uporno branio, a njegova brojnija i teža (veći kalibri i domet) artiljerija uspješno je sa Aerodroma kontrabatirala baterije Artiljerijskog diviziona 19. divizije.

Jedanaestog februara u zoru okružena posada sa Humca se neopaženo izvukla prema Aerodromu. Brigada to nije opazila, pa je pred napad, predviđen za 6.30 sati, po praznom uporištu izvršena artiljerijska i minobacačka priprema. Tek kada se krenulo na juriš, primijećeno je da je neprijatelj napustio položaje. U borbama za ovo brdo Brigada je imala najviše gubitaka. Među ostalim poginuli su: *Jefto Masleša* iz Tulja (Popovo) kod Trebinja, pomoćnik političkog komesara 2. bataljona, te *Stevo Serden* iz Glavske (Površ) kod Trebinja, politički delegat voda u istom bataljonu.*

Noću 11/12. februara na pravcu glavnog udara Divizije pred položajima na Vardi, zamorenu 14. brigadu smijenila je 6. udarna brigada, pa je 12. II u 6.30 izvršen novi napad, u kome je glavnina 12. hercegovačke

*) Zabilježena su imena još samo dvojice boraca: Tomo Kisin iz Tuli (Zubci) kod Trebinja, borac 1. bataljona i Lazo Đupor iz Biograda (Šuma) kod Trebinja, borac 2. bataljona; a u bolnici je podlegao ranama kod Mokrog, ranjeni Đuro Spaić iz Graba (Zubci) kod Trebinja, borac 3. bataljona.[36])

brigade, spustivši se u Mostarsko polje, vršila pritisak prema selima Jasinica i Rodoč, obezbjeđujući istovremeno sada otkriveni desni bok Divizije na Neretvi. Uporni neprijatelj je protivnapadom na težištu zaustavio i ovaj napad, pa Divizija prelazi na noćne napade ponovljene 12/13. i 13/14. februara. Neprijateljeva odbrana ni u ovim napadima nije slomljena, iako su se dijelovi 19. divizije duž Mostarskog blata, preko Orlovca probili i uspostavili vezu sa jedinicama 26. divizije, koja je nastupala od Lištice. Tek 14. februara oko podne savladan je otpor na Vardi i, dok je 6. brigada sa tri bataljona gonila neprijatelja prema gradu, njen 1. bataljon pomogao je 12. hercegovačkoj brigadi da zauzme k. 262 (Dobretina) i, preko Uloga, izvršio bočni pritisak na neprijatelja u s. Rodoč. Poslije nekoliko uzastopnih juriša otpor neprijatelja i na ovom pravcu je skršen. Brigada je ovladala G. Jasenicom, Aerodromom i k. 262, a potom se natisnula za bježećim neprijateljem, preko s. Rodoč i Tatar, te sa tog pravca upala u Mostar. Istovremeno su, preko Varde i Huma, u grad upala i druga dva bataljona Brigade, koji su se nalazili u rezervi 19. divizije. U uličnim borbama neprijatelj je do 17 sati protjeran i dio Mostara na desnoj obali Neretve bio je slobodan, a pošto su mostovi još ranije bili stavljeni pod vatru, sada je, uz podršku tenkova, počeo i prelaz na lijevu obalu.

Za vrijeme od 8. do 14. februara 1945. godine 12. brigada je na mostarskom Aerodromu zarobila 151 domobrana, a na njenom odsjeku fronta neprijatelj je imao 250 mrtvih (uglavnom njemačkih vojnika i ustaša). Tom prilikom zaplijenjena su 3 ispravna topa 150 mm, 1 minobacač 81 mm, 3 mitraljeza, 10 puškomitraljeza, preko 150 pušaka, 7 automata, 2 PA mitraljeza, oko 40 pištolja, 50.000 puščanih metaka, 1 putnički i 1 teretni automobil, 4 motocikla i dosta druge opreme. Iz sastava Brigade 20 boraca je poginulo, 46 ranjeno a 5 nestalo.[37]-[1] Među ostalima, poginuli su: *Zorka Grkavac* iz Grkavca kod Trebinja, referent saniteta bataljona (u Jesenici 13. II), *Miloš Bojović* iz Podgorja kod Bileće, vodnik voda u 4. bataljonu (na Aerodromu 13. II), zastavnik *Obren Miskin* iz Cerovca (Šuma) kod Trebinja, politički delegat voda u 1. bataljonu (podlegao ranama 23. IV 1945) i *Đoko Milidragović* iz Vranjske kod Bileće, desetar u 2. bataljonu (na Humu 13. II).*)

Napad prema Mostaru jedinica Divizije počeo je istog dana, ali, poslije podne (u 15 sati). To je bilo uslovljeno sadejstvom u napadu na garnizon u Nevesinju, koji je apsorbovao značajne snage. Zbog toga su se 13. hercegovačkoj brigadi, koja je glavninom preko Bune i Bišća napadala prema južnom logoru u Mostaru i 14. brigadi, koja je sa Veleži napadala prema Bijelom polju, zadaci morali izvesti kroz zadatke u razaranju neprijateljevih snaga na ova dva vrlo osjetljiva pravca i uspostavljanju kontinuiteta u okruženju Mostarske kotline. Ove dvije brigade trebalo je zapravo da dođu do izražaja tek po oslobođenju Nevesinja, kad im se vrate tamo angažovani bataljoni. One, su premda gotovo bez podrške, ipak uložile velike napore i, na oba pravca, postigle početne uspjehe.

Tako je 13. hercegovačka brigada, pred čijim frontom su se nalazile i sada snage jače od nje, (poslije izvlačenja teških haubičkih baterija 649. obalskog artiljerijskog puka KoV,[39]' i gubitaka pretrpljenih u bombardovanju 10. februara) već u napadu 13. februara bila ovladala jedinim od dva

*) Milan Terzić iz Bratača kod Nevesinja (u s. Rodoč, 13. II) i Čedomir Rogan kod Bileće, borac 3. bataljona (podlegao ranama u bolnici).[38]; Većina ostalih nije evidentirana.

jača uporišta na svom pravcu.*' Front 13. brigade ostao je i u napadu isti kao i u periodu odbrane. Uprkos podršci od 5 artiljerijskih oruđa, front od 16 kilometara vazdušne linije nije bilo moguće efikasno pokriti sa oko 1.200 boraca, premda je i neprijateljeva linija odbrane na većem dijelu bila grupno posjednuta. Uporišta na nevesinjskoj cesti, Mukinjača (tt. 1217), žandarmerijska stanica Bišina u dragi Bakračuši, Dubravica (sa glavnom otpornom tačkom u Tanovića hanu), Gnjilo brdo (tt. 650) i Busak, činila su jednu cjelinu. Njih je posjedao nepotpun njemački alarmni bataljon (pod komandom artiljerijskog majora *Zegera (Seger),* ojačan baterijom brdskih topova (vatreni položaji na Busku). Njegov prvenstveni zadatak je bio obezbjeđenje odstupnog pravca 369. grenadirskom puku iz Nevesinja, pa je vjerovatno njemu bio i potčinjen. Drugu cjelinu činili su položaji na rijeci Buni koji su, čvorovima odbrane u Blagaju i Buni, zatvarali pristup Mostaru sa juga. Njih je po povratku iz ispada ponovo posjeo 4. bataljon ustaškog 9. stajaćeg djelatnog zdruga,[41]' podržan sa po jednom poljskom i protivtenkovskom baterijom i ojačan četom milicije i bar jednom njemačkom četom alarmnog sastava.

Zbog kraće artiljerijske pripreme, Brigada je napad počela sat prije nego glavnina u Nevesinjskom polju. Treći i 4. bataljon, koji su napadali uporišta na nevesinjskoj cesti, podržani su bili samo minobacačkom vatrom i jednim protivtenkovskim topom, dok su 1. i 2. bataljon, na pravcu Bišća, bili podržani baterijom Haubičkog diviziona Artiljerijske grupe 2. udarnog korpusa (2 oruđa 149 mm) i Protivtenkovskom baterijom Artiljerijskog diviziona 29. divizije (3 topa 57 mm). Zbog slabe vidljivosti 12. februara, kao i zbog potrebe koja je iskrsla da se 13. februara avijacija koncentriše na tučenje pristižuće korpusne rezerve, izostala je planirana neposredna aviopodrška, ali je njeno svakodnevno prisustvo u Mostarskoj kotlini imalo vidljiv moralni efekat na trupe s obje strane fronta.[42]'

Svaki bataljon je napad vršio obuhvatno, a 1. bataljon, još i uz forsiranje Bune kod Lozina i Kosora. Borci su napade ponavljali do 24 sata, a onda je, po dobijenom obavještenju da je napad na Nevesinje odložen, Brigada povučena na polazne položaje, iako je njen 2. bataljon, koji je napad za oslobođenje Blagaja vršio preko Stjepan-grada, bio ovladao svojim napadnim objektima. Taj predah je izgleda iskoristio ustaški 4. bataljon.**'

Svaki bataljon je napad vršio obuhvatno, a 1. bataljon, još i uz forsiranje Bune kod Lazina i Kosora. Borci su napade ponavljali do 24 sata, a onda je, po dobijenom obavještenju da je napad na Nevesinje odložen, Brigada povučena na polazne položaje, iako je njen 2. bataljon, koji je napad za oslobođenje Blagaja vršio preko Stjepan-grada, bio ovladao svojim napadnim objektom. Taj predah je izgleda iskoristio ustaški 4. bataljon.

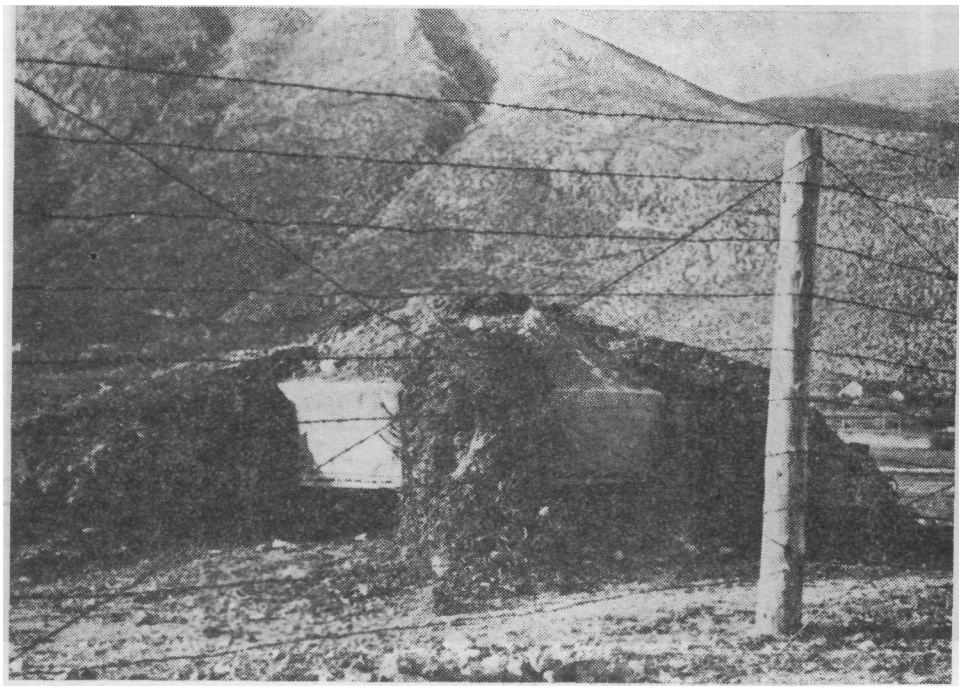
Kada je uveče 13. februara 1945. godine komanda njemačke 369. pješadijske divizije analizirala situaciju dana, konstatovala je slijedeće: Položaji na desnom krilu zapadno od Neretve su napušteni, protivnapad nije uspio, tako je Jastrebinka (k. 1139) ostala u rukama 26. divizije. Nešto kasnije, jedinice NOVJ, uz snažnu podršku tenkova, konačno su ovladale Mikuljačom (k. 564), najjače branjenom tačkom na neposrednim

*) U jednom od izviđačkih sudara prethodnih dana (8. II u Hodbini) Brigada je imala 3 poginula borca: Esad Humo iz Mostara, Ragib Šator iz Lokava kod Stoca i Ahmed Vujinović iz Poplata kod Stoca, svi iz 2. bataljona.[40])

**) Demoralisan neuspjelim ispadom i gubicima u vazdušnom napadu na Blagaj tri dana ranije, Bataljon se tom prilikom povukao prema Mostaru.

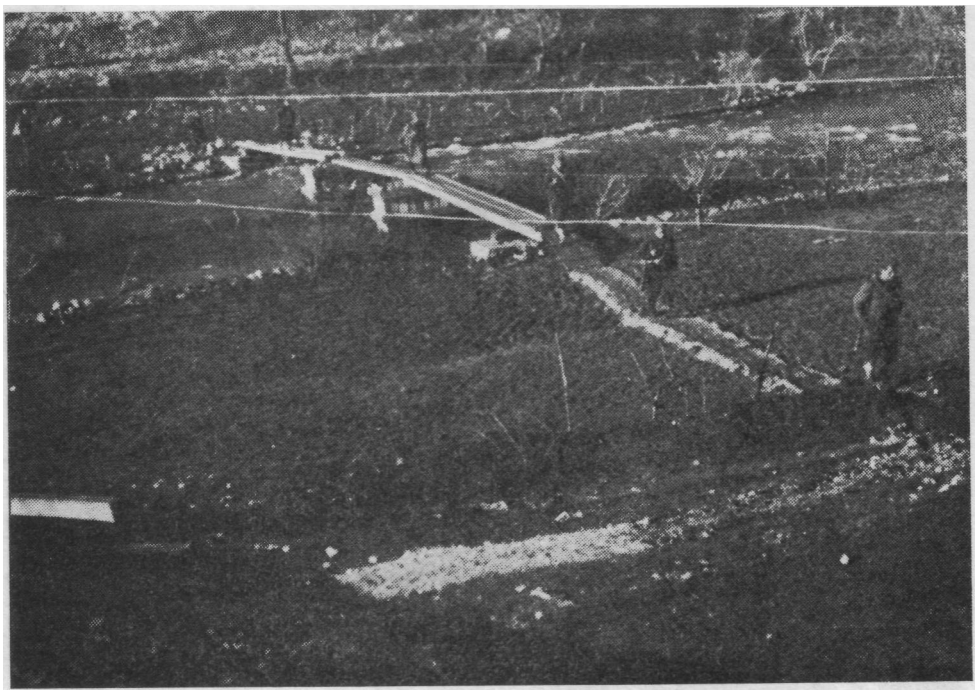

Okupatorski bunkeri kraj Mostara

Motorizovane jedinice 8. korpusa NOVJ pred Mostarom, februara 1945.

Jedinice 29. divizije na prilazima Mostaru, februara 1945.

Artiljerija 29. divizije na položajima kod Nevesinja

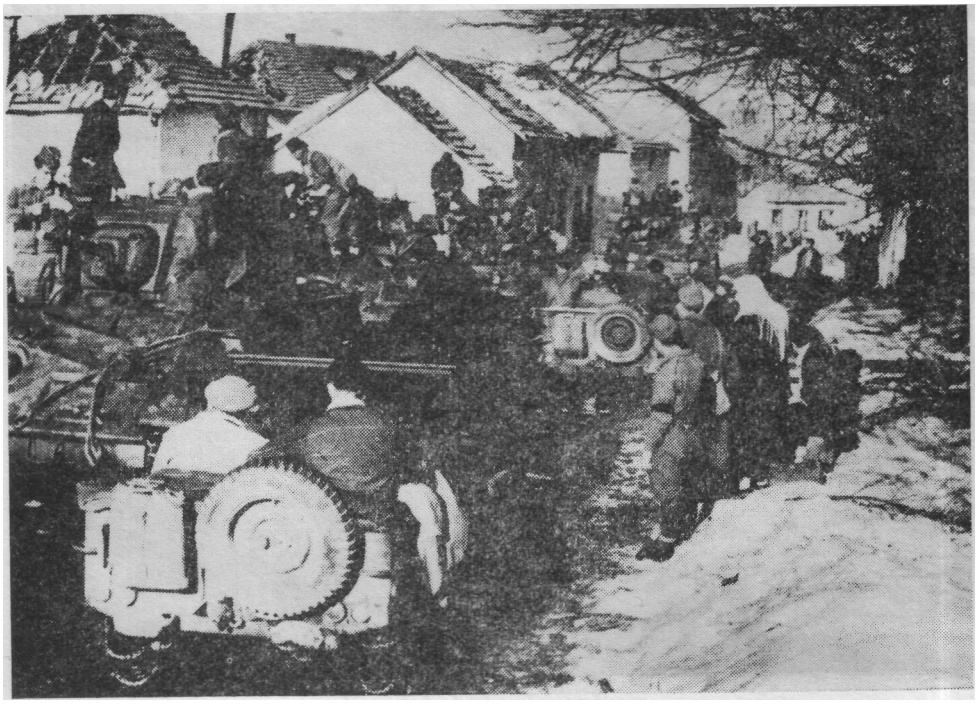
Zaplijenjeno oružje prilikom borbe za Nevesinje, 14. februara 1944.

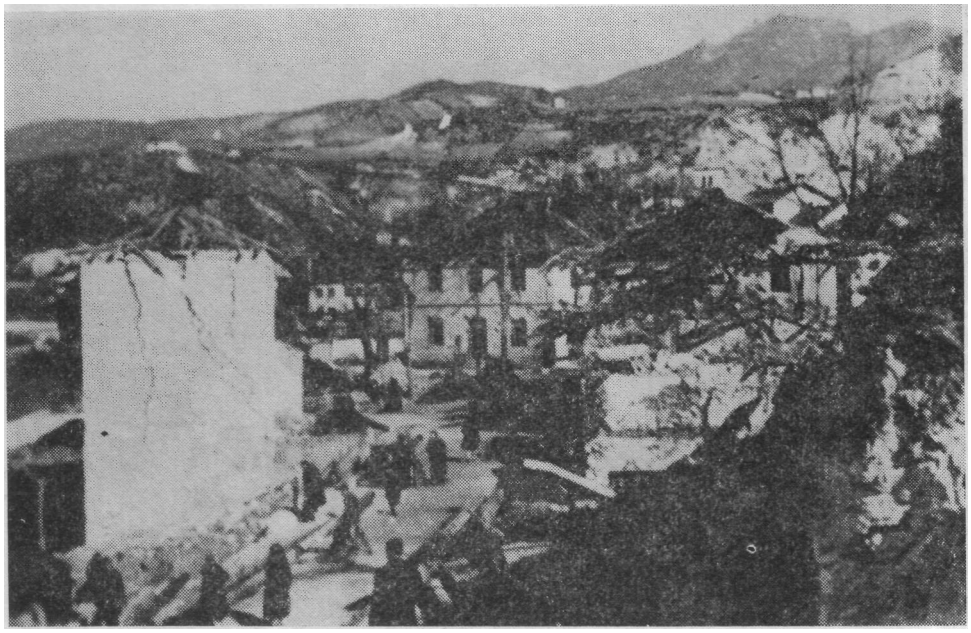
Porušeni most kod Gabele

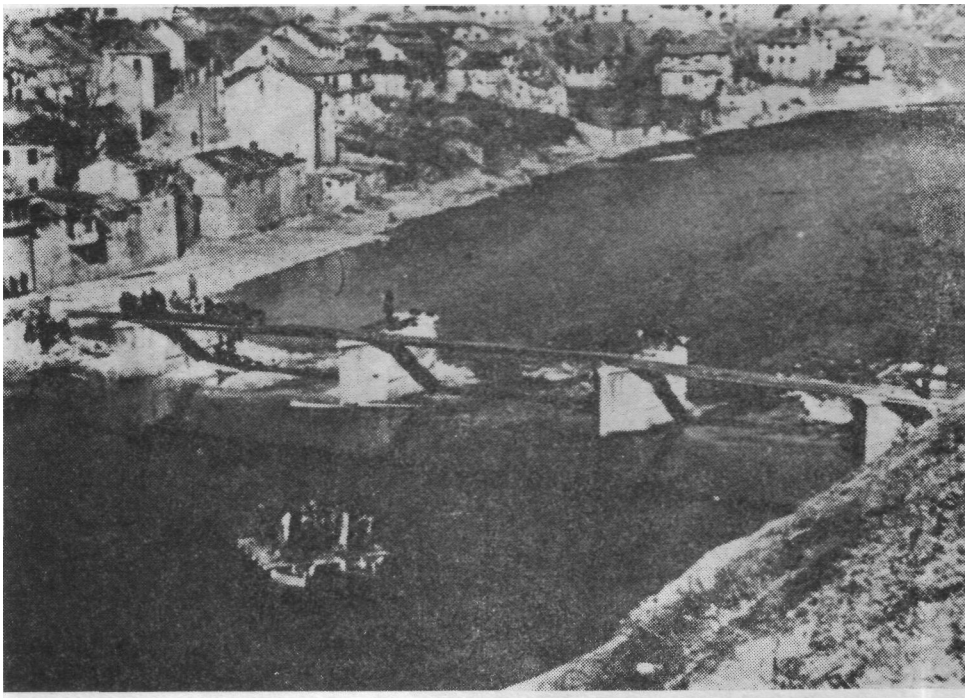
V oslobođenom Mostaru, februara 1945.

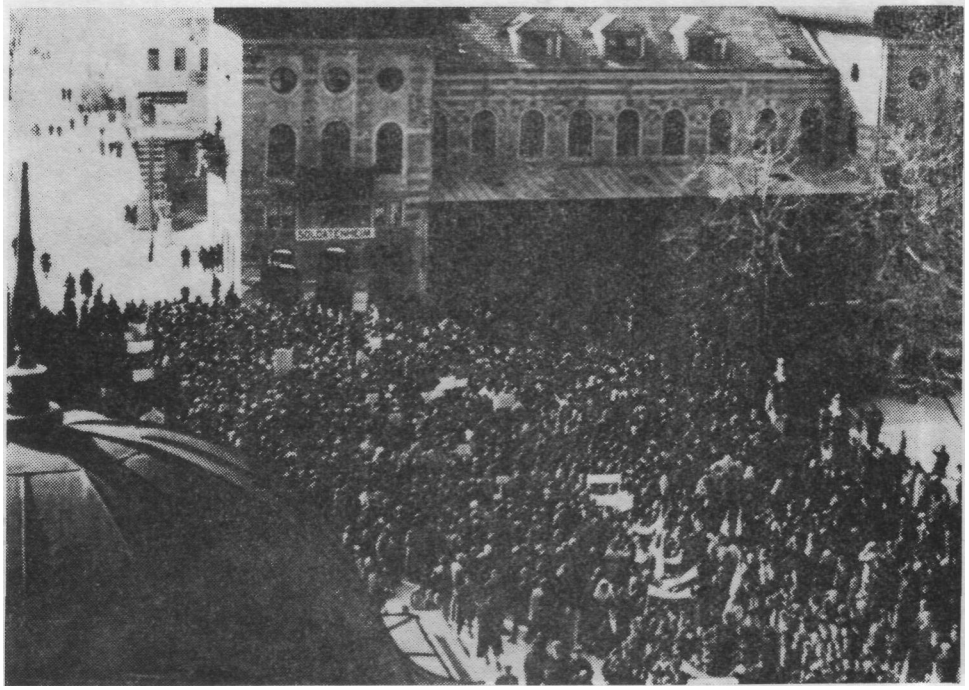
U oslobođenom Nevesinju

Konjic, neposredno poslije oslobođenja, 3. marta 1945.

Skela u Konjicu

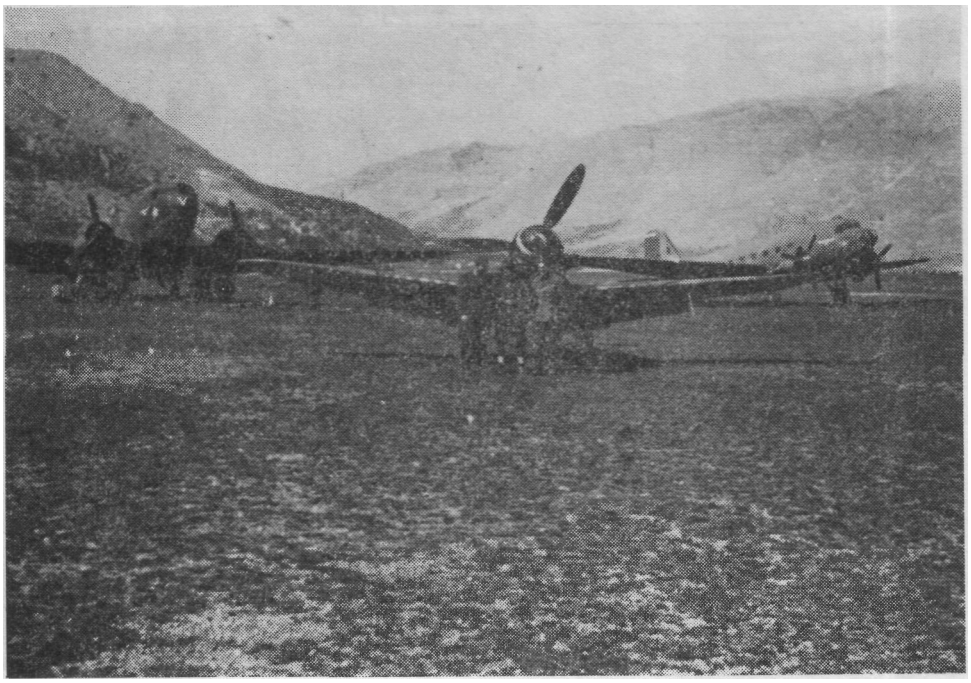
Miting u oslobođenom Mostaru februara 1945.

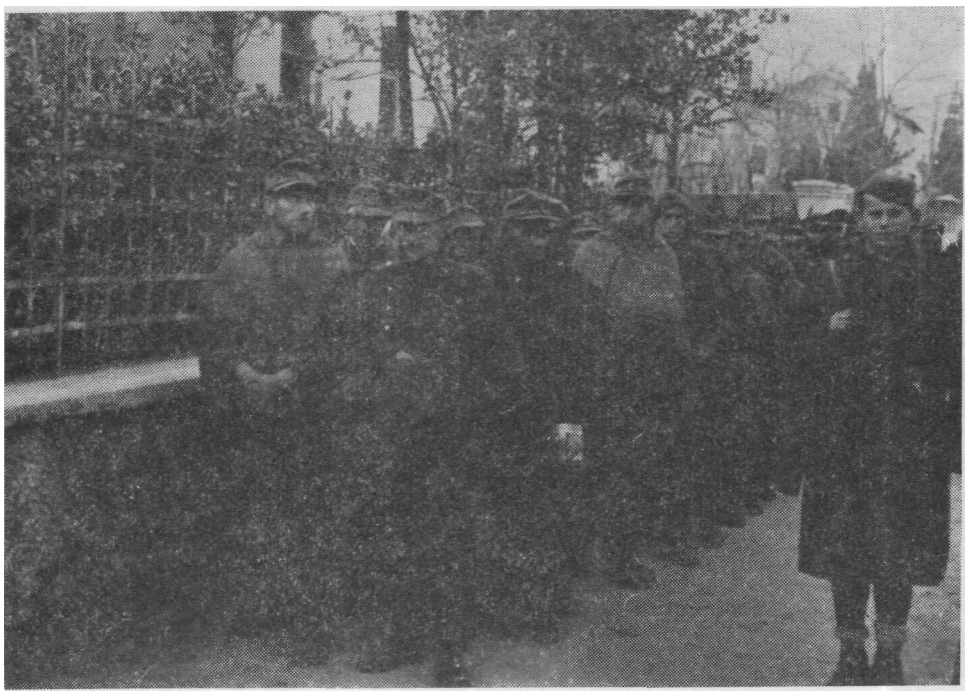
Narodni zbor u Ljubuškom,

Sa ispraćaja posmrtnih ostataka Ljube Miljanovića u Mostaru

JVa aerodromu Jasenica kod Mostara

Zarobljeni njemački vojnici, februara 1945. u Mostaru

prilazima Mostaru. Ustaško-domobranske »snage potpuno razbijene i nisu više sposobne za borbu«. Ostaci 370. grenadirskog puka i 909. tvrđavski bataljon jedva odolijevaju novim napadima. U Mostaru i Raštanima zbog sabotaže iskočile iz šina dvije lokomotive, personal pobjegao, željeznički saobraćaj prema sjeveru obustavljen. Natovareni teški topovi 649. artiljerijskog obalskog puka KoV nisu mogli biti otpremljeni. Na desnoj obali Neretve koncentrični napadi na Nevesinje i dalje do Bune podržani tenkovima i artiljerijom počeli od 15 sati. Kod Nevesinja 1 tenk uništen i dva oštećena. Do 22 sata svi napadi su odbijeni. Napadi neprijatelja na drum Mostar—Konjic kod sela Potoci (u Bijelom polju) odbijeni alarmnim jedinicama. Napad korpusne rezerve od Drežnice zaustavljen na liniji s. Vlastak s. Mandići. Jedino je njeno lijevo krilo uhvatilo vezu sa 369. izviđačkim bataljonom, koji se probio na sjever. Jaki sopstveni gubici, naročito u (njemačkom) komandnom kadru. Komandant 116. izviđačkog bataljona i komandanti svih bataljona 370. grenadirskog puka poginuli. U takvoj situaciji, general Rajnike je povukao jedini moguć potez. Naredio 369. grenadirskom puku da u toku noći napusti Nevesinje i povuče se u Mostar,[43]' kako bi cjelokupnim preostalim snagama sutra pokušao proboj iz okruženja koje je tog dana nagovješteno izbijanjem glavnina 13. južnodalmatinske i 14. hercegovačke brigade na željezničkoj stanici Jadrini, odnosno u obodna sela Bijelog polja.[44]'

Obaviještena o tome da neprijatelj napušta Nevesinje, 13. brigada je energično obnovila napade na čitavom frontu. Težište je sada, razumljivo, bilo na nevesinjskoj cesti, jer najvažnije je bilo spriječiti neprijateljevo povlačenje u Mostar. U ranim jutarnjim satima Brigada je ovladala Mukinjačom (tt. 1217) i žandarmerijskom stanicom Bišinom, te izrazdvajala ostala uporišta. To je 369. puk primoralo na oprez u odstupanju i omogućilo da ga 10. brigada sustigne na najnepovoljnijoj dionici Bišinske klisure.

Do 11 sati svim bataljonima je uspjelo da neprijatelja potisnu iz uporišta i da ga natjeraju u bjegstvo. Goneći neprijatelja, koji je samo djelimično uspio da organizuje povlačenje i zaštitu odstupnih kolona, prva .dva bataljona su do mraka upala u južni dio grada (južni Logor, vojna Bolnica, Tvornica duhana) i tu zarobili 80 njemačkih vojnika. Zbog stalnog nailaska grupa i grupica, koje su se bile probile iz Bišine, za čije uništenje su 3. i 4. bataljon morali da odvajaju snage, majoru Zegeru je uspjelo da, pored jedne polovine svog Alarmnog bataljona, u rejonu Buska prikupi i oko 200 vojnika koji su se probili iz Bišine. Ostavljajući teško naoružanje i ranjenike, i ne obaziruć se na gubitke u marševskoj koloni, odstupio je kroz Podveležje, i preko s. Opine, spustio se u Bijelo polje, a zatim u Jablanicu.[45]' Ostatak dana 3. i 4. bataljon 13. brigade proveli su na prostoru Kokorina—Kružanj—Banj Do, u uništavanju preostalih neprijateljskih grupa koje su stalno nailazile. U njihovu gonjenju po vrtačama Podveležja noć ih je zatekla na liniji Svinjarina — Gnojnice, odakle su, sutradan, sišli u oslobođeni Mostar.[46]'

U borbama na sektoru 13. brigade neprijatelj je imao 250 mrtvih (od čega 2 viša i 13 nižih oficira) i 80 zarobljenih. Brigada je zaplijenila 4 poljske haubice, 2 brdska topa, 2 protivtenkovska topa, 5 minobacača 81 mm, 3 mitraljeza (»Breda«), 16 puškomitraljeza, 224 puške i automata,

60.000 puščanih metaka, 30 konja, 10 kola sa zapregom i mnogo druge opreme. U toku borbe poginulo je 10 boraca i starješina,*' a ranjeno ih je 46.[47]

Pošto je prethodnih dana (6. i 7. februara) 14. brigada bila očistila sela gornjeg Nevesinjskog polja i Zimalja od milicije i četnika, 14. brigada je bila takođe podijeljena na dva pravca. Drugi i 4. bataljon učestvovali su sa glavninom Divizije u napadu za oslobođenje Nevesinja. U prvom napadu (10. februara) Četvrti bataljon je bio u sastavu divizijske rezerve. Zbog drugačijeg plana napada 13/14. februara, kao i potrebe da i ona čini organsku cjelinu, divizijsku-rezervu su obrazovali bataljoni 14. brigade.

Prvi i Treći bataljon iz rejona Hansko Polje i Česim već od 8. februara bili su orijentisani prema Bijelom polju, ali — nije jasno zbog čega to dejstvo nisu ispoljili prije 13. februara.

Zapoviješću načelnika štaba 29. divizije od 12. februara 1945. godine[48]' ovaj zadatak je ponovljen, pa su bataljoni pokrenuti preko prevoja Prijevorac i Potporim prema Bijelom polju. U noćnom napadu 13/14. februara očišćena su sela: Kuti, Livač, Potoci. Lišani, Humi i Zeljuša, čime je i druga odstupna komunikacija prema Sarajevu bila presiječena. Tom prilikom ubijena su dva njemačka vojnika, 2 ustaša i 5 milicionera, a zarobljeno je 5 milicionera i 2 četnika. Zaplijenjen je 1 puškomitraljez, 5 pušaka i 2 pištolja. Protivnapadom alarmnih jedinica prištapskih dijelova 369. divizije bataljoni su potisnuti sa druma, ali su se održali u selima Kuti i Humi.[49]'

Odmah po oslobođenju Nevesinja (14. februara) i ostala dva bataljona 14. brigade, koji su kod Nevesinja činili divizijsku rezervu, upućeni su preko Zimalja prema Bijelom polju. Brigada, međutim, ni sada nije objedinjena. Dok su dva bataljona u Bijelom polju i dalje vršila pritisak na njemačke odstupajuće kolone, bataljoni su na Zimljima, oko 16 sati, naišli na njemačku kolonu koja je izbila iz Podveležja preko prevoja Brasina. Bio je to možda 2. bataljon 369. grenadirskog puka, kome se usput pridružila i jedna grupa iz Blagaja. Borba je trajala 30 sati, pa je njemačkom bataljonu je uspjelo tek 15. februara u mrak da se sa nekoliko stotina vojnika izvuče prema Konjicu. Na poprištu su ostala 194 leša, zaplijenjeno je 8 puškomitraljeza, 1 mitraljez, 200 pušaka, 4 automata i 5 pištolja.

Bataljoni u Bijelom polju za to vrijeme su ubili 120 neprijateljskih vojnika i zaplijenili 2 topa 75 mm, 5 puškomitraljeza, 130 pušaka, 5 automata, 15 konja, 4 kamiona, 8 motocikla i, uglavnom u neevakuisanim skladištima, 5 vagona artiljerijske municije. Petnaestog februara u Bijelo polje je iz Mostara stigla i 1. dalmatinska brigada 26. divizije, ali se neprijatelj

*) Pod 13. i 14. februarom u spiskovima poginulih, bez oznake čina i položaja, registrovani su: *Murat Čolaković* iz s. Pješivca kod Stoca, poginuo 13. februara na Tanovića hanu, Svetozar Stamenković iz Leskovca (SR Srbija) i Drago Topić iz Bijelog polja kod Mostara, oba iz 1. bataljona na Buni, Novica Delić iz Simijova kod Bileće, borac 2. bataljona, Mihajlo Terzić iz Potkoma kod Stoca, Mihajlo Markov iz Srpske Crnje kod Zrenjanina (SAP Vojvodina), Kosto Kojović iz Hatelja kod Stoca, Vlado Simikić iz Volujaka kod Stoca, svi iz 3. bataljona. Prva dva su poginula na Jarakovoj kiti, a druga tri na Bakračuši). Ibro Šejtanić iz Opličića kod Stoca, Meho Toljaga iz Zitomislića kod Mostara i Milan Perišić iz Predolja kod Stoca, svi iz 4. bataljona kod Tankovića Hana.[48])

već bio povukao. Gubici Brigade su bili minimalni — tri borca su poginula*' a 4 ranjena. U Brigadu se, međutim, javilo ili je mobilisano (do 19. II) 250 novih boraca.[50']

Tako je 14. hercegovačka brigada, koja je u početku ove odlučujuće etape mostarske operacije bila nešto manje angažovana, ovog posljednjeg dana te etape bila jedina jedinica Divizije koja je na lijevoj obali Neretve još bila u kontaktu sa neprijateljem. U tim posljednjim borbama, iako razdvojena, postigla je rezultate slične onima koje su postigle starije brigade.

Na kraju opisa ove etape treba reći da se u njenom toku već od 10. februara osjetilo sadejstvo i 10. udarne divizije 5. korpusa. Pritisak njene 17, a potom i 9. krajiške brigade na željezničku prugu Mostar—Konjic—Sarajevo, postepeno su se slivali u cjelinu sa pritiskom 11. hercegovačke brigade na garnizon u Konjicu i prugu prema Ivan-sedlu, kao i udarima obje lovačke eskadrile po željezničkim kompozicijama u pokretu i željezničkim stanicama. Nekoliko prekida željezničke pruge kod Raštana, Lisičića, Podorašca, Tarčina, te u Mostaru i Konjicu, onemogućilo je puniju evakuaciju materijala i usporilo pristizanje rezerve 21. brdskog armijskog korpusa od Sarajeva.

Dvadeset deveta udarna divizija u ovoj etapi, zbog činjenice da se našla u neadekvatnom rasporedu (koja je naprijed objašnjena), nije dejstvovala kao cjelina. Zato su njeni rezultati unekoliko zamagljeni prisustvom daleko brojnije, bolje naoružane i avijacijom efikasno podržane glavnine 8. udarnog korpusa, koja je, uz to, bila koncentrisana na glavni objekt operacije. Prema sumarnom izvještaju štaba 29. udarne divizije od 19. februara 1945. godine štabu 2. udarnog korpusa,[52'] na njenom frontu, u ovom periodu, neprijatelj je imao 2.062 mrtva i 270 zarobljenih. Zaplijenjeno je 28 artiljerijskih oruđa, 15 minobacača 81 mm, 113 mitraljeza i puškomitraljeza, 1.400 pušaka, 51 automat, 270.000 puščanih metaka, 9 kamiona, 7 putničkih automobila, 14 motocikla, 45 kola, 160 konja, veće količine artiljerijske municije, hrane i vojne opreme. U borbama Divizija je imala 70 poginulih, 196 ranjenih i 4 nestala, ali je njene redove popunilo blizu 1.000 dobrovoljaca, od čega oko 300 prebjega, prvenstveno iz redova razbijene milicije, domobrana i četnika.

Gonjenje neprijatelja i oslobođenje Jablanice, Ostrošca i Konjica

Gotovo istovremeno kada je čitav Mostar oko 20 sati 14. februara 1945. godine bio slobodan, komanda njemačke 369. divizije, koja je svoje komandno mjesto toga dana već bila premjestila u Jablanicu, izdala je zapovijest za odstupanje prema Jablanici i Konjicu. U zaštitnicu je određen 909. tvrđavski pješadijski bataljon, ojačan preostalim dijelovima 369. protivtenkovskog diviziona, a sa zadatkom da u toku noći u Bijelom polju prihvati ostatke 369. grenadirskog puka. Pred zoru 15. februara Zaštitnica će napustiti Bijelo polje i kod s. Mandića, u naslonu na 359. grenadirski puk, obrazovati odbranu na ulazu u kanjon i na lijevoj obali Neretve.

*) Među ostalima: Zivko Milanović iz Arbanaške (Suma) kod Trebinja, politički delegat voda u 4. bataljonu i Anđelko Knežević iz Kruševljana kod Nevesinja, borac 1. bataljona.[311])

Shvatanje štaba 8. udarnog korpusa, da je oslobođenjem Mostara zadatak u potpunosti izvršen,[53] stvorilo je neprijatelju veoma dragocijeno vrijeme. Komanda 21. brdskog armijskog korpusa tek pošto je — makar i »post festum« — potvrđena saglasnost Hitlera za napuštanje Mostara, konstatujući da su trupe u Hercegovini »jako osakaćene« ali i da je izostalo očekivano i energično gonjenje, naredila je izvlačenje svojih rezervi i odobrila odstupanje. Za sređivanje razbijenih jedinica 16. februara 1945. godine naređeno je da se iste prikupe ovako: ostaci 369. grenadirskog puka na Ivan-sedlo; — ostaci 370. grenadirskog puka u Konjic; — ostaci 369. artiljerijskog puka u Tarčin; — 369. protivtenkovskog bataljona na Ilidži; — 369. pionirski bataljon u Podorašcu; — 369. bataljon za dotur u Pazariću; 369. izviđački bataljon u Rami. Ustaški 9. stajaći djelatni i domobranski 2. gorski zdrug trebalo je da se zadrže uglavnom u zatečenim rejonima. Ustaše u rejonu Rama—Ostrožac, a domobrani u rejonu Lisičići—Konjic—Ivan-sedlo. Obje komande divizija, sa ostalim prištapskim jedinicama i pozadinskim ustanovama, premještene su u Pazarić i Sarajevo, s tim da istaknuto komandno mjesto ostane u Podorašcu. Sutradan je riješeno da se razbijene pješadijske jedinice 369. divizije objedine u 370. grenadirski puk od 3 bataljona, a artiljerijske — u 369. divizion sa tri baterije (11 topova). Divizijske ustanove, 369. pionirski bataljon i 369. bataljon za dotur (iako nepotpuni) zadržali bi dosadašnje formacije. Takođe, zbog gubitaka, trebalo je 116. izviđački bataljon svesti na Teški i jedan Biciklistički eskadron. Za sređivanje i disciplinovanje uštaško-domobranskih formacija iz Zagreba je stigao lično ustaški general *Vjekoslav Maks Luburić,* šef odbrambenog odjeljenja Ustaške nadzorne službe. Pored više drugih personalnih promjena, on je umjesto pobjeglog (zarobljenog) generala *Coma,* za novog Komandanta 9. gorske divizije postavio generala Gaščića.[54]

Po oslobođenju Mostara glavnina 8. udarnog korpusa i glavnina 29. udarne divizije prikupile su se u toku 15. februara u Mostaru, Ličtici i Nevesinju radi odmora, popune i pripreme za slijedeće zadatke. Mjesni komitet KPJ, koji od 1941. godine efikasno organizuje i rukovodi otporom u okupiranom gradu, sa Gradskim narodnooslobodilačkim odborom (formiranim još 1941. godine) i razgranatom mrežom i ostalih društveno-političkih organizacija narodnooslobodilačkog pokreta, izašli su iz ilegalnosti. Iz ilegalnosti su izašle i *udarne grupe,* koje su kidanjem kablova spasile mostove od uništenja, kao i neke druge značajne objekte u gradu od razaranja koje je bio planirao i pripremio okupator. Već prvog dana u grad je stigla i Komanda mjesta*, pa je obnova života u svakom pogledu brzo napredovala. Grad se zapravo u trenutku preobrazio. Početak spontanih manifestacija, izraženih u slobodnoj pjesmi i vatrometu raznobojnih raketa i rafala svjetlećih metaka iz automatskog oružja, veoma se snažno dojmio i njemačkih vojnika, koji su se, uveče 14. februara, u bjekstvu od Nevesinja probili nadomak grada i tu, na padinama Veleži, u strahu i nedoumici šta da rade sačekali jutro.[55]

Veselje na ulicama i narodna kola zapravo i nisu prestajali, pa se, valjda i zbog toga zaboravilo da u izvještajima zabilježi datum održavanja defilea oslobodilaca. U njemu su učestvovale jedinice i 8. udarnog korpusa i 29. divizije, a naročito snažan utisak ostavila je 1. tenkovska brigada NOVJ i brojna artiljerija oba korpusa. Nakon defilea na glavnom

*) Obrazovana 2. novembra 1944. godine, prvi komandant Mustafa Dizdarević.

trgu Musali (danas Trg 14. februara), gdje su i leševima obješenih mostarskih omladinaca okupatori pokušavali zastrašiti grad, održan je veličanstven narodni miting. I dok je na njegovim zidovima još stajao natpis *»Soldatenheim«,* sa balkona hotela »Neretva« borcima i narodu govorili su proslavljeni komandanti i predstavnici oblasnih rukovodstava Partije, narodne vlasti i društveno-političkih organizacija NOP-a.

Mostar je, prema pisanju *»Oslobođenja«,* tih dana[56] bio već dao 2.000 boraca za Narodnooslobodilačku vojsku i partizanske odrede Jugoslavije, a teško stečenu slobodu platio je sa preko 700 najboljih sinova i kćeri, pretežno u najboljem cvijetu mladosti. Za sudbinu još 200 rodoljubivih građana Mostara u koncentracionim logorima širom Evrope još nije se znalo. Mostar, koji je uz to dao veliki broj žrtava fašizma, sada je novim dobrovoljcima, uglavnom najmlađima — i kao od početka masovno ženskom omladinom — popunjavao jedinice NOVJ.[57]

Dok se u Mostaru slavila pobjeda, u dodiru sa odstupajućim neprijateljem bile su samo 9. dalmatinska divizija i 14. hercegovačka brigada, iako su u gonjenje bile upućene još i 1. dalmatinska (iz 26. divizije) i 12. hercegovačka brigada. Prva je 15. februara na padinama Čabulje potiskivala poraženu borbenu grupu *»Fon der Hart«* prema Drežnici, kojom je i ovladala sutradan, a druga je na Veleži razbijala ostatke 2. bataljona 369. grenadirskog i jednog diviziona 369. artiljerijskog puka. Zbog lošeg vremena učinak avijacije, koja nije bila ni orijentisana na tučenje odstupajućeg neprijatelja, bio je neznatan. Time je njena podrška u ovoj operaciji i okončana.[58]

Izgubljeni dodir sa neprijateljem petnaestog februara uspostavljen je tek osamnaestog. Naime, tog dana štab 8. korpusa izdao je zapovijest za pokret svojih jedinica na zapad, radi učešća u završnim operacijama prema Rijeci i Trstu; 29. udarna divizija otada ponovo samostalno rukovodi daljim borbama u okviru mostarske operacije.[59]

Pošto je dan ranije iz Mostara prebačena u Bijelo polje, 13. hercegovačka udarna brigada je, 18. februara 1945. godine, na liniji Jasenjani——Čitluk smijenila 1. proletersku dalmatinsku brigadu i, istog dana, bez borbe ovladala Drežnicom i Grabovicom, jer se pokret njena dva bataljona podudario sa povlačenjem njemačkih zaštitnica na karaulu Aleksin han. Izostalo gonjenje u prethodna tri dana omogućilo je neprijatelju da organizuje sistematsko rušenje željezničke pruge i svih objekata u kanjonu Neretve, što je, slijedećih dana, veoma otežalo nastupanje jedinica Divizije.[60]

Sutradan su u rejon Grabovice pristigla i dva bataljona (1. i 5) 10. hercegovačke brigade, ali ih je njemačka zaštitnica na porušenim mostovima kod Aleksina hana i Karaule lako zaustavila, pa su zanoćili u Divoj Grbovici. Dva bataljona 13. brigade, upućena planinskom stazom u obilazni manevar prema Glogošnici, savladala su na Risovcu (k. 1035) neprijateljevo bočno obezbjeđenje i tako primorali neprijatelja da se sa Aleksina hana i Karaule ubrzano povuče u Jablanicu. Prvi i Treći bataljon 13. brigade nastavili su, međutim, bočno nastupanje iz kotline Glogošnice i, preko sela Krstac, 20. februara izbili kod s. Paparsko na drum Jablanica—Ostrožac. To je glavnini Trinaeste i bataljonima 10. brigade, koji su objema obalama Neretve nastupali kanjonom, otvorilo put. Neprijatelj .se nije smio zadržati ni u Jablanici, pa su je, istog dana, brigade

zajednički oslobodile.*' Neprijatelj je sistematski vršio zaprečavanje, kidajući eksplozivom svaku željezničku šinu i sijekući specijalnim ralom svaki prag, pa, je između ostalog, eksplozijom čitava dva vagona trinitrotrotuola uništio i željeznički tunel kod željezničke stanice Prenj. Udarna grupa Jablaničke partijske organizacije, štićena vatrom naoružanih omladinaca iz s. Luga, uspjela je, međutim, da presijecanjem kabla sačuva najvažniji most u Jablanici, poznat iz bitke na Neretvi.[61]'

Do Rame neprijatelj se, zaštićen vodenom preprekom, bezbjedno povukao desnom obalom Neretve, kuda su tada išli i drum i željeznička pruga, ali su njegovi dijelovi, po prelasku druma na lijevu obalu Neretve, između Papraskog i Kuka, pretrpili znatne gubitke. Iznenađeni neprijatelj je imao 40 mrtvih, a zaplijenjen je i jedan ispravan brdski top, 30 pušaka, 4 automata, 4 pištolja i 5.000 puščanih metaka. Bataljone, angažovane odbijanjem ustaškog protivnapada iz Ostrošca, iznenada je napala glavnina neprijateljeve zaštitnice**' i preotela neblagovremeno sklonjeni top. Poslije početnog neuspjeha ustaškog bataljona, prema Papraskom je upućen i 369. izviđački bataljon, tako da je neprijatelj sada bio u mogućnosti da zaustavi dalje nastupanje Brigade.[63]'

Izbijanjem, po dva bataljona 10. i 13. brigade naveče 20. februara 1945. godine u Ramu i Paprasko, jedinice 29. udarne divizije uspješno su ovladale čitavim kanjonom srednje Neretve. Ovog dana je uhvaćen čvršći kontakt sa neprijateljevom glavninom, raspoređenom u proširenoj dolini Neretve od, Ostrošca do Konjica. Ona još nije bila prebrodila krizu poslije poraza, ali su mnoge mjere disciplinovanja i sređivanja jedinica bile već u toku, pa napad iz pokreta više nisu mogli donositi rezultate.

Za ova tri dana i 14. hercegovačka brigada je već bila, preko Prenja, pravcem Hansko polje—Cičevo—Borci, desnim krilom kod Ljute uspostavila vezu sa 11. brigadom i, preko D. Bijele, Turije i Zaslivlja, produžila svoj front pritiska na garnizon u Konjicu. Njeno lijevo krilo sa Gašinog brda (k. 593) ugrozilo je vezu drumom između Konjica i Ostrošca. U toku pokreta i ovlađivanja položajima, Brigada je ubila 67 i zarobila 1 neprijateljevog vojnika, zaplijenila 35 pušaka i 3 automata, dok je sama imala 3 poginula***' i dva ranjena borca.[64]'

Izbijanjem Brigade na sjeverne padine Prenja, likvidirani su i posljednji ostaci organizovanog četništva; raspala se njihova posljednja, Konjička brigada. Malobrojno jezgro, mahom zločinom kompromitovanih, na čelu sa komandantom *Žarkom Savićem,* odstupilo je preko Treskavice u Kasindo, dok se većina (njih oko 100) rasula ili stupila u Brigadu. Zaplijenjena je arhiva Brigade, zatim po 1 minobacač 81 i 46 mm, 2 mitraljeza, 30 pušaka i drugo.[67]'

Osamnaestog februara ponovo se jače aktivirala i 11. brigada. Njen 3. bataljon je izvršio fiktivni napad na domobransku posadu električne centrale u Ljutoj; tom prilikom predalo se 30 domobrana, a dva su ubi-

*) U borbi za oslobođenje Jablanice poginuli su: Mitar Avdalović iz G. Drežnja kod Nevesinja borac 2. bataljona 10. brigade i Muharem Hindić iz Luga kod Jablanice, borac 3. bataljona 13. brigade.«[2])

**) Bio je to nepotpuni 2. bataljon 370. grenadirskog puka kojeg su prethodno, poslije dvosatne borbe, iz Rame potisli dijelovi 10. hercegovačke brigade.[65])

***) Pero Kovačević iz Sopilja kod Nevesinja, borac 3. bataljona, te Ilija Akšam iz Čvaljine (Popovo polje) kod Trebinja, Milan Hajdin iz Hajdina kod Vrbovskog (SR Hrvatska), borci 2. bataljona 14. brigade.[66])

jena. Uoči toga dana, iz Konjica je dobrovoljno sa oružjem (2 puškomitraljeza, 25 pušaka i 12 pištolja) izašlo još 9 oficira i 23 domobrana, pripadnika artiljerijskog diviziona 2. gorskog zdruga. Ovlađivanjem centralom u Ljutoj, Konjic je ostao bez električne energije. Svi uređaji ostali su neoštećeni, ali je rad odmah obustavljen, pošto je to bio jedini izvor električne energije za garnizon u Konjicu. Zaplijenjeno je 6 puškomitraljeza i 25 pušaka. Uskoro je iz Nevesinja naišla grupa od 36 njemačkih vojnika; grupu je Bataljon, kod s. Špiljana, uništio zaplijenivši tri automata i 30 pušaka.

Zbog nepouzdanosti domobrana, 19. februara njemačka komanda 369. divizije — čije komandno mjesto se od tog dana nalazi u Podorašcu — — smijenila je 2. bataljon 2. brdskog zdruga i dovela umjesto njih ustaše, a garnizon pojačala svojim jedinicama koje su oslobođene napuštanjem kanjona Neretve, Jablanice i Rame. Istog dana preduzela je i napad 1. i 3. bataljonom 370. grenadirskog puka. Uz podršku artiljerije i tenkova, neprijatelj je u toku dana ovladao linijom Dedinovac (k. 664) — Zlatar (k. 878)—Smiholje (k. 717), ali je Brigada, u protivnapadu slijedećeg dana, povratila Dedinovac i Smiholje. Neprijatelj je zadržao Zlatar i, na taj način, otklonio neposrednu opasnost za Konjic. U ovim borbama Brigada je imala 7 poginulih i 7 ranjenih boraca.*-[1] Neprijateljevi gubici u izvještaju štaba Brigade procijenjeni su na 42 mrtva. Zaplijenjeno je 13 pušaka.[68)]

Iako borbe za ponovno oslobođenje Travnika još nisu bile okončane, štab 5. udarnog korpusa, već od 13. februara, više je angažovao svoju 10. udarnu diviziju (bez 7. brigade) prema željezničkoj pruzi Ostrožac— —Konjic—Sarajevo. Njena 9. udarna brigada iz Kreševa, podržana vatrom Artiljerijskog diviziona, morala je prethodno likvidirati ustaško uporište u s. Lepenici, da bi, tek onda, izbila na prugu (od Tarčina do Blažuja). Noću 17/18. februara obje brigade ove divizije počele su intenzivne napade na željezničku prugu.[68]' Do 20. februara 17. udarna brigada, podržana svojim Artiljerijskim divizionom, napala je ustaška i domobranska uporišta od Konjica do Ostrošca, ali je likvidirala samo Kotlare i 4 bunkera u Lisičićima. U borbama je ubijeno 29, ranjeno 35 i zarobljeno 27 ustaša, domobrana i milicionera, a zaplijenjeno 5 puškomitraljeza, 2 minobacača 46 mm, 29 pušaka, 2 automata, 6 pištolja i veća količina pješadijske i minobacačke municije.[69,' Deveta udarna brigada, koja se više angažovala na zasjede na otvorenoj pruzi, postigla je još bolji efekat. U borbama od 17. do 20. februara ona je izbacila iz stroja 257 neprijateljskih vojnika.[70,']

Do 21. februara 1945. godine, prema odstupajućoj mostarskoj grupaciji neprijatelja, stisnutoj u uskom proširenju ostrožačke kotline i duž pruge Konjic—Ivan-sedlo, već se bilo grupisalo četiri i po brigade NOVJ. Samo jedna od njih, Ramska brigada, raspolagala je sa nešto artiljerije. I njen Artiljerijski divizion sastojao se od svega četiri topa 75 mm (Brdska baterija) i četiri minobacača 81 mm (Minobacačka baterija).[72]' Dodamo li tome da su i pješadijski bataljoni hercegovačkih brigada imali po jedan minobacač 81 mm, vidjećemo da se moglo računati na vrlo skromnu (4 topa i 20 minobacača) vatrenu podršku.

) Poginuli su Milan Dören iz Borije kod Kalinovika, Rade Dören iz s. G. Budanj (Miljevina), kod Foče, Milutin Drvendžija iz Koleškog kod Nevesinja i Drago Marković iz Čuruga kod Zabija (SAP Vojvodina, roditelji iz Humčana kod Nevesinja), borci 4. bataljona, te Jefto Avdalović iz Stepena kod Gacka, Salko Bajrović iz Ustikoline kod Foče i Petko Mandić iz Mehina Dola kod Kalinovika, borci 2. bataljona[1])

Grupisane snage nisu bile ni izdaleka dovoljne za uspješne napade iz pokreta, pa ipak — brigade su se odlučile na napad. Niko iz štaba Divizije nije bio na licu mjesta radi objedinjavanja akcije, ali su napadi 11. i 14. hercegovačke brigade na garnizon u Konjicu bili koordinirani i dogovoreni. Vjerovatno je i napad 17. krajiške (Ramske) brigade bio dogovoren sa štabom 11. brigade. Veza između ojačane 13. brigade, čiji su prednji dijelovi tog dana ovladali linijom spoljne odbrane južno i zapadno od Ostrošca (s. Stijenice—Zakalača—Osište—Omlad k. 304 — Falanovo brdo (1/10. brigade na desnoj obali Neretve), sa 14. hercegovačkom brigadom, od koje je bila udaljena samo 5 km, nije uspostavljena, pa ni napad ovdje nije mogao biti koordiniran.

Noćni napad 11, 14. i 17. udarne brigade na Konjic i Ostrožac, iako gotovo jednovremen (napad na Konjic počeo je u 21, a na Ostrožac u 22.00 sata), prostorno nepovezan (radi već planiranog protivnapada neprijatelj je za to bio privukao pojačanja), nije donio uspjeh ni na jednom pravcu; jedino je 11. brigada, uz gubitak (4 poginula*' i 5 ranjenih boraca), ponovo ovladala Zlatarom i Đedinovcem. Neuspjehu napada djelimično je doprinijela i činjenica da je 14. brigada, koja je pokazala veliko zalaganje (u borbi je imala 5 poginulih**' i 15 ranjenih boraca), tog dana prethodno morala savladati ispad jednog ustaškog bataljona koji je, napadom iz Čelebića, bio ovladao Ljubinom.[73]'

Sutradan je inicijativu preuzeo neprijatelj. Njemački 369. izviđački bataljon, ustaški 1. bataljon 9. zdruga i jedan bataljon domobranskog 2. zdruga iz Ostrošca, Čelebića i Konjica izvršili su koncentričan napad prema Idbarskoj dolini i grebenu Ljubine, a 1. bataljon 370. grenadirskog puka na Zlatar. Prvi bataljon 370. grenadirskog puka je, bočnim udarom od Smiholja, dosta lako zbacio dijelove 11. brigade sa Zlatara, a potom i sa Đedinovca. Komanda 369. divizije je koncentrični napad kod Čelebića ocijenila neuspjelim, i za to okrivila »nepouzdanost Hrvata«. Naime, 369. izviđački bataljon odbacio je 1. i 3. bataljon 13. brigade na Javornik i Bunare, ali su ga ovi, u toku noći i sutradan, uz gubitke (30 mrtvih) odbacili u Ostrožac. Brigada je u borbi imala 7 poginulih***' i 8 ranjenih boraca. Nema, međutim, podataka da su domobranski i ustaški bataljon u napadu postigli bilo kakav rezultat.[74]'

Za sve to vrijeme i sutradan do mraka 17. udarna brigada je svoje napade na bunkere, raspoređene po kosama sjeverno i istočno od Ostrošca, uz podršku svog Artiljerijskog diviziona uporno ponavljala, pa je, 22-gog, bila ovladala Križom (k. 383). Međutim, zbog protivnapada ustaša nije ga mogla održati. U toku napada ona je ubila 21 i ranila 46 ustaša, a sama imala 8 poginulih i 29 ranjenih boraca i starješina. Rušenjem propusta na željezničkoj pruzi kod Lisičića, ona je, uz to, onemogućila podršku iz oklopnog voza jedinicama koje su vršile napad prema Čelebićima.[78]' Jedinice

*) Poginuli su: Obren Davidović iz Vrbe kod Gacka, Dorđo Ilić iz Davidovića kod Bileće, Hivzija Pašić iz Mulja kod Gacka i Ante Viculin iz Kaštel Lukšića kod Splita.[73])

**) Poginuli su: Ljubo Čupina iz Hatelja kod Stoca, Ismet Hajrović iz Rečica kod Stoca, Zulfikar (Zulfo) Omanić iz Plane kod Bileće, Slavko Sakota iz Trijebnja kod Stoca i Safet Turajlić iz Stoca.[76])

***) Halil Džambegović iz Dumanjića kod Rogatice, Stevo Lojpur iz Ravni kod Mostara, Cašif Taslidža iz Ljubuškog, Salko Halebić iz Luga kod Jablanice, Halil Kuro iz Prigrađana kod Mostara, Ilija Gavran iz Priboja kod Ljubuškog i Slavko Trifković iz Raštana kod Mostara.[77])

29. udarne divizije u ova tri dana imale su 17 poginulih i ranjenih boraca i starješina. Neprijateljevi gubici procijenjeni su na 58 mrtvih i približno toliko ranjenih, dok je plijen bio neznatan: 1 puškomitraljez, desetak pušaka i drugo.[79]' Prema njenim podacima samo jedinice 9. gorske divizije imale su 13 poginulih, 63 ranjena i 26 nestalih vojnika i starješina.[80]'

Stab 29. divizije je u međuvremenu uputio u Mostaru i Nevesinju zadržana tri bataljona 10. hercegovačke brigade, preduzeo mjere da se u rejon Ostrošca prebaci bar jedna baterija (tovarna) brdskih topova, a uspostavljena je i čvršća veza 13, 10. i 17. brigade. To je omogućilo da se novi napad za oslobođenje Ostrošca pripremi temeljitije. Napad je izvršen noću 25/26. februara 1945. godine (početak napada u 24 kod 13. brigade, 0,30 kod 10. brigade). Nejasno je, međutim, zbog čega su i Deseta i 13. brigada od ukupno 9 bataljona u napadu upotrijebile samo četiri — svaka po dva i zbog čega nisu sačekale artiljerijsku podršku. Iako je Ramska brigada uspješno izvršila dogovoreni pritisak sa sjevera i na željezničku prugu Ostrožac—Konjic—Bradina — i tom prilikom kod Lisičića srušila oklopni voz, — ni ovaj napad nije mogao imati izgleda na uspjeh. Stvar ne mijenja ni uoči napada štabovima brigada nepoznata činjenica — da je neprijatelj iz rejona Konjica izvukao 1. bataljon 370. grenadirskog puka i, 25. februara, prebacio ga u Ostrožac.[81]' To se uočilo već na početku napada, pa su se bataljoni, već poslije prvih pokušaja, vratili na polazne položaje.[82]*

Za to vrijeme kod Konjica je od 24. februara bio u toku protivnapad tri bataljona mješovite ustaško-domobranske 9. gorske divizije protiv jedinica 14. hercegovačke brigade. Pored odbacivanja dijelova 14. brigade sa povoljnih polaznih položaja za napad na Konjic, napad neprijatelja je imao za cilj povratak izgubljenog »samopouzdanja« kod svojih jedinica. U tom cilju u Konjic i Ostrožac doputovao je ustaški general Vjekoslav Luburić, u svojstvu specijalnog Pavelićevog opunomoćenika. Ni poslije nekoliko dana, međutim, prema njemačkim izvještajima ustaše — iako dobro podržane artiljerijom — »nisu odmakle dalje od polaznih položaja«.[83]' Gašino brdo (k. 593 i k. 564) iznad s. Tupčice nekoliko puta je prelazilo iz ruku u ruke. Od 24. do 27. februara Brigada je imala 15 poginulih*' i 37 ranjenih boraca i starješina, a neprijateljevi gubici procijenjeni su na 145 mrtvih i 180 ranjenih. Tek 27. februara u borbu je ubačen i jedan njemački bataljon (1/370. gr. p.). Zamorena i bez municije, 14. brigada je odstupila u Gornju Bijelu. Ovim je neprijatelj postigao značajan taktički uspjeh, jer je ponovo razdvojio jedinice Divizije na dva dijela.[85]' Na ostalim sektorima vladalo je uglavnom zatišje. U puškaranju i izviđačkim akcijama poginula su još 4 borca iz ostalih brigada.**'

") Ilija Akšam iz Čvaljine (Ravno) kod Trebinja, Pavle Spehar iz Plaškog (SR Hrvatska) Ibrahim Veledar iz Počitelja kod Čapljine, Milan Bulajić iz Bojišta, kod Nevesinja, Nikola Coric iz Prigrađana kod Mostara, Tomo Dabić iz Humišljana, Vejsil Hajdar iz Seljana kod Ostrožca, Rizah Rupić iz Vitine kod Ljubuškog, Duro Sikimić iz Predolja kod Stoca i Zulfikar (Zuko) Zarkušić iz Opličića kod Stoca, svi iz njenog 2. bataljona, te Dragoljub Samardžić iz Hodžića kod Bileće, Jozo Glavinić iz Moševića (Hutovo) kod Neuma, Rade Zmukić iz Dobrog Polja kod Kalinovika, Krsto Lozo iz Lišana (Bijelo polje) kod Mostara i Danilo Durasović iz Raštena kod Mostara, borci 1. bataljona.[84])

**) Poginuli su: *Gligor Parežanin* iz Panika kod Bileće (politički delegat voda u 1. bataljonu 10. brigade), Nemanja Marković iz Nadinića kod Gacka (1/11. brigade), Hajrudin Catović iz Dječa kod Bileće (3/11. brigade) Osman Pajić iz Bijelog polja kod Mostara iz 1. bataljona i Cedo Kalem iz 3. bataljona 13. brigade.«««)

Drugu polovinu februara štab 29. udarne divizije je, premjestivši komandno mjesto u Mostar, iskoristio i za daljnje usavršavanje formacije. Možemo reći da je Divizija ovog mjeseca dobila definitivnu fizionomiju, koja se u toku rata više nije mijenjala. Najznačajnije od tih formacijskih novina su: obrazovanje Artiljerijske brigade, Inžinjerijskog bataljona i Cete za vezu.

Artiljerijska brigada je formirana 27. februara 1945. godine u Bijelom polju kod Mostara. Ona se u početku sastojala od tri diviziona (1. — protivtenkovski, 2. — brdski i 3. — kombinovani), Stabne baterije, Auto-čete, Transportne kolone i pozadinskih ustanova. Prije popune ljudstvom imala je oko 250 boraca, a od artiljerijskih oruđa u 1. divizionu 8. protivtenkovskih topova 47 mm, u 2. divizionu 8 američkih brdskih topova 75 mm (4 za tovarni transport, a 4 za tandem vuču), dok je 3. divizion bio kombinovan: 4 njemačka brdska topa 75 mm, M-15, podesna za tovarni transport i 4 minobacača 81 mm (ili 105 mm). Ukopno dakle 24 oruđa. Stab Brigade sačnjavali su: *Tripo Bjelica,* komandant, *Slavo Đurić* politički komesar i *Franjo Lužar,* načelnik štaba; nešto kasnije za komandanta pozadine postavljen je *Đuro Ilić.*[87]

Inžinjerijski bataljon je formiran 28. februara u Mostaru i u svom sastavu je imao Pontonirsku, Minersku i Tehničku četu. Komandant je bio *Čedo Kovačević,* a politički komesar *Gojko Medan.* Formiranje čete za vezu završeno je tek prvih dana marta, takođe u Mostaru.

Za obuku starješina i specijalista u Trebinju, Bileći i Mostaru u toku je bilo pet do šest (niži oficirski, podoficirski, automobilski, telefonski, šifrantski) kurseva sa oko 200 slušalaca.

Zastoj operacija u rejonu Ostrožac—Konjic, prvi znaci aktiviranja *»zelenog kadra«* i ostataka ustaške milicije na neprokrstarenom prostoru Čvrsnice i Vran-planine (čiji je broj sa Rakitnom i Dugim poljem, procjenjen na 1.000 do 1.200), i bojazan da time ne budu ugrožene komunikacije u kanjonu srednje Neretve na čijim opravkama se ubrzano radilo i ometala mobilizaciju, naveli su štab Divizije na protivakciju. Ona je zato svoju rezervu, 12. hercegovačku udarnu brigadu (bez jednog bataljona) iz Mostara 27. februara orijentisala sada na ovaj sektor. Zadatak je bio: da, zajedno sa tri bataljona Bosansko-hercegovačke divizije KNOJ-a, u nekoliko dana, koncentričnim nastupanjem od Drežnice (1/12. brig.), Ličtice (dva bataljona 12. brigade), Posušja (1/3. brigade NO), Duvna (1. brigade NO) i Prozora (3/1. brigade NO) prokrstari ovaj prostor i rastjera ili uništi sve eventualne grupe na koje naiđe.[88]

Akcijom je rukovodio štab Bosansko-hercegovačke divizije KNOJ-a, a, prvih dana marta, postignuti su značajni uspjesi.[89]

Dvadeset sedmog februara 1945. godine u rejon Ostrošca su prispjeli prvi dijelovi novoformirane Artiljerijske brigade 29. divizije. Trinaestoj brigadi pridati njen Treći divizion, (bez 3. minobacačke baterije, koja je još bila u formiranju; dakle svega 4 njemačka brdska tovarna topa 75 mm M-15) odmah je posjeo vatrene položaje 1 km južno od groblja u s. Dobrigošću i počeo sa korekturom vatre. Sutradan je kao ojačanje 10. brigadi u rejon s. Mrakova stigla i 1. baterija 2. artiljerijskog diviziona (četiri američka brdska tovarna topa 75 mm M-42).[90] Ovog dana su dobijeni podaci da je u Ostrožac stigao još jedan ustaški bataljon, te da je ustaškom 9. zdrugu (kod koga se u inspekciji nalazio Luburić) naređeno da povrati Ramu.[91]

To je štabove 10. i 13. brigade navelo da, ne čekajući zapovijest štaba Divizije (koja je bila u izgledu), već sutradan, zajedno sa Ramskom brigadom, organizuju odlučan napad za oslobođenje Ostrošca.

Prvog marta u 14. sati 12 brdskih topova i 12 minobacača počelo je artiljerijsku pripremu i, u toku tri sata, mahom neposrednim gađanjem, bilo je srušeno više bunkera u neposrednoj odbrani gradića koji se protezao na obje obale Neretve. U 17 sati sedam bataljona prve linije počelo je silovit juriš. Posebno su došli do izražaja bombaši — oni su likvidirali preostale bunkere. Centar grada na desnoj obali Neretve sa željezničkom stanicom neprijatelj je vrlo uporno branio, ali je njegov otpor i ovdje slomljen — kada je 13. brigada u 18 sati ovladala skelom preko koje su se njeni dijelovi ubacili u centar. U međuvremenu su dijelovi 17. krajiške brigade ovladali Lisičićima i, na leđima ustaške posade ovog snažno utvrđenog uporišta, sa istoka upali u grad, pa je Ostrožac već u 19.30 bio slobodan. Neprijatelja, koji se koristeći mrak probio prema Konjicu, prihvatili su: 1 bataljon ustaškog 9. zdruga i 1. bataljon njemačkog 370. puka, podržani 2. divizionom 369. artiljerijskog puka na lijevoj obali potoka Kralupščice.[92]

Ispostavilo se da je dolazak ustaškog bataljona u Ostrožac prethodnog dana bila samo smjena i slaba nadoknada povučenom 1. batljonu 370. grenadirskog puka (na Ivan-sedlo), a da se u Lisičićima nije nalazio bataljon nego — četa ustaša. Šareni garnizon ipak je pred napad brojao oko 1.300 vojnika. Njegovo jezgro činio je pokretni njemački 369. izviđački bataljon, dok su ostale snage činili 5. i 3. bataljon ustaškog 9. zdruga, te jedna četa talijanske fašističke milicije iz legije *»San Marko«,* čija glavnina, inače, se nalazila u rejonu Tarčina i Hadžića. Ukupni gubici neprijatelja iznosili su više od 300 mrtvih (od toga se jedan dio utopio u Neretvi), 34 zarobljenih i bar 100 ranjenih. Zaplijenjena su 2 topa 75 mm, 6 minobacača 81 mm, 4 minobacača 46 mm, 13 mitraljeza, 25 puškomitraljeza, 5 automata 350 pušaka, oko 1.000 minobacačkih granata i 50.000 puščanih metaka. Trinaesta brigada je u borbi imala 11 poginulih*' i 20 ranjenih, a Deseta 4 poginula**' i 8 ranjenih. Gubici 17. brigade nisu poznati.[93]

Po oslobođenju Ostrožca, sve tri brigade, sa po dva bataljona, organizovale su gonjenje neprijatelja. Trinaesta lijevom, a 10. i 17. udarna brigada desnom obalom Neretve. Znalo se da se u rejonu sela Barmiš i Hasanovići, iza potoka Kralpuščice, nalaze tri domobranske čete iz 2. zdruga, pa su bataljoni 10. i 17. brigade u tom pravcu i usmjereni.[94] Međutim, oni su ujutro 2. marta na Kralpuščici naišli na organizovan otpor 1. bataljona njemačkog 370. puka i 1. bataljona ustaškog 9. zdruga.

Trinaesta brigada je ovladala Idbarskom dolinom, Celebićima i grebenom Ljubine, pa je, izbijanjem u Orahovicu, natkrilila njemačke položaje kod Pokojišta na desnoj obali Neretve. To je komandanta njemačke 369. divizije navelo (njemački komandant je 2. marta došao na lice mjesta u jednom tenku), da za noć 2/3. marta naredi pomjeranje položaja iza

*) Milan Borovac iz Trebižata kod Čapljine, Danilo Butulija, iz Moska kod Bileće, Mujo Fazlić iz Kamene kod Blagaja, Krsto Jokanović iz Malog Polja kod Blagaja, Radovan Kešelj iz Studenca kod Nevesinja, Mirza Kudra, iz Tasovčića kod Čapljine, Vladislav Kuljić iz Trusine kod Stoca, Husein Sefo iz Stoca, Ratko Stević iz Hodbine kod Mostara, Vlado Šukić iz Dolova kod Stoca i Bećir Tikveša iz Surmanaca kod Čitluka.[95])

**) Anđelko Bukvić iz Hrasna kod Neuma, Stojan Dželetović iz Cepelice kod Bileće, Jovo Ninković iz Vrbna kod Trebinja i Savo Tabaković iz Sobadina kod Bileće.[9]«)

potoka Ugrovščice na liniju Cerići—Vinište—Plješevac (k. 1092)—Koznik (tt. 1244)—Križ (k. 1268) i, dalje grebenom, preko Sniježnika prema Repovcima ispod Lisina (tt. 1744). Prvi bataljon 370. puka, 369. izviđački bataljon i 2. divizion 369. artiljerijskog puka po padu mraka su ukrcani i vozom prebačeni u Bradinu i Raštelicu. Odbranu Konjica preuzela je borbena grupa *»Šulce« (Schultze),* koju je činio 3. bataljon 370. grenadirskog puka, ojačan ostacima 2. bataljona 369. grenadirskog puka i četom 369. pionirskog bataljona. Pored jedne ili dvije baterije brdskih topova, voda protivavionskih topova 20 mm (»f l a k«), Borbenoj grupi je bio potčinjen još jedan (1. ili 3.) bataljon domobranskog 2. gorskog zdruga, tako da je ukupno brojala više od 2.000 vojnika i starješina.[97]

Istog dana iz Mostara je u Ostrožac došao komandant 29. divizije i, poslije podne, izdao zapovijest za napad — u cilju oslobođenja Konjica sa početkom 4. marta u 06 sati.[98] Zapovijest je pokrenula čitav borbeni poredak Divizije. Njom je predviđen koncentričan napad na garnizon u Konjicu, uz istovremeno odsijecanje odstupnice prema Ivan-sedlu kod Podorašca.

— Glavnina 10. hercegovačke brigade (tri bataljona) sa linije: Kralupi — Barmiš napada desnom obalom Neretve preko Krvavog polja i D. Sela prema Konjicu (želj. stanica, a jednim bataljonom iz rejona Hasanoviči preko Križa i Koznika—Podrašac; uz obezbjeđivanje lijevog boka od Bradine;

— Trinaesta hercegovačka brigada, sa linije Hančesma—Ljubina, napada lijevom obalom Neretve i, preko Zabrđa i Pomola (tt. 432), izbija u Konjic (rejon Varda);

— Četrnaesta hercegovačka brigada, sa linije Kavale—Turija—Previja, grebenom Kavale—k. 564—Pomol (tt. 432) i lijevom obalom Neretve od Previje, preko s. Tuščica, izbija u uzvodni dio grada na lijevoj obali Neretve;

— Jedanaesta hercegovačka udarna brigada, iz rejona Ljuta—Zagorica, sa dva bataljona ovlađuje Đedinovcem i Zlatarom, a potom i dijelom grada na desnoj obali Neretve uzvodno od ušća Trešanice, a, sa po jednim bataljonom, zauzima s. Ovčare, te napadom na Podorašac obezbjeđuje sopstveni desni bok od Brđana;

— Artiljerijska brigada glavninom nastupa drumom Ostrožac—Konjic i 1. divizionom podržava napad 10. hercegovačke brigade, a 2. i 3. uglavnom 13. hercegovačku brigadu;

— Stab Divizije i Hirurške ekipe — u Ostrošcu.

Međutim, već u toku noći situacija se promijenila planskim povlačenjem njemačkih i ustaških jedinica. Savlađujući otpor slabijih zaštitnica, iako zapovijesti još nisu bile oformljene, brigade su samoinicijativno nastavile nastupanje. Tako su prednji dijelovi 13. brigade (1. četa 4. bataljona), već oko podne izbili na kose Pomola, ali su zadržani artiljerijskom i mitraljeskom vatrom iz bunkera sa Gradine, Repovice i željezničke stanice Konjic, sa desne obale Neretve. U gonjenju neprijatelja od Čelebića do Konjica Brigada je ubila 20 ustaša, zaplijenila 20 pušaka i 2 konja, a ni broj ubijenih njemačkih vojnika pri odstupanju sa željezničke stanice Konjic prema Homoljskom potoku nije bio manji. U toku ovog dana gubici Brigade bili su 4 poginula*' i 3 ranjena. Oko 1 sat njemačka pionirska

*) Poginuli su: Mirko Dupor iz Biograda kod Trebinja, Stjepan Jelčić iz Desne kod Opuzena i Gojko Milivojević iz Dolova kod Stoca.[110]«)

četa eksplozivom je uništila masivnu Konjičku ćupriju, kulturno istorijski spomenik iz XVI vijeka. Oko 16 sati neprijatelj je počeo napuštati dio grada na lijevoj obali Neretve. To je 13. i 14. brigadi, čiji su borci gotovo jednovremeno (oko 17 sati) ušli u oslobođeni grad, onemogućilo prelaz na drugu obalu, pa su zanoćile u Konjicu. U dio grada na desnoj obali Neretve ubrzo su sa Zlatara sišla i dva bataljona 11. brigade i — Konjic je u 17,30 sati bio slobodan. U toku noći 10. i 11. brigada ovladali su željezničkom stanicom Ovčari i Podorašac.[99] Ostale jedinice Divizije, u borbama za Konjic i na njegovim prilazima, sem nekoliko ranjenih izgleda da i nisu imale gubitaka. Artiljerijska brigada, zbog veoma brzog razvoja situacije i nepogodnog zemljišta za posijedanje odgovarajućih vatrenih položaja, nije ni dejstvovala. Ukupan plijen u Konjicu i na njegovim prilazima koji je pao jedinicama Divizije u ruke nije velik, ali se zna da je, između ostalog, zaplijenjen jedan ispravan četverocjevni protivavionski top 20 mm (»F 1 a k«) sa više hiljada granata. Domobranska željeznička četa i izvjestan broj iz drugih jedinica prebjegao je jedinicama Divizije.[101]

Na ovako brzo povlačenje neprijatelja iz Konjica, pored gotovo potpunog taktičkog okruženja (u koje je nastupanjem jedinica Divizije doveden garnizon u Konjicu), značajan uticaj imao je — od napada za oslobođenje Konjica potpuno nezavisan — pokret 17. krajiške (Ramske) brigade.*

U toku 4. marta, 10. i 11. brigada su, po oslobođenju Podorašca, nastavili energično nastupanje, ali sa znatno manjim snagama nego je to bilo moguće. Dva bataljona (1. i 2.) 11. brigade i 4. bataljon 10. brigade istina bili su dovoljni da se likvidiraju posade utvrđenih željezničkih stanica Dragočaj, Brđani i Bradina, zatim da se od rušenja spasi most Lukač (raspona 52 metra).[102], ali ne i za efikasno ovladavanje prevojem Ivan-sedla. Zatečene uglavnom u trenutku napuštanja dobro utvrđenih bunkera posade Brđana, Dragočaja, Lukač-mosta i Bradine, pretrpile su velike gubitke (preko 100 mrtvih). Zaplijenjeno je 2 četvorocijevna protivavionska topa 20 mm, 2 mitraljeza, 6 puškomitraljeza, 3 automata, stotinjak pušaka, 1 kamion, 50.000 puščanih metaka i veća količina sanitetske opreme i artiljerijske i minobacačke municije. Bataljoni 11. brigade imali su samo desetak ranjenih. Među njima, najteže komandant 4. bataljona 10. brigade, Jovan Bobot, narodni heroj; on je, dva dana kasnije, u s. Zukićima podlegao ranama.[103] Ovog dana kod neprijatelja se bila stvorila potpuna pometnja. Osipanje domobranskih jedinica, samovoljno napuštanje položaja od strane ustaša (tako je 5. bataljon 9. ustaškog zdruga, odstupivši preko Bitovnje, produžio čak u Sarajevo),[104] stvorilo je njemačkoj komandi 369. divizije znatne teškoće. Međutim, najteže posljedice imala je zbrka oko povlačenja 3. bataljona, koji je, od izlaska iz Konjica, stalno bio pod vatrom jedinice 29. divizije. On je, da bi izbjegao goniocima, odstupio kroz veliki željeznički tunel iz Bradine u Raštelicu. I dok je 1. bataljon na Ivan-planini mislio da se Treći bataljon još nalazi ispred njega, a ovaj u Raštelici bio siguran da 1. bataljon drži Ivan-sedlo, bataljoni 11. brigade lako su

*) Bojeći se šireg okruženja, ustaške jedinice su bez pritiska sa fronta napustile sve položaje zapadno od željezničke pruge Konjic—Bradina, zbog čega je komanda 369. divizije, sa položaja Krvavo polje—Vinište—Plješevac (k. 1092) iz borbe izvučenim 1. bataljonom 370. i 2. divizionom 369. artiljerijskog puka, posjela najdominantnije položaje: (tt. 1744), — Vihor (k. 1287) i Ječmeno brdo (k. 1502) na Ivan-planini. Posjedanje Ivan-sedla i Malog Ivana (k. 1011), sa naslonom na Bjelašnicu, bilo je u toku, uglavnom domobranskim jedinicama.

savladali manje domobranske dijelove u žandarmerijskoj stanici Ivan-sedlo. Nakon toga je na položaju u ulozi predstraže ostavljena samo jedna četa, a oba bataljona su povučena na odmor u Bradinu.

Dok je ova (predstražarska) četa bila zabavljena pregovorima i prihvatom jedne domobranske čete, koja se bila počela predavati, u njemačkoj komandi je uočen propust i sagledane njegove posljedice. Protivnapadom iz Raštelice osujećena je predaja domobrana i četa lako, uz 4 poginula*[1] i 4 ranjena, odbačena prema Bradini. Pokušaj u toku noći da se, ubacivanjem raspoloživih snaga (dva bataljona), ponovo ovlada Ivan-sedlom, nije ni mogao uspjeti. Po pristizanju pojačanja iz Konjica, i neprijatelj je već bio shvatio pun značaj Sedla i konsolidovao odbranu, pa su se oko njega razvile jednomjesečne frontalne borbe — o čemu će biti riječi u narednoj glavi. Bataljoni 11. brigade suočili su se sada sa bočnim udarom 1. bataljona 370. grenadirskog puka koji je sa zakašnjenjem nastupao od Repovaca i sa Vihora. Oni su, poslije višečasovne borbe, ovaj napad odbili. Više zbog teškoća (strmo zemljište i lapav snijeg) na koje su u mraku naišli njemački vojnici nego zbog premoći bataljona 11. brigade, 1. bataljon 370. puka i 369. izviđački bataljon odstupili su na Vihor i tu ostali. Bataljoni 11. brigade Sedlom, međutim, nisu mogli više ovladati.[105]

*) Imena nisu registrovana.

NAPOMENE (glava XVII):

1) Izvještaj štaba 8. udarnog korpusa Vrhovnom štabu NOV i POJ od 25. februara 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 136, objašnjenje 14.
2) Zapovijest štaba 8. udarnog korpusa od 4. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 25.
3) Isto.
4) Obavještenje štaba 8. udarnog korpusa štabu 29. udarne divizije od 6. II 1945. godine, AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 22/2.
5) Izvještaj i Relacija štaba 13. hercegovačke brigade od 7. februara 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 48, AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 7/4.
6) AVII, ANOP-a, 40, reg. br. 2/1.
7) Relacija štaba 10. brigade za februar 1945. godine, AVII, ANOP, k. 1146-B, reg. br. 8/4.
8) Relacije štabova 11. i 14. brigade za februar 1945. godine. AVII, ANOP, k. 1146-B, reg. br. 6 i 9/4. Izvještaj štaba 14. brigade od 20. februara 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 118.
9) Izvještaj štaba 11. brigade štabu 29. divizije od 7. februara 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 47.
10) Isto. Postskriptum.
11) Izvještaj štaba 12. brigade od 11. II 1945. godine, AVII, ANOP, k. 1146-B, reg. br. 26/2.
12) Izvještaj štaba 19. udarne divizije od 27. februara 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 144.
13) Izvještaj štabova 8. udarnog korpusa, 9. i 26. divizije, Tenkovske i Artiljerijske brigade od 16, 20, 22 i 25. februara 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 93, 123, 128 i 136, AVII, ANOP-a, k. 531, reg. br. 14/2 i 22/8. Dnevnik majora Bem-a. AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6.
14) Obavještenje štaba 8. udarnog korpusa štabu 29. udarne divizije od 6. II 1945. godine, AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 22/2.
15) Zapovijest štabova 8. korpusa i 29. divizije od 12. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 69 i 72.
16) Relacija štaba 10. brigade za februar 1945. godine, AVII, ANOP, k. 1146-B, reg. br. 8/4.
17) Isto.
18) Rako Mirković, *I Nevesinje je oslobođeno,* Hercegovina u NOB, Vojno delo, Beograd, 1961, str. 846.
19) AVII, ANOP-a, k. 89, br. reg. 15/3, k. 40, reg. br. 260, 301, 302, 369, 399, 438, 486, 714, 731, 921, 922 i 1208. Materijal za spomenicu poginulih Nevesinjaca.
20) Izvještaj komande 1. lovačke eskadrile, NOVJ, od 10. II 1945. godine. *Zbornik,* tom X, knj. 1, dok. 249.
21) Relacija štaba 11. brigade za februar 1945. godine, AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 6/4.
22) Relacija 10. hercegovačke brigade za februar 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 8/4.
22a) Isto.
23) Izvještaj štaba 13. hercegovačke brigade od 16. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 95.
24) AVII, ANOP, k. 40, Spisak br. 2, red. broj 370, 459, 523, 832, 857, 953 i 1092. S. Stijačić, n. d. str. 34, 37, 39, 66, 74, 78, 84, 86 i 88.
25) W. Hubatsch, *Hitlers Weisungen für Kriegführung 1939—1945,* Bernard und Graefe, Frankfurt am Main 1962, str. 298—299.
26) F. Schraml, *Kriegsschauplata Kroatien, str.* 121—122. Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6. reg. br. 1/6.
27) Izvještaj štabova 13. i 14. brigade od 16. i 20. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 96 i 118.
28) Zapovijest načelnika štaba 29. divizije od 14. II 1945. u 12.000. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 7/1. Izvještaj štaba 29. divizije od 19. februara 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 110. Relacija štaba 10. brigade za februar 1945. godine. AVII, ANOP, k. 1146-B, reg. br. 8/4.

29) F. Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien, str.* 120—122. Dnevnik majora Berna, AVII, k. 6. reg. br. 1/5 i 1/6. V. Popović, *Oslobođenje Nevesinja,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd, br. 2/1951, str. 83—99.

30) AVII, SNOP, k. 40, spisak br. 2. reg. br. 97, 259, 414, 728, 850, 969 i 1147. S. Stijačić, n. d. str. 16, 31, 60—61 i 96.

31) Zapovijest načelnika štaba 29. udarne divizije od 12. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 72.

32) *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 69 i 72.

33) Zapovijest načelnika štaba 29. divizije od 14-tog i Izvještaj štaba 9. divizije od 21. februara 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 79 i 120.

34) 7. februara bilo je navelo ovu Komandu da sutradan iz rejona Han Pijeska izvuče Borbenu grupu *»fon der Hardt«* i da je prikupi u Hadžićima, očigledno radi intervencije prema Mostaru.

35) Izvještaj štaba 9. udarne divizije od 21. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 120. Dnevnik majora Berna. AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6.

36) S. Stijačić, n. d. str. 35, 45. 55 i 78—79.

37) Izvještaj štaba 12. brigade od 4, 11. i 16. februara 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 33 i 95. AVII, ANOP, k. 1146-B, reg. br. 26/2. Izvještaji štabova 19. i 29. udarne divizije od 17. i 27. februara 1945. godine. *Zbornih,* tom IV, knj. 33, dok. 144, 110, AVII, ANOP, k. 1146-B, reg. br. 27/2.

38) Isto, str. 32 i 60.

39) Dnevnik majora Berna, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 6/1.

40) AVII, ANOR-a, k. 40, reg. br. 2/1, reg. br. 242, 1189 i 1265.

41) Izvještaj stožera ustaškog 9. stajaćeg djelatnog zdruga od 6. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 169.

42) Relacija štaba 13. hercegovačke brigade za februar 1945. godine. AVII, ANOP, k. 1146-B, reg. br. 7/4.

43) Dnevnik majora Berna, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6 F. Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien,* str. 118—120.

44) Izvještaj štaba 9. divizije od 19. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 110. Relacija štaba 14. brigade za februar 1945. AVII, ANOP, k. 1146-B, reg. br. 9/1.

45) F. Schrmal, *Kriegsshauplatz Kroatien,* str. 121—122.

46) Izvještaj štaba 13. brigade od 16. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 96. Relacija istog štaba za februar 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 7/4.

47) Izvještaj štaba 13. brigade od 16. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 96. Spisak poginulih boraca i starešina (br. 2) 29. divizije. AVII, ANOP-a, k. 40.

48) AVII, ANOP-a, k. 40, Spisak br. 2 redni broj 37, 592, 753, 883, 906, 989, 997, 1065, 1077, 1078 i 1132.

48a) Zapovijest načelnika štaba 29. udarne divizije od 14. februara 1945. godine u 12.00. AVII, ANOP, k. 1146-B, reg. br. 7/1.

49) *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 72.

50) Izvještaj štaba 14. brigade od 20. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 118. Relacija istog štaba za februar 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 9/4.

51) S. Stijačić, n. d. str.

52) *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 110.

53) Izvještaj štaba 8. udarnog korpusa Vrhovnom štabu NOV i POJ od 25. II 1945. i njegova zapovijest potčinjenim jedinicama od 18. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 136 i 102. Zapovijest štaba 29. divizije štabu 14. brigade od 15. II 1945. godine. Isto, dok. 85.

54) Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6.

55) Opis njemačkog narednika *Zubla* (Ziebl) iz 2. bataljona 369. grenadirskog puka u djelu F. Schraml, *»Kriegssauplatz Kroatien«,* str. 121.

56) Nikola Miličević, *Oslobođeni Mostar,* »Oslobođenje«, organ Izvršnog odbora NOF-a Bosne i Hercegovine, godina III, broj 24, Jajce 7. marta 1945. godine, str. 2.

57) Mensur Seferović, *Pred očima grada,* Informativni centar Mostar, Mostar, 1976.

58) Izvještaji komandi 1. *i 2.* lovačke eskadrile NOVJ od 15. II 1945. godine. *Zbornik,* tom X, knj. 1, dok. 262 i 263.

59) Zapovijest štaba 8. korpusa od 18. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. B3, dok. 102.

60) Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 6/1.

61) Prvoljub Pejatović, Jedan život na mostu (portret Bećira Malovića) »Borba«, 8. maja 1962. godine.

62) AVII, /ANOP-a, k. 40, reg. br. 2/1, r. br. 1185.

63) Izvještaj štaba 13. brigade od 25. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 138.

64) Relacija štaba 14. brigade za februar 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 9/4. Izvještaj štaba 14. brigade od 20. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 118.

65) Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6.

66) AVII, ANOP-a, k. 40, br. reg. 9/1, r. br. 33 i 1191.

67) Relacija štaba 14. brigade za februar 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 6/4. Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. reg. br. 1/6. F. Šraml, *Kriegsschauplatz Kroatien,* str. 123.

68) Izvještaj štaba 9. brigade štabu 10. divizije od 14. IX 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 80.

69) Izvještaj štaba 17. krajiške brigade od 26. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 141.

70) Izvještaji štaba 9. krajiške brigade »Simo Šolaja« od 18. i 20. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 106 i 116.

71) Spisak poginulih boraca Divizije, AVII, ANOP-a, k. 40. reg. br. 2/1, r. br. 18, 331, 378, 379, 484 i 786. Isto, k. 1715, br. reg. 13/3, r. br. 39.

72) A. Hozić, *Kaljeni na Neretvi,* Narodna armija, Beograd 1975, str. 198, Izvještaj štaba 17. brigade od 26. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 141.

73) Rekcije štabova 11. i 14. brigade za februar 1945. godine. AVII, ANOP-a, ćk. 1146-B, reg. br. 6 i 9/4.

74) Izvještaj štaba 13. brigade od 25. II 1945. godine, *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 138. Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6.

75) AVII, ANOP-a, k. 40. Spisak broj 2, redni broj 222, 332, 621 i 869.

76) AVII, ANOP-a, k. 40. Spisak br. 2, red. br. 821, 1085, 1143, 1190 i 1280.

77) AVII, ANOP, k. 40. Spisak poginulih broj 2, red. br. 286, 593, 653, 1066, 1076, 1183 i 1205.

78) Izvještaj štaba 17. krajiške (Ramske) udarne brigade od 26. februara 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 141.

79) Relacije štabova 10, 11, 13 i 14. brigade za februar 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 6-9/4. Izvještaji štabova 13. i 17. brigade od 25. i 26. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 138 i 141. Izvještaj štaba 29. divizije od 27. II 1945. godine od 27. II 1945. godine. Isto, dok. 154. AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6.

80) Dnevni izvještaji Glavnog štaba Ministarstva OS NDH od 23—27. februara 1945. godine. *Zbornik,* tom V, knj. 38, dok. 106—110.

81) F. Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien,* str. 123. Dnevnik majora Bem-a.

82) Vidi napomenu broj 69 (na istoj strani).

83) Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6.

84) AVII, ANOP-a, k. 40. Spisak br. 2, red. br. 181, 365, 405, 952, 1031, 1144 i 1192.

85) Relacija štaba 14. brigade za februar 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, br. 9/4. Dnevni izvještaji glavnog stožera Ministarstva OS NDH od 27. II 1945. godine. *Zbornik,* tom V, knj. 38, dok. 110. Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6.

86) AVII, ,ANOP-a, k. 40. Spisak br. 2, redni broj 599, 768, 833, 884 i 1095, k. 59, reg. br. 15/3.

87) Izvještaj štaba 29. divizije štabu 2. udarnog korpusa od 28. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 154. Istorijat artiljerijskih jedinica 29. udarne divizije. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 3/7, Naredba štaba 13. brigade od 3. III 1945. godine. AVII ANOP-a, k. 1152, reg. br. 9/2.

88) Izvještaj štaba 29. udarne divizije od 28. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 154. Zapovijest štaba 29. udarne divizije od 27. II 1945. godine 12. hercegovačkoj udarnoj i 3. brigadi narodne odbrane (Hercegovačkoj)/3) *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 146.

89) Izvještaj štaba '29. divizije štabu 2. udarnog korpusa od 16. III 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 395, reg. br. 8/1. Izvještaj štaba 1. brigade 3. divizije KNOJ-a od 9. III 1945. godine i Relacija 12. štaba 12. brigade za mart 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 222, reg. br. 46/16 k. 1146-B, reg. br. 14/4.

90) Relacija štaba Artiljerijske brigade 29. divizije za mart 1945. i Istorijat artiljerijskih jedinica 29. divizije, AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 17/4 i 3/7.

91) Izvještaj štaba 29. divizije od 29. II 1945. godine. *Zbornik,* tom IV, knj. 33, dok. 154.

92) Relacije štabova 10, 13. i Artiljerijske brigade za mart 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 12, 15 i 17/4. Zapovijest štaba 10. i Izvještaj štaba 13. brigade od 1. i 3. III 1945. godine, k. 1146-B, reg. br. 41/2 i 15/4. A. Hozić, *Kaljeni na Neretvi,* str. 201—203. F. Schraml *Kriegsschauplatz Kroatien,* str. 123—124.

93) Zapovijest štaba 29. divizije od 2. III 1945. godine i Izvještaj štaba 13. brigade od 3. III 1945. godine. AVII, ANOP, k. 1146-B, reg. br. 9/1 i 41/2. Dnevnik majora Bem-a AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6.

94) Zapovijest 10. hercegovačke brigade od 1. III 1945. godine izdata u Ostrošcu poslije 20.00. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 15/4, str. 14.

95) AVII, ANOP-a, k. 40. Spisak br. 2, redni broj 133, 160, 475, 577, 594, 990, 998, *1075*, *1156 i 1262.*

96) AVII, ANOP, k. 40. Spisak br. 2, red. br. 76, 792, 1035 i 1202.

97) F. Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien,* str. 124 (opis majora Milera, komandanta 1. bataljona 370. grenadirskog puka.

98) Zapovijest štaba 29. divizije od 2. III 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 1.

99) Relacije štabova 10, 11, 12, 13 i 14 Artiljerijske brigade za mart 1945. godine, AVII, ANOP, k. 1146-B, reg. br. 12/17/4. F. Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien,* str. 124—125.

100) AVII, ANOP-a, k. 40. Spisak br. *2,* red. br. 352, 474 i 750.

101) Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6.

102) Izvještaj sa uviđaja o rušenju mosta 1942. godine. AVII, ANDH, k. 27-B, reg. br. 59/4.

103) Most je po njemu, do ukidanja uskotračne pruge, nosio njegovo ime.

104) Operativni dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP-a, 1146-B, reg. br. 6/7, str. 37.

105) Izvještaj načelnika štaba 11. brigade od 5. III 1945. godine u 12.20. AVII, ANOP, k. 1146-B, reg. br. 43/2; Relacija štaba 11. brigade za mart 1945. godine. Isto, reg. br. 13/4. F. Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien,* str. 125. Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6.

V DIO

U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA JA

XVIII Glava FRONTALNE BORBE NA IVAN-SEDLU
(5—27. III 1945)

XIX Glava U NAPADU ZA OSLOBOĐENJE SARAJEVA
(28. III—11. IV 1945)

XX Glava NAJDUŽI MARS (OD KISELJAKA DO PIVKE)
(12—30. IV 1945)

XXI Glava KONAČNA POBJEDA I POVRATAK U HERCEGOVINU
(maj 1945)

U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA JA

Vojnopolitička situacija

Odluke Krimske konferencije šefova država vodećih sila Antihitlerovske koalicije, koja je održana u Jalti 4. do 11. februara 1945. godine, ubrzale su poraz njemačkog Trećeg Rajha i razbile iluzije o rascjepu koalicije, na kojima je Hitler zasnivao nadu u mogućnost preživljavanja i separatnog mira. Shodno ratnim ciljevima postavljenim još u Teheranu (28. XI—1. XII 1943), u Jalti je potvrđen princip bezuslovne kapitulacije nacističke Njemačke. Pored regulisanja brojnih pitanja poslijeratnog uređenja Evrope i drugih mjera za brzo okončanje drugog svjetskog rata, ovdje je utvrđena osnova savezničkog završnog udara za slamanje Hitlerove ratne mašine.

Savezničke trupe i na istoku i na zapadu bile su izbile na njemačke granice, a posljednje strategijske rezerve Vermahta, u očajničkim pokušajima da preuzmu inicijativu u Ardenima i južnoj Mađarskoj, istopile su se. Još zanet iluzijama o »novom oružju« i savezničkim nesuglasicama, Hitler je, međutim, uporno nastavljao operacije na svim frontovima. Nastojao je da Vermaht što duže zadrži preostale okupirane teritorije u Cehoslovačkoj, Mađarskoj, Jugoslaviji i Italiji.

Deklaracijom o Jugoslaviji Krimska konferencija je definitivno potvrdila afirmaciju nove Jugoslavije i, zahtjevom da se odmah sprovede u djelo sporazum Tito—Šubašić o formiranju jedinstvene privremene vlade (obrazovana 7. marta 1945. godine), kao i izjavom da će AVNOJ biti proširen nekompromitovanim poslanicima posljednje predratne narodne skupštine priznala, još jednom, tekovine narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji.

Jugoslovenska armija, koja je taj naziv dobila 1. marta 1945. godine, bila je uključena u savezničke planove završne ofanzive u Evropi. Ona je, pored povezivanja jugoistočnog savezničkog fronta na Balkanu, koji su od Drave do Jadranskog mora posijedale četiri (1, 2, 3. i 4.) armije i tri (2, 3. i 5.) korpusa, u neprijateljevoj pozadini imala još jake snage, jačine sedam korpusa. Ove snage su bile pod komandom glavnih štabova Hrvatske (4 korpusa) i Slovenije (3 korpusa). U toku februara, u kontaktima sa komandantima susjednih savezničkih krupnih formacija (15. anglo-američka grupa armija u Italiji i sovjetski 3. ukrajinski front u Mađarskoj), dogovoreni su bitni elementi sadejstva, saradnje i potpomaganja. Početkom marta pripreme su bile u punom jeku i, postepeno, privođene su kraju.

Na jugoslovenskom ratištu još su se nalazile jedinice tri njemačke grupe armija (»E«, »F« i »C«), ali je, uskoro, Grupa armija »F« rasfor-

mirana, a 97. armijski korpus Grupe armija »C« prepotčinjen komandi Grupe armija »E«. Tako su, neposredno pred svršetak rata, sve njemačke trupe na jugoslovenskom ratištu — preko 450.000 ljudi prvi put objedinjene. Njima je, sada i u svojstvu komandanta Jugoistoka, komandovao general-pukovnik Aleksandar Ler. Leru su, takođe, bili potčinjeni još uvijek vrlo brojni ostaci — oko 200.000 vojnika kolaboracionističkih formacija, oružane snage takozvane Nezavisne Države Hrvatske (ustaše i domobrani), tzv. Jugoslovenske vojske u otadžbini (četnici Draže Mihailovića), Ljotićev »Srpski dobrovoljački korpus«, »Ruski zaštitni korpus«, Kokaljev »Slovenski narodni varnostni zbor«, Rupnikovo »Slovensko domobranstvo«, Talijanska fašistička milicija (u Istri i Slovenačkom Primorju), folksdojčerski *»Wermanschaft«* (u Gorenjskoj i Štajerskoj), te »Gorenjska teritorijalna samozaštita« (ovdje su nabrojane samo one formacije sa kojima će, u toku završnih operacija od Ivan-sedla i Sarajeva na svom dugom putu od preko 700 km, od Ivan-sedla do prevoja Koren, Ljubelj i Jezerski vrh na Karavankama, Divizija doći u borbeni kontakt).

Ostajući na principima kombinovanog ratovanja Jugoslovenska armija je, početkom marta 1945. godine, 1. 2. i 3. armijom držala front na Dravi (od D. Miholjca), Dunavu (do Opatovca), u Sremu (ispred Sida) i Savi (od Jamene do Brčkog), a odavde, preko Srebrenika i Gračanice, do Doboja u dolini Bosne. Tako se mogao nazvati i odsjek u Lici i Hrvatskom primorju (od Lapca, preko Udbine i Gospića do Karlobaga), kojeg je držala njena 4. armija, dok je, između ova dva odsjeka, južno od Save, neprijatelj — u dolinama Bosne, Vrbasa i Une — držao samo uske koridore do Sarajeva, Banja Luke i Bihaća. Sa tih položaja Jugoslovenska armija je, marta i .aprila 1945. godine, ušla u završnu ofanzivu, koja je okončana potpunim istjerivanjem okupatora i raspršavanjem svih nada domaće kolaboracionističke reakcije da će, promjenom gospodara, preživjeti opšti slom fašizma u svijetu.

Krupni zadaci, koje je u tom okviru rješavala Jugoslovenska armija, mogli su se realizovati samo krupnim formacijama, koje su objedinjavale i veći broj divizija. To je i od 29. divizije tražilo daleko više sadejstva sa susjedima i potčinjavanje opštoj zamisli štabova koji su rukovodili pojedinim operacijama.

Do 22. aprila 1945. godine (ostajući i dalje u 2. udarnom korpusu) Divizija se nalazila u sastavu *Sarajevske grupe korpusa JA* (komandant general-major *Radovan Vukanović),**)* a tada, po njenom rasformiranju, ulazi u sastav *4. jugoslovenske armije* (komandant general-major *Petar Drapšin).* U sklopu završnih operacija JA za konačno oslobođenje zemlje, ove dvije operativno-strategijske formacije rješavale su dva veoma značajna zadatka, iz čega proizilazi i uloga 29. divizije, koja se, vrlo aktivno, aingažovala u njihovoj realizaciji.

Tri njemačka isturena rukavca na teritoriji Bosne i Hercegovine su od Broda, Gradiške i Dubice, dolinama Bosne, Vrbasa i Une, dopirali do Sarajeva, Banja Luke i Bihaća. Razbijanje i potiskivanje njemačkog 21. brdskog armijskog korpusa, isturenog do geografskog centra zemlje, sa oslobođenjem glavnog grada federalne Bosne i Hercegovine i veoma značajnog industrijsko-rudarskog srednjobosanskog bazena u izvornom slivu rijeke Bosne, izvršeno u okviru sarajevske operacije, okončano je 12. aprila 1945. godine — oslobođenjem metalurškog centra, Zenice.

*) Sarajevsku grupu korpusa sačinjavali su 2, 3 i 5. udarni korpus, a imala je devet (3, 4, 10, 27, 38, 39. i 53) divizija i dvije artiljerijske brigade.

Dok je za likvidaciju njemačkih snaga u dolini Vrbasa i oslobođenje Banja Luke, Sarajevska grupa korpusa angažovala svoju glavninu, 29. diviziju je iz rejona Kiseljaka, 12. aprila, hitno uputila u rejon Bihaća, na spoj sa 4. jugoslovenskom armijom. Grupa korpusa uskoro je rasformirana, a Divizija pretpotčinjena 4. armiji.

Četvrta jugoslovenska armija, nastala je 2. marta 1945. godine, preimenovanjem 8. udarnog korpusa. U početku je imala četiri divizije i po jednu tenkovsku, artiljerijsku i inžinjerijsku brigadu, ali je, u toku operacije, narasla na ukupno 14 divizija.*' Istovremeno, povećao se i broj brigada rodova podrške. U saradnji sa Jugoslovenskom ratnom mornaricom i uz podršku 1. i 2. vazduhoplovne eskadrile, ova armija je imala veoma težak, delikatan i vrlo značajan zadatak, kako u oslobođenju najzapadnijih dijelova naše zemlje, tako i sadejstvu sa savezničkom 15. grupom armija u sjevernoj Italiji. Ionako isturena unaprijed, Armija je krenula u napad 20. marta 1945. godine, 24 dana prije glavnine Jugoslovenske armije u međurječju Save i Drave.

Armija je, uz to, morala da, osujeti posljednji pokušaj domaće kontrarevolucije, koja je, prikupljanjem gotovo svih kolaboracionističkih formacija (sem glavnine Dražinih četnika i dijela ustaša) u širem rejonu Ljubljane, namjeravala da, promjenom gospodara, stvori uslove za intervenciju zapadnih saveznika u unutrašnje uređenje Jugoslavije. Takav zadatak 4. armije nametao je i Diviziji veoma brza dejstva, iscrpljujuće marševe i odlučne napade usmjerene na slamanje otpora na svakom pojedinom položaju.

Iz rejona Bihaća, Divizija je, za samo sedam dana, stigla u rejon Čabar—Prezid—Log, omogućivši 4. armiji da uspješno okonča desni obuhvatni manevar preko Snežnika. Uspjehom ovog poduhvata Armija je, ostavljajući njemački 97. armijski korpus kod Rijeke, otpočela operacije za oslobođenje Trsta, Gorice i Tržiča, prije nego što su se u njima pojavile savezničke trupe. Iz rejona Pivke (Sent Peter na krasu) od glavnine Divizije odvojena je njena 10. brigada, koja je, kod Opčina, učestvovala u oslobođenju Trsta i kod, s. Harije, u oslobođenju Ilirske Bistrice, gdje je na kapitulaciju bio prisiljen njemački 97. armijski korpus. Skrenuta na sjever, glavnina Divizije je samostalno oslobodila veći broj mjesta, a — u zajednici sa slovenačkim 7. udarnim korpusom •— i glavni grad federalne Slovenije, Ljubljanu.

Svoj borbeni put glavnina Divizije je završila 12. maja 1945. godine na krajnjim sjeverozapadnim granicama Jugoslavije, izbivši na Triglav i Karavanke. Njena 12. udarna brigada, koja se iz rejona Kiseljaka vratila u Hercegovinu, završila je svoj borbeni put tri dana kasnije, pošto je, početkom maja, angažovana u sastavu 3. udarnog korpusa JA protiv glavnine četnika Draže Mihailovića. Četnici su, inače, iz srednje Bosne krenuli da se, preko Bitovnje, Ivan-sedla, Bjelašnice, Visočice, i Zelengore, prebace u Srbiju, ali su, prije izbijanja na Drinu i Sutjesku, uništeni.

Početkom juna sve jedinice Divizije ponovo su bile u Hercegovini.

*) Sedma, 8, 9, 13, 15, 18, 19, 20, 26, 29, 30, 31, 43. i *»Garibaldi«* divizija.

XVIII Glava

FRONTALNE BORBE NA IVAN-SEDLU

Pod sarajevskom operacijom u narodnooslobodilačkom ratu 1941. do 1945. godine jugoslovenska istoriografija podrazumijeva dejstva 2, 3. i 5. korpusa Jugoslovenske armije u cilju razbijanja njemačkog 21. brdskog armijskog korpusa i oslobođenja glavnog grada federalne Bosne i Hercegovine. Operacija je izvedena od 1. marta do 12. aprila 1945. godine. Za učešće 29. divizije u ovoj operaciji karakteristična su dva perioda. Prvo, period frontalnih borbi na Ivan-sedlu i, drugo, period koordiniranih operativnih dejstava u kojima je, zajedničkim naporima, oslobođeno Sarajevo i širi rejon izvornog sliva rijeke Bosne. Zbog toga smo šira dejstva obradili u dvije posebne glave.

U operaciji je, inače, učestvovalo 7 udarnih divizija, odnosno 25 pješadijskih brigada Jugoslovenske armije. Njih je podržalo 15 artiljerijskih diviziona, 2 oklopne čete i vazduhoplovstvo oko 100 aviopoleta. Pred početak operacije, njemački 21. brdski armijski korpus, čije je komandno mjesto ostalo u Kasindolu, do početka odstupanja raspolagalo je sa dvije (181. i 369) njemačke divizije, tri (909, 964. i 969) samostalne tvrđavske pješadijske brigade, četiri samostalna puka, te petnaestak samostalnih bataljona, od kojih su neki, sa ojačanjima, obrazovali slabije pukovske borbene grupe. Značajnu artiljerijsku podršku, koju im je omogućavalo obilje municije, pružalo je oko 15 artiljerijskih diviziona. Saradnici okupatora formalno su obrazovali tri (8, 9. i 17) mješovite ustaško-domobranske divizije i tri (Romanijski, Hercegovački i Zenički) četnička korpusa, ali su njihove jedinice — uglavnom po bataljonima — bile pridate njemačkim.[1]

Još 10. februara njemačka Vrhovna komanda je, shvatajući teškoće komandanta Jugoistoka u vezi sa pripremama protivofanzive u Mađarskoj između Blatnog jezera i Drave — za šta je iz Jugoslavije trebalo za forsiranje Drave (kod D. Miholjca i Valpova) izdvojiti bar četiri divizije — suzila njegov zadatak. Zadatak se svodio na držanje prostora sjeverno od linije Senj—Bihać—Banja Luka—Doboj—Brčko, kao uslova za osiguranje bokova grupama armija *»C«* u Italiji i *»Jug«,* u Mađarskoj. Vrhovna komanda je preporučila da se prostor koji, južno od Doboja, još drži 21. brdski armijski korpus, osigura aktivnim dejstvom, bar dok se ne sprovede plam Vrhovne komande u Mađarskoj.[2]

Po gubitku Mostara i Travnika, slabljenja višegradskog mostobrana i definitivnom prekidu svih veza dolinom Drine prema 34. korpusu, komandant Jugoistoka je, 20. februara 1945. godine, ocijenio da 21. BAK nikako više ne može da održi svoj široki raspored. Zato je, kao jedinu mogućnost,

predložio prikupljanje svih preostalih snaga na uskom položaju kod Sarajeva (Ivan-sedlo—Romanija—Zvijezda). Direktivom Vrhovne komande od 23. (februara to mu je i odobreno, pa mu je za aktivna dejstva u Bosni stavljena na raspolaganje 7. SS divizija.[3]

Tako je njemački 21. brdski armijski korpus na samom početku osposobljen da se za duže vrijeme suprotstavi naletima jedinica Jugoslovenske armije. Iskusna, brojna, dobro opremljena i veoma borbena 7. SS brdska divizija predstavljala je sada moćnu udarnu rezervu Korpusa. Ona je, nizom uzastopnih udara, u toku čitavog mjeseca marta uznemiravala i potresala, u dosta dugom periodu, kordonski i pasivan raspored divizija Sarajevske grupe korpusa.

Svaki od tri korpusa Jugoslovenske armije pošao je u napad sa svoga sektora, u borbenom poretku u kome se pred početak operacije zatekao. Tek sredinom marta, obrazovanjem *Operativnog štaba Sarajevske grupe korpusa JA,* objedinjeno je komandovanje i, na taj način, stvoreni su bolji uslovi za koordinaciju napora usmjerenih jedinstvenom cilju — oslobođenju Sarajeva. Na sjeveru sa sektora Zvijezda — Romanija napadao je Treći udarni korpus (27. i 38. udarna divizija i Korpusni artiljerijski divizion), pod komandom pukovnika *Pera Kosorića* i *Blaža Đuričića.* Po oslobođenju Sokolca, pomjeren je više prema Zvijezdi, s ciljem da sa sjevera upadne u Sarajevo. Sa zapada, na lijevoj obali Bosne, sa širokog sektora od Bitovnje do Vlašića, napadala je glavnina 5. udarnog korpusa (4. i 10. udarna divizija, Zenička grupa brigada, te Artiljerijska brigada, Inžinjerijski bataljon, Tenkovska četa i Vazduhoplovna eskadrila korpusa), pod komandom general-majora *Slavka Rodića* i pukovnika *Ilije Došena,* ugrožavajući u dolini Bosne jedini komunikacijski i osnovni odstupni pravac 21. korpusa.

Drugi udarni korpus, u čijem sastavu se nalazila 29. divizija, nalazio se sada u centru polukružnog rasporeda. Pored 29. divizije, u sastavu je imao 3. i 37. udarnu diviziju, te moćnu korpusnu Artiljerijsku grupu, koju je, kao i ostale prištapske jedinice i ustanove, grupisao na pravcu Kalinovik—-Trnovo—Sarajevo, iza centralne, 3. udarne divizije. Komandant korpusa general-major *Radovan Vukanović** bio je istovremeno komandant *Operativnog štaba Sarajevske grupe korpusa JA,* čiji su članovi bili general-major *Slavko Rodić* — zamjenik i pukovnik *Pero Kosorić* — član štaba. Desnokrilna, 37. udarna (sandžačka) divizija, bila je orijentisana sa sjevernih obronaka Jahorine na sadejstvo sa 3. udarnim korpusom, u cilju slamanja 181. divizije na Romaniji i u dolini Miljacke, te sa zadatkom da, preko Trebevića, prodre u Sarajevo.[4]

U tom okviru 29. udarna divizija, odvojena planinskim masivima Treskavice, Bjelašnice i Igmana, obrazovala je lijevo krilo korpusnog borbenog rasporeda. Više nego na sadejstvo sa svojom glavninom, ona je bila upućena na saradnju sa 10. udarnom (bosanskom) divizijom 5. korpusa. Njen desni susjed, 3. udarna (crnogorska) divizija, glavninom snaga u dolini Željeznice, na položajima kojima je — još u novembru 1944. godine — ovladala 14. hercegovačka brigada, podržana Korpusnom artiljerijskom grupom, snažno pritiskajući 964. tvrđavsku pješadijsku brigadu, bila je najbliža Sarajevskom polju i — samo 5 do 8 km udaljena od komandnog mjesta 21. korpusa u kasindolskom Sanatorijumu. Dok je njena desnokrilna brigada u Gornjoj Prači —- i u toku mjeseca, sa pomjeranjem snaga ka Ravnoj planini i Trebeviću, ostvarivala čvrstu vezu sa

.*) Politički komesar Korpusa bio je pukovnik Vojo Nikolić.

37. udarnom divizijom, — između nje i 29. divizije na lijevom krilu Korpusa ispriječio se više od 15 km vazdušne linije široki masiv Bjelašnice. To je gotovo isključivalo taktičko sadejstvo.[5]

Lijevi susjed Divizije, 10. udarna divizija (u početku bez 7. brigade i svog Artiljerijskog diviziona), vršila je, na desnom krilu svog 5. udarnog korpusa iz šireg rejona Kreševa pritisak na komunikacije koje od Ivan-sedla, dolinom Zujevine i od Kiseljaka, dolinom Lepenice i preko Kobilje glave vode prema Sarajevu spajajući se, kod Gladnog polja nizvodno od Hadžića, na Zujevini. Kako je, pored toga, imala zadatak i da zatvara pravac od Gromiljaka prema slobodnoj Fojnici, gdje se nalazilo sjedište organa vlasti i društveno-političkih organizacija sarajevskog okruga, efikasno ometanje saobraćaja za duže vrijeme, na tako širokom frontu, na ovim komunikacijama nije se moglo ostvariti. Nepostojanje direktne (radio ili telefonske) veze, kao i odvojenost masivom Bitovnje, nije pogodovalo organizovanju sadejstva; međutim, sve akcije ove divizije, na komunikaciji Ivan-sedlo—Hadžići—Blažuj, teško su pogađale neprijatelјevu odbranu na Ivan-sedlu i tako imale direktan uticaj na njeno angažovanje protiv 29. divizije.

Dvadeset deveta udarna divizija uključila se u sarajevsku operaciju izbijanjem svojih dijelova na Ivan-sedlo po noći 4/5. marta 1945. godine.

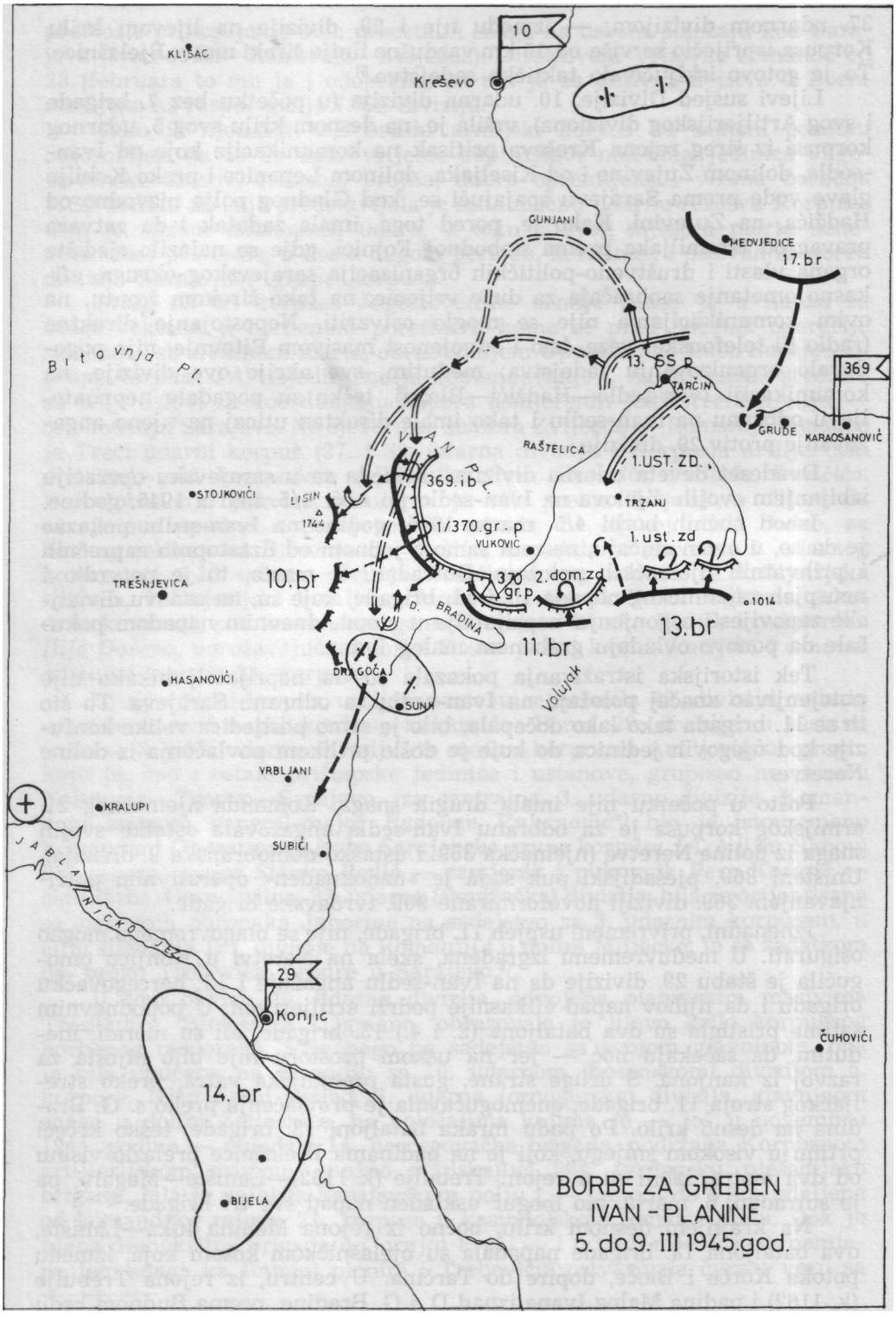
Ishod noćnih borbi 4/5. marta 1945. godine na Ivan-sedlu pokazao je da se, u ovom slučaju, ne radi samo o jednom od uzastopnih zaprečnih i prihvatnih njemačkih položaja. Sutradan, 5. marta, to je potvrdio i neuspjeh zajedničkog napada 10. i 11. brigade, koje su, na osnovu divizijske zapovijesti o gonjenju neprijatelja u stopu, dnevnim napadom pokušale da ponovo ovladaju grebenom malog Ivana.

Tek istorijska istraživanja pokazala su da neprijatelj nikako nije potcjenjivao značaj položaja na Ivan-sedlu za odbranu Sarajeva. To što ih se 11. brigada tako lako dočepala, bilo je samo posljedica velike konfuzije kod njegovih jedinica do koje je došlo prilikom povlačenja iz doline Neretve.

Pošto u početku nije imala drugih snaga, Komanda njemačkog 21. armijskog korpusa je za odbranu Ivan-sedla angažovala ostatke svojih snaga iz doline Neretve (njemačka 369. i ustaško-domobranska 9. divizija). Uništeni 369. pješadijski puk sada je »nadoknađen« operativnim podčinjavanjem 369. diviziji novoformirane 909. tvrđavske brigade.[6]

Iznenadni, privremeni uspjeh 11. brigade, nije se blagovremeno mogao osigurati. U međuvremenu izgrađena, skela na Neretvi u Konjicu omogućila je štabu 29. divizije da na Ivan-sedlu angažuje i 13. hercegovačku brigadu i da njihov napad efikasnije podrži artiljerijom. U popodnevnim satima pristigla su dva bataljona (2. i 4.) 13. brigade, ali su morali, međutim, da sačekaju noć —- jer na uskom prostoru nije bilo mjesta za razvoj iz kanjona. S druge strane, gusta pješadijska vatra, preko streljačkog stroja 11. brigade, onemogućavala je provlačenje preko s. G. Bradina na desno krilo. Po padu mraka bataljoni 13. brigade, teško krčeći prtinu u visokom snijegu, koji je na padinama Bjelašnice prelazio visinu od dva metra, izbili su u rejon: Trebulje (k. 1162)—Lanište—Megara, pa je sutradan, 6. marta, bio moguć usklađen napad sve tri brigade.[7]

Na krajnjem desnom krilu, bočno iz rejona Mehina luka—Lanište, dva bataljona 13. brigade napadala su bjelašničkom kosom koja, između potoka Korče i Bioče, dopire do Tarčina. U centru, iz rejona Trebulje (k. 1162) i padina Malog Ivana iznad D. i G. Bradine, prema Budnom brdu

10
KLISAC
Kreševo
GUNJANI
MEDVJEDICE
17. br
Bitovnja Pl.
13. SS P
TARČIN
369
GRUDE
KARAOSANOVIĆ
RAŠTELICA
1.UST. ZD.
IVAN PL.
369.ib
STOJKOVIĆI
LISIN
1744
TRZANJ
1/370.gr.p
VUKOVIĆ
1. ust. zd
10. br
TREŠNJEVICA
370 gr.p
2. dom. zd
1014
D. BRADINA
13. br
11. br
DRAGOČAJ
HASANOVIĆI
SUNJ
Voljak
VRBLJANI
KRALUPI
SUBIĆI
JABLANIČKO JEZ.
29
Konjic
ČUHOVIĆI
14. br
BIJELA
BORBE ZA GREBEN
IVAN - PLANINE
5. do 9. III 1945.god.

(tt. 1270) i Malom Ivanu, napadala je 11. brigada, a, od željezničke stanice Bradina (k. 748), sela Mrkaljića i sa padina Ječmenog brda (k. 1502) — na položaje od žandarmerijske stanice na Ivan-sedlu (k. 967) do Vihora (k. 1174 i 1287) 10. brigada. Drugi i 3. divizion Artiljerijske brigade, sa vatrenih položaja u Sunjima i Dragočaju, koncentracijama vatre po Vihoru (k. 1174 i k. 1278) i Ivan-sedlu, gdje se neprijatelj bio jače utvrdio,[8] podržavali su ovaj napad brigada.

Bataljoni 13. brigade ovladali su Korčom, Dragaljem (k. 1227) i Zeljakovim Dolom. Položaji na Zeljakovu brdu (k. 979), Raglju (tt. 1134) i Vijencu (k. 977) tri puta su prelazili iz ruku u ruke. Oko 17 časova ustašama su prispjela pojačanja i bataljoni su, do 22 sata, odbačeni na veliki Lupoglav (k. 1009) i Djevojačke stijene, na samim padinama Bjelašnice. U uzastopnim jurišima 13. brigade na brdo Ragalj (tt. 1134) 6. marta bili su ranjeni politički delegat Emir Pašić i puškomitraljezac Tomo Krajišnik. Pokušavajući da ih, uprkos neprijateljevoj vatri, izvuku u zaklon i previju, izgubile su živote tri mlade djevojke, Hrvatica, Muslimanka i Srpkinja: Zdenka *Karačić,* iz Mostara, *Emina Merdžan,* iz Počitelja i *Ljubica Remetić, iz* Nevesinja. Kada je u narednom jurišu streljački stroj 3. čete 4. bataljona. Dvadeset kilometara na nosilima do brigadne bolnice u 4. bataljona. Dvadeset kilometara na nosilima od brigadne bolnice u Podorašcu za nju je bilo predaleko. Umrla je s pjesmom na usnama. Pjesmu druge dvije preživjeli nisu čuli, ali je podvig Zdenke, Emine i Ljubice ostao simbol krvlju zapečaćenog bratstva i jedinstva naša tri naroda.[83]

Jedanaesta brigada je ovladala k. 1284 na Rudnom brdu i k. 1011 na Malom Ivanu, ali, zamorena u prethodnim borbama, pred domobranskim protivnapadom nije mogla održati i tt. 1270.[9] Deseta brigada, pred kojom su se branili 1. bataljon 370. grenadirskog puka i 369. izviđački bataljon, uprkos činjenici da je vatra Artiljerijske brigade (643 granate 75 mm)[9a] bila koncentrisana uglavnom na odsjeku njenog napada, nije ovog dana nigdje uspjela da se uklini u neprijateljeve položaje. Njemački oficiri, međutim, potvrđuju preciznost i efikasnost vatre Artiljerijske brigade, naročito po još nedovoljno ukopanim položajima na Vihoru i oko komandnog mjesta 370. grenadirskog puka na Malom Ivanu (bezimeni vis, zapadno od k. 1011 — kodiran kao *»Slosberg« (Schlossberg*).[10] Velika hladnoća i visoki snijeg, naročito na padinama Bjelašnice (preko 2 metra) i Bitovnje, veoma su otežavali uslove borbe pa i opstanak. Komore 13. brigade nisu mogle pratiti pješadiju, pa su ostavljene u Podorašcu. Teška oruđa nije bilo moguće izvući na položaje, a sve je moralo da se nosi na rukama. Nije bilo nikakvih zaklona za ljude, a ni alata da se oni improvizuju. Najteže je, međutim, palo transportovanje ranjenika. Njih 48 iz 13. brigade u toku 6. i 7. marta preneseno je na nosilima iz rejona Djevojačkih stijena i Korče, preko planine Preslice u selo Džepi.[11] Slični uslovi bili su i kod 10. brigade.

Zbrka kod neprijatelja do koje je došlo u vezi sa kratkotrajnim gubitkom Ivan-sedla u noći 4/5. marta, alarmirala je i Komandu 21. korpusa i navela je da sa fronta prema 5. udarnom korpusu kod Busovače skine ojačani 13. brdski lovački puk 7. SS *»Princ Eugen«* divizije i hitno

ga uputi na Ivan-sedlo.[12]' Namjera mu je bila da po, smirivanju situacije, ostane »kičma njemačke odbrane« na Ivanu.*'

Sedmog marta već u 5 sati ujutru počeo je neprijateljev organizovani opšti protivnapad. Nosilac napada bio je njemački 13. SS brdski lovački puk, ojačan 116. izviđačkim bataljonom, a, pored njemačkog ojačanog 370. grenadirskog puka i ustaškog 9. stajaćeg djelatnog zdruga (bez 5. bataljona), koji su ostali na položajima, u napadu je učestvovala i glavnina (3 ili 4 bataljona) ustaškog 1. stajaćeg djelatnog zdruga; ona je, u toku 6. marta, smijenila nepouzdani domobranski 2. gorski zdrug.[14]' I Njemački 370. grenadirski puk, ojačan ustašama, iako je nekoliko njegovih napada bilo odbačeno, po podne je uspio da ovlada položajima 11. brigade na Malom Ivanu (k. 1011) i na Rudnom brdu (k. 1280). Ova je, u međuvremenu, bila ubacila u borbu sve bataljone, iako su četvorodnevnim borbama bili zamoreni i iscrpljeni. Ostavši bez rezervi, u situaciji kada su i susjedne brigade bile potisnute sa svojih položaja, štab 11. brigade je predlagao *»da se traži drugi izlaz«.*'

Trinaesta hercegovačka brigada, na koju je — prema njenoj procjeni — napadalo 1.500 ustaša (ojačano manjim njemačkim dijelovima, sa 7 minobacača 81 mm, dva četverocjevna PA topa 20 mm i dvije haubice — iz Pazarića), pritiješnjena uz zapadne padine Bjelašnice, uspjela je da održi ove, veoma značajne bočne položaje. Ovog dana ona je četiri puta jurišala na Dragalj (k. 1227) i, pred mrak, njime ponovo ovladala. Zbog potiskivanja 11. brigade sa Rudnog brda (1284) pomjerila je jedan bataljon na Trebulje (k. 1162) radi obezbjeđenja boka, pa je zanoćila na položajima: Oborište (k. 1014)—Zeljakov Do—Dragalj (k. 1227) —Korča—Trebulje (k. 1162), s tim što je neprijatelj, pred zoru 8. marta, definitivno ovladao ključnim objektom na ovim položajima — Dragaljem (k. 1227). Nikakvih uslova za odmor na ovim položajima i dalje nije bilo, niti je bilo uslova za privlačenje pratećih četa i komora. Tri dana i tri noći budni, dvije noći i dva dana u neprekidnim borbama, bez toplog obroka, na mrazu i u visokom snijegu i sa blizu 10% izbačenih iz stroja; nesanicom savladani i promrzli bataljoni bili bi uskoro neupotrebljivi. Štab brigade je, zato 7. marta u 20 sati, zbog toga odlučio da zamoreniji 2. i 4. bataljon u toku noći izvuče na Brvačku planinu i Usamovine, gdje bi, u nekoliko ljetnih koliba, mogli da bar odspavaju.[15]'

Oba brdska diviziona, iako su im vatreni položaji djelimično bili ugroženi, intenzivno su podržavali odbranu 10. brigade. Oni su, zasipajući sa 432 artiljerijske granate[16]' najprije samo sedlo, značajno doprinijeli sprečavanju prodora 13. SS puka na padinama Bitovnje.

Osmog marta, rano ujutru, neprijatelj je produžio napad, ali — sad već sa nejednakim intenzitetom. Najznačajniji uspjeh ostvario je 13. SS brdski lovački puk. On je krenuo istočnim padinama Bitovnje prema s. Repovcima, sa namjerom da, obuhvatom lijevog krila, ugrozi čitav borbeni poredak Divizije. Ovlađivanjem kanjonom Trešanice, neprijatelj bi Diviziju razdvojio u tri dijela. Namjera je bila i da se poruši most Lukač, koji je pri povlačenju ostao neoštećen. Divizijska artiljerija u

*) Komanda odbrane Sarajeva, koja je pod rukovostvom sekretara Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo, *Valtera Perića,* rukovodila udarnim grupama i otporom (uključujući i razgranatu obavještajnu službu) u Gradu, radiom je javila da su njegovi prvi dijelovi (tri čete) već 5. marta preko Sarajeva otišle za Raštelicu, kao i 15 kamiona (bataljon) ustaša 1. stajaćeg djelatnog zdruga iz Kiseljaka za Tarčin.[13])

**) Štab 11. brigade nije sugerirao ni pravac u kome bi trebalo izlaz tražiti, ali je, očigledno, smatrao da ovako trošenje snaga nije cjelishodno.[143])

Dragočaju i Šunjima bila je, također, izložena udaru. Potiskujući dijelove 10. hercegovačke brigade, Puk je do podne ovladao selima Mrkaljići, Nevetine, i Velika, te zauzeo visove Jasen (k. 1190) i Brdo (k. 1378). Glavnina Brigade se izvukla bočno na — Ječmeno brdo i Lisin.[17]

Protivnapadom sa Vranjače (k. 1310), iznad samih Repovaca, uz veoma intenzivnu (679 granata) i preciznu podršku artiljerije — čiji su vatreni položaji bili neposredno ugroženi, a 3. divizion radi toga povučen u Ovčare i Galjevo)[18] — Brigada je poslije podne povratila Brdo (k. 1378), ali — ne i Jasen (k. 1280).[19])

Na ostalim pravcima, sem ovlađivanja visom Dragalj (k. 1227), na pravcu 13. hercegovačke brigade neprijatelj nije imao uspjeha. Naprotiv, pred zoru ovog dana bataljoni 11. brigade smogli su snagu da, u protivnapadu, povrate k. 1284 i k. 1011 na Rudnom brdu i Malom Ivanu.

Najveću teškoću neprijatelju je stvorila 10. udarna divizija koja je, napadima, prepadima i miniranjem, za dva dana paralisala cjelokupni saobraćaj dolinom Zujevine, prema Sarajevu i dolinom Lepenice, prema Kiseljaku. Neposrednije sadejstvo ispoljila je njena 17. brigada koja je, noću 6/7. marta, zauzela Osenik (selo, željezničku stanicu i tunel), samo 2 km sjeveroistočno od Tarčina. Pošto nije raspolagala drugim snagama, komanda 369. divizije sutradan je intervenisala svojim Pionirskim bataljonom, koji je u borbi pretrpio znatne gubitke (17 mrtvih i 13 ranjenih).[20]

Zaustavljanje neprijatelja u izvršenju tako ambicioznog zadatka ipak nije moguće objasniti izloženim činjenicama. Zamor i hladnoća su izgleda i na drugoj strani bili odlučujući faktor. Noću 8/9. marta 1945. godine 13. SS brdski lovački puk se povukao preko Ivan-sedla i, na liniji Raštelica—Trzanj—Ragalj, obrazovao drugu liniju odbrane.[21] Gotovo u isto vrijeme, 8. marta uveče, štab 29. udarne divizije izdao je Zapovijest za prelazak u odbranu i utvrđivanje na dostignutoj liniji.[22]

Borbe koje su jedinice Divizije vodile od 5. do 8. marta 1945. godine svakako spadaju među najteže i najkrvavije od svih koje je Divizija vodila na svom gotovo dvogodišnjem ratnom putu.

Upornost neprijatelja i gustina vatre, nenaviknutost na frontalne sukobe (u gustim strojevima) i prirodni ambijent, zatim nedostatak alata za ukopavanje, hladnoća i mraz na snijegu dubokom i preko 2 metra, kao i teškoće u snabdijevanju (ni jedan topli obrok nije se mogao doturiti na položaje), evakuaciji ranjenika i zbog nesanice — bile su veoma surove prepreke s kojima su se borci suočili. Značaj Ivan-sedla, kao ključnog položaja, zgusnutost događaja na uskom prostoru i njihova dramatika, činili su da borci — po ko zna koji put — pokušaju da prevaziđu sopstvene snage. Pri tom ispoljeno je primjerno junaštvo, drugarstvo i solidarnost.

U ova tri dana, prema ne sasvim potpunim izveštajima štabova brigada, poginulo je 58 boraca*-[1] i starješina, 184 ih je ranjeno, a bilo

*) Poginuli su: Janko Darosavić iz Rabine kod Nevesinja, Jozo Čitojević iz Globačkog kod iStubice (SR Hrvatska), Nikola Savić iz Krekova kod Nevesinja, Zdravko Adamović iz Odžaka kod Daruvara (SR Hrvatska), Muharem Bakošić iz Jezera kod Jajca, Radomir Crnogorac iz Kazanaca kod Gacka, Salko Crnomerović iz Kružnja kod Blagaja, Stanko Golicki iz Radinaca kod Ivan Zeline (SR Hrvatska), Novica Golo, iz Baćevića kod Mostara, Omer Isić iz Gnojnica kod Mostara, Blagoje 'Kisić iz Baljaka kod Bileće (umro 21. maja 1945. u Sarajevu), Jovo Kisić iz Zvijerine kod Bileće (umro 9. marta u Mostaru), Mladen Komnenić iz Miruša kod Bileće, pol. delegat voda u 4. bataljonu, Stojan Kovačević iz Koleška kod Nevesinja (nestao), Mihailo Lazović iz Odžaka kod Nevesinja (umro 7. marta u Konjicu), Danilo Milićević iz Zvijerine kod Bileće, Vojin Pantić iz Rabine kod

je i dvadesetak teže promrzlih. Gubici neprijatelja procijenjeni su na 410 mrtvih i preko 500 ranjenih, a neprijateljski izvještaji govore i o velikom broju promrzlih. Evidentirani plijen iznosi 110 pušaka, 7 puškomitraljeza, 2 mitraljeza, 2 minobacača 81 mm, oko 1000 ručnih bombi, oko 1000 minobacačkih granata, oko 20.000 puščanih metaka i drugo.[231]

Povlačenje 13. SS puka iz borbe bio je očigledan znak da će i neprijatelj idućih dana biti uglavnom pasivan, pa je posijedanje položaja, po Zapovijesti štaba Divizije u toku 9. i noću 9/10. marta, izvršeno bez velikih teškoća, s tim što su oni pomjerani nešto unaprijed.

— Deseta hercegovačka brigada, umjesto naređenog Lisina (tt. 1744) i Voznika, posjela je kose Ječmenog brda (k. 1502), selo Mrkaljić i D. Bradinu, ostavljajući rezerve i prateće dijelove i dalje u bočnoj uvali u Repovcima i Tuhobiću;

— Trinaesta hercegovačka brigada preuzela je položaje 11. brigade na liniji: Mali Ivan (k. 1011)—Rudno brdo (k. 1284)—ušće Trebuljskog potoka u potok Korču (k. 810), dakle tamo gdje je, po divizijskoj zapovijesti, trebalo držati samo predstraže, dok su rezerve — dva bataljona — smještena u Sunje;

— Iscrpljena 11. hercegovačka brigada povučena je u rezervu, na odmor u rejon Brđani—Podorašac—Vrbljani, tako da su sada u rezervi bile tri brigade.

Četrnaesta brigada ostala je i dalje kod Konjica, u rejonu D. Bijela——Turija—Zaslivlje, dok je 12. brigada iz Mostara pomjerena na sjever i razmještena na širokom prostoru: Rama—Borci—Bjelimići—Zimlje. Njen zadatak je bio, da između ostalog, vrši mobilizaciju, spriječi škriparenje na ovom prostou i obezbijedi dotur artiljerijske municije iz Nevesinja.

Nevesinja, Đorđe Papić iz Vlahinje kod Bileće, komandir čete u 1. bataljonu, Mate Rum iz sela Belo, kod Buga u Gradišću (Burgerland — Austrija) Jozo Radeš iz Čardaka, kod Modriče, Mile Radoščaj iz Seilšta kod Slunja ili Kostajnice (SR Hrvatska), Ibro Šabanović, iz Mehovića kod Čapljine, zastavnik Halil Šoše, politički delegat voda u 2. bataljonu, iz Bivolja Brda kod Čapljine, Mehmed Špago iz Gnojnica kod Mostara, Branko Unković iz Hrasta kod Nevesinja (umro u Konjicu 8. III), vodnik voda u 2. bataljonu, Josip Valjak iz Lemeša kod Križevaca (SR Hrvatska), Ibrahim Zalihić iz Mostara i Veljko Zubac iz Drežnja kod Nevesinja, vodnik voda — svi iz 10. brigade; Maksim Avram iz Vlaholja kod Kalinovika, Danilo Babić iz Vrdolja kod Konjica, Ivan Bevanda iz Lopara kod Prozora, Radoslav Bošković iz Dramešine kod Gacka, Đorđe Relata iz Ravnog kod Trebinja, Sabit Špaga iz Čelebića kod Konjica, Mehmed Daut iz Bjelimića kod Konjica, Todor Gligorević iz Brđana kod Konjica, Kasim Gološ iz Blagaja kod Mostara, Husein Hozić (?), Pero Kinić iz Markovića kod Sekovića, Slavko Knežić iz Hodbine kod Mostara, Vlado Kovačević iz Rudnog Polja kod Gacka, Branko Kurdulija iz Korita kod Bileće, Mujo Mamić iz Pešurića kod Rogatice, Neđo Mladić iz Božanovića kod Kalinovika, Avdo Pašović iz Sarajeva, Vojin Pavlović iz Mosorovića kod Kalinovika, Rade Samardžija iz Koleška (Rilje) kod Nevesinja, Milovan Stojanović iz Brđana kod Konjica, Novak Vukoje iz Pađena kod Bileće i Božo Zovko iz Ličtice — svi iz 11. brigade; Sulejman Begović iz Podbrežja kod Ostrožca, Nikola Bender iz Velja Međe (Popovo) kod Trebinja, Ahmed Čišić iz Podbrežja kod Ostrožca, Obren Glogovac iz Moska kod Trebinja, Zdenka Karačić iz Mostara (bolničarka u 2. bataljonu) poginuli na Raglju, Hasan Kevrić iz Dragan-Sela kod Konjica, Saban Kevrić iz Dragan-Sela kod Konjica, Safet Kurt iz Ravne kod Jablanice, Emina Merdžan, iz Počitelja kod Čapljine, bolničarka u 2. bataljonu, Gerasim Oluški iz Knjaževca (SR Srbija), Zahir Osmanović iz Luga kod Jablanice (umro 9. marta u Mostaru), Emir Pašić, politički delegat voda u 2. bataljonu, iz Mostara, Ramo Pejak iz Crnica kod Stoca, Ljubica Remetić, referent saniteta u 3. četi 4. bataljona (podlegla na putu za bolnicu) i Salko Semić (Čemić ?) iz Luga kod Jablanice, svi iz 13. brigade.[24])

— Za podršku 10. i 13. brigade na vatrenim položajima u Dragočaju i Zukićima zadržan je samo jedan divizion Artiljerijske brigade, dok su se ostala dva trebalo da prikupe u Ovčarima i Galjevu. Njihov osnovni zadatak bio je priprema i privlačenje municije.

— Inžinjerijski bataljon užurbano je radio na opravci mostova u kanjonu Neretve i obezbjeđivao skelski prelaz kod Aleksinog hana, dok su telefonske veze Mostar—Konjic upravo- tog dana uspostavljene.

— Operativni dio štaba i Hirurška ekipa već su bili u Konjicu, a predviđeno je bilo da se ovamo premjesti i čitav Štab sa Zaštitnim bataljonom i ostalim ustanovama.[25]

Tako su obje strane ostale na grebenu. Zapravo sam prevoj u užem smislu i vododelnica Vihora i bezimene glavice na Malom Ivanu, dok su vrh Malog Ivana (k. 1011), Trebulje (k. 1162) i ostatak vododelnice prema Bjelašnici ostali u rukama Divizije. U toku zatišja, koje je to samo uslovno, na tim položajima, u snijegu i zemlji, izgrađen je s obje strane sistem rovova punog i poluprofila, mjestimično i pokrivenih. Prednji kraj odbrane protivnika mjestimično je bio veoma blizu, ponegdje čak i manje od 200 metara. Njemački položaji, uz to, bili su obezbijeđeni žičanim i minskim preprekama. Na ovim položajima u toku narednih 18 dana, od 9. do 26. marta, između mitraljeskih rafala i snajperskih prepucavanja, prvi put su se na položajima Divizije pojavili glasnogovornici, a primjenjivale su ih obje strane. Ali nije se, međutim, zaboravilo i na uobičajeno pojedinačno dovikivanje i zastrašivanje boraca na strani neprijatelja.

Živa obostrana izviđačka aktivnost i uznemiravanje vatrom (artiljerija, minobacači, mitraljezi, puškomitraljezi, odlični strelci i snajperi) danonoćno su onemogućavali da se ovim planinama vrati narušena bijela tišina. Sve do 12. marta vladala je velika hladnoća. Trinaestog je bio prvi sunčan i relativno topliji dan. Dva dana ranije iz Mostara se u Konjic premjestio i štab Divizije, koji je, ubrzo, intenzivirao pripreme za odsudni napad.

Od Štaba korpusa traženo je 10.000 granata za američke brdske topove i veća količina engleske municije za puškomitraljeze *»bren«*. Brigadama je upućeno avizo-naređenje za pripremu dejstva prema Sarajevu. Do 16. marta trebalo je da se pripreme transportna sredstva za pokret, da se preuzmu i doture dovoljne količine municije, da se prikupe detaljniji podaci o neprijatelju i da se sva eventualno upražnjena mjesta popune odgovarajućim kadrovima. Deseta udarna divizija, odmah po slamanju neprijateljevog napada na nju, 16. marta je povoljno odgovorila na zahtjev za sadejstvo.[26] Do izvršenja zapovijesti, međutim, nije došlo tako brzo. Izolovani napadi na pojedinim pravcima ne bi ni mogli donijeti neki veći uspjeh, pogotovu ne na položaju koji je neprijatelj smatrao ključnim u sistemu svoje odbrane.

Pošto je prethodno uputio prema Romaniji (i Sarajevu) 3. udarni korpus, Generalštab JA, upravo u to vrijeme, bio je preduzeo mjere za objedinjavanje komandovanja na ovom značajnom sektoru i formirao *Operativni štab Sarajevske grupe korpusa JA.* Kao radni štab određen je štab 2. udarnog korpusa, a za načelnika Operativnog štaba imenovan je pukovnik *Drago Đukanović,* načelnik štaba 29. udarne divizije*[1]

*) Neposredno prije toga on je dužnost načelnika štaba 29. divizije (koju je obavljao 9 mjeseci) predao potpukovniku *Mustafi Dizdarevi ću.*

je i dvadesetak teže promrzlih. Gubici neprijatelja procijenjeni su na 410 mrtvih i preko 500 ranjenih, a neprijateljski izvještaji govore i o velikom broju promrzlih. Evidentirani plijen iznosi 110 pušaka, 7 puškomitraljeza, 2 mitraljeza, 2 minobacača 81 mm, oko 1000 ručnih bombi, oko 1000 minobacačkih granata, oko 20.000 puščanih metaka i drugo.[231]

Povlačenje 13. SS puka iz borbe bio je očigledan znak da će i neprijatelj idućih dana biti uglavnom pasivan, pa je posijedanje položaja, po Zapovijesti štaba Divizije u toku 9. i noću 9/10. marta, izvršeno bez velikih teškoća, s tim što su oni pomjeram nešto unaprijed.

— Deseta hercegovačka brigada, umjesto naređenog Lisina (tt. 1744) i Voznika, posjela je kose Ječmenog brda (k. 1502), selo Mrkaljić i D. Bradinu, ostavljajući rezerve i prateće dijelove i dalje u bočnoj uvali u Repovcima i Tuhobiću;

— Trinaesta hercegovačka brigada preuzela je položaje 11. brigade na liniji: Mali Ivan (k. 1011)—Rudno brdo (k. 1284)—ušće Trebuljskog potoka u potok Korču (k. 810), dakle tamo gdje je, po divizijskoj zapovijesti, trebalo držati samo predstraže, dok su rezerve — dva bataljona — smještena u Šunje;

— Iscrpljena 11. hercegovačka brigada povučena je u rezervu, na odmor u rejon Brđani—Podorašac—Vrbljani, tako da su sada u rezervi bile tri brigade.

Četrnaesta brigada ostala je i dalje kod Konjica, u rejonu D. Bijela——Turija—Zaslivlje, dok je 12. brigada iz Mostara pomjerena na sjever i razmještena na širokom prostoru: Rama—Borci—Bjelimići—Zimlje. Njen zadatak je bio, da između ostalog, vrši mobilizaciju, spriječi škriparenje na ovom prostou i obezbijedi dotur artiljerijske municije iz Nevesinja.

Nevesinja, Đorđe Papić iz Vlahinje kod Bileće, komandir čete u 1. bataljonu, Mate Rum iz sela Belo, kod Buga u Gradišću (Burgerland — Austrija) Jozo Radeš iz Čardaka, kod Modriče, Mile Radoščaj iz Sejlšta kod Slunja ili Kostajnice (SR Hrvatska), Ibro Šabanović, iz Mehovića kod Čapljine, zastavnik Halil Soše, politički delegat voda u 2. bataljonu, iz Bivolja Brda kod Čapljine, Mehmed Špago iz Gnojnica kod Mostara, Branko Unković iz Hrasta kod Nevesinja (umro u Konjicu 8. III), vodnik voda u 2. bataljonu, Josip Valjak iz Lemeša kod Križevaca (SR Hrvatska), Ibrahim Zalihić iz Mostara i Veljko Zubac iz Drežnja kod Nevesinja, vodnik voda — svi iz 10. brigade; Maksim Avram iz Vlaholja kod Kalinovika, Danilo Babić iz Vrdolja kod Konjica, Ivan Bevanda iz Lopara kod Prozora, Radoslav Bošković iz Dramešine kod Gacka, Đorđe Relata iz Ravnog kod Trebinja, Sabit Špaga iz Čelebića kod Konjica, Mehmed Daut iz Bjelimića kod Konjica, Todor Gligorević iz Brđana kod Konjica, Kasim Gološ iz Blagaja kod Mostara, Husein Hozić (?), Pero Kinić iz Markovića kod Sekovića, Slavko Knežić iz Hodbine kod Mostara, Vlado Kovačević iz Rudnog Polja kod Gacka, Branko Kurdulija iz Korita kod Bileće, Mujo Mamić iz Pešurića kod Rogatice, Neđo Mladić iz Božanovića kod Kalinovika, Avdo Pašović iz Sarajeva, Vojin Pavlović iz Mosorovića kod Kalinovika, Rade Samardžija iz Koleška (Rilje) kod Nevesinja, Milovan Stojanović iz Brđana kod Konjica, Novak Vukoje iz Pađena kod Bileće i Božo Zovko iz Ličtice — svi iz 11. brigade; Sulejman Begović iz Podbrežja kod Ostrožca, Nikola Bender iz Velja Međe (Popovo) kod Trebinja, Ahmed Čišić iz Podbrežja kod Ostrožca, Obren Glogovac iz Moska kod Trebinja, Zdenka Karačić iz Mostara (bolničarka u 2. bataljonu) poginuli na Raglju, Hasan Kevrić iz Dragan-Sela kod Konjica, Saban Kevrić iz Dragan-Sela kod Konjica, Safet Kurt iz Ravne kod Jablanice, Emina Merdžan, iz Počitelja kod Čapljine, bolničarka u 2. bataljonu, Gerasim Oluški iz Knjaževca (SR Srbija), Zahir Osmanović iiz Luga kod Jablanice (umro 9. marta u Mostaru), Emir Pašić, politički delegat voda u 2. bataljonu, iz Mostara, Ramo Pejak iz Crnića kod Stoca, Ljubica Remetić, referent saniteta u 3. četi 4. bataljona (podlegla na putu za bolnicu) i Salko Šemić (Čemić ?) iz Luga kod Jablanice, svi iz 13. brigade.[24])

— Za podršku 10. i 13. brigade na vatrenim položajima u Dragočaju i Zukićima zadržan je samo jedan divizion Artiljerijske brigade, dok su se ostala dva trebalo da prikupe u Ovčarima i Galjevu. Njihov osnovni zadatak bio je priprema i privlačenje municije.

— Inžinjerijski bataljon užurbano je radio na opravci mostova u kanjonu Neretve i obezbjeđivao skelski prelaz kod Aleksinog hana, dok su telefonske veze Mostar—Konjic upravo tog dana uspostavljene.

— Operativni dio štaba i Hirurška ekipa već su bili u Konjicu, a predviđeno je bilo da se ovamo premjesti i čitav Štab sa Zaštitnim bataljonom i ostalim ustanovama.[25]

Tako su obje strane ostale na grebenu. Zapravo sam prevoj u užem smislu i vododelnica Vihora i bezimene glavice na Malom Ivanu, dok su vrh Malog Ivana (k. 1011), Trebulje (k. 1162) i ostatak vododelnice prema Bjelašnici ostali u rukama Divizije. U toku zatišja, koje je to samo uslovno, na tim položajima, u snijegu i zemlji, izgrađen je s obje strane sistem rovova punog i poluprofila, mjestimično i pokrivenih. Prednji kraj odbrane protivnika mjestimično je bio veoma blizu, ponegdje čak i manje od 200 metara. Njemački položaji, uz to, bili su obezbijeđeni žičanim i minskim preprekama. Na ovim položajima u toku narednih 18 dana, od 9. do 26. marta, između mitraljeskih rafala i snajperskih prepucavanja, prvi put su se na položajima Divizije pojavili glasnogovornici, a primjenjivale su ih obje strane. Ali nije se, međutim, zaboravilo i na uobičajeno pojedinačno dovikivanje i zastrašivanje boraca na strani neprijatelja.

Živa obostrana izviđačka aktivnost i uznemiravanje vatrom (artiljerija, minobacači, mitraljezi, puškomitraljezi, odlični strelci i snajperi) danonoćno su onemogućavah da se ovim planinama vrati narušena bijela tišina. Sve do 12. marta vladala je velika hladnoća. Trinaestog je bio prvi sunčan i relativno topliji dan. Dva dana ranije iz Mostara se u Konjic premjestio i štab Divizije, koji je, ubrzo, intenzivirao pripreme za odsudni napad.

Od Štaba korpusa traženo je 10.000 granata za američke brdske topove i veća količina engleske municije za puškomitraljeze *»hren«.* Brigadama je upućeno avizo-naređenje za pripremu dejstva prema Sarajevu. Do 16. marta trebalo je da se pripreme transportna sredstva za pokret, da se preuzmu i doture dovoljne količine municije, da se prikupe detaljniji podaci o neprijatelju i da se sva eventualno upražnjena mjesta popune odgovarajućim kadrovima. Deseta udarna divizija, odmah po slamanju neprijatelj evog napada na nju, 16. marta je povoljno odgovorila na zahtjev za sadejstvo.[26] Do izvršenja zapovijesti, međutim, nije došlo tako brzo. Izolovani napadi na pojedinim pravcima ne bi ni mogli donijeti neki veći uspjeh, pogotovu ne na položaju koji je neprijatelj smatrao ključnim u sistemu svoje odbrane.

Pošto je prethodno uputio prema Romaniji (i Sarajevu) 3. udarni korpus, Generalštab JA, upravo u to vrijeme, bio je preduzeo mjere za objedinjavanje komandovanja na ovom značajnom sektoru i formirao *Operativni štab Sarajevske grupe korpusa JA.* Kao radni štab određen je štab 2. udarnog korpusa, a za načelnika Operativnog štaba imenovan je pukovnik *Drago Đukanović,* načelnik štaba 29. udarne divizije*

*) Neposredno prije toga on je dužnost načelnika štaba 29. divizije (koju je obavljao 9 mjeseci) predao potpukovniku *Mustafi Dizdareviću.*

Ne raspolažući slobodnim snagama, Generalštab JA je za podršku operacije izdvojio stotinjak avio-poleta, isporučio izvjesne količine artiljerijske municije i u dopunske centre 2. i 3. korpusa uputio nekoliko hiljada novih boraca, svjestan da time nije osigurao (potrebnu) brojnu nadmoćnost. Kako je u međuvremenu otpalo traženo sadejstvo 2. armije, cilj operacije formulisan je manje ambiciozno. Naime, odustalo se od pokušaja da se glavnina 21. korpusa uništi. Uostalom, oslobođenje Sarajeva, Zenice i još desetak mjesta u njihovoj okolini i, istovremeno eliminisanje ovog najdubljeg neprijateljevog klina u centru Jugoslavije, u uslovima izjednačenih snaga, samo po sebi bi predstavljalo kolosalan uspjeh.[27]

Jače ispade ispred prednjeg kraja odbrane neprijatelj je na Ivan-sedlu izvršio 13, 19. i 26. marta. Prvi ispad, izvršen na pravcu 10. brigade 13. marta ujutru, bio je u vezi sa akcijom 7. SS divizije *»Zajtenšprung«* protiv 10. udarne divizije, ali je nedovoljno energično vođen. Uz podršku 2. diviziona Artiljerijske brigade (utrošeno 157 granata), zato je odbijen dosta lako.[28]

Drugi, izvršen 19. marta u 4.45 sati, na pravcu 13. brigade, savladan je tek uz upotrebu brigadne rezerve, poslije dvanaest sati borbe. Naime, tog dana je, u cilju sprečavanja da Divizija jačim rezervama intervendše prema Trnovu, ojačani 3. bataljon 370. grenadirskog puka,*' uz podršku artiljerije, ovladao k. 1011 na Malom Ivanu. Šest protivnapada 3. bataljona ostalo je bez rezultata, pa je, po podne, iz rezerve angažovan i 4. bataljon. Zajedničkim jurišem neprijatelj je odbačen na polazne položaje; ali je tom prilikom, pored deset boraca**' i nižih starješina, u jurišu poginuo i politički komesar 3. bataljona, *Rajko Milosevic* iz Bijeljana kod Bileće. Prema vlastitim podacima, samo njemački bataljon je imao 14 mrtvih i 24 ranjenih. Podaci Brigade govore o ukupno 45 mrtvih nađenih na bojištu. Istovremeni napad 3. bataljona ustaškog 1. zdruga sa Rudnog brda k. 1284 nije uspio.[29]

Ovaj ispad međutim, nije spriječio Diviziju da, u cilju suzbijanja ispada njemačke 7. SS divizije *»Berggajst«,* prema Trnovu, susjednoj 3. crnogorskoj diviziji uputi u pomoć 4 bataljona. Štab Divizije je, noću 18/19. marta, iz Konjičke župe uputio po jedan bataljon iz 11. i 12. brigade i dva bataljona Hercegovačke brigade narodne odbrane. Pod rukovodstvom zamjenika komandanta 11. brigade iz rejona Umoljani—Rakitnica, preko prevoja Treskavice i Bjelašnice, ova taktička grupa imala je zadatak da izbije u selo Lediće, odakle će, bočno i iz pozadine, napasti dijelove 7. SS divizije.

Grupa hercegovačkih bataljona je, noću 19/20. marta, izbila u izvorni dio sliva Bijele rijeke, lijeve pritoke Željeznice (sela Ledići, Dejčići, Šabanci, Ostojići), upravo po prolasku 14. SS puka i, nastupajuću 7. SS

*) Puk je tog dana dobio novog komandanta.

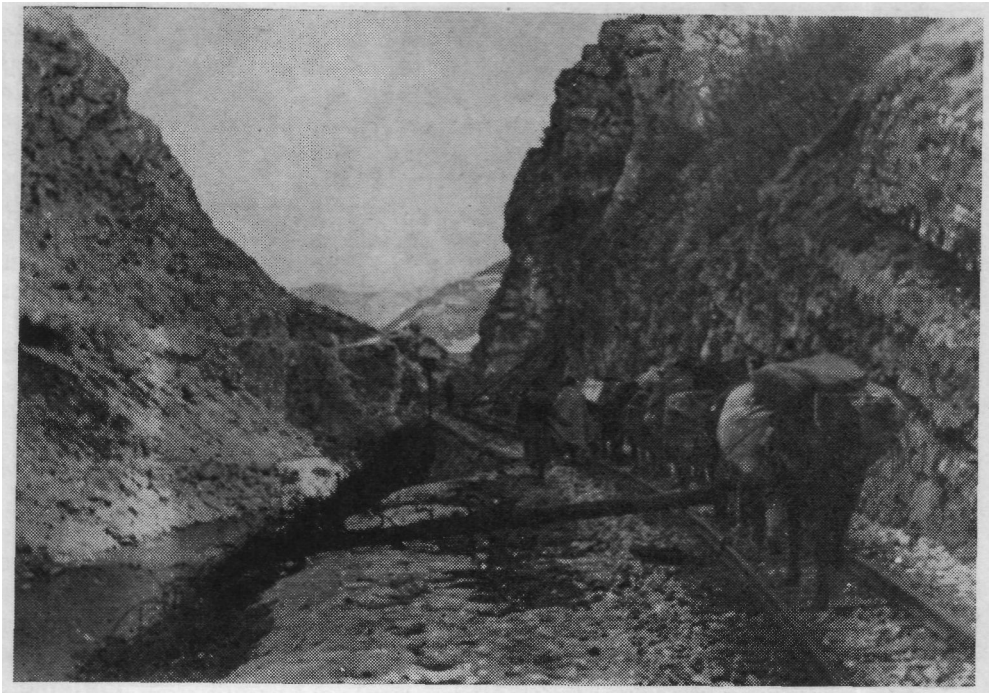
**) Poginuli su: Fehim Ahmetović iz Ostrožca kod Konjica, Osman Begović, iz Kokorine kod Mostara, Ibrahim Buzaljko iz Stoca, Omer Delalić iz Ostrošca kod Konjica, Omer Džemić iz Kruševljana kod Nevesinja, Spasoje Đonlaga iz Opličića kod Stoca, Sava Lasohan iz Ljutog Dola kod Stoca, Milinko Miškulin iz Melenaca kod Zrenjanina (SAP Vojvodina), Slavko Raštegorac iz Trebinja i Hasan Tatar iz Bačine kod Ostrošca.[293])

Deseta brigada na maršu od Konjica ka Ivan-sedlu

Četrnaesta brigada na maršu kod Konjica, marta 1945.

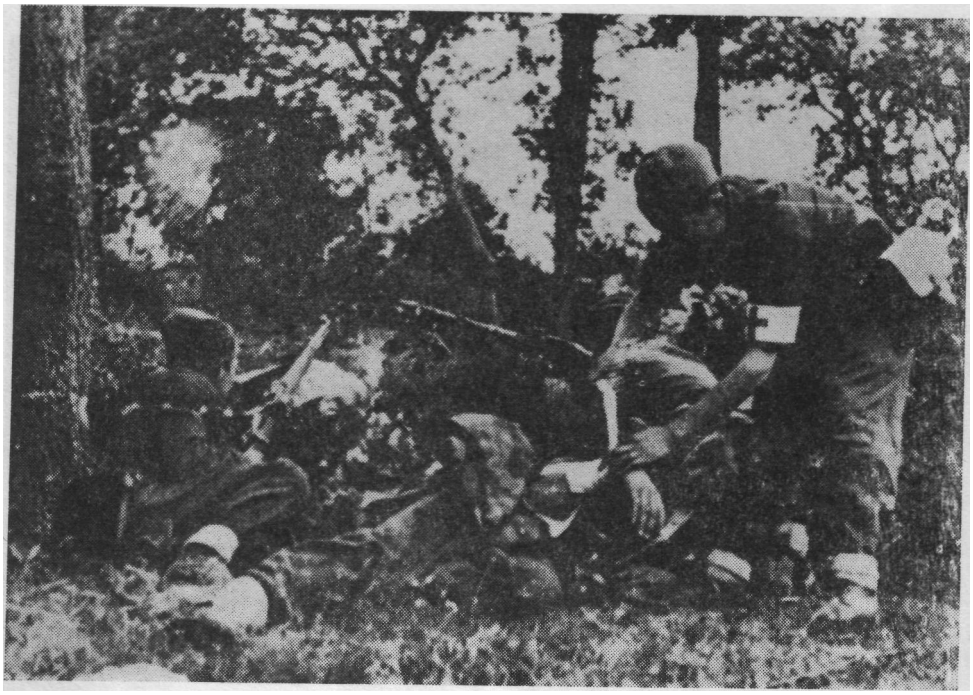
Trinaesta brigada na pruzi Drežnica—Jablanica, krajem februara 1945.

Borci 13. brigade na Ivan-sedlu marta 1945.

Kolona boraca odlazi na položaj kod Laništa na Ivan-sedlu

Previjanje ranjenika na položaju marta 1945.

Ranjenici u Divizijskoj bolnici u Mostaru

Peti bataljon 10. brigade na položaju na Bradini, 23. marta 1945.

Prebacivanje boraca 13. brigade preko brisanog prostora u borbama za oslobođenje Sarajeva

Ostaci neprijateljeve kolone na putu Blažuj—Kiseljak

diviziju, prisilila na djelomično okretanje fronta. Iako uz izvjesne gubitke, naslonjena na Hojtu (k. 1675) i masiv Treskavice (k. 2079), grupa je blagovremeno bila posjela ostale dominantne visove (Kukovi, V. Javor, Orlina, Gradac, Jasikovac, Gradina i Pračko brdo), koji okružuju ovu planinsku kotlinu i koju je, uprkos upornom neprijatelju, održala. Sutradan je 7. SS divizija prema njoj angažovala i jedan bataljon iz rezerve, koji je naistupao od Igmana, preko Grkarica, Kočara (k. 1692) i Bijele vode (k. 1471). Hvatajući se vododelnice ova napadna kolona je pokušala da hercegovačke bataljone dovede u okruženje. Poslije devetosatne borbe bataljoni su slomili napad i ove kolone. Odvajanjem ovako značajnih snaga (bar dva bataljona) 7. SS divizije od glavnog zadatka, u trenutku kada je njen 105. SS izviđački bataljon izbijao na Rogoj, a glavnina Divizije namjeravala da na južnim padinama Jahorine okruži njene jače dijelove, omogućilo je Trećoj udarnoj diviziji (podržanoj korpusnom Artiljerijskom grupom i avijacijom) da konsoliduje svoju odbranu. Ona je, takođe, omogućila da, protivnapadima, povrati neke značajne objekte, sa kojih je sutradan 22. marta u 20 sati, bilo moguće krenuti u opšti protivnapad. U toku protivnapada Grupa se angažovala na pravcu prema Hrasndci. Do početka opšteg napada, njena dva bataljona su ostala u rejonu G. Grkarice, radi kontrole Igmana, dok je 2. bataljon 11. brigade vraćen u Umoljane — za obezbeđenje prevoja. U ovoj akciji 2. bataljon Jedanaeste i 2. bataljon 12. brigade imali su 6 poginulih*' i 25 ranjenih

*) Među njima su: Petar Crnogorac iz Dulića kod Gacka, Omer Karnelja iz Bjelimića kod Konjica, Košta Sarić iz Borije kod Kalinovika i još dva neidentifikovana borca 11. brigade.[81])

(među kojima i zamjenik komandanta 2. bataljona 12. brigade *Milko Bulut,* iz Pribilovaca kod Čapljine). Gubici bataljona 3. brigade Bosansko-hercegovačke divizije KNOJ-a i njihov učinak nisu poznati, a neprijateljevi gubica u borbama sa bataljonima 11. i 12. brigade u izvještajima su procijenjeni na 56 mrtvih i — bar toliko ranjenih.[30] Sjećanja učesnika insistiraju na znatno većim obostranim gubicima, naročito o velikom broju promrzlih.

Treći ispad, izvršen noću 26/27. marta, opet na odsjeku 13. brigade najvjerovatnije je imao cilj da omete pripreme opšteg napada (za koji je neprijatelj bio saznao) i poboljša prednji kraj odbrane na Malom Ivanu. U toku dana uočen je dolazak jednog ustaškog bataljona, ali ne i dolazak 369. njemačkog izviđačkog bataljona. Zajedno sa 3. bataljonom 370. grenadirskog puka oni su krenuli u 21 sat i zauzeli k. 1011. Brigada je pred zoru uspjela da povrati položaj, ali ga je, napadom 369. izviđačkog bataljona, ponovo izgubila. Pokušaji u toku dana, uz podršku artiljerije (436) granata i uz pomoć 5. bataljona 10. brigade (u 18 sati), ostali su bez uspjeha, pa je tako Divizija i na ovom pravcu dočekala početak opšteg napada bez osmatračnica na vododelnici.[32] U ovoj borbi 13. brigada je imala 13 poginulih,*) a među njima bio je i potporučnik Mladen Vukomanović iz Dobromira (Bobani) kod Trebinja, pomoćnik političkog komesara čete u 1. bataljonu. Takođe, bilo je i 60 ranjenih boraca i starješina, uglavnom iz 1. bataljona, dok je Artiljerijska brigada imala dva poginula**) i 1 ranjenog borca. Gubici neprijatelja nisu utvrđeni.

*

Sužavanje fronta na uski prostor kanjona srednje Neretve i prevoja Ivan-sedla, omogućilo je Diviziji da u toku mjeseca drži veće rezerve. Od 10. marta u rezervi su bile čak tri brigade. To je iskorišćeno, prije svega, da se brigade s najvećim gubicima, 12, 14. pa 11. temeljitije odmore i popune i, na taj način, čitava Divizija bolje pripremi za predstojeće odlučujuće okršaje u završnim operacijama Jugoslovenske armije. Dvanaesta brigada, uz to, nije bila u pravom smislu rezerva. Naime, njen osnovni zadatak u drugoj polovini februara i u toku marta bio je osiguranje slobodne teritorije i njeno čišćenje od ostataka kolaboracionističkih formacija. Odmor u kasarnama ili kantomanima ipak nije dolazio u obzir. Svaki — i najkraći boravak u pozadini — korišćen je za obuku. Divizijske rezerve, pored toga, iskorišćene su, kao i u periodu gonjenja neprijatelja, za borbu protiv prikrivenih ostataka kolaboracionističkih formacija u već oslobođenoj Hercegovini, ali su rezultati ovih operativnih jedinica u tom pogledu bili neadekvatni. Dvanaesta brigada je u toku

*) Poginuli su: Nikola Arar iz Šurmanaca kod čapljine, Mihailo Babić (Izv. vod. 13. brig.), Muharem Begović iz Jablanice, Omer Buzaljko iz Stoca, Emin čohodarević iz Stoca, Ibrahim Čosić iz Jablanice, Safet Hodžo iz Jablanice, Niko Matrak iz Gnojnica kod Mostara, Halil Sabihić iz Lokva kod Stoca, Mladen Fafner iz Jablanice, Hamid Soše iz Rečica kod Stoca, Stanko Sunjić iz Mostara.[83])

**) Poginuli su: Gašo Budalić iz Lukavca kod Nevesinja i Branislav Popović iz Opova (SAP Vojvodina).[34]

čitavog marta 1945. godine, na primjer, ubila svega 21 škripara (16 četnika i 5 ustaša) i u Rakitnu, na Zimljima i kod Bijele zarobila ih ukupno 16.[351]

U toku ovih frontalnih borbi u martu 1945. godine na Ivan-sedlu poginuo je još izvjestan broj boraca, ali se tačan datum nije mogao utvrditi; neki od njih su poginuli u dane kada nisu vođene jače borbe, a drugi su na Ivan-sedlu samo ranjeni, a ranama podlegli u bolnici.*'

*) — Iz 10. brigade: Blagoje Redžo iz Trebinja, borac 2. bataljona (umro u Trebinju 13. III 1945), Nikola Vukanović iz Zavale (Popovo) kod Trebinja, borac 3. bataljona (poginuo 13. III na Ivanu), Janko Čećez iz Donjeg Sela kod Konjica (poginuo na Ječmenom brdu 17. III); Branko Radulović iz Ziljeva kod Nevesinja i Anđelko Torović iz Rogača kod Nevesinja, oba iz 3. bataljona, Risto Vilić iz Braičevića kod Gacka, borac 4. bataljona (pog. u Bradini), Danilo S'tojić iz Krekavice kod Nevesinja, borac 5. bataljona i Meho Eminović iz Borovčića kod Nevesinja, (poginuo na Ivan-sedlu);

— iz 11. brigade: Petar Puhalo iz Jelašca kod Kalinovika, borac 2. bataljona (sahranjen u Ostrošcu, poginuo 15. III), Asim Čerkez iz Sarajeva, poginuo 17. III na k. 1284, Petar Ivković iz D. Drežnja, kod Nevesinja, Đorđe Ilić iz Davidovića kod Bileće i Mirko Radovanović iz Lukavca kod Nevesinja (umro 31. III 1945. u bolnici) — svi iz 3. bataljona;

— iz 13. brigade: Branko Talan iz Zagreba (SR Hrvatska), poginuo u G. Bradini, Boško Bjelica iz Podkubaša kod Stoca, Derviš Turajlić iz Opličića kod Stoca (poginuo u M. Ivanu), borac 2. bataljona, Himzo (ili Rizvo) Kolečić iz Blagaja kod Mostara (podlegao ranama u bolnici 3. IV 1945), Mustafa Kevrić iz Dragalja kod Ostrožca, borac 3. bataljona, ranjen 18. III kod Dobrog Sela, podlegao ranama 12. maja 1945. i Mate Madrović iz Kukolja kod Ogulina, ranjen 13. III na Ivanu (podlegao ranama u brigadnoj bolnici u Podorašcu).

— Na Ivanu je poginuo i Veljko Pičeta iz Diklića (Bobani) kod Trebinja, ali nije utvrđeno u kojoj brigadi. Šestog marta kod Ostrožca poginuo je i Danilo Turnić iz Domaševa (Ljubomir) kod Trebinja, borac 3. bataljona 12. brigade.[36])

NAPOMENE (glava XVIII):

1) O operaciji kao cjelini vidi: Dušan Uzelac i Muharem Kreso, *Sarajevska operacija, »Oslobođenje«* Sarajevo, 20. marta do 22. aprila 1975. godine.
2) … *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht,* Band IV, Zweiter Halbband, str. 1409.
3) Isto, str. 1415—1417.
4) D. Uzelac: M. Kreso, *Sarajevska operacija, »Oslobođenje«,* Sarajevo, 21. III 1975, str. 10.
5) Sire o 3. diviziji vidi: Mitar Đurišić, Dejstva 3. udarne divizije u sarajevskoj operaciji, Vojnoistorijski glasnik, Beograd br. 2/1965, str. 3—48.
6) Dnevnik majora Berna, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6.
7) Zapovijest štaba 29. divizije od 5. III 1945. godine, AVII, ANOP-a, k. 1146-B.
8) Dnevnik majora Bema, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6.
8a) M. Kreso, *Borba za Dragalj, Udarnik,* list XIII hercegovačke brigade.
9) Izvještaj štaba 13. brigade od 8. marta 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 43/2.
9a) Relacija Artiljerijske brigade 29. divizije za mart 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 17/4.
10) F. Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien, str. 125*—126.
11) Izvještaj 13. hercegovačke brigade od 8. marta 1945. godine, AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 43/2, str. 11.
12) Dnevnik majora Bema, AVII, ANOP-a, k. 6, reg. br. 1/6.
13) Zabilješka u operativnom dnevniku štaba 29. divizije, AVII, ANOP, k. 1146-B, reg. br. 6/7, str. 37.
14) Dnevnik majora Bema, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6.
14a) Izvještaj štaba 11. brigade od 7. III 1945. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 7, 8. i 9/2.
15) Izvještaj štaba 13. brigade od 8. III 1945. godine u 12,50. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 11/2. Operativni dnevnik štaba 29. divizije. Isto. Reg. br. 6/7, str. 36.
16) Relacija štaba Artiljerijske brigade 29. divizije za mart 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 17/4.
17) Zapovijest štaba 10. brigade od 9. III 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 15/4.
18) Relacija Artiljerijske brigade za mart 1945. godine i njena zapovijest od 8. III 1945. godine u 19,30. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 17/4.
19) Relacija štaba 10. brigade za mart 1945. godine sa prilozima. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 15/4. Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6. F. Srami, *Kriegsschauplatz Kroatien,* str. 126.
20) A. Hozić, *Kaljeni na Neretvi,* str. 203—204. Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6.
21) Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6. F. Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien,* str. 126.
22) Operativni dnevnik štaba 29. divizije. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 6/7.
23) Izvještaji štabova 10, 11. i 13. brigade od 7, 8. i 9. marta 1945. godine, zabilješke u Operativnom dnevniku štaba 29. divizije i Relacije štabova 10, 11, 13. i Artiljerijske brigade za mart 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 43/2 (7-10, 10, 13 i 15), 6/7, str. 36—38; 12—15 i 17/4.
24) AVII, ANOP, k. 40, Spisak br. 2, redni broj: 9, 19, 69, 88, 116, 117, 118, 156, 188, 223, 263, 258, 270, 271, 283, 333, 334, 368, 409, 416, 419, 433, 468, 504, 518, 522, 524, 551, 553, 554, 555, 576, 579, 587, 600, 627, 727, 757, 769, 770, 817, 834, 851, 852, 870, 871, 885, 895, 923, 924, 940, 963, 1008, 1009, 1010, 1137, 1139, 1148, 1194, 1196, 1223, 1224, 1233 i 1238; k. 1093, 1715, reg. br. 12/3. k. 89, reg. br. 15/3. S. Stijačić, n. dj. str. 17, 30. i 77.
25) Zapovijest štaba 29. divizije. AVII, ANOP-a.
26) Operativni dnevnik štaba 29. divizije. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 6/7, str. 39—40. Avizo-naređenje štaba 29. divizije od 13. III 1945. godine. Isto, reg. br. 13/1.

27) D. Uzelac i M. Kreso, *Sarajevska operacija, »Oslobođenje«* Sarajevo, 20. III—22. IV 1975. godine.

28) Relacija štabova 10. i Artiljerijske brigade. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 15. i 17/4.

29) Izvještaj štaba 13. brigade od 4. IV 1945. godine i Operativni dnevnik štaba 29. divizije str. 46. Relacije štabova 13. i Artiljerijske brigade za mart 1945. godine. AVII, ANOP, k. 1146-B, reg. br. 46 i 50/2, 12 i 17/4. Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6. F. Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien,* str. 127—128.

29a) AVII, ANOP-a, k. 40, Spisak br. 2, redni broj: 24, 149, 151, 348, 387, 652, 755, 942, 1074 i 1204. S. Stijačić, n. dj. str. 73.

30) Relacije štabova 11. i 12. brigade za mart 1945. godine. AVII, ANOP, k. 1146-B, reg. br. 13 i 14/4. Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6. AVII, ANOP-a, k. 369, reg. br. 26/1. M. Đurišić, *Dejstva 3. udarne divizije NOVJ u sarajevskoj operaciji,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd, br. 2/1965. str. 36—37.

31) AVII, ANOP-a, k. 40. Spisak br. 556, 1011, 1198 i k. 1146-B, reg. br. 49/2.

32) Relacije štabova 13. i Artiljerijske brigade za mart 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 12 i 17/4. Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6. F. Schraml, n. dj. str. 128.

33) Spisak poginulih boraca Divizije. AVII, ANOP-a, k. 40, reg. br. 2/1, redni br. 26, 155, 159, 227, 662, 1005, 1006, 1140, 1045, 1187, 1269 i 1273. S. Stijačić, n. dj. str. 25.

34) Spisak poginulih boraca Divizije. AVII, ANOP-a, k. 40, reg. br. 2/1, redni br. 162 i 900.

35) Relacija štaba 12. brigade za mart 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 14/4.

36) Spisak umrlih Vojne oblasti 29. divizije, AVII, ANOP-a, k. 1715, reg. br. 12/3, red. br. 14, 16 i 42. Spisak poginulih Divizije. AVII, ANOP-a, k. 40, reg. br. 2/1, red. br. 150, 199, 668, 872, 937, 1071, 1079, 1091, 1024. S. Stijačić, n. dj. str. 25, 68, 75 i 85.

XIX Glava

U NAPADU ZA OSLOBOĐENJE SARAJEVA

Potrebe usklađivanja napada, tako, inače, brojnih jedinica koje su međusobno razdvojene snažnim prirodnim preprekama nije bilo lako otvariti. Isto tako snabdijevanje potrebnim količinama municije, popuna jedinica iz dopunskih centara, i neophodna pregrupisavanja, te usklađivanje čitave akcije sa partizanskom Komandom odbrane Sarajeva*' bila je otežana istovremenom aktivnošću odbrane njemačkog 21. armijskog korpusa i ispadom neprijatelja *»Berggajst« (Šumski duh)* u pravcu štaba 2. udarnog korpusa. Zato je, u pripremanju i razrađivanju planova za odlučujući udar sarajevske grupe korpusa JA, koji je planiran od 16 do 23. marta 1945. godine, odložen.

Njemačka obavještajna služba otkrila je, početkom treće dekade marta, »zavjeru da Sarajevo prepadom padne u ruke komunista«. U vezi s tim, okupacione vlasti su provele masovan teror nad pripadnicima NOP-a u gradu. Cilj je bio da se osujeti unutrašnji otpor i, bar djelimično, spriječi sve masovnije osipanje kolaboracionističkih formacija.**[1] Uhapšeno je više stotina građana i preko 200 pripadnika oružanih snaga (od čega 25 njemačkih oficira i vojnika) i većina je obješena, strijeljana ili na druge načine, prije svega mučenjem, ubijena.[1']

Tek pošto je 25. marta razjašnjena dilema oko učešća 2. armije, čiji Štab je za to tražio po jednu pješadijsku diviziju i artiljerijsku brigadu iz rezerve Generalštaba JA, Operativni štab sarajevske grupe korpusa JA definitivno se odlučio za skromnije ciljeve operacije — odnosno samo za udar po glavnini 21. korpusa, u širem rejonu Sarajevskog polja, i njihovo postupno potiskivanje dolinom Bosne. Sjutradan, 26. marta 1945., on je izdao zapovijest za opšti napad na liniju spoljne odbrane, sa ciljem da jedinice dovedu na neposredne prilaze Gradu. Operativni štab Grupe korpusa, nije, međutim, znao da je komanda 21. korpusa, neposredno prije toga, dobila Hitlerovo odobrenje (daito 20. III 1945) da napusti

*) Raspolažući brojnim naoružanim, *udarnim grupama,* raščlanjenih u *petorke* i objedinjenih po gradskim kvartovima pod rukovodstvom iskusnijih »ilegalaca«, te veoma razgranatom mrežom društveno-političkih organizacija narodnooslobodilačkog pokreta — prema izvještaju sekretara Mjesnog komiteta KPJ i komandanta snaga NOP-a u gradu Sarajevu, *Valtera Perića* — snage su obuhvatale ukupno 15.000 pripadnika. Sa početkom napada za oslobođenje Sarajeva, one su digle ustanak i, prije ulaska jedinica JA, oslobodile veći dio grada.

**) Od 12—23. III 1945. iz ustaškog 1. zdruga pobjegao je 225 ustaša, a i Kapulicin »zeleni kadar« — 5. bataljon ustaškog 9. zdruga, raspao se i, većinom, razbježao kućama.

Sarajevo i, u vezi s tim, odustala od plana odbrane, čijom osnovom (original plana odbrane grada Sarajeva) Operativni štab je raspolagao. Zbog toga je, polazeći od (prvobitne, sada već izmijenjene) namjere neprijatelja da odusdno brani Sarajevo, smatrao da će se ishod operacije odlučiti u narednoj etapi — opštim jurišom na grad i uličnim borbama.

Početak odstupanja bio je uslovljen početnim uspjesima na pravcu Brčkog i Doboja, (operacija *Majgeviter« (Maigewitter)* te evakuacijom oko 3.000 ranjenika iz Sarajeva i bar dijela preostalog materijala i mogućnostima izvlačenja iz borbe ostale dvije divizije 21. BAK.[2']

Zapovijest Operativnog štaba sarajevske grupe korpusa JA od 26. marta 1945. godine faktički je pokrenula opšti napad na jedinice 21. korpusa. Treći udarni korpus i 37. divizija 2. korpusa na Romaniji krenuli su u napad 28. marta u 4 sata ujutru. Četiri sata kasnije, u napad kreće 29. udarna divizija na Ivan-sedlu, a, s padom mraka, sa padina Jahorine kod Fojnice — i Operativna grupa 5. udarnog korpusa kreće prema Kaknju.[23']

Štabu 29. divizije zapovijest je djelimično prenesena radiom,[3'] pa je njena 14. brigada, već 27. marta u 4 sata, krenula na marš.[4-1] Zadatak joj je bio: da na prostoru Kreševo—Lepenica smijeni dijelove 5. udarnog korpusa, koji treba da se, forsiranjem Bosne kod Kaknja, prebace u rejon Vogošće — radi neposrednog napada na Sarajevo sa sjevera. Po dobijanju zapovijesti, štab Divizije je 27. marta predložio Operativnom štabu Grupe korpusa da, zajedno sa napadom 3. korpusa i 37. divizije na Romaniji, i sam započne već pripremljeni napad na Ivan-sedlo. Po dobijenoj saglasnosti, on je izdao u 12 sati zapovijest za napad »u cilju poboljšanja polaznih položaja«.[5'] Osnovna zamisao napada je bila: snažnim frontalnim udarom, masovno podržanim artiljerijom i obostranim bočnim pritiskom sa Ivan-planine prema Raštelici i od Korče prema Tarčinu, ovladati neprijateljevim položajima: Rudno brdo—Mali Ivan—Ivan-sedlo—Vihor, bez obzira što ga neprijatelj namjerava braniti »po svaku cijenu«.

Štab Divizije, ni poslije gotovo mjesec dana neposrednog dodira, nije bio razjasnio detaljan raspored i jačinu neprijatelja pred svojim frontom. Pretpostavljalo se da prvi položaj, od Zeljakova Dola do Raštelice, brane po dva bataljona 7. SS i 369. divizije, te tri ustaška bataljona iz 1. i 9. zdruga, a pominju se samo 4 topa. U dolini Zujevine, od Tarčina do Raskršća i Han-ploče, pretpostavljan je ostatak 369. divizije — 4 bataljona, oslabljeni domobranski 2. gorski zdrug i po jedan bataljon ustaškog 1. i 9. zdruga, kao i 226. landesšicen bataljon. Ukupna jačina cijenjena je na 6—7.000 vojnika.[6']

U stvari, prvi položaj neprijatelja imao je oblik potkovice, koja je počinjala na Rebrima (tt. 867), zapadno od Raštelice, a završavala na Zeljakovu (k. 979), odnosno na Lupoglavu; njeno čelo su predstavljali položaji na Vihoru, Ivan-sedlu, Malom Ivanu i Rudnom brdu. Podijeljen na tri pukovska odsjeka, položaj su, s desna na lijevo, branili:

— 909. tvrđavska pješadijska brigada sa Talijanskom fašističkom legijom *»San Marko«* — tri čete (greben Rebra, tt. 867—Medanovac, k. 984) i svojim 880. landesšicen bataljonom (Vihor—k. 1287);

— 370. grenadirski puk sa svojim Prvim (k. 1174—Ivan-sedlo, k. 967) i 3. bataljonom (na Malom Ivanu), te 3. bataljonom ustaškog 1. djelatnog stajaćeg zdruga (Rudno brdo);

— na odsjeku: Korea—Dragalj—Zeljakovo—Lupoglav, najvjerovatnije su se nalazila dva bataljona ustaškog 9. stajaćeg djelatnog zdruga.

Na međupoložajima Raštelica—k. 768 (izlaz želj. tunela) — Vukovići—Vijenac (k. 977)—Odžak—Budmalići nalazile su se pukovske rezerve, po I bataljon 909. tvrđavske pješadijske brigade 370. grenadirskog puka i ustaškog 9. stajaćeg djelatnog zdruga.

Greben Drozgometve, u međurječju Lepenice i Zujevine, obezbjeđivao je oslabljeni domobranski 2. gorski zdrug, ojačan jednim bataljonom ustaškog 1. zdruga i 226. landesšicen bataljonom, dok su, Tarčin, Pazarić, Hadžiće i važnije objekte u dolini Zujevine, duž želj. pruge prema Sarajevu, posijedale uglavnom prištapske jedinice 369. i 9. divizije. Njihova su se (isturena) komandna mjesta nalazila u Pazariću, a snabdjevačke ustanove u Sarajevu.

Rezerva komande 369. divizije, 369. izviđački bataljon i 3. bataljon ustaškog 1. zdruga, u vezi sa ispadom započetim 26/27. marta, nalazili su na Malom Ivanu, s ciljem da poboljšaju prednji kraj odbrane, a što bi, također, osiguralo neopažen početak izvlačenja iz borbe.

Neprijateljeva artiljerija sastojala se od oslabljenog 369. artiljerijskog puka, sa svega dva diviziona. Jedan se sastojao od dvije baterije brdskih topova 75 mm, M-15 i baterije lakih poljskih haubica 75 mm M-16. Drugi divizion se sastojao od po jedne baterije lakih poljskih (65 mm) i brdskih (100 mm) haubica. Poslije mostarske operacije, puk je bio ostao sa svega II oruđa, pa ni sada, uz eventualnu popunu, nije mogao imati više od 15 oruđa, jer inače, ne bi držao jednu bateriju bez oruđa. S obzirom na blizinu velikih skladišta, puk nije oskudijevao u municiji, ali je njegova 6. baterija (brdske haubice 100 mm) tek od 27. marta i sa nevelikim uspjehom počela da vrši kontrabatiranje. Od njene vatre nije uništeno ni jedno naše oruđe, poginulo je 6 i ranjeno nekoliko artiljeraca. Protiv tenkovski 369. divizion je, već početkom marta, detašovan prema Zenici i Busovači, pa se i nije vraćao u sastav Divizije.[7]

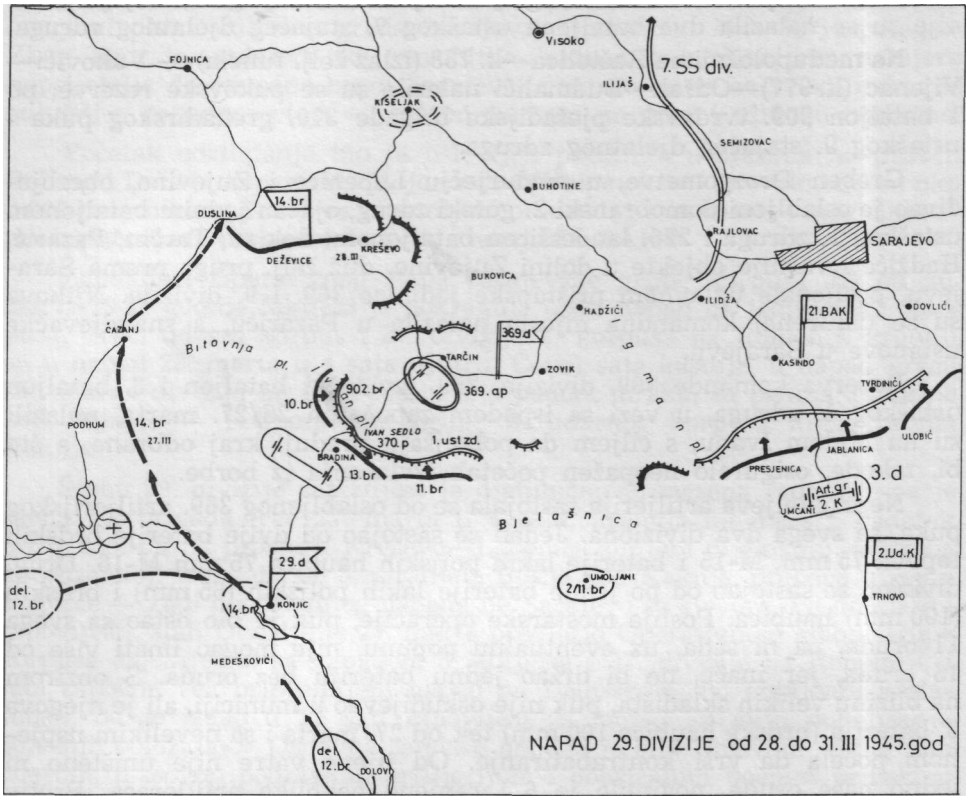
Štab 29. divizije je očigledno potcijenio neprijatelja. Uz to, ni pravilno ocijenjenu namjeru, da će položaje na Ivan-sedlu braniti odsudno (»po svaku cijenu«), nije ozbiljno uzeo u obzir. Ovu brzopletost je teže objasniti, tim prije što se i u izvještaju od 1. aprila uporno insistira na navodno potvrđenom prisustvu 13. SS brdskog lovačkog puka u Tarčinu i učešću SS-jedinica u borbi.[8] Njemački izvori, međutim, to kategorički isključuju*

Nasuprot ovom, Divizijskom zapoviješću zadaci jedinica bili su precizno utvrđeni:

— 11. hercegovačka brigada, sa polaznih položaja na sjeverozapadnim padinama Bjelašnice, vrši bočni napad duž grebena Dragalj (k. 1227)—Ragalj (tt. 1134) — na neprijateljeve utvrđene položaje od Zeljkova Dola do Korče. Izviđačkim vodom na Djevojačkim stijenama obezbijediće svoj desni bok, dijelom snaga iz Korča-potoka sadejstvovati 13. brigadi u ovlađivanju Rudnim brdom;

— 13. hercegovačka brigada, sa polaznih položaja Trebulje (k. 1162) — padine Malog Ivana iznad sela Bradine, frontalno napada neprijateljeve

*) Iz akcije prema Trnovu u Hadžiće su se vratili dijelovi 13. SS puka, a ostali dijelovi Divizije ina Ilidžu. Od 26. do 28. marta čitava 7. SS divizija je vozom transportovana u Vareš, radi učešća u akciji »Osterglocke« (Ostergloke — *uskršnja zvona*).[9])

utvrđene položaje na Rudnom brdu i Malom Ivanu i, zahvatajući prostor do druma, obezbjeđuje spoj sa 10. brigadom;

— 10. hercegovačka brigada, ojačana 2. baterijom 1. protivtenkovskog diviziona Artiljerijske brigade, sa polaznih položaja Ječmeno brdo — Mrkajić—D. Bradina, frontalno napada neprijateljeve utvrđene položaje na prevoju Ivan-sedlo (k. 967), kod k. 1174 i na Vihoru (k. 1287). Istovremeno, jednim bataljonom sa Ječmenog brda obilazi bok neprijatelja na grebenu Ivan-planine i iz rejona Pale—Raskršće, vrši bočni pritisak na Raštelicu;

— Artiljerijska brigada, sa šest baterija na vatrenim položajima Jasen (k. 1190)—Bradina—Kraljevac—Sunji i Zukići, dobrim dijelom i neposrednim gađanjem, poslije dvosatne artiljerijske pripreme, podržava napad 13. i 10. hercegovačke brigade, sa izrazitom koncetracijom vatre ispred 10. brigade.

— U divizijskoj rezervi ostavljena je 12. hercegovačka brigada, u rejonu Borci—Konjic. Njen pravac upotrebe nije preciziran. Pošto je zadržana na takvom odstojanju, jasno je da nije bila namijenjena za ovlađivanje položajima na grebenu Ivana.

Težište napada bilo je na pravcu 10. brigade, što je izraženo brigadnom rezervom od dva bataljona, njenim ojačanjem baterijom p/t topova i izrazitom koncentracijom (još 5 baterija) artiljerijske podrške. Artilje-

rijsku pripremu, koja je 28. III trajala od 6 do 8 sati, devet bataljona prve linije trebalo je iskoristiti za podilaženje na jurišno odstojanje, a inžinjerijski vodovi brigada i Minerska četa divizijskog Inžinjerijskog bataljona — za dovršenje, razminiranja i pravljenje prolaza u žičanim preprekama. Po ovladavanju napadnim objektima, brigade su imale energično goniti neprijatelja prema Raštelici i Tarčinu.

— Manje precizan je zadatak, 14. brigade upućene u dolinu Lependce. Ona je trebalo, »čim stigne u rejon Kreševo da ispolji dejstvo pravcem Sevik—Tarčin. To, međutim, 28. marta mije bilo ostvarljivo.

Pošto je 14. brigada 27/28. marta prenoćila u izvornom dijelu r. Neretvice (Dobrišević, Jasenik, Čažanj, Požetva), 28. marta je, »usljed velike daljine a malog vremena«, preko prevoja planine Pogorelice, pravcem Dusine—Deževice—Kojšino, prebacila u rejon Kreševa samo 2. i 3. bataljon, i ne pomišljajući da dejstvuje prema Tarčinu. Tako je Brigada, tek 29. marta, prikupljena u Kreševu i selima (Bjelovići, Mratinići, Vidosavići, Ratkovići i Kojšino) oko njega, ne pomjerivši se odavde ni sutradan.

U zapovijesti, takođe, nema ništa nd o dva bataljona na Igmanu, u rejonu Grkarice, iako bi ovih šest bataljona, u usklađenom napadu, moglo odigrati značajnu ulogu.

Pada u oči i to što je cilj napada označen kao napad za »poboljšanje polaznih položaja«, kao i da će, u ovakav napad, krenuti dan prije početka ranije dodijeljene aviopodrške.

Po izvršenoj artiljerijskoj pripremi, čija je vatra ocijenjena kao precizna,[10]' napad je počeo po planu, u 8 sati. U prvom naletu samo je 2. i 3. bataljonu 13. brigade uspjelo da ovladaju k. 1011 na Malom Ivanu, ali je neprijatelj i nju u protivnapadu povratio. Juriš je bio silovit, upornost boraca velika, ali je, dobro organizovani sistem vatre, omogućavao neprijatelju da na svim pravcima spriječi upad naših jedinica u njegov prednji kraj odbrane. Pojedini bunkeri i rovovi su (na Rudnom brdu, Ivanu, Vihoru i kod Karee) više puta prelazili iz ruku u ruke. Napad je okončan time što je samo 4. bataljon 13. brigade održao nekoliko bunkera na Rudnom brdu, a njen 2. i 3. bataljon, prethodnog dana izgubljenu, k. 1011 na Malom Ivanu. U toku dana izvršena su još dva uzaludna napada. U napadu 10. brigade s početkom u 16 sati, koja je tog dana imala 15 poginulih i po 50 ranjenih, kao i njenom 3. bataljonu uspjelo je da na Vihoru zauzme nekoliko bunkera; oni su, međutim, pod pritiskom bočne vatre napušteni. Ni tri noćna napada nisu donijela uspjeh. U jednom od protivnapada neprijatelju je uspjelo da ponovo ovlada položajima na Malom Ivanu kod k. 1011, dok je, na desnom krilu, 11. brigada zauzela Mali Lupoglav i podišla Korči. Ovog dana (zajedno sa neprijateljevim ispadom prethodnog dana) Divizija je imala 40 poginulih i 167 ranjenih boraca. Među poginulim nalazilo se 16 rukovodilaca, a teško su ranjena i 2 komandanta bataljona. Istovremeno, neprijatelj je imao 316 mrtvih i 3 zarobljena.

Naredna tri dana, 29, 30. i 31. marta, vršeni su novi dnevni i noćni juriši, ali su sva nastojanja brigada, da se ukline u prednji kraj neprijateljske odbrane, uglavnom ostala bez uspjeha.

Dvadeset devetog marta Divizija je koncentrisala napore da ovlada izuzetno značajnim Vihorom, na pravcu 10. brigade. Zbog toga je i arti-

ljerijska vatra oba diviziona*' uglavnom bila sasređena na Vihor. U tom cilju ispaljeno je 1683 granate 75 mm, 642 granate protivtenkovskih topova 37—57 mm i 1180 metaka za PA top 20 mm (flak), od toga — dobar dio iz streljačkog stroja i neposrednim gađanjem. Napad je počeo u 12 saiti. Brigada je ovladala prvom linijom rovova ovog, bataljonskog čvora odbrane, a neprijatelj je imao 55 mrtvih, ali se od daljnjih napada moralo odustati, .jer su i gubici 10. brigade bili visoki — 12 poginulih li 32 ranjena. Ni artiljerijska podrška, ni sadejstvo 13. brigade, koja je vršila pritisak na Mali Ivan i Sedlo, nisu bili dovoljni za uspjeh.

Tridesetog marta, u isto vrijeme i na gotovo identičan način, obnovljen je pokušaj da se ovlada Vihorom (k. 1287). Artiljerijska vatra bila je dvostruko slabija (356 protivtenkovskih granata 37—57 mm, 290 metaka za flak 20 mm i 1200 granata iz brdskih topova 75 mm), pa se to moralo nadoknaditi upornošću 10. i 13. brigade. Samo 10. brigada ovog dana imala je 21 poginulog i 81 ranjenog borca. Veliki broj izbačenih iz stroja (i ovdje je bilo nekoliko desetina ranjenih) 13. brigada je nadoknadila ubacivanjem dvije čete 1. bataljona na lijevo krilo 3. bataljona, pa je ostala samo sa jednom četom u rezervi. Ipak je, u prvi sumrak, izdržala jak protivnapad neprijatelja i održala položaje. Slično je bilo i na položajima 11. brigade, kojoj se, u međuvremenu, bio vratio njen 2. bataljon. Tek ovog dana, na veče 30/31. III, 14. brigada je na Tarčin uputila jednu četu. Ona je zauzela Grab iznad sela, ali to nije imalo nikakvog efekta na razvoj situacije kod glavnine Divizije.

Trideset prvog marta težište napora preneseno je na desno od Ivan--sedla (k. 747, k. 967, Mali Ivan), na sektor 13. brigade. Trostruko veći utrošak metaka za flak (999 granata) nije mogao nadomjestiti dalje smanjenje vatrene podrške brdskog diviziona (684 granate 75 mm) i, još veće, ostalih oruđa Protivtenkovskog diviziona (89 granata 40—57 mm). Razlika od prethodnog dana bila je ta, što je, sada, neprijatelj vršio dnevni (u 14 sati), a 13. brigada noćni (u 19 sati) napad. U protivnapadu je 1. bataljon ove brigade čak uspio da ovlada s nekoliko bunkera na Malom Ivanu. Međutim, noćni napad čitavom Brigadom ostao je bez uspjeha.

Napad je imao čisto frontalni karakter, uprkos uslova da se to izbjegne.

Ni to — što je 2. bataljon 10. brigade »zabačen zapadno i sjeverno od Vihora prema Raštelici« — ne može se smatrati obuhvatom, pošto je, kao što smo već rekli, prednji kraj neprijateljeve odbrane imao oblik potkovice. Tek u toku marša (u momentu prijema naređenja nalazila se između sela Čažanj i Dobričevići) prema Kreševu, pošto su u napadu pretrpljeni neuspjesi, 14. brigadi je precizirano da dejstvo preko Ševika na Tarčin ispolji noću 28/29. marta. Drugi bataljoni 11. i 12. brigade, koji su se još bili zadržali u rejonu Grkarica, i preko Igmana, mogli su bar demonstrirati prema Hadžićima.[12,]

Na kraju je, pored položaja na k. 1011 (Mali Ivan), u rukama Divizije ostao samo poneki neprijateljev bunker ili rov. Inače, brigade su se, u toku same borbe, bile utvrdile na dostignutoj liniji (jurišnom položaju)

*) Pošto je 3. divizion već prvog dana ostao bez municije, on se ovog dana sa Jasena vratio u s. Zukiće.

i — sa njih se *nisu* dale zbaciti. Najteži gubici, 97 poginulih,*' 333 ranjenih i do 20 nestalih, a s obzirom da je utrošena gotovo i sva raspoloživa artiljerijska municija, prisilili su, ovog dana, Operativni štab sarajevske grupe korpusa da Diviziji sugeriše obustavljanje daljih napada.

Za ilustraciju intenziteta i žestine borbi u ova četiri dana može poslužiti i obim artiljerijske vatrene podrške. Razumljivo je da je ona bila najintenzivnija u toku prvog dana napada — 28. marta. Tog dana Artiljerijska brigada je iz 21 oruđa na neprijateljeve utvrđene vatrene tačke na Rudnom brdu, Malom Ivanu, Ivam-sedlu, k. 1174 i Vihoru ispalila 6.515 granata raznih kalibara, od 20—75 mm. Dvadesetak srednjih minobacača 81 mm u sastavu pratećih četa 14 pješadijskih bataljona moglo je izbaciti dvije, a možda i tri hiljade mina, a oko 50 lakih minobacača (42—60 mm) pješadijskih četa prve linije moglo je izbaciti još tri do četiri hiljade mina. Tako je prvi dan cjelovitog angažovanja Artiljerijske brigade bio istovremeno i dan najmasovnije vatrene podrške na čitavom njenom borbenom putu.

*) Poginuli su: Obrad Andrijašević iz Lukavca kod Nevesinja, Milan Anđić iz Fojnice kod Gacka, Hamdija Bajrović iz Mostara, Hidajet Bajrović iz Mostara, Tomislav Bebić iz Prologa kod Ljubuškog, Mirko Barzut iz Požarnog kod Ravnog, opština Trebinje, Mirko Bilić iz Humca kod Ljubuškog, Vlado Bošković iz Tasovčića kod Čapljine, zastavnik Rajko Bratić iz Vlaške (Ljubomir) politički delegat voda u 3. bataljonu, Stanko Bošnjak iz Drinovaca kod Ljubuškog, Gojko Crnogorac iz Tulja kod Trebinja, Petar Čabak iz Kifina Sela kod Nevesinja, Hajdar Čolakhodžić iz Presjeke kod Nevesinja, Salih Čorović iz Konjica, Ilija Dangubić iz Zvijerine, kod Bileće, Meho Dedić iz Kružnja kod Mostara, Murat Dedić iz Kružnja kod Mostara, Alija Duvnjak iz Džepa kod Konjica, Berthodld (Berto) Frančić iz Rečice kod Čazme (SR Hrvatska), Branko Gutić iz Zovog Dola kod Nevesinja, Ivan Hogonjec iz Markovca kod Našica (SR Hrvatska), Milan Kapor iz Mirilovića kod Bileće, Hasan Karić iz Vrbljana kod Konjica, Savo Kazović iz Todorića kod Bileće, Mijo Kokot iz Kržvođa kod Varaždina (SR Hrvatska), Branko Komad iz Hrguda kod Stoca, Ljubo Kovač iz Zovog Dola kod Nevesinja komandir voda, Anton (Tonči) Krešan iz Metkovića (SR Hrvatska), Stevo Kurteš iz Zimalja kod Mostara, Gojko Lučić iz Kruševice kod Ljubinja, Mehmed (Meho) Maksumić iz Kružnja kod Mostara, Ivo Martinović iz Lihovića kod Srebrenika, Ahmed Mamić iz Kružnja kod Mostara, Dorđo Mićić iz čepelice kod Bileće, Jovo Milićević iz Hrguda kod Stoca, Marko Milićević iz Zvijerine kod Bileće, Alija Pirija, iz Vrbljana kod Konjica, Radovan Prodanović iz Podkraja (Zubci) kod Trebinja, Risto Radoičić iz Kifina Sela kod Nevesinja, Muhamed (Jusufov — rođ. 1922) iz Seljana kod Rogatice, Muhamed (Mustafin — rođ. 1921) iz Sunja kod Konjica, Đorđe Samardžić iz Batkovića kod Nevesinja, Šalim Sikirić iz Konjica, Božo Stajčić iz Obzira kod Ljubinja, Osman Sultanić iz Vrbljana kod Konjica, Branko Šinik iz Cerića kod Konjica, Hubert Stajner iz Olomovca (Čehoslovačka), Salih Šubara iz Konjica, Rade Tabaković iz Mrežice kod Bileće, Mirko Tica iz Konjskog kod Trebinja, Husein (Huso) Torlo iz Gubavice kod Mostara, svi iz 10. brigade; Veljko Boljanović iz Danića kod Gacka, Nikola Buntić iz Mostara, Hasan Čolakhodžić iz Presjeke kod Nevesinja, Čamil Halimić iz Blagaja, Danilo Kurdulija iz Njivica (Korita) kod Bileće, Mitar Maljević iz Gračanice kod Gacka, Milan Mandić iz Gradine kod Kalinovika, svi iz 11. brigade; Ljubomir Arsić iz Banušinca kod Požarevca (SR Srbija), Branko Čučković iz Dubočana kod Bileće politički delegat voda u 4. bataljonu, Sava Delić iz Simijova kod Bileće, Hamza Derviš, Hatidža Fazlinović iz Mostara, Nada Janjić iz Mostara, Halil Karić iz Sunja, kod Konjica, Bećir Kevrić iz Dragalj-Sela kod Ostrošca, Osman Lizde iz Rečice kod Stoca, Stjepan Prelac iz Martinske Vasi kod Križevaca (SR Hrvatska), Hadžo Selimić iz Pješivca kod Stoca, Husein (Huso) Šahinović iz Čelebića kod Konjica, Dušan Sinik iz Berkovića kod Stoca, Adem Šteta iz Duboke kod Stoca i Ilija Telebak iz Ravnog Polja kod Mostara, svi iz 13. brigade; Stjepan Koler iz Kapana kod Virovitice (SR Hrvatska), Ilija Prodanović iz Zaloma kod Nevesinja i Borisa Vukoje iz Pađena kod Bileće, sva tri iz Artiljerijske brigade.[11])

Iduća tri dana artiljerijska vatra je takođe bila intenzivna, ali je, već sjutradan, 29. marta, 3. divizion ostao bez municije.*' U toku čitavog napada divizijska artiljerija je utrošila ukupno 14.127 topovskih granata.[13] Svi minobacači Divizije u ova četiri dana mogli su (s obzirom na oskudicu) utrošiti oko 6.000 mina, tako da se može reći da su »na glavu« svakog neprijateljskog vojnika na Ivanu u ova četiri dana ispaljene približno 4 granate.

Cetvorodnevni napadi Divizije za konačnu likvidaciju neprijateljevih položaja na Ivan-sedlu, uprkos visokog elana i zalaganja jedinica i uprkos do tada nezabilježenog intenziteta vatrene podrške, kao i obostrano visokih gubitaka, nisu postigli osnovni cilj. Tome je, pored neprijateljeve izvanredne upornosti i žilavosti u borbi kao i drugim razlozima, detaljno razrađenom i precizno organizovanom sistemu vatre sa dobro utvrđenih i duboko ešeloniranih, čak i na zadnjim padinama postavljenih položaja, kombinacija sa energičnim kratkim protivnapadima i svim drugim vidovima aktivne odbrane, doprinijelo i neadekvatno angažovanje raspoloživih snaga Divizije i samo djelimična usklađenost napora svih elemenata njenog borbenog poretka. Stab Divizije je pokušao da položaje na Ivan-sedlu likvidira sa samo tri pješadijske brigade, iako, istim snagama, ni u prvoj polovici mjeseca nije ništa postigao. Značajna artiljerijska podrška nije mogla sve nadoknaditi.

Osnovnom zamisli izražena ideja o dvostranom obuhvatu, plitko ostvarena značila je samo frontalni napad na potkovičasti prednji kraj odbrane neprijatelja. Angažovanje za obilazak Bitovnje upućene 14. brigade, nije bilo precizno regulisano. Umjesto da se za neposredan napad na Tarčin obaveže istovremeno sa početkom napada na prednjem kraju, ona je to učinila tek noću, uoči posljednjeg dana napada (30/31. marta). Tada je neuspjeh bio očigledan. Sem što je na ovom dosta širokom prostoru zamijenila 10. diviziju 5. korpusa, učinak ove odmorene brigade, u vrijeme kada je trebalo iskoristi svaku četu, bio je minimalan. Ona se samo jednom četom približila do na dva-tri kilometra od Tarčina (ovladala je selom Grab) i, u odbijanju dva neprijateljeva izviđačka ispada patrolama, imala jednog ranjenog borca. Ostavljanje 12. brigade u divizijskoj rezervi, u Konjicu i južno od njega, u ovoj situaciji značilo je njenu imobilizaciju, pa, sem koncentracije artiljerijske vatre na k. 1278, 1174 i 967 od Vihora do prevoja i jače brigadne rezerve na ovom pravcu, težiište napada nije bilo jasno izraženo.

Konačno: obilazni manevar

Poučen ovim iskustvom — i na zahtjev Operativnog štaba sarajevske grupe korpusa — štab Divizije je 1. aprila u dolinu Lepenice prebacio 10. i 11. udarnu brigadu. Sada je tamo, na neprijateljevom boku imao tri brigade, dok je za frontalni pritisak na Ivan-sedlo ostavio Trinaestu i — iz rezerve angažovanu — 12. brigadu. Ove dvije brigade podržala je gotovo čitava Artiljerijska brigada, ali koja sada raspolaže vrlo oskudnim količinama municije za sva oruđa. Angažovanje glavnine pješadijskih snaga u dolini Lepenice bio je veoma dobar i efikasan potez, koji bi, da je primijenjen još početkom mjeseca, dao mnogo bolje rezultate od onih

*) Tog dana ispaljeno je 3.495 artiljerijskih granata. Tridesetog marta ispaljeno je 2.345 a 31. marta 1.772 granate.

koji su postignuti uzaludnim pokušajima frontalnog proboja preko Ivan-sedla. Manevarski način ratovanja na manje pošumljenom zemljištu daleko više je odgovarao mentalitetu i navikama boraca Divizije,pa ni uspjeh sada nije izostao.[14]

Pretposljednjeg dana marta, gotovo istovremeno kada je pala odluka da se frontalni napadi na Ivan-sedlu obustave i glavnina Divizije zabaci preko Bitovnje u obuhvat dolinom Lepenice, pala je — i na neprijateljevoj strani — za ishod operacije značajna odluka. Naime, u situaciji kada je 7. SS divizija iz Vareša bila pokrenuta preko Olova prema Tuzli (poduhvat *»Osterglocke«),* a njemački napadi od Doboja i Brčkog počeli jenjavati, komandat 21. brdskog armijskog korpusa bio je u velikoj dilemi — da li da produži taj pokret.

Odlučio je da od tog odustane i 7.SS diviziju pocijepa na dva dijela, upućujući 14. SS puk od Olova preko Knežine prema Romaniji, u cilju spasavanja tamo okruženog puka 181. divizije, a 13. SS puk prema Kaknju — radi ponovnog uspostavljanja bar one jedine odstupnice dolinom Bosne. U rtoku dana i sutradan jedinicama su saopšteni detalji plana povlačenja. Prema njima je Ivan-sedlo trebalo napustiti 4/5, a Sarajevo 7. aprila 1945. godine, dok je u zaštitnicu Korpusa određena ojačana 181. pješadijska divizija. Za dalju evakuaciju materijala i pljačke više nije bilo vremena, pa je apsolutni prioritet dat evakuaciji ranjenika i, 2. aprila, iz sarajevskih bolnica evakuisano je preostalih 1.050 njemačkih ranjenika.[15]

Tako su, istovremeno sa njemačkom pregrupacijom u cilju obezbjeđenja odstupnih komunikacija dolinom Bosne*' i posijedanja zaprečnih položaja *»Bären«* na zapadnoj ivici Sarajevskog polja, na boku ovih odstupnih komunikacija i prvih zaprečnih položaja, u rejonu Kreševo—Lepenica—Zabrđe od 1. do 3. aprila grupisane tri hercegovačke brigade. Njihov rad je od 4. aprila objedinjavao poseban *Operativni štab grupe brigada* u sastavu: *Rako Mirković komandant, Slavo Skender zamjenik komandanta, Mirko Ignjatić politički komesar i Hrvoje Tičinović načelnik štaba.* U dolinama rijeka i na brežuljcima ispod 600 m bilo je već okopnilo, a prvi dani aprila su bili sunčani. Zbog toga su pokreti 10. i 11. brigade bili mnogo brži i lakši. Sa neprijateljem uglavnom nije bilo dodira, pa je bilo svega nekoliko manjih sukoba, bez većih gubitaka. Trećeg aprila sve tm brigade, oslonjene na Kreševo, izbile su prednjim dijelovima duž lijeve obale Lepenice od Tmor-planine (tt. 1315), čije strme padine su pružale dobar oslonac desnom krilu do sela Višnjice, 2 km zapadno od Kiseljaka, ali greben (Međuvršje—<tt. 1195)—Volujak (tt. 1005)—Čubren (tt. 1097)—Ljetovik (tt. 934), između slivova Lepenice i Kreševčice, još nije bio čvrsto u njihovim rukama. Na njemu će se sutradan, još od samoga jutra, sukobiti sa jedinicama koje je objedinjavala komanda 369. divizije.

Pošto se u toku noći premjestila iz Pazarića u Kiseljak, ova komanda je preuzela i započela posijedanje povijenog desnog krila prvog korpusnog prihvatnog položaja, *»Berenštelungen« (Bärenstellungen — medveđi položaj)* i to privremeno, do dolaska 181. divizije. Međutim, njen osnovtni zadatak bio je: da na Fojničkoj rijeci izgradi drugi korpusni prihvatni položaj *(»Pantherstellungen«),* sa bočnim oslonim tačkama u Visokom i Kiseljaku. Preuzimajući pod svoju komandu 1. bataljon njemačkog poli-

*) Drumovi Sarajevo—Visoko—Kiseljak i Sarajevo—Kiseljak—Busovača—Zenica——željeznička pruga Sarajevo—Visoko—Zenica.

cijskog puka *»Nagel«,* ona je, od Hadžića i Blažuja do Kiseljaka, angažovala 3. bataljon 370. grenadirskog puka, 909. tvrđavsku brigadu i dijelove ustaško-domobranske 9. gorske divizije, ali se konkretan raspored ovih jedinica nije mogao utvrditi.[16] Ove jedinice su, zbacivši 4. bataljon 14. brigade ovladale Čubrenom a, onda, i Volujakom, sa koga su, u susretnoj borbi, potisle 2. bataljon 11. brigade. Jedanaesta brigada je, međutim, u protivnapadu ponovo ovladala Volujakom, dok je Čubren ostao u rukama neprijatelja.

Čim se okupio, Operativni štab Grupe brigada je, u duhu primljenih radio instrukcija, već prije podne izdao Zapovijest za napad.[17] Izvršavajući ovu zapovijest, Deseta hercegovačka brigada, ojačana vodom brdskih tovarnih topova 75 mm, od s. Vidasovića i Gunjana, podišla je u toku noći Tarčinu i u 01 sat ušla u Tarčin, kojega je neprijatelj bio evakuisao. Jedanaesta hercegovačka brigada sa Volujaka krenula je u 17 sati u napad prema Drozgometvi i, u prvim večernjim časovima, ovladala važnim visovima Oštrik (k. 944), Pleševac (k. 937) i Batalovo brdo (tt. 934), sjeverno od Drozgometve. Ovi položaji će idućih dana biti značajne oslone tačke za napad na odstupajućeg neprijatelja. Četvrti bataljon 14. brigade ovladao je Čubrenom i tako — i na ovom dijelu — osigurao dominiranje neprijateljevom osnovnom odstupnom komunikacijom.

Drugog aprila, koristeći i Uskrs kao povod, u Pazarić je došao komandant 21. korpusa, general pješadije Lejzer; cilj njegovog dolaska je bio podizanje borbenog morala ostataka 369. divizije. On je, zato, na širem sastanku oficira precizirao detalje povlačenja. Kako je tek ovog dana i »oružanim snagama Nezavisne Države Hrvatske« saopšten njemački plan povlačenja, sa Ivan-sedla je noću 2/3 skinut 9. ustaški zdrug i prebačen na osiguranje komunikacije prema Kiseljaku. Na Ivan-sedlu je ostao samo ojačani 370. grenadirski puk. Njegovo povlačenje je trebalo da počne 4. aprila u 19.30 sati. Međutim, u 16 sati počela je artiljerijska priprema u toku koje je, do 17 sati, 2. divizion Artiljerijske brigade na Mali Ivan, Ivan-sedlo—Vihor, te s. Korču i vis Dragalj ispalio 150 granata 75 mm, a 3. baterija 1. diviziona na k. 748 iznad same Bradine 84 protivtenkovske granate i 198 granata iz četverocjevnog protivavionskog topa 20 mm. Prve juriše 12. i 13. hercegovačke brigade, koje su sada napadale na širem frontu, neprijatelj je uspio da odbije, ali su napadi nastavljeni. U 19 sati 1. bataljon 13. brigade ovladao je Malim Ivanom. U 20 sati 12. brigada je, uz podršku artiljerije (35 protivtenkovskih granata 40 i 57 mm), konačno ovladala Vihorom, a, istovremeno, i 3. i 4. bataljon 13. brigade, Rudnim brdom i Korčom. Njemački 1. bataljon 370. grenadirskog puka i 369. izviđački bataljon odstupili su u redu, ali su se dva krilna (neidentifikovana) bataljona u mraku izgubila i na most Vrbanja, na izlazu iz Raštelice, stigli sa dva sata zakašnjenja.

Noćno gonjenje, koje su preduzele 12. i 13. brigada, bilo je otežano minskim poljima, pa je, iz tih razloga, i 1. divizion Artiljerijske brigade zanoćio na Ivan-sedlu. Dvanaesta brigada je u Tarčinu uspostavila vezu sa 10. brigadom, nešto poslije pola noći, pa su njeni dijelovi — i dijelovi 13. brigade — do zore oslobodili Pazarić i, do podne, izbili pred Hadžiće na liniju Crepljani—Zovik—Ormanj. Tu su one sačekale da pristignu prve artiljerijske jedinice, koje će podržati organizovani napad za oslobođenje Hadžića. Držanjem Hadžića neprijatelj je osiguravao ulaz u Rakovički

tjesnac kod Raskršća, kao uslov za povlačenje bar polovine snaga preostalih u Sarajevskom polju.[18]

Dolina Zujevine, uzvodno od Hadžića, bila je tako oslobođena i — čitava Divizija (Artiljerijska brigada je bila u pristizanju) — našla se po podne 5. aprila 1945. godine pred komunikacijom Blažuj—Kiseljak. Tako je, uostalom, i bilo predviđeno zapovješću Operativnog štaba sarajevske grupe korpusa JA od 4. aprila 1945. godine.[19] Zadatak Divizije je bio da, vezujući se kod Vrela Bosne sa 3. udarnom divizijom, ovlada svim neprijateljevim uporištima na drumu Blažuj—Kiseljak, spriječavajući odstupanje neprijatelja tim pravcem. To se moglo ostvariti samo likvidacijom »medvеđih« položaja, koje je neprijatelj, u toku prethodna dva dana, već bio dobrim dijelom posjeo.

U zoni napada 29. divizije ovi položaji su počinjali neposjednutim (valjda zbog snijega, visine i teško prohodnih strmih padina) Stupnikom (Crni Vrh—tt. 1248) i nastavljali se prvim visovima jugozapadno od druma Raskršće—Kiseljak. Obezbjeđenje Blažujske kotline, koja sa Raskršćem predstavlja ulaz u usku dolinu Rakovice (gdje je ovu komunikaciju i najlakše zatvoriti), iziskivalo je ovdje nešto veću dubinu, pa su u položaje uključeni i Hadžići. Prednji kraj odbrane je zbog toga pomjeren na sutjesku Zujevine, južno od ovog naselja. Početak opšteg napada bio je zakazan za 15 sati 5. aprila 1945. godine.

Za razliku od napada izvedenog 28. marta, ovaj napad imao je daleko bolju idejnu zamisao. Napad je, međutim, zakasnio, a angažovanje Grupe brigada u dolini Lepenice nije bilo adekvatno stanju pred frontom Divizije. Prije svega, Grupa brigada je razvučena duž komunikacije od Tarčina do Kiseljaka u dužini od oko 40 km, pa, ni na jednom od tri odsjeka, nije mogla ostvariti potrebnu nadmoć. A drugo — 10. brigada je u dolinu Zujevine upućena sama, uz to i u plitak obuhvat. Zbog toga ona i nije mogla zahvatiti ni presjeći snage 370. grenadirskog puka koji se, kao posljednji, noću 4/5. dolinom Zujevine povukao sa Ivan-sedla. To je omogućilo da se snage njemačkog 21. brdskog armijskog korpusa na ovom pravcu planski povuku i blagovremeno posjednu dobar dio položaja kojima je, inače, Divizija trebala ovladati.

Brzo pomjeranje snaga, koje su se iz Sarajevskog polja povlačile ovim pravcem, otežava preciznije utvrđivanje snaga koje su se po podne 5. aprila našle pred Divizijom. Nesumljivo je jedino: da se u dolini Rakovice i na Kobiljoj glavi našla — i tu ostala — oslabljena 909. tvrđavska pješadijska brigada. U toku dana u Han-Ploču je stigla komanda 181. pješadijske divizije sa prvim jedinicama i preuzela rukovođenje odbranom »medvеđih položaja«. Dok su njena glavnina (334. i 359. pješadijski puk posjeli za odbranu ostatak medvеđih položaja (Blažulj—Rajlovac), ovim pravcem se, sjutradan, povlačio njen 363. streljački puk i 964. tvrđavska pješadijska brigada, sa dijelom artiljerije. U rano jutro ovuda je prošao i general Lejzer sa dijelom operativnog štaba i minimalnom zaštitnicom, dok je komanda 181. divizije iz Han Ploče, radi veće sigurnosti, prešla u Rakovicu.

Naravno da štab 29. divizije nije u takvoj situaciji mogao imati ni približnu predstavu o snagama ispred sebe, niti je bilo kakvo drugačije grupisanje od zatečenog dolazilo u obzir. Sve što je mogao učiniti bilo je pomjeranje 11. brigade na Čubren i Ljetovik, radi stvaranja prostora za 10. brigadu, ali bi bolje učinio da je, privlačenjem na taj odsjek 14. brigade, obezbijedio svoju nadmoć. Očigledno nije dovoljno uočen značaj

prevoja Kobiljače, čijim ovlađivanjem je komunikacija mogla biti definitivno presječena.

Opšti napad je počeo u 16 sati 5. aprila. Nastupajući desnom (Trinaesta) i lijevom (Dvanaesta brigada) obalom Zujevine uz podršku dvije baterije 1. diviziona i jednog topa 2. diviziona Artiljerijske brigade (utrošili su 55 topovskih granata 40—75 mm i 560 metaka 20 mm), brigade su ovladale kosom, koja se od Stupnika i k. 985 spušta prema Zunovici, Tinovim brdom (k. 825) i Šupljom stijenom (k. 804) i, do 19 sati, oslobodile *Hadžiće.* Poslije toga su demoralisanog neprijatelja gonile do samog Raskršća.

Trinaesta brigada je, uz to, svoj 4. bataljon, preko igmanskog prevoja Brezovače (k. 989), uputila na Vrelo Bosne i Ilidžu, radi obilaska Stupnika i uspostavljanja veze sa 3. udarnom divizijom u Sarajevskom polju.

Skrenuvši preko Pazarića, Deseta brigada se ispela na Ormanj (Repišta—tt. 1143 i Ormanj—k. 1000), oslobodila Drozgometvu, ovladala visom Liševac (k. 847) i Batalovim brdom (tt. 934), smijenila bataljon 11. brigade. U borbama kod Zovika, na Ormanju te na položajima Liševac—Batalovo brdo, Brigada je ubila 40, a zarobila 46 neprijateljskih vojnika, i ujutro 6. aprila držala liniju Dugi Do (k. 797)—Rudnik (k. 676) na padinama Batalova brda i Pleševca, odakle je pod pješadijskom vatrom držala drum u dolini Rakovice.

Po predaji položaja na Batalovom brdu, 11. brigada je, ostavljajući na Pleševcu (k. 937) 3. bataljon, u 16 sati krenula u napad sa linije Oštrik (k. 944)—s. Zeželjevo—-s. Volujak, s ciljem da ovlada grebenom Čubren (tt. 1097)—Ljetovik (tt. 934) radi pritiska na komunikaciju. Dok su 2. i 4. bataljon uspješno ovladali Ljetovikom i — kod Podgaja — izbili na drum u neposrednoj blizini Kiseljaka, 1. bataljon je, tek poslije pet sati oštre borbe, 'ovladao Oubrenom.

Ovog dana izveden je prvi jači napad 14. brigade na garnizon u Kiseljaku ali — nije imao izgleda na uspjeh, s obzirom na jačinu posade i značaj ove važne raskrsnice za neprijatelja.

Tako je čitava Divizija do mraka 5. aprila 1945. godine zajašila na komunikaciju Blažuj—Kiseljak, stavljajući je gotovo na čitavoj dužini od 20 km pod vatru automatskih oruđa. Premda su manji dijelovi bili mjestimično i na samom drumu, Divizija nije bila ovladala ni jednim objektom koji bi garantovao definitivan prekid neprijateljevog saobraćaja. Ali, ona je taj saobraćaj u toj mjeri usporila, da je, već ujutru, došlo do zagušenja i gomilanja trupa i vozila u Blažujskoj kotlini.

Šestog aprila ujutru, dok su se u Sarajevu oko Marindvora i željezničke stanice vodile posljednje borbe za oslobođenje grada, 4. bataljon 13. brigade se, kod izvora Bosne, spustio u Sarajevsko polje. Do 5 sati on je jednom četom oslobodio *Ilidžu,* gdje mu se predalo nešto domobrana, a drugom, kod crkve (k. 496) u selu Vrelo Bosne, izbio na komunikaciju Sarajevo—Blažuj, gdje se kretalo nekoliko pojedinačnih od prethodne kolone zaostalih vozila. Za to vrijeme njen 1. i 3. bataljon, sa kosa Stupnika iznad same željezničke stanice Blažuj, zasipali su vatrom mnogobrojne konje, vozila i kolone, koje su se u toku noći počele ovdje nagomilavati. Oko podne, snagama od oko 1.000 vojnika i jakom vatrenom podrškom iz Blažuja, neprijatelj je ovladao Lokvama (k. 1001), na sjevernim padinama Stupnika. Tek uvođenjem 2. bataljona iz rezerve preko Crnog Vrha (tt. 1248), 13. brigada ga je odbacila u kotlinu.

Pred naletom tenkova, dijelovi 4. bataljona sklonili isu se s druma kod Vrela Bosne i bataljon se, u nastojanju da se prema Blažuju veže za glavninu Brigade, dokopao strmih kosa Igmana. Od tog momenta ovih dvadeset kilometara puta od Vrela Bosne do Kiseljaka svaka kolona je prolazila gotovo pod neprekidnom vatrom 29. divizije, i morala je, zato, protivnapadima osiguravati dionicu po dionicu puta. Nailazak rezerve 21. brdskog armijskog korpusa, koju su sačinjavah 14. SS brdski lovački puk, ojačan 105. SS izviđačkim bataljonom, jednim divizionom 7. artiljerijskog puka — a izgleda i jednim protivavionskim divizionom, koja je tog jutra na mostobranu Stup—Ilidža, između rijeka Miljacke i Željeznice u Sarajevskom polju prihvatila pukove 181. divizije i 964. brigadu — privremeno je popravio situaciju neprijatelja od Blažuja do Han-Ploče. Snažna vatrena moć ovih jedinica, koje su raspolagale i sa više oklopnih vozila, omogućila mu je da ponovo otvori, između Han-Ploče i Kobilje glave, presječenu komunikaciju i, istovremeno, na Batalovu brdu i Pleševou, nešto potisne 10. hercegovačku brigadu i 3. bataljon 11. brigade. Za Oštrik (ik. 944) se međutim »čitavog dana vodila krvava borba« i 10. brigada ga je ponovo »zauzela u prvi sumrak«. Ovi privremeno zauzeti položaji sa Kobiljom glavom i Crkvicom (tt. 933) činili su solidan prihvatni položaj za izvlačenje preostalih snaga u dolini Rakovice i kod Blažuja. Inače, 11. i 14. brigada su prethodno, u toku noći, ponovo ovladavši Čubrenom i Višnjicom, ovog jutra bile potisle 370. grenadirski puk do samog druma, od Han-Ploče do Kiseljaka. To je navelo komandu 181. divizije da se pomjeri u sada sigurniju Rakovicu. Uz to je 14. brigada izvršila i nov napad na garnizon u Kiseljaku, ah je, odbacivanje naših snaga sa Pleševca, omogućilo neprijatelju da po podne još jednom ovlada Čubrenom. Tako je izgledalo da više neće biti problema oko izvlačenja šarene zaštitnice 21. korpusa dolinom Lepenice, pa je general Lejzer svoju rezervu pomjerio u Bilalovac, prema Busovači.[20]

Brigade 29. divizije, sve više podržavane vatrom 1. i 2. diviziona Artiljerijske brigade (koji su ovog dana utrošili 153 protivtenkovske granate 37—57 mm, 331 topovsku granatu 75 mm i 740 metaka za PA top 20 mm) sa vatrenih položaja u Binježevu i Hadžićima, svaka na svojoj dionici puta, odnosno odsjeku puta, nastojala je nanijeti odstupajućim kolonama što više gubitaka, zbacujući sa kosa iznad druma povremeno neprijateljeva obezbjeđenja.

Uništenje lijeve zaštitnice 21. korpusa i oslobođenje Kiseljaka

Po prolasku 14. SS puka i 116. izviđačkog bataljona, 6. aprila*' 10. i 11. hercegovačkoj brigadi uspjelo je ponovo da, kod Han-Ploče, presijeku komunikaciju. Zbog toga se ugrožena komanda 181. divizije vratila u Rakovicu. Kako je komunikacija ovog dana bila zakrčena i — dejstvom avijacije uništenim vozilima i oruđima — komanda 181. divizije se sa svojim 363. pukom i 964. brigadom našla odsječena u dolini Rakovice, od Kobilje glave do Blažuja. Pristizanje 7. crnogorske brigade 3. udarne divizije, koja je od s. Osijeka i Butila angažovana prema Crkvini, zaprijetilo im je gotovo potpunim okruženjem. Do tada se 909. tvrđavska

*) Na prolazu kroz Raskršće (između 10 i 12 sati) oni su zasuti snažnom artiljerijskom vatrom, a da bi se dokopali Kiseljaka, morali su ponovo ovladati Čubrenom.

pješadijska brigada već bila uglavnom istopila, dok je 370. grenadirski puk još odolijevao na, u međuvremenu povraćenom, Čubrenu i Ljetoviku.

U ranu zoru 7. aprila 13. brigada je krenula u odlučan napad na neprijatelja, koji je još pokušavao da iz Blažuja evakuiše bar dio nagomilanih vozila i oruđa. Svi njegovi pokušaji u tom pogledu bili su ometani snažnim napadima 13. i pritiskom 12. hercegovačke brigade, koji su podržavani jakom artiljerijskom vatrom. Tome je doprinio i pritisak 7. brigade 3. udarne divizije od Osijeka i Butila. Jaka artiljerijska vatra po Raskršću ubijedila je Nijemce da su napori u tom pravcu uzaludni, pa su, ostavljajući vozila, sve teže naoružanje pa i konje, pješadijskim kolonama odstupili uz Vino-brdo i Debelom kosom prema Vlakovu i Kakrinju. Snažnim noćnim napadom 6/7. aprila 12. brigada je, poslije trosatne žilave borbe, u 23 ovladala drumom od Raskršća do k. 529 u dolini r. Rakovice, ali su je, dva sata kasnije, tenkovi i oklopni automobili odbacili. Oslobođenje Blažuja prinudilo je neprijatelja da se i sa Raskršća počne užurbano povlačiti dolinom Rakovice prema Kobiljoj glavi. Dvanaesta brigada, podržana vatrom i pokretom Artiljerijske brigade, gonila ga je u stopu.

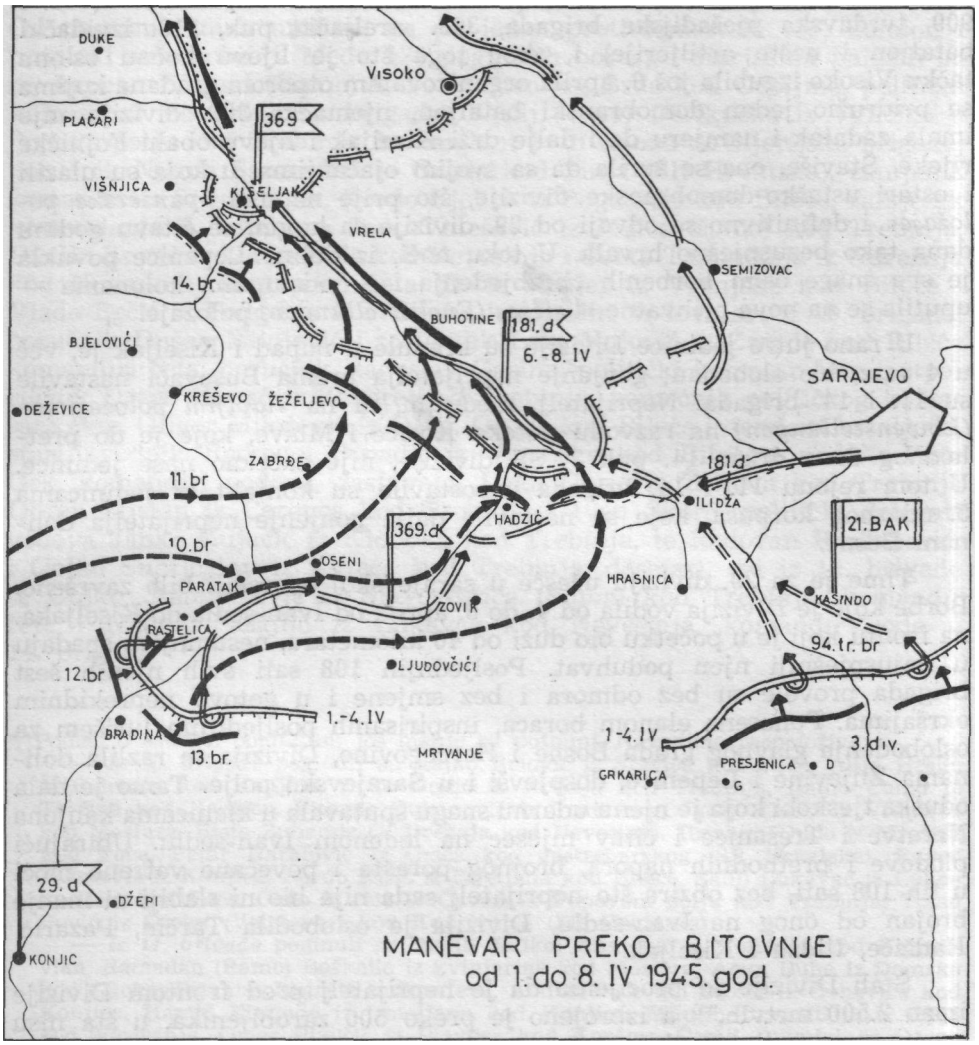
Tenkovi koji su ovdje zadržani i oklopni automobili omogućili su neprijatelju da, pred zoru 7. aprila, na Kobiljoj glavi ponovo otvori drum prema Kiseljaku. Komanda 181. divizije, zajedno sa dijelom okruženih jedinica, iskoristila je tu posljednju šansu. U povlačenju prema Kiseljaku, tenkovi, za koje od Raskršća na ovamo nije bilo protivsredstava, omogućili su neprijatelju da i posljednji put ovlada Cubrenom i prokrči put ka Kiseljaku. Pri tome je, u borbama sa 10, 11. i 14. brigadom, pretrpio teške gubitke.

Konačnim ovlađivanjem Kobiljom glavom, 10. brigada okreće put prema okruženim ostacima neprijatelja u dolini Rakovice, što je ubrzo dovelo do njihovog potpunog uništenja. Samo manje grupe, ostavljajući ranjenike, naoružanje i opremu probile su se do Crkvice.*'

Dok su se njemačke jedinice na osiguranju druma od Han Ploče do Kiseljaka uglavnom mogle i uključiti u ovu posljednju kolonu, značajni ostaci 363. pješadijskog i 220. artiljerijskog puka 181. divizije, 964. i 909. tvrđavske pješadijske brigade, vezani u borbi upornim naletima hercegovačkih brigada ili zakrčenosti ceste i ometani u izvlačenju oruđa i vozila, od jutra 7. aprila nisu više imali šanse da se organizovano povuku. Demoralisani izvlačenjem komande 181. divizije sa glavninom i tenkovima, oni su, ostavljajući vozila, ranjenike i sva teža oruđa, pokušavali da se od Blažuja, sa Raskršća, iz Gladnog polja i doline Rakovice, po manjim grupama i jedinicama i bez osiguravajućih dijelova, kosama i potocima izvlače na greben Oštrik (tt. 840)—Crkvica (tt. 983). Kako se to sve odvijalo kao na dlanu, pred očima streljačkih strojeva 13. i 12. brigade — koje su njemačke odbrambene linije potisle sa podnožja kosa Stupnika i Liševca — uslijedio je i posljednji juriš, kome se više nije moglo odoljeti. Već oko 8 sati 13. brigada oslobodila je Blažuj.**'

*) Uz gubitak 6 poginulih i 12 ranjenih, 10. brigada je tu zaplijenila 10 topova, 3 flaka, 5 minobacača, 25 puškomitraljeza, 10 kamiona, oko 50 zaprežnih kola, oko 100 konja i mnogo municije i opreme.

**) U njemu je zaplijenjeno mnoštvo vozila, većinom oštećenih, po jedan brdski (75 mm), protivtenkovski (37 mm) i protivavionski (20 mm) top i minobacač 81 mm, (tri laka minobacača), 2 puškomitraljeza, 9 automata, 117 pušaka, 28 pištolja, preko 60.000 puščanih metaka i velike količine opreme, hrane i druge municije.[21])

Oko 10 sati i 12. brigada je ovladala Raskršćem i dijelom komunikacije do k. 529, što joj je omogućilo da, izvlačenjem na drum po jednog protivtenkovskog i protivavionskog topa, za dva sata očisti čitavu dolinu Rakovice; pri tom zarobljeno je oko 300 njemačkih vojnika.[22]) Kako je i 10. hercegovačka brigada u međuvremenu bila ponovo ovladala Kobiljom glavom i komunikacijom od s. Stanjevca do Han-Ploče, kuda je prije podne ovog dana posljednja veća grupa iz odsječene grupacije uspjela da umakne, Divizija je po podne 7. aprila izbila na liniju Oštrik (tt. 840 iznad Vlakova)—Crkvica (tt. 933)—Grahovo—Han-Ploča—padine Cubrena i Ljetovika—Borina—Višnjica. Na toj liniji je i zanoćila.

Osmog aprila ujutru, poslije kraćeg noćnog predaha jedinica, planirano je da 10. i dva bataljona 11. brigade, sa Cubrena i Ljetovika i od Han-Ploče, unište dijelove 370. grenadirskog puka u dolini Lepenice do Kiseljaka, a da 14. brigada, ojačana sa dva bataljona 11. brigade, oslobodi

Kiseljak. Po proboju ostataka zaštitnice sa *»medvеđih položaja«* (964. i 909. tvrđavska pješadijska brigada, 363. streljački puk, 116. izviđački bataljon i nešto artiljerije) i, zbog toga što je lijevu bočnu oslonu tačku Visoko izgubila još 6. aprila organizovanim otporom građana kojima se pridružio jedan domobranski bataljon, njemačka 369. divizija nije imala zadatak i namjeru da i dalje drži Kiseljak i lijevu obalu Fojničke rijeke. Štaviše, ona se žurila da sa svojim ojačanjima, u koja su ulazili i ostaci ustaško-domobranske divizije, što prije napusti *»panterske položaje«* i definitivno se odvoji od 29. divizije sa kojom se čitavu godinu dana tako bezuspješno hrvala. U toku noći, iz doline Lepenice povukla je sve snage osim borbenih obezbjeđenja i — odstupnim kolonama — uputila se na nove prihvatne *»lisičje« (Fucksstellungen)* položaje.

U rano jutro jedinice Divizije su krenule u napad i Kiseljak je, već u 4 sata, bio slobodan; gonjenje neprijatelja prema Busovači nastavile su 11. i 14. brigada. Neprijatelj, međutim, ni na *»lavljim položajima« (Löwenstellungen)* na razvodu potoka Kozice i Mlave, koje je do prethodnog dana držao 14. puk 7. SS divizije, nije sačekao naše jedinice. U tom rejonu 11. i 14. brigada uspostavile su kontakt sa jedinicama 5. udarnog korpusa, koje su nastavile dalje gonjenje neprijatelja dolinom Bosne.

Time je za 29. diviziju učešće u sarajevskoj operaciji bilo završeno. Borbe koje je Divizija vodila od 4. do 8. aprila od Ivan-sedla do Kiseljaka, na frontu koji je u početku bio duži od 40 kilometara, nesumnjivo spadaju u najuspješniji njen poduhvat. Posljednjih 108 sati svih njenih šest brigada provele su bez odmora i bez smjene i u gotovo neprekidnim okršajima. Ponesena elanom boraca, inspirisanih posljednjim jurišem za oslobođenje glavnog grada Bosne i Hercegovine, Divizija se razlila dolinama Zujevine i Lepenice, dospjevši i u Sarajevsko polje. Tamo je dala oduška tjeskobi koja je njenu udarnu snagu sputavala u klanicama kanjona Neretve i Trešanice i čitav mjesec na ledenom Ivan-sedlu. Ubirajući plodove i prethodnih napora, brojnog porasta i povećane vatrene moći u tih 108 sati, bez obzira što neprijatelj sada nije bio ni slabiji ni manje brojan od onog na Ivan-sedlu, Divizija je oslobodila Tarčin, Pazarić, Hadžiće, Ilidžu i Kiseljak.

Štab Divizije je procijenio da je neprijatelj pred frontom Divizije imao 2.500 mrtvih,[23]) a izbrojeno je preko 500 zarobljenika, u šta nisu uračunati u jedinice uključeni zarobljeni ili prebjegli domobrani i milicioneri — njih tri do četiri stotine. Njemački dokumenti pokazuju da je, u odlučujućih 48 sati između 5. i 7. aprila, na komunikaciji Blažuj—Kiseljak gotovo potpuno uništena 909. tvrđavska pješadijska brigada, da su se sa Kobilje glave probili samo ostaci 363. streljačkog puka i 964. tvrđavske pješadijske brigade i da je — u rejonu Blažuja i Rakovice — ostala gotovo cjelokupna artiljerija 181. pješadijske divizije. Prema izvještaju štaba 29. divizije od 16. aprila zaplijenjeno je: 6 haubica 105 mm, 5 brdskih topova 75 mm, 6 protivtenkovskih i 3 protivavionska topa, 9 minobacača 81 mm, 6 minobacača 46 mm, 10 mitraljeza i oko 60 puškomitraljeza, 615 pušaka, 30 automata i 80 pištolja, 40 kamiona i putničkih automobila, 20 motocikla i 100 zaprežnih kola, oko 500.000 puščanih i mitraljeskih metaka, te nekoliko hiljada artiljerijskih i minobacačkih granata. Brojna, totalno uništena ili spaljena vozila i oruđa, nisu registrovana. Zbog velike gustine vatre više stotina konja je pobijeno, pa je samo desetak zdravih zaplijenjeno.

Istovremeno, Divizija je imala 126 poginulih, 325 ranjenih i 3 nestala. Od nagaznih mina uništeni su po jedan protivtenkovski top, kamion i putnički automobil.[24]) Među 126 poginulih boraca i starješina nalazili su se: kapetan Hamid (Harno) Kebo iz Bivoljeg Brda kod Čapljine, politički komesar 3. bataljona 14. brigade, Vasilj (Vaso) Derikučka iz Veličina u Popovu polju kod Trebinja, komandant 3. diviziona Artiljerijske brigade; poručnik Nikola Samardžić iz Grada kod Sinja (SR Hrvatska), zamjenik komandanta 5. bataljona, Đorđo Bjelica iz Bogdašića kod Bileće, zamjenik komandanta 2. bataljona Jovo Vulešević iz Jušića (šuma) kod Trebinja, Danilo Kovač iz Zovog Dola kod Nevesinja i Četko Tamindžija iz Udrežnja kod Nevesinja, komandiri četa, Rade Hrnjez iz Vranjske kod Bileće i Vlado Brčić iz Podgorja kod Bileće, komandiri vodova svi iz 10. brigade; poručnik Dušan Milojević i zastavnik Lazo Vujović iz Zasade kod Bileće komandiri četa, poručnik Radoslav Gaćina, politički komesar čete, potporučnik Drago Kovač iz Zagore kod Trebinja, pomoćnik političkog komesara čete, Gligor Milošević iz D. M. Grude kod Bileće intendant bataljona, stariji vodnik Radovan Popadić iz Vranjske kod Bileće i vodnik Vaso Grk, komandiri vodova, zastavnici Luka Ćurić iz Zeljeva kod Trebinja Obren Miskin iz Cerovca kod Trebinja i Ivan Skero, politički delegati vodova Janko Kujačić iz Klobuka kod Trebinja, te Radovan Prodanović, i Gojko Supljeglav iz Uvjeća kod Trebinja, desetari, svi iz 12. brigade te Gojko Stamenković iz Slavogostića (Suma) kod Trebinja, komandir čete i Nikola Pašajlić iz Lukavca kod Nevesinja, komandir voda u 14. brigadi.*)

*) Podaci o ostalim poginulim još manje su potpuni. Navodimo raspoložive:

— *Iz 10. brigade* poginuli su Rajko Belović iz Stavića kod Foče, Alija Bešlić iz Čelebića kod Konjica, Đoko Đokić iz Krtinja kod Trebinja, Ramo Čamo iz Tarčina kod Hadžića, Vitomir Đukanović iz Prnjavora, Janko Došlo iz Vrapčića kod Mostara, Risto Zubac iz G. Drežnja kod Nevesinja. Ibrahim Dudo iz Mrežice kod Foče, Petar Haralović iz Griča kod Jastrebarskog (SR Hrvatska), Enver Jusufović iz Konjica, Đorđo Kisić iz Bijeljana kod Bileće, Salih Lukavac iz Lukova Dola kod Foče, Čedo Mičeta iz Cavaša u Popovom polju kod Trebinja, Tomo Pović iz Otoka (Veletovac) kod Koprivnice (SR Hrvatska).

— *Iz 11. brigade* poginuli su: Salih (Salko) Ahatović iz Golubića kod Kalinovika, Ramadan (Ramo) Boškailo iz Svinjarine kod Mostara, Aćim Buha iz Domrka kod Gacka, Ibrahim Bujačić iz Sarajeva, Abdulah (Avdo) Đukas iz Cuhovića kod Konjica, Hamid Elezović iz Umoljana kod Konjica, Milutin Drvendžija iz Rilja kod Nevesinja, Omer Plavčić iz Plavuza kod Konjica, Camil Duvnjak iz Džepa kod Konjica, Bajro Eškija iz Tušila kod Konjica, Đorđo Govedarica iz Miholjača kod Gacka, Vlado Jeremić iz Slivlja kod Nevesinja, Milan Jović iz Doljana kod Otočca (SR Hrvatska), Jovan Kljajić iz Zaloma kod Nevesinja, Milorad Knežević Iz Sarajeva, Dragutin Kočenko iz Maruševca kod Ivaneca (SR Hrvatska), Nenad Krulj iz Pocrnja kod Ljubinja, Mehmed (Meho) Kurtović iz Višnjeva kod Gacka, Jovo Lojpur iz Džepa kod Konjica, Kamilo Medić iz D. Breze kod Makarske (SR Hrvatska), Vejsil Nurikić iz Gračanice kod Gacka, Marko Marijana Šutalo iz Brštanice kod Čapljine, Nazif Tasun iz Gacka, Nikola Tolja iz Klobuka kod Ljubuškog, Ljubomir (Ljubo) Tomić iz Ziljeva kod Nevesinja, Stipe Topić iz Muća kod Sinja (SR Hrvatska), Slavko Kovačević iz Srđevića kod Gacka, Mileva Višnjevac iz s. Višnjeva kod Gacka, Branko Vuković iz Strana kod Uloga i Halil Zlomušica iz Banj-Dola kod Mostara.

— *Iz 12. brigade:* Alija Nikšić iz Ljubuškog, Đorđo Kisić iz Bileće, Vlado Damjanac iz Sipačna kod Nevesinja, Radovan Tomanović iz Domaševa (Ljubomir) kod Trebinja, Ilija Puja iz Gomiljana kod Trebinja, Obren Papić iz Vukovića (Suma) kod Trebinja, Anđelko Stojić iz Krekavice kod Nevesinja, Grujo Savić iz Slata kod Nevesinja, Ljubo Tomindžić iz Ziljeva kod Nevesinja, Anđelko Bender iz Velje Međe (Popovo) kod Trebinja i Nikola Vučić iz Dvrsnice (Popovo) kod Trebinja, Ivo Vukičević iz Belenića (Popovo) kod Trebinja i Ivan Škegro.[25])

Tridesetodnevno učešće Divizije u sarajevskoj operaciji (5. III do 8. IV 1945), koja je inače trajala od 1. marta do 12. aprila 1945. godine, (počela je samo nešto prije i nešto kasnije se završila) ima nekoliko jasno izraženih perioda. U njima su se radikalno mijenjali kako zemljišni i klimatski uslovi za borbu i opstanak, tako i karakter i intenzitet borbene aktivnosti. Upravo u toku ove operacije Divizija je tri puta dostizala stepen maksimalnog ulaganja svih napora, što je rezultiralo brojnim žrtvama (sa po tri do četiri stotine izbačenih iz stroja), ali na žalost, ne i uvijek adekvatnim rezultatima. Dok su, na primjer, žrtve u borbama od 5. do 8. marta bile neizbježne za održanje Divizije na tako ključnim položajima kao što je Ivan-sedlo, to ne možemo reći za uporne pokušaje frontalnog proboja već dobro utvrđenih položaja neprijatelja na tom istom sedlu od 28. do 31. marta. To je veoma upečatljivo pokazao uspjeh ispoljen čim se Divizija oslobodila zabluda o »prelasku« na »moderno« frontalno ratovanje, koje se jedinicama NOVJ počelo uporno nametati od kraja 1944. godine vraćajući se manevru, kao višestruko isprobanom obliku u praksi pretežno partizanskog ratovanja.

U toku operacije Divizija je uspješno prošla kroz školu frontalnog ratovanja, naučila se ukopavati i koristiti artiljerijsku vatrenu podršku, detaljnije i određenije precizirati sadejstvo kako pojedinih dijelova vlastitog borbenog poretka tako i sa susjedima. Njene jedinice stekle su dragocjena iskustva, kako u upornoj odsudnoj odbrani, čak i na položajima lociranim na zadnjem nagibu (koji su prosto »visili« iznad Bradine), tako i u savlađivanju žičanim i minskim preprekama ojačanih utvrđenih položaja.

Posebno značajno iskustvo su bili oštri klimatski uslovi na snijegom zavijanom i šumovitom Ivanu i padinama Bjelašnice i Bitovnje. S obzirom na mediteranske navike znatnog broja hercegovačkih boraca, koji se odlično snalaze u kršu njihov uspjeh u šumi, kada su vidici zatvoreni,

— *Iz 13. brigade* su poginuli: Milan Abramović iz Čelebića kod Konjica, Gojko Artuković iz Klobuka kod Ljubuškog, Petar (Pero) Bubalo iz Ljubuškog, Ljubomir (Ljubo) Butulija iz Moska kod Bileće, Ahmed Demirović iz Hodbine kod Mostara, Todor (Tošo) Dojić iz Ortiješa kod Mostara, Branko Drljan iz Ziljeva kod Nevesinja, Mirko Dumandžić iz Ravnog Potoka (?) kod Koprivnice (SR Hrvatska), Ramadan (Ramo) Džemo iz Mrežice kod Foče, Halil Džonko iz Bivolja Brda kod Čapljine, Gabrijel (Gabro) Hajduk iz Proševa ili Novog Nasipa kod Novog Marofa (SR Hrvatska), Salih (Salko) Idriz iz Trijebnja kod Stoca, Spasoje (Spaso) Ivanišević iz Ortiješa kod Mostara, Ibrahim Mulić iz Konjica, Milan Novokmet iz Dubočice kod Ljubinja, Tahir Obradović iz Borojevića kod Stoca, Anton (Ante) Primorac od Ljubuškog, Gojko Ružić iz Jasenice-Lug kod Trebinja, Ahmed Selimić iz Aladinića kod Stoca, Mustafa (Mujo) Šemić iz Nevesinja, Osman Suta iz Borojevića kod Stoca i Murat Tufo iz Tarčina kod Hadžića.

— *Iz 14. brigade* su još poginuli: Mirko Andrić iz Pijesaka kod Mostara, Rade Bojović iz Baljaka kod Bileće, Ibrahim (Ibro) Bubalo iz Potoka kod Mostara, Hasan Mačić iz Prigrađana kod Mostara, Nikola (Niko) Matičević iz čibače (Čibor) kod Dubrovnika (SR Hrvatska) Arif Gešlan iz Rabine kod Nevesinja, Gospava Vukašinović iz Podkraja kod Trebinja, Alija Pitić iz Kruševljana kod Nevesinja, Simo Sekulović iz Oraha (Suma) kod Trebinja, Omer Šaran iz Šarana (Brda) kod Trebinja, Slavko Nadaždin iz Bjelojevića kod Stoca, Mirko Svorcan iz Korita kod Bileće, Hazim Šabić iz Konjica i Ibrahim Vežić iz Gnojnice kod Mostara;

— *Iz Artiljerijske brigade* još su poginuli: Vojislav Milenković iz Kostolca kod Požarevca (SR Srbija) i Mihovil (Miho) Vinkler iz Kukujevaca kod Šida (SAP Vojvodina).[26])

bio je tim veći. Tri brigade, koje su za Ivan bile čitav mjesec prikovane (posebno 13-ta, popunjavana iz najnižih južnih krajeva Hercegovine, koja je na Ivanu ostala bez smjene čitavo vrijeme), uspješno su položile i ovaj ispit u savlađivanju prirodne stihije uz postizanje visokih borbenih rezultata.

Iznuravanje i, potom, gotovo potpuno uništavanje i razbijanje neprijateljevih jedinica (čije brojno stanje pred frontom Divizije nikad nije padalo ispod njenog brojnog stanja), kao i impozantan plijen 'koji je osvojen, najvažniji je rezultat napora Divizije u ovoj operaciji. Premda je i u njoj više od 1.000 boraca i starješina izbačeno iz stroja, procijenjeni gubici neprijatelja pred frontom Divizije u toku operacije — iznose bar tri puta toliko!*) To dostiže ukupno brojno stanje Divizije, što i nije čest slučaj u ratnoj praksi i što dokazuje visoku moralnu i vojnu čvrstinu i spremnost boraca Divizije. Na shvatanje koje je razbijeno u mostarskoj operaciji, da je masovnim prilivom novih i posebno mladih boraca opala borbenost jedinica, niko se više i ne osvrće. Naprotiv, u svim izvještajima prisutne su konstatacije o izdržljivosti, upornosti, elanu i borbenom zalaganju i mladih 'boraca i mladih starješina, koji su, vrlo brzo, dorastali i čak nadrastali svoje funkcije.

*) Samo u mrtvima, dok ukupan broj izbačenih iz stroja (do 3.000 ranjenih, promrzlih i bolesnih), te bar 2.000 nestalih (od čega bar 700 zarobljenih).

NAPOMENE (glava XIX):

1) D. Uzelac i M. Kreso: *Sarajevska operacija, »Oslobođenje«* Sarajevo,

2) Isto.

2a) Zapovijest Operativnog štaba od 26. III 1945. godine. AVII, ANOP-a.

3) Zapovijest štaba 29. divizije od 26. III 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 16/1.

4) Operativni dnevnik štaba 29. divizije, AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 6/7.

5) Isto.

6) Zapovijest štaba 29. divizije od 27. III 1945. godine. AVII, ANOP-a, k.

7) F. Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien,* str. 128. Dnevnik majora Berna, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6. Zabilješka za 18. februar 1945. godine.

8) Izvještaj štaba 29. divizije od 1. aprila 1945. godine. AVII, ANOP, k. 395, reg. br. 13/1.

9) Dnevnik majora Berna, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6.

10) Izvještaj Artiljerijske brigade. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 48/2. Operativni izvještaj štaba 29. divizije od 11. IV 1945. godine. Isto, reg. br. 17/3.

11) AVII, ANOP-a, k. 40. Spisak br. 2, redni broj: 4, 10, 25, 71, 77, 80, 89, 90, 95, 102, 103, 119, 121, 244, 257, 306, 307, 312, 313, 349, 350, 472, 479, 484, 487, 488, 500. 506, 521, 525, 562, 575, 596, 601, 622, 646, 655, 706, 710, 718, 719, 725, 726, 748, 749, 754, 831, 896, 898, 912, 916, 917, 956, 962, 972, 973, 1001, 1037, 1046, 1047, 1073, 1088, 1090, 1125, 1133, 1153, 1157, 1162, 1195, 1209, 1210, 1225, 1263, 1264, 1270. Isto, k. 89, reg. br. 15/3. S. Stijačić, n. dj. str. 16, 20, 25, 71, 84, 91 i 92.

12) Izvještaj štaba 29. udarne divizije štabu 2. udarnog korpusa od 1. IV 1945. godine i Operativnom štabu Sarajevske grupe korpusa JA od 11. aprila 1945. godine, AVII, ANOP-a, k. 395, reg. br. 13/1 i k. 1146-B, reg. br. 17/3. Relacije štabova 10, 111, 12, 13, 14. i Artiljerijske brigade za mart 1945. godine (sa priloženim zapovijestima i izvještajima), AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 12—17/4. Dnevnik majora Berna, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6. F. Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien,* str. 128—129.

13) Relacija Artiljerijske brigade 29. divizije za mart 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 17/4.

14) Vidi rezultate na strani 522.

15) Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6.

16) Dnevnik majora Bem-a, zabilješka za 4. april 1945. godine. AVII, NjA, k. 6, reg. br. 1/6.

17) Zapovijest za napad Operativnog štaba Grupe brigada od 4. IV 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-B.

18) Izvještaji štaba 29. divizije štabovima Sarajevske grupe korpusa i 2. udarnom korpusu od 11. i 16. aprila 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 395, reg. br. 15/1 i k. 1146-B, reg. br. 17/3. Relacija štabova 10, 11, 12, 13, 14. i Artiljerijske brigade za april 1945. godine. Isto, k. 1146-B, reg. br. 1 i 19/4, k. 1150-B, reg. br. 7/4, k. 1151, reg. br. 8/10 i k. 1153-B, reg. br. 2/4. Operativni dnevnik štaba 13. hercegovačke brigade. Isto, k. 1152, reg. br. 2/5.

19) Zapovijest Operativnog štaba sarajevske grupe korpusa JA od 4. IV 1945. godine.

20) Relacije 10, 11. i 14. brigade za april 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 19/4, k. 1150-B, reg. br. 7/4, k. 1153-B, reg. br. 2/4. Dnevnik majora Berna. Isto, NjA, k. 6, reg. br. 1/6.

21) Operativni dnevnik štaba 13. brigade. AVII, ANOP-a, k. 1152, reg. br. 2/5.

22) Izvještaji štaba 29. divizije od 11. i 16. IV 1945. godine, AVII, ANOP-a, k. 395, reg. br. 15/1 i k. 1146-B, reg. br. 17/3.

23) U Izvještaju štaba Divizije Operativnom štabu Sarajevske grupe korpusa JA od 11. aprila 1945. godine broj neprijateljevih mrtvih i zarobljenih nije zaokružen i nešto je manji — 2.102 mrtva i 411 zarobljenih. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 17/3.

24) Izvještaj štaba 29. divizije štabu 2. udarnog korpusa od *16.* aprila 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 395, reg. br. 15/1.

25) Imena sačuvana zahvaljujući činjenici da su u Izvještaju omladinskog rukovodioca 12. brigade navedeni svijetli primjeri bratstva i jedinstva — zajednička pogibija na položajima na Ivan-sedlu. *Zbornik,* tom IX, knj. 9, dok. 125.

26) AVII, ANOP-a, k. 40. Spisak br. 2, red. broj: 20, 23, 34, 35, 72, 78, 94, 98, 120, 122, 131, 152, 182, 183, 187, 224, 243, 225, 254, 255, 272, 288, 297, 303, 335, 339, 340, 351, 361, 372, 380, 390, 395, 396, 420, 444, 446, 458, 469, 470, 480, 552, 557, 558, 559, 560, 561, 613, 631, 647, 696, 732, 751, 772, 787, 788, 795, 800, 802, 815, 854, 873—874, 897, 905, 943, 974, 1000, 1032, 1033, 1045, 1057, 1058, 1059, 1060, 1072, 1094, 1134, 1164, 1165, 1184, 1206, 1253, 1267 i 1282. Isto, k. 1715, br. reg. 12/3, r. br. 25, 26. i 27. S. Stijačić, n. dj. str. 16, 18, 22, 26—28, 35, 46, 49, 61, 71, 76, 78, 81, 84, 87, 94 i 96. Materijal za spomenicu poginulih Nevesinjaca.

XX Glava

NAJDUŽI MARS

Na osnovu izvršenih priprema i postignutih početnih uspjeha, Generalštab Jugoslovenske armije je 9. aprila 1945. godine izdao Direktivu br. 8 za prelazak u opštu ofanzivu za oslobođenje zemlje.[15] Konstatujući opšte slabljenje neprijatelja na jugoslovenskom ratištu i povoljne operativne uslove, Direktiva je predviđala da 1. i 3. armija, po likvidaciji utvrđenih položaja neprijatelja u Sremu, energično nastupaju u međurječju Save i Drave prema Zagrebu i Varaždinu, da 4. armija, likvidacijom neprijateljeve grupacije u Bihaću, osigura svoj desni bok, i potom preko Ogulina, preduzme napad prema Istri. Po likvidaciji neprijatelja u dolini Bosne, 2. armija bi ostala u rejonu Zepče—Brod, 3. korpus u istočnoj Bosni, a samo 2. i 5. korpus (bez po jedne divizije), po oslobođenju Zenice, nastupili bi dolinom Vrbasa sa ciljem da oslobode Banja Luku i, do kraja mjeseca, izbiju u dolinu Une. Uočivši da je povlačenje njemačkih oružanih snaga iz Jugoslavije naređeno, Generalštab je, već sutradan, odlučio da i 2. armija, bez zadržavanja u dolini Bosne, nastavi nastupanje (južno od Save) i potčinio joj 2. i 5. korpus.

Time je Sarajevska grupa korpusa JA, i po okončanju sarajevske operacije, trebalo da djeluje kao cjelina (sada u nešto manjem sastavu) pod rukovodstvom istog Operativnog štaba. Shvatajući značaj što bržeg izbijanja u dolinu Une i smatrajući da su mu i preostale četiri divizije, dovoljne za oslobođenje Banja Luke, a po oslobođenju Zenice, Operativni štab je — svojom zapovješću od 12. aprila 1945. godine[2'] — u tom pravcu uputio 29. diviziju.

Divizija se u međuvremenu, od 9. do 11. aprila, odmorila i glavninom grupisala u širem rejonu Kiseljaka, iako se Štab nalazio u Konjicu, a neke jedinice i ustanove u Ostrošcu, Jablanicri. i Mostaru. Diviziji je to bio prvi odmor na čitavom borbenom putu. Dvadeset deveta divizija je, do mostarske i sarajevske operacije, djelovala uglavnom samostalno i, u stalnom kontaktu sa neprijateljem, nikada kao cjelina nije bila u sličnoj prilici. Mostarska i sarajevska operacija bile su vrlo dinamične. Divizija je u njima rješavala delikatne zadatke i — opet na samostalnom pravcu; zato jednovremeni odmor svih elemenata borbenog poretka u njihovom toku, takođe, nije dolazio u obzir.

U tom predahu borci i starješine Divizije mogli su čitati prve brojeve *»Oslobođenja«,*') organa Narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovi-

*) *»Oslobođenje«* je u Diviziju stizalo i iz Jajca, ali u znatno manjem broju primjeraka, a nije bio dnevni list. Ni *»Sloboda«* koja je izlazila u Trebinju pa u Mostaru nije izlazila svakodnevno, a dnevna štampa iz oslobođenog Beograda *(»Borba«* i *»Politika«)* nije, zbog saobraćajnih prilika mogla stizati blagovremeno.

ne, štampane u oslobođenom Sarajevu, sa opisima veličanstvene bitke koju su dobili i masovnim mitinzima, održavanim u tu čast. Najdraže priznanje za uloženo zalaganje, hrabrost i požrtvovanje bila je, tim povodom izdata, Zapovijest Vrhovnog komandanta, kao i pismo upućeno oslobodiocima Sarajeva od strane Predsjedništva ZAVNOBiH-a.[3]

Aviznonaređenjima Divizija je bila pripremljena i na marš je krenula 12. aprila 1945. godine, istog dana kada je zapovijest Grupe korpusa za njen marš izdata. Maršujući opštim pravcem Busovača—Travnik—Jajce—Ključ—Bosanski Petrovac, Divizija je, što prije, trebalo da izbije na desnu obalu Une, od Bosanske Krupe do Bihaća. Znači, opet joj je povjeren samostalan zadatak.

Premda je iz svog sastava izdvojila i u Hercegovinu vratila*' svoju 12. udarnu brigadu, 29. udarna divizija je bila u Grupi korpusa najbrojnija i potpuno osposobljena za zadatke na samostalnom pravcu. Naime, ona je u svom sastavu, pored četiri (10, 11, 13. i 14) pješadijske brigade sa 17 bataljona, imala Artiljerijsku brigadu (3 diviziona), Inžinjerijski bataljon, Zaštitni bataljon, Sanitetski bataljon, Četu za vezu i druge neophodne dijelove, službe i rodove. Bogat plijen, zadobijen u dolinama Zujevine, Rakovice i Lepenice, omogućio je da se jedinice Divizije do formacije popune ispravnim i modernijim naoružanjem, te funkcionalnijom opremam, odgovarajućim priborom, dovoljnim količinama svih vrsta municije i neophodnim vozilima, među kojima je bilo i motornih. Tako je Artiljerijska brigada u svoj Treći divizion uvrstila i Bateriju haubica 105 mm, a u Drugom formirala i 3. bateriju brdskih topova 75 mm, a Prvi, protivtenkovski divizion, dopunila sa još 2 višecijevna (2 i 4) protivavionska topa 20 mm.[4]

Uporedo sa tim, izvršene su i političke pripreme. Na četnim i bataljonskim konferencijama, na sastancima partijskih ćelija i aktiva SKOJ-a rukovodioci su detaljno obavještavali borce o političkoj situaciji, uspjesima Jugoslovenske armije i afirmaciji Nove Jugoslavije na međunarodnom planu i prvim međudržavnim ugovorima jedinstvene vlade DFJ. Govoreno je, takođe, o značaju marša i predstojećih zadataka u okviru opšte ofanzive a izražavana je i podsticana spremnost boraca i starješina da se neprijatelj goni do posljednje stope naše zemlje (a ako treba i dalje), do konačnog uništenja fašizma. Posebno je ukazivano na potrebu politički pravilnog držanja prema narodu i narodnoj imovini kroz sve krajeve kuda će Divizija proći, na neophodnost marševske discipline, napore koje će višednevni neprekidni marševi iziskivati, u fizičkom i psihičkom pogledu, od svih učesnika.

O svim ovim pitanjima govorilo se i u toku samog marša. Osnovu za političku akciju, upravo u toku njegovog trajanja, činila je izjava maršala Tita, Vrhovnog komandanta Jugoslovenske armije, data tih dana stranim novinarima. Drug Tito je u njoj, pored ostalog, dao i ocjenu da će *»za mjesec — mjesec i po dana cijela teritorija Jugoslavije« biti očišćena od neprijatelja, da će Jugoslovenska armija svoj zadatak izvršiti do kraja i da neće odložiti oružje nego će, po oslobođenju zemlje, zajedno sa savezničkim, trupama, nastaviti borbu do potpunog sloma fažizma.*[6] Kroz sve ove pripreme mobilisala se partijska i skojevska organizacija za još predanije izvršenje svih zadataka, jačala je odgovornost, disciplina i ofanzivni duh a, još više, razvijalo se bratstvo i jedinstvo. Posebno

*) Po naređenju štaba Korpusa, radi obezbjeđenja teritorije.

je isticana potreba oslobođenja i onih krajeva koji su, poslije prvog svjetskog rata, ostali odcijepljeni od naše zemlje.[7] Višednevni marš preko oslobođene zapadne Bosne i kroz Hrvatsku omogućavao je da se zastanci, na maršu ili predanci, koriste i za održavanje čak i brigadnih mitinga. Tako su čitave dvije dekade aprila mjeseca iskorištene i za svojevrsnu političku školu u pokretu, a rezultati su se odmah u praksi, kroz takmičenje u svim vidovima marševske discipline i izdržljivosti, u pjesmi, ispomoći u nošenju puškomitraljeza i druge teže opreme, smanjenju povreda i žuljeva od marša djelimično i provjerili. Uveliko je, isto tako, nadoknađeno i sve ono što je, zbog izvanredno teških klimatskih uslova i neprekidnih borbi, u prethodnom mjesecu propušteno.[8]

Marš je započeo 12. aprila u 8 sati. Već ovog dana, skoro sve jedinice Divizije stavljene su u pokret. To je bilo uslovljeno razvučenošću poretka od Kiseljaka do Konjica. Na čelu kolone nalazila se 11. brigada. Na kraju prvog dana marša, Brigada je stigla u Vitez. Deseta i 13. brigada stigle su u Busovaču, dok su 14. brigada, u rejonu Brestovskog, a 12. brigada u rejonu Blažuja, čekale da se štab Divizije i prištapske jedinice uključe u glavnu kolonu.

Zadatak i maršruta Divizije preciznije su određeni tek u toku pokreta. Dvanaestog aprila — dopunskim naređenjima — i 13. IV 1945. godine — zapovješću Operativnog štaba grupe korpusa[9] stigao je zadatak i, u najkraćem glasio je: prebaciti se na prostor Bosanska Krupa—Bihać. Tamo uspostaviti kontakt sa neprijateljem i susjedima, očekujući dalje zadatke. Maršruta: Kiseljak—Busovača—Vitez—Travnik—Karaula—Jajce—Mrkonjić grad—Ključ—Bosanski Petrovac—Bihać.

S obzirom da se uglavnom radilo o konsolidovanoj slobodnoj teritoriji, marševska osiguranja su bila minimalna, pa se i glavna pažnja poklanjala brzini pokreta. U tom cilju korišten je i onaj mali broj raspoloživih vozila, naročito uskotračna željeznička pruga Lašva—Travnik—Jajce—Srnetica—Oštrelj i Srnetica—Sanski Most. Sanitetska služba je organizovala prikupljanje i transport svih boraca koji su u toku marša iznemogli; nastojalo se, dakle, da se oni što brže oporave i vrate u stroj. Samo početna dionica Kiseljak—Busovača još nije bila sigurna, jer su u okolini uočene zaostale grupice razbijenog neprijatelja. Zbog toga je 14. brigada, koja se našla u rejonu s. Brestovsko, dobila zadatak da osigura prolaz ovom komunikacijom svim ešelonima Divizije.*

Trinaestog *aprila* se naoblačilo, a padala je i kiša. Marš je bio također naporan. Jedanaesta brigada stigla je u Turbe, štab Divizije, sa prištapskim jedinicama i ustanovama, te 10, 13. i Artiljerijska brigada u Travnik, dok je 14. brigada ovog dana, iz rejona Kaonik—Han—Kumpanija, počela prevoženje za Oštrelj.

*) Bojazan je bila opravdana. Pokazalo se da je, prilikom povlačenja, neprijatelj u rejonu Kiseljaka ostavio i jednu organizovanu diverzantsku grupu. Grupa je zatrovala nekoliko bunara, postavila više mina na već očišćenoj komunikaciji, a trebalo je i da zatruje hranu, dok se njen organizator i rukovodilac, obučen na posebnom kursu u Njemačkoj, kao dobrovoljac ubacio u 10. brigadu. U sukobu sa ovom grupom 12. aprila jedan vod 13. brigade imao je 4 ranjena borca, dok je jednog diverzanta zarobio. Ubačeni diverzant uhvaćen je u momentu kad se u rejonu Busovače spremao da baci bombu na štab 10. brigade. Od mina koje je ova grupa postavila na ulazu u s. Bilalovac uništen je putnički automobil Artiljerijske brigade, u kome je poginuo kapetan *Franjo Lužar* iz Sarajeva, načelnik štaba Brigade, dok su šofer i dvije bolničarke ranjeni. Sjutradan, na istom mjestu, minama su uništeni jedan kamion i jedan protivtenkovski top 40 mm iste brigade.[10]

Štab Divizije se odavde kretao na čelu glavne kolone. Artiljerijska brigada je, u Travniku, zadržana na odmoru, radi prevoženja željeznicom. Potreba za ubrzanjem pokreta borbenih ešelona uslovila je, međutim, da i njene komore od Jajca produže pokret maršem.

Ovog dana (13. IV uveče), štab Divizije je u Travniku primio zapovijest Operativnog štaba Grupe korpusa, sa preciziranim zadacima i određenim dnevnim ciljevima marša.[11] Maršujući od linije Ključ—Srnetica u dvije kolone, Divizija je trebalo da izbije na liniju Bihać—Bosanska Krupa, da tamo uspostavi borbeni dodir sa neprijateljem i vezu sa jedinicama 4. armije, čiji je desni bok imala obezbijediti. Do pristizanja glavnine Grupe korpusa, koja je, u međuvremenu trebalo da oslobodi Banja Luku, Divizija je morala da ispita snage i namjere neprijatelja, što bi, zapravo, osiguralo forsiranje Une i brže nastupanje Grupe korpusa na liniju Sisak—Karlovac.

Pogodnost Travnika i potreba prilagođavanja marševskog poretka iskorišćeni su za kraći odmor, pa su 11. i 13. brigada 14. aprila imale kraće marševe (10—15 km) zanoćivši 11. u Krezluku, a 13. u Dubravama. Artiljerijska brigada je zadržana do idućeg dana, radi prevoženja željeznicom, dok je 10. brigada, rasteretivši komore ukrcavanjem materijala u voz i krenuvši po podne u 16 sati u toku noći odmaršovala u Jajce.

Trinaestog aprila otpočela je iz Blažuja marš i 12. udarna brigada. Po naređenju štaba Korpusa ona se, kao što je rečeno, vraćala u Hercegovinu. Naime, pretpostavljalo se da se dio ustaša i četnika, koji su bili u sastavu neprijateljeve sarajevske grupacije, po oslobođenju Sarajeva vratio u Hercegovinu. Četničkom Hercegovačkom korpusu (1000 ljudi) to je, uostalom, više puta izričito bio naredio Draža Mihailović. Komanda korpusa, koja je sada izgleda bila u rukama Baćovića, uporno je to odbijala i, na osnovu dogovora sa komandantom crnogorskih četnika Đurišićem, u drugoj polovini marta iz rejona Jahorine korpus je samovoljno odmaršovao na Vučjak, u sastav glavnine četničkih snaga.*' Dok se za Dražina naređenja znalo, odlazak hercegovačkih četnika prema planini Vučjaku (rejon Modriča—Derventa—Bos. Brod) nije uočen, a još manje se moglo znati da je, upravo 6. aprila, Korpus u centralnoj Bosni uništen. Štab 2. korpusa i štab 29. divizije bili su, takođe, upoznati da su se i izvjesne ustaške grupe iz 9. stajaćeg djelatnog zdruga vratile u Hercegovinu.

Zbog toga je ovoj brigadi bio postavljen zadatak »da spriječi opstanak četničkim bandama i ustaškoj miliciji na sektoru Hercegovine i da izvrši mobilizaciju ljudstva koje još nije mobilisano«, odnosno: »da spriječi opstanak odmetničkim četničkim i ustaškim bandama na ovom sektoru« (Hercegovina) i razbije jače formacije (njihove), kako je isti zadatak i formulisan u dokumentu na drugom mjestu.

Trinaestog aprila Brigada je izvršila marš od Blažuja do Tarčina, a sutradan, odavde u Konjic. Petnaestog aprila Brigada je bataljone uputila u Nevesinje, Lišticu, Posušje i Ostrožac, a štab, sa prištapskim dijelovima, smjestila u Mostar. Tu je uspostavila kontakt sa štabom 3. hercegovačke brigade KNOJ-a i Komandom divizijske vojne oblasti, te Odjeljenjem zaštite naroda za Hercegovinu, u čijoj nadležnosti je bila koordinacija gonjenja zaostalih i ubačenih odmetničkih bandi.

*) Dražina nastojanja da ih ponovo privoli na povratak u Hercegovinu ostala su bez rezultata pa su se oni 22. marta priključili Đurišiću, koji je istog dana, potpisao ugovor da njegove trupe ubuduće nose naziv Crnogorska narodna vojska, pod komandom Sekule Drljevića.

Popunjena sa preko 430 novih boraca, Brigada je do 5. maja, po bataljonima, učestvovala u pretresu pojedinih područja, zajedno sa jedinicama KNOJ-a, kada se na Bitovnji pojavila glavnina četnika Draže Mihailovića, zbog čega su hitno u rejonu Konjica okupljeni svi bataljoni. U međuvremenu, po jedan bataljon Brigade bili su upućeni u rejon Kalinovika (24 aprila) i Kreševa (25 aprila). U prvom slučaju bio je uočen pokret oko 700 četnika od Pala prema jugu, pa je trebalo osigurati i magacine smještene u Kalinovdku, a, u drugom, rastjerati škripare. Ali, ni u jednom slučaju bataljoni nisu došli u dodir sa bandama.

Usiljeni, dobrim dijelom noćni marš, 14. aprila (45 km) onesposobio je 10. brigadu da nastavi pokret, pa se morala odmoriti u Jajcu.

Petnaestog aprila 11. i 13. brigada produžile su marš. Prva iz Krezluka, čak do Mliništa, a druga samo od Dubrave do Jajca. Po pristizanju u Jajce, 11. brigada je ukrcala 2 bataljona u voz, a glavninom produžila marš i tako, u toku noći, stigla u Mliništa, prešavši u toku dana i noći čitavih 60 km. Trinaesta brigada je zanoćila u Jajcu. Ovog dana završeno je prevoženje 14. brigade. Iskrcana na Oštrelju, ona se, kratkim maršem od 10-tak kilometara, prebacila u rejon Bosanskog Petrovca. Istog dana u Travniku je ukrcana Artiljerijska brigada, bez vozila i konja, koji su, rasterećeni, krenuli maršem preko Karaule u Jajce.

Šesnaesti april osvanuo je vedar. Brigade su pokret nastavile dnevnim marševima. Deseta brigada, iz Jajca u Milanioviće, na sredokraći Mrkonjić-Grada i Ključa, 13. brigada, iz Jajca preko Jezera u Mrkonjić-Grad, a 14. iz Bosanskog Petrovca u sela Pritoka, Golubić i Sokolac kod Bihaća, te kao, prva jedinica Divizije, stigla je u dolinu Une. Jedanaesta i Artiljerijska brigada prevezene su željeznicom, prva iz Mliništa u Sanski Most, a druga iz Jajca prema Oštrelju. U Bihaću je 14. brigada uspostavila vezu sa jedinicama 4. udarnog korpusa JA. Bihać su, još 28. marta 1945. godine, u ogorčenim borbama oslobodili dijelovi 4. armije, u sadejstvu sa 4. udarnim korpusom.[12]' Obezbjeđujući bok 4. armije, od tada ga je držala 8. udarna divizija 4. korpusa, ali je neprijatelj — i dalje — držao dolinu Une nizvodno od Bihaća. Očigledno je namjeravao da, ponovnim zauzimanjem Bihaća, ugrozi 4. armiju, koja je uspješno napredovala kroz Liku i Hrvatsko primorje. Zbog toga je, već sutradan 17. aprila, 14. brigada preuzela dio fronta prema Ostrošcu.

Sedamnaestog aprila i 10. brigada je od Ključa skrenula na sjever, prema Sanskom Mostu, krenula je za 11. brigadom i stigla u selo Brkiće. U Sanskom Mostu su 11. brigadu pristigle i njene komore koje su se, preko Mrkonjića i Ključa, kretale odvojeno, maršem. I dok je 13. brigada domaršovala iz Mrkonjića u Ključ, a Artiljerijska brigada završila prevoženje u Oštrelju, 14. brigada je, na svom dijelu fronta, s obje strane Une izbila na liniju Založje—Pokoj—Majdan—Turija.

Izvještaji 14. brigade još više su ubrzali pokrete Divizije. Brigada je utvrdila da se na sektoru Bihaća za sada nalaze snage jedne njemačke borbene grupe, jačine oko 2.000 vojnika, podržane sa dvije artiljerijske baterije i 4 tenka, ali — i da se očekuje dolazak novih snaga.*' Blagovremenim razbijanjem ove borbene grupe, njemačke namjere bi bile osujećene, jer je, u tjesnacima nizvodno od Bos. Krupe, bilo lako zatvoriti ulaz u Bihaćko polje.

*) Njemačka komanda Jugoistoka bila je u ovom pravcu uputila 104. lovačku diviziju, jer je namjeravala na Uni obrazovati novu liniju odbrane i povezati je sa 15. brdskim armijskim korpusom u Lici i Hrvatskom primorju.

Iz Ključa i Sanskog Mosta sve tri pješadijske brigade usiljenim marševima požurile su na front. Trinaesta brigada je dostigla Bosanski Petrovac, 11. Jesenicu (u Podgrmeču), a 10. Lušci-Palanku.

Devetnaestog aprila 11. brigada je požurila iz Jasenice i smijenila Podgrmečki NOP odred na položajima s. Ljiljan—D. Suvaja—Gudovac, prema mostobranu koji su ispred Bosanske Krupe držali njiemački vojnici i ustaše.[13]' Za to vrijeme 10. brigada je zadržana u rezervi (Lušci—Palanka) desne divizijske kolone, a 13. brigada je tog dana (19. IV), uz maksimalan napor, savladala čitavih 54 kilometra rastojanja (od Bosanskog Petrovca do Bihaća) i, od 14. brigade preuzela položaje na desnoj obali Une, kod s. Založja. U međuvremenu je u rejon Bihaća pristigla i Artiljerijska brigada.

Dvadesetog aprila 14. brigada je još desetak kilometara potisla neprijatelja prema Ostrožcu. Oslobodila je sela Grabež i Brekavicu, i uprkos neprijatelj evim protivnapadima podržanih artiljerijom, zadržala ta mjesta. Ovog dana je 10. brigada privučena bliže prvom ešelonu Divizije i smještena u Jasenicu,*' na svega 6—7 'km od fronta.

Prikupljanje Divizije u dolini Une 'bilo je time završeno, pa se odmah pristupilo pripremama napada na neprijatelja u rejonu Bosanska Krupa—Otoka—Ostrožac. Ustanovljeno je da dolinu Une, od Bosanske Dubice i Jasenovca do Ostrožca, drže ostaci grupacije njemačkog 15. brdskog armijskog korpusa, potisnuti iz Bihaća (uglavnom ojačana 373. pješadijska divizija). Njihov zadatak je bio da položaje u dolini Une zadrže do pristizanja novih snaga i obrazovanja fronta Ilova—Una—Senj. To je, opet, pretpostavljalo ponovno zauzimanje Bihaća i uspostavljanje kontinuiranog fronta kroz Liku do Jadranskog mora. U rejonu Bosanska Krupa—Otoka—Ostrožac mogla se nalaziti jedna ojačana pukovska borbena grupa, podržana sa 2—3 artiljerijske baterije.

Zapovijesti od 20. aprila predviđale su koncentričan napad 13. i 14. brigade objema obalama Une prema Ostrožcu i V. Radiću, a 11. brigade, od Jasenice iz Podgrmeča, prema Bosanskoj Krupi.**' Artiljerijska brigada bi, uglavnom, podržavala napad 13. i 14. brigade, Deseta bi bila zadržana u rezervi, a početak napada predviđen je za 22. april 1945. godine. Međutim, do napada nije došlo.

Dok su pripreme za napad bile u toku, Štabu je saopštena odluka Generalštaba JA da Divizija, sa 21. aprilom, ulazi u sastav 4. armije, kao i naređenje da se hitno prebaci u rejon Prezida, odakle će, nastupanjem pogodnim pravcem, obezbjeđivati armijski desni bok.[14]' Već u 4 sata 22. aprila 1945. godine ***sve*** jedinice Divizije, sem 14. brigade, stavljene su u pokret. Maršruta Divizije od Bihaća išla je pravcem Ličko Petrovo Selo—Drežnik Grad—Poljanak—Saborski—Plaški—Josipdol—Oštarije—Ogulin—Vrbovsko—Srpske Moravice—Brod na Kupi—Osilnica—Čabar—Prezid. Prolazila je padinama Plješivice i Male Kapele, zatim Gorskim Kotarom i, dolinom Čabranke, pela se na Snežnik. Napuštajući Bosnu i

*) Pred polazak na marš, u Lušci-Palanci je održan miting, na kome je, kao i na mitinzima po ostalim brigadama, prihvaćena obaveza od strane svih boraca Divizije — da ulože maksimalne napore kako bi zemlja zaista bila oslobođena i to u roku koji je u svojoj izjavi stranim novinarima označio Vrhovni komandant Jugoslovenske armije, maršal Tito. Mitinzi su uz to iskorišteni za šire susrete, kontakte i priredbe sa narodom Podgrmeča i Bosanske krajine koji je borce Divizije vrlo srdačno i oduševljeno, kao i na dotašnjem putu prihvatao.

**) Od Cazina bi sadejstvovala 1. banijska brigada 7. udarne divizije.

Hercegovinu, Divizija je, preko Hrvatske, za nekoliko dana namjeravala da stigne u Sloveniju.

Četrnaesta brigada se tog dana, smijenivši i 13. brigadu na njenom odsjeku fronta, zadržala na položajima radi obezbjeđenja prolaska ostalih jedinica. Dogodilo se, međutim, da i neprijatelj istovremeno počne povlačenje. Brigada je to 'iskoristila da, pritiskom slabijih dijelova, oslobodi Ostrožac. U borbama koje su dijelovi Divizije od 18. do 22. aprila vodile uglavnom u Bihaćkom polju, poginulo je 9 boraca*' i starješina, a dvadesetak je ranjeno.

Bez obzira na to što je za najveći broj jedinica trodnevno zadržavanje u rejonu Bihaća bilo ispunjeno borbenim zadacima, pa i pokretima, ono je, za Diviziju, značilo značajan predah. Marš se mogao nastaviti obnovljenim snagama. Jedinice su bile u punoj kondiciji. Međutim, vrijeme se naglo pogoršalo. Još 21. aprila bilo se naoblačilo i lijepih proljetnih dana je nestalo. Prvog dana nastavka marša počeo je da pada snijeg i bjesnila je prava zimska mećava. Što se dublje marševalo kroz Liku, snijeg i susnježica sa vjetrom bili su sve jači. Trebalo je savladati grebene Plješivice i Kapele.

Dvadeset drugog aprila 13. brigada, kao čelna, stigla je u Drežnik Grad, a 10, 11. i Artiljerijska brigada u Bihać.

Dvadeset trećeg aprila 13. brigada je, preko Saborskog, stigla u s. Bogovac kod Ličke Jasenice, a sve tri ostale brigade u rejon Drežnik Grad—Vaganac.

Dvadeset četvrtog aprila ponovo se razvedrilo i marš je, i pored zamora, bio podnosiji viji. Čelna Trinaesta brigada je dostigla Otok kod Ogulina, a glavnina Divizije rejon Lička Jasenica—Saborski.

Tako je, četvrtog dana marša *(25. aprila),* čitava Divizija dostigla rejon Ogulina i tu se zadržala na kratkom odmoru. Jedinice su se smjestile po sljedećem rasporedu: 13. brigada u Hreljinu, 10. u Oštarijama, 11. u Skradinu i Josipdolu, 14. u Otoki. Štab Divizije sa Artiljerijskom brigadom, Zaštitnim, Inžinjerijskim i Sanitetskim bataljonom, te Četom za vezu i Muzikom u Ogulinu. Izvršeno je čišćenje, kupanje, pranje, parenje, uređenje i zanavljanje opreme i odjeće. Ukratko, jedinice su se spremile da, poslije dvadeset dana gotovo svakodnevnih marševa, ponovo uđu u okršaje. Neprijatelj nije bio daleko.

Već sutradan, *26. aprila* oko 16 sati glavnina 13. brigade, kombinacijom marša i prevoženja na kamionima, preko Čabra prebačena je u Prezid, gdje je, u toku noći, kod Podgore i Kozarišča, ispred Starog Trga u Loškoj dolinii, smijenila 9. brigadu 20. udarne divizije. Koliko je to smatrano hitnim, vidi se iz činjenice da je štab 4. armije, ostavljajući oruđa na položajima, za njen prevoz uputio 18 kamiona svoje Artiljerijske brigade. U međuvremenu ponovo je počela da pada kiša, a i Divizija se ponovo našla na planini. Ovog puta su to bile sjeverne padine Snežnika (tt. 1796), još uvijek djelimično pod snijegom.

Dok je glavnina Divizije *27. aprila* nastavila marš, bataljoni 13. brigade stupili su kod Prezida u borbu. Na položajima Podgora—Kozarišče

*) Poginuli su: Husein (Huso) Hamzić iz Pješivca kod Stoca, Esad Mehić iz Mostara i Milorad Mičić iz Mostara, sva tri iz 13. brigade; Lazar (Lazo) Lozo iz Kutog Livča kod Mostara, Alija Marić iz Dobriča kod Mostara i Mehmed Omanović iz Kutog Livča kod Mostara, sva tri iz 14. brigade, Šime Franković iz Viševice kod Fojnice borac Inžinjerijskog bataljona, te Salko Zulj iz Rabine kod Nevesinja i Huso Zulj iz Bijenje kod Nevesinja, prvi iz 10. i drugi iz 11. brigade.[143])

napali su ih dijelovi slovenačke *»Bele garde«,* ali su, u međuvremenu, privučena i ostala dva bataljona, pa je napad, uz obostrano lake gubitke, odbijen.

Glavnina Divizije je iz rejona Ogulina nastavila marš pješice i zanoćila u selima na komunikaciji od Srpskih Moravica do Vrbovskog. Štab Divizije, sa prištapskim dijelovima, kamionima (Artiljerijske brigade 4. armije), prevezao se, međutim, odmah u Prezid, kako bi, što prije, na licu mjesta blagovremeno razmotrio situaoiju. Sutradan, *28. aprila,* sve jedinice su prešle Brod na Kupi. Četrnaesta, 11. i 10. brigada su 28/29. aprila zanoćile ru Osilnici, Grintovcu i Kuželju, pa se čitava Divizija 29. aprila našla na Snežničkoj planoti, sa 10. brigadom na začelju u dolini Čabranke.

Izbijanjem čelne brigade Divizije u rejon Stari Trg—Prezid—Čabar, gdje je 13. brigada, 26/27. aprila, smijenila snage 20. dalmatinske udarne divizije, Divizija se uključila u obuhvatni manevar 4. armije, koji je započeo tri dana ranije prodorom 20. divizije iz Čabra, preko Prezida u Mašun, važnu raskrsnicu puteva na sjeverozapadnim padinama Snežnika. Tim i brzim privlačenjem 29. divizije na ovaj pravac, razdvojene su snage koje su pokrivale ovaj odsjek glavnog odbrambenog pojasa njemačkog 97. armijskog korpusa, čije se težište odbrane nalazilo kod Rijeke, na desnoj obali Rečine.[15]

Obuhvat preko Snežnika, kuda su u pozadinu 97. korpusa mogle biti ubačene i druge jedinice 4. armije, višestruko je uogrožavao pozicije njemačkih snaga na ovom dijelu jugoslovenskog ratišta, a 4. armiji otvarao put za nastupanje jačim snagama prema Trstu, glavnom objektu operacije. Neprijatelj je zbog toga uložio maksimalne napore da komunikaciju, kojom je prošla 20. divizija i kojom se sada kretala 29. divizija, preko Snežničke planote (od Broda na Kupi, preko Čabra, Prezida i Mašuna prema Pivki i Ilirskoj Bistrici) presiječe. Ako bi uspio da se dokopa ključnih tačafca Čabra i Prezida, dalje prebacivanje snaga 4. armije prema Trstu bilo bi obustavljeno i njihovo pothranjivanje onemogućeno.

Za taj zadatak neprijatelj je raspolagao vrlo šarenom vojskom. U širokom luku od Cerknice i Loža, preko Sođražice i Ribnice do Kočevja, nalazilo se nekoliko bataljona Slovenskog domobranstva *(»Bela garda«),* tri puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa,*) ojačana jednom SS—policijskom oklopnom četom, sa dva njemačka SS policijska bataljona i nešto četnika.[16] Komandovanje ovim snagama izgleda nije bilo objedinjeno na licu mjesta, pa je i akcije svojim naređenjima usmjeravao komandant SS nadodsjeka *»Alpenland« (SS — und Polizeiführer des SS-Oberabschnits »Alpenland«),* SS — general *Ervin Rezener (Erwin Rösener)[17])* iz Ljubljane.

Pokušaji da se 2. i 4. bataljon 13. brigade potisnu iz Podgore i Kozarišča u Loškoj dolini, učinjeni u toku 27. aprila, označili su samo početak ovog neprijateljevog nastojanja. Prva dva dana ovim snagama je, na putu stajala samo 13. hercegovačka udarna brigada razvučena na više od 25 km fronta, od Čabra do Starog Trga. Ona je, bočno oslonjena na Goteniški vrh (tt. 1289) i Pivku (vrh Lačnik k. 1097), grupnim rasporedom u rejonu s. Fodpreske, Podgore i Kozarišča zatvarala sve prilaze sa sjevera i istoka Čabru i Prezidu, u kojima su se nalazili Štab i prištapski dijelovi (Prezid) i brigadna rezerva, 1. bataljon (Čabar).

*) Srpski dobrovoljački korpus po oslobođenju Srbije, Nijemci su prevezli iz Beograda u Sloveniju i potčinili ga komandantu SS-nadodsjeka *»Alpenland«.*

Dvadeset osmog aprila neprijatelj je nastupio i prema Čabru. Tamo je, od Gračarica ili Hriba, napadao 2. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa, dok se u napad kod Kozarišča uključila i jedna njemačka četa. Napad je počeo rano ujutru i borba se vodila čitav dan. Dok je 2. puku Srpskog dobrovoljačkog korpusa uspjelo da ovlada selima Podpreska i Draga i potisne 3. bataljon iznad samog Čabra na liniju Trava—Podplanina, 4. bataljon je, u protivnapadu kod Kozarišča, ovladao brežuljkom Devin (k. 785).

Konačno, 29. aprila, Rezener je ubacio u borbu jače snage. I ovog dana neprijatelj je glavni udar usmjerio na Čabar, na kom pravcu je odbrana Brigade već prethodnog dana bila načeta. Tu su nastupali bataljon *»Buhberger« (Buchberger)* njemačkog 19. SS-policijskog puka i 2. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa, na Prezid nastupao je 3. puk Srpskog dobrovoljačkog korpusa, a od Loža, preko Starog Trga, pritisak — sa ciljem vezivanja snaga — vršilo je nekoliko domobranskih (i jedna njemačka) četa. Sada je, međutim, bilo kasno. U Čabar i Prezid je stiglo čelo glavne kolone sa štabom Divizije, koji se, sa Zaštitnim bataljonom, Bolničkom četom, Četom za vezu, Muzikom i Inžinjerijskim bataljonom bio smjestio u Prezid. U odbijanju ovih napada bukvalno su učestvovale sve jedinice Divizije:

— Trinaesta brigada, koja je svoj 1. bataljon ovog dana već bila uputila prema Postojni i položaje u Loškoj dolini predala 14. brigadi;

— 14. brigada, čiji je 4. bataljon kod Čabra pod borbom smijenio 1. bataljon 13. brigade i ostao da iznad samog mjesta, štiti prolaz divizijske kolone. Ona je, kod sela Parg (Panger), morala da se angažuje i glavninom, kako bi prökroila put prema Prezidu i Loškoj dolini;

— Deseta brigada, koja je već ispred Čabra — gdje je u borbi bio 2. bataljon 11. brigade, angažovala dva (4. i 1.) bataljon za odbijanje bočnog napada njemačke policije i dobrovoljaca;

— Jedanaesta brigada je zbog svog napada od Čabra u Prezid prevožena kamionima i, za odbranu Prezida, angažovala je svoj 1. bataljon. Zajedno sa Zaštitnim bataljonom Divizije, uz učešće štaba Divizije i ostalih prištapskih jedinica (uključujući i Muziku), on je odbio napad 3. puka SDK na Prezid;

— Vatrena podrška Artiljerijske brigade, posebno iz višecjevnih protivavionskih topova 20 mm, bila je, takođe, djelotvorna.[18]

Naravno, za odbijanje ovog napada nije bilo neophodno angažovati toliko snaga, ali je Divizija bila u pokretu i snage su angažovane po dijelovima, kako su se zatekle u marševskom poretku. Ni neprijateljev napad nije bio jednovremen ni usklađen, pa je njegov poraz utoliko bio potpuniji. Potpukovnik Tatalović, načelnik štaba Srpskog dobrovoljačkog korpusa, koji je, u svojstvu komandanta Operativne grupe SDK (2, 3. i 4. puk) rukovodio čitavim napadom, istakao je da poslije ovog poraza njegovi pukovi više nisu bili sposobni za borbu.[19] Razbijeno je, takođe, i desno krilo njemačkog policijskog bataljona kod s. Trave.[20] Izvještaji ne omogućavaju potpunije sagledavanje rezultata i obostranih gubitaka. Divizija je imala bar 15 poginulih i nekoliko desetina ranjenih. Poginula su i dvojica komandira četa, Boriša Čerlija iz Kačnja kod Bileće, komandir čete u 4. bataljonu 13. brigade i Vlado Stijačić iz Klobuka (Lastva) kod Trebinja, komandir čete u 4. bataljonu 14. brigade, te Rade

Zubac iz U-kšića (Ljubomir) kod Trebinja, politički delegat voda u Zaštitnom bataljonu.*'

Propašću neprijateljevog pokušaja da, presijecanjem komunikacije kod Čabra i Prezida, parališe već poodmakli obuhvatni manevar 4. armije. Divizija je mogla nesmetano da nastavi nastupanje za 20. i 43. divizijom prema Pivki (ranije Sent Peter na krasu). Odatle se moglo produžiti prema Trstu, prema Postojni ili prema Ilirskoj Bistrici. Borbe koje je vodila 27. do 29. aprila usporile su njen prolazak za 1 dan. Stab 4. armije je, još 20. aprila, bio planirao da se 29. divizija iz Pivke orijentiše na pravac Postojna—Ljubljana, opet radi osiguranja armijskog boka. Stavljajući 4. armiji na raspolaganje i 8. udarnu diviziju (za obezbjeđenje boka), Vrhovni komandant JA je, 27. aprila, depešom naredio da odmah počne borba za Trst i, između ostalog, da se u tom cilju na desnom krilu formira grupa divizija (20, 29. i 13) i da se odlučno nadire opštim pravcem Lož—Pivka—Trst.[22]'

Pošto mu je 13. divizija bila još vezana na riječkom frontu, a 20. divizija bila već ojačana tenkovima i artiljerijom, dok je 8. divizija u pristizanju u dolini Kupe, štab Armije je, noću 27/28, naredio da Grupu divizija sačinjavaju ojačana 20. divizija (u I ešelonu) i 29. divizija (u II ešelonu), dok će 8. divizija preuzeti obezbjeđenje njihovog desnog boka.

U tom okviru 29. divizija je trebalo da, pošto jednu brigadu privremeno ostavi kod Prezida i Starog Trga, od Postojne nastupa na jugozapad, pravcem Landol—Sent Vid—Nabrežine (zapadno od Trsta). S jedne strane, Divizija treba da osigura nastupanje 20. divizije na Trst, a, sa druge, da, izbijanjem na Jadransko more kod Nabrežine (u kom pravcu je sa Nanosa bila usmjerena i 31. divizija 9. udarnog korpusa), presiječe sve veze neprijateljevog garnizona u Trstu prema zapadu.[23]'

Tako je 29. aprila 4. armija počela koncentričan napad za oslobođenje Trsta, iako je Armijska opšta zapovijest izdata tek tog dana. Divizijska zapovijest takođe nosi taj datum. U toku dana na zadatak je, s obzirom na bočne napade neprijatelja, mogao krenuti samo 1. bataljon 13. brigade, koji je upućen prema Postojni — da smijeni dijelove 20. divizije. Za pokret je bila spremna i glavnina 13. brigade, pa će ona zato krenuti na marš u toku noći. Već u 22 sata 29. aprila 1945. godine glavnina Brigade je iz Prezida i Kozarišča krenula prema Leskovoj Dolini, gdje je, poslije 13 km marša, objedinjena u jednu kolonu, te, preko Mašuna i Kristijane, po kiši — a preko Javornika i po snijegu — stigla u Veliko Đurđevo. Odatle je njen 4. bataljon, južnim padinama Velikog Javornika (tt. 1268), produžio prema Postojni, s namjerom da dostigne 1. bataljon. Ovaj je već bio upao u Postojnu, ali se, zbog pristiglih pojačanja neprijatelju, morao uz gubitke (4 poginula i 6 ranjenih), povući u Selce, istočno od Postojne. Marš Brigade preko Javornika bio je vrlo naporan. Tmurni 30. april, kao da je bio vrlo daleko od sutrašnjeg, pretežno vedrog 1. maja. Kišu, nošenu vjetrom, povremeno je smijenjivao i snijeg. Bez vodiča, u gustoj šumi Brigada se dosta teško snalazila u spletu vojnih i šumskih puteva, izgrađenih u sklopu talijanskog pograničnog sistema utvrđenja,

*) Između ostalih, poginuli su: Ivan Čavka iz Mrkonjić Grada, Mustafa Čolakhodžić iz Presjeke kod Nevesinja, Džafer Kapidžić iz Bileće, Hamza Nikontović iz Nikontovića (Brda) kod Trebinja, Omer Kuko iz Bijelog Polja kod Mostara i Jure Lučić iz Ravnog u Popovu polju kod Trebinja, svi iz 10. brigade; Omer Zukanović iz Krekova kod Nevesinja iz 11. brigade, Stipe Medić iz Radišića kod Ljubuškog, Omer Omerika iz Zimlja kod Mostara i Mate Promić iz Glogošnice kod Jablanice, svi iz 13. brigade, te Mašan Zukanović iz Krekova kod Nevesinja iz 14. brigade.[21])

mjestimično još posutih nagaznim minama; trebalo je, također, savladati i velike visinske razlike. Trasa puteva bila je mjestimično vrlo strma i tako izlomljena — da su borci imali osjećaj kretanja u krug. I pored svega, za dvadeset sati marša, bez pravog zastanka, Brigada je savladala odstojanje od puna dva dnevna marša. Njen 4. bataljon prešao je tog dana 63 kilometra.

Pokreti ostalih jedinica odvijali su se pod nešto povoljnijim uvjetima. Od Prezida one su, ovog posljednjeg dana marša, koristeći Mašunski prolaz između Snežnika i Javornika, pravcem Babino Polje—Ljeskova Dol—Mašun—Knežak (djelimično i uz pomoć motornih vozila) savladale odstojanje od oko 50 km do Pivke. Kao prvi ešelon iz Prezida u Pivku je prevezen štab Divizije sa prištapskim dijelovima. U jutarnjim satima (7—11 sati) iz Babinog Polja i Leskove Doli u Pivku je, u dva ešelona, prevezena 11. brigada. Preostalih desetak kilometara do položaja prema Postojni Brigada je produžila pješice.

Do kraja dana, na sličan način, u Pivku su stigle i 10. brigada,*' koja je pošla iz rejona Čabar—Parg (ukupna dužina marša oko 60 km) i 14. brigada — iz rejona Podgore (također 60 km), gdje je, odbivši nekoliko manjih napada, obezbjeđivala prolaz ostalih jedinica Divizije. Krenuvši na marš, ona je na položajima ostavila svoj 1. bataljon, koji ju je, sutradan, također stigao u Pivku. Komore svih jedinica i ovu dionicu puta morale su savladati maršom.

.

Prikupljanjem u Pivki posljednjeg dana aprila 1945. godine Divizija je završila najduži marš koga je, u tako kratkom vremenu, izvršila jedna divizija u toku čitavog narodnooslobodilačkog rata. Za 19 dana Divizija je maršom savladala 610 km, od Kiseljaka kod Sarajeva do Pivke i Postojne u Slovenačkom primorju; tom prilikom postigla je tako dnevni prosjek od 32 km.

Treba imati na umu da vojnička pravila predviđaju, na svaka 2—3 dana marša, i jedan odmora, kao i to da maršruta Divizije nije bila u ročetku određena u cjelini, te da je Divizija u toku marša imala i dva borbena zadatka. Prvi od njih, onaj kod Bihaća, uz djelimično skretanje sa maršrute (10. i 11. brigada maršovale su obilazno kroz Podgrmeč), odnio je tri, a onaj kod Prezida jedan dan. Ovome treba dodati i činjenicu da je, u okviru ovog vremena, po dva puta vršeno izduživanje divizijske kolone i prikupljanje Divizije. Ako se od ovih 19 dana odbiju još i dva odmora, izlazi da je na maršu provedeno 13 odnosno, 14 dana i da su za te dane jedinice postigle prosjek od 42—47 km dnevno, a pri maksimalnom naprezanju, i preko 60 km u toku dana!

Odmor kod Travnika bio je uslovljen više potrebom prilagođavanja marševskog poretka i naknadno formulisanom zadatku. Kad god su jedinice imale samo kraće marševe (kao onaj kod Ogulina) dan je temeljito bio iskorišćen za pripremu jedinica za predstojeća borbena dejstva.

Divizija je na maršu koristila i izvjesna prevozna sredstva. Prije svega, to je bila — inače ratnim razaranjem krajnje degradirana — uskotračna željeznica Travnik—Jajce—Oštrelj (sa nekoliko lokomotiva i

*) Brigada je bila u ulozi zaštitnice. Tog jutra je, glavninom, smijenila 11. brigadu u Prezidu, gdje su od jedinica 8. divizije smijenjeni 2. i 4. bataljon. Tako je na marš krenula tek po podne, te ie u Pivku stigla noćnim maršom.

nedovoljnim brojem vagona), te tridesetak kamiona Artiljerijske brigade 4. armije, koji su, u jednoj turi, jedva mogli prevesti ljudstvo dva pješadijska bataljona.

Željeznicom je prevezena samo jedna pješadijska (14. udarna) brigada (od Kaonika do Oštrelja) i, uglavnom, Artiljerijska brigada — prije svega njene i divizijske pokretne rezerve u municiji. Kamioni su pak iskorišćeni samo u završnoj fazi — radi ubrzanja marša pojedinih brigada na sasvim kratkim dionicama od po 20—90 km.

Do sarajevske operacije Divizija je imala veoma malo motornih vozila. Snabdijevanje je bilo bazirano na brigadnom transportu, u čijim komorama su se tek sada pojavila zaprežna kola. Neposredno pred polazak na marš, Divizija je iz plijena osposobila 8 kamiona, od kojih je (sa desetak postojećih) u toku marša obrazovana Autočeta divizije. Pored nje, Divizija je imala i Autočetu u sastavu Artiljerijske brigade. Sa tako malim brojem vozila nije bilo moguće pokrenuti ni one minimalne rezerve kojima se raspolagalo, pa su zaprežna kola i tovarni konji morali i u ovom maršu preuzeti najveći dio tereta. Sa njima su kretali i dželepi stoke za klanje, komore su povremeno preuzimale opremu boraca, tradi rasterećenja borbenih dijelova, a skupljale su — i do prenoćišta prevozile —• na maršu iznemogle, povrijeđene i oboljele borce.

Marš od Kiseljaka do Bihaća, u dužini od 230 km, Divizija je izvršila za 8 dana, dan prije nego je zapoviješću Grupe korpusa bilo predviđeno. Postignuti prosjek je bio vrlo dobar i iznosio je 28,7 km na dan. Prvih dana marša bilo je značajnijih teškoća zbog podešavanja opreme i neadekvatne i skromne obuće, kao i razjedanja i žuljeva, nedovoljne marševske discipline, neravnomjernog održavanja tempa, i neracionalnog korištenja snage. Partijska organizacija i organizacija SKOJ-a su, upornim zalaganjem, ličnim primjerom, drugarskim savjetom, kratkim sastancima, pokretanjem pjesme i ispomoći u nošenju težih oružja (posebno puškomitraljeza), kao i organizovanjem takmičenja pred kraj dnevnih marševa — podsticale borce na izdržljivost. Stvaranjem opšte atmosfere olakšale su sticanje izdržljivosti i pripomogle podnošenju velikih svakodnevnih napora. Marš od Bihaća do Pivke savladan je lakše, jer su jedinice postigle kondiciju, stekle dobre marševske navike i naučile da racionalnije koriste snagu. Dnevni učinci zbog toga su bili veći.

Većim dijelom, Divizija je maršovala od ranije slobodnom teritorijom, ali znatne dionice je prethodno trebalo osposobiti za saobraćaj, jer su bile minirane. Na putu su neki mostovi i propusti bili porušeni ili su na njima ostale druge prepreke, te ih je trebalo pregledati i dovesti u red. Sve to je činio inžinjerijski bataljon Divizije, pa je za njegove zadatke ponegdje angažovana i civilna radna snaga.

Jedini koji nisu imali pravog posla bile su posade prvih protivavionskih oruđa. Neprijatelj ni jedanput nije nadletio kolone Divizije.

NAPOMENE (glava XX):

1) Direktiva Generalštaba JA br. 8 od 9. IV 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 21, reg. br. 7/1, Izvodno objavljena u *Zborniku,* tom X, knj. 2, dok. 126.
2) Zapovijest Operativnog štaba Sarajevske grupe korpusa JA od 12. IV 1945. godine, AVII, ANOP.
3) Objavljeni u »Oslobođenju«, br. 29, godina III, Sarajevo 9. aprila 1945. godine, str. 1.
4) Brojno stanje i naoružanje Artiljerijske brigade 29. divizije od 20. IV 1945. godine, AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br.
6) Izjava je data u Moskvi, a objavljena je u mnogim stranim i našim novinama. Vidi: Josip Broz Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941—1945,* Kultura, Beograd 1947, str. 278—279 i 298.
7) Pismo političkog komesara 29. divizije od 15. IV 1945. godine političkim komesarima potčinjenih jedinica. *Zbornik,* tom IX, knj. 9, dok. 95.
8) O maršu Divizije vidi i članak Vukašina Mićunovića, *Od Sarajeva do Trsta,* u zborniku Hercegovina u NOB, Vojno delo, Beograd 1961, str. 856—868.
9) Rekonstrukcija pokreta po Operativnom dnevniku 29. divizije i njene 13. brigade, te relacijama ostalih brigada za april 1945. godine, AVII, ANOP, k. 1146-B, reg. br. 6/7, k. 1152-B, reg. br. 2/5.
10) V. Mićunović, *Od Sarajeva do Trsta, u Hercegovina u NOB,* str. 681 i Operativni dnevnik štaba 13. brigade, AVII, ANOP-a, k. 1152-B, reg. br. 2/5; Relacija Artiljerijske brigade za april 1945. godine. Isto, k. 1150-B, reg. br.
11) Zapovijest Operativnog štaba Sarajevske grupe korpusa od 13. aprila 1945. godine, AVII, ANOP-a.
12) Uroš Kostić, Oslobođenje Bihaća 28. III 1945. godine. Vojnoistorijski glasnik, Beograd.
13) ... *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945,* Vojnoistorijski institut, Beograd, 1965, knj. II, str.
14) Isto.
14a) AVII, ANOP-a, k. 40. Spisak broj 2, redni br. 658, 758, 761, 789, 822, 1161 i 1186. Materijal za pripremu Spomenice poginulih Nevesinjaca.
15) O riječko-tršćanskoj operaciji 4. armije kao cjelini i detaljima rada ostalih jedinica vidi: *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945,* Vojnoistorijski institut Beograd 1965, str. 510—620.
16) Uroš Kostić, Oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta 1945, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1978. godine.
17) Erwin Rösener, SS-general, od narodnog suda osuđen na smrt i strijeljan u Ljubljani.
18) Operativni izvještaj štaba 29. divizije za drugu polovinu aprila 1945. godine, AVII, ANOP-a, k. 312, reg. br. 1/2. Operativni dnevnik štabova 29. divizije i 13. brigade. Isto, k. 1146-B, reg. br. 6/7, k. 1152-B, reg. br. 2/5; relacije štabova 10, 11. i 14. brigade za april 1945. godine. Isto, k. 1146-B, reg. br. 19/4; k. 1150-B, reg. br. 7/4 i k. 1153-B, reg. br. 2/4. Izvještaj i naređenja Operativne grupe Srpskog dobrovoljačkog korpusa od 27. do 30. aprila 1945. godine. AVII, NjA, k. 61, reg. br. 17, 24—28, 39—41 (Štaba i jedinica) i 46—48/5. U. Kostić, n. dj. Str. 472—477, 32—33, 36.
19) Zapovijest komandanta Operativne grupe Srpskog dobrovoljačkog korpusa za odstupanje u Vipavsku dolinu od 30. aprila 1945. godine, AVII, NdA, k. 61, reg. br. 46/5.
20) U. Kostić, n. dj. str. 474.
21) AVII, ANOP-a, k. 40. Spisak br. 2, red. br. 526, 527, 632, 756, 816, 877, 1116, 1117, i 1134. S. Stijačić, n. dj. str. 39, 52, 63 i 82. Materijal za Spomenicu poginulih Nevesinjaca.
22) Depeša Generalštaba JA Štabu 4. armije od 27. IV 1945. godine, AVII, ANOP-a.
23) Naređenje štaba 4. armije od 27. IV 1945. godine. AVII, ANOP-a.

XXI Glava

KONAČNA POBJEDA

Prvog maja 1945. godine njemačka ratna mašina je na svim frontovima brojala posljednje dane. Savezničke armije i, sa istoka i sa zapada, bile su duboko prodrle na njemačku teritoriju. Crvena armija je bila u Berlinu. Hitler se ubio, a susret sovjetske i američke armije na Elbi podijelio je njemačke oružane snage na dva dijela. Svakodnevno predavale su se stotine hiljada njemačkih vojnika, a Hitlerovi nasljednici, Gering i Himler, nezavisno jedan od drugog tražili, su primirje, dok je Keselring u Kazerti bio potpisao kapitulaciju svojih trupa u Italiji.

Samo na jugoslovenskom ratištu borbe su se uporno nastavljale. Njemačka grupa armija »E«, kojoj je Keselring dan pred potpisivanje kapitulacije ustupio i svoj 97. armijski korpus, bila je zaostala u povlačenju; njeni korpusi još su se borili na Ilovi, Uni i kod Karlovca, iako se u njenoj pozadini već nalazila glavnina 4. armije i još nekoliko korpusa. Upornost njemačkih komandanata, da se sa jedinicama dočepaju Austrije i američkog ili britanskog zarobljeništva i izbjegne odgovornost u Jugoslaviji za počinjene zločine, uslovila je da se žestina sudara nije smanjivala ni po potpisivanju opšte kapitulacije od strane njemačke Vrhovne komande. Ovdje, dakle, još nije utihnulo oružje.

Jugoslovenska armija je brzo nastupala, lomila otpor na posljednjoj liniji izgrađenih položaja označavanih i kao »jugoistočni bedem Rajha« prijeteći da, značajnim snagama u pozadini, potpuno okruži Grupu armija »E«. Sa ovom grupom povlačili su se i posljednji ostaci kolaboracionističkih formacija, ne samo iz zemlje, nego iz čitave jugoistočne Evrope.

Među desetak divizija, koje su se našle u pozadini neprijateljevog fronta, upravo tih dana našla se i 29. udarna divizija.

Potpuno prikupljena u rejonu Pivke i ispred Postojne, Divizija je bila spremna da, u toku dana (1. maja), pristupi izvršenju ranije dobijenog zadatka i — po oslobođenju Postojne — nastupi prema Nabrežini. U toku noći se, međutim, ispostavilo da je, izbijanjem 30. divizije 9. (slovenačkog) udarnog korpusa sa pl. Nanosa u rejon Nabrežine, već 30. aprila, ovaj zadatak prevaziđen. Ujutru su stigla i obavještenja da su dijelovi 31. divizije istog korpusa već upali u Goricu.

Komandant 4. armije, koji se nalazio na isturenom komandnom mjestu u Bazovicama, zbog toga je odlučio da glavninu 29. divizije od Postojne, umjesto na jug, orijentiše na sjever prema Ljubljani, a da se jedna njena brigada hitno uputi u Goricu, kao pojačanje 31. udarnoj diviziji. U vezi s tim u Bazovicu, u štab 4. armije je hitno upućen tek s marša pristigli štab 10. hercegovačke brigade — radi prijema zadatka.

Odlučan napad 4. armije za oslobođenje Trsta, preduzet je u zoru 1. maja. Napad se razvijao vrlo povoljno. Jedinice 9, 20, 26, 30. i 43. divizije nastupale su koncentrično sa istoka, sjevera i zapada. Unutrašnje snage koje je objedinjavala Komanda grada Trsta i, po naređenju štaba 9. korpusa JA, još 28/29. aprila, sa svojih 16 pripremljenih bataljona, počela je ustanak i ovladala sa nekoliko predgrađa i značajnim dijelovima centra, narastajući na 15.000 boraca.

Međutim, u tršćanskom predgrađu Opčine bio se utvrdio veoma jak njemački garnizon od preko 3.000 vojnika. Uporan i žilav otpor ovog garnizona jasno je ukazivao na njegovu namjeru: da se održi do — sigurno mu već nagoviještenog — pristizanja britanske 2. novozelandske divizije. Štab Armije je zaključio da je bolje 10. udarnu brigadu angažovati u borbama za oslobođenje Trsta, i tako, kompletan 9. korpus, osloboditi za dejstva prema Gorici i Tržiču, odnosno prema Soči.[1] Na njeno učešće u oslobođenju Trsta autori će se vratiti kasnije.

Dok se 10. brigada u Pivki pripremala za pokret prema Gorici odnosno Trstu, 13. brigada je, sada sa dva bataljona (2. i 4.), pokušala da, napadom iz pokreta, ovlada Postojnom, ali u tome nije uspjela. Ispostavilo se da garnizon u Postojni sačinjava 904. regrutni bataljon njemačke 188. brdske divizije, SS-podoficirska škola iz Ljubljane, jedna brdska baterija i oko 1.000 pripadnika talijanske fašističke milicije najvjerovatnije iz sastava Dobrovoljačkog puka *»Italija«* i domobrani 1. udarnog puka Slovenskog narodnog varnostnog zbora[2]. Zbog toga je štab Divizije odlučio da za 14 sati 1. maja pripremi organizovan napad, sada čitavom 13. i 11. brigadom, koje će podržavati, sa šest baterija Artiljerijske brigade, te nekoliko tenkova i oklopnih automobila iz 26. udarne divizije.[3]

Glavni udar Divizije bio je na unutrašnjem spoju 13. i 11. brigade. Brigade su istovremeno svojim spoljnim krilima, padinama Javornika i Hrušice, vršile dvostruki obuhvat garnizona. Tenkovi, oklopni automobili i artiljerija za neposredno gađanje (protivtenkovski i protivavionski topovi) grupisani su na pravcu glavnog udara u zahvatu komunikacije koja, preko Razdrtog iz Vipavske doline od Trsta i Gorice, izvodi u Postojnu i dalje, prema Ljubljani.

Očekujući intervenciju komande Grupe armija »E« iz Ljubljane prema Trstu, kao i radi izvlačenja kod Rijeke već okruženog 97. armijskog korpusa, garnizon u Postojni se uporno branio, povremeno uspijevajući da pojedine, već izgubljene položaje, protivnapadima povrati. Tenkovska, minobacačka i artiljerijska vatra (294 granate 75 mm, 170 p/t granata 40——57 mm i 2.800 p/a granata 20 mm, samo Art. brigade 29. divizije)[4] ipak su omogućile da se jedinice do mraka dokopaju željezničke stanice i pojedinih dijelova grada izolujući neke otporne tačke. U uličnim borbama 1. maja do 23 sata garnizon je savladan, a snage potpuno uništene. Neprijatelj je imao 475 mrtvih i 540 zarobljenih, kao i 310 ranjenih, dok su jedinice 29. divizije imale 21 poginulog,* 79 ranjenih i 1 nestalog borca, najvećim dijelom iz 13.brigade.U ovim borbama poginuo je i potporučnik Vojin

*) U borbama za oslobođenje Postojne 30. IV i 1. V 1945. godine poginuli su: Veljko Doder iz Obješenika kod Gacka, Smail Mujić iz Kiseljaka, Rifat Trnka iz Sarajeva, Nikola Malešević iz Šehovine kod Nevesinja svi iz 11. brigade; Mehmed (Meho) Bešo iz Barana kod Stoca, Fejzulah (Fejzo) Bojičić iz Sevaš-Njive kod Čapljine, Radojka Bošković iz Mrkonjića (Popovo) kod Trebinja, referent saniteta, Gojko Bošković iz Mrkonjića (Popovo) kod Trebinja, Ragib Briga iz Čemernice kod Rogatice, Mujo Demić iz Lakta kod Nevesinja, Hasan Mačić iz Vrapčića kod Mostara Ismet Džemidžić iz Ribara kod Ustikoline (Foča), Husein (Huso) Kevrić iz Dragan

Popović iz Rijeke Piperske (SR Crna Gora), komandant 1. diviziona. Plijen je bio bogat: 4 topa 75 mm, 2 minobacača 81 mm, 5—6 minobacača 46 mm, 13 mitraljeza, 30 puškomitraljeza, 565 pušaka, 5 automata, 40 pištolja, 8 kamiona, 11 putničkih automobila, 4 sanitetska automobila, 4 motocikla, nekoliko stotina artiljerijskih i minobacačkih granata, preko 100.000 puščanih metaka i velike količine druge municije i opreme.[5]

Oslobođenjem Postojne, 1. maja 1945. godine, 4. armija se definitivno dokopala Ljubljanskih vrata, ovog veoma značajnog prolaza. Svaka nada Grupe armija »E« da će, intervencijom od Ljubljane, izvući bar dio — u Slovenačkom primorju i Istri odsječenih snaga — time je bila pokopana. Ovlađivanjem Ljubljanskim vratima onemogućene su sve nade kolaboracionističkih snaga da se, okupljanjem njihovih ostataka u Ljubljanskom polju, posljednji put pokuša stvaranje uslova za oružanu intervenciju u unutrašnje uređenje DFJ.

Još u toku noći 13. brigada, ojačana sa dva bataljona 11. brigade, nastavila je gonjenje neprijatelja prema Rakeku, Uncu i Planini. Dijelovi 13. brigade (uz podršku 2 flaka i 1 p/t topa), neposredno iza prevoja Ljubljanska vrata u kasarni Ravberkomande, 2. maja okružili su — i u toku dana uništili — ojačanu četu njemačkih vojnika. Uz gubitke (3 lakše ranjena borca) 11. brigada je pred mrak oslobodila Planinu. U borbi za kasarnu Ravberkomande neprijatelj je imao 130 mrtvih, a 13. brigada 9 poginulih*' i 21 ranjenog borca. Zaplijenjeno je: 1 minobacač 46 mm, 7 puškomitraljeza, 180 pušaka, 12 automata, 2 pištolja i 10.000 metaka.[7]

Trećeg maja 13. brigada je produžila napad na Rakek i Unec kod Cerknice, a 11. brigada — na Grčarevac i Jasikovce, ispred D. Logateca. Trinaesta brigada je, uz minimalne gubitke, istog dana oslobodila Unec i Rakek, a sutradan, 4. maja poslije jednosatne borbe, Cerknicu i Grahovo.

Štab Divizije je, međutim, već u toku dana na pravcu Logateca morao angažovati glavninu Artiljerijske brigade, a sutradan i dva bataljona 14. brigade iz svoje opšte rezerve. Noću oko 21 sat (3. maja) 11. Brigada je uz jaku artiljerijsku podršku**' i teške gubitke po neprijatelja uništila najjače branjeni čvor odbrane u Grčarevcu, a sutradan, uz obuhvat, divizijskom rezervom, sela Kalce i Gornji Logatec i, uz još nekoliko koncentracija artiljerijske vatre (247 granata 75—105 mm), oslobođen je i *Logatec.*

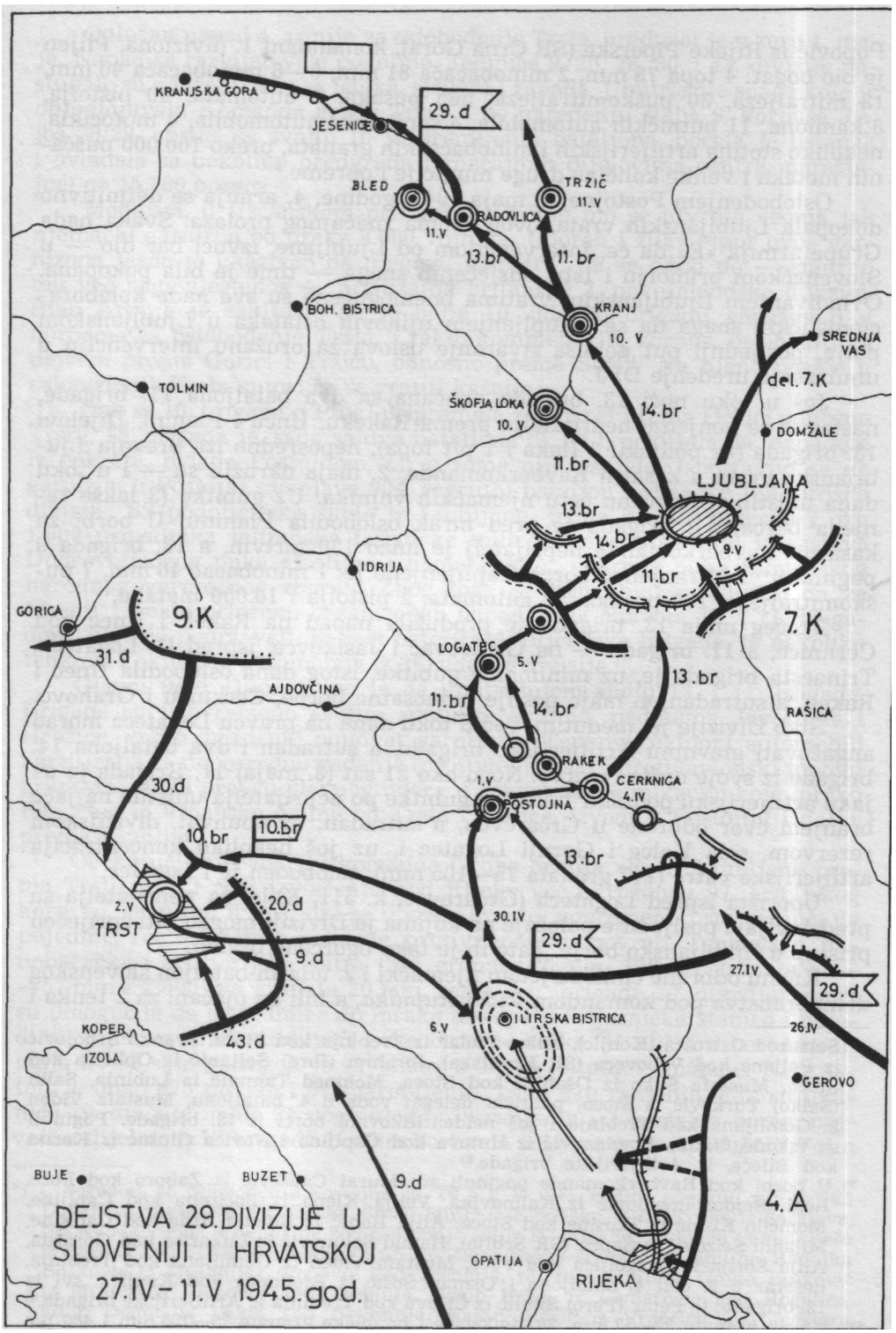
Uporišta ispred Logateca (Grčarevac, k. 511, Kale) za neprijatelja su predstavljala posljednje položaje na kojima je Diviziji mogao biti spriječen pristup u Ljubljansko barje. Zato ih je tako ogorčeno branio.

Kičmu odbrane činili su jedan njemački i 2. udarni bataljon slovenskog domobranstva pod komandom *Vuka Rupnika,* a bili su ojačani sa 2 tenka i

Sela kod Ostrošca (Konjic), Milan Pudar iz Trebinja kod Stoca, Branko Srnojević iz Poljane kod Vrboveca (SR Hrvatska), Ibrahim (Ibro) Šejtanić iz Opličića kod Stoca, Mustafa Šuko iz Ošanića kod Stoca, Mehmed Tahunić iz Lubinja, Salih (Salko) Turković iz Stoca, politički delegat voda u 4. bataljonu, Mustafa Viđen iz Gomiljana kod Trebinja i još neidentifikovani borci iz 13. brigade. Poginuli su takođe, Nikola Bogdanović iz Hutova kod Čapljine i Novica Glušac iz Korita kod Bileće, iz Artiljerijske brigade.®)

*) U borbi kod Ravberkomande poginuli su: Murat Čaušević iz Zabora kod Foče, Seid (Sejdo) Imamović iz Kalinovika, Velija Klepo iz Počitelja kod Čapljine, Momčilo Kuljić iz Trusine kod Stoca, Alija Rahić iz Bivolja Brda kod Čapljine, Miladin Seizović iz Šapca (SR Srbija), Hamid Selimović iz Lukarice kod Goražda, Alija Šorija iz Dragoljića kod Foče, Mustafa Viđen iz Gomiljana kod Trebinja, desetar u 2. četi 4. bataljona i Osman šošić iz Bjelimića kod Konjica, svi iz 13. brigade; te Petar (Pero) Skulić iz Čičeva kod Trebinja iz Artiljerijske brigade.»)

**) 256 p/t granata 37—57 mm, 362 topovske i haubičke granate 75—105 mm i 460 p/a granata 20 mm.

KRANJSKA GORA
JESENICE
29. d
BLED
TRŽIČ
11. V
RADOVLICA
11. V
13.br
11. br
BOH. BISTRICA
KRANJ
10. V
SREDNJA VAS
del. 7.K
TOLMIN
ŠKOFJA LOKA
10. V
14.br
DOMŽALE
11.br
LJUBLJANA
13.br
14.br
9.V
11.br
IDRIJA
GORICA
9.K
7. K
31.d
LOGATEC
5. V
13. br
AJDOVČINA
11.br
14.br
RAŠICA
RAKEK
1.V
CERKNICA
4.IV
30.d
POSTOJNA
10.br
10.br
13.br
2.V
20.d
TRST
30.IV
29.d
9.d
27.IV
29.d
KOPER
6.V
ILIRSKA BISTRICA
26.IV
43.d
IZOLA
GEROVO
BUJE
BUZET
9.d
4. A
DEJSTVA 29. DIVIZIJE U SLOVENIJI I HRVATSKOJ 27.IV – 11.V 1945. god.
OPATIJA
RIJEKA

baterijom haubica 100 m/m. Tu su se nalazili i ostaci SS-podoficirske škole, dvije do tri posadne čete slovenskog domobranstva i nešto četnika, neidentifikovane formacije i broja. U borbama za oslobođenje Logateca i Cerknice Divizija je imala preko 40 poginulih*' boraca i starješina, kao i nešto manje od stotinu ranjenih.[9']

Prilikom oslobođenja Rakeka i Cerknice 13. brigada je zaplijenila 5 topova 75 mm i minobacač 81 mm, 23 minobacača 46 mm, 43 mitraljeza, 28 puškomitraljeza, 350 pušaka, 6 automata, 4 vagona municije i mnogo druge opreme. Nepotpuni podaci govore o 220 mrtvih i 30 ranjenih neprijateljskih vojnika, a o plijenu u rejonu Logateca nema nikakvih podataka.

Ne dozvoljavajući neprijatelju da predahne, po dva bataljona 11-te i 14. brigade gonili su neprijatelja prema Vrhniki, ali ih je on zadržao na visovima: Ljubljanski vrh (k. 813) k. 625 — Planina (k. 733), koji ispred Vrhnike i ispred Štampetovog mosta obrazuju dosta plitak greben, dok je jedan bataljon 11. brigade upućen na sjever, prema selu Rovtama (k. 777— k. 706). Pošto je privučena artiljerija po podne, 5. maja, su po dva bataljona 14. i 11. brigade, podržana vatrom po jednom baterijom iz sva tri diviziona Artiljerijske brigade, izvršili usklađen napad, pa je neprijatelj napustio položaje, a s padom mraka povukao se iz Vrhnike kao i sela Verd. Tako je *Vrhnika* oslobođena 5. maja. U napadu je poginulo 6 boraca,**-[1] a oko desetak ranjeno. O neprijateljevim gubicima i plijenu (sem za 1 top 150 mm) nema preciznih podataka iako su znatni. Ovog dana, 5. maja 13. brigada je iz Cerkniškog polja bez otpora izbila u Borovnicu, takođe na ivicu Ljubljanskog barja. Neprijatelj je tako natjeran da se povuče na glavni

*) U borbama za oslobođenje Logateca 3. i 4. maja poginuli su: Osman Bajrić iz Luga kod Prozora, Muhamed Bakalović iz Tuzle, Risto Bijelić iz Gradca kod Ljubinja, Momčilo Bogdanović iz Kuzmina kod Sremske Mitrovice (SAP Vojvodina), Hasan Bogunić iz Rogatice, Hakija Brković iz Mekavaca (Kula Fazlagić) kod Gacka, Milan Bukvić iz Kuzmina kod Sremske Mitrovice (SAP Vojvodina), Sefkija Cicvara iz Cajniča, Ismet ćećo iz Sarajeva, Bajro Derkić iz Umoljana kod Konjica, Hamza Đilaš iz s. Doci kod Kiseljaka, Stojanka Gojić iz Vranjaka kod Modriče, Todor Golijanin iz Jezera kod Uloga (Kalinovik), Rašid Hasanagić iz Ustikoline kod Foče, Adem Jelečković iz Sarajeva, Fahrudin Kemura iz Sarajeva, Milan Klačar iz Bezujna kod Čajniča, Iko Madić iz Ličkog Osika kod Gospića (SR Hrvatska), Husein (Huso) Maksumić iz Gradske kod Ljubuškog, Šerif Masleša iz Džepa kod Konjica, Mehmed (Meho) Marić iz Nevesinja, Veljko Medak iz Dabrice kod Stoca, Risto Mihić iz Dabrice kod Stoca, Obrad Mijanović iz Ljubomira kod Trebinja, Radovan Parović iz Biograda kod Nevesinja, Bogdan Milošević iz Rioca kod Bileće, Dušan Milošević iz Šušaka (SR Hrvatska), Muharem Mulagić (Mulalić) iz Mokrina kod Hadžića, Čamil Pašić iz Rosnica kod Trnova, Milorad Sinobad iz Knina (SR Hrvatska), Arif Smailbašić iz Crničkog Kamenika kod Kreševa, Josip (Jozo) Stanić iz Crničkog Kamenika kod Kreševa, Smail (Smajo) Topuz iz Blagaja kod Mostara, Ante Vukadin iz Hadrovaca kod Kiseljaka — svi iz 11. brigade; Mustafa (Mujo) Gološ iz Blagaja kod Mostara, 2ivana Vukoje iz Pađena kod Bileće, Šaćir Begović iz Bašnjeva kod Šipova, Mustafa (Salko) Čerimagić iz Lastve kod Trebinja, svi iz 14. brigade. U borbama za oslobođenje Rakeka i Cerknice poginuli su: Simo Arsenović iz Biokova kod Konjica, Hakija Begović iz Begovića Kule (Brda) kod Trebinja, Ismet Resulović iz Opličića kod Stoca, Radoslav Samardžić iz Grabovice kod Nevesinja i Husein (Huso) Šukman iz Bačine kod Jablanice, Ahmed Topčibašić iz Pridvoraca kod Trebinja, te još dva neidentifikovana borca iz 13. brigade.[110])

**) U borbama za oslobođenje Vrhnike poginuli su: Petar (Pero) Baćina iz Udrežnja kod Nevesinja, komandir voda, Omer Conoga iz Sopota kod Nevesinja, Marko Dragić iz Konjica, Junuz Kahvedžić iz Foče, Mehmed (Meho) Kumrić iz Sarajeva, svi iz 11. brigade; Lazo Stanković iz Poljica kod Trebinja, Ramadan Tičić iz Trebinja, Pero Turkalj iz Bihaća i Ivan Keža iz Studenaca kod Ljubuškog — sva tri iz 14. brigade.[11])

položaj spoljne odbrane Ljubljane, pošto je sutradan i 7. (slovenački) udarni korpus izbio na liniju Višnja Gora—Grosuplje—Sap—Šmarje—Pijava——Gorica—Studenac—Ig.[12]

Deseta brigada u oslobođenju Trsta i Ilirske Bistrice

Prijemom zadataka u Bazovici, 10. hercegovačka brigada se čitavu sedmicu (1—8. maja) odvojila od glavnine Divizije. Za to vrijeme bila je, manje-više, pod neposrednom komandom štaba 4. armije, učestvujući u izvršenju dva krupna zadatka i slamanju njemačkog garnizona u tršćanskom predgrađu Opčine, kao i zarobljavanju 97. korpusa kod Ilirske Bistrice.

Borbe za oslobođenje Trsta bile su uveliko u toku i jedinice 4. armije slamale su posljednja uporišta neprijatelja u Gradu, a u Tršćanskom zalivu koncentrisani ostaci plovnih jedinica njemačke mornarice istočnog Jadrana otplovili su prema Veneciji ili su, dijelom snaga, vatrom osiguravali put Trst—Tržič, nastojeći da ga održe slobodnim za izvlačenje njemačkih snaga iz Slovenačkog primorja. Njemačka Grupa armija »C« u Italiji, zbog kapitulacije koja je potpisana u Kazerti (*Caserta* — Italija) 29. aprila 1945. godine, već dva dana nije ni formalno pružala otpor nastupanju savezničkih trupa, ali je njen komandant, Keselring, ipak 97. korpusu prethodno naredio da po svaku cijenu održi ne samo Trst nego i Rijeku. Štaviše dva dana pred potpisivanje kapitulacije, 97. korpus je pretpotčinjen Grupi armija »E«[13]>

Preko Ribnice i Bazovice 10. udarna brigada je kamionima 4. armije prevezena u Sežanu i do 22 sata 1. maja preuzela je položaje 2. bataljona 8. dalmatinske brigade 20. udarne divizije. Njen dolazak omogućio je štabu 20. divizije da prema željezničkoj stanici organizuje nov napad, koji je počeo samo sat kasnije, u 23 sata. Pored 10. hercegovačke brigade u napadu je učestvovala i čitava 9. dalmatinska brigada i 4. bataljon 8. brigade, a bili su podržani 3. bataljonom Tenkovske brigade i jednim divizionom Artiljerijske brigade 4. armije. Postrojena u dva ešelona, u snažnom noćnom napadu, 10. brigada je zauzela nekoliko bunkera i — prvim ešelonom — dokopala se masivne zgrade željezničke stanice Opčine. Neprijatelj se, međutim, očajnički branio. Sabijen u nevelik blok kuća, u sjevernom dijelu Predgrađa, zasipao je naše jedinice gustom vatrom automatskog oružja i tako se održao u njemu u toku dana.

Dok je glavnina, u čijem okviru su ostali druga dva i prateći dijelovi 10. brigade), i dalje držala okruženog neprijatelja u blokadi, sa namjerom da ga prije odlučnog napada iscrpi, pred veče 2. maja tri bataljona 10. brigade, pod komandom zamjenika komandanta Brigade *Milana Papića,* upućena su prema Barkoli i Nabrežini — da presijeku drum Trst—Tržič. Sutradan su ovi bataljoni u slobodnom Trstu učestvovali na paradi, a potom i velikom narodnom zboru.

Energični napadi u noći 2/3. maja sabili su neprijatelja na još uži prostor, pošto su dijelovi 20. divizije ovladali sjevernim dijelom Predgrađa oko Crkve i k. 332. Ujutru, 3. maja 1945. godine, okruženi garnizon je pokušao oko 8 sati da povrati izgubljeno, ali su bataljoni Desete, Devete i 4. bataljon 8. brigade, uz podršku tenkova i artiljerije, spriječile taj pokušaj i ovladali sa nove dvije dominantne tačke.

Oko 10 sati došao je iz Trsta jedan kapetan 2. novozelandske divizije sa oklopnim vodom (2 tenka i oklopni automobil) i samovoljno počeo pregovore sa njemačkim komandantom o predaji britanskim trupama. Njemački komandant je to i čekao, pa se dio njegovih trupa odmah uputio prema britanskim tenkovima. To se naravno nije moglo dozvoliti. Njemačkim jedinicama to je na znanje stavljeno vatrom, a britanski oficir se povukao tek na energičan zahtjev komandanta 20. divizije. Pošto je bio iscrpio sva sredstva i izgubio nadu u drugačiji ishod oko 18 sati njemački komandant je prihvatio predaju jedinicama JA. U borbama za tršćansko predgrađe Opčine 10. brigada je imala oko 30 poginulih*' i 50 ranjenih boraca. Zarobljeno je 2.712 njemačkih oficira i vojnika i oko 300 ranjenika, a pored ličnog i kolektivnog naoružanja za preko 3.500 vojnika, zaplijenjeno je i mnogo motornih vozila, municije i opreme.[14]'

Istog dana, kad je, 3. maja kapitulirao njemački garnizon o Općinama, njemački 97. armijski korpus krenuo je u proboj preko Ilirske Bistrice prema Postojni i Ljubljani. Po izvršenju zadatka u Trstu, 10. brigada je 4. maja bila na maršu u sastav glavnine Divizije. Na putu prema Postojni (preko Pivke) štab Brigade je neposredno od načelnika Generalštaba JA dobio zadatak da skrene prema Ilirskoj Bistrici i angažuje se prema njemačkom 97. armijskom korpusu, koji je, nakon besmislenih žrtava kod Rijeke u samostalnom proboju prema Ljubljani, prethodnog dana bio izbio u Ilirsku Bistricu. Već istog dana, u blizini Ribnice, Brigada se sukobila sa njegovim prednjim dijelovima i bila odbačena nazad. U kratkom okršaju poginulo je petnaestak boraca,**' a više ih je ranjeno.

Petog maja Brigada je dobila zadatak da odsiječe i uništi neprijateljev klin koji je izbio do s. Harije, zapadno od Bistrice. Zbog neopreznosti štaba 2. bataljona dogodila se, međutim, tragedija, slična onoj 5. bataljona u Dolinama novembra 1943. godine. Neprijatelj je u toku noći ubacio jedan bataljon u pozadinu fronta i napao neosiguranu brigadnu rezervu (2. bataljon), u selu Brdce. Intervencija malobrojnog Izviđačkog voda Brigade spriječila je potpuni poraz i omogućila proboj ostatku Bataljona. Ni jedan zadatak u toku postojanja Brigade nije plaćen sa više gubitaka od ove —

*) Poginuli su Mirko Bajčetić iz Mirilovića kod Bileće, Tahir Balić iz Bala kod Konjica, Mato Bjelorepa iz Hutova kod Čapljine, Rade Elčić iz Drozgometve kod Hadžića, Salih Fetahović (Fetahagić) iz Sarajeva (podlegao ranama), Mustafa Husović iz Jasenice kod Foče, Nedjeljko (Neđo) Jahura iz Obzira kod Ljubinja, Ahmed Karasalihović iz Sarajeva, Vicko Kraljević iz Graba kod Ljubuškog, Slavoljub Kuljanin iz Donjeg Sela kod Konjica, Branko Kuljić iz Trusine kod Stoca, Milan Matović iz Bogojević Sela (Zubci) kod Trebinja, Asim Mujkanović iz (1. bataljona), Božo Milićević iz Hrguda kod Stoca, Bogdan Milišević iz Koleškog kod Nevesinja, Božo Lero iz Čepelice kod Bileće, Dušan Luburić iz Divina kod Bileće, Asim Mujkanhodžić iz Sarajeva, Slavko Mutabdžić iz Ušivka kod Hadžića, Ivica Pavlović iz Brankovića kod Zavidovića, Radoslav Samardžić iz Slata kod Nevesinja.

**) Redžep (Redžo) Pejto iz Hunkovića kod Foče, Gojko Rupar iz Trusine kod Nevesinja, Milisav Šević iz Budimaca kod Našica (SR Hrvatska), Adem Šukrović iz Jablanice kod Trnova, Vladimir (Vlado) Tabaković iz Mrežice kod Bileće, Petar Tomić iz Ustikoline kod Foče, Mustafa (Mujo) Turčinović iz Dragovića kod Hadžića, Danilo Vujičić iz Kruševa kod Nevesinja, Ivan Zovko iz Pologa kod Mostara i, možda, još nekoliko boraca.'[15])

neopreznost. U njemu su svoje živote izgubili 54 borca i starješine. Ranjenih je bilo možda dva puta toliko.[16]' Izvjestan broj ranjenih kasnije je podlegao povredama, pa je broj žrtava prešao 60. Među ostalima, poginuli su: Božo Kovač iz Zovog Dola kod Nevesinja i Jovan Šuletić iz Zaloma kod Nevesinja, te Marko Skoro iz Baćevića, komandir čete, Dušan Ivković iz D. Drežnja, kod Nevesinja, politički komesar čete, Tatjana Rebić iz Sarajeva, referent saniteta bataljona, Lazar Baćina iz Udrežnja, kod Nevesinja i Zulfikar (Zulfo) Jaganjac iz Bileće, komandiri vodova, Ratko Kovač iz Zovog Dola, zamjenik komandira čete.*'

Napad na 2. bataljon poremetio je napad Brigade, pa je počeo sa izvjesnim zakašnjenjem. Ogorčenje zbog gubitaka, kao i snažna tenkovska i artiljerijska podrška, doprinijeli su uspjehu napada kome Su sadejstvovali i dijelovi 13. (primorsko-goranske) udarne divizije. Njemačka borbena grupa *»Rajndl«*. (R e i n d e l), ostaci njemačke 392. pješadijske divizije, (sa preko 2.000 vojnika) bila je opkoljena u s. Harije. U toku noći, paralelno sa pregovorima sa komandom 97. korpusa (čija je glavnina bila stiješnjena gotovo u samoj Ilirskoj Bistrici, na površini maloj od 15 kvadratnih kilometara), vođeni su pregovori o predaji i ove odvojene grupe, iako borbe nisu bile prestale. Komanda korpusa je konačno bila prinuđena da potpiše kapitulaciju. Ujutru 7. maja 10. brigadi se predalo 1.800 vojnika sa cjelokupnim naoružanjem i opremom. U borbama za selo Harije 6. i 7. maja 1945. godine poginulo je 12**' boraca i starješina 10. brigade, a nekoliko desetina ih je ranjeno.[18]'

*) U borbi su također poginuli: Mušan Alihodžić iz Zukića kod Konjica, Rade Bovan iz Vrapčića kod Mostara, Dušan Balajić iz Šehovine kod Nevesinja, Muharem Drkenda iz Madžara kod Pljevalja (SR Crna Gora), Mustafa (Mujo) Bučan iz Rotimlje kod Stoca, Rade Čerovina iz Tmuše kod Uloga (Kalinovik), Murko Čabrilo iz Zuberina kod Nevesinja, Drago Dilber iz Lijetova kod Visokog, Mirko Drašković iz Vlasača kod Trebinja, Mehmed Isić iz Gnojnica kod Mostara, Husein (Huso) Isić iz Gnojnica kod Mostara, Četko Ivković iz Drežnja kod Nevesinja, Lovro Jerković iz Borovaca kod Opuzena (SR Hrvatska), Hamid Jusufbegović iz Repovaca kod Konjica, Murat Karović iz Slatine kod Foče, Galib Kazić iz Vrbljana kod Konjica, Džafer Klinac iz Vikoča kod Foče, Abdulah (Avdo) Klipo iz Zagrada kod Rudog, Ostoja Knojelac iz Boškovića kod Ustikoline (Foča), Jure Kožul iz Mokrog kod Lištice, Ljubo Kljakić iz Udrežnja kod Nevesinja, Srećko Koprivica iz Draževića kod Fojnice, Milovan Kosović iz Miholjača kod Gacka, Vasilj (Vaso) Kovačević iz Koleškog kod Nevesinja, Petko Kuljanin iz Donjeg Sela kod Konjica, Sava Kuljanin iz Donjeg Sela kod Konjica, Nikola Lojanica iz Dola kod Hadžića, Milorad Marić iz Strujića (u Popovom polju) kod Trebinja, Ante Martinović iz Janjine na Pelješcu kod Dubrovnika (SR Hrvatska), Mihovil (Miho) Milićević iz Dubrave kod Fojnice, Bajro Novalić iz Vrdolja kod Konjica, Veljko Pušara iz Ušivka kod Hadžića, Slavko Radovanović iz Hatelja kod Stoca, Radoslav Samardžić iz Slata kod Nevesinja, Danilo Samardžić iz Potoka kod Stoca, Mustafa (Mujo) Spiljak iz Sunja kod Stoca, Mirko Spremo iz Biograda kod Nevesinja, Salko Skuljić iz Rabine kod Nevesinja, Janko Šaško iz Jesenjskog Brda kod Krapine (SR Hrvatska), Jovan (Jovo) Skoro iz Bačevića kod Mostara, Marko Skoro iz Bačevića kod Mostara, Savo Skoro iz Bačevića kod Mostara, Miloš Šošić iz Vina kod Ustikoline (Foča), Mate Sušić iz Graba kod Ljubuškog, Alija Turčinović iz Pazarića kod Hadžića, Petar (Pero) Vladičić iz Grandića kod Foče, Risto Vuković iz Dragoljevića kod Foče, Stanko Zovak iz Vitine kod Ljubuškog, Vlado Zubac iz G. Drežnja kod Nevesinja i Risto Zubac iz Grabovice kod Nevesinja, svi iz 2. bataljona te Rade Antunović iz Kazanaca kod Gacka, iz Izviđačkog voda Brigade.'[17])

**) Poginuli su: Mehmed (Meho) Duraković iz Biletića kod Čitluka, Ahmed Đajić iz Đajića kod Konjica, Franjo Jažić iz Zabočkog Pavlovca, Zabok (SR Hrvatska), Mehmed Kisto iz Ostrožca kod Konjica, Ismet Klepo iz Blagaja kod (Mostara, Abdulah (Avdo) Kovačević iz Rodića kod Ostrožca (Konjic), Đuro Kratušić iz Mlina kod Dubrovnika, Slavko Mandić iz Sarajeva, Ibrahim Muminović iz Drežnice kod Mostara, Gojko Pušara iz Medanića kod Gacka, Miroslav Rikalo iz Dodanovića kod Trebinja, Salih (Salko) Skuljić iz Žulja kod Nevesinja.'[19])

Predajom 97. armijskog korpusa operacije u Slovenačkom primorju i Istri su bile završene. Preko Pivke i Postojne Brigada je, naveče 7. maja, krenula u sastav Divizije, prema još neoslobođenoj Ljubljani. Za sedam dana ona je prokrstarila Slovenačkim primorjem i dijelom Isti'e, uostalom kao i ostale jedinice Divizije, svuda dočekivana oduševljenim prijemom naroda. Oba zadatka izvršila je na najbolji mogući način. U oba slučaja, po završenim borbama, postrojavane su hiljade zarobljenika i — jedina sjena na ovim uspjesima bila je neopreznost 2. bataljona, plaćena sa više od polovine gubitaka 10. brigade u borbama kod Trsta i Ilirske Bistrice oni su iznosili ukupno 103 poginula i preko 150 ranjenih boraca i starješina).[20]

Oslobođenje Ljubljane

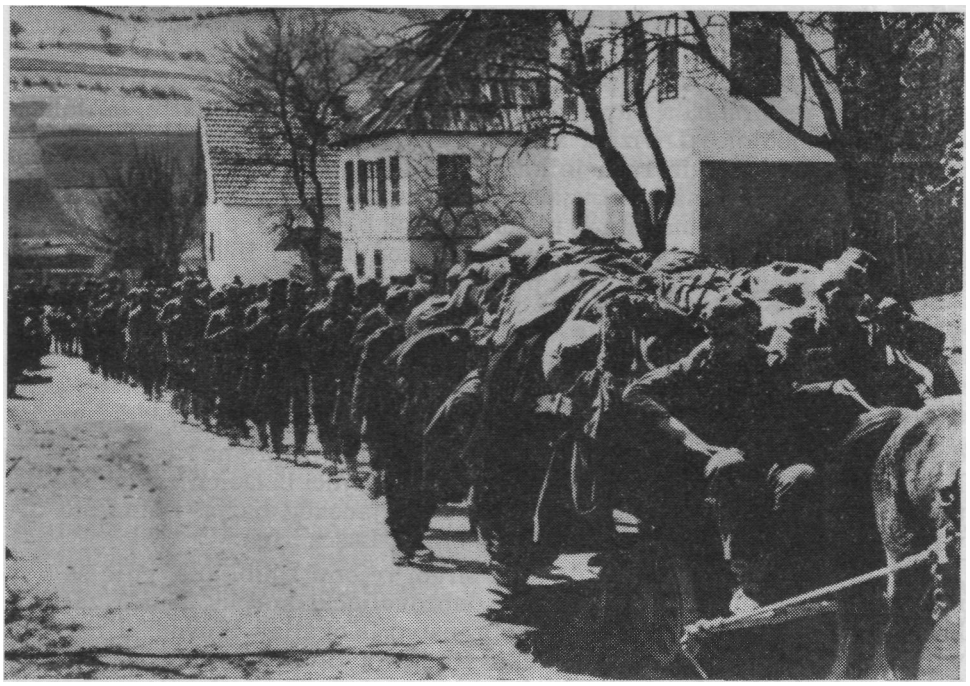
U međuvremenu, prethodno stupivši u međusobnu vezu, štabovi 29. divizije i 7. udarnog korpusa JA počeli su, 6. maja, pripreme za oslobođenje Ljubljane. Jedinice 7. udarnog korpusa, nastupajući iz Dolenjske, izbile su, u toku tog dana, na jugoistočnu ivicu Ljubljanskog barja. Petnaesta divizija preko Grosuplja, a 18-ta preko Velikog Lašča i Iga.

Ranije je bilo planirano da se u širem rejonu Ljubljane, gdje se već nalazilo pet većih grupacija (Srpski dobrovoljački korpus, Ruski zaštitni korpus, Rupnikovo Slovensko domobranstvo, Kokaljev Slovenski narodni varnostni zbor i Dujićeva četnička Dinarska divizija), koncentrišu sve kolaboracionističke formacije iz Jugoslavije, koje su odstupile na zapad. Uz pomoć 7. SS divizije i zatečenih njemačkih policijskih jedinica one su, između ostalog, trebale osigurati prihvat njemačkog 97. armijskog korpusa. Obuhvatnim manevrom 4. armije preko Snežnika ove su, međutim, razdvojene.

Sada, kada su jedinice Jugoslovenske Armije (7. korpus i 29. divizija) izbili na južnu i zapadnu ivicu Ljubljanskog polja, u njemu su se nalazili samo manji dijelovi Slovenskog domobranstva (dva pokretna bataljona i desetak posadnih četa), Operativna grupa (2, 3. i 4. puk) Srpskog dobrovoljačkog korpusa, jedan puk Ruskog zaštitnog korpusa i nešto četnika, ali — bez nade da bi tu mogli sačekati pridolazak ostataka ustaša, domobrana (NDH) i crnogorsko-hercegovačkih četnika (Crnogorske narodne vojske). Oni su tek izbijali u rejon Krškog i u Sevnice i bili udaljeni — najmanje tri dnevna marša. Očigledno je bilo da je otpao i dolazak angloameričkih trupa, pošto su se, izuzev prodora 2. novozelandske divizije u Trst, već bile zaustavile na Soči. Od njemačkih jedinica u Ljubljani i Ljubljanskom polju nalazilo se najviše 4 do 5 SS-policijskih bataljona (iz sastava 10, 19. i 25. puka), sa 5 artiljerijskih baterija i SS-podoficirska škola. Cjelokupnom odbranom rukovodio je pukovnik *Zeler* (S e e l e r).

Tih dana je, pod njemačkim okriljem, u Ljubljani formirana i »vlada« samostalne Slovenije, koja je ovim njemačkim jedinicama preko »svoje« teritorije odobrila slobodan prolaz sa oružjem radi povlačenja prema Austriji.[21]

Kako je 18. (slovenačka) divizija bila dobila zadatak da dijelom snaga izbije u Borovnicu, štab 29. divizije je odmah naredio 13. udarnoj brigadi da se sa desnog divizijskog krila prebaci na lijevo, u rejonu Horjula, sa zadatkom da, nastupanjem dolinom r. Sujice prema Sent Vidu, nastoji presjeći neprijatelju odstupnicu iz Ljubljane prema Kranju. Stab Divizije je istovremeno sa dva bataljona 11. brigade pokušao ovladati Logom, kako

Na dugom maršu, jedna jedinica 29. divizije prolazi kroz naselje kod Jajca

Propagandni odsjek 13. brigade na maršu kroz Liku

Preko Vrhovina

Muzičari na zastanku u toku marša

U kamionima kroz Ogulin

Danima se maršovalo

Na planini Javorku pred Postojnom, 1. maja 1945.

Ratni plijen u Postojni

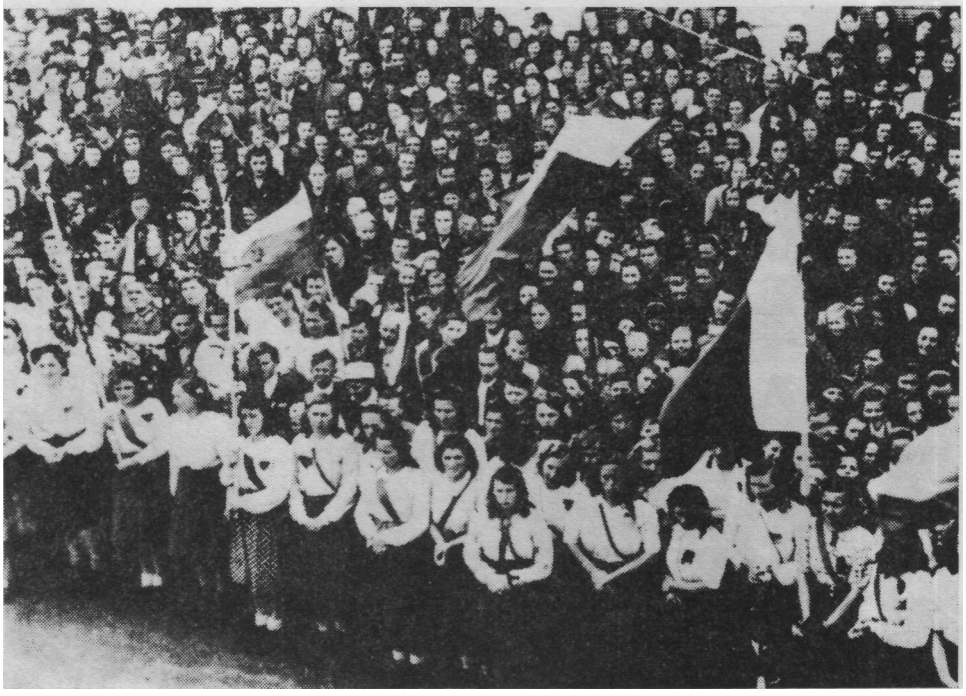
Artiljerijska brigada 29. divizije na maršu kroz Gorski Kotar

Sa sahrane narodnog heroja Radovana Šakotića u Postojni

Predah poslije teških borbi kod Ilirske Bistrice, 8. maja 1945.

Narod Slovenačkog primorja dočekuje sa oduševljenjem hercegovačke borce

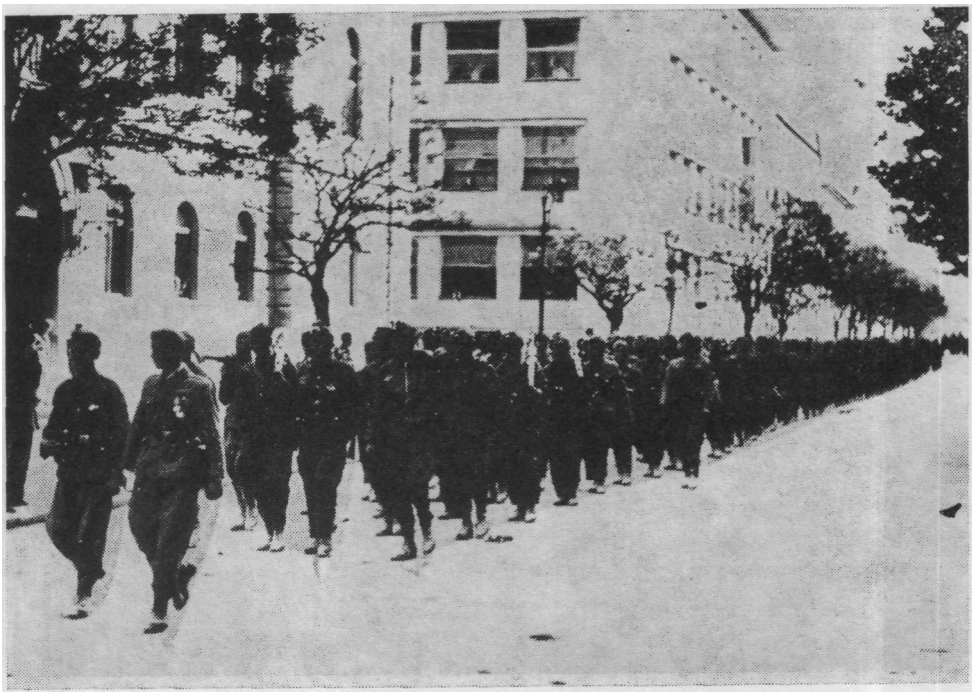
U Pivki

Na ulicama oslobođenog Trsta

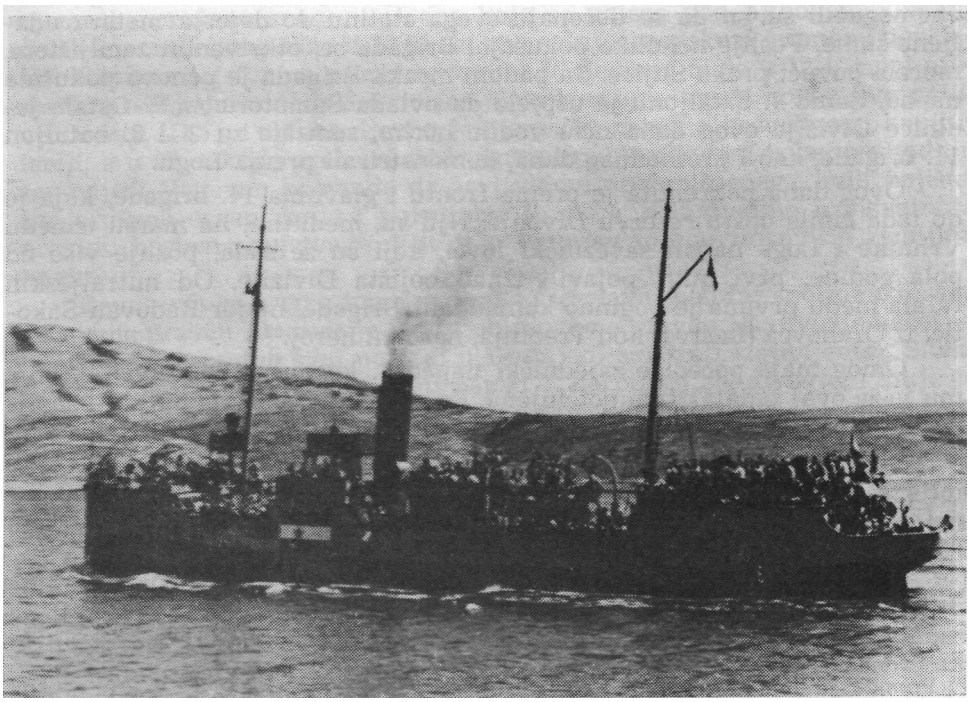
Sprovođenje zarobljenih njemačkih vojnika u Trstu, 2. maja 1945.

U oslobođenoj Ljubljani, 9. maja 1945.

Leci na *ljubljanskim, ulicama, maja 1945.*

Na povratku iz Slovenačkog primorja u Hercegovinu

bi polazne položaje što više približio Ljubljani. Bez artiljerijske podrške, usamljeni i uz to sukcesivno angažovani 2. i 3. bataljon 11. brigade, nisu mogli izvršiti zadatak. Trinaesta brigada ovog dana je, nastavljajući gonjenje, oslobodila desetak sela na padinama Srobotnika (tt. 780) i izbila u Kamnik i Preserje, dok se neprijatelj, uz artiljerijsku podršku, povukao preko Ljubljanice i u 16 časova uništio željeznički most na njoj.

Po prijemu Divizijske zapovijesti, Brigada je, usiljenim noćnim maršem iz Preserja preko Verda, Vrhnike i Loginje, do svitanja čelom kolone stigla u rejon Horjula. Začelje kolone bilo je u selu Vrhzdenec. Brigada se kretala drumom u koloni po dva. Bočnih i čelnog obezbjeđenja nije bilo. Maršovala je u stvari neposredno ispred prednjeg kraja odbrane Operativne grupe Srpskog dobrovoljačkog korpusa (ojačane sa nešto Rupnikovih domobrana, pa i nešto hercegovačkih četnika) i tako se, čitavom dužinom kolone, izložila bočnom udaru ukopanog i maskiranog neprijatelja sa veoma bliskog odstojanja.

Naime, Operativna grupa SDK (2, 3. i 4. puk), u namjeri da se povuče na sjever, noću 5/6. maja posjela je topografski veoma pogodan greben između rijeka Šujice i Gradaščice, da bi, 7. maja pred veče, preko Medvoda i Kranja, krenula prema Radovijici i dalje, na sjever. Zahvaljujući činjenici što je čelna zasjeda na raskrsnici ispred s. Podolnice rano otvorila u jutarnjoj izmaglici dosta nepreciznu vatru po čelu kolone, omogućila je borcima Brigade da bočne plotune i rafale neprijateljeve zasjede dočekaju uglavnom zaklonjeni.

Čete i bataljoni su se vrlo brzo snašli. Kolona se odmah pretvorila u streljački stroj, koji je, po dijelovima, sa druma krenuo uz greben. Dobro organizovana vatra sa ivice šume i artiljerijska podrška sa vrha grebena onemogućili su im da se dočepaju svega stotinu do dvjesta metara udaljene šume. Poslije nekoliko pokušaja, Brigada se, otkrivenim zemljištem, morala povući preko Šujice. Sa padom mraka Brigada je ponovo pokušala napad. Samo 2. bataljonu je uspjelo da ovlada Samotoricom.[22'] Ostale jedinice Divizije ovog dana nisu vodile borbu, sem što su 2. i 3. bataljon 11. brigade, kao i prethodnog dana, demonstrirali prema Logu.

Ovog dana pokrenuta je prema frontu i glavnina 14. brigade, koja je do tada činila opštu rezervu Divizije. Nju su, međutim, na maršu između Vrhnike i Loga napali savezнички lovci, koji su se sada, poslije više od pola godine, prvi put*' pojavili iznad bojišta Divizije. Od mitraljeskih rafala među prvima je poginuo komandant Brigade, major Radovan Šakotić, iz Orahovca (Lastva) kod Trebinja, narodni heroj.[22']

Omog maja počeo je zajednički napad 7. korpusa i 29. divizije, koja mu je za ovaj zadatak bila potčinjena. Po slamanju položaja na liniji spoljne odbrane Ljubljane trebalo je goniti neprijatelja i, što prije, upasti u Grad. Dvadeset deveta divizija je napadala sa tri brigade u liniji:

— na desnom krilu 14. brigada, u zahvatu glavnog druma Vrhnika—Ljubljana, sa zadatkom da se slomi neprijateljski otpor u Logu i, brzim nastupanjem, upadne sa zapada u Ljubljanu;

— u centru 11. brigada, niskim grebenom između ovog druma i doline Šujice, zahvatajući i naselja u njoj (Podolnica, Brezje, Dobrova) i sa zadatkom da ovlada sjevernim izlazom iz Ljubljane;

*) Premda je bilo dogovoreno, savezničko vazduhoplovstvo nije 4. armiji pružilo podršku ni u najtežim okršajima sa 97. korpusom, pa nije teško dokučiti zbog čega su se sad ovdje, na ulazu u Ljubljansko polje, pojavili njihovi avioni.

— na lijevom krilu 13. brigada, u međuvremenu pomjerena do izvora Gradaščice, po ovlađivanju grebenom između Šujice i Gradiščice, imala je da oslobodi Polhovgradec i Dvor i, najkraćim pravcem, izbije u Sent Vid;

— težište napada Divizije bilo je izraženo plasiranjem cjelokupne artiljerije na desnom krilu, radi brzog slamanja neprijatelja u Logu.

Deseta hercegovačka brigada, u vrijeme izdavanja Divizijske zapovijesti, bila je tek oslobođena zadataka u Ilirskoj Bistrici, od Ljubljane udaljena punih 90 km. Na njeno učešće nije se moglo računati, sem ako se borbe oduže preko dva dana. Za svaki slučaj, ona je, pred veče 7. maja, maršem krenula preko Pivke, Postojne i Logateca prema Vrhniki i Ljubljani. Ulogu divizijske rezerve preuzeli su Zaštitni i Inžinjerijski bataljon Divizije.[23]

Uz snažnu artiljerijsku i minobacačku podršku, sve tri brigade su, rano ujutru 8. maja, krenule u napad. Samo Artiljerijska brigada je ispalila 2.625 granata, ali napori u toku dana nisu krunisani uspjehom. Sa padom mraka napadi su ponovljeni. Trinaesta brigada, kojoj je ovog dana iz divizijske rezerve u Logatecu stigao njen 3. bataljon, uspjela je da na krajnjem lijevom krilu ovlada Kožijakom, poslije čega su pukovi Srpskog dobrovoljačkog korpusa naglo odstupili. To je dalo podstreka i ostalim jedinicama, kojima je, nekako u to vrijeme, saopštena vijest o kapitulaciji Velikonjemačkog trećeg rajha. Jednaesta brigada je ovladala selom Brezje, a 14. konačno slomila uporni otpor neprijatelja u Logu. Neprijatelj se nigdje više nije zaustavio, tako da su bataljoni 14. i 11. brigade, nešto iza pola noći, upali u već napuštenu Ljubljanu.

Naime, poslije potpisivanja prethodnog akta o bezuslovnoj kapitulaciji u Remsu 7. maja 1945. godine, u 2.41 sat saveznici su se dogovorili da se zvanični akt o tome potpiše 8. maja u Berlinu, prema čijem slovu su sve njemačke oružane snage — i one koje se nalaze pod njihovom komandom — morale istog dana u 23.01 sat po srednjoevropskom vremenu obustaviti borbena dejstva na svim frontovima.[24] Sedmog maja u 12.45 novi njemački predsjednik vlade *Šverin fon Krozik,* u ime takođe novog šefa države *Denica* (Döntz), obavijestio je njemački narod o bezuslovnoj kapitulaciji, a u 22, takođe preko radija, general-pukovnik *Jodl* izdao posljednju zapovijest Vrhovne komande da »svi vidovi oružanih snaga, svih bojišta, sve oružane organizacije i pojedinci« 9. maja 1945. godine u 00 minuta prekinu borbena dejstva.[25] Vijesti o tome su munjevito obišle zemljinu kuglu.

Ravnajući se prema tome — i pošto je glavni položaj spoljne odbrane Grada na pravcu 29. divizije bio izgubljen, a na pravcu 18. divizije načet — neprijatelj je morao svoj položaj u Ljubljani smatrati izgubljenim. Shvatio da je najbolje ne čekati opšti napad 7. korpusa i 29. divizije, i da je to posljednja šansa da se bar oni motorizovani dočepaju Austrije. Zbog toga je iz svih raspoloživih oruđa otvorio snažnu artiljerijsku vatru i, u 23 sata 8. maja, počeo tako žurno da se povlači, da je čitav grad u roku od dva i po sata bio slobodan.[26] Prema izvještajima 11. i 14. brigade njihovi bataljoni su ušli u *Ljubljanu* u 3.00. 9 maja 1945. godine.*) Goneći neprijatelja, one su ujutru oslobodile i Medvode, dok je 13. brigada, istog dana u 17 sati, oslobodila Sent Vid. U toku dana u Ljubljanu je stigla i Artiljerijska brigada, a potom i štab Divizije sa prištapskim jedinicama i 10. brigada. U borbama za oslobođenje Ljubljane, od 6. do 8. maja 1945. godine, Divizija je neprijatelju nanijela teške gubitke (520 mrtvih, 700 zarobljenih,

*) Istovremeno ili nešto ranije, sa drugih pravaca u grad su ušle i jedinice 7. korpusa.

zaplijenjeno je 5 tenkova, 125 topova i haubica, 110 minobacača 81 i 46 mm, 500 mitraljeza i puškomitraljeza, 5.000 pušaka, 400 automata, 25 kamiona, 30 traktora, nekoliko putničkih automobila, 40 motocikla i 7 vojnim materijalom natovarenih željezničkih kompozicija, kao i velike količine municije, hrane i opreme u skladištima).[27]' Gubici Divizije su bili minimalni. Poginulo*' je dvadesetak, 1 nestao, a ranjeno preko tridesetak boraca i starješina.

Borcima Divizije duboko su se urezali u sjećanje oduševljeni pozdravi i cvijeće građana Ljubljane kojim su razdragano zasipali kolonu. Na zidovima ulica vidjele su se mnoge parole i plakati: *»Živeo Vrhovni komandant, maršal Tito«! »Zivela Jugoslovanska armada!«, »Živela 29. divizija, ki je prva vkorakala v Ljubljano!«.*

Na svečanom mitingu, održanom 10. maja u oslobođenoj Ljubljani, predsjednik prve vlade Federalne Slovenije, *Boris Kidrič,* odajući priznanje borcima i starješinama 7. korpusa i 29. divizije za oslobođenje Ljubljane, izrazio je suštinski najznačajniji rezultat jednomjesečnog napora i zalaganja Divizije, u toku kojeg je pređeno blizu hiljadu kilometara, da bi se iz geografskog centra zemlje, u neprekidnim marševima i borbama, stiglo na sjeverozapadne granice Jugoslavije. On je, između ostalog, rekao: *»Želio bih da naglasim da je dolazak Dvadeset devete divizije u Ljubljanu najbolji dokaz pravog bratstva među jugoslovenskim narodima, bratstva koje se učvrstilo u zajedničkoj borbi i koje će se manifestovati u obnovi naše domovine Jugoslavije,«[29])*

Stab 4. armije naredio je da se neprijatelj energično goni prema sjeveru, a da Divizija, preko Kranja, što prije izbije na odsjek Tržič—Jesenice.

Već 10. maja jedinice su sustigle odstupajuće kolone, koje su se jedva više i osiguravale. Trinaesta brigada, ojačana baterijom brdskih topova iz 2. diviziona i vodom protivavionskih topova 20 mm, u 16 sati oslobodila je Kranj. Zarobila je 93 vojnika, a zaplijenila 1 tenk, nekoliko vozila, 93 puške, te nekoliko skladišta sa opremom i hranom. Četrnaesta brigada je, istog dana, bez dodira sa neprijateljem, oslobodila *Škofju Loku.* U oba mjesta tvornička postrojenja su bila neoštećena.

Jedanaestog maja 13. brigada je produžila prema Bledu, a 14. prema Tržiču. jedanaesta brigada u drugom eželonu prebacila se u Kranj. Oko deset sati na željezničkoj stanici Otoče 13. brigada je naišla na tri njemačka transporta jednog protivavionskog puka sa blizu 2.000 vojnika. Do 12 sati im je ostavljen rok za predaju. Brigada je u međuvremenu posjela povoljne položaje, a jedan bataljon, upućen je prema Radovljici i željezničkoj stanici Lesce—Bled. Nešto kasnije stigla je i jedna baterija 3. diviziona, pa se razvila višesatna borba. Tek oko 19 sati, poslije nekoliko bezuspješnih pokušaja proboja i gubitaka od 400 mrtvih, njemački laki protivavionski puk se predao. Zarobljeno je 1.100 njemačkih vojnika, podoficira i oficira, a zaplijenjeno je 30 protivavionskih topova 37 i 40 mm, 100 dvocjevnih i četverocjevnih protivavionskih topova 20 mm, cjelokupno lično i ostalo kolektivno naoružanje puka, 5 lokomotiva i 310 vagona, 15 kamiona, te velike količine municije, opreme i drugog, a između ostalog,

*) Među ostalim: Hasan Bećirović iz Ljubuškog (u Logatecu) iz čete za vezu; Pero Baćina iz Udrežnja (kod Drahomera) iz 11. brigade; Dževad Demirović iz Mostara (kod Loga) i Ivan Mandarić iz Višnjice kod Čitluka (u Ljubljani), oba iz 14. brigade; Radovan Parović iz Biograda kod Nevesinja (u Postojni) iz 10. brigade i Josip Perić iz Sinja (kod Mliništa) iz štaba Divizije, te bar 10 neidentifikovanih boraca iz 13. brigade. Nestao je Borislav Lučić iz Beograda iz 13. brigade.[2]«)

i 2.000 pari novih odijela. Ova odjeća je Brigadi — a i drugim jedinicama Divizije — pomogla da se za svečane proslave konačne pobjede nad okupatorom i definitivnog oslobođenja zemlje i okončanja rata u Evropi dobro obuju i zamijene na marševima i u borbama dotrajalu odjeću. Tog dana brigada je oslobodila *Radovljicu* i Bled.[30]

Četrnaesta brigada, ispred Tržiča, na položajima Zganja Vas—Kovor—Brezje, naišla je takođe, na otpor. Ljubeljski prevoj je komorama još bio zagušen. Za podršku napada pristigao je i 3. divizion Artiljerijske brigade i zauzeo vatrene položaje kod s. Duplje. Kratka snažna artiljerijska vatra omogućila je da neprijatelj bude brzo savladan, a *Tržič* oslobođen. Brzim paralelnim gonjenjem i bočnim udarima kolona prema Ljubelju je ispresijecana na više dijelova i zaustavljena. Brigada je potom do 20 sati izbila na Ljubeljski prevoj i tu uspostavila kontakt sa savezničkim trupama u Austriji. U ovoj, posljednjoj borbi koju su jedinice Divizije vodile u drugom svjetskom ratu, neprijatelj je imao 170 mrtvih, a zarobljeno je 314 njemačkih vojnika, četnika i slovenskih domobrana. Cjelokupna komora, koja se vukla od Tržiča prema Ljubelju, zaplijenjena je. U njenom sastavu nalazilo se mnogo zaprežnih kola, motornih vozila i oruđa.[31] Ovog posljednjeg dana, (11. maja) i 11. brigada koja je, nastupajući u drugom ešelonu Divizije izbila u Kranj, zarobila je 30 njemačkih vojnika sa 4 kamiona.[32] Dok je Artiljerijska brigada pratila i podržavala 13. i 14. brigadu, štab Divizije, sa 10. brigadom i prištapskim dijelovima, zadržao se u Ljubljani.

Na sektoru Divizije ovim je, 11. maja, prestao organizovani otpor neprijatelja. Slijedeća dva — tri dana radilo se samo o hvatanju pojedinaca ili malih grupica, ali su i neke od njih pružile otpor. Posljednjeg dana organizovanog otpora neprijatelja (11. maja) u borbama za oslobođenje Tržiča i Radovljice poginulo je pet boraca 29. divizije*) i dvadesetak ih je ranjeno.

Izbijanjem na Karavanke, 29. divizija je u potpunosti izvršila svoje zadatke u sastavu 4. jugoslovenske armije. U tom okviru ona je, u Sloveniji i Hrvatskoj, više od dvadeset dana na teritoriju gotovo 30 opština vodila svakodnevne borbe; u njima je preko 700 boraca i starješina izbačeno iz stroja (tačnije: 196 poginulih,**) 488 ranjenih i 10 nestalih). Za to vrijeme oslobodila je devet opštinskih mjesta: Postojna, Cerknica, Logatec, Vrhnika, Škofja Loka, Domžale, Kranj, Tržič i Radovljica, a učestvovala u oslobođenju još deset: Trsta, Ilirske Bistrice, Ljubljane (5 opština) i Jesenica, te vodila odbranu za Prezid i Čabar.

Neprijateljski gubici najbolje govore o rezultatu tih borbi. Ubijeno je više od 3000 neprijateljevih vojnika, a zarobljeno 5.709, što je više od ukupnog brojnog stanja jedinica Divizije. Plijen je, takođe, bio veliki i srazmjeran ovako velikim gubicima neprijatelja: 5 tenkova, 223 topa i

*) Poginuli su: Božo čavar iz Listiće (Lise), Drago Kljakić iz Udrežnja kod Nevesinja, Ibrahim Nezirović iz Lišana kod Mostara, Alija Mehić iz Podgorana kod Mdstara i Mihajlo Vilić iz Fatnice kod Bileće.

**) Pored ovih, koje smo već imenovali, u manjim okršajima, na posebnim zadacima i u nesretnim slučajevima, poginuli su još — ili podlegli ranama: Danilo Ivković iz Drežnja — intendant 14. brigade, Radoslav Kokotović (oba 1. maja u rejonu Pivke), Ramadan Zelihić iz Trebinja borac 14. brigade (ranjen 2. V kod Postojne, podlegao ranama u bolnici u Zagrebu), Alojz Bole iz s. Slavina kod Postojne (10. maja u Svetju kod Medvoda), oba iz 11. brigade, te Ramiz Brković iz Pljevalja (4. maja kod Trsta) i Radovan Parović iz Biograda kod Nevesinja (8. maja u Postojni) oba iz 2. bataljona 10. brigade.[34])

haubica, 155 minobacača, 77 mitraljeza, 628 puškomitraljeza, 8.630 pušaka, velike količine municije za sva oruđa i svih kalibara, 85 kamiona, 17 putničkih i specijalnih automobila, 20 pontonskih čamaca, 16 željezničkih kompozicija natovarenih hranom, odjećom, municijom i drugim materijalom.[33] Takve uspjehe mogle su postići samo jedinice visokog borbenog morala. Entuzijazam iskazan u borbi doprinio je slamanju fašizma i definitivnom oslobođenju zemlje. U tim borbama istovremeno, stvoreni su uslovi za skladan, bratski razvoj svih naroda i narodnosti i razvoj novih socijalističkih odnosa.

Gorenjsko je, sredinom maja, bilo impresivno zeleno i predivno. Sa prestankom borbenih dejstava, kao da su prestale i kiše, inače obavezni pratilac vojnika. Valjda se zbog toga suncem okupano zeleno Gorenjske još dublje dojmilo boraca Divizije, koji — kao da su tek sad i tek ovdje ugledali i zelenilo i ljepotu bratske Slovenije. Tome je svakako doprinio prisan i neskriveno iskren doček stanovništva slovenačkih gradova i sela, u kojima su jedinice divizije, poslije 16 mjeseci (a možda je bolje reći poslije četiri godine ratovanja) imale pravi predah. Na odmoru je Divizija bila razmještena ovako: 10. brigada — u Ljubljani i selima zapadno od nje, 11. brigada — u rejonu Dubrava—Zrnovnica—Potoci, južno od Radovljice, 13. brigada u Radovljici, Lescu i Bledu, 14. brigada — u Tržiču i selima Lajba i Sv. Ana, Artiljerijska brigada — u Radovljici, na Bledu i Tržiču — štab Divizije, Zaštitni i Inžinjerijski bataljon, Ceta za vezu, Bolnička četa i Muzika u Ljubljani. Ovakav raspored Divizija je zauzela 12. maja i, kasnije, nije bilo većih pomjeranja, osim što su ovog dana dva bataljona 13. brigade bila upućena u Jesenice, radi uništenja neprijatelja koji je oklijevao da se preda, ali su se, isti dan, vratili: 5.000 tamo zatečenih njemačkih vojnika u toku noći predalo se Motorizovanom odredu 4. armije, pa su Jesenice oslobođene.

Predah je bio kratak, svega četiri dana. Za to vrijeme jedinice su se odmorile, očistile, obuća i uniforma je okrpljena i, djelimično, iz plijena zamijenjena; sa naoružanjem i opremom to je već ranije bilo učinjeno. Našlo se vremena i za intenzivan politički rad, a počelo se i sa stručnom obukom. Petnaestog maja po brigadama (odnosno bataljonima) izvršene su smotre. Analizirale su se protekle borbe. Teško se shvatalo da je rat i stvarno završen, jer su druge jedinice JA u Štajerskoj još vodile borbe.

Povratak u Hercegovinu i uništenje četnika

Dok su trajale borbe, niko nije razmišljao o povratku. Sada, kad je rat završen, javlja se i nostalgija. Razoružavanjem posljednjih ostataka Grupe armija *»E«* u rejonu Celja, 15. maja 1945. godine i na jugoslovenskom ratištu prestale su borbe. Drugi svjetski rat za nas je tek sada završen.[35] Već sutradan, štab 29. divizije je, na osnovu naređenja Generalštaba JA, izdao Zapovijest za povratak divizije u Hercegovinu.[36]

Željeznički saobraćaj je bio razoren. Naročito nije dolazio u obzir najkraći pravac Ljubljana—Zidani Most—Zagreb—Bosanski Brod—Sarajevo—Mostar. Na pruzi Jesenice—Ljubljana—Postojna—Pivka—Rijeka bilo je više upotrebljivih dionica, ali zbog porušenih mostova i drugih objekata na više mjesta, kao i različite vuče (parne i električne), saobraćaj nije bio povezan. Premda Jugoslovenska ratna mornarica nije mogla Diviziju prihvatiti u razorenoj Riječkoj luci, ona je bila u stanju da joj obezbijedi prevoz od Crikvenice do Gradca i Metkovića. Zbog toga se i krenulo ovim

pravcem, ali je prevoženje željeznicom trebalo kombinovati prevozom drumskim vozilima dosta dugim marševima. Na marš su naročito bile upućene komore, pošto bi njihov prevoz usporio pokret Divizije.

Prevoženje jedinica oskudnim brojem lokomotiva i vagona, sa poduzim marševima i prekrcavanjem, do jadranskih luka Rijeke, Crikvenice i Kraljevice, trajalo je 5—7 dana. Ukrcavanje na brodove počelo je 23. ili 24. maja u Crikvenici. U Zadru bi jedinice obično prenoćile i, slijedećeg dana, nastavljale plovidbu drugim brodovima, tako da su, od Crikvenice do Gradca, prevoženi u dvije rute. Plovilo se Velebitskim, Zadarskim, Korčulanskim i Neretvanskim kanalom. More je bilo mirno. Ljudi i konji su iskrcavani u Gradcu, dok je materijal prevožen u Metković, odakle je mogao biti prihvaćen na željeznicu. Do kraja mjeseca Divizija se glavninom našla u Hercegovini, a početkom juna — stigli su i posljednji ešeloni Artiljerijske brigade. Raspored jedinica je u početku bio sljedeći: štab Divizije sa prištapskim dijelovima — u Mostaru, 10. brigada — u Mostaru, 11. u Strugama, 13. u Imotskom, 14. u Čapljini i Artiljerijska brigada u Metkoviću, a potom u Nevesinju[37]' Tu je, u toku ljeta i jeseni, Divizija izvršila demobilizaciju starijih obveznika i, poslije završenog čišćenja preostalih odmetničkih grupa, preuzela mirnodopske zadatke. Njena teritorijalna funkcija, međutim, nije obnovljena. U toku izvršenja ovog čišćenja Divizija je takođe imala gubitke. Među ostalima, 6. juna 1945. godine u zasjedi u Bijelom polju kod Mostara poginuo je komandant 12. udarne brigade Ljubo Miljanović, narodni heroj, koji je upravo bio preuzeo komandu nad 3. brigadom narodne odbrane.

Divizijska vojna oblast, po odlasku Divizije iz rejona Sarajeva, oslobođena neposredne brige oko svakodnevne popune i snabdijevanja Divizije svim potrebama, neposrednije se posvetila obezbjeđenju teritorije i, posebno, uređenju saobraćaja na njoj. Prikupljanje novih boraca nije više bio akutan zadatak i, preko svojih organa, radila je intenzivno na uspostavljanju potpune evidencije o vojnim obaveznicima, predajući dio poslova u nadležnost narodnooslobodilačkim odborima, a, prije svega, dosta značajnu proizvodnju, koju su obavljale njene radionice. Sanitetsko zbrinjavanje bilo je još uvijek veoma krupan zadatak. Bolnice vojne oblasti u Mostaru, Trebinju i Stocu imale su više stotina ranjenika i bolesnika.

Povrede mnogih ranjenika bile su veoma teške, pa su neki još bili u životnoj opasnosti. Njih je u 1945. godini, a naročito u ovom periodu, nekoliko desetina — i pored napora ljekara i dobro organizovane njege — podleglo ranama*'; drugi su ostali teški invalidi. Dok je trajao rat, o ovim invalidima se i dalje brinula Vojna oblast.

*) Među njima i potporučnik Mirko Radonja iz Poljica (Popovo) kod Trebinja, oficir na službi u štabu 29. divizije, zastavnik Vidak Kovačević iz Lukavca kod Nevesinja, komandir prateće čete 2. bataljona 10. brigade, Stevan Koprivica iz Renovca kod Nikšića, oficir na službi u štabu 29. divizije, Alija Sidran iz Stoca bolničar 13. brigade, Vule Koljivrat iz s. Sparožića (Površ) kod Trebinja, Rudolf Sut, iz Trave kod Limbla u Njemačkoj, borac Autočete Divizije, Krsto Kapor iz Bileće, borac Komande mjesta Bileća, Danilo Kurdulija iz Korita kod Bileće, borac 3. bataljona 11. brigade, Ljubomir Skočajić iz Blagaja kod Mostara, borac 13. brigade, Omer Buzaljko iz Stoca, borac 13. brigade, Mićo Supljeglav iz Uvjeća (Zupci) kod Trebinja, borac 5. bataljona 10. brigade, Danilo Šarović iz Bjelimića kod Konjica, borac 2. bataljona 10. brigade, Ahmed Bakšić iz Trebinja, borac 3. bataljona 14. brigade, Savo Rundić iz Dračeva (Popovo) kod Trebinja, Ahmed Šator iz Opličića kod Stoca, borac 2. bataljona 14. brigade i Branko Avdalović iz Drežnja kod Nevesinja, borac 3. bataljona 10. brigade te Marko Bokun iz s. Rapti (Bobani) kod Trebinja (podlegao ranama u bolnici u Sarajevu).[38])

U skladu sa promijenjenim zadacima, promijenjenom situacijom i činjenicom da su organi narodne vlasti sa svojim organima za zaštitu naroda i Narodna milicija na čitavoj teritoriji preuzeli svoje funkcije, djelimično se smanjio i obim poslova Vojne oblasti 29. divizije. Prateći reorganizaciju narodne vlasti, u okviru koje je izvršeno ukidanje okružnih narodnooslobodilačkih odbora, Vojna oblast je rasformirala i svoje komande vojnih područja (imala ih je tri, I, II i III), pa je sada neposredno rukovodila sa 16 komandi mjesta: Mostar, Gacko, Široki Brijeg (Listića), Posušje, Čapljina, Ljubinje, Ljubuški, Trebinje Stolac, Bileća, Nevesinje, Konjic, Prozor, Duvno i Livno. U vezi s tim, rasformirani su i teritorijalni partizanski bataljoni (bilo ih je osam). Mlađe ljudstvo iz ovih bataljona uključeno je u Streljački i Dopunski bataljon, gdje su završavali osnovnu obuku, a potom, djelimično, upućeni za popunu operativnih jedinica i jedinica KNOJ-a. Sa oko 800 boraca popunjene su, na primjer, 12. hercegovačka brigada i 3. brigada Bosanskohercegovačke divizije narodne odbrane. Dio ljudstva stavljen je na raspolaganje za obrazovanje Narodne milicije, a ostalo demobilisano ili raspoređeno prema nahođenju organa narodne vlasti. Kad god je bilo moguće, jedinice Vojne oblasti i jedinice 12. i 13. brigade pomagale su narodu u prvoj sjetvi u oslobođenoj Hercegovini.

Dvanaesta brigada, odvojena od Divizije, poslednji ratni mjesec provela je u Hercegovini. Od povratka iz Kiseljaka do početka maja ona je, zajedno sa 3. brigadom Bosanskohercegovačke divizije KNOJ-a, čistila pojedine dijelove Hercegovine od ostataka kolaboracionističkih formacija, koji su još nazivani i škripari ma i kamišarima. Njih je u Hercegovini tada bilo oko 2700 zapravo toliko ih je Divizija zatekla početkom juna 1945. godine. Premda se njih 2.000 u divizijskom Dnevniku tretiraju kao četnici, a 700 kao ustaše,[38aJ] moramo reći da su, u najvećem broju, u pitanju bili zavedeni seljaci, koji su se prije mogli tretirati kao vojni bjegunci. Neki od njih nisu bili ni naoružani. Velik dio se sakrivao u neposrednoj blizini svojih kuća i nije imao međusobnih kontakata. Ipak je, približno jedna trećina, bila organizovana u manje i veće grupe, ponekad sa nazivima ranijih formacija, bataljona i četa. Najkompaktniju od njih, na primjer, predvodio je Stipica Šićaja u rejonu Vran-planine, a brojala je oko 150 odmetnika sa jednim minobacačem i dvadesetak automatskih oruđa. Veće četničke grupe kretale su se u konjičkom, nevesinjskom i ljubinjskom srezu.

Pošto su nagovaranja pukovnika američke vojne obavještajne službe (OSS) *Roberta Mekdauela* (R. Mac Dowel) konačno učvrstila u uvjerenju Dražu Mihailovića da će u Antihitlerovskoj koaliciji doći do rascjepa i da će ishod sukoba sa Sovjetskim Savezom odlučiti činjenica da zapadni saveznici posjeduju atomsko oružje, četnička glavnina je, umjesto povlačenja na zapad, 20. aprila 1945. godine, kada je već bila stigla na Vrbas, iz rejona Hrvaćana (kod Prnjavora) naglo skrenula na jug prema Vlašiću. U rejonu sela Jošavke jedinice su, rasterećene (od svih ranjenika, bolesnih i iznemoglih, zaprežnih kola, težih oruđa i svega što bi moglo ometati brz pokret planinskim bespućima na maršruti dugoj više stotina kilometara, do Srbije. Tamo je trebalo »samo« dići ustanak i uslijedila bi angloamerička intervencija.*' Na licu mjesta, po odvajanju crnogorskih i hercegovačkih četnika, Draža je raspolagao sa oko 15.000 vojnika. Pokret

*) Na Dražinu odluku da krene prema Srbiji nisu bili bez uticaja i lažni radio-izvještaji o razvoju »gerile« u Srbiji, što mu ih je upućivala OZN-a.

prema Srbiji počeo je 22. aprila 1945. godine u tri kolone. U prvoj etapi trebalo se, preko planina Uzlomca i Borje, te Očauša, Vlašića i Mahnjače, prebaciti do Zavidovića, gdje je trebalo forsirati Bosnu i dokopati se Ozrena. Zbog toga su prethodnicu sačinjavali Ozrenski i Trebavski korpus, dok je glavnina Bosanskokrajiškog korpusa na Čemernici trebalo da predstavlja neku vrstu zaštitnice od jedinica JA iz doline Vrbasa, koncentrisanih radi napada za oslobođenje Banja Luke.[39]

Podaci o snazi i kretanju četnika, kojima su raspolagali štabovi JA, bili su vrlo oskudni, opasnost nije odmah uočena, pa su, po oslobođenju Banja Luke i Kotor Varoši, prema njima angažovane male snage. Po oslobođenju Kotor Varoši dobili su još i nepredviđeno pojačanje, jer im se pridružilo 700 ustaša, koje su iz njega umakle. Ipak je 18. brigadi, 53. i 20. brigadi 27. udarne divizije uspjelo da u borbama 26. i 27. aprila kod Zavidovića razbiju četničku prethodnicu i odvoje je od glavnine, koja je na Vlašiću čekala da od Američke armije bude snabdjevena vazdušnim putem jer — više nije bilo njemačkih magazina. Kad su to američki četvoromotorni avioni, koji su u nekoliko navrata noću 27/28. i 28/29. dolijetali u parovima i padobranima bacali neophodnu municiju, lijekove i opremu, konačno učinili[40] za pomoć prethodnici bilo je kasno, pa se od planiranog forsiranja moralo odustati.

Ne insistirajući više ni na pokretu zaštitnice, Draža Mihailović je, sa preostalih oko 10.000 uglavnom srbijanskih četnika, uoči 1. maja pregazio Lašvu, 4. maja zauzeo i spalio Fojnicu i, sutradan, prednjim dijelovima izbio na Bitovnju — s namjerom da obiđe čitav tok rijeke Bosne i — preko sjeverne Hercegovine i jugoistočne Bosne — stigne u Srbiju.

Već 2. maja štab 3. udarnog korpusa preduzeo je prve mjere za uništenje ove grupacije i, uz štab Bosanskohercegovačke divizije narodne odbrane, preuzeo rukovođenje operacijom u svoje ruke. Za operaciju mu je na raspolaganju stajalo 6—7 brigada, a prvobitna zamisao bila je — uništenje četnika na Bitovnji. Sa sjevera i zapada četnike je gonila glavnina (18. i 19. srednjobosanska brigada) 53. udarne divizije i glavnina 1. brigade Bosanskohercegovačke divizije narodne odbrane u rejonu Sarajeva nalazila se glavnina (18. hrvatska i 21. tuzlanska brigada) 38. udarne divizije, dok je, po naređenju Generalštaba JA, 4. maja od 12. hercegovačke brigade, 3. (hercegovačke) brigade narodne odbrane i jednog (1.) bataljona 1. brigade Bosanskohercegovačke divizije narodne odbrane na sektoru Ivan-sedla formirana Operativna grupa, čiji je štab imao naziv *»Operativni štab Zajednice na sektoru Ivan-sedla«*. Štab su sačinjavali: Jovan Andrić, komandant 3. brigade Bosanskohercegovačke brigade KNOJ-a, Petar Mišeljić, politički komesar 12. hercegovačke brigade i Radivoje Bronzić, načelnik štaba 12. hercegovačke brigade.

Već sutradan jedinice su bile prikupljene u selima Uzdol, Solakova Kula, Repovci, Raštelica i Tarčin, ali samo 6 bataljona. Drugi bataljon 12. i tri bataljona Hercegovačke brigade narodne odbrane bili su u pokretu, ali još nisu bili stigli. Četnici su se već bili dokopali grebena Vraniće, Pogorelice i Bitovnje, pa je Operativna grupa bila u veoma nepovoljnom položaju. Ostavljajući 2. bataljon Hercegovačke brigade narodne odbrane u Bradini u rezervu, Operativni štab je bataljone 12. brigade angažovao na lijevom krilu, od brda Tjeme (k. 1343) iznad s. Sipe preko Kruščice — Džanića i Gobelovine do Tuhobića, na padinama Zec-planine, Pogorelice i Bitovnje, orijentišući po jedan bataljon prema svakoj od ove tri planine. To znači da ih je razvukao na preko 25 km fronta. Slično je bilo i sa prvim

bataljonima obje brigade narodne odbrane, koji su posjeli liniju od Vihora (k. 1287) na Ivan-planini, preko Raskršća (k. 915), do sela Graba u podnožju Tmor planine.[41]

Jedinice su uskoro stupile u kontakt sa četničkim izviđačkim dijelovima. Pošto se na njenom pravcu radilo o manjim snagama, 12. brigada je na lijevom krilu ove dosta lako odbacila i, 6. maja u 13 sati, u selu Crni Vrh, na Zec planini uspostavila vezu sa dva bataljona 19. srednjobosanske brigade, koji su ovdje, preko s. Voljevca, izbili iz Gornjeg Vakufa.[42] Snage i raspored Operativne grupe nisu mogle garantovati zatvaranje obruča na ovoj liniji. Daleko je bilo sigurnije posjesti cjelokupnim snagama željezničku prugu između Konjica i Tarčina i tako iskoristiti, u toku rata izgrađene, talijanske i njemačke bunkere i drugu fortifikaciju. To se, uostalom, pokazalo, dobrim pri nailasku prethodnice četničke desne kolone, i manje snage uspjele su da nanesu četnicima velike gubitke (tako je zarobljen i komandant Požeškog korpusa, koji je činio tu prethodnicu). Za vazdušnu podršku jedinica 3. korpusa i Bosanskohercegovačka divizija narodne odbrane u početku su raspolagali samostalnom Mostarskom eskadrilom od 5, u Mostaru i Rajlovcu zaplijenjenih, aviona raznih tipova.[43] Osmog maja na aerodrom Rajlovac doletila je grupa od 15 aviona 421. jurišnog puka 42. vazduhoplovne divizije JRV i bila potčinjena štabu 3. korpusa, koji je operacijom rukovodio iz Sarajeva.[44] Polijećući u parovima, avioni su od 6. do 17. maja gotovo neprekidno »visili« nad bojištem, omogućujući štabu Korpusa jasan pregled situacije, a mitraljiranjem i malim bombama, oni su zbijenim marševskim kolonama, u blizu stotinu borbenih zadataka, nanijeli neprijatelju znatne gubitke, što je porazno djelovalo na njegov moral.

Pred mrak 6. maja četnici su sa Bitovnje krenuli opet u tri kolone:

— Desna kolona: Rasinsko-toplička grupa korpusa (Rasinsko-Toplički korpus sa ukupno 6 brigada), ojačana Avalskim korpusom (5 brigada), pod komandom potpukovnika Dragoslava Keserovića, nastupa sa Bitovnje preko s. Tuhobića i Repovaca; kod sela Dragočaja prelazi željezničku prugu i — tu obezbjeđuje prelaz Srednje kolone sa Vrhovnom komandom;

— Lijeva kolona: Cersko-majevička grupa korpusa (Cerski i Majevički korpus sa ukupno 7 brigada), ojačana Grupom korpusa majora Neška Nedića (Posavsko-tamnavski i Valjevsko-moravski korpus, te Rudnička brigada, ukupno 7 brigada), pod komandom potpukovnika Dragoslava Račića, sa Bitovnje nastupa preko Ivan-planine; na Ivan-sedlu i kod Bradine prelazi željezničku prugu i, sa sjevera, obezbjeđuje prelaz Srednje kolone;

— Srednja kolona: Grupa korpusa gorske garde (Kosmajski, Oplenački i Zlatiborski korpus, te Javorska i Ajdačićeva brigada, svega 8 ili 9 brigada), ojačana Šumadijskim jurišnim korpusom (3 brigade), pod komandom majora Nikole Kalabića, obezbjeđuje Vrhovnu komandu, koja se kreće u njenom sastavu i, do prelaska željezničke pruge, nastupa za desnom kolonom.[45]

Štabu 3. korpusa nije bilo teško prozreti da će četnici, baš između Tarčina i Konjica — pokušati da pređu željezničku prugu, pa su željezničke stanice i drugi objekti sa, u toku rata izgrađenom fortifikacijom i betonskim bunkerima, posjednute izvjesnim snagama, kasnije pristiglim bataljonima 12. hercegovačke i 3. brigade narodne odbrane. Operativna grupa nije mogla spriječiti noćni proboj četničkih kolona, premda su četnici i kod Dragočaja, na Ivan-sedlu i kod Bradine pretrpili vrlo visoke gubitke. U početku ispresijecana, Operativna grupa se 7. maja našla pozadi čet-

ničke grupacije, koja se u toku dana još zadržala u potplaninskim selima Preslice. Za to vrijeme 4. bataljon 12. brigade, zajedno sa bataljonima 19. srednjobosanske brigade, prešao je Neretvicu kod s. Cažanj, te su se na Bitovnji našle i glavnina 53. divizije i Operativne grupe, nailazeći na razbacano oružje i opremu, nesahranjene mrtvace i ostavljene ranjenike. Shvativši da je četnička grupacija već na pruzi, jedinice su se, preko Lisina, Ivan-planine i prema Raštelici, sručile za njima. Najteži okršaji su se vodili kod Bradine, gdje je izginulo više stotina četnika.

Osmog maja je umjesto 1. bataljona 1. brigade narodne odbrane u sastav Operativne grupe uključena 19. srednjobosanska brigada. Po zapovijesti Štaba 3. korpusa, Grupa je sutradan, 9. maja, uz podršku avijacije sa željezničke pruge Konjic—Bradina trebala početi frontalno gonjenje četnika.*' Sa čela je sada četnike napadala 38. udarna divizija, ojačana jednom brigadom 37. divizije, postavljena na greben Treskavice i kod Kalinovika.

Noću 8/9. maja 12. brigada je krenula iz Podorašca pravcem Džepi——Vrdolje—Blaca, 3. brigada narodne odbrane iz Brđana pravcem Lapov Do—Vukovo polje—Čuhovići, a 19. brigada, iz Bradine, pravcem Megara——Opančak—Golo brdo.[46]' Operativna grupa je već sa svitanjem bila u kontaktu sa neprijateljem i, u toku dana, snažnim frontalnim pritiskom i avijacijom je rastrojene četničke kolone nabacila na jedinice 38. divizije. Diviziji je ipak uspjelo da četnike, koji su namjeravali da grebenom Treskavice prodru prema Goraždu, skrene u kanjon Neretve i njenih pritoka, Ljute i Jezerice.

Potiskujući četnike, 10. maja je Operativna grupa izbila u Bjelimiće, a 11. su se borbe vodile u kanjonu Ljute. Dvanaesta brigada je od Blaca, preko Dubočana, skrenula u preticanje četničke desne kolone prema Glavatičevu. Dvanaestog maja čelo četničkih kolona izbilo je na drum Trnovo—Kalinovik—Ulog, ali su njihovi redovi već uveliko bili prorijeđeni. Vazdušno snabdijevanje je bilo nemoguće, pa je ponovo nastala oskudica u municiji. Samovoljni Račić uz to, odvojio je svoju Cersko-majevičku grupu korpusa (sa 1.500 četnika) kod Dobrog Polja i krenuo preko Jahorine prema Romaniji. Tako je sada sa Dražom ostalo nešto više od 3.500 četnika. Zauzevši noću 11/12. maja Obalj, oni su, preko Lelije, izbili na Zelengoru, nadajući se da će južno od Foče preći Drinu.

Treći korpus je sada, angažujući još više snaga, stvorio novi, posljednji obruč. Ovoga puta bilo je to na Zelengori. Sa sjevera kompletna 38. udarna divizija, sa istoka duž Drine i Sutjeske 37. udarna divizija i Sandžačka brigada narodne odbrane, te dva bataljona 10. crnogorske brigade u izvornom dijelu Sutjeske. Crnogorska brigada narodne odbrane posjela je Pivu (linija Šćepan-polje—Mratinje—Stabna—Izgori, u slučaju da se četnici probiju i preko Sutjeske. Operativna grupa, u kojoj su sada ostale samo dvije hercegovačke brigade (12. i Narodne odbrane), jer je 53. divizija, upućena za Cersko-majevičkom grupom korpusa, dobila zadatak da frontalno potiskuje četničke zaštitnice i ovaj obruč zatvori sa juga. Ona je 12. maja u 3 časa krenula u više kolona od Obija i Uloga grebenom Zelengore i, dolinom Neretve, prema Vrbnici i izvornom dijelu Sutjeske.[47]'

*) Sada je svim snagama narodne odbrane, 29. i 53. udarne divizije neposredno koordinirao novi Operativni štab, u koji su ušli: komandant Bosanskohercegovačke divizije NO, pukovnik Danilo Komnenović i politički komesar 53. divizije, Radoš Raičević.

Zapostavljajući zaštitu bokova, Draža je sve usmjerio prema Sutjesci i Drini. Već 13. maja 3. sandžačka proleterska brigada, je u dolini Sutjeske od Popova Mosta do Ćureva, vodila ogorčene borbe i odbijala juriše u talasima. To je ostalim jedinicama 3. korpusa omogućilo da okruženje suze na prostor koji rijeka Sutjeska i Drina zatvaraju sa linijom selo Trbušće (na Drini) — Ljubina—Vrbnica—Zamršten—Popov Most (na Sutjesci). Pritisak glavnine 37, kompletne 38 divizije i Operativne grupe sa bokova i u leđa omogućili su da obruč na Sutjesci i Drini, još više suzi. Dva dana kasnije, 15. maja 1945. godine, prestao je organizovan otpor, ali su se borbe na Zelengori vodile još dva dana.[48]

Dokumentacija ne omogućava izdvajanje rezultata 12. brigade, a naročito nema podataka o gubicima*'. Učesnici su zapamtili da su bili znatni i da su bili adekvatni visokom zalaganju njenih boraca i starješina, te njihovoj svijesti o značaju zadataka u kome je brigada, od Bitovnje do Sutjeske, bez predaha i odmora bila angažovana. Uništenje četničke grupacije Draže Mihailovića, međutim, prevazilazi okvire ove Monografije, pa je o tome ovdje bilo riječi samo toliko da se u odgovarajući okvir stave zadaci i angažovanje 12. brigade.

*) U mogućnosti smo samo navesti imena Šućrije Karadže iz Gorice kod Trebinja (poginuo 5. V iznad s. Šćita) i Miša Topalovića iz Huđova kod Neuma (ranjen 6. V, a sutradan podlegao ranama u bolnici u Mostaru) iz 12. brigade,[49] kao i Luka Krstović iz Začula (Šuma) kod Trebinja — sva tri borca 12. brigade.

NAPOMENE (glava XXI):

1) Sveto Kovačević, *Deseta u napadu na Trst,* u zborniku *Hercegovina u NOB,* str. 849—851.
2) *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945,* knj. 2, str. 620.
3) Zapovijest štaba *29.* divizije za napad u cilju oslobođenja *Postojne.*
4) Relacija Artiljerijske brigade 29. divizije za maj 1945. godine, AVII, ANOP-a, k. 1147-B, reg. br. 4/1.
5) Operativni izvještaj štaba 29. divizije za Operativni dnevnik štabova 29. divizije i 13. brigade, te relacije štabova 11, 13, 14. i Artiljerijske brigade za maj 1945. godine.
6) AVII, ANOP-a, k. 40, reg. br. 134, 153—154, 157, 161, 231, 289, 337, 345, 386, 598, 779, 882, 899, 993, 1062, 1064, 1070, 1261 i 1266. S. Stijačić, n. dj. str. 20.
7) Operativni dnevnik štaba 13. brigade. AVII, ANOP-a, k. 1152-B, reg. br. 2/5. Relacije 11. i Artiljerijske brigade 29. divizije za maj 1945. godine. Isto, k. 1147-B, reg. br. 4/1 i 1150-B, reg. br. 8/4.
8) AVII, ANOP, k. 40. Spisak br. 2, red. br: 441, 597, 602, 941, 971, 999, 1002, 1136, 1268 i 1271. S. Stijačić, n. dj. str. 23.
9) AVII, ANOP-a, k. 40. Spisak br. 2, red. br. 123—127, 129—130, 184, 226, 256, 273——274, 296, 336, 381, 471, 563, 564, 733—740, 777—778, 875, 1012—1014, 1116, 1061, 1096, 1111—1112, 1169 i 1159. S. Stijačić, n. dj. str. 56 i 86.
10) Isto, red. br. 21, 978 i 1272. S. Stijačić, n. dj. str. 16 i 84.
11) AVII, ANOP-a, k. 40. Spisak br. 2, red. br. 185, 338, 565, 566, 614, 1034, 1086, 1126. S. Stijačić, n. dj. str. 82.
12) U. Kostić, n. dj. str.
13) Führerbefehl betr. Befehlsgliederung im getreuten denloschen Nordund Südraum, od 15. aprila 1945. godine. W. Hubatsch, Hitlers *Weisungen für die Kriegführung 1939—1945,* str. 308—310.
14) Operativni dnevnik štaba 10. brigade. AVII, ANOP-a, k. 1149-A, reg. br. 1/2. S. Kovačević, *Deseta u napadu na Trst,* u zborniku *Hercegovina u NOB,* str. 849—850.
15) AVII, ANOP-a, k. 40. Spisak br. 2, red. br. 81, 82, 91, 189, 393, 410, 452, 485, 489, 490, 520, 623, 633, 698, 716, 720, 723, 724, 829, 835, 925, 1038, 1039, 1043, 1152, 1163, 1211 i 1212. S. Stijačić, n. dj. str. 55.
16) Operativni dnevnik štaba 10. brigade. AVII, ANOP-a, k. 1148-A, reg. br. 1/2. S. Kovačević, *Deseta u napadu na Trst,* u zborniku *Hercegovina u NOB,* str. 851.
17) AVII, ANOP-a, k. 40. Spisak br. 2, red. br: 7, 11, 87, 99, 101, 195, 196, 298, 300, 314, 412, 413, 434—437, 455—457, 501—502, 505, 507—517, 629, 707—709, 794, 855, 915, 918, 959, 960—961, 1044, 1114, 1193 i 1216—1222. S. Stijačić, n. dj. str. 85, 54 i 75. Materijal za spomenicu poginulih Nevesinjaca.
18) ... *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945,* Vojnoistorijski institut, Beograd 1965, knj. II, str. 616—618. Operativni dnevnik štaba 10. brigade, AVTI, ANOP-a, k. 1149-A, reg. br. 1/2. S. Kovačević, *Deseta u napadu na Trst,* u zborniku *Hercegovina u NOB,* str. 851.
19) AVII, ANOP-a, k. 40. Spisak br. 2, red. br: 308, 371, 453, 481, 491—492, 496, 699, 721, 836, 920, 975.
20) Operativni izvještaj štaba 10. brigade od V 1945. godine. AVII, ANOP-a.
21) Šire o dejstvima 7. udarnog korpusa u borbama za oslobođenje Ljubljane, vidi: Uroš Kostić, Završne operacije 4. jugoslovenske armije.
22) Operativni dnevnik štaba 13. brigade, AVII, ANOP-a, k. 1152-B, reg. br. 2/5.
22a) *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije,* Institut za savremenu istoriju Beograd 197, knjiga II. S. Stijačić, n. dj. str. 94.
23) Zapovijest štaba 29. divizije od 7. V 1945. godine. AVII, ANOP-a, k. 1150-B, reg. br. 44/1.
24) Drugi svetski rat, Vojnoistorijski institut, Beograd 1970, knj. 5, str. 385, 388. 385, 388.
25) D. M. Projektor, Agresija i katastrofa, Vuk Karadžić, Beograd 1975, str. 566.
26) U. Kostić, n. dj. str. 709—710.

27) Operativni izvještaj štaba 29. divizije štabu 4. armije od maja 1945. godine, Operativni dnevnici štabova 29. divizije, 10. i 13. brigade, relacije štabova 11, 14. i Artiljerijske brigade za maj 1945. godine, AVII, ANOP.

28) AVII, ANOP-a, k. 40. Spisak br. 2, redni br. 163, 185, 366, 651, 791, 825 i 859.

29) K. Dabović, R. Mirković, *Na granicama domovine,* Hercegovina u NOB, str. 854.

30) Operativni dnevnik štaba 13. brigade, AVII, ANOP-a, k. 1152-B.

31) Relacija štaba 14. brigade za maj 1945. godine. AVII, ANOP-a.

32) Relacija štaba 11. brigade za maj 1945. godine. AVII, ANOP-a.

33) Operativni izvještaj štaba 29. divizije od 4. juna 1945. godine, AVII, ANOP-a, u 1146-B, reg. br. 2/7.

34) Spisak poginulih boraca Divizije AVII, ANOP-a k. 4a, 2/1 i r. br. 100, 128, 825 1200 i S. Stijačić, n. dj. str. 38. Materijal za spomenicu poginulih Nevesinjaca.

35) Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, knj. 2, str. 638.

36) Zapovijest štaba 29. divizije od 1. V 2945. AVII, ANOP-a, k. 1146-B.

37) Operativni dnevnik štaba 29. divizije i 13. brigade AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 6/7, k. 1152-B, reg. br. 2/5. Relacija štabova 11, 14 i Artiljerijske brigade za maj 1945. godine. Isto, k. 1147-B, reg. br. 4/1 k. 1146-B i k. 1150-b, reg br. 8/4.

38) Spisak umrlih vojne oblasti 29. divizije, AVII, ANOP-a, k. 1715, reg. br. 12/3, r. br. 19, 23, 28, 35—36, 40. Spisak poginulih boraca 29. divizije br. 2, r. br. 519, 1003, 1004, 1214, 1237, 1281, S. Stijačić, n. dj. str. 15, 19, 47, 72 i 76.

38a) Operativni dnevnik štaba 29. divizije. AVII, ANOP-a, k. 1146-B, reg. br. 6/7, list 91.

39) Nikola Milovanović, *Krvavi noževi Nikole i Milana Kalabića,* dr. Vladimir Dedijer, Draža *u mrežama velikih* sila, feljtoni u »Politici«.
M. Vukosavljević i D. Karasijević, *Pedeset treća NOU srednjobosanska divizija,* Zadrugar, Sarajevo, 1969, str. 172—178.

40) Izvještaj štaba 3. udarnog korpusa o podacima dobijenim saslušanjem zarobljenih četničkih oficira. AVII, ANOP-a, k. 409, reg. br. 19/9.

41) Zapovijest Operativnog štaba Zajednice na sektoru Ivan-sedlo od 5. V 1945. godine, AVII, ANOP-a, k. 223, reg. br. 1/5.

42) M. Vukosavljević — D. Karasijević, n, dj. str. 183.

43) Izvještaj Komande aerodroma Mostar od 2. VII 1945. godine o borbenim dejstvima Mostarske eskadrile (nazivane i Eskadrila Krešimira Borasa) od 6—13. maja 1945. godine. *Zbornik,* tom X, knj. 2. dok. 217.

44) Završni operativni izvještaj Operativne grupe 421. jurišnog puka 42. vazduhoplovne divizije od 21. VI 1945. godine. *Zbornik,* tom X, knj. 2, dok. 216.

45) Vidi napomenu broj 39.

46) Zapovijest Operativne grupe.

47) Naređenje štaba Hercegovačke brigade narodne odbrane od 12. V 1945. god. AVII, ANOP-a, k. 223, reg. br. 3/5.

48) Vidi napomenu broj 39.

49) Spisak umrlih boraca Vojne oblasti 29. divizije. AVII, ANOP-a u 1715, reg. br. 12/3, r. br. 38. S. Stijačić, n. dj. str. 44 i 50.

VI DIO

PRILOZI

1. STARJESiNSKI SASTAV DIVIZIJE
2. MARS XXIX UDARNE DIVIZIJE
3. ORUŽANE FORMACIJE NEPRIJATELJA U BORBENOM DODIRU SA DIVIZIJOM
4. DIO OFICIRA I PODOFICIRA AMERIČKOG VAZDUHOPLOVSTVA SPAŠENIH 1944. U HERCEGOVINI
5. IZVORI I LITERATURA

Prilog br. 1

STARJEŠINSKI SASTAV DIVIZIJE

STAB DIVIZIJE

— *komandant:*

1. VLADO ŠEGRT (16. XI 43—15. V 45)

— *politički komesari:*

1. DRAGIŠA IVANOVIC (16. XI 43—11. VIII 44)
2. VOJO KOVACEVIC (11. VIII 44—29. XI 44)
3. VUKAŠIN MICUNOVIČ (29. XI 44—15. V 45)

— *zamjenici komandanta:*

1. PETAR KOMNENIC (9. V 44— XI 44)
2. NIKOLA VIDAČIC (XI 44—15. V 45)

— zamjenici *političkog komesara:*

1. ACO BABIC (XII 44— III 45)
2. DRAGO VUKOVIC (III 45—15. V 45)

— *načelnici štaba:*

1. RADE HÄMOVIC (16. XI 43—11. VII 44)
2. DRAGO ĐUKANOVIC (11. VII 44—15. V 45)

— *pomoćnici načelnika štaba:*

1. DRAGO ĐUKANOVIC (4. V 44—11. VII 44)
2. MUSTAFA DIZDAREVIC (17. XI 44—14. II 45)
3. SMAIL BALALIC (27. III 45—15. V 45)

— *operativni oficir:*

1. FRANJO TOMAIČ (1. III 45—15. V 45)

— *načelnici Obavještaj. odsjeka:*

1. PETAR MILIDRAGOVIC (22. XI 43—16. V 44)
2. MILISAV ALEKSIC (16. V 44—29. X 44)
3. SAVO COLOVIC (29. X 44—17. XI 44)
4. LJUBO KOVAČEVIĆ (17. XI 44—15. V 45)

— *načelnik odsjeka za naoružanje:*

1. MOMČILO MANDIČ (11. VII 44—)

— *načelnici veze:*

1. DUŠAN BRSTINA (16. XI 43—6. IV 45)
2. SAVO GOVEDARICA (16. IV 45—15. V 45)

— *načelnik Personalnog odsjeka:*

1. NOVAK ANĐELIČ (XII 44—)

— opunomoćenici *OZN-e:*

1. SLOBODAN ŠAKOTA (21. VIII 44—11. IX 44)
2. MIRKO KOLAK (11. IX 44—15. V 45)

— *načelnici Intendanture:*

1. RISTO GACINOVIC (28. I 44^—l. X 44)
2. ŽARKO POPOVIC (17. XI 44—15. V 45)

— *intendanti:*

1. RISTO GACINOVIC (28. XI 43—28. I 44)
2. RADOVAN MIRKOVLC (28. I 44—4. VIII 44)
3. NENAD KARADEGLIJA (4. VIII 44—15. V 45)

— *načelnik saniteta:*

1. TRIPO VUJICIC (16. XI 43—15. V 45)

— *predsjednik Vojnog* suda:

6. VRLETA KRULJ (IX 44—27. III 45)
2. CEDO MIJOVIC (27. III 45—15. V 45)

— rukovodilac *Politodjela:*

1. VOJO KOVAČEVIĆ (23. XII 43—11. VIII 44)
2. VUKAŠIN MICUNOVIČ (11. VIII 44—29. IX 44)
3. ACO BABIC (29. XI 44— XII 44)

— članovi *Politodjela:*

1. VUKASIN MICUNOVIČ (23. XI 43—11. VIII 44)
2. ACO BABIC (23. XII 43—29. XI 44)
3. ŽIVKO JOŠILO (20. XII 43—25. I 44)
4. VICKO BRAJIC
5. D2EMIL MUMINAGIČ (IV 44— VIII 44)
6. DRAGO VUKOVIČ (— XII 44)
7. ASIM PERVAN (27. IX 44—27. XII 44)
8. MILAN MILICEVIČ (10. IX 44—27. XII 44)
9. RISTO VASKOVIC (X 44—27. XII 44)
10. MIRKO MASTILOVIC (5. X 44— XII 44)

STAB JUŽNOHERCEGOVAČKE OPERATIVNE GRUPE)*

— *komandant:*

1. DANILO KOMNENOVIC (5. IX 44—16. XI 44)

— *politički komesar:*

1. SPIRO SRZENTIČ (5. IX 44—16. XI 44)

— *načelnik štaba:*

1. MUSTAFA DIZDAREVIC (5. IX 44—16. XI 44)

— *obavještajni oficir:*

1. LJUBO KOVAČEVIĆ (29. X 44—16. XI 44)

— *intendant:*

I. ŽARKO POPOVIČ (1. X 44—16. XI 44)

— *referent Saniteta:*

1. MARIN BRITVIC (1. X 44—16. XI 44)

ŠTAB PRATEČEG BATALJONA DIVIZIJE

—- *komandant:*

1. OBREN ALEKSIC (44—15. V 45)

— *politički komesari:*

1. CEDO MIJOVIC (28. VIII 44—4. IX 44)
2. SRBOBRAN TOMOVIC (4. IX 44—)

— *zamjenici komandanta:*

1. MILOSAV KUNDAČINA (20. VIII 44—22. XI 44)
2. MILAN KNEŽEVIĆ (22. X 44—)

— *zamjenici polit, komesara:*

1. MIRKO SKENDER (—24. IX 44)

*) Južnohercegovačka operativna grupa formirana je u septembru 1944, kao jezgro nove divizije, ali, poslije dva mjesi ca, odustalo se zbog povlačenja okupatora i težnje za jačanjem već postojećih ilivizija NOVJ.

BATALJON NARODNE ZAŠTITE

— *komandant:*

1. GAŠO CEČUR
(24. IX 44—7. XII 44)

— *zamjenik komandanta:*

1. SAVO GOLUROVIC
(24. IX 44—7. XI 44)

— *politički komesar:*

1. DRAGO IVANOVIC
(24. IX 44—7. XII 44)

— *pomoćnik polit, komesara:*

1. MILIVOJE STIJACIC
(27. IX 44—7. XII 44)

STAB ARTILJERIJSKOG DIVIZIONA

—• *komandant:*

1. TRIPO BJELICA
(9. X 44—27. III 45)

načelnik štaba:

1. FRANJO LAZUR
(9. X 44—27. III 45)

— *politički komesar:*

1. SLAVO ĐURIC
(29. X 44—27. III 45)

pomoćnik *načelnika štaba:*

1. IVAN ŠABIC
(9. X 44—27. III 45)

— *zamjenik komandanta:*

1. VASO DERIKUCKA
(29. X 44—27. III 45)

STAB INZINJERIJSKOG BATALJONA

komandant:

1. CEDO KOVACEVIC
(II 45—)

— *zamjenik pol. komesara:*

1. JOVO VULETIC

UPRAVA DIVIZIJSKE BOLNICE)*

— *upravnici:*

1. Dr BOŠKO KORLAET-LJUBO
(16. XI 43—28. X 44)
2. SIMEON MAKAROV
(28. X 44—26. II 45)

zamjenici polit, komesara:

1. BRANKO ZOTOVIC
(9. II 44—21. V 44)
2. BLAGOTA DZELETOVIC
(12. XII 44—26. II 45)
3. LUKA BJELICA

— *politički komesari:*

1. MIODRAG GLISOVIC
(—21. V 44)
2. DANILO KIJAC
(14. V 44—)
3. IBRAHIM CERIC
(12. XII 44—)
4. BLAGOJE KOVACEVIC

intendanti:

1. MILOŠ DAVIDOVIC
2. BRANKO KATALINIC
(44—16. XI 44)
3. ŠEMSUDIN DIZDAR-STRATEG
(16. XI 44— 45)
4. MIRKO JOKANOVIC
(25. I 45—26. II 45)

STAB DOPUNSKOG BATALJONA

— *komandant:*

1. MOMČILO MANDIC
(II 45—15. V 45)

— *zamjenik komandanta:*

1. ĐOKO SALATIC
(II 45—15. V 45)

— *politički komesar:*

1. ŠUCRIJA CEKRO
(II 45—15. V 45)

— *pomoćnik pol. komesara:*

1. JOVO MILIĆEVIĆ
(II 45—15. V 45)

*) Oktobra 1944. stacionirana u Trebinju. Dvadesetšestog II 1945. obrazovana nova (Poljska) divizijska bolnica i Bolnica vojne oblasti; ova je preimenovana u Bolnicu II vojnog područja.

STAB IO. BRIGADE

— *komandanti:*

1. NIKOLA LJUBIBRATIČ (16. XI 43—3. XII 44)
2. RADOMIR MIRKOVIC (3. XII 44—15. V 45)

— *politički komesari:*

1. PEKO BOGDAN (16. XI 43—22. XI 43)
2. ČEDO KAPOR (22. XI 43—25. IV 44)
3. ZIVKO JOSILO (25. IV 44—19. VIII 44)
4. NEĐO ILIČ (19. VIII 44—3. XII 44)
5. SVETO KOVAČEVIĆ (3. XII 44—15. V 45)

— *zamjenici komandanta:*

1. PEKO BOGDAN (22. XI 43—5. IV 44)
2. NIKOLA RADOŠEVIC (21. IV 44—5. IX 44)
3. RADOMIR MIRKOVIČ (5. IX 44—3. XII 44)
4. MILAN PAPIČ (3. XII 44R—15. V 45)

— *zamjenici političkog komesara:*

1. SLOBODAN SAKOTA (16. XI 43—1. VIII 44)
2. SAVO MITROVIC (1. VIII 44—27. III 45)
3. MILJO MILATOVIC (27. III 45—15. V 45)

— *načelnici štaba:*

1. MUSTAFA DIZDAREVIC (16. XI 43—9. IX 44)
2. ANTUN MRATOVIČ (9. IX 44—16. XI 44)
3. HRVOJE TICINOVIČ (16. XI 44—15. V 45)

— *operativni oficir:*

1. STEVO DRINJAK (22. III 45—15. V 45)

— *obavještajni oficiri (šef Obavj. centra)*

1. SAVO COLOVIČ
2. MILISAV ALEKSIC
3. NIKOLA KOMNENIČ (20. VI 44—28. VIII 44)
4. MILAN VUKASOVIC (16. XI 44—15. V 45)

— *intendanti:*

1. SAVO ČOLOVIC
2. ISMET BRKIČ (6. IV 44—4. VIII 44)
3. HENAD KARADEGLIJA (16. XI 45—4. VIII 44)
4. BRANKO KATALINIČ (16. XI 44—15. V 45)

— *načelnici veze:*

1. SAVO GOVEDARICA (15. V 44—15. VII 44)
2. GOJKO SAVKOVIČ (15. VII 44—15. V 45)

— *načelnici Saniteta:*

1. MARIN BRITVIC (—1. X 44)
2. ŠTAKA IVKOVIČ (28. X 44—15. V 44)

— *omladinski rukovodioci:*

1. MILJO MILATOVIC (VII 44— VII 44)
2. DANILO TOMANOVIČ (VII 44—15. IX 44)

— *opunomoćenici OZN-e:*

1. SIMO VOJINOVIČ (X 44—14. II 45)
2. VITO MILIVOJEVIC (14. II 45—15. V 45)

Stab 1. bat. 10. brigade:

— *komandanti:*

1. RADOMIR MIRKOVIČ (16. XI 43—4. IX 44)
2. MAKSIM BULUT (4. IX 44—22. III 45)
3. MIODRAG PRSTOJEVIČ

— *pol. komesari:*

1. NEĐO ILIČ (16. XI 43— IX 44)
2. PETAR MIŠELJIČ (3. IX 44— XII 44)
3. OBREN BJELOGRLIC (XII 44— 45)

— *zamjenici komandanta:*

1. NIKOLA BJELICA (16. XI 43—28. IV 44)
2. VELJO ALBIJANIČ (25. V 44— IX 44)
3. STEVO DRINJAK (4. IX 44— XII 44)
4. MILORAD PRSTOJEVIČ (XII 44— III 45)
5. ZIVKO ZARKOVIC (III 45— 45)

— *zamjenici pol.* komesara:

1. MILOŠ BAJOVIĆ (16. XI 43—27. IV 44)
2. PETAR MIŠELJIC (25. V 44—3. IX 44)
3. MILOVAN ALBIJANIC (IX 44— III 45)
4. BOZO JOKANOVIC (22. III 45—15. V 45)

Stab *2. bat. 10. brigade:*

— *komandanti:*

1. VELJKO IVKOVIĆ (43—25. I 44)
2. MILAN PAPIČ (25. I 44— XII 44)
3. STEVO DRINJAK (—22. III 45)
4. RAKO DABIC (22. III 45— V 45)

— *pol. komesari:*

1. MARKO SOLJIC (16. XI 43—7. I 44)
2. SLAVKO BURIC (II 44—5. X 44)
3. NIKOLA MILIDRAGOVIC (XII 44— 45)

— *zamjenici komandanta:*

1. MILAN PAPIC (16. XI 43—25. I 44)
2. RADOVAN KUKIC (1. I 44— XII 44)
3. RAKO DABIC (4. IX 44—22. III 45)
4. ĐORĐO BJELICA (22. III 45—5. IV 45)
5. MILENKO ŠULENTIČ (5. IV 45—15. V 45)

pomoćnici pol. komesara:

1. PERO JELČIC (16. XI 43— IX 44)
2. RADOVAN DZELETOVIC (IX 44— XI 44)
3. MITAR BUHA (XII 44— 45)

Stab 3. bat. 10. brigade:

— *komandanti:*

1. SREĆKO REIČ PETICA (16. XI 43—22. 43)
2. VINKO NOVAK (22. XI 43—3. VI 44)
3. LAZAR VOJNOVIČ (3. VI 44— III 45)
4. DUŠAN KEŠELJ (22. III 45— V 45)

— pol. komesari:

1. ANTE JERKIN (3. XI 43— III 44)
2. OBREN BJELOGRLIC (30. VI 44— X 45)
3. VELJKO TERZIC (I 45— 45)

— *zamjenici komandanta:*

1. NIKOLA RADOŠEVIĆ (16. XI 43—18. XI 43)
2. MARTIN ČULE (18. XI 43— III 44)
3. DUŠAN KEŠELJ (3. VI 44— II 45)
4. LAZO KEŠELJ (II — III 45)
5. GOJKO DABIC (22. III 45— V 45)

— *zamjenici pol. komesara:*

1. STEVO BJEDOV (16. XI 43— XI 43)
2. SVETOZAR PRIJIČ (XI 43— III 44)
3. ANTE KREZO (3. VI 44—10. I 45)
4. RADOVAN PAPIC (I 45— III 45)
5. SIMO MASLEŠA (III 45— V 45)

Stab 4. *bat. 10. brigade:*

— *komandanti:*

1. TRIPO BJELICA (16. XI 43— X 44)
2. JOVAN BOBOT (9. X 44—4. III 45)
3. VIDAK RADMILOVIC (22. III — V 45)

— *pol. komesari:*

1. RADOVAN SIMOVIC (XI 43—2. IX 44)
2. MITAR LOJOVIĆ (2. IX 44— III 45)
3. VLADO KOVACEVIC (III —15. V 45)

— *zamjenici komandanta:*

1. LAZAR VUJNOVIC (16. XI 43—3. VI 44)
2. VASO OKILJEVIČ (20. VI 44—2. IX 44)
3. JOVAN BOBOT (3. IX 44—9. X 44)
4. VIDAK RADMILOVIC (9. X 44—22. III 45)
5. STEVO RADULOVIČ (22. III 45—15. V 45)

— *zamjenici pol. komesara:*

1. ANTE VLAHOV
(16. XI *43*— IX 44)
2. VITOMIR MILIVOJEVIC
(IX 44—14. II 45)
3. GOJKO ČECUR
(22. III 45—15. V 45)

Stab 5. bat. 10. brigade:

— *komandanti:*

1. ANTE KELAVA *ZORO*
(16. XI 43—16. XI 43)
2. NIKOLA RADOSEVIĆ
(18. XI 43—28. IV 44)
3. NIKOLA BJELICA
(28. IV 44—29. IX 44)
4. JOZO DOLUSIĆ
(29. IX 44— XII 44)
5. BRANKO BABIC
(XII 44—15. V 45)

— *politički komesari:*

1. JOZO BAKRAČ
(XI 43— X 44)
2. DUŠAN MURIŠIC
(9. X 44— 45)

— *zamjenici komandanta:*

1. MIŠO POPOVIC
(16. XI 43—17. XI 43)
2. VINKO NOVAK
(18. XI 43—22. XI 43)
3. MAKSIM BULUT
(XI 43—4. IX 44)
4. JOZO DOLUŠIC
(4. IX 44—9. X 44)
5. BRANKO BABIC
(9. X 44—)
6. NIKOLA SAMARDZLC
(XII 44—5. IV 45)

— *zamjenici pol. komesara:*

1. SPIRO MICUNOVIC
(16. XI 43— IX 44)
2. SIME PLESTINA
(IX 44— XII 44)
3. RADOVAN DZELETOVIC
(XII 44— II 45)

Stab talijanskog bat. 10. brigade:

— *komandant:*

1. JOVAN GRUBACIC
(8. IV 44— 44)

— *politički komesar:*

1. HRVOJE VIDOVIC
(8. IV 44— 44)

— *zamjenik komandanta:*

1. MIRTO FONTANA
(8. IV 44— 44)

STAB 11. BRIGADE

• *komandanti:*

1. OBREN IVKOVIC
(16. XI 43—25. IV 44)
2. JOVAN ANDRIC
(26. IV 44—7. XII 44)
3. SLAVO SKENDER
(12. XII 44—15. V 45)

politički komesari:

1. SPIRO SRZENTIC
(16. XI 43—6. IX 44)
2. CEDO MIJOVIC
(6. IX 44—27. III 45)
3. BOZIDAR IVANOVIC
(27. III 45—15. V 45)

zamjenici komandanta:

1. SREĆKO REIC
(22. XI 43—6. IX 44)
2. SLAVKO SKENDER
(6. IX 44—12. XII 44)
3. VOJIN VÜJUVIC
(12. XII 44—15. V 45)

zamjenici političkog komesara:

1. MATO MARKOTIC
(16. XI 43—8. VIII 44)
2. DZEMAL MUMINAGIC
(VII 44—15. IV 45)
3. MILOVAN ALBIJANIC
(15. IV 45—15. V 45)

• *načelnici Štaba:*

1. DRAGO ĐUKANOVIC
(28. XI 43—17. V 44)
2. SMAIL BALALIC
(25. V 44—16. XI 44)
3. ALEKSA BENIĆ
(16. XI 44—7. IV 45)
4. MILOVAN TERZIČ
(7. IV 45—15. V 45)

operativni oficir:

1. DANILO ŠARENAC
(22. III 45—15. V 45)

obavještajni oficiri (šef Obavještajnog centra)

1. LJUBO KOVAČEVIC
(16. XI 43—29. X 44)
2. ISMET BRKIČ
(29. X 44— XI 44)
3. RADOSLAV KOSOVIC
(XI 44—15. V 45)

2. MILOVAN TERZIC
(2. VI 44—6. IX 44)
3. MILE RISTIČ
(6. IX 44—12. XII 44)
4. DUŠAN AD2IC
(12. XII 44—15. V 45)

— *politički komesari:*

1. NIKOLA KOMNENIC
(43—15. V 44)
2. DORĐO ŠARENAC
(2. VI 44—5. I 45)
3. RISTO MIHIC
(5. I 45—15. V 45)

— *zamjenici komandanta:*

1. MATO DUTINA
(17. XI 43—10. II 44)
2. MILAN BJELOGRLIC
(15. IV 44—15. V 44)
3. MILE RISTIC
(2. VI 44—6. IX 44)
4. DUŠAN SLIJEPCEVIC
(21. IX 44—15. V 45)

—*zamjenici pol. komesara:*

1. SRETEN PELEVIC
(—28. I 44)
2. MIRKO IGNJATIĆ
(28. I 44—15. V 44)
3. OBRAD SUBOTIC
(21. VI 44—14. XII 44)
4. DANILO VUJOVIĆ
(15. XII 44—15. V 45)

Stab 4. bataljona 11. brigade:)*

— *komandanti:*

1. MARKO VUKOJE
(27. I 44—17. II 44)
2. KOŠTA BOLJANOVIC
(17. II 44—6. IX 44)
3. DANILO ŠARENAC
(6. IX 44—22. III 45)
4. NEMANJA CRNOGORAC
(22. III 45—15. V 45)

— *politički komesari:*

1. SLOBODAN KOVACEVIC
(27. I 44—26. V 44)
2. BOZIDAR IVANOVIC
(26. V 44—25. III 45)
3. JANKO VUKOJE
(25. III 45—15. V 45)

— *zamjenici komandanta:*

1. RADOVAN BAJOVIC
(27. I 44—3. III 44)
2. DANILO ŠARENAC
(24. III 46—6. IX 44)
3. NEMANJA CRNOGORAC
(21. IX 44—22. III 45)
4. DUŠAN MILEŠEVIC
(22. III 45—15. V 45)

— *zamjenici pol. komesara:*

1. SRETEN PELEVIC
(27. I 44—21. VI 44)
2. MILORAD BABIC
(21. VI 44—22. XI 44)
3. NIKOLA KOMAR
(12. XII 44—15. V 45)

STAB 12. BRIGADE

— *komandanti:*

1. DANILO KOMNENOVIC
(16. XI 43—16. V 44)
2. MILINKO OKILJEVIC
(16. V 44—25. XI 44)
3. LJUBO MILJANOVIC
(26. XI 44—15. V 45)

— *politički komesari:*

1. DOKO NOVOSEL
(25. X 43—12. X 44)
2. JOZO BAKRAČ
(12. X 44—12. XII 44)
3. PETAR MIŠELJIC
(1. I 45—15. V 45)

— *zamjenici komandanta:*

1. MILINKO OKILJEVIC
(25. XI 43—14. V 44)
2. LJUBO MILJANOVIC
(14. V 44—26. XI 44)
3. OMER MRGAN
(XII 44—15. V 45)

— *zamjenici političkog komesara:*

1. FRANC NOVAK
(25. X 43— XII 44)
2. MILAN MILIĆEVIĆ
(I 45—15. V 45)

— *načelnici Štaba:*

1. FRANJO TOMAIĆ
(6. XI 43—3. III 45)
2. RADIVOJE BRONZIĆ
(3. III 45—15. V 45)

*) Bataljon prešao 15. V 1944. godine u 13. brigadu, a novi formiran 2. juna 1944. godine.

obavještajni oficiri (šef Obavj. centra)

1. MILAN SPREMO (XII 43—1. I 45)
2. ALEKSANDAR ZELENOVIC *(1. I* 45—22. III 45)
3. ILIJA PAZIN (22. III 45—15. V 45)

intendanti:

1. VUJO RADIĆ *(16. XI* 43—6. II 44)
2. BRANKO KATIĆ (6. II 44—6. IV 44)
3. ŽARKO POPOVIC (14. V 44—1. X 44)
4. SAVO SLIJEPČEVIĆ (1. X 44—22. XI 44)
5. RADOVAN SKENDER (22. XI 44—15. V 45)

načelnici veze:

1. SAVO GOVEDARICA (16. VII 44—20. X 44)
2. ESREF FRENJO (20. X 44—15. V 45)

načelnici saniteta:

1. AVRAM MONTILJO-MAMIN (16. XI 43—15. V 45)

omladinski rukovodioci:

1. OSMAN DIKIĆ (16. XI 43—28. I 44)
2. VUKASIN SENIČ (28. I 44—22. III 45)

opunomoćenici OZN-e:

1. BRANKO POPADIĆ (10. X 44—3. III 45)
2. ĐORDE BURICA (3. III 45—15. V 45)

Štab 1. bataljona 12. brigade:

komandanti:

1. OMER MRGAN (16. XI 43—12. VI 44)
2. SPASO BELOVIC (12. VI 44—12. XI 44)
3. PETAR MANDIC (12. XI 44—15. V 45)

politički komesari:

1. DRAGO SKEROVIC (16. XI 43—26. VII 44)
2. ILIJA CUK (9. IX 44—12. XII 44)
3. LJUBO SEMIZ (12. XII 44—15. V 45)

— *zamjenici komandanta:*

1. SPASO BELOVIC (16. XI 43—12. VI 44)
2. PETAR MANDIC (12. VI 44—12. XI 44)
3. VOJO SOLDATIC (2. XI 44—15. V 45)

— *zamjenici pol. komesara:*

1. MILAN MILICEVIC (16. XI 43—21. IX 44)
2. RISTO MIHIC (27. IX 44—6. XI 44)
3. IBRO ELEZOVIC (6. XI 44—15. V 45)

Stab 2. bataljona 12. brigade:

— *komandanti:*

1. MILORAD KUJACIC (16. XI 43—16. V 44)
2. RADOVAN SAKOTIC (16. V 44—5. IX 44)
3. VLADO KAPOR (5. IX 44—15. V 45)

— *politički komesari:*

1. CEDO MIJOVIC (16. XI 43—24. VIII 44)
2. VULE SREDANOVIC (4. IX 44—15. V 45)

— *zamjenici komandanta:*

1. MILAN RISTIC (16. XI 43— IV 44)
2. BOZIDAR (Bojo) KURILIC (IV 44— XII 44)
3. MILKO BULUT (XII 44—23. III 45)
4. DANILO NENADIČ (—15. V 45)

— *zamjenici pol. komesara:*

1. BRANKO POPADIC (1. XI 43—10. IX 44)
2. JEFTO MASLESA (10. IX 44—13. II 45)
3. MIHAJLO DENDA (15. II 45—15. V 45)

Stab 3. bataljona 12. brigade:

— *komandanti:*

1. LJUBO MILJANOVIC (16. XI 43—17. V 44)
2. GASO CECUR (17. V 44— X 44)
3. LUKA ANDELIC (X 44—15. V 45)

— *politički komesari:*

1. MIRKO KOLAK (16. XI 43—10. X 44)
2. MLADEN SIKIMIC (1. IX 44— 45)
3. PERO CUCAK (—15. V 45)

— *zamjenici komandanta:*

1. GAŠO CECUR (16. I 44—17. V 44)
2. MARKO MILJANOVIC (II 44—20. V 44)
3. KRSTO DABOVIC (20. V 44— IX 44)
4. DANILO NENADIC (IX 44— 45)
5. LAZAR MILIĆEVIĆ (—15. V 45)

— *zamjenici komesara:*

1. RADE IGNJATOVIC (16. XI 43—2. VI 44)
2. MLADEN SIKIMIC (VII 44—27. IX 44)
3. BLAGOJE DOMAZET (27. IX 44—15. V 45)

Štab 4. bataljona 12. brigade:

— *komandanti:*

1. VOJIN VUJOVIĆ (12. I 44—4. XII 44)
2. BORKO CAVALJUGA (4. XII 44—15. V 45)

politički komesari:

1. RISTO VOJCIC (12. I 44—25. V 44)
2. LUKA RATKOVIC (VI 44— III 45)
3. MLADEN SIKIMIC (27. IX 44—15. V 45)

zamjenici komandanta:

1. KRSTO PRODAN (12. I 44— 44)
2. MAKSIM KUJUNDZIC (44—12. VII 44)
3. VLADO KAPOR (VIII 44—5. IX 44)
4. LUKA ANĐELIC (5. IX 44— X 44)
5. SAVO NASTIC (X 44— XII 44)
6. DUŠAN CURIC (XII 44—)
7. GOJKO VUJOVIĆ (—15. V 44)

zamjenici pol. komesara:

1. MARKO ALEKSIC (44— I 44)
2. BRANKO IJACIC (12. I 44—12. XII 44)
3. MILAN ATELJEVIC (12. XII 44—15. V 45)

ŠTAB 13. BRIGADE

komandanti:

1. DANILO KOMNENOVIC (14. V 44—9. IX 44)
2. MILORAD KUJACIC (9. IX 44— III 45)
3. MILAN TABAKOVIC (22. III 45—15. V 45)

politički kodmesari:

1. ENVER CEMALOVIC (14. V 44— II 45)
2. LUKA RATKOVIC (III 45—15. V 45)

zamjenici komandanta:

1. MILORAD KUJACIC (14. V 44—9. IX 44)
2. MILAN TABAKOVIC (9. IX 44—22. III 45)
3. MAKSIM BULUT (22. III 45—15. V 45)

zamjenici pol. komesara:

1. NOVAK ANĐELIC (14. V 44— XII 44)
2. DRAGUTIN VUKOVIC (XII 43— XII 44)

načelnici Štaba:

1. BRANISLAV KISIC (19. VIII 44—16. XI 44)
2. SMAIL BALALIC (16. XI 44—27. III 45)
3. HUSEIN ALIKALFIĆ (22. III 45—15. V 45)

operativni oficir:

1. PAVLE KOMNENIC

obavještajni oficiri:

1. RISTO PRAMENKO (18. VI 44—12. I 45)
2. PAVLE KOMNENIC (12. I 45—)

— *načelnici veze:*

1. SAVO GOVEDARICA (17. XI 44—14. II 45)
2. ESREF FENJO (14. II 45—15. V 45)

— *intendanti:*

1. MENAD KARADEGLIJA (18. VI 44—4. VIII 44)
2. BRANKO SLIJEPCEVIC (4. VIII 44—19. XII 44)
3. MEHMED FRENJO (19. XII 44—15. V 45)

— *omladinski rukovodioci:*

1. LUTVO DZUBUR (13. VI 44—12. I 45)
2. GOJKO MANDRAPA (I 45— IV 45)
3. MEHMED SADOVIC (IV 45—15. V 45)

— *referent Saniteta:*

1. ALIJA KRPO (14. V 44—15. V 45)

— *opunomoćenik OZN-e:*

1. VUKOTA MILOSEVIC (14. X 44—15. V 45)

Štab 1. bataljona 13. brigade:

— *komandanti:*

1. MEHMED TRBONJA (25. V 44—18. VI 44)
2. OMER MRGAN (18. VI 44—10. VIII 44)
3. MILAN BJELOGRLIC (10. VIII 44—11. IX 44)
4. KRSTO DABOVIC (10. IX 44—3. XII 44)
5. LAZAR CVORO (3. XII 44—15. V 45)

— *politički komesari:*

1. FADIL NUMIC (25. V 44—15. V 45)

— *zamjenici komandanta:*

1. HUSEIN ALIKALFIČ (25. V 44—12. VII 44)
2. LAZAR CVORO (12. VII 44—3. XII 44)
3. BORISA MANDIC (12. XII 44— 45)

— *zamjenici pol. komesara:*

1. ASIM PERVAN (25. V 44—27. IX 44)
2. SULJO CERIMAGIC (IX 44— 45)
3. MILAN KNEŽEVIĆ

Štab 2. bataljona 13. brigade:

— *komandanti:*

1. OMER MRGAN (30. VIII 44—12. XII 44)
2. KRSTO DABOVIC (12. XII 44— V 45)

— *politički komesari:*

1. SAFET ŠEFKIC (30. VIII 44—12. I 45)
2. HASAN BERIBAK (12. I 45— III 45)
3. STEVO MICEVIC (22. III 45—15. V 45)

— *zamjenici komandanta:*

1. SPIRO SAMARDZIC (10. IX 44—12. I 45)
2. BORISA DRAGUMILO (12. I 45— 45)

— *zamjenici pol. komesara:*

1. BRANKO RUSKOVIC (10. IX 44— XII 44)
2. HASAN BERIBAK (XII 44—12. I 45)
3. LUTVO DZUBUR (12. I 45—15. V 45)

Štab 3. bataljona 13. brigade:

•— *komandanti:*

1. SPASO DOBRANIC (18. VI 44— XII 44)
2. NOVICA KIJAC (3. XII 44— 45)

— *politički komesari:*

1. SVETO KOVACEVIC (13. VI 44—7. XII 44)
2. RAJKO MILOSEVIC (19. XII 44— III 45)
3. JANKO KUNDACINA (III 45—15. V 45)

— *zamjenici komandanta:*

1. MILAN BILIC (VII 44— VIII 44)
2. NOVICA KIJAC (1. X 44—3. XII 44)
3. VELJKO OKUKA (3. XII 44— 45)

—• *zamjenici pol. komesara:*

1. KOSTO ĐURICA (13. VI 44— 45)

Štab 4. bataljona 13. brigade:

— *komandanti:*

1. MILAN TABAKOVIC (15. V 44—4. IX 44)
2. MILAN BJELOGRLIC (11. IX 44—10. III 45)
3. BRANKO MILIĆEVIĆ (22. III 44—15. V 45)

— *politički komesari:*

1. NIKOLA KOMNENIC (12. V 44—20. VI 44)
2. STEVO MICEVIC (25. V 44—22. III 45)
3. ANĐELKO BELOVIC (22. III 45—15. V 45)

— *zamjenici komandanta:*

1. MILAN BJELOGRLIC (15. V 44—10. VIII 44)
2. PERO VUKOJE (10. IX 44— XII 44)
3. BRANKO MILIĆEVIĆ (3. XII 44—22. III 45)
4. VLADO VUKOJE (22. III 45—)

— *zamjenici pol. komesara:*

1. MIRKO IGNJATIC (15. V 44—4. IX 44)
2. MILAN GRK (4. IX 44—15. V 45)

ŠTAB 14. BRIGADE

— *komandanti:*

1. RADOVAN SAKOTIC (5. IX 44—7. V 45)
2. MILE VUKALOVIC (7. V 45—15. V 45)

— *politički komesar:*

1. MIRKO IGNJATIC (5. IX 44—23. IV 45)

— *zamjenici komandanta:*

1. MILE VUKALOVIC (5. IX 44— 45)
2. KRSTO DABOVIC (7. V 45—15. V 45)

— *zamjenici pol. komesara:*

1. MILAN — MILJO MILATOVIC (5. IX 44—27. III 45)
2. ASIM PERVAN (27. III 45—23. IV 45)

— *načelnici Štaba:*

1. HUSO ALIKALFIC (5. IX 44—22. III 45)
2. ZVONIMIR PAVOŠEVIC (22. III 45—15. V 45)

— *operativni oficir:*

1. MILAN GLOGOVAC (28. XI 44—)

— *obavještajni oficir (šef Ob. centra)*

1. JOVO KOMNENOVIC (1. X 44—15. V 45)

— *intendanti:*

1. ILIJA KUKIC (5. IX 44—)
2. VELJKO MARKOVIC
3. DANILO IVKOVIĆ

— *načelnik veze:*

1. FRANE PERIC (14. XI 44—15. V 45)

— *načelnik saniteta:*

1. NEVENKA MIOŠIČ (20. XI 44—15. V 45)

— *omladinski rukovodioci:*

1. SAVA IVKOVIĆ (5. IX 44— I 45)
2. ILIJA PERISIC (I 45—15. V 45)

— *opunomoćenik OZN-e:*

1. SVETO GAGOVIC (X 44—15. V 45)

Štab 1. bataljona 14. brigade:)*

— *komandanti:*

1. MAKSIM KUJUNDZIC (5 . IX 44—7. XII 44)
2. MILOSAV KUNDACINA (22. XI 44—15. V 45)

— *politički komesari:*

1. DANILO TOMANOVIC (4. IX 44—15. V 45)

*) Formiran 12. VII 1944. pri 13. hercegovačkoj brigadi pod nazivom »1. omladinski bataljon« a početkom septembra uključen u sastav 14. hercegovačke brigade.

— *zamjenici komandanata:*

1. MILAN KNEŽEVIĆ (5. IX 44—22. XI 44)
2. MILAN DENDA (I 45—15. V 45)

— *zamjenici pol. komesara*

1. KRSTO ŠEGRT (5. IX 44—15. V 45)

Štab 2. bataljona 14. brigade:

— *komandanti:*

1. MIRKO MILETIĆ (5. IX 44—15. IX 44)
2. ŠCEPO ŠARIC (16. IX 44—15. V 45)

— *politički komesar:*

1. MIRKO SKENDER (5. IX 44—15. V 45)

—• *zamjenici komandanta:*

1. ŠCEPO ŠARIC (5. IX 44—16. IX 44)
2. VOJISLAV BULUT (X 44—15. V 45)

— *zamjenici pol. komesara:*

1. HAMID KEBO (15. IX 44— III 45)
2. VUKAŠIN SENIC (III 45—15. V 45)

Stab 3. bataljona 14. brigade:

— *komandanti:*

1. VELJKO GERUN (5. IX 44—15. V 45)

— *politički komesari:*

1. RATKO KRUNIC (5. IX 44— I 45)
2. HAMID KEBO (22. III 45—6. IV 45)
3. JOVO VULETIČ (6. IV 45—15. V 45)

— *zamjenik komandanta:*

1. MIRKO PAPIC (1. X 44—15. V 45)

— *zamjenik pol. komesara:*

1. SAVO CICE (5. IX 44—15. V 45)

Štab 4. bataljona 14. brigade:

— *komandant:*

1. OBREN MILOJEVIC (5. IX 44—15. V 45)

— *politički komesar:*

1. RISTO RAŠEVIC (5. IX 44—15. V 45)

— *zamjenici komandanta:*

1. SIMO MARKOVIC (I 45—15. V 45)
2. VELJKO GERUN (—5. IX 44)

— *zamjenik pol. komesara:*

1. UROŠ ŠCEPANOVIC (5. IX 44—15. V 45)

ŠTAB ARTILJERIJSKE BRIGADE

—• *komandant:*

1. TRIPO BJELICA (27. II 45—15. V 45)

— *politički komesar:*

1. SLAVKO ĐURIĆ (27. II 45—15. V 45)

— *zamjenik polit, komesara:*

1. RISTO VASKOVIC (27. II 45—15. V 45)

—• *načelnici Štaba:*

1. FRANJO LUZAR (27. II 45—12. IV 45)
2. ZVONIMIR PAVOŠEVIC (12. IV 45—15. V 45)

— *obavještajni oficir:*

1. STEVO GOVEDARICA (22. III 45—15. V 45)

—• *načelnik za Vezu:*

1. RAJKO RADOJCIC (III 45—15. V 45)

— *komandant Pozadine:*

1. ĐURO ILIC (27. II 45—15. V 45)

— *referent Saniteta:*

1. SOKA SLIJEPCEVIC

— *omladinski rukovodilac:*

1. CEDO NOVOKMET (27. II 45—15. V 45)

— *intendant:*

1. GOJKO RUŽIC

— *opunomoćenici OZN-e:*

1. SIMO OPALIC (27. II 45—25. III 45)
2. BOŠKO VUKOVIC (25. III 45—15. V 45)

Stab 1. diviziona art. brigade:

— *komandanti:*

1. VOJIN POPOVIC (27. II 45—1. V 45)
2. ILIJA MIJANOVIC (1. V 45—15. V 45)

— *politički komesar:*

1. RAJKO TRKLJA (27. II 45—15. V 45)

— *zamjenik političkog komesara:*

1. OGNJEN GRKOVIC (27. II 45—15. V 45)

Stab 2. diviziona art. brigade:

— *komandant:*

1. NOVICA STOJANOVIC (27. II 45—15. V 45)

— *politički komesar:*

1. VLADO MILIĆEVIĆ (27. II 45—15. V 45)

— *zamjenik političkog komesara:*

1. RADOSLAV RADAN (II 45—15. V 45)

Štab 3. diviziona art. brigade:

— *komandanti:*

1. SAVO ZDJELAR (27. II 45—15. III 45)
2. VASILJ (Vaso) DERIKUČKA (15. III 45—5. IV 45)

— *politički komesar:*

1. SPASOJE RADOVANOVIC (27. II 45—15. V 45)

— *zamjenik političkog komesara:*

1. JEFTO ILIC (27. II 45—15. V 45)

ŠTAB JUŽNOHERCEGOVAČKOG NOP ODREDA

— *komandanti:*

1. JOVAN ANDRIC (8. XI 43—20. II 44)
2. DAKO KUNDAČINA (20. II 44—28. VI 44)
3. MILE VUKALOVIC (28. VI 44—5. IX 44)

— *politički komesari:*

1. GOJKO MIHIC (8. XI 43—25. I 44)
2. 2IVKO JOSILO (25. I 44—24. IV 44)
3. MLADEN KNEZEVIC-TRAKTOR
4. SAFET SEFKIC (V 44— VII 44)
5. MILOŠ STAMATOVIC (VI 44—5. IX 44)

— *zamjenik komandanta:*

1. MILE VUKALOVIC (8. XII 44—5. IX 44)

— *zamjenici pol. komesara:*

1. JOVO GRKAVAC (8. XI 44—17. I 44)
2. SAFET SEFKIC (17. I 44—2. V 44)
3. LAZAR DOMAZET (2. V 44—10. IX 44)

ŠTAB SJEVERNOHERCEGOVAČKOG NOP ODREDA

komandanti:

1. DAKO KUNDAČINA (8. XI 43—20. II 44)
2. VELJKO IVKOVIĆ (20. II 44—18. VI 44)

— *politički komesari:*

1. TRIPO SARENAC (8. XI 43— XII 43)
2. MIRKO MASTILOVIC (1. I 44—18. VI 44)

zamjenici komandanta:

1. VELJKO IVKOVIĆ (21. I 44—20. II 44)
2. RADOVAN SAKOTIC (22. III 44—14. V 44)

zamjenik pol. komesara:

1. TRIPO SARENAC (2. III 44—18. VI 44)

načelnik štaba:

1. PETAR MILIDRAGOVIC (16. V 44—18. VI 44)

STAB ZAPADNOHERCEGOVACKOG NOP ODREDA)*

— *komandanti:*
1. MARTIN ĆULE
(IX —26. XI 44)
2. AZIZ KUDRA
(26. XI 44—11. XII 44)

—- *politički komesari:*
1. MARIJAN PRIMORAC
(IX 44— XI 44)
2. MIRKO DESPOT
(X 44—11. XI 44)

— *zamjenik komandanta:*
1. AZIZ KUDRA
(IX —26. XI 44)

— *zamjenik pol. komesara:*
1. DONKO VRANKIC
(IX 44—22. XI 44)
2. MILORAD BABIC
(22. XI 44—)

STAB MOSTARSKOG NOP ODREDA

komandant:
1. MILAN MICEVIC
(16. III 44—25. IV 44)

politički komesar:
1. ENVER CEMALOVIC
(16. III 44—25. V 44)

zamjenik pol. komesara:
1. REFIK SECIBOVIC
(III 44—25. IV 44)

načelnik štaba:
1. HUSO ALIKALFIC
(16. III 44—25. V 44)

STAB KALINOVIČKOG NOP ODREDA

— *komandanti:*
1. ŠCEPAN KLARIC
(16. IX 44— X 44)
2. PETKO GOVEDARICA
(X 44—7. I 45)

— *politički komesar:*
1. GLIGOR TEPAVCEVIC
(16. IX 44—7. I 45)

— *zamjenik komandanta:*
1. MILOŠ JOVIC
(16. IX 44—7. I 45)

— *zamjenik pol. komesara:*
1. VOJIN SIMANIC
(16. IX 44—7. I 45)

*STAB SAMOSTALNOG MOSTARSKOG UDRANOG BATALJONA**)*

— *komandant:*
1 JOSO

politički komesar:
1. ENVER CEMALOVIC
(24. I 44—16. III 44)

— *zamjenik komandanta:*
1- MILAN MICEVIC
(24. I 44—16. III 44)

— *zamjenik pol. komesara:*
1. REFIK ŠECIBOVIC
(24. I 44—16. III 44)

KONJIČKI NOP ODRED

— *komandant:*
1. HAMID MUŠINOVIC
(11. VII 44—7. I 45)

—• *politički komesar:*
1. AKIF SALETOVlC
(11. VII 44—7. I 45)

KOMANDA VOJNE OBLASTI

— *komandanti oblasti:*
1. PETAR KOMNENIĆ
(9. V 44— XI 44)
2. NIKOLA VIDAClC
(XI 44—15. V 45)

*) Ušao u sastav Divizije 6. XI 1944. godine.
**) Ušao u sastav Divizije 24. I 1944. godine.

zastupnik komandanta oblasti:
1. TOMO ANĐIČ
(14. II 45—15. V 45)

zastupnik pol. komesara oblasti:
1. LAZO DOMAZET
(14. II 44—15. V 45)

načelnici Mobil, odsjeka:
1. OBREN IVKOVIĆ
(17. V 44—30. XII 44)
2. TOMO ANĐIC
(30. XII 44—14. II 45)
3. PETAR MILIDRAGOVIC
(14. II 45—15. V 45)

— *načelnici Ekonomskog odsjeka:*
1. SIMO BABIC
(17. V 44—)
2. MILAN KRUNIC

— *načelnici Saobraćajnog odsjeka:*
1. MILOŠ STAMATOVIC
(4. IX 44—)
2. AZIZ KUDRA

— *načelnik Sanitetskog odsjeka:*
1. Dr BOSKO KORLAET LJUBO
(28. X 44—15. V 45)

KOMANDA I VOJNOG PODRUČJA

komandanti:
1. VLADO VUJOVIĆ
(18. VI 44—)
2. ĐOKO PAŠAJLIC
(—14. XII 44)

politički komesari:
1. MIRKO MASTILOVIC
(18. VI 44—5. X 44)

2. SLOBODAN VUKOVIC
(2. XI 44— 45)

— *zamjenici komandanta:*
1. VELJKO IVKOVIĆ
(18. VI 44— XII 44)
2. ĐOKO PAŠAJLIC
(1. XII 44—24. XII 44)

KOMANDA II VOJNOG PODRUČJA

komandanti:
1. DAKO KUNDAČINA
(28. VI 44— IX 44)
2. TOMO ANĐIC
(IX 44—14. II 45)
3. PETAR MILIDRAGOVIC
(2. XI 44— II 45)
4. MARTIN ČULE
(II 45— V 45)

politički komesari:
1. MLADEN KNEŽEVIĆ
TRAKTOR
(28. VI 44—10. IX 44)
2. LAZAR DOMAZET
(10. IX 44—11. XI 44)

3. OMER PAŠIČ
(11. XI 44—14. XII 44)
4. HALIL MEHMEDBAŠIČ
(14. XII 44—15. V 45)

• *zamjenici komandanta:*
1. PETAR MILIDRAGOVIC
(18. VI 44—2. XI 44)
2. ĐORĐO PAŠAJLIC
(IX 44—10. X 44)
3. NEĐO INIC
(2. XI 44—)
4. MILAN DERIKUČKA
5. AZIZ KUDRA
(II 45— III 45)

KOMANDA III OG PODRUČJA

komandanti:
1. MARTIN ČULE
(26. XI 44—)
2. HRVOJE VIDOVIC
(—15. XI 44)
3. AZIZ KUDRA
(11. XII 44—•)

zamjenik komandanta:
1. AZIZ KUDRA
(11. XII 44— II 45)

—• *politički komesari:*
1. HALID MESIHOVIC
(—15. XI 44)
2. FRANJO BUDIMIR-BUNDI
(26. XI 44—)

STAB III BRIGADE NARODNE ODBRANE (OJACANJE)

komandant:

1. JOVAN ANDRIC
(7. XII 44—15. V 45)

politički komesari:

1. DRAGO IVANOVIC
(7. XII 44—15. IV 45)
2. D2EMAL MUMINAGIC
(15. IV 45—15. V 45)

zamjenik komandanta:

1. GAŠO CECUR
(7. XII 44—15. V 45)

zamjenici političkog komesara:

1. MILIVOJE STIJACLC
(7. XII 44—20. IV 45)
2. IBRO ELIZOVIC
(20. IV 45—15. V 45)

načelnik Štaba:

1. PERICA BELAMARIC
(II 45—15. V 45)

— *omladinski rukovodilac:*

1. RADE ALEKSIC
(7. XII 44—15. V 45)

— *obavještajni oficir:*

1. BRANKO POPOVIC
(7. XII 44—15. V 45)

— *opunomoćenik OZN-e:*

1. DANILO KIJAC

— *načelnik Saniteta:*

1. BRANKO PAMUCINA
(7. XII 44— II 45)
2. ACO RUZLC
(II 45—15. V 45)

— *intendanti:*

1. OBRAD VUCKOVIC
(7. XII 44— II 45)
2. BRANKO VUKOMANOVIC
(I 45—)

MARS XXIX UDARNE DIVIZIJE

Nastupa Divizija smjelo,
junačka dvadeset deveta,
Udarna, silna, gromovita,
Ponosnih div-junaka.
Stupa u boj,
Narod da brani svoj,
Ori se svud'
Heroja naših glas.

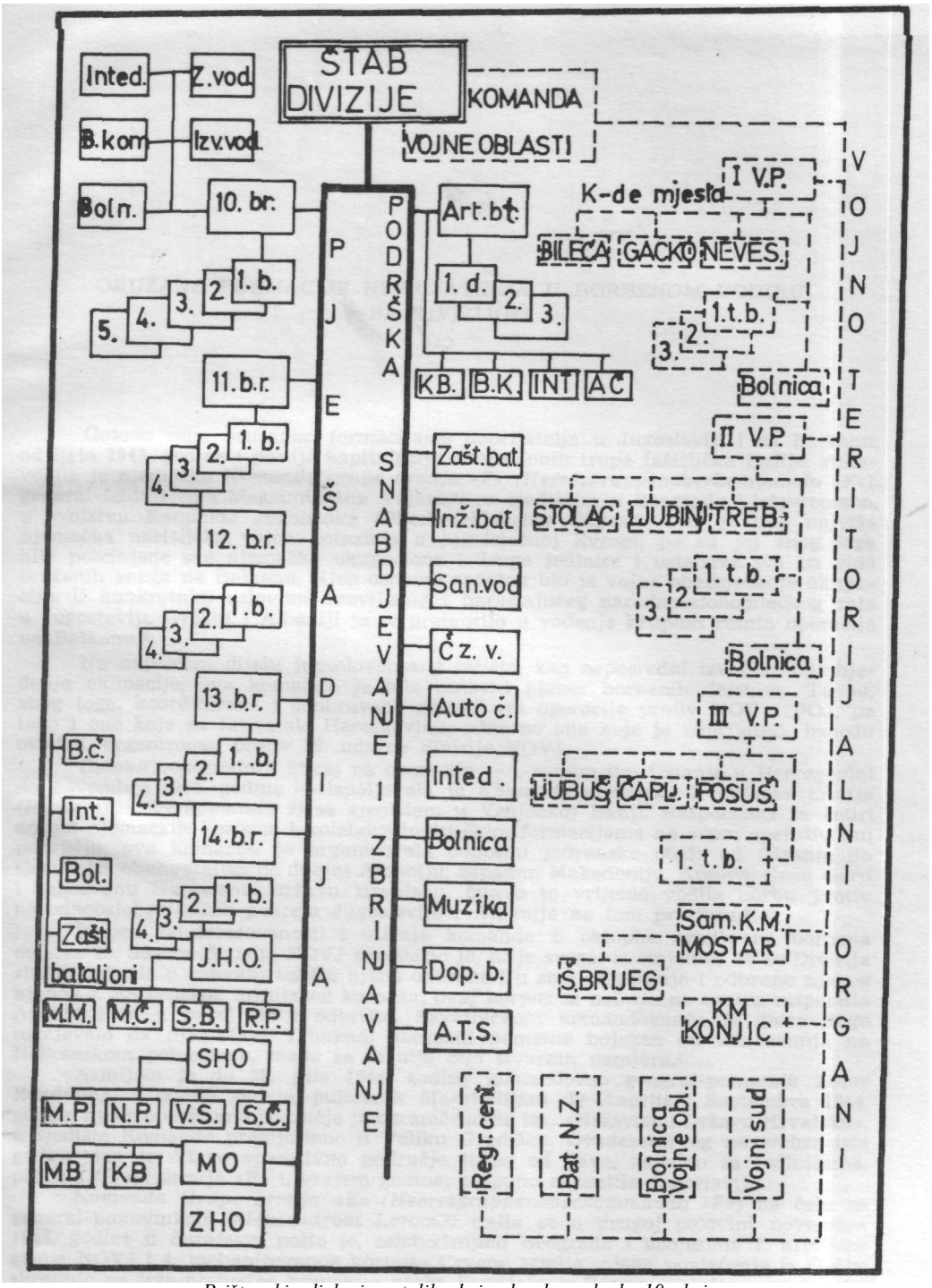
Sad naprijed, Hercegovci vrli,
Borac smjelo za borcem hrli
U susret krvnicima kletim,
S oružjem svojim svetim,
Na Švabe sad.
Nek zna ustaški gad
I četnik klet,
Smioni naš nalet.

I leti ko orlovi suri
Brigada za brigadom.
I pjesma ori se gromovna
Hercegovskim brdima.
Drhtite sad,
Prokleti banditi,
Divizija braniče
Narod svoj.

Stupaju stazama širokim,
U borbi narodnoj složni
Srbi, Hrvati, Muslimani,
Junački partizani.
Sviće zora.
Ozari slobode
Sunce novo
Narode naše sve.

Nastupa divizija smjelo,
Junačka dvadeset deveta,
Udarna, silna, gromovita,
Ponosnih div-junaka.
Stupa u boj
Narod da brani svoj,
Ori se svud'
Heroja naših glas.

SEMATSKI PRIKAZ FORMACIJE DIVIZIJE

Prištapski djelovi ostalih brigada kao kod 10 brig.

Prilog br. 3

ORUŽANE FORMACIJE NEPRIJATELJA U BORBENOM DODIRU SA DIVIZIJOM

Gotovo svim oružanim formacijama neprijatelja u Jugoslaviji i na Balkanu, od ljeta 1943. godine i poslije kapitulacije okupacionih trupa fašističke Italije, rukovodila je njemačka *Komanda grupe armija »F« (Heeresgruppenoberkommando »F«),* general-feldmaršala Maksimilijana Vajksa,[1]) sa sjedištem u Beogradu i istovremeno, u svojstvu Komande Jugoistoka (Oberbefehlshaber Südost). Ona je bila najviša njemačka nacistička vojna komanda u jugoistočnoj Evropi, pa su joj zbog toga bile potčinjene sve njemačke okupacione i druge jedinice i ustanove sva tri vida oružanih snaga na Balkanu. Njen osnovni zadatak bio je vojno obezbjeđenje okupacije. U konkretnim uslovima razvijenog i narastajućeg narodnooslobodilačkog rata d Jugoslavijj, Grčkoj i Albaniji to se pretvorilo u vođenje krupnih ratnih operacija na Balkanu.[2])

Na najvećem dijelu jugoslovenskog ratišta, kao neposredni izvršilac obezbjeđenja okupacije, ova komanda je bila osnovni planer borbenih dejstava. Tu su, zbog toga, koordinirane i odobravane gotovo sve operacije protiv NOV i POJ, pa tako i one koje su zahvatale Hercegovinu, odnosno one koje je neprijatelj, između ostalog, organizovao protiv 29. udarne divizije NOVJ.

Daleko neposredniji uticaj na operacije — i, samim tim i stanje u Hercegovini đo novembra 1944. godine — ispoljavala je *Komanda njemačke 2. oklopne armije (Panzerarmeoberkomando 2)* sa sjedištem u Vrnjačkoj Banji. Raspolažući sa četiri do pet njemačkih korpusa i kolaboracionističkim formacijama na svom operativnom području, ova komanda je organizovala odbranu jadranske obale od Otranta do Crkvenice obuhvatajući po dubini Albaniju, zapadnu Makedoniju, Kosovo, Crnu Goru i takozvanu Nezavisnu Državu Hrvatsku, čitavo to vrijeme vodila borbu protiv narodnooslobodilačkih pokreta Jugoslavije i Albanije na tom prostoru.3)

Stepen zainteresovanosti i uticaja komande 2. oklopne armije na borbena dejstva 29. udarne divizije NOVJ proizlazio je, prije svega, iz činjenice da se Divizija stalno nalazila u zahvatu težišta njene odbrane i u zoni osiguranja i odbrane njenog njenog 5. SS brdskog armijskog korpusa; ovaj korpus se nalazio na centru rasporeda Armije i to u prvoj liniji odbrane. Savezničkom komandovanju je dosta dugo uspijevalo da njemačkoj Vrhovnoj komandi nametne bojazan od iskrcavanja na Balkanskom poluostrvu, mada za to nije bilo stvarnih namjera.[4])

Armijom je do 23. jula 1944. godine komandovao general-pukovnik *Lotar Rendulicf)* a potom general-pukovnik *Maksimilijan de Angelis."!* Septembra 1944. godine njeno operativno područje je ograničeno na tzv. »Nezavisnu Državu Hrvatsku«, a sjedište Komande premješteno u Veliku Gradišku. Dvadesetprvog novembra iste godine ona je čitavo operativno područje južno od Save, zajedno sa jedinicama, predala Grupi armija »E« i, krajem godine, potpuno napustila Jugoslaviju.

Komanda Grupe armija »E« (Heeresgruppenoberkommando »F«) na čelu sa general-pukovnikom *Aleksandrom Lerom*,?) našla se u drugoj polovini novembra 1944. godine u Sarajevu, pošto je, oslobođenjem Beograda i uspjesima 1. armijske grupe NOVJ i 4. mehanizovanog korpusa Crvene armije, njeno povlačenje iz Grčke skrenuto na teže prohodne pravce — preko Sandžaka u Bosnu. Smještena za kratko

vrijeme iu centra grada (hotel »Evropa« i okolne zgrade), Komanda je preuzela rukovođenje njemačkom odbranom na »zelenoj liniji« kroz Jugoslaviju, u početku do Save, a potom do Dunava i Drave. Tada je Grupa armija imala 7 korpusa sa 18 divizija.

Sve njemačke i kolaboracionističke formacije u borbenom dodiru sa 29. udarnom divizijom NOVJ zbog toga su od 21. novembra 1944. godine do kraja rata pripadale ovoj Grupi armija, čiji je komandant 27. marta 1945. godine preuzeo i ulogu komandanta Jugoistoka pa, u drugoj polovini aprila, objedinio pod svojom komandom sve njemačke i kolaboracionističke trupe na jugoslovenskom ratištu.

Komanda Grupe armija »E« krajem januara 1945. preselila se iz Sarajeva u Veliku Gradišku, a 21. marta 1945. godine u Zagreb. Pošto je 6. maja napustila Zagreb, 8. maja se našla u s. Polzela kod Celja.

Od 25. aprila 1945. godine Grupa armija »E« je, zbog presjecanja njemačkih snaga ina dva dijela, shodno Hitlerovom naređenju od 15. aprila, pretpočinjena *Operativnom štabu »Jug«* (Führungsstab »B«), general-feldmaršala *Alberta Keselringa,* koji joj je, pošto je ustanovljeno da nema uslova za izvlačenje u Austriju i predaju anglo-američkim trupama, naredio da 9. maja u *01* čas kapitulira pred Jugoslovenskom armijom. Umjesto da izvrši naređenje, pretpostavljene i Vrhovne komande o bezuslovnoj kapitulaciji, Grupa armija je nastavila otpor, ali je do 15. maja 1945. po dijelovima savladana.[8])

a) NJEMAČKE OPERATIVNE KOMANDE

Na svom borbenom putu od formiranja 16. novembra 1943. do završetka operacija na jugoslovenskom ratištu, 15. maja 1945. godine, 29. udarna divizija je uglavnom bila u neposrednom borbenom dodiru sa jedinicama dva njemačka korpusa. Tako je, sa 5. SS brdskim armijskim korpusom bila u borbenom dodiru dvije trećine ukupnog vremena.

Njemački 5. SS brdski armijski korpus (V. SS Gebiergsarmkorps)

Komanda korpusa formirana je u ljeto 1943. godine i, od početka, bila je namijenjena za jugoslovensko ratište. Za komandanta je postavljen bezobzirni i u zločinima već ogrezli dotadašnji komandant 7. SS »*Princ Eugen«* divizije Artur Fleps.[9]) Tako je obezbijeđeno da se na težištu Armije nađe dobar poznavalac lokalnih prilika, sa značajnim iskustvom u vođenju protivpartizanskog rata.

Komanda 5. SS korpusa sa glavninom prištapskih jedinica smjestila se u Mostar i njegovu bližu okolinu; komanda i bolnica u s. Lise. Od ostalih prištapskih jedinica treba pomenuti 105. SS izviđački bataljon, 105. SS bataljon za vezu, dva do tri protivavionska i jedan protivtenkovski divizion.

Čitavo vrijeme svoga boravka u sastavu 2. oklopne armije Korpus je bio angažovan za odbranu Neretvljanskog operativnog pravca.

Po dobijanju 118. lovačke i 181. pješadijske divizije — a i na osnovu obećanja 0 dodjeli još jedne divizije i više samostalnih bataljona i diviziona — zona odbrane 1 osiguranja ustaljena je već u oktobru 1943. godine. Ona je zahvatila gotovo 250 km obale od Zadvarja do Bara i, pored južnodalmatinskih ostrva, prostirala se u dubinu 100 do 200 km, obuhvatajući Crnu Goru, Dubrovačko i Makarsko primorje, Hercegovinu i južne dijelove istočne i srednje Bosne do linije Devetak—Ozren—Mahnjača——Borja pl.io) Od maja 1944. godine pored 2. udarnog korpusa NOVJ, čija se glavnina nalazila u Crnoj Gori i Sandžaku, na tom širokom prostoru obično se nalazila još po jedna divizija 3, 5. i 8. udarnog korpusa.i'[1])

Kao i ostali korpusi 2. oklopne armije, 5. SS korpus je, u duhu njemačkih načela koja su važila za vojišnu prostoriju *(Operationsgebiet),* u pogledu komandovanja neposredno bio nadređen i svim kolaboracionističkim oružanim formacijama, koje su u njegovoj zoni odbrane i osiguranja bile vrlo heterogene i dosta brojne. Tu su, prije svega, bile oružane formacije takozvane vlade NDH (domobrani, ustaše, milicija i oružništvo) i Privremene narodne uprave Crne Gore (žandarmerija, »nacionalne trupe«, te crnogorska i muslimanska milicija), ali i četnici Draže Mihailovića, mahom direktno vezani za njemačke komande garnizona. Više o tome ovdje će biti riječi samo na užem operativnom području 29. udarne divizije.

Marta 1944. godine, u vezi sa njemačkom okupacijom Mađarske, došlo je do značajnijih pomjeranja njemačkih jedinica, pa i kod 5. SS korpusa. Zona odbrane i osiguranja nije više obuhvatala i Crnu Goru, ali je zato u Bosni proširena na sjever

do Save. Umjesto 181. pješadijske divizije korpus je dobio 13. SS diviziju. Zbog toga što je Vrhovna komanda uzela njegovu 7. SS diviziju u svoju rezervu za ovu operaciju, Korpus je istu morao smijeniti u Hercegovini i držati je spremnu u dolini Bosne.[12])

U oktobru 1944. godine, sa povlačenjem 2. oklopne armije s obalskog pojasa na »zelenu liniju«, komanda 5. SS korpusa premjestila se u sanatorijum Kasindo kod Sarajeva, 17. novembra iste godine pretpočinjena je Grupi armije »E«, a potom, 31. decembra 1944. godine, zonu odbrane i osiguranja predala je 21. brdskom armijskom korpusu.[1]»)

Njemački 21. brdski armijski korpus (XXI Gebiergsarmkorps)

Njemački 21. brdski armijski korpus formiran je avgusta 1943. godine u Beogradu od Komandnog štaba vojnoupravnog komandanta Srbije. Do 1. avgusta 1944. godine Korpusom je komandovao general Paul Bader,[114]> a naslijedio ga je general-major *Ernst Lejzer*.'i») Korpus je uglavnom do pred kraj 1944. godine vršio vojno obezbjeđenje okupacije u Albaniji, te zapadnoj Makedoniji, na Kosovu i u Crnoj Gori.'[16])

Sa jedinicama ovog korpusa 29. divizija je bila u borbenom dodiru u dva navrata i — ukupno oko devet mjeseci. Za razliku od drugog, kraćeg, prvi period, od marta do novembra 1944. godine, karakterističan je po tome što je to bio samo povremeni borbeni dodir i što se svodio na manje snage i 29. divizije 21. brdskog korpusa. Razlozi su uglavnom u tome što su se njihova operativna područja samo djelimično poklapala i to na malo značajnom području Banjana. Međutim, čitavo to vrijeme Divizija je morala vrlo ozbiljno da uzima u obzir snage i namjere ovog korpusa. U tom periodu jači okršaji i bojevi vođeni su oko Vilusa i Herceg Novog.

Do kraja avgusta 1944. godine 21. BAK (brdski armijski korpus) je bio u sastavu 2. oklopne armije, a tada je pretpočinjen Grupi armije »E«.

U jesen 1944. godine 21. BAK je dobio zadatak da se iz Crne Gore povlači, preko Hercegovine i južne Dalmacije prema Mostaru. To mu međutim nije uspjelo, pa se, uz teške gubitke i prihvat drugih jedinica u toku novembra dolinom Lima, probio prema Višegradu. Komanda korpusa premještena je u Kasindo kod Sarajeva i, 2. januara 1945, preuzela je od komande 5. SS korpusa rukovođenje njemačkim jedinicama u Hercegovini i centralnoj i istočnoj Bosni, odnosno odbranu već iskrzane »zelene linije« (jer je povezani front bio još samo kod Mostara i na Višegradskom mostobranu).

Od tada će 29. divizija svim snagama, više od tri mjeseca, biti u neprekidnom borbenom dodiru sa ovim korpusom. U okviru mostarske i sarajevske operacije Divizija će sa njegovim jedinicama voditi i najteže svoje bojeve. Dvadeset deveta divizija će i njemačkom 21. armijskom korpusu biti vrlo značajan protivnik, jer će prema njoj komanda Korpusa više puta intervenisati svojim rezervama gubeći više itaktičkih jedinica. Po odljepljivanju od snaga 29. divizije (11. aprila 1945. godine), Korpus više nije imao snage da se zaustavi sve do Celja i Zidanog Mosta, gdje je 11. maja 1945. kapitulirao.[17])

97. armijski korpus za naročito upotrebu (Generalkomando LXXXXVII zum besonderen Vorwendung) i ostale njemačke operativne komande

Formiran je krajem 1943. godine za vojno obezbjeđenje okupacije u njemačkoj operativnoj zoni Jadransko primorje (Adriatisches Küstenland). Ova zona je obrazovana na širem obalskom pojasu sjevernog Jadrana, od Crikvenice do r. Taljamento i obuhvatala je Hrvatsko primorje, sa kvarnerskim ostrvima, Istru, bivšu Ljubljansku pokrajinu i Slovenačko primorje, te Furlaniju u Italiji.

Dvadeset deveta udarna divizija došla je sa njim u borbeni dodir tek posljednjih dvadeset dana rata. Tada je u svom sastavu imao 188. brdsku rezervnu diviziju, 24. SS diviziju »Karstjäger« ostatke 237. i 392. pješadijske divizije, te brojne obalske artiljerijske jedinice KoV. Komandant korpusa je bio general *Jozef Kibler,'S)* zbog ratnih zločina u Jugoslaviji kasnije osuđen na smrt. Okružen kod Ilirske Bistrice, Korpu.s je 7. maja 1945. godine i kapitulirao pred jedinicama 4. jugoslovenske armije. U njegovom zarobljavanju učestvovala je i jedna brigada 29. divizije.

Na području Slovenije i jugozapadnog dijela Hrvatske 29. divizija je došla u borbeni dodir sa jedinicama još tri njemačke operativne komande ranga korpusa. Bile su to jedinice njemačkog *18. vojnog okruga sa sjedištem u Salcburgu (General-*

Kommando des XVIII Werrkreises — Salzburg), čija se nadležnost u Jugoslaviji, pored Koruške i Štajerske, prostirala još i na Ljubljansku pokrajinu. Komandi okruga bili su potčinjeni njemački vojnoteritorijalni organi na ovom području i velik broj posadnih i graničnih jedinica Vermahta. Najznačajnija od njih bila je 438. granična divizija.

Obe ove teritorije (97. korpusa i 18. vojnog okruga) posjedale su još dvije operativne SS-policijske formacije specijalizovane za protivpartizansku borbu.

U Istri, Slovenačkom i Hrvatskom primorju bio je to Štab za borbu protiv partizana sa sjedištem u Trstu, na čelu ovog štaba nalazio se SS-general *Odil Globočnik.*[18]) U preostalom dijelu Slovenije — dejstvovao je Štab za borbu protiv partizana sa sjedištem u Ljubljani sa SS-generalom *Ervinom Rezenerom*»>) na čelu.

Oba štaba oslanjala su se na razgranat SS-policijski aparat i raspolagala sa više SS-policijskih pukova i samostalnih bataljona, većim brojem bataljona njemačke policije poretka, sopstvenim SS i policijskim školama, nešto artiljerije i tenkova i, pored toga, brojnim kolaboracionističkim formacijama od »*Wehrmanschafta*« i talijanske fašističke milicije, slovenačkih domobrana, do Dujićevih četnika, »Ruskog zaštitnog« i »Srpskog dobrovoljačkog korpusa«. U opštem rasulu ove jedinice najčešće su u borbeni dodir sa Divizijom dolazile izmiješane sa drugim, i rijetko, samostalno. Zbog toga ih je bilo teško identifikovati.[21])

b) NJEMAČKE VISE TAKTIČKE JEDINICE

Pet njemačkih viših taktičkih jedinica, protiv kojih je 29. divizija vodila najveći broj borbenih dejstava (i za čije savlađivanje se moralo utrošiti 'najviše vremena i žrtava), zaslužuju poseban osvrt. Sve ostale ćemo samo nabrojati. Naime, tek potpuna predstava o jačini, broju, vatrenoj moći i snazi protivnika omogućava potpunije razmatranje uloženih napora i rezultata koji su postignuti.

Njemačka 7. SS brdska dobrovoljačka divizija »Princ Eugen«
<7. SS Freiwilligsten Gebirgsjägerdivison »Princ Eugen«)

Bila je to najbrojnija i borbeno najpouzdanija nacistička divizija na jugoslovenskom ratištu u toku drugog svjetskog rata. Formirana je od pripadnika njemačke narodnosti (folksdojčera) iz okupirane Srbije, pretežno iz Banata, marta 1942. godine. Dio komandnog kadra i specijalista sačinjavali su pripadnici SS-a iz Trećeg Rajha. Divizija je kasnije popunjavana i folksdojčerima iz takozvane Nezavisne Države Hrvatske, a potom i iz Rumunije i Mađarske.

Pošto je u banatskim garnizonima Vršac, Pančevo, Bela Crkva i Bečkerek ((Zrenjanin) završila šestomjesečnu obuku, oformila i popunila sve jedinice (20.500 vojnika), Divizija je angažovana u jugozapadnoj Srbiji i Sandžaku u jesen 1942. godine. Tu je, na Goču, Kopaoniku i Zeljinu, izvršila više masovnih zločina nad nedužnim srpskim seljacima i, kao posebno 12. i 13. oktobra 1942, u Krivoj Reci kod Brusa.[22]) Samo nekoliko dana kasnije ovu Diviziju je, kao jedinu u Jugoslaviji, u Kraljevu obišao lično rajhsfirer SS Hajnrih Himler, izrazivši time svoje zadovoljstvo njenim zločinačkim postupcima.

Divizija time kao da je upotpunila svoju obuku, pa je, već početkom januara 1943. godine, prebačena u rejon Karlovca — radi učešća u velikim bitkama narodnooslobodilačkog rata na Neretvi i Sutjesci.

U tom okviru 7. SS divizija se u bici na Sutjesci prvi put sudarila sa hercegovačkim borcima. Bilo je to 19. maja 1943. godine kada se, pred frontom 10. hercegovačke udarne brigade, koja je zatvarala pravce koji iz Gacka i Nikšića izvode prema Pivskom manastiru i u dolinu Komarnice, pojavila nova, Brigadi do tada nepoznata njemačka divizija. Prve informacije govorile su da se radi o diviziji sastavljenoj od folksdojčera iz Panonske nizije. Desetodnevne danonoćne i iscrpljujuće borbe, najkrvavije u istoriji Brigade na oba ova pravca, u kojima je nastupanje 7. SS divizije svedeno, uz sadejstvo dijelova 1. dalmatinske i 7. krajiške Udarne brigade, na samo 2—3 km dnevno, uvjerile su borce Hercegovačke brigade da je i sa ovom divizijom moguće izaći na kraj.

Po povratku 10. brigade u Hercegovinu, krajem juna, borcima je bilo jasno da ih je, pored svih teškoća na novom samostalnom zadatku, zapala još i ova, po zlu poznata Hitlerova »elitna« divizija, koja je svoje jedinice disklocirala u sve garnizone u Hercegovini. Naime, iako su je oficiri iz Rajha, aludirajući na njeno seljačko i ravničarsko panonsko porijeklo podrugljivo nazivali »kukuruzarima« *(Kuzkuruzdivizion),* njemačke okupacione komande u Jugoslaviji i na Balkanu visoko su cijenile njenu borbenu sposobnost dodjeljujući joj redovno najvažnije i najteže zadatke, a često je prebacujući s jednog na drugi kraj jugoslovenskog ratišta.

Više od borbenosti 7. SS divizija je u Hercegovini potvrdila svoju bezobzirnost i spremnost na zločin. U znaku njenih zločina bilo je naročito ljeto 1943. godine. Od ove divizije zločinačko divljanje i strahovlade doživjela su sela Drežanj (28. VI), Ljskov Dub (29. VI), Dabrica (Bitunja, Meča i Susina) (sredinom VIII), Orašje (12. VII), Miljeno (8. VII), Humčani (9. VII), Mostar (velika racija 10/11. VII), Košutica (12. VII), Duge (18. VII), Podorošac (k. jula ili poč, avgusta)… To su inače prva mjesta u Hercegovini i susjednim dijelovima Bosne koja su u roku od samo mjesec dana osjetila zločinačke namjere i strahote ove divizije. Slijedeće, 1944. godine zločini pripadnika ove divizije nad hrvatskim stanovništvom u Dalmaciji ponovo su izbili u centar pažnje javnosti, pa i najviših okupacionih komandi.[23])

Dogodilo se tako da je 29. hercegovačka udarna divizija, formirana upravo u zoni koju je osiguravala 7. SS divizija, pa je i prvo vatreno krštenje doživjela upravo u borbi sa njom. Sa 7. SS divizijom su komandovali SS-general *OberkampM)* od 16. juna 1943. do 10. januara 1944, godine, SS-general *Kum* od 10. januara do marta 1944. godine,[25]) i SS-pukovnik pa SS-general *August Šmithuber*[2]«) do kraja rata.

Kada je u martu 1944. godine 7. SS divizija napustila Hercegovinu, ostao je nekoliko mjeseci na obali, na operativnom području 29. divizije jedan njen bataljon. Međutim, za godinu dana, od marta 1944. do marta 1945. sa 7. SS divizijom dogodio samo jedan okršaj i to kod Vilusa u toku operacija »Ribecal«, avgusta 1944. godine.

Početkom marta 1945. godine zbog intervencije na prilazima Sarajeva obnovljena 7. SS divizija prebačena je čak iz Slavonije. Tu su sa njom ponovo vođene teške borbe i to 7. i 8. marta za Ivan-sedlo, 20—23. marta na Bjelašnici kada su dijelovi Divizije sadejstvovali bočnim napadom u okviru operacije »Berggeist« protiv 3. udarne divizije NOVJ kod Trnova, 6. aprila od Blažuja do Kiseljaka prilikom proboja njenog 14. puka ispred položaja 29. divizije.

Po povlačenju iz Sarajeva dolinom Bosne 7. SS divizija je, kao rezerva Grupe armija »E«, upotrijebljena za intervencije na r. Čazmi u Moslavini, pa zatim u Karlovcu, odakle se, preko Samobora, povukla prema Celju. Na tom putu, između Krškog i Zidanog Mosta, 11. maja zarobili su je i razoružali dijelovi 2. jugoslovenske armije.[27])

Znatan dio komandnog kadra ove divizije, zbog utvrđenih ratnih zlodjela, proglašen je ratnim zločincem, pa su neki od njih zbog toga odgovarali pred našim, savezničkim ili njemačkim sudovima.

Njemačka 118. lovačka divizija (118. jägerdivision)

Ovo je prva njemačka divizija s kojom su se hercegovački borci susreli u ratnim okršajima. Bilo je to u susretnom broju 3. udarne divizije NOVJ (u čijem sastavu se nalazila 10. hercegovačka udarna brigada) i njemačke 718. pješadijske divizije *(718. Infanteriedivision,* kako se ova divizija zvala do 1. marta 1943. godine) 1. decembra 1942. godine na željezničkoj pruzi Donji Vakuf—Turbe.

T'-i mjeseca kasnije, 10, hercegovačka brigada ponovo se sudarila sa ovom divizijom, samo je ishod u protivudaru na Neretvici sada bio obrnut. U junu na Zelengori, Brigada je, uz ostale jedinice, doprinijela da se održi koridor i da Glavna operativna grupa ne bude presječena. Jedan od dva bočna klina izvršile su jedinice 118. lovačke divizije. Sredinom novembra 1943. godine, upravo u vrijeme formiranja 29. hercegovačke divizije, njemačka 118. lovačka divizija je iz Crne Gore prešla preko Hercegovine za Dalmaciju. Divizija je tada preuzela odbranu Jadranske obale (i dijela otoka) od ušća Cetine do Slanog. Po dubini njena odbrambena zona zahvatala je najjužnije dijelove Hercegovine, tako da su se u njenim okvirima našli Neum, Gabela, Čapljina, Ljubuški, Vitina i Grude. Njeno težište se nalazilo na obali i otocima, pa, u toku jedanaest mjeseci, do oktobra 1944. godine sa ovom divizijom nije, sem povremeno, dolazilo do većih sukoba.

U oktobru mjesecu 1944. godine, u okviru oslobađanja Jadranske obale od Boke do Cetine sa južnom Hercegovinom, jedinice 2. i 8. udarnog korpusa potisle su i ovu diviziju na »*zelenu liniju*« pa je, u tim okvirima, došlo do više sukoba nižih taktičkih jedinica kod Trebinja, Neuma, Metkovića, Gabele, Ljubuškog i Čitluka. Iako je, sredinom oktobra, ojačanu pukovsku borbenu grupu uputila na traženje više komande u Beograd, ostatak Divizije je, do kraja godine, činio kičmu odbrane položaja na »zelenoj liniji« ispred Mostara.

Krajem decembra 1944. godine 118. lovačka divizija, koja je u beogradskoj operaciji i borbama u Sremu pretrpila teže gubitke, prebačena je u Mađarsku, gdje joj se do proljeća 1945. godine gubi trag.[28])

Divizijom su komandovali general *Hans Fortner* do 14. marta 1943; *Jozef Kibler* do 10. jula 1944. i *Hubert Lamej.* Divizija je od 1941—1944. godine u Jugoslaviji počinila brojne zločine, naročito u Bosni i Hercegovini, a onda i u Dalmaciji. Najteže zločine počinila je nad zarobljenim ranjenicima na Sutjesci 1943. godine.[29])

Njemačka 181. pješadijska divizija (181. Infanteriedivision)

Formirana je januara 1940. godine. U Jugoslaviju je došla iz Norveške oktobra *1943.* godine, i, dijelom svojih jedinica, preuzela okupaciju i osiguranje jugoistočnog dijela budućeg operativnog područja 29. divizije. Glavnina divizije (Komanda divizije u Podgorici, a potom u Kotoru) predstavljala je za sve vrijeme oslonac vojnog obezbjeđenja njemačke okupacije južne Grne Gore.

Do marta 1944. godine Divizija se nalazila u sastavu 5. SS brdskog armijskog korpusa, pa je, u to vrijeme, njen 359. pješadijski puk (Komanda i prištapske jedinice u Trebinju) posjedao odsjek Slano—Molunat—Stolac—Bileća, zahvatajući tako bazični dio operativnog područja 29. udarne divizije. Zbog *toga su* jedinice ovog puka, za sve to vrijeme, neprekidno bile angažovane u borbi sa jedinicama 29. divizije.

Po prelasku u sastav 21. brdskog armijskog korpusa (sa sjedištem u Tirani) Divizija je preformirana u tri puka sa po dva bataljona, od kojih je 359. pješadijski iz Trebinja prebačen u Albaniju. Zahvatajući i dalje manji dio operativnog područja Hercegovačke divizije, ostala dva puka 181. divizije i dalje su bili često u borbenom dodiru sa jedinicama 29. divizije.

Zahvaljujući njenom neuspjehu, da kao prethodnica 21. brdskog armijskog korpusa od Danilovgrada otvori put prema Nikšiću i dalje prema Mostaru, izbjegnuta je mogućnost da ova divizija udari krajem 1944. godine u leđa 29. diviziji angažovanoj u oštrim borbama na »zelenoj liniji«.

U mostarskoj operaciji njen 359. pješadijski puk, kao rezerva 21. BAK, iz Sarajeva je intervenisao prema Mostaru, gdje su sa njim vođene borbe u kanjonu Neretve.

U sarajevskoj operaciji 181. pješadijska divizija je pretrpila veoma teške gubitke i, pri odstupanju iz Sarajevskoj polja, bila angažovana na prvim zaprečnim položajima. Tu u rejonu Blažuja i na putu Gladno polje—Kiseljak glavnina 29. udarne divizije, bočnim udarima i uz sadejstvo avijacije, gotovo potpuno je uništila njen 359. pješadijski puk, dok je 222. artiljerijski puk na ovom putu morao ostaviti najveći broj svojih oruđa.

Povlačeći se dolinom Bosne, Divizija se kod Bosanskog Broda prebacila u Slavoniju i dalje, preko Zagreba, nastavila povlačenje prema Čelju.

Po odlasku u Jugoslaviju Divizijom je komandovao general-lajtnant *Herman Fišer,* a od 2. oktobra 1944. do kapitulacije general *Eugen Blajer.w)*

Njemačka 369. pješadijska (legionarska) divizija (369. Infanteriedivision)

Ova divizija je jedna od prvih divizija njemačkog Vermahta sa legionarskim sastavom, dakle njemačka divizija popunjena stranim državljanima. Okvirni personal (1/3 ukupnog brojnog stanja, prije svega komandni kadar i specijalisti) svih legionarskih divizija sačinjavali su građani Trećeg Rajha, dok je osnovna boračka masa regrutovana od vojnih obveznika okupiranih zemalja Evrope. U ovom slučaju bili su to građani Jugoslavije, regrutovani na onom dijelu njemačkog okupacionog područja koje je ulazilo u okvir takozvane Nezavisne Države Hrvatske, zbog čega je u nazivu nosila i oznaku *»kroatische« (hrvatska).* Iz propagandno-psiholoških razloga, za divizijski amblem propisana je stilizovana figura đavola, iz čega je proizišao naziv *»Teufelldivision« (vražija divizija),* što je imalo smisao vezivanja za tradiciju jedne austrougarske divizije, popunjavane ljudstvom iz Hrvatske.

Za formiranje Divizije poslužili su u *Stokerau (Stookerau)* i *Delershajmu (Döllersheim),* obučavani domobrani za takozvanu *»Hrvatsku legiju«,* koja je, pod imenom njemačkog 369. pješadijskog puka, 1941. godine bila angažovana na sovjetskom ratištu i, krajem 1942. godine, bila razbijena. Otuda je divizija naslijedila i svoj redni broj. U vrijeme njemačko-talijanskih priprema zimskih operacija u Jugoslaviji protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, krajem 1942. godine prevagnule su potrebe jugoslovenskog ratišta, pa je ova divizija, umjesto na sovjetski

front (gdje se i inače »Hrvatska legija« pokazala kao nepodesna), početkom januara 1943. upućena u Jugoslaviju.

Iako se 10. hercegovačka udarna brigada iz obruča na Zelengori (kao i druge jedinice Glavne operativne grupe NOVJ) probila preko položaja njemačke 369. pješadijske divizije na r. Bistrici (14. i 15. juna 1943.) taj prvi susret hercegovačkih boraca sa ovom Divizijom nije posebno zabilježen.

Dolaskom »Vražije« divizije marta 1944. godine u Hercegovinu, njemačko komandovanje nije računalo da će se ona tu potpuno istrošiti za manje od godinu dana. Umjesto više puta planiranog uništenja i izbacivanja iz Hercegovine 29. udarne divizije NOVJ, njemačka 369. divizija je, tačno godinu dana kasnije, sama i bez ostatka bila bukvalno izbačena iz Hercegovine. Neko vrijeme, po tom, prestala je da bude divizija i izgubila status »legionarska«, jer je dalje dopunjavana samo njemačkim vojničkim elementima.

Sticajem okolnosti 369. pješadijska divizija bila je ona jedinica sa kojom se 29. udarna divizija najduže, više od trinaest mjeseci neprekidno i na život i smrt hrvala i borila. Pri dolasku u Hercegovinu, sama, bez ojačanja i potčinjenih joj kolaboracionističkih (četničkih, domobranskih, ustaških i milicijskih) formacija, bila je bar sedam puta brojnija od 29. divizije. Ipak je ubrzo, na osnovu sopstvenih borbenih iskustava morala da prizna da Hercegovačka divizija pripada elitnim Titovim divizijama. Postepenim trošenjem neprijateljevih snaga, 29. divizija je konačno preokrenula situaciju u Hercegovini u svoju korist.

Jedinice ove kao i drugih divizija — uništavane su i razbijane po dijelovima. Uništavane su patrole, odjeljenja, vodovi, čete i bataljoni, transportni ešeloni i napadne kolone, posade bunkera i uporišta, sve dok na red nisu došli i pukovi. Manje je, međutim, bilo vidljivo ali je to iz sačuvane dokumentacije evidentno unutrašnje rastrojavanje redova i razaranja borbenog morala ove divizije upornim djelovanjem NOP-a u Hercegovini i širom zemlje. Kao posljedica toga, oba komandanta ove divizije (a i više njemačke komande) žalile su se na slabljenje borbenog morala Divizije, dezertiranje i nedolazak vojnika sa odsustva.

Od ljeta 1944. godine sve češće su bilježeni slučajevi predavanja, pa i prebjegavanja na stranu NOP-a. U jeku najambicioznije, sniježničko-trusinske operacije *(Sonennstich)* ove divizije protiv 29. udarne divizije (u julu 1944), Komanda 369. divizije je »zbog pobune« izvukla iz borbe i razoružala svoj 2. bataljon 370. pješadijskog puka, a potom oko 200 vojnika stavila pod vojni sud. Nešto izmijenjenog sastava, ovaj bataljon je, dva mjeseca kasnije, 18. septembra 1944. u Janjini na Pelješcu, pobivši dio njemačkog okvirnog personala, prešao na stranu 26. udarne divizije NOVJ.SiJ

Oktobra mjeseca 1944. godine izgubila je gotovo sve teško naoružanje i vozila; njene borbene jedinice bile su više nego prepolovljene, što je od pretpostavljenih komandi ocijenjeno kao »očigledno rasulo«.[32]) Zato je komandant Divizije, general Fric Najdhold,[33]) bio stavljen pod vojni sud, a na njegovo mjesto imenovan novi komandant, pukovnik *Georg Rajnike*,[34]) Pošto više nije bilo obveznika sa teritorije Jugoslavije, isključiva popuna vojnicima njemačke narodnosti i dalje osipanje legionara, promijenili su joj sastav u toj mjeri da je zvanično provedena u normalnu njemačku diviziju.[35])

Zbog daljnjih gubitaka u mostarskoj operaciji Divizija je na Ivan-sedlu preformirana u pukovsku borbenu grupu (do 5.000 vojnika), ali je uključenjem u njen sastav 909. tvrđavske pješadijske brigade i dalje zadržala naziv divizije.[36]) Aprila 1945. godine u rejonu Zepča ponovo je osvježena ostacima drugih jedinica i preko SI. Broda, Zagreba i Celja uspjela da se kao jedina jedinica njemačkog 21. BAK glavninom probije u Austriju.[37])

Zločini i ove divizije na teritoriji Hercegovine su veoma brojni, iako nisu dostigli razmjere i bezobzirnost 7. SS divizije. O tome govore materijali Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, ali i u toku borbi zaplijenjene zapovijesti ove divizije o uništavanju sela, vješanju njihovih stanovnika i uništavanju ekonomskih izvora i masovnog hapšenja stanovništva.[38])

Njemačka 909. tvrđavska pješadijska brigada (909. Festungsinfanteriebrigade)

Formirana je početkom marta 1945. godine od 909, 880. i 286. landesšicen bataljona koji su se zatekli na obezbjeđenje željezničke pruge u dolini Zujevine i odmah ubačena na položaje za odbranu Ivan-sedla. Tu je, u operativnom smislu, potčinjena komandi njemačke 369. divizije i, praktično nadomještajući njen uništeni 369. grenadirski puk, preuzela desni odsjek njemačkog fronta na Ivanu.

Nema podataka od kojih dijelova su oformljene ostale jedinice Brigade.

Istrošena na Ivanu, Brigada se, početkom aprila, povukla preko Pazarića i Hadžića u rejon Blažuj—Rakovica, gdje je, idućih dana, potpuno uništena. To je bila jedina njemačka jedinica koja sem sa 29. divizijom nije došla u borbeni dodir ni sa jednom drugom jedinicom a — uništena je za svega mjesec dana.s«)

OSTALE NJEMAČKE TAKTIČKE JEDINICE

U borbenom dodiru sa Divizijom bilo je još dvadesetak viših i nižih taktičkih jedinica njemačke kopnene vojske.

Prije svega, tu se radi o specijalnoj diviziji Abvera *»Brandenburg«,* koja je bila namijenjena za izvršavanje komandoskih zadataka, uglavnom diverzija u pozadini jedinica NOV i POJ. Njen 3. bataljon 4. puka učestvovao u operaciji *»Zonenštih«* jula 1944. U borbama protiv jedinica 29. divizije, početkom maja 1945. godine, u rejonu Postojne, Planine i Ljubljane, učestvovao je i njen 5. dopunski školski puk. Jedinice 29. divizije imale su borbeni kontakt i sa 13. SS brdskom *»Handžar«* divizijom, čiji je nepotpuni 2. artiljerijski divizion u proljeće 1944. godine bio stacioniran u Mostaru i jednom četom učestvovao u junu u borbama kod Stoca.

U borbeni kontakt sa jedinicama 29. divizije dolazili su još:

— Samostalni 48. brzi odred 21. BAK, i njegov 116. izviđački bataljon, te još jedan 999. bataljon, su, kao korpusna rezerva, intervenisali u mostarskoj operaciji iz Sarajeva u cilju izvlačenja ostataka 369. divizije iz Mostara.

— Šestočetrdesetideveti puk obalske artiljerije KoV, koji se dijelom snaga iz Dubrovačkog i Makarskog primorja izvukao u Mostar ušao je u sastav 369. divizije.

— ostaci Pomorske komande južne Dalmacije i posada plovnih jedinica Admirala Jadrana (do 1.000 vojnika), koji su uskoro izvučeni iz borbe i transportovani u Njemačku.

— dijelovi njemačke 104. lovačke divizije, koji su u novembru 1944. iz Sarajeva intervenisali protiv 14. hercegovačke brigade u Trnovu.

— pet do šest 999-tih bataljona,*) koji su većinom ubrzo uključivani u 369. diviziju kao popuna.

— njemačka 188. brdska rezervna divizija, u čijem savlađivanju je 5 —7. maja 1945. učestvovala i 10. brigada 29. divizije;

— dijelovi 24. SS divizije *»Karstjäger«* sa kojima je Divizija vodila borbe u Slovenačkom primorju;

— Pukovska borbena grupa njemačke 373. divizije, koja je kod Bosanske Krupe i Ostrožca zatvarala ulaz u kanjon Une prema Bosanskom Novom. Sa ovom borbenom grupom u borbenom dodiru bila je 5—6 dana samo 14. brigada, dok je pripremljeni napad Divizije za 22. april 1945. godine izostao zbog hitnog produženja marša prema Trstu;

— 964. tvrđavska pješadijska, brigada koja se ispred borbenog poretka Divizije probijala 6. i 7. aprila od Blažuja prema Kiseljaku;

— numerički neidentifikovani laki protivavionski artiljerijski puk Grupe armija »E«, koga je 13. hercegovačka brigada zarobila sa cjelokupnim naoružanjem u rejonu Radovljice maja 1945. godine;

— bar pet bataljona nepotpuno identifikovanih njemačkih SS-policijskih pukova kod Kiseljaka (iz puka »Nagel«), kod Prezida i Čabra (»Buchberger«) u Općinama, kod Logateca i u Ljubljanskom polju (iz 10, 19. i 25. puka.[40])

c) KOLABORACIONISTIČKE FORMACIJE

Od formiranja do kraja rata 29. udarna divizija NOVJ bila je u gotovo neprekidnom borbenom dodiru i sa brojnim oružanim formacijama raznih saradnika okupatora. Nalazile su se u borbenim poredcima njemačkih jedinica ili u sastavu posada pojedinih garnizona i uporišta. Rijetko su dejstvovale potpuno samostalno ili na odvojenim pravcima, u većim formacijama. Uglavnom su bile teritorijalnog i milicijskog karaktera, rasute na brojnim posadnim zadacima i zadacima osiguranja u okolini njemačkih garnizona i ispred njemačkog borbenog poretka. Svojim brojem i širinom rasporeda, pa ponekad i žilavom upornošću u borbi, predstavljale su smetnju razmahu operacija Divizije. Terorom nad stanovništvom i svojim stalnim prisustvom kolaboracionisti su ometali razmah narodnooslobodilačkog pokreta na znatnim dijelovima operativnog područja. Jasno je, međutim, da okupator nikako

*) Specijalni bataljoni, koji su djelimično imali karakter kažnjeničkih jedinica. Regrutovani u početku od političkih protivnika nacističkog režima i kriminalaca, a kasnije i zbog raznih oboljenja ograničeno sposobnih obveznika.

nije mogao pomiriti i uskladiti međusobne isključive šovinističke aspiracije kolaboracionista raznih boja, pa je ta prinudna saradnja, iako je sprezao njihova vojna dejstva protiv NOP-a, potkopavala njihov moral.

S obzirom na neuporedivo manju borbenu vrijednost i znatno složeniju i rascjepkanu organizaciju prostor nam ne dozvoljava da se upuštamo u detalje. Svrha je ovog prikaza da čitaocu olakša praćenje borbenih dejstava 29. divizije i da shvati njihov značaj i domet rezultata u odnosu na snage protiv kojih su postignuti.

Na užem dijelu operativnog područja kolaboracionisti sa kojima je Divizija bila u borbenom dodiru, pripadali su gotovo isključivo oružanim formacijama NDH i četnika Draže Mihailovića.

1. Treće zborno područje OS NDH

Sve oružane formacije NDH u zoni odbrane i osiguranja njemačkog 5.SS korpusa (uzete za period oktobar 1943. — mart 1944) bile su formalno potčinjene domobranskom, *3. zbornom području,* čija komanda je stalno bila smještena u Sarajevu. Bila je to operativno-teritorijalna komanda i svoju djelatnost uglavnom je svodila na teritorijalno-mobilizacijske zadatke, pošto je operativno-borbena upotreba bila u nadležnosti njemačkih komandi.

U vrijeme formiranja 29. divizije (novembra 1943. godine) sve ustaške, domobranske i milicijske formacije na operativnom području Divizije — pa i u čitavoj Hercegovini — pripadale su jednoj od tri više taktičke jedinice Trećeg zbornog područja, domobranskoj 6. pješadijskoj diviziji, domobranskom 2. gorskom zdrugu, odnosno 6. ustaškom stajaćem djelatnom zdrugu. U aprilu 1944. godine 6. pješačka divizija reorganizovana je u 9. posadni zdrug. Istovremeno u garnizonima donjeg toka Neretve pojavile su se dvije bojne ustaškog Prometnog zdruga pa su u ljeto oni poslužili kao jezgro za formiranje novog 9. ustaškog stajaćeg zdruga. Krajem 1944. godine, shodno namjeri Pavelića da sve oružane formacije NDH integriše u ustašku vojnicu, preostale ustaške domobranske i milicijske formacije u Hercegovini objedinjene su: u mješovitu »ustaško-domobransku 9. hrvatsku gorsku diviziju«. Pored njih, 29. divizija je došla i u kraći borbeni dodir sa dijelovima 8. domobranskog posadnog zdruga, koji su (januara 1945) uključeni u 2. gorski zdrug 9. divizije, kao njegov 6. bataljon, te nekim bataljonima 1. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruga.[4"])

Domobranska Šesta pješadijska divizija

Ova neprijateljeva divizija se gotovo u cjelini nalazila na operativnom području 29. divizije još u vrijeme njenog formiranja. Divizijom je komandovao pukovnik *Ivan Šarnbek.**) Komanda joj je bila u Dubrovniku (pozadinski dio još u Mostaru) a imala je samo jedan pješadijski puk (14. pješačka pukovnija) — čija se komanda prištapske jedinice i 3. bataljon nalazile u Trebinju, a dva bataljona na obezbjeđenju željezničke pruge od Hutova do Huma dok je jedan milicijski bataljon (Domobranska dobrovoljačka bojna *»Gacko«)* sa po jednom pomoćnom i po jednom posadnom četom bio u Mostaru i Dubrovniku. Ukupno brojno stanje 3—4.000. Aprila 1944. godine preformirana je u 9. posadni zdrug.[43])

Domobranski Drugi gorski zdrug

Formiran je krajem 1942. godine u okviru pokušaja da se uključivanjem njemačkih instruktora podigne borbena sposobnost domobranstva NDH. Nepovoljna iskustva iz prve godine upotrebe i ovih jedinica primorala je njemačko komandovanje da ih krajem 1943. godine upotrijebi uglavnom za osiguranje željezničkih pruga. U tom okviru 2. gorski zdrug je raspoređen za osiguranje pruge Sarajevo—Mostar. Komanda Zdruga (komandant pukovnik *Božidar Corn)***) sa prištapskim dijelovima bio je u Konjicu, a 2. gorska pukovnija sa sva tri bataljona — na osiguranju željezničke pruge od Bradine do Mostara. Njena 9. gorska pukovnija — i oba artiljerijska diviziona nalazili su se do jeseni 1944. godine uglavnom van Hercegovine. U septembru i oktobru ove jedinice su bile jako demoralisane prebjegavanjem više stotina domobrana u NOVJ i hapšenjem jednog dijela oficira od strane njemačke policije.

Decembra 1944. godine Zdrug je uključen u sastav novoformirane mješovite 9. gorske divizije. Tada je i njegova 9. pukovnija sa 9. topničkim sklopom prebačena u Hercegovinu. Više jedinica Zdruga je razbijeno u mostarskoj operaciji, a ostatak

je uništen na Ivan-sedlu i u sarajevskoj operaciji.[45]) U početku je imao do 6.000 vojnika i oficira, da bi, pred ulazak u sastav 9. divizije, pao na 165 oficira, 200 podoficira i 3.600 domobrana.[46])

Domobranski 9. posadni zdrug

Formiran je aprila 1944. godine reorganizacijom 6. pješačke divizije. Komanda je i dalje ostala u Dubrovniku, a za komandanta Zdruga postavljen je pukovnik *Stjepko Cujeh.[4]V* Imala je 1. bataljon na obezbjeđenju pruge Hum—Poljice, 2. (jedna domobranska i 3 milicijske čete) bataljon u Mostaru, Nevesinju i Dubravama, 3. (Domdo bojna *»Gacko«)* u Gacku i Kuli Fazlagić, 4. i 5. bataljon u Dubrovačkom primorju i oko Stona, te 6. bataljon i jedna baterija u Sinju. Jezgro Zdruga predstavljalo je oko 1.000 domobrana u Trebinju, Mostaru, Sinju, Gacku i Dubrovniku, dok su ostatak predstavljali milicioneri, uglavnom nepotpuno naoružani seljaci i građani — vojni obveznici (od toga je 1.500 u Hercegovini i 2.500—3.000 u Dalmaciji). Prvi bataljon je gotovo u cjelini bio domobranski, ostali su imali samo po jednu četu domobrana, dok je ostalo bila milicija).

Septembra i oktobra 1944. godine 3, 4. i 5. bataljon Zdruga su se, uglavnom bez borbe, predali jedinicama 29. divizije i Primorske operativne grupe, dok je 1. bataljon razbijen prilikom oslobođenja Trebinja, tako da je sa ostatkom, manjim od 1.000 ljudi (u međuvremenu su se bile raspale i čete 2. bataljona u Dubravama) uključen u novoformiranu mješovitu 9. gorsku diviziju.[48])

Deveti ustaški stajaći djelatni zdrug

Formiran je u ljeto 1944. godine od bataljona ustaškog Prometnog zdruga raspoređenih u Hercegovini i Dalmaciji i djelova 6. ustaškog stajaćeg zdruga, uglavnom ustaške milicije te jednog ili dva novodovedena bataljona. Komanda Zdruga, sa štapskom četom smještena je u Mostar, a za komandanta je postavljen ustaški major *Vlado MajerAV*

Do oktobra 1944. godine Zdrug je bio po bataljonima raspoređen u Dolini Neretve i Trebižata, te na Makarskom primorju, u zoni odbrane i osiguranja 369. i 118. divizije, koje su ih uglavnom upotrebljavale za zadatke osiguranja. Raspored je bio sledeći: 1. bataljon u Gabeli sa četama u Rogotinu, Metkoviću, Hutovu i Ravnom; 2. bataljon u Promajni, sa četama u D. Brelima, Baškoj Vodi, Makarskoj i Tučepima; 3. bataljon u Grabovu Vrelu i Veljacima kod Ljubuškog: 4. bataljon u Tasovčićima sa četama u Grudama, Studencima, Domanovićima i Bivoljom Brdu; 5. bataljon (sa oklopnim vozom *»Gabela«)* u Ostrošcu, Lisičićima i Zuglićima.

U oktobru 1944. godine Zdrug je razbijen, pa su se dva njegova bataljona potpuno raspala. Tada je sa oko 4.000 spao na 2.500 vojnika. Od tada je upotrebljavan za odbranu pojedinačnih odsjeka fronta na »zelenoj liniji«, a i za ofanzivne zadatke (operacija *»Bora«),* U decembru je ušao u novoformiranu mješovitu 9. gorsku diviziju i popunjen je ostacima ustaškog 6. stajaćeg djelatnog zdruga. Pri tome je njegov 5. bataljon preimenovan u Izviđački bataljon Divizije, a na njegovo mjesto, kao novi 5. bataljon, uključena ustaška milicija Rakitna i Vran-planine. Uskoro je, međutim, ojačan sa dvije čete (168. ustaša) 2. bataljona 1. ustaškog stajaćeg zdruga *(»crna legija«),* koji su u njegovom sastavu ostali do februara 1945. godine. U mostarskoj operaciji Zdrug je ponovo razbijen, a njegovim ostacima gubi se trag u sarajevskoj operaciji.[50])

Deveta hrvatska gorska divizija

Objedinjavanjem svih ustaških i domobranskih jedinica, preostalih u Hercegovini, nakon povlačenja na *»zelenu liniju«,* po naređenju od 29. novembra 1944. godine formirana je mješovita (ustaško-domobranska) 9. »hrvatska« gorska divizija.[5,1]) U njen sastav je ušao 2. gorski zdrug sa 5 bataljona, 1. artiljerijskim divizionom i nekoliko prištapskih četa, 9. ustaški stajaći djelatni zdrug — 3 bataljona, ostaci 6. stajaćeg djelatnog zdruga — 2. bataljon sa štabom, te ostaci 2. bataljona 9. posadnog domobranskog zdruga.

Po završenoj reorganizaciji imala je 5 domobranskih, 5 ustaških bataljona, dva artiljerijska diviziona, Izviđački bataljon i druge prištapske jedinice četne formacije preuzete uglavnom od 2. gorskog zdruga. U januaru 1945. godine u njen sastav je, kao šesti bataljon 2. zdruga, ušao ostatak milicije u konjičkom srezu, koji

su do tada pripadali 8. posadnom zdrugu. Ukupna jačina iznosila je 8.000—9.000 vojnika i oficira. Komandant divizije bio je general *Božidar Corn.*52)

Njene jedinice, uglavnom po bataljonima, bile su potčinjene njemačkim komandantima pojedinih odsjeka fronta na *»zelenoj liniji«,* dok je obezbjeđenje pruge prema Sarajevu i dalje objedinjavao njen 2. gorski zdrug.

Divizija je bila potčinjena komandi njemačke 369. pješadijske divizije, kao odgovornoj za odbranu pravca Mostar—Sarajevo.

Teško poražena u mostarskoj operaciji, ona se povukla sa ostacima na Ivan--sedlo. Tu se nastavilo njeno trošenje i osipanje, pa joj se u sarajevskoj operaciji gubi trag.[53])

2) Četnička komanda istočne Bosne i Hercegovine

Komanda operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, formirana još krajem 1941. godine, objedinjavala je gotovo sve četničke jedinice koje su dolazile u borbeni dodir sa 29. udarnom divizijom.

Na operativnom području Divizije, krajem 1943, ona je raspolagala sa tri četnička »korpusa«: Nevesinjskim, Trebinjskim i Dubrovačkim. Brojno stanje četničkih »korpusa« bilo je vrlo različito i znatno manje od sličnih formacija drugih armija. Dejstva ova tri korpusa protiv 29. divizije na duže ili kraće vrijeme ojačavana su i sa po jednom ili dvije brigade iz susjednih korpusa (Bokokotorskog, Nikšićkog, Drinskog i Romanijskog).

Komanda operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, do septembra 1944. godine nalazila se u Hercegovini, uglavnom u neposrednoj blizini Trebinja. U to vrijeme imala je naziv: *Gorski štab 200.* Na čelu ove komande nalazio se potpukovnik *Petar Baćović,*[s]*) a za vrijeme njegovog boravka u Kairu, od februara do juna 1944. godine, zamjenjivao ga je načelnik štaba, major *Danilo Salatić.*[55]) Bila je potčinjena Isturenom dijelu četničke Vrhovne komande, kojom je rukovodio potpukovnik *Zaharije Ostojić,*[56]) a u odnosu na okupacione jedinice komandi 5. SS korpusa sa čijom zonom odbrane i osiguranja se i poklapala njena operativno-teritorijalna nadležnost. Septembra 1944. godine premjestila se u s. Ulobić (kod Kasindola) na padinama Trebevića. Ukinuta 25. marta 1945. godine naredbom D. Mihailovića.

Kao i u drugim krajevima, četničke jedinice u Hercegovini bile su u osnovi formirane na teritorijalnom milicijskom principu. U načelu je u svakoj predratnoj opštini trebalo formirati po jedan operativni, po jedan zaprečni i po jedan posadni bataljon. Stvarnu snagu predstavljali su operativni bataljoni, regrutovani od mlađih obveznika, a po srezovima oni su objedinjavani u brigade. Izuzetno u nevesinjskom srezu formirane su dvije brigade. Ni ove *operativne* brigade međutim, nisu stalno držane na okupu i pod oružjem. Njihova stalna jezgra, koja su uključivala gotovo cjelokupan starješinski kadar, zavisno od stepena opasnosti, povećavana su pozivanjem ostalih obveznika po određenom redu. Samo u slučaju većih borbi sa jedinicama NOV i POJ mobilisana je i čitava brigada, pod uslovom da je to bilo ostvarljivo. Komandanti ovih operativnih brigada bili su najodgovornije starješine u srezu. Ostali, *zaprečni* i posadni *bataljoni,* ukoliko su i bili naoružani, mobilisani su rijetko i samo za »odbranu« svojih sela i za zadatke stražarskog i drugog osiguranja. Komandantu operativne brigade bili su potčinjeni preko komandanta sreza, koji je u načelu bio vezan sa okupacionim organima i predstavljao četničku kolaboracionističku vlast na dijelovima teritorije pod njihovom i okupacionom kontrolom. U tom cilju na raspolaganju su im stajali komandanti opština i, kao egzekutivni organi, četničke žandarmerijske stanice.

U Hercegovini je postojalo trinaest četničkih brigada objedinjenih u tri korpusa, koji su, s obzirom na brojna stanja, zadatke i stepen samostalnosti u odnosu na pretpostavljene (svoje i okupacione) komandante, uprkos zvučnosti krupnih formacijskih naziva, faktički predstavljali više taktičke jedinice. Zato će kratko izlaganje njihovog sastava i uloge u okršajima sa 29. divizijom biti od značaja za Monografiju.

Do njihovog formiranja došlo je, pošto je *Draža Mihailović* 13. jula 1942. godine u Zimonjića kuli, nedaleko od Avtovca, na sastanku četničkih komandanata za zapadni dio talijanskog okupacionog područja, koristeći situaciju nastalu poslije odlaska Vrhovnog štaba sa proleterskim brigadama u zapadnu Bosnu, ocijenio kao vanredno povoljnu za razvoj četničkog pokreta, između ostalog, i u Hercegovini. Osnovu za to predstavljala je politika okupljanja svih antikomunističkih i antipatriotskih snaga za borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta, koju su od kraja 1941. godine sprovodile obje glavne okupacione sile u Jugoslaviji. Nosilac te politike u Hercegovini (i susjednim dijelovima Bosne i Dalmacije) bio je talijanski general *Lorenco Dalmaco.*[57]) Na čitavom talijanskom okupacionom području, to je značilo

uključivanje četnika (u Hercegovini, kasnije i muslimanske milicije) u *Dobrovoljnu antikomunističku miliciju (Milizia Volontaria Anticomunista),* kao pomoćnu oružanu formaciju talijanskih oružanih snaga, za obezbjeđenje okupacije na njihovom području.

Opštom mobilizacijom, terorom, prijetnjama, obećanjima i materijalnim davanjima uskoro su, u početku malobrojni četnički odredi u Hercegovini, 1. avgusta 1942. godine objedinjeni u *Hercegovački korpus,* iz koga su kasnije razvijena dva korpusa — Nevesinjski i Trebinjski.[58])

Oba korpusa su u jesen 1942. godine dijelom snaga učestvovala u operacijama na Biokovu i Prozoru, protiv jedinica NOV i POJ. U bici na Neretvi korpusi su učestvovali dijelom snaga, a marta i aprila 1943. godine su angažovani u cjelini. Tom prilikom su više puta teško poraženi, posebno kod Prenja, Glavatičeva i Nevesinja. Krajem aprila i početkom maja u sastavu talijanskog 6. armijskog korpusa učestvovali su u zauzimanju stvorene slobodne teritorije u istočnoj Hercegovini i pri tom ovladali Nevesinjskim, Dabarskim i Gatačkim poljem.

U okviru njemačkog pokušaja da se oslobodi potencijalnih opasnosti u slučaju iskrcavanja Saveznika, maja 1943. godine 7. SS divizija razoružala je manje dijelove korpusa i otpremila ih u zarobljeničke logore, na rad u Grčku.

Gotovo u svim ovim borbama korpusi su dijelovima svojih snaga dolazili u borbeni dodir sa 10. hercegovačkom brigadom.

Čitavu prvu godinu, do oktobra 1944. godine, 29. udarna divizija je provela u neprekidnom hrvanju sa oba hercegovačka četnička korpusa i — iz te borbe konačno izašla kao pobjednik.

Nevesinjski korpus (Gorski štab br. 350)

Teritorijalno ovaj korpus je obuhvatao sjeverni dio Hercegovine, a u svom sastavu imao je 1. i 2. *nevesinjsku, Gatačku, Konjičku, Mostarsku i Graničnu* (Golijsku) *brigadu.* U 1944. godini, izvlačenjem pojedinaca iz postojećih brigada, formiran je prvo Jurišni odred, a potom *Jurišna brigada korpusa.* Iste godine nevesinjske brigade su objedinjene u jednu, a Gatačkoj je priključen ostatak Golijske brigade. Čitavo vrijeme postojanja Korpusom je komandovao kapetan *Milorad* Popouić,[59]®) a sjedište štaba uglavnom je bilo u Rasadniku kod Nevesinja i, povremeno, u Fojnici kod Gacka. Septembra 1944. kada je glavnina Korpusa pokrenuta prema Dubrovniku, Mostarska, Konjička i 4. bataljon Nevesinjske brigade obrazovali su *Sjevernu operativnu grupu Korpusa* (pod komandom kap. *Veljka Remetića),* i na svojim teritorijama se održala do februara 1945. godine, kada je i Štab korpusa rasformiran. Brojno stanje kretalo se oko dvije hiljade naoružanih boraca. Pri rasformiranju početkom marta 1945. imao (u Gatačkoj i Nevesinjskoj brigadi) 600 vojnika.[60])

Trebinjski korpus (Gorski štab br. 220)

Teritorijalno obuhvatao je južni deo Hercegovine istočno od Neretve, tačnije: srezove Trebinje, Bileća, Stolac i Ljubinje. U svom sastavu Korpus je imao *Trebinjsku, Bilećku, Ljubinjsku* i *Stolačku brigadu.* Za cijelo vrijeme borbenog dodira sa 29. hercegovačkom divizijom, pored toga, bio je ojačan sa još dvije brigade — *Neretvaljanskom* (obuhvatila srez Čapljinu) i *Vučedolskom* Nikšićkog korpusa (koja je obuhvatila jugozapadne dijelove nikšićkog sreza). U ljeto (9. avgusta) 1944. godine formirana je *Leteća brigada* korpusa. Štab Korpusa se nalazio neposredno uz njemački garnizon u Trebinju, najčešće u Gorici. Za održavanje veza sa komandom 5. SS korpusa stajao mu je na raspolaganju delegat četničke Vrhovne komande dr. *Todor Perović,*[61]) takođe sa sjedištem u Trebinju. Komandant Korpusa za sve vrijeme njegovog postojanja bio je kapetan *Milorad Vidačić.*[62]) Početkom 1944. godine (bez ojačanja) imao 2250 naoružanhi vojnika.[63])

Dubrovački korpus (Gorski štab br. 270)

Formiran je oktobra 1942. godine i, do 11. jula 1944. godine, obuhvatao je dubrovački i bokokotorski srez. U početku je imao dvije brigade, *Dubrovačku* i *Bokokotorsku.* Ova druga je 1943. godine podijeljena u dvije bokokotorske (1. i 2.) brigade, tako da je u vrijeme formiranja 29. divizije Korpus imao tri brigade sa najviše 1.000 vojnika. Po izdvajanju bokokotorskih brigada u zaseban *Bokokotorski korpus* u julu 1944. godine Dubrovački je sveden na Štab i Dubrovačku brigadu, sa svega stotinjak naoružanih vojnika.

Komandant korpusa bio je major *Đorđe Radmilović,* a od 11. jula 1944. kapetan *Branko Prokić.* Korpus se uglavnom zadržavao na graničnom dijelu trebinjskog sreza, gdje mu je u s. Slivnici i bilo sjedište a u oktobru 1944. godine se potpuno raspao.H)

Razbijanjem četnika u južnoj Hercegovini oktobra 1944. godine, najveći broj mobilisanih je napustio četničke jedinice. Više od polovine njih odmah se prijavilo jedinicama Divizije, pa su kao borci raspoređeni po brigadama. Iz straha pred odgovornošću za saradnju sa okupatorom, a dijelom i zbog počinjenih zločina njih oko 1.000 razbiježalo se i sakrilo (uglavnom u blizini svojih kuća). Neki su se još izvjesno vrijeme kretali u grupama od po 20 do 30. Najveću od njih (do 100) prevodio je bivši komandant Trebinjskog korpusa M. Vidačić. Organizovano su se povukli samo ostaci Gatačke, Nevesinjske i Bilećke brigade. Poslije kraćeg odmora na području Sjeverne operativne grupe Nevesinjskog korpusa, Gatačka i Bilećka brigada povukle su se u rejon Foče, a Nevesinjska se zadržala u gornjem Nevesinjskom polju i na pl. Crna Gora. Tu su samo u nekoliko navrata (od novembra 1944. do januara 1945. godine) došle u borbeni dodir sa jedinicama Divizije.

3. Ostale četničke jedinice

1. grupa jurišnik korpusa

Obrazovana je 18. jula 1944. godine od jedinica Komande Starog Rasa i Komande istočne Bosne i Hercegovine. Na njenom čelu se nalazio major Vojislav Lukačević.osi p_0 povratku iz Londona, gdje je u proljeće 1944. godine kao četnički komandant prisustvovao vjenčanju kralja Petra II, organizovao je takozvanu *Nezavisnu grupu nacionalnog otpora* i, u avgustu 1944. godine proglasio »odvajanje« od *Draže Mihailovića,* osuđujući ga kao nepopravljivog saradnika njemačkog okupatora. Sa svojom grupom jurišnih korpusa on je septembra 1944. godine, uključivši u nju i zatečene četničke jedinice, pokušao da, koristeći njemačko povlačenje sa obale, eliminiše 29. diviziju i u širem rejonu Dubrovnika stvori mostobran za iskrcavanje *»Kraljevske vojske van Otadžbine«.*

Glavninu snaga sačinjavali su dijelovi 1. i 2. Mileševskog, Drinskog i Romanijskog korpusa, a po dolasku u Hercegovinu, potčinio je i Nevesinjski, Trebinjski i Dubrovački korpus. U teškim jednomjesečnim borbama 29. divizija je, međutim, uspjela da ih razbije i uglavnom izbaci iz Hercegovine.

Poslije konačnog poraza u južnoj Hercegovini, ostatke razbijene Grupe na Prenju je »prihvatila« *Sjeverna operativna grupa Nevesinjskog korpusa,* koja u ovim operacijama nije učestvovala. Komanda Grupe zajedno sa Komandom operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, štabom Nevesinjskog korpusa i reorganizovanom Gatačkom i Bilećkom brigadom, povukla se prema Trnovu i Foči.[68])

Šumadijska grupa korpusa (Gorski štab 708)

Formirana je 11. februara 1944. godine. Po dolasku u Bosnu u novembru 1944. godine, gde se u sastavu četničke glavnine iz Srbije povukla preko Sandžaka, u svom sastavu je imala 1. i 2. šumadijski i Požeški korpus, te 1. kragujevačku i Jurišnu prateću brigadu, sa oko 2.000 četnika. Grupom je komandovao kapetan *Milivoje Obradović.* Oko 20. novembra 1944. Grupa je iz Goražda krenula uz Drinu, sa zadatkom da, u cilju uspostavljanja kontinuiteta njemačke »zelene linije«, zatvori pravce između Maglića, Zelengore i Lelije, koji iz Hercegovine vode u gornje Podrinje. Smjestila je Stab u rezervu u Foči, i tu ostala nešto preko mjesec dana.

U decembru je Grupa, ojačana ostacima lokalnih korpusa (Romanijski, Drinski, Nevesinjski, Trebinjski, Durmitorski, Zenički) pokušala da zauzme Kalinovik. Angažujući 15 bataljona, 2 odreda i 1 bateriju, štab 29. divizije je sredinom mjeseca uspio da ih odbaci na desnu obalu Drine, greben Jahorine i u Sarajevsko polje. Zbog pretrpljenih gubitaka u ovim borbama Grupa je 26. XII rasformirala svoju 1. kragujevačku brigadu, a potom se pridružila svojoj glavnini, u nastupanju prema Tuzli. Uništena je maja 1945. godine na Zelengori.[67])

Od ostalih četničkih formacija koje su još dolazile u dodir treba pomenuti *Romanijski korpus* (sa kojim su u više navrata jedinice Divizije vodile borbu u Hercegovini ili u rejonu Kalinovika i Trnova), te *Drugi jurišni korpus gorske garde,* obrazovan 1. novembra 1944. od jurišnih jedinica Miliševskih i Drinskog korpusa. On je do januara 1945. godine u Miljevini i na Leliji vodio više borbi sa jedinicama Divizije.

Kada su na padine Trebevića u rejon Kasindola u februaru 1945. godine stigli i ostaci Nevesinjske brigade (koji su neposredno prije toga 25. januara u gornjem Nevesinjskom polju izbjegli udar 10. hercegovačke brigade), Komanda istočne Bosne i Hercegovine objedinila je ostatke oba korpusa u *Hercegovački korpus.* Na licu mjesta bilo je oko 700 naoružanih četnika razvrstanih u tri brigade. Do 25. februara u sastav Korpusa pristigli su i ostaci Mostarske i Konjičke brigade, pa je, uz uključivanje i nekih drugih, brojno stanje poraslo do oko 1.000 četnika. Sada je komandu nad korpusom preuzeo Petar Baćović. U dogovoru sa Pavlom Đurišićem Korpus je preimenovan u *9. diviziju četničke 8. (crnogorske) armije,* koja je, prema njemačkom okupatoru, još figurirala kao *2. (crnogorski) srpski dobrovoljački korpus.* Zato je od Draže Mihailovića zatraženo da se odobri njegovo prebacivanje u sastav glavnine u bosansku Posavinu. Draža je to kategorički odbijao, tražeći da se jedinice rasformiraju i po grupama vrate na teren radi dejstva u pozadini NOV Jugoslavije.*; Dobro znajući da za to u Hercegovini nema uslova, Korpus je namjeravao krenuti i bez Dražinog odobrenja, pa ga je na kraju i dobio. Tako je 18. marta Hercegovački korpus stigao na Vučjak i pošto se Durišić već bio odvojio od Draže ovoga je u s. Zeravcu stigao 22. marta. Pri tome se iz korpusa odvojilo oko 40 ljudi (od toga 12 oficira) i pod rukovodstvom *Alekse Kisića* ostalo uz Dražu.**)

Durišić je upravo tog dana bio postigao sporazum sa *Sekulom Drljevićem* da se njegova 8. »armija« preimenuje u *»Crnogorsku narodnu vojsku«,* pod vrhovnom komandom Sekule Drljevića, pa da, u osloncu na ustaše, produži borbu »za nezavisnu Crnu Goru«. Početkom aprila došlo je do sukoba i međusobnog obračuna Drljevića i Đurišića, u kom su ustaše, naravno, stajale na strani Drljevića. U borbama u Lijevču polju Korpus je imao izvjesne gubitke, ali se on jedini uspio probiti na padine Kozare. Tu su ga, međutim, 6. aprila okružile jedinice 39. divizije. Pri proboju iz okruženja i ponovo kroz ustaške položaje u Lijevču polju od 800 četnika probilo se samo oko 220, koji su se poslije toga uključili u jednu od tri brigade Crnogorske narodne vojske.

4. Srpski dobrovoljački korpus

Učestvujući sa 20. (dalmatinskom) udarnom divizijom u obuhvatnom manevru 4. jugoslovenske armije preko planine Snežnika, jedinice 29. divizije iznenađene su kod Prezida snažnim bočnim udarom. Ispostavilo se da se radi o dijelovima Ljotićevog Srpskog dobrovoljačkog korpusa (u sastavu je imao 5 pukova), kojeg je njemačko komandovanje neposredno pred oslobođenje Srbije (8. oktobra 1944) povuklo u Sloveniju i za borbu protiv jedinica NOV i PO Slovenije stavilo na raspolaganje SS-policijskom Štabu za suzbijanje partizana *»Alpenland«,* a, početkom 1945. godine, uvrstilo u SS oružane formacije *(Wafen-SS).* Korpusom je komandovao *Košta Mušicki.* Korpus je sredinom 1944. godine imao oko 9.000 ljudi, pri napuštanju Beograda oko 4.000, ali je u Sloveniji ponovo popunjavan i u ovo vrijeme imao je oko 5.000 vojnika i oficira.

Ovdje, oko Prezida, Čabra, Cerknice, Postojne, Vrhnike i Ljubljane, Divizija je uglavnom sa njegovim 2, 3. i 4. pukom, objedinjenim pod *Operativnu grupu SDK* pod komandom potpukovnika *Radoslava Tatalovića,* imala više jačih sudara. To je dovelo do pojava rasula u Korpusu. Korpusu je, uprkos značajnih gubitaka, uspjelo da se izvuče iz borbenog dodira i prebaci u Italiju i Austriju, gdje se predao trupama 8. britanske armije, koja je nastupala na desnom krilu savezničke 15. grupe armija.[68])

5. *Slovenski narodni varnostni zbor — SNVZ, Ljubljanska taktička grupa Slovenskog domobranstva i Koruška samozaštita*

U završnim operacijama za *oslobođenje* zemlje u sastavu 4. jugoslovenske armije 29. divizija je došla u borbeni dodir i sa lokalnim kolaboracionističkim formacijama u Sloveniji. Od početka odvojene po pokrajinama u posebne formacije *(Slovenski narodni varnostni zbor — SNVZ* u Slovenačkom primorju pod komandom

*) *Elaborat o vojnoj organizaciji Draže Mihailovića,* str. 185—187 i 384—404. *Radoje Pajović, Kontrarevolucija u Crnoj Gori* 1941—1945, Obod, Cetinje 1977, str. 525—548.

**) Spisak ljudstva grupe Hercegovaca pri četničkoj vrhovnoj komandi od 2. aprila 1945. godine. AVII, ČA, BH — V — 8591.

pukovnika Antona Kokalja; *Slovensko domobranstvo* u Ljubljanskoj pokrajini pod komandom *Lava Rupnika, Gorenjska samozaštita* u Gorenjskoj i si.), u vrijeme dolaska divizije nalazile su se već u fazi raspadanja. Samo nastojanje reakcionarnih krugova na Zapadu održavalo ih je još na okupu i kao mogući oslonac za namjeravane strane intervencije u unutrašnje uređenje Jugoslavije.

Zbog ovog teško je i bilo locirati te sudare i utvrditi numeracije ovih jedinica. U svakom slučaju bili su od manjeg značaja i uglavnom radilo se o formacijama jačine čete i bataljona.

Raspoloživa dokumentacija omogućava samo da se konstatuje da se u rejonu Pivke i Postojne radilo o posadnim četama (i eventualno dijelovima 1. udarnog puka) SNVZ, a u rejonima Cerknice, Rakeka i Vrhnike o taktičkoj grupi Slovenskog domobranstva, majora Vuka Rupnika, čije jezgro je sačinjavao njegov 2. udarni bataljon, stacioniran u Rakeku. Gorenjska samozaštita po dolasku Divizije u rejon Kranja, Tržiča, Radovljice, Bleda i Jesenice izgleda više nije postojala kao organizovana oružana formacija, jer jedinice Divizije nisu ni zabilježile njeno postojanje.[69]

6. Talijanske kolaboracionističke formacije

Divizije fašističke Italije u drugom svjetskom ratu su obično, pored dva pješadijska i jednog artiljerijskog puka, kao treću pješadijsku jedinicu imale po jednu legiju fašističke milicije *(camicie nerre),* jačine puka (dva bataljona i jedinice podrške). Talijanska 49. fašistička legija bila je u sastavu talijanske divizije *»Murđe«* i, od 1941. godine, stalno je bila dio vojnog obezbjeđenja talijanske okupacije Hercegovine. Prilikom razoružanja talijanskog 6. armijskog korpusa u Dubrovniku, septembra 1943. godine, prešla je u cjelini na stranu Trećeg Rajha i do svog uništenja ostala u njegovoj službi.

U vrijeme formiranja 29. Divizije nalazila se na obezbjeđenju željezničke pruge kroz Popovo polje. Na tom zadatku je i ostala do oktobra 1944. kada je — i pored izvjesne ipopune — pala na 1.100 vojnika, pa su je jedinice 29. divizije razbile. Od njenih ostataka u Mostaru je formiran 49. bataljon *»San Marko«* jačine 500 vojnika, ali je i on u mostarskoj i sarajevskoj operaciji uništen.

Dolaskom u Slovenačko primorje 29. divizija je ponovo došla u borbeni dodir sa izvjesnim manjim taktičkim jedinicama (četama i baterijama obalske artiljerije) talijanske fašističke milicije u sastavu Štaba za suzbijanje partizana. *»Adriatišes Kistenland«.* Najznačajnija takva formacija bili su dijelovi puka talijanske fašističke milicije *»Italija«,* uništeni u Postojni 1. maja 1945. godine.[70])

*

Kao što se već iz ovog sumarnog pregleda jasno vidi, 29. udarna divizija NOV Jugoslavije u toku 19 mjeseci svog borbenog puta bila je u borbenom dodiru sa brojnim oružanim formacijama neprijatelja. U čitavom tom periodu osnovnu snagu činile su oružane snage njemačkog Trećeg rajha, posebno njegove brdske, lovačke i pješadijske divizije (7. SS brdska lovačka, 118. lovačka, 181. i 369. pješadijska). Svaka, od njih je u vrijeme sudara sa 29. divizijom, bila daleko brojnija, pa ipak 29. divizija je iz svih okršaja izlazila kao pobjednik. Bez obzira da li se sama nalazila u napadu ili odbrani, Divizija je konzekventno primjenjivala manevar i aktivna dejstva, što joj je omogućavalo da izbjegne udare nadmoćnijeg neprijatelja da mu nanese gubitke na brižljivo izabranom objektu.

Gotovo u svim operacijama koje je vodila, Divizija se istovremeno borila i protiv domaćih kolaboracionističkih formacija najrazličitijih boja, prije svega sa četnicima, domobranima, ustašama i milicijom na svom operativnom području. Iako su organizaciono bile objedinjene u više taktičke formacije, ove jedinice nikada kao cjeline nisu bile u mogućnosti da same organizuju i vode operacije protiv 29. divizije. Prije svega, njihove niže taktičke jedinice bile su u pogledu upotrebe potčinjene odgovarajućim njemačkim komandantima odsjeka, garnizona i uporišta. Oni su ih pretežno angažovali za zadatke obezbjeđenja: talijanska fašistička legija, domobrani i milicija vrše obezbjeđenje, načelno, stacionirano, a četnici pokretno. U ofanzivnim operacijama najčešće su nastupali u opštem borbenom poretku njemačkih jedinica, na krilima i bokovima napadnih kolona ili ispred njih u cilju iznuravanja jedinica 29. divizije pred napad njemačkih glavnih snaga. Ako su nastupale u samostalnim kolonama, najčešće su i tada bile podržane sredstvima ojačanja njemačkih oružanih snaga.

Slabijeg borbenog morala, prije svega zbog pretežno prisilnog načina regrutovanja, oslonjenog na okupatorsku silu na neoslobođenom području, razjedane snagom djelovanja narodnooslobodilačkog pokreta, one su se neprekidno osipale, a ponekad — i nakon simboličnog otpora — podlijegale u borbama sa jedinicama Divizije. Međutim, naćićemo i suprotne primjere — vrlo uporno zalaganje zagriženih, u zločinima ogrezlih i šovinizmom i fašističkom ideologijom indoktriniranih grupa i pojedinaca. Četnici su u Hercegovini definitivno potučeni u jesen 1944. godine, a oružane snage takozvane Nezavisne Države Hrvatske — uglavnom u toku mostarske operacije. U oba slučaja Divizija je odigrala presudnu ulogu u sprečavanju pokušaja reakcionarnih krugova da se saradnicima okupatora zamijeni legitimacija izdaje i stvore uslovi za intervenciju stranih sila u unutrašnje prilike Jugoslavije.

Naši pokušaji da se što približnije utvrde ukupni efekti devetnaestomjesečnih borbenih dejstava Divizije protiv ovako brojnih i raznobojnih neprijateljevih formacija, na žalost, zbog fragmentarnosti i mjestimičnog potpunog odsustva dokumentacije, nisu sasvim zadovoljavajući: to mora ubuduće biti zadatak za detaljnija istraživanja i naknadne sintetičke pokušaje. Za sada se može tvrditi da je ukupan broj neprijatelju nanesenih gubitaka daleko veći od ukupnog brojnog stanja Divizije iz bilo kog perioda, pa čak daleko veći i od ukupnog broja boraca koji su se u njenom sastavu borili. Pored potpunog razaranja kolaboracionističkih formacija u direktnim sudarima, razbijeno je i uništeno na desetine četa, po desetak bataljona i baterija i bar tri puka (369. dva puta i 359), te 909. tvrđavska pješadijska brigada, a zajedno sa drugim jedinicama, dva puta je razbijena 369. i jednom 181. njemačka pješadijska divizija.

NAPOMENE:

1) General-feldmaršal *Maksimilijan Vajks (Maximilian Freiherr von Weichs auf Glonn),* prvi put se u Jugoslaviji pojavio aprila 1941. godine u svojstvu komandanta njemačke invazione 2. armije, poslije čega je otišao na sovjetski front. Na položaju komandanta Jugoistoka zadržao se do 27. marta 1945. godine. Ratni zločinac. Na Nirnberškom procesu Peti američki vojni sud 3. IX 1948. »iz zdravstvenih razloga« odložio mu je suđenje.

2) Walther Hubatsch, *Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939—1945.* Bernard Graefe Verlag für Wehrwessen, Frankfurt am Main 1962, str. 218—227.

3) Hubatsch, *Kriegstagebuch des Oborkommando* der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab), Band III, Bernard und Graefe, Frankfurt am Main, 1963, str. 969—1150.

4) Elisabeth Barker, *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u drugom svjetskom ratu,* Globus, Zagreb 1978, str. 117—129.

5) *General-pukovnik Lotar Rendulic (dr. Lothar Rendulic).* Kao austrijski oficir po anšlusu preuzet u Vermaht. U Jugoslaviji došao avgusta 1943. juna 1944. po neuspjehu desanta na Drvar premješten u Finsku. Za zločine počinjene u Jugoslavije i Norveškoj na Nirnberškom procesu osuđen na 20 godina robije, ali je već 1951. pušten na slobodu.

6) General-pukovnik *Maksimilijan de Angelis (Maximilian de Angelis).* U Jugoslaviji došao sa dužnosti komandanta 6. armije na sovjetskom frontu. Krajem rata predao se američkim trupama u Austriji, koji su ga kao ratnog zločinca izručili Jugoslaviji. Godine 1948. Jugoslavija ga je izručila SSSR-u, gdje je trebalo da odgovara za zločine počinjene u SSSR.

7) General-pukovnik avijacije *Aleksandar Ler (Alexander Lohr).* Kao austrougarski poručnik služio u Višegradu, zbog čega je smatran poznavaocem prilika na Balkanu. Kao austrijski general preuzet u Vermaht. Svojom 4. vazduhoplovnom armijom 6. i 7. aprila 1941. izvršio je teroristički vazdušni napad na Beograd. Osmog avgusta 1942. godine preuzeo je Komandu Jugoistoka u svojstvu komandanta 12. armije, koja je 1. januara 1943. godine dignuta na stepen grupe armija i dobila oznaku »E«. Devetog maja 1945. godine u s. Topolščici kod Šoštanja u Štabu Četvrte operativne zone Slovenije, potpisao kapitulaciju svih njemačkih snaga u Jugoslaviji, i izdao naređenje za predaju jedinica Grupe armija »E«, ali je, poslije dva dana, pobjegao iz zarobljeništva. Trinaestog maja ponovo ga je u Velikovcu uhvatila 14. divizija JA. Kao ratni zločinac osuđen na smrt i 16. februara 1947. godine u Beogradu strijeljan.

8) Izjava ratnog zarobljenika A. Lera, AVII, NjA, k. 70-A, br. reg. 1/1; Izvještaj njemačkog komandanta Jugoistoka od januara 1945. godine o povlačenju Grupe armija »E« (septembar 1944 — januar 1945); AVII, NjA, k. 2, br. reg. 12/1. Erich Schmidt — Richberg, *Das Ende auf dem Balkan,* Heidelberg 1955.

9) SS-general *(SS-Gruppenführer) Artur Fleps (Arthur Phleps),* Nijemac iz Rumunije. Austrougarski (služio u Bosni), pa rumunski oficir, 1940. ili 1941. prešao u SS. U proljeće 1942. godine dobio zadatak za formiranje 7. SS divizije *»Princ Eugen«* i na njenom čelu ostao do septembra 1943. Kada je postavljen za komandanta 5. SS korpusa.

10) M. Kreso, *Njemačko shvatanje situacije u Jugoslaviji uoči drugog zasjedanja AVNOJ-a novembra 1943.,* u zborniku radova *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)* Institut za istoriju Sarajevo — »Rad« Beograd, Beograd 1974, str. 503—517.

11) *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945.* Vojnoistorijski institut, Beograd, 1963, knj. I, str. 579 i 590.

12) Andreas Hillgruber, *Das Deutsch — hungarische Verheltnisen letzten Kriegsjahr, Wehrwissenschaftliche Rundschau,* 1960, str. 78—85.

13) Kratak istorijat i podaci o zločinima 5. SS brdskog armijskog korpusa. AVII, NjA, k. 70-A/I, br. reg. 17/1 i k. 41-E, br. reg. 15/1, str. 2849—54; Mjesečni izvještaji o situaciji njemačkog komandanta Jugoistoka, počev od septembra 1943. godine. W. Hubatsch. *Kriegstagebuch der OKW.* Band III, str. 1114—1117, 1133, 1177—78c, 1252—1254.

14) General artiljerije *Paul Bader.* U Jugoslaviju došao kao komandant njemačke 65. više komande za naročitu upotrebu maja 1941. godine. Krajem 1941. godine postavljen je za vojnopravnog komandanta Srbije.

15) General-major *Ernest Lejzer (Ernest von Leyser).* U Jugoslaviji bio samo na ovoj dužnosti.

18) General brdskih jedinica *Ludvig Kibler, (Ludwig Kübler).* U Jugoslaviji došao prvi put kao komandant 1. brdske divizije aprila 1941. godine, nastupajući u sastavu 49. BAK preko Slovenije i Hrvatske do Bihaća. Zbog zločina osuđen na smrt i strijeljan. *Der Weg 118. Jägerdivision,* Augsburg 1952, str. 3.

17) Ratni dnevnik majora Bem-a (23. X 1944—10. V 1945), AVII, NjA, k. 6, br. reg. 5 i 6/1. Kratak istorijat Korpusa od 1943—1945. (Karl Henzen), AVII, NjA, k. 7.

16) Vidi napomenu br. 10.

19) SS general *Odil Globočnik,* komandant SS-a i policije u Operativnoj zoni Jadransko primorje za cijelo vrijeme njenog postojanja, ujedno komandant SS-policijskog Štaba za protivpartizansku borbu od njegovog formiranja u 1944. godini. Zbog ratnih zločina osuđen na smrt i strijeljan.

20) SS general *Ervin Rezener* komandant SS i policije *»Alpenland«,* sa sjedištem u Salzburgu. Već 1941. godine, prenoseći težište rada u novoosvojene krajeve u Jugoslaviji, prešao je u Bled, a u septembru 1943. u Ljubljanu. Sa formiranjem štabova za protivpartizansku borbu u proljeće 1943. godine postao i komandant *Štaba za razbijanje partizana Alpenland.* Za zločine počinjene u Jugoslaviji osuđen na smrt i strijeljan u Ljubljani 1947. godine.

21) Kratak istorijat i dejstva 97. armijskog korpusa u Slovenačkom primorju 1943——1945. Izjave Dreski-Majera i Kiblera. AVII, NjA, k. 72. br. reg. 1/1 i k. 70-A/II br. 3/3. Dr Fridrich Reiner, Aufbau und Tätigkeit der Böherden das Obersten Kommisars in Der Operationszone »Adriatsches Küstenland«, (elaborat), AVII, NjA, k. 87, br. reg. 29/3.

22) Dr Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Njemačke u Srbiji,* 1941—1944, »Rad«, Beograd 1970, str. 128—131; Nedićeva žalba Bencleru iz oktobra 1942. godine, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-256/999 i Bon, R-3/390—391.

23) Saslušanje SS-generala Oborkampa i podaci i izvještaji o zločinima Divizije, AVII, NjA, k. 10, reg. br. 8, 12, 14. i 16-17/1; k. 11, br. reg. 20/1; k. 49, br. reg. 4/4.

24) Kratak istorijat i dejstva Divizije (saslušanja i izjave Smithubera, O. Ferlajna, M. Grosa, G. Ota i Cimermana), AVII, NjA, k. 70-A/VI, br. reg. 2/1, k. 72, br. reg. 1, 2, 3, 6, 7, 21, 29 i 30 i 40/2.

25) Isto.

26) SS-general *August Smithuber (SS-Grupenfiihrer August Schmidthub er).* Do 10. I 1944. komandant 14. puka i u više navrata vršilac dužnosti komandanta Divizije, a potom komandant do kapitulacije. Najveći broj zločina Divizije u Hercegovini vezuje se za njegovo ime. Zbog toga ga je Vojni sud u Beogradu osudio na smrt, pa je 16. februara 1947. kazna izvršena.

27) Izvještaj štaba 2. armije od 13. V 1945. Generalštabu JA o razoružanju njemačkih jedinica u rejonu Krškog i Zidanog Mosta. *Zbornik,* tom IX, knj. 2, dok. 109.

28) R. Gertler und ..., *Der Weg der 118. Jägerdivision,* Augsburg 1952. Saslušanja komandanta Divizije Fortnera i Kiblera, AVII, NjA, k. 73, br. reg. 8 i 20/3, k. 9/II, br. reg. 31-36/10; (Ratni dnevnik — fragmenti) 1941—1944. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-315, R-1301-1302 i 2266-2271. k. 9, br. reg. 15/4, k. 44-11, br. reg. 6/1.

29) General-major *Hans Fortner (Hans Fortner),* general *Jozef Kibler* i *Hubert Lamej (Hubert Lamey).* Dok je Lamej stigao tek 1944. prva dva su došla u Jugoslaviju 1941. godine. Prvi u maju na čelu 718. divizije, a drugi u decembru za načelnika Komandnog štaba vojnoupravnog komandanta Srbije. Za posljednjeg nije utvrđeno da je učestvovao u ratnim zločinima, Fortner ih je počinio veliki broj, ali izgleda nije suđen. Pred III vojnim sudom u Beogradu našao se samo general Kibler, koji je, pored onih u Srbiji, Bosni, Hercegovini i Hrvatskoj svoje najteže ratne zločine počinio nad zarobljenicima i ranjenicima na Sutjesci 1943. godine. Zbog čega je osuđen na srmt i strijeljan 16. februara 1947. g.

30) Kratak istorijat i dejstva u Jugoslaviji (Blejer, Gotfrid i dr), AVII, NjA, k. 73, br. reg. 1-17, 19, 22, 40, 42-44 i 47-49/4. Prilozi uz ratni dnevnik. Isto. Mikroteka, Vašington, T-315, R-1543 i 1544.

31) Todor Radošević, *Ofanziva za oslobođenje Dalmacije,* Vojnoistorijski institut, Beograd 1965, str. 118—136.

32) Kriegstagebuch des Oberbefehlshobers Südost, zweitte Halbjahr 1944, Teill III, AVII, NjA, Mikroteka, T-311, R. 191/239-555. Brojno stanje 369. divizije od 1. XI 1944. Isto, R-184/158.

33) General-lajtnant *Fric Najdhold (Fritz Neidhold).* U Jugoslaviji bio samo na dužnosti komandanta 369. divizije. Poslije rata izručen Jugoslaviji i od strane Vojnog suda, upravo za dokazane zločine u Hercegovini, osuđen na smrt i strijeljan 16. februara 1947. u Beogradu. Saslušanje Najdholda, AVII, NjA, k. 18/1, br. reg. 52/4. Presuda Trećeg vojnog suda JA u Beogradu od 16. II 1947.

34) General-lajtnant *Georg Rajnike (Georg Reinicke).* Sa ostacima Divizije probio se u Austriju i predao se angloameričkim trupama. Mada je Divizija i pod njegovom komandom nastavila sa zločinima, američki Peti vojni sud u Nirnbergu nije ga osudio za njih. Rajnikeovo saslušanje pred ovim sudom, AVII, NjA, k. 44-E, br. reg. 3/2, str. 122—131 ili k. 41-E, br. reg. 2878 i 2900/1.

35) Izvještaj Komande Grupe armija »E« od 19. X 1944. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-184/1279-84.

36) Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6, reg. br. 5 i 6/1.

37) Prilozi za Ratni dnevnik Divizije uglavnom za 1942. i 1943. godinu. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-315, R-2154 do 2157 i Frajhburg, R-27-29. Franz Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien,* die deutsch — kroatischen Legionsdivisionen, Kurt Vowinckel Verlag.

38) Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina Bosne i Hercegovine. Istorijat i zločini 369. divizije, AVII, NjA, k. 18/1, br. reg. 6/7. Saslušanje generala Najdholda. Isto, br. reg. 51 i 52/4.

39) Dnevnik majora Bem-a, AVII, NjA, k. 6. reg. br. 5: 6/1.

40) Dokumentacija uglavnom nije sačuvana. Rekonstrukcija po izvještajima ostalih njemačkih jedinica i komandi.

41) Bojne relacije i drugi izvještaji domobranskog 3. zbora, odnosno zbornog područja, AVII, ANDH, k. 57. Djelimično objavljene u *Zborniku,* tom IV, knj. 18-30.

42) Sudbina nepoznata.

43) Djelimično sačuvana dokumentacija u AVII, ANDH, k. 57, reg. br. 15/1. Nekoliko je objavljeno u *Zborniku,* tom IV, knj. 20, dok. 236, knj. 21, dok. 221, knj. 22, dok. 173, knj. 23, dok. 189.

44) General *Božidar Corn,* oficir vojske kraljevine Jugoslavije. U domobranstvo preuzet 1941. godine, gdje je obavljao dužnosti komandanta pješadijskog puka 2. gorskog zdruga, pa 9. gorske divizije. Dolazio u kontakt sa obavještajnim organima 29. divizije i činio im izvjesne usluge.

45) Bojne relacije i drugi izvještaji 2. gorskog zdruga, AVII, ANDH, k. 57, reg. br. 1116. Djelomično objavljeni u *Zborniku,* tom IV, knj. 22, dok. 165, knj. 26, dok. 129, knj. 27, dok. 174, knj. 28, dok. 161, knj. 30, dok. 175 i 177.

46) *Zbornik,* tom IV, knj. 31, str. 454 i 455.

47) Pukovnik *Stjepan Cujeh,* oficir vojske kraljevine Jugoslavije, 1941. godine preuzet u domobranstvo NDH.

48) Bojne relacije i djelimično sačuvani izvještaji 9. posadnog zdruga, ANDH, k. 57, reg. br. 4/6, *Zbornik,* tom IV, knj. 25, dok. 221, knj. 28, dok. 161.

49) Nepoznata sudbina.

50) Sačuvano je samo nekoliko izvještaja. AVII, ANDH, k. 59, f. 1 i k. 114, f. 18. Neki su objavljeni u *Zborniku,* tom IV, knj. 33, dok. 163—165, 167 i 168.

51) Naređenje generala Corna od 29. XI 1944, AVII, ANDH, k. 123, reg. br. 11/6.

52) Vidi napomenu broj 44.

53) Rekonstrukcija na osnovu obavještajnih izvještaja Diviziji potčinjenih i pretpostavljenih komandi. Njena dokumentacija gotovo u cjelini je uništena. Fragmenti u AVII, ANDH, k. 57, *Zbornik,* tom IV, knj. 31, dok. 105.

54) Četnički vojvoda *Petar Baćović* — rezervni oficir vojske kraljevine Jugoslavije nije odveden u zarobljeništvo i u ljeto 1941. godine, bio je ađutant generala Milana Nedića. U ljeto 1942. godine postavljen je za komandanta obnovljene četničke komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine i na njenom čelu, ostao do rasformiranja u drugoj polovini februara 1945. godine. Tada je preuzeo komandu četničkog Hercegovačkog korpusa odnosno 9. (hercegovačke) divizije. Poginuo aprila 1945. godine.

55) *Danilo Salatić,* aktivni oficir vojske kraljevine Jugoslavije. U prvoj polovini 1942. godine objedinjavao komandovanje četničkim odredima sjeverne Hercegovine, prvi komandant četničkog Hercegovačkog korpusa formiranog 1. avgusta 1942. godine. Kada je u toku mjeseca Korpus podijeljen na Nevesinjski i Trebinj-

ski, postao je načelnik štaba Komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine. Poginuo aprila 1945.

56) Potpukovnik *Zaharija Ostojić,* oktobra 1941. godine došao podmornicom zajedno sa britanskim kapetanom Hadzonom. Ubrzo potom postavljen za načelnika *Istaknutog dela četničke Vrhovne komande,* koji je objedinjavao komandovanje istočnom Bosnom, Hercegovinom, Crnom Gorom i Sandžakom. Na toj dužnosti ostao do februara 1945. godine, kada je komanda rasformirana.

57) *Lorenzo Dalmazzo,* kasniji komandant 6. armijskog korpusa, pa 9. armije.

58) Suđenje članovima vojnog i političkog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića, Stenografske beleške, Beograd 1945, str. 168—201. *Elaborat u vojnoj organizaciji D. Mihailovića* str. 185—187 i 341—355. U dva-tri navrata hercegovačke jedinice zaplijenile su arhivu ove četničke komande, ali dobar dio dokumenata nije se sačuvao. Preostalo je ipak dovoljno za ozbiljnu rekonstrukciju i taj dio se čuva u AVII, CA.

59) Kapetan *Milorad Popović,* bio je jedini komandant četničkog Nevesinjskog korpusa od 1. septembra 1942. do druge polovine februara 1945. godine. Prethodno je, od početka 1942. do kraja 1942., bio komandant četničkog Gatačkog odreda. Poginuo aprila 1945. godine.

60) *Elaborat o vojnoj organizaciji D. M.* str. 391—404. Ratni dnevnik i dosta brojni dokumenti štaba Korpusa i štabova njegovih brigada govore o organizaciji, dejstvima, zločinima i teroru nad narodom sjeverne Hercegovine, kao i brojne depeše Vrhovnoj komandi.

61) *Dr Todor Perović,* advokat iz Trebinja. Na dužnosti delegata četničke Vrhovne komande kod Komande talijanskog 6. armijskog korpusa avgusta 1943. godine naslijedio *Dragoslava Jevđevića.* Po kapitulaciji Italije opunomoćen kod 5. SS brdskog armijskog korpusa. Kao ratni zločinac u grupi najviših rukovodilaca četničkog pokreta, u Beogradu je osuđen na 20 godina robije.

62) Četnički vojvoda *Milorad Vidačić* bio je jedini komandant četničkog Trebinjskog korpusa. Do rata je bio aktivni kapetan vojske kraljevine Jugoslavije. Po razbijanju Korpusa početkom oktobra 1944. godine i povlačenju njegovih ostataka prema Sarajevu, Vidačić se u okolini Trebinja zadržao sa oko 100 četnika. Tu je na slobodnoj teritoriji vršio manje akcije i u sukobu sa jedinicama Hercegovačke brigade NO poginuo je 1945. godine. Izvještaj štabu 3. divizije KNOJ-a od 29. XII 1944. *Zbornik,* tom IV, knj. 31, dok. 138.

63) Elaborat u vojnoj organizaciji D. M, str. 384—391.

64) Malobrojna dokumenta u AVII, CA.

65) Pukovnik *Vojislav Lukačević,* rođen 1906. u Beogradu. Do rata privatni činovnik. U četvrtoj ofanzivi komandant Limskih četničkih odreda. Uhvaćen decembra 1944. Zbog ratnih zločina 8. avgusta 1945. godine osuđen na smrt i strijeljan.

66) Radoje Pajović, Formiranje četničke Nezavisne grupe nacionalnog otpora, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 4/1964, str. 53—70. Izvještaj četničkog pukovnika Stevana Vojvodića od 3. II 1945, AVII, CA, reg. br. BH-V-2385.

67) Operativni dnevnik četničke Komande šumadijske grupe korpusa (za period novembar 1944 — januar 1945) AVII, CA, reg. br. S-V-2594. Zapovijest četničke Komande šumadijske grupe korpusa od 5. XII 1944. AVII, CA, reg. br. S-V-2610 i njen Operativni dnevnik, isto, reg. br. 2594.

68) Upravo iz ovog perioda sačuvana mu je šira dokumentacija. Nalazi se u AVII, NjA, k. 61. Vidi AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-194/373, 445-45, 538 i 1173. Vojna enciklopedija, Beograd 1967. sveska 9, str. 186.

69) Arhivski fragmenti u Arhivu Instituta za zgodovino delavskega gibanja u Ljubljani i Arhivu SUP SR Slovenije, Ljubljana; Djelimično fotokopirana u AVII i objavljena u *Zborniku,* tom VI, knj. 7-19. Elaborat dr Fridriha Rajnera o okupacionoj zoni *Adriatisches Küstenland«,* AVII, NjA, k. 87, br. reg. 29/7. ANOP-a, k. 312, reg. br. 1/2 str. 97—99.

70) Dokumentacija uglavnom nije sačuvana. Rekonstrukcija na osnovu arhivskih izvora pretpostavljenih njemačkih komandi i jedinica.

Prilog br. 4

DIO OFICIRA I PODOFICIRA AMERIČKOG VAZDUHOPLOVSTVA SPAŠENIH U 1944. GODINI U HERCEGOVINI

1.) Lt.	LESTIC R. MEKCEK	0-543802
2.) Lt.	WILBUK DAY	0-691133
3.) s/sgt	HERBERT SIMON	16091851
4.) s/sgt	VERNON M. ANDERSON	38444100
5.) s/sgt	HERBERT A. DANIEL	35547977
6.) s/sgt	HERBERT WOLF	32705316
7.) Lt.	CARL T. SCHUNEMAN	
8.) Lt.	CHARLES D. ALLEN	
9.) Lt.	WILLIAM D. MELUSEY	
10.) Lt.	ARTHUR W. ZSCHOCNE	0755244
11.) t/sgt	BURMAN A. ROAEN	
12.) s/sgt	ROBERT MUSSER	
13.) s/sgt	MARIO(A)N B. HEDRICKS	
14.) s/sgt	JUSTIN H. DANNER	
15.) s/sgt	FOREST L. BISHOP	
16.) s/sgt	MAX SHAPOFF	
17.) s/sgt	RAYMANO P. GREENE	16088659
18.) Lt	ARTHUR J. FITCH	0-811877
19.) s/lor	HOPKINSON PETER	118043
20.) Lt.	ALLAN H. HOOVER	0-148652
21.) Lt.	JOHN G. KARLE	**0-816116**
22.) Lt.	JOHN P. DEVLIN	0-749383
23.) capt.	MIHAEL E. Mc DONNELL	0-73
24.) Lt	JOHN W. PACE JR(TR)	0-673933
25.) Lt	JOHN W. LINDSTROM	0-1703090
26.) t/sgt	RICHARD HOBBY	31145705
27.) s/sgt	JOHN T. ELDRIDGE	34473189
28.) s/sgt	ROBERT O. MOLINA	19174714
29.) s/sgt	BILLY B. BURNETT	37226846
30.) s/sgt	BERNARD J. LARVIN	18154552
31.) sgt.	HARY V. CROWN	14077102
32.) sgt.	ROBERT C. SWEZY	35796116
33.) s/sgt	RAYMOND J. LUKAS	38400503
34.) sgt.	ALVIN F. BORCHERT	16116654

Od januara do maja 1944. godine

35.) s/sgt	KENNETH ROBI(N)SON	
36.) s/sgt	FOREST LYEAGER	
37.) sgt.	THOMAS M. WEST	
38.) sgt	RICHARD M. SALIZAR	829-ti bombarderski skvadron, 485-ta bombarderska grupa, APO 520 USARMY
39.) lt.	FRANCIS C. LOZITO	
40.) lt.	ELMER B. HALL	
41.) lt.	WILLIAM H. DONOVAN	
42.) lt.	CLIFFORD T. MANDERSCHEID	
43.) t/sgt	EDGAR T. HELMS	10 VIII 44
44.) sgt	BILLY RCULVER	

IZVORI I LITERATURA

Izvori:

a) Neobjavljena arhivska građa:

1. Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd:

— Arhiva narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije:

— Fond 29. udarne divizije NOVJ: štab Divizije (k. 1143—1147 A), 10. brigada (k. 1147-B—1149-A), 11. brigada (k. 1149-A—1150-B), 12. Brigada (k. 1151-A—1151-B), 13. brigada (k. 1152-A—1152-B), 14. brigada (k. 1153-A—1153-B), Artiljerijska brigada (k. 40, 1146 II, 11471 1730, 1711, 1936), Komanda vojne oblasti (k. 1711—1715), I vojno područje (k. 1716—1717), II vojno područje (1722—1723 i 1895), III vojno područje (k. 1724—1725), Komande mjesta: Nevesinje, Bileća, Stolac, Trebinje, Ljubuški, Ljubinje, Čapljina, Posušje, Široki Brijeg (k. 1729—1740) i Komanda grada Mostara (k. 1740-A);

— Fond Štaba 4. armije JA (k. 312, 315, 311, 1146 II, 11471) operativni dnevnik, knjige depeša, zapovijesti, naređenja i druga opšta akta, te ona koja se odnose na 29. diviziju (od 20. IV 1945. godine);

— Fond štaba 2. udarnog korpusa NOVJ (k. 391—404), operativni dnevnici, knjige depeša, zapovijesti, naređenja i druga opšta akta, te ona koja se odnose na 29. diviziju;

— Fondovi štabova 3, 5, 7, 9. i 8. udarnog korpusa NOVJ — samo relevantna dokumenta za sadejstvo i veze sa 29. divizijom;

— Fondovi štabova 1. proleterske, 3, 5, 8, 10, 17, 19, 20, 26, 27, 37, 38. i 53. divizije, te 3. divizije KNOJ-a — samo dokumenta relevantna za sadejstvo sa 29. divizijom i za situaciju u Hercegovini;

— Fond štaba 1. tenkovske brigade NOVJ (k. 323, 19, 531, 1444 I, 1444 II, 1445 I i 1711 o dejstvu u Hercegovini;

— Fond Vrhovnog štaba NOV i POJ, odnosno Generalštaba JA-relevantna dokumenta;

— Njemačka arhiva: zbirke dokumenata Komande Jugoistoka, 2. oklopne armije, 5. SS i 21. brdskog armijskog korpusa, te 97. korpusa za naročitu upotrebu; zbirke dokumenata 7. SS brdske lovačke »Princ Eugen« 118. lovačke, 181. pješadijske, 188. brdske i 369. pješadijske divizije; Mikroteka: Fondovi: Ministarstva inostranih poslova (serija: London), Ministarstva privrede (serija T-71), Vrhovne komande kopnene vojske (serija T-78), Rajhsfirera SS i šefa njemačke policije (serija T-175), komandi Grupa armije E i F (u seriji T-311; Vojnoupravnih okupacionih komandi (u seriji T-501); Komande 2. oklopne armije (u seriji T-312); Komandi 5. SS i 21. brdskog armijskog korpusa (u seriji T-314); komandi 7. SS brdske lovačke »Princ Eugen«, 118. lovačke, 181. i 369. pješadijske divizije (u seriji T-315). Sve snimljeno u Nacionalnom arhivu u Vašingtonu.

— Arhiva »NDH«: Fondovi: Ministarstva oružanih snaga, posebno dnevni izvještaji o situaciji; Trećeg rezervnog područja, domobranske 6. pješadijske i 9. gorske divizije, domobranskog 2. brdskog i 9. posadnog zdruga, ustaškog 1, 6, 9, 11. i Prometnog stajaćeg djelatnog zdruga — fragmenti; Komande 6. oružničke pukovnije, te velikih župa Dubrava i Hum, sa njihovim župskim redarstvenim oblastima.

IZVORI I LITERATURA

Izvori:

a) Neobjavljena arhivska građa:

1. Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd:

— Arhiva narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije:

— Fond 29. udarne divizije NOVJ: štab Divizije (k. 1143—1147 A), 10. brigada (k. 1147-B—1149-A), 11. brigada (k. 1149-A—1150-B), 12. Brigada (k. 1151-A—1151-B), 13. brigada (k. 1152-A—1152-B), 14. brigada (k. 1153-A—1153-B), Artiljerijska brigada (k. 40, 1146 II, 11471 1730, 1711, 1936), Komanda vojne oblasti (k. 1711—1715), I vojno područje (k. 1716—1717), II vojno područje (1722—1723 i 1895), III vojno područje (k. 1724—1725), Komande mjesta: Nevesinje, Bileća, Stolac, Trebinje, Ljubuški, Ljubinje, Čapljina, Posušje, Široki Brijeg (k. 1729—1740) i Komanda grada Mostara (k. 1740-A);

— Fond Štaba 4. armije JA (k. 312, 315, 311, 1146 II, 11471) operativni dnevnik, knjige depeša, zapovijesti, naređenja i druga opšta akta, te ona koja se odnose na 29. diviziju (od 20. IV 1945. godine);

— Fond štaba 2. udarnog korpusa NOVJ (k. 391—404), operativni dnevnici, knjige depeša, zapovijesti, naređenja i druga opšta akta, te ona koja se odnose na 29. diviziju;

— Fondovi štabova 3, 5, 7, 9. i 8. udarnog korpusa NOVJ — samo relevantna dokumenta za sadejstvo i veze sa 29. divizijom;

— Fondovi štabova 1. proleterske, 3, 5, 8, 10, 17, 19, 20, 26, 27, 37, 38. i 53. divizije, te 3. divizije KNOJ-a — samo dokumenta relevantna za sadejstvo sa 29. divizijom i za situaciju u Hercegovini;

— Fond štaba 1. tenkovske brigade NOVJ (k. 323, 19, 531, 1444 I, 1444 II, 1445 I i 1711 o dejstvu u Hercegovini;

— Fond Vrhovnog štaba NOV i POJ, odnosno Generalštaba JA-relevantna dokumenta;

— Njemačka arhiva: zbirke dokumenata Komande Jugoistoka, 2. oklopne armije, 5. SS i 21. brdskog armijskog korpusa, te 97. korpusa za naročitu upotrebu; zbirke dokumenata 7. SS brdske lovačke »Princ Eugen« 118. lovačke, 181. pješadijske, 188. brdske i 369. pješadijske divizije; Mikroteka: Fondovi: Ministarstva inostranih poslova (serija: London), Ministarstva privrede (serija T-71), Vrhovne komande kopnene vojske (serija T-78), Rajhsfirera SS i šefa njemačke policije (serija T-175), komandi Grupa armije E i F (u seriji T-311; Vojnoupravnih okupacionih komandi (u seriji T-501); Komande 2. oklopne armije (u seriji T-312); Komandi 5. SS i 21. brdskog armijskog korpusa (u seriji T-314); komandi 7. SS brdske lovačke »Princ Eugen«, 118. lovačke, 181. i 369. pješadijske divizije (u seriji T-315). Sve snimljeno u Nacionalnom arhivu u Vašingtonu.

— Arhiva »NDH«: Fondovi: Ministarstva oružanih snaga, posebno dnevni izvještaji o situaciji; Trećeg rezervnog područja, domobranske 6. pješadijske i 9. gorske divizije, domobranskog 2. brdskog i 9. posadnog zdruga, ustaškog 1, 6, 9, 11. i Prometnog stajaćeg djelatnog zdruga — fragmenti; Komande 6. oružničke pukovnije, te velikih župa Dubrava i Hum, sa njihovim župskim redarstvenim oblastima.

— Četnička arhiva: Fondovi: Vrhovne komande — depeše koje se odnose na Hercegovinu; Komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, štabova Trebinjskog, Nevesinjskog i Dubrovačkog korpusa i njihovih brigada.

— Nedićeva arhiva: Fond Srpskog dobrovoljačkog korpusa — naknadno pribavljena dokumenta o dejstvima Korpusa u Sloveniji.

2. *Arhiv SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo:*

— Fond Republičke komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača;
— Popis boraca NOR.

3. Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo:

— Fond Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu;
— Fond okružnih komiteta KPJ za južnu, sjevernu i zapadnu Hercegovinu, Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, te sreskih komiteta KPJ za Bileću, Trebinje, Nevesinje, Stolac, Ljubuški, Konjic — pojedina dokumenta;

4. Arhiv Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine, Sarajevo:

Fond Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu — opšti i statistički izvještaji;
— Fondovi okružnih i sreskih NO odbora — samo pojedina dokumenta;
— Fotografije.

5. Arhiv Hercegovine, Mostar:

— Zbirka dokumenata 29. udarne divizije;

6. Muzej revolucije Hercegovine:
— Fond fotografije.

b) Objavljena arhivska građa:

1. .'. *Arilski rat 1941,* zbornik dokumenata, Vojnoistorijski institut, Beograd 1969, knjiga 1;

2. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda,* Vojnoistorijski institut, Beograd 1949—1975;
— tom II (dokumenta Vrhovnog štaba NOV i POJ — 1942—1944 koja se odnose na Hercegovinu, 10. brigadu i 29. diviziju, knjiga 6 do 14;
— tom III (borbe u Crnoj Gori, akta o borbama 29. divizije u Crnoj Gori, 1943—1944; opšta akta (zapovijesti, naređenja, izvještaji) 2. korpusa te 3. divizije i Primorske operativne grupe o sadejstvu sa 29. divizijom, knjiga od 6 do 10;
— tom IV (borbe u Bosni i Hercegovini 1941—1945); dokumenta 10. brigade, 29. divizije i drugih jedinica za sadejstva u Hercegovini, knjiga 1—33;
— tom V (borbe u Hrvatskoj — dokumenta 8. korpusa i njegovih jedinica relevantna za dejstva u Hercegovini i sadejstvo sa 29. divizijom u Dalmaciji);
— tom VI (borbe u Sloveniji 1945. godine, knjiga 19);
— tom VIII (Mornarica NOVJ — pojedina akta o dejstvima i priobalnom pojasu Dubrovačkog primorja, i prevoz jedinica 29. divizije knji. 1—2;
— tom IX (politička dokumenta jedinica, i štabovi 29. divizije i pretpostavljenih štabova, knjiga 5—9;
— tom X (dokumenta 1. i 2. eskadrile NOVJ i Samostalne Mostarske eskadrile i dijelova 114. vazduhoplovnog jurišnog puka) knjiga 1—2;

3. .'. *Zbornik dokumenata sanitetske službe u narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Sanitetska uprava* Jugoslovenske narodne armije, Beograd 1952—1965. (Pojedina akta Sanitetskog odjeljenja VŠ NOV i POJ i 2. udarnog korpusa NOVJ (sanitetska akta 29. divizije), knj. 1;

4. *Bilten Vrhovnog* štaba *narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije* 1941—1945. Vojnoistorijski institut Beograd 1949;

5. .'. *Arhiv Komunističke partije (Saveza komunista) Bosne i Hercegovine.* Istorijsko odjeljenje Centralnog komiteta Komunističke partije (Saveza komunista), Sarajevo 1950—1953, tom I, knj. 1 i 2, tom II, knj. 1, tom III, knj. I i II;

6. .'. *Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine,* 25. i 26. novembra 1943. Narodna skupština NR BiH, Sarajevo, 1955;

7. .'. *Drugo zasjedanje antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine* 30. juna, 1. i 2. jula 1944. Narodna skupština NR BiH Sarajevo, 163 strane;

8. .'. *Treće zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine* 26, 27. i 28. aprila 1945. u Sarajevu, Narodna skupština Narodne republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1955;

9. .'. *Međunarodni ugovori 1941,* Ministarstvo vanjskih poslova NDH, Zagreb 1942;

10. .'. *Der Prozess gegen Hauptkriegsverbrecher vor den internationalen Militärgericht Nürnberg November 1945 — Oktober 1946,* (Sekretarijat Međunarodnog vojnog suda), Nirnberg 1948, Band I—XL, pojedina akta;

11. *Izvještaj jugoslovenske državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača međunarodnom sudu u Nirnbergu,* Jugoslovenska državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd, 1947;

12. *Saopštenja (br. 1—93) o zločinima okupatora* i njihovih pomagača, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1945—1946;

13. ."*Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića,* Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1945;

14. .'. *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera,* Zagreb 1946;

15. .'. *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom,* stenografske beleške i dokumenti sa suđenja Dragoljubu — Draži Mihailoviću, Savez-udruženja novinara FNRJ Beograd 1946;

16. *Suđenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića,* stenografske beleške *»Prosveta«,* Beograd 1945;

17. .'. *Suđenje Lisaku Stepincu, Sariću i drugim ustaško-križarskim zločincima* i *njihovim pomagačima,* materijal sa suđenja, Štamparija *»Rožnakovski«,* Zagreb 1946;

18. .'. *Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Razenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu.* Slovenski knjižni zavod, Ljubljana 1946;

19. *Osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine* (Centralni komitet Komunističke partije Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1950;

20. *ZAVNOBiH — dokumenti,* Veselin Masleša, Sarajevo 1968, knji. I i II;

c) Građa memoarskog karaktera:

1. Četrdeset godina, zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, *»Kultura«,* Beograd, knjige V—VII, prilozi; Radovana Papića, Ante Mrsića, Uglješe Danilovića, Slobodana Šakote, Lepe Perović, Džemala Bijedića, Vinka Dragovića, Gojka Mihića i Mladena Kneževića;

2. ."*Ustanak naroda Jugoslavije 1941, »Vojno delo«,* Beograd 1963—1964, knjige I—V, prilozi: Tripa Šarenca, Envera Cemalovića, Ibre Šatora, Jova Vukotića, Nikole Vidačića, Milenka Šotre, Halida Mesihovića, Lepe Perović, Asima Pervana, Slavka Stijačića, Mića Dželetovića i Tahira Hadžovića;

3. ."*Neretva,* (zbornik radova i sjećanja), Vojnoizdavački zavod, Beograd 1965, knjiga I—III, prilozi: Rada Hamovića, Vlada Šegrta, Svete Kovačevića, Čede Kapora, Milenka Šotre i Vlatka Lazaravića;

4. Sutjeska, (zbornik radova i sjećanja), *»Vojno delo«,* Beograd 1959—1961, knjige I—V, prilozi: Rada Hamovića, Vlada Šegrta, Obrena Ivkovića, Voje Todorovića, Milenka Okiljevića, Danila Komnenovića, Jovana Andrića, Milenka Šotre, Đorđa Šarenca; Nikole Ljubibratića, Slobodana Šakote, Dušana Brstine, Omera Mrgana, Ljube Semiza, Koste Boljanovića, Mehe Zuja, Jelene Hamović, Obrena Aleksića i Ljubice Karabegović;

5. *Žene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945. godine,* sjećanja učesnika, — *»Svjetlost«,* Sarajevo 1977, prilozi: Mare Adžović-Sparavalo, Sabire Dizdarević, Ešefe Đulić-Mahić, Bahre Dukić, Jure Galića, Zvonka Grbca, Ljiljane Golub-Primorac, Ive Hrstić-Bajalo, Tonke Hrstić-Arapović, Behije Hadžiomerović-Subašić, Anđe Ivković-Grubačić, Mevle Jakupović-Priganica, Čamila Kazazovića, Nevzete Kreso, Zore Kešelj, Dane Milićević, Hamide Malkoč--Čadra, Olge Marasović, Fahre Muštović-Lakišić, Nađe Nuhefendić-Samardžić, Olge

Ninčić-Humo, dr Dane Pećanac-Bjelica, Anice Primorac-Galić, Bisere Puzić-Taušan, Zore Roganović-Kruševac, Vesne Rakić-Rešetar, dr Envera Redžića, Fadile Redžić--Bilal, Ankice Ratković-Čuže, Šefike Resulbegović, Šamije Slipčević-Bubić, Adile Salkić-Bajramović, Milke Šimić-Mlinarević, Drage Šoljić-Jelavić, Mare Vinterhalter--Miletić i Enese Tahirović-Lazarević.

6. *Tako je rođena nova Jugoslavija,* zbornik sećanja učesnika Drugog zasedanja AVNOJ-a, knjige I i II, prilozi: Uglješe Danilovića, Pavia Krce, Novaka Mastilovića i Ibra Šatora;

7. .'. *Da se ne zaboravi, »Veselin Masleša«,* Sarajevo 1961, 178 strana, prilozi: Dane Miličević, Rista Parijeza i Marice Pavelić-Cvitković;

8. Galić, Jure, *Nepokoreno selo, »Svjetlost«,* Sarajevo 1962;

9) Galić, Jure, Pod *nebom Biokova, »Svjetlost«,* Sarajevo 1959;

10. Hout, Luis, *Puške za Tita,* (na slovenačkom — prevod sa engleskog) Borec, Ljubljana 1965;

11. Šegrt, Vlado, *Krv na kamenu, »Veselin Masleša«,* Sarajevo 1965;

12. Šegrt, Vlado, *Ratne uspomene,* Vojno delo, Beograd 1964;

L I T E R A T U R A

a) K n j i g e :

1. Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964;

2. .'. Broj*itbeni izvještaj br. 3—12,* Organizatorskog ureda Glavnog ustaškog štaba, Zagreb 1942;

3. .". *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1931. godine,* Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, Sarajevo 1932;

4. .'. *Deseta hercegovačka narodnooslobodilačka udarna proleterska brigada,* SUB NOR-a sreza Mostar, Mostar 1962;

5. *Drugi* svetski rat, Vojnoistorijski institut Beograd 1970, knjige I—V, 1265 strana;

6. Elaborat o *vojnoj organizaciji četnika Draže Mihailovića,* rukopis u Vojnoistorijskom institutu;

7. *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945,* Beograd 1964;

8. .'. *Iskustva narodnooslobodilačkog rata,* zbirka nagrađenih članaka, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1965, prilozi: Danila Komnenovića i Voja Kovačevića;

9. .'. *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtsführungsstab),* Bernard und Graefer, Frankfurt am Main, 1963—1968, Band I—IV;

10. *Les systemes d'ocupation en Jougoslavie 1941—1945,* L'Institut pour e'Etude du Mouvemment Ouvrier Belgrad, Beograd 1963;

11. .'. *Od tenka do brigade,* povodom desetogodišnjice formiranja 1. tenkovske brigade JNA, Vojni glasnik, Beograd 1955;

12. .'. *Oslobodilački pohod na Trst četvrte jugoslovenske armije;*

13. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945,* Vojnoistorijski institut, Beograd 1963—1965, knj. 1 i 2;

14. *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije, »Omladina«,* Beograd 1957;

15. *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije,* Institut za savremenu istoriju, Beograd 1976, knj. I i II;

16. .\ *Znamenja revolucije, »Svjetlost«* Sarajevo 1959; prilozi: Borivoja Neškovića, Nusreta Seferovića i Dane Olbine;

17. Atanacković, Žarko, *Srem u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji;* Mesni odbor SUBNOR-a Šimanovci, Beograd 1968;

18. Babić, dr. Nikola, *Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, »Veselin Masleša«,* Sarajevo 1974;

19. Babić, Manojlo, *Oklopne jedinice NOV Jugoslavije 1941—1945,* Vojnoizdavački zavod, Beograd 1969;

20. Barker, Elisabeth, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu,* Globus, Zagreb 1978;

21. Broz, Josip, Tito, *Vojna dela,* knjiga I—V, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1961—1978;

22. Broz, Josip, Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941—1945.* Kultura, Beograd 1947;

23. Cvetković, Dr Slavoljub, *Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919—1928,* Institut društvenih nauka, Beograd 1966;

24. Čulinović, dr. Ferdo, *Okupatorska podjela Jugoslavije,* Vojnoizdavački zavod, Beograd 1970;
25. Fricke, Gert, *Der »Unabhängige Staat« Kroatien 1941—1944 in der Sicht des Deutschen Bevollmächtigten generals in Agram, Glaise v. Horstenau,* Rombach, Freiburg 1972;
26. Giljferding, A. F, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji,* »Veselin Masleša«, Sarajevo 1972;
27. Gordić, Ljubo i Hamzić, Refik, *Heroji sa obala Neretve,* Informativni centar, Mostar 1971;
28. Hadžirović, dr Ahmed, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918—1941.* Institut za istoriju u Sarajevu i *»Rad«* Beograd, Beograd 1978;
29. Hnilicka, Karl, *Das Ende auf dem Balkan 1944—1945* (die militäriche Räumung Jugoslaviens durch die deutsche Wehrmacht), Musterschmied, Götingen 1970;
30. Hozić, Advan, *Kaljeni na Neretvi,* Narodna armija, Beograd 1975;
31. Hubatsch, Walther, *Hitlers Weisungen für Kriegführung 1939—1945,* Bernard und Graefe, Frankfurt am Main 1962.
32. Jovičević, Niko. *Od pete ofanzive do slobode, »Vojno delo«,* Beograd 1955;
33. Kapidžić, dr Hamdija, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom vlašću, »Svjetlost«,* Sarajevo 1968;
34. Kapidžić, dr Hamdija, *Hercegovački ustanak 1882, godine;* »V. Masleša«, Sarajevo, 1975;
35. Konjhodžić, Mahmud, *Kronika o ljubuškom kraju,* Općinski odbor SUBNOR-a Ljubuški;
36. Kurtović, Todo i Parežanin, Neđo, *U borbi za slobodu,* narodnooslobodilački ustanak i revolucija u Hercegovini — kritički osvrt i prilog analizi zbivanja, *»Svjetlost«,* Sarajevo 1977;
37. Lazarević, Božo, *Vazduhoplovstvo u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945.* godine, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1972;
38. Leković, Mišo, *Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942. godine,* Vojnoistorijski institut, Beograd 1965;
39. Lukač, dr Dušan, *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918—1941.* Institut za savremenu istoriju i NIP »Export-press«, Beograd 1972;
40. Mehmedbašić, Hajrudin, *Prve organizacije i akcije narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine,* Komisija za informacije Glavnog odbora SSRN, Sarajevo 1964;
41. *Novak,* Viktor, *Magnum Crimen,* Nakladni *zavod* Hrvatske, Zagreb 1948;
42. Obradović, Branko, *Druga dalmatinska proleterska brigada,* Vojnoizdavački zavod, Beograd 1968;
43. Pajević, Miloš, *Artiljerija u NOR,* Vojnoizdavački zavod, Beograd 1970;
44. Pajović, dr Radoje, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori 1941—1945,* Obod Cetinje 1977;
45. Papić, Mitar, *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini,* IP »Veselin Masleša«, Sarajevo 1978;
46 Tunguz-Perović, Danilo, *Stradanja Srba u Hercegovini za vreme »Nezavisne Države Hrvatske«,* Pravoslavna eparhija dabro-bosanska, Sarajevo 1959;
47. Plenča, Dušan, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svetskog rata,* Institut društvenih nauka, Beograd 1962;
48. Projektor, D. M, *Agresija i katastrofa,* Vuk Karadžić, Beograd 1975;
49. Purivatra, Atif, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana,* »Svjetlost«, Sarajevo 1972;
50. Purivatra, dr Atif, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,* »Svjetlost«, Sarajevo 1974;
51. Radić, Simo, *Ljubinje i Popovo polje 1941—1945,* »Kultura«, Trebinje 1969;
52. Radošević, Todor, *Ofanziva za oslobođenje Dalmacije,* Vojnoistorijski institut, Beograd 1965;
53. Rendulić, dr Lothar, *Gekämpft, Gesiegt, Geschlagen,* Haidelberg, 1952;
54. Sarajlić, Abdulah, *Pregled stvaranja bosanskohercegovačkih jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije,* »Veselin Masleša«, Sarajevo 1958;
55. Schraml, Franc, *Kriegschauplatz Kroatien,* Kurt Vowickel, Neckargge- ünd 1962;
56. Seferović, Mensur, *Bataljon u okupiranom gradu,* »Oslobođenje«, Sarajevo 1958;
57. Seferović, Mensur, *Pred očima grada,* Informativni centar Mostar, Mostar 1970;

58. Siegler, Fritz Freiherr, *Die Höheren Dieutstellen der deutschen Wehrmacht 1935—1945,* Institut für Zeitgeschichte, München 1953;
59. Strugar, Vlado, *Rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941—1945,* Vojnoistorijski institut, Beograd 1962;
60. Subotić, Lazar, *Kninska i mostarska operacija,* Viša vojna akademija JNA, Beograd 1962;
61. Šarac, Nedim, *Vuković Gojko,* »Svjetlost«, Sarajevo 1959, str. 161—183;
62. Zivković, dr Nikola, *Ratna šteta koju je Nemačka pričinila Jugoslaviji za vreme drugog svetskog rata,* Institut za savremenu istoriju, Beograd 1975;

b) *Članci i rasprave u časopisima i zbornicima radova:*

1. .'. Nemačke snage na teritoriji Jugoslavije u toku NOR-a (1943—1945 god.), Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1952—1953, br. 6/III, str. 80—83, 2,IV, str. 82—99, 3/1V, str. 85—99, 4/1V, str. 68—98;

2. Anić, Nikola, *Mostarska operacija 1945. godine,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1975, br. 1/XXVI, str. 156—162;

3. Begić, Dana, *Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković—Maček,* Prilozi: (Instituta za istoriju radničkog pokreta). Sarajevo 1966, br. 2/II, strana 177—191;

4. Begić, Dana, *Peta pokrajinska konferencija Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu,* Prilozi: (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo 1967, br. 3/III, strana 145—165;

5. Bajić, Nevenka, *Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine,* Prilozi: (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo 1966, br. 2/II, str. 193—260 (I dio), Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1969, br. XVII, str. 131—162 (II dio);

6. Bajić, Nevenka, *Prilog proučavanju socijalne strukture stanovništva u Bosni i Hercegovini prije rata i učešća pojedinih socijalnih kategorija u ustanku 1941. godine,* Zbornik radova 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1973. »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, str. 147—161.

8. Bogićević, Vojislav, *Ko je i na kakav način uništio istorijsko-arhivski materijal na teritoriji Bosne i Hercegovine,* Arhivist, Sarajevo 1951, br. 3/1, str. 15—29;

9. Brčić, Rafael, *Okupacioni sistemi u Bosni i Hercegovini,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1970, br. 1/XXI, str. 19—88;

10. Brčić, Rafael, *Italijanski planovi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941—1943. godine* (s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu) Prilozi: (Instituta za istoriju), Sarajevo 1978, br. 14—15, str. 281—308;

11. Bronzić, Radivoje, *Borbe za oslobođenje Bileće, Trebinja, Dubrovnika i Herceg-Novog 1944. godine,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1951, br. 3/IV, str. 114—136;

12. Brstina, Dušan, *Protivudar sa Neretvice,* u zborniku radova »Neretva — — Sutjeska«, Vojnoistorijski institut, Beograd 1969;

13. Colić, Mladen, *Oružane snage NDH u Bosni i Hercegovini 1942—1943. godine,* u zborniku radova AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini, Institut za istoriju, Sarajevo i »Rad«, Beograd, Beograd 1974, str. 344—360;

14. Colić, Mladen, *Kopnena vojska Domobranstva Nezavisne Države Hrvatske,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1970, br. 2/XXI, str. 169—230;

15. Cemerlić, Hamdija, *Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do Ustava SR BiH,* Prilozi: (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo 1968, br. 4, str. 331—350;

16. Čolaković, Rodoljub, *Pravi odgovor na pitanje: čija je Bosna i Hercegovina. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943),* Beograd — Sarajevo, »Rad« •— Institut za istoriju 1974, str. 11—20.

17. Danilović, Uglješa, *Savjetovanje u Ivančićima* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo 1970, br. 6, str. 253—262;

18. Đuretić, Veselin, *Obnavljanje i konstituisanje elemenata revolucionarno-demokratskog sistema u Hercegovini i istočnoj Bosni u vrijeme bitke na Sutjesci,* u Zborniku radova Neretva — Sutjeska 1943. Vojnoistorijski institut, Beograd 1969, str. 528—540;

19. Đurišić, Mitar, *Dejstva 3. udarne divizije NOVJ u sarajevskoj operaciji,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1965, br. 3/XVII, str. 3—48;

20. Filipović, Nikola, i Galić, Jure, *Aktivnost KPJ u Ljubuškom.,* u zborniku radova 1941. godine u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1973, str. 246—251;

21. Gajić, Milorad, *Kulturna aktivnost u Bosni i Hercegovini u toku narodnooslobodilačkog rata.* Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta) Sarajevo 1968, br. 4, str. 413—122.

22. Grđić, dr Gojko, *Istorijski osvrt na tendencije razvoja do 1941. godine,* »Most«, Mostar 1977, br. 12—13, str. 79—86;

23. Grozdanić, Milivoje, *Marš 5. crnogorske brigade i Hercegovačkog partizanskog odreda u zapadnu Bosnu,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1951, br. 3/II, str. 3—44.

24. Grujić, Periša, *Borbe i marševi 16. udarne vojvođanske divizije posle sedme ofanzive (od 10. jula do* 5. *septembra 1944. godine),* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1951, br. 2/11, str. 3—43;

25. Hadžijahić, Muhamed, *Muslimanske rezolucije iz 1941. godine,* u zborniku radova 1941. godine u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, »Veselin Masleša« i Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1973, str. 275—282;

26. Hrelja, Kemal, *Industrija i saobraćaj u Bosni i Hercegovini 1929—1941. godine.* Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo 1966, br. 2, str. 123—161;

27. Humo, Avdo, *Moralne i političke pretpostavke za ustanak 1941. godine,* u zborniku radova 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Institut za istoriju radničkog pokreta i »Veselin Masleša«, Sarajevo 1973, str. 81—106;

28. Humo, Avdo, O *partijskom savjetovanju u Ivančićima.* Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo 1968, br. 4, str. 645—651;

29. Hurem, Rasim, *Vojna organizacija ustanka u Bosni i Hercegovini i odluka Savjetovanja u Stolicama,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1977, 1/??, str. 111—117;

30. Hurem, Rasim, *Koncepcije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine.* Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo 1968, brn. 4, str. 533—548;

31. Jakšić, Pavle, *Četvrta armija u završnim operacijama jugoslovenske armije za oslobođenje Jugoslavije.* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1955, br. 2—3, str. 208—228;

32. Janković, Nikica, *2. artiljerijski divizion 2. udarnog korpusa,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1962, str. 1/XIV, str. 87—104;

33. Kačavenda, Petar, *Stvaranje Narodnooslobodilačkog saveza omladine Bosne i Hercegovine,* u zborniku radova, AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). »Rad«, Beograd i Institut za istoriju, Sarajevo, Beograd 1974, str. 21—30;

34. Klanjšek, Zdravko, *Oslobođenje centralne, istočne i severne Slovenije i kapitulacija neprijatelja maja 1945. godine,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1975, br. 1/XXVI, str. 211—215;

35. Kljaković, Vojmir, *Jugoslovenska emigrantska vlada prema pitanju Bosne i Hercegovine* — Prilozi (Institut za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo 1968, str. 307—315;

36. Kostić, Uroš, *Oslobođenje Trsta i Slovenačkog primorja,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1975, br. 1/XXVI, str. 187—199;

37. Kostić, Uroš, *Kapitulacija nemačkog 97. armijskog korpusa,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1975, br. 1/XXVI, str. 201—204;

38. Komnenović, Danilo, *Dejstva Hercegovačke NOU divizije u toku limsko--drinske operacije (»Kugelblitz«),* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1972, br. 1/XXIII, str. 11-48;

39. Komnenović, Danilo, *Prvi prodor 29. divizije u Korjeniće i Zupce,* Zapisi, Titograd, br. 1—2, 1972;

40. Komnenović, Danilo, *29. divizija u zimskoj protiv of anzivi 1943/44. godine,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1962, br. 5/XIV, str. 3—28;

41. Komnenović, Danilo, *Oslobođenje Kule Fazlagić,* Vojno delo, Beograd, br. 7—8/1961, str. 467—181;

42. Komnenović, Danilo, *Viduška operacija 29. udarne divizije;* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1963, br. 5/XV, str. 3—32;

43. Kovačević, Vojo, *Neka iskustva iz borbi hercegovačkih jedinica,* diplomski rad u WA 1955; (Biblioteka Više vojne akademije JNA, Beograd, inv. br. 2970/1, str. 44—45;

44. Kreso, Muharem, *Forme i stepen ostvarivanja okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini 1941. godine* u zborniku radova — 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine. »Veselin Masleša« i Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1973, str. 381—400;

45. Kreso, Muharem, *Uslovi opstanka stanovništva i otpora okupatoru na »efektivno« okupiranoj teritoriji Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata,* Časopis za suvremenu povijest, Zagreb 1972, br. III, str. 43—61;

46. Kreso, Muharem, *Stvaranje regularne vojske* — etapa u razvoju JNA, Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1967, br. 3/XIX, str. 71—92;

47. Kreso, Muharem, *Izmjene u aparatu njemačke okupacione uprave u Jugoslaviji u prvoj polovini 1943. godine* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo 1970, br. 6, str. 175—202;

48. Kreso, Muharem, *Njemačko shvatanje situacije u Jugoslaviji uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a 1943. godine,* u zborniku radova, AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini, »Rad«, Beograd i Institut za istoriju, Sarajevo, Beograd 1974, str. 503—517;

49. Kreso, Muharem, *Sniježničko-trusinska operacija 29. divizije (13. do 29. jula 1944).* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1962, br. 2/XIV, str. 35—70;

50. Kreso, Muharem, *Okupacija Jugoslavije 1941—1945, Vojna enciklopedija,* RVE, Beograd 1973, sv. 6, str. 366;

51. Kovačević, Brana i Skoko, Savo, *Junski ustanak u Hercegovini 1941,* Istorija za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, Beograd 1965, knj. 1.

52. Leković, Mišo, *Pregled stvaranja i razvoja Službe bezbednosti i jedinica Narodne odbrane u toku NOR-a,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1959, br. 3/X, str. 3—13;

53. Lukač, dr Dušan, *Borba KPJ protiv istrebljivačkih i denacionalizatorskih mera okupatora u zemljama razbijene Jugoslavije do početka ustanka,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1967, br. 1/XIX, str. 55—68;

54. Lukač, dr Dušan, *Garancija nacionalne ravnopravnosti preduslov uspjeha ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. godine,* »Veselin Masleša« i Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1973, str. 258—262;

55. Miličević, Nikola, *Oslobođeni Mostar,* »Oslobođenje«, organ Izvršnog odbora NOF-a Bosne i Hercegovine, godina III, br. 24, Jajce, 7. marta 1945, str. 2;

56. Miljanić, Gojko, *Saradnja naroda Crne Gore i Hercegovine u prvoj godini oslobodilačkog rata,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1966, br. 4/XVIII, str. 93—124;

57. Morača, Pero, *NOP u Bosni i Hercegovini u vrijeme osnivanja ZAVNOBiH-a* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo 1968, br. 4, str. 241—252.

58. Piljević Dorđe, *Hercegovina 1941. godine,* u zborniku radova, 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, »Veselin Masleša« i Institut za istoriju radničkog pokreta, Sartjevo 1973, str. 218—245;

59. Piljević, Dorđe, *Narodnooslobodilački pokret u Hercegovini u drugoj polovini 1943. godine,* AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini, »Rad«, Beograd i Institut za istoriju, Sarajevo, Beograd 1974, str. 279—315;

60. Pajović, Radoje, *Formiranje četničke Nezavisne grupe nacionalnog otpora,* Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, br. 4;

61. Popović, Vojin, *Oslobođenje Nevesinja,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1951, br. 2/II, str. 83—99;

62. Raičević, Gorčin, *Stvaranje i djelatnost komandi područja kao višeg stepena vojnopozadinske vlasti u Bosni i Hercegovini septembar 1942 — februar 1944,* u zborniku radova, AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943), »Rad«, Beograd i Institut za istoriju, Sarajevo, Beograd 1974, str. 316—329;

63. Raičević, Gorčin, *Vojnoteritorijalni organi u NOR-u,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1970, br. 3;

64. Raičević, Gorčin, *Pregled vojno-teritorijalnih organa Jugoslavenske armije krajem narodnooslobodilačkog rata,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1961, br. 6/XIII, str. 107—116;

65. Raičević, Gorčin, *Pregled stvaranja, razvoja i djelatnosti vojno-teritorijalnih organa u Crnoj Gori 1941—1945. godine,* (naučna građa), Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1970, br. 3/XXI, str. 267—290;

66. Redžić, Enver, *Političko jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine u svjetlu ustanka 1941,* u zborniku radova, 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, »Veselin Masleša« i Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1973, str. 11—33;

67. Sarajlić, Abdulah, *Sarajevska operacija (mart—april 1945. godine),* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1975, br. 1/XXVI, str. 163—167;

68. Sarajlić, Abdulah, *Bosna i Hercegovina u NOR-u.* Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo 1968, br. 4, str. 253—265;

69. Slavić, Božo, *Lov na sokole u Popovom polju,* »Oslobođenje«, Sarajevo, 7. VII. 1964;

70. Sundhausen, Holm, *Obavještajna služba i policijski aparat Hajhriha Himlera u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941—1945. godine,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1972, br. 2/XXIII, str. 89—133;

71. Šarac, Nedim, *Osvrt na politiku KPJ u Bosni i Hercegovini pred Petu zemaljsku konferenciju 1940. godine,* Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo 1970, br. 6, str. 117—124;
72. Šarac, Nedim, i Babić, Nikola, *Kratak pregled razvoja i djelatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini od 1919—1945. godine.* Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1959, br. X, str. 11—54.
73. Šehić, Nusret, *Četničke i slične nacionalističke organizacije u borbi protiv radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije u razdoblju između dva rata.* Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo 1969, br. 5, str. 27—60;
74. Škarica, Dubravka, *Napredna srednjoškolska omladina Bosne i Hercegovine u revolucionarno-demokratskom pokretu 1937—1941. godine.* Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo 1968, br. 4, str. 593—617;
75. Trgo, Fabijan, *Vojni položaj narodnooslobodilačkog pokreta u vrijeme Drugog zasjedanja AVNOJ-a, u* zborniku radova, AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini, »Rad«, Beograd i Institut za istoriju Sarajevo, Beograd 1974, str. 466—476;
76. Trgo, Fabijan i Marušić, Mladen, *Borba 26. divizije za oslobođenje Stona i uništenje djelova 369. divizije kod Vukova klanca (oktobra 1944. godine),* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1954, br. 2/V, str. 58—87;
77. Trifunović, Dimitrije i Babac, Pavle, *Operacije u istočnoj Bosni i Crnoj Gori avgusta 1944. godine,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1953, br. 5/IV, str. 1—38, II dio, br. 6/1V, str. 26—82;
78. Ujdurović, Miroslav, *Formiranje i dejstva 4. dalmatinske (Blokovske) NO brigade,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1971, br. 1/XXII, str. 81—108;
79. Uzelac, Dušan, i Kreso, Muharem, *Sarajevska operacija,* »Oslobođenje«, Sarajevo, 20. marta do 22. aprila 1975. godine;
80. Vinski, dr Ivo, *Narodni dohodak u Hercegovini 1938. godine,* »Most«, Mostar 197?, br. 12—13, str. 79—86 i 19—20, str. 21—44;
81. Vražalić, prof, dr Ešref, *Međunarodno-pravni karakter okupacionih sistema u Jugoslaviji,* Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1969, br. 3/XXI, str. 65—100;
82. Vukmanović, Svetozar, *U Sarajevu i istočnoj Bosni 1941. i početkom 1942. Savjetovanje u Ivančićima.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo 1968, br. 4, str. 651—661;
83. Vukomanović, Mladen, *Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941. godine;* Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo br. 1, 1965, str. 199—228;

c) *Ratna štampa:*

— *»Oslobođenje«,* organ Izvršnog odbora NOF-a Bosne i Hercegovine, 1943—1945;
— *»Sloboda«,* organ Oblasnog odbora NOF-a Hercegovine, 1944—1945;
— *»Hercegovka«,* organ Oblasnog odbora AF2 Hercegovine, 1944—1945;
— *»Mlada Hercegovina«,* organ Oblasnog odbora USAOJ-a (BiH-a) za Hercegovinu, 1944—1945;
— *»Hercegovački udarnik«,* list 29. udarne divizije NOVJ, 1945;
— *»Hercegovački borac«,* list 10. hercegovačke udarne brigade, 1943, list 10. hercegovačke udarne brigade, 1945;
— *»Pobjednik«,* list 11. hercegovačke udarne brigade, 1945;
— *»Naša zvijezda«,* list 12. hercegovačke udarne brigade, 1944—1945;
— *»Hercegovački borac«,* list 13. hercesovačke udarne brigade, 1945;
— *»Omladinac«,* list 14. hercegovačke udarne brigade, 1945.

S A D R Ž A J

Strana

I PREDGOVOR — Todo Kurtović — — — — — — — — — — — — 5
II UVOD — — — — — — — — —— — — — — — — — — 43

I dio
FORMIRANJE DIVIZIJE

I glava Deseta hercegovačka brigada — jezgro za formiranje 29. udarne divizije — — — — — — — — — — — — — — — 55
II glava Prerastanje Brigade u Diviziju — — — — — — — — 76
III glava Mobilizacijsko i operativno područje Divizije — — — — 91

II dio
BORBE DIVIZIJE ZA JAČANJE NOP-a U HERCEGOVINI
(novembar 1943 — april 1944)

IV glava Manevarska odbrana Divizije u gatačkom prostoru sa protivnapadom za oslobođenje Banjana i Grahova — — — — 119
V glava Borbe Divizije krajem 1943. i početkom 1944. godine — — — 141
VI glava Prodori u Dubrovačko primorje — — — — — — — 156
VII glava Aktivnost 11. brigade i partizanskih jedinica u južnoj Hercegovini — — — — — — — — — — — — — 174
VIII glava Zaoštravanje borbi za komunikacije na divizijskom području 196

III dio
LJETNE OPERACIJE

IX glava Razbijanje neprijateljske »Majske ofanzive«— — — — — 223
X glava Pokušaj preuzimanja inicijative— — — — — — — — 247
XI glava Sniježničko-trusinska operacija — — — — — — — — 270
XII glava Divizija u durmitorskoj operaciji — — — — — — — 298

IV dio

KONAČNO OSLOBOĐENJE HERCEGOVINE I DUBROVAČKOG PODRUČJA

Strana

XIII glava Oslobođenje Gacka, Bileće, Trebinja i poraz četničke grupe jurišnih korpusa — — — — — — — — — — — — 333
XIV glava Oslobođenje Dubrovnika, južne Hercegovine i Herceg Novog 356
XV glava Stabilizacija fronta ispred Nevesinja, Mostara i Lištice — — 378
XVI glava Pripreme za oslobođenje Mostara — — — — — — — 415
XVII glava Divizija u mostarskoj operaciji — — — — — — — — 440

V dio

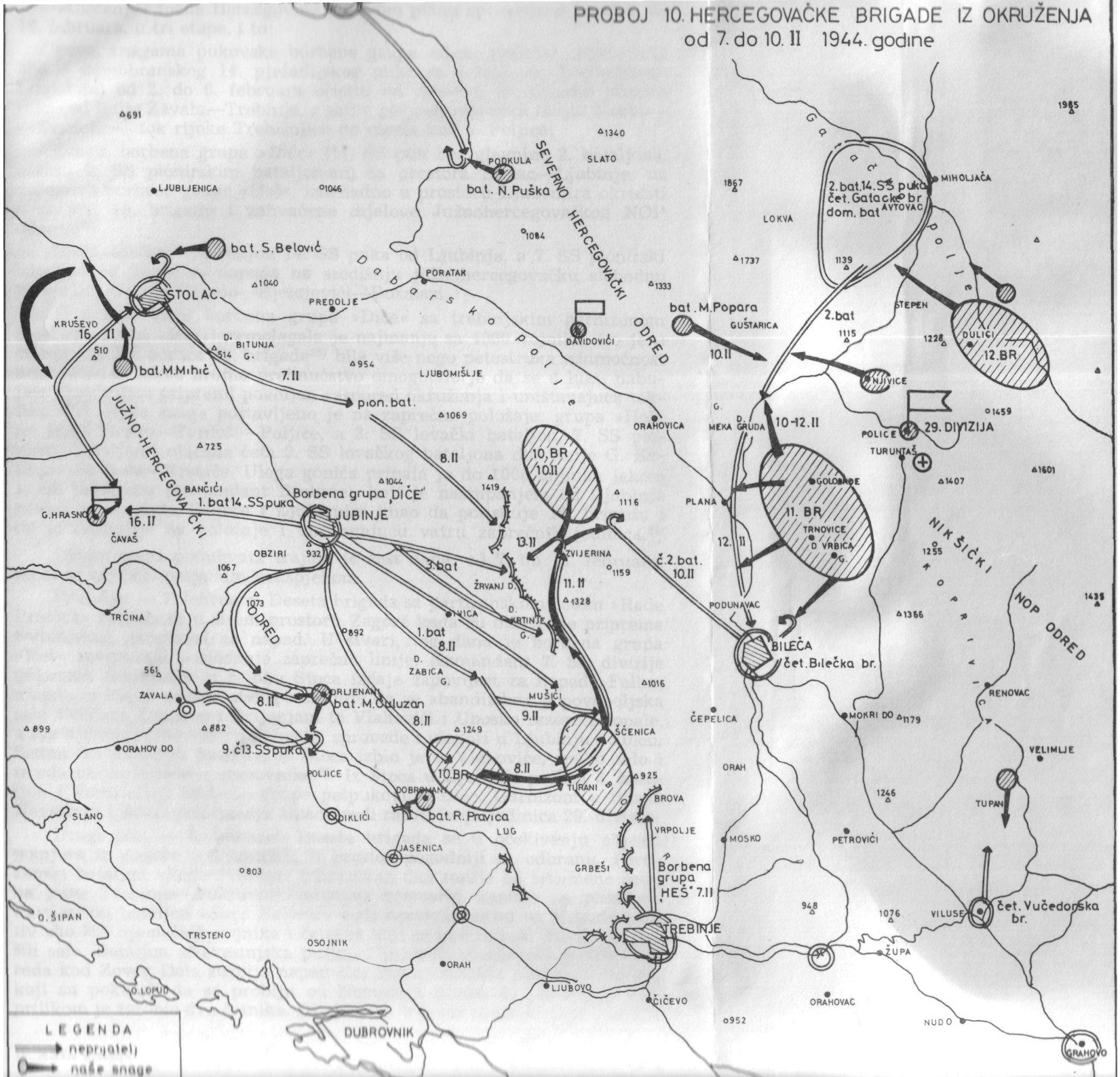
U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA JA

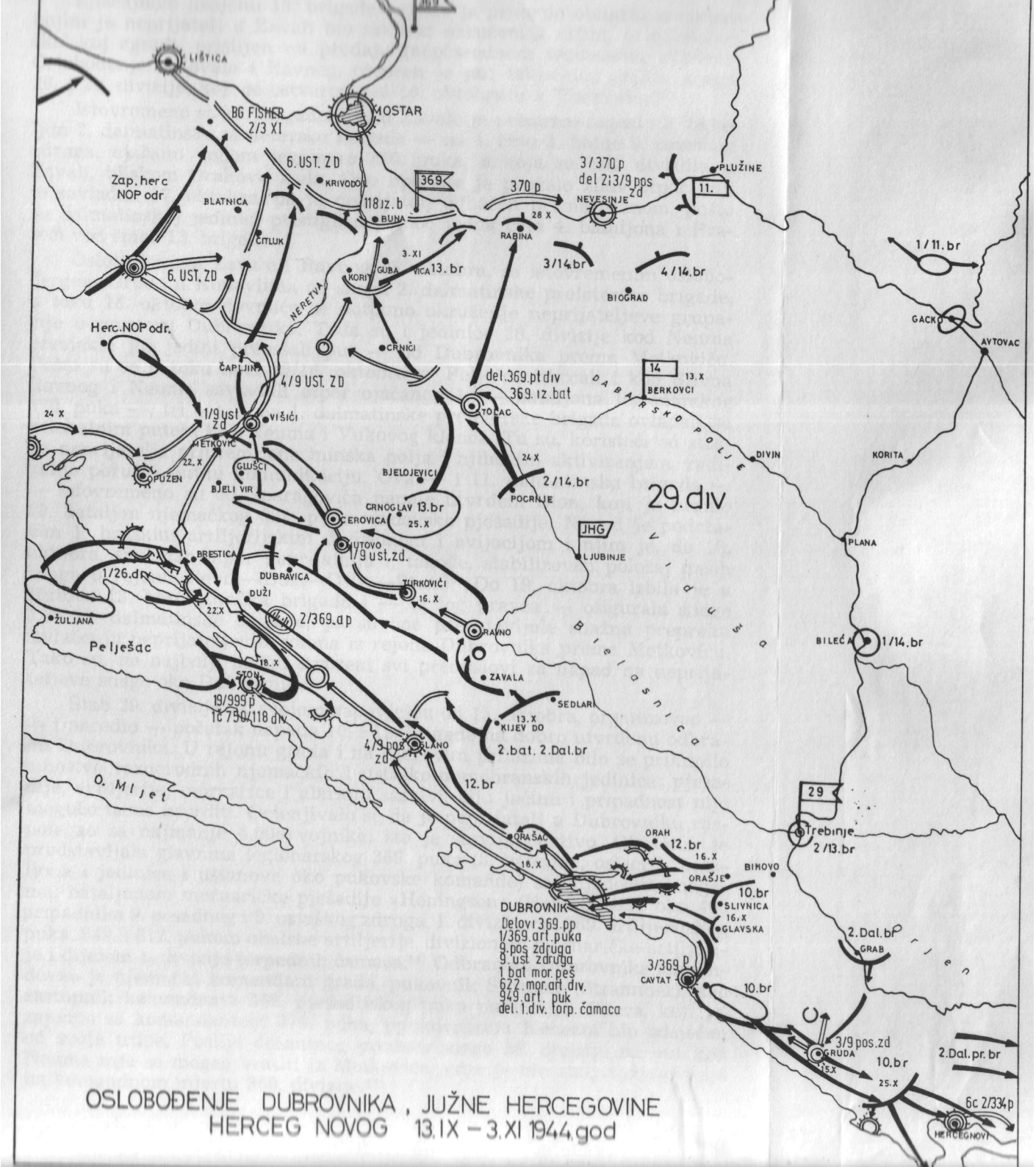
XVIII glava Frontalne borbe na Ivan-sedlu — — — — — — — — 487
XIX glava U napadu za oslobođenje Sarajeva — — — — — — — 507
XX glava Najduži marš — — — — — — — — — — — — 528
XXI glava Konačna pobjeda — — — — — — — — — — — 541

Prilozi

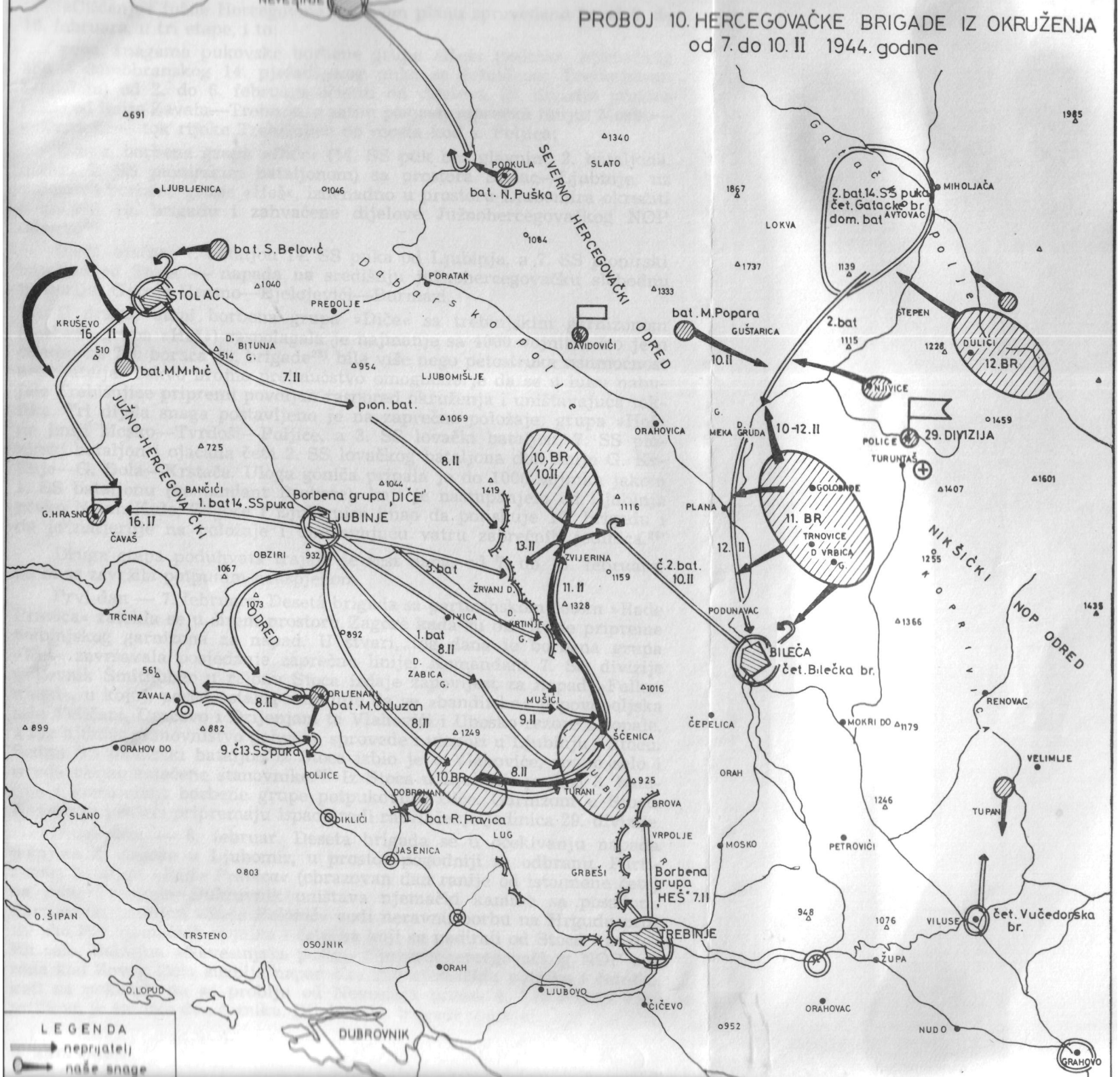
1) Starješinski sastav štabova bataljona, brigada i Divizije — — — — — 575
2) Šematski prikaz formacije Divizije — — — — — — — — — — 592
3) Oružane formacije neprijatelja u borbenom dodiru sa Divizijom — — — 593
4) Dio oficira i podoficira američkog vazduhoplovstva spašenih u 1944. godini u Hercegovini — — — — — — — — — — — — — — — 613
5) Izvori i literatura — — — — — — — — — — — — — — 616
6) Marš 29. udarne divizije — — — — — — — — — — — — — 623
7) Borbeni put XXIX udarne divizije — — — — — — — — — — 625

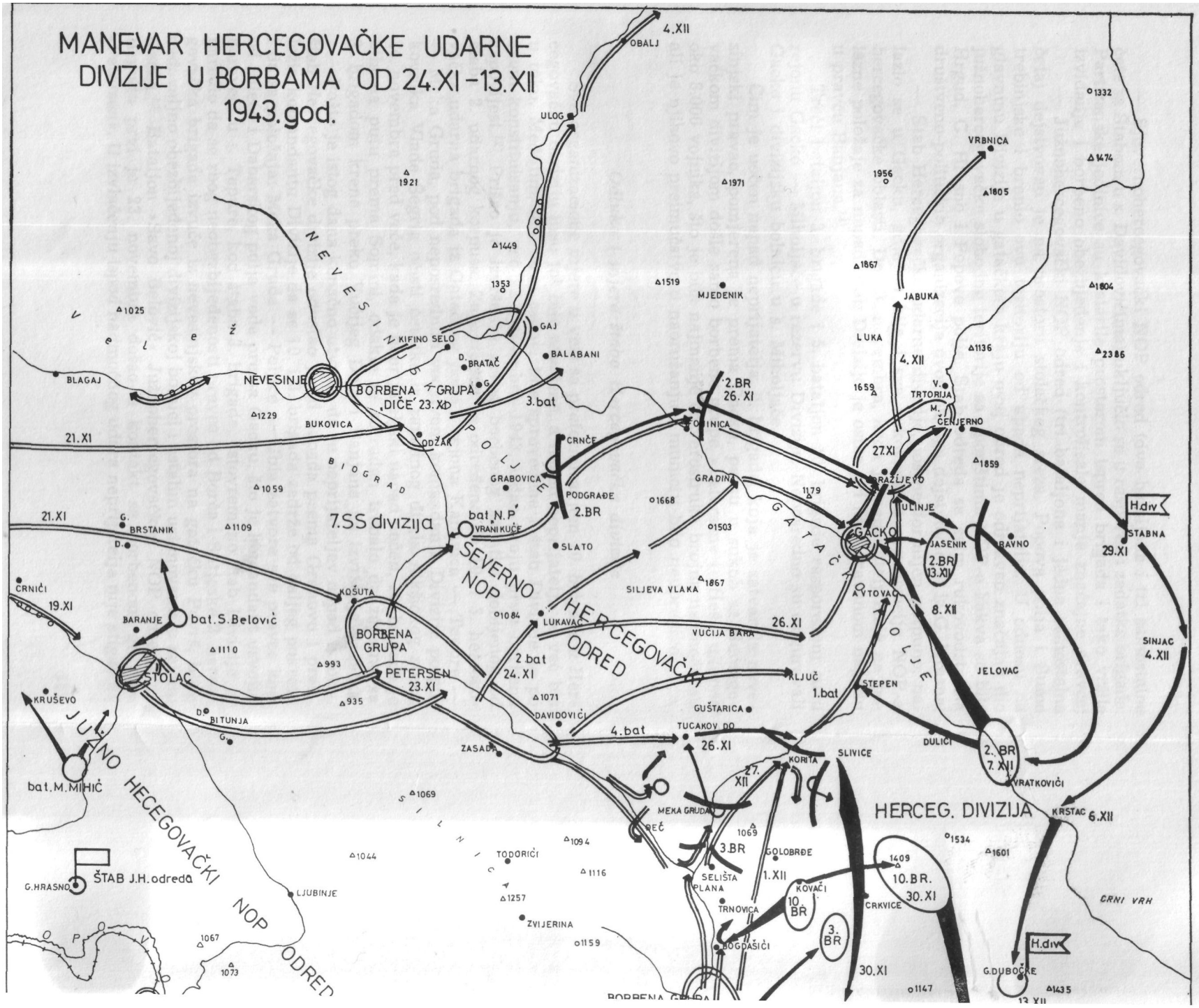

MANEVAR HERCEGOVAČKE UDARNE DIVIZIJE U BORBAMA OD 24.XI – 13.XII 1943. god.
4.XII
OBALJ
ULOG
VRBNICA
1956
1805
1971
1921
1449
1353
1519
MJEDENIK
1867
JABUKA
LUKA
4.XII
1136
1025
NEVESINJSKO POLJE
KIFINO SELO
GAJ
BALABANI
BRATAČ
BLAGAJ
NEVESINJE
BORBENA GRUPA „DIČE" 23.XI
3.bat
2.BR 26.XI
1659
V. TRTORIJA
M. ČENJERNO
1229
BUKOVICA
21.XI
ODŽAK
OBRNICA
CRNČE
27.XI
1859
BIOGRAD
1059
GRABOVICA
PODGRAĐE
2.BR
1668
GRADINA
1179
GRAŽLJEVO
ULINJE
21.XI
BRSTANIK
1109
7.SS divizija
bat.N.P. VRANIKUĆE
SEVERNO HERCEGOVAČKI ODRED
1503
GACKO
JASENIK
2.BR 13.XI
RAVNO
SLATO
CRNIČI
19.XI
KOŠUTA
SILJEVA VLAKA
1867
AVTOVAC
8.XII
BARANJE
bat.S.Belović
1084
LUKAVAC
26.XI
VUČIJA BARA
BORBENA GRUPA
1110
993
STOLAC
PETERSEN 23.XI
2.bat 24.XI
KLJUČ
1.bat
STEPEN
JELOVAC
KRUŠEVO
935
BITUNJA
1071
DAVIDOVIĆI
GUŠTARICA
4.bat
TUCAKOV DO
26.XI
DULIĆI
2.BR 7.XII
ZASADE
KORITA
SLIVICE
27.XII
VRATKOVIĆI
JUŽNO HECEGOVAČKI NOP ODRED
bat.M.MIHIĆ
1069
MEKA GRUDA
HERCEG. DIVIZIJA
KRSTAC
PEĆ
1069
1534
1601
1094
TODORIĆI
1044
3.BR
GOLOBRĐE
1.XII
1409
10.BR. 30.XI
1116
SELIŠTA PLANA
KOVAČI
10.BR
CRKVICE
ŠTAB J.H. odreda
G.HRASNO
LJUBINJE
1257
TRNOVICA
ZVIJERINA
3.BR
1159
BOGDAŠIĆI
H.div
1067
1073
30.XI
G.DUBOČKE
1435
13.XII
1147
RAVNO
1274
BORBENA GRUPA „HES"
BILEĆA
11-12.XII
MODRI DOCI
1246
1263
bat. M.Ć.
ORIJENJANI
ZAVALA
1050
RENOVAC
10.BR 13.XII
30.XI
NIKŠIĆKI
12.XII
MIRUŠE
KLENAK
VELIMLJE
POLJICE
ROGOŠINA
četa R.P. DOBROMANI
860
KNEŽ DO
SLANO
MOSKO
JASENICA
TREBIŠNICA
HUM
12.XII
VILUSE
3.XII
TRSTENO
TREBINJE
948
TALEŽA
ŽUPA
7.XII
LJUBOVO
Lopud
BORBENA GRUPA „HES"
12.XII
DUBROVNIK

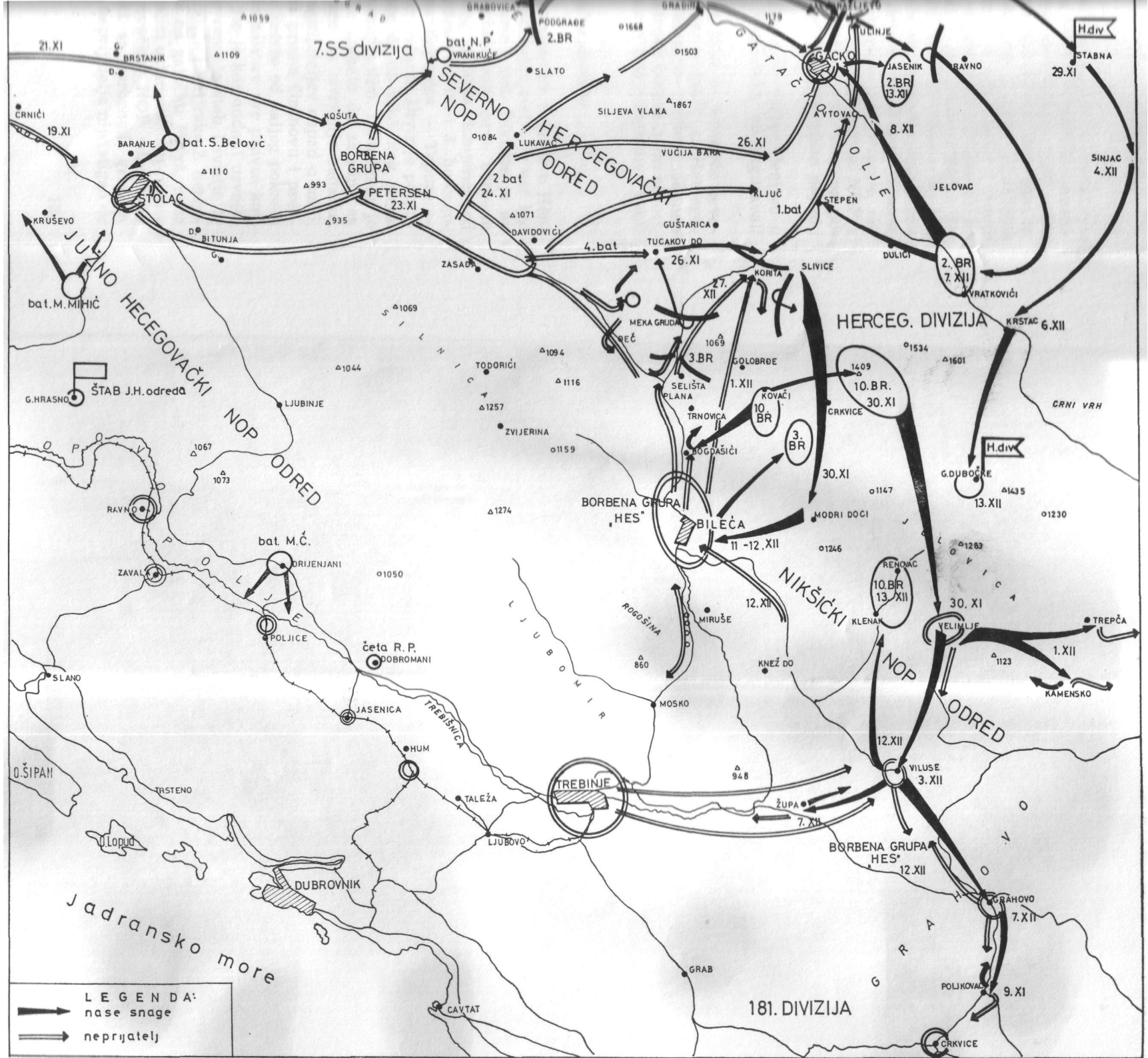

PROBOJ 10. HERCEGOVAČKE BRIGADE IZ OKRUŽENJA
od 7. do 10. II 1944. godine
LEGENDA
neprijatelj
naše snage
bat. N. Puška
SEVERNO HERCEGOVAČKI ODRED
bat. S. Belović
STOLAC
PORATAK
PREDOLJE
KRUŠEVO
16. II
BITUNJA
bat. M. Mihić
7. II
pion. bat.
JUŽNO-HERCEGOVAČKI ODRED
Dabarsko polje
DAVIDOVIĆI
bat. M. Popara
10. II
GUŠTARICA
LJUBOMIŠLJE
ORAHOVICA
MEKA GRUDA
10-12. II
2. bat. 14. SS puka
čet. Gatačke br.
dom. bat
MIHOLJAČA
AVTOVAC
LOKVA
STEPEN
2. bat
DULIĆI
12. BR
NJIVICE
POLICE
29. DIVIZIJA
TURUNTAŠ
GOLOBODE
PLANA
11. BR
TRNOVICE
VRBICA
12. II
BANČIĆI
1. bat 14. SS puka
G. HRASNO
16. II
ČAVAŠ
Borbena grupa „DIČE"
LJUBINJE
OBZIRI
8. II
10. BR
10. II
13. II
ZVIJERINA
11. II
3. bat
ŽRVANJ D.
1. bat
8. II
ZABICA
MUŠIĆI
9. II
ŠĆENICA
č. 2. bat.
10. II
BILEČA
čet. Bilečka br.
PODUNAVAC
NIKŠIĆKI ODRED
NOP ODRED
RENOVAC
MOKRI DO
ČEPELICA
ORAH
VELIMLJE
TUPAN
ZAVALA
ORLJENAC
bat. M. Caluzan
9. č 13. SS puka
ORAHOV DO
POLJICE
DIKLIĆI
DOBROMANI
bat. R. Pravica
LUG
JASENICA
SLANO
TURANI
BROVA
VRPOLJE
MOSKO
PETROVIĆI
GRBEŠI
Borbena grupa „HEŠ" 7. II
TREBINJE
VILUSE
čet. Vučedorska br.
ŽUPA
TRŠTENO
O. ŠIPAN
OSOJNIK
ORAH
LJUBOVO
ČIČEVO
ORAHOVAC
NUDO
GRAHOVO
O. LOKRUD
DUBROVNIK
TRČINA
LJUBLJENICA
SLATO
1340
1691
1046
1084
1737
1867
1985
1040
1333
1139
954
1115
1228
1069
1459
725
1044
1419
1116
1601
1407
1067
932
1159
1328
1073
892
1255
1366
1435
561
1016
899
882
1249
925
1179
1246
803
948
1076
952

OSLOBOĐENJE DUBROVNIKA, JUŽNE HERCEGOVINE
HERCEG NOVOG 13. IX – 3. XI 1944. god

PROBOJ 10. HERCEGOVAČKE BRIGADE IZ OKRUŽENJA
od 7. do 10. II 1944. godine
LEGENDA
neprijatelj
naše snage
bat. N. Puška
bat. S. Belović
bat. M. Mihić
bat. M. Popara
bat. R. Pravica
STOLAC
KRUŠEVO
16. II
PODKULA
SEVERNO HERCEGOVAČKI ODRED
PORATAK
PREDOLJE
BITUNJA
DAVIDOVIĆI
7. II
pion. bat.
LJUBOMIŠLJE
JUŽNO-HERCEGOVAČKI ODRED
BANČIĆI
1. bat 14. SS puka
G. HRASNO
ČAVAŠ
16. II
Borbena grupa „DIČE"
LJUBINJE
8. II
10. BR
10. II
13. II
ŽVIJERINA
3. bat
ŽRVANJ D.
11. II
1. bat
8. II
D. ZABICA
G.
MUŠIĆI
9. II
ŠĆENICA
10. BR
8. II
TURANI
BROVA
VRPOLJE
Borbena grupa „HEŠ" 7. II
TREBINJE
ORIJENAK
bat. M. Čuluzan
9. č 13. SS puka
ZAVALA
OBZIRI
TRČINA
ORAHOV DO
POLJICE
DOBROVANI
DIKLIĆI
SLANO
LUG
JASENICA
GRBEŠI
LJUBOVO
ČIČEVO
ORAHOVAC
NUDO
GRAHOVO
TRSTENO
OSOJNIK
ORAH
O. ŠIPAN
O. LOPUD
DUBROVNIK
MOSKO
PETROVIĆI
ČEPELICA
MOKRI DO
RENOVAC
VELIMLJE
TUPANI
VILUSI
ŽUPA
četa Vučedolska br.
Garačko polje
2. bat. 14. SS puka
četa Gatačke br.
dom. bat
MIHOLJAČA
AVTOVAC
LOKVA
STEPEN
2. bat
GUŠTARICA
10. II
DULIĆI
12. BR
NJIVICE
ORAHOVICA
MEKA GRUDA
10-12. II
POLICE
29. DIVIZIJA
TURUNTAŠ
PLANA
GOLOBINJE
11. BR
TRNOVICE
D. VRBICA
12. II
PODUNAVAC
BILEČA
četa Bilečka br.
č. 2. bat.
10. II
NIKŠIĆKI KORPUS
NOP ODRED
LJUBOMIR
DABARSKO POLJE
ODRED
1340
SLATO
1867
1985
1084
1737
1139
1333
1115
1228
1459
1601
1407
1255
1438
1366
1179
1246
948
1076
952
1044
1419
1116
1159
1328
1069
1067
1073
932
892
1249
1016
925
899
882
803
725
691
561
510
514
954
1040
1046

MANEVAR HERCEGOVAČKE UDARNE DIVIZIJE U BORBAMA OD 24.XI – 13.XII 1943. god.
4.XII
OBALJ
ULOG
1921
1971
1449
1353
1519
MJEDENIK
1332
VRBNICA
1474
1956
1805
1867
1804
JABUKA
LUKA
4.XII
1136
2386
1659
V. TRTORIJA
M. ČENJERNO
1859
NEVESINJE
BLAGAJ
1025
KIFINO SELO
D. BRATAČ
GAJ
BALABANI
BORBENA GRUPA „DIČE" 23.XI
3.bat
2.BR 26.XI
1229
BUKOVICA
ODŽAK
21.XI
CRNČE
GRABOVICA
PODGRAĐE
2.BR
1668
GRADINA
1179
GRAZLJEVO
27.XI
ULINJE
H.div
STABNA
29.XI
1059
BIOGRAD
POLJE
21.XI
G. BRSTANIK
D.
1109
7.SS divizija
bat N.P. VRANI KUĆE
SLATO
1503
GATAČKO POLJE
GACKO
JASENIK
2.BR 13.XII
RAVNO
8.XII
CRNIČI
19.XI
KOŠUTA
SEVERNO NOP
HERCEGOVAČKI ODRED
SILJEVA VLAKA
1867
AVTOVAC
BARANJE
bat.S.Belović
1084
LUKAVAC
26.XI
VUČIJA BARA
SINJAC
4.XII
BORBENA GRUPA
1110
993
ŠTOLAC
PETERSEN 23.XI
2.bat 24.XI
KLJUČ
1.bat
STEPEN
JELOVAC
KRUŠEVO
935
BITUNJA
1071
DAVIDOVIĆI
GUŠTARICA
4.bat
TUCAKOV DO
26.XI
DULIĆI
2.BR 7.XII
VRATKOVIĆI
JUŽNO HECEGOVAČKI NOP ODRED
bat.M.MIHIĆ
ZASADA
1069
SLIVICE
KORITA
27.XII
MEKA GRUDA
BEČ
HERCEG. DIVIZIJA
KRSTAC
6.XII
1534
1601
1044
TODORIĆI
1094
1116
3.BR
GOLOBRĐE
1.XII
SELIŠTA PLANA
1409
10.BR. 30.XI
ŠTAB J.H.odreda
G.HRASNO
LJUBINJE
1257
TRNOVICA
KOVAČI
10. BR
CRKVICE
CRNI VRH
ZVIJERINA
1159
BOGDAŠIĆI
3. BR
30.XI
1067
1073
H.div
G.DUBOČKE
1435
13.XII
1147
BORBENA GRUPA

7.SS divizija
SEVERNO NOP HERCEGOVAČKI ODRED
JUŽNO HECEGOVAČKI NOP ODRED
HERCEG. DIVIZIJA
181. DIVIZIJA
NIKŠIĆKI NOP ODRED
BORBENA GRUPA "HES"
BORBENA GRUPA HES
BORBENA GRUPA
ŠTAB J.H. odreda
bat.S.Belović
bat.M.MIHIĆ
bat. M.Č.
bat N.P. VRANIKUĆE
2.BR
3.BR
4.bat
1.bat
2 bat
10.BR.
10. BR
3. BR
2. BR
H.div
ČRNIČI
BARANJE
KRUŠEVO
STOLAC
BITUNJA
KOŠUTA
ZASADA
PETERSEN
LUKAVAC
SLATO
SILJEVA VLAKA
VUČIJA BARA
DAVIDOVIĆI
GUŠTARICA
TUCAKOV DO
KLJUČ
STEPEN
AVTOVAC
GRADINA
GRABOVICA
PODGRAĐE
GAČKO
JASENIK
RAVNO
STABNA
SINJAC
JELOVAC
DULIĆI
VRATKOVIĆI
KRSTAC
SLIVICE
KORITA
MEKA GRUDA
REČ
TODORIĆI
SELIŠTA PLANA
GOLOBRĐE
KOVAČI
TRNOVICA
BOGDAŠIĆI
CRKVICE
MODRI DOCI
BILEĆA
G.DUBOČKE
CRNI VRH
RENOVAC
KLENAK
VELIMLJE
TREPČA
KAMENSKO
MIRUŠE
KNEŽ DO
MOSKO
ROGOŠINA
LJUBOMIR
ZAVALA
ORIJENJANI
POLJICE
RAVNO
LJUBINJE
ZVIJERINA
G.HRASNO
četa R.P. DOBROMANI
SLANO
JASENICA
TREBIŠNICA
HUM
TREBINJE
TALEŽA
LJUBOVO
ŽUPA
VILUSE
GRAHOVO
POLJKOVAC
GRAB
CAVTAT
DUBROVNIK
TRSTENO
O.ŠIPAN
O.Lopud
Jadransko more
OPOVO POLJE
SLIVNICA
GRAČAČKO POLJE
21.XI
19.XI
26.XI
24.XI
23.XI
27. XII
1.XII
30.XI
8.XII
29.XI
4.XII
6.XII
13.XII
11 -12.XII
12.XII
7.XII
3.XII
9.XI
LEGENDA:
nase snage
neprijatelj